

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕ ΘΕΜΑ:

**Γεγονότα, Αφηγήσεις και
Πολιτικές Μνήμης,
για την Κρήτη της Κατοχικής Περιόδου.**



**Ερευνητική Συμβολή
στη Διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας
στη Γενική Εκπαίδευση**

ANNA ΒΕΛΕΓΡΑΚΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2022

Το έργο αυτό διατίθεται με άδεια Creative Commons.



(CC BY-NC-SA 4.0)

Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές

Προκειμένου να δείτε αντίγραφο της άδειας επισκεφθείτε:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕ ΘΕΜΑ:

**Γεγονότα, Αφηγήσεις και Πολιτικές Μνήμης,
για την Κρήτη της Κατοχικής Περιόδου.**

**Ερευνητική Συμβολή στη Διδασκαλία της Τοπικής
Ιστορίας στη Γενική Εκπαίδευση**

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΚΟΤΟΒΟΣ

ΥΠΟΨΗΦΙΑ ΔΙΔΑΚΤΩΡ: ANNA ΒΕΛΕΓΡΑΚΗ

ΜΕΛΗ ΤΡΙΜΕΛΟΥΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ :

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΚΟΤΟΒΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΕΜΒΑΛΩΤΗΣ

ΜΕΛΗ ΕΠΤΑΜΕΛΟΥΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ :

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΚΟΤΟΒΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΕΜΒΑΛΩΤΗΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ ΑΓΓΕΛΑΚΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΡΟΥΖΟΣ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΠΕΛΛΑ ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΑΚΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΛΟΥΤΣΙΑΝΑ ΜΠΕΝΙΝΚΑΖΑ

«Χίτλερ να μην το καυχηθείς πως πάτησες την Κρήτη
ξαρμάτωση την ηύρηκες και λείπαι τα παιδιά τζη.

Στα χιόνια πολεμούσανε πάνω στην Αλβανία
μα πάλι, πολεμήσανε για την ελευθερία.

Χίτλερ να μην το καυχηθείς...»

Κρήτη μου όμορφο νησί, που 'γραψες Ιστορία,
Δίχως στρατό πολέμησες μιαν αυτοκρατορία!
Τση Κρήτης τ' Άγια Χώματα, όπου κι ανέν τα σκάψεις,
Αίμα παλικαριών θα βρεις, κόκκαλα θα ξεθάψεις...»

«...Οι Άγγλοι και οι Αυστραλοί, και Ζηλανδοί ομάδα,
αντάμα με τους Έλληνες πηγαίνουνε στον Άδη.

Τέτοια ψυχή, τέτοια καρδιά, και λεβεντιά δεν είδα.

Η Κρήτη σαν να ήτονε δικήτωνα πατρίδα.
Και πολεμούσανε κι αυτοί, ως ότου σκοτωθήκαν,
Κι όσοι δεν αποθάνασι αιχμάλωτοι πιαστήκαν...»

Ριζίτικα τραγούδια για τη Μάχη της Κρήτης

*Στον άντρα μου, Παναγιώτη,
και στα παιδιά μας, Κυριακή και Κωνσταντίνο,
που δίνουν φως στη ζωή μου.*

Ευχαριστίες

Η παρούσα διατριβή, έρχεται ως μια συνέχεια της εκπαιδευτικής μου πορείας και της επίτευξης ενός στόχου για την προσφορά μου στο χώρο της εκπαίδευσης.

Είναι επίσης αλήθεια πως έχω τρεις μεγάλες αγάπες. Η πρώτη σχετίζεται με το χώρο του πνεύματος και ιδιαιτέρως με τα παιδαγωγικά, τη διδακτική και την εκπαίδευση. Άλλωστε από αγάπη προς το λειτούργημα του εκπαιδευτικού και το κίνητρό μου για την προσφορά στους μαθητές, επέλεξα να ακολουθήσω την οδό του εκπαιδευτικού της δημοτικής εκπαίδευσης. Η δεύτερη μεγάλη αγάπη αφορά την ιδιαίτερη πατρίδα μου, την ιστορία της και τις παραδόσεις της. Σέβομαι κάθε τί που ανήκει στην κρητική παράδοση και μέσα από την άσκηση του λειτουργήματός μου, δόθηκε η ευκαιρία πολλάκις να μεταλαμπαδεύσω και στους μαθητές μου το ερέθισμα να ασχοληθούν με τις τοπικές και λαϊκές παραδόσεις του τόπου μας. Η τρίτη μου αγάπη συνδέεται με την τρίτη ηλικία. Μου αρέσει να συνομιλώ, να ανταλλάσσω τις σκέψεις μου, να μαθαίνω, να γίνομαι δέκτης της σοφίας και της γνώσης των μεγαλύτερων μου για τη ζωή. Νιώθω έναν σεβασμό, αλλά ταυτόχρονα και δέος μπροστά στο πλήθος των εμπειριών που μπορεί κανείς να μοιραστεί με αυτούς τους ανθρώπους.

Και ως μια ακολουθία αρμονική, η παρούσα διατριβή έρχεται να συνενώσει αυτές μου τις τρεις αγάπες. Με ιστορικό άξονα την Μάχη της Κρήτης, τα γεγονότα που την ακολούθησαν και γνώμονα την τοπική και προφορική ιστορία μέσα από τις συνεντεύξεις με τους ανθρώπους που έζησαν τα γεγονότα και που τώρα βαδίζουν στην τρίτη ηλικία, επιδιώκω να προκύψει ένα αποτέλεσμα σχετικά με το πώς θα μπορούσε να διδαχθεί η τοπική και προφορική ιστορία στην γενική εκπαίδευση.

Αποτέλεσε για μένα μια πρόκληση το όλο εγχείρημα. Με σεβασμό στους ανθρώπους που έζησαν την κατοχή στην Κρήτη, και με προσπάθεια να μεταφέρω με ακρίβεια τα λεγόμενά τους μέσα από τις συνεντεύξεις που μου παραχώρησαν, με την μελέτη των πηγών της γενικής αλλά και της τοπικής ιστορίας, αλλά και της βιβλιογραφίας, τόσο για τη διδακτική της ιστορίας, όσο και για τα χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητες της προφορικής ιστορίας, θεωρώ πως έφερα ένα θετικό αποτέλεσμα.

Χρωστό κατ' αρχάς, μεγάλη ευγνωμοσύνη στον Καθηγητή μου κο Αθανάσιο Γκότοβο, που με εμπιστεύτηκε και μου ανέθεσε το θέμα της παρούσης διατριβής. Χωρίς τις υποδείξεις του με την ιδιότητα του επιβλέποντος καθηγητή, χωρίς τη νοουθεσία του, και χωρίς την καθοδήγησή του, δεν θα ήταν εφικτό το όλο εγχείρημα.

Θέλω να ευχαριστήσω επίσης και τα λοιπά μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής και συγκεκριμένα τις Καθηγήτριες Πέλλα Καλογιαννάκη και Λουτσιάνα Μπενινκάζα και τους Καθηγητές Αναστάσιο Εμβαλωτή, Παναγιώτη Παπακωνσταντίνου, Κώστα Αγγελάκο και Ανδρέα Μπρούζο, για την συμπαράστασή τους και τη βοήθειά τους στο έργο μου.

Επίσης, μέσα από αυτές στις γραμμές, θέλω να ευχαριστήσω τους φορείς που μου παραχώρησαν ευγενικά την πρόσβαση στα αρχεία τους για να διεξαγάω την έρευνα της παρούσης διατριβής. Καταθέτω επομένως ευχαριστίες προς τα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα, τα Γενικά Αρχεία Ηρακλείου Κρήτης, το Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης, την Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου Κρήτης, τον Δήμο Μαλεβιζίου για την παραχώρηση της πρόσβασής μου στο αρχείο Κουτουλάκη, το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, την Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, την Διεύθυνση Ιστορικών Αρχείων του Υπουργείου Εξωτερικών, το Μουσείο Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνης, το Μουσείο Ολοκαυτώματος Βιάννου και την Διοίκηση της Αεροπορικής Βάσης στο Καστέλλι Πεδιάδος για την παραχώρηση της πρόσβασής μου στο Μουσείο τους.

Τέλος, θέλω μέσα από την καρδιά μου να ευχαριστήσω όλους αυτούς του Κρητικούς συμπατριώτες μου, που δέχθηκαν να μου παραχωρήσουν τις εμπειρίες τους μέσα από τις συνεντεύξεις τους, να μιλήσουν στο μικρό μου κασετοφονάκι και να δώσουν έτσι σάρκα και οστά στην έρευνα της παρούσης διατριβής.

Όμως, αυτό το πόνημα, θα ήταν ελλιπές χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση και την ηθική υποστήριξη του άντρα μου, ο οποίος κατάφερνε σε δύσκολες περιόδους να μου αναπτερώνει το ηθικό και να με διευκολύνει σε πολύπλοκα επιστημονικά ζητήματα, που ανέκυπταν κατά τη διάρκεια της συγγραφής αυτού. Τον ευχαριστώ για όλα.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η όλη εργασία αποτελείται από τρία μέρη, το ιστορικό, το παιδαγωγικό και το ερευνητικό. Το πρώτο μέρος του παρόντος έργου, το ιστορικό, αποτελείται από τρία κεφάλαια.

Το πρώτο κεφάλαιο λαμβάνει υπόψη το γενικό ιστορικό περιβάλλον που αφορούσε την περιοχή της Ελλάδας κατά την περίοδο λίγο πριν και λίγο μετά την δεκαετία του 1940. Ο Β΄ Π.Π., ως συνέχεια του Α΄ Π.Π., επεκτάθηκε στη Βαλκανική Χερσόνησο συμπεριλαμβάνοντας και τα εδάφη της Ελληνικής επικράτειας, όπου οι δυνάμεις του Άξονα ήταν νικηφόρες την περίοδο 1940-1941 και κατέλαβαν τα εδάφη αυτά, επιβάλλοντας στρατιωτική κατοχή. Επίσης, σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας λαμβάνεται υπόψη το γενικότερο ιστορικό περιβάλλον της εποχής και παρουσιάζονται τόσο οι ελληνοϊταλικές, όσο και οι ελληνογερμανικές σχέσεις πριν από την έναρξη του πολέμου, καθώς και η διαμορφωθείσα διεθνής γεωπολιτική κατάσταση. Στο πλαίσιο αυτό τοποθετείται η εμπλοκή της Ελλάδος στον Β΄ Π.Π., η επιτυχής έκβαση των επιχειρήσεων για την ελληνική πλευρά στο μέτωπο της Αλβανίας, η επέμβαση και εισβολή των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα, καθώς και η παράδοση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων στις δυνάμεις του άξονα. Παρουσιάζεται επιπλέον, ο σχηματισμός της κατοχικής κυβέρνησης και η οργάνωση της διοίκησης της Ελλάδος από τις Δυνάμεις κατοχής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζεται η περίπτωση της νήσου Κρήτης, ως παράγοντας αλλαγής των στρατηγικών σχεδίων των δυνάμεων του άξονα, καθώς και οι προπαρασκευαστικές ενέργειες των δυνάμεων αυτών για την επίθεση κατά των συμμαχικών δυνάμεων που είχαν στρατοπεδεύσει και είχαν οχυρωθεί επί της νήσου Κρήτης. Παρουσιάζονται επίσης τα σχέδια επίθεσης και άμυνας των εμπλεκομένων δυνάμεων, η εφαρμογή και η έκβαση των σχεδίων αυτών, καθώς και η γεγονοτολογική σειρά των συγκρούσεων που ακολούθησαν. Η Κρήτη, ως το τελευταίο τμήμα της Ελληνικής επικράτειας κατελήφθη από τις δυνάμεις του άξονα μετά από μια σειρά ένοπλων συγκρούσεων, που διήρκεσαν δέκα ημέρες, από την 20^η έως την 31^η Μαΐου 1941, που ονομάστηκαν αργότερα και είναι γνωστές πλέον ως «Η Μάχη της Κρήτης».

Στο τρίτο κεφάλαιο ακολουθεί η περίοδος της στρατιωτικής κατοχής, στην οποία παρουσιάζεται η διοικητική διχοτόμηση της νήσου, αφού η ανατολική πλευρά αυτής, δηλαδή η περιοχές του Λασιθίου, καταλαμβάνονται από τις ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής και η δυτική πλευρά αυτής, δηλαδή οι περιοχές Χανίων, Ρεθύμνης και Ηρακλείου καταλαμβάνονται από τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής. Η κατοχή που ακολούθησε στο νησί της Κρήτης σηματοδοτήθηκε από τις πράξεις αντίστασης και μη συμμόρφωσης του τοπικού πληθυσμού κατά των

δυνάμεων του άξονα, καθώς επίσης και από τα σκληρά αντίποινα με τη μορφή ολοκαυτωμάτων, που επιβλήθηκαν από τις δυνάμεις κατοχής σε όσους αντιστάθηκαν ή δεν συμμορφώθηκαν.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας, το παιδαγωγικό, αποτελείται από το τέταρτο, το πέμπτο το έκτο και το έβδομο κεφάλαιο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι γενικές αρχές της ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτό ορίζονται οι όροι της ιστορίας, της ιστοριογραφίας, της προφορικής ιστορίας, της τοπικής ιστορίας, της δημόσιας ιστορίας και της ιστορίας ως επιστήμης. Έμφαση δίνεται επίσης στην ετυμολογία και τον ορισμό του όρου «ιστορία» και την ιδέα της ιστορίας. Παρουσιάζονται επίσης η προσωπική αφήγηση ως μνήμη, η μνήμη ως εργαλείο της ιστορίας, το ιστορικό υπόβαθρο της προφορικής ιστορίας, οι βασικές έννοιες και η εξέλιξη της προφορικής ιστορίας, οι οποίες βεβαίως συνδέονται με την ελληνική σχολική πραγματικότητα. Στη συνέχεια δίνεται το νόημα της παιδαγωγικής αξίας της ιστορίας και της προφορικής ιστορίας, καθώς και το περιεχόμενο και η διαδικασία της προφορικής ιστορίας. Τέλος, παρατίθενται οι σκέψεις σχετικά με τον τρόπο χρήσης της τεχνολογίας για την καταγραφή και τη διατήρηση της μνήμης για σκοπούς προφορικής και τοπικής ιστορίας.

Το πέμπτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην τοπική ιστορία. Δίνεται ο ορισμός και το περιεχόμενο της τοπικής ιστορίας, καθώς και η αξία της στην εκπαιδευτική διαδικασία. Επιπρόσθετα, παρουσιάζονται ορισμένα προβλήματα που αφορούν την εκπαιδευτική αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας, όπως χρονικά όρια στη σχολική διδακτική διαδικασία, γεωγραφικά όρια, στερεότυπα και τοπικιστικές ιδέες, λογοκλοπές και άλλοι περιοριστικοί παράγοντες διδασκαλίας, καθώς και κάποιες μέθοδοι αντιμετώπισης όλων των παραπάνω προβλημάτων.

Στη συνέχεια, το έκτο κεφάλαιο πραγματεύεται τη διδακτική της ιστορίας. Δίνονται οι ορισμοί και μια γενική προσέγγιση για τις παραμέτρους που καθορίζουν τη διδακτική της ιστορίας, καθώς και τη χρήση των ιστορικών πηγών στη διαδικασία διδασκαλίας της ιστορίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος του διδάσκοντος την ιστορία και ιδιαίτερα της τοπική και προφορική ιστορία είναι σημαντικός και αδιαμφισβήτητος για την επίτευξη των βασικών αντικειμενικών σκοπών της διδασκαλίας της ιστορίας. Επίσης, γίνεται μνεία της δημόσιας ιστορίας, καθώς και πώς μπορεί αυτή να σχετίζεται και να αλληλεπιδρά με την διδακτική διαδικασία της τοπικής και προφορικής ιστορίας.

Στο έβδομο κεφάλαιο μελετάται η σχολική μονάδα ως ένα ανοικτό κοινωνικό σύστημα, στο οποίο εντάσσεται η διδασκαλία της ιστορίας, καθώς επίσης γίνεται και μια αναγωγή όλων αυτών στην ελληνική σχολική πραγματικότητα. Επίσης, γίνεται μια

διαχρονική προσέγγιση της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζονται οι διαθεματικές ενότητες της ιστορίας ως εκπαιδευτική ύλη στο Σχολείο. Τέλος, γίνονται αναφορές στους αντικειμενικούς σκοπούς της ιστορίας και μελετάται ο τρόπος που ενσωματώνεται ως εκπαιδευτική ύλη στα σχολικά εγχειρίδια στην Ελλάδα η περίοδος της γερμανικής κατοχής

Στο όγδοο κεφάλαιο, το οποίο είναι το πρώτο κεφάλαιο του ερευνητικού μέρους της εργασίας, αναλύεται η σημασία της συνέντευξης ως εργαλείου, τόσο της ποιοτικής μας έρευνας, όσο και ως ενός κύριου παράγοντα πηγής της προφορικής και τοπικής ιστορίας. Παρατίθενται τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για την επιλογή των προσώπων προς συνέντευξη, καθώς επίσης γίνεται και μια απλή απαρίθμηση των θεματικών αξόνων των συνεντεύξεων.

Στο ένατο, δέκατο και ενδέκατο κεφάλαιο, έχοντας ως αφορμή την «Μάχη της Κρήτης» και την περίοδο της κατοχής που ακολούθησε, παρατίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας. Αυτά εδράζονται στην παράθεση πενήντα περίπου συνεντεύξεων, που προέρχονται από άτομα που βίωσαν τα γεγονότα της εποχής εκείνης, και τα οποία θέλησαν να τα αφηγηθούν για τους σκοπούς της εν λόγω έρευνας. Οι συνεντεύξεις έχουν ομαδοποιηθεί ανάλογα με την ιστορικογεωγραφία τους, τόσο γεγοντολογικά με την σύμπραξη πολλών κατοίκων με τις βρετανικές δυνάμεις που βρέθηκαν στο νησί και δίνοντας έμφαση στα κυριότερα ολοκαυτώματα που συνέβησαν στην Κρήτη την περίοδο της Κατοχής, όσο και με βάση το συναισθηματικό και ψυχολογικό κριτήριο, υπό το πρίσμα των σκληρών αντιποίνων που επέβαλαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής στον τοπικό πληθυσμό. Επίσης, μέσα από τις συνεντεύξεις παρουσιάζονται οι παράμετροι της καθημερινότητας της κατοχής, τα αίτια που οδήγησαν στην αντίσταση και τη μη συμμόρφωση των κατοίκων με τις εντολές του καθεστώτος κατοχής, και το συνεπαγόμενο συναισθηματικό φορτίο του βιώματος αυτού.

Το απαύγασμα της όλης έρευνας συνίσταται στην εκπόνηση δέκα παραδειγματικών σχεδίων μαθήματος για τη διδασκαλία της προφορικής και τοπικής ιστορίας της νήσου, αναφορικά με την Μάχη της Κρήτης και την κατοχή που ακολούθησε. Τα συγκεκριμένα σχέδια μαθήματος, εκτείνονται στα γεγονότα της μάχης και των ενόπλων συγκρούσεων, στα σημαντικότερα ολοκαυτώματα που διεπράχθησαν από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής σε βάρος του τοπικού πληθυσμού, στην καθημερινότητα των κατοίκων υπό το καθεστώς κατοχής, καθώς και την διατύπωση των συναισθημάτων όσων βίωσαν τα γεγονότα της κατοχής, των αντιποίνων και των συνεπειών της μη συμμόρφωσής τους με το καθεστώς κατοχής.

SUMMARY

The whole work is composed of three parts, the historical, the pedagogical and the research part.

The first part of the work, the historical one, is composed of three chapters.

The first chapter takes into account the general historical environment concerning the area of Greece during the nineteen-forties. The Second World War, as a continuation of the First World War, expanded to the Balkan Peninsula, including the territories of Greek territory, where the Axis forces were victorious in the period 1940-1941 and occupied these territories, imposing a military occupation. Also, in this chapter of the work is presented the time and presents for both, the Greek-Italian and the Greek-German relations before the start of the war, as well as the formed international geopolitical situation. In this context, we focus on the Greece's involvement in the Second World War, the successful outcome of the operations for the Greek side on the Albanian front, the intervention and invasion of the German military forces in the Balkans and on Greek territory, as well as the surrender of Greek military forces in the Axis powers. Moreover, the formation of the occupying government and the organization of the administration of Greece by the Occupation Forces are presented.

The second chapter examines the case of the island of Crete, as a factor in changing the strategic plans of the Axis powers, as well as the preparatory actions of these forces for the attack against the allied forces that had encamped and fortified the island of Crete. Additionally, it presents the plans of attack and defense of the involved forces, the implementation and the outcome of these plans, as well as the factual series of conflicts that followed. Crete, as the last part of the Greek territory, was occupied by the Axis powers after a series of armed conflicts, which lasted ten days, from the 20th to the 31st of May 1941, which were later named and are now known as "The Battle of Crete"».

The third chapter deals with the period of military occupation, in which the administrative division of the island is presented, since its eastern side, i.e. the area of Lassithi was occupied by the Italian military forces and its western side, i.e. the areas of Chania, Rethymno and Heraklion were occupied by the German military forces. That period was marked by the acts of resistance and non-compliance of the local population against the Axis powers, as well as by the harsh retaliation in the form of holocausts, imposed by the occupying forces on those who resisted or did not comply.

The second part of the work, the pedagogical one, is composed by the fourth, the fifth, the sixth and seventh chapters.

The fourth chapter presents the general principles of history. In this context the terms of history, the historiography, the oral history, the local history, the public history and the history as a science are defined. Emphasis also is given to the etymology and the definition of the term 'history' and the idea of history. The personal narration as a memory, the memory as a tool of history, the historical background of the oral history, the basic concepts and the evolution of the oral history, are also presented and they are certainly connected with the Greek school reality. Then the meaning of the pedagogical value of the history is given, as well as the content and the process of the oral history. Finally, the thoughts on how to use the technology for recording and preserving the memory for the oral and local history purposes are at the end of this chapter.

The fifth chapter is focused on the local history. The definition and the content of the local history and its value in the educational process are presented in more details. Additionally, overviews of the factors that may constrain the educational utilization of local history are described, such as time limits in the school teaching process, geographical limits, stereotypes and localism ideas, plagiarisms and other teaching limiting factors. Finally some ideas concerning the methods of confronting all those above are presented.

In continuation, the sixth chapter deals with the didactic of history. The definitions and a general approach on the parameters that determine the didactic of history, as well as the use of history sources in the process of teaching history are given. In this context, the role of the person that is dedicated to teach the history and especially the local and oral history is important and undisputed for the accomplishment of the main objectives of the history didactic process. The public history is also studied as a factor of how it may be related to and interacts with the teaching process of local and oral history.

The seventh chapter, which is the last one in the second part, is related to the teaching of history in the school unit, which is considered as an open social system and in the same context, the interdisciplinary sections of history are presented as an educational material in the school unit. Then a timeless approach is taken to the teaching of the history lesson, as well as the teaching of oral and local history. Finally, references are made to the objective purposes of oral and local history and the way in which the period of German occupation in Greece is incorporated as curriculum in the school textbooks.

The third part of the work is referred to the research that was accomplished and it is composed by the eighth, ninth, tenth, eleventh and twelfth chapters.

The eighth chapter, which is the first chapter of the research part of the work, analyzes the importance of the interview as a tool of both, our qualitative research and as a major source of oral and local history. The criteria used for the selection of the persons to be interviewed are listed, as well as a simple enumeration of the thematic axes of the interviews.

In the ninth, tenth and eleventh chapters, having as a main case study the "Battle of Crete" and the period of occupation that followed, the results of the research are presented. These consist of a list of about fifty interviews, which came out from people who experienced the events of that time, and who wanted to narrate about them for the purposes of this research. The interviews have been grouped according to their historical-geography characteristics. Emphasis is given to the main holocausts that occurred in the island of Crete during the German occupation period, that were taken place because of the collaboration of many inhabitants with the British forces found on the island. Additionally, the parameters that are based on the emotional and psychological repercussion in the light of the harsh retaliation imposed by the German occupying forces on the local population are presented. Finally, the aspects of the daily life of the occupation, the causes that led to the resistance and non-compliance of the residents with the orders of the occupation regime, and the consequent emotional burden of this experience are presented through the interviews.

The elaboration of ten exemplary lesson plans for the teaching of the oral and local history of the island, for the said period is the culmination of all the research. The specific lesson plans extend to the events of the war and the armed conflicts, to the most important holocausts committed by the German occupation forces at the expense of the local population, to the daily life of the inhabitants under the occupation regime, as well as to express the feelings of the victims of the occupation as well as of the retaliation as the consequences of their non-compliance with the occupation regime.

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	31

ΜΕΡΟΣ Α΄

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1	ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ.....	37
1.1	Η Πορεία προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	37
1.1.1	Γενικά - Η Γεωπολιτική Κατάσταση στην Ευρώπη.....	37
1.1.2	Οι Κρατούσες Κοινωνικές-Οικονομικές Συνθήκες στην Ιταλία-Γερμανία.....	39
1.1.3	Οι Προπαρασκευαστικές Στρατιωτικές Κινήσεις.....	40
1.2	Οι Ελληνογερμανικές Σχέσεις πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	43
1.3	Οι Ελληνοϊταλικές σχέσεις πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	45
1.4	Η Εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.....	47
1.5	Ο Έθnikοσοσιαλισμός΄ στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα.....	52
1.5.1	Το Σκεπτικό της Επέμβασης.....	53
1.5.2	Η Παρουσία των Δυνάμεων του Άξονα στα Βαλκάνια.....	54
1.5.3	Η Εισβολή των Γερμανικών Δυνάμεων στο Ελληνικό Έδαφος.....	56
1.5.4	Οι Συνέπειες της Εισβολής.....	60
1.5.5	Η Παράδοση της Ελλάδας και η Γερμανοϊταλική Συνεργασία.....	65
1.5.6	Σχηματισμός Κατοχικής Κυβέρνησης – “Η Ελληνική Πολιτεία”	67
1.5.7	Η Αναποτελεσματικότητα της “Ελληνικής Πολιτείας”	69
1.5.8	Τσολάκογλου: Ο πρώτος Έλληνας Κατοχικός Πρωθυπουργός.....	71
1.6	Η Διαμορφωθείσα Διεθνής Γεωπολιτική Κατάσταση την Άνοιξη του 1941.....	74
1.7	Η Διοίκηση της Ελλάδος από τις Δυνάμεις Κατοχής.....	77
1.7.1	Η Διοικητική Διαίρεση – Τριχοτόμηση της Ελληνικής Επικράτειας.....	77

1.7.2	Η Διάρθρωση των Κατοχικών Δυνάμεων.....	81
1.7.3	Οι Αντιδράσεις των Ελλήνων – Τα Αντίποινα των Κατοχικών Δυνάμεων.....	85
1.7.4	Η Απαρχή της Αντίστασης στην Ελλάδα.....	87
1.7.5	Τα Τάγματα Ασφαλείας.....	90
1.7.6	Η Περίοδος της Αποχώρησης των Δυνάμεων Κατοχής.....	96
1.8	Η Κρήτη ως Παράγοντας Αλλαγής των Στρατηγικών Σχεδίων του Άξονα.....	97

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2	Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ.....	99
2.1	Η Προπαρασκευή των Δυνάμεων -.....	99
2.2	Η μοναδικότητα της Μάχης της Κρήτης.....	102
2.3	Η Κατάληψη της Κρήτης από τις Δυνάμεις του Άξονα.....	104
2.3.1	Ο Ρόλος της Κυβέρνησης Τσουδερού.....	104
2.3.2	Η Κρήτη ως νέα Γραμμή Άμυνας κατά των Δυνάμεων του Άξονα.....	105
2.3.3	Συγκέντρωση Αμυντικών Συμμαχικών Δυνάμεων στην Κρήτη.....	108
2.3.4	Δομή Αμυντικών Δυνάμεων.....	111
2.3.5	Η Διάταξη Δυνάμεων - Ελληνικές Δυνάμεις & Συμμαχικές Δυνάμεις.....	112
2.3.6	Δομή Επιθετικών Δυνάμεων.....	113
2.3.7	Η Διάταξη Μάχης των Επιτιθέμενων Αεροπορικών Δυνάμεων.....	116
2.3.8	Η Σύγκριση των Δυνάμεων.....	119
2.3.9	Επιτελικά Σχέδια Αμυνομένων Συμμαχικών Δυνάμεων.....	120
2.3.10	Τα Επιτελικά Σχέδια των Επιθετικών Δυνάμεων.....	123
2.3.11	Η Εναρξη της Διεξαγωγής των Επιχειρήσεων.....	126
2.3.12	Η Ανάλυση Αποτελεσμάτων των Επιθετικών Δυνάμεων.....	129
2.3.13	Η Συμμαχική Θεώρηση επί των Αποτελεσμάτων στη Μάχη της Κρήτης.....	131
2.4	Το Χρονικό της Επίθεσης των Γερμανικών Δυνάμεων στην Κρήτη.....	135
2.4.1	Η Εφαρμογή των Επιτελικών Σχεδίων από τις Γερμανικές Δυνάμεις.....	135

2.4.2	Η Μεταστάθμευση των Γερμανικών Αεροπορικών Δυνάμεων στην Ελλάδα...	137
2.4.3	Η Εναρξη της Αεραποβατικής Ενέργειας - Το Πρώτο Κύμα Επίθεσης.....	138
2.4.4	Το Δεύτερο Κύμα Επίθεσης.....	145
2.4.5	Η Ανάδραση και η Επανασχεδίαση των Επιτιθέμενων Δυνάμεων.....	150
2.4.6	Το Ύψωμα 107.....	154
2.4.7	Η Κατάληψη του Αεροδρομίου Μάλεμε από τις Γερμανικές Δυνάμεις.....	156
2.4.8	Η Προέλαση των Γερμανικών Δυνάμεων.....	161
2.4.9	Η Εκκένωση της Νήσου από τις Συμμαχικές Δυνάμεις.....	162
2.4.10	Το Πέρασ των Ένοπλων Συγκρούσεων – Ο Απολογισμός.....	164
2.5	Η συμμετοχή των Κρητών στη Μάχη της Κρήτης.....	168
2.6	Τα Αίτια της Επίθεσης στην Κρήτη.....	181

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

3	Η ΚΡΗΤΗ ΥΠΟ ΚΑΤΟΧΗ.....	183
3.1	Μετά την κατάκτηση: Συμμόρφωση και Αντίσταση.....	183
3.1.1	Οι Πρώτες Ημέρες – Η Επίδειξη Ισχύος από τις Δυνάμεις Κατοχής.....	183
3.1.2	Η Ανάπτυξη Στρατιωτικών Υποδομών από τις Δυνάμεις Κατοχής.....	187
3.1.3	Οι οικονομικές προεκτάσεις της κατοχής στην Κρήτη.....	188
3.2	Το Φαινόμενο της Αντίστασης.....	189
3.3	Τα Χαρακτηριστικά της Κρητικής Αντίστασης.....	191
3.3.1	Η Ανθρωπογεωγραφία της Αντίστασης στην Κρήτη.....	193
3.3.2	Η Αντίδραση στην Αντίσταση: Η Συμμόρφωση και ο Δωσιλογισμός.....	196
3.4	Η Δράση των Δυνάμεων Κατοχής : ‘Βία’ και ‘Αντίποινα’	199
3.5	Η καθημερινή ζωή στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της Κατοχής.....	201
3.6	Πολιτική των Αντιποίνων στην Κρήτη.....	209
3.7	Εγκλήματα Πολέμου στην Κρήτη.....	212
3.7.1	Τα Εγκλήματα Πολέμου κατά τη Μάχη της Κρήτης.....	212

3.7.2	Τα Εγκλήματα Πολέμου στην Κατοχική Κρήτη.....	217
3.7.3	Οι Εγκληματίες Πολέμου.....	227
3.7.4	Οι Έλληνες Δωσίλογοι στην Κρήτη.....	235
3.7.5	Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου.....	237
3.7.6	Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων εν Κρήτη.....	242
3.8	Η ιδιαίτερη περίπτωση του χωριού Κρουσώνας στο νομό Ηρακλείου.....	245
3.9	Η Περίπτωση των Εβραίων.....	247
3.9.1	Ο Ναζιστικός Αντισιμητισμός στο Ευρωπαϊκό Γίγνεσθαι.....	247
3.9.2	Εβραίοι, οι «άλλοι» Έλληνες- Οι Ελληνικές Μαρτυρίες.....	253
3.9.3	Η Εξόντωση των Εβραίων της Κρήτης.....	256
3.10	Η Αποχώρηση των Γερμανικών Δυνάμεων.....	260
3.10.1	Η Αναδίπλωση.....	260
3.10.2	Η Συνθηκολόγηση.....	261

ΜΕΡΟΣ Β΄

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

4	ΙΣΤΟΡΙΑ : ΟΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ.....	265
4.1	Η Ετυμολογία –ο Ορισμός και η Ιδέα της Ιστορίας.....	265
4.2	Η Ιστορία ως Επιστήμη.....	269
4.3	Η Προφορική Ιστορία - Το Θεωρητικό Πλαίσιο.....	273
4.3.1	Η Προσωπική Αφήγηση και η Μνήμη.....	276
4.3.2	Η Μνήμη ως Εργαλείο Ιστορίας.....	278
4.4	Οι Βασικές Έννοιες και η Εξέλιξη της Προφορικής Ιστορίας.....	284
4.5	Προφορική Ιστορία : Το Ιστορικό της Υπόβαθρο.....	288
4.6	Η Προφορική Ιστορία στον Ελληνικό Χώρο.....	295
4.7	Η Παιδαγωγική Αξία της Προφορικής Ιστορίας.....	300
4.8	Προφορική Ιστορία, Μνήμη και Αφήγηση.....	305

4.8.1	Το περιεχόμενο και η διαδικασία της Προφορικής Ιστορίας.....	305
4.8.2	Τεχνολογία και Μνήμη.....	308

5^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

5	Η ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ.....	311
5.1	Ο Ορισμός και η Έννοια της Τοπικής Ιστορίας.....	311
5.2	Η αξία της Τοπικής Ιστορίας στην Εκπαιδευτική Διαδικασία.....	319
5.3	Τοπική Ιστορία και το Μάθημα της Ιστορίας.....	325
5.4	Τα Οφέλη της Τοπικής Ιστορίας από τη Διδασκαλία της.....	331
5.5	Προβλήματα από την Αξιοποίηση της Τοπικής Ιστορίας.....	340
5.5.1	Γενική Περιγραφή.....	340
5.5.2	Το Πρόβλημα του Χρονικού Περιορισμού.....	341
5.5.3	Ο Γεωγραφικός Παράγοντας.....	343
5.5.4	Τα Στερεότυπα – Ο Τοπικισμός.....	344
5.5.5	Η Διδακτέα Ύλη – Οι Λογοκλοπές.....	346
5.6	Οι Τρόποι Αντιμετώπισης των Προβλημάτων.....	347

6^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

6	Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.....	351
6.1	Ορισμοί και Αρχική Προσέγγιση της Διδακτικής της Ιστορίας.....	351
6.1.1	Η Παραδοσιακή Παιδαγωγική στην Ελλάδα.....	352
6.1.2	Το Περιεχόμενο της «Διδακτικής».....	358
6.1.3	Οι Παράμετροι της Προβληματικής της Διδακτικής της Ιστορίας.....	369
6.1.4	Τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών και τα Εγχειρίδια.....	371
6.2	Ανάπτυξη της Κριτικής Σκέψης.....	374
6.3	Ανάπτυξη της Ιστορικής Σκέψης.....	378
6.4	Οι Βασικές Έννοιες στη Διδακτική της Ιστορίας.....	383

6.5	Τυπολογίες Ενοιών.....	389
6.6	Η Ερμηνεία της Ιστορίας και ο Ρόλος της Αιτιότητας.....	392
6.7	Ιστορία και Χρόνος.....	397
6.8	Η Διδακτική της Ιστορίας και η «Ενσυναίσθηση».....	399
6.8.1	Η 'Ιστορική Ενσυναίσθηση' – Η θεωρητική προσέγγιση.....	401
6.8.2	Η πραγμάτωση της Ιστορικής Ενσυναίσθησης στη Διδασκαλία.....	403
6.9	Η Διδασκαλία των Πηγών στο Μάθημα της Ιστορίας.....	406
6.10	Η Στάση των Μαθητών απέναντι στις 'Πηγές'	411
6.10.1	Η Εμπειρία από τη Διδασκαλία με τη Χρήση των 'Πηγών'	412
6.10.2	Η Αξιοποίηση των Πηγών ως Σύγχρονη Μέθοδος Διδασκαλίας.....	414
6.11	Οι Ιστορικές Πηγές και η Ανάπτυξη Δεξιοτήτων.....	417
6.12	Η Συμβολή του Εκπαιδευτικού στην Επεξεργασία των Πηγών.....	419
6.13	Η Δημόσια Ιστορία και ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος.....	421
6.13.1	Η Δημόσια Ιστορία και η Ιστοριογραφία.....	422
6.13.2	Η Δημόσια Ιστορία στη Συλλογική Μνήμη του Β' ΠΠ.....	424
6.13.3	Η Δημόσια Ιστορία και η Αυτοποίηση της Κοινωνίας.....	426

7^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

7	Το Μάθημα της Ιστορίας στη Σχολική Μονάδα.....	429
7.1	Η Σχολική Μονάδα ως Ανοιχτό Κοινωνικό Σύστημα.....	429
7.2	Η Ιστορία ως Αντικείμενο Διδασκαλίας στην Ελληνική Ιστορική Πραγματικότητα. .	433
7.2.1	Η Διαχρονική Προσέγγιση του Περιεχόμενου του Μαθήματος της Γενικής Ιστορίας στην Ελλάδα.....	436
7.2.2	Η Διαχρονική Προσέγγιση του Μαθήματος της Ιστορίας στην Γερμανία.....	441
7.3	Οι Θεματικές Ενότητες της Ιστορίας ως Εκπαιδευτική Ύλη στο Σχολείο.....	444
7.4	Η Ποιοτική Προσέγγιση στη Σχολική Ύλη της Ιστορίας.....	446
7.5	Σκοποί Διδασκαλίας της Ιστορίας.....	448

7.6	Η Ελλάδα της Κατοχής στα Σχολικά Εγχειρίδια.....	455
-----	--	-----

ΜΕΡΟΣ Γ΄

8^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

8	Η Έρευνα και η Ανάλυση των Ευρημάτων.....	469
8.1	Εισαγωγή.....	469
8.2	Η Συνέντευξη ως ένα επιπλέον Εργαλείο για την Ποιοτική Έρευνα.....	472
8.2.1	Η Σημασία της Συνέντευξης.....	473
8.2.2	Οι Τεχνικές της Συνέντευξης.....	475
8.2.3	Η Αφηγηματική Έρευνα.....	476
8.2.4	Η Μεθοδολογία Υποβολής των Ερωτημάτων.....	478
8.3	Η Οργάνωση και η Παρουσίαση των Ευρημάτων.....	479
8.4	Η Εφαρμογή του Εργαλείου της Συνέντευξης στην Έρευνά μας.....	481
8.4.1	Η Προσέγγιση και η Γνωριμία με τους Αφηγητές.....	481
8.4.2	Τα Προσωπικά Δεδομένα και Λοιπές Διευκρινήσεις.....	482
8.5	Η Επιλογή των Προσώπων προς Συνέντευξη.....	483
8.6	Οι Θεματικοί Άξονες των Συνεντεύξεων.....	485
8.6.1	Η Ομαδοποίηση των Ερωτημάτων της Έρευνας.....	485
8.6.2	Ποιά είναι τα Ερωτήματα των Συνεντεύξεων.....	487

9^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

9	Η Ιστορικοχρονική Προσέγγιση της Μάχης της Κρήτης.....	493
9.1	Η έναρξη της Μάχης της Κρήτης – Η Εμπειρία ενός Στρατιώτη.....	493
9.2	Οι Απώλειες των Αντιμαχομένων Στρατευμάτων στην Επιχείρηση ‘ΕΡΜΗΣ’	496
9.3	Οι Εκτελέσεις Αμάχων στην Επιχείρηση ‘ΕΡΜΗΣ’.....	498
9.3.1	Μισίρια – Περιβόλια Ρεθύμνης.....	499

9.3.2	Τα Χωριά του Αλικιανού.....	507
9.3.3	Αστέρι Ρεθύμνου – Άδελε, Λούτρα, Παγκαλοχώρι.....	510
9.3.4	Το Κοντομαρί.....	512
9.3.5	Η Κάντανος ή Κάνδανος.....	522
9.3.6	Στέρνες - Ακρωτήριο Χανίων, 5 Ιουνίου 1941.....	525
9.3.7	Πώς σηματοδοτείται το πέρας της Επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ'	526

10^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

10	Κατοχή και Αντίσταση – Η Ιστορικογεωγραφία τους.....	531
10.1	Οι Πρώτες Πράξεις Αντίστασης.....	531
10.1.1	Τα σαμποτάζ των αεροδρομίων στην Κρήτη.....	535
10.1.2	Η Απαγωγή.....	537
10.2	Τα Βορίζια.....	539
10.2.1	Η Περιγραφή της Καταστροφής.....	540
10.2.2	Η Ομηρία. Μια παιδική εμπειρία της κατοχής.....	542
10.2.3	Η Μάχη στο Τραχήλι.....	544
10.2.4	Οι Άμαχοι στα Βορίζια. Το Τίμημα.....	547
10.3	Το Ολοκαύτωμα της Βιάννου – Σεπτέμβριος 1943.....	552
10.3.1	Η Επιβίωση στη Βιάννο: Ένα Τυχαίο Γεγονός.....	557
10.3.2	Το Τάγμα Θανάτου.....	561
10.3.3	Η Φωνή που έσωσε τους 300 Ομήρους.....	566
10.3.4	«Φύγετε, δεν πειράζει». Ο Εφησυχασμός.....	568
10.3.5	Οι Εκτελέσεις.....	573
10.3.6	Η Απόβαση – Η Παραπλάνηση – Η μάχη στη Σύμη.....	575
10.4	Ροδάκινο – Καλή Συκιά - Καλλικράτης.....	578
10.4.1	«Σουμπερίτες».....	578
10.4.2	Η περίπτωση του Ροδάκινου Ρεθύμνης.....	579

10.4.3	Τα Γεγονότα στην Καλή Συκιά.....	580
10.4.4	Ο Καλλικράτης.....	593
10.5	Η Απαγωγή του Στρατηγού Κράϊπε.....	600
10.5.1	Οι Καμάρες.....	603
10.5.2	Η Λοχριά - Τα Σαχτούρια.....	606
10.5.3	Το Μαγαρικάρι.....	610
10.6	Η Αναδίπλωση των Δυνάμεων Κατοχής.....	612
10.6.1	Σάρχος. 13 Αυγούστου 1944.....	616
10.6.2	Τα Ανώγεια.....	623
10.6.3	Η Καταστροφή της Γέργερης – 14 Αυγούστου 1944.....	636
10.6.4	Σκούρβουλα - Καμάρες : 14 Αυγούστου 1944.....	641
10.6.5	Φλώρια - Ρούματα: 15 Αυγούστου 1944.....	648
10.6.6	Σοκαράς : 17 Αυγούστου 1944.....	649
10.6.7	Η Δαμάστα και ο Καμαριώτης : 13-21 Αυγούστου 1944.....	654
10.6.8	Το Καμαράκι : 21 Αυγούστου 1944.....	657
10.6.9	Τα Χωριά του Αμαρίου : 22 Αυγούστου 1944.....	662
10.6.10	Σείσαρχα :22 Αυγούστου 1944.....	677
10.6.11	Κακκόπετρος : 28 Αυγούστου 1944.....	679
10.6.12	Μαλάθυρος : 28 Αυγούστου 1944.....	681
10.6.13	Τα Χωριά της Κεραμειάς Χανίων: Νοέμβριος 1944.....	690
10.7	Οι Συνέπειες από τα Εγκλήματα των Στρατευμάτων Κατοχής.....	693
10.7.1	Άμεσες Συνέπειες.....	694
10.7.2	Έμμεσες Συνέπειες.....	701
10.8	Το Λασιθί.....	713
10.8.1	Γενικά.....	713
10.8.2	Οι Επιπτώσεις στην Τοπική Οικονομία του Λασιθίου.....	714
10.8.3	Η Υποχρεωτική Χρήση της Ιταλικής Γλώσσας.....	720

10.8.4	Η Διδασκαλία της Ιταλικής στα Σχολεία του Λασιθίου.....	721
10.8.5	Η Προφορική Ιστορία του Λασιθίου στην Κατοχή.....	724

11^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

11	Τα Ερωτήματα των Συνεντεύξεων.....	735
11.1	Η Καθημερινότητα στην Περίοδο της Κατοχής.....	735
11.1.1	Γενικά περί της Διοίκησης της Νήσου.....	736
11.1.2	Οι Οικονομικές Επιπτώσεις της Κατοχής.....	739
11.1.3	Βιώματα από την Κατοχική Καθημερινότητα των Κρητών.....	742
11.2	Κριτικός Αναστοχασμός για την Αντίσταση και τα Αντίποινα.....	767
11.2.1	Εντοπισμός της Ευθύνης.....	768
11.2.2	Η Αντίσταση υπό το Πρίσμα των Σκληρών Αντιποίνων.....	778
11.2.3	Η Αποτίμηση της Συμμετοχής στην Αντίσταση.....	787
11.3	Το Συναισθηματικό Φορτίο του Βιώματος της Κατοχής.....	793
11.3.1	Η Μετατραυματική Εμπειρία από τα Γεγονότα της Κατοχής.....	795
11.3.2	Η Δυνητική Συνάντηση με τους Εκτελεστές.....	809
11.3.3	Η Κατοχή και η σημερινή Γερμανία.....	818

12^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

12	Η Διδασκαλία της Ιστορίας και το Σχέδιο Μαθήματος.....	835
12.1	Γενικά – Οι Προδιαγραφές ενός Σχεδίου Μαθήματος.....	836
12.2	Η ‘Εισαγωγή’ στο Σχέδιο Μαθήματος.....	838
12.3	Το ‘Κύριο Μέρος’ στο Σχέδιο Μαθήματος.....	839
12.4	Ο ‘Επίλογος’ στο Σχέδιο Μαθήματος.....	841
12.5	Υποδείγματα Σχεδίων Μαθήματος για τη Μάχη της Κρήτης.....	843
12.5.1	Η Εμπλοκή της Ελλάδος στον Β’ΠΠ.....	843
12.5.2	Η Μάχη της Κρήτης.....	846

12.5.3	Τα Αντίποινα στο Κοντομαρί.....	851
12.5.4	Η Καταστροφή της Καντάνου.....	856
12.5.5	Η Καθημερινή Ζωή των Κρητών κατά την Κατοχή.....	861
12.5.6	Η Ιταλοκρατία στο Λασίθι.....	867
12.5.7	Τα Αντίποινα στην Επαρχία της Βιάννου.....	873
12.5.8	Η Καταστροφή των Ανωγείων.....	878
12.5.9	Ο Αφανισμός της Εβραϊκής Κοινότητας Κρήτης.....	883
12.5.10	Η Αποχώρηση των Δυνάμεων Κατοχής.....	889

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

13	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	895
13.1	Φωτογραφικό Υλικό.....	895
13.1.1	Εικόνα 1.....	895
13.1.2	Εικόνα 2.....	896
13.1.3	Εικόνα 3.....	897
13.1.4	Εικόνα 4.....	898
13.1.5	Εικόνα 5.....	899
13.1.6	Εικόνα 6.....	900
13.1.7	Εικόνα 7.....	901
13.1.8	Εικόνα 8.....	902
13.1.9	Εικόνα 9.....	903
13.1.10	Εικόνα 10.....	903
13.1.11	Εικόνα 11.....	904
13.1.12	Εικόνα 12.....	905
13.1.13	Εικόνα 13.....	906

13.1.14	Εικόνα 14.....	906
13.1.15	Εικόνα 15.....	907
13.1.16	Εικόνα 16.....	907
13.1.17	Εικόνα 17.....	908
13.1.18	Εικόνα 18.....	908
13.1.19	Εικόνα 19.....	909
13.1.20	Εικόνα 20.....	910
13.1.21	Εικόνα 21.....	910
13.1.22	Εικόνα 22.....	911
13.1.23	Εικόνα 23.....	912
13.1.24	Εικόνα 24.....	913
13.1.25	Εικόνα 25.....	914
13.1.26	Εικόνα 26.....	915
13.1.27	Εικόνα 27.....	916
13.1.28	Εικόνα 28.....	917
13.1.29	Εικόνα 29.....	918
13.1.30	Εικόνα 30.....	919
13.1.31	Εικόνα 31.....	919
13.1.32	Εικόνα 32.....	920
13.1.33	Εικόνα 33.....	921
13.1.34	Εικόνα 34.....	922
13.1.35	Εικόνα 35.....	923
13.1.36	Εικόνα 36.....	924
13.1.37	Εικόνα 37.....	925
13.1.38	Εικόνα 38.....	926
13.1.39	Εικόνα 39.....	926
13.1.40	Εικόνα 40.....	927

13.1.41	Εικόνα 41.....	927
13.1.42	Εικόνα 42.....	928
13.1.43	Εικόνα 43.....	928
13.1.44	Εικόνα 44.....	929
13.1.45	Εικόνα 45.....	929
13.1.46	Εικόνα 46.....	930
13.1.47	Εικόνα 47.....	930
13.1.48	Εικόνα 48.....	931
13.1.49	Εικόνα 49.....	931
13.1.50	Εικόνα 50.....	932
13.1.51	Εικόνα 51.....	932
13.1.52	Εικόνα 52.....	933
13.1.53	Εικόνα 53.....	934
13.1.54	Εικόνα 54.....	935
13.1.55	Εικόνα 55.....	936
13.1.56	Εικόνα 56.....	937
13.1.57	Εικόνα 57.....	937
13.1.58	Εικόνα 58.....	938
13.1.59	Εικόνα 59.....	939
13.1.60	Εικόνα 60.....	940
13.1.61	Εικόνα 61.....	941
13.1.62	Εικόνα 62.....	941
13.1.63	Εικόνα 63.....	942
13.1.64	Εικόνα 64.....	943
13.1.65	Εικόνα 65.....	944
13.1.66	Εικόνα 66.....	945
13.1.67	Εικόνα 67.....	945

13.1.68	Εικόνα 68.....	946
13.1.69	Εικόνα 69.....	946
13.1.70	Εικόνα 70.....	947
13.1.71	Εικόνα 71.....	948
13.1.72	Εικόνα 72.....	949
13.1.73	Εικόνα 73.....	950
13.1.74	Εικόνα 74.....	951
13.1.75	Εικόνα 75.....	952
13.1.76	Εικόνα 76.....	953
13.1.77	Εικόνα 77.....	954
13.1.78	Εικόνα 78.....	955
13.1.79	Εικόνα 79.....	956
13.1.80	Εικόνα 80.....	957
13.1.81	Εικόνα 81.....	958
13.1.82	Εικόνα 82.....	959
13.1.83	Εικόνα 83.....	960
13.1.84	Εικόνα 84.....	961
13.1.85	Εικόνα 85.....	961
13.1.86	Εικόνα 86.....	962
13.1.87	Εικόνα 87.....	963
13.1.88	Εικόνα 88.....	964
13.1.89	Εικόνα 89.....	965
13.1.90	Εικόνα 90 : Αρχείο Κουτουλάκη.....	966
13.1.91	Εικόνα 91 : Αρχείο Κουτουλάκη.....	967
13.1.92	Εικόνα 92 : Αρχείο Κουτουλάκη.....	968
13.1.93	Εικόνα 93 : Αρχείο Κουτουλάκη.....	969
13.1.94	Εικόνα 94 : Κάντανος – Αρχείο Κουτουλάκη.....	970

13.1.95	Εικόνα 95 : Φλώρια – Αρχείο Κουτουλάκη.....	971
13.2	Αρχειακό Υλικό.....	973
13.2.1	Κείμενο 1 : Απόσπασμα Κατάθεσης Μπρόγιερ (Bräuer):.....	973
13.2.2	Κείμενο 2 : Απόσπασμα Δικογραφίας Εγκληματιών Πολέμου.....	974
13.2.3	Κείμενο 3 : Αναστολή Διώξεως Εγκληματιών Πολέμου.....	975
13.2.4	Κείμενο 4 : Η Δίκη των Ομήρων - Αγγλικό Κείμενο.....	976
13.2.5	Κείμενο 5 : Η Δίκη των Ομήρων – Ελληνικό Κείμενο.....	982
13.2.6	Κείμενο 6 : Η Χρήση του Ιταλικού Νομίσματος στο Λασίθι -1.....	991
13.2.7	Κείμενο 7 : Η Χρήση του Ιταλικού Νομίσματος στο Λασίθι - 2.....	992
13.2.8	Κείμενο 8 : Πρόγραμμα Επισιτισμού.....	993
13.2.9	Κείμενο 9 : Έλεγχος Εξαγωγής Κεφαλαίων.....	995
13.2.10	Κείμενο 10 : Απαγόρευση Εξαγωγής Συναλλάγματος.....	996
13.2.11	Κείμενο 11 : Αναστολή Πληρωμών.....	996
13.2.12	Κείμενο 12 : Η Διακίνηση των Εμπορευμάτων.....	997
13.2.13	Κείμενο 13 : Ωράριο Λειτουργίας Εστιατορίων.....	998
13.2.14	Κείμενο 14 : Περί «Μαύρης Αγοράς» - 1.....	999
13.2.15	Κείμενο 15 : Περί «Μαύρης Αγοράς» - 2.....	1000
13.2.16	Κείμενο 16 : Εγκύκλιος Γενικού Διοικητού Κρήτης.....	1001
13.2.17	Κείμενο 17 : Η Ιταλική Γλώσσα στο Λασίθι.....	1002
13.2.18	Κείμενο 18 : Έναρξη Σχολικού Έτους.....	1002
13.2.19	Κείμενο 19 : Αναστολή Έναρξης Σχολικού Έτους.....	1003
13.2.20	Κείμενο 20 : Εντολή Διδασκαλίας της Ιταλικής στα Σχολεία.....	1004
13.2.21	Κείμενο 21 : Ανακοίνωση Διορισμού Νομάρχη Ηρακλείου.....	1005
13.2.22	Κείμενο 22 : Σύσταση Επισιτιστικής Επιτροπής Ηρακλείου.....	1006
13.2.23	Κείμενο 23 : Καταγραφή προς Αναγκαστική Εργασία.....	1007
13.2.24	Κείμενο 24 : Η Εδαφική Αρμοδιότητα των Δυνάμεων Κατοχής.....	1008
13.3	Χάρτες.....	1009

13.3.1	Χάρτης 1 : Κοντομαρί - Μάλεμε.....	1009
13.3.2	Χάρτης 2 : Ταυρωνίτης - Μάλεμε.....	1010
13.3.3	Χάρτης 3 : Κάντανος.....	1011
13.3.4	Χάρτης 4 : Σκαρίφημα Δολιοφθοράς Αεροδρομίου Ηρακλείου.....	1012
13.4	Κατάλογος Συνεντεύξεων.....	1013

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

14	Βιβλιογραφία.....	1015
14.1.1	Ελληνική.....	1015
14.1.2	Ξενόγλωσση.....	1038

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην παρούσα διατριβή θέσαμε ως αντικειμενικό σκοπό να καταδείξουμε τις πτυχές της τοπικής και προφορικής ιστορίας, με τρόπο που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν μέσα στη σχολική τάξη για τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας. Επιλέξαμε την περίπτωση της Κρήτης στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με ιδιαίτερη έμφαση στην κατοχική περίοδο, που ξεκινά αμέσως μετά τη ‘Μάχη της Κρήτης’ τον Μάιο του 1941. Το θέμα πιστεύουμε πως παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς η ιστορία ‘από τα κάτω’ είναι μια ζωντανή απόδειξη των γεγονότων που συνέβησαν στο παρελθόν, προβαλλόμενα όμως στο μικρόκοσμο των άσημων πρωταγωνιστών, αυτών που τα βίωσαν είτε ως συνέπειες αποφάσεων ηγεσιών, είτε ως αποτελέσματα κρατικών και διακρατικών συγκρούσεων και συμφωνιών. Για να το πετύχουμε αυτό, χωρίσαμε την παρούσα διατριβή σε τρία μέρη: το ιστορικό, το παιδαγωγικό, και το ερευνητικό.

Στο πρώτο μέρος, το οποίο αποτελείται από τρία κεφάλαια, εντάσσουμε το γεγονός της Μάχης της Κρήτης στο γενικότερο ιστορικοπολιτικό γίνεσθαι της εποχής. Συνδέουμε τη μάχη με τον Β΄Π.Π. και την εμπλοκή της Ελλάδος στο πλευρό των Συμμάχων και κατά των δυνάμεων του άξονα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η κατάληψη της χώρας από τις δυνάμεις του άξονα, και η διοικητική τριχοτόμησή της. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται το δεκαήμερο των γεγονότων της Μάχης της Κρήτης και κατοχική περίοδος που την ακολούθησε με τη διχοτόμηση του νησιού σε ιταλοκρατούμενη και γερμανοκρατούμενη ζώνη. Παρουσιάζουμε τις πτυχές της Εθνικής Αντίστασης στο νησί, και τις γενικότερες συνθήκες διαβίωσης των Κρητικών υπό το καθεστώς κατοχής. Παρουσιάζουμε επίσης, τα σπουδαιότερα ολοκαυτώματα από ιστορικής απόψεως, και τις συνέπειες που είχαν αυτά στην έκβαση των ένοπλων συγκρούσεων των στρατευμάτων κατοχής με τις αντιστασιακές ομάδες του νησιού.

Στο δεύτερο μέρος, που αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, παρουσιάζουμε την προβληματική της διδακτικής της ιστορίας, και θέτουμε τις παραμέτρους με τις οποίες θα μπορούσε η προφορική ιστορία να αποτελέσει το κλειδί για τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας. Κάνουμε μια αναδρομή στο παρελθόν, για να διαπιστώσουμε το πώς διδασκόταν το μάθημα της Ιστορίας, και καταδείξαμε και τη σημερινή διεξαγωγή της διδασκαλίας του μαθήματος μέσα στη σύγχρονη σχολική μονάδα, στο σύγχρονο περιβάλλον και στις συνθήκες που διαμορφώνονται από αυτό. Καταδεικνύουμε το σοβαρό ρόλο που παίζει στην εκπαίδευση των μικρών μαθητών και των νέων ο δάσκαλος-εκπαιδευτικός, που επιφορτίζεται με το καθήκον της διδασκαλίας της προφορικής και τοπικής ιστορίας.

Στο τρίτο μέρος της διατριβής, το οποίο απαρτίζεται από πέντε κεφάλαια, παρουσιάζουμε τις προφορικές μαρτυρίες και τις συνεντεύξεις που μας έδωσαν οι άνθρωποι που βίωσαν τα γεγονότα της κατοχής. Με οδηγό την έκθεση Καζαντζάκη, επιστρεφθήκαμε τα μαρτυρικά χωριά της Κρήτης, εντοπίσαμε κάποιους από εκείνους που είχαν βιώσει τα γεγονότα και τους ζητήσαμε να μας καταθέσουν τις εμπειρίες τους, τα συναισθήματά τους και τις σκέψεις τους για την κατοχή. Τα ερευνητικά ερωτήματα περιστράφηκαν γύρω από τέσσερις άξονες. Ο πρώτος σχετίζεται με την περιγραφή των γεγονότων που ο καθένας είχε ζήσει, καθώς και το πως τα βίωσε. Ο δεύτερος παρουσιάζει κυρίως την καθημερινότητα της κατοχής, και τον τρόπο που αντιμετώπισαν τις δυσμενέστερες συνθήκες κάτω από τις οποίες κληθήκαν να ζήσουν. Ο τρίτος συνδέεται με το πώς κρίνουν οι ίδιοι οι ερωτώμενοι τα γεγονότα της κατοχής, τα ολοκαυτώματα, τις ευθύνες της καταστροφής, καθώς και την αντίσταση των κατοίκων κατά των δυνάμεων του κατοχικού καθεστώτος. Ο τέταρτος εστιάζεται στα συναισθήματα αυτών των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, και διερευνά, πάντα σχετικά με την περίοδο της κατοχής, τον εσωτερικό κόσμο, όσων ανθρώπων μας έδωσαν συνέντευξη αφενός, αλλά και τον τρόπο που οι συγκεκριμένοι άνθρωποι εξωτερικεύουν αυτά τα συναισθήματα, αφετέρου. Στη συνέχεια, με εργαλείο τις προφορικές συνεντεύξεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, καταδείξαμε μια μέθοδο εκπόνησης μιας σειράς σχεδίων μαθήματος. Θεωρήσαμε το κάθε ένα από τα σπουδαιότερα ολοκαυτώματα του νησιού, ως μια ξεχωριστή ενότητα. Επιπλέον, προσθέσαμε δύο επιπλέον ξεχωριστές ενότητες, αυτή που αφορά στην κατοχική

καθημερινότητα, καθώς και μια δεύτερη που αναφέρεται στην μικρή κοινότητα των Εβραίων του νησιού, η οποία αφανίστηκε από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς.

Τέλος, στο Παράρτημα της εργασίας παραθέτουμε:

Α) Φωτογραφικό υλικό, από σειρά φωτογραφιών, των οποίων η λήψη έγινε με την προσωπική φωτογραφική μας μηχανή, ερασιτεχνικά, και περιλαμβάνει τα μνημεία και τους τόπους όπου έγιναν οι εκτελέσεις κατά των Κρητικών από τα στρατεύματα κατοχής.

Β) Αρχειακό υλικό από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, τα Γενικά Αρχεία Ηρακλείου Κρήτης, το Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης, τον Δήμο Μαλεβιζίου (αρχείο Κουτουλάκη), το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, τη Διεύθυνση Αρχείων του Υπουργείου Εξωτερικών, το Μουσείο Χρωμοναστηρίου Ρεθύμνης και το Μουσείο Ολοκαυτώματος Βιάννου.

Γ) Χάρτες, που καταδεικνύουν συγκεκριμένες θέσεις, και συνθέτουν την συνολική ιστορική πραγματικότητα με τη γεωγραφική παράμετρο.

Δ) Έναν πίνακα με τις συνεντεύξεις που έχουν χρησιμοποιηθεί στην παρούσα διατριβή. Περιλαμβάνεται το ονοματεπώνυμο αυτού που μας έδωσε τη συνέντευξη, η χρονολογία γέννησής του, από τη οποία προκύπτει ότι είχε ζήσει τα γεγονότα, ο τόπος και η ημερομηνία που ελήφθη η συνέντευξη.

Πιστεύουμε, πως έχουμε συνεισφέρει με την παρούσα διατριβή ένα λιθαράκι σε αυτό που λέγεται προφορική και τοπική ιστορία, καθώς και το πώς θα μπορούσε αυτή να αποτελέσει διδακτικό αντικείμενο στο πλαίσιο της διδασκαλίας της ιστορίας στην γενική εκπαίδευση.

Α΄ ΜΕΡΟΣ:

**Το Ιστορικό και το Θεωρητικό Πλαίσιο για την
Τοπική Ιστορία:
Η Κρήτη στη Δίνη της Κατοχής**

1^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1 ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

1.1 Η Πορεία προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

1.1.1 Γενικά - Η Γεωπολιτική Κατάσταση στην Ευρώπη

Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος τελείωσε με τη συνθήκη των Βερσαλλιών το 1919, η οποία υπεγράφη μεταξύ των αντιπάλων του πολέμου της *Εγκάρδιας Συμμαχίας* (*Ανταντ Κορντιαλ – Εγκάρδια Συνεννόηση*)¹ και της Γερμανικής αυτοκρατορίας. Οι διαπραγματεύσεις διήρκησαν ένα εξάμηνο, αλλά σε αυτές δεν έλαβαν ενεργά μέρος η Γερμανία, η Αυστρία, η Ουγγαρία και η Ρωσία. Οι όροι της συνθήκης ήταν πολύ ταπεινωτικοί για τη Γερμανία, αφού της καταλόγιζαν ευθύνες για την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την πίεζαν να δώσει πολεμικές αποζημιώσεις. Ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης εκείνης της εποχής, περιελάμβανε τα κράτη της Πορτογαλίας, Ισπανίας, Ιρλανδίας, Ισλανδίας, Μεγ. Βρετανίας, Νορβηγίας, Σουηδίας, Φιλανδίας, Βελγίου Ολλανδίας, Γαλλίας, Ελβετίας, Αυστρίας, Ουγγαρίας, Ιταλίας, Αλβανίας, Ελλάδος, Τουρκίας, Βουλγαρίας, Ρουμανίας, περίπου με τις σημερινές τους εκτάσεις και σύνορα (με τη διαφορά ότι τότε τα Δωδεκάνησα ανήκαν στην Ιταλία), ενώ η Γερμανία εκτεινόταν ανατολικά εντός εδαφών της σημερινής Πολωνίας, και δυτικά κατείχε τα εδάφη της Ρηνανίας (δυτικά του Ρήνου και μέχρι τη Γαλλία), μόνο ως αποστρατιωτικοποιημένη ζώνη. Η Τσεχία και η Σλοβακία ήταν ένα ενιαίο κράτος, ως Τσεχοσλοβακία, η οποία μόλις είχε κερδίσει την ελευθερία της, ως νέο δημοκρατικό κράτος από την Αυστρο-Ουγγαρία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου². Η Γιουγκοσλαβία αποτελούσε και αυτή μια ενιαία κρατική οντότητα, που εκτεινόταν στα

¹ Στόουν, Ν. (2013). *Συνοπτική Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, (Χ. Καψάλης, μτφ). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., σελ. 18.

² Davies, Norman. (2007). *Europe at War 1939-1945, no simple victory*. London: PANBOOKS by Macmillan, σελ. 43. Ο εν λόγω ιστορικός θεωρεί ότι η Τσεχοσλοβακία κρατά έναν ιδιαίτερο ρόλο στην όλη γεωπολιτική της περιοχής, καθόσον δεν ήταν η μόνη χώρα, η οποία ως δημοκρατία εναντιώθηκε στην εμφάνιση και ανάπτυξη των δικτατορικών καθεστώτων στη γειτονία της, αλλά και επειδή εστράφη περισσότερο φιλικά προς τη Ρωσία (Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών τότε), ως αντίβαρο της Γερμανικής κυριαρχίας την εποχή εκείνη.

σημερινά εδάφη των Σκοπίων, Σερβίας, Μαυροβουνίου, Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, Κροατίας, και Σλοβενίας. Οι Βαλτικές χώρες Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία, ήταν τότε ανεξάρτητες δημοκρατίες, η Μολδαβία κατοικούνταν από Ρουμάνους που αυτοβούλως είχαν ενωθεί σε ενιαίο κράτος με τη Ρουμανία, ενώ οι Λευκορωσία, Ουκρανία, Γεωργία, Αρμενία και Αζερμπαϊτζάν αποτελούσαν τμήμα της Ρωσικής Σοβιετικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας (πρώην ΕΣΣΔ – Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών)³.

Το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, δεν συνοδεύτηκε με την οριστική επίλυση των διαφορών μεταξύ των κρατών, και ο ανταγωνισμός μεταξύ τους παρέμεινε ισχυρός. Η ίδρυση της Κοινωνίας των Εθνών, πρωτουργός του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), δεν κατάφερε να επιλύσει με ειρηνικό τρόπο τις όποιες διαφορές υπήρχαν μεταξύ των κρατών, με αποτέλεσμα οι ισχυροί να έχουν σημαίνοντα ρόλο στον ανταγωνισμό που ακολούθησε. Στην Κοινωνία των Εθνών δεν συμμετείχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, παρόλο που Τόμας Γούντροου Γουίλσον, ο τότε Πρόεδρος των ΗΠΑ, ήταν εκείνος που ανέλαβε να ρυθμίσει τους κανόνες ίδρυσης και λειτουργίας της. Όμως, η αδυναμία της Κοινωνίας των Εθνών να περιφρουρήσει την ειρήνη σε παγκόσμιο επίπεδο σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση που εκδηλώθηκε το 1929, απέδειξε ότι η πρόοδος και η ευημερία που παρουσίασαν μέχρι τότε οι νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ανήκαν στη σφαίρα του μυθικού. Η αύξηση της ανεργίας, οι ανταγωνισμοί των κρατών, η έλλειψη ικανούς οικονομικής ανάπτυξης προσανατολισμένης στις ανάγκες του πληθυσμού, οδήγησε στην υποστήριξη από τις ευρείες λαϊκές μάζες, σε ολοκληρωτικά καθεστώτα και δικτατορικές κυβερνήσεις, τα μέλη των οποίων τελικά αποτέλεσαν τους βασικούς υπευθύνους για την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Γι' αυτόν κυρίως τον λόγο, αρκετοί ιστορικοί χαρακτηρίζουν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως φυσική συνέχεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και των ανεπίλυτων κυρίως θεμάτων που δεν έκλεισαν με τη συνθήκη των Βερσαλλιών, αλλά και του γεγονότος ότι όχι μόνο οι ηττημένοι του πολέμου υποχρεώθηκαν να συμμορφωθούν και να αποδεχθούν οικονομικά επαχθείς όρους, αλλά και ορισμένα από τα μικρά κράτη που ανήκαν στην ομάδα των νικητών δεν εξασφάλισαν όρους ευνοϊκής διαβίωσης για τους πολίτες τους⁴.

³ Στόουν, Ν., ό.π., σελ. 264-265. Τα εν λόγω σύνορα, απεικονίζονται στον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης, υπό τον τίτλο: 'Ευρωπαϊκά πολιτικά σύνορα, 1923'.

⁴ Davies, Norman, ό.π., σελ. 133 & 135. Επίσης και Beevor, A. (2018). *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, (Γ. Μπλάνας, μτφ) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ, σελ. 21.

1.1.2 Οι Κρατούσες Κοινωνικές-Οικονομικές Συνθήκες στην Ιταλία-Γερμανία

Η γενικότερη κρατούσα κοινωνικοοικονομική κατάσταση για τους ηττημένους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, οι οποίοι ενεπλάκησαν στο θέατρο επιχειρήσεων των Βαλκανίων κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι ότι αφενός, η Ιταλία ταλανίζεται από το πρόβλημα του υπερπληθυσμού, την ανυπαρξία των επενδύσεων στην οικονομία της κ.ά., ενώ αφετέρου η Γερμανία είναι σε δεινή θέση καθώς δεν μπορεί να πληρώσει τα μεγάλα ποσά των πολεμικών αποζημιώσεων στους νικητές. Παράλληλα, τόσο η αποβιομηχάνιση της Γερμανίας, αλλά όσο και ο ανεξέλεγκτος πληθωρισμός αποτέλεσαν τροχοπέδη για την κοινωνικοοικονομική εξέλιξη και ανάπτυξης. Όλα τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα την άνοδο του φασισμού στην Ιταλία και του Εθνοσοσιαλιστικού κόμματος στην Γερμανία. Ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ έπεισαν τον λαό ότι θα είναι συμπαραστάτες της μάζας, των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων και ότι θα ήταν εναντίον των κεφαλαιούχων, αλλά και των ξένων εθνικοτήτων που είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο οικονομικό γίγνεσθαι των χωρών τους. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι και τα δύο αυτά απολυταρχικά και δικτατορικά καθεστάτα κατέλαβαν την εξουσία όχι δια της βίας, αλλά μέσα από διαδικασίες του τότε υπάρχοντος συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Έτσι τον Ιανουάριο του 1933, ο Χίτλερ αναδεικνύεται Καγκελάριος της Γερμανίας, ενώ έντεκα έτη νωρίτερα, το 1922, ο Μουσολίνι είχε αναδειχθεί ως Πρωθυπουργός στην Ιταλία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι μια από τις πρώτες πολιτικές πράξεις του Χίτλερ ήταν η έναρξη του προγράμματος των στρατιωτικών επανεξοπλισμών, οι οποίοι πρόσφεραν αφενός αντικείμενο εργασίας στη γερμανική βιομηχανία και αφετέρου απορρόφησαν μεγάλο μέρος των ανέργων. Αποτέλεσμα αυτού του σχεδίου ήταν η μετατροπή της γερμανικής βιομηχανίας σε μια ενιαία τεράστια βιομηχανική επιχείρηση παραγωγής οπλικών συστημάτων. Σταδιακά αναπτύχθηκε και μεγεθύνθηκε, με τέτοιο τρόπο ώστε, το 1939 κατάφερε να απασχολεί 250.000 άτομα, τα οποία μαζί με τον βιομηχανικό εξοπλισμό είχαν με ικανότητα παραγωγής 3.000 αεροσκαφών το έτος.⁵

⁵ Στόουν, Ν., ό.π. σελ. 42-43.

1.1.3 Οι Προπαρασκευαστικές Στρατιωτικές Κινήσεις

Η πρώτη στρατιωτική κίνηση του νέου τότε γερμανικού καθεστώτος καταγράφηκε τον Μάρτιο του 1936, όπου τα στρατεύματά του πέρασαν δυτικά του Ρήνου, εντός της αποστρατικοποιημένης περιοχής, μέχρι τα σύνορα της Γαλλίας. Το επίσημο γαλλικό κράτος αντέδρασε χλιαρά, ενώ η ίδια η Μεγ. Βρετανία πρωτοστάτησε στην όποια γαλλική αντίδραση, ακολουθώντας την πολιτική του δόγματος «κατευνασμού» του γερμανικού καθεστώτος, για το οποίο εκτιμάται εκείνη την περίοδο από τις δυτικές δυνάμεις, ότι μάλλον οι βλέψεις του ήταν προς την ανατολή, και όχι προς τη δύση. Ο σκοπός της Μεγ. Βρετανίας ήταν να παραχωρήσουν στον Χίτλερ ένα μεγάλο μέρος των όσων ζητούσε, ώστε να τον αποτρέψουν να προωθήσει περισσότερες διεκδικήσεις.

Από την άλλη, εκείνη την περίοδο υπήρχαν εκατομμύρια Γερμανών οι οποίοι ζούσαν στην Τσεχοσλοβακία και Πολωνία. Επιπλέον, η Αυστρία φιλοξενούσε 6.000.000 Γερμανούς οι οποίοι είχαν ψηφίσει δι' αντιπροσώπων στο Κοινοβούλιο για την ένωση της Αυστρίας με την Γερμανία. Όταν ο Χίτλερ, ο οποίος γεννήθηκε στην Αυστρία και έγινε Γερμανός πολίτης το 1932, γνώρισε την επιτυχία στην Γερμανία, άρχισαν να ακούγονται έντονες φωνές που καλούσαν την Αυστρία να ενωθεί με τη Γερμανία, σαφώς με τα στελέχη των Ναζί να πρωτοστατούν. Ο τότε Καγκελάριος της Αυστρίας Καρλ Φον Σούσινγκ τον Φεβρουάριο του 1938 κάλεσε σε συνάντηση τον Χίτλερ ζητώντας του να ελέγξει τα στελέχη του ναζιστικού κόμματος της Αυστρίας, όμως ο Χίτλερ στις συνομιλίες που ακολούθησαν ανάγκασε τον Σούσινγκ να αποδεχθεί επαχθείς όρους, που μετέτρεπαν την Αυστρία σε προτεκτοράτο της Γερμανίας. Με την επιστροφή του στην Αυστρία, και προκειμένου ο Σούσινγκ να κατευνάσει τις αντιδράσεις των Αυστριακών και να κερδίσει χρόνο ώστε να λάβει βοήθεια από Γαλλία και Ιταλία, όπως ανέμενε, προκήρυξε δημοψήφισμα. Αποτέλεσμα αυτού ήταν στις 14 Μαρτίου 1938, προ της διεξαγωγής του, να εισβάλλουν στην Αυστρία οι στρατιωτικές δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος. Η Ιταλία του Μουσολίνι σε διαφορετική περίπτωση θα προστάτευε την Αυστρία, τώρα όμως, ως πιστός σύμμαχος του γερμανικού καθεστώτος, δεν έπραξε το παραμικρό.

Τον Σεπτέμβριο του 1938, υπό το πρίσμα της μεγέθυνσης της δύναμης των Ναζί, και υπό το δόγμα «κατευνασμού», η Μεγ. Βρετανία συναινεί για την εκχώρηση των εδαφών της Τσεχοσλοβακίας στα οποία κατοικούσαν Γερμανοί. Την άνοιξη του 1939, οι κάτοικοι της Σλοβακίας ζήτησαν την ανεξαρτητοποίησή τους και την ίδρυση δικού τους κράτους. Με αφορμή αυτές τις διαιρετικές τάσεις, τον Μάρτιο του 1939, ακολούθησε η εισβολή των στρατευμάτων του γερμανικού καθεστώτος στην Τσεχία, αποκόπτοντάς την και διαιρώντας την από την Σλοβακία, η οποία εντάχθηκε, ως ανεξάρτητο κράτος στην σφαίρα επιρροής της Γερμανίας. Ο πολιτικός χάρτης της Ευρώπης αρχίζει να αλλάζει, χωρίς ακόμα να σημειωθούν στρατιωτικές συγκρούσεις.⁶

Ο επόμενος πρόσφορος για τον Χίτλερ στόχος, όπως τουλάχιστον τον είχε αξιολογήσει η Μεγ. Βρετανία, θα ήταν η Πολωνία. Άλλωστε, όσο τα στρατεύματα του καθεστώτος Χίτλερ θα κινούνταν ανατολικά, θα ήταν πάντα ένα κέρδος χρόνου για τις δυνάμεις της δύσης, ώστε να προλάβουν να προετοιμαστούν και ισχυροποιηθούν. Με βάση αυτό το σκεπτικό, η Μεγ. Βρετανία, ανέλαβε την πρωτοβουλία και έστειλε πρόταση για την «εγγύηση» των συνόρων της Πολωνίας με Βρετανικές δυνάμεις, με ειδικό απεσταλμένο της στον Υπουργό Εξωτερικών της Πολωνίας. Η πρόταση έγινε αποδεκτή από την Πολωνική πλευρά, όμως οι Βρεττανοί πολύ σύντομα θέλησαν να αποδεσμευτούν από τις υποσχέσεις για τις παρεχόμενες εγγυήσεις και υπαναχώρησαν. Η οικονομική βοήθεια ήταν μηδαμινή, ενώ οι ίδιοι οι Βρεττανοί φρόντισαν ‘εν τοις πράγμασι’ να υποτιμήσουν τη σημασία των εγγυήσεων, προσφέροντας εκείνη την περίοδο εγγυήσεις στους πάντες συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, Τουρκίας και Ρουμανίας. Ακολούθησε μια προσπάθεια επίτευξης συμφωνίας Γαλλίας, Μεγ. Βρετανίας, και Ρωσίας για την προάσπιση της Πολωνίας, όμως κατέληξε σε αποτυχία, καθόσον η Σοβιετική πλευρά της οποίας ηγείτο ο Στάλιν ζήτησε, η όποια εμπλοκή σε στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά της Γερμανίας, να διεξαχθεί επί Πολωνικού εδάφους, και να δημιουργηθεί μια ζώνη επιρροής του Σοβιετικού καθεστώτος στην ανατολική Ευρώπη που θα περιελάμβανε την ανατολική Πολωνία και τις Βαλτικές χώρες⁷. Το γεγονός αυτό, αλλά και τη διαφαινόμενη απροθυμία του Στάλιν να συνεργαστεί εκείνη τη στιγμή με τη Μεγ. Βρετανία και τη Γαλλία, εκμεταλλεύτηκε ο Χίτλερ, ο οποίος συνήψε εν τέλει συμφωνία με τον Στάλιν για το διαμοιρασμό της Πολωνίας, όπως επίσης και άλλων περιοχών της Ευρώπης (η Φιλλανδία, οι Βαλτικές χώρες και εδάφη

⁶ Davies, N., ό.π., σελ. 143, επίσης και Στόουν, Ν., ό.π. σελ. 43.

⁷ Davies, N., ό.π., σελ. 147, επίσης και Στόουν, Ν., ό.π. σελ. 47.

της Ουκρανίας συμπεριλαμβάνονταν), τις πρωινές ώρες της 24^{ης} Αυγούστου 1939. Η επίθεση στην Πολωνία διεξήχθη λίγες ημέρες αργότερα, την 1^η Σεπτεμβρίου 1939, με αφορμή ένα σκηνοθετημένο περιστατικό από τις γερμανικές υπηρεσίες Γκεστάπο/Ες Ες του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος, που συνίστατο σε εικονική επίθεση πολωνικών ενόπλων δυνάμεων, που τους υποδύονταν κατάδικοι φυλακών, έτσι ώστε να φανεί πως η επίθεση στην Πολωνία ήταν αντίδραση άμυνας των γερμανικών δυνάμεων⁸. Της επίθεσης αυτής, ακολούθησε το Βρετανικό τηλεσίγγραφο προς το γερμανικό καθεστώς στις 3 Σεπτεμβρίου 1939, στις 09:00, το οποίο περιείχε και μια προσθήκη ότι και η γαλλική κυβέρνηση θα συντασσόταν με αυτό, όπως και έγινε το απόγευμα της ίδιας ημέρας⁹.

⁸ Beevor A., (2018), ό.π., σελ. 42 & 43. Επίσης και Zamoyski, A. (2009). *Poland, a History*. London: Harper Collins Publishers, σελ. 312 & 313. Επίσης και Davies, N., ό.π., σελ. 151 & 152. Αξίζει να σημειωθεί, ότι σύμφωνα με την ίδια πηγή, η επίθεση στην Πολωνία είχε εγκριθεί με σχετική διαταγή του Χίτλερ από τις 31 Ιουλίου 1939.

⁹ Στόουν Ν., ό.π. σελ. 48-60.

1.2 Οι Ελληνογερμανικές Σχέσεις πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Κατά τη την περίοδο του μεταξικού καθεστώτος οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας Γερμανίας σημείωσαν πρόοδο με αποτέλεσμα οι ελληνικές εξαγωγές μόνο κατά την περίοδο 1935-1936 αυξήθηκαν κατά 12%. Η Γερμανία εισήγαγε καπνό, ορυκτό πλούτο ενώ η Ελλάδα εισήγαγε κάρβουνο σίδηρο και άλλα βιομηχανικά προϊόντα. Σε όλα τα παραπάνω να προσθέσουμε και τους στενούς δεσμούς αγάπης του Μεταξά με τη Γερμανία, καθώς σπούδασε στη στρατιωτική Ακαδημία του Βερολίνου και όπως ήταν φυσικό μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ως πρωθυπουργός οι σχέσεις των δύο χωρών ενισχύθηκαν κι άλλο.¹⁰

Επίσης, κατά την περίοδο που ο Μεταξάς ανέλαβε την πρωθυπουργία της Ελλάδος, ξεκίνησε μια συνεργασία των μυστικών υπηρεσιών των δύο χωρών, καθώς επίσης και μια διμερής αστυνομική συνεργασία. Την συμφωνία υπέγραψαν από ελληνικής πλευράς ο ίδιος ο Μεταξάς και από γερμανικής πλευράς ο τότε Γερμανός Πρέσβης στην Αθήνα Έρμπαχ.¹¹

Με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Μεταξάς φοβούμενος από τις επεκτατικές διαθέσεις του Μουσολίνι ζήτησε βοήθεια τόσο από τη Γερμανία τόσο και από τη Μεγάλη Βρετανία. Στις διαπραγματεύσεις που είχε με το Βερολίνο τόνιζε τις φιλογερμανικές του διαθέσεις αλλά και την προσωπική του συνεισφορά στην ανάπτυξη των σχέσεων Ελλάδας-Γερμανίας. Στο διάστημα αυτό ο Μεταξάς προσπάθησε να διατηρήσει επικοινωνία και με τις δύο δυνάμεις, Μεγάλη Βρετανία- Γερμανία, ενέργεια η οποία δεν αποδείχθηκε αποτελεσματική. Η Βρετανία, ούσα παραδοσιακός προστάτης της Ελλάδος, υποστήριξη που δεν μπορούσε να αποποιηθεί ο Μεταξάς εξαιτίας των παρεμβάσεων του βασιλιά, ασκούσε πιέσεις ώστε να μειωθεί η επικοινωνία Αθήνας-Βερολίνου¹².

Η Γερμανική Κυβέρνηση συνειδητοποιώντας την αυξανόμενη Βρετανική επιρροή στην Ελλάδα μείωσε τις γερμανικές εξαγωγές, ενώ οι Έλληνες εξαγωγείς

¹⁰ Κράλοβα, Κ. (2012). *Στη Σκιά της Κατοχής, οι ελληνογερμανικές σχέσεις την περίοδο 1940-2010*. (Κ. Τσίβος, μτφ) Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ 28-30.

¹¹ Δημητράκης Παν. (2009). *Οι Γερμανικές Μυστικές Υπηρεσίες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Κατοχής (1937-1945)*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΝΑΛΙΟΣ, σελ. 38.

¹² Κράλοβα, Κ., ό.π., σελ. 29.

οδήγησαν τις εξαγωγές χρωμίου προς το Λονδίνο με την πρόφαση των υψηλότερων προσφορών. Ο Χίτλερ ανησυχούσε βλέποντας τις στενές επαφές Ελλάδας-Βρετανίας, γιατί αυτό έπληττε τα γερμανικά συμφέροντα και προσπαθούσε να πετύχει τη στρατιωτική ουδετερότητα της Ελλάδας για την ικανοποίηση των συμφερόντων της Βέρμαχτ. Μετά την έναρξη της ιταλικής επίθεσης στην Ελλάδα και την παρεπόμενη αποτυχία της ιταλικής επιχείρησης δεν έμεινε στον Χίτλερ άλλη επιλογή από την στρατιωτική εισβολή στα Βαλκάνια¹³.

Γενικά όμως, θα μπορούσαμε να πούμε ότι προπολεμικά οι σχέσεις των δύο χωρών ήταν άψογες γεγονός που ενισχύεται από το θαυμασμό που έτρεφε η γερμανική πλευρά για το ελληνικό παρελθόν, ενώ η ελληνική πλευρά επαινούσε την εργατικότητα, την πειθαρχία και το φιλοπρόοδο πνεύμα των Γερμανών¹⁴.

¹³ Κράλοβα Κ., ό.π. σελ. 31-32.

¹⁴ Κράλοβα Κ., ό.π. σελ. 69.

1.3 Οι Ελληνοϊταλικές σχέσεις πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Οι Ελληνοϊταλικές σχέσεις εκείνη την εποχή, προσδιορίστηκαν, σε κύριο λόγο, από τις γεωπολιτικές εξελίξεις της προηγούμενης τριακονταετίας. Πιο συγκεκριμένα σημαδεύτηκαν: Σε πρώτη φάση, από την κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς το 1912, και την προσπάθεια αργότερα, από 1922 και μετά, του καθεστώτος Μουσολίνι για τον αφελληνισμό του πληθυσμού τους. Σε δεύτερη φάση, από την προσπάθεια κατάληψης της Κέρκυρας τον Αύγουστο 1923, με στρατιωτική ενέργεια κατά του άμαχου πληθυσμού της, και την κατάληψη της πόλης. Οι δυνάμεις του ιταλικού καθεστώτος αποχώρησαν μετά την παρέμβαση Γαλλικών και Βρετανικών δυνάμεων (κινητοποιήθηκε ο Βρετανικός στόλος εναντίον των ιταλικών δυνάμεων κατοχής)¹⁵. Ο ίδιος ο Μουσολίνι, για τα γεγονότα της Κέρκυρας και την άδοξη αποχώρησή του από το νησί, ένωσε προσβεβλημένος, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις δηλώσεις του Ιταλού Υπουργού Εξωτερικών Τσιάνο, ο οποίος ήταν και γαμπρός του Μουσολίνι. Οι εν λόγω δηλώσεις δημοσιοποιήθηκαν τον Αύγουστο του 1940 και σύμφωνα με αυτές φέρεται ο Μουσολίνι να υποστηρίζει πως οι λογαριασμοί του με την Ελλάδα είναι ακόμα ανοικτοί και πως ο ίδιος δεν είχε ξεχάσει όλα όσα είχαν συμβεί στο παρελθόν.¹⁶ Επομένως, διαφαίνεται πως λόγοι κυρίως συναισθηματικοί τον έκαναν να θέλει να πάρει εκδίκηση τόσο από το Ελληνικό κράτος, όσο και από τους συμμάχους αυτού, κυρίως την Μεγάλη Βρετανία.

Μετά την εισβολή των δυνάμεων του γερμανικού καθεστώτος στην Πολωνία την 1^η Σεπτεμβρίου 1939, και την επίδοση του τελεσιγράφου των Συμμάχων προς τον Χίτλερ την 3^η Σεπτεμβρίου 1939, ο Μουσολίνι έσπευσε την επομένη να δηλώσει το 'μη εμπόλεμον' της Ιταλίας. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνική πλευρά, δια του τότε Πρωθυπουργού της Ιωάννη Μεταξά, διεμήνυσε μέσω του Ιταλού Πρέσβη στην Αθήνα, την πρόταση της αποχώρησης των στρατευμάτων των δύο χωρών από τα ελληνοαλβανικά σύνορα¹⁷. Η ιταλική πλευρά απεδέχθη την πρόταση της ελληνικής πλευράς και δια του Πρέσβεώς της διεμήνυσε εκ νέου την πρότασή της για την

¹⁵ Ψαρράς, Λ. (1985). *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος*. Αθήνα: ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, σελ. 23 & 33.

¹⁶ Richter, H. (2011). *Η Μάχη της Κρήτης*. (Β. Στεργιόπουλος, Επιμ., & Ε. Παναγιωτάτου, μτφ) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ, σελ. 25.

¹⁷ Ηδη, από 7 Απριλίου 1939, στο πλαίσιο των προπαρασκευαστικών στρατιωτικών ενεργειών για επέκταση τους προς τα Βαλκάνια, οι δυνάμεις του ιταλικού καθεστώτος Μουσολίνι έχουν καταλάβει το έδαφος της Αλβανίας, μέχρι τα ελληνοαλβανικά σύνορα.

υπογραφή συμφώνου μη επιθέσεως μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας, και την ανανέωση και ενεργοποίηση του υπάρχοντος μέχρι τότε συμφώνου φιλίας της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1928¹⁸. Ο Μεταξάς όμως δεν ήθελε να προβεί σε τέτοιου μεγέθους συμφωνίες χωρίς την συγκατάθεση και σύμφωνη γνώμη της Μεγ. Βρετανίας, που ήταν η παραδοσιακή προστάτιδα δύναμη της Ελλάδος. Ενημέρωσε τους Βρετανούς, οι οποίοι διαμόρφωσαν αρχικά δύο τάσεις. Η μια εξέφρασε την άποψη ότι ήταν επιθυμητή η μη εμπλοκή της Ιταλίας στον πόλεμο, με το μειονέκτημα να μη καθίσταται εφικτή η χρήση των ελληνικών λιμένων από το Βρετανικό ναυτικό, και η άλλη στη μη αποδοχή του συμφώνου με συνέπεια να θεωρήσει η ιταλική πλευρά ότι πίσω από την άρνηση αυτή βρίσκεται η Μεγ. Βρετανία, και αυτό ήταν ανεπιθύμητο από τη Βρετανική πλευρά. Ως καλύτερη λύση προκρίθηκε η μέση οδός, δηλαδή να υπογραφεί η συμφωνία, ως μια κατ' αρχήν 'συμφωνία γενικών όρων', που δεν θα περιόριζε την ελληνοβρετανική συνεργασία για τη χρήση λιμένων. Τελικά η συμφωνία υπεγράφη, ως παράταση του συμφώνου φιλίας της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1928, ακριβώς ένα χρόνο πριν την εξαπόλυση της επίθεσης κατά της Ελλάδος, δηλαδή την 28^η Οκτωβρίου 1939¹⁹.

¹⁸ Φιλίστωρ, Ι., & Δασκαρόλης, Γ. (2012, Ιανουάριος 17). *Το Ελληνο-Ιταλικό σύμφωνο φιλίας Βενιζέλου - Μουσολίνι και το Δωδεκανησιακό Ζήτημα (1928)*. Ανάκτηση Απρίλιος 16, 2018, από Θέματα Ελληνικής Ιστορίας: <https://www.istorikathemata.com/2012/01/1928.html>. Το εν λόγω σύμφωνο συνήφθη μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας επί πρωθυπουργίας Ελευθερίου Βενιζέλου. Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε Πρωθυπουργός, ο Βενιζέλος ενθάρρυνε τον Υπουργό Εξωτερικών και στενό του συνεργάτη Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, να λύσει τις όποιες διαφορές υπήρχαν με την Ιταλία και να υπογραφεί σύμφωνο με ειρηνικό περιεχόμενο. Η πολιτική αυτή δεν άργησε να τελεσφορήσει και τον Σεπτέμβριο του 1928, ο ίδιος ο Βενιζέλος μετέβη στην Ρώμη και συναντήθηκε με τον Μουσολίνι στις 23 Σεπτεμβρίου. Το σύμφωνο φιλίας που υπεγράφη, προέβλεπε αμοιβαία διατήρηση των συνόρων που είχαν επιβληθεί από τις Διεθνείς Συνθήκες, το δεύτερο άρθρο προέβλεπε ουδετερότητα των συμβαλλόμενων αν επιτεθεί τρίτο κράτος και το τρίτο άρθρο προέβλεπε αμοιβαία βοήθεια σε περίπτωση απειλής της ασφάλειας και των υψηλών συμφερόντων των δύο συμβαλλόμενων. Τέλος, προβλεπόταν ότι σε περίπτωση αμοιβαίας διένεξης οι δύο Χώρες θα κατέφευγαν σε διεθνή διαιτησία. Ο Μουσολίνι, στις επαφές του με τον Βενιζέλο, τόνισε ότι σκόπευε να βοηθήσει στην εξομάλυνση των ελληνο-τουρκικών σχέσεων, ενώ υπογράμμισε πως θα βοηθούσε την Ελλάδα έναντι οποιασδήποτε επιβουλής που θα προερχόταν από την Γιουγκοσλαβία. Μάλιστα πρότεινε να δώσει οικειοθελώς και χωρίς αντιστάθμισμα έγγραφη εγγύηση για την ακεραιότητα της Θεσσαλονίκης έναντι της Γιουγκοσλαβίας.

¹⁹ Richter, H. (2011), ό.π., σελ. 27.

1.4 Η Εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετά τον Ιούνιο του 1940, όταν και «έπεσε» η Γαλλία στις γερμανικές δυνάμεις, η Αγγλία απέμεινε η μόνη από τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις που δεν τέθηκε υπό γερμανική κατοχή. Χωρίς καμία υποστήριξη και μόνο με τους συμμάχους της Κοινοπολιτείας της ήταν διατεθειμένη να υπερασπιστεί τόσο τη δική της ύπαρξη όσο και να αντιπαρατεθεί στα σχέδια του Χίτλερ. Η Αγγλία διέθετε ένα ιδιότυπο «στρατηγικό πλεονέκτημα», καθώς ήταν απαλλαγμένη από τις εχθροπραξίες της ηπειρωτικής Ευρώπης και από υποχρεώσεις συμμαχιών.²⁰ Εξαρτιόταν αποκλειστικά από τις δικές της άμυνες και πιο συγκεκριμένα, στηριζόταν στην καλά εκπαιδευμένη Βασιλική Πολεμική Αεροπορία (RAF) και στην κυριαρχία του Βασιλικού Βρετανικού Ναυτικού.²¹

Εν τω μεταξύ, στη ναζιστική Γερμανία, ο Χίτλερ, προσπάθησε διπλωματικά να εδραιώσει τη θέση του στα Βαλκάνια, προκειμένου να εξασφαλίσει ένα κλίμα ηρεμίας, να αποκτήσει έλεγχο των πετρελαϊκών πηγών της Ρουμανίας και να διασφαλίσει τη νότια πλευρά των δυνάμεων του, για την επικείμενη επίθεση τη Ρωσία.

Μεταξύ 7 και 8 Οκτωβρίου του 1940 ο Χίτλερ κατέλαβε τη Ρουμανία, γεγονός που εξόργισε τον Μουσολίνι ο οποίος αποφάσισε να επιτεθεί στην Ελλάδα.²² Εξάλλου, οι Ιταλοί ήταν ανυπόμονοι να επιδείξουν τη στρατιωτική τους δύναμη πριν από το τέλος του πολέμου, καθώς μέχρι εκείνη τη στιγμή, υπήρχε η αίσθηση ότι αποτελούν απλούς θεατές στις επιχειρήσεις των δυνάμεων του Άξονα. Η ευκαιρία για τους Ιταλούς ήρθε λίγο νωρίτερα, στις 4 Οκτωβρίου του 1940, με τον τερματισμό της επιχείρησης ‘Θαλάσσιος Λέων’ (Sea Lion), που αφορούσε σε σχέδια εισβολής και κατάκτησης της Βρετανίας.²³ Βέβαια, εδώ πρέπει να σημειωθεί, ότι το ιταλικό καθεστώς υπό τη Ηγεσία του Μουσολίνι, σχεδίαζε την επανίδρυση μιας νέου είδους ρωμαϊκής κυριαρχίας, στην

²⁰ Davies, N., ό.π., σελ. 17. Τα εξωτερικά γεωγραφικά όρια του ευρωπαϊκού θεάτρου επιχειρήσεων οριοθετούνταν από το Γιβραλτάρ, τη Γροιλανδία, τη Νορβηγία, τη Φιλανδία, το Λένινγκραντ, το Στάλινγκραντ, τη Βουλγαρία, το Κάιρο και την Καζαμπλάνκα. Και η ειδικότερη γεωγραφία του πολέμου συνίστατο στην ύπαρξη κεντρικού πυρήνα δυνάμεων του άξονα, που είχε τον έλεγχο στο εσωτερικό τμήμα του ανωτέρω δακτυλίου, και ενός εξωτερικού περιφερειακού δακτυλίου, του οποίου τον έλεγχο διατηρούσαν οι συμμαχικές δυνάμεις.

²¹ Clark, A. (1962). *The Fall of Crete*. New York: William Morrow and Company, σελ. 7.

²² Richter, H. (2011). ό.π., σελ. 34

²³ Churchill, S. W. (1949). *The Second World War, Their Finest Hour*, Boston: Houghton Mifflin Company, σελ. 533.

περιοχή της ανατολικής μεσογείου με πρόσβαση μέχρι τον Ινδικό Ωκεανό. Η Βαλκανική Χερσόνησος, η Τουρκία και η Αίγυπτος ήταν τα εδάφη που ήθελε να προσαρτήσει. Η προσπάθεια, όπως προαναφέραμε, είχε ήδη ξεκινήσει από το 1923, όταν οι δυνάμεις του ιταλικού καθεστώτος προσπάθησαν να καταλάβουν την Κέρκυρα, ανεπιτυχώς, μετά την παρέμβαση της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας. Όμως, η κατάκτηση της Αλβανίας μερικά έτη αργότερα, την 7^η Απριλίου 1939, ήταν μια στρατιωτική κίνηση διπλής σημασίας για τον Μουσολίνι, αφενός να επιδείξει μια δική του αντιστάθμιση στις επιτυχίες του γερμανικού και συμμαχικού καθεστώτος μετά τις επιτυχίες του δευτέρου στην κεντρική Ευρώπη (Αυστρία, Τσεχία), και αφετέρου το πρώτο βήμα για την έναρξη προπαρασκευαστικών ενεργειών επέκτασης προς τα Βαλκάνια και τα εδάφη της Ελλάδος²⁴.

Αυτή η επίθεση κατά της Ελλάδος, αρχικά είχε οριστεί, για τον Απρίλιο του 1940, απόφαση που αναβλήθηκε, ενώ στη συνέχεια ορίστηκε στα μέσα Αυγούστου του ίδιου έτους, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο τορπιλισμός του πολεμικού πλοίου «Έλλη» σχετιζόταν άμεσα με τον σχεδιασμό της επίθεσης των ιταλικών δυνάμεων κατά της Ελλάδος²⁵. Αν και η συλλογική μνήμη έχει καταγράψει το περιστατικό ως τον προάγγελο των ιταλικών προθέσεων για την σχεδιαζόμενη στρατιωτική επίθεση, εν τούτοις, δεν ήταν το μόνο. Σε άλλη περιοχή ιταλικά βομβαρδιστικά είχαν φέρει πλήγματα στο ελληνικό επιβατηγό ‘ΦΡΙΝΤΩΝ’ που έπλεε σε απόσταση 2 ναυτικών μιλίων από τις βόρειες ακτές Κρήτης στο όρμο της Πανόρμου. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια ημέρα της 15^{ης} Αυγούστου 1940, όταν μετά τον τορπιλισμό, διατάχθηκαν να πλεύσουν προς την Τήνο δυο αντιτορπιλικά από το ναύσταθμο, προκειμένου να περισυλλέξουν τους ναυαγούς και να συνοδεύσουν τα επιβατικά πλοία με τους προσκυνητές που θα επέστρεφαν στον Πειραιά, έγιναν στόχος ιταλικών βομβαρδιστικών τόσο κατά τον πλου προς την Τήνο, όσο και κατά την επιστροφή τους. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι για την κίνηση των αντιτορπιλικών και

²⁴ Richter, H. (2011)., ό.π., σελ. 26.

²⁵ Κούκουνας, Δ. (2013). *Ιστορία της Κατοχής*. (Τόμος Α'). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΛΙΒΑΝΗ, σελ. 61. Αν και ήταν προφανές ότι η εθνικότητα του υποβρυχίου που εκτέλεσε την επίθεση ήταν ιταλική, εντούτοις ο τότε Αρχηγός ΓΕΝ, Ναύαρχος Αλέξανδρος Σακελλαρίου, ζήτησε ειδικά πειστήρια για τούτο, και αναφέρει σχετικά: [...] *Η εθνικότης όμως του πλοίου ήτο προφανής. Μόνον Ιταλός Κυβερνήτης θα μπορούσε να εκσφενδονίσει τρεις τορπίλλες και να επιτύχει μόνο μίαν κατά στόχου ηγκυροβολιμένου, εν γαλήνη, ανυπόπτου και συνεπώς τελείως ανικάνου να παρεμβάλει την παραμικράν αντίστασιν εις τον επιτιθέμενον. Παρ’ όλα ταύτα δια να έχω τεκμήρια της πρωτοφανούς αυτής ιεροσύλου και ανάνδρου δολοφονικής ενεργείας, διέταξα αμέσως δύτας να περισυλλέξουν θραύσματα των εις τον μύλον εκραγισίων δύο τροπιλλών. Ειδική επιτροπή αξιωματικών ομοφώνως με αδιάσειστα πειστήρια, δηλ. αριθμούς τορπιλλών, τόπον κατασκευής κ.τ.λ., απεφάνθη ότι αι τορπίλλαι ήσαν ιταλικάι. [...]*

την αποστολή τους είχε ενημερωθεί ο Ιταλός ναυτικός ακόλουθος στην Αθήνα²⁶. Ειδικότερα, για την επίθεση και τον τορπιλλισμό της ‘Έλλης’, θεωρούμε επίσης χρήσιμο να αναφερθεί, ότι με βάση ιταλικές πηγές,²⁷ ο Μουσολίνι και ο Υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας Τσιάνο, δεν γνώριζαν για την ενέργεια αυτή. Ο Τσιάνο υποψιάστηκε τότε ότι η εντολή δόθηκε από τον Ντε Βέκι, διοικητή τότε των Δωδεκανήσων, αλλά, αυτό επιβεβαιώθηκε πολύ αργότερα, το 1970. Το θέμα όμως του αν ο Ντε Βέκι ενήργησε με ή χωρίς διαταγές από τη Ρώμη, εξετάστηκε και από ελληνικής πλευράς, όπου προκύπτουν τα εξής: Το υποβρύχιο που ενεπλάκη στον τορπιλλισμό της Έλλης, ήταν το ‘Ντελφίνο’, με Κυβερνήτη τον Υποπλοίαρχο Τζιουζέπε Αϊκάρντι. Οι οδηγίες για τον τορπιλλισμό, εκδόθηκαν από τον Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού της Ιταλίας Ναύαρχο Καβανιάρι και επιδόθηκαν στον Ιταλό Κυβερνήτη από τον Ντε Βέκι στις 14-8-40 στη Λέρο.²⁸

Οι ημερομηνίες επίθεσης συνεχώς αναβάλλονταν, όμως στις 28 Οκτωβρίου του 1940 ο Εμμανουέλε Γκράτσι, πρεσβευτής της Ιταλίας στην Ελλάδα, έδωσε το τελεσίγραφο της Ιταλικής κυβέρνησης στον Μεταξά. Το κείμενο του τελεσιγράφου, μεταξύ άλλων περιελάμβανε και τα εξής: «*η Ιταλική κυβέρνηση κατέληξε στην απόφαση να ζητήσει, [. . .], το δικαίωμα να καταλάβει με ένοπλες δυνάμεις, [. . .], ορισμένα στρατηγικά σημεία του ελληνικού εδάφους*». Έπειτα από ένα σύντομο διάλογο μεταξύ των δύο ανδρών, ο Μεταξάς απέρριψε το τελεσίγραφο λέγοντας χαρακτηριστικά: «*Αυτός είναι πόλεμος.*»²⁹

Σύμφωνα με τον Churchill,³⁰ η ιταλική επίθεση έλαβε χώρα με την αιτιολογία της βρετανικής εγγύησης που δόθηκε στην Ελλάδα, για την παροχή έμπρακτης βοήθειας και υποστήριξης, μέσω του Βρετανού πρωθυπουργού Chamberlain τον Απρίλιο του

²⁶ Κούκουνας Δ. (Τόμος Α΄), ό.π., σελ. 60.

²⁷ Richter, H. (2011), ό.π., σελ. 34. Ο εν λόγω ιστορικός συγγραφέας επικαλείται ως πηγή του στην δευτερογενή του βιβλιογραφία, τον Cervi, M. (1972). *The Hollow Legions. Mussolini's Blunder in Greece 1940-1941*. London: Chatto & Windus.

²⁸ Ψαρράς, Λ., ό.π., σελ. 56. Ο συγγραφέας, έχει εκδώσει τα απομνημονεύματά του, καθόσον ήταν έφεδρος ανθυπολοχαγός του πυροβολικού, που προσεκλήθη στις τάξεις του πυροβολικού για μετεκπαίδευση ενός μηνός, στις 16-8-40, απ’ όπου μετετέθη στις 5-9-40 με τη μονάδα του για τη ζώνη προκάλυψης της Ηπείρου. Η έναρξη του πολέμου τον βρήκε στην Ήπειρο, και απολύθηκε μετά τη συνθηκολόγηση και κατάληψη της ηπειρωτικής Ελλάδος από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής στις 9-5-41 από το Μεσολόγγι. Για το θέμα του τορπιλλισμού της Έλλης και της γνώσης της ιταλικής πολιτικής ηγεσίας για την επιδοθείσα από τον Ντε Βέκι εντολή στον Κυβερνήτη του υποβρυχίου, αναφέρει ως πηγή του, τον τόμο της ιστορίας του ΓΕΣ με τίτλο: *Αίτια και αφορμαί ελληνοϊταλικού πολέμου 1940-1941*, της Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού, έτους εκδόσεως 1959, σελ. 47.

²⁹ Ψαρράς Λ., ό.π., σσ. 151, 152, 156, 157.

³⁰ Churchill, S.W., (1949), σελ. 533.

1939. Η κατάσταση αυτή που δημιουργήθηκε με την άμεση επέμβαση των Ιταλών, ανέδειξε και τη στρατηγική αξία της Κρήτης στο επίκεντρο του στρατιωτικού ενδιαφέροντος. Ο Churchill γνώριζε τη γεωπολιτική σημασία της Κρήτης και επέμεινε να διατηρήσει το νησί υπό βρετανική κατοχή. Συγκεκριμένα διατύπωσε ότι:

«Οι Ιταλοί δεν πρέπει να καταλάβουν την Κρήτη. Πρέπει να μείνει στα χέρια των συμμάχων. Η απώλεια του νησιού για τους Ιταλούς θα αποτελέσει βασικό ανασταλτικό παράγοντα για όλες τις επιχειρήσεις της Μεσογείου. Η υπεράσπιση της Κρήτης είναι ίσης αξίας με την αίσια έκβαση των επιθέσεων στη Λιβύη. Αν χάσουμε τη Κρήτη λόγω μη διάθεσης σημαντικού όγκου δυνάμεων, θα αποτελέσει έγκλημα³¹»

Μετά τη κήρυξη του πολέμου από την κυβέρνηση του ιταλικού καθεστώτος προς την Ελλάδα, ο τότε πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς κάλεσε το υπουργικό συμβούλιο στο οποίο είπε μεταξύ άλλων τα εξής: *«Τα συμφέροντα του Άξονα είναι αναπόσπαστα και αργά ή γρήγορα θα πολεμήσουμε και τους Γερμανούς, [. . .] Ο πόλεμος λοιπόν που αναλαμβάνει το Έθνος είναι, [. . .] πόλεμος τιμής [. . .] και έχω την πεποίθηση ότι η νίκη θα είναι με το μέρος των Συμμάχων [. . .] Από τη στιγμή αυτή είναι περιττό να προσθέσω ότι η κατεύθυνση του Έθνους είναι μια και μόνη και οποιαδήποτε κριτική θα θεωρηθεί ως ηττοπάθεια, ως προδοσία και θα παταχθεί αμειλίκτως [. . .] αν διαφωνεί κανείς προς την πορεία που ακολουθούμε από αυτή τη στιγμή, μπορεί να υποβάλλει την παραίτηση του»*. Η άρνηση του Μεταξά ν' αποδεχτεί τους όρους του τηλεσίγραφου επιβλήθηκε από τους ίδιους τους όρους και οι Ιταλοί ανέμεναν την άρνηση. Ο Μεταξάς δεν είχε περιθώριο να σκεφτεί, αφού πριν λήξει η τρίωρη προθεσμία του τηλεσίγραφου οι Ιταλοί επιτέθηκαν στην Ελλάδα. Ως εκ τούτου ο Μεταξάς απάντησε αρνητικά στο τηλεσίγραφο, γεγονός που ενδυνάμωσε τους Έλληνες και για πρώτη ίσως φορά στην πολιτική του σταδιοδρομία, ο Μεταξάς βρισκόταν σε πλήρη σύμπνοια με τον ελληνικό λαό³². Μάλιστα στο διάγγελμά του είπε: *«Η στιγμή επέστη που θα αγωνισθώμεν δια την ανεξαρτησία της Ελλάδος και την τιμήν της. Μολονότι ετηρήσαμεν την πλέον αυστηράν ουδετερότητα και ίσην προς όλους, η Ιταλία μη αναγνωρίζουσα εις ημάς το δικαίωμα να ζώμεν ως ελεύθεροι Έλληνες μου εξήτησε σήμερον της πρωινής την παράδοσην τμημάτων του εθνικού εδάφους [. . .] Τώρα θα αποδείξωμεν εάν πράγματι είμεθα άξιοι των προγόνων μας και της ελευθερίας, την οποία*

³¹Churchill, S.W., (1949), σελ. 534-540.

³²Ψαρράς, Λ., ό.π. σελ. 157, 158.

μας εξασφάλισαν οι προπάτορές μας. Όλον το έθνος ας εγερθή σύσσωμον. Αγωνισθήτε δια την πατρίδα, τας γυναίκας τα παιδιά σας και τας ιεράς μας παραδόσεις».

Οι πολεμικές επιχειρήσεις των Ιταλών στα Βαλκάνια οδηγήθηκαν σε πλήρη αποτυχία, εξαιτίας της δράσης του ελληνικού στρατού, ο οποίος, αν και ήταν πολύ μικρότερος αριθμητικά και ήταν στοιχειωδώς εξοπλισμένος, είχε ξεκινήσει την κινητοποίηση και την προετοιμασία του πολύ πριν από την επίθεση³³. Η προετοιμασία αυτή αποτέλεσε μέρος ενός οργανωμένου στρατηγικού σχεδίου, που προέβλεπε αρχικά την οπισθοχώρησή του, για την ολοκλήρωση των προεργασιών επιστράτευσης και προώθησης των στρατευμάτων προς το θέατρο επιχειρήσεων, και στη συνέχεια την τελική και ολοκληρωτική αντεπίθεση³⁴. Στην Κρήτη συγκεκριμένα, κινητοποιήθηκε η 5^η Μεραρχία του Ελληνικού Στρατού, (οι διαδικασίες μεταστάθμευσης ξεκίνησαν στις 6 Νοεμβρίου και ολοκληρώθηκαν μέχρι τις 25 Νοεμβρίου του 1940), όταν και μεταφέρθηκε στην ηπειρωτική χώρα. Αν και στις 9-10 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, οι ελληνικές δυνάμεις ανάγκασαν τον ιταλικό στρατό να αποσυρθεί από τα ελληνοαλβανικά σύνορα, και να υποχωρήσει προς την αλβανική ενδοχώρα, το σχέδιο μεταστάθμευσης της 5^{ης} Μεραρχίας Κρητών εφαρμόστηκε πλήρως. Με την απομάκρυνση της 5^{ης} Μεραρχίας από την Κρήτη, οι Βρετανοί και οι σύμμαχοί τους της Κοινοπολιτείας, ανέλαβαν την πλήρη ευθύνη για την άμυνα της Κρήτης. Το διάστημα 1-7 Νοεμβρίου, άρχισαν την κατασκευή ενός λιμανιού στην παράκτια περιοχή δυτικά του χωριού Μάλεμε, ανατολικά του ποταμού Ταυρωνίτη³⁵.

³³ Davies, N., ό.π., σελ. 21. Ο προβληματισμός σχετικά με τη συσχέτιση της στρατιωτικής ισχύος των αντιπάλων (δηλαδή των απολύτων αριθμητικών μεγεθών των δυνάμεων που συγκρούστηκαν) και της στρατιωτικής δυνατότητας (δηλαδή της πραγματικής ικανότητας και της θέλησης να χρησιμοποιηθούν οι δυνάμεις αυτές αποτελεσματικά και νικηφόρα), τίθεται άριστα, κατά τη γνώμη μας, από τον Norman Davies, καθόσον ο εν λόγω πόλεμος απέδειξε σε πολλές περιπτώσεις ότι οι μεγαλύτεροι αριθμοί δεν ήταν πάντα νικηφόροι. Όμως, επίσης στον εν λόγω πόλεμο, αποδείχτηκε ότι ισχυρή αεροπορία και ισχυρό ναυτικό μπορούσαν να κάνουν τη διαφορά, σε σύγκριση με τα αποτελέσματα των χερσαίων δυνάμεων.

³⁴ Hellenic Army General Staff, Army History Directorate (HAGS). (2000). *The Battle of Crete May 1941*. Athens : Hellenic Army History Directorate Publication, σελ. 3.

³⁵ HAGS, (2000), ό.π., σελ. 6-7.

1.5 Ο 'Εθνικοσοσιαλισμός' στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα

Από τα επιτελικά στρατιωτικά σχέδια του γερμανικού καθεστώτος, δεν διαφαινόταν εξαρχής καθαρή πρόθεση για την παρέμβαση αυτών στο σύνολο της γεωγραφικής έκτασης των Βαλκανίων, με την εξαίρεση της περιοχής του Πλοέστι στη Ρουμανία, για την εξασφάλιση των καυσίμων ανεφοδιασμού των στρατευμάτων που προορίζονταν για το θέατρο επιχειρήσεων του ανατολικού μετώπου. Και παρά το γεγονός ότι κατά καιρούς είχαν συνταχθεί πολλαπλά επιτελικά σχέδια, μια εκστρατεία των γερμανικών στρατευμάτων κατά της Ελλάδος, δεν είχε προσχεδιαστεί, ούτε μελετηθεί, καθόσον το γερμανικό καθεστώς δεν είχε βλέψεις εδαφικές εντός του ελληνικού εδάφους. Η φθορά που υπέστη ο στρατιωτικός μηχανισμός του Χίτλερ, από την αλλαγή των σχεδίων του, και την ενασχόληση με τις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Βαλκανίων και ειδικά προς την Ελλάδα, παρατίθεται από τον ίδιο τον πρωταγωνιστή της, τον Χίτλερ, κατά την υπαγόρευση στον Μάρτιν Μπόρμαν, ενός είδους ανασκόπησης των πολεμικών γεγονότων, κατά τη φάση του τέλους του πολέμου, μερικές μέρες πριν την κατάρρευση του τρίτου Ράιχ. Αναφερόμενος στην ιταλική επίθεση αναφέρει³⁶:

«Οι Ιταλοί είχαν το θράσος να ριχτούν χωρίς να ζητήσουν τη συμβουλή μας και χωρίς να μας δώσουν προηγούμενη προειδοποίηση για τους σκοπούς τους σε μια άσκοπη εκστρατεία στην Ελλάδα. Οι ντροπιαστικές ήττες που έπαθαν έκαναν μερικά βαλκανικά κράτη να μας βλέπουν με οργή και περιφρόνηση. Εδώ και πουθενά αλλού βρίσκονται οι αιτίες της σκλήρυνσης της στάσης της Γιουγκοσλαβίας και της μεταστροφής της την άνοιξη του 1941. Αυτό μας υποχρέωσε αντίθετα με όλα τα σχέδια μας να επέμβουμε στα Βαλκάνια κι αυτό με τη σειρά του οδήγησε σε μια καταστρεπτική καθυστέρηση στην εξαπόλυση της επίθεσής μας εναντίον της Ρωσίας. Υποχρεωθήκαμε εκεί να στείλουμε μερικές από τις καλύτερες μεραρχίες μας. Και σαν ξεκάθαρο αποτέλεσμα, υποχρεωθήκαμε τότε να καταλάβουμε μεγάλες περιοχές όπου, αν δεν ήταν η ανόητη αυτή επίδειξη, η παρουσία των στρατευμάτων μας θα ήταν απολύτως περιττή. Τα βαλκανικά κράτη θα ήταν πλήρως ικανοποιημένα, αν τους επιτρεπόταν να διατηρήσουν στάση ευμενούς ουδετερότητας απέναντί μας. Όσο για τους αλεξιπτωτιστές μας θα προτιμούσα να τους είχα εξαπολύσει εναντίον του Γιβραλτάρ, παρά εναντίον της Κορίνθου ή της

³⁶ Κούκουνας Δ., Τόμος Α'. (2013). ό.π., σελ. 88.

Κρήτης. Αχ! Αν μονάχα οι Ιταλοί έμεναν μακριά από αυτόν τον πόλεμο! . . . (Οι Σύμμαχοι) θα θεωρούσαν τους εαυτούς τους τυχερούς να βλέπουν να παραμένει ουδέτερη μια τέτοια δύναμη σαν αυτή που επέδιδαν στους Ιταλούς. Ακόμη κι έτσι, δεν μπορούσαν να διακινδυνεύσουν και θα υποχρεώνονταν να ακινητοποιήσουν μεγάλες δυνάμεις για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο μιας παρέμβασης που ήταν πάντα απειλητική . . . θα μπορούσε να υπάρξει ένας σημαντικός αριθμός βρετανικών στρατευμάτων, ακινητοποιημένος και χωρίς να αποκτήσει την πείρα της μάχης, ούτε τον αέρα που απορρέει από τη νίκη – με λίγα λόγια ένα είδος ‘περίεργου πολέμου’ και όσο περισσότερο αυτός συνεχιζόταν, τόσο μεγαλύτερα θα ήταν τα πλεονεκτήματα που θα κερδίζαμε από αυτόν . . . Αν ο πόλεμος είχε μείνει πόλεμος που τον έκαναν οι Γερμανοί και ο άξονας, θα είμαστε σε θέση να επιτεθούμε εναντίον της Ρωσίας στις 15 Μαΐου 1941. Διπλά ενισχυμένοι από το γεγονός ότι οι δυνάμεις μας δεν είχαν γνωρίσει τίποτε άλλο από αποφασιστικές και αδιαμφισβήτητες νίκες, θα είχαμε παραμείνει ικανοί να ολοκληρώσουμε την εκστρατεία πριν έρθει ο πόλεμος. "Πόσο διαφορετικά θα κατέληγαν όλα!"

1.5.1 Το Σκεπτικό της Επέμβασης

Το επιτελείο του Χίτλερ παρατηρούσε και παρακολουθούσε την επιτυχία των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων εναντίον των Ιταλών. Ταυτόχρονα, αξιολόγησε την επικινδυνότητα της παρουσίας των βρετανικών δυνάμεων στην περιοχή, που έσπευσαν να συνδράμουν τις ελληνικές δυνάμεις. Ήταν φανερό πλέον στο στρατιωτικό επιτελείο των ναζί, πως οι Άγγλοι είχαν αυξήσει θέσεις που διατηρούσαν στην Κρήτη. Κατά την άποψή τους, η παρουσία των βρετανικών δυνάμεων και ιδιαίτερα της βρετανικής αεροπορίας εντός του συγκεκριμένου ευρωπαϊκού εδάφους, έθιγαν άμεσα τις γερμανικές βλέψεις για την εκμετάλλευση και χρήση των ρουμανικών πετρελαιοπηγών στο Πλοέστι της Ρουμανίας και την υλοποίηση του σχεδίου Barbarossa³⁷. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Χίτλερ όχι μόνο αποφάσισε να διασώσει τον σύμμαχό του, τους Ιταλούς, αλλά και να προστατεύσει τον ζωτικό, γι' αυτόν, χώρο του Πλοέστι, και να εξαπολύσει επίθεση στην Ελλάδα και κατ' επέκταση στα Βαλκάνια. Στις 4 Νοεμβρίου του 1940, ο Χίτλερ διέταξε την έναρξη της επιχείρησης Marita, την επίθεση δηλαδή στην Ελλάδα. Εν τω μεταξύ στην Κρήτη, σε ένα χρονικό διάστημα έξι μηνών, οι Βρετανοί διόρισαν

³⁷ Richter, H. (2011)., ό.π., σελ. 75. Επίσης και Κούκουνας, Δ. Τόμος Α' . (2013)., ό.π., σελ. 84.

έξι διαφορετικούς διοικητές, διέδωσαν προς κάθε κατεύθυνση ότι οχυρώνονται και εξοπλίζονται στην Κρήτη, στην πραγματικότητα όμως, προέβησαν σε ελάχιστες προετοιμασίες για την άμυνα του νησιού³⁸. Η παρουσία τους βέβαια, και ο θόρυβος γύρω από αυτήν, ήταν αρκετά, ώστε να παρασύρουν το στρατιωτικό δυναμικό των δυνάμεων του άξονα, να προβεί σε στρατιωτική επέμβαση για την κατάληψη και έλεγχο των Βαλκανίων.

1.5.2 Η Παρουσία των Δυνάμεων του Άξονα στα Βαλκάνια

Τον Μάρτιο του 1941 η Γερμανία ανέλαβε δράση στα μέτωπα που διατηρούσε υπό τη διαχείρισή της η Ιταλία, τα οποία είχαν βρεθεί σε αδιέξοδη και επικίνδυνη κατάσταση. Στη Βόρεια Αφρική, όπου οι βρετανικές δυνάμεις βρίσκονταν συγκεντρωμένες έξω από την Τρίπολη, οι Γερμανοί άρχισαν να αποβιβάζουν στρατεύματα, τα οποία τέθηκαν κάτω από τις οδηγίες του στρατηγού Ρόμελ. Στα Βαλκάνια, οι δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος καταλαμβάνουν τη Ρουμανία, και ξεκίνησαν την κάθοδο προς τη Βουλγαρία, χώρες οι οποίες προσχώρησαν στις δυνάμεις του άξονα, ενώ για την Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα σχεδιάστηκαν δυο ξεχωριστές επιχειρήσεις³⁹ η «ΤΙΜΩΡΙΑ» και η «ΜΑΡΙΤΑ» αντίστοιχα για την κάθε χώρα, οι οποίες θα εκτελούνταν ταυτόχρονα⁴⁰.

Ειδικότερα για τη Γιουγκοσλαβία, η επίθεση σχεδιάστηκε εκτάκτως και εσπευσμένα, καθόσον η αρχική σχεδίαση του γερμανικού καθεστώτος ήταν διαφορετική και δεν συνίστατο σε διεξαγωγή επιθετικών επιχειρήσεων κατά αυτής. Συγκεκριμένα περιελάμβανε προσχώρηση της Γιουγκοσλαβίας στο Τριμερές Σύμφωνο (Δυνάμεις του Άξονα) με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Θεσσαλονίκης στην γιουγκοσλαβική κυριαρχία, και την παροχή εισόδου των στρατευμάτων του άξονα τόσο από τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, όσο και από τα ελληνογιουγκοσλαβικά. Έτσι, η γραμμή άμυνας των ελληνικών δυνάμεων θα έπρεπε να εκτείνεται σε όλο το βόρειο συνοριακό της μέτωπο. Η προσχώρηση της Γιουγκοσλαβίας στο Τριμερές Σύμφωνο υπεγράφη στις 24 Μαρτίου 1941, στη Βιέννη. Όμως, τρεις ημέρες αργότερα, στις 27

³⁸ Palazzo, A. (2007). *Battle of Crete*. Canberra: Army History Unit, σελ. 13-14. Επίσης και Κούκουνας Δ., (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 86.

³⁹ Davies, N., ό.π., σελ. 91.

⁴⁰ Γλέζος, Μ. (χ.χ.). *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*. (Τόμος Α'). Αθήνα: ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ, σελ. 123. Ο συγγραφέας ονοματίζει το σχέδιο επίθεσης κατά της Γιουγκοσλαβίας, ως «Επιχείρηση 25».

Μαρτίου 1941, εκδηλώνεται πραξικόπημα στο Βελιγράδι, και η νέα κυβέρνηση που προέκυψε με ηγέτη τον Στρατηγό Σίμοβιτς δήλωσε απερίφραστα την ακύρωση της προσχώρησης της Γιουγκοσλαβίας στο Τριμερές Σύμφωνο. Ο Σίμοβιτς στη συνέχεια τάχθηκε στο πλευρό των συμμαχικών δυνάμεων⁴¹⁴². Αυτό ακριβώς ήταν το ερέθισμα, με το οποίο η επίθεση των δυνάμεων του γερμανικού καθεστώτος διατάχθηκε, όχι μόνο κατά της Ελλάδος, αλλά και κατά της Γιουγκοσλαβίας, την ίδια ημέρα, στις 6 Απριλίου 1941⁴³ και γι' αυτό και ο τίτλος της επιχείρησης πήρε το όνομα «ΤΙΜΩΡΙΑ».

Όπως προαναφέρθηκε, η Ελλάδα δεν συμπεριλαμβανόταν αρχικά στα σχέδια κατάκτησης των Γερμανών καθόσον καθόλου δεν ήθελαν να απασχολήσουν δυνάμεις στα Βαλκάνια⁴⁴. Αυτό το περιορισμένο ενδιαφέρον τους αποτυπώθηκε από την αρχική τους πρόθεση να ανατεθεί η περιφρούρηση των Βαλκανίων στους Ιταλούς. Ωστόσο, αφενός η ανάγκη παροχής βοήθειας στο σύμμαχο καθεστώς Μουσολίνι και αφετέρου η ανάγκη εκδίωξης των Άγγλων από την περιοχή, οι οποίοι πέραν της λειψής παρουσίας τους, είχαν ήδη δημιουργήσει την πεποίθηση στον άξονα, ότι είχαν αρχίσει την οχύρωση της Κρήτης (καθόσον η 5^η Μεραρχία Κρητών είχε μεταβεί στο ελληνοαλβανικό μέτωπο). Προς επίρρωση αυτού, είχαν δώσει και εγγυήσεις προς την Ελλάδα.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι δυνάμεις του άξονα ένιωσαν έντονα πως έπρεπε να εξασφαλίσουν ένα κατάλληλο αμυντικό στήριγμα στην περιοχή των Βαλκανίων, καθώς σχεδίαζαν την επικείμενη επίθεση στη Σοβιετική Ένωση. Έτσι, οδηγηθήκαμε στην επέλαση των γερμανικών δυνάμεων όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη Γιουγκοσλαβία. Ιδιαίτερα για το Βελιγράδι, καταγράφηκαν απώλειες από τους βομβαρδισμούς περίπου 17.000 αμάχων σε λιγότερο από μια εβδομάδα. Η Γιουγκοσλαβία δέχθηκε επίθεση από τέσσερα μέτωπα, και συγκεκριμένα από Αυστρία,

⁴¹ Γιαννόπουλος Ευ. (1999). *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών – Ιταλών και Βουλγάρων Κατακτητών 1941-1944 και η αναγνώρισή της από το Κράτος (Νόμος 1285/1982) του ΠΑΣΟΚ*. (Β' εκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τσιβεριώτη, σελ. 237. Επίσης και Κούκουνας Δ., Τόμος Α', ό.π., σελ. 118.

⁴² Το γεγονός αυτό, οδήγησε τη σχεδίαση της ελληνικής γραμμής άμυνας να λάβει υπόψη της το βάθος της επικράτειας της Γιουγκοσλαβίας, σε ενδεχόμενη επίθεση από τον βορρά των δυνάμεων του άξονα. Θεωρήθηκε λοιπόν εύλογο, και με στρατιωτικούς επιχειρησιακούς όρους σωστό, να συγκροτηθεί γραμμή άμυνας στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, καθόσον οι Γιουγκοσλάβοι αναμένονταν να κρατήσουν τα στρατεύματα του άξονα σχετικά σε μεγάλη απόσταση από τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα.

⁴³ Κούκουνας Δ., Τόμος Α', ό.π., σελ. 118.

⁴⁴ Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ - Η εμπειρία της Κατοχής* (Β' εκδ.). (Κ. Κουρεμένος, μτφ.) Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 41.

από Ουγγαρία, από Βουλγαρία και από Ρουμανία.⁴⁵, και τελικά κατελήφθη πλήρως μετά από ολιγοήμερο αγώνα. Κατόπιν αυτού το ζήτημα της αντίστασης στην προέλαση των γερμανικών στρατευμάτων, στην ελληνική επικράτεια, άρχισε να γίνεται εξαιρετικά δυσχερές για τους Έλληνες και τους Βρετανούς συμμάχους, που είχαν αναλάβει τη διαφύλαξη των συνόρων.

Αν και η Βρετανία προσπάθησε να αναστρέψει το κλίμα λόγω του διαφαινόμενου αρνητικού αποτελέσματος, συμβάλλοντας κυρίως στη σχεδίαση της γραμμής άμυνας εναντίον των δυνάμεων του άξονα, η δράση των τελευταίων ήταν αποτελεσματική και πέτυχε τους αντικειμενικούς σκοπούς που είχαν τεθεί. Η εξάπλωση των στρατευμάτων στην Βαλκανική υπήρξε άμεση, το Βελιγράδι όπως αναφέρθηκε βομβαρδίστηκε με σφοδρότητα (εξ' ου και το όνομα της επιχείρησης «ΤΙΜΩΡΙΑ»), γεγονός που κατέστησε αδύνατο τον σχεδιασμό μιας αποτελεσματικής στρατιωτικής αντίστασης από πλευράς Γιουγκοσλάβων, η Κροατία αποσχίστηκε από το ομοσπονδιακό κράτος και σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση στο Ζάγκρεμπ, που τάχθηκε στο πλευρό των δυνάμεων του Άξονα⁴⁶, υπό τη ηγεσία του Ante Pavelic, ο οποίος ήταν ο αρχηγός του φιλο-φασιστικού κόμματος Ustashe.

1.5.3 Η Εισβολή των Γερμανικών Δυνάμεων στο Ελληνικό Έδαφος

Στην Ελλάδα αν και από την εποχή του Μεταξά διατηρούνταν σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις στα βόρεια σύνορα, κρίνονταν ότι δεν θα ήταν εφικτή η οργάνωση αντίστασης στη γερμανική επίθεση βασισμένη εξ ολοκλήρου στις δικές της δυνάμεις. Για τον λόγο αυτό, η ελληνική πολιτική ηγεσία στράφηκε για βοήθεια στους Βρετανούς και επιζήτησε τη συνδρομή τους σε στρατιωτικό επίπεδο. Ωστόσο, οι ελπίδες δεν αποδείχτηκαν βάσιμες και η αντιμετώπιση των γερμανικών δυνάμεων θα

⁴⁵ Λάζου, Β. (2004). Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949 (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ - ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ - ΕΜΦΥΛΙΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, σσ. 33-48. Επίσης, και Davies, N., ό.π., σελ. 91.

⁴⁶ Davies, N., ό.π., σελ. 350, 351. Για τον Ante Pavelic, αναφέρεται χαρακτηριστικά από τον εν λόγω ιστορικό, ότι είχε περάσει μεγάλο μέρος της ζωής του στην Ιταλία επί εποχής Μουσολίνι, ο οποίος άρχισε αμέσως τις εκκαθαρίσεις (cleansing) στην Κροατία. Στράφηκε κυρίως κατά των Ορθόδοξων Σέρβων και δευτερευόντως κατά των Κροατών Εβραίων, των Ρομά, των πολιτικών του αντιπάλων, όπως οι κομμουνιστές, και τέλος, και κατά των Μουσουλμάνων, καθώς το ιδρυθέν τότε κράτος της Κροατίας περιελάμβανε τα σημερινά εδάφη της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης, όπου ο δεσπόζων πληθυσμός ήταν Μουσουλμάνοι.

οργανώνονταν κυρίως από τον ελληνικό στρατό, με μικρότερες από τις αναμενόμενες συμμαχικές δυνάμεις. Από την εποχή της μεταξικής δικτατορίας είχαν θωρακιστεί με την κατασκευή οχυρωματικών έργων τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Η αποστολή των στρατευμάτων που υπερασπίζονταν τα οχυρά ήταν η διαφύλαξη των συνόρων της Μακεδονίας και της Θράκης, μέχρι να ολοκληρωθεί η επιστράτευση, η οργάνωση και η ενίσχυση των στρατευμάτων του μετώπου. Όμως τελικά, η «Γραμμή Μεταξά» διαφαινόταν ότι δεν διέθετε τη δυναμική να αποκρούσει έναν ισχυρό στρατιωτικό αντίπαλο, όπως ήταν εκείνη την περίοδο οι στρατιωτικές δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος, αλλά επίσης δεν είχε επεκταθεί και στα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα, έτσι ώστε να αντιμετωπίσει μια ευρεία καθολική επίθεση εκ των βορείων συνόρων της ελληνικής επικράτειας.⁴⁷

Με την αλλαγή των στρατιωτικών συνθηκών και ισοροπιών στο θέατρο επιχειρήσεων των Βαλκανίων, η γραμμή υπεράσπισης επεκτάθηκε σε μήκος τόσο ανατολικά, ως την κοιλάδα του Νέστου, όσο και δυτικά, παρότι οι Βρετανοί επέμεναν για συσπείρωση των δυνάμεων σε ένα στενότερο μέτωπο στον Αλιάκμονα. Η θέση των Βρετανών δεν εισακούστηκε, καθόσον η αυξημένη πιθανότητα πλαγιοκόπησης από το βορρά των αμυνομένων θα επέφερε την ήττα. Οι Βρετανοί συνέβαλαν με μια μικρή στρατιωτική δύναμη 50.000 περίπου στρατιωτών⁴⁸, στην οποία υπήρχαν λίγες μεραρχίες από την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. Οι ελληνικές δυνάμεις αποτελούνταν από μια μηχανοκίνητη μεραρχία, πέντε μεραρχίες πεζικού και διάσπαρτους στρατιώτες κατά μήκος των οχυρών, που αριθμητικά αντιστοιχούσαν στο σύνολο δύο μεραρχιών. Ουσιαστικά, η δύναμη προάσπισης των συνόρων που συγκεντρώθηκε δεν ξεπερνούσε τους 100.000 άνδρες.

Επιγραμματικά, η επίθεση των γερμανικών δυνάμεων στα ελληνικά σύνορα άρχισε στις 6 Απριλίου 1941 και ήταν σφοδρή, με πέντε μεραρχίες πεζικού και μια τεθωρακισμένων. Η επίθεση πραγματοποιήθηκε μέσω της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας. Λόγω της ταχείας κατάρρευσης των δυνάμεων του γειτονικού κράτους, ο γερμανικός στρατός υπερφαλάγγισε τις ελληνικές δυνάμεις που αμύνονταν στη γραμμή Μεταξά και περιόρισαν-περικύκλωσαν το ελληνικό στράτευμα στην Κεντρική Μακεδονία και στο Αλβανικό μέτωπο. Επικεφαλής των δυνάμεων στη γραμμή Μεταξά ήταν ο Στρατηγός Μπακόπουλος, ενώ των υπολοίπων δυνάμεων ήταν

⁴⁷ Κούκουνας Δ., (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 121.

⁴⁸ Κούκουνας Δ., (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 122. Επίσης και Richter, Η., ό.π., σελ. 109.

ο Στρατηγός Τσολάκογλου. Οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, μετά από αυτή την εξέλιξη των επιχειρήσεων, παραδόθηκαν, αφού αδυνατούσαν να φέρουν ένα νικηφόρο αποτέλεσμα. Υπεγράφησαν συνολικά τέσσερα πρωτόκολλα συνθηκολόγησης μεταξύ των Διοικητών των μονάδων που ενεπλάκησαν. Το πρώτο, που από ελληνικής πλευράς υπεγράφη από τον Στρατηγό Μπακόπουλο στις 9 Απριλίου 1941, που αφορούσε τα στρατεύματα της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, και τα υπόλοιπα τρία τα οποία από ελληνικής πλευράς υπεγράφησαν από τον Στρατηγό Τσολάκογλου στις 20, 21 και 23 Απριλίου 1941 και αφορούσαν τα στρατεύματα της Δυτικής Μακεδονίας και Ηπείρου.⁴⁹ Λίγες μέρες αργότερα, και συγκεκριμένα στις 25 Απριλίου, ο Χίτλερ εξέδωσε την εντολή 28, με την οποία διέταξε την έναρξη της επιχείρησης “Merkur” (αγγλιστί “Mercury”, δηλαδή “ΕΡΜΗΣ”), για την κατάληψη της Κρήτης, προκειμένου να αξιοποιήσει το νησί ως αεροπορική βάση ενάντια στις αγγλικές δυνάμεις της Ανατολικής Μεσογείου και της Βορείου Αφρικής⁵⁰.

Πιο αναλυτικά, για το χρονικό της επίθεσης των δυνάμεων του γερμανικού καθεστώτος, μπορούμε να αναφέρουμε ότι κατά την πρώτη ημέρα της επίθεσης, ένα σημαντικό μέρος των γερμανικών δυνάμεων δεν πρόλαβε να συμμετάσχει στις εχθροπραξίες, ενώ την ίδια στιγμή στην περιοχή του Μοναστηρίου ανέλαβε δράση η εμπροσθοφυλακή της 9ης Μεραρχίας Αρμάτων και η επονομαζόμενη ομάδα κρούσης «Σωματοφυλακή Αδόλφος Χίτλερ» των Ες Ες⁵¹. Ταυτόχρονα με την επίθεση στα βόρεια της χώρας, η γερμανική αεροπορία (Λουφτβάφε) βομβάρδιζε καίριους στόχους στην ηπειρωτική χώρα, όπως το λιμάνι του Πειραιά. Η εχθροπραξίες στη Γραμμή Μεταξά διήρκησαν τρεις μέρες με ανάμεικτα αποτελέσματα για τις δύο πλευρές. Η 2η Μεραρχία τεθωρακισμένων των Γερμανών εισήλθε στα ελληνικά εδάφη από το γιουγκοσλαβικό μέτωπο χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία, και ήρθε αντιμέτωπη με την 19η Μεραρχία Μηχανοκίνητων του ελληνικού στρατού έξω από την πόλη του Κιλκίς. Η αντίσταση των Ελλήνων δεν είχε αποτέλεσμα και στις 9 Απριλίου κατελήφθη από τα γερμανικά στρατεύματα η Θεσσαλονίκη, με αποτέλεσμα να περικυκλωθούν και να υποχρεωθούν σε συνθηκολόγηση οι ελληνικές δυνάμεις της ανατολικής Μακεδονίας, την οποία όπως προαναφέρθηκε υπέγραψε ο Στρατηγός Μπακόπουλος, ύστερα από

⁴⁹ Κούκουνας Δ., (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 141. Επίσης και Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. (1985). *Επίτομη Ιστορία του Ελληνο-ιταλικού και Ελληνο-γερμανικού Πολέμου 1940-1941, (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, σελ. 205-206.

⁵⁰ HAGS, ό.π., σελ. 38. Επίσης και Richter, H., ό.π., σελ. 117.

⁵¹ Γλέζος Μ., (Τόμος Α') ό.π., σελ. 134.

τηλεφωνική εντολή του Αρχιστράτηγου Παπάγου από την Αθήνα. Το πρωτόκολλο που υπεγράφη αναγνώριζε τον γενναίο αγώνα των ελλήνων στρατιωτών, και επετράπη τιμητικά στους Έλληνες Αξιωματικούς να φέρουν το ξίφος τους, ενώ αργότερα με νεώτερους διευκρινιστικούς όρους, οι έλληνες στρατιώτες δεν θα ήταν αιχμάλωτοι και θα επέστρεφαν στις εστίες τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μη αιχμαλωσία στρατιωτών του αντιπάλου που είχε ηττηθεί, συνέβη για πρώτη φορά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην εν λόγω συνθηκολόγηση της άμυνας της γραμμής Μεταξά⁵².

Στο δυτικό μέτωπο των συνόρων η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική, αν και οι ελληνοβρετανικές δυνάμεις προσπαθούσαν να ανασυγκροτηθούν και να αναδιατάσσονται σε νέες θέσεις, αναλόγως με τις κινήσεις των Γερμανών, οι διαρκείς μετακινήσεις των ελληνικών στρατευμάτων, που δεν διέθεταν μηχανοκίνητα μέσα, οδήγησαν σε εξάντληση τους στρατιώτες, με συνέπεια να διαλυθούν και να εγκαταλείψουν το μέτωπο στο οποίο συμπολεμούσαν με την 12η και 20η βρετανική μεραρχία. Στις 15 Απριλίου οι Γερμανικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Ελλάδα από την Καστοριά και το Άργος Ορεστικό, παρά τη σθεναρή αντίσταση των αμυνόμενων και δημιούργησαν μια κατάσταση ασφυξίας στο τμήμα του ελληνικού στρατού που υποχωρούσε από το μέτωπο της Αλβανίας. Η υποχώρηση αυτή υπήρξε άτακτη και είχε ξεφύγει από κάθε έλεγχο. Οι Έλληνες στρατιώτες, λόγω του φόβου εγκατάλειψής τους στον εχθρό, επέστρεφαν στην Ελλάδα με κάθε τρόπο και ακολουθούσαν τον δρόμο της επιστροφής προς τα σπίτια τους. Είναι χαρακτηριστική η τηλεγραφική αναφορά⁵³ του Διοικητή του Β΄ Σώματος Στρατού : *«Διαρροή, ανυπακοή, εγκατάλειψις αξιωματικών, επιτείνεται παρ' όλα τα ληφθέντα μέτρα και τυφεκισμούς. Εξορκίζω υμάς εν ονόματι του Θεού λάβετε άμεσον απόφασιν ίνα μη θρηνήσωμεν ερείπια άνευ προηγουμένου. ...»*. Όπως αναλυτικά θα δούμε και παρακάτω, μια αρχική σκέψη για σχεδίαση και οργάνωση άμυνας συμμαχικών και ελληνικών δυνάμεων στις Θερμοπύλες,⁵⁴ που εξετάστηκε σε σύσκεψη της 18^{ης} Απριλίου 1941, υψηλού επιπέδου με συμμετοχή του βασιλιά, του πρωθυπουργού Κορυζή (πριν την αυτοκτονία του το απόγευμα της ίδιας ημέρας), του Πρέσβη της Μεγ. Βρετανίας στην Αθήνα και ανώτατων Αξιωματικών δεν κατέληξε σε θετικό αποτέλεσμα, ούτε στη λήψη κάποιας σχετικής απόφασης, ούτε στην

⁵² Κούκουνας Δ. (Τόμος Α΄), ό.π., σελ. 142 και 143.

⁵³ Ψαρράς Λ., ό.π. σελ. 355. Κρίνεται σκόπιμο να σημειωθεί εδώ, ότι σύμφωνα με Γλέζο Μ., ό.π., σελ. 137 έως 141, το κλίμα και το ηθικό του στρατεύματος παρουσιάζεται διαφορετικό, και μάλιστα ότι οι στρατιώτες στο διοικητήριο του Τμήματος Στρατιάς Ηπείρου με πλήθος άλλων πολιτών εναντιώθηκαν στην είδηση παύσης του αγώνα και της υπογραφής συνθηκολόγησης από τον Τσολάκογλου.

⁵⁴ Ψαρράς Λ., ό.π. σελ. 356.

έκδοση νέας οδηγίας προς το τμήμα της Στρατιάς Ηπείρου, πλην αυτής της ανάγκης της κάλυψης από τις ελληνικές δυνάμεις της οπισθοχώρησης των συμμαχικών στρατευμάτων από την ηπειρωτική χώρα και τη μετακίνησή τους προς την Κρήτη και την Αίγυπτο.

1.5.4 Οι Συνέπειες της Εισβολής

Όπως περιγράφηκε ήδη, η πρώτη κύρια συνέπεια της γερμανικής εισβολής ήταν ότι οι Ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις βρέθηκαν σε δεινή θέση, καθώς οι αντίστοιχες γερμανικές είχαν καταφέρει να εισβάλουν στο ελληνικό έδαφος από τα σύνορα με την Γιουγκοσλαβία. Η τελευταία, δέχθηκε επίθεση την ίδια η μέρα με την Ελλάδα, όμως η στρατιωτική μηχανή του γερμανικού καθεστώτος κατάφερε σε δύο με τρεις ημέρες να κάμψει κάθε αντίσταση, και οι δυνάμεις της στις 9 Απριλίου να βρίσκονται εντός ελληνικού εδάφους και να καταλαμβάνουν τη Θεσσαλονίκη. Επίσης, μέσω των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, παρακάμπτοντας τα οχυρά Ρούπελ από τα ανατολικά, βρέθηκαν μέχρι την Αλεξανδρούπολη την οποία και κατέλαβαν. Το ανατολικό πλέον μέτωπο στις 10 Απριλίου, αναγκάστηκε να συνθηκολογήσει με τις δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος και να παραδώσει το οχυρό Ρούπελ.

Ως δεύτερη κύρια συνέπεια ήταν και η κατάρρευση του μετώπου της Αλβανίας. Οι ελληνικές δυνάμεις που βρίσκονταν στο μέτωπο της Αλβανίας και συνέχιζαν τον αγώνα κατά των Ιταλών, υποχωρούσαν, αρχικά οργανωμένα. Όταν όμως έμαθαν τόσο για την ταχύτατη ήττα των Γιουγκοσλάβων όσο και για την πτώση του οχυρού Ρούπελ και την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, η υποχώρηση συνεχίστηκε ατάκτως. Αρχισαν να παρουσιάζονται σποραδικά κάποια φαινόμενα απειθαρχίας ορισμένων στρατιωτών, άρνησης εκτέλεσης εντολών, εγκατάλειψης θέσεων, λιποταξίας, όπως επίσης φθοράς και υπεξαίρεσης στρατιωτικού υλικού, σε ένα μέχρι εκείνη τη στιγμή πολύ πειθαρχημένο και νικηφόρο στρατιωτικό σύνολο.

Αυτές οι αρνητικές εξελίξεις στα βόρεια πολεμικά μέτωπα, ως τρίτη συνέπεια προκάλεσαν έντονα προβλήματα στην εσωτερική πολιτική κατάσταση της χώρας και τη δημιουργία χάσματος μεταξύ της κυβέρνησης, του παλατιού, της στρατιωτικής ηγεσίας και των διοικήσεων των μεγάλων μονάδων του μετώπου, υπό το πρίσμα της πίεσης των Βρετανών, που επιθυμούσαν την κάλυψη από τις ελληνικές δυνάμεις της υποχώρησης

και επιβίβασης του εκστρατευτικού τους σώματος σε πλωτά μέσα με προορισμό την Κρήτη και την Αίγυπτο για τη συνέχιση του αγώνα τους από εκεί. Η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας, απέρριπταν οποιαδήποτε εισήγηση για συνθηκολόγηση του ήδη καταπονημένου στρατού της Αλβανίας, επειδή ο συμμαχικός παράγοντας επιθυμούσε την συνέχιση της διεξαγωγής επιχειρήσεων για την υποστήριξη της αποχώρησης των συμμαχικών στρατευμάτων από την ηπειρωτική Ελλάδα. Η επιμονή αυτή, αλλά και η αρχική δυστοκία μη λήψης αποφάσεων για το μέτωπο της Ηπείρου, αλλά και η απόφασή τους να παραμένουν πιστοί στις συμμαχικές τους υποχρεώσεις με οποιοδήποτε κόστος, δημιούργησε μια πολύ μεγάλη απόσταση από τους διοικητές του στρατεύματος που βρισκόταν στο μέτωπο.⁵⁵ Επιπρόσθετα, στην πρωτεύουσα προκλήθηκε μια κατάσταση έντονης σύγχυσης, μετά την αυτοκτονία του τότε πρωθυπουργού Κορυζή (ύστερα από την αποτυχία λήψης απόφασης της 18^{ης} Απριλίου 1941, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως), και τη δυσκολία σχηματισμού νέας κυβέρνησης. Η ισορροπία κατά κάποιο τρόπο επιτεύχθηκε με τη μεταφορά της βασιλικής κυβέρνησης στην Κρήτη, με ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον κρητικής καταγωγής τραπεζίτη Εμμανουήλ Τσουδερό, με τις διαβεβαιώσεις προς τη βρετανική πλευρά ότι θα συνεχιστεί η αντίσταση, ανεξάρτητα από τη βούληση και τη δυνατότητα των διοικητών του μετώπου, να διαπραγματευτούν μόνοι τους την τύχη των στρατευμάτων τους⁵⁶.

Αυτό φάνηκε καθαρά πλέον καθόσον, ενώ συνεχιζόταν η ένοπλη σύγκρουση με τις δυνάμεις του Άξονα υπό την ηγεσία του Τσολάκογλου και υπήρχαν εισηγήσεις με αγωνιώδη τηλεγραφήματα για σύναψη συνθηκολόγησης, στις 18 Απριλίου κατά τη διάρκεια σύσκεψης στα ανάκτορα υπό την προεδρία του βασιλιά στην οποία παραβρέθηκαν ο πρωθυπουργός Κορυζής, ο πρεσβευτής της Μεγάλης Βρετανίας Πάλαιρετ, ο στρατηγός Ουϊλσον και ο αρχιστράτηγος Παπάγος συζητήθηκε το θέμα της άμυνας της χώρας, χωρίς να δοθεί λύση στο αίτημα των μαχόμενων στο μέτωπο δυνάμεων. Οι Βρετανοί κατά τη διάρκεια της σύσκεψης, δια του πρέσβη τους στην Αθήνα, δήλωσαν ότι επιθυμούσαν τη συνέχιση των αμυντικών επιχειρήσεων στις

⁵⁵ Τσολάκογλου Γ. Αντιστρατήγου. (1959). *Απομνημονεύματα*. Υπό Καίτης Γεωργίου Τσολάκογλου. Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ, σελ. 6. Επίσης και Ψαρράς Λ., ό.π., σελ 353, 354 & 364, όπου παρατίθεται αδρά και με ένταση συναισθημάτων, η μεγάλη απόσταση αντίληψης μεταξύ Πρωτεύουσας και μαχόμενου ακόμα στρατεύματος στην περιοχή της Ηπείρου, ιδιαίτερα μετά τον θάνατο Κορυζή και την ολιγόημερη ακυβερνησία που ακολούθησε.

⁵⁶ Κούκουνας Δ. (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 144.

Θερμοπύλες. Απόφαση επί του θέματος δεν ελήφθη,⁵⁷ αλλά τελικά ως καλύτερη λύση κρίθηκε η αποχώρηση των Συμμαχικών Στρατιωτικών Δυνάμεων, με την κάλυψη και τη συνέχιση του αγώνα από τις ελληνικές δυνάμεις. Στη συνέχεια αυτοκτονεί ο Κορυζής,⁵⁸ ο οποίος δεν μπορούσε να αντέξει την πίεση την οποία είχε υποστεί για τη λήψη της απόφασης συνέχισης του ένοπλου αγώνα, και αναλαμβάνει προσωρινά την κυβέρνηση του κράτους ο Κοτζιάς, ο οποίος ήταν κατ' εντολή πρωθυπουργός για ένα 24ωρο, κατά τη διάρκεια του οποίου έγινε η κηδεία του Κορυζή, ενώ στη συνέχεια η εντολή πρωθυπουργίας δίδεται στον Στρατηγό Αλέξανδρο Μαζαράκη. Αυτός μόλις πληροφορείται για την κατάσταση του μετώπου, πριν ορκιστεί καταθέτει την εντολή. Μετά από την παρέλευση αυτής της τριήμερης ακυβερνησίας, τελικά στις 20 Απριλίου 1941, ημέρα του Πάσχα, αναλαμβάνει και ορκίζεται ο Εμμανουήλ Τσουδερός ως πρωθυπουργός, αλλά και ως υπουργός Εξωτερικών και υπουργός Οικονομικών. Την ίδια ημέρα όμως, ο Στρατηγός Τσολάκογλου υπέγραφε το πρώτο πρωτόκολλο συνθηκολόγησης με τις δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος⁵⁹⁶⁰.

Ως τέταρτη συνέπεια, ήταν πλέον η αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων που ακολούθησε. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών μεταφέρονταν στην Κρήτη με σκοπό να βοηθήσουν την άμυνα του νησιού. Τις στρατιωτικές συμμαχικές δυνάμεις ακολούθησε και η πολιτική ηγεσία εγκαταλείποντας την Πρωτεύουσα. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β' και η κυβέρνηση του νέου πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού, αναχώρησαν στις 23 Απριλίου για την Κρήτη⁶¹, ενώ συγχρόνως ο πρώτος με διάγγελμά του καλούσε όλους

⁵⁷ Σύμφωνα με Γλέζο Μ., ό.π., σελ 136 & 139, η απόφαση λαμβάνεται, όχι μόνο υπό την πίεση των γεγονότων αλλά και από τις διαφορετικές αντιλήψεις που υπήρχαν. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ότι τα συμμαχικά στρατεύματα έχουν οργανωθεί στις 20 Απριλίου 1941, ημέρα υπογραφής συνθηκολόγησης Τσολάκογλου, για να αντιμετωπίσουν τα γερμανικά στις Θερμοπύλες, με την 6^η Νεοζηλανδική και την 19^η Αυστραλιανή ταξιαρχίες, με σκοπό την κάλυψη υποχώρησης των βρετανικών στρατευμάτων που βρίσκονταν στην ηπειρωτική Ελλάδα.

⁵⁸ Σύμφωνα με Κούκουνα Δ., Τόμος Α', 2013, ό.π., σελ. 129, πρόκειται για μοναδικό φαινόμενο έλληνα πρωθυπουργού να αποφασίζει για την αυτοκτονία του. Για το γεγονός έχουν καταγραφεί διαφορετικές απόψεις, όμως ουδέποτε υπήρξε μια δικαστική έρευνα είτε για την εξακρίβωση των αιτιών είτε για την καταγραφή των πραγματικών περιστατικών, καθώς επίσης ούτε και ιατροδικαστική εξέταση για τη διαπίστωση αιτιών θανάτου του πρωθυπουργού. Επίσης έχουν καταγραφεί μαρτυρίες εγκρίτων προσώπων όπως του Ναυάρχου Σακελλαρίου που αναφέρονται σε δύο πυροβολισμούς.

⁵⁹ Κούκουνας Δ. (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 132 & 133.

⁶⁰ Κούκουνας Δ. (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 145. Πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού Φ647 / Α / 6, είχε σταλεί στον Στρατηγό Τσολάκογλου εξουσιοδότηση για σύναψη ανακωχής. Επίσης, αναφορά για τις προθέσεις της Αθήνας και την ύπαρξη του σχετικού τηλεγραφήματος, κάνει και ο ίδιος ο Τσολάκογλου στα απομνημονεύματά του στη σελ 128. Επίσης και ΓΕΣ/ΔΙΣ, (1985), ό.π., σελ. 206, όπου αναφέρεται πως ο Στρατηγός Τσολάκογλου ζήτησε και έλαβε και τηλεφωνική επιβεβαίωση για την εξουσιοδότηση για σύναψης ανακωχής από το Γενικό Στρατηγείο προς αυτόν.

⁶¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1985)., ό.π., σελ. 217.

τους Έλληνες να συνεχίσουν τον αγώνα με γενναιότητα μέχρι την τελική απελευθέρωση της χώρας. Επίσης την ίδια ημέρα, στις 23 Απριλίου, παραιτήθηκε ο Παπάγος από την αρχιστρατηγία του Ελληνικού Στρατού, ενός στρατού που δεν υπήρχε στην ουσία εκείνη τη στιγμή.

Ενώ αυτά συνέβαιναν στην Πρωτεύουσα, ως πέμπτη συνέπεια μπορεί να θεωρηθεί η παράδοση του νικηφόρου Ελληνικού Στρατού στο μέτωπο της Αλβανίας, στον αντίστοιχο στρατό του ιταλικού φασιστικού καθεστώτος. Όπως προαναφέρθηκε λίγο νωρίτερα, στο μέτωπο, στις 20 Απριλίου, στην περιοχή του Μετσόβου, υπογράφηκε η πρώτη εκδοχή της ανακωχής με το διοικητή του Σώματος «Σωματοφυλακής Ες Ες Αδόλφος Χίτλερ» υποστράτηγο Ντίτριχ. Από ελληνικής πλευράς στόχος ήταν η συνομολόγηση ανακωχής μόνο με τους Γερμανούς, έτσι ώστε η επικίνδυνη Ιταλία, λόγω της διεξαγωγής των επιτυχών επιχειρήσεων των ελληνικών δυνάμεων εναντίον της, να μείνει έξω από τις συνεννοήσεις,⁶² ώστε να μη θεωρηθεί ότι τελικά ο Ελληνικός Στρατός συνθηκολόγησε και συνεπώς ηττήθηκε από τον αντίστοιχο ιταλικό. Ωστόσο, η επιδίωξη αυτή δεν κατέστη εφικτή, καθώς οι Έλληνες επικεφαλείς του στρατού δεν είχαν τη δικαιοδοσία να παρεμβαίνουν στα εσωτερικά των δυνάμεων του Άξονα. Έτσι, ενώ το πρώτο πρωτόκολλο συνθηκολόγησης δεν είχε τις ιταλικές δυνάμεις ως συμμετέχουσες, τα δύο άλλα που ακολούθησαν τις είχαν συμπεριλάβει, με τρόπο που να φαίνεται ότι ανήκαν στους νικητές του πολέμου. Επίσης, ο ειδικός σε θέματα στρατιωτικής ιστορίας Τζον Κίγκαν υποστηρίζει ότι ο Τσολάκογλου παραβίασε την εντολή του Επιτελείου επειδή δεν ήθελε να δώσει την ικανοποίηση στο ιταλικό καθεστώς του Μουσολίνι, πως πέτυχαν μια νίκη που στην πραγματικότητα δεν είχαν πετύχει οι ίδιοι, γι' αυτό και ο ελληνικός στρατός φρόντισε να παραδοθεί.⁶³ Εν τέλει, στις 23 Απριλίου 1941, υπεγράφη το τελικό κείμενο συνθηκολόγησης και παράδοσης του Ελληνικού Στρατού από τον τέως πλέον Διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού Αντιστράτηγο Τσολάκογλου, τον Στρατάρχη της Βέρμαχτ Α. Γιόντλ και του Ιταλού Στρατηγού Φερρέρο. Πρέπει να αναφερθεί, ότι λίγο νωρίτερα, στις 21 Απριλίου, το Γενικό Στρατηγείο έστειλε διαταγή για παύση από τα καθήκοντά του και

⁶² Μαραντζίδης Ν., & Καλύβας Σ. (2016). *Εμφύλια Πάθη*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 80. Επίσης, Ψαρράς Λ., ό.π. σελ. 366. Παρατίθεται μια χαρακτηριστική αφήγηση από τον ίδιο τον συγγραφέα, που επιβεβαιώνει το όλο σκεπτικό της παράδοσης στους Γερμανούς και όχι στους Ιταλούς., ως ακολούθως: [...]. Όλοι λοιπόν περιμέναμε τους Γερμανούς. Στα μεταγωγικά είχαν φορτωθεί όλα τα πράγματα και περιμέναμε στο δρόμο, με την αγωνία ζωγραφισμένη στο πρόσωπο, τότε θα 'ρθουν οι Γερμανοί. Αλήθεια, τί εξέλιξη ήταν αυτή! Ποιος το φανταζόταν αυτό, όσο πολέμουςαμε; Και να, τώρα να περιμένουμε τη σωτηρία μας απ' τους Γερμανούς. [...].

⁶³ Μαραντζίδης Ν., & Καλύβας Σ., ό.π., σελ. 79.

αντικατάσταση του υποστράτηγου Τσολάκογλου. Στις 27 του ιδίου μηνός παραδόθηκε η Αθήνα στα γερμανικά στρατεύματα χωρίς αντίσταση. Στις 29 Απριλίου σχηματίστηκε η κυβέρνηση Τσολάκογλου.

Ως έκτη συνέπεια, μπορεί να καταγραφεί ότι από τότε και μέχρι το τέλος της γερμανικής κατοχής στην Ελλάδα υπήρχαν δύο πολιτικά κέντρα λήψεως κυβερνητικών αποφάσεων, αυτό που λειτούργησε με την κυβέρνηση της Αθήνας, και αυτό του Λονδίνου ή του Καΐρου με την κυβέρνηση Τσουδερού. Δυισμός, και διχασμός ήταν η πρώτη απόρροια από αυτή τη διπλή κυβερνητική υπόσταση. Αργότερα, σχηματίστηκε και τρίτο κέντρο αποφάσεων, αυτό που λειτούργησε με την «Αντιστασιακή» κυβέρνηση⁶⁴.

Μετά τις πολιτικές αυτές εξελίξεις, ως έβδομη συνέπεια, η αποχώρηση των βρετανικών δυνάμεων από την ηπειρωτική χώρα, κατέστη εξαιρετικά δυσχερής λόγω των εκτεταμένων ζημιών που είχαν προκαλέσει οι βομβαρδισμοί της Λουφτβάφε αλλά και λόγω της έλλειψης κέντρου στρατιωτικών αποφάσεων. Η επιχείρηση αποχώρησης, που άρχισε στις 24 Απριλίου, έπρεπε να οργανωθεί από τις παραλίες και προέβλεπε νυχτερινές προετοιμασίες και αυτοσχέδια αγκυροβόλια. Μεγάλος όγκος βρετανικών στρατευμάτων αποχώρησε από το Πόρτο Ράφτη, από τα Μέγαρα, από το Ναύπλιο και από διάφορα σημεία της Πελοποννήσου. Αποτυχημένη ήταν η επιχείρηση στην Καλαμάτα, όπου 10.000 άνδρες Βρετανοί, Κύπριοι, Γιουγκοσλάβοι, και Παλαιστίνιοι στρατιώτες εγκλωβίστηκαν, από τους οποίους οι 7.000 αιχμαλωτίστηκαν⁶⁵. Υπολογίζεται συνολικά, χωρίς όμως να βεβαιώνονται επισήμως, καθόσον τα στοιχεία δεν είναι γνωστά, σύμφωνα με τον Heinz A. Richter (2011), ότι επί συνόλου 58.000 ανδρών, οι 42.000 περίπου στρατιώτες μεταφέρθηκαν στην Κρήτη και την Αίγυπτο, ενώ ένα μεγάλο τμήμα περίπου 16.000 θεωρούνται απώλειες (η πλειονότητα αυτών αιχμαλωτίστηκαν, και άλλοι ήταν πεσόντες επί του ελληνικού εδάφους). Επιπρόσθετα, οι συμμαχικές (κυρίως βρετανικές) δυνάμεις αναγκάστηκαν να αφήσουν στην Ελλάδα το σύνολο του βαρέως εξοπλισμού τους, και πιο συγκεκριμένα, 104 άρματα μάχης, 40 αντιαεροπορικά πυροβόλα, 192 πυροβόλα, 164 αντιαρματικά πυροβόλα, και 1800

⁶⁴ Αλβανός, Ρ. (2003). Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας. Στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Η Εμπόλεμη Ελλάδα, 1940-1949, Τόμος 8ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 63-74.

⁶⁵ Richter, Η., ό.π., σελ. 106 και 107.

πολυβόλα. Επίσης καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα περίπου 8.000 οχήματα παντός τύπου, και μεγάλος αριθμός ασυρμάτων⁶⁶.

Με την παρουσία των γερμανικών δυνάμεων στην περιοχή της Βαλκανικής, ως όγδοη συνέπεια, μπορεί να θεωρηθεί πλέον ότι στρατηγικά άλλαξε και το κλίμα στη Μεσόγειο. Η προηγούμενη στρατιωτική κατάσταση, που διατηρούνταν από την μετριοπαθή στάση του ιταλικού στόλου και της ιταλικής αεροπορίας, άλλαξε άρδην με τη γερμανική από αέρος και από θαλάσσης δυναμική επέμβαση. Σχεδόν ταυτόχρονα με την προέλαση των πεζικών και των μηχανοκίνητων τμημάτων του γερμανικού στρατού, τα βομβαρδιστικά της Λουφτβάφε έβαλαν εναντίον στρατηγικών στόχων και συγκοινωνιακών κόμβων, καθώς επίσης ναρκοθετούσαν τις προσβάσεις στα λιμάνια. Μέσα σε λίγες μέρες το μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού πολεμικού ναυτικού, τα περισσότερα εμπορικά πλοία και όσα αεροπλάνα απέμειναν από την ελληνική αεροπορία καταστράφηκαν από τους σφοδρούς βομβαρδισμούς και τις ανηλεείς επιθέσεις. Μαζί με τις ελληνικές απώλειες, δύο βρετανικά αντιτορπιλικά βλήθηκαν και βυθίστηκαν κατά τη διάρκεια της αποχώρησης των εκστρατευτικών σωμάτων. Όσα πλοία διασώθηκαν, μεταξύ των οποίων το «ΑΒΕΡΩΦ»⁶⁷, έπλευσαν προς την Αίγυπτο⁶⁸.

1.5.5 Η Παράδοση της Ελλάδας και η Γερμανοϊταλική Συνεργασία

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, στις 20 Απριλίου 1941, ο στρατηγός Τσολάκογλου υπέγραψε με το Γερμανό υποστράτηγο Ντίτριχ (Διοικητή των SS) στο χωριό Βοτονόσι του Μετσόβου πρωτόκολλο ανακωχής, με το οποίο έπαυαν οι εχθροπραξίες μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, είτε σύμφωνα με Μαραντζίδη & Καλύβα⁶⁹, παραβαίνοντας σχετικές εντολές που είχαν εκδοθεί από την Πρωτεύουσα, είτε σύμφωνα με Κούκουνα Δ. (όπως παρατίθεται στη σημείωση 58 ανωτέρω), ακολουθώντας τις εντολές για σύναψη πρωτοκόλλου ανακωχής. Αυτό το πρωτόκολλο έμελε να είναι το πρώτο, σε μια

⁶⁶ Richter, H., ό.π., σελ. 109 και 110.

⁶⁷ Μετά την εισβολή και τη ραγδαία προέλαση των γερμανικών στρατευμάτων στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941, το ΓΕΝ επί κυβερνήσεως Τσολάκογλου, εξέδωσε σχετική διαταγή αυτό-βυθίσεως του θωρηκτού ΑΒΕΡΩΦ, με το αιτιολογικό της παλαιότητάς του. Στην ίδια διαταγή συμπεριλαμβάνονταν και άλλα πολεμικά πλοία. Το πλήρωμά του θωρηκτού εξεγέρθηκε και με δική του πρωτοβουλία διέφυγε στην Αλεξάνδρεια. Το ΑΒΕΡΩΦ ήταν ένα από τα λίγα ελληνικά πλοία που κατάφεραν να φτάσουν σώα στην Αλεξάνδρεια, καθώς τα περισσότερα βυθίστηκαν από τις επιδρομές γερμανικών αεροπλάνων. Κατά τη διάρκεια του πολέμου το θωρηκτό έκανε περιπολίες στον Ινδικό Ωκεανό.

⁶⁸ Γλέζος Μ., ό.π., σελ. 141.

⁶⁹ Μαραντζίδης Ν., & Καλύβας Σ., ό.π., σελ. 79.

σειρά τριών πρωτοκόλλων που υπεγράφησαν συνολικά και τα οποία θα σχολιαστούν παρακάτω.

Το πρώτο πρωτόκολλο θα μπορούσε να θεωρηθεί μια επιτυχία για τα δεδομένα της χρονικής στιγμής που υπεγράφη, καθώς προέβλεπε πέντε ουσιώδη σημεία για την επιβίωση και σωτηρία των ανδρών του ελληνικού στρατού, ως εξής: Πρώτον, οριζόταν η παρεμβολή του γερμανικού στρατού μεταξύ του ελληνικού και του ιταλικού, ώστε να παύσουν οι ένοπλες συγκρούσεις, δεύτερον, μια δεκαήμερη προθεσμία για την απόσυρση των ελληνικών δυνάμεων που βρίσκονταν βορείως της οριογραμμής της ελληνοαλβανικής μεθορίου, τρίτον, η μη σύλληψη των ελλήνων στρατιωτών ως αιχμαλώτων πολέμου, τέταρτον, η παράδοση του οπλισμού των Ελλήνων στρατιωτών στις δυνάμεις του Άξονα, πλην των Αξιωματικών που θα είχαν τη δυνατότητα να φέρουν τον ατομικό τους οπλισμό και το ξίφος τους, και πέμπτον, την άδεια των Ελλήνων στρατιωτών να επιστρέψουν στις εστίες τους χωρίς προσκόμματα, καθώς και την απελευθέρωση όσων Ελλήνων είχαν αιχμαλωτιστεί⁷⁰.

Δυστυχώς, την υπογραφή του πρώτου πρωτοκόλλου, το οποίο μόνο πλέον ως κείμενο μελέτης θα μπορούσε να σταθεί, ακολούθησε στις 21 Απριλίου το δεύτερο, το οποίο υπεγράφη και αυτό από τον Τσολάκογλου, με τον Γερμανό στρατηγό Φον Γκράιφενμπεργκ αυτή τη φορά. Αυτό ήταν πιο αυστηρό από το πρώτο και γινόταν αναφορά για άνευ όρων παράδοση και αιχμαλωσία του Ελληνικού Στρατού.⁷¹ Στις 23 Απριλίου 1941 υπογράφηκε το τρίτο πρωτόκολλο ανακωχής μεταξύ τριών Στρατηγών, του Τσολάκογλου, του Γερμανού Στρατάρχη Γιόντλ (Αρχηγού του Επιτελείου της Ανώτατης Διοικήσεως των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων) και του Ιταλού Στρατηγού Φερρέρο (Ανώτατου Διοικητή των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αλβανία). Αυτό τροποποιούσε και τους κανόνες του πρώτου πρωτοκόλλου, έδιδε συμμετοχή στη νίκη και στις ιταλικές δυνάμεις του καθεστώτος Μουσολίνι και έτσι ο Ελληνικός Στρατός παραδόθηκε σε αυτές τις δυνάμεις, τις οποίες είχε νικήσει νωρίτερα στο ορεινό έδαφος της Αλβανίας⁷².

⁷⁰ Λάζου, Β., ό.π., σσ. 33-48.

⁷¹ Τσολάκογλου, Γ., ό.π., σελ. 41. Επίσης και Κούκουνας Δ., Τόμος Α', ό.π., σελ. 148.

⁷² Τσολάκογλου Γ., ό.π., σελ. 146.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το ιταλικό καθεστώς Μουσολίνι δεν επιθυμούσε για την Ελλάδα να είναι θετικά διακείμενη προς τις δυνάμεις της Γερμανίας επειδή αυτό θα αποτελούσε απειλή για τα δικά του ζωτικά συμφέροντα⁷³. Χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις Τσιάνο, του υπουργού εξωτερικών της Ιταλίας, απόσπασμα των οποίων παραθέτουμε ως εξής: «*Η ιστορία αυτή με τον Τσολάκογλου μου αρέσει όλο και λιγότερο [...]. Είναι φανερό ότι ο στρατηγός το κάνει για να σώσει την εθνική και εθνολογική ενότητα της Ελλάδας. Εξίσου φανερή είναι η γερμανική αποδοχή αυτών των σκοπών*⁷⁴».

1.5.6 Σχηματισμός Κατοχικής Κυβέρνησης – “Η Ελληνική Πολιτεία”

Λίγο αργότερα και συγκεκριμένα στις 29 Απριλίου, συγκροτήθηκε η πρώτη κατοχική κυβέρνηση, η οποία με το υπ’ αριθ. 1” Νομοθετικό Διάταγμα στις 30-4-1941 παραχώρησε στον εαυτό της το δικαίωμα έκδοσης διαταγμάτων συντακτικού και νομοθετικού χαρακτήρα. Ο Τσολάκογλου ανέλαβε την πρωθυπουργία⁷⁵.

Η κυβέρνηση αποτελούνταν κυρίως από στρατιωτικούς, αν και αντιπρόεδρος ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, καθηγητής ιατρικής που στη συνέχεια αντικατέστησε τον Τσολάκογλου⁷⁶. Ο Τσολάκογλου, όταν ανέλαβε τα καθήκοντά του ισχυρίστηκε ότι ενήργησε έτσι επειδή ήθελε να διασφαλίσει την κυβερνητική συνέχεια, να εξασφαλίσει την απελευθέρωση των αιχμαλώτων και να μην γινόταν η Ελλάδα ιταλικό προτεκτοράτο. Ο ίδιος με την ανάληψη των καθηκόντων του δήλωσε ότι ο σκοπός της Κυβερνήσεώς του ήταν⁷⁷ :

«Να μην κρατηθεί κανείς Έλλην αιχμάλωτος, να εξασφαλιστεί η κοινωνική πρόνοια και ο επισιτισμός του πληθυσμού, να δοθεί εργασία σε όλους και να ενισχυθεί η εθνική και ιδιωτική οικονομία, να τηρηθεί η τάξη και η ασφάλεια σε ολόκληρη τη χώρα.»

⁷³ Φλάισερ, Χ. (1995). *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*. Τόμος Α', Αθήνα: Παπαζήση, σελ. 354.

⁷⁴ Του ιδίου, σελ. 354

⁷⁵ Γκορέζης Γ. *Η Εθνική Αντίσταση (1941-1945)*. Παραμυθιά Ιωάννινα Αθήνα : Αυτοέκδοση. Ανακτήθηκε 7 Σεπ 17 από: <http://docplayer.gr/3349780-Giorgos-gkorezis-ypostratigos-i-ethniki-antistasi-1941-1945.html>, σελ. 7.

⁷⁶ Μαραντζίδης Ν., & Καλύβας Σ., ό.π., σελ. 369.

⁷⁷ Γκορέζης Γ., ό.π., σελ 37.

Αργότερα, ο ίδιος ο Τσολάκογλου, απολογούμενος ισχυρίστηκε ότι με αυτή του τη στάση απέτρεψε να χυθεί άσκοπα ελληνικό αίμα⁷⁸. Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή του συγκεκριμένου προσώπου από το γερμανικό καθεστώς, ήταν η πρόσφορη λύση αφενός για την απαλλαγή του από τη Διοίκηση ενός κατεχόμενου κράτους και τα προβλήματα που αυτή συνεπάγεται και αφετέρου ήταν αρκετά αξιόπιστος ώστε να τον εμπιστευτεί.

Αρχικά, η κυβέρνηση απολάμβανε την ανοχή της κοινής γνώμης και ενός τμήματος του πολιτικού κόσμου που υπολόγιζε πως μετά την αναχώρηση του Γεωργίου Β' η συγκρότηση μιας τέτοιας κυβέρνησης ήταν αναγκαία προκειμένου η χώρα να μην οδηγηθεί στο χάος. Η κυβέρνηση μάλιστα στο να εξωραΐσει την εικόνα της αποστασιοποιήθηκε από το μεταξικό παρελθόν, προχώρησε σε εκκαθαρίσεις μεταξικών στελεχών στο δημόσιο τομέα και προχώρησε στη σύσταση ειδικού δικαστηρίου για όσους εμπλέκονταν σε οικονομικά σκάνδαλα. Θέλοντας να αξιοποιήσει τη διαίρεση του εθνικού διχασμού για να προσεταιριστεί τους βενιζελικούς ή έστω να τους εμποδίσει να συστρατευθούν με την εξόριστη κυβέρνηση, ο Τσολάκογλου κατήργησε τη βασιλεία και εγκαθίδρυσε την «Ελληνική Πολιτεία»⁷⁹.

Ο μετασχηματισμός του πολιτεύματος από «Βασίλειον της Ελλάδας» σε «Ελληνική Πολιτεία» δεν αποτέλεσε συνέπεια της επικράτησης των φιλογερμανών στο πολιτικό σκηνικό, αλλά σχετιζόταν με την αναγκαιότητα αποδέσμευσης της Ελλάδας από το θεσμό της βασιλείας, ο οποίος διατηρεί τη χώρα υπό τη βρετανική επιρροή.

Στους κόλπους των Ελλήνων πολιτικών και των αξιωματούχων η αλλαγή του πολιτεύματος σήμαινε την απαλλαγή από τις επιπτώσεις της δικτατορίας του Μεταξά και από την παρουσία του βασιλιά. Ο Τσολάκογλου μάλιστα αναφέρει στις αφηγήσεις του ότι πολλοί ήταν οι Έλληνες πολιτικοί που τον συνεχάρησαν για την αλλαγή του πολιτεύματος⁸⁰.

Η αλήθεια είναι ότι η νέα κυβέρνηση Τσολάκογλου έλαβε πληθώρα συγχαρητηρίων επιστολών από επιφανείς πολίτες, αφού η εν λόγω κυβέρνηση αποτελούνταν από εξέχουσες προσωπικότητες στρατηγών, δοξασμένων στα μάτια της κοινής γνώμης από την εποχή των προελάσεων στο βορειοηπειρωτικό έδαφος.

⁷⁸ Μαραντζίδης Ν., & Καλύβας Σ., ό.π., σελ.80.

⁷⁹ Μαραντζίδης Ν., & Καλύβας Σ., ό.π., σελ. 169-170.

⁸⁰ Τσολάκογλου Γ., ό.π., σελ. 161 & 162.

Σύμφωνα με τον Κούκουνα,⁸¹ αναμφίβολα, το πια εγκωμιαστικά σχόλια για τον Τσολάκογλου γράφτηκαν τότε, από το Σπύρο Μελά στην εφημερίδα «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», στη στήλη του χρονογραφήματος. Το σχετικό χαρακτηριστικό απόσπασμα από το φύλλο της εποχής εκείνης, παραθέτουμε ως εξής:

«Η φυσιογνωμία του στρατηγού Τσολάκογλου, που ανεδείχθη χθες στο πρωθυπουργικό αξίωμα εμπνέει την πιο δικαιολογημένη κοινή γνώμη της Ελλάδος.[. . .] Η επταήμερη μάχη της Μόροβας τον έφερε στην πρώτη γραμμή των στρατιωτικών αρχηγών μας [. . .] Από τα βουνά της Αλβανίας έρχεται τώρα στην κυβέρνηση του τόπου για να ν' αναλάβει έναν άλλο αγώνα, πολύ σπουδαιότερο, που θ' απαιτήσει εξαιρετική δραστηριότητα. Τον αγώνα της ανασυγκροτήσεως της Ελλάδος και της προσαρμογής της στα δεδομένα της νέας κατάστασης [. . .] Οι Έλληνες όλοι έχουμε καθήκον να τον συντρέξωμεν ο καθένας από της πλευράς του, να εκπληρώσει την αποστολήν του [. . .] Η καλή μας θέλησις, η αφοσίωσις μας στο καθήκον και η εργατικότης μας, είναι απαραίτητα στοιχεία για την επιτυχία του, που θα είναι επιτυχία του συνόλου».

1.5.7 Η Αναποτελεσματικότητα της “Ελληνικής Πολιτείας”

Πρωταρχικό μέλημα της κυβέρνησης Τσολάκογλου πέρα από την αποκατάσταση της λειτουργίας του κράτους ήταν η αποφυγή τριχοτόμησης της χώρας. Αυτό τελικά δεν κατέστη δυνατό να επιτευχθεί, όπως θα αναλυθεί πιο διεξοδικά και παρακάτω. Η τριχοτόμηση συνίστατο στην δημιουργία τριών ζωνών κατοχής⁸² (Γερμανίας, Ιταλίας και Βουλγαρίας), με την παραχώρηση του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού εδάφους στο ιταλικό καθεστώς Μουσολίνι, καθώς και την προσάρτηση της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης από τη Βουλγαρία.⁸³ Το γεγονός αυτό

⁸¹ Κούκουνας Δ. (2012). Η πρώτη κατοχική Κυβέρνηση του στρατηγού Τσολάκογλου. Ιστότοπος : 'αέρα !!!'. Ανακτήθηκε 19 Δεκεμβρίου 2017 από : <http://aera2012.blogspot.com/2012/04/blog-post.html>. Επίσης, Ιστότοπος: atheofobos2. Ο Δοσιλογισμός και οι αθλιότητες του Σπύρου Μελά, στις 17 Δεκ. 14. Ανακτήθηκε 19 Δεκεμβρίου 2017 από : http://atheofobos2.blogspot.com/2014/12/blog-post_97.html.

⁸² Φλάισερ, Χ. (1995), ό.π., σελ. 84. Επίσης και Γιαννόπουλος Ευ., ό.π., σελ. 247.

⁸³ Πιο συγκεκριμένα, από τα 132 χιλ Km², περίπου της ελληνικής επικράτειας, τα 74 χιλ Km² παραχωρήθηκαν στο ιταλικό καθεστώς Μουσολίνι (Ιόνια, Πελοπόννησος πλην ακτής Αργοσαρωνικού, Ήπειρος, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάς πλην Αττικής και ακτών και νήσων Σαρωνικού, Κυκλάδες πλην Μήλου, Σάμος, Ικαρία, και ο νομός Λασιθίου Κρήτης), τα 13 χιλ Km² παραχωρήθηκαν στα στρατεύματα Βουλγαρικού καθεστώτος (Νομοί Ροδόπης, Ξάνθης, Δράμας, Σερρών, Καβάλας και οι νήσοι Θάσος, Σαμοθράκη). Τα υπόλοιπα εδάφη (περίπου έκτασης 45 χιλ Km², συμπεριλαμβανομένων των νομών Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου Κρήτης και νήσων Λήμνου, Λέσβου, Χίου, Σκύρου, Ευβοίας και

αποτελούσε τον κύριο άξονα αποτυχίας για την κυβέρνηση, η οποία προσπαθούσε να φανεί ότι υπερασπίζεται τα ζωτικά συμφέροντα της χώρας. Επιπλέον, δεύτερο ισχυρό σημείο αποτυχίας υπήρξε ο λιμός που ταλάνισε την Αθήνα και άλλες μεγάλες πόλεις. Τέλος, το τρίτο ισχυρό σημείο αποτυχίας ήταν και το τεράστιο οικονομικό πρόβλημα της χώρας, προϊόν της οικονομικής αφαίμαξης που προκαλούσε η συντήρηση των στρατευμάτων κατοχής. Όλα τα παραπάνω, συνεπικουρούμενα από τον βρετανικό αποκλεισμό, με τον οποίο σταμάτησε η δια θαλάσσης διακίνηση εμπορευμάτων και τροφίμων, ο υψηλός πληθωρισμός, η μη δυνατότητα ελέγχου του, η ανυπαρξία και η μη δυνατότητα χάραξης νομισματικής πολιτικής, και η έλλειψη κίνησης εμπορευμάτων και κυρίως των τροφίμων που ακολούθησε ως άμεση συνέπεια, αποτελούσαν την τροχοπέδη για την αποτελεσματικότητα και επιβιωσιμότητά της κυβέρνησης, η οποία πέρα από αυτά είχε να αντιμετωπίσει και τα δικά της εσωτερικά προβλήματα. Πάντως, ο βασικός στόχος της κυβέρνησης Τσολάκογλου, που ήταν ο μετριασμός των αρνητικών συνεπειών της κατοχής πάνω στον ελληνικό πληθυσμό δεν επετεύχθη⁸⁴.

Ωστόσο, ο Τσολάκογλου, κατάφερε την απελευθέρωση των αιχμαλώτων πολέμου, παρ' ότι το τρίτο πρωτόκολλο που υπεγράφη μεταξύ αυτού και των δυνάμεων του γερμανικού καθεστώτος, προέβλεπε το αντίθετο.

1.5.8 Τσολάκογλου: Ο πρώτος Έλληνας Κατοχικός Πρωθυπουργός

Υπό το πρίσμα των δυνάμεων κατοχής, η αποδοχή της πρωθυπουργίας από πλευράς Τσολάκογλου, υπήρξε μια άμεση και αποτελεσματική λύση στο πρόβλημα που αντιμετώπιζε το γερμανικό καθεστώς σχετικά με το κενό της εξουσίας, που ανέκυψε μετά την κατάρρευση του ελληνικού στρατού και του μετώπου και της διαφυγής της κυβέρνησης και του βασιλιά εκτός Ελλάδας. Η γερμανική ηγεσία ακολουθούσε πάντα μια πάγια πολιτική διατήρησης μιας χειραγωγούμενης διακυβέρνησης, όπως θα αναλυθεί λεπτομερώς παρακάτω, για τις κατακτημένες χώρες, προκειμένου να εξασφαλίζουν την ομαλή διεξαγωγή και το χαμηλό κόστος των στρατιωτικών τους

Μήλου) παρέμειναν υπό τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής. Πηγή: Γασπαρινάτος Σ. (2015). *Οι Ελληνικές Κατοχικές Κυβερνήσεις – Δίκες Κατοχικών Δοσιλόγων και Εγκληματιών Πολέμου*. Αθήνα: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ 'ΕΣΤΙΑΣ' Ι.Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε., σελ. 57-58. Επίσης και Φλάισερ, Χ., (1995), ό.π., σελ. 84. Επίσης και Γιαννόπουλος Ευ., ό.π., σελ. 247. Επίσης και Mazower, Μ. (1994), ό.π., σελ. 47, όπου στον παρατιθέμενο χάρτη, η Σκύρος φαίνεται υπό ιταλική κατοχή.

⁸⁴ Μαραντζίδης Ν., & Καλύβας Σ., ό.π., σελ. 170-171. Επίσης και Γλέζος Μ., ό.π., σελ. 305.

επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τον Φλάισερ,⁸⁵ ο Τσολάκογλου δεν ανήκε στους γερμανόφιλους στρατιωτικούς, που ήταν φίλα προσκείμενοι προς τη ναζιστική ιδεολογία. Το κίνητρό του για να συνεργαστεί με τις κατοχικές δυνάμεις ήταν από τη μια τα πιθανά οφέλη που ενδεχομένως θα εξασφάλιζε για τον εαυτό του και τους οικείους τους, και από την άλλη η αποτροπή μεγαλύτερων εθνικών δεινών. Στις προγραμματικές του δηλώσεις κατά τη διαδικασία ανάληψης της πρωθυπουργίας, προεξέχοντα θέματα ήταν η απελευθέρωση του συνόλου των Ελλήνων αιχμαλώτων, η παροχή βοήθειας στους ανθρώπους που επλήγησαν από τις μάχες και τον πόλεμο, η εξισορρόπηση και η βελτίωση της οικονομικής κατάστασης της χώρας, η εξασφάλιση της δυνατότητας επισιτισμού για το σύνολο του πληθυσμού, η διατήρηση της ευταξίας, της ευνομίας και της ασφάλειας της χώρας^{86,87}. Λόγω όμως της αποτυχίας εκπλήρωσης των σκοπών για τους οποίους συγκροτήθηκε η κυβέρνηση, ο Τσολάκογλου ποτέ δεν κατάφερε να πείσει τους πολίτες και μερίδα των πολιτικών για τις πατριωτικές του προθέσεις, κυρίως γιατί ήταν εκείνος που σε χρόνο πρωθύστερο, συνθηκολόγησε, ‘εγκατέλειψε τη μάχη’ και παρέδωσε τα όπλα, και κατευθείαν ανέλαβε την πρωθυπουργία της πρώτης κατοχικής κυβέρνησης της χώρας. Εκτός ίσως από τις λίγες πρώτες ημέρες, δεν έλαβε ποτέ την εμπιστοσύνη των Ελλήνων, αλλά ούτε και την εκτίμηση του γερμανικού καθεστώτος, έστω και αν κατά τον σχηματισμό της κυβέρνησής τους, διόρισε σε σημαντικές θέσεις εξέχοντες στρατιωτικούς, που ανδραγάθησαν στο ελληνοαλβανικό μέτωπο, είτε γιατί ήθελε να διαβεβαιώσει τους Γερμανούς για την πειθαρχία της ηγεσίας των ενόπλων δυνάμεων στο νέο κυβερνητικό σχήμα, δεδομένου ότι οι γερμανοί στρατιωτικοί εξετίμησαν ως αντιπάλους τους Έλληνες αξιωματικούς και στρατιώτες, είτε για να πείσει του Έλληνες για τις πατριωτικές του προθέσεις και τον σεβασμό του προς τους Έλληνες στρατιωτικούς⁸⁸.

⁸⁵ Φλάισερ, Χ. (1995), ό.π., σελ. 155-172.

⁸⁶ Γασπαρινάτος Σ., ό.π., σελ. 73-74.

⁸⁷ Σύμφωνα με τα σχόλια Γασπαρινάτου, όπως παρατίθενται στην ανωτέρω βιβλιογραφία, αλλά και μελετώντας τα ‘Απομνημονεύματα’ Τσολάκογλου, σελ 162 αυτών, ο ίδιος παραθέτει για το σκοπό και επιδιώξεις της Κυβέρνησής του, δέκα συνολικά σημεία. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει επιπρόσθετα τα ακόλουθα σημεία : «.....Γ) Διατήρησης παρά πάντων ακλονήτου της πίστωσης επί την Τελικήν Νίκην της Αγγλίας και επί το ευοίωνον μέλλον της Ελλάδος, Δ) Αντίταξις αντιστάσεως κατά της βίας του εισβολέως, ..., Η) Προστασία της φυλής από τους κινδύνους των παντίων ξενικών προπαγανδών και ιδίως της ιταλικής, βουλγαρικής και κουτσοβλαχικής, Θ) Διατήρισις Εθνικής αξιοπρεπείας εις το προσήκον ύψος, Ι) Δυνατότης της εις Αίγυπτον Ελληνικής Κυβερνήσεως να παρέχει ημίν τας κατευθύνσεις της, που αφορούν γενικότερα εθνικά συμφέροντα και τους επιδιωκτέους σκοπούς της προς τους αδιαβλήτους πάσης υποψίας εθνικούς ήρωας της χθες».

⁸⁸ Mazower, Μ. 1994, ό.π., σελ. 44-45.

Από την άλλη, για το γερμανικό καθεστώς, ο στρατηγός Τσολάκογλου ήταν αυτός που συνθηκολόγησε και συνεπείας αυτού, έπαυσαν οριστικά (έτσι φαινόταν τις τελευταίες ημέρες του Απριλίου 1941), οι πολεμικές συγκρούσεις με τον ελληνικό στρατό, όπως επίσης έπαυσαν, τόσο οι φθορές, όσο και οι καθυστερήσεις των δυνάμεων του άξονα, ώστε αυτές να μπορούν πλέον να αφοσιωθούν στον κύριο αντικειμενικό τους σκοπό, που ήταν όχι η Μεσόγειος, αλλά οι ρωσικές πεδιάδες και η αναζήτηση του περίφημου “ζωτικού χώρου” προς την ανατολή. Επιπλέον, ο Έλληνας στρατηγός Τσολάκογλου, με επιστολή του προς τον Χίτλερ, δήλωνε διατεθειμένος να προσφέρει τις υπηρεσίες του για να σχηματιστεί μια Κυβέρνηση στην Αθήνα που θα υπηρετούσε κατά τον τρόπο που θα υπεδείκνυε ο ίδιος ο Φύρερ⁸⁹, κάτι που σαφώς διευκόλυνε την συγκατάθεση του γερμανικού καθεστώτος στην ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον στρατηγό Τσολάκογλου.

Το θέμα ‘Τσολάκογλου’ είναι πάντα επίκαιρο και πάντα προκαλεί το ενδιαφέρον και τα σχόλια του ακαδημαϊκού κόσμου. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε, ότι πολύ πρόσφατα, με αφορμή την 77^η επέτειο του Απριλίου 1941, ο καθηγητής Κων Φράγκος αρθρογραφώντας⁹⁰, κάνει μια μικρή επιγραμματική αλλά ουσιώδη κατά την άποψή μας κρίση, και μεταξύ άλλων αναφέρει: *«Πέρασαν εβδομήντα επτά (77) χρόνια από τότε. Η Χώρα φαινόμενο, η Ελλάδα, που συνέτριψε τον εισβολέα, μια πάνοπλη Αυτοκρατορία, την Ιταλία, κτυπημένη και από τη μεγαλύτερη πολεμική μηχανή της εποχής, την Χιτλερική Γερμανία, καταρρέει. Το μέτωπο δεν μπορεί να κρατήσει άλλο. Οι Έλληνες στρατιώτες πολεμούν ηρωικά κι απεγνωσμένα εις μάτην. Έπρεπε να γίνει ανακωχή για να σωθούν οι μαχητές και να μην βομβαρδιστεί η Χώρα. Έργο μιας τέτοιας πράξης είναι αρμοδιότητα των πολιτικών. Αυτοί λουφάζουν για να μην χρεωθούν την πράξη και διατάσσουν στους στρατιωτικούς να συνεχίσουν τον πόλεμο μέχρι εσχάτων. Έτσι συνέφερε στην Αγγλία. Βρίσκεται ο γενναίος Στρατηγός Τσολάκογλου πρόθυμος ν’ αναλάβει το βάρος ευθύνης. Αν σταματούσε εκεί θα ήταν ήρωας. Έγινε και*

⁸⁹ Γασπαρινάτος Σ., ό.π., σελ. 47. Επιπρόσθετα, κρίνοντας με νομική προσέγγιση το σχηματισμό της Κυβέρνησης Τσολάκογλου, παρατίθεται στη σελ. 297 του ίδιου, η άποψη ότι το γεγονός ύπαρξης αυτής της επιστολής, συνεπικουρούμενο και από τα λοιπά στοιχεία που εξέτασε το δικαστήριο, απεδείκνυε για τον Τσολάκογλου, ότι όχι μόνο συνθηκολόγησε χωρίς να έχει καθαρή πρότερη οδηγία από την ανώτερη ιεραρχικά αρχή, και όχι μόνο κατέλαβε τη θέση του πρωθυπουργού εκτός διαδικασιών Συντάγματος, αλλά επίσης και ότι συνεργάστηκε και υποβοήθησε τον εχθρό, πράξεις που το δικαστήριο αργότερα όταν τις δίκασε τις έκρινε τιμωρητέες και έκρινε τον Τσολάκογλου γι’ αυτές, ως ένοχο.

⁹⁰ Φράγκος, Κ. (2018, Απρίλιος 22). *Ο μαύρος Απρίλης του 41! Για να μην ξεχνάμε...* Ανάκτηση Απρίλιος 23, 2018, από MILITAIRE: <https://www.militaire.gr/o-mayros-aprilis-toy-41-gia-na-min-xechname>.

Πρωθυπουργός αλλά δεν κατάφερε να κρατήσει τις ισορροπίες, υποχώρησε σε πολλά σημεία στους Γερμανούς. Γι' αυτό θεωρήθηκε προδότης και ως τέτοιος δικάσθηκε».

Συμπερασματικά, η κυβέρνηση Τσολάκογλου, αλλά και των συνεργατών του προσπάθησαν να νομιμοποιηθούν από το ναζιστικό καθεστώς και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των κατοχικών δυνάμεων και ότι με την κατάληψη της εξουσίας συνεργάστηκαν με τον εχθρό. Ωστόσο, στόχευαν στο να διοικηθεί η χώρα ώστε να αποφευχθεί η κρατική αποδιοργάνωση ή κατάρρευση και να αποτραπεί ο εδαφικός ακρωτηριασμός. Οι στόχοι όμως αυτοί δεν επετεύχθησαν, όπως το παραδέχεται και ο ίδιος ο Τσολάκογλου στα απομνημονεύματά του⁹¹ και η κυβέρνησή του μετά από περίπου ενάμισι χρόνο παραιτείται. Σύμφωνα με επομένως με Μαραντζίδα και Καλύβα,⁹² είναι λανθασμένη η υπεραπλουστευμένη ερμηνεία ότι οι δωσίλογοι δεν ήταν παρά μόνο ανδρείκελα του ναζιστικού καθεστώτος, και δεν είχαν προσωπική βούληση ή πρόθεση για ευνοϊκή ρύθμιση και άμβλυνση των συνεπειών της κατοχής των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων.

⁹¹ Τσολάκογλου Γ., ό.π., σελ. 219 έως 221. Αναφερόμενος ο ίδιος για τον εαυτόν του, και αφού είχε διαπιστώσει την αδυναμία και αποτυχία της κυβέρνησης του να πετύχει τους στόχους που είχαν τεθεί αρχικά (30 Απριλίου 1941), γράφει χαρακτηριστικά: [...], ο πατριωτισμός μου υπαγορεύει να απομακρυνθώ της κυβερνήσεως δια να μη χρησιμεύσω ως νεκροθάπτης της Πατρίδος μου.[...]. Και σε άλλο σημείο, αναφερόμενος για όσους πρόθυμα ήθελαν να αναλάβουν το πρωθυπουργικό έργο, φίλα προσκείμενους στο ιταλικό καθεστώς, χωρίς να τους κατονομάζει, αναφέρει όμως χαρακτηριστικά : [...] Τότε οι πρεσβευταί προσεπάθησαν να σχηματίσουν Κυβέρνησιν εκ πολιτικών προσώπων πλείστα εκ των οποίων ήσαν γλοιώδεις τύποι και ρευστής συνειδήσεως . [...].

⁹² Μαραντζίδα Ν., & Καλύβας Σ., ό.π., σελ.172.

1.6 Η Διαμορφωθείσα Διεθνής Γεωπολιτική Κατάσταση την Άνοιξη του 1941

Όταν στα τέλη του 1941, όλη σχεδόν η Ευρώπη ήταν υπό γερμανική κατοχή, ήταν πρωτεύουσας σημασίας για την ηγεσία της Γερμανίας, η αναζήτηση και δημιουργία συνεργαζόμενων κυβερνήσεων στις κατακτημένες χώρες, όπως θα παρουσιαστεί πιο αναλυτικά παρακάτω. Έτσι, προέκυψε το φαινόμενο των συνεργασιών των κατακτημένων κρατών με το Γ΄ Ράιχ, φαινόμενο που ήταν ιδιαίτερα έντονο κατά την πρώτη περίοδο, όχι μόνο επειδή οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις έμοιαζαν ανίκητες, αλλά επειδή επιπλέον ήταν ισχυρή η ναζιστική ιδεολογία περί της επικράτησης της “Νέας Τάξης” πραγμάτων. Επίσης, πληθυσμοί που πίστευαν ότι καταπιέζεται η εθνική τους υπόσταση, «είδαν» τους ‘Εθνικοσοσιαλιστές’ της Γερμανίας, όχι ως κατακτητές, αλλά ως απελευθερωτές και το επιβαλλόμενο καθεστώς κατοχής, ως μια ευκαιρία επίτευξης του εθνικού στόχου της ανεξαρτητοποίησής τους. Η συνεργασία αυτή αναπτύσσονταν με διάφορους τρόπους, όπως την ανάληψη της διακυβέρνησης της κατακτημένης χώρας από φιλικές κυβερνήσεις, με την εγκαθίδρυση φίλα προσκείμενων καθεστώτων, την εξασφάλιση οικονομικών διευκολύνσεων κατά τη διαδικασία διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων, με τη συγκρότηση ένοπλων ομάδων υπεράσπισης των γερμανικών στρατιωτικών συμφερόντων, με την επάνδρωση των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων και την κάλυψη των αναγκών σε στρατιώτες, με την διασφάλιση της ευταξίας και της ευνομίας. Αντίθετα, όπου οι τοπικοί πληθυσμοί εκδήλωσαν έντονες αντιδράσεις και αντιτάχθηκαν στην κατάλυση της εθνικής τους κυριαρχίας από το νέο καθεστώς, υπέστησαν τα αντίποινα και τις σφοδρές επιθέσεις εναντίον τους. Ωστόσο, αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, στις χώρες στις οποίες το φαινόμενο της συνεργασίας με τους κατακτητές είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις, οι «δωσίλογοι» δικάστηκαν, φυλακίστηκαν ή εκτελέστηκαν. Σε πολλές περιπτώσεις, εκκενώθηκαν ολόκληρες περιοχές⁹³.

Αν το θέμα της πολιτειακής διοίκησης του πληθυσμού που αναγκαζόταν να υποστεί τις συνέπειες μιας κατοχής του Γ΄ Ράιχ μελετηθεί συστηματικά, διαπιστώνεται ότι το εθνικοσοσιαλιστικό κράτος του Χίτλερ, εφάρμοζε τρεις μεθόδους (ή συστήματα)

⁹³ The Oxford Companion to the Second World War (1995), Oxford: Oxford University Press, σελ. 246 έως 252.

διοίκησης των πολιτών, σε όποια κράτη ή εδαφικές επικράτειες κατάφερε να επιβληθεί, ως εξής:⁹⁴

α) Το ‘αστυνομικό κράτος’, στο οποίο η αστυνομία, οι υπηρεσίες ασφαλείας, οι ειδικές δυνάμεις, και οι λοιπές μυστικές υπηρεσίες ήταν εξουσιοδοτημένες να παρακάμπτουν τις κανονικές διαδικασίες που προέβλεπε ο νόμος, με τέτοιο τρόπο ώστε με αυτόνομες εσωτερικές διαδικασίες να ασκούν εξουσία ζωής και θανάτου στους διοικούμενους πολίτες. Παράδειγμα αστυνομικού κράτους ήταν το ίδιο το Γ΄ Ράιχ, που οδήγησε την Γερμανία στους κανόνες αυτούς από το 1934.

β) Το ‘κράτος πελάτης’, το οποίο εφαρμοζόταν από το Γ΄ Ράιχ στις χώρες που ενώ είχαν κατακτηθεί, δεν ήταν προσδοκώμενος στόχος η εδαφική τους ενσωμάτωση στην Γερμανία. Η κατακτημένη χώρα παρέμενε τεχνικά ανεξάρτητη, διατηρώντας τη διακυβέρνησή της και ακόμα και τη διπλωματική της εκπροσώπηση, πλην όμως μόνον κατ’ επίφαση. Οι κυβερνήσεις και τα μέλη αυτών ήταν δοτά και διορισμένα κατόπιν εγκρίσεως του Γ΄ Ράιχ. Το πρώτο κράτος που υπέστη αυτή την μεταβολή, ήταν αυτό της Νορβηγίας, τον Απρίλιο του 1940, με τον Βίντκουμ Κουίνσλινγκ⁹⁵ ως διορισμένο Πρωθυπουργό, μέλος του εθνικού φασιστικού κόμματος της Νορβηγίας και ακολούθησαν η Γαλλία, η Σλοβακία, η Σερβία, η Κροατία (αυτά τα τρία κράτη δημιουργήθηκαν αμέσως μετά την ολοκληρωτική κατάκτηση της Γιουγκοσλαβίας με τη διάσπασή της), και αργότερα η Ρουμανία και η Ουγγαρία (το 1944).

γ) Η ‘Στρατιωτική Διοίκηση’ όπου σε όσα κράτη οι δυνάμεις του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος δεν ήθελαν να δημιουργήσουν ένα ‘κράτος πελάτη’, ή δεν τους ενδιέφερε η ύπαρξη της κρατικής υπόστασης για τον έλεγχο των κατεχομένων εδαφών, ασκούσαν απευθείας διοίκηση στον πληθυσμό με στρατιωτικούς διοικητές. Παράδειγμα αυτής της περίπτωσης αποτέλεσε η Ολλανδία (η οποία αν και είχε φασιστικό κόμμα εκείνη την εποχή, δεν χρησιμοποιήθηκαν τα μέλη του για την ίδρυση ενός ‘κράτους πελάτη’ που ήταν η συνήθης πρακτική, διότι οι

⁹⁴ Davies, N., ό.π., σελ. 303 έως 306.

⁹⁵ Γιαννόπουλος Ευ, ό.π., σελ. 247. Ο συγγραφέας, αναφέρεται στον Κουίνσλινγκ ως τον πρώτο «προδότη» της χώρας του που διορίστηκε ως πρωθυπουργός από το τρίτο Ράιχ. Και ομοίως, ως «Κουίνσλινγκ» της Ελλάδος χαρακτηρίζει τον Τσολάκογλου, χρησιμοποιώντας αρκετό σαρκασμό, χαρακτηριστικό βέβαια της γνωστής ιδιοσυγκρασίας του.

στόχοι του Γ΄ Ράιχ προέβλεπαν την γερμανοποίηση της Ολλανδίας – ανεπιτυχώς βέβαια), το Βέλγιο, οι Βαλτικές χώρες (ως ενιαία αρχή διοικήσεως της Οστάνδης, που ως γεωγραφική οντότητα εκτεινόταν μέχρι και τα όρια της σημερινής Λευκορωσίας) και η Ουκρανία.

1.7 Η Διοίκηση της Ελλάδος από τις Δυνάμεις Κατοχής

1.7.1 Η Διοικητική Διαίρεση – Τριχοτόμηση της Ελληνικής Επικράτειας

Κατόπιν των ανωτέρω, εύλογο είναι το ερώτημα, σε ποια κατηγορία από τις παραπάνω θα μπορούσε να κατηγοριοποιηθεί το μόρφωμα της ‘Ελληνικής Πολιτείας’. Η άποψή μας είναι ότι η Ελλάδα αποτέλεσε ειδική περίπτωση καθόσον, διεφάνη πως οι δυνάμεις κατοχής του γερμανικού καθεστώτος ήθελαν αρχικά να εγκαθιδρύσουν ένα κράτος πελάτη, να ασκήσουν τη γνωστή σε αυτούς πλέον χειραγωγούμενη διακυβέρνηση, με την επιλογή του προσφορότερου σε αυτούς προσώπου, που μέχρι εκείνη τη στιγμή ήταν ο Έλληνας στρατηγός Τσολάκογλου.

Όμως, το Γ΄ Ράιχ είχε δώσει αφενός την υπόσχεσή του στο καθεστώς της Βουλγαρίας, για πρόσβαση στο Αιγαίο σε περίπτωση διευκόλυνσης της πορείας των γερμανικών στρατευμάτων προς το νότο, και αφετέρου ήδη είχε λάβει βοήθεια στο παρελθόν από το φίλο προσκεείμενο ιταλικό καθεστώς του Μουσολίνι στην περίπτωση της Αυστρίας δια ‘της μη εμπλοκής’ της Ιταλίας στην προάσπιση των αυστριακών πολιτών. Επιπλέον, ο Μουσολίνι ζητούσε από τον Χίτλερ την ανάληψη ευθύνης και κατοχής του Βαλκανικού χώρου από ιταλικά στρατεύματα. Επομένως, η κατάλληλη ευκαιρία, με την κατάληψη της Ελλάδος, είχε παρουσιαστεί στον Χίτλερ για να ανταποδώσει τόσο αυτές τις διευκολύνσεις που είχε λάβει μέχρι τότε, όσο και να ικανοποιήσει τις επιδιώξεις του συμμάχου του Μουσολίνι.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο Χίτλερ αποδέχθηκε ότι τα Βαλκάνια αποτελούσαν μέρος του Μεσογειακού ζωτικού χώρου της Ιταλίας και επέτρεψε την είσοδο και κατοχή του μεγαλύτερου μέρους των εδαφών της ελληνικής επικράτειας από τα ιταλικά στρατεύματα, στο πλαίσιο της συμφωνίας μεταξύ Χίτλερ και Μουσολίνι για το ιταλικό προβάδισμα (“preponderanza”).⁹⁶ Έτσι, τελικά για την Ελλάδα, επιλέχθηκε μια μικτή λύση, ‘κράτους πελάτη’ και ‘στρατιωτικής διοίκησης’. Αυτό είχε το δυσμενέστατο αποτέλεσμα για τον πληθυσμό της, να τριχοτομηθεί η χώρα, και να παραχωρηθεί μέρος αυτής στο φίλιο προς το Γ΄ Ράιχ Βουλγαρικό καθεστώς και μέρος στο ιταλικό καθεστώς Μουσολίνι, με συγκεκριμένες εδαφικές αρμοδιότητες στο καθένα, που θα αναλυθούν

⁹⁶ Βόγλης, Π. (2010). *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 38. Επίσης και Γασπαρινάτος Σ. ό.π., σελ. 52. Επίσης και Φλάισερ Χ., (1995), ό.π., σελ. 83.

παρακάτω. Ειδικά για το βουλγαρικό καθεστώς, υποστηρίζεται ότι υποστήριξε τις δυνάμεις του άξονα, για ένα μόνο λόγο, για να δημιουργήσει την ‘Μεγάλη Βουλγαρία’, την οποία όπως επαγγέλονταν οι Ρώσοι το 1878. Η συμμαχία με το καθεστώς του Χίτλερ, ήταν η κάλλιστη ιστορική ευκαιρία γι’ αυτούς.⁹⁷

Έτσι, φαίνεται πράγματι, ότι η λύση Τσολάκογλου ήταν για το γερμανικό καθεστώς εκείνη τη στιγμή η πιο πρόσφορη, ώστε να απαλλαγεί από τα βάρη της ρύθμισης των εσωτερικών σχέσεων του ελληνικού πληθυσμού, αλλά από την άλλη πλευρά, παραδίδοντας τη στρατιωτική διοίκηση σε τμήματα της ελληνικής επικράτειας στις φίλιες ιταλικές και βουλγαρικές δυνάμεις του άξονα, ικανοποιούσε τόσο τις δικές του ανάγκες για τη συνέχιση των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο ανατολικό μέτωπο, όσο και τις ανάγκες των φίλια προσκείμενων ιταλικού και βουλγαρικού καθεστώτων.

Έτσι, μετά τη συνθηκολόγηση στις 23 Απριλίου 1941, με την «Οδηγία υπ’ αριθ. 31» που ακολούθησε, ορίστηκαν οι αρμοδιότητες των κατοχικών δυνάμεων. Στη γερμανική ζώνη κατοχής περιλαμβάνονταν οι περιοχές που ήταν αυξημένης στρατιωτικής και οικονομικής σημασίας και αντιστοιχούσαν περίπου στο 12% του ελληνικού εδάφους. Συγκεκριμένα, η ζώνη αυτή περιελάμβανε στη Θράκη την περιοχή του Έβρου σε μια ζώνη παράλληλη με το ποτάμι και μέχρι τα ελληνοτουρκικά σύνορα, την κεντρική Μακεδονία με τη Θεσσαλονίκη, τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου (Λέσβο, Λήμνο, Χίο), τη Σκύρο, το λιμάνι του Πειραιά, τα νησιά του Σαρωνικού κόλπου, τη Μήλο, τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα, και την Κρήτη, εκτός από τον νομό Λασιθίου.

Στη βουλγαρική ζώνη κατοχής περιλαμβάνονταν τα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, εκτός από τη στενή λωρίδα κατά μήκος των ελληνοτουρκικών συνόρων, που βρίσκονταν υπό γερμανική κατοχή, και τα νησιά Σαμοθράκη και Θάσος. Οι Βούλγαροι κατείχαν υπό την εποπτεία τους περίπου το 15% του ελληνικού εδάφους, όπου στη συνέχεια προσάρτησαν στην επικράτειά τους περίπου 16 χιλ. τμ. και 590.000 κατοίκους. Μετονόμασαν την περιοχή αυτή “Έπαρχίες του Αιγαίου”, έκαναν την βουλγαρική ως επίσημη γλώσσα και έφεραν βούλγαρους διδασκάλους για να διδάξουν στα σχολεία. Συνέτριψαν τυχόν εξεγέρσεις των κατοίκων,

⁹⁷Mazower, M. (2009). *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ, Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*. (Κ. Κουρεμένος, μτφ.) Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 329.

όπως αυτή του Δοξάτου, όπου φόνευσαν 3.000 άτομα, ενώ όσοι αρνούσαν την βουλγαρική υπηκοότητα διατάσσονταν να φύγουν. Το 1943 οι τοπικές εβραϊκές κοινότητες εκτοπίστηκαν, προς τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, ενώ το 1944 έφτανε προς εγκατάσταση στην περιοχή βουλγαρικός πληθυσμός, επωφελούμενοι των απαλλοτριώσεων (που διεξάγονταν υπό την επίβλεψη περιφερειακών διευθυντών εποικισμού) των περιουσιών που ανήκαν σε ελληνικό πληθυσμό⁹⁸.

Στην ιταλική ζώνη κατοχής περιλαμβάνονταν όλη η υπόλοιπη Ελλάδα, (Ηπειρος, Επτάνησα, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα (πλην Αττικής), Πελοπόννησος (πλην ακτών Αργολοσαρωνικού), το Λασιθί της Κρήτης (που γειτνιάζε με τα Δωδεκάνησα, που ήταν υπό ιταλική κατοχή τότε), και οι νήσοι Αιγαίου (πλην Λήμνου, Λέσβου, Χίου Σκύρου), που αντιστοιχούσε περίπου στο 70% των συνολικών εδαφών της χώρας. Η κατάσταση αυτή διατηρούνταν ως τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν και οι περιοχές ιταλικής ευθύνης πέρασαν στη γερμανική δικαιοδοσία⁹⁹.

Αναφορικά με τους Εβραίους, οι Ιταλοί αν και σύμμαχοι του Άξονα, ακολούθησαν διαφορετική πολιτική. Οι Ιταλοί προστάτευαν τις εβραϊκές κοινότητες, οι οποίες κατάφεραν να διασκορπιστούν και να διασωθούν σε μεγάλο ποσοστό μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας.¹⁰⁰

Ιδιαίτερα για τα Επτάνησα, οι Ιταλοί είχαν εγκαταστήσει πολιτική και στρατιωτική διοίκηση, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η κατοχή εκεί ήταν περισσότερο ευνοϊκή έναντι των κατοίκων. Οι Ιταλοί αποσκοπούσαν στην οριστική αποκοπή των Επτανήσων από την Ελλάδα και στην προσάρτησή τους στην Ιταλική επικράτεια.¹⁰¹ Για το σκοπό αυτό το ιταλικό καθεστώς Μουσολίνι διόρισε ιταλούς πολιτικούς διοικητές σε όλα τα νησιά, με πρωτεύουσα την Κέρκυρα, οι οποίοι λογοδοτούσαν αποκλειστικά στο ιταλικό υπουργείο Εξωτερικών. Έγινε προσπάθεια πλήρους αφελληνισμού του εκεί

⁹⁸ Mazower M. (2009), ό.π. σελ 330. Επίσης και Βελλιάδης Αννίβας. (2008). *Κατοχή, Γερμανική Πολιτική Διοίκηση στην Κατεχόμενη Ελλάδα 1941-1944*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΝΑΛΙΟΣ, σελ. 91-94. Επίσης και Κοτζαγιώργη, Ξ., & Καζαμιάς, Γ. (1994). The Bulgarian Occupation of the Prefecture of Drama (1941-1944) and its consequences on the Greek Population. *Balkan Studies*, Vol.35, (1), Thessaloniki

⁹⁹ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 46-47. Επίσης και Λάζου, Β. (2003), ό.π., σελ 33-43. Επίσης και Γιαννόπουλος Ευ., ό.π., σελ. 247.

¹⁰⁰ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 278. Επίσης και Λουκάτος, Σ. (1989). Η πολιτική της φασιστικής Ιταλίας στα κατεχόμενα Επτάνησα. *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου : Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.

¹⁰¹ Καράβης Σ.-Π. (2015). *Η Ιταλική Κατοχή στην Ελλάδα (1941-1943). Η Πολιτική Επιβολής και Καταστολής από την XI Στρατιά*. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σελ. 27.

πληθυσμού καθόσον περιορίστηκε έως και απαγορεύτηκε η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και ιστορίας, ενώ δόθηκε έμφαση στην εκμάθηση της ιταλικής γλώσσας ως υποχρεωτικού μαθήματος. Η εν λόγω πολιτιστική αποκοπή συνοδεύτηκε και με την οικονομική αποκοπή από την υπόλοιπη Ελλάδα των Επτανήσων, με την υποχρεωτική εισαγωγή νέου νομίσματος, της “Ιονίου Δραχμής” και ταυτόχρονα η διοίκηση του ιταλικού καθεστώτος ήλεγχε πλήρως τις εισαγωγές και εξαγωγές, τις οποίες δεν επέτρεπε μεταξύ Επτανήσων και λοιπής Ελλάδος. Τέλος, εφαρμόζοταν πλήρως το ιταλικό νομικό και δικονομικό σύστημα στα δικαστήρια της Επτανήσου. Όσοι Έλληνες αντιστέκονταν, μεταφέρονταν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης που δημιουργήθηκαν για το σκοπό αυτό, στους Παξούς, Οθωνούς και Λαζαρέτο, όπου υπολογίζεται ότι μεταφέρθηκαν μέχρι το 1943 περίπου 3.500 άτομα¹⁰². Όμοια πολιτική εφαρμόστηκε στη Σάμο, ενώ ήδη προσπάθειες αφελληνισμού είχαν αρχίσει προ της ενάρξεως του πολέμου στα Δωδεκάνησα. Μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, τον Σεπτέμβριο του 1943, οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής επεκτάθηκαν στα εδάφη της ιταλικής κατοχής, ενώ παρέδωσαν την πολιτική διοίκηση αυτών στην Ελληνική Πολιτεία.

Η περίπλοκη αυτή διοικητική διαίρεση της Ελλάδας, γινόταν ακόμα πιο περίπλοκη, καθόσον η στρατιωτική διοίκηση ασκούσαν από στρατιωτικούς διοικητές, χωρίς να υπάρχει ενιαία αρχή διοικήσεως μεταξύ τους¹⁰³. Αναφέρεται χαρακτηριστικά, ότι ο Στρατάρχης Λιστ (List), ο οποίος είχε διοριστεί Διοικητής των Ενόπλων Δυνάμεων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης είχε στη δικαιοδοσία του τους διοικητές Θεσσαλονίκης-Αιγαίου Κουρτ φον Κρέντσκυ (Kurt Fon Krentchky) και της νοτίου Ελλάδος Χέλμουτ Φέλμυ (Helmut Felmy), ενώ για την Κρήτη¹⁰⁴ και συγκεκριμένα για το “Φρούριο Κρήτη” όπως ονομαζόταν, ορίστηκαν ξεχωριστοί ανεξάρτητοι διοικητές, αρχικά ο Πτέραρχος Στιουντέντ (Student), και στη συνέχεια οι Αλεξάντερ Αντρέ (Andrae) και Μπρούνο Μπρόγερ (Bruno Breuer). Η Ιταλική και βουλγαρική

¹⁰² Λινοξυλάκης Γ., *Η Ιταλική Κατοχή στην Ελλάδα 1941-1943*, ε-Εφημερίδα ‘Ρέθεμνος’, 27 Οκτ 2015 : 11.45, Από το άρθρο <https://rethemnosnews.gr/2015/10/η-ιταλική-κατοχή-στην-ελλάδα-1941-1943/> Επίσης και Γασπαρινάτος Σ., ό.π., σελ. 54 & 55.

¹⁰³ Mazower, M., (1994), ό.π., σελ. 48.

¹⁰⁴ Beevor, A. (1991). *Κρήτη: Η Μάχη και η Αντίσταση*. (Α. Π. Προκοπίου, Επιμ., & Π. Μακριδής, μτφρ) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ, σελ. 34. Ειδικά για την Κρήτη, υπήρχαν δυο ξεχωριστές στρατιωτικές διοικήσεις. Στο ανατολικό τμήμα της νήσου (όρια της σημερινής Περιφερειακής Ενότητας Λασιθίου), είχε εγκατασταθεί η 51^η Μεραρχία Σιένα, την οποία είχαν αντιμετωπίσει και είχαν νικήσει τρέποντάς την σε φυγή στο αλβανικό μέτωπο οι στρατιώτες της 5^{ης} Μεραρχίας Κρητών. Στο υπόλοιπο τμήμα της νήσου είχαν εγκατασταθεί γερμανικές δυνάμεις κατοχής.

στρατιωτική διοίκηση ήταν υπεύθυνη για το υπόλοιπο της επικράτειας, στην οποία δεν υπήρχαν γερμανοί διοικητές.

1.7.2 Η Διάρθρωση των Κατοχικών Δυνάμεων

1.7.2.1 Γενικά –Οργάνωση των Υπηρεσιών του Γερμανικού Καθεστώτος

Η γενικότερη αρχιτεκτονική της διάρθρωσης των στρατιωτικών υπηρεσιών της Γερμανίας του Χίτλερ ήταν πολύπλοκη με έντονο κομματικό χαρακτήρα. Οι υπηρεσίες αυτές συνίσταντο αφενός στις ένοπλες δυνάμεις και αφετέρου στις μυστικές υπηρεσίες.

Οι ένοπλες δυνάμεις ήταν υπό τον έλεγχο του ίδιου του Χίτλερ προσωπικά, ο οποίος αφού το 1938 κατήργησε το Υπουργείο Πολέμου, ίδρυσε την Ανώτατη Διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων (γνωστής ως Βέρμαχτ – Oberkommando der Wehrmacht - OKW), της οποίας επικεφαλής τέθηκε ο ίδιος, και η οποία ήλεγχε τους τρεις κλάδους, Στρατού, Ναυτικού και Αεροπορίας. Επίσης, για την καλύτερη σχεδίαση και εκτέλεση επιχειρήσεων στο ανατολικό μέτωπο, αργότερα το 1941, ο Χίτλερ ίδρυσε την Ανώτατη Διοίκηση Στρατού (Oberkommando der Heeres - OKH). Η εν λόγω διοίκηση διεύθυνε τις εμπλεκόμενες μονάδες στον αγώνα κατά της Ρωσίας.¹⁰⁵ Από το 1939 έως το φθινόπωρο του 1943, η διάταξη των δυνάμεων της Βέρμαχτ, απλώθηκε σε όλη την Ευρώπη, με κύρια βαρύτητα στο ανατολικό μέτωπο, όπου αριθμούσε 3.900.000 στρατιώτες έναντι 5.500.000 Ρώσων. Στο Δυτικό μέτωπο, τα στρατεύματα κατοχής (Γαλλία και Βέλγιο) αριθμούσαν 1.370.000 άνδρες, ενώ στα Βαλκάνια συνολικά είχαν μετασταθμεύσει 612.000, στην ιταλική χερσόνησο 412.000, στη σκανδιναβική 486.000 και στα ρωσοφιλανδικά σύνορα και βαλτικές χώρες 177.000 άνδρες¹⁰⁶.

Από την άλλη πλευρά οι μυστικές υπηρεσίες και οι υπηρεσίες πληροφοριών είχαν μια περισσότερο οριζόντια διάταξη, και ήταν ετερόκλητες μεταξύ τους. Επιγραμματικά, αναφέρονται οι ακόλουθες υπηρεσίες:

¹⁰⁵ Δημητράκης, Παν., ό.π., σελ. 17

¹⁰⁶ Ηλιόπουλος, Ηλ. (2013). *Σελίδες Στρατιωτικής Ιστορίας – Οι επιχειρήσεις του Ιερού Λόχου κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. (Θ. Ι. Μάζης Επιμ.) Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος, σελ. 47.

Για τα θέματα πληροφοριών ιδρύθηκε η υπηρεσία Abwehr, με τρεις κλάδους, ο πρώτος κατά των κατασκόπων, ο δεύτερος επί θεμάτων δολιοφθορών κατά του εχθρού και ο τρίτος της αντικατασκοπείας. Η Abwehr εντάχθηκε στην OKW, και είχε δομές διοίκησης και στους τρεις κλάδους των ενόπλων δυνάμεων.

Επίσης ιδρύθηκαν: η μυστική στρατιωτική αστυνομία (Geheime Feld Polizei, GFP), που είχε επιπρόσθετες λειτουργίες κατασκοπείας, συλλογής και διαχείρισης πληροφοριών, ο κλάδος πολεμικής οικονομίας με σκοπό τη συλλογή οικονομικών πληροφοριών των αντιπάλων κρατών, ο 3^{ος} κλάδος συλλογής στρατιωτικών πληροφοριών δυτικού μετώπου, ο 12^{ος} κλάδος συλλογής στρατιωτικών πληροφοριών ανατολικού μετώπου, οι υπηρεσίες αεροφωτογράφισης της Αεροπορίας και υποκλοπών ασυρμάτων επικοινωνιών του ναυτικού, η μυστική υπηρεσία πληροφοριών του υπουργείου εξωτερικών και το τμήμα έρευνας με σκοπό την παγίδευση τηλεφωνικών και τηλεγραφικών επικοινωνιών εντός και εκτός γερμανικού εδάφους.

Επιπρόσθετα, το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα του οποίου ηγείτο ο Χίτλερ διέθετε εσωτερική υπηρεσία ασφαλείας (την Sicherheit Dienst, SD), η οποία δρούσε στο εσωτερικό και εξωτερικό της γερμανικής επικράτειας, είχε στενή συνεργασία με τα SS, με σκοπό την διατήρηση της εσωτερικής ασφάλειας του καθεστώτος Χίτλερ. Οι επιχειρήσεις συλλογής πληροφοριών υποστηρίζονταν επιπλέον από τον Οργανισμό Εξωτερικού (Ausland Organisation) που αποτελείτο από μέλη του κόμματος που διέμεναν στο εξωτερικό με κύριο σκοπό τη στρατολόγηση αλλοδαπών στις μυστικές υπηρεσίες της SD. Η αστυνομία του καθεστώτος αποτελείτο από τρεις μεγάλους κλάδους, την ποινική αστυνομία, την μυστική πολιτική αστυνομία, γνωστή ως Γκεστάπο (Gestapo), και την αστυνομία ασφαλείας. Το 1939 ιδρύθηκε η Γενική Διοίκηση Ασφαλείας του Ράιχ (με την ονομασία Reichssicherheitshauptamt, RSHA), με αρμοδιότητες εντός και εκτός γερμανικού εδάφους, στην οποία υπήχθησαν η SD, τα SS, η Gestapo και οι διοικήσεις των στρατοπέδων εκπαίδευσης.¹⁰⁷

1.7.2.2 Η οργάνωση των Κατοχικών Δυνάμεων και Υπηρεσιών στην Ελλάδα

¹⁰⁷ Δημητράκης Παν., ό.π., σελ. 20-25.

Η επίθεση της Βέρμαχτ κατά της Ελλάδος, την 6^η Απριλίου 1941, διεξήχθη από την 12^η Στρατιά υπό τον Στρατάρχη Λίστ, η οποία αποτελείτο από 12 τεθωρακισμένες μεραρχίες, δύο μηχανοκίνητες, τρεις ορεινές μεραρχίες και τρία τάγματα SS της φρουράς Χίτλερ.¹⁰⁸ Οι δυνάμεις αυτές παρέμειναν εντός ελληνικού εδάφους, το ελάχιστο δυνατό, καθόσον αυτές θεωρήθηκαν αναγκαίες από τον ίδιο τον Χίτλερ να χρησιμοποιηθούν στο ανατολικό μέτωπο. Έτσι, στις 13 και 17 Μαΐου εκδίδονται αποφάσεις για το σχέδιο μεταστάθμευσης μεγάλου μέρους των δυνάμεων της Βέρμαχτ προς το ανατολικό μέτωπο και την ανάθεση προστασίας της Ελλάδος στις ιταλικές δυνάμεις, με εδαφικές αρμοδιότητες όπως αναλύθηκαν παραπάνω. Η ανάληψη της διοίκησης των ελληνικών εδαφών που υπήχθησαν στην ιταλική ζώνη κατοχής ολοκληρώθηκε την 12^η Ιουνίου 1941. Τον Δεκέμβριο του 1941, υπολογίζεται ότι υπήρχαν στην ελληνική επικράτεια τρεις μεραρχίες πεζικού των SS (δύο στην ηπειρωτική Ελλάδα και μια – σε επίπεδο επάνδρωσης Ταξιαρχίας στην Κρήτη¹⁰⁹). Υπολογίζεται τελικά ότι οι δυνάμεις της Βέρμαχτ στην Ελλάδα μέχρι τον Μάρτιο του 1942 ανέρχονταν σε 75.000 άνδρες, ενώ σταδιακά αυτές αυξήθηκαν μέχρι τον Οκτώβριο του 1943 στις 275.000 άνδρες.¹¹⁰ Η αύξηση αυτή έγινε υπό το πρίσμα, αφενός της πιθανής απόβασης των συμμαχικών δυνάμεων στα Βαλκάνια μέσω του ελληνικού εδάφους, αφετέρου λόγω της ανάγκης που προέκυψε για την ασφάλιση των ελληνικών εδαφών μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943.

Ως αποτέλεσμα της ανωτέρω συνθηκολόγησης, τα δεδομένα για την ανάγκη ύπαρξης κατοχικών δυνάμεων του άξονα, άλλαξαν. Επιπρόσθετα, κατά το 1943, όχι μόνον η Ιταλία συνθηκολόγησε με τις συμμαχικές δυνάμεις, αλλά επίσης οι δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος, μόνες πλέον στο χώρο της Μεσογείου και τις νοτίου Βαλκανικής, πείστηκαν, κατόπιν σχετικής παραπλανητική πληροφόρησης που προερχόταν από τις συμμαχικές δυνάμεις, για τον κίνδυνο συμμαχικής εισβολής από τις βόρειες ακτές της Αφρικής προς την Ελλάδα.

Σύμφωνα με απόρρητο στρατιωτικό έγγραφο¹¹¹ της Βέρμαχτ, οι μονάδες που είχαν αναπτυχθεί επί ελληνικού εδάφους, ήσαν οι ακόλουθες:¹¹²

¹⁰⁸ Βελλιάδης, Α., ό.π., σελ. 22.

¹⁰⁹ Mazower, M. (2009), ό.π., χάρτης 6.

¹¹⁰ Του ιδίου, σελ. 150.

¹¹¹ Ηλιόπουλος Ηλ., ό.π., σελ. 51.

¹¹² Κρίνεται αναγκαίο να σχολιαστεί το γεγονός ότι όλοι αυτοί οι σχηματισμοί που θα αναφερθούν στη συνέχεια, δεν βρίσκονταν από την αρχή στην Ελλάδα, αλλά ορισμένες μονάδες (π.χ. 1η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών, η 117 Μεραρχία Καταδρομών, η 104 Μεραρχία Καταδρομών, 4η τεθωρακισμένη

Για το λόγο αυτό, συνέρρευσαν στην περιοχή νέες στρατιωτικές δυνάμεις ώστε να την προασπιστούν, ως ακολούθως:

- Η 1η Τεθωρακισμένη Μεραρχία, που η παραμονή της περιορίστηκε σε μερικούς μόλις μήνες μέχρι την διασαφήνιση των συμμαχικών προθέσεων.
- Η 1^η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών.
- Η 22^α Μεραρχία Πεζικού.
- Η 104η Μεραρχία Καταδρομών
- Η 114^η Μεραρχία Καταδρομών
- Η 117η Μεραρχία Καταδρομών
- Η 118^η Μεραρχία Καταδρομών
- Η 369^η Μεραρχία Πεζικού
- Η 187^η Μεραρχία Εφέδρων
- Η 11 η Μεραρχία Εκστρατείας της Λουφτβάφε.
- Τα Τάγματα 999, που ήσαν μονάδες φρουράς και είχαν διασπαρρεί στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας, κυρίως των νήσων, κι αφού πρώτα έγινε σαφές ότι η Ελλάδα δεν απειλείτο με συμμαχική απόβαση. Η παρουσία τους εξοικονόμησε στρατεύματα για άλλα μέτωπα.
- Η 4η Τεθωρακισμένη Μεραρχία των SS.
- Η Μεραρχία Εφόδου «Ρόδος» που δημιουργήθηκε αποκλειστικά για την άμυνα της Ρόδου.¹¹³

Μεραρχία Αστυνομίας των SS) μεταστάθμευσαν αργότερα, στη διάρκεια του 1943.

¹¹³ Εκτιμάται ότι η δημιουργία της εν λόγω μονάδος δεν πρέπει να ειδωθεί ως μόνο γεγονός αλλά σε συνδυασμό με τις επαφές των υπηρεσιών SD του γερμανικού καθεστώτος και των μυστικών υπηρεσιών της Τουρκίας, για τη συλλογή πληροφοριών στην περιοχή του Καυκάσου, με διακριτικότητα, έτσι ώστε να διατηρείται η “τουρκική ουδετερότητα”, η οποία είχε αρχίσει από τον Ιανουάριο του 1943. Στο πλαίσιο αυτό αξιωματούχοι τόσο της SD, όσο και του υπουργείου εξωτερικών του καθεστώτος Χίτλερ, υπόσχονταν παραχώρηση Δωδεκανήσων στην Τουρκία καθώς και την καλύτερη μεταχείριση των μουσουλμανικών – τουρκικών μειονοτήτων στη Κριμαία και στην Ουκρανία, αν κέρδιζαν τον πόλεμο οι δυνάμεις του άξονα. Μετά την συνθηκολόγηση των ιταλικών δυνάμεων με τις συμμαχικές δυνάμεις, φαίνεται πως το γερμανικό καθεστώς ήθελε να κρατήσει τις υποσχέσεις του, καθόσον ειδικά για το νησί της Ρόδου, Κω, Λέρου, και αργότερα της Σάμου, δόθηκαν μάχες για την ανακατάληψή τους από τις

- Οι 41η και 133η Μεραρχίες ως μονάδες συγκροτημένες εκ των ενόντων με ορισμένες αδυναμίες και περιορισμούς επιχειρησιακής δράσης.¹¹⁴

Παράλληλα, σε πολιτικό επίπεδο, από την έναρξη της κατοχικής περιόδου, τις αρμοδιότητες για τα πολιτικά, οικονομικά, πολιτιστικά και προπαγανδιστικά καθήκοντα ανέλαβε ο πρεσβευτής Γκύντερ Άλενμπουργκ, με εντολή του ιδίου του Χίτλερ, ως ο κατεξοχήν πληρεξούσιος του Ράιχ για παρόμοιες υποθέσεις, υπό τη διοίκηση της μυστικής υπηρεσίας πληροφοριών του υπουργείου εξωτερικών του γερμανικού καθεστώτος, και με σκοπό τη συνεργασία του με τις ιταλικές αρχές κατοχής.¹¹⁵

Επιπρόσθετα, σε επίπεδο λοιπών μηχανισμών καταστολής αντίστασης και υπηρεσιών πληροφοριών, παράλληλα με τις δυνάμεις της Βέρμαχτ αναπτύχθηκαν διοικήσεις, υποδιοικήσεις και υποσταθμοί σχεδόν όλων των υπηρεσιών του κατοχικού καθεστώτος, τόσο στην πρωτεύουσα, όσο και στις μεγάλες πόλεις, όπως Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Λαμία, Πάτρα. Οι κυριότερες υπηρεσίες που έδρασαν ήταν οι: Abwehr, η Gestapo, ηSD, η GFP της Βέρμαχτ, οι οποίες συνεργάζονταν μέχρι το 1943 με τις ιταλικές υπηρεσίες πληροφοριών της SIM (Servizio Informazioni Militare),¹¹⁶ ενώ μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, μόνες τους.

1.7.3 Οι Αντιδράσεις των Ελλήνων – Τα Αντίποινα των Κατοχικών Δυνάμεων

Η ιδιόμορφη αυτή πολιτική, διοικητική και στρατιωτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα, είχε σαν αποτέλεσμα την επικράτηση μιας μη ορθόδοξης και παράδοξης οικονομικής πολιτικής που ασκήθηκε από τις κατοχικές δυνάμεις σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια. Οι προτεραιότητες των δυνάμεων του Άξονα ήταν προσανατολισμένες στη λήψη μέτρων για τον εφοδιασμό και σίτιση των στρατιωτικών

γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις για την εκδίωξη των στρατιωτικών δυνάμεων συμμαχικών, ελληνικών, και ιταλικών (που στο μεταξύ είχαν ταχθεί με το μέρος των συμμαχικών δυνάμεων). Πηγή: Δημητράκης Παν., ό.π., σελ. 40-41 και Ηλιόπουλος Ηλ. ό.π., σελ. 54 έως 63.

¹¹⁴ Μαστοράκος, Μ. (2007). *Οι Γερμανικές Δυνάμεις Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944*, Περιοδικό Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος Δεκέμβριος - Ιανουάριος 2007. Ανάκτηση από Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας: <https://stratistoria.wordpress.com/2012/08/13/1944-germanikes-dynameis-katohis>, στις 17 Οκτωβρίου 2017.

¹¹⁵ Βελλιάδης, Α., ό.π, σελ. 57.

¹¹⁶ Δημητράκης Παν., ό.π., σελ. 81.

τους δυνάμειν, αφήνοντας τα διοικητικά θέματα που αφορούσαν τον πληθυσμό εντελώς στην τύχη τους.¹¹⁷ Η τριχοτόμηση και η ανυπαρξία συντονισμού των επί μέρους διοικήσεων κατοχής προκάλεσε αβεβαιότητα, οικονομική ανασφάλεια και σύγχυση, που μοιραία οδήγησαν στη νομισματική λεηλασία, στην οικονομική κατάρρευση και στην έλλειψη βασικών ειδών, η οποία έλλειψη έγινε περισσότερο έντονη και λόγω του βρετανικού αποκλεισμού. Στο τέλος ο λιμός (η πείνα), ήταν το αποτέλεσμα για τον ελληνικό πληθυσμό, κυρίως αυτού που βρέθηκε να κατοικεί στις μεγάλες πόλεις. Η χαώδης αυτή οικονομική κατάσταση προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στον πληθυσμό, μέρος του οποίου συσπειρώθηκε σε αντιστασιακές ομάδες, οι οποίες αποτέλεσαν την απαρχή της μαζικής Αντίστασης, την οποία προσπάθησαν αρχικά να αντιμετωπίσουν ανεπιτυχώς οι Ιταλοί.¹¹⁸ Μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943, την θέση των ιταλικών στρατευμάτων κατοχής, πήραν οι γερμανικές πλέον ένοπλες δυνάμεις, και οι Γερμανοί έγιναν εξ ολοκλήρου υπεύθυνοι για τα εδάφη που είχαν υπό κατοχή. Το πρώτο τους μέλημα ήταν να οργανώσουν μια πολύ πιο ενεργητική και δυναμική αντί-αντιστασιακή και ανττανταρτική πολιτική. Ο διοικητής της Νοτιοανατολικής Ευρώπης των Γερμανών Αλεξάντερ Λαιρ (Lohr) είχε σχεδιάσει και θέσει σε εφαρμογή ένα στρατηγικό σχέδιο που περιελάμβανε τακτικές εξορμήσεις μικρών και ευέλικτων στρατιωτικών ομάδων σε περιοχές της ελληνικής υπαίθρου, οι οποίες σταδιακά έδωσαν τη θέση τους σε μεγαλύτερης κλίμακας εκκαθαρίσεις προς το τέλος του 1943. Υπεύθυνο για την υλοποίηση αυτών των επιχειρήσεων είχε οριστεί το 22ο Σώμα Στρατού, το οποίο είχε επικεντρώσει το ενδιαφέρον του κυρίως στην περιοχή της Πίνδου και συγκεκριμένα στη γραμμή Μετσόβου-Ιωαννίνων. Οι εκκαθαριστικές αυτές εξορμήσεις έλαβαν τις κωδικές ονομασίες Πούμα, Πάνθηρας, Λεοπάρδαλη. Το χρονικό διάστημα Οκτώβριος-Ιανουάριος οι ανττανταρτικές αυτές δράσεις έφεραν μερικά θετικά αποτελέσματα για τη γερμανική πλευρά. Ανάλογες επιχειρήσεις οργανώθηκαν και στη νότια Ελλάδα, στα τέλη του 1943. Σε γενικές γραμμές, ο γερμανικός στρατός στην Ελλάδα, ποτέ δεν εγκατέλειψε τις προσπάθειες να εξαλείψει την αντιστασιακή απειλή, ωστόσο ποτέ δεν κατάφεραν να εξασφαλίσουν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Υπογραμμίζουμε ότι κάποια αποτελέσματα είχαν βεβαίως, αλλά δεν κατάφεραν να εξουδετερώσουν

¹¹⁷ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 48.

¹¹⁸ Καβάλα, Μ. (2004). Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949 (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ - ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ - ΕΜΦΥΛΙΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, σελ. 49-62.

ολοκληρωτικά την αντίσταση σε όλη την επικράτεια. Για τον λόγο αυτό, οι ναζιστικές δυνάμεις προκάλεσαν εκτεταμένες φθορές και εξανδραποδισμούς, ως αντίποινα, σε περισσότερα από χίλια χωριά και σε πληθυσμό περισσότερο από ένα εκατομμύριο.¹¹⁹

Τα αντίποινα στον άμαχο πληθυσμό για τις αντιστασιακές δράσεις, ήταν μια τακτική που υιοθέτησε και εφάρμοσε σε μεγάλο βαθμό η Βέρμαχτ. Για τις γερμανικές δυνάμεις όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως αν ήταν οπλισμένοι ή άοπλοι, ανεξαρτήτως ηλικίας ή φύλου, ήταν ενδεχόμενοι στόχοι, και συχνά προέβαιναν σε συλλήψεις, σε αιχμαλωσίες, ομηρίες και τέλος σε εκτελέσεις, ιδίως στις περιπτώσεις των επιθέσεων εναντίων Γερμανών στρατιωτών από Έλληνες αντάρτες. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής εκτελούσαν αμάχους ανεξάρτητα από φύλο και ηλικία, προέβαιναν σε καταστροφές χωριών, σε πυρπολήσεις κατοικιών, στην αναγκαστική μετοίκηση κατοίκων, σε λεηλασίες, επέβαλαν οικονομικές ποινές, περιορισμούς κυκλοφορίας, ενώ τέλος συλλάμβαναν κατοίκους των περιοχών που στοχοποιούσαν για να προβούν στην κράτηση ομήρων.¹²⁰ Σύμφωνα με τον Mazower¹²¹, οι Έλληνες ήταν για τους Γερμανούς, πρωτόγονα άτομα, φυλετικά κατώτερα, εγκληματίες και φανατικοί και περισσότερο από όλους οι αντάρτες/κομμουνιστές. Οι στρατιώτες του καθεστώτος κατοχής έπρεπε επομένως, να κρατήσουν καθαρή τη φυλετική τους καθαρότητα και έτσι απαγορευόταν η σεξουαλική επαφή με τις Ελληνίδες.

1.7.4 Η Απαρχή της Αντίστασης στην Ελλάδα

Οι πρώτες μαζικές αντιδράσεις προκλήθηκαν από την μεγάλη πείνα, η οποία ήταν συνέπεια της πολιτικής των Γερμανών να εκμεταλλεύονται στο έπακρο τους οικονομικούς πόρους της χώρας, χωρίς να αφήνουν περιθώρια πρόσβασης στον ελληνικό λαό. Από τον λιμό που προκλήθηκε το φθινόπωρο του 1941 βρήκαν το θάνατο δεκάδες χιλιάδες λαού και μάλιστα, η θνησιμότητα στα παιδιά άγγιξε το 80%. Οι νεκροί λόγω πείνας¹²² στην πρωτεύουσα εκτιμάται ότι ξεπέρασαν τους 100.000.

¹¹⁹Λάζου, Β., ό.π., σελ 33-43.

¹²⁰ Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη. (Χρονολογία Αρχικής Υποβολής :1945 / Ανατύπωση 1983). Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, σσ 32-42.

¹²¹Mazower, M. (1994), ό.π., σελ 234.

¹²²Καβάλα, Μ., ό.π., σελ 49-62.

Πολύ μεγαλύτεροι αριθμοί, παρατίθενται σε πλειάδα βιβλιογραφίας, που κυμαίνονται σε αριθμούς όπως 258.000 νεκροί στην Αθήνα και 100.000 νεκροί στην υπόλοιπη Ελλάδα.¹²³ Κατά Χάγκεν Φλάισερ, έχουν αναφερθεί αριθμοί από 300.000 έως 800.000 νεκροί από τον λιμό, κατά τον ίδιο όμως, ο αριθμός αυτός περιορίζεται όπως παραπάνω αναφέραμε στις 100.000¹²⁴, χωρίς αυτό, κατά την άποψή μας, να μειώνει καθόλου τη σοβαρότητα του προβλήματος που έζησε ο πληθυσμός, όπως και τις σοβαρές ευθύνες τόσο των δυνάμεων κατοχής όσο και αυτών που επέβαλαν τον αποκλεισμό με κόστος την απώλεια ζωής του άμαχου πληθυσμού από την πείνα.

Πέραν του τεραστίου επισιτιστικού προβλήματος, κατά Μανώλη Γλέζο,¹²⁵ οι κυριότερες αιτίες που γέννησαν την ανάγκη για τη δημιουργία της εθνικής αντίστασης, ήταν κυρίως το αίσθημα απώλειας της ελευθερίας και των ατομικών δικαιωμάτων, η απώλεια των εδαφών της ελληνικής επικράτειας με την προσπάθεια προσάρτησης των κατεχόμενων εδαφών της Μακεδονίας και της Θράκης στη Βουλγαρία και των ιταλοκρατούμενων νήσων στην Ιταλία, η ανάγκη του ελληνικού λαού να ζει και νιώθει ελεύθερος, οι ιστορικές του παραδόσεις, το αίσθημα του δικαίου, και η αντιφασιστική νοοτροπία του ελληνικού λαού.¹²⁶ Σύμφωνα με τον Mazower,¹²⁷ η αντίσταση κατά των δυνάμεων κατοχής, αποφασίστηκε, ξεκίνησε και οργανώθηκε συστηματικά από το ΚΚΕ, στην 6^η Ολομέλεια του που συνεκλήθη τον Ιούλιο του 1941, και συνδυάζεται με την έναρξη της επιχείρησης ‘Μπαρμπαρόσα’, όταν εξαπολύθηκε η επίθεση των δυνάμεων του Άξονα κατά της ΕΣΣΔ (στις 22-6-41), έτσι ώστε να υπάρξει κοινό μέτωπο κατά των δυνάμεων του Άξονα.

Οι δυνάμεις κατοχής εκείνης της εποχής, από την πλευρά τους είχαν διασυνδέσει το επισιτιστικό πρόβλημα με τη δράση του ΚΚΕ. Είναι χαρακτηριστικό ότι, στις 16 Ιουνίου 1941, ο διοικητής του Γενικού Επιτελείου της 12^{ης} Στρατιάς των Γερμανών Foertsch και ο αρχηγός της Βέρμαχτ της Νοτιοανατολικής Ευρώπης Wilhelm Keitel, δήλωσαν ότι η επισιτιστική κρίση προκαλεί αναταραχή στον λαό

¹²³Γιαννόπουλος Ευ., ό.π., σελ 247.

¹²⁴Φλάισερ, Χ., (1995), ό.π., σελ. 195-196.

¹²⁵Γλέζος Μ., ό.π., σελ 157-169.

¹²⁶Ο όρος “λαός”, χρησιμοποιείται κατά κόρον από τον Μανώλη Γλέζο. Ως εκ τούτου, στις εν λόγω βιβλιογραφικές αναφορές, διατηρούμε την ορολογία του, ώστε να υπάρχει όσο το δυνατόν ποιο ρεαλιστική παρουσίαση των θεμάτων στα οποία ο συγγραφέας αναφέρεται.

¹²⁷Mazower, Μ. (1994), ό.π., σελ. 129-130.

γεγονός που αυξάνει την επιρροή και την ισχύ του κομμουνιστικού κόμματος και της προπαγάνδας του.¹²⁸

Οι διάφορες αντιστασιακές δράσεις που ξεκίνησαν να λαμβάνουν χώρα εκείνη την περίοδο, θορύβησαν την γερμανική πλευρά, τα στρατεύματα της οποίας υιοθέτησαν μια σκληρή πολιτική καταστολής, που στόχευε στη σύλληψη των μελών ή των ύποπτων συμμετεχόντων στις όποιες αντιστασιακές οργανώσεις είχαν δημιουργηθεί.¹²⁹ Κάθε ύποπτος για αντιστασιακή ή κομμουνιστική δράση ή αριστερών φρονημάτων έπρεπε να συλλαμβάνεται και να τιμωρείται παραδειγματικά. Η τιμωρία συμπεριελάμβανε είτε μεταφορά σε στρατόπεδα συγκέντρωσης, είτε φυλάκιση, είτε εκτέλεση ως αντίποινα. Η σκληρότητα με την οποία αντιμετώπιζαν τους συλληφθέντες, θεωρούσαν ότι θα προκαλούσε τρόμο στον υπόλοιπο πληθυσμό και ότι θα απέτρεπε ανάλογες και παρόμοιες πράξεις αντίστασης. Ωστόσο, η πολιτική αυτή δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα για τις κατοχικές δυνάμεις, η αντίσταση συνέχισε να μεγενθύνεται και επεκτάθηκε σε όλη την ελληνική επικράτεια, όπως συνέβη βέβαια και στα υπόλοιπα Βαλκάνια.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι ο όρος «Εθνική Αντίσταση» δεν χρησιμοποιούνταν από τα μέλη των παράνομων οργανώσεων, των δικτύων κατασκοπείας, ή από τους αντάρτες που ήταν στα βουνά. Στη μνήμη όλων, αλλά και σε διάφορα κείμενα των αντιστασιακών όλων των πολιτικών αποχρώσεων κυριαρχούσε η λέξη «αγώνας» που συνοδευόταν από τα απαραίτητα προσδιοριστικά «απελευθερωτικός», «εθνικός», «εθνικοαπελευθερωτικός» κτλ. Οι περισσότερες οργανωμένες ομάδες της Αντίστασης υπολογίζονταν πάνω από 300, των οποίων ο λόγος είχε μια πολιτική χροιά και αγωνίζονταν να κατοχυρώσουν το στίγμα τους στη νέα πολιτική γεωγραφία, που σχημάτιζε η υποχώρηση παραδοσιακών πολιτικών δομών.¹³⁰

¹²⁸ Μαργαρίτης, Γ. (2004α). Η ένοπλη Αντίσταση. Κατακτήσεις και συγκρούσεις 1942-1944. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΣ ΤΟΜΟΣ)* (Τόμ. 8ος). ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, σσ. 95-106. Επίσης και Λάζου, Β., ό.π., σσ. 43-48.

¹²⁹ Ελεφάντης, Ά. (2004). Το αντιστασιακό φαινόμενο. Στην Ευρώπη του Χίτλερ. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΣ ΤΟΜΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, σσ. 77-94.

¹³⁰ Χανδρινός, Ι. (2015). Εθνική Αντίσταση, ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα. Στο Κ. Γαρδίκια, Α. -Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης, & Κ. Ράπτης (Επιμ.), *Η Μακρά Σκιά της Δεκαετίας του '40*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 193 & 195.

1.7.5 Τα Τάγματα Ασφαλείας

Τα Τάγματα Ασφαλείας δημιουργήθηκαν από την κατοχική κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη με σαφή αντικομμουνιστική στόχευση, με το νόμο Ν. 260 / 1943, που δημοσιεύτηκε στις 18 Ιουνίου 1943 με το ΦΕΚ 180 Α'. Τα διατάγματα που δημοσιεύτηκαν αφορούσαν τη δημιουργία τεσσάρων ταγμάτων ευζώνων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, τα οποία συμπληρώθηκαν τον Φεβρουάριο του 1944 με τα αντίστοιχα νομοθετήματα επέκτασης των Ταγμάτων Ασφαλείας¹³¹. Η ιδέα δημιουργίας τους συνίστατο στην επάνδρωση των Ταγμάτων από Έλληνες εθελοντές και τον εξοπλισμό τους από τις ιταλικές και τις γερμανικές δυνάμεις. Τα νέα αυτά σώματα όμως δεν αναπτύχθηκαν γρήγορα, καθόσον τα γερμανικά και ιταλικά στρατεύματα κατοχής δεν ήσαν πρόθυμα να τα εξοπλίσουν. Επιπρόσθετα, ένας δεύτερος λόγος της μη άμεσης δημιουργίας τους ήταν ότι αρχικά δεν υπήρχε επαρκής αριθμός επιθυμούντων Ελλήνων να τα επανδρώσουν.¹³² Τελικά, πολύ αργότερα επανδρώθηκαν είτε από στρατολογηθέντες Έλληνες, αρκετά φτωχούς, όπου γι' αυτούς ήταν μια λύση επιβίωσης, είτε από εγκληματίες που καταζητούνταν ή τους δίδοταν αναστολή δίωξης και κράτησης με την κατάταξή τους¹³³, είτε από άτομα που είχαν εγκαταλείψει την αντίσταση. Η δημιουργία των Ταγμάτων είχε σκοπό να εξυπηρετήσει τις δυνάμεις Κατοχής, την κατοχική κυβέρνηση και τους αντικομμουνιστικούς κύκλους, τη διασφάλιση των ισορροπιών, την εξάλειψη της αναρχίας και των κομμουνιστικών δράσεων, αλλά επιπρόσθετα θα εξυπηρετούσε και την αποτροπή της επανόδου του βασιλιά στην Ελλάδα, καθόσον ήταν φανερές οι βλέψεις και οι προσδοκίες των εμπνευστών τους, όπως αυτές του Θεόδωρου Πάγκαλου.¹³⁴

Η αντιβασιλική διάθεση, ακόμα και την περίοδο της Κατοχής, είναι διάχυτη στην ελληνική κοινωνία, και αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας όχι μόνο όσων επανδρώνουν τα Τάγματα Ασφαλείας, αλλά και των αντιστασιακών δυνάμεων. Όμως, από το 1943 και μετά, άρχισε να διαφαίνεται το κοινό αντικομμουνιστικό αίσθημα μεταξύ Βρετανών και Δυνάμεων του Άξονα. Τα Τάγματα Ασφαλείας, υπό το νέο αυτό πρίσμα, θεωρήθηκε από την τότε κατοχική Κυβέρνηση, ότι θα οδηγούσε από κοινού του Έλληνες, τους Γερμανούς και τους Βρεττανούς κατά της νέας “απειλής”.

¹³¹ ΦΕΚ 260-A-180, 15/7/1943 και ΦΕΚ 1249-4-48, 25/02/1944.

¹³² Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 352.

¹³³ Γλέζος Μ., ό.π., σελ. 245, 381 και 921.

¹³⁴ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 352.

Σύμφωνα με τον Mazower¹³⁵ ο Βάλτερ Μπλούμε, Αρχηγός εκείνη την εποχή της SD στην Ελλάδα, ήταν πολέμιος αυτής ιδέας, επειδή κυρίως επιθυμούσε να βαθύνει εκ νέου το χάσμα στην ελληνική κοινωνία μεταξύ των βασιλοφρόνων και των αντιμοναρχικών. Στο πλαίσιο αυτό, τον Μάιο του 1944, σκηνοθέτησε την κατηγορία συνεργασίας με τους Βρετανούς στη Βόρεια Αφρική και τις Αντιστασιακές ομάδες του Ζέρβα και συνέλαβε τον Διοικητή των Ταγμάτων Ασφαλείας Βασίλη Ντερτιλή. Η προσπάθειά του να αυξήσει την πόλωση μεταξύ των Ελλήνων, καθιστώντας, στη συνείδηση ορισμένων, τα Τάγματα Ασφαλείας σε πολέμιους των Βρετανών, ενώ την ίδια στιγμή, η ηγεσία των Ταγμάτων, ο ίδιος ο Ράλλης και Βρετανοί Αξιωματικοί σύνδεσμοι που βρίσκονταν στην Ελλάδα, προσπαθούσαν να αναδείξουν τη φίλια στάση των ταγμάτων προς τους Βρετανούς, καθώς και την αντικομμουνιστική τους πεποίθηση¹³⁶.

Η στρατολόγηση των Ταγμάτων Ασφαλείας γινόταν σε αργούς ρυθμούς, λόγω της μεγάλης απροθυμίας και εντάθηκε μόλις στο τέλος του 1943 και στις αρχές του 1944 με πρωτοβουλίες του πρωθυπουργού Ράλλη. Άσκησε μεγάλες πιέσεις, κυρίως μέσω απειλών και εκβιασμών, στους αξιωματικούς, που αρνούνταν να καταταγούν, καθώς επίσης διέλυσε την Αστυνομία και τα Σώματα Ασφαλείας, προτρέποντας τους απολυμένους να ενταχθούν στα Τάγματα Ασφαλείας προκειμένου να ανακτήσουν τα χαμένα τους προνόμια¹³⁷. Όσοι από τους αξιωματικούς δεν έφυγαν προς τη Μέση Ανατολή και δεν προσχώρησαν στις ομάδες των αντιστασιακών, πλαισίωσαν τα Τάγματα, τα οποία απαρτιζόνταν σε πολλές περιπτώσεις από υπαξιωματικούς, από στρατιώτες, από απλούς πολίτες που είχαν την ανάγκη των χρημάτων και από ποινικούς κατάδικους¹³⁸. Από τα ανωτέρω καθίσταται σαφές, ότι ποτέ δεν επιτεύχθηκε η στελέχωση των Ταγμάτων από εθνικιστές και νομιμόφρονες, ούτε από πόνια συνεργάτες των δυνάμεων του κατοχικού καθεστώτος, αλλά από άτομα ετερόκλητα μεταξύ τους, που στρατολογήθηκαν για ποικίλους και διαφορετικούς λόγους (κυρίως επιβίωσης και λιγότερο ιδεολογικούς)¹³⁹.

¹³⁵ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 356

¹³⁶ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 356 και σελ. 358-359.

¹³⁷ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 353.

¹³⁸ Δουατζής, Γ. (1980). *Οι Ταγματασφαλίτες της Εύβοιας: ανέκδοτα έγγραφα για την εγκληματική τους δράση από το αρχείο του Ταγματος*. (Γ. Κάτρης, Επιμ.) Αθήνα: Αφοί Τολίδη, σελ. 75-85.

¹³⁹ Mazower, M. (1994), ό.π., σελ. 353-354. Επίσης και Καλύβας Σ. & Μαραντζίδης Ν., ό.π., σελ. 180-181.

Ο αριθμός των στρατολογημένων στα Τάγματα Ασφαλείας αυξήθηκε σημαντικά το καλοκαίρι του 1944, λίγους μήνες δηλαδή πριν την απόσυρση των Κατοχικών δυνάμεων από την Ελλάδα και τον επίσημο τερματισμό του πολέμου. Το γεγονός αυτό συμπίπτει με την αύξηση των αντικομμουνιστών και των βασιλοφρόνων, έναντι των κομμουνιστών-αντιστασιακών και των αντιβασιλικών, και την υπερίσχυση των πρώτων έναντι των δεύτερων. Η αλλαγή του πολιτικού κλίματος, οφείλεται από τη μια στις πρωτοβουλίες για την επάνοδο του βασιλιά, που αναπτύσσουν οι φιλοβασιλικοί κύκλοι από τη Μέση Ανατολή, και από την άλλη από την έντονη αντιστασιακή δράση που αναπτύχθηκε στην Πελοπόννησο από τους εκεί φιλοβασιλικούς κύκλους με τη σύνταξη ένοπλων ομάδων. Την ίδια περίοδο, καταγράφεται αύξηση του αριθμού των Ταγμάτων, με πέντε αυτά να ενεργούν στην περιοχή της πρωτεύουσας, οκτώ στη Θεσσαλονίκη, τρία στην Εύβοια, δέκα στην Πελοπόννησο και τρία στην Αιτωλοακαρνανία.¹⁴⁰

Μια κριτική σκέψη για τα Τάγματα Ασφαλείας, σύμφωνα με τους Καλύβα και Μαραντζίδη, δείχνει ότι αυτά δεν δημιουργήθηκαν όταν οι Γερμανοί ήταν ισχυροί, αλλά λίγο πριν από το διαφανόμενο τέλος της γερμανικής υπεροχής στην Ελλάδα και στην Ευρώπη. Εξάλλου, για τη σύστασή τους δεν υπήρχε η ένθερμη συγκατάβαση των γερμανικών δυνάμεων, καθώς ήταν πάγια πολιτική των κατακτητών να μην υπάρχουν ένοπλες ομάδες στην Ελλάδα. Μάλιστα, υποστηρίζουν ότι η αύξηση των συμμετεχόντων στα Τάγματα το καλοκαίρι του 1944, αιτιολογείται από την επερχόμενη ήττα των Γερμανών και από την αύξηση της επιθετικότητας του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ για την επικράτηση της πολιτικής πλατφόρμας του ΚΚΕ στην Ελλάδα. Συνεπώς, το κίνητρο για τη στελέχωση στα Τάγματα Ασφαλείας δεν ήταν ο δωσιλογισμός και η εξυπηρέτηση των συμφερόντων των Γερμανών κατακτητών, αλλά η εμπόδιση κατάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές του ΕΑΜ, μετά την αποχώρηση των Κατοχικών δυνάμεων. Το ανθρώπινο δυναμικό των Ταγμάτων Ασφαλείας ήταν ξεκάθαρα ετερογενές, αποτελούνταν τόσο από φιλοναζί και θιασώτες της ακροδεξιάς, ακραιφνείς αντικομμουνιστές, όσο και από εγκληματικές φυσιογνωμίες και τυχοδιώκτες που είχαν ως κίνητρο τα χρήματα για να μπορέσουν να επιβιώσουν οι ίδιοι ή η οικογένειά τους. Με κυβερνητική απόφαση το Μάρτιο του 1944 οι έλληνες στρατιωτικοί που δεν δέχτηκαν να ενταχθούν στα Τάγματα Ασφαλείας στερήθηκαν τις στρατιωτικές

¹⁴⁰ Γασπαρινάτος, Σ. (1998). *Η Κατοχή : Η κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943* (Τόμ. 1ος). Αθήνα: Σιδέρης, σελ. 230-231. Επίσης και Καλύβας Σ. & Μαραντζίδης Ν., ό.π., σελ. 184.

προαγωγές και συγχρόνως δημοσιεύτηκαν κατάλογοι με τα ονόματα τους και έτσι αντιμετώπισαν διάφορες μορφές αντιποίνων.¹⁴¹

Το καλοκαίρι του 1944 τα Τάγματα Ασφαλείας διέθεταν συνολικά 13 μονάδες συνολικής δύναμης 17.000 ανδρών και μαζί με άλλες ομάδες ατάκτων ο αριθμός των φιλογερμανών ενόπλων κυμαινόταν μεταξύ 25 και 30 χιλιάδων ατόμων.¹⁴²

Στο σημείο αυτό, θεωρούμε σκόπιμο να εξετάσουμε τους ισχυρισμούς του ιδίου Ιωάννη Ράλλη, τότε πρωθυπουργού, ο οποίος εξέδωσε το διάταγμα ιδρύσεώς τους και συνέλαβε το μηχανισμό επάνδρωσης και εξοπλισμού τους¹⁴³. Ο Γεώργιος Ράλλης, υιός του ανωτέρω και πολύ αργότερα πρωθυπουργός της Ελλάδος, υποστηρίζει¹⁴⁴ ότι σκοπός του Ιωάννη Ράλλη, ήταν ο σχηματισμός ενός πυρήνα στρατιωτικής δύναμης που να αποτελείται από Έλληνες, ώστε όταν θα αποχωρούσαν οι Γερμανικές Δυνάμεις κατοχής να μπορούν να αναλάβουν τον σχηματισμό του μελλοντικού εθνικού στρατού. Τον σχηματισμό και την οργάνωση των ευζωνικών ταγμάτων διατήρησε ο ίδιος ο Ιω. Ράλλης και προκειμένου να έχει πλήρως τον έλεγχο αυτών, αμέσως με το σχηματισμό της κυβέρνησής του την 7η Απριλίου 1943, ανέλαβε το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Σαφώς μετά την παράδοση της Ιταλίας, οι μόνοι συνομιλητές του για τη συγκρότηση των Ταγμάτων ήταν οι Γερμανικές Δυνάμεις κατοχής, από τις οποίες ζητήθηκε ο οπλισμός και ο λοιπός στρατιωτικός εξοπλισμός που ήταν απαραίτητος. Οι δυνάμεις κατοχής του γερμανικού καθεστώτος αν και αρκετά δύσπιστοι στην αρχή, πείστηκαν στη συνέχεια από τον Ιωάννη Ράλλη, να παράσχουν τον απαραίτητο στρατιωτικό εξοπλισμό, με την παροχή εγγυήσεων από την Ελληνική πλευρά, ότι αυτός δεν θα χρησιμοποιηθεί κατά των Γερμανών αν οι Συμμαχικές Δυνάμεις οι Άγγλοι κάνουν απόβαση στην Ελλάδα.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η επάνδρωση των ευζωνικών ταγμάτων έγινε αρχικά με προσκλήσεις κατάταξης, οι οποίες απευθύνονταν σε πρώην στρατιωτικούς. Επίσης όπως διατείνεται και ο Γ. Ράλλης¹⁴⁵ προσκλήσεις εστάλησαν για κατάταξη στους υιούς ευπόρων οικογενειών της Αθήνας, καθόσον σύμφωνα με το σκεπτικό του, αυτοί θα

¹⁴¹ Καλύβας Σ. & Μαραντζίδης Ν., ό.π., σελ. 176-180. Επίσης και Mazower, Μ. (1994), ό.π., σελ. 352-353. Επίσης και Κράλοβα Κ., ό.π., σελ. 55.

¹⁴² Κράλοβα Κ., ό.π., σελ. 56.

¹⁴³ Ράλλης, Γ. Ι. (1947). *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*. Αθήνα: Τύποις Ι. Γ. Παπανικολάου, σελ. 64.

¹⁴⁴ Ράλλης, Γ. Ι., ό.π., σελ. 64.

¹⁴⁵ Ράλλης, Γ. Ι., ό.π., σελ. 65.

έπρεπε να ήταν οι πρώτοι που θα υπερασπιζόνταν τις περιουσίες τους και να συνέβαλαν στη διάσωση της Ελλάδος, ενώ οι άποροι, θα ήταν καλό να έμεναν στις οικογενείες τους, ώστε με την εργασία τους και με την παρουσία τους να μπορούν να τις υποστηρίξουν καλύτερα. Και συνεχίζει ο ίδιος διατυπώνοντας την απορία του όταν συνάντησε την αντίδραση των εύπορων οικογενειών και την απροθυμία τους να συμβάλλουν στη συγκρότηση των ταγμάτων, διότι φαίνονταν στην συνείδηση των υπόλοιπων Ελλήνων να καθίστανται συνεργάτες του εχθρού και να επιδιώκουν τον εμφύλιο σπαραγμό.

Για τα τάγματα ασφαλείας, ο Γ. Ράλλης¹⁴⁶ υποστηρίζει ότι δεν έχουν σχέση με τα τάγματα των ευζώνων, και ότι πρόκειται για τάγματα που επανδρώθηκαν αποκλειστικά στην Πελοπόννησο από απλούς πολίτες και την τοπική χωροφυλακή προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι δράσεις του ΕΑΜ κατά του τοπικού πληθυσμού.

Ειδικότερα για την ίδρυση των Ταγμάτων Ασφαλείας στην Κρήτη, μετά τον Ιανουάριο του 1944, όταν αυτά είχαν πλήρως συγκροτηθεί στην Αθήνα, αποφασίστηκε η ίδρυσή τους από τον Γενικό Διοικητή Κρήτης Ιωάννη Πασαδάκη, υπό τον διαφορετικό τίτλο “Σώματα Αυτοπροστασίας”. Συγκεκριμένα το Μάρτιο του 1944 συγκροτήθηκαν τα σώματα αυτοπροστασίας με σκοπό-πρόσχημα να αποτραπούν τα φαινόμενα των ζωοκλοπών και των εκβιασμών. Σε σχετική αναφορά μνημονεύονται τα εξής: *«Τα ΣΩΜΑΤΑ αυτά της ΑΥΤΟΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ θα σχηματιστούν από τον Πρόεδρο της Κοινότητας, τον Αγροφύλακα και από οκτώ κατάλληλα πρόσωπα εκάστης Κοινότητας, ήτοι εν όλω δέκα (10) άτομα. Εκάστη Κοινότης δέον να υποβάλη ημίν εντός πέντε (5) ημερών από της λήψεως της παρούσης απαραιτήτως και υπό προσωπικήν ευθύνην των Προέδρων των Κοινοτήτων, ονομαστικήν κατάστασιν των προσώπων εκείνων, τα οποία θεωρούνται κατάλληλα δια το Σώμα της αυτοπροστασίας της Κοινότητος και επιθυμούν να τους χορηγηθή η σχετική άδεια οπλοφορίας. Αι καταστάσεις αυτά, θα εγκριθούν αρμοδίως και κατόπιν θα κοινοποιηθή η σχετική απόφασις εις τας Κοινοτήτας μετά των σχετικών αδειών οπλοφορίας. Όπλα και φυσίγγια, δεν θα χορηγηθούν υπό της υπηρεσίας, αλλά εκείνοι οίτινες θα προκριθούν, θα εξεύρουν μόνοι των τα όπλα και τα ανάλογα φυσίγγια. . .»*¹⁴⁷ Η ουσιαστική διαφορά στην Κρήτη από την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα, ήταν ότι τα σώματα αυτά δεν εξοπλιζόνταν υπό του εχθρού.

¹⁴⁶ Ράλλης, Γ. Ι., ό.π., σελ 57-58.

¹⁴⁷ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34, Υποφάκελος 2

Στη συνέχεια, ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Ιωάννης Πασαδάκης από κοινού με το Νομάρχη Ηρακλείου Εμμ. Ξανθάκη και το Διοικητή Χωροφυλακής Ηρακλείου Ιωάννη Πολιουδάκη, αποφάσισαν να δημιουργηθεί αντί Τάγματος ένας Λόχος Ασφαλείας στην πόλη του Ηρακλείου, με την αιτιολογία της πάταξης της ζωοκλοπής και την τήρηση της αγροτικής ασφαλείας¹⁴⁸. Λίγο νωρίτερα, ιδρύθηκε στα Χανιά το τάγμα χωροφυλακής του Δημήτριου Παπαγιαννάκη (15 Φεβρουαρίου 1944) με τη συμμετοχή διακοσίων ανδρών. Η δράση του ήταν ανεξάρτητη και δεν έπαιρνε οδηγίες και διαταγές από καμία ελληνική ή γερμανική αρχή και παρόλο που δραστηριοποιήθηκε αρχικά για την καταπολέμηση της ζωοκλοπής, στη συνέχεια η δράση της επεκτάθηκε εναντίον του ΕΑΜ. Παρόλο, που το εν λόγω Τάγμα κατάφερε να έχει, εκτός της συνδρομής των γερμανικών δυνάμεων, την ανοχή των Άγγλων, στις 15 Σεπτεμβρίου 1944, όταν υπογράφηκε το συμφωνητικό ΕΑΜ-ΕΟΚ αποκηρύχθηκε.¹⁴⁹ Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι το Τάγμα δεν ήταν στελεχωμένο με χωροφύλακες αλλά με αρνητικά στοιχεία της κοινωνίας τα οποία είχαν εξοπλιστεί από τον κατακτητή για να πολεμήσουν τον αντιστασιακό αγώνα των Κρητών.¹⁵⁰ Ωστόσο, ο Ταγματάρχης Χωροφυλακής, Δημήτριος Παπαγιαννάκης, αν και προκάλεσε κακό σε πολλούς πατριώτες του, μετά το τέλος της κατοχής δικάστηκε για το φόνο του Εμμανουήλ Πιμπλή, που δεν αναμείχθηκε σε καμία αντιστασιακή οργάνωση, αλλά προσέφερε στο συμμαχικό αγώνα ως εργαζόμενος στον τομέα της κατασκοπείας. Η δικαστική απόφαση ήταν αθωωτική. Μετά την απόφαση, ο ίδιος μετακινήθηκε στον Πειραιά. Όμως λίγο καιρό μετά αποφάσισε να επανέλθει στα Χανιά προκαλώντας για μια ακόμη φορά το κοινό αίσθημα, με αποτέλεσμα ένας Κρητικός αγνώστων στοιχείων να τον δολοφονήσει.¹⁵¹

1.7.6 Η Περίοδος της Αποχώρησης των Δυνάμεων Κατοχής

Οι γερμανικές δυνάμεις άρχισαν σταδιακά να οργανώνουν την αποχώρησή τους από τον Ελλαδικό χώρο, μετά τον Αύγουστο του 1944, όταν ο σοβιετικός στρατός άρχισε να προελαύνει στα Βαλκάνια με κατεύθυνση νότια. Η διαδικασία εκκένωσης

¹⁴⁸ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34, Υποφάκελος 3

¹⁴⁹ Κούκουνας Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 105.

¹⁵⁰ Βλοντάκης, Σ. (1976). «*Η Οχυρά Θέσις Κρήτης*». Αθήνα: Αυτοέκδοση, σελ. 30.

¹⁵¹ Κούκουνας Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 105. Επίσης και Βλοντάκης Σ., ό.π., σελ 40-41.

ξεκίνησε από την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και τη Θεσσαλία, ως τη γραμμή Κέρκυρα-Καλαμπάκα-Ολυμπος. Μέχρι τις 15 Σεπτεμβρίου 1945 είχαν αποχωρήσει τα γερμανικά στρατεύματα από τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, από τη Ρόδο.

Στις 21 Σεπτεμβρίου εκκενώθηκε η Πελοπόννησος, στις 12 Οκτωβρίου η πρωτεύουσα, στις 18 Οκτωβρίου η Ήπειρος, ενώ τα τελευταία στρατεύματα αποχώρησαν από την ηπειρωτική Ελλάδα στις 2 Νοεμβρίου 1944. Το μοναδικό μέρος στην Ελλάδα, στο οποίο διατηρήθηκαν γερμανικές δυνάμεις ήταν η δυτική Κρήτη, και συγκεκριμένα σε ένα μεγάλο μέρος του νομού Χανίων, οι οποίες αποσύρθηκαν μετά την τελική συνθηκολόγηση τον Μάιο του 1945, το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου. Η ανασταλτικότητα που εμφάνισαν οι Γερμανοί οφείλονταν στο γεγονός ότι προσπαθούσαν να αποφύγουν μέχρι την τελευταία στιγμή την παράδοση των όπλων της Βέρμαχτ στους ντόπιους κατοίκους ή τα μέλη του ΕΛΑΣ. Μικρές ομάδες γερμανών στρατιωτών παρέμειναν επίσης μέχρι τέλους, στη Ρόδο, στα Δωδεκάνησα και στη Μήλο.¹⁵²

Με το πέρας του πολέμου, στις 9 Μαΐου 1945, στο Ηράκλειο της Κρήτης στη Βίλα «Αριάδνη» υπογράφεται η χωρίς όρους παράδοση των γερμανικών και ιταλικών στρατευμάτων που βρίσκονταν στην Κρήτη. Από πλευράς δυνάμεων του Άξονα υπογράφει το σύμφωνο παράδοσης ο Διοικητής των γερμανικών δυνάμεων Κρήτης Στρατηγός Χανς Μπέντακ (Hans Benthack), ο οποίος είχε αφιχθεί το πρωί της ίδιας ημέρας με αεροσκάφος από τα Χανιά. Από πλευράς Συμμαχικών Δυνάμεων το σύμφωνο υπέγραψε ο Ταξίαρχος Ντικ Κίρβαν (Dick Kirwan).¹⁵³

¹⁵² Λάζου, Β., ό.π., σσ. 33-43.

¹⁵³ Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. (2010). *Από τον Ερμή στην Αριαδνη, Κρήτη 1941-1945*. (Κ. Μαμαλάκης, Επιμ.) Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σελ. 89.

1.8 Η Κρήτη ως Παράγοντας Αλλαγής των Στρατηγικών Σχεδίων του Άξονα

Η Βρετανική σχεδίαση για τη φθορά των δυνάμεων του Χίτλερ ήταν επιτυχής καθόσον παρέσυραν με ελάχιστες δυνάμεις την στρατιωτική ισχύ των δυνάμεων του Άξονα προς τα νότια, και ιδιαίτερα μέχρι την Κρήτη, όπου υπέστησαν όχι μόνο σοβαρές απώλειες, αλλά αναγκάστηκαν να χάσουν πολύτιμο χρόνο για την σχεδιασθείσα επίθεση προς το ανατολικό μέτωπο. Είναι χαρακτηριστική η κατάθεση – άποψη του Υπουργού Πολεμικής Βιομηχανίας του Χίτλερ, Άλμπερτ Σπέερ, ο οποίος στο ερώτημα αν θα ήταν άλλη η εξέλιξη του πολέμου στη Ρωσία αν δεν είχε προηγηθεί η καθυστέρηση με τη μάχη της Κρήτης, απαντά¹⁵⁴ :

«Ασφαλέστατα. Ο σκληρός ρωσικός χειμώνας επηρέασε δυσμενώς και οι κατά πέντε εβδομάδες καθυστέρηση της επιθέσεως κατά της Σοβιετικής Ενώσεως, που επήλθε από τη Βαλκανική εκστρατεία, υπήρξε αποφασιστική. Πιστεύω ότι θα ήταν άλλη η πορεία του πολέμου με τη Ρωσία, αν οι επιθέσεις είχαν αρχίσει στις προβλεπόμενες από τα πρώτα σχέδια ημερομηνίες. Θα ήθελα όμως να προσθέσω ότι και ένας άλλος παράγοντας έπαιξε σπουδαίο ρόλο, οι τρομερές απώλειες που υπέστησαν οι γερμανοί αλεξιπτωτιστές κατά τη μάχη της Κρήτης, απώλειες που δεν μπόρεσαν να αναπληρωθούν μέχρι το τέλος του πολέμου. Υπήρξε μοιραίο, γιατί το σώμα αυτό δεν μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί σε επιχειρήσεις στο ανατολικό μέτωπο, όπως θα συνέβαινε αν δεν είχε υποστεί τα πλήγματα από τη μάχη της Κρήτης».

Μια διαφορετική άποψη κατατίθεται από τον Beenor¹⁵⁵ την οποία κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε στην παρούσα διατριβή. Αν και είναι φανερό πως οι απώλειες των γερμανικών δυνάμεων ήταν πολύ σοβαρές, (350 αεροσκάφη από τα οποία 150 ήταν τα Junger που χρησιμοποιούνταν για τις αερομεταφερόμενες δυνάμεις, 4000 πεσόντες στρατιώτες στο πεδίο της μάχης και άλλους 2500 περίπου τραυματίες), δεν αποτέλεσαν τον αποφασιστικό παράγοντα καθυστέρησης της επιχείρησης ‘ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΣΑ’. Ο Beenor μάλιστα σχολιάζει ως εξής : «... η αντίληψη ότι οι μάχες στην ηπειρωτική

¹⁵⁴ Παντινάκης, Μ. (2008). *Νικητές στο Απόσπασμα... Το Αμάρι στις Φλόγες*. Ρέθυμνο: Καλαϊτζάκης Εκδοτικές Επιχειρήσεις Α.Ε., σελ. 571.

¹⁵⁵ Beenor, A. (1991), ό.π., σελ. 335.

Ελλάδα και την Κρήτη καθυστέρησαν την Επιχείρηση ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΣΑ με μοιραία αποτελέσματα, δεν είναι παρά μια ευσεβής παρηγοριά.»

Αλλά, ανεξάρτητα από τη γενικότερη σχεδίαση των δυνάμεων του Άξονα σε σχέση με αυτή των Συμμαχικών Δυνάμεων, η Κρήτη από μόνη της αποτέλεσε ένα προπύργιο αντίστασης, γεγονός που επαληθεύεται από μαρτυρίες των ιδίων των στρατιωτικών των δυνάμεων κατοχής. Είναι χαρακτηριστική η κατάθεση του Υπολοχαγού του Γραφείου Αντικατασκοπείας του Φρουρίου Κρήτης, Άλμπερτ Κίρσεν, ο οποίος το 1948 σε σημείωμά του σε εφημερίδα της πόλης Μόριτσμπουργκ (Moritzburg) της Δρέσδης έγραψε:¹⁵⁶

«Ατίθασος ο κρητικός λαός, μας είχε αποδείξει εκατοντάδες φορές έως τότε, ότι ήταν αδύνατο να συμμορφωθεί με το πνεύμα της κατοχής. Κανείς, βέβαια, δεν μας είχε πει ότι κινδυνεύαμε. Από την πρώτη στιγμή, μόλις αποβιβαστήκαμε σε ένα από τα πολλά λιμάνια του νησιού, διαιθανθήκαμε τον κίνδυνο [. . .]. Ασυναίσθητα σκέφτηκα, τότε, πως δεν ήταν δυνατόν να νικήσουμε σωματικά και ψυχικά, έναν τέτοιο λαό που σου έδινε αμέσως την εντύπωση πως ήταν πλασμένος από φωτιά και ασφάλι. [. . .]. Από το 1941 έως την ημέρα της αποχωρήσεώς μας από την Κρήτη, το νησί ήταν βουτηγμένο στο αίμα. Εκατοντάδες οι Κρήτες πατριώτες στήνονταν στον τοίχο, μπροστά στα εκτελεστικά μας αποσπάσματα. Ήταν μια φρίκη που λίγες χώρες τη δοκίμασαν.[. . .]»

¹⁵⁶ Παντινάκης, Μ., ό.π., σελ. 576.

2^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2 Η ΜΑΧΗ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

2.1 Η Προπαρασκευή των Δυνάμεων -

Η μάχη της Κρήτης αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά κεφάλαια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και θεωρούνταν πως η κατάληψη της Κρήτης αποτελεί δύσκολο στρατιωτικό εγχείρημα με αποτέλεσμα να μην πραγματοποιείται κανένα αμυντικό έργο στο νησί. Ο Χίτλερ δεν πίστευε στη σκοπιμότητα της κατάληψης του νησιού, αλλά ο αντιπέραρχος Κούρτ Στιουντέντ (Student) κατόρθωσε να τον μεταπείσει τη στιγμή που το μεγαλύτερο μέρος της στρατιωτικής ηγεσίας έχει ταχθεί υπέρ της άποψης ότι πρέπει να επιτεθούν κατά της Μάλτας και όχι κατά της Κρήτης. Το επιχείρημα που επικαλέστηκε ο Στιουντέντ (Student) ήταν ότι η κατάληψη της Κρήτης συνίστατο σε ένα εύκολο εγχείρημα, που θα σταθεροποιούσε τη Γερμανική αεροπορική κυριαρχία και συγχρόνως θα εξασφάλιζε ένα επιπλέον στρατιωτικό εφευρητήριο για τη Μέση Ανατολή και πολλές στρατιωτικές ωφέλειες για τις δυνάμεις του άξονα.¹⁵⁷ Ο Στιουντέντ (Student) μάλιστα υποστήριξε ότι η κατάληψη της Κρήτης ήταν μεγαλύτερης τακτικής σημασίας και ότι θα ήταν προτιμότερο, η κατάκτηση της Μάλτας να γίνει αργότερα.¹⁵⁸ Επιπρόσθετα, ο Χίτλερ, σε μια ομιλία του στο Ράιχσταγκ στις 4 Μαΐου του 1941, εξορθολογούσε την κατάληψη της Κρήτης, ως προσπάθεια εγκαθίδρυσης ενός αναγκαίου φραγμού μεταξύ της Αιγύπτου και του Αιγαίου, που θα περιόριζε τις δράσεις και την ισχύ των Βρετανών.

Οι επιχειρήσεις, θα λάμβαναν χώρα υπό τις οδηγίες του Γκαϊρινγκ. Τα τελικά σχέδια της επίθεσης, υπεβλήθησαν στον Χίτλερ από τον Στιουντέντ (Student) και τον Αλεξάντερ Λαιρ (Lohr), και αφορούσαν στην ενεργό συμμετοχή δύο σωμάτων αεροπορίας. Το πρώτο από αυτά ήταν το 9^ο, που αποτελούνταν από τάγματα αλεξιπτωτιστών, αεροπορικές ομάδες επιδρομών, διάφορα τάγμα υλικοτεχνικής

¹⁵⁷ Παναγιωτάκης, Γ. (2012). *Η επική μάχη της Κρήτης*. Ηράκλειο: Δετοράκης, σελ. 23. Επίσης και MacDonald, C. (1993). *The Lost Battle: Crete 1941*. London: Macmillan London, σελ 61.

¹⁵⁸ Beevor, A. (1991), ό.π, σελ. 119-120. Επίσης και MacDonald, C., ό.π., σελ. 61.

στήριξης και ανατροφοδότησης, του οποίου διοικητής ήταν ο ίδιος ο Στιουντέντ, με συνολική δύναμη περίπου 25.000 άνδρες και το άλλο το 8^ο αεροπορικό σώμα που είχε συγκροτηθεί με μαχητικά αεροσκάφη (που είχαν κυρίως ρόλο βομβαρδισμού, αναγνωρίσεως και διώξεως), μεταξύ των οποίων ήταν τα Heinkel, Dornier (Do-17), τα Junker (Ju-88 και Ju-87), τα Messerschmitt (Me-109 και Me-110), τα και τα περίφημα «Stuka», επικεφαλής της οποίας ήταν ο Wolfram Von Richthofen. Ο στόλος των αεροπλάνων που ήταν υπό τις διαταγές του Student θα περιλάμβανε περισσότερα από 500 μεταγωγικά Ju-52 και 100 περίπου ανεμόπτερα.¹⁵⁹

Την ίδια περίοδο, η ηγεσία των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων καταστρώνουν τα σχέδια της επίθεσης εναντίον της Κρήτης. Στο νησί οι δυνάμεις της βρετανικής Κοινοπολιτείας, αν και είναι ενήμερες για την επικείμενη επιχείρηση δεν προέβησαν στις απαραίτητες προετοιμασίες. Στις 30 Απριλίου του 1941, ο Στρατηγός Γουέστον αντικαταστάθηκε με απόφαση του Γραφείου Πολέμου, από τον ομόλογό του Μπέρναρντ Φραϋμπεργκ, ο οποίος επιφορτίστηκε με την υλοποίηση του αμυντικού σχεδίου της νήσου. Πεποίθηση των συμμαχικών δυνάμεων, υπό την ηγεσία του Φραϋμπεργκ, η οποία αποδείχθηκε λανθασμένη, ήταν ότι η επίθεση των γερμανικών δυνάμεων θα γίνονταν από θαλάσσης, γεγονός που τους έθετε σε θέση ισχύος, μιας και το Βασιλικό Ναυτικό υπερείχε στην περιοχή και μπορούσε να περικόψει τις ενισχύσεις επιτυχώς.

Σημειώνεται εδώ το γεγονός ότι το γερμανικό σχέδιο επίθεσης ήταν γνωστό στο Λονδίνο εκ των προτέρων, από την παρακολούθηση και την αποκρυπτογράφηση των μηνυμάτων που υποκλέπονταν από το σύστημα επικοινωνιών των στρατευμάτων του άξονα. Αν και ο Φραϋμπεργκ επομένως, είχε την εξαιρετική ευκαιρία ως αμυνόμενος, να γνωρίζει ακριβώς την ημέρα και την ώρα της επίθεσης, δεν αντελήφθη ότι αυτή θα εκτελούνταν με αεραπόβαση και δεν προέβη σε καμία αμυντική προετοιμασία, ή προσωρινή αχρήστευση αεροδρομίων της νήσου, αλλά είχε ισχυρή την πεποίθηση ότι η επίθεση θα πραγματοποιούνταν με απόβαση και αμφίβια επιχείρηση ναυτικών δυνάμεων.¹⁶⁰

Βάσει των πληροφοριών που λάμβανε μέσω του enigma, ο Φραϋμπεργκ συγκέντρωσε τις δυνάμεις του στη βόρεια ακτή, όπου βρίσκονταν τα σημαντικά

¹⁵⁹Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 123-125

¹⁶⁰Παναγιωτάκης Γ., ό.π., σελ. 49. Επίσης και Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 139-140. Επίσης και Richter, H., ό.π., σελ. 162.

λιμάνια του νησιού, οι μεγάλες πόλεις και τα αεροδρόμια. Μεγαλύτερες πιθανότητες για τη διενέργεια των επιχειρήσεων, σύμφωνα με τους Βρετανούς, συγκέντρωνε η βορειοδυτική πλευρά του νησιού, όπου βρισκόταν το αεροδρόμιο του Μάλεμε, τα λιμάνια στην πόλη των Χανίων και στον κόλπο της Σούδας. Για τον λόγο αυτό, μεγάλο μέρος του αμυντικού στρατού τοποθετήθηκε σε καίρια σημεία της περιοχής αυτής. Πράγματι, θα επιβεβαιωθεί αργότερα, κατά τη φάση της επίθεσης των δυνάμεων του γερμανικού καθεστώτος, ότι το αεροδρόμιο του Μάλεμε αποτέλεσε τον κυριότερο στόχο των εισβολέων και από τις πρώτες πρωινές ώρες δέχτηκε τον κύριο όγκο του βομβαρδισμού. Η αμυντική οργάνωση της νήσου, σχεδιάστηκε χωρίς τη συμμετοχή της ετοιμοπόλεμης και εμπειροπόλεμης 5η Μεραρχίας Κρητών, οι στρατιώτες της οποίας βρίσκονταν αποκλεισμένοι στην ηπειρωτική Ελλάδα, έχοντας παραδώσει ήδη τον οπλισμό τους μετά τη συνθηκολόγηση Τσολάκογλου. Οι Βρετανοί είναι αυτοί που ήδη έχουν αναλάβει την άμυνα του νησιού μαζί με οκτώ τάγματα νεοσυλλέκτων Ελλήνων στρατιωτών, χωρίς όμως αυτοί να έχουν υποστεί την κατάλληλη εκπαίδευση ώστε να είναι ετοιμοπόλεμοι.¹⁶¹ Ωστόσο, σύμφωνα με τον Πολιουδάκη¹⁶², η Κρήτη θα μπορούσε να παραμείνει ελεύθερη και συγκεκριμένα υποστηρίζει ότι:

«Αλλά ούτε εφεδρική ελληνική μεραρχία σχηματίστηκε, ούτε όπλα έφεραν στην Κρήτη. Το ερωτηματικό είναι, γιατί να απομακρύνουν ολόκληρη τη μεραρχία από την Κρήτη και να μην αφήσουν ορισμένους πυρήνες, που θα παισιώνονταν μετά και θα αποτελούσαν μια νέα μεραρχία;»

¹⁶¹ Παναγιωτάκης Γ., ό.π., σελ. 23. Επίσης και Κούκουνας Δ., τόμος Β', ό.π., σελ. 34.

¹⁶² Πολιουδάκης, Μ. (1983). *Η Μάχη Της Κρήτης στο Ρέθυμνο*. Αθήνα: Εκδοτική Εστία, σελ. 27.

2.2 Η μοναδικότητα της Μάχης της Κρήτης

Η μάχη της Κρήτης έχει μια ιδιαίτερη μοναδικότητα για τους εξής λόγους:

- Για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν αλεξιπτωτιστές από τη γερμανική πλευρά για την κατάληψη μιας περιοχής. Μέχρι τότε το σώμα των αλεξιπτωτιστών είχε συμπληρωματικό και είχε βοηθητικό ρόλο στις μάχες. Επιπλέον η Μάχη της Κρήτης έχει χαρακτηριστεί ως η πιο παράδοξη μάχη αφού δεν υπάρχει σύγκρουση όμοιων όπλων, αλλά αεροπορικές δυνάμεις συγκρούονται με πεζικές και ναυτικές δυνάμεις. Αν και οι επιτιθέμενοι επέτυχαν τον αντικειμενικό τους σκοπό, οι απώλειές τους ήταν βαριές¹⁶³.
- Ο διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων στρατηγός Φραϋμπεργκ είχε στη διάθεση ένα πολύτιμο υλικό πληροφοριών για τον εχθρό. Με το σύστημα ultra είναι σε θέση να λάβει από την κεντρική υπηρεσία πληροφοριών στο Λονδίνο, το περιεχόμενο των τηλεπικοινωνιακών σημάτων που αφορούσαν την επιχείρηση Ερμής. Συνεπώς, οι αμυνόμενοι γνώριζαν αρκετές μέρες νωρίτερα τη μέρα και την ώρα που θα πραγματοποιούνταν η επίθεση από αέρος, πλην όμως, η αλυσίδα διοίκησης απέτυχε να καταρτίσει μια ακριβή εκτίμηση περί του αντιπάλου και έτσι να οργανώσει, να σχεδιάσει, και να διεξαγάγει μια επιτυχή αμυντική στρατιωτική επιχείρηση.¹⁶⁴
- Είναι ότι πρώτη φορά κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής του πολέμου, όπου μαζί με τα ένοπλα τμήματα (στην περίπτωσή μας τα συμμαχικά και τα ελληνικά) συμμετείχαν στην απόκρουση της επίθεσης και πολίτες της περιοχής εξοπλισμένοι με ότι διέθεταν, αντιστεκόμενοι σε στρατιωτικές δυνάμεις που επιχειρούσαν να καταλάβουν τα εδάφη στα οποία ζούσαν και δραστηριοποιούνταν.¹⁶⁵

¹⁶³ Κούκουνας Δ., Τόμος Β', ό.π., σελ. 53.

¹⁶⁴ Παναγιωτάκης Γ., ό.π., σελ. 25. Επίσης και Beevor A., (1991), ό.π., σελ. 141-144. Επίσης και Κούκουνας Δ. Τόμος Β', ό.π., σελ. 34.

¹⁶⁵ Γλέζος Μ., Τόμος Α', ό.π., σελ. 203.

- Επίσης, ο τοπικός άμαχος πληθυσμός σε ορισμένες περιπτώσεις αντιστάθηκε κατά τη διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων αυτόβουλα, χωρίς κάποια καθοδήγηση, ή συγκεκριμένες στρατιωτικές εντολές από ένα κεντρικό αρχηγείο επιχειρήσεων.¹⁶⁶ Ένα από τα πολλά παραδείγματα αντίστασης και βούλησης του τοπικού πληθυσμού να αντιπαρατεθεί με τις στρατιωτικές δυνάμεις των επιτιθεμένων, αποτελεί η περίπτωση της Καντάνου, όπως θα αναλυθεί στα μεταγενέστερα κεφάλαια, όπου οι κάτοικοι χωρίς στρατιωτική καθοδήγηση και υποστήριξη αντιστάθηκαν στους εισβολείς, με τελικό τίμημα την εκτέλεση όσων συνελήφθησαν και την ολοκληρωτική καταστροφή του χωριού τους.¹⁶⁷

¹⁶⁶Παναγιωτάκης Γ., ό.π., σελ. 25.

¹⁶⁷Γλέζος Μ., Τόμος Α', ό.π., σελ. 207. Επίσης και Παναγιωτάκης Γ., ό.π., σελ. 25.

2.3 Η Κατάληψη της Κρήτης από τις Δυνάμεις του Άξονα

2.3.1 Ο Ρόλος της Κυβέρνησης Τσουδερού

Η Κρήτη ήταν η μοναδική περιοχή στην Ελλάδα που ήταν ελεύθερη, μετά την 30^η Απριλίου, χωρίς όμως ετοιμοπόλεμες ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις επί του εδάφους της, καθόσον η 5^η Μεραρχία Κρητών, είχε διαλυθεί μετά τη συνθηκολόγηση Τσολάκογλου, και οι στρατιώτες της έχοντας παραδώσει τον οπλισμό τους, παρέμεναν εγκλωβισμένοι στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ωστόσο, λίγο νωρίτερα, είχε αρχίσει η προετοιμασία της κατάληψης της Κρήτης από τις δυνάμεις του άξονα, με συνεχείς βομβαρδισμούς από τις 14 Απριλίου 1941. Στις 23 Απριλίου η Ελληνική κυβέρνηση με Πρωθυπουργό τον Εμμανουήλ Τσουδερό και με το Βασιλέα Γεώργιο Α΄ έφυγαν από την Αθήνα για να καταφύγουν στην περιοχή των Λευκών Ορέων της Κρήτης¹⁶⁸ και αφού διέσχισαν τον ορεινό όγκο της Κρήτης, διέφυγαν προς την Αίγυπτο ακτοπλοϊκώς από τις νότιες παραλίες της νήσου.

Πριν διαφύγουν από το νησί για τη Μέση Ανατολή, ο πρώτος απηύθυνε διάγγελμα στους Έλληνες, λέγοντας να έχουν πίστη στην τελική νίκη. Απόσπασμα από το διάγγελμα το οποίο είχε δημοσιευθεί στον ελληνικό τύπο του εξωτερικού, επειδή ήδη ο εσωτερικός τύπος βρισκόταν υπό τον έλεγχο των στρατιωτικών γερμανικών δυνάμεων, παρατίθεται ως εξής:¹⁶⁹

« . . . Η Κρήτη κατέστη εκ νέου το σύμβολό της ψυχικής και ηθικής ενότητας ολόκληρου του ελληνισμού για την απελευθέρωση των αδελφών μας και για τη διατήρηση της εθνικής μας τιμής. . . Έχετε πίστη στην τελική νίκη, η οποία είναι δική μας. . . Το Έθνος έχει προς εσάς στραμμένα τα βλέμματα με εμπιστοσύνη και θαυμασμό.» Με το διάγγελμα αυτό οι Κρήτες συνειδητοποίησαν ότι γρήγορα οι Γερμανοί θα προσπαθούσαν να καταλάβουν το νησί γιατί αποτελούσε γι' αυτούς σπουδαίο μεταφορικό κόμβο για τον πόλεμο της Αφρικής).

¹⁶⁸ Κολομβοτσάκης, Ν. (2016). Αναμνήσεις. Από την 28η Οκτωβρίου 1940 την κατάληψη της Κρήτης την κατοχή και την ΕΠΟΝ στις Αρχάνες. Ηράκλειο : Αυτοέκδοση, σελ. 43.

¹⁶⁹ Του ιδίου, σελ. 45.

Η προετοιμασία του γερμανικού καθεστώτος, συνεχιζόταν, έως την 20^η Μαΐου του 1941, οπότε και ξεκίνησε η προσπάθεια κατάληψης της Κρήτης από αέρος. Οι εχθροπραξίες αυτές είναι καταγεγραμμένες πλέον, ως Μάχη της Κρήτης και αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της ιστορίας του νησιού και των κατοίκων του, και θεωρείται ταυτόσημη του σθένους και της αντίστασης, προς έναν πανίσχυρο αντίπαλο. Στο διάστημα που διήρκεσαν οι μάχες, οι Κρήτες κατάφεραν σημαντικά πλήγματα στα γερμανικά στρατεύματα, τόσο στο έμπνηχο δυναμικό όσο και στο στρατιωτικό του εξοπλισμό. Η επίθεση των δυνάμεων του άξονα στην Κρήτη έφερε το κωδικό όνομα “Επιχείρηση Ερμής” (Unternehmen Merkur) και κράτησε ως την 1η Ιουνίου. Σήμερα, ως Μάχη της Κρήτης (Luftlandeschlacht) εννοείται η επιχείρηση των Γερμανών εναντίον της νήσου, που ξεκίνησε με αεροπορική έφοδο τις πρωινές ώρες της 20ης Μαΐου 1941 και έληξε στις 31 Μαΐου 1941, με τις χερσαίες και αεροναυτικές συγκρούσεις που έλαβαν χώρα στην ευρύτερη περιοχή του νησιού μεταξύ των Ελληνικών και Συμμαχικών δυνάμεων, και αυτών του άξονα.¹⁷⁰

2.3.2 Η Κρήτη ως νέα Γραμμή Άμυνας κατά των Δυνάμεων του Άξονα

Η εισβολή των δυνάμεων του άξονα στον ηπειρωτικό κορμό της Ελλάδος, συμπίεσε τις ελληνικές και συμμαχικές δυνάμεις (Άγγλοι, Αυστραλοί, Νεοζηλανδοί, Κύπριοι, και Παλαιστίνιοι), προς τα νότια. Αυτή η συμπίεση ανάγκασε την ηγεσία των συμμαχικών δυνάμεων να καταρτίσουν σχέδιο υποχώρησης. Το σχέδιο αυτό συνίσταται σε εκκένωση της ηπειρωτικής Ελλάδος και με κύρια προσπάθεια την υποχώρηση των συμμαχικών και ελληνικών στρατευμάτων προς την Κρήτη και προς την Αίγυπτο. Ήδη, από τις 17 Απριλίου 1941, ο Πρωθυπουργός της Μεγ. Βρετανίας Ουίνστον Τσώρτσιλ, τόνιζε σε σχετικό τηλεγράφημά του¹⁷¹ προς τον Στρατηγό Ουέιβελ τα εξής:

«Η Κρήτη πρέπει να κρατηθεί με ισχυράς δυνάμεις και δέον να προνοήσετε δια τούτον κατά την ανακατανομή των δυνάμεών σας. Είναι απαραίτητο όπως ισχυραί

¹⁷⁰ Τσώρτσιλ, Ο. (1990). *Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος*. (Α. Προκοπίου, Β. Αναστασόπουλος, Ε. Νικολάου, Επιμ., & Γ. Καστανάρας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ, σσ. 577-580. Επίσης και Γεωργούδης, Π. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Βαριά και ιδιαίτερα επίκαιρη κληρονομιά*. Ιστότοπος Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12/04/2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/varia-kai-idiaiteri-epikairi-klironomia>. Επίσης και Παπαδάκης, Μ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Σχέδιο «Ερμής»*. Ιστότοπος Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12/04/2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/shedio-ermis>

¹⁷¹ Τσώρτσιλ, Ο, ό.π., 555-556. Επίσης και Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β΄), ό.π., σελ. 33. Επίσης και Richter, Η., ό.π., σελ. 96.

μονάδες του ελληνικού στρατού εγκατασταθούν στην Κρήτη, μετά του Βασιλέως και της Κυβερνήσεως. Θα βοηθήσωμεν και θα υπερασπίσωμεν την Κρήτη με όλες μας τις δυνάμεις μέχρις εσχάτων».

Επίσης, με νεώτερο τηλεγράφημά του της 28ης Απριλίου, προς τον ίδιο Στρατηγό, αναφέρει τα ακόλουθα:¹⁷²

«Με βάση τις πληροφορίες μας είναι σαφές ότι σύντομα θα εξαπολυθεί μια μεγάλης κλίμακας επίθεση εναντίον της Κρήτης από αερομεταφερόμενες Μονάδες και βομβαρδιστικά. Ενημερώστε με για τις δυνάμεις που έχετε στο νησί και για τα σχέδια σας. Η επιχείρηση αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τη θανάτωση αλεξιπτωτιστών. Οφείλετε να προβάλλετε πεισματική αντίσταση».

Καθίσταται φανερό επομένως, τόσο από πολύ νωρίς, όταν ακόμα ήταν σε εξέλιξη οι μάχες στο αλβανικό μέτωπο των ελληνικών και συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων με αυτές του άξονα, όσο και μετέπειτα, ότι πρόθεση της ηγεσίας των συμμαχικών δυνάμεων ήταν να οργανωθεί στην Κρήτη η νέα γραμμή άμυνας. Ο αντικειμενικός σκοπός ήταν η φθορά των δυνάμεων του άξονα, και η αποκοπή των δυνάμεων των Βαλκανίων με αυτές που μάχονταν στο μέτωπο της Αφρικής. Η επιχείρηση οπισθοχώρησης των συμμαχικών στρατευμάτων προς την Κρήτη, ονομάστηκε επιχείρηση “ΔΑΙΜΩΝ” και ξεκίνησε από τις 23 Απριλίου 1941, από τις ανατολικές ακτές της Αττικής, οι οποίες ορίστηκαν ως πρώτα σημεία αναχώρησης και από τις ακτές Μεγάρων και νοτίου Πελοποννήσου τις επόμενες ημέρες.¹⁷³

Η σπουδαιότητα της γεωστρατηγικής θέσης της Κρήτης, την καθιστούσε πρωταρχικό στόχο των αντιμαχόμενων πλευρών. Ως την εποχή των αεροπορικών επιχειρήσεων των Γερμανών, το βρετανικό βασιλικό ναυτικό αξιοποιούσε τα λιμάνια του νησιού για την άμεση πρόσβαση στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου και στα Βαλκάνια. Ο βρετανικός στόλος ήταν ο απόλυτος κυρίαρχος των θαλασσών, γεγονός που έκανε ελάχιστα πιθανή την εισβολή από τη θάλασσα, τη μόνη που θα μπορούσε να συμπεριλάβει βαρέα όπλα, πυροβολικό και τεθωρακισμένα. Στην περίπτωση που το ήδη αποδεκατισμένο ιταλικό ναυτικό αναλάμβανε τη στήριξη της εισβολής, οι Βρετανοί πίστευαν ότι θα προκαλούσαν ανεπανόρθωτες ζημιές σε αυτό, ώστε να παραμείνουν μόνοι κυρίαρχοι στη Μεσόγειο. Συνεπώς, οι προοπτικές ήταν μάλλον

¹⁷² Richter, H., ό.π., σελ. 111.

¹⁷³ Richter, H., ό.π., σελ. 97.

αισιόδοξες, παρά το γεγονός ότι οι συμμαχικές δυνάμεις ήταν υπερβολικά διασκορπισμένες στα κυριότερα στρατηγικά σημεία της νήσου, ενώ ταυτόχρονα έπασχαν από ομοιογένεια και τη δεοντολογική στρατιωτική προετοιμασία.¹⁷⁴

Η κατάληψη της Κρήτης θα ενίσχυε την προσπάθεια των δυνάμεων του άξονα να αποδυναμώσουν την παρουσία των συμμάχων στην περιοχή της Μεσογείου και της ανατολικής Ευρώπης και να ενδυναμώσουν τη δική τους, ιδίως στην προοπτική της υλοποίησης της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα, της εισβολής δηλαδή στη Ρωσία, η οποία ξεκίνησε στις 22 Ιουνίου του 1941. Με την κατάκτηση του νησιού από τα στρατεύματα του άξονα, θα εξέλειπε η βρετανική απειλή για τις ρουμανικές πετρελαιοπηγές και θα αποτελούσε εφιαλτήριο για περαιτέρω επιχειρήσεις εναντίον της Κύπρου και της Παλαιστίνης. Η ναζιστική αεροπορία ακολούθησε τακτική συνεχών και απροειδοποίητων βομβαρδισμών από αέρος, γεγονός που ανάγκασε τη βρετανική βασιλική αεροπορία να αποσύρει τα αεροσκάφη της από το νησί και να τα εγκαταστήσει στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Αυτή η ενέργεια παρείχε την ευκαιρία στις Γερμανικές δυνάμεις να επιχειρήσουν οργανωμένα και υπό καθεστώς εναέριας επικράτησης για τις φίλιες αεροπορικές τους δυνάμεις και την κατάληψη του νησιού.

Η τελική έκβαση των μαχών ανέδειξε νικητές τις δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος, οι οποίοι επικράτησαν των ελληνικών και συμμαχικών δυνάμεων που αμύνθηκαν στο νησί. Ωστόσο, η νίκη τους θα χαρακτηριστεί πύρρειος, μιας και οι απώλειες ήταν μεγάλες και ουσιαστικά πολύ αποτρεπτικές για την περαιτέρω επιχείρηση παρόμοιας κλίμακας αεροπορικής επιδρομής. Επίσης, με την κατάληψη της νήσου, δεν επετεύχθη κυριαρχία των δυνάμεων του άξονα στη Μεσόγειο,¹⁷⁵ καθόσον στενά του Γιβραλτάρ, Μάλτα, και Κύπρος τελούσαν υπό πλήρη έλεγχο των Βρετανικών και Συμμαχικών στρατιωτικών δυνάμεων. Η Μάχη της Κρήτης αποτελεί την πρώτη μεγάλη απόβαση στρατιωτών σε νησί, κατά τη διάρκεια πολεμικών επιχειρήσεων, σχεδόν αποκλειστικά από αέρος. Αν και οι σύμμαχοι ήταν αριθμητικά περισσότεροι και εμπειρότεροι στη θάλασσα, οι δυνάμεις των γερμανών διέθεταν το πλεονέκτημα του αέρα, γεγονός που τις καθιστούσε ιδιαίτερα ευέλικτες,

¹⁷⁴ Μαργαρίτης, Γ. (2004β). Ο πόλεμος 1940-1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949*. (Τόμος 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, σσ. 9-32.

¹⁷⁵ Richter, H., ό.π., σσ. 116-117.

τόσο κατά τη διαδικασία ανασυγκρότησης των δυνάμεών τους, όσο και στη γρήγορη και αποτελεσματική αναδιάταξή τους.¹⁷⁶

2.3.3 Συγκέντρωση Αμυντικών Συμμαχικών Δυνάμεων στην Κρήτη

Στη Μάχη της Κρήτης τα ελληνικά στρατεύματα που συμμετείχαν ήταν μερικά τακτικά, τα οποία δημιουργήθηκαν χρονικά λίγο πριν την εισβολή των Γερμανών στην Ελλάδα, εστάλησαν βιαστικά και ανασυγκροτήθηκαν όταν έφτασαν στο νησί. Επρόκειτο για οκτώ ελλιπή συντάγματα νεοσύλλεκτων και τρεις μονάδες επιστράτευσης (έμπεδα τάγματα¹⁷⁷), τα οποία ήταν περιορισμένης δυναμικής. Τα τάγματα αυτά ήταν επανδρωμένα από στρατιώτες που είχαν παρουσιαστεί τον Απρίλιο, και εκπαιδούνταν στα κέντρα εκπαίδευσης της Πελοποννήσου. Παράλληλα με τις παραπάνω μη ετοιμοπόλεμες μονάδες στην Κρήτη μετέβησαν μερικές μικρές σε αριθμό δυνάμεις της Βασιλικής Χωροφυλακής και της Σχολής της Χωροφυλακής, που διέθεταν αξιολογότερο οπλισμό και ήταν αρτιότερα συντονισμένες. Επίσης, αξιομνημόνευτη είναι και η εθελοντική συμμετοχή στη Μάχη της Κρήτης της 10ης τάξης της Σχολής Ευελπίδων.¹⁷⁸

Επίσης, λοιπές υπάρχουσες δυνάμεις στο νησί, που προστέθηκαν στην ανωτέρω δύναμη ήταν η Χωροφυλακή του νησιού που είχε δυναμική και μέγεθος τάγματος, η Φρουρά του Ηρακλείου, που ήταν αμυντικό τάγμα με διοικητικές κυρίως αρμοδιότητες, μέρη του 12ου και του 20ου τμήματος του Ελληνικού Στρατού που είχαν μεταβεί στο

¹⁷⁶ Τσώρτσιλ, Ου., ό.π., σσ. 571-572. Επίσης και Μαργαρίτης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Μια μάχη χωρίς κέρδη*. Ιστότοπος, Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12/04/2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/mia-mahi-horis-kerdi>

¹⁷⁷ Τα έμπεδα τάγματα ήταν στρατιωτικές μονάδες συγκέντρωσης και εκπαίδευσης, όσων έμεναν εκτός της πρώτης γραμμής της μάχης. Αυτοί μπορεί να ήταν προσωπικό που θα συμμετείχε αργότερα στις πολεμικές δραστηριότητες ή στρατιώτες που επέστρεφαν από το μέτωπο. Ο σκοπός τους ήταν επικουρικός προς τις μονάδες του στρατού εκστρατείας, όπως η κάλυψη και συντήρηση υλικοτεχνικού εξοπλισμού, ενίσχυση με νέες δυνάμεις, διαφύλαξη των μετόπισθεν, ανεφοδιασμός, υποδοχή και περίθαλψη τραυματιών (Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, (1929) (Τόμος 3). Αθήνα: Έκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαίδειας, σελ. 304. Ανακτήθηκε στις 05/07/2017 από: <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/3/e/metadata-01-0001601.tkl>).

¹⁷⁸ Κούκουνας Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 34. Επίσης και Παπαδάκης, Μ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Σχέδιο «Ερμής»*. Ιστότοπος. Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12/04/2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/shedio-ermis>

νησί και υπάγονταν στη βρετανική διοίκηση, οι φοιτητές της Ακαδημίας της Χωροφυλακής Κρήτης.

Οι βρετανοί στρατιώτες που ήταν στο νησί υπολογίζονταν γύρω στις 40.000. Από αυτούς, οι 25.000 μετέβησαν από την ηπειρωτική Ελλάδα στην Κρήτη και ενσωματώθηκαν στις βρετανικές δυνάμεις των 14.000 περίπου ανδρών, που ήταν εγκαταστημένοι από την εποχή της ιταλικής εισβολής. Οι νέες δυνάμεις αποτελούσαν ένα ανομοιογενές σύνολο, αυτόνομων μονάδων υπό δική τους διοίκηση, πρόχειρα οργανωμένων μονάδων, οι οποίες απαρτιζόνταν από διοικητές και στρατιώτες κάθε είδους, με ελαφρύ οπλισμό. Σημαντική ήταν η παρουσία της 14ης ταξιαρχίας του βρετανικού πεζικού.¹⁷⁹

Εκτός από τις βρετανικές δυνάμεις, στην Κρήτη ήταν η 2η Νεοζηλανδέζικη Μεραρχία, από την οποία μόνο η 6η ταξιαρχία και η ηγεσία του τμήματος είχαν αποχωρήσει από το νησί για την Αίγυπτο και η 19η ταξιαρχία του Αυστραλέζικου Στρατού. Οι συμμαχικές δυνάμεις διέθεταν δεκαέξι άρματα μάχης Cruiser MKI, ογδόντα πέντε πυροβόλα διάφορων τύπων, από τα οποία πολλά ανήκαν στον ιταλικό στρατό, τα οποία και εγκατέλειψε όταν εκδιώχθηκε από το νησί.¹⁸⁰ Εκτός από τα τακτικά στρατεύματα, στην Κρήτη είχαν συγκροτηθεί και δρούσαν πολυάριθμες και ευέλικτες ομάδες ένοπλων πολιτών, μεταξύ των οποίων ήταν γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένοι, που σύμφωνα με τα στρατηγικά πλάνα του Υπουργείου των Στρατιωτικών της Ελλάδας, θα αποτελούσαν την Πολιτοφυλακή στο νησί. Η πρωτοβουλία και η οργάνωση των σχεδίων συγκρότησης της πολιτοφυλακής ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 1940 και συγκεκριμένα για την Κρήτη προβλέπονταν η δημιουργία ενός σώματος αποτελούμενο από 3.150 άτομα, που αργότερα μειώθηκαν σε 1.500. Την ευθύνη για την προμήθεια πολεμοφοδίων και οπλισμού στην Πολιτοφυλακή ανέλαβαν οι ξένες δυνάμεις του νησιού, λόγω της μεγάλης έλλειψης που καταγράφονταν στον ελληνικό στρατό. Αυτή η έλλειψη αποτέλεσε ένα σοβαρό και πρόβλημα, το οποίο εν τέλει ποτέ δεν υπερκεράστηκε και υπήρξε καθοριστικό για την έκβαση του αμυντικού αγώνα. Τον Μάιο του 1941 εκδόθηκε εκ νέου ανακοίνωση από ελληνικής πλευράς για την οργάνωση ετοιμοπόλεμων λόχων Πολιτοφυλακής, λόγω του επικείμενου κινδύνου της γερμανικής επίθεσης στο νησί. Αυτή η απειλή έπρεπε βάσει των διαταγών να

¹⁷⁹ Μαργαρίτης, Γ. (2004β), ό.π., σσ. 9-32.

¹⁸⁰ Σκαλιδάκης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Αντίσταση στις ωμότητες*. Ιστότοπος : Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 13 Απριλίου 2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/antistasi-stis-omotites>

αντιμετωπιστεί άμεσα και με συμμετοχή των πολιτών, οι οποίοι θα έπρεπε να σπεύσουν και να συνεισφέρουν στον αγώνα με κάθε μέσο και κάθε τρόπο. Οι ομάδες αυτές των στρατευμένων πολιτών, θα τίθεντο υπό την καθοδήγηση και τις οδηγίες παλιών αξιωματικών.¹⁸¹

Επίσης, σύμφωνα με την Έκθεση Καζαντζάκη¹⁸² στο νησί είχε διαταχθεί γενική επιστράτευση, ενόψει της επικείμενης επίθεσης των γερμανικών στρατευμάτων. Διευκρινίζεται βέβαια από τον συντάκτη της εν λόγω έκθεσης πως εκείνες τις «κρίσιμες στιγμές», δεν ήταν δυνατόν να εξευρεθεί ο απαραίτητος στρατιωτικός εξοπλισμός, πλην όμως, όπως υποστηρίζει, η προάσπιση «του πατρίου εδάφους» ήταν καθήκον για κάθε Έλληνα, έτσι ώστε να αμυνθεί εναντίον κάθε εχθρού με ότι όπλο διέθετε ο καθένας και με όποιο τρόπο μπορούσε.

¹⁸¹Richter, H., ό.π., σσ. 159-160.

¹⁸² Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη. (Χρονολογία Αρχικής Υποβολής :1945 / Ανατύπωση 1983). Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, σελ.13.

2.3.4 Δομή Αμυντικών Δυνάμεων

Οι ελληνικές και συμμαχικές δυνάμεις (Άγγλοι, Αυστραλοί, Νεοζηλανδοί, Κύπριοι, και Παλαιστίνιοι), μετά την κατάρρευση του μετώπου της ηπειρωτικής χώρας, βρέθηκαν να υποχωρούν μέσω Αττικής, Μεγάρων και της Νότιας και Δυτικής Πελοποννήσου προς Κρήτη και προς Αίγυπτο.

Όσες δυνάμεις έφτασαν στην Κρήτη συνενώθηκαν με τις δυνάμεις που βρίσκονταν εκείνη την περίοδο στο νησί, οι οποίες αποτελούνταν κυρίως από νεοσυλλέκτους που είχαν αρχικά ως αποστολή τη φρούρηση των υπαρχόντων αεροδρομίων (Μάλεμε, Ρεθύμνου και Ηρακλείου) και τη φρούρηση τυχόν αιχμαλώτων. Οι άνδρες της 5ης Μεραρχίας Κρητών παρέμειναν εγκλωβισμένοι στην περιοχή της Πελοποννήσου, και χωρίς τον οπλισμό τους, ο οποίος είχε παραδοθεί κατά την παράδοση του στρατεύματος με την συμφωνία του Στρατηγού Τσολάκογλου και των δυνάμεων του άξονα.

Διοικητής των δυνάμεων ελληνικών και συμμαχικών¹⁸³ ορίζεται την 1η Μαΐου 1941, ο Νεοζηλανδός Στρατηγός Φραϋμπεργκ με σχετική εγκριτική διαταγή κατόπιν υπόδειξης από τον Τσώρτσιλ.¹⁸⁴

Η δομή των ελληνικών δυνάμεων ήταν η ακόλουθη¹⁸⁵:

Οκτώ Συνάγματα πεζικού εμπέδων που προέρχονταν πέντε από την Πελοπόννησο και τρία από την Κρήτη. Σημειώνεται ότι αν και οι δυνάμεις αυτές ονομάζονταν Συντάγματα, είχαν πραγματική δύναμη Ταγμάτων. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, αποτελούνταν κυρίως από νεοσυλλέκτους, μη άρτια εκπαιδευμένους στρατιώτες, που είχαν προλάβει να επιβιβαστούν στα πλοία μεταφοράς προσωπικού, κατά τη φάση της εκκένωσης των δυνάμεων από την ηπειρωτική Ελλάδα.

1000 περίπου χωροφύλακες που προέρχονταν από τη Σχολή Χωροφυλακής.

800 περίπου σπουδαστές της Σχολής Ικάρων, και 300 σπουδαστές της Σχολής Ευελπίδων.

¹⁸³Κούκουνας Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 33.

¹⁸⁴ Τσώρτσιλ, Ου., ό.π., σελ. 570.

¹⁸⁵Κούκουνας Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 34. Επίσης και Richter, Η., ό.π., σελ. 159.

15.000 περίπου άνδρες της πολιτοφυλακής Κρήτης που μόλις είχε ιδρυθεί (τον Δεκέμβριο του 1940 περίπου, αμέσως μετά τη μετακίνηση της 5ης Μεραρχίας Κρητών για το αλβανικό μέτωπο), με σκοπό την αντιμετώπιση της εισβολής, όμως με ελάχιστο εξοπλισμό (ημιεξοπλισμένη δύναμη).

Οι συμμαχικές δυνάμεις αποτελούνταν από 27.000 άνδρες (σημειώνεται ότι ο τότε Πρωθυπουργός Τσουδερός¹⁸⁶ είχε αμφισβητήσει αυτόν τον αριθμό), εκ των οποίων 13.500 Άγγλοι, 7.100 Νεοζηλανδοί, 6.500 Αυστραλοί, και 1000 Παλαιστίνιοι και Κύπριοι.

2.3.5 Η Διάταξη Δυνάμεων - Ελληνικές Δυνάμεις & Συμμαχικές Δυνάμεις

Περιοχή του Μάλεμε:

11.850 άνδρες περίπου υπό τον Ταξίαρχο Πάττικ, με την 4η, 5η και 10η Ταξιαρχίες της 2ας Μεραρχίας της Νέας Ζηλανδίας και το 1ο, 6ο και 8ο Σύνταγμα πεζικού της Ελλάδος.

Περιοχή της Σούδας:

15.000 άνδρες περίπου υπό τον Στρατηγό Ουέστον, που αποτελείτο από Βρετανικές και Αυστραλιανές μονάδες πεζικού καθώς και το 2ο Σύνταγμα Πεζικού της Ελλάδος. Επίσης υπήρχαν και 2.000 άνδρες του ναυτικού στην περιοχή του Ναυστάθμου.

Περιοχή Ρεθύμνου:

6.700 άνδρες περίπου υπό τον Ταξίαρχο Βάζεϋ, (Ταξίαρχο Κάμπελ, κατά τον Heinz A. Richter),¹⁸⁷ που αποτελείτο από την 19η Ταξιαρχία¹⁸⁸ πεζικού της Αυστραλίας, και το 4ο και 5ο Σύνταγμα πεζικού της Ελλάδος. Η δύναμη αυτή δεν οργανώθηκε υπό μία ενιαία αρχή διοικήσεως, αλλά με εντολή του Φραϋμπεργκ διασπάστηκε. Ένα τμήμα

¹⁸⁶ Κούκουνας Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ 35.

¹⁸⁷ Richter, H., ό.π., σελ. 275.

¹⁸⁸ Κούκουνας Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ 35. Ο συγγραφέας, στην περιγραφή της διάταξης μάχης όπως την παραθέτει στο συγκεκριμένο σημείο, αναφέρει για την εν λόγω Ταξιαρχία ότι βρίσκεται στον τομέα Ηρακλείου. Θεωρούμε εκ παραδρομής, ή εκ τυπογραφικού λάθους, καθόσον η συγκεκριμένη Ταξιαρχία είχε στρατοπεδεύσει στην περιοχή Ρεθύμνης.

αυτής με το αντίστοιχο Επιτελείο συγκεντρώθηκε στην Γεωργιούπολη, με σκοπό την αντιμετώπιση αποβατικής ενέργειας στην εν λόγω ακτή, ενώ ένα δεύτερο τμήμα αυτής με Διοικητή τον Αντισυνταγματάρχη Κάμπελ ανέλαβε την άμυνα του αεροδρομίου Ρεθύμνου (από χερσαία εισβολή, καθόσον ο Κάμπελ δεν διέθετε καθόλου αντιαεροπορικά πυροβόλα¹⁸⁹).

Περιοχή Ηρακλείου:

8.000 άνδρες περίπου υπό τον Ταξίαρχο Τσάπελ που αποτελείτο από την 14η Ταξιαρχία πεζικού της Βρετανίας, τρία επιπλέον Συντάγματα της Βρετανίας και ένα της Αυστραλίας και τα 3ο και 7ο Συντάγματα πεζικού της Ελλάδος.

2.3.6 Δομή Επιθετικών Δυνάμεων

Με τη Διαταγή υπ' αριθ. 28 του Χίτλερ στις 25 Απριλίου του 1941, αποφασίστηκε η επιχείρηση εισβολής των γερμανικών στρατευμάτων στην Κρήτη από αέρος. Η επιδρομή που σχεδιάστηκε για την κατάκτηση της Κρήτης θα ήταν, αν όχι η μοναδική, η μεγαλύτερη σε κλίμακα. Νωρίτερα είχαν αξιοποιηθεί αλεξιπτωτιστές και αεροπλάνα σε μικρότερες επιθέσεις στη Γαλλία, στη Νορβηγία, στις Κάτω Χώρες και στην ηπειρωτική Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της βρετανικής επιχείρησης ανατίναξης της γέφυρας του Ισθμού της Κορίνθου, η οποία δεν στέφθηκε με ολοκληρωτική επιτυχία, με αποτέλεσμα να παρασχεθεί χρόνος στις συμμαχικές δυνάμεις να μεταφέρουν άνδρες και οπλισμό στην Κρήτη και στην Αίγυπτο.¹⁹⁰

Το γερμανικό αεροπορικό δυναμικό, υπό την ηγεσία του Στρατηγού της Αεροπορίας Λαιρ (Lohr), που διατάχθηκε να επιχειρήσει για τη μάχη της Κρήτης συνίστατο στα 8ο και 11ο Αεροπορικά Σώματα.

Το ανωτέρω αεροπορικό δυναμικό ήταν οργανωμένο σε 27 Σμηναρχίες, από τις οποίες οι 17 ανήκαν στο 8ο Σώμα και ήταν εξοπλισμένες με τα μαχητικά αεροσκάφη και οι 10 ανήκαν στο 9ο Σώμα και οι οποίες ήταν εξοπλισμένες με τα μεταγωγικά αεροσκάφη, που συνολικά αριθμούσαν 520 αεροπλάνα τύπου Junker, και 72 ανεμοπλάνα τύπου DFS 230.

¹⁸⁹ Richter, ό.π., σελ. 146

¹⁹⁰Μαργαρίτης, Γ. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Το νέο τοπίο του πολέμου. Ιστότοπος : Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12/04/2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/neo-topio-toy-polemoy>

Στο σημείο αυτό, πρέπει να αναφερθεί οι αλεξιπτωτιστές αποτελούσαν όλοι προσωπικό της Γερμανικής Αεροπορίας, ανήκαν στο εν λόγω 11ο Αεροπορικό Σώμα, και τελούσαν υπό την ενιαία Διοίκηση¹⁹¹ του Πτεράρχου Στιουντέντ, Διοικητού του 11ου Αεροπορικού Σώματος. Επίσης, ένα επιπλέον σημείο επιχειρησιακού πλεονεκτήματος του 11ου Σώματος αποτελούσε το γεγονός ότι κανείς από τους Συμμάχους δεν γνώριζε πλήρως τον τρόπο δράσης των αλεξιπτωτιστών, ούτε τον ακριβή τους αριθμό, την οργάνωσή τους και τα υλικά και μέσα που θα χρησιμοποιούσαν.¹⁹² Οι αεροπορικές δυνάμεις του 11ου Σώματος είχαν μετασταθμεύσει στα αεροδρόμια της ηπειρωτικής Ελλάδος και διοικούνταν ως ακολούθως:¹⁹³

11ο Αεροπορικό Σώμα (Αερομεταφερόμενες Δυνάμεις)

1η Πτέρυγα Μάχης Ειδικής Χρήσης, με Διοικητή τον Σμήναρχο Βίλκε, της οποίας το αεροπορικό δυναμικό είχε μετασταθμεύσει στις αεροπορικές Βάσεις Κορίνθου Μεγάρων και Δαδίου.

Στην εν λόγω Πτέρυγα Μάχης ανήκαν οι παρακάτω Σμηναρχίες:

1η και 2η Σμηναρχία της 1ης Πτέρυγας μάχης με Διοικητές τους Επισμηναγό Φαίρστερ και Σμηναγό Άρνολντ Βίλερντινγκ αντίστοιχα.

1η και 2η Σμηναρχία της 172ης Πτέρυγας Μάχης με Διοικητές τους Επισμηναγό Κράουζε και Επισμηναγό Μπόντεκουλ αντίστοιχα.

2η Πτέρυγα Μάχης Ειδικής Χρήσης, με Διοικητή τον Σμήναρχο Βίντιγκερ Τοπόλια Φον Χάικινγκ, της οποίας το αεροπορικό δυναμικό είχε μετασταθμεύσει στις αεροπορικές Βάσεις Κορίνθου Μεγάρων και Δαδίου.

Στην εν λόγω Πτέρυγα Μάχης ανήκαν οι παρακάτω Σμηναρχίες:

60η Σμηναρχία Μάχης Ειδικής Χρήσης με Διοικητή τον Επισμηναγό Βάλτερ Χάμερ.

¹⁹¹ Shores, C., Cull, B., & Malizia, N. (2009). *Ο Αεροπορικός Πόλεμος στην Ελλάδα 1940 - 1941. Από την Ήπειρο και τη Μακεδονία έως την Μάχη της Κρήτης*. (Δ. Σταυρόπουλος, Επιμ., & Δ. Σταυρόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Eurobooks, σελ. 459.

¹⁹² Shores, C., Cull, B., & Malizia, N., ό.π., σελ. 465.

¹⁹³ Shores, C., Cull, B., & Malizia, N., ό.π., σελ. 464.

101η Σμηναρχία Μάχης Ειδικής Χρήσης με Διοικητή τον Αντισμήναρχο Έρνστ Μούντ.

102η Σμηναρχία Μάχης Ειδικής Χρήσης με Διοικητή τον Επισμηναγό Βάλτερ Έρντμαν.

3η Πτέρυγα Μάχης Ειδικής Χρήσης, με Διοικητή τον Σμήναρχο Μπούχολντς, της οποίας το αεροπορικό δυναμικό είχε μετασταθμεύσει στην αεροπορική Βάση της Τανάγρας.

Στην εν λόγω Πτέρυγα Μάχης ανήκαν οι παρακάτω Σμηναρχίες:

40η Σμηναρχία Μάχης Ειδικής Χρήσης με Διοικητή τον Επισμηναγό Ντόιτς.

105η Σμηναρχία Μάχης Ειδικής Χρήσης με Διοικητή τον Επισμηναγό Ράιχολντ Βένινγκ.

106η Σμηναρχία Μάχης Ειδικής Χρήσης με άγνωστο Διοικητή.

1η Σμηναρχία Αεραπόβασης της 1ης Πτέρυγας Αεραπόβασης εξοπλισμένη με τα ρυμουλκά αεροπλάνα των ανεμοπλάνων, με Διοικητή τον Επισμηναγό Στάιν.

Η ανωτέρω αεροπορική δύναμη θα υποστήριζε τη μεταφορά και την πτώση των αλεξιπτωτιστών που αριθμούσε συνολικά 22.000 άνδρες των ειδικών δυνάμεων, υπό τον Πτέραρχο Στιουντέντ. Οι 14.000 άνδρες ήταν αλεξιπτωτιστές (οι οποίοι θα έπεφταν με αλεξίπτωτα) και οι λοιποί 8.000 αλπινιστές οι οποίοι θα μεταφέρονταν με τα μεταγωγικά αεροσκάφη.¹⁹⁴

Σε ρόλο αεροπορικής προστασίας, συνοδείας και υποστήριξης των μεταγωγικών αεροσκαφών του 11ου Σώματος θα ενεργούσε η δύναμη των μαχητικών αεροσκαφών του 8ου Σώματος υπό την Διοίκηση του Βαρόνου Βόλφραμ Φον Ριχτχόφεν, η οποία συνολικά αποτελούνταν από 228 μεσαία βομβαρδιστικά, 205 βομβαρδιστικά αεροσκάφη τύπου Junker 87 ή Stuka¹⁹⁵ (Ju 87), 233 καταδιωκτικά (τύπου Bf 109 & 110) και 50 αεροσκάφη αεροπορικής αναγνωρίσεως. Από την

¹⁹⁴Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ, 35.

¹⁹⁵ Stuka (Στούκα): Είναι συντόμευση της λέξης Sturzkampfflugzeug, (πολεμικό αεροσκάφος κάθετης εφόρμησης)

ανωτέρω δύναμη των 716 αεροσκαφών, τα 516 ήταν επιχειρησιακά αξιοποιήσιμα εκείνη την περίοδο.¹⁹⁶

2.3.7 Η Διάταξη Μάχης των Επιτιθέμενων Αεροπορικών Δυνάμεων

Η διάταξη μάχης των αεροπορικών δυνάμεων των μαχητικών αεροσκαφών ήταν η ακόλουθη:

Στο Μενίδι είχαν μετασταθμεύσει η 1η και 3η Σμηναρχία Μάχης της 2ης Πτέρυγας Μάχης και η 3η Σμηναρχία της 3ης Πτέρυγας Μάχης, εφοδιασμένες με βομβαρδιστικά - αναγνωριστικά αεροσκάφη τύπου Dornier 17Z (Do 17Z).

Στην Ελευσίνα είχαν μετασταθμεύσει η 1η και 2η Σμηναρχία της 1ης Πτέρυγας Εκπαίδευσης εφοδιασμένη με βομβαρδιστικά αεροσκάφη τύπου Junker 88 (Ju 88) και η 2η Σμηναρχία της 26ης Πτέρυγας Καταστροφών εφοδιασμένη με αεροσκάφη τύπου Henkel 111 (He 111).

Στους Μολάους είχαν μετασταθμεύσει η 1η Σμηναρχία της 2ης Πτέρυγας βομβαρδιστικών καθέτου εφορμήσεως εφοδιασμένη με βομβαρδιστικά αεροσκάφη τύπου Junker 87 ή Stuka (Ju 87) και η 2η και 3η Σμηναρχία Μάχης της 77ης Πτέρυγας Δίωξης και η 1η Σμηναρχία Δίωξης της 1ης Πτέρυγας Εκπαιδύσεως, εφοδιασμένες με αεροσκάφη διώξεως τύπου Μέσσερσμιτ (Messerschmitt) Bf 109.¹⁹⁷

Στο Άργος είχαν μετασταθμεύσει το Επιτελείο και η 2η Σμηναρχία της 1ης Πτέρυγας βομβαρδιστικών καθέτου εφορμήσεως, 1η Σμηναρχία της 3ης Πτέρυγας βομβαρδιστικών καθέτου εφορμήσεως και οι 1η, 2η και 3η Σμηναρχία της 77ης

¹⁹⁶ Shores, C., Cull, B., & Malizia, N., ό.π., σελ. 464.

¹⁹⁷ Το Messerschmitt Bf 109 ήταν το γερμανικό μαχητικό αεροσκάφος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το οποίο σχεδιάστηκε από τον Βίλλυ Μέσσερσμιτ (Willy Messerschmitt) στις αρχές της δεκαετίας του '30. Ήταν ένα από τα πρώτα πραγματικά σύγχρονα αεροσκάφη της περιόδου εκείνης περιλαμβάνοντας χαρακτηριστικά όπως ολομεταλλικό κέλυφος ατράκτου, κλειστό κουβούκλιο και ανασυρόμενους τροχούς προσγείωσης. Το Bf 109 χρησιμοποιήθηκε από τους τρεις κορυφαίους άσσους του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου: τον Έριχ Χάρτμαν (Erich Hartmann), τον μεγαλύτερο άσσο όλων των εποχών με 352 νίκες, τον Γκέρχαρντ Μπάρκχορν (Gerhard Barkhorn), με 301 νίκες, και τον Γκίντερ Ραλ (Günther Rall) με 275 νίκες. Όλοι τους πέταξαν με την 52η πτέρυγα μάχης, κυρίως στο Ανατολικό μέτωπο, σε μια μονάδα που χρησιμοποιούσε αποκλειστικά Bf 109. Πηγή : *Aetos News*, 'Βρέθηκε αεροσκάφος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο βυθό της Χερσονήσου Κρήτης', στις 22/08/2018, Ιστότοπος. Ανακτήθηκε από: <https://www.aetos-apokalypsis.com/2018/08/vrethike-aeroskafos-toy-v-pagkosmiou-polemyo-sto-vytho-tis-cherisonisoy-kritis-vinteo.html>, στις 07 Ιουλίου 2021.

Πτέρυγας βομβαρδιστικών καθέτου εφορμήσεως εφοδιασμένες όλες με βομβαρδιστικά αεροσκάφη τύπου Junker 87 ή Stuka (Ju 87), όπως επίσης και το Επιτελείο και οι 1η και 2η Σμηναρχία της 26ης Πτέρυγας καταστροφέων, και 2η Σμηναρχία της 76ης Πτέρυγας καταστροφέων εφοδιασμένες με βομβαρδιστικά αεροσκάφη τύπου Μέσσερσμιτ Bf 110.

Στην Κάρπαθο είχε μετασταθμεύσει η 3η Σμηναρχία της 2ης Πτέρυγας βομβαρδιστικών καθέτου εφορμήσεως εφοδιασμένη με βομβαρδιστικά αεροσκάφη τύπου Junker ή 87 Stuka (Ju 87).

Στις Μυκήνες είχε μετασταθμεύσει μικρό κλιμάκιο της αεροπορικής Δύναμης των βομβαρδιστικών καθέτου εφορμήσεως τύπου Junker 87 Stuka (Ju 87) που βρισκόταν στους Μολάους.

Στον Σκαραμαγκά είχε μετασταθμεύσει η 2η Μοίρα της 11ης Σμηναρχίας Αναγνώρισης εφοδιασμένη με αεροσκάφη τύπου Dornier (Do 17P) και Henschel (Hs 126), η 2η Μοίρα της 126ης Σμηναρχίας Θαλάσσιας Αναγνώρισης εφοδιασμένη με αεροσκάφη Henkel (He 60) και τέλος η 7η Μοίρα Θαλάσσιας Έρευνας και Διάσωσης και η Μοίρα Αναγνώρισης του 9ου Αεροπορικού Σώματος εφοδιασμένες με αεροσκάφη τύπου Μέσσερσμιτ Bf 110.

Στις ανωτέρω δυνάμεις πρέπει να συμπεριληφθούν και να συνυπολογιστούν και οι λίγες σχετικά σε αριθμό Ιταλικές αεροπορικές δυνάμεις που είχαν μετασταθμεύσει στην Δωδεκάνησο, και αποτελούνταν από 21 επιχειρησιακά βομβαρδιστικά, 20 αεροσκάφη διώξεως, 4 τορπιλοπλάνα, 4 αναγνωριστικά – μαχητικά υδροπλάνα και 2 αναγνωριστικά υδροπλάνα¹⁹⁸, και οι οποίες θα μπορούσαν να συνδράμουν στην επιχείρηση κατάληψης της Κρήτης από τις δυνάμεις του άξονα.

Επίσης, για τη μεταφορά εφοδίων και του βαρέως εξοπλισμού που δεν ήταν δυνατόν να μεταφερθεί αεροπορικώς στην Κρήτη είτε λόγω του μεγάλου βάρους τους είτε λόγω του όγκου τους, είχαν συγκροτηθεί δύο μοίρες ελαφρών σκαφών που είχαν συγκεντρωθεί στη Χαλκίδα και στα Μέγαρα, και μία μοίρα βαρέων σκαφών, που αποτελείτο από ακτοπλοϊκά σκάφη, είχε συγκεντρωθεί στον Πειραιά.¹⁹⁹ Για την

¹⁹⁸ Shores, C., Cull, B., & Malizia, N., ό.π., σελ.467.

¹⁹⁹ Richter, H. ό.π., σελ. 235.

προστασία των δύο μοιρών ελαφρών σκαφών είχαν διατεθεί από το Ιταλικό Πολεμικό Ναυτικό δύο τορπιλάκατοι, οι Λούπο και Σαγιτάριο.

2.3.8 Η Σύγκριση των Δυνάμεων

Η ανωτέρω περιγραφή της δομής δυνάμεων είναι το πρώτο βήμα για να καταλάβουμε το μέγεθος της σύγκρουσης των αντιμαχομένων αλλά και τη σημασία που έδινε η κάθε πλευρά για την κατάκτηση ή διατήρηση αντίστοιχα του στρατηγικού χώρου στον οποίο βρίσκεται η Κρήτη. Επιγραμματικά, και με μια πρώτη ματιά φαίνεται ότι η σύγκρουση έγινε σχετικά με ισάριθμες δυνάμεις από τις εκατέρωθεν πλευρές, όμως αυτό που πάντα πρέπει να εξετάζεται στις πολεμικές συγκρούσεις δεν είναι μόνον τα αριθμητικά στοιχεία των δυνάμεων που αντιπαρατίθενται αλλά επιπρόσθετα η εκπαίδευση αυτών, το είδος της προετοιμασίας τους και το επιχειρησιακό σχέδιο δράσης τους στο συγκεκριμένο θέατρο επιχειρήσεων, και το μέγεθος της γνώσης για τις δυνατότητες και το σχέδιο ενεργείας του αντιπάλου, καθώς και οι πραγματικοί στρατιωτικοί αντικειμενικοί σκοποί της Ηγεσίας των αντιμαχομένων.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να παραθέσουμε την άποψη του Εμμ. Τσουδερού²⁰⁰ σχετικά με τις δυνάμεις των συμμάχων και το βαθμό με τον οποίο επηρέασαν την έκβαση της Μάχης της Κρήτης υπέρ των Γερμανών, όπως αυτή διατυπώθηκε στο τηλεγράφημά του της 30ης Μαΐου 1941 από την Αλεξάνδρεια που βρισκόταν προς την Ελληνική Πρεσβεία στο Λονδίνο, σύμφωνα με το οποίο θεωρεί ότι η πραγματική δύναμη των Βρετανών δεν υπερέβαινε τους 10.000 άνδρες παρά τις διαβεβαιώσεις τους για το αντίθετο, ότι οι αναμενόμενες ενισχύσεις δεν αφίχθησαν παρά μόνον μετά έναρξη των επιχειρήσεων, ενώ οι αεροπορικές δυνάμεις που διετέθησαν ήταν ελάχιστες. Το δε σχόλιο του ιδίου του συγγραφέως, Δημοσθένη Κούκουνα,²⁰¹ που παραθέτει τα ανωτέρω στοιχεία, αναφέρει ότι αν η Βρετανία ήθελε πράγματι να κρατήσει την Κρήτη, θα είχε εφαρμόσει τα ανάλογα μέτρα, καθόσον και χρόνος υπήρχε και τα μέσα ήταν επαρκή, αν βεβαίως είχε την θέληση να το πράξει, όπως για παράδειγμα η περίπτωση της Μάλτας, η οποία ποτέ δεν κατελήφθη από τις δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος.

²⁰⁰Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ, 27.

²⁰¹Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ, 27.

2.3.9 Επιτελικά Σχέδια Αμυνομένων Συμμαχικών Δυνάμεων

2.3.9.1 Η Κρατούσα Κατάσταση

Προκειμένου να κατανοηθεί η ιδέα ενεργείας και τα επιχειρησιακά σχέδια των συμμαχικών δυνάμεων που μεταστάθμευσαν στην Κρήτη, κρίνεται αναγκαίο από πλευράς μας να περιγράψουμε τους στρατιωτικούς αντικειμενικούς σκοπούς που είχαν τεθεί, καθώς και να σκιαγραφήσουμε το προφίλ της στρατιωτικής Ηγεσίας που θα υλοποιούσε τα εν λόγω επιχειρησιακά σχέδια.

Από ελληνικής πλευράς, από την εποχή ακόμα Νοεμβρίου 1940, ελήφθη η απόφαση να μετακινηθεί η 5η Μεραρχία Κρητών προς το Αλβανικό Μέτωπο, ώστε να ενισχυθεί η εθνική προσπάθεια επικράτησης των ελληνικών δυνάμεων έναντι αυτών των Ιταλικών. Η ελληνική πλευρά στηρίχθηκε στην πεποίθηση ότι η συμμαχική κάλυψη της άμυνας της νήσου ήταν δεδομένη²⁰², ενώ ταυτόχρονα ως αντιστάθμισμα της μετακίνησης αποφασίστηκε από την ελληνική πλευρά η δημιουργία ένοπλης δύναμης ως πολιτοφυλακής.

Από πλευράς των συμμάχων, εκείνη την περίοδο (τέλη 1940), όταν οι ελληνικές νίκες στο αλβανικό μέτωπο έδιναν την εντύπωση ότι οι Ιταλοί και οι δυνάμεις του άξονα δύσκολα θα ανέτρεπαν την κατάσταση υπέρ τους, κρίθηκε ότι, αν και λίγες, οι υπάρχουσες δυνάμεις στην Κρήτη ήσαν αρκετές, ενώ κυριάρχησε η πεποίθηση ότι χρόνος ήταν υπεραρκετός για την εκτέλεση οχυρωματικών έργων και την αποστολή περαιτέρω ενισχύσεων εφόσον απαιτείτο. Στην ουσία όμως, η αμυντική προετοιμασία ήταν ανεπαρκής, και η βρετανική παρουσία στη νήσο, περισσότερο ψυχολογικό χαρακτήρα είχε παρά ουσιαστικό²⁰³.

Αργότερα, τον Απρίλιο 1941, μετά την εισβολή των δυνάμεων του γερμανικού καθεστώτος στην ηπειρωτική Ελλάδα, και την άφιξη της Κυβέρνησης Τσουδερού στην Κρήτη, ο ίδιος τότε Πρωθυπουργός διαπίστωσε ότι οι Βρετανοί δεν είχαν προετοιμάσει επαρκώς την άμυνα της νήσου. Τηλεγραφεί τότε στον Πρόσβη της Ελλάδος στο Λονδίνο και του ζητά να πείσει τη Βρετανική πρωτεύουσα να διατάξει «*τις εις Κρήτη ευρισκόμενες Βρετανικές δυνάμεις στρατού ναυτικού και αεροπορίας, να προβούν στη*

²⁰² Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 22.

²⁰³ Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 23.

σοβαρή προετοιμασία της άμυνας της Κρήτης», καθόσον αυτή κρίθηκε από τον Τσουδερό ανεπαρκέστατη. Ο Έλληνας Πρέσβης στο Λονδίνο αφού συναντήθηκε με τον Υπουργό Εξωτερικών της Βρετανίας, τηλεγραφεί απαντητική επιστολή προς τον Εμμ. Τσουδερό, με την οποία του αναφέρει ότι έλαβε διαβεβαιώσεις από τη Βρετανική πλευρά ότι οι προθέσεις αυτής είναι να καταστήσουν την Κρήτη μια «*δευτέραν Μάλταν*», και να ενισχύσουν σημαντικά την αντιαεροπορική άμυνα του νησιού. Όμως, ο πρέσβης της Ελλάδος στο Λονδίνο στο ίδιο απαντητικό του τηλεγράφημα, και παρά τις διαβεβαιώσεις των Βρετανών για το αντίθετο, δεν παραλείπει να αναφέρει στον Πρωθυπουργό, τους ενδόμυχους φόβους τους οποίους είχε σχετικά με το βαθμό στον οποίο θα μπορούσαν οι Βρετανοί να κάνουν πράξη την αμυντική θωράκιση της νήσου²⁰⁴.

Από την άλλη πλευρά, ο Διοικητής των δυνάμεων Κρήτης Στρατηγός Φραϋμπεργκ, νεοζηλανδικής καταγωγής, ήταν ένας απόστρατος Στρατηγός που κλήθηκε στην ενέργεια μετά την έναρξη του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου το 1939 και τέθηκε επικεφαλής του εκστρατευτικού Σώματος της Νέας Ζηλανδίας. Διέθετε πολεμική εμπειρία από τον Παγκόσμιο Πόλεμο, είχε διοικήσει στρατιώτες μέχρι επιπέδου Μεραρχίας, είχε συμμετάσχει στη μάχη της Καλλίπολης, ως Αξιωματικός των νεοζηλανδικών δυνάμεων, ενώ για την πολεμική του δράση παρασημοφορήθηκε επ' ανδραγαθία τέσσερις φορές.²⁰⁵ Στην Κρήτη κλήθηκε για πρώτη φορά να διοικήσει στρατιωτικό κλιμάκιο επιπέδου Σώματος Στρατού.

Στην Κρήτη η αποστολή που του δόθηκε ήταν η αποτροπή της κατάληψης της νήσου, με σκοπό τη φθορά των δυνάμεων του άξονα, τη διακοπή των γραμμών ανεφοδιασμού τους από και προς το θέατρο επιχειρήσεων της Αφρικής και η αποτροπή της επικράτησης των δυνάμεων του άξονα στην εν γένει ανατολική Μεσόγειο.

²⁰⁴ Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 26.

²⁰⁵ Richter, H., ό.π., σελ. 123.

2.3.9.2 Η Στρατηγική των Αμυνομένων

Η ιδέα ενεργείας όπως περιγράφεται μέσα από τις επιστολές του ιδίου²⁰⁶ του Φραϋμπεργκ, προς τα ανώτερα ιεραρχικά κλιμάκια στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας του, συνίστατο στην ασφάλιση των βορείων ακτών της νήσου, που προσφέρονταν ως ακτές απόβασης, την ασφάλιση των αεροδρομίων και των βόρειων λιμένων και την περιοχή του όρμου της Σούδας, ως άμυνα περιοχής.

Από τη διάταξη των ελληνικών και συμμαχικών δυνάμεων, συνάγεται ότι σε αυτές είχαν διασπαρρεί κατά το μήκος των ακτών της νήσου και τους είχαν δοθεί συγκεκριμένοι τομείς αμύνης των βορείων ακτών, και των στρατηγικών σημείων αυτών. Η απόφαση αυτή του Φραϋμπεργκ, στηρίχθηκε στην ισχυρή πεποίθηση αυτού ότι η επιθετική επιχείρηση των δυνάμεων του άξονα θα ήταν κυρίως αποβατική δια θαλάσσης, και δεν ανέμενε να ήταν αποκλειστικά αεραποβατική, όπως συνέβη στην πραγματικότητα. Τόσο δε ισχυρή ήταν αυτή του η πεποίθηση, που αν και γνώριζε από τον τομέα των πληροφοριών του επιτελείου του, όχι μόνο το γεγονός ότι οι δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος σχεδίαζαν μια καθαρά αεραποβατική επιχείρηση, αλλά και ότι η ημερομηνία της έναρξης των επιχειρήσεων θα ήταν η 20η Μαΐου 1941, ερμήνευε εσφαλμένα την εκτίμηση της κατάστασης που του δινόταν. Επίσης, στο ανωτέρω σφάλμα εκτίμησης, προστίθενται και εσφαλμένες εκτιμήσεις του για τη δύναμη των αλεξιπτωτιστών, καθώς την υπολόγιζε σε 4.000 έως 5.000 στρατιώτες το πολύ. Στο σημείο αυτό βέβαια, είναι αναγκαίο να αναφερθεί ότι όταν ο Φραϋμπεργκ ζήτησε να ενημερωθεί για την αξιοπιστία της πηγής των πληροφοριών, του αναφέρθηκε ότι αυτές προέρχονταν από πράκτορες (και όχι από το σύστημα ULTRA, επειδή ή ύπαρξή του ήταν άκρως απόρρητη και δεν ήταν αποδεσμεύσιμη για τον τον Φραϋμπεργκ), με αποτέλεσμα αυτός τελικά να εμμένει στις αρχικές του πεποιθήσεις αναφορικά με την εκτίμησή του για το σχέδιο δράσης των δυνάμεων του άξονα, καθώς δεν θεώρησε τόσο αξιόπιστες τις πηγές που προέρχονται από πράκτορες.

Πιστεύουμε ότι τελικά, τρεις κυρίως παράγοντες συνέβαλαν στη διαμόρφωση του εν λόγω σχεδιασμού των συμμαχικών δυνάμεων: Πρώτον, η πεποίθηση του Φραϋμπεργκ ότι επρόκειτο για μια κυρίως αποβατική από θαλάσσης επιχείρηση των

²⁰⁶Κούκουνας, Δ. (Τόμος Β'), ό.π., σελ. 27.

δυνάμεων του άξονα, δεύτερον, οι πρότερες εμπειρίες του από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τη συμμετοχή του στη μάχη της Καλλίπολης, όπου οι αποβατικές δυνάμεις υπέστησαν τρομερές απώλειες και αποδείχθηκε ότι η κατάλληλη οχύρωση των ακτών δυσχεραίνει τον εκάστοτε επιτιθέμενο να επιτύχει απόβαση σε αυτές, και τρίτον, η θαλάσσια επικράτηση των ναυτικών δυνάμεων της Βρετανίας στη Μεσόγειο, οι οποίες θα απέτρεπαν τις ναυτικές δυνάμεις μεταφοράς προσωπικού του άξονα να προσεγγίσουν το νησί αν το επιχειρούσαν. Όλα αυτά τα δεδομένα τον έκαναν να νιώθει ασφαλής, ενώ μπορεί να διακατείχεται και από το συναίσθημα ότι αυτή τη φορά, σε αντίθεση με την Καλλίπολη, αυτός βρισκόταν στην ακτή και καλείτο να την υπερασπιστεί από εισβολή, απόβαση, και κατάληψη εδάφους δια θαλάσσης.

2.3.10 Τα Επιτελικά Σχέδια των Επιθετικών Δυνάμεων

2.3.10.1 Η Κρατούσα Κατάσταση

Η γερμανική κατασκοπεία μέσω του Ναυάρχου Βίλχελμ Φον Κανάρις, ο οποίος ήταν ο διοικητής της υπηρεσίας πληροφοριών Άμπνερ (Abwehr), υποστήριζε ότι στο νησί δεν υπάρχουν καθόλου ελληνικές δυνάμεις και ότι οι βρετανοί στρατιώτες δεν ξεπερνούν τις 5.000. Οι παρουσιάσεις πληροφοριών στο θέατρο επιχειρήσεων πραγματοποιούνταν από τον Σμηναγό Ράϊνχαρντ στον ίδιο τον Στιουντέντ, και χαρακτηρίστηκαν ως οι ανακριβέστερες όλου του πολέμου. Ως τέτοιο παράδειγμα μπορεί να παρατεθεί η αναφορά πληροφοριών της 19^{ης} Μαΐου, παραμονή της μάχης, σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι του νησιού, ως γνήσιοι δημοκράτες, θα υποδέχονταν τα γερμανικά στρατεύματα ως απελευθερωτές, ώστε να ενταχθούν στη συμφωνία με τους υποτιθέμενα ευνοϊκούς όρους, που είχε συναφθεί στην ηπειρωτική χώρα. Σε κάθε περίπτωση οι Γερμανοί δεν έλαβαν σοβαρά υπόψη τους την έντονη πατριωτική συνείδηση των Κρητών.²⁰⁷ Δεν έχει ξεκαθαριστεί αν αυτή η παραπληροφόρηση έγινε εσκεμμένα, προκειμένου τα σχέδια του Χίτλερ να πέσουν στο κενό και η επιχείρηση απόβασης να αποτύχει ή το εκτενές κατασκοπευτικό δίκτυο απλώς συγκέντρωσε λανθασμένες πληροφορίες. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι λίγο αργότερα ο Ναύαρχος Φον Κανάρις, αν και προϊστάμενος της υπηρεσίας πληροφοριών των

²⁰⁷ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 127.

γερμανικών δυνάμεων εκτελέστηκε για εχθρική στάση του ως προς την πολιτική του Χίτλερ.²⁰⁸

Το ίδιο αναξιόπιστες ως προς τον ακριβή αριθμό των Ελλήνων, Βρετανών και Κοινοπολιτειακών στρατιωτών ήταν και οι μεμονωμένες πληροφορίες των κατασκοπικών υπηρεσιών. Συγκεκριμένα, η 12^η Στρατιά, των δυνάμεων κατοχής πλέον στην ηπειρωτική Ελλάδα, αν και είχε αντικρούσει τη θεωρία περί θερμής υποδοχής των Γερμανικών στρατευμάτων από τους κατοίκους του νησιού, δεν εκτίμησε σωστά τον αριθμό των στρατιωτών που έφυγαν από την ηπειρωτική χώρα προς τα νησιά, αλλά ούτε και τις πραγματικές δυνάμεις των Συμμάχων. Ο Γερμανός Στρατηγός Alexander Löhrl πίστευε ότι θα μπορούσε κατακτήσει το νησί με δύο μόνο Μεραρχίες. Ωστόσο, έλαβε την ορθή απόφαση να διατηρήσει ετοιμοπόλεμη την 5^η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών στην Αθήνα για κάθε ενδεχόμενο.²⁰⁹

Επιπρόσθετα, ο παράγοντας της ανυπομονησίας και της προσμονής έναρξης της επίθεσης ήταν έντονος στο επίπεδο της ηγεσίας των επιτιθεμένων αεροπορικών δυνάμεων, κυρίως λόγω των συνεχών αναβολών ενάρξεως της επίθεσης, λόγω έλλειψης αεροπορικών καυσίμων. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα καύσιμα έφτασαν στα αεροδρόμια λίγες ώρες πριν την απογείωση των αεροσκαφών (ή ίσως καλύτερα διατυπωμένο, αναφορικά με τη σκέψη του Στιουντέντ, αφού έφτασαν τα καύσιμα στα αεροδρόμια, διετάχθη η απογείωση των αεροσκαφών).²¹⁰

2.3.10.2 Η Στρατηγική των Επιτιθεμένων

Η ιδέα ενεργείας όπως την συνέλαβε το επιτελείο των δυνάμεων του γερμανικού καθεστώτος υπό την Διοίκηση Στιουντέντ, ήταν η εισβολή σε τρεις άξονες²¹¹ στις βόρειες ακτές της νήσου, με χρονικό διαχωρισμό μεταξύ τους, με κύριο αντικειμενικό

²⁰⁸ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας - Η Μάχη και η Αντίσταση*, Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017 από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>

²⁰⁹ Γεωργούδης, Π. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Τα καϊκία της φυγής*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/ta-kaikia-tis-fygis>

²¹⁰ Beevor, A. (1991), ό.π., σσ. 127-129.

²¹¹ Shores, C., Cull, B., & Malizia, N., ό.π., σελ. 460.

σκοπό την κατάληψη ενός δύο ή και των τριών αεροδρομίων της βόρειας Κρήτης (Μάλεμε, Ρεθύμνου, Ηρακλείου).

Συγκεκριμένα, το σχέδιο προέβλεπε αρχικά τον βομβαρδισμό και την αεροπορική επιδρομή και στα τρία ανωτέρω αεροδρόμια, ακολουθούμενη από την αεραπόβαση αλεξιπτωτιστών, οι οποίοι θα ρίπτονταν από τα μεταγωγικά αεροσκάφη Junkers του 11ου Αεροπορικού Σώματος σε τρία κύματα με χρονικό διαχωρισμό μεταξύ τους, το πρώτο πρωινό κύμα στην περιοχή του Μάλεμε, το δεύτερο μεσημβρινό κύμα στην περιοχή Ρεθύμνου και το τρίτο απογευματινό στην περιοχή Ηρακλείου. Σε κάθε κύμα θα χρησιμοποιείτο το σύνολο της δύναμης των μεταγωγικών αεροσκαφών, ήτοι 500 περίπου αεροσκάφη, με δυνατότητα μεταφοράς δέκα έως δώδεκα ανδρών το καθένα, ενώ παράλληλα θα ερρίπτοντο πολεμοφόδια και λοιπός ατομικός οπλισμός εγκιβωτισμένος σε ξύλινα κιβώτια. Διαπιστώνεται επομένως ότι, αν όλη η δύναμη των μεταγωγικών αεροσκαφών ήταν εν ενεργεία την πρώτη ημέρα των επιχειρήσεων, θα μπορούσε να ριφθεί το σύνολο της δύναμης των αλεξιπτωτιστών στη νήσο, μόνο σε τρία κύματα πτήσεων των αεροσκαφών αυτών²¹². Το πρώτο κύμα αλεξιπτωτιστών θα ερρίπτετο στην περιοχή του Μάλεμε, το δεύτερο στην περιοχή Ρεθύμνου και το τρίτο στην περιοχή Ηρακλείου. Ο σκοπός των αλεξιπτωτιστών θα ήταν η κατάληψη ενός εκ των τριών κυρίων αεροδρομίων, ώστε αυτό να αποτελέσει προγεφύρωμα για την αποστολή και των υπολοίπων δυνάμεων μη αλεξιπτωτιστών, δηλαδή των 8.000 αλπινιστών, καθώς και των οχημάτων τους και λοιπού του βαρέως εξοπλισμού τους. Στην συνέχεια η δύναμη των αλπινιστών και των αλεξιπτωτιστών θα προχωρούσε στην κατάληψη του εδάφους όλης της νήσου.

Της όλης αεροπορικής κίνησης για την αεραπόβαση, καθώς και του αεροπορικού βομβαρδισμού των θέσεων των συμμάχων, θα υποστήριζε για την προστασία της από τυχόν αεροπορικές απειλές της RAF το 8ο Αεροπορικό Σώμα με τα 200 και πλέον αεροσκάφη διώξεως που διέθετε.

Οι δύο μοίρες ελαφρών σκαφών θα ξεκινούσαν μετά την έναρξη των επιχειρήσεων με σκοπό να εφοδιάσουν το πρώτο προγεφύρωμα που θα είχαν ασφαλίσει οι πρώτοι αλεξιπτωτιστές, ενώ η μοίρα των βαρέων σκαφών θα ακολουθούσε στο τέλος μόνον μετά την κατάληψη του Ηρακλείου, με κατεύθυνση και ελλειμενισμό στον ομώνυμο λιμένα.

²¹² Richter, H., ό.π., σελ. 132.

2.3.11 Η Εναρξη της Διεξαγωγής των Επιχειρήσεων

Όπως είχε σχεδιαστεί, τις πρώτες πρωινές ώρες της 20^{ης} Μαΐου 1941, τέθηκε σε εφαρμογή το επιθετικό σχέδιο της γερμανικής πολεμικής αεροπορίας (Luftwaffe), με βομβαρδισμό από αέρος, ρίψη αλεξιπτωτιστών κατά κύματα και προσγειώσεις ανεμοπλάνων. Η επίθεση λάμβανε χώρα στο δυτικό άκρο του νησιού, λόγω του ότι ήταν πλησιέστερα στα αεροδρόμια της Αττικής και της Πελοποννήσου. Παράλληλα, οι επιθετικές δυνάμεις στόχευαν να αποβιβάσουν στο ίδιο σημείο βαρέα όπλα, πυροβόλα, αυτοκίνητα και πυρομαχικά, με χρήση δεκάδων καϊκιών και μικρών βενζινόπλοιων, τα οποία θα επέπλεαν από τις ακτές της Πελοποννήσου.

Οι ελληνικές και συμμαχικές δυνάμεις αμύνθηκαν, εκτοξεύοντας αντιαεροπορικά πυρά εναντίον των αεροσκαφών, ενώ με τον ελαφρύ ατομικό οπλισμό έβαλαν κατά των αλεξιπτωτιστών στον αέρα και στο έδαφος. Οι επιτιθέμενες δυνάμεις στο Μάλεμε με την επονομαζόμενη μονάδα Κομήτης υπό τον υποστράτηγο Μάιντλ κατέλαβε το στρατόπεδο της Βρετανικής Βασιλικής Αεροπορίας (RAF) και στη συνέχεια τη γέφυρα του ποταμού Ταυρωνίτη. Ωστόσο, απέτυχε να καταλάβει το αεροδρόμιο του Μάλεμε, γύρω από το οποίο οι μάχες ήταν σφοδρές και οι νεοζηλανδέζικες δυνάμεις είχαν υποστεί σημαντικές απώλειες. Η περιοχή αυτή ονομαζόταν ύψωμα 107, από όπου το βράδυ της ίδιας μέρας, οι δυνάμεις των αμυνόμενων αποσύρθηκαν με φθορές και με την αμφιβολία κατά πόσο θα μπορούσαν να αποκρούσουν μια νέα επίθεση την επόμενη ημέρα. Δυτικότερα, στο Κολυμπάρι, οι εκπαιδευόμενοι Ευέλπιδες αν και απέκρουσαν με επιτυχία τους εισβολείς, αναγκάστηκαν να αποσυρθούν και να συμπυχθούν αλλού, λόγω έλλειψης πυρομαχικών και εκτεταμένων φθορών.²¹³

Στην Αγυιά, που βρίσκεται ανατολικότερα του Μάλεμε, το 6^ο Ελληνικό Σύνταγμα Πεζικού κλήθηκε να αντιμετωπίσει στα υψώματα γύρω από το χωριό Γαλατάς το μεγαλύτερο κύμα αλεξιπτωτιστών της ομάδας Άρης. Δέχτηκε σφοδρές

²¹³ Αναστασόπουλος, Β. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Το τρίτο «ΟΧΙ»*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/trito-ohi> Επίσης και Μαργαρίτης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Το νέο τοπίο του πολέμου*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/neo-topio-toy-polemoy>

επιθέσεις με αποτέλεσμα να έχει σημαντικές απώλειες σε άτομα και σε εξοπλισμό και να αποσυρθεί από την περιοχή του Γαλατά. Ανάμεσα στους πρώτους πεσόντες των μαχών ήταν ο διοικητής και ο υποδιοικητής του συντάγματος, ένας διοικητής λόχου και αρκετοί διμοιρίτες. Αν και κατάφερε να προκαλέσει σοβαρές φθορές στα επιτιθέμενα γερμανικά στρατεύματα, εντούτοις οι επιτιθέμενες δυνάμεις κατάφεραν να ανασυνταχθούν και να εδραιώσουν τη θέση τους στην περιοχή της Αγυιάς. Μάλιστα, κατά τις βραδινές ώρες της ίδιας μέρας κατάφεραν να αποκρούσουν την επίθεση ενός νεοζηλανδέζικου τάγματος. Στην ίδια περιοχή κατέφυγαν επίσης και οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες απέτυχαν να καταλάβουν τα Χανιά και τη Σούδα. Οι επιτιθέμενοι ανασυγκροτήθηκαν και οργανώθηκαν αναμένοντας την αντεπίθεση των συμμαχικών δυνάμεων που προασπίζονταν το νησί.²¹⁴

Ανατολικότερα, στην περιοχή του Ρεθύμνου οι επιχειρήσεις των γερμανικού στρατού εντάθηκαν κατά τις απογευματινές ώρες, με αλληπάλληλη ρίψη πυρομαχικών, εφοδίων και αλεξιπτωτιστών. Υπολογίζεται ότι γύρω στα 161 μεταγωγικά αεροπλάνα συνέδραμαν σε αυτό. Οι Γερμανοί κατάφεραν να καταλάβουν τα χωριά Καστελάκια και Περιβόλια, αλλά απέτυχαν στην προέλασή τους προς το Ρέθυμνο λόγω της αντίστασης του Τάγματος της Χωροφυλακής που είχε ως αποστολή του την άμυνα στο εν λόγω σημείο.²¹⁵ Η μάχη στο Ρέθυμνο ήταν σκληρή με σημαντικές απώλειες και από τις δύο πλευρές των αντιμαχομένων. Δυτικά του αεροδρομίου του Ρεθύμνου, Έλληνες και Αυστραλοί στρατιώτες απέκρουσαν επιτυχώς επέλαση των επιτιθέμενων, από την οποία μάλιστα αιχμαλώτισαν 80 στρατιώτες. Ωστόσο, οι γερμανικές δυνάμεις δεν κάμφθηκαν από τις πολλές απώλειες, οι οποίες υπολογίζονται στο ένα τρίτο της δυναμικής τους. Κατάφεραν να καταλάβουν έναν λόφο εγγύς του αεροδρομίου του Ρεθύμνου και το χωριό Αμπελάκια. Στη συνέχεια, τα γερμανικά στρατεύματα προέβησαν σε εκατοντάδες συλλήψεις αμάχων, κυρίως από τα Περιβόλια, τα Μισίρια, και άλλα

²¹⁴ Σκαλιδάκης, Γ. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Αντίσταση στις ωμότητες. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/antistasi-stis-omotites> Επίσης και Αναστασόπουλος, Β. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Το τρίτο «ΟΧΙ». Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/trito-ohi>. Επίσης και Μαργαρίτης, Γ. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Το νέο τοπίο του πολέμου. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/neo-topio-toy-polemy>.

²¹⁵ Γεωργούδης, Π. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Βαριά και ιδιαίτερα επίκαιρη κληρονομιά. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/varia-kai-idiaitera-epikairi-klironomia> Επίσης και Αναστασόπουλος, Β. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Το τρίτο «ΟΧΙ». Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/trito-ohi>

μικρότερα γειτονικά χωριά. Βλέποντας ότι δεν κατόρθωσαν να καταλάβουν την πόλη του Ρεθύμνου στράφηκαν στον άμαχο πληθυσμό. Έτσι στις 23 και 24 Μαΐου 1941, στην παραλία Μισιρίων πραγματοποίησαν σε τρεις περιπτώσεις εκτελέσεις ανδρών, γυναικών αλλά και παιδιών. Τους «γάζωναν» και στη συνέχεια τους έδιναν «χαριστική βολή», ωστόσο ένα μεγάλο αριθμό εκτελεσθέντων τους έριξαν σε πηγάδι στην παραλία και αφού τους περιέλουσαν με βενζίνη, τους έκαψαν, ενώ μερικοί δεν είχαν ακόμα ξεψυχήσει.²¹⁶ Στο τρίτο μέρος της διατριβής μας παρατίθενται, ειδικά για τα Μισίρια και τα Περιβόλια Ρεθύμνης, οι σχετικές μαρτυρίες που έχουν συλλεχθεί, κρητικών που βίωσαν τα γεγονότα αυτά.

Στην περιοχή του Ηρακλείου, επιχείρησε η ομάδα Ωρίων τις μεσημεριανές ώρες χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, καθώς η ρίψη των αλεξιπτωτιστών δεν υποστηρίχθηκε ούτε από αέρος ούτε από ξηράς. Βρετανοί και Αυστραλοί στρατιώτες αντιμετώπισαν αποτελεσματικά τις γερμανικές δυνάμεις που στόχευαν στην κατάληψη του αεροδρομίου, και την ίδια ώρα Έλληνες στρατιώτες, χωροφύλακες και οπλίτες του 7^{ου} Συντάγματος Πεζικού υποχρέωσαν δύο ολιγάριθμα τάγματα αλεξιπτωτιστών σε στάση άμυνας και εν τέλει σε φυγή.²¹⁷

Στο νομό Λασιθίου μετά την πτώση του νησιού και την κατάληψή του κατά το μεγαλύτερο μέρος του, αποβιβάστηκαν ιταλικές δυνάμεις, που συνεπικουρούσαν το έργο των γερμανικών δυνάμεων. Η δύναμη των Ιταλών στρατιωτών στο νησί, κατά και μετά τη Μάχη της Κρήτης, υπολογίζεται γύρω στους 3.000 άνδρες. Αρχικά, έφτασε στην Κρήτη ένα Σύνταγμα και στη συνέχεια κατέφθασε η Μεραρχία της Σιένα, (την οποία είχε αντιμετωπίσει και την είχε αναγκάσει σε υποχώρηση στο αλβανικό μέτωπο η 5η Μεραρχία Κρητών), της οποίας τμήματα διεσπάρησαν αφενός σε όλον το νομό Λασιθίου και αφετέρου ορισμένα ενίσχυσαν τις κτήσεις των Δωδεκανήσων.²¹⁸

²¹⁶ Σταράκης, Γ. (2015). *Ρέθυμνο - 11 μέρες χωρίς ήττα (20-30 Μαΐου 1941)*. Ρέθυμνο: Εκδοτικές Επιχειρήσεις Καλαϊτζάκης Α.Ε., σελ. 27. Στην εν λόγω έκδοση παρατίθενται μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα των εκτελέσεων αμάχων όσο διαρκούσε η Μάχη της Κρήτης, καθώς επίσης και ένα εκτεταμένο φωτογραφικό υλικό της εποχής που απεικονίζει με μοναδικό τρόπο τις χαρακτηριστικές εικόνες από τις μάχες, αλλά και τις εκτελέσεις αμάχων.

²¹⁷ Αναστασόπουλος, Β. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Το τρίτο «ΟΧΙ»*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/trito-ohi>.

²¹⁸ Μανουσάκης, Β. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Οι πρωτιές*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 15 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/oi-proties>

2.3.12 Η Ανάλυση Αποτελεσμάτων των Επιθετικών Δυνάμεων

Μόνο την πρώτη ημέρα της επέμβασης, η γερμανική αεροπορία κατάφερε να μεταφέρει 9.000 περίπου άνδρες στο νησί, αν και η ρίψη των αλεξιπτωτιστών και η προσγείωση των ανεμόπτερων αποδείχθηκε σε μεγάλο βαθμό καταστροφική, καθώς κατέληξαν σε θέσεις που έλεγχαν οι συμμαχικές δυνάμεις ή διασκορπίζονταν σε διαφορετικά σημεία, σε μικρές ομάδες ή μεμονωμένα. Συνεπώς, οι γερμανοί αλεξιπτωτιστές σε πολλές περιπτώσεις έμεναν εκτεθειμένοι, γεγονός που ευνοούσε την ενεργητική εμπλοκή των ένοπλων πολιτών, οι οποίοι έλαβαν ενεργό μέρος στις επιχειρήσεις. Παράλληλα με την από αέρος επίθεση, οι γερμανικές δυνάμεις διατήρησαν μια απειλητική στάση και στη θάλασσα, και απασχολούσαν το βρετανικό ναυτικό, το οποίο, στο τέλος της ημέρας κατάφερε να διασκορπίσει και να απομακρύνει τη μικρή και ευέλικτη δύναμη των γερμανικών στρατευμάτων που επιχειρούσε δια θαλάσσης. Το γεγονός αυτό, απέτρεψε προσωρινά και για όσο χρόνο διαρκούσαν οι πολεμικές συγκρούσεις στο νησί τη μεταφορά των πολεμικών εφοδίων και των βαρέων όπλων των επιτιθέμενων γερμανικών δυνάμεων.²¹⁹

Η ισχύς της επίθεσης των δυνάμεων των αλεξιπτωτιστών, μειώθηκε σημαντικά τις επόμενες ημέρες και η κατάσταση έδειχνε να επιδεινώνεται ακόμα περισσότερο για τους επιτιθέμενους λόγω της αδυναμίας τους να ανεφοδιαστούν από θαλάσσης. Η εικόνα αυτή, άρχισε να γεμίζει με αισιοδοξία τους Συμμάχους, την οποία δεν μετρίαζαν καθόλου οι μικρές επιτυχίες που είχαν οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις σε μικρές γεωγραφικές ζώνες του Αλικιανού και της Αγυιάς. Το κλίμα αντιστράφηκε πλήρως όταν άρχισαν να φαίνονται οι πρώτες σοβαρές φθορές στο βασιλικό ναυτικό. Οι Βρετανοί άρχισαν σταδιακά να χάνουν σημαντικά καταδρομικά, αντιτορπιλικά και πλοία μάχης, από τις αέρος επιθέσεις των βομβαρδιστικών αεροσκαφών του 8ου αεροπορικού σώματος της Λουφτβάφε με αποτέλεσμα αναθεώρησαν την στρατηγική τους. Προτίμησαν να χάσουν μια νίκη γοήτρου παρά να απολέσουν το στοιχείο της υπεροχής τους, τόσο στην περιοχή όσο και γενικότερα στον πόλεμο. Στις 23 Μαΐου 1941, όταν τα αντιτορπιλικά Kashmir και Kelly βυθίστηκαν στα νότια της Κρήτης, οι Βρετανοί εγκατέλειψαν πλήρως τα σχέδια υπεράσπισης του νησιού, καθόσον χωρίς την αεροπορική υπεροχή στο θέατρο επιχειρήσεων της ανατολικής Μεσογείου αυτή ήταν δυσχερέστατη. Την απόφαση στήριζαν τόσο οι στρατιωτικοί κύκλοι, όσο και οι

²¹⁹ Μαργαρίτης, Γ. (2004β), ό.π., σελ. 9-32.

πολιτικοί κύκλοι που παρακολουθούσαν τις εξελίξεις από το Λονδίνο. Οι ανησυχίες για την αντιστροφή του κλίματος επιβεβαιώθηκαν, όταν οι γερμανικές δυνάμεις άρχισαν να σταθεροποιούνται κατά τόπους και όταν οι Σύμμαχοι αδυνατούσαν πια να πιέσουν και να αντεπιτεθούν. Τότε, επικράτησε η επιλογή της εκκένωσης του νησιού, η οποία έγινε βιαστικά και άτακτα, με αποτέλεσμα να υπάρξουν απώλειες σε άνδρες, σε εξοπλισμό, σε πολύτιμα υλικά. Επιβαρυντικά για το κύρος της Βρετανίας και για τις σχέσεις της με τις χώρες της Κοινοπολιτείας της, αποτέλεσε η αδιάφορη στάση που κράτησαν για τους Αυστραλούς και Νεοζηλανδούς στρατιώτες, οι οποίοι αφέθηκαν στο νησί και σε μεγάλο ποσοστό προστέθηκαν στις χιλιάδες των αιχμαλώτων.²²⁰

Οι απώλειες των Γερμανών κατά τις επιχειρήσεις για την κατάληψη της Κρήτης ήταν τεράστιες και ουσιαστικά άλλαξε σε μεγάλο βαθμό τις πολεμικές πρακτικές του στρατηγικού επιτελείου των Γερμανών. Το γεγονός ότι ένας στους τέσσερις αλεξιπτωτιστές σκοτώθηκαν κατά τις επιχειρήσεις κατάληψης της νήσου, τερμάτισαν αυτό το είδος χρήσης των δυνάμεων των αλεξιπτωτιστών. Ουσιαστικά δεν επιχειρήθηκε ξανά κάποια άλλη τέτοιας έκτασης αεροπορική επιδρομή και έθεσε υπό νέο πρίσμα το μέλλον του πολέμου. Ο απολογισμός της Μάχης της Κρήτης για τις γερμανικές δυνάμεις, σύμφωνα με δικά τους στοιχεία ήταν 3.986 νεκροί και αγνοούμενοι, 2.594 τραυματίες και 370 κατεστραμμένα αεροπλάνα. Σύμφωνα με τους Συμμάχους, ο αριθμός των νεκρών των επιτιθέμενων ξεπερνούσε τις 16.000, ενώ για τις δικές τους δυνάμεις (στο στρατόπεδο των Ελλήνων, των Βρετανών και των Κοινοπολιτειακών) οι ανθρώπινες απώλειες ήταν περίπου 3.500 νεκροί, 1.900 τραυματίες και 17.500 αιχμάλωτοι.²²¹

2.3.13 Η Συμμαχική Θεώρηση επί των Αποτελεσμάτων στη Μάχη της Κρήτης

Εδώ κρίνεται αναγκαίο να αναφερθεί η απουσία και η έλλειψη από τη μάχη της 5ης Μεραρχίας Κρητών, από τις ετοιμοπόλεμες δυνάμεις της Κρήτης, απουσία που

²²⁰ Μαργαρίτης, Γ. (2004β), ό.π., σελ. 9-32.

²²¹ Μαργαρίτης, Γ. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Το νέο τοπίο του πολέμου. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/neo-topio-toy-polemoy>

τελικά αποδείχθηκε καθοριστική για την έκβαση του ένοπλου αγώνα.²²² Πριν από την εισβολή των Γερμανών στην Ελλάδα, η Μεραρχία της Κρήτης είχε σταλεί στο ελληνοϊταλικό μέτωπο τον Νοέμβριο του 1940. Η εν λόγω Μεραρχία είχε άμεση εμπλοκή στις μάχες του Τεπελενίου και υπέστη απώλειες σε έμπυχο δυναμικό και σε οπλισμό. Αμέσως μετά την κατάρρευση του μετώπου και μετά τη συνθηκολόγηση του Στρατηγού Τσολάκογλου οι 18.000 περίπου Κρήτες στρατιώτες της 5ης Μεραρχίας, έχοντας παραδώσει τον οπλισμό τους, έμειναν εγκλωβισμένοι στην ηπειρωτική Ελλάδα, χωρίς να μπορούν να επιστρέψουν στις εστίες τους. Πολλοί από αυτούς που βρέθηκαν στην πρωτεύουσα τον χειμώνα 1941-1942 πέθαναν από την πείνα, που είχε λάβει διαστάσεις λιμού. Τον Αύγουστο του 1941, περίπου χίλιοι εκατό άνδρες φυλακίστηκαν από τις ιταλικές δυνάμεις, στις φυλακές της Λάρισας σε άθλιες συνθήκες, με αποτέλεσμα να βρουν θάνατο από τις κακουχίες και τις ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης. Υπολογίζεται, όπως αναφέρει σχετικά η Κωνσταντινάκου,²²³ ότι μέχρι το 1942 παραπάνω από τους μισούς από όσους κρατήθηκαν εκεί, πέθαναν μακριά από την Κρήτη. Εν καιρώ, αποδείχθηκε ότι τα εναπομείναντα μέλη της Μεραρχίας της Κρήτης υπήρξαν τα θύματα από τη μια του στυγνού εκβιασμού για την παράδοση οπλισμού και κατάδοση μελών των Συμμάχων, τους οποίους είτε φυγάδεψαν είτε έκρυβαν οι ντόπιοι μετά την κατάληψη του νησιού από τις γερμανικές δυνάμεις, και από την άλλη της αδιαφορίας των ελληνικών αρχών, αυτών που διορίστηκαν από το καθεστώς κατοχής, που ουσιαστικά δεν κίνησαν ποτέ τις διαδικασίες για την επιστροφή τους²²⁴.

Πριν από την έναρξη της επιχείρησης ΕΡΜΗΣ, η Κρήτη ήταν η μοναδική περιοχή της Ελλάδας που εξακολουθούσε να είναι ελεύθερη και υπό ελληνική κυριαρχία. Εγκαταστημένοι εκεί ήταν ο βασιλιάς και η ελληνική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Εμμανουήλ Τσουδερό. Η επιλογή του δεν ήταν τυχαία, μιας και η Κρητική καταγωγή του κατέστησε ευκολότερη της αποδοχή του από τους Κρήτες, οι οποίοι ήταν καχύποπτοι από τις προηγηθείσες πολιτικές εξελίξεις επί των ημερών του Ιωάννη Μεταξά, οργισμένοι και ανήσυχοι για την τύχη των στρατιωτών τους. Ήταν

²²² Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>

²²³ Κωνσταντινάκου, Δ.-Γ. (2015). *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 32.

²²⁴ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>

αποφασισμένοι να αναλάβουν δράση και να συμμετάσχουν με κάθε τρόπο στην αντίσταση και στην προάσπιση του τόπου τους από τους εισβολείς. Για τον λόγο αυτό, ζητούσαν επισταμένως από τους Συμμάχους και ιδίως από τους Βρετανούς την παραχώρηση όπλων, οι οποίοι τους την αρνούσαν, με την αιτιολογία ότι δεν ήθελαν να δώσουν οπλισμό σε μη τακτικό στρατό και σε μη επιστρατευμένα άτομα. Όλα τα σχέδια επιστράτευσης έπεφταν στο κενό και πάντα ματαιώνονταν, γεγονός που συνέβαλε στην ελλιπή προετοιμασία των ελληνικών και των συμμαχικών δυνάμεων του νησιού.²²⁵

Η μεγαλύτερη ιδιαιτερότητα της Κρήτης ήταν ο πολεμικός στρατιωτικός ρόλος που ανέλαβαν οι μη στρατολογημένοι πολίτες. Η κρητική αντίσταση άρχισε σχεδόν αμέσως με την εισβολή των επιτιθέμενων στρατευμάτων στο νησί, και η συμμετοχή του πληθυσμού στην απόκρουση αυτών υπήρξε μαζική, σχεδόν ενστικτώδης, αποφασιστική και εξαιρετικά παθιασμένη.²²⁶ Όμως, κατά τη διάρκεια των αεροεπιδρομών έντεκα πολεμικά πλοία του βρετανικού βασιλικού ναυτικού βλήθηκαν και βυθίστηκαν μαζί με τα πληρώματά τους, που αριθμούνταν γύρω στις 2.000 άνδρες. Αυτές οι απώλειες, αποτέλεσαν μια από τις βασικές αιτίες της εγκατάλειψης των θέσεων μάχης από τους Βρετανούς. Αν και η αντίσταση του τοπικού πληθυσμού ήταν ισχυρή, εντούτοις δεν ήταν από μόνη της ικανή να ανατρέψει τα επιχειρησιακά θετικά αποτελέσματα των επιτιθεμένων. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι, στο νομό Ηρακλείου, οι κάτοικοι των γύρω χωριών μαζεύονταν ύστερα από σύνθημα των ιερωμένων τους, κατά τόπους εκκλησιών και ενοριών και κατηφόριζαν στην πόλη προκειμένου να την υπερασπιστούν. Οι προσπάθειές τους ήταν επιτυχείς, μέχρι τις 29 Μαΐου, όταν η πόλη κατελήφθη από τους Γερμανούς. Η Μάχη της Κρήτης διανθίζεται από πολλές ένδοξες στιγμές ηρωισμού, οι οποίες όμως δεν ήταν αρκετές για να φέρουν θετικό αποτέλεσμα στους αμυνομένους. Στο τέλος του μήνα Μαΐου, όταν πια συνειδητοποιήθηκε από όλους ότι η περαιτέρω προάσπιση του νησιού ήταν αδύνατη, οι συμμαχικές και κοινοπολιτειακές δυνάμεις άρχισαν να αποχωρούν και να εγκαταλείπουν την Κρήτη από τα νότια και κυρίως από τον νομό Ηρακλείου.

²²⁵ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>

²²⁶ Beevor A. (1991), ό.π., σελ. 178.

Την ίδια τακτική φυγής και κοινό προορισμό την Αίγυπτο ακολούθησε και η ελληνική κυβέρνηση.²²⁷ Με την παύση των ένοπλων συγκρούσεων και τη λήξη της Μάχης της Κρήτης, αλλά και λίγα εικοσιτετράωρα νωρίτερα, οι περισσότερες συμμαχικές δυνάμεις διέφυγαν από τις νότιες παραλίες κυρίως της περιοχής των Σφακίων και γενικότερα του νομού Ρεθύμνου, αλλά και από τις νότιες και βόρειες ακτές του νομού Ηρακλείου, αφήνοντας πίσω 10.000 δικούς τους αιχμαλώτους, έγκλειστους στο στρατόπεδο συγκέντρωσης των Αγίων Αποστόλων στα Χανιά και 1000 περίπου περιπλανώμενους που αναζητούσαν προστασία, βοήθεια και τροφοδοσία, περιπλανώμενοι στην ορεινή Κρήτη. Ήταν εκείνοι που τυχαία ή συνειδητά δεν παραδόθηκαν στα γερμανικά στρατεύματα,²²⁸ καθώς με τη βοήθεια των κατοίκων των χωριών σε όλο το νησί, επέλεξαν να μείνουν κρυμμένοι και κυνηγημένοι. Ορισμένοι από αυτούς κατάφεραν να διαφύγουν αργότερα, το φθινόπωρο του 1941 έως και την Άνοιξη του 1942, από τις νότιες παραλίες του νησιού, με τη βοήθεια των ντόπιων χωρικών και των ομάδων αντίστασης που σχηματίζονταν και αυξάνονταν σταδιακά.

Η δημιουργηθείσα πεποίθηση από τον τομέα πληροφοριών στο στρατόπεδο των επιτιθεμένων ότι ο τοπικός πληθυσμός θα αντιμετώπιζε και θα θεωρούσε ότι τα γερμανικά στρατεύματα ως ελευθερωτές, προκάλεσε την οργή αυτών, οι οποίοι μόνο την πρώτη ημέρα είχαν απώλειες 1.856 αλεξιπτωτιστών (οι απώλειες μπορεί να ήταν και περισσότερες αν λάβουμε υπόψη όσους τραυματίστηκαν αλλά πέθαναν αργότερα). Οι ανωτέρω απώλειες συνεπικουρούμενες από το γεγονός της έντονης συμμετοχής στις εχθροπραξίες του τοπικού πληθυσμού, αποτέλεσαν την κύρια αιτία αλλά ταυτόχρονα και αφορμή για την εκδήλωση των σκληρών αντιποίνων από τους ναζί προς τον τοπικό πληθυσμό,²²⁹ επιπροσθέτως δε, και της ψυχρής τακτικής για την αποτροπή της μη-συμμόρφωσης, εναντίον του άμαχου πληθυσμού, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας. Όμως τελικά, όπως θα διαπιστώσουμε και στο ερευνητικό μέρος της παρούσης διατριβής, τα αντίποινα, οι ομηρίες, οι αγριότητες, οι μαζικές εκτελέσεις και δολοφονίες, οι βασανισμοί κάθε είδους και οι ολοσχερείς καταστροφές χωριών,

²²⁷ Βλάχος, Α. (2004). Η εξόριστη εξουσία. Ελληνικές κυβερνήσεις στη Μέση Ανατολή 1941-1944. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949*. (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, σσ. 159-168.

²²⁸ Καργάκης, Κ. (2016). *Η Μάχη στου «Παπά το Πέραμα» 9 Ιουλίου 1942*. Ηράκλειο: Μαυράκης, σελ. 15.

²²⁹ Beevor A., (1991), ό.π., σελ. 179-180.

διόγκωσαν το μίσος των Κρητών για τα στρατεύματα κατοχής, και ενίσχυσαν την αντίσταση και το πάθος τους για απελευθέρωση.²³⁰

²³⁰ Φραδέλλος, Κ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Μια πρώτη ματαίωση*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/mia-proti-mataiosi>, Επίσης και Αναστασόπουλος, Β. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Το τρίτο «ΟΧΙ»*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/trito-ohi>.

2.4 Το Χρονικό της Επίθεσης των Γερμανικών Δυνάμεων στην Κρήτη

2.4.1 Η Εφαρμογή των Επιτελικών Σχεδίων από τις Γερμανικές Δυνάμεις

Όπως προαναφέραμε και νωρίτερα, είναι αναγκαίο να μελετήσουμε, να αναλύσουμε και να παρουσιάσουμε με όσες λεπτομέρειες μπορούμε το χρονικό της ‘Μάχης της Κρήτης’, όπως αυτό διερευνήθηκε από εμάς μέσα από τις πηγές και τη σχετική βιβλιογραφία, καθόσον έτσι, μπορεί να γίνει αντιληπτό, πώς τελικά οι επιτιθέμενες δυνάμεις, αν και αριθμητικά ολιγότερες των αμυνομένων, κατάφεραν να καταλάβουν την Κρήτη..

Χρονικά, θα μεταφερθούμε λίγο νωρίτερα από την έναρξη της Μάχης της Κρήτης, στον Δεκέμβριο του 1940, όταν ο υποπτέραρχος Στιουντέντ (διοικητής της 7^{ης} Αεροπορικής Πτέρυγας και αρχηγός του σώματος των αλεξιπτωτιστών) μαζί με το επιτελείο του ξεκίνησαν τον σχεδιασμό της επιχείρησης ΕΡΜΗΣ, αμέσως μετά την διαταγή του Χίτλερ, για εισβολή στην Ελλάδα. Ο Στιουντέντ πήρε εντολές να σχεδιάσει επιχειρήσεις που περιελάμβαναν την Μάλτα και την Κρήτη, προκειμένου να διασφαλιστεί το δυτικό μέτωπο και η προσπάθεια επέλασης των γερμανικών δυνάμεων στη Ρωσία το καλοκαίρι του 1941.²³¹ Η κατάκτηση της Κρήτης κατά τις αντιλήψεις των δυνάμεων του Άξονα, δεν θα διασφάλιζε μόνο το δυτικό μέτωπο και την Επιχείρηση ΜΠΑΡΜΠΑΡΟΣΑ, αλλά θα απέτρεπε οποιοσδήποτε αεροπορικές επιχειρήσεις των συμμάχων από την Κρήτη προς τις πετρελαιοπηγές της Ρουμανίας. Επιπλέον, η Κρήτη αποτελούσε ένα στρατηγικό σημείο για την επέλαση και ανατροφοδότηση των δυνάμεων του άξονα σε όλη τη Μεσόγειο. Οι επιθέσεις που πραγματοποίησαν οι στρατιωτικές δυνάμεις του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος στην Γιουγκοσλαβία και στην Ελλάδα τον Απρίλιο του 1941 σηματοδότησαν και τη μοίρα της Κρήτης.²³² Με την κατάκτηση του νησιού, αυξάνονταν για το κατοχικό καθεστώς οι

²³¹ Farrar-Hockley, A. H. (1973). *Student*. New York, NY: Ballantine Books, σελ. 80.

²³² Ansel, W. (1972). *Hitler and the Middle Sea*. Durham, NC: Duke University Press, σελ. 102-103.

προοπτικές για την επιτυχή επέλαση προς τη Μάλτα, την Κύπρο, το Ιράκ, τη Συρία, τη διώρυγα του Σουέζ, τις βρετανικές βάσεις στην Αλεξάνδρεια, και την Αίγυπτο.²³³

Τον Απρίλιο του 1941, ο Πτέραρχος Στιουντέντ (Student), υπέβαλε τη σχεδίαση επίθεσης και εισβολής στην Κρήτη, στον αρχηγό της Λουφτβάφε Χάνς Χέσονεκ (Hans Jeschonnek), ο οποίος, αν και προσπαθούσε να ξεπεράσει την αποτυχία της γερμανικής αεροπορίας στη μάχη της Βρετάνης, προώθησε το σχέδιο του Στιουντέντ στον, διοικητή της Λουφτβάφε Χέρμαν Γκαίρινγκ (Luftwaffe Reichsmarschall Hermann Goering).²³⁴ Τον Απρίλιο του 1940, οι αλεξιπτωτιστές του Στιουντέντ (Student) προετοιμάζονταν να καταλάβουν τον ισθμό της Κορίνθου. Την επόμενη μέρα, ο Στιουντέντ (Student), ο Goering και ο Jeschonnek συσκέφθηκαν για την επιχείρηση ΕΡΜΗΣ.²³⁵ Ο Χίτλερ αν και προειδοποίησε τον Στιουντέντ (Student) για την επικινδυνότητα του σχεδίου του για κατάληψη του νησιού εξ ολοκλήρου από αέρος, έκανε δεκτή την πρότασή του.²³⁶ Τελικά, ο Στιουντέντ (Student), ως διοικητής του 11^{ου} Αεροπορικού Σώματος (11ⁿ Fliegerkorps), έλαβε την εντολή με αριθμό 28, στις 25 Απριλίου 1941 για εκτέλεση της επίθεσης και κατάληψης της νήσου Κρήτης, υπογεγραμμένη και εγκεκριμένη από τον ίδιο τον Χίτλερ, επίθεση την οποία ο Στιουντέντ (Student) πραγματοποίησε τρεις εβδομάδες αργότερα.²³⁷

Με την ανωτέρω εντολή 28 του Χίτλερ δόθηκε και η ονομασία της επιχείρησης: «ΕΡΜΗΣ», γερμανιστί 'Merkur'. Η επιχείρηση τέθηκε υπό τη γενική εποπτεία και αρχηγία του διοικητή της Luftwaffe, Hermann Goering. Διοικητής επί του πεδίου επιχειρήσεων, όπως είδαμε, ορίστηκε ο Student.²³⁸ Με απώτερο στόχο να διαφυλαχθούν οι δυνάμεις για την επίθεση της Ρωσίας, ο Student μπορούσε να αξιοποιήσει επιπλέον μόνο τις δυνάμεις του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος (8^{ov} Fliegerkorps) του Βόλφραμ Ριχτχόφεν (Wolfram Freiherr von Richthoffen) Επίσης, για την επιχείρηση προβλεπόταν ενίσχυση με στρατεύματα από θαλάσσης, με την προϋπόθεση όμως αυτό να μην επηρεάζει την εν εξελίξει επιχείρηση Barbarossa. Όπως ήταν αναμενόμενο, ως

²³³ Pissin, D. W. (1956). *Numbered Air Force Study 162, «The Battle of Crete»*. Maxwell AFB, AL: Air Force Historical Research Agency, σελ. 2.

²³⁴ Whiting, C. (1974). *Hunters from the Sky*. London: Leo Cooper Publishing, σελ. 46.

²³⁵ Sadler, J. (2007). *Operation Mercury*. South Yorkshire: Pen and Sword Books, σελ. 44.

²³⁶ MacDonald, C. (1993). ό.π., σελ. 60-61. Επίσης και Whiting, C. (1974), ό.π., σελ. 47.

²³⁷ MacDonald, C. (1993), ό.π., σελ. 61.

²³⁸ Ansel, W. ό.π., σελ. 208-209.

Διοικητής επί του πεδίου, ο Student μετέφερε το αρχηγείο του στην Αθήνα, πριν την έναρξη των επιχειρήσεων στην Κρήτη.²³⁹

2.4.2 Η Μεταστάθμευση των Γερμανικών Αεροπορικών Δυνάμεων στην Ελλάδα

Η 11^η Fliegerkorps του Student ήταν μια ιδιαίτερη ομάδα της Luftwaffe. Ενδυναμώθηκε μετά τις νίκες στη Νορβηγία και στη δυτική Ευρώπη και υπήρξε πάντα ετοιμοπόλεμη. Η ιδιαιτερότητα της ύπαρξής της ήταν ότι δεν συγκαταλέγονταν στις απλές επίγειες δυνάμεις της Αεροπορίας, αλλά αποτελούνταν κυρίως από άνδρες των ειδικών δυνάμεων και βετεράνους πολλών σωμάτων.²⁴⁰ Αποτελούνταν από την 7^η Ταξιαρχία Αλεξιπτωτιστών (7^η Fallschirmjäger) και την 22^α Αερομεταφερόμενη Ταξιαρχία.²⁴¹

Κατά τη διάρκεια της νύχτας της 19ης Μαΐου, διάφορες εξελίξεις ανάμεσα στη γερμανική αερομεταφορά και στις υπηρεσίες πληροφοριών που υποστήριζαν την επιχείρηση 'ΕΡΜΗΣ (MERKUR)' ήρθαν αντιμέτωπες με τις δυσκολίες της επόμενης μέρας. Κατά την προετοιμασία για την επίθεση στην Κρήτη, διαπιστώθηκαν ελλείψεις κάθε είδους. Μεταξύ αυτών, ήταν ο ανεπαρκής στόλος των μεταγωγικών αεροσκαφών, που αποδείχθηκε και η πιο σημαντική κατά τη διάρκεια της επίθεσης και τα κενά του σχεδίου επίθεσης, όσον αφορά στο χρονοδιάγραμμα, στους στόχους και στον τρόπο της επίθεσης.

Προκειμένου να κινηθεί ολόκληρη η ταξιαρχία αλεξιπτωτιστών στην Κρήτη, τα 502 Ju-52 του 11^{ου} Αεροπορικού Σώματος θα έκαναν δύο δρομολόγια προς το νησί, προκειμένου να ανεφοδιαστούν μετά την πρώτη επίθεση και πριν από την ρίψη του δεύτερου κύματος αλεξιπτωτιστών (Fallschirmjäger) το απόγευμα στις 20 Μαΐου. Αν και οι αεροπόροι έλαβαν τις εντολές αποστολής τους και τις ενημερώσεις τους την προηγούμενη ημέρα, δεν έφτασαν ποτέ οι επιπλέον πληροφορίες των μυστικών υπηρεσιών στους πιλότους της αερομεταφερόμενης δύναμης της επίθεσης. Είχαν δει

²³⁹ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 62.

²⁴⁰ Pissin, D. W. ό.π, σελ. 45.

²⁴¹ Quarrie, B. (2004). *German Airborne Divisions*. Oxford: Osprey Publishing, σελ. 60-62.

την περιοχή μόνο μέσα από τις αεροφωτογραφίες των ζωνών ρίψης, καθώς οι ίδιοι ήταν απόντες κατά τη διάρκεια των ενημερώσεων.²⁴²

Οι γερμανικές μυστικές υπηρεσίες έλαβαν υπόψη τους πολύ σοβαρά τη Συμμαχική άμυνα της Κρήτης, αλλά σχημάτισαν μάλλον εσφαλμένη αντίληψη, η οποία αναγκαστικά οδήγησε στην εσφαλμένη εκτίμηση για τις αμυντικές ικανότητες των Συμμάχων. Με βάση τις πληροφορίες που ήταν διαθέσιμες εκείνη τη στιγμή και την έλλειψη σημαντικής αντιαεροπορικής δύναμης, ο Διοικητής του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος Richthofen, ο οποίος ήταν επιφορτισμένος με την αποστολή της προστασίας της αεροπορικής δύναμης των μεταγωγικών μεταφοράς των αλεξιπτωτιστών, θεωρούσε ότι η αεράμυνα των συμμάχων ήταν μικρής δυναμικής.

Οι δεκαεπτά συνεχόμενες ημέρες βομβαρδισμών πριν από την τελική επίθεση, έπεισαν τους Γερμανούς ότι η αεραπόβαση θα μπορούσε να προχωρήσει χωρίς μεγάλη συμμαχική αντίσταση.²⁴³ Στο τελικό στάδιο προετοιμασίας, πριν από την επίθεση, ο γενικός διευθυντής Alfred Schlemm, ο επικεφαλής πληροφοριών του 11^{ου} Αεροπορικού Σώματος, έλαβε την πρώτη σωστή πληροφορία. Σε αυτήν αναφερόταν ότι, μια Μοίρα Ναυτικής Δύναμης της Αλεξάνδρειας του Βασιλικού Ναυτικού με δύο θωρηκτά, ένα μικρό αεροπλανοφόρο, τέσσερα κρουαζιερόπλοια και δεκαπέντε μικρότερα πολεμικά πλοία αναχώρησαν από την Αίγυπτο εκείνη την ημέρα, με προορισμό τη βόρεια Κρήτη.²⁴⁴ Η απειλή της ναυτικής δύναμης, έθετε σε κίνδυνο την επιχείρηση. Έτσι, η ενίσχυση και η ανατροφοδότηση των επιτιθέμενων στρατιωτών μέσω της θαλάσσης δεν αποτελούσε πλέον επιλογή για το γερμανικό επιτελείο. Την ίδια στιγμή, η εκτιμώμενη Συμμαχική δύναμη στην Κρήτη υπολογίζονταν σε 48.000 άνδρες.²⁴⁵

2.4.3 Η Εναρξη της Αεραποβατικής Ενέργειας - Το Πρώτο Κύμα Επίθεσης

Την προηγούμενη μέρα της επίθεσης, οι γερμανικές δυνάμεις στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν σε εργώδεις προετοιμασίες για την παράταξη των αεροσκαφών, τα οποία τοποθετούνταν από τα πληρώματα εδάφους καθ' όλη τη διάρκεια της νύχτας δίπλα στους διαδρόμους απογείωσης, προς διευκόλυνση της ταχείας αναχώρησης. Οι

²⁴² Ansel, W., ό.π., σελ. 275.

²⁴³ MacDonald, C., ό.π., σελ. 82.

²⁴⁴ Ansel, W., ό.π., σελ. 276.

²⁴⁵ MacDonald, C., ό.π., σελ. 179.

αλεξιπτωτιστές δεν είχαν την ευκαιρία να ξεκουραστούν, αλλά πέρασαν μια δύσκολη και κουραστική νύχτα προετοιμασιών.²⁴⁶ Πριν από το ξημέρωμα, ο άνεμος άλλαξε κατεύθυνση κατά 180°, αλλάζοντας κατά κάποιο τρόπο τις απαιτούμενες ενέργειες για την απογείωση. Το πρώτο μεταγωγικό αεροσκάφος με αλεξιπτωτιστές απογειώθηκε στις 02:35 τοπική ώρα και η όλη επιχείρηση της απογείωσης του συνόλου των αεροσκαφών διήρκησε περίπου δύο ώρες.²⁴⁷ Στις 05:00 τοπική ώρα, όλες οι αεροπορικές δυνάμεις είχαν απογειωθεί.²⁴⁸

Αξίζει να σημειωθεί, ότι περισσότερα από 1.000 συνολικά αεροσκάφη, συμπεριλαμβανομένων των μαχητικών συνοδείας, των βομβαρδιστικών, των μεταγωγικών, των ανεμοπλάνων και των ρυμουλκών των ανεμοπλάνων πέταξαν στον αέρα το πρωί της 20ης Μαΐου 1941, και ξεκινούσαν την πορεία για την επίθεση στην Κρήτη. Τα μεγέθη είναι ασύλληπτα ακόμα και σήμερα, καθόσον οι αριθμοί επιβεβαιώνουν την ικανότητα απογείωσης περίπου 8 αεροσκαφών ανά λεπτό, όταν στις σύγχρονες αεροπορίες, με τις τεχνολογικές ευκολίες, απογειώνονται κάθε δύο με τρία λεπτά, ένα αεροπλάνο μεγάλου εκπετάσματος, όπως τα μεταφορικά, ή ένας σχηματισμός μέχρι τέσσερα μαχητικά αεροσκάφη, ανά διάδρομο απογείωσης. Θα χρειαζόμασταν σήμερα, θεωρητικά, από 18 έως 24 αεροδρόμια για να πετύχουμε αυτό το ρυθμό απογειώσεων.

Ειδικότερα, για την αεραποβατική ενέργεια χρησιμοποιήθηκαν 493 μεταγωγικά Ju-52 και επιπλέον 53 ανεμόπτερα, με 6.000 περίπου αλεξιπτωτιστές,²⁴⁹ συνοδευόμενα από μαχητικά και βομβαρδιστικά του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος, (8¹⁵ Fliegerkorps). Τα μεταγωγικά πετούσαν σε χαμηλό ύψος πάνω από τη θάλασσα, προκειμένου να αποφύγουν την ανίχνευση και ταυτόχρονα να παραμένουν ορατά από τα βομβαρδιστικά που προηγούνταν για να βομβαρδίσουν τις συμμαχικές αμυντικές θέσεις στο νησί. Στη φάση των απογειώσεων, υπήρξε κι ένα αεροπορικό ατύχημα. Ένα βομβαρδιστικό βρέθηκε κοντά στα ανεμόπτερα και τα ρυμουλκά αεροσκάφη, με αποτέλεσμα να κοπούν τα συρματόσχοινα πρόσδεσης ρυμουλκών και ανεμοπτέρων και να προκληθούν οι πρώτες ανθρώπινες απώλειες της ημέρας, μεταξύ αυτών και ο διοικητής Süssman, της Gruppe Mitte.²⁵⁰

²⁴⁶ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 109.

²⁴⁷ Ansel, W., ό.π., σελ. 281.

²⁴⁸ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 109.

²⁴⁹ Ansel, W., ό.π., σελ. 291.

²⁵⁰ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 180.

Καθώς οι μεταφορικοί σχηματισμοί πέρασαν από το ελληνικό νησί των Κυθήρων, ελάττωσαν ακόμα περισσότερο το ύψος πτήσης τους σε μικρότερο των 100 ποδιών (30 περίπου μέτρα) πάνω από τη θάλασσα. Μετά από μια πτήση περίπου δύο ωρών, άρχισαν να φαίνονται οι ακτές του νησιού.²⁵¹ Ο ήλιος, καθώς τις πρωινές ώρες προβαλλόταν χαμηλά στον ορίζοντα με την ανατολική νοτιοανατολική πορεία που είχαν οι επιτιθέμενοι σχηματισμοί, έλαμπε κατά πρόσωπο στους πιλότους και κατέστησε δύσκολη τη διάκριση των χαρακτηριστικών του νησιού. Παρόλα αυτά, η ναυτιλία των επιτιθέμενων σχηματισμών συνεχίστηκε με απόλυτη ακρίβεια, ως προς τους χρόνους της επίθεσης, οι οποίοι τηρήθηκαν όπως είχε σχεδιαστεί. Καθώς η επιτιθέμενη δύναμη αεροσκαφών πλησίαζε στις δυτικές ακτές της Κρήτης, οι σχηματισμοί των αεροσκαφών ανέρχονταν σε ύψος 300-400 ποδιών, ενώ ταυτόχρονα οι αλεξιπτωτιστές προετοιμάζονταν για το άλμα της πτώσης τους στο νησί.²⁵² Αρχικά, τα μεταφορικά ακολούθησαν ένα ίχνος παράλληλο προς τις βόρειες ακτές του νησιού, ενώ τα αεροσκάφη διώξεως βομβαρδισμού, ακολούθησαν το ίχνος πτήσεως για προσβολή των στόχων από βόρεια. Με το πέρας των βομβαρδισμών, τα μεταγωγικά αεροσκάφη με τα Gruppe West και Gruppe Mitte κατευθύνθηκαν προς το Μάλεμε και τα Χανιά, αντιστοίχως, για να αρχίσει η ρίψη των αλεξιπτωτιστών.

Συγκεκριμένα, το πρώτο κύμα επίθεσης ξεκινούσε στις 06:35. Δέκα λεπτά αργότερα, ξεκίνησε το δεύτερο κύμα της επίθεσης. Στο αεροδρόμιο του Μάλεμε, το πρώτο κύμα επίθεσης των βομβαρδιστικών Ju-87 (γνωστά ως στούκας, καθέτου εφορμήσεως), ακολούθησαν δύο δωδεκάδες He-11, που έβαλαν με πυροβόλα κατά των σκηνών των Νεοζηλανδών στρατιωτών και της Βασιλικής Πολεμικής Αεροπορίας, που εξακολουθούσε να παραμένει στο νησί.²⁵³ Για σχεδόν μισή ώρα οι αεροπορικές δυνάμεις του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος, βομβάρδιζαν τις αμυντικές θέσεις γύρω από τον Λόφο 107 προς τα νότια. Όταν τα τελευταία στούκας αποχώρησαν και στράφηκαν προς τα βόρεια, τα μεταγωγικά αεροσκάφη Ju-52, ακολούθησαν το ίχνος πτήσεως από τη δύση προς την ανατολή, παράλληλα με τις ακτές, και άρχισαν να γίνονται ορατά και ευδιάκριτα από τους αμυνόμενους.²⁵⁴

²⁵¹ Ansel, W., ό.π., σελ. 280.

²⁵² Ansel, W., ό.π., σελ. 277 & 281.

²⁵³ Shores, C. (1987). *Air War for Yugoslavia, Greece and Crete 1940-41*. London: Grub Street Publishing, σελ. 282 & 341-342.

²⁵⁴ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 170.

Οι Σύμμαχοι δεν έδειξαν να εκπλήσσονται με την χρονική ακρίβεια της επίθεσης, βάσει κυρίως των πληροφοριών που διέθεταν.²⁵⁵ Ο στρατηγός Φράμπουργκ είχε γνώση ολόκληρου του γερμανικού σχεδίου μάχης μετά τις 7 Μαΐου 1941. Το δελτίο πληροφοριών που είχε στη διάθεσή του, περιέγραφε λεπτομερώς ότι η επίθεση θα βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στις εναέριες δυνάμεις πεζικού που θα επιτίθεντο στις 17 ή περίπου στις 17 Μαΐου. Τα αεροδρόμια του Μάλεμε, του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου αναγνωρίστηκαν ως οι πρωταρχικοί στόχοι για μια δύναμη εισβολής άνω των 25.000 ανδρών, με πρόσθετες ενισχύσεις να φτάνουν μέσω θαλάσσης.²⁵⁶ Έτσι, οι Σύμμαχοι είχαν μια σχεδόν πλήρη εικόνα της επιχείρησης από την αρχή μέχρι την εκτέλεσή της. Εξάλλου, σύμφωνα και με άλλες πηγές, εκτός από τις διασταυρούμενες πληροφορίες της ULTRA, οι Σύμμαχοι κατάφεραν και διατήρησαν ένα πολύπλοκο δίκτυο κατασκόπων και πληροφοριοδοτών, που παρακολουθούσαν συνεχώς τις γερμανικές δράσεις στην ηπειρωτική χώρα.²⁵⁷

Οι διοικητές των Συμμάχων ακολούθησαν την τακτική της ασφάλειας των πληροφοριών, ώστε να μην αποκαλύψουν τις γνώσεις τους για τη γερμανική επιχείρηση. Οι στρατιωτικές αρχές στην Αγγλία, φαίνεται ότι προτίμησαν μάλλον να κινδυνεύσουν να χάσουν την Κρήτη, από το να θέσουν σε κίνδυνο το μυστικό του σπασμένου κωδικού της Luftwaffe, με το σύστημα ULTRA, εξοπλίζοντας και θωρακίζοντας το νησί κατάλληλα για να αμυνθεί έναντι της αεραπόβασης. Το νησί επομένως, έπρεπε κατά τα σχέδια των ιθυνόντων στην Αγγλία, να ενισχυθεί αμυντικά, αλλά όχι τόσο καλά, ώστε να μην αποκαλύψει στις γερμανικές δυνάμεις, το μυστικό των Συμμάχων. Ο Φραϋμπουργκ διατήρησε τις δυνάμεις του όπως το αρχικό πλάνο, μάλλον δεν φάνηκε να κατανοεί πλήρως το σχέδιο των επιτιθεμένων, περίμενε την κύρια επίθεση από την θάλασσα, αλλά παρόλα αυτά, κράτησε και αρκετές εφεδρικές δυνάμεις.²⁵⁸

Πολλές από τις γερμανικές μετέπειτα μεταπολεμικές εκθέσεις της επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’ αναφέρουν τη βρετανική προσπάθεια μελέτης και επιχειρησιακής αξιολόγησης της χρήσης των αερομεταφερόμενων δυνάμεων από τη Luftwaffe.²⁵⁹ Ο Φράμπουργκ γνώριζε αναμφισβήτητα τις γερμανικές επιχειρήσεις των αλεξιπτωτιστών

²⁵⁵ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 174.

²⁵⁶ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 159-160.

²⁵⁷ Kiriakopoulos, G.C. (1997). *Ten Days to Destiny*. Brookline, MA: Hellenic College Press, σελ. 34-43.

²⁵⁸ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 160.

²⁵⁹ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 33.

στη Νορβηγία και στην Ολλανδία. Συνεπώς, από τη στιγμή που γνώριζε τον τρόπο της επίθεσης, συνήγαγε ότι τα αεροδρόμια αποτελούν τον βασικό στόχο και οργάνωσε σχέδιο βάσει αυτού. Οι δυνάμεις του είχαν εντολές να δημιουργήσουν πολλές σημαντικές θέσεις στον ύψωμα 107 νότια του Μάλεμε. Επιπλέον, εφαρμόστηκε σχέδιο διασποράς δυνάμεων για να υποστηριχθούν ταυτόχρονα πολλαπλές αμυντικές επιχειρήσεις σε κάθε αεροδρόμιο αλλά και στα Χανιά.²⁶⁰ Η γεωγραφία του νησιού, με τον ένα και μόνο δρόμο στον βόρειο άξονα του νησιού, τα τρία κύρια αεροδρόμια, τον κόλπο της Σούδας και την πόλη των Χανίων, που ήταν διασκορπισμένα σε μήκος 160 μιλίων στη βόρεια ακτή, δυσκόλευαν τις επιχειρήσεις άμυνας.²⁶¹ Έτσι, ο Φράιμπουργκ διαίρεσε το νησί σε τομείς, κατά παρόμοιο τρόπο με το γερμανικό σχέδιο: Μάλεμε, κόλπος Σούδας, Χανιά, Ρέθυμνο και Ηράκλειο από τα δυτικά προς τα ανατολικά.²⁶²

Για να υπερασπιστεί την Κρήτη, ο Φράιμπουργκ διέταξε μια δύναμη που ήταν κοντά στον αριθμό της τελευταίας γερμανικής εκτίμησης των 48.000 ανδρών. Στην πραγματικότητα, η συμμαχική άμυνα συνίστατο σε ένα σύνολο 42.527 ανδρών του Βασιλικού Ναυτικού, της Βασιλικής Πολεμικής Αεροπορίας, των Βασιλικών Ναυτικών, του Βρετανικού Στρατού, των αυτοκρατορικών δυνάμεων της Αυστραλίας, του τμήματος της Νέας Ζηλανδίας και τμήματος του Ελληνικού Στρατού, που κατάφερε να μεταβεί έγκαιρα στην Κρήτη, καθώς και της χωροφυλακής.²⁶³ Ο Φράιμπουργκ τοποθέτησε την πιο αξιόπιστη μονάδα του τους 11.859 άνδρες του Νεοζηλανδικού τάγματος στο Μάλεμε στα δυτικά. Η 4η, 5η και 10η Ταξιαρχία μαζί με είκοσι ελαφριά πυροβόλα όπλα υπερασπίστηκαν το αεροδρόμιο σε τρεις πλευρές, συμπεριλαμβανομένων των υψωμάτων στα νότια.²⁶⁴ Κοντά στον κόλπο της Σούδας, οι Αυστραλοί και οι Έλληνες υπερασπίστηκαν μια βάση Ναυτικού. Ο Φράιμπουργκ ενίσχυσε τα στρατεύματα αυτά με τις εφεδρείες του, κυρίως με τους μηχανικούς και τα 50 τμήματα ελαφρού πυροβολικού που ανέρχονταν σε 14.822 άνδρες στον τομέα. Στο Αεροδρόμιο του Ρεθύμνου οι Αυστραλοί και Έλληνες υπερασπιστές ανήλθαν σε 6.730 άνδρες και δεκαέξι πυροβολαρχίες. Τέλος, στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του νησιού, στο Ηράκλειο, παρατάχθηκαν 8.024 Βρετανικά, Αυστραλιανά και Ελληνικά στρατεύματα και είκοσι εννέα πυροβολαρχίες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν ως άμυνα

²⁶⁰ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 36.

²⁶¹ Ansel, W., ό.π., σελ. 238.

²⁶² MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 152.

²⁶³ Davin, D.M. (1953). *Crete*. Wellington: War History Branch, σελ. 480.

²⁶⁴ Davin, D.M. (1953). *Crete*, ό.π., σελ. 483-484.

του αεροδρομίου. Ο Φράιμπουργκ διέθετε επίσης 25 άρματα μάχης και θωρακισμένους φορείς βαρέων πολυβόλων. Έστειλε δώδεκα από αυτά στο Μάλεμε, δύο στο Ρέθυμνο, δέκα στα Χανιά και έντεκα στο Ηράκλειο.²⁶⁵

Ο Φράιμπουργκ ήξερε από την εμπειρία του αλλά και από πληροφορίες, ότι οι γερμανοί αλεξιπτωτιστές ρίχνονταν στη μάχη με ελαφρύ οπλισμό, κυρίως με πιστόλια και χειροβομβίδες. Τα βαριά όπλα θα έφταναν ξεχωριστά, είτε με ρίψεις, είτε με ναυτική μεταφορά. Ο Φράιμπουργκ θεώρησε εαυτόν καλά προετοιμασμένο, καθόσον με το σχέδιο του είχε αναπτύξει άρματα μάχης στα ανατολικά και τα δυτικά και είχε καλύψει όλους τους τομείς άμυνας με μονάδες πυροβολικού. Αν και η πεποίθηση ότι η τοποθεσία του Μάλεμε στα δυτικά ήταν το σημείο-κλειδί, ο Φράιμπουργκ γνώριζε ότι η Κρήτη θα έπεφτε αν οι Γερμανοί εξασφάλιζαν και κρατούσαν ένα από τα τρία αεροδρόμια. Πράγματι, το σχέδιο ενεργείας των επιτιθέμενων, προέβλεπε ως προκαθορισμένους στόχους επίθεσης τα αεροδρόμια και την κατάληψη ενός οποιουδήποτε από αυτά.²⁶⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Φράιμπουργκ αν και γνώριζε, δεν διέταξε την καταστροφή των αεροδρομίων, και αυτό καταδεικνύει ότι είτε πίστευε πως τα αεροδρόμια θα αποδεικνύονταν κάποτε χρήσιμα για τους Συμμάχους στο μέλλον, ή ότι δεν αντιλήφθηκε αυτή την αναγκαιότητα.²⁶⁷

Η επικείμενη πτώση των αλεξιπτωτιστών άρχισε στις 07:05 ώρα τοπική. Τα πρώτα ανεμόπτερα προσγειώνονταν στα δυτικά του Μάλεμε.²⁶⁸ Οι δυνάμεις των αερομεταφερόμενων στρατιωτών κατέλαβαν τις θέσεις προκαλύψεως, πλησίον του συμμαχικού πυροβολικού. Αυτή η ενέργεια, ήταν και η πιο καίρια, και είχε την προβλεπόμενη έκβαση για την ημέρα εκείνη.²⁶⁹ Καθώς η δράση αναπτύσσονταν δυτικά και νότια του Μάλεμε η προέλαση των μεταγωγικών Ju-52 συνεχίζονταν με τη ρίψη του 2ου, 3ου και 4ου τάγματος των αλεξιπτωτιστών περίπου στις 07:15 τοπική ώρα. Το 2ο Τάγμα προσγειώθηκε χωρίς να σημειωθεί κάποιο συμβάν, σε αντίθεση με τις άλλες μονάδες. Οι αλεξιπτωτιστές του 4ου Τάγματος, προσγειώθηκαν ανάμεσα στους βράχους και τους ελαιώνες δυτικά του αεροδρομίου και υπέστησαν σημαντικές απώλειες.²⁷⁰ Το 3ο Τάγμα, κατέπεσε στο τέλος τους σχηματισμού ανατολικά του

²⁶⁵Davin, D.M., ό.π., σελ. 480-483.

²⁶⁶Ansel, W., ό.π., σελ. 277.

²⁶⁷Ansel, W., ό.π., σελ. 259-260.

²⁶⁸Quarrie, B., ό.π., σελ. 52-53.

²⁶⁹MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 172.

²⁷⁰Pissin, D. W., ό.π., σελ. 123.

Μάλεμε και δέχτηκε τα περισσότερα πυρά από τις συμμαχικές θέσεις. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις ομάδες του 3ου Τάγματος προσγειώθηκαν μεταξύ των Τάξεων 21, 22 και 23 της Νέας Ζηλανδίας.²⁷¹ Οι περισσότεροι από αλεξιπτωτιστές υπολογίζονται περίπου στους 400 άνδρες, σκοτώθηκαν χωρίς να προλάβουν να αντιδράσουν.²⁷² Η ηγεσία των επιτιθέμενων αλεξιπτωτιστών, ο Λοχαγός Koch, ο Λοχαγός Meindl, η πλειοψηφία των επικεφαλής του τάγματος των αλεξιπτωτιστών και οι διοικητές της επιχείρησης έπεσαν νεκροί ή τραυματίστηκαν.²⁷³

Μέχρι το μεσημέρι, οι αλεξιπτωτιστές είχαν καταφέρει να καταλάβουν ελάχιστους στόχους και τα γερμανικά στρατεύματα δεν κατάφεραν να καταλάβουν ούτε το αεροδρόμιο του Μάλεμε, ούτε τα υψώματα προς τα νότια. Τα ατυχήματα και οι απώλειες δεν αναφέρονταν, καθώς δεν ήταν δυνατή η επικοινωνία με το κέντρο επιχειρήσεων του 11^{ου} Σώματος στην ηπειρωτική Ελλάδα.²⁷⁴ Σε αντίθεση με το δεύτερο κύμα επίθεσης, το πρώτο που προσγειώθηκε στο Μάλεμε μετρούσε ελάχιστες απώλειες, καθώς οι επιθέσεις των επιθετικών αεροσκαφών (βομβαρδιστικών και καταδιωκτικών) του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος κατάφεραν να καταστείλουν τις αντιαεροπορικές συμμαχικές άμυνες. Έτσι, η Δυτική Ομάδα (Gruppe West) δεν έχασε αεροσκάφη.²⁷⁵

Στα Χανιά, η Ομάδα Κέντρου (Gruppe Mitte) συνάντησε αρκετές αντιξοότητες, καθώς από την αρχή ο διοικητής της, ταγματάρχης Wilhelm Sussman, σκοτώθηκε όταν το ανεμόπτερο του συνετρίβη κατά τη διάρκεια της απογείωσης. Στη συνέχεια οι μονάδες των ανεμοπτέρων δέχτηκαν πυρά από άγνωστες θέσεις, γεγονός που ανάγκασε τους πιλότους σε ενέργειες αποφυγής, οι οποίες είχαν σαν αποτέλεσμα τα ανεμόπτερα να διασκορπιστούν στην πεδιάδα νοτιοδυτικά των Χανίων.²⁷⁶ Τριάντα περίπου λεπτά μετά την άφιξη των ανεμοπτέρων, οι σχηματισμοί των μεταγωγικών Ju-52 έφταναν στο νησί (δηλαδή λίγο αργότερα από τις 07:30).²⁷⁷ Το 1ο και το 2ο τάγμα των αλεξιπτωτιστών ρίχτηκαν όπως είχε προγραμματιστεί, αλλά ενεπλάκησαν σε σφοδρές συγκρούσεις που διεξήχθησαν στο έδαφος αμέσως μετά τη ρίψη τους.

²⁷¹Ansel, W., ό.π., σελ. 286.

²⁷²Palazzo, A., ό.π., σελ. 40-41.

²⁷³MacDonald, C., ό.π., σελ. 173 & 175.

²⁷⁴Pissin, D. W., ό.π., σελ. 129-130.

²⁷⁵Pissin, D. W., ό.π., σελ. 124.

²⁷⁶Pissin, D. W., ό.π., σελ. 126.

²⁷⁷Beevor, A. (1994). *Crete: The Battle and the Resistance*. Boulder CO: Westview Press, σσ. 199-200.

Για τους επιτιθέμενους, η εξασφάλιση των Χανίων και ο κόλπος της Σούδας ήταν πρωτεύοντες στόχοι.²⁷⁸ Έτσι, ακολούθησαν μαζικές ρίψεις αλεξιπτωτιστών εκεί, όμως η αντιαεροπορική άμυνα στο νησί ανάγκασε το τελευταίο κλιμάκιο των μεταγωγικών αεροσκαφών να προβεί στις ρίψεις του 3^{ου} Τάγματος αρκετά χιλιόμετρα μακριά από το επιδιωκόμενο σημείο, με αποτέλεσμα οι άνδρες του να βρίσκονται διασκορπισμένοι σε όλη την πεδιάδα νοτιοδυτικά των Χανίων.²⁷⁹

Παρά το γεγονός ότι ο αντιαεροπορική άμυνα έδρασε περισσότερο από το αναμενόμενο, η δύναμη των μεταγωγικών ελαττώθηκε κατά μόνο επτά αεροσκάφη από τα 493, τα οποία κατέπεσαν από πυρά εδάφους-αέρος.²⁸⁰ Τα μεταγωγικά Ju-52 επέστρεψαν στα αεροδρόμια της ηπειρωτικής Ελλάδας μεταξύ 09:00 και 12:00,²⁸¹ αλλά δεν υπήρχε ακόμη καμία ασύρματη ή άλλου είδους επικοινωνία με την Κρήτη. Έτσι η ηγεσία της Luftwaffe δεν είχε κανέναν τρόπο να γνωρίζει το μέγεθος της καταστροφής που είχε επισυμβεί στο νησί.

2.4.4 Το Δεύτερο Κύμα Επίθεσης

Καθώς ο Στιουντέντ (Student) ανέφερε την επιτυχία του πρώτου κύματος επίθεσης, οι αξιωματικοί των δυνάμεων που αποβιβάστηκαν στην Κρήτη προσπάθησαν να έρθουν σε επαφή με το κέντρο επιχειρήσεων του 11^{ου} Σώματος στην Αθήνα. Ο ραδιοεξοπλισμός ήταν φορτωμένος σε εννέα ανεμόπτερα, αλλά μια σειρά κακών προσγειώσεων κατά το πρώτο κύμα της επίθεσης, είχαν σαν αποτέλεσμα τη φθορά του και την ολοσχερή του καταστροφή. Μετά από οκτώ ώρες προσπαθειών ο υπεύθυνος σημάτων κατόρθωσε να επισκευάσει έναν ασύρματο και να έρθει σε επαφή με την Αθήνα.²⁸² Το μήνυμα που μεταδόθηκε στον Στιουντέντ (Student) ανέφερε τον τραυματισμό του Μείντλ, την ισχυρή αντιαεροπορική άμυνα του πυροβολικού των Συμμάχων στο αεροδρόμιο του Μάλεμε, αλλά και τις μικρότερες που παρατηρήθηκαν σε άλλα σημεία του νησιού. Η κατάσταση στο έδαφος περιγράφηκε σε μεγάλο βαθμό ελεγχόμενη, με τους αλεξιπτωτιστές να προωθούνται προς στον Λόφο 107. Το μήνυμα

²⁷⁸Pissin, D. W., ό.π., σελ. 129.

²⁷⁹Pissin, D. W., ό.π., σελ. 127.

²⁸⁰Pissin, D. W., ό.π., σελ. 127.

²⁸¹MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 187.

²⁸²Pissin, D. W., ό.π., σελ. 129.

δεν έκανε καμία αναφορά στην Ομάδα Κέντρου (Gruppe Mitte), και είτε ήταν συνειδητά παραπλανητικό, είτε οφειλόταν στην έλλειψη επαρκούς πληροφόρησης. Ωστόσο, η ελλιπής αυτή αναφορά ενίσχυσε την αισιόδοξη στάση της ηγεσίας και του επιτελείου σχεδίασης της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ'.²⁸³

Το απόγευμα της 20^{ης} Μαΐου ο Student απέστειλε στο Μάλεμε με δύο Ju-52, έναν Αξιωματικό του, τον Άλμπερτ Σνοβάρσκι (Albert Snowardzki), ο οποίος ήταν υπεύθυνος ελέγχου αεροδρομίων της Λουφτβάφε. Ο σκοπός της αποστολής ήταν η προετοιμασία του αεροδρομίου για την άμεση υποδοχή της υπόλοιπης αερομεταφερόμενης δύναμης. Μόλις τα Ju-52 του Σνοβάρσκι προσγειώθηκαν τον δυτικό διάδρομο, δέχτηκαν ξαφνική και σφοδρή επίθεση στο έδαφος και τότε ο Σνοβάρσκι ανέφερε στον Student ότι το αεροδρόμιο του Μάλεμε δεν βρίσκεται υπό τον πλήρη έλεγχο των γερμανικών δυνάμεων²⁸⁴. Ο Στιουντέντ ακόμα και τότε δεν ήθελε ή δεν μπορούσε να αλλάξει το σχέδιό του.

Η αναδίπλωση και ο ανεφοδιασμός των αεροσκαφών στην ηπειρωτική Ελλάδα χειροτέρευαν περισσότερο την κατάσταση. Για την τήρηση του χρονοδιαγράμματος και για την αναχώρηση του δεύτερου κύματος επίθεσης, απαιτούνταν η ταχεία διαδικασία ανεφοδιασμού και επαναφόρτωσης ολόκληρου του στόλου των μεταγωγικών αεροσκαφών τύπου Junker. Όμως, οι επικρατούσες συνθήκες στα αεροδρόμια ανεφοδιασμού, κατέστησαν το χρονοδιάγραμμα μη πραγματοποιήσιμο. Καθώς τα αεροσκάφη επέστρεφαν μεταξύ 09:00 και 12:00 τοπικής ώρας, οι διαδικασίες προσγείωσης, στα περισσότερα αεροδρόμια ανεστάλησαν λόγω της σκόνης, που σηκωνόταν από τα προπορευόμενα προσγειούμενα αεροσκάφη, παρά τις προσπάθειες των πυροσβεστών των αεροδρομίων να καταβρέξουν τους διαδρόμους προσγείωσης. Τα αεροσκάφη που επέστρεφαν από την αποστολή τους, πετώντας γύρω από τα πεδία προσγείωσης περιμένοντας να καταλαγιάσει η σκόνη, κατανάλωναν τα καύσιμά τους. Οι χρόνοι αναμονής πάνω από τα αεροδρόμια ανέρχονταν περίπου σε δύο ώρες. Τα αεροσκάφη που είχαν βληθεί κατά το πρώτο κύμα των επιθέσεων, συντρίβονταν κατά την προσγείωση τόσο συχνά που τα φορτηγά σωστικά και τα ρυμουλκά των αεροσκαφών απέκλειαν την πρόσβαση στους διαδρόμους. Όλα αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα, οι απώλειες στις προσγειώσεις μετά το πρώτο κύμα να ανέλθουν από επτά

²⁸³ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 188.

²⁸⁴ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 135.

αεροσκάφη σε πενήντα και επηρέασαν δραματικά το δεύτερο κύμα της επικείμενης επίθεσης,²⁸⁵ καθώς θα επιβιβάζονταν περίπου 600 αλεξιπτωτιστές λιγότεροι.

Μόλις τελικά προσγειώθηκαν τα αεροσκάφη ο ανεφοδιασμός του μαζικού στόλου των μεταγωγικών διήρκησε πολύ περισσότερο από το αναμενόμενο και το χρονοδιάγραμμα της επίθεσης έπεφτε συνεχώς έξω. Το χρονοδιάγραμμα επέτρεπε μόνο δύο ώρες για ανεφοδιασμό πριν από την δεύτερη απογείωση, η οποία ήταν προγραμματισμένη για τις 13:00.²⁸⁶ Ο υπεύθυνος διοικητής για την υποστήριξη εδάφους των αεροσκαφών τηλεφώνουσε στο κέντρο επιχειρήσεων του 11^{ου} Σώματος, για να προειδοποιήσει τον Στιουντέντ για τις καθυστερήσεις και για το χάσιμο του πολύτιμου χρόνου. Ωστόσο, η επικοινωνία δεν ήταν εφικτή, παρά πολύ αργότερα. Όταν τελικά ήρθε σε επαφή με το αρχηγείο του Στιουντέντ και ενημέρωσε για τους λόγους της καθυστέρησης, ζήτησε να ενημερωθεί και το 8^ο Αεροπορικό Σώμα, που θα τους παρείχε κάλυψη και στο δεύτερο κύμα, να καθυστερήσει τις απογειώσεις του, από τα άλλα αεροδρόμια, κατά τον αντίστοιχο χρόνο καθυστέρησης των Ju-52. Το μήνυμα αυτό, ποτέ δεν έφτασε στους πιλότους των μαχητικών και των βομβαρδιστικών, που βρίσκονται υπό τις οδηγίες του Ριχτχόφεν, διοικητή του 8^{ου} Σώματος, με αποτέλεσμα τα αεροσκάφη του ήδη να απογειώνονται για την Κρήτη, τηρώντας με ακρίβεια τους αρχικούς χρόνους σχεδίασης. Τα μεταγωγικά τελικά στο δεύτερο κύμα θα επιχειρούσαν μόνο τους. Αν και αρχικά είχε σχεδιαστεί ότι η απογείωση από την Αθήνα θα γίνονταν στις 13:00 ώρα τοπική και η ρίψη των αλεξιπτωτιστών θα λάμβανε χώρα στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο στις 15:00, η καθυστέρηση που σημειώθηκε ήταν πάνω από 3,5 ώρες και η μαζική επίθεση από χιλιάδες αλεξιπτωτιστές που εκτελέστηκε στο πρώτο κύμα τόσο καλά ήταν πλέον αδύνατο να επαναληφθεί και στο δεύτερο.

Τα μαχητικά και τα βομβαρδιστικά είχαν ξεκινήσει το δεύτερο κύμα επιθέσεων με σκοπό την προετοιμασία της ρίψης των αλεξιπτωτιστών στις 15:00, όπως ήταν ο αρχικά προγραμματισμένος χρόνος ρίψης. Η αποστολή τους ήταν ο βομβαρδισμός των θέσεων άμυνας στα αεροδρόμια του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου.²⁸⁷ Ωστόσο, οι αερομεταφορά της δύναμης των αλεξιπτωτιστών δεν πραγματοποιήθηκαν στην αρχικά καθορισμένη ώρα και η επίθεση πέρασε ανεκμετάλλευτη.²⁸⁸ Τα πρώτα μεταγωγικά

²⁸⁵ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 131-132.

²⁸⁶ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 189.

²⁸⁷ Ansel, W., ό.π., σελ. 298.

²⁸⁸ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 132.

αεροσκάφη του δευτέρου κύματος, έφταναν στο νησί λίγο αργότερα από τις 15:50 ώρα τοπική.²⁸⁹ Τα μαχητικά και τα βομβαρδιστικά επιχείρησαν από αέρος για περίπου είκοσι λεπτά και στη συνέχεια κατευθύνθηκαν βόρεια για την ηπειρωτική Ελλάδα λόγω άλλωστε και της ανεπάρκειας καυσίμων. Τη στιγμή που αυτά άφηναν την περιοχή υποστήριξης των ρίψεων την Κρήτη, τα Ju-52 εισέρχονταν στο χώρο επιχειρήσεων και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα οι αλεξιπτωτιστές να πέφτουν χωρίς την υποστήριξη των μαχητικών.²⁹⁰

Η αποτυχία του σχεδίου της επίθεσης των δύο φάσεων του Στιουντέντ (Student) εκείνη τη στιγμή αποκαλύφθηκε. Χωρίς την υποστήριξη από αέρος τα μεταγωγικά κινούνταν σε μια γραμμή μήκους εκατοντάδων χιλιομέτρων, γεγονός που τα καθιστούσε εξαιρετικά εύκολους στόχους για τους Συμμάχους. Φτάνοντας μεμονωμένα ή σε μικρούς σχηματισμούς από τις 15:50 έως και τις 18:40 ώρα τοπικής έδωσαν στους αμυνόμενους αρκετό χρόνο, για να στοχοποιήσουν εύκολα τα ευμεγέθη και αργώς κινούμενα Junker.²⁹¹

Στο Ρέθυμνο εμφανίστηκε μια πομπή από περίπου 160 Ju-52 από ανατολικά, αρχής γενομένης από τις 15:15, ρίπτοντας τους αλεξιπτωτιστές σε απόσταση 400 ποδιών πάνω από την ακτογραμμή ανατολικά του αεροδρομίου και γύρω από την πόλη. Επτά μεταγωγικά έπεσαν στη θάλασσα, αφού βλήθηκαν από τους Έλληνες και τους Αυστραλούς από το έδαφος και ακόμη περισσότερα τυλίχθηκαν στις φλόγες.²⁹² Οι αλεξιπτωτιστές του 1ου και 3ου τάγματος του 2^{ου} συντάγματος αλεξιπτωτιστών υπέστησαν πολύ χειρότερα. Πολλοί πήραν φωτιά την ώρα που πηδούσαν από τα αεροσκάφη τους. Οι Συμμαχικές δυνάμεις είχαν την ευκαιρία να εξουδετερώσουν με ευκολία, όσους αλεξιπτωτιστές προσγειώνονταν μεταξύ των γραμμών άμυνας τους.²⁹³

Στο Ηράκλειο η κατάσταση ήταν παραπλήσια. Σύμφωνα με τους αρχικούς χρόνους σχεδίασης, τα αεροσκάφη του 8^{ου} Σώματος, (Fliegerkorps) επιτέθηκαν στο αεροδρόμιο για περίπου δύο ώρες, αρχίζοντας από τις 15:00 ώρα τοπική.²⁹⁴ Παρ' όλα αυτά, η Ανατολική Ομάδα (Gruppe Ost) των μεταγωγικών αεροσκαφών υπέστη ζημιές και απώλειες. Όπως είδαμε, ακόμη και πριν την απογείωση από τα αεροδρόμια της

²⁸⁹ MacDonald, C., ό.π., σελ. 190.

²⁹⁰ Ansel, W., ό.π., σελ. 301.

²⁹¹ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 136.

²⁹² Shores, C., ό.π. σσ. 350-351.

²⁹³ Ansel, W., ό.π., σελ. 298.

²⁹⁴ Shores, C., ό.π., σελ. 351.

ηπειρωτικής Ελλάδας, οι απώλειες των Ju-52 που προκλήθηκαν κατά τις προσγειώσεις, ανάγκασαν σημαντικό μέρος της δύναμης των αλεξιπτωτιστών, περίπου 600 άνδρες, να μείνει πίσω λόγω της έλλειψης αεροσκαφών.²⁹⁵ Όσα μεταγωγικά απογειώθηκαν (περίπου 240) και σχημάτισαν την Ανατολική Ομάδα (Gruppe Ost), όταν προσέγγισαν τους στόχους στο αεροδρόμιο του Ηρακλείου, αντιμετώπισαν μια σφοδρή αντιαεροπορική άμυνα από τους Συμμάχους. Συγκεκριμένα, λίγο μετά τις 17:00, τα πρώτα από τα 240 Ju-52 εκτελούσαν ρίψεις και επιχειρούσαν να διαφύγουν άμεσα, κατερχόμενα σε χαμηλά ύψη πτήσεως, διακινδυνεύοντας με πτώση στο έδαφος. Σε πολλές άλλες περιπτώσεις τα μεταγωγικά, πριν από τη ρίψη, αναγκάστηκαν να ανέλθουν ψηλότερα, και να αυξήσουν το ύψος ρίψης σε 650 πόδια καθιστώντας τους αλεξιπτωτιστές, που είχαν μεγαλύτερο χρόνο παραμονής στον αέρα κατά τη διάρκεια της πτώσης τους έναν εύκολο στόχο για τους αμυνόμενους.²⁹⁶ Συνολικά δεκαπέντε Ju-52 κατέπεσαν, ενώ μερικά εξερράγησαν στον αέρα ή πήραν φωτιά ενώ έριχναν τους αλεξιπτωτιστές τους.²⁹⁷ Το πυροβολικό των Αυστραλών συμμάχων, που είχε λάβει θέσεις μάχης σε παραπλήσιο ορεινό όγκο (στο 'Κακό Όρος'), επειδή ήταν σε ψηλότερο έδαφος από το ύψος πτήσης των μεταγωγικών που πετούσαν κοντά στο αεροδρόμιο, πυροβολούσε σχεδόν οριζόντια στις πόρτες των αεροσκαφών, καθώς τα γερμανικά μεταγωγικά πετούσαν από μπροστά τους.²⁹⁸ Διακόσιοι αλεξιπτωτιστές έπεσαν στο έδαφος νεκροί. Οι υπόλοιποι προσγειώθηκαν ανάμεσα σε επτά τάγματα αμυντικών δυνάμεων που αποτελούνταν από Βρετανούς, Αυστραλούς και Έλληνες.²⁹⁹ Στην περιοχή του αεροδρομίου Ηρακλείου οι Σύμμαχοι εξάλειψαν ολόκληρο το 2ο τάγμα του 1^{ου} συντάγματος των αλεξιπτωτιστών, που προσγειώθηκε σε ένα ανοιχτό πεδίο κοντά στις άμυνές τους.³⁰⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι σε είκοσι λεπτά τα συμμαχικά όπλα έπαυσαν καθώς δεν είχε μείνει κανείς για να πυροβολήσουν.³⁰¹

2.4.5 Η Ανάδραση και η Επανασχεδίαση των Επιτιθέμενων Δυνάμεων

²⁹⁵ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 192.

²⁹⁶ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 138.

²⁹⁷ Shores, C., ό.π., σελ. 351.

²⁹⁸ MacDonald, C., (1993), ό.π., σελ. 193.

²⁹⁹ Ansel, W., ό.π., σελ. 301.

³⁰⁰ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 138.

³⁰¹ Beavor, A. (1994), ό.π., σελ. 177-178.

Οι πληροφορίες για την κατάσταση στην Κρήτη μεταφέρθηκαν στην έδρα του 11^{ου} Σώματος, στην Αθήνα το βράδυ της 20ης Μαΐου, αλλάζοντας την αρχική πεποίθηση για ικανοποίηση και επιτυχία σε φόβο προς την αποτυχία. Τα μεταγωγικά που επέστρεψαν από το δεύτερο κύμα επιθέσεων της επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’ αποκάλυψαν πολλά για μια ισχυρότερη από την αναμενόμενη συμμαχική αντίσταση.³⁰² Για τον Στιουντέντ η κατάσταση στο ‘θέατρο επιχειρήσεων’ στο νησί ξεκαθαριζόταν σταδιακά. Η ραδιοφωνική ενημέρωση των Βρετανών μετέδιδε την παρουσία μιας σημαντικής συμμαχικής δύναμης στην Κρήτη. Η επικοινωνία με τα στρατεύματα της Λουφτβάφε στο νησί επιβεβαίωσαν την αποτυχία τους να εξασφαλίσουν οποιοδήποτε από τα τρία αεροδρόμια. Επιπλέον, οι περισσότεροι αλεξιπτωτιστές στο νησί κατάφεραν να βρουν ασφαλή καταφύγια κατά τη διάρκεια της νύκτας, αποφεύγοντας τα συμμαχικά στρατεύματα, που εξαπέλυαν σποραδικά πυρά.³⁰³

Η συνολική εικόνα, με το πέρας της ημέρας, ήταν η ακόλουθη:

Στη δυτική πλευρά του Μάλεμε μια δύναμη αλεξιπτωτιστών κρατούσε υπό έλεγχο τις δυτικές και ανατολικές προσεγγίσεις του αεροδρομίου και ένα σημείο στήριξης στους πρόποδες του υψώματος 107. Ο στόχος τους ήταν η κατάληψη του υψώματος, καθόσον χωρίς τον έλεγχο του υψώματος, οποιαδήποτε αεροπορική ενίσχυση στο Μάλεμε θα ήταν αδύνατη. Οι αλεξιπτωτιστές κράτησαν όσες θέσεις είχαν καταλάβει στο δυτικό τμήμα του αεροδρομίου, αν και δέχονταν πυρά σε όλη την διάρκεια του απογεύματος και της νύκτας, από μια Βρετανική δύναμη που υπερασπιζόταν το σημείο.³⁰⁴

Στην κεντρική Κρήτη το 3ο σύνταγμα των αλεξιπτωτιστών κατείχε θέσεις στα νότια των Χανίων και στον κόλπο της Σούδας. Στο Ρέθυμνο δύο τάγματα αλεξιπτωτιστών παρέμεναν ακινητοποιημένα χωρίς να καθίσταται εφικτή γι’ αυτά η κατάληψη του αεροδρομίου. Στο ανατολικό τμήμα του νησιού μια μικρή δύναμη αλεξιπτωτιστών είχε καταλάβει μια θέση κοντά στο Ηράκλειο και αντιστέκονταν στα πυρά των Συμμάχων. Στην προσπάθεια κατάληψης του αεροδρομίου οι απώλειες των επιτιθέμενων ήταν μεγάλες. Χάθηκαν από πτώση είκοσι εννέα αεροσκάφη και άλλα δεκατέσσερα υπέστησαν σοβαρές ζημιές.³⁰⁵

³⁰² Shores, C., ό.π., σελ. 404.

³⁰³ MacDonald, C., ό.π., σελ. 195.

³⁰⁴ Ansel, W., ό.π., σελ. 307.

³⁰⁵ Shores, C., ό.π., σελ. 404.

Κατά τη διάρκεια της νύκτας της 20^{ης} προς την 21^η Μαΐου, ο Στιουντέντ (Student) αρχικά, ένωσε κατά πρώτον, πως απειλείται η καριέρα του από μια πιθανή αποτυχία της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ', κατά δεύτερον πως η υποχώρηση δεν θα ήταν η προσήκουσα λύση γιατί θα άφηνε ανυπεράσπιστους τους αλεξιπτωτιστές που ήδη ήταν στο νησί και μάχονταν, και κατά τρίτον ότι δεν είχε επιτευχθεί κανένας από τους τρεις αντικειμενικούς σκοπούς κατάληψης έστω κι ενός αεροδρομίου, παρόλο που η επίθεση ήταν κατακλυσμιαία, καταγιστική. Εφόσον περίπτωση υποχώρησης³⁰⁶ δεν ήταν δυνατόν να εγκριθεί η λύση μπροστά του ήταν μονόδρομος. Αλλαγή του αντικειμενικού σκοπού της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ'³⁰⁷, της οποίας άλλωστε ήταν και ο εμπνευστής. Παράλληλα, ένας μεγάλος αριθμός συμμαχικών πλοίων εξακολουθούσε να πλέει στη Μεσόγειο, γεγονός που σήμαινε ότι η ενίσχυση μέσω θαλάσσης θα κινδύνευε από τις προσβολές του συμμαχικού ναυτικού. Χωρίς αεροδρόμιο υπό την κατοχή των γερμανικών δυνάμεων, ο Στιουντέντ δεν μπορούσε να ελπίζει ότι θα μπορούσε να ενισχύσει ή ακόμα και να προμηθεύσει τις δυνάμεις του στο νησί. Η αεροδιακομιδή των προμηθειών αποδείχθηκε αδύνατη, καθώς το 11^ο Σώμα διέθετε έναν ανεπαρκή αριθμό εμπορευματοκιβωτίων ειδικών για ρίψη.³⁰⁸

Υπό το φως αυτών των εξελίξεων, ο Στιουντέντ (Student) αποφάσισε να επικεντρώσει όλες τις διαθέσιμες δυνάμεις του σε ένα αεροδρόμιο, σε μια προσπάθεια να ισορροπήσει την κατάσταση υπέρ των Γερμανών. Η αξία της ξαφνικής γερμανικής επίθεσης, απέτυχε να αποφέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα και ανάγκασε τον Στιουντέντ να αναλάβει νέο σχέδιο δράσης.³⁰⁹ Αποφάσισε να εστιάσει το ενδιαφέρον του και τις δυνάμεις του στην κατάληψη του αεροδρομίου του Μάλεμε. Η θέση του αεροδρομίου, ως πλησιέστερο στις αεροπορικές βάσεις από την ηπειρωτική Ελλάδα, πρόσφερε την καλύτερη ευκαιρία για συντονισμένη επίθεση με κάλυψη από αέρος.³¹⁰

Παράλληλα, το ίδιο βράδυ, μετά από συνεννόηση με τον Στιουντέντ (Student), από το επιτελείο του Βερολίνου εκδόθηκε διαταγή για αερομεταφορά όσο το δυνατόν περισσότερων στρατευμάτων, που θα προετοίμαζαν το αεροδρόμιο Μάλεμε για τη συνεχή ανανέωση και ενίσχυση. Όλες οι άλλες ενέργειες ανασύστασης έπρεπε να τεθούν σε αναμονή έως ότου ο Στιουντέντ διασφάλιζε μια επιτυχή προσγείωση.

³⁰⁶ MacDonald, C., ό.π., σελ. 196.

³⁰⁷ MacDonald, C., ό.π., σελ. 196.

³⁰⁸ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 151.

³⁰⁹ Ansel, W., ό.π., σελ. 240.

³¹⁰ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 141. Επίσης και Ansel, W., ό.π., σελ. 311-312.

Μετά από αυτό, ο Ρίνγκελ, (Ringel) διατάχθηκε να μετακινηθεί από το Ηράκλειο στο Μάλεμε, προκειμένου να διευκολυνθεί η γερμανική διείσδυση στο νησί. Μετά την πρώτη προσγείωση γερμανικών αεροσκαφών στο Μάλεμε, οι μονάδες των αλεξιπτωτιστών θα επιτίθονταν προς τα Χανιά και τον κόλπο της Σούδας, επιτρέποντας την εκφόρτωση βαρέων όπλων και αρμάτων διά θαλάσσης. Επίσης, το Βερολίνο, επιθυμούσε την παραμονή του Στιουντέντ (Student) στην Αθήνα κι έτσι ορίστηκε ως υπεύθυνος για τις επιχειρήσεις στο νησί ο στρατηγός Ρίνγκελ. Η δύναμη των ανδρών του ενώθηκε με το εναπομείναν τμήμα της Δυτικής Ομάδας και της Ομάδας του Κέντρου (Gruppe West, και της Gruppe Mitte), τις οποίες και έθεσε υπό τον έλεγχό του. Επιπλέον, από το Βερολίνο, δόθηκε οδηγία στο 8^ο Σώμα, για να παρέχουν κάλυψη και το πιο σημαντικό, για να εντοπίσουν και να βυθίσουν τα πολεμικά πλοία των συμμαχικών πλοίων στα βόρεια της Κρήτης.³¹¹

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο της επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’ σχεδιάστηκε η επίθεση και η πτώση των τελευταίων αλεξιπτωτιστών, με επικεφαλής τον Μπέρναρντ Ράμκε (Bernard Ramcke), ο οποίος είχε εντολή να ‘πέσει’ με τους άνδρες του στα ανατολικά και δυτικά του αεροδρομίου του Μάλεμε.³¹² Ο Στιουντέντ επίσης, ανάθεσε στον Χάουπτμαν Κλάγιε (Hauptmann Kleye) την ανάληψη της ευθύνης για των διεκπεραίωση των επιχειρήσεων στο Μάλεμε, δηλαδή για να προμηθεύσει τις δυνάμεις εκεί, να συγκεντρώσει πληροφορίες από πρώτο χέρι και να επιστρέψει στην Αθήνα. Έχοντας επίγνωση της σοβαρότητας της αποστολής του, ο Κλάγιε έσπευσε να προετοιμαστεί και να απογειωθεί τη νύχτα.³¹³

Την ίδια στιγμή, ο στρατηγός των Συμμαχικών δυνάμεων στην Κρήτη Φραϋμπεργκ δεν κατέστρωσε κάποιο διαφορετικό από το αρχικό στρατηγικό σχέδιο. Στην έδρα του, κοντά στα Χανιά, επικρατούσε ένας αέρας ηρεμίας και επιφυλακτικής αισιοδοξίας. Στο ανώτερο αρχηγείο στο Κάιρο είχαν ήδη σταλεί μηνύματα που πληροφορούσαν ότι η γερμανική επίθεση υπέσθη τρομερές καταστροφές και απώλειες και ότι οι συμμαχικές δυνάμεις κατάφεραν να κρατήσουν όλα τα μεγάλα αεροδρόμια.³¹⁴ Η κατάσταση στο νησί φαινόταν υπό έλεγχο. Το σχέδιο των συμμάχων κράτησε περίπου τέσσερα τα τάγματα σε εφεδρεία έτοιμα να αντεπιτεθούν ανά πάσα στιγμή.

³¹¹ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 141-143.

³¹² MacDonald, C., ό.π., σελ. 196.

³¹³ Ansel, W., ό.π., σελ. 351.

³¹⁴ MacDonald, C., ό.π., σελ. 197.

Μέχρι το απόγευμα, ο Φραϋμπεργκ διέθεσε κάποιες από αυτές τις δυνάμεις για να εμποδίσει τη γερμανική αεραπόβαση. Τώρα, κατά τη διάρκεια της νύχτας οι δυνάμεις του εδραίωσαν και ενίσχυσαν τις θέσεις τους έτοιμες να ανανεώσουν τις μάχες με το πρώτο φως της ημέρας. Ωστόσο, ένα λάθος του Φραϋμπεργκ σε αυτή την πρόιμη άμυνα, αν και φαίνεται ασήμαντο σε μια πρώτη εξέταση αποδείχθηκε καθοριστικής σημασίας. Με το να μην παρατάξει τις δυνάμεις του ενάντια στις γερμανικές θέσεις το απόγευμα της 20ής Μαΐου και αποφεύγοντας να ασκήσει πιέσεις με αντεπιθέσεις στη διάσπαρτη δύναμη των αλεξιπτωτιστών εκείνη τη νύχτα, ο Φραϋμπεργκ έδωσε την ευκαιρία μιας σύντομης ανάπαυσης του αντιπάλου του, στον οποίο, άθελά του, παραχώρησε την πρωτοβουλία των κινήσεων. Τα στοιχεία που είχε στα χέρια του έδειχναν ότι οι Γερμανοί σχεδίαζαν μια επιχείρηση ενίσχυσης των δυνάμεων από θάλασσα και γι' αυτό ο Φραϋμπεργκ διατήρησε τις κινητές του άμυνες ως είχαν. Ωστόσο, δεν πραγματοποιήθηκε η θαλάσσια επιχείρηση όπως αναμενόταν. Με το να διατηρεί τα τέσσερα τάγματα ως εφεδρική δύναμη αντί να τα εξαπολύσει ενάντια στις γερμανικές θέσεις, ο Φραϋμπεργκ απώλεσε εν αγνοία του, την πιθανότητα των συμμάχων για μια επιτυχημένη αντεπίθεση.³¹⁵

2.4.6 Το Ύψωμα 107

Κατά τη διάρκεια της νύχτας, κοντά στο Μάλεμε, παρουσιάστηκε ανέλπιστα ακόμα μια ευκαιρία για τις γερμανικές δυνάμεις. Το 22^ο τάγμα της Νέας Ζηλανδίας, που βρισκόταν υπερασπιζόμενο το ύψωμα 107, προσπαθούσε να ανασυνταχθεί και να εδραιωθεί μετά από τις μάχες της πρώτης ημέρας. Η θέση του είχε βομβαρδιστεί πριν από την αυγή από βομβαρδιστικά, και κατόπιν δέχθηκε πυρά από τρεις πλευρές από τους αλεξιπτωτιστές που δημιούργησαν το πρώτο μικρό τους προγεφύρωμα. Οι Νεοζηλανδοί ζήτησαν ενισχύσεις πολλές φορές όλο το απόγευμα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Η επικοινωνία με την ανώτερη έδρα της 5ης Ταξιαρχίας της Νέας Ζηλανδίας ήταν ανέφικτη. Τα γειτονικά τάγματα στην περιοχή δεν θα μπορούσαν να στείλουν καμία υποστήριξη και το 22ο των Νεοζηλανδών εξάντλησε τα πυρομαχικά του στην προσπάθειά τους να αντιμετωπίσουν τους πρώτους αλεξιπτωτιστές, και αν τους κρατήσουν μακριά από το αεροδρόμιο. Το ύψωμα 107 δεν θα μπορούσε να

³¹⁵ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 140. Επίσης και MacDonald, C., ό.π., σελ. 197.

κρατηθεί αν η επίθεση συνεχιζόταν το πρωί.³¹⁶ Στις 18:00 τοπική ώρα στις 20 Μαΐου, η 5η Ταξιαρχία των Νεοζηλανδών έλαβε τελικά επείγουσα αίτηση για βοήθεια από το 22 τάγμα, δηλώνοντας ότι «εκτός αν αποστείλετε βοήθεια, το τάγμα θα αναγκαστεί να αποσυρθεί». Τότε, ο διοικητής του 22^{ου} τάγματος απάντησε λέγοντας ότι «αν πρέπει να εγκαταλείψετε, εγκαταλείψτε». Παρόλα αυτά έστειλε δύο ομάδες για να βοηθήσουν, που όμως δεν αποδείχθηκε αρκετό.³¹⁷ Μετά από μια σύντομη σύγκρουση με τους Γερμανούς χαμηλότερα από την κορυφή του υψώματος οι Νεοζηλανδοί του 22^{ου} τάγματος υποχώρησαν στα ανατολικά και ενώθηκαν με την υπόλοιπη 5^η Ταξιαρχία. Οι εξαντλημένοι άνδρες των αλεξιπτωτιστών πέρασαν τη νύχτα αναμένοντας μια νέα και σφοδρότερη συμμαχική επίθεση που δεν ήρθε όμως ποτέ.³¹⁸ Αντ' αυτού, οι στρατιωτική δύναμη των Νεοζηλανδών άφησε την θέση του υψώματος 107, επειδή είχε την πεποίθηση ότι διατρέχει ισχυρό κίνδυνο λόγω της έκθεσής τους στα πυρά των αντιπάλων τους. Έτσι, εγκαταλείφθηκε το ύψωμα 107 και μαζί με αυτό, όπως θα καταγράψουμε στη συνέχεια, και η Συμμαχική άμυνα της Κρήτης.³¹⁹

Νωρίς το πρωί της 21ης Μαΐου του 1941, οι διοικητές των Συμμάχων συνειδητοποίησαν το λάθος της απόσυρσης από τον Λόφο 107. Ο Φραϊμπεργκ αναγνώρισε ότι υπερέβαλε στο ζήτημα της εμπιστοσύνης προς τους διοικητές των ταξιαρχιών, στους οποίους έδωσε μεγάλα περιθώρια αυτενέργειας και ανάληψης πρωτοβουλιών και αντίθετα πολύ λίγη καθοδήγηση.³²⁰ Όταν το πρώτο γερμανικό αεροσκάφος προσγειώθηκε στο Μάλεμε, ο Φραϊμπεργκ συνειδητοποίησε ότι η θέση του τέθηκε σε κίνδυνο.

Λίγο μετά την αυγή, ο Κλαίγε προσγείωσε το Ju-52 του στο δυτικό άκρο του αεροδρομίου του Μάλεμε περίπου στις 07:00 τοπική ώρα, εκτεθειμένο μόνο σε σποραδικά πυρά. Επισκέφθηκε τον στρατηγό Μέντλ, τον οποίο βρήκε στο νοσοκομείο τραυματισμένο³²¹ και συζήτησε μαζί του τα θέματα της εξέλιξης της επιχείρησης. Το προγεφύρωμα στο Μάλεμε ήταν πλέον γεγονός για τις μονάδες των επιτιθεμένων, καθώς η προσγείωση του αεροσκάφους του Κλαίγε, επέτρεψε και την εκφόρτωση του φορτίου των πυρομαχικών που είχε μεταφέρει στο πεδίο της μάχης. Στη συνέχεια

³¹⁶ Ansel, W., ό.π., σελ. 309.

³¹⁷ MacDonald, C., ό.π., σελ. 200.

³¹⁸ MacDonald, C., ό.π., σελ. 202.

³¹⁹ MacDonald, C., ό.π., σελ. 201.

³²⁰ Davin, D.M. (1953). *Crete: The Official History of New Zealand in the Second World War*. London: Department of Printed Books, Imperial War Museum, σελ. 138.

³²¹ MacDonald, C., ό.π., σελ. 204.

απογειώθηκε επιτυχώς για την Αθήνα παρά τα σποραδικά πυρά που δέχθηκε το αεροσκάφος του.³²²

Την ώρα που ο Κλαίγε προσγειωνόταν στο Μάλεμε, οι αλεξιπτωτιστές της περιοχής κατελάμβαναν τα όρια του υψώματος 107, για να εντοπίσουν και να καταστρέψουν τις συμμαχικές δυνάμεις, που από τις θέσεις τους είχαν βάλει εναντίον του αεροδρομίου. Επίσης, μια ακόμα μονάδα αλεξιπτωτιστών μετακινήθηκε περιφερειακά για να διασφαλίσει ότι το αεροδρόμιο θα ήταν ελεύθερο από προσβολές των αμυνομένων συμμαχικών δυνάμεων. Καθώς οι συγκρούσεις μεταξύ συμμαχικών δυνάμεων και αλεξιπτωτιστών συνεχίζονταν, προσπαθώντας να εντοπίσουν τις θέσεις ο ένας του άλλου, άρχισαν οι βομβαρδισμοί της δεύτερης ημέρας με αεροσκάφη στούκας της Λουφτβάφε. Οι στόχοι των βομβαρδιστικών αυτή τη φορά ήταν οι θέσεις της αντιαεροπορικής άμυνας του νησιού, ένα έργο αρκετά δύσκολο, καθόσον τα αντιαεροπορικά όπλα είναι πάντα συγκεκαλυμμένα και με την αντίστοιχη παραλλαγή εδάφους, είτε στους ελαιώνες είτε στους βράχους της περιοχής.³²³ Χωρίς να διαθέτουν επικοινωνίες εδάφους (οι ασύρματοι που είχαν μεταφερθεί με τα ανεμόπτερα είχαν καταστραφεί ολοσχερώς την πρώτη ημέρα των επιχειρήσεων, στο πρώτο κύμα), τα επιτιθέμενα στρατεύματα βασίζονταν σε σημάδια με τη χρήση σημαιών με σβάστικα για να δηλώσουν τις θέσεις τους. Αρκετές βέβαια από τις σημαίες στις επιγενόμενες ένοπλες συγκρούσεις έπεφταν στα χέρια των συμμάχων ή των Κρητικών που μάχονταν και η όλη προσπάθεια επικοινωνίας και συντονισμού της αεραπόβασης γινόταν με εξαιρετική δυσχέρεια³²⁴.

2.4.7 Η Κατάληψη του Αεροδρομίου Μάλεμε από τις Γερμανικές Δυνάμεις

Αυτό όμως που ήταν καταλυτικό για την έκβαση της Μάχης της Κρήτης ήταν το γεγονός της κατάληξης υψώματος 107 στο Μάλεμε, από τους επιτιθέμενους. Όταν οι γερμανοί αλεξιπτωτιστές προσέγγισαν την κορυφή του 107 είδαν ότι δεν υπήρχαν συμμαχικές αμυντικές δυνάμεις. Σχεδόν αμέσως, στις 07:15, οι διαβιβαστές

³²² Pissin, D. W., ό.π., σελ. 152.

³²³ Ansel, W., ό.π., σελ. 317.

³²⁴ MacDonald, C., ό.π., σελ. 205, 214.

ενημέρωσαν το κέντρο επιχειρήσεων του Στιουντέντ στην Αθήνα, ότι η ομάδα τους είχε καταλάβει τη νοτιοανατολική πλευρά του αεροδρομίου Μάλεμε και το ύψωμα 107 προς το νότο.³²⁵ Ο Στιουντέντ όπως αναμενόταν, διέταξε την άμεση ενίσχυση του Μάλεμε με όλες τις διαθέσιμες εκείνη τη στιγμή ομάδες.

Την ίδια ημέρα, νωρίς το απόγευμα της 21ης Μαΐου, τα διαθέσιμα στην Αθήνα μεταγωγικά αεροσκάφη, εκτέλεσαν αποστολή αερομεταφοράς και προσγειώθηκαν στο Μάλεμε, μεταφέροντας δύο τάγματα αλεξιπτωτιστών υπό την διοίκηση του Ράμκε (Bernard Ramcke). Ο ίδιος ορίστηκε ως ο γενικός τοπικός διοικητής όλων των στρατευμάτων που βρίσκονταν εκείνη τη στιγμή στην ευρύτερη περιοχή του αεροδρομίου.³²⁶ Ταυτόχρονα, ο Στιουντέντ (Student) σχεδίασε και έδωσε εντολή εκτέλεσης, αυθημερόν αλλά και για τις επόμενες ημέρες την περαιτέρω ενίσχυση του προγεφυρώματος Μάλεμε, με επιπρόσθετες αερομεταφερόμενες δυνάμεις υπό τη γενική διοίκηση του Ρίνγκελ (Ringel), οι οποίες θα ξεκινούσαν από τα λοιπά αεροδρόμια της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η εν λόγω αερομεταφορά σχεδιάστηκε με την υποστήριξη από αέρος του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος του Ρίχτχοφεν και συγκεκριμένα των καταδιωκτικών ως συνοδών αεροσκαφών και των βομβαρδιστικών στούκας ως προπομποί.³²⁷

Το απόγευμα της 21^{ης} Μαΐου, οι δύο πρώτες ομάδες αλεξιπτωτιστών του Ramcke επιτίθονταν από τα δυτικά του αεροδρομίου και άλλες δύο από τα ανατολικά. Αυτές οι δυνάμεις συγκρούστηκαν με τα Βρετανικών στρατεύματα και με τα τάγματα των Μαορί. Οι απώλειες των αλεξιπτωτιστών ήταν και τη δεύτερη ημέρα των επιχειρήσεων αρκετά μεγάλες. Παρόλα αυτά, η ύπαρξη στον εναέριο χώρο πλησίον της περιοχής του Μάλεμε των καταδιωκτικών και των βομβαρδιστικών στούκας του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος προκάλεσαν μεγάλο αντιπερισπασμό στην αντιαεροπορική άμυνα της νήσου, με αποτέλεσμα να καθίσταται εφικτή η προσγείωση μεταγωγικών Ju-52 και η αντίστοιχη ενίσχυση προσωπικού και μέσων στο Μάλεμε.³²⁸

Όντως, οι πιο κρίσιμες ώρες που ίσως έκριναν οριστικά την κατοχύρωση και ασφάλιση του αεροδρομίου του Μάλεμε ήταν αυτές του απογεύματος της 21^{ης} Μαΐου 1941. Όταν οι δυνάμεις υπό τη διοίκηση πλέον του Ράμκε εξασφάλιζαν την ενίσχυση

³²⁵ MacDonald, C., ό.π., σελ. 203.

³²⁶ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 152-153.

³²⁷ Ansel, W., ό.π., σελ. 317-318. Επίσης και Pissin, D. W., ό.π., σελ. 152.

³²⁸ Ansel, W., ό.π., σελ. 320.

και κατοχύρωση της θέσης στο ύψωμα 107, απ' όπου πλέον δεν εξαπολύονταν αντιαεροπορικές επιθέσεις κατά των προσγειούμενων αεροσκαφών, κατέφθαναν οι ενισχύσεις με 63 Ju-52 με άνδρες της δύναμης του Ρίνγκελ, που προσγειώθηκαν στο Μάλεμε.

Πρέπει να σημειώσουμε βεβαίως ότι η προσγείωση της δύναμης αυτής δεν ήταν εύκολη. Μπορεί να μη δέχθηκαν αντιαεροπορικά πυρά, όμως οι συμμαχικές αμυνόμενες δυνάμεις επί του εδάφους στην περιοχή του Μάλεμε εξαπέλυσαν πυρά από το έδαφος στα προσγειούμενα αεροσκάφη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, αμέσως μετά την προσγείωση, τα αερομεταφερόμενα στρατεύματα να εγκαταλείπουν τα αεροπλάνα τρέχοντας και τα συντρίμια των αεροσκαφών να παραμένουν στους χώρους του αεροδρομίου. Όσο τα προπορευόμενα, αλλά ακινητοποιημένα αεροσκάφη κάλυπταν τον διάδρομο προσγείωσης, οι πιλότοι των Ju-52 που ακολουθούσαν, αναγκάζονταν να προσγειώνονται στις παραλίες με αυξημένο κίνδυνο πρόκλησης ατυχημάτων λόγω της μαλακής άμμου.³²⁹

Όμως τελικά, με τις ενισχύσεις των 1800 και πλέον ανδρών που κατέφθασαν στο Μάλεμε εκείνο το απόγευμα³³⁰ (λόγω ευελιξίας και μικρότερου βάρους μεταφοράς), οι επιτιθέμενες δυνάμεις απώθησαν τις αμυνόμενες συμμαχικές δυνάμεις από τις θέσεις που κρατούσαν στην περιοχή του αεροδρομίου και εξασφάλισαν την ελεύθερη πρόσβαση των αεροσκαφών σε αυτό. Μοναδική ίσως αξιόλογη άμυνα, μπορεί να θεωρηθούν οι σποραδικές βολές πυροβολικού των Βρετανών κατά του αεροδρομίου Μάλεμε. Σταδιακά, όπως ήταν αναμενόμενο, η αντίδραση αμυνομένων των συμμάχων μειώθηκε σημαντικά. Παράλληλα στο κέντρο επιχειρήσεων του Στιουντέντ συνεχίζονταν οι πυρετώδεις διεργασίες για την περαιτέρω ενίσχυση των δυνάμεων με σκοπό την κατάληψη της νήσου, η οποία φαινόταν πλέον εφικτή.³³¹

Κατά τη διάρκεια της επόμενης ημέρας, την 22^α Μαΐου οι επιτιθέμενες μονάδες του κεντρικού και ανατολικού τομέα του νησιού ήταν απομονωμένες στο πεδίο δράσης τους και αποκομμένες από ενισχύσεις. Οι διοικητές τους ανάμεναν το αποτέλεσμα της

³²⁹ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 155.

³³⁰ Σημειώνουμε ότι η αερομεταφορά αλεξιπτωτιστών που έχουν επιπρόσθετο βάρος, επιτρέπει μόνο 12 αλεξιπτωτιστές ανά αεροσκάφος, ενώ η μεταφορά ανδρών χωρίς αλεξιπτωτα, και με ελαφρύ οπλισμό επιτρέπει μεγαλύτερο αριθμό επιβαινόντων ανά αεροσκάφος.

³³¹ Ansel, W., ό.π., σελ. 324.

προσπαθείας στο Μάλεμε προκειμένου να προελάσουν ανάλογα με τις οδηγίες που θα κατέφθαναν.

Πιο συγκεκριμένα, στον κεντρικό τομέα, οι επιτιθέμενες ομάδες δεν μπόρεσαν να προσεγγίσουν στον κόλπο της Σούδας και στα Χανιά, και εγκλωβίστηκαν από τις αμυντικές συμμαχικές δυνάμεις. Οι ομάδες του ανατολικού τομέα είχαν κρατήσει ορισμένες θέσεις πλησίον, αλλά εκτός όμως αεροδρομίου Ηρακλείου με αποτέλεσμα να μην εφικτή η από αέρος ενίσχυσή τους. Όμως, στο Ηράκλειο οι επιτιθέμενες δυνάμεις υποστηρίχθηκαν από αέρος, με τις επιχειρήσεις αεροπορικής υποστήριξης των βομβαρδιστικών στούκας του 8^{ου} Σώματος³³². Ταυτόχρονα βέβαια, οι αεροπορικές δυνάμεις των καταδιωκτικών και βομβαρδιστικών εκτελούσαν αποστολές καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας στο Αιγαίο μεταξύ ηπειρωτικού και νησιωτικού εδάφους της ελληνικής επικράτειας.³³³

Οι προσγειώσεις και οι ρίψεις αλεξιπτωτιστών επαναλήφθηκαν με το πρώτο φως στις 22 Μαΐου. Το σχέδιο διατήρησης της προγεφυρωματικής θέσης στο Μάλεμε, είχε τεθεί σε εφαρμογή από το επιτελείο του Στιουντέντ (Student). Παράλληλα, οι αεροπορικές επιχειρήσεις υποστήριξης των καταδιωκτικών και βομβαρδιστικών συνεχίζονταν και προς το νησί, αλλά και προς τους ναυτικούς στόχους επιφανείας.³³⁴

Από την άλλη πλευρά, το πρωί της 22ας Μαΐου γίνεται προσπάθεια ανακατάληψης του αεροδρομίου του Μάλεμε και του υψώματος 107 από τις ελληνικές και τις συμμαχικές δυνάμεις χωρίς αποτέλεσμα. Στην ουσία, όταν ο Στρατηγός Φράϋμπεργκ αντελήφθη την επικινδυνότητα να απολεσθεί όλο το νησί από τη δημιουργία του προγεφυρώματος στο Μάλεμε διέταξε μια οργανωμένη συμμαχική δύναμη να αντεπιτεθεί με κύριο αντικειμενικό σκοπό την ανακατάληψη του αεροδρομίου. Όμως, οι πληροφορίες που έφταναν στον Φραϋμπεργκ δεν ήταν όλες σωστές ή ίσως και ο ίδιος να μην τις ερμήνευε σωστά. Θεώρησε εσφαλμένα λοιπόν, ότι επίκειται η γερμανική απόσυρση στρατευμάτων λόγω των μεγάλων τους απωλειών. Έστειλε από τη δύναμη των συμπατριωτών του δύο Τάγματα με τρία ελαφρά άρματα μάχης να εκδιώξουν τις δυνάμεις των επιτιθεμένων και να ανακαταλάβουν το αεροδρόμιο. Προφανώς, όπως γίνεται αντιληπτό, οι μονάδες αυτές βρέθηκαν αντιμέτωπες με ισχυρές δυνάμεις των συνεχώς αποβιβαζόμενων αλεξιπτωτιστών και

³³²Pissin, D. W., ό.π., σελ. 174.

³³³MacDonald, C., ό.π., σελ. 213-215.

³³⁴MacDonald, C., ό.π., σελ. 249.

στρατιωτών των ειδικών δυνάμεων της ορεινής μεραρχίας του Ρίνγκελ, με αποτέλεσμα να υποχωρήσουν. Επιπρόσθετα, η αεροπορική υποστήριξη από τα πυρά των βομβαρδιστικών και καταδιωκτικών, που επιχειρούσαν καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας υποστηρίζοντας τις αεραποβατικές δυνάμεις δυσκόλεψαν ακόμα περισσότερο την αποστολή που είχε αναταθεί στους Νεοζηλανδούς για την ανακατάληψη του αεροδρομίου.³³⁵

Βέβαια να σημειώσουμε εδώ, πως τόσο έντονη ήταν η πεποίθηση της ηγεσίας της συμμαχικής δύναμης ότι οι αλεξιπτωτιστές υποχωρούσαν, που ενώ είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθούν το αεροδρόμιο από μακριά και να βλέπουν τις ενισχύσεις που κατέφθαναν, ερμήνευαν αυτά που έβλεπαν, ως αποχώρηση δυνάμεων, περισυλλογή των τραυματιών και εκκένωση του νησιού. Στην πραγματικότητα όμως, οι γερμανικές δυνάμεις ενισχύονταν και δεν εγκατέλειπαν το νησί. Μέχρι το μεσημέρι της 22ας Μαΐου έφθαναν αντικρουόμενες πληροφορίες και εκθέσεις στο επιτελείο του Φραϋμπεργκ αναφορικά με τις προθέσεις της αεραποβατικής δύναμης. Από τη μια ανέφεραν ότι τραυματίες και στρατιώτες πεζικού αναχωρούσαν από την περιοχή του Μάλεμε και από την άλλη ότι οι Γερμανοί εξακολουθούσαν να κατέχουν το αεροδρόμιο και τα υψώματα, με πολλά στρατεύματα τα οποία ενισχύονταν συνεχώς. Μόνο στο τέλος της ημέρας, οι τοπικοί διοικητές των συμμάχων συνειδητοποίησαν ξαφνικά ότι αντιμετώπιζαν μια γερμανική ενίσχυση και όχι μια εκκένωση.³³⁶ Ο Φραϋμπεργκ μόνο τότε διέταξε δύο πλήρεις Ταξιαρχίες των συμμαχικών δυνάμεων να αντεπιτεθούν, χωρίς όμως αποτέλεσμα, καθώς οι αερομεταφερόμενες δυνάμεις είχαν ενισχυθεί αρκετά πια και ήταν αδύνατον να επιτευχθεί η ανακατάληψη. Αντίθετα, οι συμμαχικές δυνάμεις, από την αντίσταση των αλεξιπτωτιστών και των ειδικών δυνάμεων της Μεραρχίας Ορεινών Καταδρομών, αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν και να χάσουν έδαφος.³³⁷ Η αεραποβατική δύναμη σε κάθε περίπτωση είχε ως επόμενο αντικειμενικό σκοπό την κίνηση προς τα ανατολικά με πρώτο στόχο τα Χανιά και το λιμάνι της Σούδας.

Επιπλέον, το απόγευμα της 22ας Μαΐου, δια της αερομεταφοράς, αποβιβάστηκαν στο νησί επιπλέον δύο τάγματα της Μεραρχίας Ορεινών Καταδρομών του Ρίνγκελ και ένα τάγμα του μηχανικού. Για να κατανοηθεί το μέγεθος της προσπάθειας των αντιμαχομένων αναφέρουμε το εξής: Την ίδια στιγμή το μη-

³³⁵ MacDonald, C., ό.π., σελ. 223-224.

³³⁶ MacDonald, C., ό.π., σελ. 225-228.

³³⁷ MacDonald, C., ό.π., σελ. 230.

εντοπισμένο συμμαχικό πυροβολικό προκαλούσε ζημιές στα προσγειούμενα Ju-52. Λόγω του μικρού μεγέθους και της κατάστασης που επικρατούσε στο διάδρομο του Μάλεμε, μόνο ένα αεροσκάφος μπορούσε να προσγειωθεί ή απογειωθεί κάθε φορά, κάνοντας τη διαδικασία προσγείωσης ενός τάγματος διαδικασία και δοκιμασία τεσσάρων ωρών. Αυτό παρείχε τη δυνατότητα στο πυροβολικό των συμμάχων να βάλλει σε κάθε αεροσκάφος χωριστά.³³⁸ με τον κίνδυνο πάντα να αποκαλυφθούν οι θέσεις του πυροβολικού, το οποίο θα δεχόταν στη συνέχεια από αέρος επίθεση από τα καταδιωκτικά και βομβαρδιστικά αεροσκάφη της Λουφτβάφε. Το άγχος των μαχητικών επιχειρήσεων, των πολλαπλών απογειώσεων και προσγειώσεων, των αμυντικών γραμμών των αντιμαχομένων και των συνεχιζόμενων βολών, η εμπλοκή στις συγκρούσεις και των απλών κρητικών επέδρασαν αρνητικά στη δράση των επιτιθέμενων δυνάμεων κατά τη διάρκεια των πρώτων 48 ωρών μάχης. Και αυτό ίσως ήταν που έδινε μια αίσθηση και μια πεποίθηση ασφάλειας στις συμμαχικές δυνάμεις. Χαρακτηριστικά, οι απώλειες των επιτιθέμενων, μόνο για την 22^α Μαΐου, ένας σχηματισμός 53 αεροσκαφών έχασε τα 37 ενώ κι ένας άλλος περίπου ίδιου μεγέθους έχασε 14. Ωστόσο, η θέληση για τη διατήρηση του προγεφυρώματος, για την επίτευξη του ανεφοδιασμού και της ενίσχυσης των αερομεταφερόμενων δυνάμεων δικαίωσε τον Στιουντέντ³³⁹. Επίσης, ένα δείγμα θετικών ενεργειών και του μεγέθους της προσπάθειας ήταν και ο καθαρισμός και η απομάκρυνση περίπου 137 συντριμμάτων αεροσκαφών από τους διαδρόμους στο Μάλεμε, καθ' όλη τη διάρκεια της ημέρας³⁴⁰. Στον αντίποδα, αυτό δείχνει και τη θέληση των αμυνομένων να κρατήσουν το νησί, οι οποίοι μάχονταν με αποτελεσματικότητα και επέφεραν ισχυρές απώλειες στους αντιπάλους τους³⁴¹.

2.4.8 Η Προέλαση των Γερμανικών Δυνάμεων

Το βράδυ της 22ας Μαΐου, ο στρατηγός Ρίνγκελ πέταξε στο Μάλεμε για να αναλάβει τη διοίκηση όλων των γερμανικών δυνάμεων στο νησί από το Βερολίνο. Είχε οδηγία να εξασφαλίσει πρωτίστως το αεροδρόμιο του Μάλεμε να κρατήσει ανοιχτό τον

³³⁸ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 171.

³³⁹ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 209.

³⁴⁰ MacDonald, C., ό.π., σελ. 225.

³⁴¹ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 179.

κόλπο της Σούδας για τον ανεφοδιασμό δια θαλάσσης και να ανακουφίσει τους αλεξιπτωτιστές στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο³⁴². Ο Ρίνγκελ είχε σχεδιάσει να κινείται σταδιακά προς τα ανατολικά, να τροφοδοτεί τις ενισχύσεις στη γραμμή κατά την άφιξή τους και να προχωρά σύμφωνα με τις εντολές. Αρχικά διέταξε τις δυνάμεις του γύρω από το Μάλεμε και στη συνέχεια τις οδήγησε να πορεύονται ανατολικά όσο το δυνατόν γρηγορότερα για να καταλάβουν τον κόλπο της Σούδας, προκειμένου να αποτρέψουν οποιοδήποτε συμμαχική ενίσχυση από τον ελλιμενισμό των συμμαχικών πλοίων εκεί. Τα στρατεύματα γύρω από τα Χανιά και τη Σούδα θα έπρεπε να διατηρούν επαφή και να αναμένουν την ενίσχυση. Το πρωί της 23^{ης} Μαΐου, η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών του Ρίνγκελ έφτασε πάνοπλη με Ju-52 στο Μάλεμε. Με τον τρόπο αυτό ολοκληρώθηκε η απαραίτητη οργάνωση για την άμεση κατάληψη του νησιού.³⁴³

Τις επόμενες 48 ώρες, όσο οι δυνάμεις του Ρίνγκελ προέλαυναν προς τα ανατολικά, η αμυντική κατάσταση και οργάνωση των συμμάχων καθίστατο ολοένα και πιο δυσχερής. Οι αεροπορικές επιθέσεις και επιχειρήσεις της Λουφτβάφε έγιναν πιο αποτελεσματικές. Η RAF υποστήριξε τις επιχειρήσεις των αμυνομένων και εκτέλεσε μια αποστολή βομβαρδισμού στο Μάλεμε το βράδυ της 23^{ης} Μαΐου, ενώ οι δυνάμεις του Φραϋμπεργκ αντεπιτίθεντο για μια ακόμα φορά τίποτα δεν μπορούσε να σταματήσει την επέλαση των δυνάμεων του Ringel ή τις ενισχύσεις που έφταναν στο αεροδρόμιο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ οι συνολικές απώλειες σε γερμανικά αεροσκάφη έφτασαν τις 229 στο τέλος της ημέρας στις 23 Μαΐου η ροή των ανδρών και των πολεμοφοδίων δεν σταμάτησε καθόλου. Η μεραρχία του Ρίνγκελ που ήταν ειδικά εκπαιδευμένη στον πόλεμο της ορεινής Αυστρίας, κατέλαβε τους λόφους και τους μικρούς ορεινούς όγκους περίξ του Μάλεμε και εκδίωξε από τις θέσεις τους τις αμυντικές συμμαχικές δυνάμεις. Στο τέλος της 23ης Μαΐου, το Μάλεμε ήταν ασφαλώς εκτός της εμβέλειας των συμμαχικών πυροβόλων όπλων. Με μόλις 273 εν ενεργεία μεταφορικά αεροσκάφη ο Στιουντέντ διατηρούσε υψηλό ρυθμό ανεφοδιασμού των δυνάμεών του.

³⁴² Ansel, W., ό.π., σελ. 362.

³⁴³ Ansel, W., ό.π., σελ. 366.

2.4.9 Η Εκκένωση της Νήσου από τις Συμμαχικές Δυνάμεις

Άρχισε πλέον να διαφαίνεται και στους δύο αντιμαχομένους, ότι για τους συμμαχούς υπήρχαν δύο εναλλακτικές λύσεις: Ή ήττα στο πεδίο της μάχης, που θα σήμαινε θάνατο ή σύλληψη ή εναλλακτικά η υποχώρηση και απόσυρση από το νησί³⁴⁴. Το πρωί της 24^{ης} Μαΐου, οι γερμανικές δυνάμεις πλέον αλλά και οι Σύμμαχοι κατέληξαν χωριστά στο ίδιο συμπέρασμα: Η πτώση του νησιού ήταν αναπόφευκτη.³⁴⁵

Μέχρι το πρωί της 24^{ης} Μαΐου 1941, οι γερμανικές δυνάμεις στη δυτική και κεντρική Κρήτη αποκατέστησαν την μεταξύ τους επαφή και σύνδεσαν τις περιοχές δράσης τους. Οι βομβαρδισμοί των πόλεων της Κρήτης συνεχίζονται. Στα Χανιά οι επιθετικές δυνάμεις παίρνουν την πρωτοβουλία των κινήσεων, ενώ οι αμυνόμενοι Έλληνες και Σύμμαχοι στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο δηλώνουν ότι θα συνεχίσουν τη μάχη «μέχρις εσχάτων».

Την επόμενη μέρα οι Γερμανικές δυνάμεις καταλαμβάνουν περισσότερο έδαφος και συνεχίζουν την κίνηση προς ανατολικά και νότια. Οι συμμαχικές δυνάμεις μάχονται για να προστατέψουν τα Χανιά. Ο στρατηγός Φραϋμπεργκ με δήλωσή του επισημαίνει τη δύσκολη θέση στην οποία έχουν περιέλθει οι συμμαχικές δυνάμεις. Από τη μεριά του Στιουντέντ γίνεται αποδοχή από το Βερολίνο της άδειας να μετακομίσει την έδρα του αρχηγείου του στην Κρήτη, που πλέον ήταν ασφαλής για τις επιτιθέμενες δυνάμεις.

Την Κάντανο καταλαμβάνουν οι δυνάμεις του Ρίνγκελ στις 26 Μαΐου 1941 και στη συνέχεια καταλαμβάνεται και ο Γαλατάς. Την επομένη, στις 27 Μαΐου, ο αρχιστράτηγος της Μέσης Ανατολής Ουέιβελ στέλνει μήνυμα να αποχωρήσουν οι συμμαχικές δυνάμεις από την Κρήτη. Για τη μεταφορά και διάσωσή τους στέλνονται πλοία του βρετανικού στόλου. Την ίδια ημέρα καταλαμβάνονται τα Χανιά και το λιμάνι της Σούδας.³⁴⁶

Οι Συμμαχικές Δυνάμεις που βρίσκονταν στη Δυτική Κρήτη κατευθύνθηκαν προς τα νότια δια μέσου του ορεινού όγκου των Λευκών Ορέων και κατέληξαν στο μικρό λιμάνι των Σφακίων. Εκεί ο Φραϋμπεργκ διέταξε την εκκένωση όσο το δυνατόν

³⁴⁴ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 171-173.

³⁴⁵ Ansel, W., ό.π., σελ. 368-374.

³⁴⁶ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 180-188.

περισσότερων ανδρών κατά τη διάρκεια της νύχτας, όταν τα μαχητικά και τα βομβαρδιστικά της Λουφτβάφε δεν επιχειρούσαν.³⁴⁷ Χιλιάδες στρατιώτες των συμμαχικών δυνάμεων του νησιού, διέφευγαν κάθε βράδυ σε μια σχεδιασμένη επιχείρηση εκκένωσης, ενώ χιλιάδες άλλοι πολεμούσαν μαζί με τον τοπικό πληθυσμό εναντίον των γερμανικών δυνάμεων, στην προσπάθειά τους να επιτρέψουν τη διαφυγή³⁴⁸ των συντρόφων τους.

Στις 28 Μαΐου 1941 αρχίζει η αποχώρηση των συμμαχικών δυνάμεων από τα Σφακιά. Επίσης, ενώ στα Χανιά μεγάλα τμήματα του γερμανικού στρατού που προέρχονται από την περιοχή των φυλακών Αγιάς και το Μάλεμε μπαίνουν στην πόλη που από την προηγούμενη βρίσκεται ήδη στα χέρια των Γερμανών. Τη στιγμή εκείνη στην πόλη υπήρχαν τμήματα του ελληνικού στρατού και ομάδες ένοπλων πολιτών, οι οποίοι εξακολουθούν να μάχονται, χωρίς να γνωρίζουν ότι το σχέδιο αποχώρησης των συμμαχικών δυνάμεων είχε τεθεί σε εφαρμογή. Όμως από αυτές τις μάχες, καθυστερεί η επέλαση των επιτιθέμενων δυνάμεων και δίνεται πολύτιμος χρόνος διαφυγής στα υποχωρούντα συμμαχικά στρατεύματα από την παραλία των Σφακίων.

Στο Ηράκλειο οι Βρετανοί χωρίς να ενημερώσουν τις Ελληνικές δυνάμεις τη νύχτα εκκενώνουν την πόλη και επιβιβάζονται στα πλοία που για το σκοπό αυτό καταφθάνουν στο λιμάνι. Η Λουφτβάφε συνεχίζει το έργο του βομβαρδισμού της πόλης και του αεροδρομίου. Νέες ρίψεις επίσης αλεξιπτωτιστών σημειώνονται σε κοντινές προς το Ηράκλειο περιοχές. Βομβαρδίζονται τα χωριά Θραψανό, Αρκαλοχώρι και Πεζά, που βρίσκονται επί του οδικού άξονα που οδηγεί μέσω του Ψηλορείτη στις νότιες ακτές του νησιού.

Εν τω μεταξύ Ιταλικά στρατεύματα που προέρχονται από τα Δωδεκάνησα αποβιβάζονται στην Σητεία και καταλαμβάνουν το νομό Λασιθίου³⁴⁹. Διοικητής ήταν ο Ιταλός Στρατηγός Άγγελος Κάρτα που ίδρυσε ως έδρα του στο νομό Λασιθίου την πόλη της Νεάπολης.

³⁴⁷ Hooten, E.R. (1997). *Eagle in Flames: The Fall of the Luftwaffe*. London: Arms and Armour Press, σελ. 86.

³⁴⁸ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 195-196.

³⁴⁹ Cretalive News. (2019, Μαΐου 28). '28 Μαΐου 1941...9η Ημέρα της Μάχης της Κρήτης'. Ανάκτηση 06 Απριλίου 2021, από Cretalive News: <https://www.cretalive.gr/istoria/28-maiou-19419i-imeras-tis-mahis-tis-kritis>.

2.4.10 Το Πέρασ των Ένοπλων Συγκρούσεων – Ο Απολογισμός

Την 1^η Ιουνίου του 1941, ο αγώνας για την Κρήτη έληξε και επίσημα με την παράδοση των εναπομεινάντων συμμαχικών στρατευμάτων. Οι Γερμανοί στρατιώτες συγκέντρωναν τα λάφυρα των δέκα ημερών της μάχης. Ο κόλπος της Σούδας παρέμεινε κλειστός για τη θαλάσσια κυκλοφορία λόγω των ναυαγίων των πλοίων του αγγλικού ναυτικού, οπότε η αεροπορική μεταφορά προμηθειών συνεχίστηκε για αρκετές εβδομάδες αργότερα.

Έως τις 30 Ιουνίου του 1941, τα αεροσκάφη Ju-52 πραγματοποιούσαν 200 με 240 πτήσεις ημερησίως, παρά τη μείωση του ρυθμού των επιχειρήσεων των στρατευμάτων εδάφους.³⁵⁰

Μόλις τερματίστηκε η μάχη οι επιχειρήσεις μετατοπίστηκαν αλλού. Οι δυνάμεις του 8^{ου} Αεροπορικού Σώματος μεταφέρθηκαν ταχέως προς βορρά και συγκεκριμένα στην Πολωνία, για να προετοιμαστούν για την επιχείρηση Barbarossa, που θα ξεκινούσε μέσα σε μόλις τρεις εβδομάδες. Οι δυνάμεις του 10^{ου} Αεροπορικού Σώματος που μεταστάθμευσαν από τη Σικελία αντικατέστησαν το 8^ο Αεροπορικό Σώμα. Ο στρατηγός Ρίνγκελ και η 5^η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών διατήρησαν τον μερικό έλεγχο της Κεντρικής και Δυτικής Κρήτης, με τους Ιταλούς που εμφανίστηκαν στις 28 Μαΐου 1941 να καταλαμβάνουν την Ανατολική Κρήτη³⁵¹. Οι εναπομεινάντες αλεξιπτωτιστές του 11^{ου} Σώματος μεταφέρθηκαν με Ju-52 προς το ρωσικό μέτωπο και την Ιταλία. Συγκεκριμένα στα ανατολικά, στάλθηκε με την προϋπόθεση ότι θα εξυπηρετήσει την εναέρια γραμμή και θα προμηθεύσει τα αεροσκάφη για την προετοιμασία των σταδίων έναρξης της επιχείρησης Barbarossa.³⁵²

Τόσο οι γερμανικές όσο και οι συμμαχικές δυνάμεις υπέστησαν σοβαρές απώλειες κατά τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης. Τα βρετανικά, τα νεοζηλανδικά, τα αυστραλιανά, τα ελληνικά και τα αποικιακά στρατεύματα στο νησί υπέστησαν μεγάλες απώλειες που μεταφράζονται σε 1.751 στρατιώτες νεκρούς ανά ημέρα. Αν και περίπου 16.863 στρατιώτες αποχώρησαν από το νησί, οι γερμανικές δυνάμεις αιχμαλώτισαν

³⁵⁰ Morzik, D.F. (1961). Numbered USAF Study 167, «German Air Force Airlift Operations,» Maxwell AFB, AL: Air Force Historical Research Agency, σελ. 53.

³⁵¹ Ansel, W., ό.π., σελ. 421-422.

³⁵² Edwards, R. (1974). *German Airborne Troops 1936-45*. New York, NY: Doubleday, σελ. 99

12.254. Οι Σύμμαχοι έχασαν 33 αεροσκάφη και 30 άρματα σε μάχη, ενώ 24 πλοία βυθίστηκαν από 8^ο Αεροπορικό Σώμα στον κόλπο της Σούδας και στην ανοιχτή θάλασσα κοντά στην Κρήτη. Πολλά άλλα υπέστησαν σοβαρές ζημιές.³⁵³ Η στενή από αέρος υποστήριξη στους αερομεταφορείς από τα βομβαρδιστικά της Λουφτβάφε είχε σαν αποτέλεσμα τον αποκλεισμό των συμμάχων στη θέση τους στον κόλπο της Σούδας καθ' όλη τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων στο νησί. Ο αντίκτυπος των γερμανικών ατυχημάτων κατά τη διάρκεια της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ' έπληξε ολόκληρο το 11^ο Αεροπορικό Σώμα, τόσο σε έμφυχο δυναμικό, όσο και σε εξοπλισμό και - μηχανήματα. Οι Ναζί υπέστησαν απώλειες περίπου 5.415 σε νεκρούς από ένα σύνολο περίπου 22.000 ανδρών ασχολούμενων με την Κρήτη, δηλαδή ένα ποσοστό περίπου 25%. Ο στόλος των μεταφορικών αεροσκαφών υπέστη συνολικά 271 απώλειες από ένα σύνολο 502 Ju-52 που συμμετείχαν στην εκστρατεία, ποσοστό περίπου 54%³⁵⁴. Από τις μονάδες αυτές 56 άτομα σκοτώθηκαν, άλλα 129 αγνοούνταν και 90 τραυματίστηκαν. Χαρακτηριστικά, παραθέτουμε στο Παράρτημα στην [εικόνα 1](#), φωτογραφία από έναν αεροπορικό κινητήρα, από αεροσκάφος τύπου Junker της Γερμανικής Πολεμικής Αεροπορίας της εποχής του Β'Π.Π. Ο κινητήρας βρίσκεται στο Μουσείο της Αεροπορικής Βάσης του Καστελλίου Πεδιάδος και ανήκει σε αεροσκάφος Junker, που συνεντρίβη στην περιοχή του νομού Ηρακλείου.

Η γερμανική νίκη στη μάχη της Κρήτης σχολιάστηκε ποικιλοτρόπως, τόσο από τους Συμμάχους όσο και από τις δυνάμεις του Άξονα. Η νίκη αυτή ήταν στην πραγματικότητα πικρή και χωρίς αντίκρισμα στην καλύτερη περίπτωση.³⁵⁵ Σε μια τελετή απονομής στρατιωτικών βραβείων τιμής και ανδρείας στις 19 Ιουλίου 1941, ο Χίτλερ παραδέχτηκε την έκπληξή του για τις απώλειες που υπέστησαν οι γερμανικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ' σε συνομιλία του με τον Στιουντέντ. Του είπε μάλιστα εμπιστευτικά ότι οι ημέρες των αλεξιπτωτιστών παρήλθαν μια για πάντα, καθώς το βασικό όπλο αυτού του τρόπου επίθεσης είναι η έκπληξη. Όταν αυτή εκλείπει δεν υπάρχει πια λόγος να ακολουθείται στη μάχη. Ο Στιουντέντ με πληγωμένη υπερηφάνεια διαφώνησε και πρότεινε να ακολουθήσουν την

³⁵³ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 156-166 & 216.

³⁵⁴ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 211, 213 και 214. Επίσης και Shores, C., ό.π., σελ. 403.

³⁵⁵ Lucas, J. (2004). *Storming Eagles: German Airborne Forces in World War II*. Edison, NJ: Castle Books, σελ. 94.

ίδια μέθοδο στις επιθέσεις στη Μάλτα και στη Ρωσία. Ο Στιουντέντ ποτέ δεν έλαβε επίσημη αναγνώριση ή τιμή για την επιτυχία της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ'.³⁵⁶

Από πλευράς του ο ίδιος ο Στιουντέντ παραδέχθηκε ότι η μάχη της Κρήτης του φέρνει πικρία και δυσάρεστες αναμνήσεις. Ότι υπολόγισε τις καταστάσεις και τις συνθήκες εσφαλμένα όταν πρότεινε αυτή την επίθεση και όταν σχεδίασε αυτή την επιχείρηση. Η επίθεση αυτή είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια των γερμανικών αεροπορικών δυνάμεων και των μονάδων των αλεξιπτωτιστών, τις οποίες ο ίδιος είχε δημιουργήσει.³⁵⁷ Παρά το γεγονός ότι η ανώτερη γερμανική διοίκηση χαιρέτησε την επιτυχία της Πολεμικής της Αεροπορίας – Λουφτβάφε, στη μάχη της Κρήτης δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ ανάλυσή της. Οι κριτικές και τα διδάγματα που αντλήθηκαν από την επιχείρηση 'ΕΡΜΗΣ' ποτέ δεν υλοποιήθηκαν σε άλλες επίσημες πηγές εκτός από τις εκθέσεις δράσης και τα προσωπικά απομνημονεύματα.³⁵⁸ Από τη στιγμή που ο Χίτλερ αποφάσισε το ότι οι επιθέσεις μέσω ρίψης αλεξιπτωτιστών και από αέρος τελείωσαν δεν υπήρχε τίποτα να διδαχθεί από τον σχεδιασμό και την υλοποίηση αυτής της αεραποβατικής επιχείρησης.

Η πιο σημαντική συνέπεια της Μάχης της Κρήτης για την Γερμανική Πολεμική Αεροπορία – Λουφτβάφε, αφορά στην παραγωγή πιλότων και αεροσκαφών. Σε συνδυασμό με τις απώλειες που υπέστησαν κατά την διάρκεια της από αέρος υποστήριξης της επιχείρησης Barbarossa, το 1941 ήταν το πρώτο έτος κατά το οποίο οι γερμανικές απώλειες αεροσκαφών Ju-52 υπερέβησαν την παραγωγή τους.³⁵⁹ Για να αντισταθμιστούν οι απώλειες και να εξασφαλιστεί η επακόλουθη ανασύσταση του στόλου των μεταγωγικών η Λουφτβάφε άλλαξε την πολιτική στελέχωσης των Ju-52s σε πιλότους και σε εκπαίδευση. Η Λουφτβάφε χρησιμοποίησε τα Ju-52, σε εκπαιδευτικό ρόλο, για να διδάξει στους εκπαιδευόμενους πιλότους τη μηχανική των επιδόσεων των πολυκινητήριων αεροσκαφών, που είναι κατάλληλα για πτήσεις μειωμένης ορατότητας, ή εντός νεφών. Επιπλέον, οι σωρευτικές απώλειες της Λουφτβάφε δημιούργησαν έλλειψη αεροναυτιλίας σε εμπόλεμες θέσεις μέχρι την άνοιξη του 1942. Η Γερμανία δεν επιχείρησε περαιτέρω αεροπορικές πτήσεις μεγάλης κλίμακας με αλεξιπτωτιστές

³⁵⁶ Lucas, J, ό.π., σελ. 362.

³⁵⁷ MacDonald, C., ό.π., σελ. 301.

³⁵⁸ Pissin, D. W., ό.π., σελ. 204.

³⁵⁹ Morzik, D.F., ό.π., σελ. 40.

πεζικού, παρόλο που σημειώθηκαν αρκετές σημαντικές επιχειρήσεις αεροπορικών μεταφορών και ενίσχυσης των δυνάμεων.³⁶⁰

³⁶⁰ Morzik, D.F., ό.π., σελ. 65-66.

2.5 Η συμμετοχή των Κρητών στη Μάχη της Κρήτης

Η μάχη της Κρήτης ήταν μια μάχη πολλών πρώτων. Ήταν η πρώτη μάχη που σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε ολοκληρωτικά από τη γερμανική Πολεμική Αεροπορία (Luftwaffe), για την κατάληψη ενός νησιού, με ισχυρές δυνάμεις υπεράσπισης. Για πρώτη φορά χρησιμοποιήθηκαν οι αεροπορικές δυνάμεις ως κύρια στρατιωτική δύναμη και οι αεροπορικές επιχειρήσεις ως μέσο ενίσχυσης των δυνάμεων του εδάφους.³⁶¹ Ήταν επίσης, πρώτη φορά στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου που ο άμαχος πληθυσμός συμμετείχε ενεργά στις μάχες, αντί να υποκύπτει στις γερμανικές κατακτητικές δυνάμεις χωρίς αντίσταση. Η λεγόμενη «*κρητική αντίσταση*», σε αντίθεση με τα άλλα υπόγεια, αντιστασιακά κινήματα στην Ευρώπη, τα οποία ξεκίνησαν περίπου ένα χρόνο μετά τη γερμανική εισβολή ξεκίνησε κυριολεκτικά την πρώτη ώρα της επίθεσης.³⁶²

Οι γερμανικές δυνάμεις δεν περίμεναν ότι ο άμαχος πληθυσμός θα διαδραματίσει ενεργό ρόλο κατά τη διάρκεια της μάχης. Η γερμανική μυστική υπηρεσία ενημέρωσε τη γερμανική ηγεσία ότι «*στο μεγαλύτερο μέρος του κρητικός πληθυσμός τρέφει φιλικά αισθήματα προς τη Γερμανία και θα τους δεχόταν ως συμμάχους*».³⁶³ Η κρητική συμμετοχή πολιτών στη μάχη προκάλεσε πολλές απώλειες στους Γερμανούς οι οποίοι «*ένιωσαν ότι ντροπιάζεται το πρωσικό αίσθημα της στρατιωτικής τάξης και έτσι ότι τα αντίποινα κατά του τοπικού πληθυσμού υπήρξαν βάνανυσα*».³⁶⁴

Η Μάχη της Κρήτης ξεκίνησε στις 06:00 στις 20 Μαΐου 1941 με μαζικό αεροπορικό βομβαρδισμό. Στις 08:00, το πρώτο κύμα του αεροσκάφους μεταφοράς έφτασε και έριξε πάνω από 2.500 αλεξιπτωτιστές μέσα την περιοχή Μάλεμε-Χανίων. Μετά το αρχικό σοκ της εναέριας επίθεσης οι υπερασπιστές της νήσου ξεκίνησαν αυτό που ονομάστηκε "turkey shooting", δηλαδή πυροβολούσαν ως σαν να σκόπευαν σε γαλοπούλες. Οι αλεξιπτωτιστές άρχισαν από την αρχή της επίθεσης να αντιμετωπίζουν

³⁶¹ Kiriakopoulos, G.C. (1985). *Ten Days to Destiny: The Battle for Crete 1941*. New York: Watt, σσ. 35-39.

³⁶² Kiriakopoulos, G.C. (1995). *The Nazi Occupation of Crete, 1941-1945*. Westport: Praeger Publishers, σελ. 17. Επίσης και Beevor, A. (2005). *Crete: The Battle and the Resistance (History and Warfare)*. London: John Murray, σελ. 116.

³⁶³ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σελ. 105.

³⁶⁴ Beevor, A. (2005), ό.π., σελ 118.

τα προβλήματα της επιβίωσής τους, καθώς δέχονταν πυρά ενόσω ήταν ακόμα στον αέρα.³⁶⁵

Σε μια από τις πολλές περιπτώσεις άμυνας του τοπικού πληθυσμού, η οποία αναφέρεται στο χωριό Μόδιον, μεταξύ του αεροδρομίου Μάλεμε και των Χανίων, οι Κρήτες, όλων των ηλικιών, χρησιμοποιώντας αυτοσχέδια όπλα επιτέθηκαν σε μια ομάδα γερμανών αλεξιπτωτιστών καθώς αυτοί προσγειώνονταν. Μάλιστα, όσο οι Κρήτες πολίτες επιτίθεντο, οι Νεοζηλανδοί στρατιώτες, που βρίσκονταν περιμετρικά του χωριού, έπρεπε να προσέχουν για να μην χτυπήσουν τους επιτιθέμενους πολίτες που είχαν ξεκινήσει μάχη σώμα με σώμα με τις δυνάμεις των αλεξιπτωτιστών.. Μέχρι το τέλος της επίθεσης, ο 10^{ος} λόχος των γερμανικών επιτιθέμενων στρατευμάτων είχε απώλειες κατά εξήντα τοις εκατό λόγω της άγριας επίθεσης του άμαχου πληθυσμού.³⁶⁶

Επίσης, στο χωριό Γεράνι, ένα χωριό βόρεια του Μόδιου, ένας ακόμα γερμανικός λόχος αλεξιπτωτιστών, που ήταν επανδρωμένος από 126 στρατιώτες προσγειώθηκε μεταξύ των θέσεων των Νεοζηλανδών στρατιωτών και των μαχόμενων Κρητών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, μέχρι το τέλος της ημέρας, να επιβιώσουν μόνο 14 αλεξιπτωτιστές, λόγω της ένοπλης αναμέτρισής τους τις αμυνόμενες συμμαχικές δυνάμεις. Κατά τη διάρκεια της νύχτας, οι απώλειες των γερμανών αλεξιπτωτιστών στην περιοχή γύρω από το αεροδρόμιο του Μάλεμε αυξήθηκαν και ήταν από και τετελεσμένο γεγονός. Το 3^ο Τάγμα των αλεξιπτωτιστών, έχασε πάνω από 400 άνδρες, οι οποίοι είτε σκοτώθηκαν, είτε τραυματίστηκαν, από ένα σύνολο 600 στρατιωτών που έπεσαν με αλεξίπτωτα στην περιοχή. Το 2^ο Τάγμα επίσης, είχε παρόμοιες απώλειες.³⁶⁷

Στο Καστέλλι Κισσάμου, (χωριό στα δυτικά του Μάλεμε), ένα απόσπασμα 72 Γερμανών υπό τις διαταγές του υπολοχαγού Muerbe προσγειώθηκε κοντά στο 1^ο τάγμα του 1ου ελληνικού συντάγματος. Μέσα σε μια ώρα, το ελληνικό τάγμα, που υποστηρίζονταν και από Κρήτες πολίτες, σκότωσαν τον επικεφαλής και 53 από τους άντρες του τάγματος. Για την εν λόγω επίθεση, υποστηρίζεται ότι για την προστασία των Γερμανών αιχμαλώτων από τους Έλληνες παρενέβησαν οι Άγγλοι.³⁶⁸

³⁶⁵ Kiriakopoulos, G.C. (1995), ό.π. σελ. 5

³⁶⁶ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σελ. 6 & (1995), ό.π. σελ. 146.

³⁶⁷ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σελ. 121

³⁶⁸ Palazzo, A. ό.π. σελ. 45-46. Επίσης και Kiriakopoulos, G.C. (1995), ό.π. σελ. 6. Επίσης και Beevor, A. (2005), ό.π., σελ 117.

Στον 10^ο τομέα των Νεοζηλανδικών δυνάμεων, γύρω από την περιοχή Γαλατά-Αλικιανού-Αγιάς η κατάσταση ήταν παρόμοια με εκείνη του Μάλεμε. Στον Γαλατά στοιχεία του 2^{ου} Τάγματος προσγειώθηκαν εντός του χωριού και μάλιστα, όπως λέγεται στην πλατεία, και γνώρισαν την καταστροφή τους στα χέρια του κρητικού πληθυσμού και των Νεοζηλανδών.³⁶⁹ Την ίδια στιγμή, το «ταλαιπωρημένο και στοιχειωδώς εξοπλισμένο» 8^ο ελληνικό Σύνταγμα αποτελούμενο από 800 πρώην στρατολογημένους, υποστηριζόμενους από ζώνες ένοπλων αγροτών, υπερασπίστηκαν την περιοχή του Αλικιανού και απώθησαν την επίθεση του Τάγματος Μηχανικού της 7ης μεραρχίας αλεξιπτωτιστών.³⁷⁰ Ο διοικητής του Τάγματος του Μηχανικού, ταγματάρχης Liebach, ανέφερε ότι ο Αλικιανός κρατήθηκε από τουλάχιστον 4.000 Έλληνες, από Παρτιζάνους και από Βρετανούς.³⁷¹ Το 8ο Ελληνικό Σύνταγμα και οι ομάδες ένοπλων Κρητικών πολιτών κατείχαν τη γραμμή Αλικιανού-Βατόλακου μέχρι τις 25 Μαΐου 1941, όταν αποσύρθηκαν και σταδιακά παραδόθηκαν στις γερμανικές δυνάμεις στις 29 Μαΐου. Για πέντε μέρες μπλόκαραν τη γερμανική προέλαση προς τα Χανιά και τους προκάλεσαν σημαντικές απώλειες με σχεδόν κανένα μέσο εκτός από το υψηλό ηθικό τους.³⁷²

Στην πόλη των Χανίων ο Κρητικός πληθυσμός συμμετείχε στην υπεράσπιση της πόλης, όπως συνέβη και στην περιοχή γύρω από το Μάλεμε. Το παρακάτω είναι ένα παράδειγμα της στάσης του πληθυσμού της Κρήτης κατά τη διάρκεια της μάχης με τους γερμανούς αλεξιπτωτιστές, το οποίο αποτελεί απόσπασμα από τη μαρτυρία του Oberleutnant Toschka και αφορά στην προσπάθεια των ανδρών της μονάδας του να παραμείνουν ζωντανοί.

«Η μόνη πιθανότητα επιβίωσης ήταν να γλιστρήσουμε στις γραμμές και να βγούμε από την πόλη. Η μεγαλύτερη ανησυχία μας ήταν το νερό. Ένας νεαρός αλεξιπτωτιστής προσφέρθηκε να πάρει μερικά δοχεία και να τα γεμίσει από ένα παρακείμενο πηγάδι. Ένας σκοπευτής τον χτύπησε. Έπειτα, ένας δεύτερος στρατιώτης προσπάθησε ξανά με το ίδιο αποτέλεσμα. Εκείνη τη στιγμή, μάρτυρες που είδαν το συμβάν, εντόπισαν τον ελεύθερο σκοπευτή και διαπίστωσαν ότι ήταν γυναίκα. Στο τέλος, ένας λοχίας προσπάθησε ξανά να πάρει νερό, έτρεξε στο ύπαιθρο πήρε τα δοχεία και έτρεξε να προφυλαχθεί, μπαίνοντας σε ένα σπίτι. Εκεί κυκλώθηκε και μια ομάδα γυναικών τον

³⁶⁹ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π. σελ. 169.

³⁷⁰ HAGS. (2000), ό.π., σελ. 63. Επίσης και Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π. σελ. 76.

³⁷¹ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π. σελ. 176.

³⁷² HAGS. (2000), ό.π., σελ. 127. Επίσης και Davin, D.M., σελ. 323.

συνέλαβε. Η ηγέτιδα της ομάδας, κα Georgalakis, μετά από μια μικρή συζήτηση με το οπλισμένο συγκρότημά της, αποφάσισε να τον στείλει πίσω, χωρίς το τουφέκι ή το πιστόλι του - και χωρίς νερό! Τον προέτρεψαν να πει στον αρχηγό του ότι αν δεν αποχωρίσουν - οι γυναίκες των Χανίων - θα τους σκοτώσουν όλους!».³⁷³

Η εξέγερση των Κρητικών κατά της εισβολής των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων εξαπλώθηκε, καθώς η μάχη προχώρησε, σε όλο το νησί. Περίπου 1.500 αλεξιπτωτιστές προσγειώθηκαν στο Ρέθυμνο χωρισμένοι σε τρεις μάχιμες ομάδες. Στην πόλη του Ρεθύμνου, οι Έλληνες χωροφύλακες με τη βοήθεια των πολιτών του Ρεθύμνου και των γύρω χωριών υπερασπίστηκαν την πόλη.³⁷⁴ Μέχρι το τέλος της πρώτης ημέρας της μάχης στο Ρέθυμνο, οι γερμανικές δυνάμεις είχαν απώλειες 70 νεκρούς, 300 τραυματίες και 200 αιχμαλώτους, μεταξύ των οποίων ήταν και ο διοικητής των γερμανικών δυνάμεων στον τομέα του Ρεθύμνου, ο συνταγματάρχης Sturm.³⁷⁵ Σε μια άλλη μάχη, η ομάδα του λοχαγού Wiedemann ήρθε αντιμέτωπη με την Χωροφυλακή και με άλλους Κρήτες πολίτες, οι οποίοι τους παρεμπόδιζαν στο να προχωρήσουν, δημιουργώντας μια γραμμή άμυνας γύρω από το χωριό Περιβόλια.³⁷⁶ Ουσιαστικά, η Χωροφυλακή και οι ομάδες των ένοπλων πολιτών κατέληξαν να πολιορκούν τη γερμανική στρατιωτική μονάδα.³⁷⁷

Όταν περίπου 2.000 αλεξιπτωτιστές προσγειώθηκαν στο Ηράκλειο το τάγμα του λοχαγού Schulz έπεσε στη δυτική και νότια πλευρά του Ηρακλείου. Εκεί, συνάντησε αντίσταση από τους Έλληνες στρατιώτες και τους Κρήτες πολίτες. Η συμμετοχή των πολιτών στο Ηράκλειο ήταν εξίσου ευρεία με αυτήν στα Χανιά και στην περιοχή του Μάλεμε. Οι γερμανικές εκθέσεις αναφέρουν ότι οι Γερμανοί στρατιώτες έρχονταν αντιμέτωποι με ομάδες francs-tireurs, δηλαδή με άτακτες ομάδες ενόπλων, που πολεμούσαν σε ομάδες από 7 έως 8 άτομα. Σύμφωνα με μαρτυρίες, μια από τις ομάδες αυτές καθοδηγούνταν από έναν ιερέα, ο οποίος στη συνέχεια πυροβολήθηκε από τους αλεξιπτωτιστές. Πολλοί γερμανοί στρατιώτες αλεξιπτωτιστές έχασαν τη ζωή τους από Κρήτες άτακτους, που στο σύνολό τους ήταν οπλισμένοι με δικά τους όπλα. Ένας διοικητής των γερμανικών ταγμάτων, ο λοχαγός Walther ανέφερε ότι έχασε "περίπου

³⁷³ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σελ. 185-186.

³⁷⁴ HAGS, (2000), ό.π., σελ. 151.

³⁷⁵ HAGS, (2000), ό.π., σελ. 153.

³⁷⁶ Beevor, A. (2005), ό.π., σελ. 134.

³⁷⁷ HAGS, (2000), ό.π., σελ. 156.

200 άντρες από Κρήτες αντάρτες στις περιοχές γύρω από το χωριό Γούρνες, όπου έπεσε το τάγμα του.³⁷⁸

Στο Ηράκλειο, οι ένοπλες ομάδες των Κρητών ανήκαν σε δύο ένοπλες ομάδες. Η πρώτη, υπό τον Μανώλη Μπαντουβά, ανέλαβε δράση γύρω από την περιοχή του Ατσαλένιου-Μεσαμπελιές-Αϊ Γιάννης - Πατέλης. Η δεύτερη ομάδα ανταρτών, υπό τον Αντώνη Γρηγοράκη, γνωστός και ως Σατανάς, δρούσε στην περιοχή Μασταμπά-Θέρισσο-Γιοφύρο. Αυτές οι ένοπλες ομάδες, προκάλεσαν σημαντικές φθορές στους Γερμανούς αλεξιπτωτιστές και παρείχαν μεγάλες υπηρεσίες στους συμμάχους τόσο κατά τη διάρκεια της μάχης όσο και κατά τη διάρκεια της κατοχής.³⁷⁹

Ακόμη και μεμονωμένοι Κρήτες συμμετείχαν στον πόλεμο εναντίον των Γερμανών αλεξιπτωτιστών. Ο Μανώλης Πατεράκης, ένας χωροφύλακας, εγκατέλειψε την οικογένειά του στα Λευκά Όρη και κατέβηκε προς τα κάτω, στην πεδιάδα, για να πάει να πολεμήσει τους εισβολείς. Στην αρχή της μάχης σκότωσε πέντε αλεξιπτωτιστές. Αργότερα εντάχθηκε σε μια ομάδα δέκα ατάκτων και πέρασε τις επόμενες μέρες αναζητώντας μεμονωμένους αλεξιπτωτιστές. Αυτός φυσικά δεν ήταν ο μόνος. Χιλιάδες άλλοι έδωσαν το παρόν για να αναλάβουν ενεργό δράση στην αντιμετώπιση των εισβολέων.³⁸⁰

Ένα ακόμα παράδειγμα μεμονωμένου Κρητικού πολεμιστή κατά τη διάρκεια της μάχης της Κρήτης είναι η ιστορία του Νικολάου Μανωλάκη. Αυτός, ζούσε στο αγρόκτημα της οικογένειάς του ανάμεσα στα χωριά Σπηλιά και Βουκολιές και κατάφερε να σκοτώσει δεκατρείς αλεξιπτωτιστές, οι οποίοι προσγειώθηκαν στο αγρόκτημα του.³⁸¹ Μέχρι το τέλος της δεκαήμερης μάχης, ο Μανωλάκης είχε σκοτώσει προσωπικά σαράντα αλεξιπτωτιστές, μέχρι τη στιγμή που παραδόθηκε και εκτελέστηκε από τις δυνάμεις των επιτιθέμενων αλεξιπτωτιστών.

Οι γερμανικές δυνάμεις κατέλαβαν την Κρήτη μετά από δέκα ημέρες μάχης. Ήταν μια δαπανηρή ή αλλιώς πύρρειος νίκη για τους επιτιθέμενους. Η επίμονη αντίσταση των Συμμάχων και του κρητικού πληθυσμού είχε καταστροφικές συνέπειες για τις δυνάμεις των αλεξιπτωτιστών. Οι απώλειες θεωρήθηκαν ως πολύ μεγαλύτερες

³⁷⁸ Beevor, A. (2005), ό.π., σσ. 37, 77, 139, 140, & 176.

³⁷⁹ Μανωλικάκης, Ι. (1951). *Ο Γολγοθάς της Κρήτης*. Αθήνα: Αυτοέκδοση, σελ. 46.

³⁸⁰ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σσ. 1 & 88 & (1995), ό.π., σελ. 6.

³⁸¹ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σσ. 177-181.

συγκριτικά με τις απώλειες που είχαν κατά τη διάρκεια των μαχών στη Γιουγκοσλαβία και στην ηπειρωτική Ελλάδα.³⁸² Για τον λόγο αυτό, η ηγεσία του Γ΄ Ράιχ δεν πραγματοποίησε ξανά επιχειρήσεις από αέρος κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο ακριβής αριθμός των Γερμανών στρατιωτών που χάθηκαν από την ενεργό ένοπλη δράση των πολιτών είναι άγνωστος. Ωστόσο, η έρευνα της γερμανικής διοίκησης καταδεικνύει ότι τα 1.955 ονόματα των αγνοουμένων, που λείπουν από τους επίσημους καταλόγους των καταγεγραμμένων νεκρών αφορούν σε στρατιώτες που σκοτώθηκαν στο πεδίο των μαχών από τα πυρά των Κρητών francs-tireurs ατάκτων.³⁸³ Αυτό είναι πάνω από το τριάντα τοις εκατό όλων των απωλειών του ανθρώπινου δυναμικού. Το στρατιωτικό αποτέλεσμα της Κρητικής συμμετοχής στη μάχη ήταν σημαντικό και αποφασιστικό. Ο Alan Clark στο βιβλίο του, *The Fall of Crete* γράφει:

*«Με αυτόν τον τρόπο, ένα επιλεγμένο, εκπαιδευμένο και άρτια εξοπλισμένο σώμα νέων στρατιωτών του Hitler, μετρούμενο μέχρι την τελευταία ουγγιά. με κάθε όπλο που μπορούσε να προσφέρει η τεχνολογία, οι άνδρες αυτοί βρισκόταν σε διάστημα λίγων ωρών, νικημένοι από την αξιοπρέπεια εκείνων των οποίων το έδαφος είχαν επιτεθεί. Πόσο διαφορετική μπορεί να ήταν η πορεία της ιστορίας αν, πριν από ένα χρόνο, οι κάτοικοι της Δύσης είχαν δείξει το ίδιο σκληρό θάρρος όταν εισέβαλαν τα χωριά τους!».*³⁸⁴

Η εμπλοκή των Κρητών πολιτών στη μάχη, επηρέασε σημαντικά και σαφώς αρνητικά την ψυχολογία των γερμανικών δυνάμεων. Για πρώτη φορά στον πόλεμο αντιμετώπισαν μη αποφασιστική στρατιωτική αντίσταση κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων. Οι άνθρωποι που τους επιτέθηκαν δεν τράπηκαν σε φυγή ή εγκατέλειψαν το πεδίο των μαχών. Αντίθετα, παρέμειναν στον τόπο τους ακολουθώντας την είτε την τακτική της συμμόρφωσης, είτε αυτή της αντίστασης ενάντια στο κατοχικό καθεστώς, πάντα στην προσπάθειά τους να συνεχίσουν τη ζωή τους στα νέα δεδομένα.³⁸⁵

Καθώς οι μάχες και οι επιχειρήσεις συνεχίζονταν δυσμενώς για τους επιτιθέμενους, το ηθικό των στρατευμάτων του Γ΄ Ράιχ ακολουθούσε μια φθίνουσα

³⁸² Davin, D.M., ό.π., σελ. 488.

³⁸³ Stewart, I. (1970). *Η Μάχη της Κρήτης. 20 Μαΐου-1 Ιουνίου, Η Ιστορία μιας χαμένης ευκαιρίας*. Μακρινός, Δ, Θωμόπουλος, Γ. (μτφρ). Αθήνα: Οργανισμός Πολεμικών Εκδόσεων, σελ. 476. Επίσης και Beevor, A. (2005), ό.π., σελ. 230.

³⁸⁴ Clark, A., ό.π., σελ. 83-84.

³⁸⁵ Χατζηπατέρας, Κ., Φαφαλιού, Μ. (1993). *Μαρτυρίες: Κρήτη 1941*. Αθήνα: Κέδρος, σελ. 107.

πορεία σε όλα τα επίπεδα. Για παράδειγμα, για τους επιζώντες του τάγματος επίθεσης του λοχαγού Scherber το τέλος της πρώτης μέρας ήταν εφιαλτικό.³⁸⁶ Ακόμη και ο στρατηγός Meindl, ο Γερμανός διοικητής στην περιοχή του Μάλεμε ανέφερε ότι «παρακολουθούσε χωρίς να μπορεί να βοηθήσει, καθώς οι μονάδες του αποδεκατίζονταν. Δεν είχε ποτέ περάσει από το μυαλό του ή είχε αναλογιστεί, ότι υπήρχε ποτέ η πιθανότητα να πληγούν τόσο γρήγορα και τόσο σοβαρά τα γερμανικά στρατεύματα». Στην Κρήτη, οι «κυνηγιοί» που ήρθαν από τον ουρανό, είχαν γίνει οι ίδιοι το κυνήγι.³⁸⁷

Κατά τη διάρκεια των πρώτων ωρών της μάχης οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές έχασαν περισσότερη από τη μισή τους δύναμη. Οι Βρετανοί και οι Έλληνες στρατιωτικοί όπως επίσης οι Κρήτες πολίτες τους επιτέθηκαν με σφοδρότητα και αποφασιστικότητα. Ο Antony Beevor (1991), στο βιβλίο του *ΚΡΗΤΗ Η Μάχη και η αντίσταση* περιγράφει:

*«Μέχρι το τέλος της πρώτης ημέρας μόνο, πάνω από 2.000 αλεξιπτωτιστές είχαν σκοτωθεί. Για να εκτιμηθεί πόσοι Κρητικοί σκοτώθηκαν είναι αδύνατο, αλλά το σοκ για τους Γερμανούς ήταν αδιαμφισβήτητο. Ερχόμενοι, περίμεναν να βρουν τον αντίπαλό τους κρυμμένο και τρομαγμένο στη σπηλιά. Αντ' αυτού, η αντίσταση των Κρητών, πρόσβαλλε βαθιά το πρωσικό αίσθημα της στρατιωτικής τάξης και γι' αυτό τα αντίποινα υπήρξαν βίαια».*³⁸⁸

Οι Κρητικοί που αντιστάθηκαν και συμμετείχαν στη Μάχη της Κρήτης, δεν δίστασαν να χρησιμοποιήσουν όποιο όπλο είχαν στη διάθεσή τους για να αντιμετωπίσουν τους εισβολείς. Η αγριότητα των αμάχων συγκλόνησε τους αλεξιπτωτιστές. Τα αγόρια, οι ηλικιωμένοι άνδρες και οι γυναίκες «έδειξαν μεγάλη ανδρεία στην άμυνα του νησιού τους. Οι Γερμανοί στρατιώτες αμφισβητήθηκαν διπλά, στην ιδέα ότι τους πολεμούσαν και τους εκτελούσαν οι γυναίκες».³⁸⁹ Ήταν τόσο σφοδρή η άμυνα των κατοίκων του νησιού, ώστε οι αλεξιπτωτιστές, αν και επιτιθέμενοι, υποστήριζαν ότι ήταν κατάφορη παραβίαση των κανόνων και του δίκαιου του πολέμου, οι αμυνόμενοι να επιτίθενται και να πυροβολούν τους αβοήθητους και άοπλους στρατιώτες.

³⁸⁶ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σελ. 151.

³⁸⁷ Kiriakopoulos, G.C. (1995), ό.π., σελ. 176.

³⁸⁸ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 180.

³⁸⁹ Beevor, A. (2005), ό.π., σελ. 109-116.

Ο μεγάλος αριθμός των θυμάτων και η αδυναμία των στρατιωτικών δυνάμεων να επιτύχουν τους στόχους τους απογοήτευσαν την ηγεσία, τους επιτελείς και τους στρατιώτες. Η ηγεσία των γερμανικών δυνάμεων εξωτερίκευσε δια των αντιπάλων αυτή την απογοήτευση και την πύρρειο νίκη που επέτυχε. Τα αντίποινα που υπέστη ο άμαχος πληθυσμός αιτιολογήθηκαν με βάση το σκεπτικό ότι οι άμαχοι δεν πρέπει να πολεμούν, και εν πάσει περιπτώσει, σε καμία περίπτωση ούτε οι ελληνικές ούτε και οι βρετανικές αρχές δεν είχαν δώσει καμία στολή ή περιβραχιόνια στους μαχόμενους πολίτες. Η τακτική αυτή του διαχωρισμού των ενόπλων από τους άμαχους μέσω διακριτικών συμβόλων αποτελούσε έναν επίσημο πολεμικό όρο, που αποσκοπούσε στο να προστατεύει τους απλούς πολίτες από άμεσους ή έμμεσους πυροβολισμούς και από συλλήψεις. Με τον τρόπο αυτό διακρίνονταν οι άμαχοι από τους *francs-tireurs*.³⁹⁰ Έτσι, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις των άρχισαν να σκοτώνουν οποιονδήποτε, ανεξάρτητα από το αν ήταν στρατιωτικοί, ένοπλοι ή μη.

Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της μάχης στο Καστέλι στις 20 Μαΐου 1941, οι επιζώντες από μια ομάδα αλεξιπτωτιστών, υπό τον Peter Muerbe, κατέφυγε σε ένα σπίτι. Μέσα σε ένα από τα δωμάτια βρήκαν τέσσερις πολίτες, την οικογένεια του Σπύρου Βλαχάκη, την σύζυγό του και τα δύο εγγόνια του. Ένας από τους αλεξιπτωτιστές τους πυροβόλησε και τους σκότωσε. Απολογούμενος ο αλεξιπτωτιστής, ισχυρίστηκε ότι οι άμαχοι βρέθηκαν στο επίκεντρο της διασταύρωσης πυρών.³⁹¹ Σε ένα άλλο παράδειγμα, στις 24 Μαΐου, οι ναζί συγκέντρωσαν σαράντα δύο πολίτες από τα χωριά γύρω από το Ηράκλειο. Τους εκτέλεσαν σε αντίποινα για την αντίσταση που προέβαλαν κατά τη διάρκεια της μάχης στο Ηράκλειο.³⁹²

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στο βιβλίο του για τη Μάχη της Κρήτης, ο Richter, αφιέρωσε ένα ολόκληρο κεφάλαιο,³⁹³ στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει τους λόγους που η συμμετοχή των Κρητών στη Μάχη της Κρήτης υπήρξε τόσο μαζική εστίασε στο γεγονός ότι υποκινήθηκαν από τη βρετανική μυστική υπηρεσία (Special Operations Executive, E.O.S.) Υπηρεσία Ειδικών Εκτελεστικών Επιχειρήσεων και μάλιστα από τη δράση του Βρετανού πράκτορα John Pedlebury. Για να υποστηρίξει τη συλλογιστική του επικαλέστηκε το παράδειγμα των Παρτιζάνων, δηλαδή των Σέρβων ανταρτών, οι

³⁹⁰ Beevor, A. (2005), ό.π., σελ. 96.

³⁹¹ Kiriakopoulos, G.C. (1985), ό.π., σελ. 160.

³⁹² Kiriakopoulos, G.C. (1995), ό.π., σελ. 11.

³⁹³ Richter, H., ό.π., σσ. 396-421.

οποίοι όμως οργανώθηκαν πολύ αργότερα από την κατάληψη των εδαφών τους από τις ναζιστικές δυνάμεις. Μέσω αυτής της αναφοράς, επιχείρησε να καταδείξει ότι η δράση των βρετανικών δυνάμεων και των μυστικών υπηρεσιών είχε ως αποτέλεσμα την πρόωμη οργάνωση των Κρητών στις αντάρτικες ομάδες. Αυτό σημαίνει, ότι για τον Γερμανό ιστορικό, στην Κρήτη οι πολίτες ήταν οργανωμένοι σε αντιστασιακές μονάδες πριν από την εισβολή των ναζιστικών στρατευμάτων στο νησί. Στο βιβλίο του εκφράζεται με καθαρότητα η θέση ότι η βρετανική προπαγάνδα εναντίον των Γερμανών καλλιέργησε στο νησί, αφενός, ένα έντονα φιλοαγγλικό και αφετέρου, ένα αντιγερμανικό κλίμα, το οποίο εκδηλώθηκε εμπράκτως με την άμεση και ταχεία οργάνωση των Κρητών σε αντάρτικες ομάδες.

Επιπλέον, ο Richter θεωρεί³⁹⁴ ότι η συγκρότηση των αντιστασιακών μονάδων στην Κρήτη υπήρξε ξαφνική με περίεργο τρόπο και επιχειρηματολογεί μην εκτιμώντας πλήρως το γεγονός της προηγούμενης εμπόλεμης κατάστασης με την επίθεση της Ιταλίας και με τη στράτευση των Κρητών στρατιωτών της 5ης Μεραρχίας που πολέμησε στο αλβανικό μέτωπο και στην Ήπειρο, οι οποίοι μετά την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων στην βορειοδυτική Ελλάδα, εγκλωβίστηκαν στην ηπειρωτική χώρα, όπως επίσης και τις επίσημες ενέργειες της ελληνικής πλευράς να συγκροτήσει Πολιτοφυλακή από τον Δεκέμβριο του 1940. Στο ίδιο θεωρητικό πλαίσιο, ο Γερμανός ιστορικός διατυπώνει ότι πριν από τον Μάιο του 1941, επικρατούσαν συνθήκες ειρήνης στο νησί, συνεπώς, αν δεν υπήρχε η εμπλοκή των βρετανικών και κοινοπολιτειακών δυνάμεων και υπηρεσιών δεν θα μπορούσε να οργανωθεί τόσο γρήγορα και άμεσα μια έστω και υποτυπώδης, αντίσταση των κατοίκων.³⁹⁵

Η συσπείρωση των πολιτών σε μικρές ομάδες αντίστασης κατά της εισβολής των στρατευμάτων των ναζί ξεκίνησε όταν η Λουφτβάφε άρχισε να βομβαρδίζει τους στρατιωτικούς στόχους και τις μεγάλες πόλεις του νησιού, όπως τα Χανιά και το Ηράκλειο, πριν από τη ρήψη των αλεξιπτωτιστών και την επιχείρηση της χερσαίας κατάληψης της Κρήτης. Τα γερμανικά μαχητικά αεροσκάφη στην προσπάθειά τους να πλήξουν στρατηγικούς στόχους της άμυνας του νησιού έπλητταν κατοικημένες περιοχές, σημειώνοντας σημαντικές ανθρώπινες και υλικές απώλειες και ζημιές. Τα χωριά και οι πόλεις γύρω από τα αεροδρόμια και τα λιμάνια, όπως τα Χανιά, το Ρέθυμνο, το Ηράκλειο, το Μάλεμε κ.ά., από τις 14 Μαΐου κι έπειτα βομβαρδίζονταν

³⁹⁴ Richter, H., ό.π., σελ 397 και 398.

³⁹⁵ Richter, H., ό.π., σελ 403 και 404.

σχεδόν σε καθημερινή βάση. Με το φόβο των από αέρος επιθέσεων, ο πληθυσμός των περιοχών που βρίσκονταν σε μεγαλύτερο κίνδυνο άρχισε να απομακρύνεται από τις εστίες του και να καταφεύγει σε απομακρυσμένες περιοχές. Όταν στις 20 Μαΐου τέθηκε σε εφαρμογή το γερμανικό σχέδιο της χερσαίας κατάληψης του εδάφους της Κρήτης, οι βομβαρδισμοί των αεροπλάνων εντάθηκαν και έγιναν αδιάκριτοι. Ο ιστορικός Beevor³⁹⁶ διατύπωσε ότι στις μεγάλες πόλεις ένα μεγάλο μέρος των κατοικημένων περιοχών ισοπεδώθηκαν, μάλιστα προβαίνουν σε αναφορές σε ποσοστό που κυμαίνεται από το 40% ως το 60%. Αντίθετα, ο Richter³⁹⁷ αναφέρεται στους βομβαρδισμούς της Λουφτβάφε, διατηρώντας μια ουδέτερη στάση και αποφεύγοντας να καταγράψει τις συνέπειές τους. Για τις από αέρος επιθέσεις που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη Χανίων στις 24 Μαΐου και του Ηρακλείου στις 25 Μαΐου, ο εν λόγω ιστορικός αναφέρει απλά, ότι οι βομβαρδισμοί ξεκίνησαν από το πρωί και τερματίστηκαν το απόγευμα της ίδιας μέρας, από τα μαχητικά του 8ου Σώματος της Γερμανικής Αεροπορίας³⁹⁸.

Το γεγονός του σφοδρού βομβαρδισμού επιβεβαιώνεται από το μέγεθος της αεροπορικής δύναμης που χρησιμοποιήθηκε εναντίον του νησιού και από τις αναφορές συγγραφέων «κοινής» ιστορίας και απομνημονευμάτων, όπως καταγράφηκαν από τις μαρτυρίες των αυτοπτών μαρτύρων. Σύμφωνα με αυτές οι Χανιώτες κάτοικοι μετά την ολοκλήρωση της αεροπορικής επιδρομής, αντίκρισαν μια φλεγόμενη πόλη και καταστραμμένη από άκρη σε άκρη, βρισκόμενοι σε απόγνωση για το τι θα απογίνουν. Επιπρόσθετα, ο Richter αποτυπώνει στο έργο του το κλίμα που επικράτησε μετά τον βομβαρδισμό της πόλης του Ηρακλείου, όταν πάνω από τα συντρίμια ένα γερμανικό αεροπλάνο ενημέρωνε τους κατοίκους μέσω φυλλαδίων, ότι οι γερμανικές δυνάμεις είναι έτοιμες να προβούν σε αντίποινα εναντίον τους, εφόσον οργανώνονταν δράσεις με στόχο την καταστράτηγηση του δίκαιου του πολέμου.³⁹⁹ Ο Beevor από την άλλη πλευρά, αναφερόμενος στις συνέπειες των βομβαρδισμών του Ηρακλείου, κατέγραψε ότι επικρατούσε μια γενικότερη εικόνα καταστροφής, με κατεδαφισμένες ολόκληρες σειρές σπιτιών και με διάσπαρτα ογκώδη συντρίμια κατά μήκος και κατά πλάτος των δρόμων, και τις παρομοιάζει με την καταστροφή της Γκούερνικα.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 270-273.

³⁹⁷ Richter, H., ό.π., σελ. 300.

³⁹⁸ Richter, H., ό.π., σελ. 300 και παράθεση του σχετικού χάρτη στη σελ. 301.

³⁹⁹ Richter, H., ό.π., σελ. 300

⁴⁰⁰ Beevor, A. (1991), ό.π. σελ. 273.

Επίσης, ο Richter δέχεται, ότι πριν από την υλοποίηση της επιχείρησης της χερσαίας επίθεσης των γερμανικών δυνάμεων στην Κρήτη είχε οργανωθεί ένας άτυπος αλλά περιρρέοντας ξεσηκωμός των ντόπιων κατοίκων μέσα από τις πρωτοβουλίες του John Pedlebury. Ωστόσο, σε κανένα σημείο του έργου του δεν εξηγεί πως μπορεί μια λαϊκή εξέγερση να λάβει μεγάλες γεωγραφικές και πληθυσμιακές διαστάσεις με προπαγανδιστική πολιτική ενός ατόμου, που είχε μάλιστα πολύ μικρή εμπειρία σε εμπόλεμες καταστάσεις και σε περιπτώσεις μαχών. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι οι Κρητικοί αγαπούν την ελευθερία τους, τόσο όσο και άλλοι λαοί, όπως οι Σέρβοι, οι οποίοι δεν οργανώθηκαν σε αντιστασιακή δράση πριν από τον Σεπτέμβριο του 1941. Επομένως, σύμφωνα πάντα με το σκεπτικό του Γερμανού ιστορικού,⁴⁰¹ η αντίσταση είχε προετοιμαστεί από καιρό πριν με την υποκίνηση από τις βρετανικές υπηρεσίες, ώστε τελικά να έχει ολοκληρωθεί πλήρως η οργάνωση των αντάρτικων ομάδων στην Κρήτη και να αναλάβουν δράση αμέσως με την έναρξη των επιχειρήσεων του σχεδίου «ΕΡΜΗΣ». Σύμφωνα με τον Beevor, ο Pedlebury είχε πολύ μικρή ανάμειξη σε αυτό που του καταλογίζει ο Richter και αξιολογεί ότι η εξάπλωση του φαινομένου της λαϊκής αντίστασης οφείλεται στα χαρακτηριστικά της κρητικής κοινωνίας κι όχι στις ενέργειες της μυστικής βρετανικής υπηρεσίας ή στις πρωτοβουλίες του αρχαιολόγου και πράκτορα Pedlebury. Ο Γερμανός ιστορικός, βασίζει τη θέση του για την προπαγανδιστική δράση των βρετανών και του Pedlebury στην αντικειμενική όπως αναφέρει έκθεση δύο Γερμανών, Stassi και Hunger, στην οποία καταγράφονται τρία ή τέσσερα ονόματα συμμάχων, που ήταν επιφορτισμένοι με τη στρατολόγηση πολιτών.

Το τμήμα του βιβλίου του Richter⁴⁰² που αναφέρεται στην ενεργοποίηση των Κρητών πολιτών και στη συσπείρωσή τους στα τάγματα των «ανταρτών», περιλαμβάνει μια εκτενή αναφορά στα πεπραγμένα του Pedlebury, τα οποία από μόνα τους δεν αποτελούν αποδείξεις ή ενδείξεις ότι οι δράσεις του παρακίνησαν τους Κρήτες εν συνόλω για να εμπλακούν ενεργά στην αντίσταση εναντίον του κατακτητή. Μεγάλη έμφαση δίνει στη στάση σεβασμού και εκτίμησης που διατηρούσαν οι Κρήτες προς το πρόσωπο του Άγγλου αρχαιολόγου, όπως αυτή εκδηλώνονταν από τις προσωπικές επαφές που διατηρούσε ο Pedlebury με τους κάτοικους των χωριών, όπως των Ανωγείων, της Νίδας και του Ομαλού. Ωστόσο, από την επιχειρηματολογία του δεν προκύπτει καμία συσχέτιση των λόγων, των απόψεων και των πεποιθήσεων του

⁴⁰¹ Richter, H., ό.π., σελ. 396.

⁴⁰² Richter, H., ό.π., σελ 396-421.

Pedlebury με τη συμμετοχή των Κρητών στις μάχες, ενώ δεν γίνονται αναφορές σε πρωτοβουλίες από ελληνικής πλευράς,⁴⁰³ οι οποίες να συσχετίζονται με τις ενέργειες του Pedlebury.

Επιπλέον, στο ίδιο κεφάλαιο του βιβλίου του, ο Richter⁴⁰⁴ αναφέρεται στους Κρήτες που ενεπλάκησαν σε μάχες χρησιμοποιώντας τον όρο «αντάρτες», αν και ο Beevor ακολουθώντας το παράδειγμα των Γερμανών στρατιωτών τους αποκαλεί επιπλέον ως ελεύθερους σκοπευτές-άτακτους μαχητές-αστρατολόγητους πολίτες.⁴⁰⁵ Εννοιολογικά, οι δύο όροι αν και φαινομενικά μοιάζουν ότι παραπέμπουν στο ίδιο πράγμα στην πραγματικότητα δεν ισχύει κάτι τέτοιο. Οι άτακτοι μαχητές είναι αυτοί που ενεργούν συνεπικουρικά με τα νόμιμα στρατεύματα, αν και κινούνται στο περιθώριο των πολεμικών επιχειρήσεων και τηρούν τη νομοθεσία του πολέμου. Αντίθετα, οι αντάρτες παραβαίνουν τη νομοθεσία του πολέμου⁴⁰⁶ και προσπαθούν με παράνομες ενέργειες να ανατρέψουν την κατάσταση όπως επιβλήθηκε μέσω συνθηκολόγησης.

Για το ίδιο θέμα, διαφορετική προσέγγιση από αυτή του Richter και Beevor θα βρούμε στο κεφάλαιο Α΄ της έκθεσης Καζαντζάκη.⁴⁰⁷ Η Επιτροπή παραθέτει την άποψη πως «το επιχείρημα των Γερμανών ότι τον πόλεμον τον διεξήγαγον κατά την κατάληψιν πολίται άοπλοι και δι' αυτό εκείνοι είχαν το δικαίωμα να τους μεταχειρισθούν ως παρτιζάνους, είναι απολύτως σαθρόν, καθ' ότι εις Κρήτην είχε διαταχθή, ως είπομεν, γενική επιστράτευσις, ...». Επομένως, κατά τη γνώμη της εν λόγω Επιτροπής, δεν θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ως αντάρτης ο μαχόμενος όταν τελεί υπό καθεστώς επιστρατεύσεως. Επιπρόσθετα, η Επιτροπή θεωρεί, όπως αναφέρει στο κείμενό της στην ίδια παράγραφο, πως η υπεράσπιση του πατρίου εδάφους με κάθε τρόπο εναντίον «του εισβολέως» ήταν καθήκον κάθε Έλληνα.

Αν και η συμμετοχή των Κρητών άτακτων ή «ανταρτών» όπως τους αποκαλεί ο Richter είναι επιβεβαιωμένη καθ' όλη τη διάρκεια της Μάχης της Κρήτης, οι

⁴⁰³ Richter, H., ό.π., σελ. 403.

⁴⁰⁴ Richter, H., ό.π., σελ. 409.

⁴⁰⁵ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 208 & 215 & 260.

⁴⁰⁶ Παράρτημα στη Σύμβαση IV της Χάγης του 1907, Κανονισμοί σχετικά με τον σεβασμό των Νόμων και των Εθίμων του κατά Ξηράν πολέμου, Μέρος I: Σχετικά με τους Εμπολέμους, Κεφάλαιο I: Χαρακτηρισμός ως Εμπολέμων – Κανονισμοί, σελ. 439.

⁴⁰⁷ Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη. (1983). Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, σσ. 13-14.

πληροφορίες που είναι καταγεγραμμένες, αναφέρουν τη σημαντική τους συμβολή στις πολυήμερες πολεμικές επιχειρήσεις, ιδιαιτέρως στις παρακάτω περιπτώσεις:

Στις συμπλοκές στο Καστέλι Κισσάμου, που ξεκίνησαν στις 20 Μαΐου και τερματίστηκαν οκτώ ημέρες αργότερα με την αποβίβαση δύο ελαφρών γερμανικών αρμάτων υπήρξε ενεργός και ισχυρή συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού.

Επίσης, έντονη υπήρξε η παρουσία των Κρητών στην περιοχή του αεροδρομίου του Μάλεμε, όπου και συνεπλάκησαν με τα τάγματα των γερμανών αλεξιπτωτιστών. Συγκεκριμένα, οι Κρήτες πολεμιστές αντιπαρατέθηκαν με στρατιώτες από τα τρία τάγματα εφόδου κυρίως του 2ου και του 4ου ελλείψει του ελληνικού τακτικού στρατού.⁴⁰⁸ Ωστόσο, αν και η αντίσταση των Κρητών υπήρξε σθεναρή, η αδράνεια των Νεοζηλανδών συμμάχων και ο ακατάλληλος οπλισμός τους σε συνδυασμό με την πολύ καλή οργάνωση των γερμανικών επιθετικών δυνάμεων δεν κατέστησαν δυνατή την ανάσχεση και απόκρουση των αλεξιπτωτιστών.

Σημαντικό μέρος της διεθνούς βιβλιογραφίας, που αναφέρεται στα γεγονότα της κατάκτησης της Κρήτης, συμπεριλαμβανομένου και του έργου του Richter, καταγράφει τη σημαντική αμυντική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι Κρήτες πολεμιστές με τους νεοσύλλεκτους τους 8ου τάγματος του ελληνικού στρατού στην περιοχή του Αλικιανού Χανίων. Η διαφύλαξη της νότιας συμμαχικής διάταξης Χανιά-Σούδα διήρκησε πέντε ημέρες και οι αμυνόμενοι συνεπλάκησαν επιτυχώς με τους αλεξιπτωτιστές του 7ου Τάγματος Μηχανικού των Γερμανών με την 5η Ορεινή Μεραρχία και με το 85ο Σύνταγμα των Ορεινών Κυνηγών. Η καθυστέρηση της εξάπλωσης των γερμανικών δυνάμεων προς το νότιο τμήμα του νησιού ευνόησε τη διαφυγή των Νεοζηλανδικών δυνάμεων από τον υπό διαμόρφωση κλοιό των δυνάμεων των επιτιθέμενων.

Επίσης, σημαντική ήταν η παρουσία των Κρητών μαχητών τόσο στην περιοχή του Ηρακλείου όσο και στην περιοχή του Ρεθύμνου. Στην πρώτη περίπτωση, οι ομάδες ατάκτων αναπτύχθηκαν γύρω από τα όρια της πόλης και του αεροδρομίου προκειμένου να ελέγχουν τις κινήσεις προς το εσωτερικό τους. Οι ομάδες αυτές συνεπλάκησαν με γερμανικές δυνάμεις τόσο περιμετρικά του Ηρακλείου, όσο και εντός του αστικού ιστού. Συγκεκριμένα, στις 20 Μαΐου απέκρουσαν τις δυνάμεις του 1ου Τάγματος του 1ου Συντάγματος των Γερμανών Αλεξιπτωτιστών στα ανατολικά σύνορα της πόλης, τις

⁴⁰⁸Beevor, A., ό.π., σελ. 189.

δυνάμεις του 2ου Τάγματος του 2ου Συντάγματος των Γερμανών αλεξιπτωτιστών στα δυτικά σύνορα της πόλης, και του 3ου του 1ου Συντάγματος αλεξιπτωτιστών, με το οποίο επιδόθηκαν σε οδομαχίες εντός της πόλης και το ανάγκασαν να υποχωρήσει. Η πόλη του Ηρακλείου παρέμεινε στα χέρια των Κρητών μέχρι το τέλος της Μάχης, όταν και κατελήφθη όλο το νησί.⁴⁰⁹

2.6 Τα Αίτια της Επίθεσης στην Κρήτη

Η στρατιωτική επιχείρηση για την κατάκτηση της Κρήτης είναι το φυσικό επακόλουθο της κατάληψης της Ελλάδας. Οι αιτίες που προκάλεσαν την επιχείρηση με την κωδική ονομασία 'Ερμής' είναι τόσο πολιτικές όσο και στρατιωτικές. Σύμφωνα με το Μ. Γλέζο,⁴¹⁰ συνοψίζονται ως ακολούθως:

- Για να καταληφθεί όλο το ελληνικό έδαφος και για να μην υπάρχει ούτε ένα τμήμα ελληνικού εδάφους, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τις Συμμαχικές δυνάμεις για επιχειρήσεις κατά των δυνάμεων του Άξονα.
- Για να μην απομείνει κανένα σημείο ελληνικής επικράτειας που δεν θα ήταν υπό τον έλεγχο των δυνάμεων του Άξονα, ώστε να κατασταλεί κάθε τυχόν αντίδραση ελληνικών δυνάμεων κατά του Άξονα και ιδιαιτέρως κατά του Γ' Ράιχ.
- Για να μη βρίσκεται κανένας Βρετανός στρατιώτης, ή κάθε είδους συμμαχική παρουσία στο νησί. Η τυχόν περιφρούρηση της Κρήτης από τους Βρετανούς θα ματαίωνε όλες τις προσπάθειες και τις επιτυχίες των δυνάμεων της Βέρμαχτ στο ανατολικό μέτωπο.
- Για να συντηηθεί η γραμμή ανεφοδιασμού της στρατιάς του Ρόμελ που πολεμούσε στη Βόρεια Αφρική, καθόσον κρίθηκε ότι θα ήταν πιο ευνοϊκή η μεταφορά εφοδίων από την Κρήτη.

⁴⁰⁹Beevor, A., (1991), ό.π., σελ. 208-209.

⁴¹⁰ Γλέζος Μ., τόμος Α', ό.π., σελ. 199-201.

- Για να τροποποιηθεί ο στρατιωτικός χάρτης της Μεσογείου προς όφελος των δυνάμεων του Άξονα και να ευνοηθούν οι σύμμαχοι του ναζιστικού καθεστώτος (Οι Βούλγαροι με την πρόσβαση στο Αιγαίο από τις νότιες ακτές της Θράκης, και οι Ιταλοί με την εγκαθίδρυση της θαλάσσιας κυριαρχίας τους στην ανατολική Μεσόγειο, σύμφωνα με το MARENOSTRUM δόγμα του καθεστώτος Μουσολίνι).
- Για να μην υπάρχει πιθανότητα να βομβαρδιστούν οι πετρελαιοπηγές της Ρουμανίας, από τις Συμμαχικές δυνάμεις που θα μεταστάθμευαν στην Κρήτη. Οι πετρελαιοπηγές αυτές αποτελούσαν μια σπουδαία πηγή καυσίμων για τη βιομηχανία, την αεροπορία, το στόλο και τα μηχανοκίνητα μέσα του Στρατού Ξηράς των δυνάμεων του Άξονα.
- Γιατί η Βέρμαχτ ήθελε να ελέγξει επί πραγματικού πεδίου, τις αντικειμενικές δυνατότητες των σώματος των αλεξιπτωτιστών.
- Για να αναπτρώσει το ηθικό των δυνάμεων του Άξονα μετά τις ήττες που υπέστησαν οι ιταλικές δυνάμεις του καθεστώτος Μουσολίνι στο αλβανικό μέτωπο.⁴¹¹

⁴¹¹Γλέζος Μ., τόμος Α', ό.π., σελ. 199-201.

3^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

3 Η ΚΡΗΤΗ ΥΠΟ ΚΑΤΟΧΗ

3.1 Μετά την κατάκτηση: Συμμόρφωση και Αντίσταση

3.1.1 Οι Πρώτες Ημέρες – Η Επίδειξη Ισχύος από τις Δυνάμεις Κατοχής

Όπως είδαμε μέχρι τώρα, τα στρατεύματα των επιτιθέμενων ναζί στο νησί, προέβησαν σε πράξεις βίας κατά των κατοίκων και εκτελέσεις αμάχων, ως αντίποινα, όπως τα χαρακτήρισαν οι ίδιοι, για τη συμμετοχή τους και υποστήριξη των συμμαχικών δυνάμεων κατά τη Μάχη της Κρήτης. Σε κάθε περίπτωση, σημειώνεται ότι οι εκτελέσεις από τα στρατεύματα των ναζί σε βάρος των Κρητικών ουσιαστικά άρχισαν από την πρώτη μέρα της εισβολής στο νησί, σκοτώνοντας οποιονδήποτε μαχητή αντιστεκόταν ή οποιοδήποτε άμαχο, για τον οποίο πίστευαν ότι αντιστάθηκε. Τα εγκλήματα αυτά αν και ονομάστηκαν αντίποινα από τους δράστες χρησιμοποιήθηκαν επίσης, ως εργαλείο για τον εκφοβισμό των Κρητικών. Έτσι από τη πρώτη μέρα (20-5-1941) στο Σταυρωμένο Ρεθύμνου οι επιτιθέμενες δυνάμεις των αλεξιπτωτιστών θανατώνουν κατά την διάρκεια συμπλοκών εννέα άτομα, ενώ την επομένη (21-5-1941) στο ίδιο μέρος θανατώνουν πάλι κατά την διάρκεια συμπλοκών τέσσερα άτομα. Την 22-5-1941 στην περιοχή Γιόφυρο στο Ηράκλειο σκοτώνονται άλλα έξι άτομα τα οποία είχαν συλληφθεί ως αιχμάλωτοι κατά την διάρκεια των συμπλοκών.

Η πρώτη όμως ομαδική εκτέλεση καθαρά άμαχου πληθυσμού έγινε στα Πλακάλωνα Κισσάμου.⁴¹² Πιο συγκεκριμένα, στις 23 Μαΐου του 1941, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία και μαρτυρίες κατοίκων έλαβε χώρα η εν λόγω πρώτη ομαδική εκτέλεση. Ήταν αντίποινα για τις απώλειες των Γερμανών αλεξιπτωτιστών στην περιοχή από τις επιχειρήσεις των προηγούμενων ημερών. Αναφέρεται ότι ένας λόχος Γερμανών αλεξιπτωτιστών αποτελούμενος από περίπου 70 άτομα ή κατ' άλλους από

⁴¹² Σπανουδάκης, Μ. (2015). «Οι Γερμανοί επέσανε αφού τ' αεροπλάνα»: 23 Μαΐου 1941 στα Πλακάλωνα Κισσάμου έγινε η πρώτη εκτέλεση αμάχων για τη Μάχη της Κρήτης. Φωτός εκτελεσθέντων. Ιστότοπος. Αγώνας της Κρήτης online edition. Ανακτήθηκε στις 16 Ιουνίου 2018, από: <http://agonaskritis.gr/oi-germanoi-epesane-apou-t-aeroplan/>

περισσότερους με επικεφαλής τον Υπολοχαγό Μυέρμπ που ρίχνονται τις πρωινές ώρες της 20-5-1941 στον κάμπο της Κισσάμου με βαρύ οπλισμό πεζικού για να καταλάβουν το Καστέλι αποδεκατίζονται όλοι, από το 1ο Σύνταγμα Πεζικού (υπό τον Συνταγματάρχη Ιπποκράτη Παπαδημητρόπουλο) και 200 ένοπλους Κισσαμίτες, οι οποίοι τους κυκλώνουν σε μια θέση ανατολικά από το Καστέλλι Κισσάμου. Από τη συνολική δύναμη του λόχου των αλεξιπτωτιστών, 48 σκοτώθηκαν και 28 αιχμαλωτίστηκαν. Μεταξύ των νεκρών ήταν και ο διοικητής τους υπολοχαγός Μυέρμπ. Από τους αμυνόμενους, υπήρξαν 57 απώλειες και 62 τραυματίες. Τις επόμενες ώρες, οι συμπλοκές εντείνονται και καταγράφονται απώλειες και από τις δύο πλευρές. Την προηγούμενη μέρα της εκτέλεσης, δύο γερμανικές φάλαγγες φτάνουν στα Πλακάλωνα και αρχίζουν επιδρομές προς το Καστέλι και τον Δραπανιά. Την 23-5-1941 οργανώθηκε και εκτελέστηκε μια νέα επίθεση κατά του Καστελλίου Κισσάμου με δύο φάλαγγες στρατιωτικών δυνάμεων. Η πρώτη ήταν μια η μηχανοκίνητη που κινήθηκε προς τον Δραπανιά και η δεύτερη (πεζικού) που κινήθηκε προς τον Κουρφαλώνα. Αυτή η δεύτερη δύναμη καθώς προσέγγιζε τον Κουρφαλώνα (στη θέση πλησίον του εργοστασίου Χατζή) δέχθηκε τα πυρά από ένοπλους Κισσαμίτες και Χωροφύλακες, οι οποίοι τους αναχαιτίσαν επιτυχώς. Όσοι αλεξιπτωτιστές επέζησαν της επίθεσης οπισθοχώρησαν και επέστρεψαν στα Πλακάλωνα. Εν τω μεταξύ αναχαιτίστηκε και η προέλαση της πρώτης φάλαγγας προς τον Δραπανιά εξαιτίας της αντίστασης που οργανώθηκε από ενόπλους μέσα και έξω από το ομώνυμο χωριό, το οποίο όμως κατέλαβαν και διανυκτέρευσαν σ' αυτό. Τις πρωινές ώρες της ίδιας ημέρας (23-5-1941) οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις συγκέντρωσαν στη θέση «Γυαλιά» των Πλακαλώνων οκτώ άτομα. Έξι από τα Πλακάλωνα και δύο από την Καμάρα Κουμούλη. Όλους αυτούς τους είχαν συλλάβει εκτός του χωριού στο δρόμο και στα χωράφια, καθόσον οι Πλακαλωνιώτες είχαν εκκενώσει το χωριό και είχαν φύγει μαζί με τα γυναικόπαιδα και τους άλλους χωριανούς τους στα διάφορα κρησφύγετα. Στο χωριό παρέμειναν μόνο οι ηλικιωμένοι για λόγους φύλαξης, ελπίζοντας ότι οι εισβολείς σεβόμενοι την ηλικία τους δεν θα τους πείραζαν. Εν τω μεταξύ, στα Πλακάλωνα είχαν επιστρέψει όσοι πεζοί αλεξιπτωτιστές γλύτωσαν από τον Κουρφαλώνα, οι οποίοι ανέφεραν την αποτυχία της πρόελασής τους και τα δυσμενή αποτελέσματα αυτής. Με αυτά τα δεδομένα πλέον και υπό το πρίσμα της δεύτερης αποτυχίας προέλασης των δυνάμεων των αλεξιπτωτιστών προς το Καστέλλι Κισσάμου, μάλλον αποφασίστηκε η

εκτέλεση των συλληφθέντων αμάχων, η οποία έλαβε χώρα, τις απογευματινές ώρες της 23^{ης} Μαΐου 1941.⁴¹³

Μέχρι τα μέσα του Σεπτεμβρίου του 1941, υπολογίζεται⁴¹⁴ ότι 1.300 άμαχοι εκτελέστηκαν στα πλαίσια μιας οργανωμένης τακτικής εκκαθάρισης, που οργάνωσαν και εφάρμοσαν οι πρώτοι διοικητές του νησιού, οι Στρατηγοί Κουρτ Στιουντέντ και Αλεξάντερ Αντρέ. Κατά τους πρώτους αυτούς μήνες, τα σκληρά αντίποινα των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων γνώρισαν οι κάτοικοι των χωριών Κοντομαρί, Αλικιανός, Δραπανιάς, Φουρνές, Παλαιόχωρα, Σφακιά, Περιβόλια Ρεθύμνης, Μισίρια και Σταυρωμένος. Είναι χαρακτηριστική αλλά και περισσότερο γνωστή η θηριωδία που αποτυπώθηκε στην ολοκληρωτική καταστροφή του χωριού Κάνδανος στις αρχές Ιουνίου, του οποίου η ανοικοδόμηση απαγορεύτηκε ρητά. Πέραν όμως της Καντάνου, καθώς και των λοιπών προαναφερθέντων χωριών καταστροφές υπήρχαν και από τους βομβαρδισμούς των αστικών κέντρων. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι τα Χανιά ισοπεδώθηκαν, ενώ το Ηράκλειο βομβαρδίστηκε σε πολλά σημεία και καταστράφηκαν οι βασικές και κύριες υποδομές του. Επιπλέον, αμέσως μετά την παύση των συγκρούσεων της Μάχης της Κρήτης είχε παρατηρηθεί ότι οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις προέβαιναν σε κακοποιήσεις του τοπικού πληθυσμού σε λεηλασίες και γενικά σε βιαιότητες σε πόλεις και σε χωριά.⁴¹⁵ Στον αντίποδα αυτού, η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση στο πλαίσιο της ανύψωσης του ηθικού των στρατιωτών της μετά τις απώλειες που υπέστη από την δεκαήμερη διάρκεια της μάχης της Κρήτης, εξέδωσε διάφορες διαταγές έκφρασης συγχαρητηρίων σε όσους έλαβαν μέρος στην Μάχη της Κρήτης, καθώς και καθιέρωσε να φέρουν στο περιβραχιόνιό τους ειδικό στρατιωτικό σύμβολο για τη συμμετοχή τους σ' αυτήν. Χαρακτηριστικά παρατίθεται η ημερήσια διαταγή του Διοικητού του 11^{ου} Αεροπορικού Σώματος Πτεράρχου Λαιρ της 3^{ης} Ιουνίου 1941:⁴¹⁶

⁴¹³ Σπανουδάκης, Μ. (2015). «Οι Γερμανοί επέσανε από τ' αεροπλάνα»: 23 Μαΐου 1941 στα Πλακάωνα Κισσάμου έγινε η πρώτη εκτέλεση αμάχων για τη Μάχη της Κρήτης. Φωτός εκτελεσθέντων. Ιστότοπος. Αγώνας της Κρήτης online edition. Ανακτήθηκε στις 16 Ιουνίου 2018, από: <http://agonaskritis.gr/oi-germano-i-epesane-apou-t-ae-ro-pla-nu/>

⁴¹⁴ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>.

⁴¹⁵ Μπέλλου, Ε. (2016). *Η χαμένη έκθεση του Καζαντζάκη για τα εγκλήματα των ναζί στην Κρήτη*. Ιστότοπος: tvxs, 12 Μαΐου 2016. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-xameni-ekthesi-toy-kazantzaki-gia-ta-nazistika-egklimata-stin-kriti>.

⁴¹⁶ Αρχείο Βικελαίας Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, CD 2, ΦΑΚ. 3, σελ. 99.

«Στρατιώτες! Η Κρήτη κατελήφθη έπειτα από σκληρή μάχη διάρκειας δέκα ημερών. Αφαιρέθηκε από τους Άγγλους μίας σπουδαίας δημόσιας βάση σταθμός στην Ανατολική Μεσόγειο, Κερδίσαμε μια ωφέλιμη βάση ορμητήριο εναντίον των θέσεων των Άγγλων στην Αίγυπτο και στη Βόρεια Αφρική[. . .] Κερδίσατε τη μάχη να ξεπεράσετε συχνά τις υπεράνθρωπες παρουσιαζόμενες δυσκολίες[. . .]. Ο πόλεμος στην Κρήτη και ως εκ τούτου, το μέτωπο στα Βαλκάνια έχει ολοκληρωθεί. Πιστοί στον όρκο, τον οποίο δώσατε στον Φύρερ και Ανώτατου διοικητή στρατού, βρισκόμαστε έτοιμοι για νέες αποστολές. Πρέπει να κατατροπώσουμε τους Άγγλους και να φτάσουμε στη νίκη, έτσι ώστε να υπάρχει η Γερμανία»

Στη συνέχεια, οι επιμέρους Διοικητές εξέδωσαν τις δικές τους διαταγές για την εμφύχωση του προσωπικού τους. Παρατίθεται στη συνέχεια χαρακτηριστικό απόσπασμα της ημερήσιας διαταγής του Διοικητή της 5^{ης} Ορεινής Μεραρχίας, Ρίνγκελ, της 4^{ης} Ιουνίου 1941, με τίτλο, *«Η Κρήτη βρίσκεται υπό Γερμανική Κατοχή»*:⁴¹⁷

«Η ενισχυμένη 5^η Μεραρχία Ορεινών Καταδρομών υποστηριζόμενη σε σκληρές μάχες από την αεροπορία, έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη νήσο Κρήτη. Η εξουσία της Βρετανικής αυτοκρατορίας στην ανατολική Μεσόγειο, έχει καταρρεύσει. Έχει συντελεσθεί ένα μεγάλο κοσμοϊστορικό γεγονός. Η κατάληψη του αεροδρομίου του Μάλεμε, η συγκράτηση των αντιπάλων πλησίον των Χανίων, στο αεροδρόμιο του Ρεθύμνου, καθώς και πλησίον της πόλης και του αεροδρομίου του Ηρακλείου, από μονάδες αλεξιπτωτιστών και παρά τη μεγάλη και επίμονη αντίσταση που προέβαλαν, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις της νίκης μας. [...] Η ακούραστη μεταφορά των στρατευμάτων μας από ομάδες αεροσκαφών τύπου γιούνκερ, παρά την ισχυρή παρουσία του εχθρού εξασφάλισε την επιτυχία. Ευχαριστούμε τους συναδέλφους της αεροπορίας μας και αποτεινουμε φόρο τιμής στους πεσόντες της και τις ηρωικές τους πράξεις. [...]. Στην Κρήτη, το έως τώρα δυσκολότερο μέτωπο πολέμου, αποδείχθηκε ενώπιον όλου του κόσμου, το τί δύναται να κατορθώσει το γερμανικό πνεύμα επίθεσης και η γερμανική επιμονή. Το πρωτοφανές θάρρος και η σωματική αντοχή που επέδειξε κάθε ένας από εσάς εν μέσω δυσκολότατων και ασυνήθιστων εδαφικών και καιρικών συνθηκών, πυρωμένων βράχων, άνυδρων και αδιάβατων βουνών, άνοιξαν, σε συνεργασία με όλα τα άλλα όπλα, το δρόμο για τη νίκη. [...] Η θέλησή μας κατατρόπωσε τα βρετανικά και ελληνικά στρατεύματα. [...].

⁴¹⁷ Αρχείο Βικελαίας Βιβλιοθήκης Ηρακλείου, CD 2, ΦΑΚ. 3, σελ. 104-105.

3.1.2 Η Ανάπτυξη Στρατιωτικών Υποδομών από τις Δυνάμεις Κατοχής

Οι δυνάμεις κατοχής ανακήρυξαν την Κρήτη Οχυρό (Festung Kreta) και άμεσα ξεκίνησαν εργασίες οχύρωσης και ανοικοδόμησης αεροδρομίων, λιμανιών και στρατιωτικών εγκαταστάσεων. Για την υλοποίηση αυτών των σχεδίων υποδομής επιστρατεύθηκαν οι κάτοικοι του νησιού και οι εργασίες είχαν καταναγκαστικό χαρακτήρα. Εκτός από την εκμετάλλευση του έμπυχου δυναμικού του νησιού, οι γερμανικές δυνάμεις εκμεταλλεύονταν τα παραγόμενα αγαθά, όπως το ελαιόλαδο και υποχρέωναν του κατοίκους να τα παραδίδουν στις κατοχικές δυνάμεις. Παράλληλα, από τις πρώτες μέρες της κατοχής εκμεταλλεύτηκαν τα δημόσια κτήρια για να στεγάσουν τα κέντρα επιχειρήσεων και τις ανάγκες των στρατιωτών και των αξιωματικών τους.⁴¹⁸

Μεγάλη βαρύτητα δόθηκε από τις κατοχικές δυνάμεις στην κατασκευή αεροδρομίων για την εξυπηρέτηση των αεροδιακομιδών, πολεμικού εξοπλισμού, εφοδίων κ.α. Εκτός από το αεροδρόμιο στο Μάλεμε οι δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος ξεκίνησαν εργασίες στις θέσεις Τυμπάκι Μεσσαράς και Καστέλλι Πεδιάδος του νομού Ηρακλείου. Για το σκοπό αυτό, επιστράτευσαν χιλιάδες κατοίκους, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας των παραπάνω περιοχών για να εργαστούν σε συνθήκες καταναγκαστικής εργασίας. Για την κατασκευή των αεροδρομίων ισοπεδώθηκαν σπίτια και εγκαταστάσεις, άνθρωποι εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους αλλοιώθηκε η φυσιογνωμία των περιοχών. Η καταναγκαστική αυτή εργασία στην οποία υποβάλλονταν οι κάτοικοι, χαρακτηρίστηκε από τον τοπικό πληθυσμό ως αγγαρεία και σταδιακά η αντίσταση σε αυτή μετασηματίστηκε σε άοπλο αγώνα εναντίον των δυνάμεων κατοχής. Στις 17 Ιουνίου του 1941 ο στρατιωτικός διοικητής της Κρήτης Στιουντέντ εξέδωσε εντολή/οδηγία, σύμφωνα με την οποία, όλοι οι Κρήτες ανεξαιρέτως, ήταν υποχρεωμένοι σε αναγκαστική εργασία και έπρεπε να υπακούσουν στις τοπικές αρχές του καθεστώτος.⁴¹⁹

⁴¹⁸ Σκαλιδάκης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Αντίσταση στις ωμότητες*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/antistasi-stis-omotites>

⁴¹⁹ Σκαλιδάκης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Αντίσταση στις ωμότητες*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/antistasi-stis-omotites>

3.1.3 Οι οικονομικές προεκτάσεις της κατοχής στην Κρήτη

Εκτός από τη δραπέτευση και τη μερική ή ολική αποχή πολλοί κάτοικοι έστελναν τα παιδιά τους, για να τους αντικαταστήσουν ή πλήρωναν όσους είχαν την ανάγκη χρημάτων για να εργαστούν στη θέση τους. Οι φιλογερμανικές εφημερίδες έγραφαν ότι αυτοί που απείχαν από τις εργασίες ήταν απλώς τεμπέληδες, που αδιαφορούσαν για το κοινό καλό. Σύμφωνα με στοιχεία των δυνάμεων κατοχής στα Χανιά ελάχιστοι ήταν όσοι προσέρχονταν στην καταναγκαστική εργασία. Παρ' όλα αυτά, βρετανικές πηγές της περιόδου 1942-1943 αναφέρουν ότι πάνω από το ένα τρίτο και έως ο μισός πληθυσμός του νησιού υποχρεώθηκε στην καταναγκαστική εργασία.

Η παρουσία των Γερμανικών και Ιταλικών δυνάμεων κατοχής επέφερε αρνητικά αποτελέσματα στην οικονομία του νησιού, καθώς ο πληθυσμός του αυξήθηκε σε μεγάλο ποσοστό χωρίς να αυξηθεί αντίστοιχα η παραγωγή πρωτογενών αγαθών. Την περίοδο της κατοχής οι Κρήτες κάτοικοι υπολογίζονταν σε 450.000, ενώ οι στρατιώτες του άξονα κατά χρονικά διαστήματα ξεπερνούσαν συνολικά τις 75.000 (45.000 περίπου αριθμούσαν τα γερμανικά και 30.000 περίπου τα ιταλικά στρατεύματα κατοχής). Είναι φανερό ότι η τοπική παραγωγή προϊόντων δεν επαρκούσε για την κάλυψη των αναγκών συντήρησης των στρατευμάτων κατοχής. Ως αποτέλεσμα αυτού ήταν η απόκτηση των προϊόντων της παραγωγής από τις δυνάμεις κατοχής δια της βίας κατά του τοπικού πληθυσμού, ενώ δεν εξέλιπαν και οι περιπτώσεις καταχρηστικής άσκησης δικαιωμάτων επί της δημόσιας και ατομικής περιουσίας κατά των κατοίκων του νησιού. Σταδιακά, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής στην Κρήτη ανέπτυξαν αυτονομιστικές τάσεις, κυρίως γιατί θα ήθελαν να διατηρήσουν την κατοχή του νησιού και μετά το τέλος του πολέμου. Η σχετικά μεγάλη για την εποχή απόσταση από την κεντρική διοίκησή και από την κατοχική κυβέρνηση της Πρωτεύουσας της ελληνικής επικράτειας ευνοούσε αυτή την σκέψη τους. Άλλωστε, οι κατοχικές κυβερνήσεις, είχαν μόνο δικαιοδοσία στις πολιτικές και διοικητικές αρχές του νησιού, οι οποίες στελεχώνονταν από Έλληνες που ήταν πρόθυμοι να παράσχουν τις υπηρεσίες τους στις κατοχικές δυνάμεις, όπως ο Ιωάννης Πασσαδάκης (ο οποίος υπήρξε καθ' όλη την περίοδο της κατοχής, αρχικά νομάρχης Ηρακλείου και αργότερα γενικός Διοικητής Κρήτης).⁴²⁰

⁴²⁰ Σκαλιδάκης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Αντίσταση στις ωμότητες*. Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/antistasi-stis-omotites>

3.2 Το Φαινόμενο της Αντίστασης

Η Ελλάδα την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής ανέπτυξε ένα από τα μαζικότερα κινήματα αντίστασης στην Ευρώπη πολύ πιο δυναμικό απ' ό,τι μέχρι εκείνη τη στιγμή είχε παρουσιαστεί στην Ολλανδία, το Βέλγιο, τη Δανία ή και τη Γαλλία. Στη διάρκεια της κατοχής οι αντιστασιακές ομάδες δε χρησιμοποιούσαν τον όρο «αντίσταση» για να προβάλλουν τη δραστηριότητα τους ή τους στόχους τους αλλά και καμιά άλλη οργάνωση δε χρησιμοποίησε τον όρο αυτό, αντίθετα οι αντιστασιακές οργανώσεις έκαναν αναφορά για «εθνική απελευθέρωση», «παλλαϊκό ξεσηκωμό». Η χρήση του όρου μάλλον, οφείλεται στην καθιέρωση του γαλλικού όρου 'Resistance' για να παρουσιάσει τον αγώνα ενάντια στον Άξονα. Στην Ελλάδα από το 1945 καθιερώθηκε ο όρος «Εθνική Αντίσταση» σε ανακοινώσεις υπομνήματα, καταγγελίες, κλπ και σχημάτισαν συλλόγους που αναγραφόταν ο όρος «Εθνική Αντίσταση».⁴²¹

Η Εθνική Αντίσταση αναπτύχθηκε από τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής και αναπτύχθηκε κλιμακωτά κυρίως στην περιοχή των Αθηνών και έπειτα με την παρουσία ένοπλων ομάδων σε περιοχές της υπαίθρου. Μπορούμε λοιπόν να διακρίνουμε δυο εμφανώς ξεχωριστές μορφές αντίστασης: την ατομική και αυθόρμητη από τη μια και την οργανωμένη από την άλλη. Η πρώτη ήταν έντονη, ήταν άοπλη και εκφράστηκε άμεσα κυρίως με τη φυγάδευση βρετανών στρατιωτών και παρόλο που είχε μεγάλο ρίσκο χιλιάδες άνθρωποι αφήφισαν τον κίνδυνο, χωρίς να επιδιώξουν επιβράβευση. Αργότερα, η αυθόρμητη αυτή αντίσταση θα λάβει άλλες μορφές, όπως συμμετοχή στην οργάνωση φυγάδευσης Ελλήνων προς την Τουρκία και την Αίγυπτο καθώς και την απόκρυψη ή τη διάσωση Εβραίων. Μια άλλη σημαντική διάκριση σχετίζεται με την εσωτερική και εξωτερική αντίσταση. Η πρώτη ξεκίνησε μετά την κατάληψη της Κρήτης από τις γερμανικές δυνάμεις, με τη εγκατάσταση της κυβέρνησης Τσουδερού στο Κάιρο τον Μάιο του 1941, ενώ η δεύτερη αναπτύχθηκε σταδιακά στο εσωτερικό της χώρας. Η εσωτερική αντίσταση καλύπτει ένα μεγάλο αριθμό πρωτοβουλιών, οργανώσεων και μορφών δράσης.⁴²²

Γεγονός είναι ότι το αντιστασιακό κίνημα αναδύθηκε αμέσως μετά την είσοδο των γερμανικών δυνάμεων στην Αθήνα και είναι αλήθεια ότι πολιτικές παρατάξεις της

⁴²¹ Βόγλης, Π., ό.π., σελ. 59-60.

⁴²² Καλύβας Ν. Σ. & Μαραντζίδης Ν., ό.π., σελ. 109-111.

χώρας έβλεπαν η καθεμία για λογαριασμό της διαφορετικά τη νέα τάξη πραγμάτων. Ένα σημαντικό τμήμα του παλιού βενιζελικού κόμματος, δεν σκόπευε να ενεργοποιηθεί, φοβούμενο πως ο αγώνας εναντίον των δυνάμεων του Άξονα θα λειτουργούσε υπέρ της μοναρχίας, στην οποία έτρεφαν αρνητικά αισθήματα και τη θεωρούσαν μεγαλύτερο εχθρό από τις δυνάμεις κατοχής. Άλλοι πάλι υποστήριζαν ότι η αντίσταση θα είχε καταστροφικές συνέπειες για τη Χώρα αν και θα οδηγούσε σε άσκοπη αιματοχυσία. Το Κομμουνιστικό Κόμμα μέχρι την εισβολή των κατοχικών δυνάμεων αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στην επιθυμία του για αντίσταση και τη γραμμή του δεύτερου ιμπεριαλιστικού πολέμου του Στάλιν, έστω κι αν αυτός είχε αρχίσει να αλλάζει άποψη μετά την γερμανική επίθεση στη Γιουγκοσλαβία. Από όλα τα παραπάνω είναι προφανές ότι δεν είχαν όλοι τους ίδιους στόχους και τις ίδιες ανησυχίες. Αργότερα, ο επικεφαλής της βρετανικής αποστολής στην Ελλάδα Κρις Γουντχάουζ,⁴²³ ανέφερε πως «όσοι στην Ελλάδα επιθυμούσαν ν' αλλάξουν τα πράγματα μετά τον πόλεμο ήταν φυσικό να πάρουν πρωτοβουλία πολύ πριν από όσους προτιμούσαν να επανέλθει η ίδια κατάσταση. Αυτός ο πόθος, και όχι η άκρατη επιθυμία να εκδιωχτεί ο εχθρός ήταν εκείνο που οδήγησε τους πρώτους ηγέτες τους (όχι όμως και τους πρώτους οπαδούς τους), στο στίβο του αγώνα. Κοντολογίς, η ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος δεν μπορεί να ιδωθεί χωριστά από το χαρακτήρα των πολιτικών δρώντων αλλά και από τις προθέσεις τους.. Συνεπώς, η αντίσταση δεν είχε πάντα ανιδιοτελή κίνητρα χωρίς άλλου είδους στοχεύσεις».⁴²⁴

Η αξία του αντιστασιακού κινήματος μπορεί να αποτιμηθεί σε δυο διαφορετικά πεδία και επίπεδα, τα εσωτερικά και τα εξωτερικά. Με το εσωτερικό νοείται η επιτυχία ενός υπό κατοχή Έθνους να υπερασπιστεί την αξιοπρέπεια του και η ισχυρή του θέληση να παραμείνει ελεύθερο. Σύμφωνα με τον ιστορικό Heinz A. Richter: «Ο ελληνικός στρατός έδειξε στο κόσμο, σε μια εποχή που όλοι πίστευαν στο αήττητο των δικτατόρων, ότι ήταν επιτυχής η αντίσταση ακόμα και για μια μικρή χώρα. Η εθνική αντίσταση κατά των κατακτητών που επακολούθησε, απέδειξε πόσο ισχυρή ήταν η θέληση των Ελλήνων για την ελευθερία.»

⁴²³ Γουντχάουζ Κ., όπως παρατίθεται στους Καλύβας Ν. Σ, & Μαραντζίδης Ν., ό.π., σελ. 111

⁴²⁴ Καλύβας Ν. Σ. & Μαραντζίδης Ν., ό.π., σελ. 111-112.

3.3 Τα Χαρακτηριστικά της Κρητικής Αντίστασης

Η αντίσταση στην Κρήτη, αν και ήταν έντονη και ενεργητική από τις πρώτες ημέρες που ακολούθησαν την εισβολή των Γερμανών είχε να αντιμετωπίσει πολλά και σοβαρά προβλήματα. Οι γεωγραφικές συνθήκες, ο περιορισμένος χώρος δράσης, οι πυκνές και πολυάριθμες στρατιωτικές δυνάμεις του άξονα, δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη μεγάλων και μη ευέλικτων αντάρτικων ομάδων. Στην πλειοψηφία τους ήταν σύνολα ατόμων, που συσπειρώνονταν γύρω από κάποιο ισχυρό και σημαίνον πρόσωπο ή τοπικό παράγοντα, όπως ήταν ο Μπαντουβάς, ο Δραμουντάνης, ο Γρηγοράκης, ο Πετρακογιώργης κ.α. Υπήρχαν και λίγες αντιστασιακές οργανώσεις, όπως η Ανώτατη Επιτροπή Αγώνα Κρήτης (ΑΕΑΚ), η Αντάρτικη Ομάδα Ανωγείων (ΑΟΑ), κα⁴²⁵

Πολιτική απόχρωση στην αντιστασιακή δράση των Κρητών, έδιναν οι κομμουνιστές δραπέτες από την ηπειρωτική ή την υπόλοιπη νησιωτική χώρα, που κατέφθαναν στο νησί, για να ενισχύσουν τους αγώνες των ντόπιων. Αυτοί διατυμπάνιζαν την εθνική ενότητα και καλούσαν σε αντιφασιστικό ένοπλο και άοπλο αγώνα. Άλλωστε, αυτό ήταν το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο στήριξε τη δράση και την ρητορική του το ΕΑΜ.⁴²⁶

Όσοι από τους Βρετανούς και Κοινοπολιτειακούς συμμάχους δεν εγκατέλειψαν το νησί λίγο πριν και λίγο μετά την ολοκληρωτική κατάληψή του από τις δυνάμεις του άξονα έμειναν πίσω για να διεκπεραιώσουν και να ολοκληρώσουν τη διαδικασία απομάκρυνσης των ομοεθνών τους και επιφανών Ελλήνων, για να συγκεντρώνουν και να στέλνουν πληροφορίες στο Γενικό Επιτελείο των Συμμάχων της Μέσης Ανατολής για τη δράση και τις αποφάσεις των ναζί, για την οργάνωση και την πραγματοποίηση σαμποτάζ και για την ενίσχυση της Εθνικής Αντίστασης, προκειμένου να προετοιμαστεί μια συνεκτική, συμπαγής και ετοιμοπόλεμη εσωτερική άμυνα, που θα λειτουργούσε επικουρικά στην περίπτωση της απόβασης των συμμάχων στο νησί.⁴²⁷

⁴²⁵ Σπανουδάκης, Α. (2015). Η Μάχη της Κρήτης. Δίδαξαν την αντίσταση, ιστότοπος Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 12/04/2017 από: <http://www.efsyn.gr/arthro/didaxan-tin-antistasi>

⁴²⁶ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση, Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) ιστότοπος Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11/04/2017 από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>

⁴²⁷ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <http://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>.

Αν και στην πραγματικότητα οι βιαιότητες και η τρομοκρατία εναντίον των κατοίκων του νησιού δεν έπαψαν ποτέ, οι πρώτοι μήνες μετά την κατάκτηση ήταν οι δυσκολότεροι, επειδή οι δυνάμεις κατοχής επεδίωκαν πάση θυσία τη συμμόρφωση του πληθυσμού στη νέα τάξη πραγμάτων. Αυτή είναι και η ουσία της τακτικής και συμπεριφοράς των γερμανικών δυνάμεων κατοχής παντού, συμπεριλαμβανομένης της Κρήτης. Λίγο πριν την αλλαγή του κλίματος, που επήλθε το φθινόπωρο του 1942, όταν η έκβαση του πολέμου άρχισε να στρέφεται υπέρ των Συμμάχων, τόσο στο μέτωπο της Σοβιετικής Ένωσης, όσο και της Βόρειας Αφρικής, η Αντίσταση στην Κρήτη είχε παγώσει. Αυτό οφείλονταν στα σκληρά αντίποινα των Γερμανών στο Ηράκλειο, το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, με την εκτέλεση αρχικά 12 και στη συνέχεια άλλων επιπλέον 50 αμάχων, του Δημάρχου συμπεριλαμβανομένου, ως αντίποινα αρχικά για τη δολοφονία τεσσάρων και απόπειρα δολοφονίας άλλων δύο Ελλήνων παραγόντων, φίλα προσκείμενων στους κατακτητές και αργότερα για το επιτυχημένο σαμποτάζ των Βρετανών στα αεροδρόμια του Ηρακλείου και του Καστελλίου.⁴²⁸ Και σύμφωνα με την ίδια πηγή, μέσα στο κλίμα μιας γενικότερης αισιοδοξίας, η κρητική Αντίσταση ενεργοποιήθηκε εκ νέου, οργανώθηκε ξανά και κάλεσε τον πληθυσμό να δραστηριοποιηθεί με την ελπίδα της ενδεχόμενης απόβασης των Συμμάχων στο νησί και την απελευθέρωσή του. Η ιδέα και η πιθανότητα της απόβασης των συμμαχικών δυνάμεων καλλιεργούνταν πάντα από τους Βρετανούς. Σύμφωνα με τον Beevor,⁴²⁹ η εμπλοκή του Στρατηγείου της Μέσης Ανατολής στην οργάνωση της Αντίστασης στην Κρήτη ήταν ουσιώδης, ήδη από τις αρχές του 1942, με την αποστολή Βρετανών Αξιωματικών προκειμένου να συμμετάσχουν στην οργάνωση αυτής και να αποτελέσουν τον σύνδεσμο των αντιστασιακών ομάδων με το Κάιρο. Την ίδια άποψη διατυπώνουν και ενισχύουν τόσο ο Μουρέλλος,⁴³⁰ όσο και ο Μιχάλης Ακουμιανάκης στα απομνημονεύματά του,⁴³¹ ο οποίος είχε διατελέσει Αρχηγός της Εθνικής Οργάνωσης Πληροφοριών και Δολιοφθοράς Ηρακλείου – Λασιθίου και οι οποίοι καταθέτουν την άποψη ότι πέραν της ουσιώδους βοήθειας των Άγγλων, στην Κρήτη οργανώθηκαν αντιστασιακές ομάδες την ίδια περίοδο με Αρχηγούς τον Μπαντουβά, Πετρακογιώργη, Εμμ. Μπετεινάκη, Ψυχουντάκη, Ανδρουλάκη, Τζιφάκη και Μουρέλλο. Οι τελευταίοι ονόμασαν την οργάνωση του ΕΑΜ δήλωσαν όμως από

⁴²⁸Του ιδίου.

⁴²⁹ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 390 και σσ. 406-407.

⁴³⁰ Μουρέλλος Ι. Δ. (1946). *Η Μάχη της Κρήτης*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση, σσ. 518 -522.

⁴³¹ Ταχατάκη Ε. & Καλογεράκης Γ. (2010). *Νύχτα Πήχτρα, Απομνημονεύματα Μιχάλη Ακουμιανάκη*. Ηράκλειο: ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ Α.Β.Ε., σελ. 58-64.

κοινού ότι αυτή θα ήταν ανεξάρτητη από την συνώνυμη οργάνωση της Ηπειρωτικής Ελλάδας. Παράλληλα οργανώθηκε και δεύτερη ομάδα ΕΑΜ, ομοίως ξεχωριστή από αυτή της Ηπειρωτικής Ελλάδας, στον Άγιο Μύρωνα, στο Μετόχι του Κυριακάκη υπό τον Βρετανό Τομ Ντανμπάμπιν.⁴³²

Σταδιακά εντάθηκαν οι επιθέσεις των αντιστασιακών αυτών ομάδων, με βασικούς στόχους τους δωσίλογους, όσους Έλληνες συνεργάζονταν με τους κατακτητές, τους πληροφοριοδότες των δυνάμεων κατοχής και όσους τοπικούς άρχοντες ήταν 'φερέφωνα του κατακτητή'. Παράλληλα, οι ομάδες αυτές ενισχυόμενες και με άνδρες από τις συμμαχικές δυνάμεις της Μέσης Ανατολής πραγματοποίησαν σαμποτάζ σε αεροδρόμια και σε αποθήκες στρατιωτικού εξοπλισμού, εφοδίων και καυσίμων. Οι ενέργειες αυτές δεν έμειναν αναπάντητες από τους Γερμανούς, οι οποίοι εξαπέλυσαν επιθέσεις αδιακρίτως και εναντίον κρατουμένων ομήρων, άλλων αμάχων, είτε ανδρών, είτε γυναικών και παιδιών. Παράλληλα με τις μαζικές εκτελέσεις, άρχισαν να συλλαμβάνουν κατοίκους, τους οποίους μετέφεραν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, από τα οποία επέστρεψαν ελάχιστοι.⁴³³

3.3.1 Η Ανθρωπογεωγραφία της Αντίστασης στην Κρήτη

Η Κρητική Αντίσταση κατά των δυνάμεων του Άξονα ξεκίνησε αμέσως με τη Μάχη της Κρήτης. Σε αυτή την αντίσταση η συμμετοχή των Κρητών ήταν καθολική, ατομική και συλλογική, και ανεξάρτητα από ηλικία και φύλο. Είναι επίσης χαρακτηριστικό, ότι από την άνοιξη του 1942 άρχισαν να παρουσιάζουν ραγδαία αύξηση οι ομάδες που είχαν αντιστασιακό χαρακτήρα, γεγονός που προκάλεσε αναστάτωση στους κόλπους των γερμανικών υπηρεσιών, οι οποίες προσπάθησαν να πείσουν τους ηγέτες των αντιστασιακών ομάδων, όπως τον Μπαντουβά και τον Πετρακογιώργη να παραδώσουν τα όπλα τους σε αντάλλαγμα αμνηστίας και υψηλών πολιτικών θέσεων. Τα γερμανικά σχέδια δεν επέφεραν τα προσδοκώμενα αποτελέσματά και έτσι οι αντιστασιακές οργανώσεις αύξησαν τα μέλη τους.⁴³⁴ Όπως παραδέχθηκε ο Στρατηγός Βίλχελμ Μίλερ στη δίκη του «από του Ιούνιο του 1943 οι

⁴³² Μουρέλλος Ι.Δ., ό.π., σελ 523.

⁴³³ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>.

⁴³⁴ Γιανναδάκης, Χ. (1987). *Απομνημονεύματα*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση, σσ. 76-77 & 101-102.

*ανταρτικές ομάδες είχαν εντείνει τη δράση τους κατά των Γερμανών και είχαν πολλαπλασιασθεί οι φόνοι[Γερμανών] στρατιωτών».*⁴³⁵

Σημαντική επίσης ήταν η συμβολή της Εκκλησίας κατά τη διάρκεια του αντιστασιακού αγώνα. Κληρικοί ανεξάρτητα από το βαθμό της ιεροσύνης τους, γίνονταν ένα με το λαό που αγωνίζεται. Σύμφωνα με την έκθεση Καζαντζάκη⁴³⁶ «*οι ιερείς πολέμησαν κατά την εισβολή και κατά τη διάρκεια της κατοχής, αντιστάθηκαν στις εκάστοτε αξιώσεις του κατακτητή και παρηγόρησαν τους χειμαζόμενους πληθυσμούς*». Τα μοναστήρια παίζουν το ρόλο κέντρων καταφυγής και μετατρέπονται σε εθνικές εστίες για τους συμμάχους και τις αντιστασιακές οργανώσεις της Κρήτης. Μοναστήρια φροντίζουν και περιθάλπουν τα συμμαχικά στρατεύματα που έχουν απομείνει προς την Κρήτη, μέχρι να αναχωρήσουν για την Αίγυπτο. Η Μονή Τοπλού Σητείας διατηρεί βρετανικό ασύρματο καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής και όταν ανακαλύπτεται, οι μοναχοί πληρώνουν με τη ζωή τους την αντιστασιακή τους δράση.⁴³⁷

Όμως, από το εθνικό προσκλητήριο δεν απουσίαζαν και οι γυναίκες, οι οποίες προσαρμόζονται στα κελεύσματα της εποχής. Σε ορισμένες περιπτώσεις παίρνουν τα όπλα και βρίσκονται δίπλα στους άντρες τους και άλλοτε πάλι περιθάλπουν στα σπίτια τους αντάρτες ή περιπλανώμενους συμμάχους με κίνδυνο τη ζωή τους. Φτιάχνουν και στέλνουν με τα παιδιά τους τρόφιμα και άλλα είδη πρώτης ανάγκης στους αντάρτες που κρύβονται σε σπηλιές. Προσφέρουν τις υπηρεσίες τους σε τραυματισμένους μαχητές, δίνοντας κατά αυτό τον τρόπο νέα διάσταση στον αγώνα και στην αντίσταση του κρητικού πληθυσμού.⁴³⁸

Ακόμα και μαθητές γυμνασίου έλαβαν ενεργό ρόλο στη Μάχη της Κρήτης αλλά και στην αντίσταση. Είχαν οργανώσει ένα δίκτυο κατασκοπείας με φίλους και συμμαθητές για να μεταφέρουν πληροφορίες στις ανταρτικές ομάδες. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Μιχάλη Κόκκινου: «*Με το μαθητικό πηλίκιο, το κοντό παντελόνι και με τα χέρια στις τσέπες να σφυρίζεις αμέριμνα για να περπατάς, ποιός θα σε υποψιαστεί;*»⁴³⁹

⁴³⁵ Φωτίου, Θ. (2011). *Η ναζιστική τρομοκρατία στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σελ.73.

⁴³⁶ Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη, ό.π., σελ. 103.

⁴³⁷ Παναγιωτάκης, Γ. ό.π., σελ. 220.

⁴³⁸ Παναγιωτάκης, Γ. ό.π., σελ. 232.

⁴³⁹ Μανουκάκη-Μεταξάκη, Α. (2011). *Πολεμικά ημερολόγια*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, σελ. 80.

Γενικά η αντίσταση της Κρήτης δεν ήταν υπόθεση με τοπικό χαρακτήρα ή περιορισμένη σημασία. Έχει μια ιδιαίτερη σημασία γιατί επηρεάζει όχι μόνο την εθνική ενδυνάμωση των Κρητών, αλλά ασκεί επιρροή και στα γεγονότα της ηπειρωτικής Ελλάδας. Στην πραγματικότητα η αντίσταση στην Κρήτη αποτελεί συνέχεια της αντίστασης στις στρατιωτικές δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος κατά το διάστημα της εισβολής του στο νησί, με αποτέλεσμα να οργανώνονται οι πρώτες αντιστασιακές ομάδες οι οποίες επιτίθενται στον εισβολέα και τον αναγκάζουν να αισθάνεται ανασφάλεια και φόβο για το έδαφος που κατέλαβε. Όλες αυτές οι αντιστασιακές οργανώσεις είχαν ως σκοπό να ανταποδώσουν στα σκληρά γερμανικά αντίποινα που επέβαλλαν οι Γερμανοί κατά του άμαχου πληθυσμού. Αυτή η ταχύτατη οργάνωση των Κρητών σε αντιστασιακές ομάδες έχει εξέχουσα σημασία και βαρύτητα στην καθυστέρηση εφαρμογής των παραπέρα σχεδίων των δυνάμεων εισβολής.⁴⁴⁰

Συγκεκριμένα, αντιστασιακές ομάδες δραστηριοποιήθηκαν σε τρεις κυρίως περιοχές:

- Στο βουνό Ψηλορείτης με τα χωριά της επαρχίας Αμαρίου κυρίως, στη νότιο – δυτική πλευρά του.
- Στην ορεινή περιοχή του δυτικού Ρεθύμνου και ανατολικής Κρήτης (ανατολικά των Χανίων).
- Στη νότιο-δυτική πλευρά των Λευκών Ορέων.

Πέρα από τις παραπάνω περιοχές, ο νομός Λασιθίου έλαβε ενεργά μέρος μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών.⁴⁴¹

⁴⁴⁰ Παναγιωτάκης, Γ. ό.π., σελ. 173.

⁴⁴¹ Κοκονάς, Ν. (χ.χ.). *Κρήτη, 1941-1945. Αντίσταση. Συμμαχικές αποστολές. Η Βρετανική Έκθεση*. Ρέθυμνο: Αυτοέκδοση, σελ. 38.

3.3.2 Η Αντίδραση στην Αντίσταση: Η Συμμόρφωση και ο Δωσιλογισμός

Παρόλα αυτά, υπήρξαν πολλοί επιφανείς Κρητικοί που έδειξαν υποταγή στις δυνάμεις κατοχής καλώντας μάλιστα πολύ συχνά τους Κρήτες να συνεργαστούν με τις δυνάμεις κατοχής. Χαρακτηριστικό είναι ένα ψήφισμα του διορισμένου από τις αρχές κατοχής «δημοτικού συμβουλίου Ηρακλείου», τον Φεβρουάριο του 1943. Οι διορισμένοι «δημοτικοί παράγοντες» καλούσαν τους Ηρακλειώτες να πάψουν κάθε αντιστασιακή δράση αλλά και να καταγγείλουν κάθε αντιστασιακή οργάνωση. Ακόμη στις 3 Φεβρουαρίου 1943 η Ιερά Μητρόπολη Κρήτης με εγκύκλιό της προς τους ιερείς και τους πιστούς, καταγγέλλει τη δράση της αντίστασης και στρέφεται κατά των αντιστασιακών οργανώσεων. Το κείμενο υπογράφει ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Κρήτης Ευγένιος Ψαλλιδάκης, τότε πρωτοσύγκελος της Ιεράς Μητρόπολης Ηρακλείου, που στην ουσία όμως ασκούσε χρέη Αρχιεπισκόπου Κρήτης, οποίος επέκρινε κάθε αντιστασιακή οργάνωση. Πολλοί έχουν υποστηρίξει ότι⁴⁴² πιεζόταν να υπογράψει κείμενα υπέρ των Γερμανών. Εξήγηση που συνηγορεί για παράδειγμα στη θετική του παρέμβαση για να προλάβει την εκτέλεση επιπλέον ομήρων στη Βιάννο πέραν των όσων αμάχων είχαν ήδη εκτελεστεί από τους ναζί. Σ' εκείνη την εγκύκλιο προσπάθησε με «χριστιανικό λόγο» να «συνετίσει» τα μέλη της αντίστασης:

«Το παρελθόν, – έγραφε - το εγγύς και το μακράν, με πείθει ότι ο Ελληνικός πληθυσμός του Νομού, όστις εξ ολοκλήρου αποτελεί μέρος του πληρώματος της Αγίας ημών Ορθοδόξου Εκκλησίας, εν τω συνόλω αυτού είναι φιλήσυχος και απεχθάνεται τας τοιαύτας αντιπειθαρχικάς πράξεις ως ασυνέτους και απερισκέπτους στρεφόμενας δι ού μόνον κατά του Στρατού Κατοχής, αλλά και κατ' αυτού του ιδίου, αφού εγκυμονούσι τόσον σοβαρούς δι' αυτόν κινδύνους...».

Είναι γεγονός βέβαια ότι η κατοχή έθεσε διλήμματα πολύ σοβαρά σε όσους βρέθηκαν σε θέσεις διοίκησης και εξουσίας. Πίσω από μια συγκεκριμένη στρατηγική για την αποφυγή καταστροφών και αντιποίνων στην ουσία βρίσκεται μια από τις

⁴⁴² Ανδρικήκης Α. Α. (2012). 'Οι Ναζί κατέστρεφαν την Κρήτη και οι "διορισμένοι" πατριώτες αναθεμάτιζαν την αντίσταση. Οι μαύρες σελίδες της Κρητικής Ιστορίας...' στο Αρχείο Εφημερίδας ΠΑΤΡΙΣ, της 11 Ιουνίου 2012. Ιστότοπος Εφημερίδας ΠΑΤΡΙΣ. Ανακτήθηκε στις 12 Ιουνίου-2021, από : <https://archive.patris.gr/articles/223763/150643>.

στρατηγικές αντιμετώπισης της εξαιρετικά επικίνδυνης κατάστασης μετά την κατοχή της νήσου. Και έτσι, στην πράξη, δημιουργήθηκαν διάφορες τάσεις, που συνίσταντο στις στρατηγικές κυρίως της αντιμετώπισης της πραγματικότητας. Μία από αυτές ήταν ο περιορισμός των αντιποίνων. Αυτό που ισχύει είναι ότι η κατοχή δίχασε τους Έλληνες (και τους Κρητικούς) αναφορικά με το πώς έπρεπε να αντιμετωπιστεί ο κατακτητής και οι δυνάμεις κατοχής γενικότερα.

Παραθέτουμε στη συνέχεια κάποια παραδείγματα τέτοιας συμπεριφοράς των ιθυνόντων, που βεβαίως έχουν κριθεί υπό το πρίσμα της σημερινής πραγματικότητας ως αρνητική συμπεριφορά ή ως πράξεις συμμόρφωσης και συνεργασίας με τον εχθρό:

Συγκεκριμένα στις 11 Ιουλίου 1942 σπεύδει ο διοικητής χωροφυλακής Ηρακλείου να αναφέρει γεγονότα και επισυμβαινόμενα, όχι στην Ανώτερα Διοίκηση Χωροφυλακής Κρήτης, αλλά στο Γερμανικό Φρουραρχείο Ηρακλείου, γράφοντας τα εξής:

*«Λαμβάνω την τιμή να αναφέρω ότι την 8ην τρέχοντος μηνός με επισκέφθη εις το γραφείον μου, ο Γερμανός Υπαξιωματικός της Φρουράς Αυγενικής ΣΟΥΜΠΕΡΤ και με παρακάλεσε να τον ενισχύσωμεν με 15 χωροφύλακες, προκειμένου να μεταβαίνουν δια την σύλληψιν καταδιωκόμενων προσώπων...».*⁴⁴³

Αξίζει ακόμη να επισημάνουμε ότι μετά την απαγωγή του στρατηγού Κράϊπε, ο γενικός διοικητής Κρήτης Ιω. Πασσαδάκης καλούσε όλους τους Κρητικούς να συμμετέχουν σε συλλαλητήριο προκειμένου με αυτό τον τρόπο να δείξουν τη νομιμοποίηση των γερμανικών στρατευμάτων. Και ενώ η αντιστασιακή δράση των Κρητικών συνεχιζόταν, ο νομάρχης Ηρακλείου σε συνεργασία με τις τοπικές αρχές διοργάνωσε ένα συνέδριο στα Χανιά για να δηλώσουν την αφοσίωση τους στις δυνάμεις του Άξονα. Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε το Σάββατο 29 Ιουλίου 1944, στο οποίο έλαβε ενεργό μέρος και ο γενικός διοικητής Κρήτης, ο στρατηγός Μύλλερ. Οι αντιστασιακοί Έλληνες ονομάστηκαν «κομμουνισταί και αναρχικοί». Εκδόθηκε και σχετικό ψήφισμα, στο οποίο καταδικάζονταν «τα κομμουνιστικά αναρχικά στοιχεία» τα οποία «απεφάσισαν δυστυχώς να παρασύρουν τον τόπον εις εμφύλιον σπαραγμόν και να

⁴⁴³ Καργάκης, Κ., όπ., σελ. 82.

δημιουργήσουν και εν τη ιδιότητά μας Πατρίδι, μίαν κατάστασιν παρομοίαν προς εκείνη, με την οποίαν δοκιμάζεται σκληρώς η υπόλοιπος χώρα και εξ αιτίας της οποίας αριθμούνται χιλιάδες θυμάτων Ελλήνων». Μάλιστα σε σχετική διαταγή του Φρούραρχου Κρήτης στις 31/7/ 1944 αναφέρεται:

« Όσοι Κρητικοί αγαπούν την τάξη να έχουν άμεση και δραστική συνεργασία κατά του κομμουνισμού, θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της προπαγάνδας και της κατασκοπίας. Στο εγχείρημα αυτό θα ήταν αναγκαίο να μετέχουν όχι μόνο οι νομάρχες, δήμαρχοι και λοιποί δημόσιοι υπάλληλοι αλλά και η χωροφυλακή, οι έφεδροι αξιωματικοί, τα σχολεία και κυρίως η εκκλησία, η οποία ασκεί ιδιαίτερα μεγάλη επιρροή στον πληθυσμό. . . Απλή λογική υποδεικνύει ότι είναι προς το συμφέρον του Κρητικού λαού να εκριζωθεί η κομμουνιστική επιρροή, να περισωθεί η οικία, το κτήμα, η οικογένεια, η εκκλησία και κυρίως η εθνική του υπόσταση⁴⁴⁴».

Εδώ αξίζει επίσης να επισημάνουμε ότι τις πρώτες μέρες του Μαΐου 1942 ο εκπρόσωπος του συμμαχικού στρατηγείου μέσης ανατολής, ο Ντανμπάμπιν αποφάσισε να εκτελεστούν οι κυριότεροι συνεργάτες των κατοχικών δυνάμεων στο νομό Ηρακλείου για να μην μπορέσουν να συγκεντρώνουν πληροφορίες και να παρεμβάλλουν εμπόδια κατά την εκτέλεση δολιοφθορών και σαμποτάζ από τους συμμάχους.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Στοιχεία από το αταξινόμητο αρχείο της Βικελαίας βιβλιοθήκης, φάκελος 1 σελ. 15-16.

⁴⁴⁵ Κάββος, Γ. (1991). *Γερμανοϊταλική Κατοχή και Αντίσταση Κρήτης 1941 – 1945*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση, σελ. 198. Επίσης και Καργάκης, Κ., ό.π., σελ. 24.

3.4 Η Δράση των Δυνάμεων Κατοχής : ‘Βία’ και ‘Αντίποινα’

Όπως το αναγράφει ο τίτλος αυτής της ενότητας με δύο λέξεις, ‘βία’ και ‘αντίποινα’ ήταν τα χαρακτηριστικά της δράσης των δυνάμεων κατοχής. Παρακάτω, παραδειγματικά μόνο θα παραθέσουμε ορισμένα περιστατικά βίας και αντιποίνων.

Ενδεικτική της βιαιότητας των Γερμανών, με την οποία από τη μια εκδικούνταν και από την άλλη προσπαθούσαν να αποτρέψουν τους κατοίκους από το να παρέχουν στήριξη στους αντιστασιακούς είναι η επίθεση στην περιοχή της Βιάννου. Τον Σεπτέμβριο του 1943, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής προκάλεσαν το ομώνυμο ολοκαύτωμα.⁴⁴⁶

Παρόμοια με την κατάληξη των Εβραίων στην Ευρώπη ήταν και εκείνη των Εβραίων της Κρήτης. Λίγους μήνες πριν ξεκινήσουν οι διαδικασίες αποχώρησης των κατακτητών από το νησί τον Αύγουστο του 1944, οι δυνάμεις του γερμανικού καθεστώτος συγκέντρωσαν τους Κρήτες Εβραίους τους φυλάκισαν στην Αγυιά, τους οδήγησαν στην πόλη του Ηρακλείου, τους μετέφεραν για λίγες ημέρες στην στοά Μακάσι, ως κρατούμενους και τους επιβίβασαν στη συνέχεια σε πλοίο με προορισμό το Άουσβιτς. Ωστόσο, το πλοίο βυθίστηκε κατά την κρατούσα εκδοχή από βρετανικά πλοία, κατά μια άλλη εκδοχή από τους ίδιες τις γερμανικές δυνάμεις, με αποτέλεσμα να χαθούν στη θάλασσα όλοι οι επιβαίνοντες πλην του πληρώματος, που διεσώθη χρησιμοποιώντας τις σωστικές λέμβους.⁴⁴⁷

Οι βιαιοπραγίες των δυνάμεων κατοχής κατά των κατοίκων του νησιού δεν έπαψαν ούτε και την ύστατη στιγμή πριν εγκαταλείψουν οριστικά το νησί μετά τη συμφωνία αποχώρησης. Όπως έχει καταγραφεί σε αρχεία της γερμανικής διοίκησης, οι αντάρτες ενέτειναν τις επιθέσεις τους, προκειμένου να προκαλέσουν σημαντικά πλήγματα στους αποχωρήσαντες στρατιώτες και στον εξοπλισμό τους. Υπό αυτές τις συνθήκες δόθηκε εντολή να μεταχειρίζονται τους αιχμαλώτους πολέμου κατά βούληση,

⁴⁴⁶ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>.

⁴⁴⁷ Μπέλλου, Ε. (2016). *Η χαμένη έκθεση του Καζαντζάκη για τα εγκλήματα των ναζί στην Κρήτη*. Ιστότοπος: tvxs, 12 Μαΐου 2016. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-xameni-ekthesi-toy-kazantzaki-gia-ta-nazistika-egklimata-stin-kriti>.

όταν έκριναν ότι τίθεται σε κίνδυνο η ασφάλεια των ανδρών, των οχημάτων και των φορτίων τους. Μάλιστα δόθηκε η οδηγία να συλλαμβάνονται νεαρές κοπέλες της ανώτερης κοινωνικής και οικονομικής τάξης, οι οποίες θα κρατούνταν ως εγγύηση για την τήρηση «ειρηνικής» στάσης των Κρητών. Σύντομα, οι οδηγίες και οι διαταγές αυτές παρερμηνεύτηκαν, με αποτέλεσμα να ενταθούν από τις δυνάμεις κατοχής, οι φόννοι των μη ενόχων και οι επιθέσεις με βαρύ οπλισμό εναντίον περιοχών και ολόκληρων χωριών.⁴⁴⁸

Τον Αύγουστο του 1944 διατάχθηκε η ισοπέδωση των Ανωγείων και η μαζική εκτέλεση του ανδρικού πληθυσμού. Την τελευταία στιγμή, οι κάτοικοι κατάφεραν να διαφύγουν αλλά το χωριό, αφού λεηλατήθηκε καταστράφηκε ολοσχερώς. Σύμφωνα με αρχαικά στατιστικά στοιχεία των γερμανικού κράτους κατά τη διάρκεια της μετακίνησης των στρατευμάτων από την ανατολική Κρήτη προς τη δυτική μέσα σε ένα διάστημα 15 ημερών περίπου ,13 χωριά καταστράφηκαν, περίπου 500 άτομα εκτελέστηκαν και περισσότερα από 1.000 πιάστηκαν αιχμάλωτοι. Την ίδια στιγμή, πραγματοποιούσαν επιθέσεις και οι αντιστασιακές ομάδες.

Αν και οι Γερμανικές δυνάμεις αποχώρησαν από την Ελλάδα τον Οκτώβριο του 1944 στην Κρήτη παρέμειναν σε ορισμένες περιοχές πέριξ των Χανίων ως τον Ιούνιο του 1945. Η κατάσταση αυτή είχε ως συνέπεια τον διαχωρισμό του νησιού σε ελεύθερο και ανελεύθερο και τον χαρακτηρισμό του ως ένα από τα τελευταία προπύργια του γερμανικού καθεστώτος. Μάλιστα, στις 12 Νοεμβρίου 1944 διεξήχθη η σφοδρή μάχη της Παναγιάς των τριών ημερών μεταξύ των Γερμανών και της στρατιάς του ΕΑΜ. Κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις προέβαιναν στην πρακτική τρομοκρατίας, λεηλασίας, καταστροφής και δολοφονιών, ενώ ταυτόχρονα η υπόλοιπη ελληνική επικράτεια απαγκιστρωνόταν από το καθεστώς κατοχής.

Η 8^η Μαΐου του 1945 θεωρείται η επίσημη ημερομηνία λήξης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η 12^η Ιουνίου του ίδιου έτους είναι η ημέρα της αποχώρησης και των τελευταίων Γερμανών στρατιωτών από τον λιμένα της Σούδας. Μια μέρα μετά την

⁴⁴⁸ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (Επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>.

οριστική παύση των εχθροπραξιών, την 9^η Μαΐου 1945 υπογράφηκε η συνθηκολόγηση των Γερμανών στην Κρήτη.⁴⁴⁹

3.5 Η καθημερινή ζωή στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της Κατοχής

Οι συνθήκες της καθημερινής ζωής στην Κρήτη κατά την Κατοχή δεν ήταν παντού ίδιες, καθώς είχαν άμεση συνάφεια και συσχέτιση με πολλούς παράγοντες: τη σκληρότητα του εισβολέα και οι κακουχίες του κατακτημένου εξαρτιόταν απ τον εκάστοτε υπεύθυνο γενικό διοικητή του «Φρουρίου Κρήτης» και τον τοπικό αρχηγό των στρατευμάτων κατοχής, ο οποίος εφαρμόζε τις διαταγές την κάθε χρονική στιγμή. Και αυτό συνδεόταν με τις εξελίξεις στις επιχειρήσεις του πολέμου, τη διενέργεια των σαμποτάζ, την απειλή του αντάρτικου, κτλ. Η ώρα της απαγόρευσης της κυκλοφορίας των κατοίκων μιας περιοχής είχε μια ελαστικότητα ανάλογη με τις σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στους εισβολείς και στους Κρήτες, με τα δωσιλογικά στοιχεία της περιοχής.⁴⁵⁰ Οι μετακινήσεις απαγορεύονταν χωρίς την άδεια του φρουράρχου και έτσι η απαγόρευση της κυκλοφορίας σε συνδυασμό με την πλήρη συσκότιση των σπιτιών περιόριζε ασφυκτικά τους κατοίκους.⁴⁵¹

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής πολλά σπίτια κατεδαφίστηκαν και έτσι ο Γενικός Διοικητής προσπάθησε να μεριμνήσει για τους αστέγους. Με σχετικό έγγραφο γνωστοποιούσε ότι : *«1)Όσοι εκ των κατοίκων της πόλεως του Ηρακλείου των οποίων αι οικίαι κατεστράφησαν, έχουν την ευκολία να παραμείνουν εις διάφορα χωρία ας το πράξουν, δηλώντες τούτο εις την Νομαρχίαν από τούδε. 2)Όσοι εκ των κατοίκων της πόλεως έχουν οικοδομάς ας δωμάτια τινά διεσώθησαν και δύνανται να επισκευάσουν με μικράς δαπάνας, καλώ πάντας να αρχίσουν αμέσως από τούδε την επισκευήν των εάν έχουν τα οικονομικά μέσα 3) Όσοι εκ των κατοίκων έχουν οικοδομάς απαιτούσας μεγάλας δαπάνας επισκευής και δε δύνανται προς το παρόν να τας επισκευάσουν, ώστε να*

⁴⁴⁹ Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας. Η Μάχη και η Αντίσταση*. Κωστόπουλος, Τ. (επιμ.) Ιστότοπος: Εφημερίδα των Συντακτών. Ανακτήθηκε στις 11 Απριλίου 2017, από: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>.

⁴⁵⁰ Μανουκάκη,-Μεταξάκη Α., ό.π., σελ. 187-188.

⁴⁵¹ Παπαδάκης Μ. (2010). Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Σητεία. Από τα Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου: *Μέρες του '43, η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Ηράκλειο, 26-27 Νοεμβρίου 2010. Επίσης και Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 1, Υποφάκελος 4.

είναι κατοικήσιμοι τον χειμώνα, υποχρεούνται εντός 15 ημερών να φροντίσουν να συλλέξουν μετά προσοχής όλες τας μη τεθραυσμένες κεραμούς και υαλοπίνακας της οικοδομής των και οικοδομικών υλικών επί πληρωμή της αξίας των, βάσει της καθωρισθείσης διατιμήσεως αυτών ίνα ούτω δυνηθούν να τα χρησιμοποιήσουν. 4) *Επειδή κατ' ανάγκην θα γείνη συμπύκνωσις του πληθυσμού παραχωρώ εις τους έχοντας ίδια πλεονάζοντα δωμάτια εις διωρόφους ή πολυωρόφους οικοδομάς, προθεσμίαν μέχρι του τέλους του μηνός Αύγουστου όπως μόνοι των διαθέσουν τα πλεονάζοντα εις αυτούς δωμάτια εις φιλικά ή συγγενικά πρόσωπα των ή ενοικιάσωσιν αυτά εις άστεγον οικογενείαν επί μετρίω μισθώματι, διότι από της 1ης Σεπτεμβρίου θέλει αρχίσει η υποχρεωτική συμπύκνωσις του πληθυσμού από της Διοικητικής Επιτροπής Στεγάσεως και υπό την άμεσον προσωπικήν μου επίβλεψιν, ίνα μη λάβουν χώρα αδικίαι.»*⁴⁵²

Για να καλυφθούν οι ανάγκες του πληθυσμού σε τρόφιμα συστάθηκε επισιτιστική επιτροπή. «*Συνιστώμεν Επιτροπήν επισιτισμού εξ ειδικών προσωπικοτήτων ήτις θα εδρεύη μεν εν τη πόλει Ηρακλείου, αλλά θα έχη διακλαδώσεις και αντιπροσώπους αυτής εις όλα τα μεγάλα Επαρχιακά κέντρα και εις ην αναθέτομεν το έργον να φροντίζη όπως εγκαίρως ανευρίσκη τα υπάρχοντα αποθέματα τροφίμων, καταγράφη ταύτα, μεσολαβεί διά την ανταλλαγήν τούτων μεταξύ των Επαρχιακών κέντρων ή των γειτονικών Νομών και γενικώς ασχολείται με όλα τα ζητήματα, άτινα δύνανται να εξασφαλίσουν διά των νυν υπάρχοντων αποθεμάτων μας τροφίμων και των νέων παραγομένων εν τη περιφερεία του Νομού, την συντήρησιν εν τη ζωή όλου του πληθυσμού και αποφυγήν του φάσματος θανάτων ομαδικών εκ πείνης των μάλλον οικονομικώς αδυνάτων πολιτών του Νομού».*⁴⁵³ Επιπλέον, για την ενίσχυση των απόρων συστάθηκε μια επιτροπή αποτελούμενη από τον ιερέα ,το δάσκαλο της κοινότητας, τον αστυνομικό εφόσον υπήρχε, η οποία σε συνεργασία με την επιτροπή των προκρίτων της κοινότητας έκαναν καταγραφή των απόρων των ηλικιωμένων, των αναπήρων και όσων δεν ήταν σε θέση να εργαστούν. Ομοίως έφτιαχαν λίστες με τους πλούσιους παραγωγούς και καθόριζαν και το είδος του βοηθήματος που θα προσέφεραν. Συγχρόνως καλλιεργήθηκε το αίσθημα της αλληλεγγύης και στους μαθητές ,οι οποίοι στις μεγάλες γιορτές έψελναν τα κάλαντα υπέρ των απόρων συλλέγοντας διάφορα είδη και έδιναν θεατρικές παραστάσεις με σκοπό να συγκεντρώσουν προϊόντα για τους άπορους ηλικιωμένους.⁴⁵⁴

⁴⁵² Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34 Υποφάκελος 2.

⁴⁵³ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34, Υποφάκελος 2

⁴⁵⁴ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34, Υποφάκελος 2.

Ωστόσο γίνονταν γάμοι και βαφτίσεις στα σπίτια ή στις εκκλησίες περιορισμένα όμως λόγω της ανέχειας. Σε αυτά τα ευχάριστα γεγονότα όλοι διασκεδάζαν διατυπώνοντας μαντινάδες που φανέρωναν τη νοσταλγία τους για τις ευτυχισμένες στιγμές πριν την Κατοχή.⁴⁵⁵ Τα ήθη, τα έθιμα και οι παραδόσεις διαφυλάχθηκαν : τα κάλαντα στις μεγάλες γιορτές της χριστιανοσύνης, τα έθιμα του Πάσχα κτλ. Τα πιο σημαντικά γλέντια και κάθε ομαδική διασκέδαση, τα οποία συχνά απαιτούσαν και την έγγραφη άδεια το στρατιωτικού διοικητή αναπτέρωναν το ηθικό των Κρητικών που ίσως καμπτόταν από τις στερήσεις και την ανέχεια. Αρκετοί παραδέχονται ότι τα γλέντια που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο αυτή έγραψαν ιστορία και ότι ακόμη και οι συναθροίσεις για διασκέδαση με προσεγμένη πρόσκληση σε κάποιες περιπτώσεις χωρίς την ενημέρωση και την άδεια των αρχών αποτέλεσαν το αντίδοτο του ασφυκτικού πλαισίου στο οποίο ζούσαν.⁴⁵⁶ Την περίοδο των γιορτών επιτρεπόταν η κρούση των καμπάνων κατά τη διάρκεια των εκκλησιαστικών τελετών αίρονταν οι περιορισμοί αστυνομικής ώρας και απαλλάσσονταν της υποχρεωτικής εργασίας οι Έλληνες εργάτες την ημέρα των Χριστουγέννων και του Νέου έτους.⁴⁵⁷

Η Κατοχή επίσης δεν ήταν το ίδιο δύσκολη για τους κατοίκους των πόλεων και της υπαίθρου, για τους εύπορους και τους φτωχούς, τους ντόπιους της επαρχίας και τους αστούς που είχαν καταφύγει για να σωθούν. Οι ακτήμονες ήταν και άνεργοι , ενώ ο μισθός των δημόσιων υπαλλήλων δεν είχε καμιά αξία λόγω του πληθωρισμού με αποτέλεσμα αρκετοί ασχολήθηκαν με τη γεωργία. Σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση ήταν οι φτωχοί άνθρωποι και χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αφήγηση του Γιάννη Ι. από το Αρκαλοχώρι Ηρακλείου: «[. . .]. *Η φτώχεια μας ήταν αβάσταχτη, αλλά ελάχιστα μεγαλύτερη απ' ότι πριν τον πόλεμο, που κουβαλούσα νερό στους πλουσίους με δυο ντενεκέδες.[. . .] Το 1943 είχε πρηστεί το πόδι μου και στο αεροδρόμιο του Καστελλίου δεν μπορούσα να σταθώ, για να δουλέψω την αγγαρεία μου. Ο Γερμανός επιστάτης που νόμιζε πως έκανα παθητική αντίσταση έρχεται να με χτυπήσει: 'Σακραμέντο, μαλάτο' του λέω, 'μαλάτο' και του δείχνω το τουμπανιασμένο μου πόδι. [...] Ο γερμανός με πήρε και με πήγε στο γιατρό. Επί πέντε μήνες με κούραραν οι Γερμανοί και έγινα σχεδόν καλά. [. . .] Έσωσα το πόδι μου στην Κατοχή που δεν μπόρεσα πριν να τα καταφέρω. Πού το περίμενα; [. . .]».⁴⁵⁸*

⁴⁵⁵ Μανουκάκη-Μεταξάκη Α., ό.π., σελ. 187-188.

⁴⁵⁶ Παπαδάκης Μ., ό.π., σελ. 202.

⁴⁵⁷ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης ΑΒΕ 64, Φάκελος 1 Υποφάκελος 4.

⁴⁵⁸ Μανουκάκη-Μεταξάκη Α., ό.π., σελ. 188-189.

Οι Κρήτες δεν επηρεάζονται από την αύξηση του πληθωρισμού αλλά από την έλλειψη των ειδών διατροφής που εξάπτει το μαυραγοριτισμό και οδηγεί στην εξόντωση και στην εξαθλίωση τους κατοίκους των πόλεων. Να σημειωθεί ότι στα τέλη του 1941 τυπώθηκε το πρώτο δεκαχίλιαρο, ακολούθησαν τα χαρτονομίσματα των εκατό και πεντακοσίων χιλιάδων, του ενός εκατομμυρίου του ενός, δέκα και εκατό δισεκατομμυρίου και έτσι εκμεταλλεύτηκαν κάποιοι την ευκαιρία να αποπληρώσουν χρέη σε εξευτελιστικές τιμές. Ο Καλοχριστιανάκης αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ο πατέρας μου είχε πουλήσει πριν από τον πόλεμο, ακίνητη περιουσία και στο συμβόλαιο αναγραφόταν ότι ένα μέρος του τμήματος θα καταβαλλόταν σε μεταγενέστερο χρόνο, ο οποίος συνέπεσε με την κατοχική περίοδο και την πληθωριστική δραχμή. Ο αγοραστής αποπλήρωσε το χρέος του πουλώντας μισό τσουβάλι κριθάρι. Για να αντιμετωπιστεί ο λιμός, ο οποίος απειλούσε πολλά χωριά, αποφασίστηκε οι μαθητές κάποιων Γυμνασίων, αντί δίδακτρα, πήγαιναν στους καθηγητές λαδί για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Στις μεγαλουπόλεις οι τεχνίτες αντάλασσαν την εργασία τους με τρόφιμα. Στις βιτρίνες των εργαστηρίων τους αναγράφονταν: Κοστούμι 4 οκάδες λάδι, ενώ οι άνθρωποι του μεροκάματου τόσο στις πόλεις, όσο και στα χωριά εργάζονταν με αμοιβή κάποιο τρόφιμο, ή μόνο για ημερήσιο φαγητό».⁴⁵⁹

Ένα άλλο σοβαρό πρόβλημα της εν λόγω περιόδου ήταν το γνωστό «παρακράτημα», το οποίο επιδείνωνε την ανέχεια των κατοίκων. Οι δυνάμεις κατοχής είχαν επιβάλλει στους κατοίκους να καταβάλουν το 40% επί της παραγωγής των προϊόντων και κυρίως των σιτηρών, φορολογία, η οποία ήταν πολλαπλάσια από το χαράτσι επί της τουρκοκρατίας με σκοπό να προωθούνται στα μεγάλα αστικά κέντρα για την αντιμετώπιση του λιμού. Τα στρατεύματα κατοχής μέσω των αγροφυλάκων γνώριζαν το ύψος παραγωγής κάθε αγρότη και έτσι αν κάποιος αποφάσιζε να το αποκρύψει τότε διενεργούνταν έλεγχοι.⁴⁶⁰ Σε γνωστοποίηση του Διοικητή Φρουρίου Κρήτης αναφέρεται:

«Κατόπιν της από 21/6/194 διαταγή της Ανωτάτης Διοικήσεως Φρουρίου Κρήτης, περί κατασχέσεως, οφείλουν άπαντες οι έμποροι, ελαιοπαραγωγοί και ιδιοκτήται ελαιοτριβείων υπό την κατοχήν των οποίων ευρίσκεται ελαιόλαδον, όπως παραδώσουν τας ποσότητας ταύτας εις τους εντεταλμένους του Ράιχ και εις τας καθορισμένας τιμάς. Οι

⁴⁵⁹ Καλοχριστιανάκης, Ζ. (2014). *Ο Πύργος και οι Τρεις Εκκλησιές στον Πόλεμο του 1940*. Αθήνα: Ταξιδευτής, Ενορία Πύργου Μονοφατσίου, σελ. 49.

⁴⁶⁰ Καλοχριστιανάκης, Ζ., ό.π., σελ. 50.

Δήμαρχοι και οι Πρόεδροι Κοινοτήτων δέον να φροντίσουν όπως δηλωθούν άπασαι αι εις τας περιφέρειας των ευρισκόμεναι ποσότητες ελαιολάδου. Πας όστις ήθελεν αρνηθή την παράδοσιν ελαιολάδου θα θεωρηθή ότι σαμποτάρει την εξαγωγήν τούτου εις Γερμανίαν και θα υποστή την ανάλογην ποινήν». Το ίδιο ίσχυε και για τον καπνό: «Γνωστοποιώ εις τους κατοίκους του Νομού ότι, κατ'απόφασιν του Στρ. Διοικητού Κρήτης κατεσχέθησαν όλαι αι ποσότητες καπνού ακατέργαστου ή και έτοιμου εμπορεύματος καθώς επίσης και η νέα εσοδειά τούτου...»⁴⁶¹

Στα μεγαλύτερες πόλεις της Κρήτης κατέφευγαν για μεγαλύτερη ασφάλεια οι εύποροι επαρχιώτες, οι δωσίλογοι και οι μαυραγορίτες οι οποίοι φρόντισαν να συνάψουν φιλικές σχέσεις με το κατοχικό καθεστώς αλλά και με τις αντιστασιακές οργανώσεις για να αποφύγουν μελλοντικές διώξεις τους.⁴⁶²

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι δημόσιες υπηρεσίες λειτουργούσαν με ελάχιστο προσωπικό εξαιτίας της στράτευσης και του εγκλωβισμού πολλών δημοσίων υπαλλήλων.⁴⁶³ Οι αστυνομικές αρχές ήταν φερέφωνο και δικαστικός κλητήρας του κατακτητή , χωρίς τις ουσιαστικές αρμοδιότητες. Ο χωροφύλακας-κλητήρας ήταν ο μεταφορέας εντολών του κατακτητή χωρίς αυτό να σημαίνει υποχρεωτικά συνεργασία με αυτόν. Οι δημοτικοί και οι κοινοτικοί άρχοντες ή θα παραμείνουν ή θα αντικατασταθούν κατά βούληση του κατακτητή με σκοπό να εκτελούν τις εντολές του.⁴⁶⁴

Ως εκ τούτου αναγκάζονταν οι Πρόεδροι των Κοινοτήτων από τις δυνάμεις κατοχής να συντάξουν καταστάσεις με τα ονόματα των ανδρών των χωριών ηλικίας 15 έως 60 για να εργαστούν σε καταναγκαστικά έργα. Όσοι υποχρεώνονταν για την λεγόμενη «αγγαρεία» έφευγαν άλλοτε πεζοί και άλλοτε φορτώνονταν σε μεγάλα φορτηγά, όπου εργάζονταν χειρωνακτικά σε δύσκολες καιρικές συνθήκες υπό την απειλή της βίας. Τους προσέφεραν φαγητό, ύπνο σε σκηνή. Αν κάποιος είχε την οικονομική δυνατότητα μπορούσε να αποφύγει την 15/μερία ή την αγγαρεία στέλνοντας κάποιον άλλο έναντι κάποιων οκάδων σιτηρών.⁴⁶⁵ Σε έγγραφο που

⁴⁶¹ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34, Υποφάκελος 2.

⁴⁶² Καλοχριστιανάκης, Ζ., ό.π. σελ. 51.

⁴⁶³ Παπαδάκης Μ., ό.π. σελ. 201. Επίσης και Καλοχριστιανάκης, Ζ., ό.π. σελ. 62.

⁴⁶⁴ Παπαδάκης Μ., ό.π., σελ. 201

⁴⁶⁵ Καλοχριστιανάκης, Ζ., ό.π. σελ. 62.

απέστειλε ο Πασσαδάκης προς τους Δημάρχους και τους Προέδρους των Κοινοτήτων τους διέτασσε τα ακόλουθα:

*«Παρακαλούμεν άνευ καθυστερήσεως να μας υποβάλητε πίνακα εμφανίοντα ονομαστικώς τους αρρένας κατοίκους της Κοινοότητός σας οίτινες έχουν συμπληρώσει ήδη το 17^{ον} έτος της ηλικίας των μέχρι του 20^{ου} συμπεριλαμβανομένου ήτοι τους γεννηθέντας από το 1922 μέχρι το 1925 και ευρισκομένων νυν εν τη Κοινοότητά σας. Δι έκαστον εκ τούτων θα σημειώσητε τί εργασίαν κάνει τώρα εάν υπηρετεί τυχόν εις γερμανικήν εργασίαν και εις ποιάν τοιαύτην. Επίσης να σημειώσητε εάν τις εξ αυτών είναι ανίκανος προς χειρωνακτικήν εργασίαν».*⁴⁶⁶

Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της κατοχής η φοίτηση των μαθητών στο σχολείο είχε διακοπεί. Συγκεκριμένα το σχολικό έτος 1940-1941, ενώ αρχίζει κανονικά παύει λόγω της κήρυξης του Ελληνοϊταλικού πολέμου για να συνεχισθεί το καλοκαίρι του 1941 λίγο μετά τη γερμανική εισβολή και την κατάκτηση του νησιού. Από τους 2.199 μαθητές που εγγράφηκαν τον Σεπτέμβριο του 1940, περισσότεροι από τους μισούς δεν συνέχισαν το καλοκαίρι του 1941, όταν επαναλειτούργησαν τα σχολεία. Το ποσοστό των μαθητών που φοιτάει στα σχολεία μειώνεται κατά πολύ τα επόμενα χρόνια. Σημαντικά μειώνεται και ο αριθμός των εγγραφών. Οι περισσότεροι μαθητές που εγγράφονται στα δημοτικά σχολεία της πόλης κατά το 1941 έως το 1944 προσπαθούσαν να είναι συνεπείς στις υποχρεώσεις, όμως ο συνολικός αριθμός ήταν μικρότερος από το αντίστοιχο της έναρξης του ειρηνικού έτους 1940-1941. Η φοίτηση ουσιαστικά είναι προαιρετική και οι μη φοιτούντες μπορούσαν να προαχθούν ύστερα από επιτυχείς εξετάσεις. Η επιβράδυνση του σχολικού έτους επέτρεπε την ολοκλήρωση δυο σχολικών τάξεων σε ένα έτος. Το σχολικό έτος 1940-41 για το Γυμνάσιο διήρκησε μόνο τρεις μήνες, ενώ το 1941-42 μόνο δέκα μέρες.⁴⁶⁷

Την περίοδο αυτή διαλύθηκαν τα πολιτικά κόμματα με σχετική ανακοίνωση: *«Ανακοινούμεν ότι κατ'εντολήν της ενταύθα Γερμανικής Στρατιωτικής Διοικήσεως, άπαντα τα εν τη καθ' ημάς περιφέρεια υπάρχοντα κόμματα διαλύονται, άνευ εξαιρέσεως, απαγορευμένης και της ιδρύσεως νέου τοιούτου οιουδήποτε. Η τυχόν περιουσία και κατάλογοι των μελών όχι μόνον του Κουμμουνιστικού Κόμματος, αλλά και των άλλων κομμάτων ως και τα αρχεία εν γένει αυτών κατάσχονται και θέλουσι παραδοθή εις ημάς*

⁴⁶⁶ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Φάκελος 1 Υποφάκελος 4.

⁴⁶⁷ Παπαδάκης, Μ., ό.π. σελ. 200.

*μερίμνη των Αστυνομικών Αρχών προς υποβολήν τούτων εις το Γερμανικόν Φρουραρχείον μέχρι της 31-7-41».*⁴⁶⁸

Σε ένα εμπιστευτικό έγγραφο του γενικού διοικητή Κρήτης φαίνεται ότι αναζητούσαν νέους υγιείς και δυνατούς για να σταλούν στην Γερμανία για εκπαίδευση. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «*Κατ' επιθυμίαν του Αξιότιμου Διοικητού Φρουρίου θα επανιδρυθή ο οργανισμός της εθνικής νεολαίας. Ίνα η οργάνωσις αυτή επιτύχη δέον είναι νέοι τινές ν' αποστέλωσιν εις Γερμανίαν διά να εκπαιδευθώσιν εις τα της οργανώσεως ταύτης ήτις εν τη Γερμανία έχει μεγάλην επιτυχίαν [. . .] Παρακαλώμεν όπως μετά προσοχής εξευρεθώσιν οι ανωτέρω νέοι ώστε να είναι σε θέσιν να ανταποκριθώσιν προς τον υψηλόν σκοπόν δι' ου θα χρησιμοποιηθώσι».*⁴⁶⁹

Μετά την κήρυξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, τα σχολικά κτήρια επιτάχθηκαν για τις ανάγκες των ντόπιων και των συμμαχικών στρατευμάτων ή χρησιμοποιήθηκαν ως τόπος κράτησης υπόπτων για την εθνική ασφάλεια πολιτών. Εκτός όμως από το σοβαρό στεγαστικό πρόβλημα ελλόχευαν κίνδυνοι για τη ασφάλεια των μαθητών από τους συνεχείς βομβαρδισμούς κτηρίων. Ακόμα εξαιτίας της έλλειψης των αναγκαίων αγαθών διατροφής στην πόλη αναγκάστηκαν αρκετοί γονείς να διακόψουν τα παιδιά τους από το σχολείο για να τα στείλουν σε συγγενικά τους πρόσωπα σε χωριά της ενδοχώρας. Άλλη μια σημαντική αιτία αποχής από τα μαθήματα ήταν η απασχόληση των μαθητών από τα στρατεύματα κατοχής σε υποχρεωτική εργασία για να βοηθήσουν στη συντήρηση της οικογένειας. Εκτός από όλα τα παραπάνω κατά τη διετία 1944-1945 εκδηλώθηκαν ασθένειες και οι οποίες εμπόδιζαν την καθημερινή φοίτηση των μαθητών στο σχολείο.⁴⁷⁰

Ακόμη αξίζει να επισημάνουμε ότι οι κατακτητές είχαν επιτάξει κινηματογράφους, τους οποίους χρησιμοποιούσαν για τη διασκέδαση των στρατευμάτων τους αλλά και για να προωθούν την προπαγάνδα στον τοπικό πληθυσμό. Παρόλο που κάποιες τοπικές αίθουσες παρέμεναν στη διαχείριση των ιδιοκτητών τους, το πρόγραμμα προβολών καθοριζόταν από τις δυνάμεις κατοχής. Τόσο οι στρατιωτικοί

⁴⁶⁸ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34, Υποφάκελος 2.

⁴⁶⁹ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελος 34, Υποφάκελος 2.

⁴⁷⁰ Δρακάκης, Μ. (2010). Φοίτησις άτακτος και ελλιπής. . . Οι μαθητές των δημοτικών σχολείων Ηρακλείου στις εκθέσεις των Επιθεωρητών της Κατοχής (1940-45). Από τα Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου: *Μέρες του 43, Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*. Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. Ηράκλειο, 26-27 Νοεμβρίου 2010.

κινηματογράφοι, όσο και οι τοπικές αίθουσες προέβαλλαν κατά συντριπτική πλειοψηφία ταινίες γερμανικής παραγωγής.⁴⁷¹

⁴⁷¹ Τσαγκαράκης Ν., «Η κινηματογραφική δραστηριότητα του Ηρακλείου στη διάρκεια της κατοχής», από τα Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου, Μέρες του '43, Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο, 26-27 Νοεμβρίου 2010.

3.6 Πολιτική των Αντιποίνων στην Κρήτη

Είναι σαφές, ότι υπήρξαν πολλές οι απώλειες των γερμανικών στρατευμάτων κατά τη διάρκεια της επιχείρησης κατάληψης της Κρήτης. Οι νεκροί και οι αγνοούμενοι από το επίλεκτο σώμα των Αλεξιπρωτιστών ξεπέρασαν τις 3000 και με τις απώλειες των άλλων σωμάτων, αεροπορίας και 5^{ης} Ορεινής Μεραρχίας πλησίασαν τους 4000.⁴⁷² Το φρόνημα των Κρητών αλλά και ο υψηλός αριθμός των θυμάτων προκάλεσε έκπληξη και αναστάτωση στον Χίτλερ και στον Στιουντέντ, ο οποίος από την πρώτη μέρα που ανέλαβε τη διοίκηση της Κρήτης διέταξε «επιχειρήσεις αντιποίνων».⁴⁷³ Σε σχετική ανακοίνωση δήλωσε ότι:

*«... πρέπει να ληφθούν τα πιο σκληρά μέτρα και διατάζω τα εξής αντίποινα, [. . .] εκτελέσεις, πρόστιμα, ολική καταστροφή χωριών δια πυρός και εξολόθρευση του άρρενος πληθυσμού της εν προκειμένω περιοχής».*⁴⁷⁴

Στη συνέχεια έδωσε το δικαίωμα στους στρατιώτες να εφαρμόζουν τα μέτρα αυτά με πλήρη ελευθερία επιλογής και εξήγησε ότι επιρρίπτει σε όλους την ενοχή «των βαρβάρων[. . .] ακρωτηριασμών που προκάλεσαν οι ντόπιοι στους Γερμανούς».⁴⁷⁵

Ακόμη, η Ανώτατη Διοίκηση του Γερμανικού Στρατού έρριπτε και πολλές προκηρύξεις, οι οποίες απευθύνονταν προς τους κατοίκους της Κρήτης. Μια από αυτές παρατίθεται παρακάτω:

«Πληροφορηθήκαμε ότι Γερμανοί στρατιώτες που περιήλθαν στα χέρια του εχθρού κακοποιήθηκαν κατά τον αισχρότερο και απανθρωπότερο τρόπο. Ως εκ τούτου εξεδόθη η κάτωθι διαταγή προς αντεκδίκηση. 1) Όποιος διαπράττει προς Γερμανούς αιχμαλώτους αντιθέτως προς το διεθνές δίκαιο θα τιμωρηθεί με αμείλικτο τρόπο είτε άντρας είτε γυναίκα. 2) Αν γίνονται κακουργήματα κοντά σε χωριά θα τα κάψουμε και οι

⁴⁷² Beevor, A. (2005), ό.π., 72-73

⁴⁷³ Mazower, M., (2001) ό.π., σελ. 173.

⁴⁷⁴ Μανωλικάκης, Ι., (1951), *Ο Γολγοθάς της Κρήτης*, Αθήνα, σελ. 94

⁴⁷⁵ Beevor, A. (2005), ό.π., σελ. 237.

κάτοικοι θα αναλάβουν με ευθύνη τους όλες τις συνέπειες. 3) Για αυτά θα επιφυλαχθούν σε αυτούς και άλλα αυστηρότερα μέτρα ανταμοιβής».⁴⁷⁶

Επίσης σύμφωνα με μια άλλη ανακοίνωση του Φρούραρχου Κρήτης στις 31 Μαΐου 1941: «τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην Κρήτη, οι κακοποιήσεις εναντίον Γερμανών αιχμαλώτων όχι μόνο δε συζητούνται με αποστροφή αλλά με ευχαρίστηση. Οι Γερμανικές στρατιωτικές αρχές προσπάθησαν μέχρι σήμερα να συμπεριφερθούν προς τον ελληνικό λαό ευμενώς. Σε περίπτωση που οι διαταγές των Ενόπλων γερμανικών Δυνάμεων δεν εισακουσθούν αυτές θα επιβληθούν μετά λύπης αυστηρότατες κυρώσεις».⁴⁷⁷

Άλλωστε, σχετικό απόσπασμα από τη διαταγή για τις θηριωδίες απέναντι στους αμάχους είχε εκδοθεί από το ίδιο το Γενικό Αρχηγείο της Βέρμαχτ και αναφέρει ότι:

«[. . .] Κάθε στρατιώτης είναι συνεπώς υποχρεωμένος και είναι στη δικαιοδοσία του, σ' αυτό τον αγώνα να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο χωρίς περιορισμό ακόμη και εναντίον γυναικών και παιδιών, εάν αυτό τον βοηθήσει για την επίτευξη του στόχου του».⁴⁷⁸

Την ίδια πολιτική των αντιποίνων και της συλλογικής ευθύνης του άμαχου πληθυσμού συνέχισε και ο διάδοχος του Στιουντέντ (Student), ο Αλεξάντερ Αντρέ (Alexander Andrae). Οι εκτελεσθέντες Κρητικοί τους τρεις πρώτους μήνες υπολογίζεται ότι έφτασαν στους 1.135, περίπου το ένα τρίτο του συνολικού αριθμού των θυμάτων καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής του νησιού.⁴⁷⁹ Έτσι καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του σε πολλά χωριά κυρίως του νομού Χανίων, εκτελέστηκαν άμαχοι, ενώ καταστράφηκαν ολοσχερώς πολλά χωριά των οποίων οι κάτοικοι είχαν αντισταθεί στην εισβολή των ναζιστικών δυνάμεων, με το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την πλήρη ισοπέδωση και ολοκληρωτική καταστροφή της Καντάνου, τον Ιούνιο του 1941.⁴⁸⁰ Συνεπώς, οι μέθοδοι αντιποίνων και τρομοκρατίας των δυο Στρατηγών Στιουντέντ (Student) και Αντρέ (Andrae) στόχευαν στο να αποδυναμώσουν κάθε προσπάθεια αντίστασης των κατοίκων του νησιού. Όμως όλες οι

⁴⁷⁶ Παϊζης, Ν. Ι. (1971). *Η Μαχη της Κρήτης – Τα μετά την Μάχην – Η Αντίστασις*. Αθήνα. Αυτοέκδοση, σελ. 28.

⁴⁷⁷ Πετράκος, Β. (2012). *Τα αρχαία της Ελλάδος κατά τον πόλεμο 1940-1944*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία Ελλάδος, σελ. 112.

⁴⁷⁸ Γλέζος, Μ. (Τόμος Α'), ό.π., σελ. 288.

⁴⁷⁹ Beevor, A. (2005), ό.π., σελ. 238.

⁴⁸⁰ Κάββος, Γ., ό.π., σελ. 33-35.

ενέργειές τους επέφεραν αντίθετα αποτελέσματα και έτσι αντί να κάμψουν το ηθικό των Κρητών, ενίσχυναν τη θέληση και την απόφασή τους να αγωνιστούν υπέρ της πατρίδας τους, καταφεύγοντας μακριά από τις πόλεις και τα χωριά τους, στα γειτονικά βουνά για να αντισταθούν. Τα περισσότερα όπλα που διέθεταν ήταν παλιά, αλλά αρκούσαν για να διεξαχθούν δολιοφθορές και ανορθόδοξος πόλεμος και αγώνας κατά του εχθρού. Είναι γνωστό ότι το νησί της Κρήτης έχει παράδοση πολλών ετών στην οπλοκατοχή, τέτοια που οι τότε Στρατιωτικοί Διοικητές του ναζιστικού καθεστώτος δεν κατάφεραν να μετριάσουν.⁴⁸¹

Γενικά οι μέθοδοι και οι τεχνικές αντιποίνων προσαρμόστηκαν στην εκάστοτε επικρατούσα κατάσταση με την εξής μορφή: γερμανικό απόσπασμα τα χαράματα πραγματοποιούσε περικύκλωση προκαθορισμένου χωριού για να αποτρέψει τη διαφυγή των ανδρών αλλά και για να τρομοκρατήσει του άμαχο πληθυσμό. Στη συνέχεια στη κεντρική πλατεία του χωριού γινόταν η επιλογή των ανδρών από 16 ετών και άνω ως καταζητούμενων ή υπόπτων για ενέργειες αντίστασης κατά του καθεστώτος. Οι επιλεγέντες αφού ανακρίνονταν εκτελούνταν μπροστά στο συγκεντρωμένο πλήθος. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονίσουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις, αυτοί που επρόκειτο να εκτελεστούν υποχρεώνονταν να σκάψουν πρώτα ομαδικό τάφο μέσα στον οποίο τουφεκίζονταν, είτε μεμονωμένα, είτε σε ομάδες. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά και στο τρίτο μέρος της παρούσης διατριβής, τους τάφους άνοιγαν οι συγχωριανοί των εκτελεσθέντων, άλλοτε καταναγκαστικά πριν την εκτέλεση και άλλοτε μετά. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι γερμανικές δυνάμεις έθεταν χρονικά περιθώρια για την ταφή, είτε την απαγόρευαν προσωρινά για κάποιο χρονικό διάστημα. Επιπλέον, το κατοχικό καθεστώς, την εποχή που είχε αρχίσει η αποχώρησή τους συνήθιζαν πριν αποχωρήσουν από το εκάστοτε χωριό, να λεηλατούν τις οικίες και να αρπάζουν ότι πολύτιμο έβρισκαν και ανάλογα με την απόφαση του εκάστοτε διοικητή. Η όλη επιχείρηση ολοκληρωνόταν με μερική ή ολική καταστροφή του χωριού.⁴⁸²

⁴⁸¹ Κάββος, Γ., ό.π., σελ. 103-104.

⁴⁸² Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη, σελ. 17-22. Επίσης και Beevor, A. (2005), ό.π., σελ. 237-238.

3.7 Εγκλήματα Πολέμου στην Κρήτη

3.7.1 Τα Εγκλήματα Πολέμου κατά τη Μάχη της Κρήτης

Στη διεθνή βιβλιογραφία που αναφέρεται στα γεγονότα της Μάχης της Κρήτης, γίνονται εκτενείς αναφορές στις βιαιότητες που συντελέστηκαν κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων απ' όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές. Αυτή είναι μια πραγματικότητα. Αυτήν υποστηρίζει, κάπως διαφορετικά βέβαια, και ο Γερμανός ιστορικός Richter, στο σύγγραμμά του *“Η Μάχη της Κρήτης”* (2011), ο οποίος επιχειρεί να διαχωρίσει τη φύση των βιαιοπραγιών που συντελέστηκαν από πλευράς των «πολιτισμένων» Γερμανών και Βρετανών συμμάχων από τη μια και των «βάρβαρων» Κρητών από την άλλη. Οι πρώτοι προέβησαν σε εγκλήματα λόγω των συνθηκών που επικρατούσαν σε μια εμπόλεμη κατάσταση, ενώ οι δεύτεροι, διεξήγαγαν έναν άγριο πόλεμο στη πιο βίαιη και πρωτόγονη εκδοχή του.⁴⁸³ Ωστόσο, ο τελευταίος ισχυρισμός δεν επιβεβαιώνεται ούτε από τους υπόλοιπους ιστορικούς, που ασχολήθηκαν επισταμένως με τη Μάχη της Κρήτης, αλλά ούτε και από τον ίδιο τον Γερμανό ιστορικό, ο οποίος περιορίζεται σε αναφορές χωρίς περαιτέρω επιχειρηματολόγηση.

Όπως αναφέρει ο ιστορικός Antony Beevor,⁴⁸⁴ οι βιαιοπραγίες μεταξύ των δύο πλευρών άρχισαν να λαμβάνουν χώρα ήδη από την πρώτη μέρα της επίθεσης. Αναφέρεται επίσης χαρακτηριστικά ότι στην ναυμαχία που διεξήχθη στο θαλάσσιο χώρο βορείως της δυτικής Κρήτης στις 21 Μαΐου 1941, μια βρετανική μοίρα αποτελούμενη από τέσσερα αντιτορπιλικά και τρία καταδρομικά πλοία, υπό την ηγεσία του υποναύαρχου Glennie επιτέθηκαν σε γερμανική νηοπομπή επιταγμένων ελληνικών πλοιαρίων, που είχαν ως στόχο να ενισχύσουν με άνδρες τις στρατιωτικές δυνάμεις που βρίσκονταν στο νησί. Τα πλοιάρια ήταν άοπλα, συνεπώς υπήρξαν εύκολος στόχος για την ισχυρή βρετανική ναυτική μοίρα. Αρχικά εξουδετέρωσαν ένα μικρό ιταλικό αντιτορπιλικό πλοίο, το *Lupo*, το οποίο συνόδευε για λόγους προστασίας τη νηοπομπή, ενώ στη συνέχεια στόχευσαν τα υπόλοιπα πλωτά μέσα (επιταγμένα καΐκια), που

⁴⁸³ Richter, H., ό.π., σελ. 409 & 410.

⁴⁸⁴ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 171-179 & 236-237.

μετέφεραν Γερμανούς στρατιώτες. Αν και αυτοί ύψωσαν λευκές σημαίες και ήταν διατεθειμένοι να παραδοθούν, οι Βρετανοί δεν αποδέχτηκαν την παράδοση αιχμαλώτων και άρχισαν να τους βάλλουν από κάθε κατεύθυνση. Στόχος τους ήταν να σκοτώσουν τους στρατιώτες και όχι απλώς να βυθίσουν τα πλοία, στα οποία μετέβαιναν και γι' αυτό πυροβολούσαν τους πάντες και έριχναν, σύμφωνα με μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων βόμβες βυθού για να εξοντωθούν οι ναυαγοί από το ωστικό κύμα. Συνολικά υπολογίζεται, ότι εκείνο το βράδυ οι Γερμανοί απώλεσαν 297 στρατιώτες⁴⁸⁵. Ο Beevor στο έργο του «αιτιολογεί» την βίαιη στάση των Βρετανών, ως πράξη αντιποίνων για τον βομβαρδισμό του νοσοκομειακού πλοίου «Aba» από Στούκας στα ανοιχτά της Κρήτης στις 18 Μαΐου 1941 και την απώλεια του πληρώματος και των τραυματιών.

Επιπλέον, αντίστροφα αυτή τη φορά, την επόμενη ημέρα, στις 22 Μαΐου 1941, τα βομβαρδιστικά αεροπλάνα του 8ου Σώματος της Λουφτβάφε επιδόθηκαν σε ρίψη βομβών στον βρετανικό στόλο του Αιγαίου, ο οποίος βρίσκονταν υπό την ηγεσία και τις οδηγίες του υποναύαρχου King και υπέστη σημαντικές απώλειες χάνοντας το αντιτορπιλικό Greyhound και το καταδρομικό πλοίο Gloucester. Σύμφωνα με τον Beevor, ο γερμανική αεροπορική δύναμη δεν σταμάτησε ποτέ να βάλλει τις ναυτικές δυνάμεις των Βρετανών, ακόμα κι όταν οι ναυαγοί προσπαθούσαν να σωθούν με τις σωσίβιες λέμβους ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο. Τα γερμανικά μαχητικά τους στόχευαν και τους έπλητταν. Παρόμοιο γεγονός έλαβε χώρα και την επόμενη ημέρα (23 Μαΐου 1941), όταν βομβάρδισαν το αντιτορπιλικό Kelly με παραπάνω από το μισό πλήρωμα να χάνει τη ζωή του κατά τη βύθιση του πλοίου και τους ναυαγούς να πυροβολούνται από αέρος και εν ψυχρώ. Ο Richter⁴⁸⁶ στο παραπάνω βιβλίο του επιβεβαιώνει τις αναφορές αυτές του Beevor, αν και προσπαθεί να προσδώσει σε αυτές μια αίσθηση εικασίας, που βασίζεται στο γεγονός ότι τα πολεμικά αυτά εγκλήματα έχουν γίνει γνωστά μέσα από προσωπικές εμπειρίες αυτοπτών μαρτύρων, ενώ επιπρόσθετα δίνει έμφαση στην υπεράριθμη δύναμη των γερμανικών πολεμικών αεροσκαφών σε σχέση με αυτών που διέθετε η Βρετανική Πολεμική Αεροπορία. Συνεπώς, σύμφωνα με τον Richter, η πραγματική υπόσταση των πεπραγμένων ελέγχεται από την υποκειμενικότητα των μαρτυριών, αλλά και από την αντικειμενικότητα της αριθμητικής υπεροχής των δυνάμεων που συμμετείχαν στη μάχη.

⁴⁸⁵ Richter, H., ό.π., σελ. 242.

⁴⁸⁶ Richter, H., ό.π., σελ. 251.

Κατά τη διάρκεια των γερσαίων πολεμικών επιχειρήσεων από την πρώτη μέρα της Μάχης έχουν καταγραφεί αναρίθμητες παραβιάσεις της Συνθήκης της Γενεύης περί πολέμου από πλευράς των επιτιθέμενων κυρίως με τις συλλήψεις και εκτελέσεις των αμάχων. Επιπλέον, από την άλλη πλευρά, η φύση των γερμανικών επιθέσεων με τις ρίψεις των αλεξιπτωτιστών έχει εγείρει διαφωνίες κατά πόσο νόμιμο και ηθικό είναι να βάζονται πριν από την προσγείωσή τους, δηλαδή ενόσω βρίσκονται στον αέρα. Οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις έριχναν τους αλεξιπτωτιστές με έναν πολύ ελαφρύ οπλισμό και στη συνέχεια έριχναν τον βασικό βαρύ οπλισμό τους ξεχωριστά. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν οι αλεξιπτωτιστές να προσγειώνονται ξεχωριστά από τα βαρέα όπλα τους και απομακρυσμένοι ο ένας από τον άλλο με αποτέλεσμα να βρίσκονται εκτεθειμένοι στα αμυντικά στρατεύματα. Ο Richter όταν αναφέρεται στο βιβλίο του στους αλεξιπτωτιστές, χρησιμοποιεί τη φράση⁴⁸⁷ «οι αλεξιπτωτιστές που κρέμονταν από τα δένδρα χωρίς να μπορούν να αντιδράσουν». Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή έχει απορριφθεί από τους δικαστές του Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων, οι οποίοι έκριναν ότι οι αμυνόμενοι είχαν κάθε δικαίωμα να βάλουν τους αλεξιπτωτιστές κατά τη διάρκεια της ρίψης τους.⁴⁸⁸

Κατά τα δύο πρώτα εικοσιτετράωρα της Μάχης της Κρήτης η κατάσταση θα μπορούσε να χαρακτηριστεί κάθε άλλο παρά συμβατική αναφορικά με το ύφος των πολεμικών επιχειρήσεων. Η γερμανική πολεμική τακτική των ρίψεων αλεξιπτωτιστών είχε ως αποτέλεσμα να διασκορπιστούν σε διάφορα σημεία στρατιώτες πολλές φορές παντελώς άοπλοι και τραυματισμένοι, οι οποίοι αρνούσαν συνήθως να παραδοθούν και αντιθέτως ανέμεναν βοήθεια από κάποιο δικό τους στράτευμα. Το γεγονός αυτό είχε ως κύρια συνέπεια τη πρόκληση μικρών συμπλοκών μεταξύ των ολιγάριθμων αμυντικών ομάδων που αναζητούσαν τους αλεξιπτωτιστές και εκείνων που αποτελούσαν τους θεμιτούς στόχους. Αυτοί συνήθως παρέμεναν κρυμμένοι με συνέπεια οι αμυνόμενοι να μην έχουν καθαρή εικόνα για αυτό που πρόκειται να αντιμετωπίσουν. Οι αντιδράσεις τους ήταν ενστικτώδεις και είχαν πολύ λίγο χρόνο για να αξιολογήσουν την κατάσταση, αφού ετίθετο το ζήτημα της επιβίωσης. Σύμφωνα με τον Beavor (2005), δεν ήταν καθόλου εύκολο, ένας αμυνόμενος στρατιώτης να αντιληφθεί την κατάσταση του αντιπάλου του, δηλαδή αν ήταν άοπλος, μόνος ή τραυματισμένος. Έτσι, η εξόντωσή

⁴⁸⁷ Richter, H., ό.π., σελ. 409.

⁴⁸⁸ De Zayas, A. (1989). *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939-1945*. University of Nebraska Press, September, σελ. 389.

του φάνταζε ως αποτελεσματικότερη λύση του προβλήματος και της προσωπικής επιβίωσης που ανέκυπτε. Σε αυτό, συμφωνεί κατά κάποιο τρόπο και ο Richter (2011), που αναγνωρίζει⁴⁸⁹ στο βιβλίο του, το γεγονός ότι από πλευράς αλεξιπτωτιστών αλλά και εν γένει επιτιθέμενων δυνάμεων τις πολύ μικρές δυνατότητες υποχώρησης των στρατιωτών, έστω κι αν οι Αξιωματικοί τους είχαν απωλέσει τη ζωή τους στη μάχη.

Τόσο ο Beevor (2004) όσο και ο Richter (2011) αναγνωρίζουν μέσα στα έργα τους ότι μέσα σε αυτές τις καταστάσεις έντασης, άγχους, φόβου, αβεβαιότητας και πίεσης της μάχης, καμία πλευρά δεν τήρησε τις συμβάσεις της συνθήκης της Γενεύης περί πολέμου. Για τον λόγο αυτό, καταγράφονται πολλά περιστατικά θανάτωσης αιχμαλώτων ή θανάτωσης στρατιωτών αιτούντων παράδοσης και από τα δύο στρατόπεδα.

Από πλευράς Γερμανών οι παραβιάσεις των συμβάσεων της Συνθήκης της Γενεύης περί πολέμου που έχουν καταγραφεί είναι σημαντικά περισσότερες στον αριθμό. Στις 19 Μαΐου, γερμανικά βομβαρδιστικά αεροπλάνα βομβάρδισαν το 7ο Βρετανικό Νοσοκομείο, το οποίο βρισκονταν δυτικά της πόλης των Χανίων, παρά το γεγονός ότι υπήρξαν διακριτικά του Ερυθρού Σταυρού τόσο στις κτιριακές εγκαταστάσεις όσο και στον περιβάλλοντα χώρα. Η επίθεση εναντίον του Νοσοκομείου συνεχίστηκε από ξηράς την επόμενη μέρα από τους αλεξιπτωτιστές που προσγειώθηκαν στην περιοχή. Εκεί, υπάρχουν μαρτυρίες, ότι οι στρατιώτες σκότωναν αδιακρίτως και σύμφωνα με τον Richter,⁴⁹⁰ φέρθηκαν με τρόπο «ανάρμοστο» στους ασθενείς. Από το Νοσοκομείο οι γερμανικές δυνάμεις αιχμαλώτισαν περίπου 500 άτομα, προσωπικό και ασθενείς, τους οποίους ανάγκασαν να πορευτούν μαζί τους προκειμένου να συνενωθούν με το 3ο Σύνταγμα Εφόδου αλεξιπτωτιστών στα νότια του νομού. Πολλοί από τους αιχμαλώτους σκοτώθηκαν κατά τις ένοπλες συμπλοκές με τις συμμαχικές δυνάμεις. Ο Γερμανός ιστορικός, επιρρίπτει την ευθύνη των εγκληματικών αυτών γεγονότων στον επικεφαλής των γερμανικών δυνάμεων, υπολοχαγό Paggels και θεωρεί το συμβάν μεμονωμένο, αν και σύμφωνα με τις μαρτυρίες του επίλαρχου Farran, το μένος των Γερμανών στρατιωτών προς τον Ερυθρό Σταυρό υπήρξε άξιο απορίας.

⁴⁸⁹ Richter, H., ό.π., σελ. 437.

⁴⁹⁰ Richter, H., ό.π., σελ. 95.

Στο αεροδρόμιο του Μάλεμε, κατά τη διάρκεια της ρίψης των αλεξιπτωτιστών της Λουφτβάφε βρέθηκαν εγκλωβισμένα ορισμένα άοπλα μέλη του προσωπικού της Βασιλικής Αεροπορίας, κάποια από τα οποία, σύμφωνα με τον Beevor (2005), εκτελέστηκαν εν ψυχρώ και κάποια άλλα χρησιμοποιήθηκαν ως ανθρώπινες ασπίδες, όταν οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές δέχτηκαν τα πυρά των Νεοζηλανδών στρατιωτών από το ύψωμα 107. Βάσει της Συνθήκης της Γενεύης περί πολέμου, η χρήση αιχμαλώτων ως ανθρώπινες ασπίδες ισοδυναμεί με εν ψυχρώ εκτέλεση. Παρόμοια περιστατικά καταγράφονται από τον Richter (2011), τα οποία αντλεί από τις πολεμικές εκθέσεις των γερμανικών στρατιωτικών μονάδων. Στη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ), καταγράφονται περιστατικά χρήσης αιχμαλώτων σαν ασπίδα στην ευρύτερη περιοχή του Ηρακλείου. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι στις 23 Μαΐου ο Ταγματάρχης Τσαγκαράκης, που ήταν και φρούραρχος της πόλης του Ηρακλείου, υπέβαλε αυστηρό αίτημα στον Ταγματάρχη του 3ου Τάγματος του 1ου Συντάγματος Schulz για την απελευθέρωση του άμαχου πληθυσμού, ο οποίος αιχμαλωτίστηκε προκειμένου να «αξιοποιηθεί» ως ασπίδα κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις. Στο τελεσίγραφό του απείλησε με αντίποινα σε γερμανούς αιχμαλώτους. Στη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, καταγράφονται πολλά παρόμοια περιστατικά σε διάφορα μέρη του νησιού, όπως στα Περιβόλια Ρεθύμνου και αλλού.

Σύμφωνα με τον Beevor (2005), η αντιμετώπιση των αιχμαλώτων από πλευράς των Γερμανών ήταν σε πολλές περιπτώσεις απάνθρωπη και παραβίαζε τις συμβάσεις της Συνθήκης της Γενεύης. Εκτός από την πρακτική των ανθρώπινων ασπίδων, οι συνθήκες στους χώρους κράτησης των αιχμαλώτων ήταν κακές και υπήρχε σημαντική έλλειψη τροφής.

3.7.2 Τα Εγκλήματα Πολέμου στην Κατοχική Κρήτη

Αναφορικά με τα εγκλήματα των γερμανικών ναζιστικών δυνάμεων εναντίον του τοπικού πληθυσμού, τα οποία είναι αδιαμφισβήτητα από μαρτυρίες που προέρχονται από όλες τις πλευρές των εμπλεκόμενων, από φωτογραφικά ντοκουμέντα και από καταγραφές των πολεμικών εκθέσεων, ο Richter,⁴⁹¹ αν και τα επιβεβαιώνει τουλάχιστον για το διάστημα που διήρκησε η Μάχη της Κρήτης, δηλαδή από τον Μάιο ως τον Ιούνιο του 1941, τα εκλαμβάνει και τα ερμηνεύει ως αντίποινα στις προηγηθείσες βιαιότητες που είχαν διαπράξει οι Κρήτες «αντάρτες» εναντίον των Γερμανών στρατιωτών. Συγκεκριμένα, διατυπώνει την άποψη ότι συντελείται κατάφωρη παραβίαση του Διεθνούς Δικαίου και του στρατιωτικού νόμου 3/13 της Γερμανίας στις περιπτώσεις εκτελέσεων «ανταρτών», καθόσον για την επιβολή της ποινής σε περιπτώσεις που αλλοδαποί προβαίνουν σε αξιόποινες πράξεις κατά του γερμανικού στρατού, απαιτείται για τη λήψη αποφάσεων η σύσταση, προηγουμένως, στρατιωτικού δικαστηρίου. Από την άλλη όμως υποστηρίζει ότι δεν θα ετίθεντο ποτέ τα ζητήματα που απαιτούν «τιμωρία» ή «αντίποινα» λόγω αξιόποινων πράξεων εναντίον Γερμανών στρατιωτών, αν δεν είχαν το ίδιο πράξει και οι «αντάρτες», παραβιάζοντας τη Συνθήκη περί πολέμου, όταν προέβησαν σε βιαιότητες εναντίον των γερμανικών δυνάμεων.⁴⁹²

Στον αντίποδα, για την ενεργή εμπλοκή των κατοίκων του νησιού και του λεγόμενου «άμαχου» πληθυσμού στη Μάχη της Κρήτης, ο Martin Seckendorf, σε ομιλία του στην Ιένα στις 20 Μαΐου του 2003, υποστήριξε ότι οι Γερμανικές δυνάμεις βρέθηκαν στο επίκεντρο ενός λαϊκού πολέμου, ο οποίος, εφόσον κηρύττεται για

⁴⁹¹ Richter, H., ό.π., σελ. 414 & 439.

⁴⁹² Richter, H., ό.π., σελ. 413-414.

αμυντικούς λόγους, δικαιολογείται από τη Σύμβαση⁴⁹³ της Χάγης. Ωστόσο, ο Richter⁴⁹⁴ προσπαθεί να καταρρίψει τον ισχυρισμό του Seckendorf, που ουσιαστικά προσδίδει στην αντίδραση των Κρητών μια πολύ σημαντική βάση νομιμότητας, επιμένοντας όμως να κάνει λόγο για τη δυναμική και μαζική συμμετοχή των απλών ανθρώπων στις ένοπλες συμπλοκές κατά τη διάρκεια της Μάχης. Ο Γερμανός ιστορικός επιμένει και θεωρεί ότι στη Μάχη της Κρήτης διαπράχθηκαν δύο πολύ σοβαρά εγκλήματα εναντίον των Γερμανών στρατιωτών, τα οποία υπήρξαν η πραγματική αιτία για την ανάπτυξη της αμυντικής στρατηγικής των στρατευμάτων εισβολής αρχικά και κατοχής μετέπειτα, που ήταν βασισμένη στα «αντίποινα». Είναι φανερό επομένως, πως για το δίκαιο του πόλεμου, όπως ήταν διατυπωμένο εκείνη την εποχή, υπάρχουν αυτές οι δύο διαφορετικές απόψεις για το θέμα, μεταξύ Seckendorf και Richter, τις οποίες και καταγράφουμε.

Ο Richter καταγράφει⁴⁹⁵ ότι οι Έλληνες αμυνόμενοι στο νησί ήταν από τη μια στρατιώτες και χωροφύλακες, οι οποίοι αποτελούσαν και τους νόμιμους υπερασπιστές της Κρήτης, σύμφωνα με τις Συμβάσεις της Χάγης και της Γενεύης περί του πολέμου ξηράς, και από την άλλη οι λιγοστοί πολιτοφύλακες, που οργανώθηκαν από την κεντρική διοίκηση, και οι πολλοί περισσότεροι, οργανωμένοι ή άτακτοι «αντάρτες», οι οποίοι ήταν παράνομοι βάσει των ίδιων Συμβάσεων. Ο Γερμανός ιστορικός βασίζει τη συλλογιστική του στον παραπάνω διαχωρισμό, καθώς θεωρεί ότι η Σύμβαση της Χάγης δεν μπορεί να αναγνωρίζει ως νόμιμη την ενεργή συμμετοχή του άμαχου πληθυσμού στις μάχες. Παράλληλα με αυτό, υποστηρίζει ότι οι ομάδες των άτακτων «ανταρτών», προέβησαν σε βιαιότητες εναντίον των Γερμανών στρατιωτών και κυρίως εναντίον των

⁴⁹³ Το Δίκαιο του Πολέμου σύμφωνα με τη Σύμβαση της Χάγης καθορίζεται στα άρθρα 1, 2 και 3 του Παραρτήματος. Συγκεκριμένα, το άρθρο 1 αναφέρει ότι οι νόμοι, οι κανόνες, οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα σε εμπόλεμες περιπτώσεις και καταστάσεις αφορούν τους στρατούς, την πολιτοφυλακή και τα σώματα των εθελοντών που τηρούν τους νόμους του πολέμου, που φέρουν εμφανή οπλισμό, που διαθέτουν διοικητική ιεραρχία, που έχουν υπεύθυνο ηγέτη, που φέρουν έμβλημα σταθερό και ευδιάκριτο. Είναι δυνατό, σε περιπτώσεις που δεν υπάρχει στρατός, η πολιτοφυλακή και οι εθελοντές να εκλαμβάνονται ως «επίσημα στρατεύματα». Το άρθρο 2 αναφέρει ότι όταν η εχθρική επίθεση γίνει ξαφνικά, οι κάτοικοι της περιοχής δύνανται να λάβουν τα όπλα και να αμυνθούν ανοργάνωτα και άτακτα, εφόσον δεν έχουν χρόνο να τεθούν υπό της οδηγίες κάποιου. Θα θεωρούνται εμπόλεμοι εφόσον φέρουν όπλα και τηρούν τους νόμους του πολέμου. Το άρθρο 3 αναφέρει ότι οι εμπόλεμες μεριές, μπορούν να απαρτίζονται από μάχιμους ή μη μάχιμους, οι οποίοι, σε περίπτωση αιχμαλωσίας, πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή ως αιχμάλωτοι πολέμου, και να έχουν τα ίδια δικαιώματα. (Σύμβαση IV της Χάγης (1907). «Περί του Σεβασμού των Νόμων και των Εθίμων του κατά Ξηράν Πολέμου». Κανόνες σχετικά με τους Νόμους και τα Έθιμα του κατά Ξηράν Πολέμου. Hague Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land.

⁴⁹⁴ Richter, H., ό.π., σελ. 414.

⁴⁹⁵ Richter, H., ό.π., σελ. 409.

«αβοήθητων» αλεξιπτωτιστών, που όπως προαναφέρθηκε συνήθως ήταν μόνοι και άοπλοι. Ο Richter χαρακτηρίζει αυτές τις δράσεις «μαζικά εγκλήματα πολέμου», τα οποία αιτιολογούν τα μετέπειτα «αντίποινα» εναντίον των «ανταρτών» και του άμαχου πληθυσμού από πλευράς Γερμανών στρατιωτών. Είναι όμως απαραίτητο να διευκρινίσουμε το εξής: Βιαιότητες υπήρξαν στις συγκρούσεις από όλες τις πλευρές, αυτό είναι αναμφισβήτητο. Το πρόβλημα όμως στην επιχειρηματολογική κατασκευή υφίσταται από τη στιγμή που επιχειρείται να συμψηφιστούν οι βιαιότητες και να θεωρηθούν οι μεν ως αιτία για τις δε. Στην πραγματικότητα οι γερμανικές ένοπλες δυνάμεις δεν είχαν εντολή να σέβονται και να ακολουθούν το διεθνές δίκαιο το αντίθετο μάλιστα. Επομένως τα αντίποινα δεν έχουν σχέση με την αγριότητα των ανταρτών απέναντι στους αλεξιπτωτιστές, η οποία προφανώς και υπήρξε και δεν θα μπορούσε να μην υπάρξει, αλλά με την κεντρική εντολή από το επιτελείο για χρήση όλων των μέσων, χωρίς όριο, στην επίτευξη των στρατιωτικών στόχων.

Επιπρόσθετα διαπιστώνεται ότι ο Richter⁴⁹⁶ δομεί την επιχειρηματολογία του για την εγκληματική στάση των Κρητών «ανταρτών» από τις εκθέσεις που συντάχθηκαν από τους Γερμανούς κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι οποίες αφορούσαν στο θέμα των παραβιάσεων των συνθηκών περί πολέμου, χωρίς προηγουμένως να ελέγχει την αντικειμενικότητά τους. Το 11ο Σώμα της Λουφτβάφε, που συμμετείχε στη Μάχη της Κρήτης με τη ρίψη αλεξιπτωτιστών, υπέβαλε στις 14 Ιουλίου 1941, έκθεση-πόρισμα, στην οποία θίγεται το ζήτημα της συμμετοχής των αμάχων στις εχθροπραξίες, λαμβάνοντάς το ως παραβίαση των Συμβάσεων περί πολέμου. Επίσης, αναφέρονται μεμονωμένες περιπτώσεις βασανισμών, σκύλευσης και περιύβρισης νεκρών, καθώς επίσης και μη σεβασμού των αιχμαλώτων πολέμου.

Η δεύτερη έκθεση που επικαλείται ο Richter στο έργο του, για να στοιχειοθετήσει τη θέση του περί των εγκλημάτων πολέμου από πλευράς των Κρητών είναι εκείνη που συντάχθηκε από τη 12η Στρατιά των γερμανικών δυνάμεων και εστιάζει στην επίθεση που δέχθηκε το 1ο Τάγμα του 141ου Συντάγματος της 5ης Μεραρχίας Ορεινών Καταδρομών στην περιοχή της Σούδας, στις 27 Μαΐου του 1941. Συγκεκριμένα, αναφέρει την εκτέλεση 124 τραυματιών, οι οποίοι εγκαταλείφθηκαν κατά τη διαδικασία υποχώρησης των ταγμάτων. Πολλά από τα πτώματα που εντοπίστηκαν την επόμενη μέρα ήταν ακρωτηριασμένα και σύμφωνα με τον Γερμανό

⁴⁹⁶ Richter, H., ό.π., σελ. 418.

ιστορικό, οι βιαιοπραγίες έγιναν από κρητικής πλευράς, μιας και οι Βρετανοί στρατιώτες αντιμετώπισαν με τον δέοντα σεβασμό τους αιχμαλώτους. Σε διαφορετικό σημείο του βιβλίου του, ο Richter⁴⁹⁷ αναφέρεται στη συγκεκριμένη μάχη, την οποία κατονομάζει Μάχη της 42ης Οδού, η οποία διεξήχθη μεταξύ των Αυστραλιανών και των Νεοζηλανδικών δυνάμεων με το 1ο Τάγμα του 141ου Συντάγματος της 5ης Μεραρχίας Ορεινών Καταδρομών την ίδια ημέρα και στην ίδια τοποθεσία. Ο ιστορικός, καταγράφει τα γεγονότα και περιγράφει τη σφοδρότητα των εχθροπραξιών και την αυταπάρνηση των Μαορί. Το αποτέλεσμα της μάχης ήταν να τραπούν σε φυγή οι στρατιώτες του 1ου Τάγματος και να χαθούν περισσότεροι από 300 στο πεδίο της μάχης.

Σύμφωνα με καταγεγραμμένα στοιχεία, στο *The battle of 42nd Street, Crete, and Captain Reg Saunders*,⁴⁹⁸ οι Γερμανοί στρατιωτικοί κατηγορήσαν τις δυνάμεις της Βρετανικής Κοινοπολιτείας για την εκτέλεση των τραυματιών που δεν κατάφεραν να υποχωρήσουν και για τον ακρωτηριασμό πολλών από αυτών. Αξίζει να αναφερθεί, ότι καμία από τις τρεις εμπλεκόμενες πλευρές στη συγκεκριμένη μάχη δεν κάνει λόγο για την παρουσία ατάκτων Κρητών ή «ανταρτών».

Η τρίτη έκθεση, που επικαλείται στην επιχειρηματολογία του ο Richter⁴⁹⁹, συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο του 1941 από την Υπηρεσία Ερευνών των Ενόπλων Δυνάμεων για Παραβιάσεις του Διεθνούς Δικαίου Πολέμου, ενώ επανεκδόθηκε τον επόμενο χρόνο από το Υπουργείο Εξωτερικών της Γερμανίας του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος. Ο Γερμανός ιστορικός ερμηνεύει το περιεχόμενό της ως κατηγορητήριο για τις βιαιοπραγίες των Κρητών «ανταρτών», οι οποίοι δεν έδειξαν κανέναν σεβασμό στους ανυπεράσπιστους στρατιώτες και δεν τήρησαν τους νόμους του πολέμου. Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένο αριθμό περιπτώσεων ωμοτήτων ή βιαιοτήτων των Κρητών ατάκτων προς τους Γερμανούς στρατιώτες. Ο De Zayas⁵⁰⁰ στο έργο του που βασίζεται σχεδόν εξ

⁴⁹⁷ Richter, H., ό.π., σελ. 336.

⁴⁹⁸ Doogue, G. (2011, May 28). *Saturday Extra with Geraldine Doogue*. Retrieved Ιούνιος 02, 2017, from ABC: <https://www.abc.net.au/radionational/programs/saturdayextra/the-battle-of-42nd-street-crete-and-captain-reg/2954664>. Επίσης και Australian Government / Department of Veteran's Affairs. (n.d.). *Sharing Australia's military and service history through the experiences of our veterans*. Ανακτήθηκε στις 02 Ιουνίου 2017, από Aznac Portal: <https://anzacportal.dva.gov.au/biographies/reginald-walter-saunders>. Επίσης και De Zayas, A. (1989), σελ. 155.

⁴⁹⁹ Richter, H., ό.π., σελ. 419.

⁵⁰⁰ De Zayas, A. (1989), σελ. 155-156.

ολοκλήρου στις αναφορές της συγκεκριμένης έκθεσης καταγράφει ότι η Υπηρεσία Ερευνών κρίνει ως ενόχους όλους τους εμπλεκόμενους των αμυντικών δυνάμεων του νησιού και επιβεβαιώνει ότι πολλοί αλεξιπτωτιστές έτυχαν βίαιης και απάνθρωπης αντιμετώπισης, όπως επίσης και ότι πολλοί Κρήτες πολίτες συμμετείχαν ενεργά στις μάχες στις ομάδες ατάκτων. Ο ίδιος συγγραφέας διατυπώνει σε διάφορα σημεία του κειμένου, ότι πολλές από τις αναφορές που σχετίζονται με τη βίαιη συμπεριφορά των αμυνόμενων εξυπηρετούσαν προπαγανδιστικές σκοπιμότητες.

Τέλος, ο Richter στα πλαίσια των αναφορών του για τα εγκλήματα πολέμου των Κρητών «ανταρτών», αναφέρει και μια τέταρτη γερμανική έκθεση,⁵⁰¹ την οποία κλήθηκε να συντάξει ο εκπρόσωπος τύπου της Υπηρεσίας Φυλετικών Διακρίσεων και ενεργό μέλος του ναζιστικού κόμματος Dr. Hellmuth Unger, πιθανώς από τον Γενικό Επιθεωρητή της Λουφτβάφε Erhard Milch και αφορούσε στα θέματα των παραβιάσεων των Συμβάσεων περί πολέμου και των αλεξιπτωτιστών της Γερμανικής Αεροπορίας. Για τις ανάγκες της συλλογής πληροφοριακών δεδομένων, ο Unger μετέβη στην Κρήτη, όπου διαπίστωσε ότι οι αναφορές και οι καταγραφές βιαιοπραγιών εναντίον των Γερμανών στρατιωτών ενείχαν πολλά στοιχεία υπερβολής, και ότι τα μη συνηθισμένα χτυπήματα των νεκρών αλεξιπτωτιστών προέρχονταν από τα μη συνηθισμένα όπλα, που χρησιμοποιούσαν οι Κρήτες άτακτοι. Συγκεκριμένα, ο Unger ανέφερε ότι όταν ένας άμαχος επιτίθεται σε έναν στρατιώτη κραδαίνοντας ένα γεωργικό εργαλείο, καταδεικνύει τη σοβαρότητα της κατάστασης, η οποία είναι μάλλον ζωής ή θανάτου. Όταν μάλιστα ο πρώτος προκαλεί κάποιο πλήγμα στον δεύτερο αυτό φαινομενικά δεν είναι «πολιτισμένο» όπως αυτά που προκαλούν τα όπλα του στρατού. Το γεγονός όμως ότι δεν είναι «πολιτισμένα» ή ότι προκαλούν τον αποτροπιασμό, δεν τα καθιστά παράνομα ή μη νόμιμα ως προς τις Συμβάσεις περί πολέμου. Ο Γερμανός όμως ιστορικός διατυπώνει στο συμπέρασμά του, ότι ο Unger είτε δεν αντιλήφθηκε την έκταση που είχαν λάβει τα “έκτροπα”, είτε προσπάθησε να τα συγκαλύψει προκειμένου να αποφευχθεί ο αρνητικός αντίκτυπος στην γερμανική κοινή γνώμη και καταλήγει σχολιάζοντας ότι τα πραγματικά κίνητρα του Unger παραμένουν άγνωστα.⁵⁰²

Αξίζει να σημειώσουμε επίσης, ότι στον αντίποδα όλων αυτών υπάρχουν καταγεγραμμένες μαρτυρίες⁵⁰³ ότι σε πολλές περιπτώσεις οι Κρήτες πολίτες περιέθαλψαν τραυματισμένους Γερμανούς στρατιώτες, όπως είναι του λοχία του 2ου

⁵⁰¹Richter, Heintz, A., ό.π., σελ. 420.

⁵⁰² Richter, Heintz, A., ό.π., σελ. 420.

Τάγματος του 1ου Συντάγματος των Γερμανών Pohlig, που πολέμησε σε ένα από τα μέτωπα του νομού Ηρακλείου και δήλωσε ότι ένας μεγάλος αριθμός τραυματισμένων οπλιτών διασώθηκε από τους κατοίκους του νησιού. Η πλειοψηφία βέβαια αυτών των κατοίκων είχε καταφύγει στις ορεινές περιοχές για να προστατευθεί από τις επιθέσεις και τους βομβαρδισμούς των επιτιθέμενων αεροπορικών δυνάμεων της Λουφτβάφε.

Τελικά όμως, οι Γερμανικές δυνάμεις στο πλαίσιο της επιβολής τους και των διαταγών που τους είχαν επιδοθεί, σύμφωνα με τον Beevor,⁵⁰⁴ υπήρξαν ιδιαίτερα σκληρές με την επιβολή αντιποίνων εναντίον των Κρητών. Ο συγκεκριμένος ιστορικός υπογραμμίζει ότι ο θυμός, ο φόβος και η απέχθεια των Γερμανών στρατιωτών εναντίον των Κρητών οφείλονταν πιθανώς στις λανθασμένες εκτιμήσεις τους, ότι οι κάτοικοι του νησιού θα ήταν διαλλακτικοί και ανεκτικοί απέναντί τους, ενώ αντίθετα, τα στρατεύματα εισβολής συνάντησαν ισχυρή αντίσταση και ορμητικότητα που επέδειξε ο τοπικός πληθυσμός κατά τις πρώτες ημέρες της Μάχης. Ο Άγγλος ιστορικός θεωρεί ότι οι Κρήτες αποτέλεσαν το τέλειο εξιλαστήριο θύμα για την επιβολή αντιποίνων σε αντιστάθμισμα των αποτυχημένων αποφάσεων, καθώς και για τις στρατηγικές και δράσεις του γερμανικού στρατού αναφορικά με την επιχείρηση κατάκτησης του νησιού από αέρος με την ρίψη αλεξιπτωτιστών.⁵⁰⁵

Αν και επετεύχθη ο κύριος αντικειμενικός σκοπός των επιτιθέμενων, οι πολυάριθμοι νεκροί αλεξιπτωτιστές, η κατάργηση των γερμανικών ταγμάτων εφόδου αλεξιπτωτιστών μετά τις πολύ σοβαρές απώλειες και η “παρ’ ολίγον” αποτυχία της όλης επιχείρησης συνεπικουρούμενα από την πεποίθηση που σχημάτισαν οι Γερμανοί

⁵⁰³ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φάκελλος 1, Υποφάκελλος 1, Μηνιαία αναφορά της 30^{ης} Μαρτίου 1942 Δημάρχου Χανίων προς την Κράις Κομμαντατούρ, στην οποία περιγράφεται η περιθαλψη γερμανού πιλότου από κρητικό χωρικό. Χαρακτηριστικό απόσπασμα έχει ως ακολούθως: «Όταν ο χωρικός εκείνος προσέρχεται εις τον τόπον όπου έχει προσγειωθεί αναγκαστικώς το γερμανικόν αεροπλάνον και αντικρύζει τον Γερμανό πιλότο αιμόφυρτο εντός αυτού, οι οφθαλμοί της ψυχής του την ώρα εκείνη δεν βλέπουν παρά μόνο τον ξένο στρατιώτη, τον άξιον πάσης συμπαθείας και προστασίας. Τον ανασύρει εκ του αεροπλάνου, τον μεταφέρει στην οικία του και του παρέχει κάθε δυνατή περίθαλψιν. Δεν ανήκει εις εθνικότητα τινά δια τον κρητά χωρικόν ο περιθαλπόμενος στρατιώτης, αλλ’ είναι ιερός ξένος και ως προς τοιούτος επιδησιλεύεται κάθε περιποίησης και επιδεικνύεται κάθε στοργή. Και όταν αι γερμανικαί αρχαί προσφέρονται να καταβάλλουν εις τον χωρικόν χρήματα και άλλα είδη εις ανταμοιβήν το κρητικό αίσθημα της φιλοξενίας υπαγορεύει την εξης απάντηση : Εκείνο που έκαμα δεν ήτο παρά το καθήκον μου ως ανθρώπου και ως Κρητός προς ένα ατυχύσαντα στρατιώτη εν τη εκτελέσει των στρατιωτικών του καθηκόντων. Δεν απήχον της πραγματικότητος όταν εσκιαγράφησα την τύχην του Κρητός και δεν είχον νομιζω άδικον υποβάλλων την ευχήν όπως τα στρατοδικεία επιδεικνύουν επιείκεια κατά την έκδοση των σχετικών αποφάσεων των ...».

⁵⁰⁴ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 341.

⁵⁰⁵ Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 342 και 343.

για τη ‘σκύλευση’ των νεκρών τους οδήγησαν την ηγεσία των γερμανικών στρατευμάτων στη διαταγή εκτέλεσης αντιποίνων.

Η απώλεια ανθρώπινων ζώων στην Κρήτη είχε ξεκινήσει πριν από έναρξη της επίθεσης με τις ρίψεις των αλεξιπτωτιστών με τους βομβαρδισμούς από αέρος στις 14 Μαΐου 1941. Από τις 20 Μαΐου, όταν οι Γερμανοί στρατιώτες άρχισαν να προσγειώνονται στο νησί οι εχθροπραξίες άρχισαν να γίνονται σώμα με σώμα με αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των θυμάτων. Με την ενεργή εμπλοκή των Κρητών ατάκτων στις μάχες αυξήθηκαν οι απώλειες του ντόπιου πληθυσμού. Τις πρωινές ώρες της 23ης Μαΐου ο υποστράτηγος και διοικητής της 5ης Μεραρχίας Ορεινών Καταδρομών, αυστριακής καταγωγής, Julius Ringel, αφού πληροφορήθηκε ότι Κρήτες άτακτοι, ενδεδυμένοι με πολιτικά ή με στολές Γερμανών οπλιτών δολοφονούν Γερμανούς στρατιώτες, εκτελούν αιχμαλώτους, σκυλεύουν και ακρωτηριάζουν τους νεκρούς, εξέδωσε διαταγή, σύμφωνα με την οποία θα συλλαμβάνεται και θα εκτελείται κάθε οπλισμένος ντόπιος ή επιτιθέμενος σε τραυματίες. Η διαταγή όριζε κατηγορηματικά τη σύλληψη ομήρων από ελληνικά χωριά, δηλαδή ανδρών μεταξύ των ηλικιών 18 και 55 ετών και την πληροφόρηση των υπόλοιπων κατοίκων ότι στις περιπτώσεις βιαιοπραγιών εναντίων Γερμανών στρατιωτών ή αξιωματικών, οι όμηροι θα εκτελούνταν. Για κάθε Γερμανό στρατιώτη θα εκτελούνταν δέκα όμηροι. Οι συνέπειες της διαταγής του Ringel στον άμαχο πληθυσμό της Κρήτης υπήρξαν άμεσες και η απαρχή μιας εγκληματικής δραστηριότητας που εντάθηκε στη συνέχεια. Πέραν όλων των παραπάνω, ο Richter⁵⁰⁶ καταγράφει και ένα περιστατικό βάσει των μαρτυριών ενός Γερμανού στρατιώτη, ονόματι Bender, στο οποίο ο λοχίας του 3ου Τάγματος του 2ου Συντάγματος Εφόδου Αλεξιπτωτιστών που οργανώθηκε ανατολικά της πόλης του Ρεθύμνου, θέλησε να εκδικηθεί για τον θάνατο των αξιωματικών από τους άνδρες της Σχολής της Χωροφυλακής και από τους πολυάριθμους Κρήτες άτακτους στη μάχη της 20ης Μαΐου διατάζοντας την εκτέλεση τριάντα δύο αμάχων.⁵⁰⁷ Μεταξύ τους ήταν ηλικιωμένοι, γυναίκες και παιδιά από το χωριό Περιβόλια του νομού Ρεθύμνης. Πολλά παρόμοια περιστατικά καταγράφονται στην έκθεση του Rudel, όπου οι γερμανικές δυνάμεις εκτέλεσαν μεγάλο αριθμό αμάχων λόγω της αντίστασης που προέβαλαν οι κάτοικοι των χωριών ή οι άτακτοι των γύρω περιοχών.

⁵⁰⁶ Richter, H., ό.π., σελ. 410 – 411.

⁵⁰⁷ Richter, H., ό.π., σελ. 411.

Παράλληλα με τις εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού, ένα άλλο μέτρο εκφοβισμού των ντόπιων κατοίκων της Κρήτης ήταν ο από αέρος βομβαρδισμός των πόλεων και των χωριών και η καταστροφή των κτιρίων και των σπιτιών. Η δραστηριότητα αυτή της Λουφτβάφε εντάθηκε μετά την έκδοση της διαταγής του Ringel, με αποτέλεσμα τις εκτεταμένες καταστροφές στο πολεοδομικό συγκρότημα του Ηρακλείου και των Χανίων το διάστημα 23-26 Μαΐου 1941. Το γεγονός ότι οι κρητικές πόλεις δεν συμπεριλαμβάνονταν στα στρατηγικά σημεία του νησιού καθιστούν μάλλον σαφές ότι πρόθεση των Γερμανών ήταν να ασκήσουν ψυχολογικές πιέσεις στον πληθυσμό. Συγκεκριμένα, στην πόλη του Ηρακλείου, οι βομβαρδισμοί εντάθηκαν μετά το τηλεσίγραφο που παρέδωσε ο επισημηναγός Σούλτζ του 2ου Τάγματος του 1ου Συντάγματος Εφόδου για παράδοση της πόλης στον φρούραρχο των ελληνικών στρατευμάτων την 23η Μαΐου. Η άρνηση του δεύτερου επέφερε την εκτεταμένη καταστροφή της πόλης, όπως την κατέγραψε το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας το 1946. Η ίδια υπηρεσία κατέγραψε τις ζημιές στα Χανιά και στο Ρέθυμνο.⁵⁰⁸

Η επόμενη ημερολογιακά διαταγή που εκδόθηκε ήταν εκείνη του Student στις 31 Μαΐου μια μόλις μέρα μετά τον επίσημο τερματισμό της Μάχης της Κρήτης στις 30 Μαΐου 1941. Ουσιαστικά, επρόκειτο για διαταγή «αντιποίνων» εναντίον του άμαχου πληθυσμού του νησιού λόγω της ενεργητικής συμμετοχής των Κρητών ατάκτων στις μάχες. Οι Beevor και Richter⁵⁰⁹ παραθέτουν αυτούσια τη διαταγή, στην οποία ο Student υποστηρίζει ότι είναι αναμφισβήτητα τα δεδομένα α) της ενεργητικής και άμεσης εμπλοκής των κατοίκων της Κρήτης στις εχθροπραξίες χωρίς αυτό να εξαιρεί τις γυναίκες, τα παιδιά και τους ηλικιωμένους, β) της δράσης των ατάκτων Κρητών σαν ελεύθεροι σκοπευτές που έστηναν ενέδρες στα γερμανικά στρατεύματα, γ) της κακομεταχείρισης, του βασανισμού και της εκτέλεσης Γερμανών αιχμαλώτων, δ) των ακρωτηριασμών των νεκρών. Συνεπώς, η ηγεσία των γερμανικών στρατευμάτων κρίνει εκείνη τη συγκεκριμένη στιγμή, ως απαραίτητη, την ανταπόδοση των «εγκλημάτων» αυτών και την παραδειγματική τιμωρία των υπευθύνων και των ενόχων, έτσι ώστε να

⁵⁰⁸ Το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, στην πόλη του Ηρακλείου εντόπισε και κατέγραψε 2.000 ολοσχερώς κατεστραμμένες οικίες, από το σύνολο των 7.500. Δεν υπάρχουν καταγραφές για τα μερικώς κατεστραμμένα ή για τις ελαφρές ζημιές. Στην πόλη των Χανίων, εντόπισε και κατέγραψε 1.200 ολοσχερώς κατεστραμμένες οικίες και 1.500 μερικώς κατεστραμμένες οικίες, από το σύνολο των 7.000. Στην πόλη του Ρεθύμνου, εντόπισε και κατέγραψε 920 οικίες σοβαρά πληγείσες, από το σύνολο των 3.000. Παράλληλα, καταγράφηκαν καταστροφές των δικτύων υποδομής και σημαντικά τμήματα κωμοπόλεων (π.χ. Καστέλλι) και χωριών. Πηγή : Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας. (1946). «Καταστραφείσαι πόλεις και χωρία συνεπεία του πολέμου 1940-1945».

⁵⁰⁹ Richter, H., ό.π., σελ. 412. Επίσης και Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 342.

εκλείψουν παρόμοια φαινόμενα μελλοντικά. Για τον λόγο αυτό, ο Student αφού διατύπωσε σαφώς ότι θα αναλάβει ο ίδιος της επιβολής αντιποίνων στην περιοχή του Μάλεμε-Καστελλίου Κισσάμου, διέταξε τον διοικητή του ανατολικού τμήματος του νησιού, τον Υποστράτηγο Ringel και τον διοικητή του δυτικού τμήματος του νησιού Συνταγματάρχη Ramke να ορίσουν άμεσα ως επικεφαλείς τους αρχαιότερους αξιωματικούς των Συνταγμάτων τους σε ομάδες εξιχνίασης εγκλημάτων και επιβολής κυρώσεων και ποινών. Παράλληλα, τόνισε τη σημασία της επιβολής των αντιποίνων από τα τάγματα που επλήγησαν περισσότερο από την εγκληματική δράση των Κρητών ατάκτων. Γενικό υπεύθυνο αντιποίνων, ο Student, όρισε τον Ταγματάρχη Bock, ο οποίος επιλαμβάνεται την επιβολή αντιποίνων, δηλαδή τις εκτελέσεις, τις δημεύσεις περιουσιών, τις καταστροφές χωριών διά της πυρπολήσεως, τις εξοντώσεις πληθυσμών. Για τις δύο τελευταίες ο Student υπήρξε ξεκάθαρος, λέγοντας ότι η άδεια θα δίδεται από τον ίδιο, χωρίς την αναγκαιότητα συγκρότησης επιτροπών ή δικαστηρίων, χωρίς χρονοτριβή και τήρηση ορισμένων νόμων ή κανόνων. Στο τέλος της διαταγής του ο Student διατυπώνει τη θέση του, ότι ο κύριος υπεύθυνος για την τιμωρία των εγκληματιών πολέμου είναι ο στρατός και όχι τα στρατιωτικά δικαστήρια.

Δύο μέρες μετά την έκδοση της διαταγής Student, έλαβε χώρα η εκτέλεση του ανδρικού πληθυσμού του χωριού Κοντομαρί του νομού Χανίων, υπό τις οδηγίες του υπολοχαγού Trebes.⁵¹⁰ Η εν λόγω ομαδική εκτέλεση αμάχων ήταν που φωτογραφήθηκε κι έγινε ευρέως γνωστή, αλλά δεν ήταν η πρώτη μετά την παύση των ένοπλων συγκρούσεων στη Μάχη της Κρήτης και την κατάληψη της νήσου από τις γερμανικές δυνάμεις. Ωστόσο, ομαδικές εκτελέσεις αμάχων είχαν συμβεί καθ' όλη τη διάρκεια της διεξαγωγής της Μάχης της Κρήτης.

Το μέγεθος των ανθρώπινων απωλειών και των καταστροφών χωριών και κωμοπόλεων συνεπεία της διαταγής Student επιβεβαιώθηκε από το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου, από την Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων και από τις μαρτυρίες των αυτοπτών μαρτύρων. Συγκεκριμένα, η επίσημη ελληνική αρχή που απαρτίστηκε από δικαστικούς λειτουργούς, από έναν εισαγγελέα Εφετών και από ανακριτικούς υπαλλήλους, και λειτούργησε υπό τον έλεγχο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, το επονομαζόμενο Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου (Ν.384/1945), κατέληξε στο συμπέρασμα ότι περισσότεροι από 2.000 άμαχοι

⁵¹⁰Beevor, A. (1991), ό.π., σελ. 343.

εκτελέστηκαν μέχρι την 14η Σεπτεμβρίου του 1941, όταν και ο διοικητής του νησιού στρατηγός Αντρέ αμνήστευσε τους κατοίκους του νησιού για τα γεγονότα της Μάχης της Κρήτης. Ο Beavor⁵¹¹ αναφέρει ότι μόνο στη νότια περιοχή των Χανίων εκτελέστηκαν 878 άμαχοι, με την κατηγορία ότι συμμετείχαν στις ομάδες των ατάκτων «ανταρτών» και καταγράφει ότι εκτός από τις γνωστές ομαδικές εκτελέσεις έλαβαν χώρα πολυάριθμες μεμονωμένες με την ίδια κατηγορία.

⁵¹¹Beavor, A. (1991), ό.π., σελ. 343.

3.7.3 Οι Εγκληματίες Πολέμου

Οι δίκες εναντίον Γερμανών που κατηγορούνταν για θηριωδίες και αποτρόπαιες πράξεις ξεκίνησαν τα τέλη του 1946 και προς το ειδικό στρατοδικείο πρώτοι οδηγήθηκαν ο πτέραρχος Μπρούνο Μπρούερ και ο στρατηγός Φρίντριχ Μύλλερ. Η δίκη άρχισε στις 31.10.1946 και οι δυο κατηγορούμενοι ζήτησαν να τους παρασχεθούν Γερμανοί συνήγοροι. Το δικαστήριο αποδέχτηκε το αίτημά τους τονίζοντας πως «*επιβάλλεται η παροχή πάσης δυνατής εν προκειμένω διευκολύνσεως . . .*». στους κατηγορουμένους, ενώ το Υπουργείο εξωτερικών δεν αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημά τους υπό την προϋπόθεση ότι οι συνήγοροι θα είχαν ένα χρηματικό ποσό για τα έξοδα της διαμονής και της επιστροφής για τη Γερμανία.⁵¹² Παρόλα αυτά οι Γερμανοί συνήγοροι δεν πρόλαβαν να έρθουν καθώς η ακροαματική διαδικασία συνεχίστηκε και η απόφαση ήταν καταδικαστική και για τους δυο. Η υπεράσπισή τους ανατέθηκε στο γερμανομαθή δικηγόρο Αθηνών Αθανάσιο Κρυστάλλη, όπως και άλλων γερμανών εγκληματιών πολέμου.⁵¹³ ⁵¹⁴ Το Δικαστήριο όμως διαχώρισε την απόφασή του για τους δυο κατηγορούμενους. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αλλάξει το Δικαστήριο τη θανατική ποινή σε ισόβια κάθειρξη για τον Μπρούερ με το επιχείρημα ότι δεν επέδειξε τόση σκληρότητα στους κατοίκους της Κρήτης σε σχέση με αυτήν που επέδειξε ο Μύλλερ.⁵¹⁵

Στην απολογία τους οι δυο στρατηγοί ισχυρίστηκαν ότι ακολουθούσαν τις διαταγές της ανώτερης στρατιωτικής διοίκησης και ότι ήταν αναγκασμένοι να αντιμετωπίζουν δυναμικά όσους δημιουργούσαν προβλήματα στο νησί κυρίως τους κομμουνιστές και όσους τους υπέθαλπταν. Μάλιστα ο Μύλλερ υποστήριξε ότι είναι νόμιμο δικαίωμα κάθε στρατού η εκτέλεση ομήρων εν καιρώ πολέμου. Ωστόσο και οι δύο δήλωσαν ότι είναι θαυμαστές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Ο Μπρούερ στην απολογία του δήλωσε: *«Δεν ζητώ την αθώωσιν ή επιείκιαν διότι δεν αναγνωρίζω το Δικαστήριον Σας. Εάν με καταδικάσετε θα καταδικάσετε εις το πρόσωπον μου την*

⁵¹² Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 359-360.

⁵¹³ Κράλοβα, Κ. (2012), ό.π., σελ. 189.

⁵¹⁴ Η σύνθεση του δικαστηρίου ήταν η εξής: Φίλιππος Παπαγεωργίου, Πρόεδρος του Αναθεωρητικού Δικαστηρίου, Νικόλαος Οικονομόπουλος και Γεώργιος Βαράμος, Εφέτες, Βασίλειος Τσεκούρας και Βασίλειος Καμπάνης, Συνταγματάρχες, Βασιλικός Επίτροπός ο Πλοίαρχος Δικαστικός Β.Ν Νικόλαος Ζαχαρίας, Γραμματέας ο έφεδρος Ανθυπολοχαγός Στρ. Δικαιοσύνης, Λεωνίδας Παλαιολόγος. Πηγή: Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 393-394.

⁵¹⁵ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 360.

αρετήν, την πειθαρχείαν και την υποταγή του στρατιώτου». Ο Μύλλερ στην απολογία του ανέφερε: «Δια την Ελλάδα έχω μίαν επιθυμίαν, εάν μίαν ημέραν γίνη ένας πόλεμος να ευρίσκεται πάλιν με τους νικητές και δια τον λόγον να μην ευρεθούν οι Διοικηταί Μονάδων μεταξύ των ηττημένων και να κατηγορηθούν όπως εμείς ως εγκληματίες πολέμου». ⁵¹⁶ Ακόμα στην κατάθεση του ο Μπρόνερ υποστήριξε ότι «τας σκληρότητας ως επεισόδια της στρατιωτικής κατοχής και όλας τας αγριότητας υποκινεί η Γκεστάπο». Αξίζει ακόμη να επισημάνουμε ότι στο κείμενο της δικαστικής απόφασης, σε συγκεκριμένο σημείο που τον αφορά, αναγράφεται ότι κατέθεσε πως «δεν έχει καμία θετική απόδειξη περί των ωμοτήτων (των Κρητικών εναντίον των δυνάμεων κατοχής) και ότι αι τυχόν ευρεθείσαι αλλοιώσεις πτωμάτων Γερμανών οφείλοντο εις την θερμοκρασίαν και εις τα σαρκοβόρα όρνεα». Το συγκεκριμένο απόσπασμα πως παρατίθεται στο Παράρτημα, ως αρχειακό υλικό, [κείμενο 1](#). ⁵¹⁷

Οι δυο Γερμανοί στρατιωτικοί κατέθεσαν αίτηση για απονομή χάριτος η οποία απορρίφθηκε και στη συνέχεια η απόφαση δόθηκε στο Βασιλιά Γεώργιο Β΄, όμως ο ξαφνικός θάνατος του έδωσε άλλη τροπή στην εξέλιξη της υπόθεσης. Ο διάδοχος του θρόνου Παύλος δεν έδωσε απονομή χάριτος επηρεασμένος από τη Φρειδερίκη, η οποία πίστευε πως η απονομή χάριτος θα ξεσήκωνε την κοινή γνώμη εξαιτίας της γερμανικής καταγωγής της. ⁵¹⁸ Ωστόσο, οι ελληνικές αρχές πριν προχωρήσουν στην εκτέλεση των παραπάνω εγκληματιών προσπάθησαν να εξετάσουν και να μελετήσουν ποιά στρατηγική και πολιτική που ακολούθησαν οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες ζητώντας πληροφορίες από τις κατά τόπους πρεσβείες, για το αν οι καταδικασθέντες ως εγκληματίες πολέμου είχαν εκτελεστεί ή αν η ποινή τους είχε μετατραπεί σε ισόβια. Οι απαντήσεις ήταν ποικίλες. ⁵¹⁹ Τελικά ο Μπρόνερ και ο Μύλλερ εκτελέστηκαν στο Χαϊδάρι στις 20 Μαΐου 1947. ⁵²⁰ Μάλιστα πριν την εκτέλεσή του ο πτέραρχος Μπρόνερ εξέφρασε με ιδιαίτερα συναισθηματικό τρόπο την άποψη του για τη δίκη αλλά για τις μελλοντικές σχέσεις Ελλάδας-Γερμανίας: «Στην πραγματικότητα σε ό,τι αφορά την υπόθεσή μας δεν πρόκειται μόνο για τη ζωή ή το θάνατο δύο Γερμανών στρατηγών. Η δική μας ζωή δεν είναι και τόσο σημαντική, σημαντικό είναι το μέλλον των δύο λαών. Μία των ημερών θα πρέπει να επέλθει στις σχέσεις της Ελλάδας με τη Γερμανία μια

⁵¹⁶ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 397-398.

⁵¹⁷ Γενικά Αρχεία του Κράτους. (Στο εξής ΓΑΚ). Φάκελλος 'Εγκληματίες Πολέμου' ΑΒΕ 1826, Φάκελλος 1, Υποφ., 6.

⁵¹⁸ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 361. Επίσης και Κράλοβα, Κ., ό.π., σελ. 188.

⁵¹⁹ Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1947/117.3

⁵²⁰ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 361. Επίσης και Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 402.

αλλαγή και πρέπει να βρεθεί ένας δρόμος που θα οδηγήσει στην παραδοσιακή φιλία. [. . .] Με ιδέες που βρίθουν μίσους, εκδίκησης και αντιποίνων δεν γίνεται να χτιστεί ένας νέος κόσμος [. . .] Γιατί η φλόγα, η οποία φέρνει στον κόσμο φως και φώτιση στο δρόμο της αυτοσυνειδησίας και της αποτροπής της καταστροφής, δεν έγινε δυνατό να υποστηριχτεί από την Ελλάδα - όπως εξάλλου έγινε και στο παρελθόν;»⁵²¹

Στη συνέχεια ξεκίνησε η δίκη κατά του επιλοχία Σούμπερτ, ο οποίος κατηγορούνταν για εγκλήματα στην Κρήτη. Όταν ο ημερήσιος τύπος ανακοίνωσε ότι ο επιλοχίας Σούμπερτ συνελήφθη, τότε η Μακεδονία αλλά και Κρήτη απαιτούσαν από το Υπουργείο δικαιοσύνης να δικασθεί στα μέρη που διέπραξε τα εγκλήματα. Σε αίτημα τους οι Κρητικοί έγραψαν σε τοπική εφημερίδα: «*Εκφράζουμε την ομόφωνη θέληση του κρητικού λαού [...] να δικασθή και να εκτελεσθή εδώ ανάμεσά μας και παρουσία εκείνων που τόσο πολύ κατατυράννησε*». Η ίδια εφημερίδα ανακοίνωσε ότι ο καπετάν Δ. Δομαλάκης εξ ονόματος της ομάδας του «Σατανά» απέστειλε τηλεγράφημα στον πρωθυπουργό και στους υπουργούς δικαιοσύνης «*να επιτρέψουν να αναλάβει μια ομάδα από αντάρτες της Κρήτης και χωροφύλακες Κρήτες να ταξιδεύση στον Πειραιά και να τον παραλάβει*». Τελικά, οι προσπάθειες των Κρητικών ευδοκίμησαν και στις 17 Δεκεμβρίου ο Σούμπερτ μεταφέρθηκε αεροπορικώς στα Χανιά για να λογοδοτήσει ενώπιον του στρατοδικείου Χανίων. Στις επανορθωτικές φυλακές των Χανίων έμεινε έγκλειστος μέχρι το Φεβρουάριο του 1946 και στη συνέχεια αποφασίστηκε από την κυβέρνηση να συνεχιστεί η ακροαματική διαδικασία της δίκης στο ειδικό στρατοδικείο Αθηνών.⁵²² Το Ειδικό Στρατοδικείο Εγκληματιών Πολέμου συνήλθε στην αίθουσα του Πενταμελούς Εφετείου τη 28 Ιουλίου 1947 για να εκδικάσει την υπόθεση του Σούμπερτ και ολοκλήρωσε τις εργασίες του στις 5 Αυγούστου.⁵²³ Η σύνθεση του Δικαστηρίου ήταν: Πρόεδρος : Φίλιππος Παπαγεωργίου, μέλη: Οικονομόπουλος Δημήτρης, Εφέτης, Αθανασούλης Ιωάννης, Εφέτης, Κώτσαλος Σπυρίδων, Αντισυνταγματάρχης, Βυζάς Σπυρίδων, Αντισυνταγματάρχης. Δημακόπουλος Γεώργιος, Βασιλικός Επίτροπος και Γεράσιμος Κουταβάς, Γραμματέας.⁵²⁴ Το σχετικό κατηγορητήριο αναφέρει ότι κατηγορείται: «*Διότι ενήργησεν άνευ λόγων στρατιωτικής ανάγκης τας πράξεις ταύτας*.

⁵²¹ Κράλοβα, Κ. (2012), ό.π., σελ. 190.

⁵²² Φωτίου, Θ., ό.π., σελ. 387-388.

⁵²³ Φωτίου, Θ., ό.π., σελ. 397.

⁵²⁴ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 412.

*Αίτινες δεν εξυπηρετούν πολεμικούς σκοπούς, ως είναι ειδικότερον αι εκτελέσεις αθώων πολιτών και δη γερόντων, γυναικών και παιδών και εκ προμελέτης απεφάσισεν εσκεμμένως εκετέλεσεν ανθρωποκτονίας κατά των κάτωθι αναφερομένων Ελλήνων».*⁵²⁵ Οι μαρτυρίες κατηγορίας τον παρουσίαζαν ως άτεγκτο και σκληρό που ακόμα και οι Γερμανοί στρατιώτες φοβήθηκαν με τη συμπεριφορά του σε τέτοιο βαθμό που η διοίκησή του τον έστειλε αργότερα στη Μακεδονία για να μην επαναστατήσουν οι Κρητικοί. Ο Σούμπερτ διαμαρτυρήθηκε με τη δικαιολογία ότι δεν του είχε δοθεί αρκετός χρόνος για να προετοιμάσει την υπεράσπιση του. Τελικά το στρατοδικείο καταδίκασε το Σούμπερτ 27 φορές σε θάνατο και ενώ ζήτησε απονομή χάριτος το αίτημα του απορρίφθηκε και εκτελέστηκε στις 22 Οκτωβρίου 1947 στο Επταπύργιο της Θεσσαλονίκης.⁵²⁶ Πάντως μέχρι και την τελευταία στιγμή της ζωής του ήταν προκλητικά αμετανόητος αλλά και αφοσιωμένος στην ιδέα της «Μεγάλης Γερμανίας» λέγοντας χαρακτηριστικά ότι: *«Η Γερμανία ζει και δεν πεθαίνει. Εύχομαι να ξαναγίνει μεγάλη και να μπορέσει να ξεπληρώσει όσα υποφέρει σήμερα».*⁵²⁷

Τον Δεκέμβριο του 1947 ξεκίνησε η δίκη εναντίον του Φρούραρχου της Κρήτης, Αλεξάντερ Αντρέ στο στρατοδικείο της Αθήνας. Η σύνθεση του δικαστηρίου ήταν: Πρόεδρος, Παπαγεωργίου Φίλιππος, μέλη: Μπουρόπουλος Βασίλειος Εφέτης, Σουργιαδάκης Εμμανουήλ, Εφέτης, Πυριόχος Αντώνιος, Συνταγματάρχης Πεζικού, Λαμπρόπουλος Νικόλαος, Συνταγματάρχης Πεζικού, Βασιλικός Επίτροπος, Δημακόπουλος Γεώργιος και Γραμματέας, Διαμαντόπουλος Δημήτριος⁵²⁸. Οι Βρετανικές αρχές το Μάρτιο του 1946 ενημέρωσαν τις ελληνικές αρχές ότι κρατούσαν τον Αντρέ ο οποίος είχε διαπράξει ειδεχθή εγκλήματα κατά τη διάρκεια της Κατοχής.⁵²⁹ Μετά τη σύλληψή του στην Ελλάδα ζήτησε να του παρασχεθεί Γερμανός συνήγορος αλλά και να συνεχίσει να λαμβάνει το μισθό του στρατιωτικού όπως συνέβαινε για όσο διάστημα ήταν υπό Βρετανική κράτηση. Ακολούθησε επιστολή του Υπουργείου Εξωτερικών προς τον αντιπρόσωπο της Ελλάδας στην Επιτροπή Εγκλημάτων Πολέμου των Ηνωμένων Εθνών (United Nations War Crime Commission, UNWCC), απαιτώντας να μάθει αν οι κρατούμενοι για εγκλήματα πολέμου δικαιούνται το μισθό τους. Οι μαρτυρίες κατηγορίας σκιαγραφούσαν τον Αντρέ ως σκληρό, αδίστακτο, βάρβαρο και

⁵²⁵ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 412.

⁵²⁶ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 362. Επίσης και Φωτίου, Θ., ό.π., σελ. 411 & 419.

⁵²⁷ Φωτίου, Θ., ό.π., σελ. 422.

⁵²⁸ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 406.

⁵²⁹ Κράλοβα, Κ., (2012), ό.π., σελ. 190-191. Επίσης και Κωνσταντινάτου, Δ-Γ, ό.π., σελ. 364-365

αιμοσταγή, ο οποίος μισούσε τους Κρητικούς που πολεμούσαν τους Γερμανούς και υπερασπίζονταν τον τόπο τους. Στη δίκη κατέθεσε ως μάρτυρας υπεράσπισης ο Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος ο οποίος ισχυρίστηκε ότι ο Αντρέ τον υποδέχτηκε με ιδιαίτερη θερμότητα στη Κρήτη και έπειτα από παράκλησή του έδωσε αμνηστία σε αρκετούς Κρητικούς. Ο ίδιος στην κατάθεσή του ομολόγησε ότι: *«Γνωρίζει μόνον την πυρπόλησιν του χωριού Κανδάνου. Γενομένης αμέσως μετά το πέρας των επιχειρήσεων»*.⁵³⁰ Στην απολογία του ο Αντρέ προσπάθησε να αναδείξει τον εαυτό του ως ένα άτομο πολιτισμένο, το οποίο θαύμαζε τους Κρητικούς για το αντιστασιακό τους αγώνα και ότι ο ίδιος εκτελούσε τις διαταγές της ανώτερης στρατιωτικής αρχής.⁵³¹ Η απόφαση εκδόθηκε στις 22 Δεκεμβρίου 1947 και επέβαλε στον Αντρέ την ποινή της ισόβιας κάθειρξης, δήμευση της περιουσίας του και συγχρόνως υποχρεώθηκε να επωμισθεί τα έξοδα της δίκης. Όσον αφορά τη δήμευση της περιουσίας αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ανακύψει πρόβλημα σχετικά με την πληρωμή του Γερμανού συνηγόρου και έτσι παρενέβη ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός που δάνεισε 200 ελβετικά φράγκα στο συνήγορό του.⁵³²

Οι ελληνικές αρχές ενημέρωσαν τον Αντρέ ότι του δίνουν το δικαίωμα για να υποβάλλει αίτηση για απονομή χάριτος έπειτα από παρέμβαση της Καγκελαρίας⁵³³ Ο Αντρέ όμως αντέδρασε και δεν αποδέχτηκε τη επιείκεια του ελληνικού κράτους, αντίθετα δήλωσε ότι θα προσφύγει στο δικαστήριο της Επικρατείας προκειμένου να αποδείξει ότι το δικαστήριο ήταν άδικο προς το πρόσωπο του. Αυτή του η στάση δημιουργούσε προβλήματα στους Γερμανούς αξιωματούχους οι οποίοι έκριναν πως η συγκεκριμένη χρονική περίοδος ήταν κατάλληλη για αίτηση χάριτος καθώς τον Ιανουάριο του 1951, ο Βασιλιάς είχε απονεμίσει χάρη στους κατοχικούς πρωθυπουργούς. Ο Αντρέ έπειτα από έντονες πιέσεις υπέβαλε αίτηση του Ιούνιο του 1951. Εκτός από τη Γερμανική κυβέρνηση και τον επικεφαλής της Γερμανικής Διαμαρτυρόμενης Εκκλησίας και η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε να κλείσει η υπόθεση Αντρέ. Η Ελληνική κυβέρνηση εισηγήθηκε προς το Συμβούλιο των Χαρίτων επισημαίνοντας ότι πρέπει να αποκατασταθούν οι σχέσεις των δυο κρατών και να επέλθει λήθη του κακού παρελθόντος γιατί μόνο έτσι θα επιτευχθεί η ανασυγκρότηση και η πρόοδος, εφόσον οι εγκληματίες πολέμου *«εκινήθησαν κατά βάσιν υπό του*

⁵³⁰ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ.365.

⁵³¹ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 408.

⁵³² Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ.366.

⁵³³ Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, 1947/117.3

ελατηρίου της σωτηρίας της πατρίδος των», άρα είναι ανάγκη να κριθούν με επιείκεια. Το Βασιλικό διάταγμα στις 19 Δεκεμβρίου ελάττωσε την ποινή του και από ισόβια σε τέσσερα χρόνια κάθειρξης τα οποία τα είχε ήδη εκτίσει.⁵³⁴

Ο Αντρέ αποφυλακίστηκε στις 17 Ιανουαρίου 1952 και αναχώρησε με Γερμανικό πλοίο με άκρα μυστικότητα από τον Πειραιά.⁵³⁵ Ο τρόπος διαφυγής του Αντρέ υποδηλώνει την ανησυχία των ελληνικών αρχών σε περίπτωση αντίδρασης των Κρητικών τη στιγμή μάλιστα που η Ένωση Θυμάτων Κατοχής Ρεθύμνου απέστειλε τηλεγράφημα προς τον Πρωθυπουργό και τον Υπουργό Εξωτερικών απαιτώντας την ανάκληση της απόφασης στην υπόθεση του Αντρέ.⁵³⁶ Η ευνοϊκή μεταχείριση του Αντρέ από την Ελληνική Πολιτεία κατακρίθηκε από την κοινή γνώμη, η οποία προσδοκούσε μια βαρύτερη τιμωρία, εντούτοις όμως, και ο ίδιος, όταν επέστρεψε στην Γερμανία κατηγορούσε τις Ελληνικές Αρχές για το γεγονός ότι δικάσθηκε βάσει αντισυνταγματικού νόμου.⁵³⁷

Η μη καταδίκη του Αντρέ στην εσχάτη των ποινών μπορεί να ερμηνευτεί με βάση την υπόθεση, ότι άλλοι παράγοντες επηρέασαν τη δικαστική απόφαση. Συγκριμένα, προέβη στις περισσότερες ενέργειες επειδή αναγκάστηκε πράξει υπό καθεστώς εντολών που προέρχονταν από διαταγές ανωτέρων του για τις οποίες κρίθηκε ένοχος. Σημαντικό ρόλο στη δικαστική απόφαση έπαιξε το γεγονός ότι για τα περισσότερα εγκλήματα τιμωρήθηκε ως συνεργός παράνομων πράξεων και όχι ως αυτουργός. Πιθανότητα άλλο ένα στοιχείο που επηρέασε την απόφαση ήταν ότι με δική του πρωτοβουλία δόθηκε αμνηστία για πράξεις των Κρητικών εναντίον των κατακτητών. Και τέλος ότι ανακλήθηκε ο Αντρέ από τη θέση του επειδή δεν εκτελούσε τις σκληρές εντολές του Γκαίρινγκ.⁵³⁸

Τον Ιούλιο του 1946 οι Βρετανικές αρχές δήλωσαν ότι καταδίκασαν τον Στρατηγό Student σε πενταετή φυλάκιση και ζητούσαν να μάθουν αν η Ελληνική πλευρά τον αναζητούσε. Το Ελληνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου απάντησε ότι ο Student κατέστρεψε την Κάνδανο της Κρήτης τον Ιούνιο του 1941. Οι Ελληνικές Αρχές απέστειλαν αποδεικτικά στοιχεία στους Βρετανούς για τις θηριωδίες του Student όμως

⁵³⁴ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ.381-383.

⁵³⁵ Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών 1947/193.1

⁵³⁶ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ.384.

⁵³⁷ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 409.

⁵³⁸ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 408-409.

η Βρετανική πλευρά απέρριψε το Ελληνικό αίτημα για έκδοση απόφασης κρίνοντας «ως μη επαρκή τα υποβληθέντα στοιχεία περί ενοχής».⁵³⁹ Η δίκη του Student ξεκίνησε κατόπιν της μήνυσης του Άγγλου λοχία Robert Julian Laurence και οι κατηγορίες αφορούσαν αδικήματα που τελέσθηκαν στην Κρήτη κατά την περίοδο Μαΐου- Ιουνίου 1941. Σύμφωνα με τον Γασπαρινάτο,⁵⁴⁰ η ειδοποιός διαφορά μεταξύ του Student και των λοιπών εγκληματιών πολέμου είναι ότι αυτή αφορούσε αδικήματα κατά στρατιωτικών και όχι κατά Ελλήνων πολιτών. Κατηγορήθηκε, ότι έχει εκπαιδεύσει τους αλεξιπτωτιστές έτσι ώστε να φέρονται σκληρά στον αντίπαλο. Η καταδικαστική απόφαση για τον Student στηρίχτηκε σε τρία καταλογισθέντα εγκλήματα: Πρώτον, ότι χρησιμοποιήθηκαν Βρετανοί αιχμάλωτοι πολέμου σε μη επιτρεπόμενη για αιχμαλώτους εργασία. Δεύτερον, ότι δολοφονήθηκαν Βρετανοί αιχμάλωτοι στο αεροδρόμιο του Μάλεμε επειδή αρνήθηκαν να εκτελέσουν απαγορευμένες εργασίες και τρίτον για τη δολοφονία Βρετανών στρατιωτών που είχαν παραδοθεί. Η ποινή που του επιβλήθηκε ήταν η φυλάκιση πέντε ετών, όμως υπέβαλε έφεση και αθώωθηκε στο δεύτερο βαθμό διαδικασίας. Παρόλα αυτά ο Student συνέχισε τη λαμπρή του σταδιοδρομία αφού διετέλεσε Στρατιωτικός Σύμβουλος του Στρατηγού Αϊζενχάουερ και έπειτα Στρατιωτικός Σύμβουλος του Καγκελάριου Αντενάουερ.⁵⁴¹

Ακόμη, το Νοέμβριο του 1946, οι Βρετανικές αρχές ειδοποίησαν για μια ακόμη φορά την ελληνική πλευρά ότι είχαν υπό κράτηση δύο ακόμη που κατηγορούνταν για εγκλήματα πολέμου στην Ελλάδα. Ο ένας ήταν ο υποστράτηγος Κράϊπε και ο άλλος ο διοικητής των Γερμανικών φυλακών Καμαρών στην Κρήτη Ζουκούπ. Όσον αφορά τον Κράϊπε δεν προέκυψαν επιβαρυντικά στοιχεία εναντίον του, αφού έμεινε μικρό χρονικό διάστημα διοικητής στην Κρήτη και στη συνέχεια απήχθη τον Απρίλιο του 1944 από Βρετανούς αξιωματικούς, τον Πάτρικ Λή Φέρμορ, τον Ουίλλιαμ Στάλνεϊ Μος και φυγαδεύτηκε στη Μέση Ανατολή. Το Ελληνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου ξεκίνησε τις απαραίτητες ενέργειες για την παράδοση του Ζουκούπ. Ο Ζουκούπ αφού παραδόθηκε αφέθηκε ελεύθερος επειδή δεν προέκυψε κάποιο επιβαρυντικό στοιχείο

⁵³⁹ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 366-367.

⁵⁴⁰ Όπως ο ίδιος παραθέτει : «Το κατηγορητήριο στηριζόταν σε παραβιάσεις της διεθνούς νομοθεσίας και ειδικότερα άρθρων της σύμβασης της Γενεύης του 1929 για μη πρόπουσα μεταχείριση αιχμαλώτων πολέμου και μη βελτίωση της υγείας των αιχμαλώτων τραυματιών πολέμου και των ασθενών στο πεδίο της μάχης. Με βάση το νομικό υπόβαθρο κατά το κατηγορητήριο υπήρξε ένοχος ως ηθικός αυτουργός για τα αδικήματα των υπ'αυτών αλεξιπτωτιστών και δη όχι κατά των Κρητών αμάχων αλλά μόνο όσων Βρετανών στρατιωτικών επολέμησαν κατά των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων».

⁵⁴¹ Γασπαρινάτος Γ. Σ., ό.π., σελ. 404-405.

εναντίον του και μάλιστα πολλές φορές προλάμβανε την άδικη μεταχείριση του Γερμανικού στρατού εναντίον του τοπικού πληθυσμού.⁵⁴²

Παράλληλα στην Ελλάδα παραδόθηκαν από τα στρατόπεδα της Μέσης Ανατολής ο Χέρμπερτ Γκλέμπιν και ο Βίλχελμ Χάρτμαν. Όσον αφορά τον Χάρτμαν το δικαστήριο αναβλήθηκε «*προς προσαγωγήν πλειόνων αποδείξεων*». Η ακροαματική διαδικασία επαναλήφθηκε το Μάιο του 1950 και κηρύχθηκε αθώος. Όσο ο καιρός περνούσε και ιδιαίτερα μετά το 1950, το θέμα της δίωξης των εγκληματιών πολέμου δεν ενδιέφερε με την ίδια ένταση την ελληνική κοινή γνώμη, με αποτέλεσμα να μετατοπιστεί το ενδιαφέρον αυτής στο “*νέο*” εχθρό, τον κομμουνισμό.⁵⁴³

⁵⁴² Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 368.

⁵⁴³ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 369.

3.7.4 Οι Έλληνες Δωσίλογοι στην Κρήτη

Ο Beevor, σχετικά με την τύχη των δωσιλόγων στην Κρήτη, αμέσως μετά την περίοδο της αποχώρησης των δυνάμεων κατοχής, μας παρουσιάζει⁵⁴⁴ την επιθυμία των Κρητικών να απονεμηθεί δικαιοσύνη και να τιμωρηθούν. Βεβαίως, ο Άγγλος ιστορικός, περιγράφει και περιπτώσεις μιας εικόνας ενός πλήθους που ανυπομονούσε και επεδίωκε να δει ή και να επιβάλλει το ίδιο την τιμωρία των δωσιλόγων. Στο πλαίσιο αυτό μας περιγράφει⁵⁴⁵ την περίπτωση του Πολιουδάκη, που ήταν ο αρχηγός της αστυνομίας στην περίοδο της κατοχής και πιστός συνεργάτης των κατοχικών δυνάμεων. Ο Πολιουδάκης, όσο ήταν υπόδικος, μεταφέρθηκε από το κελί που ήταν υπό κράτηση, στο μπαλκόνι της φυλακής και ο Πετρακογιώργης προσποιούνταν ότι θα τον έριχνε στο πλήθος. Τον κρέμασε από τα πόδια, αλλά όμως και τον τράβηξε πάλι πίσω. Ο Beevor μας αναφέρει πως αν και αρκετοί υποστήριζαν ότι ο Πολιουδάκης εκτελέστηκε, άλλες πιο αξιόπιστες πηγές δείχνουν ότι δραπέτευσε για την Αθήνα και εργάστηκε ως αιτησιογράφος έξω από διάφορες υπηρεσίες. Επίσης, και για όσες γυναίκες συνεργάστηκαν τον κατακτητή, υποστηρίζει ότι τιμωρήθηκαν σκληρά από το πλήθος, αφού τους ξύρισαν τα κεφάλια αλλά και σε άλλες περιπτώσεις λεηλατήθηκαν οι οικίες όσων ήταν όργανα του κατοχικού καθεστώτος. Επιπλέον, ο ιστορικός μας παραθέτει επιγραμματικά ότι στο Ηράκλειο, μετά την απελευθέρωση δικάστηκαν, πέντε πρόσωπα που θεωρήθηκαν συνεργάτες των κατοχικών δυνάμεων, χωρίς όμως να μας αναφέρει τα ονόματα αυτών. Η απόφαση του δικαστηρίου καταδίκασε τους δυο σε θάνατο, ενώ οι υπόλοιποι καταδικάστηκαν σε μακροχρόνια ποινή κάθειρξης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αντιδράσουν οι Ηρακλειώτες που είχαν συγκεντρωθεί έξω από την αίθουσα του δικαστηρίου, οι οποίοι στη συνέχεια αντιδρώντας προσπάθησαν να φονεύσουν όλους τους καταδικασθέντες.⁵⁴⁶

Επίσης, άλλο ένα πρόσωπο το οποίο καταδικάστηκε και το όνομα του συνδέθηκε με τις κατοχικές δυνάμεις στην Κρήτη, ήταν ο Ιωάννης Πασσαδάκης, διορισμένος στη θέση του Νομάρχη Ηρακλείου από τον Τσολάκογλου και στη συνέχεια

⁵⁴⁴ Beevor A. (1991)., ό.π., σελ. 462 έως 488.

⁵⁴⁵ Beevor A. (1991)., ό.π. σελ. 462.

⁵⁴⁶ Beevor A. (1991)., ό.π. σελ. 478.

επί πρωθυπουργίας του Λογοθετόπουλου, ανέλαβε τα καθήκοντα του «υπουργού-γενικού διοικητή Κρήτης». Στη δίκη των δωσιλόγων πρωθυπουργών που άρχισε στις 21 Φεβρουαρίου 1945 και ολοκληρώθηκε στις 31 Μαΐου του ίδιου έτους, καταδικάστηκε σε ισόβια κάθειρξη. Η κατηγορία βασίστηκε σε τρία από τα κείμενα του και δυο από τις ομιλίες του - όχι για τη συνολική του δράση - στις οποίες τάσσεται υπέρ του κατακτητή, φτάνοντας στο σημείο να δικαιολογήσει ακόμα και τις εκτελέσεις συμπατριωτών του. Αργότερα πάλι, τον Φεβρουάριο του 1949 δικάστηκε και από το ειδικό δικαστήριο δωσιλόγων υπουργών με την κατηγορία ότι υπέδειξε στα στρατεύματα κατοχής 300 Κρητικούς, οι οποίοι συνελήφθησαν και φυλακίστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στη Γερμανία. Ωστόσο γι' αυτή την κατηγορία αθωώθηκε. Όμως και ο εκδότης της φιλοναζιστικής εφημερίδας «Κρητικός Κήρυξ», Πέτρος Βάρβογλης δεν είχε καλύτερη τύχη. Εκτελέστηκε στο χωριό Σάρχος από μέλη αντιστασιακών οργανώσεων στις 18 Ιουνίου 1944. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να αναφέρουμε ότι η θεματολογία του εν λόγω εντύπου συμπεριελάμβανε και προωθούσε τις απόψεις του κατοχικού καθεστώτος, ενώ η κύρια ειδησεογραφία του αφορούσε τις ενέργειες του κατοχικού καθεστώτος, καθώς και νίκες και μάχες των κατοχικών στρατευμάτων, αλλά και διαγγέλματα και διαταγές του Χίτλερ και των επιτελών του αντίστοιχα.⁵⁴⁷

⁵⁴⁷ Ανδρικήκης, Α. Α. (2012). *Τα ντοκουμέντα της Ιστορίας: Πρόθυμοι υπήρχαν πάντα να θέτουν διλήμματα «Γερμανία ή χάος»*. Ανακτήθηκε στις 20 Απριλίου 2017, από Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: <https://archive.patris.gr/articles/221220/148530>.

3.7.5 Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου

Κατά τη Γερμανική κατοχή διεπράχθησαν θηριωδίες και ειδεχθή εγκλήματα όπως: αντίποινα, λεηλασίες, μαζικές εκτελέσεις, εμπρησμοί και ολοκληρωτικές καταστροφές χωριών. Για το λόγο αυτό η ελληνική πλευρά μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου προσπάθησε να συγκεντρώσει όσο το δυνατόν περισσότερο αποδεικτικό υλικό για τις βιαιότητες που βίωσε η ελληνική κοινωνία.⁵⁴⁸

Προκειμένου όμως να συγκεντρωθεί όλο αυτό το αποδεικτικό υλικό, απαιτήθηκε η συγκρότηση κάποιου φορέα που θα διαχειριζόταν το όλο θέμα με ακρίβεια και αποτελεσματικότητα. Η σύσταση του Ελληνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου, το οποίο θα επεξεργαζόταν τα στοιχεία και τους καταλόγους με τους εγκληματίες πολέμου, ήταν η πιο πρόσφορη λύση, αν και η ίδρυσή του ζήτημα εκείνη την περίοδο εκκρεμούσε για σχετικά μεγάλο διάστημα σε σχέση με τον επείγοντα χαρακτήρα του θέματος. Παρά την αναβλητικότητα και τις σχετικές καθυστερήσεις για την ίδρυση αυτού του Γραφείου, η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στη συγκρότηση επιτροπής η οποία θα μελετούσε και θα σχεδίαζε τον τρόπο οργάνωσης του Γραφείου για να προβεί στη σύνταξη σχετικού σχεδίου νόμου. Πράγματι, τον Ιούνιο του 1945 η Ελληνική Κυβέρνηση εξέδωσε τον Αναγκαστικό Νόμο 384 - ΑΝ 384/1945 (ΦΕΚ Α΄ 145/8-6-1945) - που προέβλεπε τη σύσταση του «*Ελληνικού Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου*» με σκοπό τη εξακρίβωση «*των κατά τον παρόντα πόλεμον διαπραχθέντων εγκλημάτων πολέμου, τον τόπο και τον χρόνον διαπράξεως των και των υπαιτιών τούτων*». Το εν λόγω γραφείο υπαγόταν στο Υπουργείο Δικαιοσύνης και θα έπρεπε να δικαστούν αλλοδαποί, οι οποίοι παραβίασαν τον ποινικό κώδικα ή το διεθνές δίκαιο του πολέμου. Το Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου υπό τη διοίκηση του Εισαγγελέα Ανδρέα Τούση συνέλεξε αποδεικτικό υλικό κατά τη διετία 1946 και 1947 για χίλια άτομα που θεωρούνταν ύποπτα για εγκλήματα πολέμου. Λίγο καιρό αργότερα η Κυβέρνηση εξέδωσε τη Συντακτική Πράξη 73, η οποία ουσιαστικά λειτουργούσε τροποποιητικά του προηγούμενου νόμου και καθόριζε τα αδικήματα που θεωρούνταν εγκλήματα πολέμου. Οι ποινές⁵⁴⁹ που θα επιβάλλονταν για παραβάσεις των νόμων περί πολέμου θα καθορίζονταν από το αδίκημα. Για παράδειγμα η επιστράτευση των κατοίκων, η

⁵⁴⁸ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 348.

⁵⁴⁹ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 352.

προσπάθεια εκρίζωσης και αλλοίωσης του εθνικού φρονήματος τιμωρούνταν με τη θανατική ποινή. Ακόμη, η επίταξη, η λεηλασία και συστηματική τρομοκράτηση επέσυραν ποινές από μερικά χρόνια μέχρι ισόβια.⁵⁵⁰

Από την έρευνα μας στα Γενικά Αρχεία του Κράτους διαπιστώνεται ότι υπήρξε τότε σχετική αλληλογραφία με την οποία το Υπουργείο Εσωτερικών έδιδε οδηγίες για τη σύνταξη των καταστάσεων εκτελεσθέντων και την προώθησή τους προς το νεοϊδρυθέν τότε, Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου. Πιο συγκεκριμένα, με δυο σχετικά τηλεγραφήματα⁵⁵¹ του Υπουργείου Εσωτερικών προς τις Νομαρχίες και Επαρχίες του Κράτους, με το μεν πρώτο, με ημερομηνία εκδόσεως 10.8.45 ζητούνταν από τα Κοινοτικά Γραφεία και από τα Δημαρχεία της Χώρας, η υποβολή ονομαστικών καταστάσεων εκτελεσθέντων από τις κατοχικές δυνάμεις τόσο προς το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου, όσο και προς το Υπουργείο Εσωτερικών, ενώ με το δεύτερο, με ημερομηνία εκδόσεως 21.12.45 ζητούνταν η υποβολή των καταστάσεων αυτών μόνο προς το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου. Στο εν λόγω κείμενο αναγράφεται: *«Παρακαλούμεν διατάξητε Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων νομού σας μη υποβάλλοντας πίνακας εκτελεσθέντων υπό εχθρού διαρκούσης Κατοχής υποβάλλουσι τοιούτας εις Ελληνικόν Εθνικόν Γραφείον Εγκλημάτων Πολέμου στα απαραίτητως αναγράφεται εθνικότης και χρονολογία εκτελέσεως».*

Επίσης, με σχετική Εγκύκλιο⁵⁵² (Υπ. Αριθ. 339, Αρ. Πρωτοκόλλου 29/562/6, Οκτωβρίου 1945) Υπουργείου Εσωτερικών, παρέχονταν οδηγίες προς τις κατά τόπους Αστυνομικές Διευθύνσεις ως εξής:

«Παρισταμένης ανάγκης όπως το Υπουργείο ενημερωθή επακριβώς περί την κατά τη διάρκεια της εχθρικής κατοχής και μέχρι της κατάστασης της στάσεως του παρελθόντα Δεκεμβρίου γενομένων εκτελέσεων Ελλήνων πολιτών ως και των εν ομηρία θανόντων ή εκτελεσθέντων ή εξαφανισθέντων παραγγέλομεν τα ακόλουθα:

- I. Έκαστον Αστυνομικό Τμήμα ή Σταθμός Χωρ/κης θα ζητήσει αμέσως από πάντας τους Δημάρχους ή Προέδρους των Κοινοτήτων της περιφέρειάς του ονομαστικάς*

⁵⁵⁰ Κωνσταντίνου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 352-354.

⁵⁵¹ ΓΑΚ. Φάκελλος 'Εγκληματίες Πολέμου' ΑΒΕ 1826, Φάκελλος 1, Υποφ. 1.

⁵⁵² ΓΑΚ. Φάκελλος 'Εγκληματίες Πολέμου' ΑΒΕ 1826, Φάκελλος 1, Υποφ. 1.

καταστάσεις των εκ της περιφέρειάς των καταγομένων προσώπων κεχωρισμένων υπό των 1)Γερμανών 2)Ιταλών 3)Βουλγάρων και 4)Οργανώσεων (κεχωρισμένως υπό αναρχικών ή εθνικιστών)[. . .].

- II. Μετά την λήψιν των καταστάσεων τούτων, έκαστον Αστυνομικό Τμήμα ή Σταθμός Χωρ/κης υπό προσωπικήν ευθύνην του Διοικητή του, θα διακριβώση επισταμένως δια σχετικής προφορικής εξετάσεως την ακρίβεια του φόνου ή του θανάτου ή εξαφανίσεως εκάστου των εις ταύτα αναγραφόμενων προσώπων [. . .].
- III. Εκάστη Δίοικηση Χωρ/κης βάσει των υποβληθησόμενων παρ'αυτής, άπασων των υφισταμένων υπηρεσιών της τοιούτων καταστάσεων, θα συντάξη γενικήν κατάστασιν κεχωρισμένως κατά κατηγορίας, ην θα υποβάλη ημίν βραδύτερον εντός τετραμήνου από της σήμερον [. . .].

Επιπλέον, το επόμενο διάστημα συγκροτήθηκαν κάποιοι πίνακες με ονόματα ατόμων που κατηγορούνταν ότι έδρασαν υπέρ των δυνάμεων κατοχής (χωρίς να διευκρινίζεται κάποια επιπρόσθετη σχετική οδηγία), ή συνεργάστηκαν με τον εχθρό και διέπραξαν εγκλήματα σε βάρος των ελλήνων πολιτών. Η συγκέντρωση όμως όλου του υλικού φαινόταν δύσκολη υπόθεση καθώς το Κράτος μετά από τέσσερα χρόνια κατοχής είχε αποδιοργανωθεί πλήρως με αποτέλεσμα η επικοινωνία μεταξύ των υπηρεσιών να ήταν δύσκολη. Ωστόσο, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των κρατικών υπηρεσιών για τη συγκέντρωση αποδεικτικού υλικού, δεν επήλθαν τα επιδιωκόμενα θετικά αποτελέσματα για τη δίωξη όλων των ενόχων, καθώς το όποιο υλικό συγκεντρώθηκε κρίθηκε ελλιπές και ανεπαρκές.⁵⁵³ Για την αλήθεια του όλου πράγματος, παρατίθεται το δεύτερο φύλλο (από τα είκοσι συνολικά φύλλα), του συνολικού καταλόγου, από την Εισαγγελία Εφετών Αθηνών,⁵⁵⁴ ημερομηνίας 7^{ης} Νοεμβρίου 1962, των δικογραφιών που συνετάχθησαν σε βάρος των εγκληματιών πολέμου, όπου στη στήλη των κατηγορουμένων, αναγράφονται δίπλα σε κάθε δικογραφία, τα ονόματα αυτών, άλλα με λατινικούς χαρακτήρες, άλλα με ελληνικούς, και σε ορισμένες περιπτώσεις αναγράφεται «άγνωστοι», όπως παρατίθεται στο Παράρτημα ως Κείμενο 2, [τεκμήριο 2](#).

⁵⁵³ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 349.

⁵⁵⁴ ΓΑΚ. Φάκελλος: Εγκληματίες Πολέμου Εισαγγελίας Εφετών Αθηνών, Υποφάκελλος 3.

Στα τέλη του 1945 η Ελληνική Κυβέρνηση εξέδωσε άλλη μια Συντακτική Πράξη υπ' αριθμόν 90, η οποία συμπλήρωνε τον Αναγκαστικό Νόμο 384 και τη Συντακτική Πράξη 73. Η νέα Συντακτική Πράξη προέβλεπε τη σύσταση Στρατοδικείου για την εκδίκαση των υποθέσεων εγκλημάτων που διεπράχθησαν στην Αθήνα, ενώ στην επαρχία αρμόδια συνέχιζαν να είναι τα Διαρκή Στρατοδικεία. Αλήθεια πάντως είναι ότι το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα τα οποία αποτελούσαν τροχοπέδη για τη λειτουργία του και την αποδοτικότητά του. Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα ήταν οι μειωμένοι οικονομικοί πόροι καθώς η ετήσια συνδρομή της Ελλάδας στην Επιτροπή UNWCC (United Nations War Crimes Commission), που ήταν περίπου στις 400 λίρες με αποτέλεσμα κάθε χρόνο η καταβολή να γίνεται με μεγάλη καθυστέρηση και έπειτα από πιέσεις των Βρετανών. Επίσης, η έλλειψη προσωπικού και οργάνωσης δυσχέραινε ακόμη περισσότερο το έργο του. Σε αυτό το σημείο αξίζει να επισημάνουμε ότι δύο χρόνια μετά τη σύσταση του Γραφείου οι διάφορες υπηρεσίες δεν μπορούσαν να συνεννοηθούν, σχετικά με το πως θα γινόταν οι μεταφράσεις των ονομάτων των εγκληματιών πολέμου. Επιπλέον, οι υπεύθυνοι είχαν πενιχρές γνώσεις γερμανικών και ιταλικών και ως εκ τούτου δε γινόταν σωστή καταγραφή αλλά και μετεγγραφή των ονομάτων στην ελληνική γλώσσα. Συνήθως, αναγράφονταν μόνο ο βαθμός του εγκληματία (π.χ. Στρατηγός) ενώ σε άλλες περιπτώσεις αναφέρονταν μόνο «Γερμανός» ή «Ιταλός» χωρίς κανένα άλλο στοιχείο που να αποδείκνυε την ταυτότητα του δράστη. Αυτές οι παραλείψεις της ελληνικής πλευράς αποτέλεσαν ένα καλοδεχούμενο άλλοθι για τη Γερμανία και την Ιταλία, όταν κλήθηκαν να διαχειριστούν τις ποινές των υπηκόων τους που κατηγορούνταν ως εγκληματίες πολέμου.⁵⁵⁵

Παρά τα σοβαρά προβλήματα που το ταλάνισαν, το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου (ΕΕΓΕΠ) έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να εντοπιστούν, να καταγραφούν τα εγκλήματα εξαιτίας των φιλότιμων προσπαθειών των ατόμων που το στελέχωναν.⁵⁵⁶ Τα άτομα που συγκρότησαν την επιτροπή του Γενικού Γραφείου εγκλημάτων Πολέμου το 1945 ήταν: Α. Γιατσεκλής, Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Δ. Κιουσόπουλος, Αντιεισαγγελέας του Αρείου Πάγου, αναπληρούμενος νομίμως από τον Αντιεισαγγελέα του Αρείου Πάγου, Ι. Αποστολόπουλο, Ν. Χωραφάς, Καθηγητής του Ποινικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο

⁵⁵⁵ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 355-356.

⁵⁵⁶ Κωνσταντινάκου, Δ-Γ., ό.π., σελ. 357.

Αθηνών, Ι. Στεφάνου, Διευθυντής του Υπουργείου Εξωτερικών και Διον. Καλαδούκας, από το Υπουργείο Δικαιοσύνης. Αργότερα άλλαξε η εν λόγω σύνθεση, καθόσον σύμφωνα με ένα βούλευμα που συντάχθηκε τον Μάιο του 1947 από το Ελληνικό Εθνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου, το οποίο βρίσκεται καταχωρισμένο στο ψηφιακό ιστορικό αρχείο του Δήμου Καλαβρύτων, φαίνεται πως υπογράφει ο Διευθυντής της Κεντρικής Υπηρεσίας και Πρόεδρος του ΕΕΓΕΠ Δημήτριος Κιουσόπουλος, Αντιεισαγγελέας παρά τω Αρείω Πάγω, το μέλος του ΕΕΓΕΠ Ανδρέας Τούσης, Πρόεδρος των Πρωτοδικών Αθηνών και το μέλος του ΕΕΓΕΠ Σπήλιος Παυλόπουλος, Πρωτοδίκης Αθηνών, ενώ Γραμματέας του ΕΕΓΕΠ, εμφανίζεται ο Νικόλαος Ράπτης⁵⁵⁷. Ωστόσο η αναζωπύρωση του Εμφυλίου πολέμου είχε ως αποτέλεσμα τη παύση των νομικών διαδικασιών για τα θέματα που σχετίζονταν με την κατοχή.

Το ΕΕΓΕΠ συνέχισε να υπάρχει, μέχρι το 1959, χρονολογία στην οποία, με σχετικό Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί τροποποίησης της περί εγκληματιών πολέμου νομοθεσίας»⁵⁵⁸ παραχωρήθηκε στην ελληνική κυβέρνηση ο περαιτέρω χειρισμός των θεμάτων που αφορούσαν τους εγκληματίες πολέμου, και τις αρμοδιότητες του ΕΕΓΕΠ τις ανέλαβε η Εισαγγελία Αθηνών.⁵⁵⁹ Το κυριότερο βέβαια, σημείο του εν λόγω διατάγματος ήταν το άρθρο 1 αυτού με το οποίο αφενός ανεστάλη κάθε δίωξη Γερμανών υπηκόων φερομένων ως εγκληματιών πολέμου, και αφετέρου τα αντίγραφα των υπαρχόντων δικογραφιών θα αποστέλλονταν στις Γερμανικές Δικαστικές Αρχές για την ποινική δίωξη των υπαιτίων. Μέσα από την έρευνα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, ακόμα και μετά από την παρέλευση 20ετίας από την τέλεση των εγκλημάτων, οι κρατικές Υπηρεσίες κάνουν μνεία του εν λόγω νομοθετήματος προκειμένου να διαχειριστούν θέματα εγκληματιών πολέμου. Προς παράδειγμα αυτού, παρατίθεται στο Παράρτημα, ως [κείμενο 3](#) το σχετικό έγγραφο⁵⁶⁰ της Εισαγγελίας Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών για την δικογραφία του εγκληματία πολέμου Μύλλερ.

⁵⁵⁷ Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. (χ.χ.). *Το βούλευμα 27/ 47 του Ελληνικού Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου*. Ανακτήθηκε στις 20 Απριλίου 2017, από Ιστορικό Αρχείο: <https://www.dmko.gr/psifiako-yliko/istoriko-archio/voulevma-27-47-tou-elliniku-ethnikou-grafiou-egklimatou-polemou/>

⁵⁵⁸ Ν.Δ. 4016/1959, 3-11-1959 – «Περί τροποποίησης της περί εγκληματιών πολέμου νομοθεσίας», ΦΕΚ Α' 237/1959.

⁵⁵⁹ Κράλοβα Κ. (2012), ό.π., σελ. 134.

⁵⁶⁰ ΓΑΚ. Φάκελλος: Εγκληματίες Πολέμου Εισαγγελίας Εφετών Αθηνών, Υποφάκελλος 3.

3.7.6 Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων εν Κρήτη

Η Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεων Ωμοτήτων στην Κρήτη, απαρτίστηκε από τον Νίκο Καζαντζάκη, τον Ιωάννη Καλιτσούνακη και τον Ιωάννη Κακριδή, και σκοπός της ήταν να καταγράψει τις θηριωδίες των Γερμανών στο νησί. Η Επιτροπή συστάθηκε στις 17/06/1945, ύστερα από την υπ' αριθμόν 11159 Απόφαση του Προέδρου της Κυβέρνησης Αντιναύαρχου Πέτρου Βούλγαρη. Η προσπάθειά της διήρκησε από τις 29 Ιουνίου ως τις 6 Αυγούστου του 1945, λίγες μέρες δηλαδή μετά την αποχώρηση των τελευταίων γερμανικών στρατευμάτων. Οι διαπιστώσεις και το υλικό που συγκέντρωσε με τον φωτογραφικό του φακό ο Κωνσταντίνος Κουτουλάκης, συμπεριλήφθηκαν στην τελική έκθεση, η οποία έμεινε γνωστή ως *Έκθεση Καζαντζάκη*.

Αν και η τύχη της αγνοείται, καθόσον δεν μνημονεύεται στα δημόσια έγγραφα ή στις δικογραφίες που συνετάχθησαν από το 1945 και μετά, το περιεχόμενό της έγινε γνωστό από τη δημοσιοποίηση ενός αντιγράφου το 1983, από τον στενό φίλο του Καζαντζάκη, Παντελή Πρεβελάκη. Η έκθεση εκδόθηκε από τον Δήμο Ηρακλείου σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων. Το φωτογραφικό υλικό από το αρχείο Κουτουλάκη, ανευρέθηκε μόλις προσφάτως και για πρώτη φορά παρουσιάστηκε επίσημα το 2015. Η Επιτροπή επισκέφθηκε 76 χωριά σε όλο το νησί, έκανε αυτοψία, συγκέντρωσε μαρτυρίες, επίσημες καταθέσεις και αναζήτησε επίσημα αρχεία.⁵⁶¹

Οι αναφορές της αρχίζουν από την πρώτη μέρα της επίθεσης, με την ρίψη των αλεξιπτωτιστών στο Μάλεμε και δίνεται έμφαση στην ολιγάριθμη δύναμη των υπερασπιστών, τους οποίους πλαισίωσαν αυθόρμητα οι απλοί πολίτες με ότι μέσο διέθετε ο καθένας. Χαρακτηριστικά, ο Ν. Καζαντζάκης σε ραδιοφωνική του ομιλία στο ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών το 1945, είπε τα εξής: *«Σαράντα μέρες γύριζα το περασμένο καλοκαίρι, την Κρήτη για να δω τα χωριά που γκρέμισαν κι έκαψαν οι βάρβαροι. [...] Άοπλοι, ανοργάνωτοι, χωρίς βοήθεια από κανένα, οι Κρητικοί από τα χωριά, από τα βουνά κατέβαιναν στ' ακρογιάλια να υπερασπιστούν το νησί τους από τους άγριους, πάνοπλους αλεξιπτωτιστές που κατέβαιναν. Οι Γερμανοί είχαν ορίσει να πάρουν*

⁵⁶¹ Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 7. Επίσης και Μπέλλου, Ε. (2016). *Η χαμένη έκθεση του Καζαντζάκη για τα εγκλήματα των ναζί στην Κρήτη*. Ιστότοπος tvxs. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-xameni-ekthesi-toy-kazantzaki-gia-ta-nazistika-egklimata-stin-kriti>

την Κρήτη σε 24 ώρες.[...] Έκαναν 8 μέρες. Έξι χιλιάδες αλεξιπτωτιστές σκοτώθηκαν από τα ραβδιά και τις μαχαίρες.»⁵⁶². . .

Αν και σύμφωνα με μαρτυρίες επιζώντων, οι Γερμανοί έριχναν αεροπορικούς προκηρύξεις με τις οποίες διαβεβαίωναν τους κατοίκους του νησιού ότι δεν κινδύνευαν, οι εν ψυχρώ δολοφονίες, οι λεηλασίες και οι καταστροφές ήταν καθημερινά φαινόμενα. Η Γερμανική στρατιωτική διοίκηση δικαιολογούσε τις πράξεις της υποστηρίζοντας ότι οι Κρήτες καταπατούσαν το δίκαιο του πολέμου, προέβαιναν σε βιαιότητες και στόχευαν να πλήξουν τα γερμανικά στρατεύματα, παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι μάχονταν για την απελευθέρωση του τόπου τους. Υπό αυτές τις συνθήκες και όταν πλέον οι δυνάμεις εισβολής αντελήφθησαν ότι δεν υπήρχε ουδεμία πιθανότητα να καταλάβουν το νησί χωρίς αντίσταση, αποφάσισαν να δράσουν για να επιβάλλουν την πλήρη συμμόρφωση και την παύση της αντιστασιακής δράσης, επιβάλλοντας αντίποινα στον άμαχο πληθυσμό. Η Επιτροπή κατέγραψε αναρίθμητα περιστατικά τέτοιων αντιποίνων, τα οποία περιλαμβάνονται στην εν λόγω έκθεση και τα οποία σε ορισμένες των περιπτώσεων, όπως θα αναλύσουμε και θα παρουσιάσουμε, ήταν συνοδευόμενα από συγκεκριμένα ονόματα αυτών που τα εκτέλεσαν, καθώς και λεπτομέρειες βασανισμών και εκτελέσεων απλών αθώων πολιτών, καταστροφών των δημόσιων δομών και λεηλασιών περιουσιών. Επίσης, μέσα στην έκθεση αναφέρεται ότι στις περισσότερες των περιπτώσεων, μετά τις μαζικές εκτελέσεις, οι δυνάμεις κατοχής άφηναν τα σώματα των νεκρών άταφα προς βορά των ζώων ή ανάγκαζαν τους οικείους των αποθανόντων να ανοίγουν ομαδικούς τάφους. Σύμφωνα επίσης με ορισμένες από τις καταγεγραμμένες μαρτυρίες, οι εκτελεστές έδειχναν να διασκεδάζουν με τη δυστυχία που προκαλούσαν, φρόντιζαν να την απαθανατίζουν φωτογραφικώς και χλεύαζαν όσους θρηνούσαν. Επιπλέον, σύμφωνα με τις ίδιες καταγεγραμμένες μαρτυρίες στην έκθεση της Επιτροπής, τα τέσσερα χρόνια που παρέμειναν οι Γερμανοί στο νησί απομύζησαν τον δημόσιο και ιδιωτικό πλούτο, ακολουθώντας το δόγμα ότι τους ανήκει κάθε χωράφι, κάθε ζώο και κάθε άνθρωπος. Έκλεβαν ότι μπορούσαν και κατέστρεφαν ό,τι τους ήταν άχρηστο ή ό,τι δεν μπορούσαν να μεταφέρουν. Πολλοί αυτόπτες μάρτυρες επιβεβαίωσαν τα μέλη της Επιτροπής, ότι πολλά από χρήσιμα κλοπιμαία των Γερμανών στέλνονταν με πλοία στην πατρίδα τους. Με την αιτιολογία της οργάνωσης σαμποτάζ, οι δυνάμεις κατοχής επέβαλλαν πρόστιμα στους χωρικούς, οι

⁵⁶² Φλουράκης Μ. (2021). *Τι είπε ο Καζαντζάκης για τη Μάχη της Κρήτης σε ομιλία του το 1945*, Ιστότοπος, Αγώνας της Κρήτης. Ανακτήθηκε στις 13-8-18 από <http://www.agonaskritis.gr/τι-είπε-ο-νίκος-καζαντζάκης-για-τη-μάχη/>

οποίοι αναγκάζονταν να παραδώσουν σοδιές και ζώα. Στο Παράρτημα της έκθεσης της Επιτροπής καταγράφεται ότι σύμφωνα με τους υπολογισμούς των κατοίκων και των αρχών, 10.855 σπίτια λεηλατήθηκαν, από τα οποία τα 8.806 καταστράφηκαν ολοκληρωτικά ενώ 2.049 υπέστησαν σοβαρές φθορές. Πολλά δημόσια κτήρια, όπως δημαρχεία, σχολεία, νοσοκομεία και εκκλησίες κατεδαφίστηκαν ή επλήγησαν σοβαρά, ενώ άλλες δημόσιες υποδομές, όπως αεροδρόμια και υδραγωγεία, ισοπεδώθηκαν. Παράλληλα, μέσω της έκθεσης τίθεται ζήτημα κλοπής αντικειμένων αρχαιολογικής αξίας, τόσο από τα μουσεία του νησιού, από όπου εκθέματα (αγάλματα, νομίσματα κ.α.) χάθηκαν, όσο και από λαθραίες ανασκαφές που πραγματοποιούσαν κατά βούληση οι δυνάμεις κατοχής. Καταγράφονται επίσης αναφορές για απώλεια σημαντικών αντικειμένων από τον αρχαιολογικό χώρο της Φαιστού, αλλά και σημαντικές φθορές από βομβαρδισμούς στις μινωικές ακροπόλεις, σε μεσαιωνικά και ενετικά μνημεία και στο μουσείο του Ηρακλείου.⁵⁶³ Επιπλέον καταστροφές υπέστησαν ο μινωικός βασιλικός τάφος των Ισοπάτων, ενώ ανατινάχθηκε και ο λαβύρινθος της Γόρτυνας. Μάταια ο Νικόλαος Πλάτων⁵⁶⁴ και ο αρχιτεχνίτης του Ζαχαρίας Κανάκης προσπάθησαν να διασώσουν την αρχαία κληρονομιά, καθόσον οι όλες τους προσπάθειες είχαν ως μόνο αποτέλεσμα τη δίωξή τους.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Μπέλλου, Ε. (2016). *Η χαμένη έκθεση του Καζαντζάκη για τα εγκλήματα των ναζί στην Κρήτη*. Ιστότοπος tvxs. Ανακτήθηκε στις 14 Απριλίου 2017, από: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-xameni-ekthesi-toy-kazantzaki-gia-ta-nazistika-egklimata-stin-kriti>

⁵⁶⁴ Ο Νικόλαος Πλάτων (Κεφαλονιά, 8 Ιανουαρίου 1909 - Αθήνα, 28 Μαρτίου 1992), ήταν αρχαιολόγος στον τομέα της προϊστορικής αρχαιολογίας. Σπούδασε Φιλολογία και Αρχαιολογία στο Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και τελείωσε το διδακτορικό του στο Παρίσι (École pratique des hautes études). Ξεκίνησε το 1930 την αρχαιολογική του σταδιοδρομία ως βοηθός στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου. Το 1937, γύρισε στο Παρίσι για σπουδές και το 1939 επέστρεψε στην Κρήτη, και αργότερα έγινε διευθυντής του Μουσείου Ηρακλείου και της Εφορίας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Κρήτης. Διεξήγαγε ανασκαφές στο ανατολικότερο κέντρο της Κρήτης, στον κάτω Ζάκρο, όπου ανακάλυψε μινωικό ανάκτορο. Μεταξύ άλλων τιμήθηκε και με το παράσημο του Τάγματος του Φοίνικα.

⁵⁶⁵ Πετράκος Χ., Β., ό.π., σελ. 156-157.

3.8 Η ιδιαίτερη περίπτωση του χωριού Κρουσώνας στο νομό Ηρακλείου

Από την εποχή της Τουρκοκρατίας οι Κρουσανιώτες αγωνίστηκαν για την ελευθερία με αποτέλεσμα η γενναιότητα που υπέδειξαν τότε να προβλημάτιζε τον Χάρτμαν που σε καμία περίπτωση δεν ήθελε να αφήσει εκτός ελέγχου το εν λόγω χωριό. Ο Χάρτμαν γνώριζε πως ο Τζον Πέντλμπουρι, μέλος των βρετανικών υπηρεσιών είχε εφοδιάσει το χωριό με όπλα σε περίπτωση που γινόταν γερμανική εισβολή και έτσι αποφάσισε να δημιουργήσει ρήγμα στις αντίθετα ιδεολογικές παρατάξεις ζητώντας τη συνεργασία τριών ατόμων, τα οποία θα αναλάμβαναν να συνεργαστούν για την επίτευξη του σχεδίου του. Τα τρία άτομα ήταν: ο Γενικός διοικητής Κρήτης Ιωάννης Πολιουδάκης, ο Γεώργιος Κρουσανιωτάκης επιφανής δικηγόρος του Ηρακλείου και πολιτευτής του Λαϊκού κόμματος και ο Νικόλαος Τζουλιάς κάτοικος του Κρουσώνα, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Γεώργιο Κρουσανιωτάκη και εξαιτίας κατάφερε να εισχωρήσει στην ομάδα. Στην πρώτη συνάντηση που είχαν συζήτησαν διάφορα θέματα που σχετίζονταν με την κατάσχεση των όπλων και τον έλεγχο των αντιστασιακών οργανώσεων. Σε αυτό το σημείο να επισημάνουμε ότι ο Νικόλαος Τζουλιάς με τη στήριξη του Χάρτμαν συγκρότησε μια γερμανόφιλη ομάδα στην οποία εντάχθηκαν συγγενικά του πρόσωπα αλλά και συγχωριανοί του ομοϊδεάτες.

Στις 10 Φεβρουαρίου του 1942 κατέφθασε στο χωριό ο Γενικός διοικητής Κρήτης, Ιωάννης Πολιουδάκης μαζί με ένα απόσπασμα 40 χωροφυλάκων για να ανακαλύψουν κρυμμένα όπλα. Οι χωροφύλακες κατέσχεσαν όπλα και συνέλαβαν ύποπτους αντιστασιακούς και στη συνέχεια με υποδείξεις των ντόπιων κυρίως του Γεωργίου Μιχαήλ Τζουλιά και Δημήτριου Στιβακτάκη άφησαν ελεύθερους όσους τους είπαν. Μετά το περιστατικό αυτό, οι γερμανικές δυνάμεις έπαψαν τον κοινοτάρχη από τα καθήκοντά του όρισαν νέο τον Μιχαήλ Τζουλιά. Αργότερα ο νέος Πρόεδρος ζήτησε από τους Κρουσανιώτες να παραδώσουν τα όπλα και όσοι αρνήθηκαν κατέληξαν έγκλειστοι στις φυλακές της Αγιάς.

Στις 7 Απριλίου ο Κωστής Μιχ. Τζουλιάς, μέλος της φιλογερμανικής ομάδας πυροβόλησε θανάσιμα τον Κωστή Τζουλιαδάκη και έτσι η κατάσταση στο χωριό ήταν

ιδιαίτερα έκρυθμη. Εξαιτίας της πίεσης της οικογένειας των Τζουλιάδων, πολλοί αποφάσισαν να ενταχθούν στην ανταρτική ομάδα του Αντ. Γρηγοράκη ή Σατανά και άλλοι δήλωσαν συμμετοχή στη φιλογερμανική ομάδα των Τζουλιάδων. Ο Σατανάς επηρεασμένος από τον άδικο χαμό του Κωστή Τζουλιαδάκη δήλωνε: «*Ο Νίκος Τζουλιάς πρέπει να σκοτωθεί. Θα κάψει την Κρήτη*».

Στις 22 Μαΐου στην τοποθεσία Βούτες Ηρακλείου άτομα από την ομάδα Σατανά έστησαν ενέδρα στους Τζουλιάδες, αλλά ο Νίκος Τζουλιάς που ήταν ο κύριος στόχος κατάφερε να διαφύγει σώος και μόνο ο Μιχαήλ και Κωστής Τζουλιάς τελικά σκοτώθηκαν στην συγκεκριμένη ενέδρα. Στις 24 Μαΐου του 1942 στρατιωτικές γερμανικές δυνάμεις σε συνεργασία με τους γκεσταπίτες πυρπόλησαν 17 σπίτια καταζητούμενων του Σατανά και συνέλαβαν 50 άτομα, άνδρες και γυναίκες από τα οποία άλλα στάλθηκαν σε καταναγκαστικά έργα και άλλα κλείστηκαν σε φυλακές. Λίγες μέρες αργότερα ακολούθησε η εκτέλεση έξι Κρουσανιωτών, μεταξύ αυτών δύο γυναίκες, οι οποίες είχαν συγγενική σχέση με την οικογένεια του Σατανά.⁵⁶⁶

⁵⁶⁶ Φωτίου, Θ., ό.π., σελ. 83-89.

3.9 Η Περίπτωση των Εβραίων

3.9.1 Ο Ναζιστικός Αντισημιτισμός στο Ευρωπαϊκό Γίγνεσθαι

Ο αντισημιτισμός αποτελεί βασικό συστατικό της γερμανικής ιδεολογίας και όσο κατάφερναν να έχουν υπό την κυριαρχία τους ένα μεγάλο αριθμό Εβραίων, επιθυμούσαν την εξάλειψή τους. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι σε μια βίλα στο προάστιο Βάνζε του Βερολίνου έγινε στις 20 Ιανουαρίου 1942 μία συνάντηση 15 στελεχών του ναζιστικού καθεστώτος. Εκεί συζητήθηκαν όλες οι λεπτομέρειες για τη εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης. Βεβαίως, οι μαζικές εκτελέσεις Εβραίων στην Πολωνία και στα κατεχόμενα εδάφη, είχαν ήδη ξεκινήσει πολύ νωρίτερα, ιδίως στο Άουσβιτς. Όλα αυτά τα γεγονότα όμως, αποτέλεσαν μόνο το πρόπλασμα για την ονομαζόμενη “τελική λύση” στο “εβραϊκό ζήτημα”. Πράγματι, στη συνδιάσκεψη του 1942 αποφασίστηκε μια πιο συστηματική εφαρμογή ενός σχεδίου για τη μαζική εξόντωση των Εβραίων σε όλη την Ευρώπη.⁵⁶⁷ Αν και θεωρείται από τους μελετητές μια από τις πιο σοβαρές διασκέψεις του ναζιστικού καθεστώτος, οι συμμετέχοντες 15 μαζί ήταν δευτέρου επιπέδου στην ηγεσία του Χιτλερικού καθεστώτος, αν και αναφορικά με το ολοκαύτωμα⁵⁶⁸ και τις αποφάσεις που ελήφθησαν για την υλοποίηση του όλου σχεδιασμού εξόντωσης των Εβραίων, θα λέγαμε πως ήταν καθοριστικές και καταλυτικές. Σημειώνεται ότι κανένας από τους ιθύνοντες τύπου Χίμλερ ή Γκαίμπελς, δεν συμμετείχαν στη διάσκεψη αυτή. Οι Εβραίοι θα εκτοπίζονταν ανατολικά σε στρατόπεδα συγκέντρωσης είτε θα οδηγούνταν σε αργό θάνατο μέσα από την εξαντλητική εργασία (κυρίως σε έργα οδοποιίας στις αχανείς εκτάσεις ανατολικά της σημερινής Πολωνίας και Ουκρανίας) είτε θα θανατώνονταν σε θαλάμους αερίων.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ Rees, L. (2017). *The Holocaust, A new History*. UK: Penguin Books, σελ. 251. Επίσης και Ελευθεράκης Δ. (2017). *Η Διάσκεψη του Βάνζε και η Τελική Λύση*. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε 23 Αυγούστου 2018, από DW: <https://www.dw.com/el/η-διάσκεψη-του-βάνζε-και-η-τελική-λύση>.

⁵⁶⁸ Lukacs, J. (1997). *Ο Χίτλερ της Ιστορίας*. (Γ. Κουσουνέλος μτφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις ΕΝΑΛΙΟΣ, σελ. 273. Ο εν λόγω ιστορικός εξηγεί στο συγκεκριμένο σημείο στο έργο του ότι ο όρος «ολοκαύτωμα», χρησιμοποιήθηκε περίπου δύο δεκαετίες μετά τη λήξη του πολέμου, κυρίως στα αγγλικά ή αμερικανικά κείμενα που αναφέρονταν στην εξόντωση των Εβραίων. Η ένταση ενασχόλησης με το θέμα αυξήθηκε μετά το 1960, κυρίως από Αμερικανοεβραίους συγγραφείς.

⁵⁶⁹ Βόγλης, Π., ό.π., σελ. 99. Επίσης και Rees, L., ό.π., σελ. 253-255.

Απόσπασμα από το έγγραφο που συντάχθηκε στη συνδιάσκεψη του Βάνζεε και αναφέρεται στην λεγόμενη “τελική λύση” χαρακτηρίζεται από μεγάλη σαφήνεια σχετικά με την σχεδιασθείσα εξόντωση των Εβραίων :

*«Στο πλαίσιο της Τελικής Λύσης του ζητήματος, οι Εβραίοι οφείλουν να μεταφερθούν υπό αυστηρή φρούρηση στην Ανατολή και εκεί να απασχολούνται από την υπηρεσία εργασίας. Οι ικανοί Εβραίοι θα σχηματίσουν φάλαγγες εργασίας, άλλες οι άνδρες, άλλες οι γυναίκες, και θα μεταφερθούν στις περιοχές αυτές για να κατασκευάσουν δρόμους εξυπακούεται ότι σε μεγάλο αριθμό θα αφανιστούν εντελώς φυσικά, λόγω της κακής φυσικής τους κατάστασης. Οι υπόλοιποι που θα επιζήσουν τελικά-και θα πρέπει να θεωρηθούν οι πλέον ανθεκτικοί- θα πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης μεταχείρισης . Όντως, η μελέτη της ιστορίας αποδεικνύει ότι, εφόσον απελευθερωθεί αυτή η φυσική ελίτ φέρει εν σπέρματι τα στοιχεία μιας νέας εβραϊκής αναγέννησης».*⁵⁷⁰

Σε κάποια περίοδο της ζωής του, ο Χίτλερ, περί το 1918-1919, (όταν βίωσε την κατάρρευση της Γερμανίας και την προσπάθεια της ίδρυσης της σοβιετικής δημοκρατίας του Μονάχου, κυρίως από Εβραίους και περιθωριακούς - λούμπεν - διανοούμενους), πείστηκε ότι η παρουσία των Εβραίων ήταν το σημαντικότερο πρόβλημα της Γερμανίας, της Ευρώπης και ολόκληρου του κόσμου.⁵⁷¹ Από το 1920 υποστήριζε ότι το εβραϊκό «πρόβλημα» πρέπει να «λυθεί» όχι με συναισθηματικό αλλά με ψύχραιμο, λογικό και επιστημονικό τρόπο και μάλιστα σε όλη τη διάρκεια της ζωής του επαναλάμβανε ότι οι Εβραίοι ήταν βάκλιοι, ιοί, παρασιτικά μικρόβια στο σώμα των ζωντανών εθνών, και ότι φτάνει μια εποχή που τινάζει το σώμα του όπως το τσοπανόσκυλο, για να απαλλαγεί από τα παράσιτα μια για πάντα. Ακόμα και στη διαθήκη του έγραψε: «ό,τι και αν συμβεί, το γερμανικό έθνος δεν πρέπει να επιτρέψει στους Εβραίους να επανέλθουν στους κόλπους του».⁵⁷² Ο Χίτλερ ήδη από το 1939 είχε δηλώσει σε ομιλία του ότι θα εξαφάνιζε τους Εβραίους, αν και εκείνη τη δεδομένη στιγμή ο πυρήνας της σκέψης του ήταν να εξοριστούν όλοι οι Εβραίοι από τη Γερμανία ή από το δημόσιο βίο.⁵⁷³ Πίστευε, ότι αν ξεσπούσε πόλεμος οι μόνοι υπεύθυνοι θα ήταν οι Εβραίοι και θα έπρεπε να πληρώσουν. Στις προθέσεις του δεν ήταν μόνο οι Εβραίοι

⁵⁷⁰ Wiewiorka, A. (2006). *Αουσβιτς, Εξήντα Χρόνια μετά*. (Ε. Κεχαγιόγλου, Επιμ., & Σ. Ταμπύχ, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ, σελ. 104.

⁵⁷¹ Lukacs, J., ό.π., σελ. 103.

⁵⁷² Lukacs, J., ό.π., σελ. 281-283.

⁵⁷³ Stone, N., ό.π., σελ. 189.

της Γερμανίας και της Αυστρίας αλλά ολόκληρου του κόσμου.⁵⁷⁴Βέβαια, πολύ νωρίτερα, τη νύχτα τις 9^η Νοεμβρίου 1938, η οποία έμεινε γνωστή ως νύχτα των Κρυστάλλων, ξέσπασαν επεισόδια στη Γερμανία και στην Αυστρία σε βάρος Εβραίων.⁵⁷⁵ Η αφορμή δόθηκε από την ενέργεια του τότε 17χρονου εβραίου γερμανικής καταγωγής, Herschel Grynszpan, ο οποίος πυροβόλησε και σκότωσε τον Ernst vom Rath, έναν ανώτερο διπλωματικό υπάλληλο της γερμανικής Πρεσβείας στο Παρίσι, σε ανταπόδοση των βιαιοτήτων που είχαν υποστεί οι γονείς του από τους υποστηρικτές του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος. Με την υποκίνηση του Γκαίμπελς, οι υποστηρικτές του Χίτλερ χρησιμοποίησαν τη δολοφονία του vom Rath, ως πρόφαση για να εξαπολύσουν το πρώτο γενικευμένο πογκρόμ εναντίον των Εβραίων στην πόλη του Μονάχου, με χρονική έναρξη, όπως προαναφέρθηκε, την επονομαζόμενη “Νύχτα των Κρυστάλλων”(9^η Νοεμβρίου 1938).⁵⁷⁶Ωστόσο, σύμφωνα με το Lukacs,⁵⁷⁷ υπάρχουν κάποιες αποδείξεις ότι ο Γκαίμπελς, και άλλοι αξιωματούχοι του ναζιστικού καθεστώτος, αν και σχεδίασαν τα πογκρόμ μεταξύ της 9^{ης} και 10^{ης} Νοεμβρίου 1938, ότι ο Φύρερ διέταξε να σταματήσουν, γιατί ήθελε να διαφυλάξει την υπόληψη του καθεστώτος αλλά και της Γερμανίας, στα μάτια των γερμανών πολιτών.

Επιπρόσθετα, αξίζει να αναφερθεί, ότι ακόμα πιο νωρίς, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι Εβραίοι παρουσιάζονται ως εσωτερικοί εχθροί, ως δολοφόνοι, γεγονός που αποτυπώνεται στα λόγια του Χάιντριχ, υψηλόβαθμου στελέχους στην ιεραρχία των Ες- Ες, ο οποίος πρωτοστάτησε στο σχέδιο των Ναζί για το ολοκαύτωμα των Εβραίων, μερικές μέρες μετά τη “Νύχτα των Κρυστάλλων”. Χαρακτηριστικά αναφέρει τα εξής:

«Οι Εβραίοι πρέπει να εκδιωχθούν από τις γειτονιές μας και να συγκεντρωθούν εκεί όπου θα βρίσκονται μόνο μεταξύ τους, όσο το δυνατόν περισσότερο απομακρυσμένοι από κάθε επαφή με τους Γερμανούς [...] Παραδομένοι στους ίδιους τους εαυτούς αυτά τα παράσιτα θα [. . .] πέσουν στη φτώχεια [. . .] Όμως κανείς να μην διανοηθεί ότι θα περιοριστούμε στο να βλέπουμε όλα αυτά με σταυρωμένα χέρια. Ο γερμανικός λαός δεν προτίθεται ούτε στο ελάχιστο να ανεχθεί την ύπαρξη μέσα στη χώρα των εκατοντάδων χιλιάδων εκκληματιών, οι οποίοι όχι μόνο ζουν από το έγκλημα, αλλά επιπλέον ζητούν και εκδίκηση [. . .] Αυτές οι εκατοντάδες χιλιάδες αποδυναμωμένων Εβραίων θα

⁵⁷⁴ Lukacs, J., ό.π., σελ. 288.

⁵⁷⁵ Stone, N., ό.π., σελ. 53. Επίσης και Beevor A., (2018), ό.π., σελ. 28.

⁵⁷⁶ Rees, L., ό.π., σελ. 139.

⁵⁷⁷ Lukacs, J., ό.π., σελ. 291.

αποτελέσουν ένα αληθινό πυρήνα μπολσεβικισμού, μια σύναξη όλων των πολιτικά εγκληματικών υπάνθρωπων στοιχείων [. . .] Απέναντι σε μια τέτοια κατάσταση θα αντιμετωπίσουμε τη σκληρή υποχρέωση να εξοντώσουμε αυτά τα εβραϊκά κατακάθια με τον ίδιο τρόπο που με τη νόμιμη υπεράσπιση της δημόσιας τάξης συνηθίζουμε να εξοντώνουμε όλους τους άλλους εγκληματίες: δια πυρός και σιδήρου. . .

Ο Χίτλερ είχε την πεποίθηση ότι η άρια φυλή είναι η ανώτερη, πεποίθηση η οποία αναγόταν στη λατρεία των Γερμανών ρομαντικών για την αρχαία Ελλάδα. Η ανωτερότητα αυτή θα μπορούσε να μετασχηματιστεί σε «Θρίαμβο της Θέλησης», το οποίο σήμαινε ότι η άρια ευφυΐα και η αποφασιστικότητα σε συνδυασμό με τη δύναμη της άριας θέλησης θα μπορούσαν να πετύχουν τα πάντα.⁵⁷⁸

Οι πρώτες μαζικές εκτελέσεις Εβραίων έλαβαν χώρα το καλοκαίρι του 1941 στην ανατολική Ευρώπη, ενώ η «τελική λύση» που σήμαινε την εξόντωση των Εβραίων σχεδιάστηκε λαμβάνοντας υπόψη τα πληθυσμιακά και δημογραφικά κριτήρια του εβραϊκού πληθυσμού και προτάθηκε στη σύσκεψη του Βανζέε στις 20 Ιανουαρίου

⁵⁷⁸ Stone, N., ό.π., σελ. 195.

1942. Από τα πρακτικά της σύσκεψης ⁵⁷⁹ φαίνεται ότι ο σχεδιασμός αφορούσε περισσότερους από 11.000.000 Εβραίους που κατοικούσαν σε όλη την Ευρώπη.

Η πλειονότητα των εβραίων της Γερμανίας εξοντώθηκε το καλοκαίρι του 1942, αν και η έμπρακτη πολιτική των μαζικών φόνων κατά του εβραιοπληθυσμού είχε ήδη ξεκινήσει από το φθινόπωρο του 1941.⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ Literature of the Holocaust. (χ.χ.). *The Wannsee Protocol*.

Ανακτήθηκε στις 24 Αυγούστου, 2018, από: Holocaust Home / Filreis Home: <http://www.writing.upenn.edu/~afilreis/Holocaust/wannsee-transcript.html>. Πρόκειται για την επίσημη μετάφραση της Κυβέρνησης των ΗΠΑ, που αφορά στο Πρωτόκολλο της Διάσκεψης του Βανζέε. Στην κεφαλίδα αναγράφεται στην αγγλική γλώσσα το εξής: «*This English text of the Wannsee protocol is based on the official U.S. government translation prepared for evidence in trials at Nuremberg, [. . .]* Απόσπασμα από το εν λόγω πρωτόκολλο έχει ως εξής: «*Approximately 11 million Jews will be involved in the final solution of the European Jewish question, distributed as follows among the individual countries:*

<u>Country</u>	<u>Number</u>
A. Germany proper	131,800
Austria	43,700
Eastern territories	420,000
General Government	2,284,000
Bialystok	400,000
Protectorate Bohemia and Moravia	74,200
Estonia -	free of Jews -
Latvia	3,500
Lithuania	34,000
Belgium	43,000
Denmark	5,600
France / occupied territory	165,000
unoccupied territory	700,000
Greece	69,600
Netherlands	160,800
Norway	1,300
Bulgaria	48,000
England	330,000
Finland	2,300
Ireland	4,000
Italy including Sardinia	58,000
Albania	200
Croatia	40,000
Portugal	3,000
Rumania including Bessarabia	342,000
Sweden	8,000
Switzerland	18,000
Serbia	10,000
Slovakia	88,000
Spain	6,000
Turkey (European portion)	55,500
Hungary	742,800
USSR	5,000,000

Επιπρόσθετα, αξίζει να αναφερθεί ότι ο όρος «τελική λύση» είναι όρος που εμφανίζεται σε κείμενα από το 1939 και εκφράζει την ψύχωση των Ναζί να απαλλαγούν από τους Εβραίους έτσι ώστε να μετασχηματίσουν το Ράιχ Judenrein, καθαρό από τους Εβραίους. Κατά τη διάρκεια όμως του πολέμου το περιεχόμενο της τελικής λύσης μεταβάλλεται. Ενώ στην αρχή σχεδιαζόταν υποχρεωτική μετανάστευση των Εβραίων, με το να τεθούν υπό περιορισμό σε ειδικούς χώρους και να απομονωθούν σε γκέτο, τελικά η λύση αυτή αποδείχτηκε ανεφάρμοστη. Πολύ νωρίτερα από τη Διάσκεψη του Βανζέε, ήδη από το καλοκαίρι του 1941, ο Χίμλερ έδωσε στον Rudolf Franz Ferdinand Höß (Hoess), διοικητή του Άουσβιτς τα ακόλουθα:⁵⁸¹ «Ο Φύρερ διέταξε την Τελική Λύση του εβραϊκού ζητήματος. [. . .] Τα κέντρα εξόντωσης που βρίσκονται στην Ανατολή δεν επαρκούν για μια μείζονος κλίμακας δράση. Κατόπιν τούτου όρισα γι' αυτό το σκοπό το Άουσβιτς, τόσο γιατί η τοποθεσία είναι κατάλληλη από συγκοινωνιακής απόψεως, όσο και γιατί αυτό το στρατόπεδο μπορεί να απομονωθεί και να καμουφλαριστεί εύκολα».

Σε αυτό το σημείο αξίζει να υπογραμμίσουμε τη διαφορά του ολοκαυτώματος των Εβραίων από τις γενοκτονίες άλλων λαών, όπως για παράδειγμα και η γενοκτονία των Ρομά, βλ. Γκότοβου «*Το ξεχασμένο Ολοκαύτωμα*».

Πιο συγκεκριμένα, και αναλυτικότερα, για τους Εβραίους ίσχυσαν τα ακόλουθα:

1. Οι γερμανικές ναζιστικές δυνάμεις δεν κινήγησαν τους Εβραίους έχοντας ως κίνητρο εδαφικές διεκδικήσεις ή κάποιο θρησκευτικό φανατισμό, αλλά επειδή τους θεωρούσαν μία κατώτερη φυλή.
2. Η εξόντωση των Εβραίων δεν ήταν αποτέλεσμα μίας πολεμικής σύρραξης αλλά επήλθε με μια πρωτοφανή για την ανθρώπινη ιστορία βιομηχανοποίηση του θανάτου. Πρώτη φορά άνθρωποι έγιναν το αντικείμενο μια οργανωμένης και συστηματικής βιομηχανικής εξόντωσης, η οποία συνοδευόταν στην κυριολεξία από την παραγωγή υποπροϊόντων.

Ukraine	2,994,684
White Russia	
excluding Bialystok	446,484
<i>Total over</i>	<i>11,000,000»</i>

⁵⁸⁰Lukacs, J., ό.π., σελ. 290.

⁵⁸¹Wieviorka, A., (2006), ό.π., σελ. 102-103.

3. Η εξόντωση συνοδεύτηκε από την καταστροφή της πολιτισμικής κληρονομιάς των Εβραίων.⁵⁸²

Στο κοινωνικό περιβάλλον της χιτλερικής Γερμανίας, (όπως και στο πολιτικό και φαντασιακό), οι Εβραίοι «στιγματίστηκαν ως «ο απόλυτος ξένος», ως η ιδέα της άρνησης της πατρίδας και του απατρίδος κοσμοπολιτισμού, η «ρίζα του εγκόσμιου κακού, η ακύρωση της ίδιας της ανθρώπινης ιδιότητας».⁵⁸³ Επομένως, το αντισημητικό κλίμα διαπέρασε τα ίδια τα πολιτικά συστήματα που συνιστούν τους συνεκτικούς δεσμούς των δυτικών κοινωνιών, τον χριστιανισμό, τον ορθολογισμό, τον φιλελευθερισμό, την ίδια την σοσιαλιστική ουτοπία. Όμως μόνο στο ναζιστικό καθεστώς, η σύζευξη του παραδοσιακού αντισημιτισμού με τις επιστημονικοφανείς φυλετικές θεωρίες, τον κοινωνικό δαρβινισμό και την ευγονική οδήγησαν στον ολοκληρωτικό αφανισμό του εβραϊκού πληθυσμού στην Ευρώπη.⁵⁸⁴

Σύμφωνα με τον Κουσουρή,⁵⁸⁵ στην ελληνική πραγματικότητα στο τέλος της δεκαετίας του '30 η εβραϊκή κοινότητα αριθμούσε περίπου 70.000 έως 80.000 μέλη και αποτελούσε το περίπου το 1% του συνολικού πληθυσμού. Από αυτούς περίπου 50.000 μέλη της κοινότητας είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, η οποία αποκαλούνταν και ως «*Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων*». Η εφαρμογή του σχεδίου εξόντωσης της ελληνικής εβραϊκής κοινότητας είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί το 96% των μελών της στη Θεσσαλονίκη, ενώ το ποσοστό αυτών που χάθηκαν από την ελληνική επικράτεια ανέρχεται στο 87%. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ιδιαίτερος, ότι στην Κρήτη χάθηκε το σύνολο του κρητικού εβραϊκού πληθυσμού. Στην Αθήνα ένα μεγάλο μέρος μελών της εβραϊκής κοινότητας με τη συνδρομή των τοπικών αρχών και την αλληλεγγύη που επέδειξαν πολλοί χριστιανοί Αθηναίοι κατάφερε να διαφύγει τη σύλληψη και τον εκτοπισμό στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

⁵⁸² Βεντούρας, ό.π., σελ. 54-55.

⁵⁸³ Taguieff, P.-A. (2011). *Τί είναι αντισημιτισμός*. (Α. Ηλιαδέλη, & Α. Πανταζόπουλος, Επιμ.) Αθήνα: ΕΣΤΙΑ, σελ. 26, 29, 30. Επίσης και Κόκκινος, Γ. & etal. (2007). *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*. Αθήνα: Ταξιδευτής, σελ. 20.

⁵⁸⁴ Κόκκινος, Γ. & etal. (2007)., ό.π., σελ. 22.

⁵⁸⁵ Κουσουρή Δ. (2014). *Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949. Δικαιοσύνη, Συνέχεια του Κράτους και Εθνική Μνήμη*. Τσέλιου Αγγελική (μτφρ από τα Γαλλικά). Κουσουρή, Δ. (θεώρηση μετάφρασης). Αθήνα: ΠΟΛΙΣ, σελ. 543.

3.9.2 Εβραίοι, οι «άλλοι» Έλληνες- Οι Ελληνικές Μαρτυρίες

Είναι χαρακτηριστική η αφήγηση του Κωστή Βουράκη, που βρέθηκε σε ένα από αυτά τα στρατόπεδα, και συγκεκριμένα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Μέλκ και επέζησε : *«Είχα κάμει και στο κρεματόριο στο Μέλκ. Στο κρεματόριο ήτανε μια πόρτα, όπως είναι η πόρτα του καραβιού που πέφτει, κι ήτανε ο φούρνος. Πατούσανε ένα κουμπί και με ηλεκτρισμό γινότανε όλα αυτά και κατέβαινε η πόρτα και πετούσανε πέντε, έξι, δέκα πτώματα πάνω στην πόρτα, έκλεινε και πέφτανε τα πτώματα μέσα στη φωτιά. Από τα πτώματα βγάζανε στάχτη και λάδι, και τη στάχτη την κάνανε λίπασμα και το λάδι το κάνανε σαπούνι, πού ήτανε σαν το σπιρτοκούτι μαύρο. Μας το δίνανε ύστερα κι εμάς και πλενόμασταν και καθάριζε πολύ! Δεν επετούσανε τίποτα οι κερατάδες. Και το λάδι από τα πτώματα το κάνανε σαπούνι και τη στάχτη λίπασμα και τα χρησιμοποιούσανε. Στο κρεματόριο δούλευα αghαρεία. Μαζεύαμε τα πτώματα κάθε πρωί από τσι θαλάμους με άλλους απ' όλα τα μιλέτια»⁵⁸⁶.*

Μια επίσης ιδιαίτερη περίπτωση τραυματικής εμπειρίας αποτελεί η μαρτυρία του Ιάκωβου Καμπανέλλη στο έργο του «Μαουτχάουζεν» στο οποίο περιγράφει τις σκληρές φρίκης που έζησε στο στρατόπεδο συγκέντρωσης:⁵⁸⁷ *«Σ' ένα ανέβασμα της σκάλας, ένας Εβραίος παραπατά. Ο Αντώνης του 'κάμε νόημα να πλησιάσει. Ο Εβραίος πλησίασε κι ο Αντώνης κράτησε το δικό του αγκωνάρι με το δεξί και με τ'αριστερό ανασήκωσε το αγκωνάρι του Εβραίου. Όμως αυτό έγινε κοντά στη μέση της σκάλας. έμενε ακόμα πολύ ανέβασμα. Ο Ες-Ες τους είδε και τους χώρισε. Διέταξε τον Εβραίο να τρέξει. Αυτός ανέβηκε λίγα σκαλοπάτια, ύστερα άφησε την πέτρα να πέσει και γονάτισε στο σκαλί. Ο Ες-Ες πλησίασε και του είπε να ανοίξει το στόμα. Ο εβραίος άνοιξε το στόμα. Ο Ες- Ες έβγαλε το περίστροφο, το 'χώσε στο στόμα του Εβραίου και πυροβόλησε. Ύστερα γύρισε στον Αντώνη και στύλωσε τα μάτια πάνω του. Ο Αντώνης τον κοίταξε άφοβα, έπειτα πλησίασε στο νεκρό, φορτώθηκε και το δεύτερο αγκωνάρι και συνέχισε ν'ανεβαίνει τη σκάλα. Ο Ες- Ες πάγωσε. Δεν είπε τίποτα. [. . .].*

⁵⁸⁶ Παντινάκης, Μ. (2018). *Άνθρωποι, σαπούνι και λίπασμα. Κρητικοί στην κόλαση των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης*. Ρέθυμνο : Καλαϊτζάκης Εκδοτικές Επιχειρήσεις Α.Ε., σελ. 26-27.

⁵⁸⁷ Καμπανέλλης, Ι. (2009). *Μαουτχάουζεν*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ, σελ. 148-149.

Επίσης, η μαρτυρία του ελληνοεβραίου καθηγητή μαθηματικών, Πέπο Κοέν,⁵⁸⁸ που διέφυγε τη σύλληψη και επέζησε, περιγράφει χαρακτηριστικά: «*Η 11^η Ιουλίου 1942 είναι η μέρα που άρχισαν να λαμβάνονται αυστηρά μέτρα κατά του εβραϊκού πληθυσμού. [. . .] Από τον τύπο μάθαμε ότι άπαντες οι Εβραίοι ηλικίας 18 έως 45 ετών οφείλουν να παρουσιαστούν το Σάββατο 11 Ιουλίου 1942 και ώρα 8^η πρωινή εις την Πλατεία Ελευθερίας. [. . .] Η διαταγή αυτή δημοσιευθείσα εις τας εφημερίδας, δεν ομίλει καθόλου για το σκοπό της εκκλήσεως. Δεν εγνωρίζαμε τίποτε, ούτε και η κοινότης μας. Ο Πρόεδρος της Σαμπή Σαλιελ είχε πληροφορηθεί την είδηση και αυτός από τον τύπο. [. . .] Είχαμε συγκεντρωθεί περίπου 9.000 ομόθρησκοι. Έκαμε μια ζέστη ανυπόφορη. Μας υποχρέωναν να μείνουμε όρθιοι σε πυκνές σειρές. Οι Γερμανοί είχαν τοποθετήσει γύρω από την πλατεία μυδραλιοβόλα και μικρά πυροβόλα. Απηγορεύετο ρητώς να καθήσουμε, να βγούμε από τις σειρές μας, να προστατευτούμε από τον ήλιο με μια εφημερίδα, ή να βάλουμε μαυρα γυαλιά, έστω να ανάψουμε ένα τσιγάρο, ή να κάνουμε μια φιλική χειρονομία σ' ένα αδελφό μας ή σ' ένα φίλο. Γερμανοί στρατιώται ή νεαροί ναυτικοί ορμούσαν επάνω σ' εκείνους που έδειχναν το παραμικρό σημείο απειθαρχίας. Η ωμότης των εκδηλονόταν τότε χωρίς όρια. Χτυπούσαν δεξιά και αριστερά, στο κεφάλι, στους ώμους. [. . .] Οι σκηνές αυτές του σδισμού διασκέδαζαν απίστευτα τις γερμανίδες που εκοίταζαν από τα παράθυρα και τους εξώστες του μεγάλου ξενοδοχείου Ρίτς, που βλέπει επί της πλατείας. Όπως όλοι της πλατείας, ήμουν υποχρεωμένος να παρουσιαστώ για την καταγραφή. Προς τον σκοπό αυτόν είχε ανοίξει ένα ειδικό γραφείο στο κτήριο της Ιονικής Τράπεζης. Η καταγραφή κράτησε τέσσερις ημέρες. Ετελείωσα την πρώτη ημέρα. Οι υπόλληλοι του Δήμου, υπό τας διαταγάς των Γερμανών, κατέγραφαν ονόματα. Μεταξύ των είχα βρεί ένα γνωστό μου. Τον παρακάλεσα με μια κίνηση της κεφαλής να με κρατήσει περισσότερο μέσα στο γραφείο για να αποφύγω τα κτυπήματα (των Γερμανών) βγαινοντας. Ο καθένας μας έλαβε ένα προσωπικό δελτίο, όπου ήταν γραμμένο το όνομά μας και ένας αύξων αριθμός. Υπογεγραμμένο ήταν το δελτίο από τον Meine. Εν συνεχεία μας εκκαλούσαν δια του τύπου να παρουσιαστούμε για να σχηματίσουμε διάφορες ομάδες (τάγματα) εργατών καταναγκαστικών έργων. Η πρώτη ομάς αποτελείτο από 2000 άνδρες και προοριζέτο για έργα οδοποιίας. Από αυτούς 600 εστάλησαν στην Κατερίνη, 400 στο*

⁵⁸⁸ Ενεπεκίδη, Π., Κ. (1969). *Οι Διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι, 1941-1944*. Αθήνα : Εκδοτικός Οίκος Βίκτωρος Α. Παπαζήση, σελ. 173. Η κατάθεση του Πέπο Κοέν έχει ληφθεί τον Μάρτιο του 1959, στην εβραϊκή γλώσσα. Παρατίθεται στην εργασία της καθηγήτριας Myriam Novitch *Rapport sur legem ocidedes Juifs Grecs de Salonique, Des bourgs de Macedoine du Nord et de la Thace Orientale*, η οποία επισκέφθηκε τα θύματα προσωπικώς. Η εργασία της παρουσιάστηκε στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο της Ιστορίας της Ευρωπαϊκής Αντίστασης, Κάρλοβυ Βάρυ 1963.

Λιτόχωρον 600 στη Λεπτοκαρυά, 200 στις δεξαμενές και 200 στο αεροδρόμιο Σέδες. Κάθε ομάς είχε επικεφαλείς δυο εφέδρους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού. Αποφασίζω να δραπετεύσω και παρακινώ την οικογένειά μου να κάμει και αυτή το ίδιο. Δεν μπορούσαμε να επιτύχωμε καμμία επαφή με την Αντίσταση, που βρισκόταν ακόμη στις αρχές της στην περιοχή της Ελλάδος, ενώ τα δάση και τα βουνά ήσαν μακριά από την Θεσσαλονίκη. Έπρεπε πάσει θυσία να περάσω στην Ιταλική Ζώνη. Εγνώριζα έναν Έλληνα σιδηροδρομικό, που με έσωσε από τα καταναγκαστικά έργα όπου θα μπορούσα να βρω το θάνατο όπως τόσοι άλλοι. Μου δάνεισε τα ρούχα της δουλειάς του, μου έδωσε ένα φανό στο χέρι κι έτσι πέρασα κάτω από την ίδια την μύτη της Γκεστάπο. Πήρα ένα και κατέβηκα στην στάση Πλαταμώνα, όπου άρχιζε η Ιταλική Ζώνη. Οι στρατιωτικές αρχές πρόσφεραν βοήθεια σε όλους τους φυγάδες προελεύσεως Θεσσαλονίκης. Αρκούσε να παρουσιαστεί κανείς σε μια Ιταλική Υπηρεσία και να τους πει: ‘Είμαι Εβραίος’, για να τον βοηθήσουν να φθάσει εις τας Αθήνας. Έφυγα εγκαίρως, γιατί οι άνθρωποι που οδηγήθηκαν στα καταναγκαστικά έργα μετά το μάζωμα της 11^{ης} Ιουλίου 1942 πέθαιναν εκεί σαν τις μύγες. [. . .]. Η οικογένειά μου κατώρθωσε να φύγει πριν αρχίσουν οι αποστολές. Εις τας Αθήνας εφωδιασθήκαμε με ψεύτικες ταυτότητες. [. . .].

3.9.3 Η Εξόντωση των Εβραίων της Κρήτης

Μετά την κατάκτηση της Κρήτης από τους Γερμανούς, ζητήθηκε η απογραφή όλων των Εβραίων των Χανίων. Συγκεκριμένα ο δήμαρχος των Χανίων ζήτησε από το ραβίνο της κοινότητας Χανίων, να απογραφούν όλοι όσοι είχαν εβραϊκή καταγωγή, και συγχρόνως να κατασχεθούν μαχαίρια που χρησιμοποιούσαν στις τελετουργίες και να εντοπιστούν, αλλά και να σηματοδοτούν τα καταστήματα των Εβραίων. Αξίζει να αναφέρουμε, ότι παρόλο που η Κρήτη ήταν υπό γερμανική κατοχή από το 1941, η εξόντωση και εκτοπισμός των Εβραίων οργανώθηκε και προγραμματίστηκε το Μάιο του 1944. Οι γερμανικές αρχές για την εφαρμογή των μέτρων, ζήτησαν τη συνεργασία των τοπικών αρχών πράγμα που επετεύχθη αφού προσπαθούσαν με αυτό τον τρόπο να ηρεμήσουν τα πνεύματα.⁵⁸⁹ Τρία χρόνια λοιπόν μετά την κατάληψη της Κρήτης στις 20 Μαΐου του 1944 οι Γερμανοί εξέδωσαν την παρακάτω διαταγή στο Νομό Χανίων στα ελληνικά και αφορούσε τους Εβραίους της πόλης των Χανίων: «*Εσείς, οι οικογένειες*

⁵⁸⁹ Καβάλα, Μ., ό.π., σσ. 116-117.

σας και οι φίλοι σας Εβραίοι, προκειμένου να μεταφερθείτε πρέπει να προετοιμαστείτε αμέσως για αναχώρηση. Έχετε 46 λεπτά. Εσείς και οι συγγενείς σας πρέπει να πάρετε μαζί,» και συνεχίζει η ανακοίνωση περιγράφοντας τα αντικείμενα που μπορούν να πάρουν μαζί τους και τα οποία συνολικά δεν πρέπει να υπερβαίνουν τα 50 κιλά. Τα προσωπικά αυτά αντικείμενα ήταν: ταυτότητα, κοσμήματα και πολύτιμα αντικείμενα, τραπεζικά έγγραφα, συμβόλαια γης και επιχειρήσεων, μαζί με κουβέρτες, ρούχα και τρόφιμα.⁵⁹⁰

Τα ξημερώματα της 21^{ης} Μαΐου του 1944, ύστερα από διαταγή του διοικητή του νησιού Bruno Bräuer, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις εντόπισαν και συνέλαβαν 219 Εβραίους άνδρες, γυναίκες και παιδιά στα Χανιά, τα οποία οδηγήθηκαν σε σχηματισμό μεγάλης φάλαγγας και με τη συνοδεία ενόπλων μηχανοκίνητων στρατιωτών στις φυλακές της Αγυιάς όπου παρέμειναν μέχρι τις 3 Ιουνίου. Εκεί έφτασαν μετά από τρεις μέρες και στο σύνολο των κρατουμένων πρόσθεσαν και έναν μικρό αριθμό Ρεθυμνιωτών Εβραίων, οι οποίοι είχαν συλληφθεί από τη γερμανική αστυνομία που δρούσε στην πόλη.⁵⁹¹ Στις 4 Ιουνίου η πορεία των Εβραίων συνεχίστηκε μέχρι το Ηράκλειο, όπου έφτασαν μεταφερόμενοι μέσα σε πέντε φορτηγά αυτοκίνητα και κρατήθηκαν. Εκεί συμπεριλήφθηκαν στο σύνολο των Εβραίων αιχμαλώτων και οι λίγοι Εβραίοι που υπήρχαν στην πόλη του Ηρακλείου. Όταν έφτασαν στην πρωτεύουσα του νησιού, τους φυλάκισαν στο στρατόπεδο κοντά στην ενετική στοά Μακάσι, στη συνοικία Πηγάϊδα, στον Προμαχώνα του Μαρτινένγκο. Στο ίδιο στρατόπεδο κρατούμενοι ήταν και πολλοί Κρήτες, οι οποίοι είχαν συλληφθεί από τη γύρω περιοχή, λόγω της επικίνδυνης δράσης τους εναντίον των κατοχικών δυνάμεων. Μαζί με τους Εβραίους των Χανίων μετέφεραν και αρκετούς ντόπιους Έλληνες, τους οποίους κρατούσαν ως ομήρους για την απαγωγή του Κράϊπε. Μεταξύ αυτών ήταν και 24 άτομα από το χωριό Κάμποι της Κυδωνίας.⁵⁹²

Στις 7 Ιουνίου του 1944, οι γερμανικές δυνάμεις του Ηρακλείου, συγκέντρωσαν τους 350 Εβραίους, τους 250 Κρήτες κρατούμενους και τους 192 άλλους φυλακισμένους, μεταξύ των οποίων και Ιταλούς στρατιώτες, που δεν θέλησαν να

⁵⁹⁰ Μενεξιάδης, Α. (2006, Φεβρουάριος). *Ναυαγισμένοι στην ιστορία*. Χρονικά. Τεύχ.201, σελ. 46.

⁵⁹¹ Μαυριδερός, Δ., (1994, Ιανουάριος-Φεβρουάριος). *Το Τελευταίο Ταξίδι*. Χρονικά, Τόμος ΙΖ, Αρ. Φύλλου 129, σελ. 32.

⁵⁹² Πολιουδάκης, Μ., (2002). *Η Εθνική Αντίσταση κατά την Γερμανο-ιταλική Κατοχή στην Κρήτη*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση, σσ. 308-311.

συνεργαστούν με το ναζιστικό καθεστώς, και τους επιβίβασαν στο πλοίο «Α/Π ΤΑΝΑΪΣ», που έφερε τη γερμανική σημαία. Αφού τους τοποθέτησαν στα τέσσερα αμπάρια, το πλοίο απέπλευσε άμεσα με προορισμό το λιμάνι του Πειραιά.⁵⁹³

Ο σχετικός φάκελος για το ατιμόπλοιο Ταναϊς, που υπάρχει στο γραφείο ασφαλείας ναυσιπλοΐας, περιέχει πλήθος εγγράφων σχετικά με το ναυάγιο του πλοίου. Άξιο λόγου είναι το γεγονός ότι ενώ διασώθηκαν 20 Έλληνες Χριστιανοί μόνο ένας ναύτης ο Μενέλαος Αναστασίου παρουσιάστηκε στις 2 Φεβρουαρίου για να καταθέσει για τις συνθήκες του ναυαγίου. Στην κατάθεση του αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το πλοίο τορπιλίστηκε από συμμαχικό υποβρύχιο και ότι σώθηκαν 20 Έλληνες και οι Γερμανοί.⁵⁹⁴

Η Κατίνα Σταματάκη- Συγγελάκη, η οποία τότε ήταν μαθήτρια και ζούσε στην εβραϊκή συνοικία περιγράφει τη σύλληψη των Εβραίων γειτόνων της ως εξής:

«Τα ξημερώματα φωνές δυνατές που καλούσαν βοήθεια και δυνατοί κτύποι μας σήκωσαν γρήγορα από τα κρεβάτια. Νομίζαμε ότι ήταν απόβασεις, μα δυστυχώς σε λίγο βρεθήκαμε μπροστά από τη φοβερή αλήθεια, ένας λόχος κατακτητών είχε κυκλώσει τη μικρή γειτονιά και με πάταγο και βία ξεσήκωνε από τα σπίτια τους όλους τους Εβραίους. Σε 20 λεπτά έπρεπε να 'ναι όλοι έτοιμοι. Είχαν το δικαίωμα να πάρουν λίγα ρούχα και τρόφιμα 8 ημερών [. . .]. Ήταν συγκλονιστικό το θέαμα, συγκλονιστικό όταν μια γριά τυφλή, σεβάσμια γυναίκα. Έπρεπε να περπατά γρήγορα χωρίς να βλέπει γιατί έτσι ήθελαν οι βάρβαροι κατακτηταί [. . .] Σε λίγο άρχισε η εκδίωξη και των άψυχων αντικειμένων κάθε σπιτιού [. . .] Και έτσι οι δυστυχισμένοι εβραίοι έμειναν 15 μέρες στην Αγυιά Χανίων χωρίς τροφή και ρούχα. . . »

Σε αφήγηση του ο Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης περιγράφει τη σύλληψή τους και τη μεταφορά τους στις φυλακές της Αγιάς, όπου ήταν και ο ίδιος έγκλειστος αναφέροντας χαρακτηριστικά:

«Τους φέρνουν φορτωμένους με μεγάλους μπόγους [. . .] Ζούνε στο ύπαιθρο χωρίς καμιά υποδομή και από το παράθυρό μου της απομόνωσης παρακολουθώ από μακριά το δράμα τους[. . .] Σήμερα προς το απόγευμα μπαίνει η φρουρά στο στρατόπεδο των Εβραίων. Τους δίνει λιγόλεπτη προθεσμία. Τους συγκεντρώνουν πάλι με τους

⁵⁹³ Καβάλα, Μ. (2003), ό.π., σελ. 177. Επίσης και Πολιουδάκης, Μ., (2002), ό.π., σελ. 311.

⁵⁹⁴ Μαυριδερός, Δ., ό.π., σελ. 34-35.

μπόγους στην πλάτη [. . .] Τους οδηγούν και τους παρατάσσουν σχεδόν κατά δυάδες, δέκα μέτρα από το παράθυρό μου, παράλληλα στον τοίχο του συγκροτήματος των απομονωτηρίων. Τους περνάνε δυο φορές από εξονυχιστική ατομική έρευνα ρίχνοντας σε μια κουβέρτα καθετί που τους ενδιαφέρει. Μένουν εκεί να τους φυλάνε πολλή ώρα δύο στρατιώτες με πολυβόλα. Παρακολουθώ απ' το παράθυρό μου με προφυλάξεις το δράμα των Εβραίων. Οι σκοποί έχουν ρίξει πολλές φορές τα παράθυρα των κελιών. Άντρες, γυναίκες, παιδιά. Τους υπολογίζω διακόσιους και πάνω. Είναι όλοι τους τσαλακωμένοι από την πολυήμερη ταλαιπωρία στο στρατόπεδο[. . .] Ξεχωρίζω έναν ηλικιωμένο ψηλό γεροδεμένο άνδρα με μούσι που περπατά από την μια άκρη της φάλαγγας στη άλλη. Στήνω αφτί. Τους δίνει θάρρος στα ελληνικά: «θα περάσει και αυτή η φουρτούνα παιδιά μου [. . .]. Έτσι έγινε και με τους προγόνους μας που τους εξόρισαν στη χώρα του Νείλου.»⁵⁹⁵

Αναφορικά με το εβραϊκό ζήτημα της Κρήτης, αξιομνημόνευτο είναι το γεγονός ότι στο Ηράκλειο, στο πλαίσιο της τακτικής συμμόρφωσης ενός μέρους του πληθυσμού του νησιού, παρατηρήθηκε έντονη γερμανική προπαγάνδα μέσα από τις στήλες της εφημερίδας *Κρητικός Κήρυξ*. Αυτή αξιολογείται σήμερα ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού των τοπικών αρχών, που σχετίζεται με την απόκτηση της εύνοιας της γερμανικής κατοχικής ηγεσίας. Ο νομάρχης Ηρακλείου Ιωάννης Πασσαδάκης, κατάφερε να αντικαταστήσει τον Γενικό Κυβερνήτη του νησιού, Ε. Λουλακάκη, και για να έχει την εύνοια των γερμανικών αρχών έγραφε άρθρα στον ημερήσιο τύπο όπου εξήρε το ήθος του Χίτλερ ενώ επέκρινε και στηλίτευε τον μπολσεβικισμό και τον εβραϊσμό. Μάλιστα διακήρυττε ότι «η Γερμανία [...] αγωνίζεται σκληρά για να σώσει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και το Χριστιανισμό εναντίον των άθεων και αιμοδιψών Ρώσων Μπολσεβίκων». Ο συντάκτης επικαλούνταν τη θρησκευτική πίστη του κρητικού λαού παρουσιάζοντας τον Χίτλερ ως «σωτήρα του χριστιανισμού».⁵⁹⁶

Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο, δηλαδή της συμμόρφωσης και της συμπόρευσης με το κατοχικό καθεστώς, ο Ιωάννης Πολιουδάκης, Διοικητής της Χωροφυλακής του Ηρακλείου, στις 28 Φεβρουαρίου 1942, προσπάθησε να πείσει τους Κρητικούς να πάψουν να αντιστέκονται στις δυνάμεις κατοχής, να συγκροτούν αντιστασιακές οργανώσεις και να συνεργάζονται με τις Βρετανικές Αρχές. Τον Φεβρουάριο του 1943,

⁵⁹⁵ Βαρδινογιάννης, Β. & Κοκοβλή Α. (2005). *Γερμανικές Φυλακές Αγιάς 1941-1945*. Χανιά: Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων, Σύλλογος Κρητών Λαυρίου «Η ΜΕΓΑΛΟΝΗΣΟΣ», σελ. 62-63.

⁵⁹⁶ Καβάλα, Μ. (2004), ό.π., σελ. 118.

ο Πασαδάκης απέστειλε ένα επείγον μήνυμα στους Νομάρχες όλης της Κρήτης που τους προέτρεπε να διατάξουν τη σύσταση μιας επιτροπής «πολιτικού διαφωτισμού». Αυτή η επιτροπή θα αναλάμβανε να ενημερώσει τους Κρητικούς για τους κινδύνους του Ιουδαϊσμού επενδύοντας όμως στην πραγματικότητα στις βαθιές θρησκευτικές αξίες του κρητικού λαού, αξίες που δεν του επέτρεπαν να αποδεχτεί την ίδρυση ενός Παγκόσμιου Εβραϊκού Κράτους.⁵⁹⁷ Σε αυτό το σημείο αξίζει να μνημονεύσουμε την αποχαιρετιστήρια προκήρυξη του Πασσαδάκη στην οποία υποστηρίζει: *«Η καλύτερα λοιπόν συμβουλή την οποία έχω να δώσω εις τους Κρήτας συμπατριώτες μου οι οποίοι παρεσύρθησαν εις τον Κουμμουνισμό είναι να μη δράσουν τώρα αλλά να περιμένουν και ας μην είναι τόσο ανόητοι να διακινδυνεύσουν κατά την ρευστήν μεταβατικήν κατάστασιν την ζωήν των αγωνιζόμενοι δια την πραγματοποίησιν του μπολσεβικισμού, όστις είναι εφεύρεσις των Εβραίων και αποβλέπει ούχί εις το καλόν του πτωχού λαού ως ψευδώς ισχυρίζεται, αλλά εις την καταστροφήν ως είπον του Χριστιανισμού»*.⁵⁹⁸

⁵⁹⁷ Καβάλα, Μ. (2004), ό.π., σελ. 118.

⁵⁹⁸ Βλοντάκης, Σ. (1976). «Η Οχυρά Θέσις Κρήτης». Αθήνα: Αυτοέκδοση, σελ. 101.

3.10 Η Αποχώρηση των Γερμανικών Δυνάμεων

3.10.1 Η Αναδίπλωση

Από τα μέσα Αυγούστου 1944 οι Γερμανοί αρχίζουν να εγκαταλείπουν την ανατολική και κεντρική Κρήτη. Το Σεπτέμβριο του 1944 συγκροτείται η πρώτη Ελληνική Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας στο Κάιρο, ενώ στο νησί, ο πρώτος νομός που απελευθερώνεται είναι ο νομός Λασιθίου και συγκεκριμένα η πόλη της Σητείας στις 5 Σεπτεμβρίου 1944. Στις 2 Οκτωβρίου έγινε αποχαιρετιστήρια τελετή στο Ηράκλειο.⁵⁹⁹ Ο Συνταγματάρχης Ρέσλερ, διοικητής «του προγεφυρώματος Ηρακλείου» είχε καλέσει στο «Σπίτι του Στρατιώτη» τις τοπικές αρχές και τους αντιπροσώπους των διάφορων κοινωνικών τάξεων του πληθυσμού. Ο όρος «προγεφύρωμα Ηρακλείου» δείχνει πως εκείνη τη μέρα οι Γερμανοί κρατούσαν μόνο την πόλη του Ηρακλείου από την ανατολική Κρήτη και μια μικρή περιοχή προς το δρόμο του Ρεθύμνου-Χανίων. Σύμφωνα με τους Κούκουνα και Βλοντάκη,⁶⁰⁰ ο Ρέσλερ είπε στους καλεσμένους του πως «μόνο μερικές ελαφριές βλάβες θα επέλθουν στο λιμάνι, ώστε να μείνει αχρησιμοποίητο για δύο τρεις βδομάδες, αλλά με την προϋπόθεση ότι δεν θα διαταραχθούν οι κινήσεις των γερμανικών στρατευμάτων». Η δήλωση αυτή δείχνει ότι οι Γερμανοί σκόπευαν να αποχωρήσουν από την Κρήτη μέχρι τα τέλη Οκτωβρίου. Πράγματι, στις 11 Οκτωβρίου απελευθερώθηκε ο νομός Ηρακλείου και ο νομός Ρεθύμνου στις 13 Οκτωβρίου 1944,⁶⁰¹ ενώ ταυτόχρονα τα τελευταία γερμανικά στρατεύματα αποχωρούν από την επικράτεια της Ελλάδος και η αποχώρησή τους από την ηπειρωτική Χώρα, ολοκληρώνεται λίγες ημέρες αργότερα. Η διαδικασία και προετοιμασία της αποχώρησης όμως των δυνάμεων του καθεστώτος κατοχής, από την ανατολική και κεντρική Κρήτη συνοδεύτηκε από πυρπολήσεις χωριών, καταστροφές και εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κωμόπολη των Ανωγείων, η οποία από τις 12 ως τις 14 Αυγούστου 1944 ισοπεδώθηκε και το ολοκαύτωμα της οποίας θα παρουσιαστεί πιο αναλυτικά στο Μέρος Γ΄ της παρούσας διατριβής. Γενικά, μέσα από την έρευνά μας, όπως θα καταδείξουμε στο Μέρος Γ΄, διαπιστώνεται ότι από το χρονικό προσδιορισμό των ολοκαυτωμάτων εντός του

⁵⁹⁹ Παναγιωτάκης, Γ., ό.π., σελ. 288.

⁶⁰⁰ Βλοντάκης, Σ., ό.π., σελ. 64-65. Επίσης και Κούκουνας, Δ., τόμος Β΄, σελ. 159-160.

⁶⁰¹ Beavor, A. (1991), ό.π., σελ. 461 και 464.

διαστήματος της κατοχής, οι κατοχικές δυνάμεις προέβησαν σε αντίποινα ομαδικών εκτελέσεων και ολοκληρωτικών καταστροφών κωμοπόλεων και χωριών, είτε κατά την περίοδο της έναρξης της επιβολής του κατοχικού καθεστώτος, είτε την περίοδο του 1943 με την αποβατική επιχείρηση και κατάληψη της Σικελίας από τις συμμαχικές δυνάμεις και τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, είτε προς το τέλος αυτής της κατοχικής περιόδου, όταν πλέον ετοιμάζονταν ή όταν ήδη γνώριζαν οι εν λόγω δυνάμεις κατοχής ότι θα αποχωρούσαν από τα εδάφη της Κρήτης.

Η αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής, σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε σταδιακά, αλλά σύντομα. Αφού είχαν αποχωρήσει από όλη σχεδόν την Κρήτη, τα γερμανικά στρατεύματα συγκεντρώθηκαν στην περιοχή των Χανίων.⁶⁰² Εκεί παρέμειναν μέχρι το πέρας του Β΄ Π.Π. Υπενθυμίζουμε ότι τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής που είχαν καταλάβει την υπόλοιπη νησιωτική και ηπειρωτική Ελλάδα είχαν αποχωρήσει από τον Οκτώβριο του 1944.

3.10.2 Η Συνθηκολόγηση

Με το πέρας του Β΄ Π.Π. και συγκεκριμένα στις 9 Μαΐου του 1945, ενώ οι γερμανικές δυνάμεις βρίσκονται οχυρωμένες στα Χανιά, ο Γερμανός Στρατηγός και Διοικητής του Φρουρίου Κρήτης (Kreta Festung) και Διοικητής των γερμανικών στρατευμάτων στο νησί, Χάνς Μπέντακ (Hans Benthack), λαμβάνει σήμα για να παραδοθεί στους Βρετανούς. Για το σκοπό αυτό ο Στρατηγός Μπέντακ μεταφέρεται στο αεροδρόμιο του Ηρακλείου και από εκεί στην βίλλα «Αριάδνη».

Στη συνέχεια, αυθημερόν, στους χώρους του εν λόγω αρχοντικού κτίσματος, υπογράφεται συνθηκολόγηση και η άνευ όρων παράδοση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής που βρίσκονται στην Κρήτη στον Ανώτατο Συμμαχικό Διοικητή του θεάτρου επιχειρήσεων της Μεσογείου.⁶⁰³ Η συνθηκολόγηση υπογράφεται μεταξύ του Ταξιάρχου Ντικ Κίργουαν (Dick Kirwan), ως εκπροσώπου των συμμαχικών δυνάμεων και του Χάνς Μπεντακ, Διοικητή των γερμανικών στρατευμάτων Κρήτης. Παρόντες κατά την υπογραφή της συνθηκολόγησης ήταν ο Έλληνας Υποστράτηγος

⁶⁰² Παναγιωτάκης, Γ., ό.π., σελ. 288.

⁶⁰³ Παναγιωτάκης, Γ., ό.π., σελ. 290. Επίσης και Βλοντάκης Σ., ό.π., σελ. 380.

Γεώργιος Φουντουλάκης, ως Στρατιωτικός Διοικητής Κρήτης, και ο Αντισυνταγματάρχης Ντανμπάμπιν (Dunbabin).⁶⁰⁴

Με βάση τη συνθήκη αυτή, η κατεχόμενη Κρήτη θα εκκενωνόταν σταδιακά από τους Γερμανούς και τη διοίκηση θα αναλάμβαναν οι Βρετανοί. Οι εχθροπραξίες σταματούν στις 10 Μαΐου του 1945 και οι γερμανικές δυνάμεις αποχωρούν από τα Χανιά και προωθούνται προς την Αλεξάνδρεια. Ο ρυθμός αποχώρησής τους είναι τέτοιος, ώστε οι τελευταίοι Γερμανοί να εγκαταλείπουν το νησί περί τα τέλη Ιουλίου του 1945.⁶⁰⁵

⁶⁰⁴ Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. (2010). *Από τον Ερμή στην Αριαδνη, Κρήτη 1941-1945*. (Κ. Μαμαλάκης, & Ρ. Μελέτη, Επιμ.) Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σελ.89.

⁶⁰⁵ Παναγιωτάκης, Γ., ό.π., σελ 290.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Το Παιδαγωγικό Πλαίσιο για την Τοπική Ιστορία

Η Ιστορία από τα «κάτω» :

Η Θέση της στη Γενική Εκπαίδευση

«Κρήτη μου όμορφο νησί, που 'γραψες Ιστορία,
Δίχως Στρατό πολέμησες μιαν αυτοκρατορία!»

«Τση Κρήτης τ' Άγια Χώματα, όπου και ανέν τα σκάψεις,
Αίμα παληκαριών θα βρεις, κόκκαλα θα ξεθάψεις . . . »

«Οι Άγγλοι και οι Αυστραλοί και Ζηλανδοί ομάδι,
Αντάμα με τους Έλληνες πηγαίνουνε στον Άδη.
Τέτοια ψυχή, τέτοια καρδιά, και λεβεντιά δεν είδα.
Η Κρήτη σαν να ήτονε δική τωνε πατρίδα.
Και πολεμούσανε και αυτοί ως ότου σκοτωθήκαν,
Κι όσοι δεν αποθάνασι, αιχμάλωτοι πιαστήκαν . . . »

4^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

4 ΙΣΤΟΡΙΑ : ΟΙ ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

4.1 Η Ετυμολογία –ο Ορισμός και η Ιδέα της Ιστορίας

Ως αρχική προσέγγιση του όρου «Ιστορία», κρίνουμε σκόπιμο να αναφερθούμε πρωτίστως στην ετυμολογία αυτού. Ο όρος προέρχεται από το ουσιαστικό «ίστωρ» της αρχαίας ελληνικής, που σημαίνει σοφός, συνετός, έμπειρος, κριτής, γνωρίζων τους νόμους και το δίκαιο, ειδήμων. Το ρήμα είναι ιστορέω (ιστορώ) και εξ' ου και το αποτέλεσμα της ενέργειας του ρήματος που είναι η «ιστορία». Ως εκ τούτου, ετυμολογικά η Ιστορία δεν νοείται, όπως θα την αντιλαμβανόταν η σημερινή συνείδηση της πλειοψηφίας των ανθρώπων κάτι διαφορετικό από την βαθιά γνώση των γεγονότων του παρελθόντος την εμπειρία που προκύπτει από αυτή την κρίση των γεγονότων αυτών, κρίση όμως που γίνεται οπωσδήποτε υπό το πρίσμα της ικανότητας που διαθέτει ο ιστορικός ειδήμων.

Είναι όμως πράγματι έτσι; Τι είναι Ιστορία; Ποια είναι η φύση της, το αντικείμενο που πραγματεύεται; Ποια είναι η αξία της Ιστορίας; Ποίος ο σκοπός της Ιστορίας; Πως αναπτύσσεται και εξελίσσεται; Τι σημαίνει ο όρος ιστορική σκέψη; Και πολλά άλλα παρόμοια ερωτήματα σχετικά με τη φιλοσοφία και την ιδέα της ιστορίας, θα μπορούσε να θέσει ο σημερινός μελετητής. Τον προηγούμενο αιώνα, την εποχή προ της ενάρξεως του Β' ΠΠ σύμφωνα με τον R.G. Collingwood, στο πόνημά του «Η Ιδέα της Ιστορίας – The Idea of History», αναφέρεται πως η Ιστορία, όπως η Θεολογία και οι Φυσικές Επιστήμες αποτελούν έναν ιδιαίτερο τρόπο σκέψης.⁶⁰⁶ Αναλύει κατά μία έννοια αυτό τον ιδιαίτερο τρόπο σκέψης και καταλήγει δηλώνοντας, ότι όλα τα

⁶⁰⁶ Collingwood, Robin George. (1936). *The Idea of History*. Oxford. Ανατύπωση: Read Books Ltd 2017. British Library Cataloguing-in-Publication Data, σελ. 7.

παραπάνω ερωτήματα, αλλά και άλλα παρόμοια ερωτήματα πρέπει να απαντώνται από ανθρώπους που διαθέτουν τουλάχιστον δύο ικανότητες:

Πρώτον, πρέπει να έχουν εμπειρία αυτού του τρόπου σκέψης, δηλαδή να κατέχουν την ιστορική σκέψη, επομένως να είναι καταρτισμένοι ιστορικοί και να τηρούν τις βασικές αρχές αυτής της ιστορικής σκέψης που είναι οι ιδέες για τη φύση, το αντικείμενο, τη μέθοδο και την αξία της ιστορικής σκέψης, καθώς επίσης να διαθέτουν και να έχουν καλλιεργήσει μέσα από την προσπάθεια και τη μελέτη των κειμένων, την αδογματιστή προσέγγιση της καταγεγραμμένης ιστορίας γεγονός που θα τους καταστήσει ικανούς να εκφέρουν την ορθή άποψη για το τι είναι η ιστορία, περί ποίου αντικειμένου πρόκειται, πως αναπτύσσεται και εξελίσσεται στο χρόνο και για ποιο σκοπό υπάρχει.

Δεύτερον, να διαθέτουν την ικανότητα να αντικατοπτρίζουν αυτή την ιστορική σκέψη, να απεικονίζουν αυτή την εμπειρία που αποκτούν μέσα από την κατάκτηση της ιστορικής σκέψης. Ο Collingwood θεωρεί ότι ο καλός ιστορικός πρέπει να είναι και ένας καλός φιλόσοφος, του οποίου η φιλοσοφική σκέψη πρέπει να περικλείει την ιδιαίτερη μεταχείριση που απαιτείται για τα προβλήματα που εξετάζονται από την ιστορική σκέψη. Η φιλοσοφική σκέψη του ιστορικού πρέπει να συνοδεύει την ιστορική του σκέψη κάθε φορά που καλείται να δώσει απαντήσεις στα ανωτέρω θεμελιώδη ερωτήματα.

Στη συνέχεια, ο Collingwood,⁶⁰⁷ έχοντας υιοθετήσει αυτές τις παραπάνω απόψεις, θέτει τον εαυτό του υπό την κρίση του αναγνώστη – μελετητή και λαμβάνει το ρόλο του ιστορικού που διαθέτει την φιλοσοφική και ιστορική σκέψη και επιχειρεί στο πρίσμα της καταγραφής και απάντησης των παραπάνω τεθέντων γενικών ερωτημάτων να δώσει τις ακόλουθες απαντήσεις: Κατά τον Collingwood λοιπόν, η Ιστορία είναι επιστήμη, που ως κύριο χαρακτηριστικό της έχει την έρευνα και την αναζήτηση. Δεν συνίσταται στη συλλογή, ταξινόμηση ή κατάταξη και καταγραφή των πραγμάτων που ήδη γνωρίζουμε, αλλά συνίσταται στη θεμελίωση αναγνώριση και ανακάλυψη αυτού που δεν γνωρίζουμε. Θεωρεί επομένως, και αποδεικνύει ότι επειδή με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, η Ιστορία είναι ένα είδος πρωτίστως έρευνας και αναζήτησης γεγονότων του παρελθόντος με σκοπό την ανακάλυψη αυτών που δεν γνωρίζουμε η Ιστορία είναι επιστήμη.

⁶⁰⁷ Collingwood, R. G., ό.π. σελ. 9.

Ως προς το αντικείμενο της Ιστορίας, ο Collingwood θεωρώντας πως αυτό που γνωρίζουμε σε σχέση με αυτό που δεν γνωρίζουμε διαχωρίζονται μεταξύ τους, ως προς το αντικείμενο της ανακάλυψης των πραγμάτων και των γεγονότων που είναι διαφορετικά μεταξύ τους, απαντά ότι το ιστορικό αντικείμενο είναι οι πράξεις των ανθρώπων που έγιναν στο παρελθόν και κυρίως η προσπάθεια να απαντηθούν ερωτήματα στο πως και το γιατί των ανθρωπίνων αυτών πράξεων που έγιναν στο παρελθόν.

Επίσης, κατά τον Collingwood η Ιστορία αναπτύσσεται μέσα από την ερμηνεία των αποδεικτικών στοιχείων. Όπου βέβαια ως αποδείξεις ή αποδεικτικά στοιχεία θεωρεί ένα σύνολο εγγράφων τα οποία υπάρχουν στο τώρα, στο σήμερα, στον παροντικό του ιστορικού μελετητή χρόνο και είναι προσβάσιμα στον ιστορικό. Έτσι, ο ιστορικός μελετώντας τα αποδεικτικά στοιχεία και σκεπτόμενος (χρησιμοποιώντας την ιστορική σκέψη που διαθέτει) είναι σε θέση να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα που τίθενται σχετικά με τα γεγονότα του παρελθόντος. Σαφώς, θεωρεί ότι για τα ίδια αποδεικτικά στοιχεία οι ερμηνείες θα μπορούσαν να είναι αναρίθμητες, αλλά σε κάθε περίπτωση, όπως και να ερμηνευθούν αυτά και όποιες κι αν είναι οι απαντήσεις στα ερωτήματα που τίθενται, η ιστορική διαδικασία είναι ή μέθοδος που έχει ως κύριο συστατικό την ερμηνεία αυτών των αποδεικτικών στοιχείων.

Αναφορικά με τον σκοπό της Ιστορίας, ο Collingwood θεωρεί ότι αυτό είναι το πιο δύσκολο ερώτημα από όλα τα παραπάνω και απαντά λέγοντας ότι ο σκοπός της είναι η αυτογνωσία (*Human self-knowledge*). Και αυτή την αυτογνωσία την αντιλαμβάνεται όχι μόνο ως προς τον εαυτό (άλλωστε πολλές άλλες επιστήμες έχουν σαν σκοπό τους αυτού του είδους την αυτογνωσία), αλλά κυρίως γνώση του τι σημαίνει να είναι κάποιος ανθρώπινο όν, το είδος του ανθρώπου που ενσαρκώνει και την μοναδικότητα του ως ανθρωπίνου όντος, υπό το πρίσμα του τι είναι ένας άνθρωπος ικανός να πράξει. Και το μόνο στοιχείο που έχουμε για να καταλάβουμε το τί είναι ικανός ένας άνθρωπος να πράξει είναι να δούμε και να μελετήσουμε αυτό που έχει ήδη πράξει. Επομένως, καταλήγει ο Collinwood η αξία της ιστορίας έγκειται στο γεγονός ότι μας διδάσκει τι έχει πράξει ο άνθρωπος στο παρελθόν και συνεπώς να μας δείξει τι είναι ο άνθρωπος ερμηνεύοντας τις πράξεις του.

Ο John H. Arnold⁶⁰⁸ διευκρινίζει και διαχωρίζει τους όρους ‘Ιστορία’ και ‘Ιστοριογραφία’. Θεωρεί ότι με τον όρο ‘Ιστορία’ εσφαλμένα πολλές φορές εννοούμε τόσο τις αναφορές στο παρελθόν, όσο και αυτό που συγγράφουν σχετικά με το παρελθόν. Τη διαδικασία συγγραφής της Ιστορίας ή ακόμα και τη μελέτη αυτής της διαδικασίας τη θεωρεί ως ‘Ιστοριογραφία’. Ενώ ξεκάθαρα, ως ‘Ιστορία’ θεωρεί το προϊόν αυτής της διαδικασίας το αποτέλεσμα που προκύπτει ως μια πραγματικότητα που επισυνέβη σε παρελθοντικό χρόνο. Με τον τρόπο αυτό διαχωρίζει την ‘Ιστορία’ από τις αναφορές και τα κείμενα συγγραφής, τα οποία κατατάσσονται στην ‘Ιστοριογραφία’.

Ο ίδιος, συμφωνεί με τις απόψεις του Collinwood σχετικά με την αυτογνωσία που μπορεί να προσδώσει η μελέτη της ιστορίας με την έννοια του ότι η ιστορία μπορεί να μας καταδείξει το μέγεθος της ικανότητας του ανθρώπου, τόσο για τα καλά όσο και για τα κακά που οι πράξεις αυτές επέφεραν ως αποτέλεσμα (αναφέροντας το παράδειγμα του ολοκαυτώματος των Εβραίων στον Β΄ ΠΠ), προκαλώντας μας να εκτιμήσουμε και να αξιολογήσουμε τις συνέπειες που θα προέκυπταν από τις δικές μας πράξεις και ενέργειες στο παρόν και στο μέλλον⁶⁰⁹. Δεν μένει όμως μόνο στις εν λόγω απόψεις, αλλά προχωράει και διατυπώνει και τρεις επιπλέον εναλλακτικούς, κατά την άποψή του σκοπούς, τους οποίους υπηρετεί η ιστορία.

Πρώτον, εξυπηρετεί σκοπούς ευχάριστης ανάγνωσης και μάθησης – γνώσης των γεγονότων του παρελθόντος και των προσωπικοτήτων που έδρασαν και επηρέασαν την ιστορική εξέλιξη των γεγονότων μέχρι τις μέρες μας.

Δεύτερον, εξυπηρετεί ανάγκες εξάσκησης του ανθρωπίνου νου στο να σκέπτεται και να οραματίζεται. Να εξηγεί το πώς και το γιατί ορισμένων κοινωνικών φαινομένων που έχουν τις ρίζες τους στο παρελθόν και να εκτιμά το παρόν όχι ως κάτι δεδομένο, αλλά ως το αποτέλεσμα πράξεων δράσης και προσπαθειών άλλων ανθρώπων του παρελθόντος.

Τρίτον, εξυπηρετεί ανάγκες διαφοροποίησης και βελτίωσης ή και αλλαγής συμπεριφοράς των σύγχρονων ανθρώπων. Υπό το πρίσμα της μελέτης του παρελθόντος η μελέτη της ιστορίας συνδράμει στο να εντοπιστούν οι τυχόν δογματικές αντιλήψεις

⁶⁰⁸Arnold, John H. (2000). *History, A Very Short Introduction*. Oxford New York. Oxford University Press, σελ. 5.

⁶⁰⁹Arnold, John H., ό.π., σελ. 120.

που αγκιστρώνουν σε ακινησία την ανθρώπινη σκέψη, έτσι ώστε η γνώση και η μελέτη του χρονικοϊστορικού περιβάλλοντος του παρελθόντος να οδηγήσει τον ανθρώπινο νου στη μετεξέλιξη αυτού του περιβάλλοντος και τη χάραξη νέας πορείας για την βελτίωσή του⁶¹⁰.

4.2 Η Ιστορία ως Επιστήμη

Ο όρος «επιστήμη» συμπεριλαμβάνει πολλούς κλάδους της ανθρώπινης γνώσης χρησιμοποιώντας καθεμία διαφορετικές τεχνικές και μεθόδους, όπως επίσης και διαφορετικούς τρόπους απόδειξης και διατύπωσης των επιστημονικών συμπερασμάτων ή κανόνων. Ειδικά για την Ιστορία ως επιστήμη, που σήμερα πλέον θεωρείται ότι είναι μια από αυτές δεν ήταν πάντοτε έτσι. Σύμφωνα με τον Collingwood, η Ιστορία ως επιστήμη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η «επιστήμη της ανθρώπινης φύσης», η οποία χρησιμοποιεί την ιστορική σκέψη για την απεικόνιση των γεγονότων του παρελθόντος στο σήμερα, με σκοπό την γνώση και κατανόηση του ανθρωπίνου νού, συμπεριφοράς, ικανότητας προς δράση και πράξεις μέσα στο χρονικοϊστορικό γίγνεσθαι.⁶¹¹

Επίσης, ο Richard J. Evans, στο σύγγραμμά του «*In Defense of History*», αναφέρει⁶¹² ότι οι ίδιοι οι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι το συγγραφικό τους έργο διακρίνεται από την σοβαρή επαγγελματική ή επιστημονική κατάρτιση που διαθέτουν. Επιπλέον, συνεχίζει και υποστηρίζει ότι αυτό από μόνο του δεν είναι αρκετό για έναν ιστορικό, ο οποίος πρέπει να καλλιεργήσει και να διαθέτει όχι μόνο συγκεκριμένους τίτλους σπουδών αλλά και άλλες ικανότητες και δεξιότητες, όπως οι ξένες γλώσσες, η παλαιογραφία κ.α. Επιπλέον, απαιτείται η μελέτη σε βάθος αυτού του ιστορικού αντικειμένου με το οποίο θα ασχοληθούν και θα γράψουν ως ιστορικοί και να κατέχουν τη δευτερεύουσα φιλολογία και λοιπά κείμενα που έχουν εκπονηθεί προγενέστερα και αναφέρονται στο θέμα. Η πιο σοβαρή όμως ικανότητα που πρέπει να διαθέτει ένας ιστορικός είναι να μπορεί να γράφει και να απεικονίζει στο σήμερα τα ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος καθαρά, σε απλή γλώσσα, χωρίς φιλολογικά ή καλολογικά

⁶¹⁰ Arnold, J. H., ό.π., σελ. 121-123.

⁶¹¹ Collingwood, R. G., ό.π., σελ 205-218.

⁶¹² Evans R., J. (2000). *In Defense of History*. London: GRANTA Books, Επανεκδοση 2018, σελ.62-63.

στοιχεία, χωρίς στοιχεία που εξάπτουν το συναίσθημα και προκαλούν οποιουδήποτε είδους συναισθηματική φόρτιση και κυρίως χωρίς προκαταλήψεις ή στερεοτυπικές αντιλήψεις.⁶¹³ Για να το πράξει αυτό απαιτείται μελέτη και λεπτομερής έρευνα, με ακρίβεια όπως και αξιολόγηση των πηγών από την πλευρά του ιστορικού. Βεβαίως, η μελέτη και η έρευνα είναι χαρακτηριστικό και των υπολοίπων επιστημών, σε αντίθεση όμως με τις θετικές επιστήμες, η ιστορία δεν μπορεί να προβλέψει τα μελλοντικά επισυμβαινόμενα. Η γνώση όμως του παρελθόντος, μπορεί να οδηγήσει τις σύγχρονες κοινωνίες, χρησιμοποιώντας την σύγχρονη κρίση και αντίληψη, να αποφύγουν τα κακά ή να υιοθετήσουν τα καλά στοιχεία του ιστορικοκοινωνικού σύγχρονου περιβάλλοντος τους, πάντα σκεπτόμενοι με γνώμονα, του τι συνέβη στο παρελθόν σε ανάλογες συνθήκες.

Επιπρόσθετα, παραθέτουμε τις απόψεις του Carr⁶¹⁴ σχετικά με την ιστορία ως επιστήμη. Σύμφωνα με τον Carr, πολλοί προσπάθησαν να την κατατάξουν στις εκτός επιστήμης δράσης της ανθρώπινης διάνοησης, όμως πάντα το βάρος της αποδείξεως φαινόταν να πέφτει περισσότερο σε εκείνους που προσπαθούσαν να την εξοβελίσουν από το χώρο της επιστήμης παρά σε εκείνους που αγωνίζονταν να την περιλάβουν σε αυτές. Τα επιχειρήματα αποκλεισμού της ιστορίας δεν προέρχονται από άτομα που υπηρετούν τις θετικές επιστήμες, όπως λογικά θα περίμενε κάποιος, αλλά «από ιστορικούς και φιλοσόφους» που διεκδικούσαν για λογαριασμό της ιστορίας ένα ρόλο μάλλον λογοτεχνικό και φιλοσοφικό και δεν της απέδιδαν μια θέση μεταξύ των επιστημών του ανθρώπου (ή ανθρωπιστικών επιστημών όπως σήμερα συνήθως αναφερόμαστε σε αυτές). Η διαμάχη αυτή φανερώνει την αντιπαλότητα του παρελθόντος μεταξύ της ανθρωπιστικής παιδείας και των άλλων επιστημών, σύμφωνα με την οποία *«οι ανθρωπιστικές σπουδές αντιπροσώπευαν την πλατιά καλλιέργεια της κυρίαρχης τάξης, ενώ οι πρακτικές επιστήμες τη δεξιοότητα τεχνικών που την υπηρετούσαν»*. Η παραπάνω πεποίθηση διαιώνίζεται ακόμη και σήμερα με τη διαίρεση των επιστημών σε ανθρωπιστικές και θετικές – πρακτικές. Ωστόσο, για την επίλυση αυτού του προβλήματος είναι ανάγκη να βελτιωθεί το επίπεδο της ιστορίας, έτσι ώστε να έχει επιστημονικά χαρακτηριστικά, αλλά και όσοι δηλώνουν ιστορικοί να αποκτήσουν περισσότερη εμπιστοσύνη στη σημασία του έργου τους. Ακόμη, η γεφύρωση αυτού του χάσματος απαιτεί βαθύτερη κατανόηση από πλευράς των

⁶¹³ Evans, R., J., ό.π., σελ. 66-67.

⁶¹⁴ Carr, E. H. (2015). *Τί είναι Ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*. (Γ. Αντωνόπουλος, Επιμ., & Α. Παπιάς, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις ΠΑΤΑΚΗ, σελ. 150.

ιστορικών, ότι τόσο οι επιστήμονες των θετικών επιστημών, όσο και οι ιστορικοί ως επιστήμονες έχουν κοινούς στόχους. Άλλωστε, η μελέτη του ανθρώπου και του περιβάλλοντος και συγκεκριμένα η μελέτη της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης ,αφορά τόσο τον θετικό επιστήμονα όσο και τον ιστορικό. Ο στόχος είναι ένας: η ουσιαστική κατανόηση του χρονικοϊστορικού περιβάλλοντος από τον άνθρωπο, ώστε να το ελέγξει αποτελεσματικά⁶¹⁵ και με τη γνώση του παρελθόντος, να μπορεί να οδηγήσει τις σύγχρονες κοινωνίες, στην αποφυγή των δεινών που επισυνέβησαν στο παρελθόν σε παρόμοιες συνθήκες.

Ο ίδιος διατυπώνει την άποψη ότι αξίζει να επισημάνουμε πως η ιστορία, ως γνωστικό αντικείμενο έχει θεμελιώδεις διαφορές με τις άλλες επιστήμες ,κυρίως τις αποκαλούμενες ως θετικές, οι οποίες είναι οι εξής:

α) η ιστορία μελετάει το γενικό, ενώ οι άλλες το ειδικό,

β) η ιστορία δεν δίνει μαθήματα ή θεωρήματα ή αξιώματα

γ) η ιστορία δεν είναι σε θέση να προβλέψει, με την έννοια ότι δεν έχει ικανότητα πρόβλεψης για τα επισυμβαίνόμενα σε μελλοντικό χρόνο,

δ) η ιστορία έχει στοιχεία υποκειμενισμού,

ε) η ιστορία σε αντίθεση με τις άλλες θετικές επιστήμες πραγματεύεται τόσο ζητήματα θρησκείας όσο και ηθικής⁶¹⁶.

Τέλος, ο Carr σημειώνει και μας βρίσκει απολύτως σύμφωνους ,ότι η πραγματικότητα του παρελθόντος δεν χρειάζεται τον ιστορικό. Υπήρξε χωρίς τον ιστορικό δεν την δημιούργησε εκείνος. Αυτό που δημιουργεί ο ιστορικός είναι η εικόνα της πραγματικότητας, η γνώση του παρελθόντος. Τα γεγονότα επομένως δεν εξαρτώνται από τον ιστορικό, αλλά ο ιστορικός και τα γεγονότα της ιστορίας έχουν μια σχέση σύνδεσης ,μεταφοράς της γνώσης του παρελθόντος στο 'σήμερα'. Χωρίς τα γεγονότα ο ιστορικός είναι μετέωρος και αυθαίρετος, δεν μπορεί να μεταφέρει στο παρόν κάτι που δεν ήταν γεγονός στο παρελθόν. Αντίστροφα βέβαια, χωρίς τον ιστορικό τους τα γεγονότα παραμένουν στο παρελθόν, έχουν επισυμβεί, αλλά δεν μπορούν να καταστούν γνωστά στο παρόν. Συνεπώς, η ιστορία είναι «μια συνεχής

⁶¹⁵ Carr, H. E., ό.π., σελ. 150-153.

⁶¹⁶ Carr, H. E., ό.π., σελ. 114.

αλληλεπίδραση μεταξύ του ιστορικού και των γεγονότων, ένας διάλογος δίχως τέλος μεταξύ παρόντος και παρελθόντος». Η ιστορία είναι μια διαδικασία σε αέναη κίνηση και ο ιστορικός κινείται «εντός της». Αυτή η διαλεκτική σχέση παρελθόντος και παρόντος δεν είναι σχέση μεταξύ αφηρημένων εννοιών και μεμονωμένων ατόμων ή αποκομμένων περιστατικών και γεγονότων του παρελθόντος, αλλά συνίσταται σε αέναη επικοινωνία μεταξύ του κοινωνικού συγκείμενου του σήμερα και του χθες⁶¹⁷.

⁶¹⁷Carr, H. E., ό.π., σελ 59, 103 & 225.

4.3 Η Προφορική Ιστορία - Το Θεωρητικό Πλαίσιο

Όταν γίνεται λόγος για την προφορική ιστορία ή την «ιστορία από τα κάτω», όπως την καταγράφει και ονομάζει ο Iggers,⁶¹⁸ αναφερόμαστε και εννοούμε την πρώτη-πρώτη μορφή ιστορίας, την ιστορία δηλαδή που αφηγούνται οι απλοί άνθρωποι με τη βοήθεια της συνέντευξης στο πλαίσιο μιας έρευνας ή ενός ακαδημαϊκού προγράμματος. Γεννήθηκε από την ανάγκη ενός «εκδημοκρατισμού» της ιστορίας, στο όνομα της προσπαθείας των ιστορικών να καταγράψουν την εμπειρία αυτών που δεν είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα ιστορικά γεγονότα. Με άλλα λόγια, η προφορική ιστορία εξυπηρέτησε την ανάγκη να έρθουν στην επιφάνεια οι παραγκωνισμένοι άνθρωποι, που ποτέ ίσως δεν είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στα επισυμβαινόμενα του παρελθόντος και που δεν είχαν κανένα έλεγχο σε αυτά, όσοι όμως ήταν παρόντες και χωρίς κατ' ανάγκην να το γνωρίζουν, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πορεία και στην εξέλιξη της ιστορίας,⁶¹⁹ διότι και μόνον η παρουσία τους κατέστησε δυνατή την καταγραφή ορισμένων γεγονότων του παρελθοντικού χρονικοϊστορικού γίνεσθαι. Στόχος της προφορικής ιστορίας⁶²⁰ είναι να μελετηθεί η συλλογική συνείδηση, η ιστορικότητα ενός λαού μέσα σε ένα χρόνο σύνθετο και βιωματικό χρονικοϊστορικό συνεχές, που συνδυάζει παρελθόν, παρόν και μέλλον. Πιο ειδικά, σύμφωνα με τον Σμυρναίο,⁶²¹ η προφορική ιστορία στοχεύει «στη συλλογική εμπειρία ενός συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος και στον τρόπο με τον οποίο η εμπειρία αυτή μετουσιώνεται σε συλλογική μνήμη».

Πολλοί μελετητές θεωρούν την ανθρώπινη βιογραφική αφήγηση ως τον σύνδεσμο που λείπει μεταξύ των ιστορικών δεδομένων και των ιστορικών γεγονότων. Μερικές φορές, αυτή η διασύνδεση και συσχέτιση μπορεί εύκολα να εντοπιστεί και να εξηγηθεί από ανθρώπους που ήταν παρόντες και έζησαν τα ίδια τα ιστορικά γεγονότα.

⁶¹⁸ Iggers, G. G. (1997). *Historiography in the Twentieth Century*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, σελ. 7.

⁶¹⁹ Μπουντζουβή, Α. (1999). Προφορική Ιστορία: όρια και δεσμεύσεις. Στο *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας, πρακτικά διεθνούς ημερίδας*, 30 Μαΐου 1997, Αθήνα: Κατάρτι, σσ. 23-28.

⁶²⁰ Σμυρναίος, Α. Λ. (2013). *Ιστορίας Μάθησις. Ζητήματα Φιλοσοφίας & Διδακτικής της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 61.

⁶²¹ Σμυρναίος, Α. Λ., ό.π., σελ. 62.

Η όλη προσπάθεια του ιστορικού μοιάζει με την σύνθεση ενός πάζλ, το χαμένο κομμάτι του οποίου μπορεί να βρίσκεται μέσα στις αφηγήσεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα, έστω και αν δεν είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο. Η Chamberlain σημειώνει ότι οι ερευνητές στα πεδία της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας και της ψυχολογίας, στράφηκαν στη βιογραφική αφήγηση ως αναλυτικό μοντέλο, εν μέρει ως αντίδραση στην έμφαση που δόθηκε στις θετικιστικές μεθόδους που κυριάρχησαν στις κοινωνικές επιστήμες μεταξύ των δεκαετιών του 1940-1970⁶²². Η αξιοποίηση των βιογραφικών αφηγήσεων, ως περιγραφικού στοιχείου της προφορικής ιστορίας, έχει τις ρίζες της στις αρχές της δεκαετίας του 1960, διαδόθηκε μετά το 1980 και αναδείχθηκε σε έναν σημαντικό τρόπο ανάλυσης όχι πριν τη δεκαετία του 1990. Το εν λόγω ιστορικό υπόβαθρο και πως εξελίχθηκε η προφορική ιστορία, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε στα επόμενα κεφάλαια του παρόντος μέρους, χρησιμοποιώντας τις ανάλογες βιβλιογραφικές αναφορές επιστημόνων και ιστορικών που ασχολήθηκαν με το θέμα πριν από εμάς.

Είναι σήμερα γενικά παραδεκτό ότι τα ιστορικά γεγονότα έχουν γίνει γνωστά και έχουν μεταβιβαστεί ως ιστορικές γνώσεις στις επόμενες γενιές, επειδή οι άνθρωποι είτε τα έχουν καταγράψει ή έχουν αφηγηθεί συμβάντα γύρω από τα εν λόγω γεγονότα που έλαβαν χώρα. Σε αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή οι άνθρωποι δεν είχαν κοινωνήσει τις ιστορίες τους, είναι πολύ πιθανό οι παροντικές και μελλοντικές γενιές να αγνοούσαν τα ιστορικά γεγονότα συνολικά ή εν μέρει. Σε γενικές γραμμές, είναι αποδεκτό ότι υπάρχουν πολλές ιστορίες που δεν έχουν ειπωθεί ποτέ και πολλές «φωνές» που δεν έχουν ακουστεί ποτέ. Ένας από τους βασικούς στόχους της παρούσας διατριβής είναι να αποκαλυφθούν μερικές από τις ανεκτίμητες ιστορίες που σχετίζονται με τα γεγονότα της κατοχικής Κρήτης από άτομα που είτε τα βίωσαν, είτε με τις συνθήκες στις οποίες βρέθηκαν κατέστησαν τους εαυτούς τους από αυτόπτες μάρτυρες. Οι Connolly και Clandinin εξηγούν ότι στον πυρήνα της βιογραφικής αφηγηματικής ανάλυσης εντοπίζεται ο τρόπος που το άτομο βιώνει τον κόσμο, την πραγματικότητα και τα γύρω του τεκταινόμενα,⁶²³ με τρόπο που ο ιστορικός μπορεί κατόπιν να μελετήσει και να μεταφέρει στο παρόν, ώστε τα εν λόγω τεκτονόμενα του παρελθόντος να καταστούν γνωστά στις επόμενες γενιές.

⁶²² Chamberlain, M. (2006). Narrative Theory. In: Charlton, L.T., Myers, L.E. & Sharpless, R. *Handbook of Oral History*, Lanham, MD: AltaMira Press, σσ. 384-387.

⁶²³ Connolly, F.M. & Clandinin, D.J. (1990). Stories of experience and narrative inquiry, *Educational Researcher*, Vol.19, (5), 2-14, σελ. 2

Οι εμπειρίες των ανθρώπων είναι πάντα μοναδικές. Σημαντικό όμως είναι να έχουν καταγραφεί ή να μπορούν να καταγραφούν, ώστε στη συνέχεια να μπορούν να μετατραπούν σε γνώση για τους υπόλοιπους. Σαφώς, ο κάθε αναγνώστης ή κάθε μελετητής μιας βιοματικής εμπειρίας δεν μπορεί να φτάσει σε επίπεδο να τη «ζήσει», να τη βιώσει όπως αυτός που την αφηγείται. Σύμφωνα με τον Γκότοβο,⁶²⁴ η εμπειρία έχει δύο όψεις: αφενός είναι βίωμα και αφετέρου είναι και αφήγηση. Και προφανώς το βίωμα ανήκει σε αυτό που το «έζησε» και στον παροντικό χρόνο το αφηγείται, ουσιαστικά ανήκει στον εκάστοτε εμπλεκόμενο με τα γεγονότα, τα ιστορικά τεκμήρια, δηλαδή ανήκει σε αυτόν που ήταν παρών, είτε πρωταγωνιστής, είτε στο παρασκήνιο, ήταν όμως εκεί, στο χώρο και στο χρόνο και έζησε ώστε να φτάσει στο σημείο να τα αφηγηθεί. Ενώ από την άλλη, αφήγηση είναι για εκείνον που την ακούει. Η αφήγηση από μόνη της είναι ένα άψυχο «αντίγραφο» του βιώματος του προσώπου που το έζησε. Έχει όμως εκείνο το χαρακτηριστικό που μας επιτρέπει να μεταφερθούμε νοερά στο παρελθόν, να συναισθανθούμε, να είμαστε κάτι σαν θεατές μιας θεατρικής παράστασης που μπορούμε να δούμε τη δράση του κάθε προσώπου χωριστά, ως ένα ρόλο που είχε διαδραματίσει ο καθένας τους. Με την ουσιαστική διαφορά βέβαια, ότι αυτή η ξεχωριστή θεατρική παράσταση είναι ανεπανάληπτη για τους πρωταγωνιστές της, δεν μπορεί να ξαναπαιχθεί και οι δράσεις των πρωταγωνιστών κρίθηκαν και πραγματοποιήθηκαν από εκείνες τις συνθήκες της στιγμής, στις οποίες κλήθηκαν να δράσουν ή έτυχε και ήταν παρόντες. Οι δράσεις επομένως, των πρωταγωνιστών της κάθε αφήγησης πρέπει να ειπωθούν υπό το πρίσμα των πολιτικο-κοινωνικών καθώς και οικονομικών και συνθηκών της εποχής, έτσι ώστε ο αναγνώστης και ο μελετητής ιστορικός να μεταβαίνει στο παρελθόν και να κρίνει, να συγκρίνει και να μελετά με επιτυχία τα εκάστοτε ιστορικά τεκμήρια και τα συμπαρομαρτούντα γεγονότα.

⁶²⁴ Γκότοβος Αθ. (2013). *Βιογραφικές Προσεγγίσεις στη Διδασκαλία της Ιστορίας, Η Ιστορία Ομηρίας του Σωτήρη Ράτσικα*. Αθήνα: ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, σελ. 7.

4.3.1 Η Προσωπική Αφήγηση και η Μνήμη

Οι προσωπικές βιογραφικές αφηγήσεις έχουν συμβάλει τα μέγιστα στη συγγραφή της ιστορίας. Η Parse⁶²⁵ εξηγεί ότι ο αφηγηματικός λόγος μεταδίδει ιστορίες καθημερινότητας και αποκαλύπτει έννοιες μέσω των γλωσσικών επιλογών, στις οποίες προβαίνει ο αφηγητής. Υπό αυτό το πρίσμα η αφήγηση είναι η δημιουργία νοήματος, το οποίο είναι διάχυτο στην ανθρώπινη ζωή. Ο ερευνητής μπορεί να προσδιορίσει ένα συγκεκριμένο πλαίσιο πειθαρχίας ως οδηγό για τη μελέτη του και με αυτόν τον τρόπο αποκαλύπτει την οντολογική οπτική της αφήγησης. Η οντολογία ασχολείται με τις πεποιθήσεις για το τι πρέπει να γνωρίζουν οι άνθρωποι για τον κόσμο.

Σχετικά με την ιστορική υπόσταση των υποκειμένων που μελετώνται και των γεγονότων που ιστοριογραφούνται υπάρχουν οι δύο προσεγγίσεις, του ρεαλισμού και του υλισμού. Οι υπέρμαχοι του ρεαλισμού υποστηρίζουν ότι η κοινωνική πραγματικότητα είναι μια εξωτερική πραγματικότητα που ίσταται ανεξάρτητα από τις απόψεις, τις αντιλήψεις ή την κατανόηση των ανθρώπων. Οι υλιστές από την άλλη υποστηρίζουν ότι αν και υπάρχει ένας κόσμος μόνο τα υλικά και φυσικά χαρακτηριστικά αυτού μπορούν και του προσδίδουν την πραγματική του υπόσταση.⁶²⁶

Στην ουσία η θεωρία της αφηγηματικής προσωπικής αφήγησης των γεγονότων υποστηρίζει ότι μέσα από την ανάλυση αυτών, οδηγούμεθα στην απόδοση ενός μοναδικού ιστορικού περιεχομένου, που στα χέρια ενός ιστορικού παράγει ιστορία μέσα από ένα νέο πρίσμα, τις προσωπικές ανέκδοτες εξιστορήσεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα. Ο Parse απαριθμεί τις βασικές υποθέσεις που δομούν τη μέθοδο της συλλογής δεδομένων σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, ως εξής: 1) Συντηρείται από την ανθρώπινη ύπαρξη, την ύλη, τη ζωή και το νόημα, 2) Η ανθρώπινη εμπειρία περιβάλλεται από μια προσωπική και πολιτιστική σφαίρα μη υλικών εννοιών και σκέψεων, 3) Η εμπειρία κατασκευάζεται μέσω της ερμηνείας των ουσιαστικών

⁶²⁵ Parse, R. R. (2001). *Qualitative Inquiry, The Path of Sciencing*. Sudbury, MA: Jones and Bartlett Publishers, σελ. 43.

⁶²⁶ Snape, D. & Spencer, L. (2003). The foundations of Qualitative Research. In: Richie, J. & Lewis, J., *Qualitative Research Practice*, (1-23), London: SAGE Publications, σελ. 11.

αναμνήσεων, αντιλήψεων και προσδοκιών, 4) Οι ιστορίες για τα γεγονότα της ζωής, φωτίζουν το νόημα της ανθρώπινης εμπειρίας.⁶²⁷

Επιπρόσθετα, ο Portelli ορίζει την προφορική ιστορία ως μια συγκεκριμένη μορφή διαλεκτικής και λόγου και θεωρεί ότι η βιογραφική αφήγηση αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο της προφορικής ιστορίας. Σε αυτή η ιστορία συνίσταται σε μια αφήγηση που αφορά το παρελθόν και η προφορικότητα (η προφορική της αφήγηση), αποτελεί το κατεξοχήν μέσο έκφρασής της.⁶²⁸ Επίσης, η Walker αξιοποίησε τις προφορικές ιστορίες στην έρευνά της για τη μνήμη και για το πώς οι άνθρωποι κατασκευάζουν το παρελθόν τους. Διαπιστώνει ότι λέγοντας κανείς ιστορίες για το παρελθόν και για συγκεκριμένα συμβάντα που έλαβαν χώρα τα χρόνια που προηγήθηκαν αποτελεί έναν τρόπο δημιουργίας νοήματος, ερμηνειών και εξηγήσεων. Τέλος, ο Σύνδεσμος Προφορικής Ιστορίας (*Oral History Association* - ΟΗΑ) ορίζει την προφορική ιστορία ως τη μέθοδο ή τη συλλογή ενός συνόλου ιστορικών πληροφοριών σε προφορική μορφή, που καταγράφεται με τη βοήθεια κάποιου τεχνικού ή τεχνολογικού μέσου ηχογράφησης. Ο εν λόγω Σύνδεσμος θεωρεί ότι είναι υποχρέωση όλων όσων εμπλέκονται και ασχολούνται με την ιστορία ως εκπαιδευτικό και μαθησιακό αντικείμενο να αξιοποιήσουν τις βιογραφικές αφηγήσεις/μαρτυρίες ως αυθεντικές και χρήσιμες ιστορικές πηγές.⁶²⁹ Διαπιστώνεται επομένως, από τον ΟΗΑ ότι είναι γενικά αποδεκτό και παραδεκτό στον επιστημονικό κόσμο της ιστορίας, το γεγονός ότι η προφορική ιστορία, είναι σπουδαία, αυθεντική και χρήσιμη στην εκπαιδευτική και μαθησιακή διαδικασία.

Η προφορική ιστορία αναφέρεται τόσο σε μια μέθοδο καταγραφής και προστασίας μιας προφορικής μαρτυρίας, όσο και στο προϊόν της διαδικασίας αυτής. Εκκινεί με ηχογράφηση ή μαγνητοσκόπηση από πλευράς του συνεντευξιαστή ιστορικού προς έναν συνεντευξιαζόμενο ή αλλιώς έναν αφηγητή. Συνειδητή πρόθεση αμφοτέρων των συμμετεχόντων στην συνέντευξη είναι κατασκευάσουν ένα μόνιμο ιστορικό τεκμήριο, προκειμένου να κατανοηθεί ένα μέρος, ένα γεγονός ή μια

⁶²⁷ Polkinghorne, D. E. (1988). *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany: State University of New York Press, σελ. 15. Επίσης και Parse, (2001), ό.π., σελ. 43.

⁶²⁸ Portelli, A. (1997). *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press, σελ. 7. Επίσης και Walker, M. (2006). *Southern farmers and their stories: Memory and meaning of oral history*. Lexington, KY: The University Press of Kentucky, σελ. 2.

⁶²⁹ Oral History Association (OHA). (October, 2009). *Principles and best practices: Principles for oral history and best practices for oral history*. χ.τ.: OHA, σελ. 1.

κατάσταση του παρελθόντος. Ένα ιστορικό τεκμήριο προφορικής ιστορίας, το οποίο προκύπτει από την ανωτέρω διαδικασία, διατηρείται και διατίθεται σε ποικίλες μορφές σε άλλους χρήστες, ερευνητές ή και το ευρύ κοινό. Μια κριτική προσέγγιση της προφορικής μαρτυρίας και της βιογραφικής αφήγησης θεωρείται απαραίτητη και επιβεβλημένη στην αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας.⁶³⁰

Ιστορικοί, όπως ο Ritchie ορίζουν την προφορική ιστορία ως έναν τρόπο συλλογής αναμνήσεων και προσωπικών θέσεων και ερμηνειών ιστορικής σημασίας, μέσω καταγεγραμμένων συνεντεύξεων.⁶³¹ Ο Morrissey υποστηρίζει κατά ανάλογο τρόπο ότι η προφορική ιστορία είναι καταγεγραμμένες συνεντεύξεις, που φέρουν και διατηρούν ιστορικά σημαντικές μνήμες για μελλοντική χρήση. Και οι δύο παραπάνω εννοιολογικές προσεγγίσεις εμφανίζονται να συμπληρώνουν τον ορισμό της προφορικής ιστορίας σε σχέση με αυτόν που παρατίθεται από τον ΟΗΑ.⁶³² Κυρίως ως προς την αναφορά της έννοιας των προσωπικών αναμνήσεων και θέσεων της μνήμης ουσιαστικά που έχει ο εκάστοτε συνεντευξιαζόμενος, η οποία αποτελεί κατ' αυτούς το ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της προφορικής ιστορίας.

4.3.2 Η Μνήμη ως Εργαλείο Ιστορίας

Για έναν ιστορικό οι προφορικές αφηγήσεις θα πρέπει να αποτελούν ένα εργαλείο αξιοποίησης και συμπλήρωσης που θα χρησιμοποιηθεί προσεκτικά προκειμένου να καλύψουν ή να συμπληρώσουν τα κενά που υπάρχουν στο ιστορικό πλαίσιο, μέσα από προοπτικές και εμπειρίες που ενδεχομένως αγνοήθηκαν σε μεγάλο βαθμό ή από φωνές που είχαν κατασταλεί ή και αγνοηθεί ενδεχομένως. Η προφορική ιστορία είναι ζωτικής σημασίας για την αποκάλυψη ή τη σύλληψη της ιστορίας των περιθωριοποιημένων ομάδων, των κοινοτήτων που μοιράζονται κοινές μνήμες, πολιτικούς αγώνες και διαμάχες και κοινωνική ιστορία, ενώ ταυτόχρονα αξιοποιείται για να γίνουν κατανοητές οικογενειακές ιστορίες, βιωμένες εμπειρίες και πολλά ακόμα.

⁶³⁰ ΟΗΑ, (2009), ό.π., σελ. 2

⁶³¹ Ritchie, D. (2003). *Doing Oral History*, 2nd Ed., New York: Oxford University Press, σσ. 19-23.

⁶³² Morrissey, C. (2007). Oral history interviews: From inception to closure. In T. Carlton, L. Myers, & R. Sharpless (Eds.), *History of oral history: Foundations and methodology*, Lanham, MD: AltaMira Press, σσ. 160-196.

Μερικές φορές η ιστορία γράφεται για άλλους, από άλλους που δεν διαθέτουν προσωπική εμπειρία. Οι προφορικές ιστορίες για στρατιωτικά γεγονότα, για το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων, για παράδειγμα έχουν γραφεί από διαμεσολαβούμενη ιστορική προοπτική και έτσι στερούνται ανθρώπινης προοπτικής. Η προφορική ιστορία διαχρονικά είναι σε θέση να λειτουργεί συμπληρωματικά, ενώ ταυτόχρονα επεκτείνει σε νέα επίπεδα περιεχομένου, τα υπάρχοντα όρια της ιστορίας. Η μελέτη της μνήμης είναι διεπιστημονική, καθώς συνδέεται με πολυάριθμα πεδία, όπως η ψυχολογία, η ανθρωπολογία, η προφορική ιστορία, η γλωσσολογία, η κοινωνιολογία, οι πολιτιστικές σπουδές και η ιστορία. Ο Portelli εξηγεί ότι η μνήμη είναι μια ενεργή διαδικασία της δημιουργίας εννοιών και νοημάτων. Η μνήμη μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινή ή την ατομική εμπειρία και να συνδέεται με την κοινωνική τάξη, τη φυλή, τα φύλα, την εθνικότητα, την εμπειρία της ζωής, τη δημόσια μνήμη και την ταυτότητα κ.ά.⁶³³

Η μνήμη μπορεί να μελετηθεί μεμονωμένα ή σε ομαδικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα είναι η κοινοτική μνήμη, η μνήμη μιας ομάδας, η εθνική μνήμη, η οικογενειακή μνήμη κ.ά. Όταν γίνεται εξερεύνηση της μνήμης από ανθρωπολογικής άποψης, εντοπίζονται ποικίλες και πολλαπλές προοπτικές όσον αφορά στο νόημα και τη σύσταση της μνήμης. Ο Berliner εξηγεί ότι οι κοινωνικές και πολιτισμικές εμπειρίες, που συλλαμβάνει η μνήμη, καθορίζουν ποιο είμαστε ως άτομα και ως κοινωνία, ακόμα και αν αυτό μπορεί να είναι αμφιλεγόμενο ή διαφορούμενο. Υπάρχει ανάγκη για περαιτέρω έρευνα ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι θυμούνται και επαναφέρουν στη μνήμη τους, τι επηρεάζει τις αντιλήψεις και τις αφηγήσεις τους και τι ψυχολογικά φίλτρα χρησιμοποιούν. Η μελέτη Berliner επικεντρώνεται στις προκλήσεις και τα ζητήματα που προκύπτουν από εκείνους που εξετάζουν την έννοια της μνήμης στις ανθρωπολογικές μελέτες. Ισχυρίζεται ότι η ετικέτα της μνήμης αποσκοπεί να πιαστεί από το παρελθόν που φέρουν οι άνθρωποι, πως διαμορφώνονται από αυτό και αυτό το παρελθόν μεταβιβάζεται στον χρόνο⁶³⁴.

Η αφήγηση είναι μια ενεργητική διαδικασία ,στην οποία κάποιος συμμετέχει στην προφορική ιστορία και το επόμενο βήμα της είναι τα πάρει λόγια αφηγητών και να

⁶³³ Portelli, A. (2006). What makes oral history different? In R. Perks & A. Thomson (Eds.), *The oral history reader*. (32-42). London, UK: Routledge , σελ. 37.

⁶³⁴ Berliner, D. (2005). The abuses of memory: Reflections on the memory boom in Anthropology, *Anthropological Quarterly*, Vol.78,(1), 197-211, σσ. 200-201.

τα δέσει μαζί σε μια αφήγηση. Ο όρος «αφήγηση» είναι η βάση της διαδικασίας της προφορικής ιστορίας. Κατά την εστίαση στην αφήγηση ο ιστορικός όχι μόνο διερευνά αυτό που λέγεται, αλλά και το πώς κοινωνείται, το πώς οργανώνεται, μοιράζεται και κατασκευάζεται. Η διαδικασία της συνέντευξης επιτρέπει τον διαμοιρασμό και τη κοινοποίηση της αφήγησης, η οποία λαμβάνει βαθύτερο νόημα, όταν διερευνάται για μοτίβα, λογική, γλωσσολογία, γλώσσα και συνείδηση. Οι αφηγήσεις θα διαφέρουν από άτομο σε άτομο, αλλά επίσης επηρεάζονται από τον συνεντευξιαστή. Η αφήγηση είναι κάτι παραπάνω από έναν απλό διαμοιρασμό ιστοριών. Είναι επικοινωνία, είναι έκφραση της ελεύθερης βούλησης του συνεντευξιαζόμενου προς αυτόν που ζητά τη συνέντευξη να του περιγράψει τα περιστατικά που βίωσε, όπως τα βίωσε και να του μεταφέρει τις εικόνες, τις παραστάσεις και τα συναισθήματα που έζησε. Έτσι, οι όποιες συνεντεύξεις λαμβάνονται, καθορίζονται από την ανθρώπινη εμπειρία και αποκτούν νόημα μέσα από την περιγραφή των κοινωνικών, πολιτιστικών αλλά και των συναισθηματικών συμβάντων της ζωής. Στη διαδικασία αυτή διαμοιρασμού, η αφήγηση που κατασκευάζεται από τη μνήμη, κοινωνείται και διερευνάται από τον ιστορικό, για να αναζητήσει και τον εντοπισμό βαθύτερου νοήματος, κατανόησης και εγκυρότητας. Η αφηγηματική θεωρία εφαρμόστηκε και αξιοποιήθηκε από τον Portelli στα πολυάριθμα έργα του, στα οποία επικεντρώνεται στην υποκειμενικότητα. Δηλώνει ότι χρησιμοποιεί τη λογοτεχνία, τη λαογραφία και τη γλωσσολογία για να αναπτύξει μια μέθοδο για τη μελέτη της υποκειμενικότητας εστιάζοντας στις λεκτικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν οι αφηγητές⁶³⁵.

Ο εκάστοτε ιστορικός μελετητής πρέπει μέσα από την αφήγηση του συνεντευξιαζόμενου να διαισθάνεται, να μεταφέρεται νοερά στο παρελθόν, έτσι η πρόσληψη των επιπρόσθετων πληροφοριών από την αφήγηση να τον οδηγήσουν στα στοιχεία τη δομής του ιστορικοκοινωνικού γίνεσθαι της εποχής. Ιδιαίτερα δε, αν μιλάμε για την περίοδο του Β΄Π.Π., να μπορέσει να κατανοήσει το φαινόμενο της επικράτησης του εθνικοσοσιαλισμού στην Γερμανία, την αντίσταση των ανθρώπων – όπου αυτή υπήρξε – για την κατάλυση αυτού, τη δράση των υποκειμένων που εκπροσώπησαν τόσο τη μια, όσο και την άλλη πλευρά και τελικά μέσα από αυτή τη διαδικασία, να κατακτήσει το στόχο της καλλιέργειας της ιστορικής σκέψης, αλλά και της μεταφοράς των γεγονότων, που συνέβησαν τότε, στο σήμερα.

⁶³⁵ Portelli, A. (1991). *The death of Luigi Trastulli and other stories*. Albany, NY: State University of New York Press, σελ. xii.

Βέβαια, στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε πως έχουν διατυπωθεί πολλές ενστάσεις για την αξία της προφορικής ιστορίας, επειδή είναι απόλυτα συνυφασμένη με τη μνήμη. Ο Σμυρναίος υποστήριζε σχετικά με τις ενστάσεις τα ακόλουθα: *«Πιο συγκεκριμένα οι ενστάσεις αφορούν:*

- α) την εγγενή διαφορά που υφίσταται ανάμεσα στην εμπειρία και την αφήγηση,*
- β) την αδυναμία και την ανικανότητα της μνήμης να αποτυπώσει πιστά το παρελθόν,*
- γ) την εγγενή τάση του ανθρώπινου μυαλού να κατασκευάζει αφηγηματικές σειρές εκεί που τα γεγονότα είναι αποσπασματικά και ασύνδετα,*
- δ) το μεγάλο χρονικό διάστημα που έχει περάσει από τα γεγονότα που αφηγούνται και τις πανουργίες που συνειδητά ή ασυνείδητα, παίζει η μνημονική λειτουργία στην εκφορά της αφήγησης,*
- ε) τα κίνητρα και τα συναισθήματα του αφηγητή αλλά και του ερευνητή στ) τις αλλοιώσεις που οι σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στον ερευνητή και στον αφηγητή επιφέρουν το τελικό αποτέλεσμα,*
- ζ) τις διαφορές ανάμεσα στο προφορικό, αποσπασματικό ή ασυνάρτητο λόγο που εκφέρει ο αφηγητής και στην πιστή ή ανακριβή καταγραφή του από τον ερευνητή σε ένα μεταγενέστερο μάλιστα χρόνο,*
- η) την αναγκαστική απουσία της σωματικής γλώσσας του αφηγητή στο τελικό κείμενο.»⁶³⁶*

Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι η μνήμη, όπως μπορεί να καταγραφεί μέσα από τις διαδικασίες της έρευνας στο πλαίσιο της προφορικής ιστορίας είναι ένα πολύ σοβαρό εργαλείο στα χέρια του εκάστοτε μελετητή. Είναι αληθές, σύμφωνα με τον Γκότοβο,⁶³⁷ ότι ο Β΄ Π.Π., παρουσιάζει μια ιδιαίτερη ιστορική πραγματικότητα για τον εκάστοτε μελετητή. Σήμερα βρισκόμαστε σε μια περίοδο, όπου η πρόσβαση σε ημερολόγια, πρωτόκολλα, αρχεία εγγράφων, αρχεία διαταγών μάχης και αρχεία αναφορών της

⁶³⁶ Σμυρναίος Α., ό.π., σελ. 90-91.

⁶³⁷ Γκότοβος, Αθ. (2013), ό.π., σελ. 20-21.

εποχής είναι προφανώς προσβάσιμα. Αυτό όμως, το γνωρίζουν και οι σύγχρονοι υπεύθυνοι για τη συλλογή των εν λόγω στοιχείων. Ενίοτε λοιπόν, έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο της αφαίρεσης ή και ακόμα αυτής της καταστροφής των στοιχείων από τους εν λόγω υπεύθυνους, έτσι ώστε να μην καθίσταται εφικτή η αναπαραγωγή των συμβάντων, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που χρειάζεται τα εμπλεκόμενα σε αυτά πρόσωπα να λογοδοτήσουν. Το συγκεκριμένο όμως αρχειακό υλικό δεν είναι το μόνο που θα μπορούσε να αποτελεί την πηγή των πληροφοριών που αφορούν το παρελθόν. Για τον Β΄ Π.Π. υπάρχουν αναφορές για γεγονότα στα οποία συμμετείχαν οι ίδιοι οι συντάκτες αυτών, οι οποίοι όμως έδρασαν σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό για το οποίο το αρχειακό υλικό στα επίσημα αρχεία των κρατών αναφέρεται. Προσωπικά ημερολόγια, προσωπικές επιστολές, προφορικές μαρτυρίες, απομνημονεύματα και άλλου είδους αφηγήσεις των αυτόπτων μαρτύρων μπορούν επίσης να αποτελέσουν ιστορική πηγή για τον σημερινό ιστορικό μελετητή. Αν και, *«οι αφηγήσεις αυτές υστερούν απέναντι στα επίσημα αρχεία κατά το ότι ο αφηγητής μπορεί να είναι πολύ μακριά γεωγραφικά και διοικητικά από τα κέντρα λήψεως των αποφάσεων και δεν μπορεί να γνωρίζει τα ευρύτερα πλαίσια, μέσα στα οποία έχει σχεδιαστεί σε χρόνο προγενέστερο, η δράση την οποία βλέπει να εκδηλώνεται σε σχέση με τον εαυτό του και την οποία καταγράφει στις αφηγήσεις του»*,⁶³⁸ θεωρούμε ότι οι βιοματικές αυτές εμπειρίες μπορούν να αποτελέσουν εκείνο το όχημα μεταφοράς μας στο παρελθόν, και να διαισθανθούμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έδρασαν οι εμπλεκόμενοι και να αντιληφθούμε, να γνωρίσουμε, όχι μόνο τα γεγονότα, αλλά και να καλλιεργήσουμε την ιστορική μας σκέψη. Επομένως, ως τέτοιες οι μαρτυρίες αυτές είναι ίσης αξίας με το έγγραφο υλικό των πηγών που συναντά κανείς στα επίσημα τηρούμενα αρχεία των Κρατών. Σήμερα και όσο απομακρυνόμαστε από τα γεγονότα του Β΄ Π.Π. οι βιογραφικού τύπου αναφορές είναι όλο και πιο δύσκολο να εξευρεθούν επειδή:⁶³⁹

Πρώτον, πολλοί από τους πρωταγωνιστές που έζησαν τα γεγονότα δεν στάθηκαν τυχεροί για να τα αφηγηθούν. Εκτελέστηκαν πριν προλάβουν να το κάνουν.

Δεύτερον, αρκετοί από αυτούς που έζησαν τα γεγονότα και κατάφεραν να διασωθούν, δεν αντέχουν να ξαναζήσουν την οδυνηρή εμπειρία αναβίωσης των γεγονότων αυτών αφηγούμενοι και ενθουμούμενοι αυτά.

⁶³⁸ Γκότοβος Αθ. (2013),, ό.π., σελ 21.

⁶³⁹ Γκότοβος Αθ. (2013),, ό.π., σελ 22.

Τρίτον, ορισμένοι αφηγούνται τα γεγονότα ,αφού κατάφεραν να διασωθούν, αλλά μόνο σε συγγενείς και φίλους, καθόσον θεωρούν ότι δεν αφορά κανέναν άλλο προσωπική οδυνηρή τους εμπειρία.

Τέταρτον, επειδή πολλοί σχεδιάζουν ή σκοπεύουν να γράψουν για όσα βίωσαν, αλλά ποτέ δεν βρίσκουν την ευκαιρία να το κάνουν.

Πέμπτον, επειδή δεν βρίσκεται κάποιος να προβεί στη διάχυση της πληροφορίας που υπάρχει καταγεγραμμένη είτε στο γραπτό κείμενο, είτε με τις προφορικές μαρτυρίες, με τη σύνταξη ενός άρθρου ή ενός βιβλίου.

Η προσπάθειά μας και η έρευνά μας έχει καθαρά αυτόν τον προσανατολισμό. Να συμβάλλουμε ,ώστε να ανατραπούν οι ανωτέρω ανασταλτικοί παράγοντες και να καταστήσουμε εφικτό τη μεταφορά των γεγονότων του παρελθόντος που έλαβαν χώρα στην κατοχική Κρήτη στο σήμερα, έτσι ώστε να παραμείνουν καταγεγραμμένα, ενώ παράλληλα να συμβάλλουμε στην παιδαγωγική της τοπικής και προφορικής ιστορίας, εισάγοντας και προτείνοντας σχέδια μαθήματος, ώστε να βελτιωθεί η διδακτική αυτής.

4.4 Οι Βασικές Έννοιες και η Εξέλιξη της Προφορικής Ιστορίας

Η προφορική ιστορία αντί να αντικαταστήσει προηγούμενες αλήθειες με εναλλακτικές, κατέστησε σαφή την αμφιλεγόμενη ποιότητα της ιστορικής αλήθειας αυτής καθαυτής. Ωστόσο, η έμπνευση για την πραγματικότητα, το γεγονός και η αλήθεια είναι απαραίτητες για το έργο του ιστορικού ακόμα και για την παρούσα διατριβή. Αν και είναι γενικά παραδεκτό ότι στην ιστορία υπάρχει η βεβαιότητα ότι πολλές αλήθειες δεν αποκαλύπτονται και παραμένουν άγνωστες, οποιοδήποτε είδος αναζήτησης παρέχει τη δυνατότητα εστίασης και σκοποθεσίας σε οτιδήποτε επιχειρείται. Ο Portelli υποστηρίζει ότι η προφορική ιστορία παρέχει μια προοπτική της ιστορικής εμπειρίας, η οποία μπορεί να διαφέρει από άτομο σε άτομο. Ωστόσο, η κατανόηση των νοημάτων πίσω από τις ποικίλες αφηγήσεις, σε συνδυασμό με την πρόσθετη τεκμηριωμένη έρευνα ως παραπομπή, παρέχει μόνο στους ιστορικούς μια βαθύτερη ανάλυση του παρελθόντος. Ο Portelli ξεκίνησε την ενασχόλησή του με την προφορική ιστορία με επικέντρωση στην καταγραφή, τη διάσωση και την ανάλυση της μνήμης που είτε μένει στο περιθώριο είτε καταστέλλεται. Όταν ο Portelli αισθάνθηκε την ανάγκη να εντοπίσει, να συλλέξει και να καταγράψει τις φωνές εκείνων που βίωσαν τις πολιτιστικές συγκρούσεις της δεκαετίας του 1960, συνέβαλε καταλυτικά στην περαιτέρω ανάπτυξη, τη μελέτη και τη διεύρυνση της εφαρμογής και της μεθοδολογικής δομής της προφορικής ιστορίας⁶⁴⁰.

Η προφορική ιστορία (*oral history*) εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Ευρώπη τη δεκαετία του 70 και αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως συμπληρωματική πηγή στην περίπτωση που υπήρχε έλλειψη γραπτών πηγών.⁶⁴¹

Η ουσιαστική όμως, έναρξη της χρήσης και ανάπτυξης της βιογραφικής ή βιοματικής προσέγγισης συντελείται μεταπολεμικά κατά τη δεκαετία του 1960, όπως πιο αναλυτικά θα παρουσιαστεί παρακάτω, με την ίδρυση του “Συνδέσμου Προφορικής Ιστορίας – *Oral History Association – OHA*”. Η τάση αυτή των ιστορικών εκείνης της εποχής οφείλεται κυρίως στην ανάγκη να ερμηνευθούν ορισμένα κοινωνικά φαινόμενα

⁶⁴⁰Portelli, (1991), ό.π., σσ. x-xii

⁶⁴¹ Κωνσταντάρος, Κ. (2018). *Η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση*, . Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ.128.

και συλλογικές δράσεις, που δεν ήταν δυνατόν να μελετηθούν με τις παραδοσιακές μεθόδους της έρευνας των ιστορικών πηγών. Διαφαίνεται επομένως, πως η βιογραφική προσέγγιση των γεγονότων και η έρευνα μέσω της προφορικής ιστορίας δημιουργήθηκε εξαιτίας της ανεπάρκειας των ποσοτικών αναλύσεων να ερμηνεύσουν τα κοινωνικά φαινόμενα και συγκεκριμένα τις διαδικασιών μέσα από τις οποίες διαμορφώνονταν οι ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές. Παρατηρήθηκε ότι τα όποια γραπτά κείμενα που χρησιμοποιούνταν ως πηγές, δεν μπορούσαν να αποτυπώσουν τη δομή της καθημερινής ζωής, τα κίνητρα των ανθρώπων που τη διαμόρφωναν με τις πράξεις ή τις ιδέες τους, καθώς και το πλέγμα και τη συσχέτιση των όποιων κοινωνικών σχέσεων δημιουργούνταν. Η εφαρμογή της βιογραφικής προσέγγισης δείχνει τη «*μετάβαση από την τάση για γενίκευση σε απόψεις πιο συγκεκριμένες, οι οποίες μπορούν ελεγχθούν εμπειρικά*». Έτσι, σταδιακά με την ανάπτυξη της μεθόδου αυτής από τους ιστορικούς επιστήμονες της εποχής, επιτυγχάνεται η διάδοση του ρεύματος της προφορικής ιστορίας. Με τη συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών και βιωμάτων, η προφορική ιστορία προσπαθεί να εμπλουτίσει τις πηγές της ιστορίας και το αρχειακό της υλικό, με απώτερο σκοπό να συνδέσει τις εμπειρίες των απλών ανθρώπων με το κοινωνικό συγκεκριμένο.⁶⁴²

Η προφορική ιστορία συμβάλλει στην ανασύσταση του παρελθόντος, μέσω της καταγραφής, της διατήρησης και της ερμηνείας των προσωπικών βιωμάτων των πληροφορητών.⁶⁴³ Συνήθως διαδίδεται από στόμα σε στόμα, συνεπώς μπορεί να ενταχθεί, έστω και έμμεσα στην άυλη πολιτιστική κληρονομιά και αφορά κατά κύριο λόγο σε μαρτυρίες που σχετίζονται με πρόσφατα συμβάντα, γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις.⁶⁴⁴ Ο Vansina διατυπώνει ότι η προφορική ιστορία, ως μέρος της παράδοσης μπορεί να είναι αξιόπιστη, εάν και εφόσον αναφέρεται στο πρόσφατο παρελθόν. Μόνο έτσι τα δεδομένα που θα προκύψουν από τις βιογραφικές αφηγήσεις και μαρτυρίες, μπορούν να τεθούν σε κριτική και συγκριτική ανάλυση, προκειμένου να αξιολογηθούν ως ορθά. Εξάλλου, πολύ σημαντικό είναι να λαμβάνει χώρα διαρκής ανατροφοδότηση, έτσι ώστε το ερευνητικό υλικό να συνεχίσει να αναπτύσσεται. Σε

⁶⁴² Θανοπούλου, Μ., & Πετρονώτη, Μ., (1987). Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 64, 20-42. doi: <https://doi.org/10.12681/grsr.641>, σελ. 22-23.

⁶⁴³ Θανοπούλου, Μ. & Πετρονώτη, Μ., ό.π, σελ. 25.

⁶⁴⁴ UNESCO (2003). Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, (Article 2-Definitions). Ανακτήθηκε στις 17/11/2018 από: <https://ich.unesco.org/en/convention>

γενικές γραμμές οι ερευνητές θεωρούν τις προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις, είτε ως μη αξιόπιστες, είτε με μικρό ποσοστό αλήθειας, είτε με αμφιλεγόμενο βαθμό αλήθειας, είτε με αναμφισβήτητο πυρήνα αλήθειας, είτε ότι πρέπει να υπόκεινται στις αρχές της μεθοδολογίας του ιστορικού λόγου και σε διεξοδικό έλεγχο.⁶⁴⁵

Σύμφωνα με τους Verhaegen (1974) και Gerard-Libois (1993), η προφορική ιστορία αποτελεί ένα είδος άμεσης ιστορίας, που βασίζεται στις αναμνήσεις των ανθρώπων, είτε ατομικά είτε συλλογικά, οι οποίες ανάγονται σε κύρια πηγή πληροφοριών, ιστορικών δεδομένων και γνώσεων.⁶⁴⁶ Όσο πιο κοντινή είναι η χρονική απόσταση των αφηγήσεων από τα γεγονότα τόσο πιο καταλυτική είναι η συμβολή τους στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης.⁶⁴⁷ Ο Perks χαρακτηρίζει την προφορική ιστορία ως «ζώσα», καθώς αφορά ιστορίες και βιώματα της ζωής των ανθρώπων, οι οποίοι μέχρι τότε μπορεί να παρέμεναν στο περιθώριο της ιστορίας, ανεξαρτήτως αν η τελευταία πρόκειται για ηρωική ή γεγονотоλογική.⁶⁴⁸ Στο επίκεντρο της προφορικής ιστορίας αναμφισβήτητα εντοπίζεται η συνέντευξη, η οποία σύμφωνα με τον Barthes αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα. Το πρώτο, είναι το λεγόμενο «εσωτερικό», που αφορά στο περιεχόμενο τη σημασία και τα νοήματα που φέρουν οι λόγοι και οι λέξεις που επικοινωνεί ο συνεντευξιαζόμενος.⁶⁴⁹ Ουσιαστικά πρόκειται για τη γραμματική, τη φιλολογική και κυρίως τη γλωσσολογική διάρθρωση της συνέντευξης, η οποία ούτως ή άλλως διέπεται από ξεχωριστούς κανόνες, που διαφέρουν παρασάγγας από εκείνους του γραπτού ιστορικού λόγου.⁶⁵⁰ Το δεύτερο επίπεδο είναι της ανάλυσης, στο οποίο αναδεικνύεται η σχέση και η σύνδεση συνεντευξιαστή-συνεντευξιαζόμενου, σηματοδοτούνται και ερμηνεύονται οι αφηγήσεις και δομείται το επικοινωνιακό

⁶⁴⁵ Vansina, J., Wright, H.M., Leydesdorff, S., & Tonkin, E. (1961). *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315125855>, σελ. 6.

⁶⁴⁶ Verhaegen, B. (1974) *Introduction à l'histoire immédiate. Essai de méthodologie qualitative*. Gembloux: Duculo. Επίσης και Gerard-Libois, J. (1993). *Le CRISP, le Zaïre et l'Histoire immédiate*. In Omasombo Tshonda J. (ed.), *Le Zaïre à l'épreuve de l'histoire immédiate*, (243-246), Paris: Karthala, σελ. 243-246.

⁶⁴⁷ Vansina, J. (1985). *Oral Tradition as History*, London: James Currey, σελ. 13.

⁶⁴⁸ Perks, R. (2009). *Practical Advice: Getting Started What is Oral History?* British Library - Oral History Society, June, σελ. 1. Επίσης και Rowbotham, S. (1973). *Hidden from History*, London: Pluto, σσ. 4 & 97.

⁶⁴⁹ Barthes, R. (1977). *Μυθολογίες - Μάθημα*. (Κ. Χατζηδήμου, & Ι. Ράλλη, Μεταφρ.) Αθήνα: Ράππα, σσ. 50-58.

⁶⁵⁰ Grele, R. (2007). Oral history as evidence. In: Charlton, T., Myers, L. & Sharpless, R., (eds.), *History of Oral History. Foundations and Methodology*, (9-32), Plymouth: AltaMira Press, σελ. 43

πλαίσιο.⁶⁵¹ Το τρίτο και τελευταίο επίπεδο αφορά στις αναμνήσεις του αφηγητή, δηλαδή στις μνήμες του ως προς τον χρόνο και τον χώρο που τον περιβάλλουν, οι οποίες ενδεχομένως σχετίζεται με συγκεκριμένα γεγονότα, με ένα ιδιαίτερο συμβάν ή μια ορισμένη κατάσταση. Κατά το στάδιο αυτό λαμβάνει χώρα η ατομική ερμηνεία και η κοινωνική κατασκευή.⁶⁵²

Το πεδίο της έρευνας της προφορικής ιστορίας φαίνεται ακόμα παρθένο καθώς καταγράφει μνήμες ανθρώπων που ανήκουν στο περιθώριο της ιστορίας και η επίσημη ιστορία δεν ενδιαφέρεται να τις καταγράψει με αποτέλεσμα, όντας ένα είδος «κρατικοεπίσημης» ιστορίας να μην είναι πλήρης, να παρουσιάζεται ως μονοδιάστατη και ίσως ασυνεχής. Η προφορική ιστορία με τον τρόπο αυτό διαφοροποιείται από το πλαίσιο της γενικής ιστορίας και γι' αυτό προκλήθηκαν και έντονες αντιπαράθεσεις από τους υπέρμαχους αυτής. Η ενασχόλησή της με ομάδες ανθρώπων που βρίσκονται στο περιθώριο από την επίσημη-γενική ιστορία και η ανάδειξη νέων δεδομένων υποχρεώνει την ιστορία σε νέες αναγνώσεις. Η προφορική ιστορία γίνεται ένα νέο εργαλείο στην υπηρεσία της ιστορικής έρευνας και της διδακτικής της ιστορίας. Με την καταγραφή του προφορικού λόγου αποτυπώνονται ιδεολογίες, νοοτροπίες, αντιλήψεις, τρόποι πρόσληψης της πραγματικότητας, καθώς και αντιστάσεις και συμπεριφορές που απορρέουν από αυτές. Ο τρόπος που οι απλοί άνθρωποι βιώνουν τα ιστορικά γεγονότα και η αντίδραση τους σε αυτά φαίνεται με τον προφορικό λόγο με αποτέλεσμα να διαφωτίζεται η ιστορική αλήθεια και να έρχονται στο φως αθέατες πλευρές της.⁶⁵³

⁶⁵¹ Benjamin, A. (1969). *The Helping Interview*, Boston: Houghton Mifflin & Company, σελ. 84.

⁶⁵² Tonkin, E. (1992). *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*. Cambridge: Cambridge University Press, σσ. 66-82.

⁶⁵³ Κωνσταντάρος Κ., ό.π. σελ. 129.

4.5 Προφορική Ιστορία : Το Ιστορικό της Υπόβαθρο

Πολλές συζητήσεις γίνονται γύρω από την πραγματική προέλευση της προφορικής ιστορίας. Εκατοντάδες πολιτισμοί με αρχαίες καταβολές έχουν καταστήσει γνωστή την ιστορία τους μέσω των προφορικών πηγών, που μεταδίδονταν από στόμα σε στόμα στο πέρασ των αιώνων. Μεγάλοι πόλεμοι, μάχες, λιμοί, παραδόσεις, ιστορίες θανάτων και επιδημιών γνωστοποιήθηκαν από γενιά σε γενιά ως προφορικές παραδόσεις. Ο ιστορικός Sharpless υποστηρίζει ότι ο Έλληνας ιστορικός Ηρόδοτος απασχολούσε ιδιώτες για να συλλέγουν πληροφορίες μέσω συνεντεύξεων κατά πρόσωπο, έτσι ώστε να συγκεντρώνουν πληροφορίες για τους Περσικούς Πολέμους. Αυτή η πρακτική, αναμφίβολα συνέβαλε στη συλλογή και τη διατήρηση της ελληνικής και όχι μόνο παράδοσης. Οι προφορικές ιστορίες αξιοποιήθηκαν για να γίνουν ευρέως γνωστές στο κοινό οι ιστορίες των σκλάβων και των κοινωνικών ελίτ, οι φυσικές καταστροφές, οι λαϊκές παραδόσεις, οι πολιτισμοί των φυλών κ.ά. και για να εκπαιδευτούν οι επερχόμενες γενιές γύρω από ζητήματα κουλτούρας.⁶⁵⁴

Η προφορική ιστορία χρονολογείται από τότε που εντοπίζονται καταγεγραμμένες αναφορές της προφορικής παράδοσης, συνεπώς η πορεία της είναι παράλληλη με εκείνη της ιστορίας της ανθρωπότητας.⁶⁵⁵ Πριν από την ανακάλυψη της γραφής και τη διάδοσή της, η συλλογική και ατομική μνήμη μεταβιβάζονταν από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικής παράδοσης, της οποίας οι φορείς ήταν συνήθως πρόσωπα υψηλού κοινωνικού κύρους, που καταλάμβαναν υψηλές θέσεις της κοινωνικής ιεραρχίας. Εκτός από τον Ηρόδοτο που αναφέρθηκε στην προηγούμενη παράγραφο, ο Θουκυδίδης αξιοποίησε μια πληθώρα προφορικών μαρτυριών προκειμένου να συλλέξει και να διασταυρώσει τις πληροφορίες του, ώστε να συγγράψει την ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου με συστηματικότητα, ακρίβεια και επιστημονικότητα.⁶⁵⁶ Επιπλέον, σύμφωνα πάντα με τον Sharpless, ο Κινέζος αυτοκράτορας της Δυναστείας των Zhou, διέταξε την καταγραφή των προφορικών μαρτυριών για τον εμπλουτισμό

⁶⁵⁴ Sharpless, R. (2007). *The History of Oral History*. In: Charlton T., Myers L. & Sharpless R., (eds.), *History of Oral History. Foundations and Methodology*. (9-32). Plymouth: Alta Mira Press, σελ. 9.

⁶⁵⁵ Starr, L. (1977). *Oral history*. In: Allen Kent et al. (ed.), *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Vol. 20. New York: Marcel Dekker, σελ. 40.

⁶⁵⁶ Vansina, J. (1965). *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*. Wright, H. M. (trans), Aldine Publishing, σσ. 4, 7, 154, 168-169.

του έργου των ιστορικών, ενώ ο Ηρωδιανός στη Ρώμη συμπεριλαμβάνει στις ιστορικές του πηγές, εκτός από τα γραπτά τεκμήρια και τις αφηγήσεις των αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων.⁶⁵⁷

Μέχρι τον 18^ο αιώνα, έχουν καταγραφεί σημαντικές περιπτώσεις αξιοποίησης των προφορικών ιστορικών πηγών στο πλαίσιο συγγραφής ιστορίας, όπως είναι η εκκλησιαστική ιστορία του Bede, η ιστορία των Αζτέκων του de Sahagún κ.ά. Την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε ανάπτυξη της αυτοβιογραφίας και της βιογραφίας μεταξύ των οποίων καταγράφονται περιπτώσεις βιογραφικών αφηγήσεων που περιγράφουν την καθημερινή ζωή των εργατών, ενώ δημοσιεύτηκαν τα πρώτα έργα κοινωνικής ιστορίας (Millar, Mayhew, Booth, Michelet κ.ά.), στα οποία αξιοποιήθηκαν προσωπικές μαρτυρίες για την προσέγγιση ζητημάτων που εντοπίζονταν στο περιθώριο της ιστορίας και της κοινωνίας γενικότερα, όπως οι συνθήκες διαβίωσης, η θέση της γυναίκας κ.ά.⁶⁵⁸

Σε αντίθεση με την Ευρώπη, όπου η ιστοριογραφία μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα βασιζόταν αυστηρά στη συλλογή και την εξακρίβωση των πληροφοριακών δεδομένων μέσω των αρχειακών γραπτών πηγών στις Η.Π.Α., αναγνωρίστηκε από πολύ νωρίς η αναγκαιότητα προσέγγισης των ζωντανών αφηγήσεων και μνημών για τον εμπλουτισμό της ιστορίας, που ήταν καταγεγραμμένη σε μεγάλες συλλογές κυρίως χειρογράφων και βιβλίων.⁶⁵⁹ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η προφορική ιστορία άρχισε να αναδεικνύεται σε ερευνητικό εργαλείο λόγω της Μεγάλης Ύφεσης. Ιστορικοί και μελετητές άρχισαν να χρησιμοποιούν την προφορική ιστορία για να συλλέγουν πληροφορίες για τις ζωές των ανθρώπων της δεκαετίας του 1930, όταν και θεσπίστηκαν τα οικονομικά μέτρα της Νέας Συμφωνίας (New Deal). Ιστορικά, η ανάγκη συλλογής και διατήρησης προφορικών ιστοριών στις Η.Π.Α. εντοπίζεται στο έργο του Allan Nevins, ο οποίος δημοσίευσε το βιβλίο *Η πύλη στην Ιστορία* (1938), προκειμένου να καταγράψει προσωπικές ιστορίες για τη Μεγάλη Ύφεση από εκείνους που έζησαν τα γεγονότα. Η δραστηριότητα αυτή του Nevins είχε ως αποτέλεσμα να καθιερωθεί τομέας Προφορικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κολούμπια και σταδιακά να συσταθούν Περιφερειακά Γραφεία Προφορικής Ιστορίας σε άλλα σημαντικά

⁶⁵⁷ Sharpless, (2007), ό.π., σελ. 9.

⁶⁵⁸ Thompson, P. (2002). *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική Ιστορία*. (Βαν Μπουσχότεν, Ρ. & Ποταμιάνος, Ν. μτφρ). Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις, σελ. 75.

⁶⁵⁹ Hart, J. D. (1980). Foreword. *Catalogue of the regional oral history office 1954-1979*. (S. Riess, & W. K. Baum, Eds.) Berkeley, CA: Bancroft Library, University of California, σσ. 241-256.

πανεπιστημιακά ιδρύματα των Η.Π.Α., όπως το UCLA, το Berkley κ.ά. Όπως υποστήριζε ο Nevins αρμοδιότητα του ιστορικού είναι να «αφηγείται» τα γεγονότα του παρελθόντος, όχι όπως αυτά προβάλλονται από τις μαρτυρίες απρόσωπων φορέων της ιστορίας, αλλά όπως αυτά γίνονται αντιληπτά από τα άτομα που τα βίωσαν και που άκουσαν για αυτά, είτε ατομικά είτε συλλογικά. Ο ιστορικός που λαμβάνει υπόψη του τις απόψεις των ζώντων ανθρώπων ως μέρη της ιστορίας, θα πρέπει να εργάζεται με ευσυνειδησία, με σύστημα, με οργάνωση και με ακεραιότητα, ώστε να δημιουργήσει ένα επαρκές αρχείο προφορικής ιστορίας.⁶⁶⁰ Από το 1950 και έπειτα θεωρείται ότι αναγνωρίστηκε πλήρως η αξία της προφορικής ιστορίας. Στην Ευρώπη και συγκεκριμένα στο Ηνωμένο Βασίλειο τη δεκαετία του 1960 διεξήχθησαν 90 μεγάλα έργα προφορικής ιστορίας.

Το 1942 ο συγγραφέας Joe Gould γνωστοποίησε ευρέως τον όρο «προφορική ιστορία», όταν δημοσίευσε στην εφημερίδα *New Yorker* μέρος του έργου του, στο οποίο επιδίωξε να καταγράψει τους ιδιαίτερους ρυθμούς της ζωής των ανθρώπων στη Νέα Υόρκη μέσα από αυτά που είδε ή άκουσε. Μεγάλο μέρος του έργου του αποτελείται από καταγεγραμμένους διαλόγους, οι οποίοι παρατέθηκαν είτε περιληπτικά είτε αυτολεξεί, με τους συνεντευξιαζόμενους να είναι κυρίως απλοί εργαζόμενοι πολίτες.⁶⁶¹ Σύμφωνα με τον Starr, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, παρατηρήθηκε έντονη δράση στον προσδιορισμό του τρόπου διαχείρισης των ευαίσθητων μερών των βιογραφικών αφηγήσεων και μαρτυριών από τον ερευνητή. Μετά τον ικανοποιητικό καθορισμό των βασικών αρχών της μεθοδολογίας, το 1960 σημειώθηκε σημαντική ανάπτυξη της προφορικής ιστορίας και επικράτησε η αντίληψη περί της υποκειμενικής ερμηνείας των γεγονότων και των καταστάσεων.⁶⁶² Συγκεκριμένα, την ίδια δεκαετία επικράτησε η άποψη ότι η ιστορία της ζωής των ανθρώπων ανάγεται ως μέθοδος κοινωνικής έρευνας, καθώς εκλαμβάνεται ως ισότιμη της υποκειμενικής ερμηνείας. Η ιστορία της ζωής των απλών ανθρώπων άρχισε να θεωρείται τεκμήριο που λειτουργούν ενισχυτικά στην υποκειμενική προσέγγιση της

⁶⁶⁰ Nevins, A. (1966). Oral History: How and Why It Was Born. In: Dunaway, D. & Baum, W., (eds), *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. London: Altamira Press, σελ. 31

⁶⁶¹ Zeitlin, S. (2000). The Oral History of Our Time. *City Lore*. Vol. 20. New York. Επίσης και Mitchell, J. (2000). *Joe Gould's Secret* (Tie-in-edition). Modern Library, σσ. 12-13.

⁶⁶² Starr, L. (1997)., ό.π., σελ. 45.

κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία επιτρέπει πια κάθε νέα και εναλλακτική σημασιοδότηση.⁶⁶³

Το 1966-1967 ιδρύθηκε η *Oral History Association* (OHA)⁶⁶⁴ με σκοπό να εκπαιδεύει τους πολίτες στα ζητήματα της προφορικής ιστορίας και να κοινωνεί τα έργα και τις πρακτικές της. Για τους σκοπούς αυτούς ανέλαβε τη δημοσίευση εγχειριδίων, οδηγών και φυλλαδίων μέσω των οποίων αποκαλύφθηκαν οι πολυάριθμες πτυχές της προφορικής ιστορίας. Μερικές από αυτές σχετίζονται με τη δεοντολογία, τα πρότυπα, τις κοινές πρακτικές και τους στόχους της προφορικής ιστορίας.⁶⁶⁵ Την ίδια δεκαετία κυκλοφόρησε στο εμπόριο το φορητό μαγνητόφωνο, το οποίο διευκόλυνε σημαντικά τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων και την καταγραφή των δεδομένων,⁶⁶⁶ όπως επίσης δημοσιεύτηκε ο πρώτος κατάλογος 130.000 περίπου σελίδων με προφορικά τεκμήρια και περιλήψεις του πανεπιστημίου Columbia, καθώς και ο πρώτος οδηγός προφορικής ιστορίας από τον Tyrrell, ο οποίος εκδόθηκε, υπό τη μορφή 12σέλιδου φυλλαδίου από την American Association for Stateland Local History. Ωστόσο, το 1969, δηλαδή τρία χρόνια αργότερα, η υπεύθυνη του Γραφείου Προφορικής Ιστορίας του πανεπιστημίου Berkeley, Willa Baum εξέδωσε έναν πληρέστερο οδηγό προφορικής ιστορίας. Την ίδια περίοδο, διεξήχθησαν τα πρώτα συνέδρια προφορικής ιστορίας, στα οποία τέθηκαν ζητήματα που αφορούσαν στον όρο και την εννοιολογική του αποσαφήνιση, στη σημασία της καταγραφής των δεδομένων της συνέντευξης, στη συστηματοποίηση των προγραμμάτων και των διαδικασιών προφορικής ιστορίας κ.ά.⁶⁶⁷

Τη δεκαετία του 1970 τέθηκαν τα πιο κρίσιμα ζητήματα όσον αφορά στην προφορική ιστορία. Οι ερευνητές και οι μελετητές επιδίωξαν να μάθουν περισσότερα για την αξιοπιστία και την εγκυρότητα των προφορικών ιστοριών, καθώς παρατηρήθηκε έλλειψη στη θεωρητική βάση της μεθοδολογίας. Για τον λόγο αυτό, οι

⁶⁶³ Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις - Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ Α.Ε., σσ. 121-131.

⁶⁶⁴ Ο Σύνδεσμος Oral History Association (OHA) το 1973 μετονομάστηκε σε Oral History Review (Baum, W. (1996). From the Preface to the First Edition. In: Dunaway D. & Baum W. (eds), *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. London: Altamira Press, σελ. 23).

⁶⁶⁵ Baum, W. (1996)., ό.π., σελ. 23.

⁶⁶⁶ Yow, V. (1994). *Recording oral history: A practical guide for social scientist*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, σελ. 3.

⁶⁶⁷ Evans, G.E. (1987). *Spoken history*. London: Faber & Faber Ltd, σελ. 241. Επίσης και Sharpless, (2007)., ό.π., σελ. 15.

ιστορικοί και όσοι εμπλέκονταν με θέματα προφορικής ιστορίας, έδωσαν έμφαση στο να κατανοήσουν καλύτερα τη διαδικασία, τη δομή και την ποιότητα του προϊόντος της προφορικής ιστορίας. Στο πλαίσιο της αναγκαιότητας για προτυποποίηση άρχισαν να συζητούνται διεξοδικά τα ζητήματα αξιοποίησης και καταγραφής των προφορικών δεδομένων, καθώς επίσης και εκείνο της προσβασιμότητας στα εν λόγω αρχεία των ιστορικών τεκμηρίων. Όσον αφορά στο δεύτερο θέμα, το 1976 σημαντικές πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες δημοσιοποίησαν εκτενή τεκμήρια προφορικής ιστορίας. Παράλληλα, πολλά πανεπιστήμια των Η.Π.Α., όπως το Duke σχεδίασε, οργάνωσε και υλοποίησε προγράμματα προφορικής ιστορίας, που αποσκοπούσαν στη αποκάλυψη μιας διαφορετικής προοπτικής της ιστορίας από την παραδοσιακή που ήταν καταγεγραμμένη από λευκούς άνδρες. Στο πλαίσιο των προγραμμάτων αυτών δόθηκε το «βήμα» σε όλες τις μειονοτικές κοινότητες, που τίθεντο στο περιθώριο της ιστορίας και της κοινωνίας, με απώτερο σκοπό να καταγραφεί μια ιστορία «από κάτω προς τα πάνω».⁶⁶⁸

Την ίδια δεκαετία του 1970 το πανεπιστήμιο Berkeley της Καλιφόρνια οργάνωσε ένα πρόγραμμα προφορικής ιστορίας, που αφορούσε αποκλειστικά στο φεμινιστικό κίνημα και περιλάμβανε την καταγραφή δώδεκα βιογραφικών αφηγήσεων και μαρτυριών, γυναικών που συμμετείχαν πολύ ενεργά στη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων για τις γυναίκες. Παράλληλα, σε ορισμένες περιοχές των Η.Π.Α., όπως Βαλτιμόρη, Νεμπράσκα, Κολοράντο κ.ά., οργανώθηκαν και τέθηκαν σε εφαρμογή προγράμματα προφορικής ιστορίας, τα οποία αποσκοπούν στη συλλογή, την καταγραφή και τη διατήρηση ιστοριών ζωής των κατοίκων τους, προκειμένου να προκαλέσουν το ενδιαφέρον τους για την ιστορία της πόλης, της γειτονίας, της ευρύτερης περιοχής τους, δηλαδή για την ιστορία της αστικής ζωής.⁶⁶⁹

Αξίζει επιπλέον να σημειώσουμε ότι στην υπάρχουσα βιβλιογραφία και στο ίδιο πλαίσιο με τις ανωτέρω ερευνητικές προσπάθειες, το 1980 δημοσιεύτηκε το έργο του White, "*Rothschild Buildings*", όπου καταγράφονται οι βιογραφικές αφηγήσεις των ενοίκων των εργατικών κατοικιών, που ήταν προορισμένες να στεγάσουν Εβραίους μετανάστες. Μέσω των μαρτυριών των συνεντευξιαζόμενων ο White κατάφερε να

⁶⁶⁸ Sharpless, (2007), ό.π., σελ. 17.

⁶⁶⁹ Kuhn, C., & McLellan, M. L. (1997, Spring). Oral History. *OAH Magazine of History*, 11 (3), σελ. 3-5. Επίσης και Sharpless, R. *Toward a True Elements Test: Taylor and the Categorical Analysis of Crimes in Immigration Law*. Rev. 979 (2008). doi : <https://repository.law.miami.edu/umlr/vol62/iss4/4>, σελ. 17.

συγκεντρώσει, να καταγράψει και να αποτυπώσει σημαντικά δεδομένα για την κοινωνική διαστρωμάτωση, για την τοπική οικονομία, για τις διαδικασίες κοινωνικής ενσωμάτωσης και για την εκπαίδευση των μειονοτικών ομάδων στο πλαίσιο της αστικής ιστορίας ενός μεγάλου μητροπολιτικού δήμου.⁶⁷⁰ Τη δεκαετία του 1980, η προφορική ιστορία αναπτύχθηκε περαιτέρω μέσα από το ερευνητικό έργο ιστορικών όπως ο Portelli, ο Grele, οι Perks και Thomson, οι οποίοι υποστήριξαν ότι η προφορική ιστορία συμβάλλει υπέρ της ιστορικής αλήθειας και της αποκλειστικότητας.⁶⁷¹ Συγχρόνως, συνειδητοποιήθηκε ότι η προφορική ιστορία βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το παρελθόν όλων των ανθρώπων, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο και δεν αποτελεί διέξοδο για τις φωνές μόνο των καταπιεσμένων κοινωνικά και ιστορικά, αλλά για το σύνολο του πληθυσμού.⁶⁷²

Έντονη ερευνητική και βιβλιογραφική δραστηριότητα παρατηρήθηκε επίσης και εκτός Η.Π.Α., με τους Βρετανούς ιστορικούς ερευνητές να ενασχολούνται ήδη από την περίοδο 1950-1960 με τις ιστορίες των εργαζόμενων, δηλαδή των «συνηθισμένων» ανθρώπων.⁶⁷³ Την ίδια περίοδο, αξιοποιήθηκε η προφορική ιστορία σε χώρες με σημαντική λαογραφική παράδοση, όπως η Φιλανδία και η Σουηδία, καθώς επίσης και σε εκείνες που μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες διέθεταν ορισμένες απαγορευμένες πτυχές ιστορικού παρελθόντος, όπως η Ισπανία, η Ρωσία και η Νότια Αφρική.⁶⁷⁴ Το έργο του Portelli είναι καταλυτικής σημασίας για τη μελέτη της προφορικής ιστορίας ως μέθοδος έρευνας και εξηγεί ότι πολλές πτυχές της είναι άμεσα συγκρίσιμες με εκείνες της γραπτής ιστορίας. Δηλώνει ότι οι προφορικές πηγές, αν και αρχικά μεταδίδονται δια στόματος, στη συνέχεια τεκμηριώνονται από τους μελετητές και αξιοποιούνται αναλόγως. Οι προφορικές πηγές είναι αφηγηματικές πηγές, οι οποίες σημαίνει ότι αποτελούν προϊόν εμπειρίας του αφηγητή, που μπορεί να είναι είτε

⁶⁷⁰ Thompson, P. (1996). The Development of Oral History in Britain. In Dunaway D. & Baum, W., (eds), *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. (351-360). London: Altamira Press, σελ. 360.

⁶⁷¹ Portelli, A. (1981). The peculiarities of oral history, *History Workshop*. (12), 96-107, σελ. 97. Επίσης και Grele, R. (1985). *Envelopes of sound: The art of oral history*. Chicago, IL: Precedent Publishing, Inc., σσ. 127-154. Επίσης και Perks, R., & Thomson, A. (2006). *The oral history reader*. London, UK: Routledge, σσ. 21-28.

⁶⁷² Passerini, L. (1998). Work ideology and consensus under Italian fascism. In: Perks, R., & Thomson, A., (eds), *The Oral History Reader*, (53-74), London: Routledge, σελ. 53.

⁶⁷³ Perks & Thompson, (2006), ό.π., σ.χ-xiii

⁶⁷⁴ Thompson, P. (2002), ό.π., σελ. 104.

αυτόπτης μάρτυρας, είτε συμμετέχων ή και τα δύο. Η αφήγηση/μαρτυρία αυτή είναι δυνατό να αλλάξει τις αντιλήψεις περί εμπειρίας⁶⁷⁵.

Τη δεκαετία του 1990 διευρύνθηκε η έρευνα στο πλαίσιο της προφορικής ιστορίας, προκειμένου να καταγραφούν προσωπικές βιογραφικές αφηγήσεις γύρω από ζητήματα εθνών, φυλών, φύλων, θρησκειών και σεξουαλικού προσανατολισμού, που δεν είχαν καταγραφεί μέχρι εκείνη τη στιγμή. Ο Διεθνής Σύνδεσμος Προφορικής Ιστορίας (*International Oral History Association*, IOHA) συστάθηκε το 1996 για την ενίσχυση και την προώθηση της διεθνούς έρευνας και των συνεργασιών στην προφορική ιστορία. Παρατηρήθηκε έντονη κινητικότητα στο πεδίο σύνταξης και συγγραφής εγχειριδίων προφορικής ιστορίας, προκειμένου να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην έρευνα και να μετριαστεί ο θεωρητικός χαρακτήρας της. Για την αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στα πολλαπλά ερευνητικά πεδία που βρίσκει εφαρμογή, καταλυτικό ρόλο διαδραματίζουν οι όροι «βιογραφία», «μνήμη», «αφήγηση» και «εξιστόρηση», όπως επίσης είναι σημαντική η μελέτη της μνήμης, της διαδικασίας της συνέντευξης, της μεταγραφής και της αφήγησης.

Σήμερα, τον 21^ο αιώνα με την ανάπτυξη της τεχνολογίας του παγκόσμιου ιστού και του διαδικτύου, η προφορική ιστορία έλαβε νέα ώθηση, όπως θα εξεταστεί διεξοδικότερα στην ενότητα του παρόντος κεφαλαίου. Η πληθώρα και οι αυξημένες δυνατότητες των νέων τεχνολογικών μέσων έχουν διευκολύνει σημαντικά τη συλλογή, την καταγραφή και τη διατήρηση μαρτυριών και βιογραφικών αφηγήσεων, ατόμων που εντοπίζονται σε διαφορετικές περιοχές. Παράλληλα με αυτά, έχει διευκολυνθεί κατά πολύ η προσβασιμότητα στα προφορικά αυτά ιστορικά τεκμήρια. Το 2000, το πανεπιστήμιο Alaska-Fairbanks εγκατέστησε και κατέστησε άμεσα προσβάσιμα τα πρώτα ψηφιακά αρχεία προφορικών βιογραφικών αφηγήσεων και μαρτυριών, ανθρώπων που διαβιούν στην ευρύτερη περιοχή της Αλάσκας.⁶⁷⁶

⁶⁷⁵ Portelli, A., ό.π., σελ. 46-48.

⁶⁷⁶ Mackay, N. (2007). *Curating oral histories*. Walnut Creek, CA : Left Coast Press, σελ. 76.

4.6 Η Προφορική Ιστορία στον Ελληνικό Χώρο

Στην Ελλάδα η προφορική ιστορία καταγράφει μια πολύ σύντομη πορεία, η οποία μάλιστα υπολογίζεται ότι εκκινεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως και σήμερα. Η πρώτη αναφορά του όρου «προφορική ιστορία» καταγράφηκε το 1988, με σαφή εστίαση στη βιογραφική μέθοδο, ως διεπιστημονική μεθοδολογία έρευνας, ενώ το 1990 συστάθηκε η Επιτροπή Προφορικής Ιστορίας, από την Αλέκα Μπουτζουβή και την Ελληνική Αρχαιακή Εταιρία⁶⁷⁷. Τις προηγούμενες δεκαετίες, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως και τα μέσα του 20^{ου}, οι καταγραφές του προφορικού λόγου των ανθρώπων περιορίζονταν στη λαϊκή παράδοση με απώτερο σκοπό να αναδειχθεί ένα εθνικό αφήγημα με τάσεις εξιδανίκευσης.⁶⁷⁸ Μόνο η Μέλπω Μερλιέ με το έργο της, που αποτέλεσε τη βάση του Αρχείου Μικρασιατικών Σπουδών συγκέντρωσε ένα σημαντικό αριθμό μαρτυριών και βιογραφικών αφηγήσεων προσφύγων που εγκατέλειψαν τις εστίες τους στη Μικρά Ασία, και ουσιαστικά ενασχολείται με τη λεγόμενη μικροϊστορία (*petite histoire*). Η ίδια υποστηρίζει ότι η έρευνά της αφορά στους ανθρώπους και στους τόπους τους, δηλαδή στην ιστορία και τη γεωγραφία, και όχι τη λαογραφία.⁶⁷⁹

Το 1993, στην ημερίδα που διοργάνωσε η Ε.Ρ.Τ. με τίτλο *Η συμβολή των οπτικοακουστικών αρχείων στη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης*, προσεγγίστηκε το ζήτημα της χρήσης των νέων τεχνολογικών μέσων στην καταγραφή των βιογραφικών αφηγήσεων και τη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης, ενώ το 1994 στη διημερίδα που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, και συγκεκριμένα το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, με τίτλο *Αφηγηματικότητα, Ιστορία και Ανθρωπολογία* αναπτύχθηκε ένας εποικοδομητικός διεπιστημονικός διάλογος όσον αφορά στην προφορική ιστορία. Το 1997 διοργανώθηκε από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών η ημερίδα *Μαρτυρίες σε Ηχητικές και Κινούμενες Αποτυπώσεις ως πηγή*

⁶⁷⁷ Μπουτζουβή, Α., & Θανοπούλου, Μ. (2002). Η Προφορική Ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (107 Α'), σσ. 3-21, σελ. 5.

⁶⁷⁸ Thompson, P. (2002), ό.π., σελ.24.

⁶⁷⁹ Πετροπούλου, Χ. (2001). Η εμπειρία της επιτόπιας έρευνας σ' ένα ελληνόφωνο χωριό της Καλαβρίας (Γκαλλιτσιανό). Στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (Επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος* (σσ. 245-261). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής. Επίσης και Μπάδα, Κ., & Βαν Μουσχότεν, Ρ. (2002). Εισαγωγή. Στο Ρ. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία* (σσ. 17-28). Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις, σελ. 24.

ιστορίας, ενώ το 1999 στην ημερίδα που έλαβε χώρα *Προσεγγίζοντας την Προφορική Ιστορία στην Ελλάδα σήμερα: Τάσεις και ερευνητική διαδικασία*, η οποία διοργανώθηκε από εξωπανεπιστημιακούς φορείς, τέθηκαν επί τάπητος ζητήματα, όπως η εμπλοκή του ερευνητή, η συλλογή των δεδομένων, η μεθοδολογία, οι δυσκολίες στην έρευνα πεδίου κ.ά.⁶⁸⁰. Το 1998 και το 2000 διοργανώθηκαν άλλες δύο ημερίδες υπό την αιγίδα των Πανεπιστημίων Θεσσαλονίκης και Ιωαννίνων αντίστοιχα με σκοπό να αναπτυχθεί περαιτέρω η προφορική ιστορία στην ελληνική έρευνα.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η προφορική ιστορία στην Ελλάδα καθιερώθηκε και αναδείχθηκε, εκτός από ένα ξεχωριστό γνωστικό και επιστημονικό πεδίο σε μια αξιόπιστη μορφή παραγωγής ιστορικού λόγου, που αποσκοπεί στην αποκάλυψη των «κρυφών» ή περιθωριοποιημένων πτυχών της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας, αντλώντας δεδομένα από τις καθημερινές αφηγήσεις των ανθρώπων. Από το 2006 και έπειτα, διοργανώθηκαν σημαντικά συνέδρια στην χώρα με πρωτοβουλία κυρίως των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, τα οποία είχαν ως βασική στοχοθέτηση την εφαρμογή εναλλακτικών μεθόδων συλλογής, διατήρησης και ανάδειξης του προφορικού πολιτισμού σε επίπεδο τοπικής κοινωνίας, την αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας σε μια εκπαίδευση διαρκώς μεταβαλλόμενη, στην οποία δεν είναι πια αποτελεσματικές οι παραδοσιακές και παραδεδομένες παιδαγωγικές αρχές, αξίες και μέθοδοι. Επιμέρους σημαντικά ζητήματα που απασχόλησαν την επιστημονική κοινότητα της χώρας είναι η αναγκαιότητα ένταξης του ανθρώπου στην ιστορία και η διαφύλαξη των συλλογικών και ατομικών υποκειμενικοτήτων, η επίδραση της νέας τεχνολογίας στη διαμόρφωση της ατομικής και της συλλογικής μνήμης και η αύξηση του ενδιαφέροντος των ατόμων για την ιστορία μέσω της ενεργητικής τους συμμετοχής σε αυτή.

Μια σημαντική πρωτοβουλία που σχετίζεται άμεσα και με τη θεματική της παρούσας διατριβής είναι αυτή που λήφθηκε σε συνεργασία του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων με υπεύθυνη τη Μαρία Ρεπούση και αφορά στο πρόγραμμα Προφορικής Ιστορίας Χανίων Κρήτης. Με την ολοκλήρωση του συνεδρίου, το οποίο έλαβε χώρα την περίοδο 2009-2010, συστάθηκε η Ένωση Προφορικής Ιστορίας Ελλάδας, με σκοπό να προαχθεί η βιογραφική ερευνητική προσέγγιση και η προφορική ιστορία μέσω της προώθησης

⁶⁸⁰ Μπουτζουβή & Θανοπούλου, (2002), ό.π., σελ. 5.

αποτελεσματικών μεθόδων συλλογής, καταγραφής, αρχειοθέτησης, ταξινόμησης και διατήρησης των προφορικών αφηγήσεων και μαρτυριών, καθώς επίσης και του σχεδιασμού, της οργάνωσης και της εφαρμογής προγραμμάτων εκπαίδευσης, που σχετίζονται με το μαθησιακό αντικείμενο της ιστορίας, που αποσκοπούν στην ενίσχυση του «ακαδημαϊκού» ιστορικού λόγου.⁶⁸¹

Στην Ελλάδα, όπως και στο εξωτερικό, η προφορική ιστορία αναπτύσσεται σταδιακά σε ξεχωριστό επιστημονικό πεδίο, αξιοποιώντας ένα ιδιαίτερο είδος λόγου. Σήμερα σχεδόν σε όλα τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της χώρας συμπεριλαμβάνονται μαθήματα και ερευνητικά προγράμματα που σχετίζονται με την προφορική ιστορία, είτε ως βασικό αντικείμενο είτε ως ερευνητική πηγή και μέθοδος. Η προφορική ιστορία αξιοποιείται στο πλαίσιο της επιστήμης της ιστορίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της εκπαίδευσης, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας, της οικονομικής ιστορίας κ.ά. Λόγω της σαφούς διεπιστημονικότητάς της, η προφορική ιστορία υπερβαίνει τα στενά μεθοδολογικά όρια και τα χαρακτηριστικά που αφορούν σε ένα μόνο επιστημονικό πεδίο.

Στην ελληνική βιβλιογραφία, οι δύο κατεξοχήν θεματικές που εξετάζονται από την πλειοψηφία των ερευνητών είναι τα γεγονότα που σχετίζονται με την ελληνική ιστορία το διάστημα 1940-1950 και τα ζητήματα των σύγχρονων τοπικών κοινωνιών. Συγκεκριμένα, έρευνες προφορικής ιστορίας στην Ελλάδα έχουν διενεργηθεί όσον αφορά στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (Θανοπούλου, 2000)⁶⁸², στη Γερμανική Κατοχή, στην Αντίσταση (Βερβενιώτη, 1994)⁶⁸³ και τον Εμφύλιο Πόλεμο (Riki Van Boeschoten 1997; Βιδάλη, 1999; Riki Van Boeschoten κ.ά., 2008),⁶⁸⁴ οι οποίες εστιάζουν σε φωνές του «περιθωρίου», δηλαδή ατόμων που απουσίαζαν παραδοσιακά από τον ιστορικό λόγο, όπως είναι οι πολιτικοί πρόσφυγες, οι αντιστασιακοί, οι γυναίκες κ.ά. Όσον αφορά στη δεύτερη θεματική, το ενδιαφέρον των Ελλήνων ερευνητών επικεντρώνεται

⁶⁸¹ Χανιώτικα Νέα. (2018). *Ως διαχείριση αρχείων προφορικών μαρτυριών*. Ανάκτηση Μάιος 14, 2018, από Χανιώτικα Νέα: <http://www.haniotika-nea.gr/os-diachirisi-archion-proforikon-martirion/>

⁶⁸² Θανοπούλου, Μ. (2000). *Η προφορική μνήμη του πολέμου*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

⁶⁸³ Βερβενιώτη, Τ. (1994). *Η γυναίκα της αντίστασης*, Αθήνα: Οδυσσεάς

⁶⁸⁴ Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), Ρ. (1997). *Ανάποδα Χρόνια*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις. Επίσης και Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), Ρ. (Επιμ.). (2008). *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Επίκεντρο. Επίσης και Βιδάλη, Α. (1999). *Άραγε εμείς ήμασταν; Απαγορευμένη ιστορία και υποκειμενικότητα σε τέσσερις ιστορίες από τον ελληνικό εμφύλιο*. Αθήνα: Εξάντας.

σε θέματα όπως: η μετανάστευση (Riki Van Boeschoten, 2016 & 2015),⁶⁸⁵ τα δικαιώματα και τη θέση των γυναικών (Πετρονώτη, 2008; Θανοπούλου, 2005),⁶⁸⁶ οι εθνικοί και πολιτιστικοί μειονοτικοί πληθυσμοί, η αστικοποίηση λόγω εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης, η αστική και αγροτική ιστορία (Μπάδα, 2003; Θανοπούλου, 2003; Ζακοπούλου κ.ά. 2008)⁶⁸⁷.

Γενικά, διαπιστώνουμε πως στο ελληνικό ιστορικό επιστημονικό γίνεσθαι, η προφορική ιστορία θεμελιώνει με διαφορετικό τρόπο την ανασύνθεση του παρελθόντος προσεγγίζοντας απλούς ανθρώπους που αποτελούν κοινωνικές μειονότητες, και τους παρέχει τη δυνατότητα να μεταφέρουν στο σήμερα τα βιώματα του παρελθόντος τους, όπως τα θυμούνται τη στιγμή που τα διηγούνται. Επιβεβαιώνεται επομένως η άποψη ότι με τις μεθόδους καταγραφής και μελέτης της προφορικής ιστορίας, παρέχεται η δυνατότητα στον ιστορικό ερευνητή να αντιπαραβάλλει τις απόψεις της κυρίαρχης ομάδας με τις μαρτυρίες αυτών που έζησαν τα γεγονότα, όμως μη προνομιούχων, των όποιων τα λόγια ακούγονται και καταγράφονται με ιδιαίτερη προσοχή, με σκοπό τη συγγραφή μιας πλουραλιστικής και αντικειμενικότερης ιστορίας.⁶⁸⁸

Άποψή μας είναι ότι σήμερα η Ελληνική Πολιτεία θα πρέπει να σχεδιάσει, να οργανώσει και να εφαρμόσει μια συντονισμένη και συστηματική στρατηγική καταγραφής, αρχειοθέτησης και διατήρησης της προφορικής ιστορίας της χώρας, όσον αφορά στο κοινωνικό, το ιστορικό, το οικονομικό και το πολιτιστικό γίνεσθαι, μέσα από τις βιογραφικές αφηγήσεις και της μαρτυρίες των απλών ανθρώπων. Στην εν λόγω συστηματική στρατηγική πρέπει επιπρόσθετα να συμπεριληφθεί και το εκπαιδευτικό μας σύστημα, με τρόπο τέτοιο που να ενσωματώνει την διδασκαλία της προφορικής

⁶⁸⁵ Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), Ρ. (2016). Χώρος, Μνήμη και Ετερότητα στην Πόλη: Ορατά και Αόρατα Σύνορα. Στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), Τ. Βερβενιώτη, & Δ. Λαμπροπούλου (Επιμ.), *Η Μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική Ιστορία του αστικού χώρου*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις. Επίσης και Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), Ρ. (2015). *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου*. Αθήνα: Εκδόσεις ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.

⁶⁸⁶ Πετρονώτη, Μ. (2008). Στο Ν. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Η Απομάγευση του κόσμου*. Αθήνα: Πολύτροπον. Επίσης και Θανοπούλου, Μ. (2005). Αποβιομηχανοποιημένες περιοχές και ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού. Στο Δ. Καραντινός, Λ. Αλιπράντη-Μαράτου, & Έ. Φρονίμου (Επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα* (Τόμ. 1ος). Αθήνα: ΑΘΗΝΑ.

⁶⁸⁷ Μπάδα, Κ. (2003). *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ. Επίσης και Θανοπούλου, Μ. (2003). *Νέοι εκτός των τειχών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Σάκκουλας Αντ. Ν. Επίσης και Ζακοπούλου, Ε., etal. (2008). *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις.

⁶⁸⁸ Thompson Ρ. (2002), ό.π., σελ. 37.

ιστορίας στην γενική εκπαίδευση. Παράλληλα με τον εμπλουτισμό των σημειώντων και μεγάλων ιστορικών γεγονότων, η προφορική ιστορία θα αποκαλύψει μια εναλλακτική διάσταση, πτυχή και έκφραση της ιστορίας, όπως αυτή προκύπτει από την υποκειμενικότητα των ηθών, της καθημερινότητας και των νοοτροπιών ενός ατόμου ή ενός συνόλου. Για να επιτευχθεί μια τέτοια αποτελεσματική στρατηγική, θα πρέπει να υπάρξει η κατάλληλη χρηματοδότηση για προγράμματα που θα έχουν ως βασική στοχοθεσία τη συγκρότηση και τη διατήρηση των αρχείων της προφορικής ιστορίας. Πρέπει επιπλέον να σημειώσουμε ότι, σημαντική είναι σήμερα η συμβολή του Εθνικού Οπτικοακουστικού Αρχείου, το οποίο άρχισε τη λειτουργία του το 2006 και το οποίο, αν και χρήζει άμεσης ενίσχυσης, βελτίωσης και αναβάθμισης, το υλικό που διατηρεί είναι σημαντικό και αφορά σε πρόσωπα και γεγονότα που καθόρισαν την πορεία της χώρας, σε ιστορικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο στον 20^ο αιώνα.

4.7 Η Παιδαγωγική Αξία της Προφορικής Ιστορίας

Σύμφωνα με τον Γκότοβο: *η παιδαγωγική αξία της αφήγησης μιας πρωτογενούς εμπειρίας στη διαμόρφωση της ιστορικής συνείδησης του ακροατή εντοπίζεται στη συμβολή της αφήγησης για τη δημιουργία ενός ιστορικού ορίζοντα στη σκέψη του υποκειμένου που προσλαμβάνει την αφήγηση : την ακούει, την αντιλαμβάνεται και την επεξεργάζεται. Και επειδή ο ιστορικός ορίζοντας στη σκέψη του υποκειμένου δεν γεννιέται έμμεσα, αλλά κυρίως μέσα από την άμεση και συστηματική παρέμβαση τρίτων [. . .] που θα τον οδηγήσουν σε στοιχεία της δομής του συστήματος που δημιούργησε την κατοχή αλλά και εκείνο που δημιούργησε την αντίσταση. Και η διείσδυση στη δομή αυτών των συστημάτων μέσω της δράσης των υποκειμένων που τα εκπροσωπούν συνιστά διείσδυση στο παρελθόν, δηλαδή καλλιέργεια ιστορικής σκέψης.*⁶⁸⁹ Σαφώς, η καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης, για έναν ιστορικό είναι το Α και το Ω της επιστημονικής του κατάρτισης, και η προφορική ιστορία είναι εκείνο το εργαλείο που στα χέρια ενός ιστορικού μπορεί να συμβάλλει στη συγγραφή της ιστορίας “*από τα κάτω*” με τη συμπερίληψη όλων των κοινωνικών συνιστωσών και απόψεων.

Ωστόσο, η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας απαιτεί εκπαιδευτικούς εξειδικευμένους στη διδακτική της ιστορίας, καθώς η προφορική ιστορία δεν νοείται ως απλή παράθεση γεγονότων. Αντίθετα, θεωρείται ως μια δυναμική προσέγγιση του παρελθόντος στο παρόν, η οποία σε σχέση με τη συγκέντρωση των προφορικών μαρτυριών αλλά και την επεξεργασία άλλων πρωτογενών ή δευτερογενών πηγών καλλιεργεί την ιστορική-κριτική σκέψη, οδηγεί στην καλύτερη κατανόηση και ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων, «*διευκολύνει τη σύνθεση ενός ευέλικτου πλαισίου ιστορικής αναφοράς, χρήσιμου για την κατανόηση του κόσμου, του εαυτού, κα των άλλων στο παρόν*».

Είναι προφανές, ότι η προφορική ιστορία προσπαθεί να δώσει βήμα σε καθημερινούς ανθρώπους, σε γυναίκες, σε άνεργους, σε παιδιά, σε εθνοτικές μειονότητες, σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες και είναι συνεπώς μια δημοκρατική διαδικασία, η οποία στοχεύει να ενδυναμώσει το δικαίωμα των μαθητών να διατυπώνουν την άποψη τους. Επίσης, η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας

⁶⁸⁹ Γκότοβος Α. (2013), ό.π., σελ.19.

συσχετίζεται με τη χειραφέτηση των εκπαιδευτικών, οι οποίοι καθορίζουν τις εκπαιδευτικές δράσεις λαμβάνοντας υπόψη το περιβάλλον τα ενδιαφέροντα και την προέλευση των μαθητών αλλά και το διαθέσιμο χρόνο.⁶⁹⁰

Επιπλέον, η προφορική ιστορία μπορεί να γίνει το μέσο για τη μελέτη δύσκολων αμφιλεγόμενων και συγκρουσιακών θεμάτων της σύγχρονης και νεότερης ιστορίας. Η αξιοποίηση αντιφατικών μαρτυριών πάνω σε επίμαχα γεγονότα του παρελθόντος, μπορεί να βοηθήσει τους μαθητές να προσεγγίσουν σκοτεινές περιόδους του πρόσφατου παρελθόντος, να προβληματιστούν, να αναστοχαστούν, να θέσουν κριτικά ερωτήματα σε ιστορικές περιόδους που τους αφορούν άμεσα και να συμμετέχουν ενεργά στη δημιουργία αυτής της ιστορίας με τη διαδικασία της καταγραφής.⁶⁹¹

Η ένταξη της προφορικής ιστορίας στη σχολική πρακτική προάγει τη συζήτηση, το γόνιμο διάλογο, την εποικοδομητική συνεργασία και ενισχύει τις γλωσσικές και κοινωνικές δεξιότητες. Για τους εκπαιδευτικούς η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας συμβάλλει στη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, ενώ μπορεί να εφαρμοστεί με επιτυχία και στη διδασκαλία της γλώσσας, της πολιτικής αγωγής, της οικιακής οικονομίας, της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, της γεωγραφίας και των θρησκευτικών. Με τις ικανότητες που αποκτούν οι μαθητές είναι σε θέση να συγκρίνουν τεκμήρια και αρχαικό υλικό με τις συνεντεύξεις που έχουν στη διάθεσή τους, έτσι ώστε να τις αξιολογούν, να τις συσχετίζουν και να εξαγάγουν συμπεράσματα χρησιμοποιώντας τις αρχές της ιστορικής σκέψης. Σε ένα σχολείο του Notting Hill που εφαρμόστηκε το πρόγραμμα της προφορικής ιστορίας διαπιστώθηκε ότι οι μαθητές αποδέχονταν κριτικά τις μαρτυρίες, διαμόρφωναν άποψη επί αυτών και αποτιμούσαν τις πηγές με βάση το διαφορετικό βαθμό αξιοπιστίας τους.⁶⁹²

Με την εφαρμογή της προφορικής ιστορίας επιτυγχάνεται η άρση των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων που συχνά παρατηρούνται στο σημερινό σχολείο. Σε τάξεις πολυπολιτισμικές οι μαθητές μαθαίνουν να σέβονται το διαφορετικό, καθώς με το πρόγραμμα προφορικής ιστορίας προάγεται η διαπολιτισμική αγωγή. Για παράδειγμα, θα λέγαμε πως υφίσταται η δυνατότητα για κάθε αλλοεθνή μαθητή να

⁶⁹⁰ Νάκου, Ε. (2015). Προφορική ιστορία και εκπαίδευση. Βασικά ζητήματα και προβληματισμοί. Στο Ε. Νάκου, & Α. Γκάζη (Επιμ.), *Η Προφορική Ιστορία στα Μουσεία και στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΝΗΣΟΣ, σελ. 173, 174.

⁶⁹¹ Γ. Κόκκινος et al. (2007)., ό.π., σελ. 14.

⁶⁹² Thompson, P., (2002)., ό.π., σελ. 238.

έρχεται στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος των συμμαθητών του, με το να τους προβάλλει τα βιώματά του από τη χώρα προέλευσης του, αλλά και τις δυσκολίες που τυχόν αντιμετωπίζει στη χώρα υποδοχής, στην οποία ζει και δραστηριοποιείται μαζί με τους συμμαθητές του. Με αυτό τον τρόπο οι μαθητές είναι σε θέση να κατανοήσουν τον άλλο, σεβόμενοι τη διαφορετικότητά του και αποφεύγοντας κάθε είδος σύγκρισης και χλευασμού της ζωής του πολιτισμικά διαφορετικού.⁶⁹³ Συνειδητοποιούν ότι η ιστορία δεν αφορά μόνο τα κοσμοϊστορικά γεγονότα και τις εξέχουσες προσωπικότητες του παρελθόντος, αλλά επίσης αφορά όλους εμάς και προωθεί τη συνείδηση του, ότι «όλοι εμείς είμαστε χαρακτήρες στη σκηνή του χρόνου».⁶⁹⁴

Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητο να γίνεται η αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας, ακόμα και από τη σχολική τάξη της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς όσο πιο μικρά είναι τα παιδιά, τόσο πιο δεκτικά είναι στο να ακούσουν αυθεντικές ιστορίες από το παρελθόν, τη στιγμή μάλιστα που δεν έχουν αναπτύξει την ικανότητα να διαβάζουν με άνεση. Η προφορική ιστορία ανταποκρίνεται στις επιθυμίες των μαθητών και επιπλέον τους βοηθάει να χρησιμοποιήσουν και μια άλλη μέθοδο πέρα από τις παραδοσιακές του σχολικού εγχειριδίου.⁶⁹⁵

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε τις απόψεις του R. Stradling, σύμφωνα με τον οποίο, οι μαθητές που συγκεντρώνουν προφορικές μαρτυρίες μπορούν να αναπτύξουν:

- α) Ερευνητικές δεξιότητες: διατύπωση σαφών ερωτήσεων, οι οποίες αναμένεται να οδηγήσουν σε ακριβείς απαντήσεις.
- β) Επικοινωνιακές δεξιότητες: σεβασμός στο συνομιλητή-πληροφορητή, προσεκτική ακρόαση χωρίς διακοπή του συνομιλητή, με ζητούμενο αποτέλεσμα βεβαίως και εδώ τη διατύπωση ερωτήσεων με σαφήνεια.

⁶⁹³ Hill, A. (1998). Oral History and Multicultural Education. *Oral History Review* , pp. 58-62.

⁶⁹⁴ Dallat, C., & Gibson, F. (1998). The playback project: A walk into history. *Oral History Review* , pp. 50-54.

⁶⁹⁵ Κωνσταντάρος Κ., ό.π. σελ. 129.

γ) Δεξιότητες ενσυναίσθησης: κατανόηση των ατόμων που προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα.

δ) Ικανότητα να αξιολογούν τα τεκμήρια των μαρτυριών, να εξαγάγουν συμπεράσματα, να ερμηνεύουν και να αναλύουν το λόγο του συνομιλητή.

ε) Ικανότητα να παραγάγουν πολύτιμο υλικό για τη συγκρότηση αρχείων προφορικών μαρτυριών.⁶⁹⁶

Σύμφωνα επίσης και με τους Ασωνίτη Σ. και Παππά Θ.,⁶⁹⁷ «μέσα από την έρευνα και τη μελέτη της τοπικής ιστορίας, ο μαθητής αποκτά γνώσεις, αναπτύσσει δεξιότητες και διαμορφώνει στάσεις που του επιτρέπουν:»

α) Να αποκτά την ικανότητα να διερευνά το περιβάλλον του με τη μέθοδο των υποθέσεων εργασίας.

β) Να εντάσσεται στο κοινωνικό περιβάλλον που ζει, κατανοώντας, τόσο το δομημένο φυσικό του χώρο, όσο και τον κοινωνικό του χώρο.

γ) Να αναπτύσσει τις ικανότητες αξιοποίησης των ιστορικών πηγών, μέσα από τις διαδικασίες του εντοπισμού, επιλογής και αξιολόγησης αυτών.

δ) Να διαμορφώνει μια κριτική σκέψη για τους λόγους για τους οποίους έχει σχηματιστεί η τρέχουσα κοινωνικοϊστορική μορφή του χώρου στον οποίο δραστηριοποιείται, μέσα από τις διαδικασίες της παρατήρησης, περιγραφής και σύγκρισης των γεγονότων του παρελθόντος.

ε) Να συμμετέχει ενεργά και να νιώθει πως αποτελεί και αυτός ένας από τους παράγοντες που διαμορφώνουν και διατηρούν την πολιτισμική φυσιογνωμία του τόπου του.

⁶⁹⁶ Stradling, R. (2001). *Teaching 20th century european history*. Strasburg: Council of Europe Publishing, σελ. 215.

⁶⁹⁷ Ασωνίτης, Σ., & Παππάς, Θ. (χ.χ.). *Τοπική Ιστορία Γ' Γυμνασίου, Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων. Ανάδοχος Συγγραφέας: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 17.

στ) Να ισχυροποιεί τους δεσμούς με το κοινωνικό του περιβάλλον και με τον τόπο στον οποίο ζει.

Από την άλλη πλευρά, η προφορική ιστορία μπορεί να γίνει το όχημα για να την προσέγγιση δύσκολων και αμφιλεγόμενων θεμάτων και γεγονότων της πρόσφατης ιστορίας σε επίπεδο σχολικής μονάδας. Με έμφαση σε θεματικές, οι οποίες αναδεικνύουν την κοινή δράση και το κοινό βίωμα των ανθρώπων σε περιόδους ειρήνης, την ανθρώπινη αλληλεγγύη σε καιρούς χαλεπούς και δύσκολους, τις αντιθετικές και συχνά αντιφατικές μαρτυρίες πάνω σε επίμαχα γεγονότα του παρελθόντος, η αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να προσεγγίσουν το δύσκολο παρελθόν και να προβληματιστούν, να αναστοχαστούν κριτικά πάνω στην πρόσφατη ιστορία, η οποία δεν είναι κάτι ξένο και μακρινό, αλλά τους αφορά άμεσα, το αγγίζουν, το αφουγκράζονται, συμμετέχουν στη δημιουργία αυτής της ιστορίας με την ενεργητική εμπλοκή τους.⁶⁹⁸

Επιπρόσθετα, και πέραν της ανωτέρω συλλογιστικής για την εκπαίδευση των ανήλικων μαθητών, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων, η αξιοποίηση της Προφορικής Ιστορίας ως θεματικής περιοχής αποτέλεσε καινοτομία για τα Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας στην Ελλάδα. Ο ιστορικός 'γραμματισμός' προσφέρει τη δυνατότητα σε ενήλικους εκπαιδευόμενους να μελετήσουν μέσω των προσωπικών τους εμπειριών και των οικογενειακών τους ιστοριών, ενότητες και γεγονότα της γενικής ιστορίας για πληρέστερη κατανόηση των σύνθετων κοινωνικών φαινομένων και διεξοδική ανάλυση των κοινωνικών μετασχηματισμών του 20ου αιώνα.⁶⁹⁹

⁶⁹⁸ Κόκκινος Γ., etal (2007), ό.π.. σελ. 22.

⁶⁹⁹ Βερβενιώτη, Τ. (2003). Ιστορικός Γραμματισμός. Στο Λ. Βεκρής, & Ε. Χοντολίδου (Επιμ.), *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-29 Ιουνίου 2003*. Αθήνα: Γ.Γ.Ε.Ε. - Ι.Δ.ΕΚ.Ε.

4.8 Προφορική Ιστορία, Μνήμη και Αφήγηση

4.8.1 Το περιεχόμενο και η διαδικασία της Προφορικής Ιστορίας

Η μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας αναπτύχθηκε περαιτέρω, όπως καταδείχθηκε κατά τη διάρκεια των προηγούμενων δεκαετιών και για τον λόγο αυτό το προφορικό ιστορικό υπόβαθρο μπορεί να αξιοποιηθεί σε κάθε τομέα που είναι συναφής με την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, τη γλωσσολογία, την παιδαγωγική, την εκπαίδευση και φυσικά την ιστορία. Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας που ακολουθεί στην παρούσα ενότητα αποσκοπεί στη διερεύνηση της διαδικασίας προφορικής ιστορίας, που περιλαμβάνει τη διενέργεια συνεντεύξεων. Μέσω αυτών κατασκευάζονται οι μνήμες και μεταβιβάζονται μέσω των βιογραφικών αφηγήσεων. Παράλληλα, θα εξεταστούν παραδείγματα εργασιών των ερευνητών και των ιστορικών που αξιοποιούν την προφορική ιστορία και την αφηγηματική έρευνα, στην προσπάθειά τους να μελετήσουν γεγονότα και ανθρώπους. Μέσω των αναμνήσεων των εμπειριών του παρελθόντος εκτός από τα γεγονότα αυτά καθαυτά καθίσταται κατανοητό το πώς και το γιατί θυμούνται οι άνθρωποι. Ο Portelli υποστηρίζει ότι η μνήμη είναι ένα όχι παθητικό αποθετήριο ή δεξαμενή γεγονότων, αλλά μια ενεργή διαδικασία δημιουργίας νοημάτων. Οι μνήμες δεν είναι μέρη όπου οι προσωπικές ή συνολικές εμπειρίες ταξινομούνται και αποθηκεύονται μένοντας στο περιθώριο. Αντίθετα, οι αναμνήσεις είναι τόποι όπου οι άνθρωποι κατασκευάζουν νοήματα, έτσι ώστε να σημασιοδοτήσουν τις εμπειρίες τους και να ερμηνεύσουν τα γεγονότα, ανεξάρτητα από τα παραδεδομένα⁷⁰⁰.

Πριν από τον Portelli και τη χρήση της μνήμης, οι φωνές που έφεραν πτυχές της ιστορίας της Ιταλίας παρέμεναν ανενεργές, καθώς επίσης οι αφηγήσεις δεν είχαν καταγραφεί για έρευνα ή για δημοσίευση. Το πλούσιο συγγραφικό του έργο παρέχει βαθιά κατανόηση της χρήσης και των συνεπειών της εφαρμογής της προφορικής ιστορίας. Επίσης, εδώ και δεκαετίες, ο Thomson έχει δημοσιεύσει πολυάριθμες μελέτες και άρθρα όσον αφορά την προφορική ιστορία. Εστιάζει στη μνήμη και διερευνά την ανάγκη να εξετάσει την πορεία της εξέλιξής της μέχρι και τη δεκαετία του 1980, όταν

⁷⁰⁰ Portelli, A. (1991), ό.π., σελ. 52.

και αυξήθηκε σημαντικά η εφαρμογή της. Ο Thomson υποστηρίζει ότι μέσω της προφορικής ιστορίας αναδείχθηκαν πολλοί τομείς της ιστορίας που είτε είχαν αγνοηθεί είτε παρέμεναν στο περιθώριο. Ουσιαστικά δόθηκε η διέξοδος να ακουστούν οι φωνές των καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων, γεγονός το οποίο προέκυψε ως σημαντική αναδύομενη τάση να συνδεθεί η αφήγηση και η μνήμη με την πολιτική δέσμευση της ιστορίας των ομάδων αυτών⁷⁰¹.

Οι Thomson, Frisch και Hamilton διερευνούν τις ιδεολογίες και τις θέσεις γύρω από την προφορική ιστορία και τη μνήμη σε ένα διορατικό άρθρο. Σε αυτό εξηγούν ότι η αξιοποίηση της μνήμης δεν συμβάλλει μόνο στην αποκάλυψη των βιογραφικών ιστοριών που παραμένουν κρυφές, αλλά παρέχει ένα μέσο στους ανθρώπους να οικειοποιηθούν την εν λόγω ιστορία, δηλαδή να την καταστήσουν δική τους. Ενθαρρύνουν την περαιτέρω χρήση της μνήμης, την ίδια στιγμή που διερευνούν το κρίσιμο ζήτημα της αναξιπιστίας της, της κατανόησης και της ερμηνείας της. Υποστηρίζουν ότι πολλοί δεν αντιλαμβάνονται τους λόγους για τους οποίους τα άτομα κατασκευάζουν τις προσωπικές τους μνήμες, συνεπώς δεν μπορούν να εκτιμήσουν τη διαδικασία ανάμνησης ως «κλειδί» για την εξερεύνηση του υποκειμενικού νοήματος της βιωματικής εμπειρίας και της φύσης της ατομικής και της συλλογικής μνήμης. Η μνήμη, αν και δεν δείχνει πάντα την πραγματική και αντικειμενική αλήθεια, αλλά μόνο μια διάσταση ή εκδοχή της είναι πολύ σημαντική καθώς αποκαλύπτει μέρος των ποικίλων εκφάνσεών της. Υπό αυτό το πρίσμα, οι νέες γνώσεις που προκύπτουν από τις προσωπικές και βιογραφικές αφηγήσεις δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως λανθασμένες πτυχές της ανθρώπινης προοπτικής ή μνήμης που λειτουργούν ανασταλτικά στην αλήθεια. Οι μνήμες ανήκουν στο κάθε άτομο, είναι ατομικιστικές, συνιστούν αναπόσπαστο τμήμα της ύπαρξης, ιδιοσυγκρασίας και της συνείδησης του καθενός και η σύγκρουση προκύπτει μόνο όταν οι άνθρωποι απαιτούν από τους άλλους να θυμούνται με έναν κοινό, παραδεδομένο ή τυποποιημένο τρόπο⁷⁰².

Η Walker ενισχύει τα επιχειρήματα της ανωτέρω άποψης και εξηγεί ότι ο τρόπος που ένας αφηγητής λέει μια ιστορία βασίζεται στις δικές του υποθέσεις αναφορικά με το ποιός τον ακούει. Δηλαδή, ο κάθε αφηγητής ή συνεντευξιαζόμενος προσαρμόζει την

⁷⁰¹ Thomson, A. (1999). Moving Stories: Oral History and Migration Studies. *Oral History*, 27(1), σσ. 24–37. Doi: <http://www.jstor.org/stable/40179591>.

⁷⁰² Thomson, A., Frisch, M., & Hamilton, P. (1994). The memory and history debates: Some international perspectives. *Oral History*, Vol. 22, (2), σσ. 33-43.

αφήγησή του ανάλογα με την εικόνα που έχει σχηματίσει για το πρόσωπο στο οποίο δίνει τη συνέντευξη και το σκοπό για τον οποίο ο ερωτών θα χρησιμοποιήσει τα στοιχεία της συνέντευξης. Αυτό σημαίνει ότι η προφορική ιστορία και οι βιογραφικές αφηγήσεις φιλτράρονται πάντα μέσα από έναν ιστό κοινωνικών σχέσεων. Η έρευνα της Walker έδωσε βήμα να ακουστούν οι φωνές όσων δεν αποτελούν μέρος της παραδοσιακής ιστορικής αφήγησης, μέσω μιας ερμηνευτικής διαδικασίας. Αξιοποίησε τη μέθοδο της συνέντευξης και της αφηγηματικής έρευνας προκειμένου να διερευνήσει τις αναμνήσεις των απλών ανθρώπων, όσον αφορά στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη ζωή τους και την πραγματικότητα που τους περιβάλλει. Αν και αντιμετώπισε πολλές προκλήσεις, κατάφερε να αναδείξει πτυχές, που η παραδοσιακή ιστορία δεν περιλαμβάνει. Μέσω της προφορικής ιστορίας παρείχε ένα μέσο δόμησης και επικοινωνίας των προσωπικών, βιογραφικών αφηγήσεων των συνεντευξιαζόμενων και την ευκαιρία να δώσουν νόημα και νομιμοποίηση στα συναισθήματά τους. Τα δεδομένα που συνέλεξε αξιοποιήθηκαν για να εξερευνηθούν όχι μόνο τις μεμονωμένες αντιλήψεις, αλλά και εκείνες που σχετίζονται με την κοινότητα στο σύνολό της. Η Walker υποστηρίζει ότι η μελέτη των τρόπων που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τη μνήμη τους και συνδέουν την ατομική μνήμη με τα μεγάλα και σημαντικά ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές να αποκαλύψουν και να κατακτήσουν νέες γνώσεις για αυτά⁷⁰³.

Χωρίς την αξιοποίηση της μνήμης και της προφορικής ιστορίας πολλές και σημαντικές ιστορικές προοπτικές θα παρέμεναν στο περιθώριο, καθώς συνήθως δεν αποτελούν μέρος και δεν συμπεριλαμβάνονται στις ιστορικές συνομιλίες. Η προφορική ιστορία, η μνήμη και η βιογραφική αφήγηση είναι ζωτικής σημασίας για όλες τις διαστάσεις και τα πεδία της ιστορικής ανάλυσης. Η μεμονωμένη μνήμη πρέπει να θεωρείται και να εκλαμβάνεται ως εξίσου αξιόλογη με τον λεγόμενο αυστηρό και επιστημονικό ιστορικό λόγο. Η χρήση της προφορικής ιστορίας αναδεικνύεται σε μέθοδο συλλογής, η οποία παρέχει τη δυνατότητα πραγμάτωσης μιας δομημένης διαδικασίας συλλογής και οργάνωσης των ερευνητικών δεδομένων. Ο εκάστοτε ιστορικός μελετητής αποκτά τη δυνατότητα να ερμηνεύει, και να μεταφέρει στο παρόν τις βιογραφικές εξιστορήσεις, όπως αυτές υπάρχουν καταγεγραμμένες στη μνήμη την

⁷⁰³ Walker, M. (2006). *Southern Farmers and their stories: Memory and meaning in Oral History*. The University Press of Kentucky, σσ. 2, 35.

ώρα της συνέντευξης, στο πλαίσιο της επαναπροσέγγισης του εμπλουτισμού και της εμβάθυνσης της γνώσης του παρελθόντος, ώστε να προαγάγει την ιστορική του σκέψη.

4.8.2 Τεχνολογία και Μνήμη

Η ιδέα ότι μπορεί κανείς να θυμηθεί ένα ιστορικό γεγονός μέσω ενός τεχνολογικού μέσου σημαίνει συνήθως ότι η μνήμη σχετίζεται με την παρουσίασή του στην τηλεόραση, το διαδίκτυο, το ραδιόφωνο κ.ά. Η εξέλιξη της τεχνολογίας έχει αλλάξει δραματικά τον τρόπο με τον οποίο καταγράφονται, αποθηκεύονται και διαμοιράζονται οι προφορικές πηγές και τα τεκμήρια στην κοινωνία, καθώς και στο πως λαμβάνονται οι πληροφορίες και πως κατακτώνται οι γνώσεις. Τα νέα τεχνολογικά μέσα αποτελούν μια μορφή μεσολάβησης των εμπειριών, οι οποίες σχετίζονται με τη μνήμη. Αυτό σημαίνει ότι επηρεάζει όχι μόνο αυτό που θυμάται το άτομο, αλλά και ο τρόπος που το θυμάται. Η τεχνολογία επηρεάζει τη μάζα, τον πολιτισμό και την κουλτούρα, και έτσι ασκεί τεράστια επίδραση στο πως θυμούνται τα άτομα ή πως οικοδομούν τις προσωπικές ταυτότητες και αφηγήσεις⁷⁰⁴.

Οι Thomson, A., Frisch, M., & Hamilton, P. υποστηρίζουν ότι ορισμένα τεχνολογικά και επικοινωνιακά μέσα διαφοροποιούν αυτό που βλέπει, που ακούει και βιώνει το άτομο, συνεπώς αλλάζουν και τον τρόπο που το διατηρεί στη μνήμη, δηλαδή τον τρόπο που το θυμάται. Η προφορική ιστορία πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω και μέσω των τεχνολογικών της διαστάσεων, στις οποίες περιλαμβάνεται ο τρόπος που η τεχνολογία σχηματοποιεί και διαμορφώνει τη μνήμη. Επίσης, στη μελέτη τους πραγματοποιούν μια ενδελεχή έρευνα πολλαπλών ιστοριών και συζητήσεων μνήμης, οι οποίες αμφισβητούν την προφορική ιστορία και την εθνική ταυτότητα από μια διεθνή προοπτική. Συγκεκριμένα, διερευνούν κρίσιμες προοπτικές, συνέπειες της τοποθέτησης της μνήμης ως ιστορία και της πολιτικής μνήμης, που επηρεάζουν το εθνικό παρελθόν. Οι μελετητές ενασχολούνται με τη μνήμη, την κατανόηση, την εμπειρία, την ταυτότητα, την ενδυνάμωση, την περιθωριοποίηση και άλλες πτυχές που σχετίζονται και αυτές με την εθνική ταυτότητα μέσω της χρήσης της προφορικής ιστορίας. Στο ίδιο έργο συζητούν τι επηρεάζει τη μνήμη και καταλήγουν ότι η τεχνολογία είναι ένα από

⁷⁰⁴ Thomson, A., Frisch, M., & Hamilton, P. (1994)., ό.π., σελ. 42.

αυτά. Για παράδειγμα, όσοι είδαν δια ζώσης τη στιγμή της δολοφονίας του John F. Kennedy έχουν μια διαφορετική αντίληψη, αλλά και προοπτική του γεγονότος. Εκείνοι που την είδαν από την τηλεόραση ή το την άκουσαν στο ραδιόφωνο επηρεάστηκαν σημαντικά από τη διαμεσολαβούμενη μορφή επικοινωνίας, και αυτό σημαίνει ότι η προσωπική μνήμη τους για το συμβάν πρέπει να αξιολογηθεί διαφορετικά. Η τεχνολογία διαδραματίζει ζωτικό ρόλο σήμερα περισσότερο από ποτέ για το πώς και το τί θυμάται ο άνθρωπος.⁷⁰⁵

Η τεχνολογία, η οποία περιστοιχίζει την ανθρώπινη ζωή, επηρεάζει κάθε της πτυχή και έκφανση μεταξύ των οποίων και τη μνήμη. Οι προσωπικές αναμνήσεις και οι βιογραφικές αφηγήσεις, διαμορφώνονται εύκολα από την τεχνολογία, της οποίας τα μέσα συνδέονται με τα προσωπικά πεπραγμένα και τη κουλτούρα των ανθρώπων. Ακόμα και η διαδικασία διεξαγωγής της προφορικής ιστορίας, η συνέντευξη και η διαδικασία μεταγραφής σχετίζονται άμεσα με την τεχνολογία. Από αυτή εξαρτάται ο τρόπος και κυρίως η ποιότητα καταγραφής, ακρόασης, ψηφιοποίησης, μηχανογράφησης και μεταγραφής. Συνεπώς, η συνέντευξη διαμεσολαβείται από πολλαπλές μορφές τεχνολογίας και από ποικίλα τεχνολογικά και επικοινωνιακά μέσα. Σημαίνουσας σημασίας είναι η συμβολή της τεχνολογίας στην επικοινωνία των πληροφοριών, οι οποίες έχουν αντίκτυπο στην ερμηνεία του παραδοσιακού ιστορικού λόγου. Οι προσωπικές εμπειρίες, οι βιογραφίες και οι μαρτυρίες γύρω από ιστορικά γεγονότα, παρέχουν μια μοναδική ευκαιρία κατανόησής τους υπό ένα διαφορετικό πρίσμα. Στην παρούσα διατριβή δώσαμε σημασία και συλλέξαμε μαρτυρίες ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα. Που τα βίωσαν οι ίδιοι. Σαφώς, αναρίθμητες ήταν σε μας η εθελοντική προσφορά ανθρώπων να μας διηγηθούν και να μας δώσουν μαρτυρίες και άλλοι άνθρωποι, που άκουσαν από ‘πρώτο χέρι’ τις διηγήσεις αυτών που έζησαν τα γεγονότα, αλλά σήμερα δεν ήταν μαζί μας στη ζωή να μας τα διηγηθούν. Πρόκειται κυρίως για ανθρώπους, συγγενείς (τέκνα, ανίψια, εγγόνια κ.λ.π.) των ανθρώπων που βίωσαν τα γεγονότα. Πάντα με ευγένεια αλλά και με σεβασμό, απορρίπταμε την όποια τέτοια προσφορά, εξηγώντας ότι ένα πρόσωπο που έζησε ένα γεγονός, που ήταν παρών, έχει πάντα μια διαφορετική αντίληψη και προοπτική για το ίδιο το γεγονός και ακριβώς αυτό θα θέλαμε εμείς να μεταφέρουμε στο παρόν.

⁷⁰⁵ Thomson, A., Frisch, M., & Hamilton, P. (1994)., ό.π., σ. 33-43

5° ΚΕΦΑΛΑΙΟ

5 Η ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

5.1 Ο Ορισμός και η Έννοια της Τοπικής Ιστορίας

Η Τοπική Ιστορία μπορεί να οριστεί ως η μελέτη του παρελθόντος εντός μιας ορισμένης γεωγραφικής περιοχής με ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά οι άνθρωποι της οποίας αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους ως κοινότητα. Η εν λόγω μελέτη υλοποιείται τόσο υπό το πρίσμα του ίδιου πλαισίου στο οποίο η κοινότητα αναπτύσσεται, όσο και υπό το πρίσμα της σύγκρισης με άλλες γειτονικές κοινότητες⁷⁰⁶. Επί του προκειμένου, ο Stephens όρισε την τοπική ιστορία ως τη μελέτη του παρελθόντος των μικρότερων κοινοτήτων, όπως για παράδειγμα είναι μια πόλη, μια αγροτική ή προαστιακή περιοχή ή μια γειτονιά ενός μεγάλου μητροπολιτικού δήμου⁷⁰⁷, σε αντίθεση με τη γενική ιστορία, της οποίας η μελέτη εκτείνεται στο σύνολο του Κράτους ή του Έθνους. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσης επιγραμματικά θα λέγαμε, πως η τοπική ιστορία γενικά σημαίνει τη μελέτη μιας συγκεκριμένης και ορισμένης περιοχής, στο πλαίσιο μιας σύντομης διαδρομής, αξιοποιώντας υλικό στο οποίο ο κάθε μαθητής – στο πλαίσιο των σχολικών του δραστηριοτήτων - έχει εύκολη πρόσβαση.⁷⁰⁸ Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας στα σχολεία, ως μέρος του αναλυτικού προγράμματος σπουδών και του αντικειμένου της ιστορίας έχει γίνει σταδιακά αρκετά δημοφιλής σε πολλές χώρες. Μεγάλη βιβλιογραφία εντοπίζεται όσον αφορά στην τοπική ιστορία και τη θέση της στη διδασκαλία της ιστορίας. Χαρακτηριστικά είναι τα έργα των Douch,

⁷⁰⁶ Rogers, A. (1977). *Approaches to local history*. New York: Longman, σελ. 4.

⁷⁰⁷ Stephens, W., B. (1977). *Teaching local history*. Manchester: Manchester University Press, σελ. 5.

⁷⁰⁸ Incorporated Association of Assistant Masters in Secondary Schools (IAAMSS). (1975). *The teaching of history in secondary schools*. Cambridge: Cambridge University Press, σελ. 217.

(1967, 1972),⁷⁰⁹ Lowe (1977),⁷¹⁰ Stephens (1977),⁷¹¹ Lomas (1988)⁷¹² και Collicot (1993).⁷¹³

Η τοπική ιστορία ως γνωστικό αντικείμενο ενέχει τα στοιχεία της εγγύτητας και της οικειότητας. Υπερβαίνει το ανοίκειο και το αφαιρετικό της γενικής ιστορίας, στην οποία τα γεγονότα εξελίσσονται σε ένα άγνωστο γεωγραφικά χώρο για το μαθητή ⁷¹⁴ ή τουλάχιστον σε έναν ευρύ χώρο πέρα από τα γνωστά του γεωγραφικά χαρακτηριστικά και όρια.

«Το αφηρημένο της γενικής ιστορίας αποκτά την υλικότητα, τη σωματικότητα της τοπικότητας, αυτή τη βεβαιότητα του παρατηρήσιμου στο παρόν, το οποίο στη συνέχεια μπορεί να μετακινηθεί μέσα στο χρόνο ως ολότητα, ως διαχρονία, ως καθοριστική στιγμή, ως μακρά διάρκεια, ως ιστορία του ατομικού, ως εικόνα της προσδιορισμένης χρονικά καθημερινότητας, ως ανάδειξη ιδιαιτέρων συμπεριφορών και αντίστοιχων νοοτροπιών μέσα στο χρόνο»⁷¹⁵

Ο όρος «Τοπική Ιστορία» δεν είναι πολύ εύκολο να αποσαφηνιστεί νοηματικά. Συμβατικά, ως τοπικές ιστορίες, εκλαμβάνονται τα γραπτά ιστορικά τεκμήρια που αφορούν σε μια πόλη ή σε μια περιοχή ή σε ένα κράτος, τα οποία συλλέχθηκαν, καταγράφηκαν και διατηρήθηκαν από έναν ερασιτέχνη ιστορικό, συγγραφέα ή ερευνητή ή και έναν τοπικό σύλλογο ακόμα, προορισμένα να αναγνωστούν και να πληροφορήσουν το τοπικό κοινό. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν έλαβε χώρα η ανάπτυξη της ιστορίας ως επιστήμης, πολλοί διαπιστευμένοι ιστορικοί διατήρησαν μια στάση αποστροφής απέναντι στους ερασιτέχνες, κατά τόπους, ιστορικούς των οποίων τα κείμενα σε καμία περίπτωση δεν θεωρούνταν αντάξια του επαγγέλματος και σαφώς

⁷⁰⁹ Douch, R. (1967). *Local history and the teacher*. London: Routledge and Kegan Paul. Ομοίως και Douch, R. (1970). *Local History*. In: Ballard, M. (ed.) *New Movements in the Study and Teaching of History* (105-115). London: Temple Smith.

⁷¹⁰ Lowe, R. (1977). *Local history in the school curriculum*, *The Local Historian*, Vol.12, (5), σελ. 223-228.

⁷¹¹ Stephens, W., B. (1977). *Teaching local history*. Manchester: Manchester University Press.

⁷¹² Lomas, T. (1988). *The teaching of local history in schools*, *The Local Historian*, Vol. 18, (4), σελ. 174-182.

⁷¹³ Collicot, S., L. (1993). *A way of looking at History: local-national-world links*. *Teaching History*, July, σελ. 18-23.

⁷¹⁴ Κοψιδά-Βρεττού, Π. (2011). Ημερολόγιο των «πληκτικών» ημερών. Βίωμα και ενσυναίσθηση στη διδακτική της ιστορίας. Στο Π. Κοψιδά-Βρεττού (Επιμ.), *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: Σχολική έρευνα και διδακτική της ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση. Λευκάδα, 26 Μαρτίου 2009* (σσ. 223-241). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 224.

⁷¹⁵ Κοψιδά-Βρεττού Π., ό.π., σελ. 225.

ισάζια με εκείνα των επαγγελματιών ιστορικών. Αντίθετα, στις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ορισμένοι ακαδημαϊκοί, σταδιακά υιοθέτησαν τον όρο «τοπική ιστορία» για να αναφερθούν σε μελέτες τοπικών κοινοτήτων και σε σημαντικές ακαδημαϊκές μονογραφίες, οι οποίες διερευνούν την ιστορία μιας συγκεκριμένης κοινότητας ανθρώπων⁷¹⁶. Σύγχρονοι ιστορικοί, όπως ο Barnhart έχουν διευρύνει τα όρια και τις παραμέτρους της τοπικής ιστορίας, προκειμένου να συμπεριλάβουν το έργο των ιστορικών γεωγράφων και ανθρωπολόγων, τις μελέτες περίπτωσης εθνικών, περιφερειακών ή κοινοτικών ιστοριών. Συγκεκριμένα ο Barnhart υποστηρίζει ότι η τοπική ιστορία είναι ένα μεγάλο πεδίο, που λειτουργεί ως μια ευρεία δημογραφική επαρχία που συνυπάρχουν επαγγελματίες και ερασιτέχνες ιστορικοί. Οι ιστορικοί που ενασχολούνται με την τοπική ιστορία είναι το ίδιο διαφορετικοί και ποικίλουν σε τέτοιο βαθμό με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που είναι διαφορετικό και πολυποίκιλο το κοινό τους⁷¹⁷.

Ο Barnhart κατέκρινε τους ερασιτέχνες ιστορικούς για την υπερβολική τους ενασχόληση με τους πρωτοπόρους και τις «πρώτες» οικογένειες, ακόμα και αν αναγνώριζε ότι μερικοί από αυτούς ήταν πραγματικά επιδέξιοι, έμπειροι και δεξιότεχνες. Μερικοί από τους πρώτους ερευνητές και μελετητές της τοπικής ιστορίας διαθέτουν την παρόμοια αντιφατική άποψη με τους συμβατικούς, ερασιτέχνες «τοπικούς» ιστορικούς. Αν και επιθυμούν να υποστηρίξουν και να αναγνωρίσουν την αξία των ερασιτεχνών ιστορικών, θεωρούν ότι δεν είναι υποχρεωμένοι να συμμορφώνονται στα βασικά πρότυπα και αρχές της ιστορικής έρευνας⁷¹⁸. Για παράδειγμα, ενώ η Kammen στο έργο της *On Doing Local History* αντιμετωπίζει θετικά την τοπική ιστορία του παρελθόντος, στο τέλος του βιβλίου της εμφανίζεται πολύ αυστηρή και απόλυτη με τους ερασιτέχνες ιστορικούς, τους οποίους επιδιώκει μέσω οδηγιών, να βοηθήσει να καταγράψουν την τοπική ιστορία με περισσότερο ακαδημαϊκό τρόπο. Υπό αυτό το πρίσμα, το κείμενο της Kammen καταλήγει να είναι ένα αυστηρό εγχειρίδιο οδηγιών για τη συγγραφή της τοπικής ιστορίας από ερασιτέχνες ιστορικούς, προκειμένου το τελικό αποτέλεσμα να είναι πολύ κοντά στον ακαδημαϊκό

⁷¹⁶ Dykstra, R. R., & Silag, W. (1985). Doing Local History: Monographic Approaches to the Smaller Community. *American Quarterly*. 37(3), 411–425. Doi: <https://doi.org/10.2307/2712666>.

⁷¹⁷ Barnhart, T.A. (2003). Foreward in: Kammen, C. (ed), *On Doing Local History: Reflections on What Historians Do, Why, and What it Means*. Walnut Creek, CA: AltaMira, σελ. ix.

⁷¹⁸ Barnhart, T.A. (2000). Of Whole and Parts: Local History and the American Experience. *Research and Review Series*. Vol. 7, σελ. 10.

ιστορικό λόγο. Αυτό, γίνεται εμφανές από τον ορισμό που δίνει στην τοπική ιστορία, ο οποίος, αν και αρχικά μοιάζει απλοϊκός - «η μελέτη των γεγονότων, των προσώπων ή των ανθρώπινων ομάδων του παρελθόντος, σε μια δεδομένη και ορισμένη γεωγραφική περιοχή» - στη συνέχεια διατυπώνει τη θέση της για το πώς η τοπική ιστορία επιβάλλεται να είναι: «η τοπική ιστορία είναι μια μελέτη που βασίζεται σε μια πληθώρα τεκμηρίων και τοποθετείται σε ένα συγκριτικό πλαίσιο, το οποίο πρέπει να είναι τόσο περιφερειακό όσο και εθνικό. Μια τέτοια μελέτη θα πρέπει να υλοποιηθεί από έναν ιστορικό, ο οποίος θα είναι σε θέση να αξιοποιήσει τις κατάλληλες μεθόδους για το υπό εξέταση θέμα, ακολουθώντας τους γενικούς κανόνες της ιστορικής έρευνας. Αυτοί οι κανόνες είναι το ανοιχτό πνεύμα και οι ανοιχτοί πνευματικοί ορίζοντες, η ειλικρίνεια, η λογοδοσία και η ακρίβεια».⁷¹⁹

Το εν λόγω έργο της Kammen μαζί με την *Encyclopedia of Local History*⁷²⁰ της ίδιας, αποτελούν χρήσιμες πηγές πληροφόρησης για τους ερασιτέχνες ιστορικούς, που αναζητούν βοήθεια στην προσπάθειά τους να καταγράψουν τις αφηγήσεις τους. Ωστόσο, και στα δύο έργα υπάρχει διάχυτη αν και σιωπηρή, η υπόθεση ότι οι γραπτές αφηγήσεις των ερασιτεχνών ιστορικών που ενασχολούνται με την τοπική ιστορία είναι σαφώς υποδεέστερες των επαγγελματιών ιστορικών. Η Kammen διατυπώνει ότι όσο περισσότερο βελτιωθεί ο τρόπος που οι ερασιτέχνες ιστορικοί γράφουν τοπική ιστορία, τόσο θα βελτιωθεί η φήμη και η θέση του επαγγέλματος του ιστορικού συνολικά. Και τότε μόνο, ο «τοπικός» ιστορικός θα καταφέρει να απεμπλακεί από τα αρνητικά στερεότυπα. Θεωρεί επομένως, ότι ένας ερασιτέχνης ιστορικός που τυχόν ασχολήθηκε με την τοπική ιστορία, εκ των πραγμάτων δεν διαθέτει τα εχέγγυα ή το υπόβαθρο να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της επιστήμης της ιστορίας και στην αποτύπωση των ιστορικών γεγονότων του παρελθόντος, στον παρόντα χρόνο, στον οποίο καλείται να δημιουργήσει το έργο του.

Αντίθετα, ο Βρετανός ιστορικός Rubenstein⁷²¹ θεωρεί ότι μια τέτοια άποψη όπως διατυπώθηκε παραπάνω από την Kammen, τείνει να αποκλείσει από την

⁷¹⁹ Kammen, C. *On Doing Local History: Reflections on What Historians Do, Why, and What it Means*. Walnut Creek, CA: AltaMira, σελ. 4.

⁷²⁰ Kammen, C., & Prendergast, N. (2004). *Encyclopedia of Local History*. Walnut Creek, CA: Lanman, Maryland. New York, NY: Rowman & Littlefield Publishers Inc., AltaMira.

⁷²¹ Rubenstein, W., D. (2004). History and «amateur» history. In: Lambert, P. & Schofield P. (ed.), *Making History: An Introduction to the History and Practices of a Discipline*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203645024>, σσ. 275-278.

ακαδημαϊκή ιστορία έναν μεγάλο αριθμό ερασιτεχνικών ιστοριογραφημάτων, τα οποία εκτιμώνται ως θετικά συνεισφέροντα στο 'όλον' της ιστορίας από ένα σημαντικό μέρος του κοινού σε παγκόσμιο επίπεδο και αν εξεταστούν κριτικά, είναι δυνατό να εμπλουτίσουν την κατανόηση μιας μεγάλης μερίδας του πληθυσμού για μια κοινότητα ανθρώπων. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι τόσο οι ερασιτέχνες, όσο και οι επαγγελματίες ιστορικοί αξιοποιούν κατά το έργο τους τη βασική μεθοδολογία. Αμφότεροι αξιολογούν τα στοιχεία που διαθέτουν και εφαρμόζουν μεθόδους για να διενεργήσουν την έρευνά τους. Αναγνωρίζοντας ότι η προοπτική του «τοπικού» ιστορικού είναι συχνά λιγότερο περίπλοκη και περισσότερο ενθουσιώδης και αισιόδοξη από εκείνη του ακαδημαϊκού ιστορικού, ο Rubenstein υποστηρίζει ότι συγγράμματα του ερασιτέχνη ιστορικού παρέχουν όχι μόνο σημαντικές πληροφορίες, αλλά απαιτείται και η κατάλληλη οξυδέρκεια από τον επαγγελματία ιστορικό για την κατανόηση και την αντίληψη του παρελθόντος. Για τον λόγο αυτό, ο Rubenstein προτείνει στους επαγγελματίες ιστορικούς να μάθουν από τους ερασιτέχνες ομολόγους τους, να τους μελετήσουν και να κρατήσουν από αυτούς ότι κρίνουν ως απαραίτητο για να το μεταφέρουν στο δικό τους έργο. Επίσης, διατυπώνει την άποψη, ότι θα ήταν πολύ χρήσιμο στον ακαδημαϊκό ιστορικό, να γνωρίσει καλύτερα και να έρθει σε στενότερη επαφή με τον ευρύ αυτόν κόσμο της τοπικής ιστορίας, για την οποία πολύ συχνά, γνωρίζει μόνο πολύ λίγα.⁷²²

Ο Gordon στο πλαίσιο αυτών των αναφορών αντιπαραθέτει τους ορισμούς της τοπικής ιστορίας και καταγράφει ότι για κάποιους ιστορικούς η έννοια του «γεωγραφικού τόπου» είναι συγκεκριμένη. Για παράδειγμα, η Kammen θεωρεί ότι η τοπική ιστορία είναι η μελέτη των γεγονότων, των προσώπων και των ομάδων ανθρώπων σε μια δεδομένη γεωγραφική περιοχή,⁷²³ ενώ ο Bender διατυπώνει ότι ο γεωγραφικός τόπος δεν είναι σημαίνουσα σημασία στην τοπική ιστορία, αλλά η κοινότητα, ως μιας εμπειρία κοινωνικής μνήμης και μαρτυρίας.⁷²⁴ Συνεπώς, αυτός ο γεωγραφικός τόπος διαφέρει ανάλογα με κάθε βιβλίο και με κάθε συγγραφέα. Μπορεί να είναι μια ευρύτερη περιοχή, ένας δρόμος, μια περιοχή, μια πόλη, ένα τοπίο κ.ά. Η εστίαση της τοπικής ιστορίας μπορεί να αφορά στον ίδιο αυτό γεωγραφικό τόπο, στους ανθρώπους που ζούσαν εκεί κατά το παρελθόν ή σε γεγονότα που ενδεχομένως έλαβαν χώρα στον ίδιο τόπο. Η μελέτη της αφήγησης της τοπικής ιστορίας σχετίζεται με τη

⁷²² Rubenstein, W.D. (2004), ό.π., σελ. 272-278.

⁷²³ Kammen, (2003), ό.π., σελ. 4.

⁷²⁴ Bender, T. (1978). *Community and Social Change in America*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, σελ. 148.

συλλογή τεκμηρίων του παρελθόντος προερχόμενα από ερασιτέχνες και επαγγελματίες ιστορικούς, οι οποίοι διατηρούν μια ιδιαίτερη σχέση με τον συγκεκριμένο γεωγραφικό τόπο. Δεν εντοπίζεται κάποια άλλη ακαδημαϊκή κατηγορία που να τοποθετεί τα εν λόγω τεκμήρια όλα μαζί και να τα εξετάζει ως μια ολότητα. Τα τεκμήρια του παρελθόντος ενός γεωγραφικού τόπου αποτελούν την παραδοσιακή αφήγηση της τοπικής ιστορίας.⁷²⁵

Η τοπική ιστορία βρίσκει εφαρμογή σε πολλαπλά ακαδημαϊκά πεδία, σε μελέτες περίπτωσης εθνικής, δημόσιας, περιφερειακής, αστικής, περιβαλλοντικής, προφορικής ιστορίας και μικροϊστορίας, όπως επίσης και σε ιστορίες ορισμένων τόπων (π.χ. Ιστορία της Κρήτης, Ιστορία της Κύπρου, Ιστορία της Θεσσαλίας, κ.ά.). Η τοπική ιστορία δεν είναι απαραίτητο να προσδιορίζεται ως τέτοια από τον ερευνητή ή τον ιστορικό που τη συντάσσει, αλλά απλώς πρέπει να εκλαμβάνεται ως τοπική ιστορία. Όπως σημειώνει ο Barnhart στην πραγματικότητα πολλοί ιστορικοί όταν γράφουν τοπική ιστορία αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τον όρο. Οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί που ερευνούν και γράφουν την τοπική ιστορία υιοθετούν συχνά μια αμυντική στάση όσον αφορά στους σκοπούς τους και τους ισχυρισμούς τους. Σε μερικές περιπτώσεις, εγκαταλείπουν τις συμβατικές αρχές και τα επιγράμματα της τοπικής ιστορίας, προτιμώντας, κατά πάσα πιθανότητα τις πιο περιεκτικές και χρήσιμες περιγραφές, όπως της περιφερειακής μελέτης, της κοινοτικής μελέτης, της αστικής ιστορίας ακόμα και αυτή της δημόσιας ιστορίας.⁷²⁶

Μπορεί να ειπωθεί ότι η κρατική και τοπική ιστορία δεν είναι αναγκαίο να ανασυγκροτηθούν, να εξωραϊστούν ή να τεθούν σε μια κατάσταση απολογίας. Τα θέματα, τα ζητήματα, οι έννοιες, οι μέθοδοι και οι πηγές της κρατικής και της τοπικής ιστορίας είναι αρκετά διευρυμένα, ώστε να περιλαμβάνουν όλες τις λέξεις-κλειδιά και τις οπτικές γωνίες της έρευνας. Όπως παρατηρεί ο Marty, η τοπική ιστορία που συντάσσεται κάτω από άλλα ερευνητικά ή επιστημονικά πεδία, εξακολουθεί να είναι τοπική ιστορία.⁷²⁷ Δεν χάνει τα χαρακτηριστικά της και δεν είναι ούτε υποδεέστερη, αλλά ούτε και σπουδαιότερη από την γενική ή την κρατική ιστορία. Ανάλογα με την προσωπικότητα του συγγραφέα τοπικού ιστορικού τις ικανότητές του και τα κίνητρά

⁷²⁵ Rubenstein, (2004), ό.π., σελ. 276.

⁷²⁶ Barnhart, (2000), ό.π., σελ. 17.

⁷²⁷ Marty, M. (1983). The place of Local History in the training of Public Historians. *The Public Historian*, Vol. 5, (4), σελ. 70-75.

του να συγγράψει είναι και το αποτέλεσμα, το οποίο τίθεται στην κρίση του καθενός, πόσο μάλλον σε αυτήν του επιστήμονα ιστορικού ερευνητή.

Ο Lewis ένας ιστορικός περιβάλλοντος συνδυάζει στις μελέτες του την τοπική ιστορία με εκείνη του περιβάλλοντος, στη βάση ενός αμοιβαία επωφελούς τρόπου. Και ενώ οι συνάδελφοί του αντιδρούν στο ότι το ιστορικό υπο-πεδίο τους δεν μπορεί να εξεταστεί υπό το πρίσμα της τοπικής ιστορίας όλοι οι ιστορικοί περιβάλλοντος ζουν και διδάσκουν σε ένα τοπίο, το οποίο αντικατοπτρίζει βιολογικές, γεωλογικές και ανθρώπινες ιστορίες. Θεωρεί ότι οι ιστορικοί περιβάλλοντος είναι τυχεροί που οι μέθοδοι του υπο-πεδίου τους είναι κυριολεκτικά συνδεδεμένες και προσανατολισμένες προς τις τοπικές μελέτες περίπτωσης, οι οποίες αντανακλούν ευρύτερες πολιτιστικές τάσεις ή φυσικές καταστάσεις. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν μπορεί να υπάρξει δικαιολογία πέρα από εκείνη του χρόνου και της έλλειψης γνώσης για τη μη ενσωμάτωση της τοπικής ιστορίας στα μαθήματα της ιστορίας περιβάλλοντος.⁷²⁸

Τελικά, θα υποστηρίξαμε την άποψη ότι οι αφηγήσεις της τοπικής ιστορίας κατασκευάζονται από ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων εξαρτώνται από τις εμπειρίες τους, τις πεποιθήσεις τους και τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες βρέθηκαν και οι αφηγήσεις αυτές κατευθύνονται προς ένα εξίσου ευρύ φάσμα σκοπών. Ορισμένες καταγράφονται από ακαδημαϊκούς και προορίζονται για άλλους ακαδημαϊκούς, ενώ άλλοι υποστηρίζουν ότι γράφονται από ερασιτέχνες και προορίζονται να αναγνωστούν από άτομα που ανήκουν στις τοπικές κοινότητες. Ορισμένες τοπικές ιστορίες γράφονται με σκοπό να απευθυνθούν αποκλειστικά στο τοπικό κοινό, ενώ άλλες γράφονται για να αναδείξουν μια ιστορική θεωρία σε μια γλώσσα, που είναι σε μεγάλο βαθμό απρόσιτη στο ευρύ κοινό. Τα τεκμήρια του παρελθόντος που συλλέγονται και διατηρούνται, παρέχουν πολλαπλές προοπτικές σε ένα πεδίο, το οποίο ο ιστορικός μπορεί να εξετάσει με μια πιο εκλεπτυσμένη ματιά, έτσι ώστε να συμπεριλάβει στο έργο του όλα εκείνα τα απαραίτητα στοιχεία που θα συγκροτήσουν το δικό του τελικό του 'προϊόν'.

Καταλήγοντας και αφού ληφθούν υπόψη οι ανωτέρω θέσεις ο ορισμός της «τοπικής ιστορίας» θα πρέπει να επεκτείνει τα όριά του προκειμένου να συμπεριλάβει μια ποικιλία ακαδημαϊκών και ερασιτεχνικών αφηγήσεων όσον αφορά στην ιστορία μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων, σε ένα ορισμένο γεωγραφικό χώρο. Όπως

⁷²⁸ Lewis, M. (2004). Reflections: This Class Will Write a Book: An Experiment in Environmental History Pedagogy. *Environmental History*, Vol. 7, 604-619, σελ. 604-605.

ακριβώς η δημόσια ή η πολιτική ιστορία, η τοπική ιστορία είναι μια γενική έννοια, ή μια γενική ιδέα. Μπορεί να εκληφθεί ως μια αφήγηση, ή μια αλληγορία που αφορά σε μια τοποθεσία που εντοπίζεται σε συγκεκριμένη γεωγραφική διάσταση.

5.2 Η αξία της Τοπικής Ιστορίας στην Εκπαιδευτική Διαδικασία

Η ενσωμάτωση της τοπικής ιστορίας σε ένα ακαδημαϊκό τμήμα ιστορίας αποφέρει πολλά και σημαντικά, τόσο σε επίπεδο ιδρυμάτων, καθηγητών και φοιτητών, όσο και σε επίπεδο μελών των τοπικών κοινωνιών. Με την πρακτική της τοπικής ιστορίας δίνεται η ευκαιρία στους ιστορικούς να απευθυνθούν σε ένα ευρύτερο κοινό, το οποίο υπερβαίνει κατά πολύ το σύνολο των φοιτητών και των συναδέλφων καθηγητών. Εξάλλου, πολλοί επαγγελματίες ιστορικοί έχουν κατανοήσει ότι η αφήγηση της τοπικής ιστορίας τυγχάνει μεγάλης απήχησης στους καθημερινούς ανθρώπους, καθώς είναι πολύ πιο δημοφιλής από τις περισσότερες μονογραφίες. Το 1927, ο Louis Mumford εξήγησε στο δοκίμιό του *'The Value of Local History'* ότι η τοπική ιστορία είναι ελκυστική σε μεγάλη μερίδα του κοινού γιατί τους αφορά άμεσα. Η αξία της τοπικής ιστορίας έγκειται στο ότι οι άνθρωποι νιώθουν ότι οι ζωές των προγόνων, των γειτόνων και οι δικές τους, καθώς και ότι τα γεγονότα που έλαβαν χώρα σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή όπου εγκαταστάθηκαν οι ίδιοι, είναι εξίσου σημαντικά με τη ζωή των ανθρώπων του παρελθόντος.⁷²⁹

Αν τα παραπάνω ισχύουν για ενσωμάτωση της τοπικής ιστορίας σε ένα ακαδημαϊκό τμήμα ιστορίας, κατά την ίδια αναλογία παρατηρούμε ότι μπορούμε να αποκομίσουμε οφέλη από τη εισαγωγή της στην γενική εκπαίδευση της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τους Ασωνίτη Σ. και Παππά Θ.⁷³⁰ μελετώντας την τοπική ιστορία παρατηρούμε ότι τα κείμενα και οι πηγές της προσφέρουν μια πληθώρα προσωπικών ενδιαφερόντων και ενθουσιαστικών ενασχολήσεων που ενδυναμώνουν το μάθημα της γενικής ιστορίας. Ο διάλογος στο μάθημα της ιστορίας συνεπάγεται και περισσότερα θετικά αποτελέσματα όταν βασίζεται σε γραπτές και ιδιαίτερα σε προφορικές πηγές. Ενισχύεται η αυτοπεποίθηση των μαθητών στο εν λόγω μάθημα και ταυτόχρονα αναπτύσσεται περισσότερο το ενδιαφέρον τους, καθώς αξιολογείται το τοπικό ιστορικό υλικό. Επιπλέον, οι μαθητές

⁷²⁹ Mumford, L. (1996). *The Value of Local History*. Στο C. Kammen, *The Pursuit of Local History: Readings on Theory and Practice*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press, σελ. 86-87.

⁷³⁰ Ασωνίτης, Σ., & Παππάς, Θ. (χ.χ.). *Τοπική Ιστορία Γ' Γυμνασίου, Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων. Ανάδοχος Συγγραφέας ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 14 – 15. Επίσης και Νταβαρίνος, Π. (2011). Σχολείο και τοπική ιστορία στην Ελλάδα και στη Γερμανία. *Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου: Σχολική έρευνα και διδακτική της ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση. Αθήνα 2011* (σσ. 285-286). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 285-286.

είναι σε θέση να υποβάλλουν ιστορικά ερωτήματα, να εργάζονται ομαδικά και να ανακαλύπτουν τις δημιουργικές τους ικανότητες. Αποκτούν την ικανότητα να προσδιορίζουν τον εαυτό τους στο παρόν σε σχέση με το χρόνο, να ανακαλύπτουν αλλά και να αξιολογούν την ταυτότητα του παρελθόντος, σε σχέση με τη δική τους σημερινή ταυτότητα. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι μέσα από την μελέτη του ιστορικού παρελθόντος υιοθετούν μια ώριμη αντιμετώπιση της δικής τους ζωής.

Επιπρόσθετα θα λέγαμε ότι τα χαρακτηριστικά της αξίας της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας συνίστανται κατ' αρχάς στη συμμετοχή των μαθητών στη διαδικασία της επιλογής του θέματος και στον προγραμματισμό των σχετικών ερευνητικών δραστηριοτήτων, συμβάλλοντας στην ανάδειξη των δημιουργικών ικανοτήτων των μαθητών και κατά δεύτερον με την συμμετοχή τους σε ομάδες για την πραγματοποίηση της έρευνας, υπό την επίβλεψη του διδάσκοντος και με την παρουσίαση και δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνάς τους, αναπτύσσεται η συνεργατικότητα των μαθητών αλλά και η αίσθηση της συμμετοχής του κάθε μαθητή στη διαμόρφωση της τοπικής ιστορίας ως προϊόν,⁷³¹ δηλαδή στην ουσία, ως εκροή της δικής τους συμμετοχής στη σχολική μονάδα, αλλά και στο τοπικό κοινωνικό σύστημα του περιβάλλοντός τους, που ανήκουν και δραστηριοποιούνται. Ένα τρίτο χαρακτηριστικό της αξίας της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας είναι η συμβολή στην ανάπτυξη υψηλής ποιότητας διαπροσωπικών σχέσεων, τόσο μεταξύ των μαθητών, όσο και μεταξύ διδάσκοντος και μαθητών. Οι ερευνητικές εργασίες για την τοπική ιστορία της περιοχής τους, με τις οποίες θα ενασχοληθούν οι μαθητές, οδηγούν στην ανάγκη να καταβληθεί από όλους η προσπάθεια της επίτευξης των κοινών στόχων της έρευνας με τον καταμερισμό επί μέρους εργασιών και υποχρεώσεων, γεγονός που οδηγεί στην ανάπτυξη του αισθήματος της αυτοεκτίμησης, καθώς επίσης και του αισθήματος της αποδοχής και εκτίμησης προς τα λοιπά μέλη της ομάδος.

Οι Thelen και Rosenzweig έγραψαν νωρίτερα για την παραπάνω άποψη και την παρουσίασαν στο έργο τους *Presence of the Past*. Στην έρευνα που διενήργησαν στο πλαίσιο της μελέτης τους διαπίστωσαν ότι πολλοί άνθρωποι ανάτρεξαν στο παρελθόν για να καθορίσουν την προσωπική τους ταυτότητα, τη σύνδεσή τους με τους άλλους που έχουν παρόμοιες εμπειρίες και για να αφήσουν μια κληρονομιά της ζωής τους, προκειμένου να μάθουν από αυτή οι μελλοντικές γενιές. Παράλληλα, η ιστοριογραφία

⁷³¹ Ασωνίτης, Σ. & Παππάς Θ., ό.π., σελ. 14.

της ερασιτεχνικής τοπικής ιστορίας μπορεί να παρέχει στους ιστορικούς τη δυνατότητα διορατικής σκέψης όσον αφορά σε μια κοινότητα ανθρώπων, την οποία δεν θα μπορούσαν να αποκτήσουν με άλλον τρόπο. Τα τεκμήρια για έναν γεωγραφικό τόπο, που δίδονται από τους ερασιτέχνες ιστορικούς προσφέρουν μια στέρεα ιστοριογραφική βάση για τις ακαδημαϊκές σπουδές αναφορικά με μια κοινότητα.⁷³² Όπως σημειώνει ο William Rubenstein, ενώ πολλοί επαγγελματίες ιστορικοί, κυρίως κοινωνικοί ιστορικοί, επικρίνουν το μεγαλύτερο μέρος της ερασιτεχνικής τοπικής ιστορίας για έλλειψη ανάλυσης και για παράλειψη «άβολων» και «ενοχλητικών» θεμάτων, η τοπική ιστοριογραφία αποτελεί στις περισσότερες περιπτώσεις μια σταθερή και πολύτιμη βάση για την καταγραφή μιας αρτιότερης ιστορίας. Όταν γίνεται λόγος για «αρτιότερη» ιστορία, σημαίνει ότι αυτή θα βασίζεται σε τεκμήρια που θα υπερβαίνουν τα όρια της κοινωνικής και της οικονομικής πραγματικότητας και θα εστιάζουν στους ανθρώπους, την κουλτούρα τους και το κοινωνικό γίνεσθαι μέσα στο οποίο έδρασαν και πραγματοποίησαν τα γεγονότα που αποτελούν τα ιστορικά στοιχεία για τον επιστήμονα ιστορικό.⁷³³

Ακόμα και οι ανακριβείς ή αναξιόπιστες τοπικές ιστορίες μπορεί να είναι επωφελείς για την ιστορική έρευνα. Μέσα από τις διάφορες ιστορικές προοπτικές που συμπεριλαμβάνονται στα έργα ιστορικών, όπως για παράδειγμα είναι το έργο του Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*⁷³⁴ και εκείνο του Portelli, *The death of Luigi Trastulli and Other Stories*,⁷³⁵ ο ιστορικός μπορεί να διαβάσει τις τοπικές ιστορικές αφηγήσεις, όχι μόνο για τα γεγονότα που περιγράφουν ή σχολιάζουν, αλλά για να εξαγάγουν συμπεράσματα για εκείνα που εσκεμμένα ίσως παραλείπονται. Τα εν λόγω κενά των αφηγήσεων της τοπικής ιστορίας είναι δυνατό να επισημαίνουν τη νοοτροπία ή τις πολιτιστικές αλήθειες των ίδιων των ερευνητών-ιστορικών, ενώ μια ενδεχόμενη συμπερίληψή τους θα μπορούσε να ενισχύσει τον βαθμό κατανόησης της κοινωνικής συμπεριφοράς της τοπικής κοινότητας.⁷³⁶

⁷³²Rosenzweig, R. & Thelen, D. (1998). *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. New York: Columbia University Press, σσ. 1-13.

⁷³³ Rubenstein, (2004), ό.π., σελ. 276.

⁷³⁴ Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. New York: Cambridge University Press.

⁷³⁵ Portelli, A. (1990). *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany, New York: State University of New York Press.

⁷³⁶ Southwick, S., J. (2005). *Building on a Borrowed Past: Place and Identity in Pipestone*. Minnesota. Athens, Ohio: Ohio University Press, σελ. 9-16.

Τα περισσότερα πανεπιστήμια, στα οποία περιλαμβάνονται επιστημονικά πεδία περιφερειακών μελετών, τοπικής ιστορίας και υλοποιούνται προγράμματα δημόσιας ιστορίας δραστηριοποιούνται με γνώμονα ότι οι ανωτέρω σπουδές και οι διενέργεια ερευνητικών μελετών στα εν λόγω πεδία παρέχουν άμεση σύνδεση μεταξύ του τμήματος ιστορίας, των καθηγητών και των φοιτητών του, με τα μέλη της τοπικής κοινότητας. Συγκεκριμένα, ο ιστορικός περιβάλλοντος Michael Lewis αναφέρει ότι τα μέλη και οι οργανισμοί της τοπικής κοινότητας στην περιοχή μελέτης του ιδίου και της ομάδας του διαβάζουν μέρη ή το σύνολο των εργασιών των φοιτητών του, προκειμένου να κατανοήσουν καλύτερα τη μεταβαλλόμενη κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή, σε επίπεδο οικονομίας, κοινωνία, πολιτισμού, γεωργίας, περιβάλλοντος, και να προσαρμοστούν αναλόγως, ώστε να ανταπεξέλθουν αποτελεσματικότερα. Υπό αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η έρευνα των φοιτητών του Lewis γύρω από τη δημόσια και τοπική ιστορία μεταμορφώνει τη νοοτροπία και τη φυσιογνωμία της τοπικής κοινότητας γύρω ή στην οποία ζουν και δραστηριοποιούνται⁷³⁷.

Η πρακτική έρευνα στην τοπική ιστορία είναι ένα ανεκτίμητο εργαλείο, που διδάσκει τους μαθητές την περιπλοκότητα των ιστορικών μεθόδων. Σε πολλές περιπτώσεις, οι φοιτητές κατά την ερευνητική διαδικασία αρχικά ερευνούν την τοπική ιστορία βάσει περιπτωσιολογικών μελετών, προκειμένου να γνωρίσουν και να κατανοήσουν το ιστορικό υπόβαθρο του γεωγραφικού τόπου και της ορισμένης κοινότητας ανθρώπων. Ανεξάρτητα από το ποιο επιστημονικό πεδίο εξυπηρετεί η έρευνα, θεωρείται δεδομένο ότι οι φοιτητές εισχωρούν βαθύτερα στην ουσία των πραγμάτων που διερευνούν. Παράλληλα, η ενασχόληση με την τοπική ιστορία, μπορεί να συγκριθεί με την ενεργή συμμετοχή με το ζωντανό εργαστήριο, στο οποίο οι φοιτητές ενθαρρύνονται και απαιτείται να βελτιώσουν τις βασικές δεξιότητες, που σχετίζονται με την ανάγνωση, τη γραφή και την κριτική σκέψη. Η όξυνση των ικανοτήτων τους πραγματώνεται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με ένα συμβατικό μάθημα έρευνας⁷³⁸.

Οι επαγγελματίες ιστορικοί ενασχολούμενοι με την τοπική ιστορία είναι σε θέση να βελτιώσουν την πρακτική τους και να γνωρίσουν την κοινότητα ανθρώπων που μελετών, με έναν τρόπο που ένας ξένος ή ένας εξωτερικός παρατηρητής δεν μπορεί. Ο ιστορικός David Danborn γράφει ορμώμενος από το εξαιρετικό παράδειγμα του Amato

⁷³⁷ Lewis, (2004), ό.π., σελ. 617.

⁷³⁸ Lewis, (2004), ό.π., σελ. 615-616.

και των συνεργατών του στο Πανεπιστήμιο της Νοτιοδυτικής Μινεσότα και της υποδειγματικής τους τοπικής ιστορίας, ότι οι επαγγελματίες ιστορικοί μπορούν να συντάξουν καλύτερες ιστορίες για τους τόπους που ζουν παρά για εκείνους που δεν ζουν. Οι επαγγελματίες ιστορικοί όχι μόνο βρίσκονται σε διαρκή επαφή με τις ιστορικές πηγές, από όπου εξάγουν τα τεκμήρια του παρελθόντος, αλλά δύνανται να εμβαθύνουν σε αυτές με ιδιαίτερη ευκολία, την οποία στερούνται όσοι δραστηριοποιούνται εκτός της εν λόγω κοινότητας⁷³⁹.

Το μάθημα της τοπικής ιστορίας μπορεί να λειτουργήσει επωφελώς ακόμα και στο πλαίσιο ενός προγράμματος ακαδημαϊκής ιστορίας, καθώς μπορεί να συμβάλλει ενισχυτικά στην ιστορική εμπειρία. Το 2007 ο ιστορικός Gordon στην εισαγωγή του αναλυτικού του προγράμματος *Research Methods in Local History*, στο Πανεπιστήμιο του Wisconsin, Milwaukee, υποστήριξε ότι όλοι οι φοιτητές ιστορίας μοιράζονται ένα κοινό υπόβαθρο με άλλους ιστορικούς και φοιτητές ιστορίας στο πλαίσιο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.⁷⁴⁰ Αυτό σημαίνει ότι όλοι τελικά διεξάγουν έρευνα στην τοπική ιστορία, αξιοποιώντας μια μεγάλη ποικιλία πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Για τον λόγο αυτό, οι φοιτητές της ιστορίας πρέπει να γνωρίζουν πως πρέπει να μελετούν την ιστορία των διαφορετικών περιοχών, συμπεριλαμβανομένων των πόλεων που βρίσκονται στα σύνορα, των αστικών μεταναστευτικών συνοικιών του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα, των αγροτικών περιοχών, των μικρών πόλεων και των προαστιακών κοινοτήτων. Την ίδια στιγμή και πάλι οι φοιτητές της ιστορίας καλούνται να μάθουν τις μεθόδους για την αξιοποίηση των πηγών, που είναι κατάλληλες να χρησιμοποιηθούν για την ενδελεχή μελέτη των γεωγραφικών αυτών περιοχών. Το μάθημα δηλαδή της τοπικής ιστορίας προορίζεται να βοηθήσει καταλυτικά στην κάλυψη αυτών των εκπαιδευτικών αναγκών.

Η ενσωμάτωση των μαθημάτων ανάγνωσης, μελέτης και συγγραφής της τοπικής ιστορίας αναδεικνύει και ενισχύει την αξία της ιστορίας ως επιστημονικό πεδίο και ως μαθησιακό αντικείμενο. Η τοπική ιστορία είναι μια ευέλικτη μορφή που μπορεί να αποτελέσει μια αποτελεσματική μεθοδολογία για τη διενέργεια ερευνών που σχετίζονται με ποικίλους επιστημονικούς και εκπαιδευτικούς κλάδους. Αυτό σημαίνει

⁷³⁹ Danborn, D. (2003). Historical Musings: Cast Down your Bucket Where you Are: Professional Historians and Local History, *South Dakota History*, Vol. 33, σελ. 272.

⁷⁴⁰ Gordon, M. (2007). *Research Methods in Local History*. Ανακτήθηκε στις 23 Μαΐου 2018 από: <http://www.uwm.edu/Course/448-715/syllabus.html>

ότι μπορεί να ενσωματωθεί στην εκπαίδευση και την επιστήμη ως πεδίο έρευνας ή ακόμα και ως ένα μεμονωμένο και ανεξάρτητο μάθημα και ερευνητικό πεδίο. Μπορεί δηλαδή να είναι ένα ακαδημαϊκό πεδίο από μόνο του ή μπορεί να ενταχθεί σε μια ποικιλία υπο-πεδίων σε ένα ακαδημαϊκό τμήμα ιστορίας. Με την ένταξη των προγραμμάτων τοπικής ιστορίας σε ένα τμήμα ή μάθημα ιστορίας, μπορεί να αναδείξει την αξία του τμήματος, του ιδρύματος, του μαθήματος και του εκπαιδευτικού συστήματος.

5.3 Τοπική Ιστορία και το Μάθημα της Ιστορίας

Ο Rogers διατυπώνει ότι η τοπική ιστορία ακόμα και αν δεν διαφέρει από οποιοδήποτε άλλο παραδοσιακό κλάδο της ιστορίας καταλαμβάνει το πεδίο στις σπουδές ιστορίας, το οποίο έπεται εκείνου του εθνικού επιπέδου και προηγείται εκείνου του επιπέδου του ατόμου. Η μελέτη μιας οικογένειας ή ενός χωριού σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή της ιστορίας, η αφήγηση μιας επιχείρησης ή μιας εταιρίας, ο απολογισμός ενός κράτους ή μιας περιοχής, η μελέτη ενός κτήματος ή ενός οίκου, αποτελούν μερικά μόνο από τα θέματα που περιλαμβάνονται στο πεδίο μελέτης της τοπικής ιστορίας.⁷⁴¹ Η σημασία της τοπικής και περιφερειακής ιστορίας, καθώς και η αναγκαιότητα διατήρησης της ισορροπίας μεταξύ της τοπικής, της εθνικής, της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας ιστορίας έχει τεθεί στο επίκεντρο των συζητήσεων στις διασκέψεις του Συμβουλίου της Ευρώπης, για την εκπαίδευση στην ιστορία (ή το μάθημα της ιστορίας) σε διάφορες εποχές και σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές. Στα εν λόγω συνέδρια, η τοπική ιστορία συνίσταται ως η καλύτερη βάση και το αποτελεσματικότερο υπόβαθρο για ενεργητική μεθοδολογία. Η τοπική ιστορία έχει επίσης αποκτήσει νέα ώθηση όχι μόνο στη δυτική Ευρώπη, αλλά και στην ανατολική, σηματοδοτώντας έτσι μια στροφή στη διδασκαλία της ιστορίας στη γενική εκπαίδευση.⁷⁴²

Με την τοπική ιστορία οι μαθητές γνωρίζουν άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, συμπεριλαμβανομένων και των συγγενών τους. Ακόμα έρχονται σε επαφή με αρχαιολόγους, ξεναγούς μουσείων αλλά και άλλα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας και συνειδητοποιούν ότι η ιστορία δεν είναι μόνο ό, τι είναι καταγεγραμμένο στο σχολικό εγχειρίδιο. Η τοπική ιστορία όπως επισημαίνουν πολλοί μελετητές μπορεί να συμβάλλει στην επιθυμία που εκφράζουν οι άνθρωποι για την εξακρίβωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της ταυτότητάς τους στην περιοχή που ζουν. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να αξιοποιήσει το μάθημα της ιστορίας για να κατανοήσουν οι μαθητές την πολυπλοκότητα αλλά και τη μοναδικότητα του χώρου στον οποίο ζουν. Όπως διατυπώνει ο Π. Νταβαρίνος η τοπική ιστορία ερμηνεύει, αναλύει, εξετάζει τα γεγονότα ενός τόπου, και την αποκαλεί ως 'Μικρο-ιστορία', ενώ η γενική ιστορία

⁷⁴¹ Rogers, (1997), ό.π., σελ. 1.

⁷⁴² Slater, J. (1995). *Teaching history in the New Europe*, London: Cassell, σελ. 34.

προσπαθεί να κατανοήσει την ιστορική πραγματικότητα μέσω όλων των παραγόντων που την επηρεάζουν και την αποκαλεί ως 'Μακρο-ιστορία'.⁷⁴³ Ο διαχωρισμός μεταξύ τοπικής και γενικής ιστορίας είναι πολύ δύσκολος και δυσδιάκριτος καθώς η πρώτη σχετίζεται με τη σχολική έρευνα και τη βιωματική δράση ενώ η δεύτερη περιορίζεται στη μακρο-ιστορία. Η θεματολογία της γενικής ιστορίας μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο για την περαιτέρω διερεύνηση ενός θέματος. Συνεπώς, εξάγεται το συμπέρασμα ότι η μια συμπληρώνει την άλλη και γι' αυτό είναι απαραίτητο να διδάσκονται παράλληλα για καλύτερη κατανόηση των όσων μελετώνται αλλά και για την ενδυνάμωση της ιστορικής συνείδησης των μαθητών.⁷⁴⁴

Σύμφωνα με τον καθηγητή Γ. Λεοντσίνη προτείνονται δύο διδακτικές προσεγγίσεις με άξονες την τοπική και τη γενική ιστορία:

- 1) 1^{ος} Άξονας: Με στόχευση στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και στην ενίσχυση της ιστορικής συνείδησης, οπωσδήποτε δια μέσου της συμβολής της σχολικής έρευνας. Η προσέγγιση αυτή παραπέμπει σε διεπιστημονικές όψεις του ιστορικού περιβάλλοντος, εκλαμβάνοντας το, ως ενιαίο στην ερευνητική του διάσταση.
- 2) 2^{ος} Άξονας: Με την προσέγγιση της ερευνητικής διαδικασίας, την οποία καλείται να εφαρμόσει ο εκπαιδευτικός, προκειμένου να εκπληρώσει τους στόχους του μαθήματος. Δεν πρέπει να βασίζεται μόνο στο σχολικό εγχειρίδιο, αλλά να εξαντλεί όλες τις σύγχρονες μεθόδους για να προκαλεί το ενδιαφέρον των μαθητών. Σημαντικό βήμα είναι να μη περιορίζεται το μάθημα στην σχολική αίθουσα, αλλά να πραγματοποιούνται βιωματικές εξωτερικές δράσεις. Αυτό μπορεί να εφαρμοστεί τόσο στη γενική ιστορία, όσο και στην τοπική, καθώς τα δυο μαθήματα έχουν μια σχέση αμοιβαίας ανταλλαγής και αλληλοσυμπλήρωσης.⁷⁴⁵

⁷⁴³ Νταβαρίνος, Π., ό.π, σελ. 278-279.

⁷⁴⁴ Λεοντσίνης, Γ. (1996). *Διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: ΑΘΗΝΑ, σελ. 54-55. Επίσης και Νταβαρίνος, Π., ό.π., σελ. 278.

⁷⁴⁵ Λεοντσίνης, Γ. (2003). *Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα διδακτικής της ιστορίας και του περιβάλλοντος*. Αθήνα: ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, σελ. 216.

Οι Kaplan, V., Agmon, P., & Ermolaeva, L.⁷⁴⁶ τόνισαν τη σημασία και την αναγκαιότητα ισορροπίας μεταξύ της παγκόσμιας εθνικής και τοπικής ιστορίας στα ρωσικά σχολεία και για τον λόγο αυτό οι μελετητές πρότειναν την επικέντρωση της μελέτης στο περιβάλλον των μαθητών, βάσει της αρχής «Εγώ-η πόλη μου-η περιοχή μου-η χώρα μου-ο κόσμος μου». Αυτή η πορεία προσέγγισης της ιστορίας θα επιτρέψει τους μαθητές να αναπτύξουν νέους δεσμούς και τρόπους σύνδεσης με το παρελθόν.

Στις Η.Π.Α., το μάθημα της τοπικής ιστορίας έχει ενσωματωθεί στα προγράμματα σπουδών του μαθησιακού αντικειμένου της ιστορίας και των κοινωνικών επιστημών σε κάθε επίπεδο και σε κάθε βαθμίδα.⁷⁴⁷ Η τοπική ιστορία στα σχολεία των Η.Π.Α. διδάσκεται με διάφορους τρόπους ανάλογα με τη διαθεσιμότητα των τεκμηρίων των υλικών και των γνώσεων των μεμονωμένων εκπαιδευτικών και δασκάλων. Οι πιο συχνές και δημοφιλείς στρατηγικές διδασκαλίας είναι περίπατοι των μαθητών που αποσκοπούν στη μελέτη των γειτονιών που ζουν και ορισμένων χαρακτηριστικών κτιρίων ή μνημείων, ή άλλων κτισμάτων του παρελθόντος με ιδιαίτερο ιστορικό περιεχόμενο για την τοπική κοινωνία. Παράλληλα, διενεργούν συνεντεύξεις με τους ντόπιους κατοίκους, ιδίως με τους ηλικιωμένους, αναφορικά με τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τα συμβάντα του παρελθόντος, που έχουν διαδραματίσει καταλυτικό ρόλο στην ιστορία της περιοχής.⁷⁴⁸

Στη Μεγάλη Βρετανία, η ένταξη της τοπικής ιστορίας στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας στα σχολεία υποστηρίζεται και ενισχύεται ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁷⁴⁹ Το 1908 το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο εξέδωσε εγκύκλιο σχετικά με τη διδασκαλία της ιστορίας στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Το συγκεκριμένο έγγραφο θεωρείται το παλαιότερα κρατικό έγγραφο που αναγνωρίζει στην τοπική ιστορία μια θέση στη σχολική πραγματικότητα και εκπαίδευση. Το Συμβούλιο δήλωσε ότι είναι πολύ σημαντικό να δίνεται προσοχή σε κάθε σχολείο, στην ιστορία της πόλης και της περιοχής στην οποία βρίσκεται γεωγραφικά.⁷⁵⁰ Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, κατά τα πρώτα χρόνια περιοριζόνταν στην απεικόνιση

⁷⁴⁶ Kaplan, V., Agmon, P., & Ermolaeva, L. (Eds.) (1999). *The teaching of history in contemporary Russia*. Tel Aviv: Tel Aviv University, σελ. 6.

⁷⁴⁷ Metcalf, F.D. & Downey, M.T. (1982). Local history in American education, *The Local Historian*, Vol. 15, (4), σελ. 204-211. Επίσης και Giese, J., R. (2000). Studying and teaching history. In: *Teaching the Social Sciences and History in Secondary Schools*. Illinois: Waveland Press, σελ. 273-311.

⁷⁴⁸ Metcalf, F.D. & Downey, M.T., ό.π., σελ. 204-211.

⁷⁴⁹ Plymouth, J. H. B. (1933). The teaching of local history. *History*, Vol. XVIII, (69), DOI: 10.1111/j.1468-229x.1933.tb00626.x, σελ. 1-10.

σημαντικών εθνικών γεγονότων σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία ή σε τοπικές ενώσεις με εθνικά σημαίνουσες προσωπικότητες.⁷⁵¹

Παρά την υποστήριξη της τοπικής ιστορίας ως ουσιαστικού μέρους του αναλυτικού προγράμματος σπουδών από τα πρώτα κιόλας χρόνια του 20^{ου} αιώνα η υιοθέτησή του στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης επήλθε με σχετική καθυστέρηση. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η τοπική ιστορία θεωρήθηκε από την πλειοψηφία των πανεπιστημίων ως δευτερεύουσα μελέτη, που ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τον ενθουσιώδη ερασιτέχνη ερευνητή-ιστορικό.⁷⁵² Από το 1945, η μελέτη και η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας εκμοντερνίστηκαν και η αναγνωρίστηκε ευρέως η εκπαιδευτική αξία της ιστορικής μελέτης της εντοπιότητας, του γεωγραφικού τόπου και την κοινότητας, ως μια ορισμένη ομάδα ατόμων.⁷⁵³ Σταδιακά, άρχισαν να δημοσιεύονται πολλές μελέτες και επιστημονικά άρθρα, τα οποία προτρέπουν τους καθηγητές και τους δασκάλους να συμπεριλάβουν την τοπική ιστορία στην εργασία τους, στο πλαίσιο της μαθησιακής και της διδακτικής διαδικασίας.⁷⁵⁴

Η ίδρυση του πρώτου τμήματος Αγγλικής Τοπικής Ιστορίας ιδρύθηκε στο πανεπιστήμιο του Leicester το 1948, το οποίο προώθησε την τοπική ιστορία ως ένα αξιοσέβαστο ακαδημαϊκό αντικείμενο, ιδιαίτερος στο πλαίσιο της εκπαίδευσης ενηλίκων.⁷⁵⁵ Εκτός από το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, η τοπική ιστορία επιδιώχθηκε και προωθήθηκε από διάφορες ομάδες, άτομα και κοινωνίες. Ποικίλες λέσχες, κοινότητες, ομάδες, κλειστές και ανοικτές κοινωνίες οργανώνουν και υλοποιούν δραστηριότητες τοπικής ιστορίας, όπως είναι οι ιστορικού, αρχαιολογικού, αρχιτεκτονικού, φωτογραφικού κ.ά. περιεχομένου και χαρακτήρα. Στην Αγγλία και την Ουαλία, το τμήμα Εκπαίδευσης και Επιστημών συνηγόρησε υπέρ της μελέτης της τοπικής ιστορίας, με απώτερο σκοπό την απεικόνιση της εθνικής, της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας ιστορίας υπό ένα τοπικό πρίσμα, καθώς επίσης και την ολοκληρωμένη

⁷⁵⁰ Finberg, H.P.R. (1967). Local History. In: Finberg, H.P.R., & Skipp, V.H.T., (eds.), *Local history objective and pursuit*, (25-44), Newton Abbot: David & Charles Publishers Ltd., σ. 25

⁷⁵¹ Stephens, (1997), ό.π., σελ. 6-7.

⁷⁵² Incorporated Association of Assistant Masters in Secondary Schools (IAAMSS), ό.π., σελ. 217.

⁷⁵³ Hoskins, W., G. (1984). *Local history in England*. London: Longman, σελ. 18-30.

⁷⁵⁴ Jamieson, A. (1971). *Practical history teaching*. London: Evans Brothers Limited, σελ. 5. Επίσης και Stephens, (1977), ό.π., σελ. 6-7.

⁷⁵⁵ Hoskins, (1984), ό.π., σελ. 18-30.

και σφαιρική μελέτη της τοπικής περιοχής και της τοπικής κοινότητας.⁷⁵⁶ Συγκεκριμένα, το Εθνικό Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας περιλαμβάνει ξεχωριστή μονάδα τοπικής ιστορίας, η οποία αφορά στις προοπτικές της γεωγραφικής περιοχής που έχουν αλλάξει, στην εκπαίδευση, στη μετακίνηση του πληθυσμού, στην αρχιτεκτονική των σπιτιών και των κατοικιών, στις θρησκευτικές πρακτικές, στην πρόνοια των μειονοτικών ομάδων, στη νομοθεσία και την τάξη, στον αθλητισμό και τον ελεύθερο χρόνο, στις επιπτώσεις των εθνικών γεγονότων και εξελίξεων, στους προϊστορικούς οικισμούς και τους προϊστορικούς λαούς, στην κατασκευή των κάστρων ή την αστική ανάπτυξη, στις εμφύλιες διενέξεις, στις επιδημίες (πανώλης, χολέρας κ.ά.), στη μετανάστευση, στην υποδοχή των μεταναστών από τρίτες χώρες, στην πολιτισμικότητα, στη διαχείριση των δικαιωμάτων των μεταναστών.⁷⁵⁷

Στο Ηνωμένο Βασίλειο η τοπική ιστορία διδάσκεται κυρίως σε επίπεδο Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, μολονότι επικρατεί η αντίληψη ότι η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας είναι πιθανό να αποβεί αποτελεσματικότερη στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα, δηλαδή τη Δευτεροβάθμια, καθώς τα μεγαλύτερα παιδιά κατέχουν ήδη περισσότερες γνώσεις γενικής ιστορίας και συνεπώς, είναι πιο ικανά να κατανοήσουν τη σημασία των τοπικών ιστοριών.⁷⁵⁸ Τα εκπαιδευτικά προγράμματα που αφορούν στην τοπική ιστορία αποσκοπούν κυρίως στο να διευκολυνθεί η μελέτη της ιστορίας, μέσα από τα διατηρημένα και ορατά της τεκμήρια, προκειμένου να υπάρξει ένας ζωντανός και άμεσος τρόπος να ενθαρρυνθούν και να βοηθηθούν οι μαθητές να μάθουν πώς να αξιοποιούν και να αξιολογούν τις πηγές των αποδεικτικών αυτών στοιχείων. Παράλληλα, βοηθούν τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν περισσότερο και σε βάθος τις πτυχές της ιστορικής εξέλιξης στη γεωγραφική περιοχή και την κοινότητα στην οποία ζουν, παρέχοντας ευκαιρίες για να συσχετιστεί η έρευνα αυτής της περιοχής με το ευρύτερο πλαίσιο των μεταβολών στην εθνική ιστορία.⁷⁵⁹

⁷⁵⁶ Department of Education and Science – DES. (1991). *History In the National Curriculum (England) (National Curriculum Orders, Version 1)* London: HMSO.

⁷⁵⁷ Department for Education and Employment & Qualifications and Curriculum Authority (DfEE & QCA). (1999). *History curriculum*. London, σελ. 19.

⁷⁵⁸ David, R., G., & Huggins, M. (1992). Local History and the National Curriculum, *The Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 12, (2), σελ. 1-5.

⁷⁵⁹ Assessment and Qualifications Alliance, (AQA) (2000). *General Certificate of Secondary Education History (Schools History Project) Specification A*. Surrey: AQA, σελ. 30.

Το ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία έχει αυξηθεί σταδιακά με την πάροδο των χρόνων και ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες, όπου οι συζητήσεις όσον αφορά στη δυνητική απειλή της παγκοσμιοποίησης για τον τοπικό πολιτισμό και τη ταυτότητα, υπήρξαν η αιτία και η αφορμή για την ανάπτυξη τοπικών και περιφερειακών μελετών κοινωνικής επιστήμης και ιστορίας.⁷⁶⁰ Οι Black και MacRaild διατύπωσαν ότι ορισμένοι ιστορικοί έδειξαν σαφή προτίμηση στην τοπική και περιφερειακή ιστορία προκειμένου να διαφοροποιήσουν την ιστορία των μικρότερων πληθυσμιακά κοινοτήτων, από την εθνική και τη διεθνή πτυχή της ιστορίας. Έτσι, η έμφαση μετατοπίστηκε από το μοναδικό έθνος στην πλειοψηφική περιοχή. Ένας επιπλέον λόγος για την αυξανόμενη εστίαση στην τοπική και την περιφερειακή ιστορική ανάλυση, αποτελεί το σύγχρονο πνευματικό κλίμα που καλλιεργήθηκε με την επικράτηση των αρχών της μετανεωτερικότητας⁷⁶¹.

Ο μεταμοντερνισμός συνεπάγεται μια έντονη ανησυχία, όσον αφορά στη διαφορετικότητα και την ετερότητα και την απόρριψη των παραδεδομένων θεωριών της κοινωνίας ή της οικονομικής αλλαγής. Εξάπτει το ενδιαφέρον για τη συνολική ζωή των ανθρώπων και όχι για την παραχώρηση προνομία του δημόσιου έναντι της ιδιωτικής σφαίρας ή του υλικού έναντι της κουλτούρας. Επικεντρώνεται στις πολλαπλές ταυτότητες, που βασίζονται στις καθημερινές συνήθειες και αντιλήψεις των ανθρώπων, οι οποίες έχουν συνήθως τις ρίζες τους στις τοπικές διαλέκτους και γλώσσες. Μόνο σε τοπικό, περιφερειακό και υποπεριφερειακό επίπεδο είναι δυνατό να αντιμετωπιστούν επαρκώς τα ζητήματα αυτά τουλάχιστον σε πρώτη φάση⁷⁶². Υπό αυτό το πλαίσιο, η τοπική ιστορία κατακτά τη μεγαλύτερη αξία της και ανέρχεται στην υψηλότερη θέση. Οι μελέτες της τοπικής ιστορίας απαιτούν διαχρονικά την αναθεώρηση των παγκοσμιοποιημένων ερμηνειών του παρελθόντος. Ουσιαστικά έχουν αμφισβητήσει ανοικτά τα στερεότυπα, παρέχοντας πληροφορίες για τη συμβολή, την ενεργή και άμεση συμμετοχή των μειονοτικών και μικρών κοινοτήτων στα μεγάλα γεγονότα⁷⁶³.

⁷⁶⁰ Hudson, P. (1999). Regional and local history: globalisation, postmodernism and the future. *The Journal of Regional and Local Studies*, Vol. 20, (1), σελ. 5-24.

⁷⁶¹ Black, J., & MacRaild, D.M. (2000). *Studying history*, Hampshire: Palgrave, σελ. 92.

⁷⁶² Hudson, (1999), ό.π., σελ. 6.

⁷⁶³ Claire, H. (1996). *Reclaiming our pasts*, London: Trentham Books Limited, σελ. 182.

5.4 Τα Οφέλη της Τοπικής Ιστορίας από τη Διδασκαλία της

Η σημαντικότητα της τοπικής ιστορίας έγκειται μεταξύ άλλων και στις πολλές ωφέλειες που επιφέρει στη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας σύμφωνα με τη βιβλιογραφία. Παραδοσιακά η τοπική ιστορία θεωρείται ότι ανταποκρίνεται σε επιμέρους στόχους. Παρέχει τη δυνατότητα εξάσκησης στην ιστορική μεθοδολογία, με τη συχνά αξιοποίηση τεκμηρίων που κινητοποιούν και ενεργοποιούν τους μαθητές κατά τη διδακτική και τη μαθησιακή διαδικασία. Συμβάλλει στη σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν, μέσω παραδείγματος χάριν ενός κτιρίου ή μιας οικογένειας. Παράλληλα, εξασφαλίζει ένα πλαίσιο εντός του οποίου οι μαθητές μπορούν να καθορίσουν τις ρίζες και την ταυτότητά τους⁷⁶⁴.

Το 1969, το Συμβούλιο της Ευρώπης που διεξήχθη στη συνδιάσκεψη του Braunschweig παρουσίασε τα πλεονεκτήματα της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας. Συγκεκριμένα, διατυπώθηκε ότι τοπικότητα αφορά στους ίδιους τους μαθητές με την ιστορία τους παρέχει την κατάλληλη βάση για την εισαγωγή της ιστορικής μεθοδολογία και συνείδησης, προσφέρει ευκαιρίες στενής σύνδεσης και συνεργασίας με τη γεωγραφία και αποτελεί μια ρεαλιστική εισαγωγή στα κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο⁷⁶⁵. Η αντίληψη ότι η τοπική ιστορία πρέπει να «γίνει» και όχι να «μαθευτεί», την κατέστησε δημοφιλή, τόσο ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς που υποστηρίζουν την ενεργή συμμετοχή των μαθητών στην διδακτική και μαθησιακή διαδικασία, μέσω της οποίας τα παιδιά είναι αυτά που εργάζονται περισσότερο και όχι ο εκπαιδευτικός⁷⁶⁶. Η συμμετοχική και ενεργητική μάθηση οδηγεί στην κατανόηση, την ορθολογική και αποτελεσματική αξιοποίηση των πηγών-τεκμηρίων και έτσι βοηθά τους εκπαιδευόμενους να εντρυφούν σε βάθος στο θέμα που μελετούν. Ο Preston διατύπωσε ότι με την ενσωμάτωση της τοπικής ιστορίας, η ιστορία παύει να θεωρείται ως στάσιμο και στατικό μαθησιακό αντικείμενο, που παρέχει στείρες γνώσεις στους μαθητές. Πρόσθεσε ότι η μελέτη και η ανάλυση των τοπικών εγγραφών, η αναζήτηση στα τοπικά αρχεία, η ανάγνωση χαρτών και η χαρτογράφηση, οι επισκέψεις σε τοπικές βιβλιοθήκες, σε μουσεία, σε αρχοντικά, οι επιτόπιες

⁷⁶⁴ Hawkey, K. (1995). History Teaching and the Council of Europe. *Teaching History*, Vol. 78, σελ. 17-19.

⁷⁶⁵ Slater, J. (1995), ό.π., σελ. 33.

⁷⁶⁶ Lomas, (1988), ό.π., σελ. 175.

επισκέψεις, η συνεντεύξεις με ηλικιωμένους ή κατοίκους που διαθέτουν εξειδικευμένες γνώσεις επί ορισμένων γεγονότων, μετασχηματίζουν την ιστορία σε ένα πρακτικό, ζωντανό και ενεργό μαθησιακό αντικείμενο. Ταυτόχρονα, αναδεικνύουν τις ανωτέρω δραστηριότητες σε στοιχεία που απελευθερώνουν το μάθημα της ιστορίας από τα δεσμά που το κρατούν εντός των αυστηρών ορίων της σχολικής αίθουσας και καταδικασμένο να εξαντλείται μέσα σε ατελείωτες σημειώσεις.⁷⁶⁷

Ο Douch περιέγραψε τα οφέλη τα οποία απολαμβάνουν οι εκπαιδευόμενοι μέσω της προσωπικής τους ενασχόλησης με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και τα διέκρινε σε εκπαιδευτικά, ιστορικά και ψυχολογικά. Αναφορικά με τα δύο πρώτα οφέλη (εκπαιδευτικά και ιστορικά), η τοπική ιστορία αποτελεί ένα χρήσιμο μέσο για την οικοδόμηση συνεργασιών των μαθητών με την τοπική κοινότητα, στο πλαίσιο της οποίας λειτουργεί και δραστηριοποιείται η σχολική μονάδα.⁷⁶⁸ Αυτό σημαίνει ότι η τοπική ιστορία μπορεί να συμβάλλει στην άρση των εμποδίων και την υπερκέραση των φραγμών που τίθενται μεταξύ του σχολείου και της πραγματικότητας που το περιβάλλει.⁷⁶⁹ Κατά τη διάρκεια επιτόπιων επισκέψεων και υλοποίησης δημιουργικών εργασιών στην τοπική ιστορία, οι μαθητές καλούνται να έρθουν σε επαφή με εμπειρογνώμονες και εξειδικευμένους επιστήμονες, όπως είναι οι επιμελητές μουσείων, οι αρχαιοφύλακες, οι αρχαιολόγοι, οι ιστορικοί, τα μέλη των τοπικών ιστορικών κοινωνιών και οικογενειών κ.ά. Από αυτό καθίσταται σαφές ότι το μάθημα της ιστορίας αποκτά μια ευρύτερη σημασία εκτός της σχολικής τάξης. Υπό αυτό το πρίσμα, η διδασκαλία της ιστορίας μετασχηματίζεται σε μια συνεχιζόμενη επιχείρηση, στην οποία οι πραγματικοί, καθημερινοί και απλοί άνθρωποι και οι επαγγελματίες δραστηριοποιούνται και κερδίζουν τα προς το ζην, την ίδια στιγμή που η μαθησιακή διαδικασία υπερβαίνει τα όρια των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας.⁷⁷⁰

Προς επίρρωση των παραπάνω, ο Crace⁷⁷¹ υποστηρίζει ότι οι επισκέψεις και οι συνεντεύξεις είναι υπέροχοι τρόποι παρώθησης των μαθητών να γνωρίσουν και να κατανοήσουν ότι η εκμάθηση της ιστορίας μπορεί να είναι διασκεδαστική. Η γνωριμία των μαθητών με το μάθημα της ιστορίας δεν είναι μια διαδικασία που πραγματώνεται

⁷⁶⁷ Preston, G. (1969). The value of local history in the school curriculum, *Teaching History*, Vol. 1. 87-91, σελ. 88.

⁷⁶⁸ Douch, R. (1967)., ό.π., σελ. 105.

⁷⁶⁹ Giese, (2000), ό.π., σελ. 273-311.

⁷⁷⁰ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 16-17.

⁷⁷¹ Crace, J. (2001). Playing to the gallery. *The Guardian Education*. Vol. 13, November, σελ. 2-3.

μόνο εντός της σχολικής αίθουσας. Αντίθετα, η ιστορία είναι ζωντανή και συνεχής, και για τον λόγο αυτό οι εκπαιδευόμενοι πρέπει να ενθαρρύνονται να αναπτύξουν προσωπικούς δεσμούς με τον έξω κόσμο, ώστε να αναλάβουν τον έλεγχο της δικής τους μαθησιακής διαδικασίας.

Κατά ανάλογο τρόπο με τον Grace, υποστηρίζει και ο Slater ότι η εκμάθηση της τοπικής και περιφερειακής ιστορίας με ενεργή συμμετοχή των μαθητών πρέπει να λαμβάνεται πολύ σοβαρά υπόψη από τους ιθύνοντες της εκπαίδευσης, καθώς οι νέοι θα πρέπει να αισθάνονται το ίδιο καλά με το να διαβάζουν και να γράφουν.⁷⁷² Σε περιπτώσεις που πρόκειται να αξιοποιήσουν μια μεγαλύτερη ποικιλία πρωτογενών πηγών, είναι δυνατό να εντοπίσουν πολλές από αυτές έξω από την αίθουσα διδασκαλίας, σε κτίρια, σε ονόματα οδών και σε καταστήματα, σε πεδία, σε αναμνήσεις ηλικιωμένων, σε αρχαιολογικούς χώρους κ.ά.

Ένα επιμέρους στοιχείο που λειτουργεί ενισχυτικά στην αξία της τοπικής ιστορίας, είναι η παροχή συνδέσμων μεταξύ της ιστορίας και των άλλων αντικειμένων. Η μελέτη της ιστορίας εκτός της σχολικής αίθουσας επιτρέπει στους μαθητές να αναπτύξουν δεξιότητες και ενδιαφέροντα, τα οποία δεν προβλέπονται και απουσιάζουν από το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών. Οι περιβαλλοντικές μελέτες, η γεωγραφία, η τέχνη, οι κοινωνικές σπουδές, η αγωγή και η οικονομία ενέχουν στο σύνολό τους ιστορικά στοιχεία, τα οποία μπορούν να διδαχθούν μέσω της τοπικής ιστορίας. Παρόλο που η τοπική ιστορία αξιοποιείται συχνά για να επεξηγήσει σημαίνουσες ιστορικές εξελίξεις, συνιστάται επίσης για τεχνικούς και μεθοδολογικούς λόγους.⁷⁷³ Ο Stephens υποστηρίζει ότι οι γενικοί στόχοι της τοπικής ιστορίας πρέπει να περιλαμβάνουν, όχι μόνο την κατανόηση της εθνικής και της τοπικής ιστορίας μια συγκεκριμένης χρονικής περιόδου ή ενός συγκεκριμένου ζητήματος και της αλληλεξάρτησής τους, αλλά των δεξιοτήτων και των ενδιαφερόντων που σχεδίαζαν να αναπτύξουν.⁷⁷⁴

Στο πλαίσιο της μελέτης της τοπικής ιστορίας, οι μαθητές ενθαρρύνονται να ερευνήσουν, να αναλύσουν και να παρουσιάσουν τις παρατηρήσεις και τις διαπιστώσεις τους. Ως αποτέλεσμα αυτής της ενεργητικής και συμμετοχικής διαδικασίας, αποκτούν μια περισσότερο αληθινή γνώση, σε αντίθεση με την απλή και επιφανειακή λεκτική

⁷⁷² Slater, (1995), ό.π., σελ. 38.

⁷⁷³ Anderson, C., & Moore, A. (1994). Making history happen outside the classroom. In: Bourdillon, H., (ed.) *Teaching History*, London and New York: Routledge, σελ. 196-208.

⁷⁷⁴ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 18.

γνώση και έτσι αναπτύσσουν τη λογική και κριτική τους σκέψη. Οι δραστηριότητες και εργασίες που οργανώνονται και υλοποιούνται στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας, προϋποθέτουν σε πολύ μεγάλο βαθμό την ομαδική εργασία. Αυτό συνεπάγεται την προώθηση των στενών σχέσεων μεταξύ των μαθητών και όλων των εμπλεκόμενων στη διαδικασία. Οι επισκέψεις και τα ταξίδια στο πεδίο της έρευνας, αποτελούν κατάλληλους τρόπους απόκτησης των εν λόγω δεξιοτήτων⁷⁷⁵. Όταν οι μαθητές διεξάγουν έρευνα σε μουσεία, σε ιστορικά κτίρια και σε μνημειακούς τόπους, ή καταγράφουν τις βιογραφικές αφηγήσεις ή μαρτυρίες των ηλικιωμένων αποκτούν πρόσβαση σε πληροφορίες που διαφορετικά δεν θα μπορούσαν να είχαν συλλέξει. Μαζί με τα πληροφοριακά αυτά δεδομένα φέρουν μαζί τους και νέες ιδέες, που απορρέουν από τις πολύτιμες εμπειρίες τους, οι οποίες συμβάλλουν στην γενική τους ανάπτυξη, καθώς επίσης και στη βαθιά κατανόηση της ιστορίας τους⁷⁷⁶. Σημαντικός αριθμός ερευνών για τη διδασκαλία της ιστορίας έχουν δείξει ότι τα περισσότερα παιδιά, κατά τη διάρκεια της σχολικής τους ζωής και πορείας έρχονται αντιμέτωπα με αφηρημένες έννοιες, τις οποίες δυσκολεύονται να διαχειριστούν και εν τέλει να κατανοήσουν.

Τα μαθήματα ιστορίας στο πλαίσιο ενός εκπαιδευτικού συστήματος, θα έπρεπε να είναι ενδιαφέροντα. Ωστόσο, τις περισσότερες φορές η ιστορία συγκαταλέγεται στα μαθησιακά αντικείμενα που συγκεντρώνουν το λιγότερο ενδιαφέρον ανάμεσα στους μαθητές και σε εκείνα που το περιεχόμενό τους είναι ασαφές και μάλλον μπερδεμένο. Πολύ συχνά, ένας από τους βασικούς λόγους αυτής της ασάφειας είναι η απόσταση που ενυπάρχει μεταξύ του περιεχομένου των μαθημάτων και της σύγχρονης πραγματικότητας. Κατά τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στο περιβάλλον της σχολικής τάξης, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τα γεγονότα των ενοτήτων του εγχειριδίου, με τα οποία όμως δεν έχουν καμία σύνδεση συναισθηματική, υλική ή εμπειρική. Αυτό σημαίνει ότι τα ιστορικά γεγονότα που αναφέρονται στα σχολικά βιβλία και γνωστοποιούνται αποκλειστικά μέσω αυτών δεν έχουν καμία σχέση με την εμπειρία των παιδιών, συνεπώς είναι φυσικό και επόμενο να τα αφήνουν αδιάφορα και να μην κεντρίζουν το ενδιαφέρον τους.⁷⁷⁷

⁷⁷⁵ Douch, (1967), ό.π., σελ. 8.

⁷⁷⁶ Mainstone, M., & Bryant, M. (1972). The use of museums and historical sites. In: Burston, W.H. & Green, C.W. (ed.) *Handbook for History Teachers*, London: Methuen Educational Ltd., σελ. 163-172.

⁷⁷⁷ Douch, (1967), ό.π., σελ. 8-9.

Ο Stephens⁷⁷⁸ υποστήριξε ότι ο εκπαιδευτικός πρέπει να διδάσκει αφηρημένα ιστορικά θέματα, αξιοποιώντας συγκεκριμένα και γενικά παραδείγματα, για τα οποία η τοπική ιστορία μπορεί και παρέχει μεγάλα περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξης και διερεύνησης. Η σημασία της τοπικής ιστορίας είναι ότι επιτρέπει τους εκπαιδευόμενους να απομακρυνθούν από τα γενικευμένα μεγάλα θέματα και να επικεντρωθούν περισσότερο στη μελέτη των πραγματικών, καθημερινών και απλών ανθρώπων και καταστάσεων.⁷⁷⁹ Σύμφωνα με τους David και Huggins είναι πολύ εύκολο η ιστορία να ανακτήσει τον χαμένο «ζωντανό» της χαρακτήρα, μέσω της ενδελεχούς και λεπτομερούς μελέτης της εντοπιότητας των ίδιων των μαθητών. Η αλλαγή στον χρόνο και τα μεγάλα στοιχεία της συνέχειας που εντοπίζονται μεταξύ του παρόντος και του παρελθόντος είναι σε αυτή την περίπτωση αυτά που καθίστανται περισσότερο σαφή στους εκπαιδευόμενους.⁷⁸⁰

Στο πλαίσιο της μελέτης της τοπικής ιστορίας, σχεδιάζονται, οργανώνονται και υλοποιούνται πολλά είδη δραστηριοτήτων, οι οποίες αφορούν στην προσωπική επαφή των εμπλεκόμενων με ποικίλα απτά και ορατά αντικείμενα, τεκμήρια και τοποθεσίες και στην υιοθέτηση από πλευράς τους, πολλαπλών προσεγγίσεων νέων, εναλλακτικών και πιο πρακτικών τεχνικών.⁷⁸¹ Ο Douch διατυπώνει ότι είναι επιβεβλημένο και ωφέλιμο τα παιδιά να εμπλέκονται με την ιστορία, προκειμένου να την αντιμετωπίζουν, όχι σαν μια ταινία που πρέπει απλώς να παρακολουθήσουν ως εξωτερικοί θεατές, αλλά ως ένα συνεχές και αέναο παιχνίδι, στο οποίο οι ίδιοι είναι τα κεντρικά πρόσωπα, δηλαδή οι πρωταγωνιστές.⁷⁸² Η Collicott υποστηρίζει ότι η τοπική ιστορία προσελκύει και προκαλεί το ενδιαφέρον και την περιέργειά των μαθητών. Θεωρεί ότι οι μαθητές, μελετώντας τους τοπικούς χάρτες και ερχόμενοι σε επαφή με τα απτά και ορατά τεκμήρια των αναγνώσεών τους, τα οποία αφορούν σε πρόσωπα, τοποθεσίες και γεγονότα τα οποία γνωρίζουν έξω από το σχολικό μάθημα της ιστορίας, αισθάνονται ενθουσιασμό και έτσι διεγείρεται το ενδιαφέρον τους να ενασχοληθούν ενεργά με τις ιστορικές μελέτες.⁷⁸³

⁷⁷⁸ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 18.

⁷⁷⁹ Jamieson, (1971), ό.π., σελ. 6-7.

⁷⁸⁰ David, R., G. & Huggins, M. (1992), ό.π., σελ. 3.

⁷⁸¹ Preston, G. (1969). The value of Local History in the school curriculum. *Teaching History*, Vol. 1, (2), 87–91. <http://www.jstor.org/stable/43252506>, σελ. 88-90.

⁷⁸² Douch, (1970), ό.π., σελ. 109.

⁷⁸³ Collicott, (1993), ό.π., σελ. 18-23.

Ο Douch ισχυρίζεται ότι αντί για μια αόριστη αίσθηση του χρόνου, όπως προκύπτει μέσω μιας απλής αναφορά ενός ή περισσοτέρων σημαντικών γεγονότων, οι εκπαιδευτικοί είναι αποτελεσματικό, να συνδέουν τα παρελθόντα με τα σημερινά και τα μελλοντικά γεγονότα, έτσι ώστε να ενθαρρύνουν την ανάπτυξη της συνειδητοποίησης της αλλαγής και της αίσθησης της ανάπτυξης στους μαθητές. Η υπερβολική σχολική ιστορία σε ποσότητα πληροφοριών δεν σχετίζεται σε καμία περίπτωση με την πραγματικότητα ή τον κόσμο στον οποίο ζουν και δραστηριοποιούνται οι μαθητές. Αντίθετα, όταν στον θεματικό πυρήνα της ιστορίας τίθεται η ιστορία της τοπικής κοινότητας, είναι λογικό να εξετάζεται και η σχολική κοινότητα και ιστορία, ως υφιστάμενη κατάσταση και ως μέρος του συνόλου. Από τη στιγμή που εκάστοτε μαθητές εκλαμβάνει τον εαυτό του ως μέρος του σχολικού αυτού συνόλου, είναι πιθανό να τον θεωρεί και ως μέρος της κοινότητας, και κατ' επέκταση της τοπικής κοινωνίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η μελέτη της ιστορίας της εν λόγω κοινότητας μετασχηματίζεται στα μάτια του μαθητή ως μελέτη της προσωπικής του ιστορίας στο τοπικό και γεωγραφικό πλαίσιο⁷⁸⁴.

Μέσω της μελέτης της τοπικής ιστορίας και της συμμετοχής σε δραστηριότητες, όπως οι επισκέψεις και οι συνεντεύξεις, οι μαθητές «απομονώνονται» στην προσωπική περιοχή τους, ερχόμενοι σε επαφή με χώρους, τόπους, πρόσωπα και συμβάντα που ήδη γνωρίζουν.⁷⁸⁵ Η εκμάθηση και η ενασχόληση με την τοπική ιστορία, παρέχει τη δυνατότητα στους μαθητές να αξιοποιήσουν μεθόδους έρευνας, όπως είναι η παρατήρηση, η ανακάλυψη, η συλλογή, η αξιολόγηση, η ταξινόμηση, η αφαίρεση των τεκμηρίων και η παρουσίαση των συμπερασμάτων.⁷⁸⁶ Οι Haydn, T., Arthur, J., & Hunt, M. υποστηρίζουν ότι για να κατανοήσουν οι μαθητές ποιά είναι η ιστορία και πως κατασκευάζεται, πρέπει να τη βιώσουν έξω από τη σχολική αίθουσα. Επισημαίνουν ότι η συμμετοχή σε επισκέψεις και ταξίδια στην ιστορία, είναι δυνατό να αυξήσει την ευαισθητοποίηση των παιδιών για τη φύση της ιστορίας μέσω της άμεσης έκθεσης σε μια πλούσια ποικιλία πηγών και τεκμηρίων. Μια ομάδα καθηγητών ιστορίας τόνισε τη σημασία της τοπικής ιστορίας και εστίασε στους ανωτέρω λόγους. Συγκεκριμένα, πιστεύουν ότι στο μάθημα της ιστορία, ένας από τους πρωταρχικούς στόχους πρέπει να είναι η δημιουργία, η υιοθέτηση και η εφαρμογή της ιστορικής μεθόδου. Αυτή είναι η

⁷⁸⁴ Douch, (1967), ό.π., σελ. 105-109.

⁷⁸⁵ Preston, (1969), ό.π., σελ. 88-91.

⁷⁸⁶ Anderson & Moore, (1994), ό.π., σελ. 196-208.

πλέον κατάλληλη να αναχθεί σε όχημα εκκίνησης και ενεργοποίησης της προσωπικής εμπειρίας των μαθητών στην απτή πραγματικότητα. Μέσω της ιστορικής μεθόδου, τα παιδιά θα προσπαθήσουν να παρατηρήσουν και να διερευνήσουν αυτά που τους προκαλούν περιέργεια και ενδιαφέρον και με τον τρόπο αυτό θα αντικαταστάσουν το βιβλίο με την έρευνα πεδίου⁷⁸⁷. Παράλληλα με την παρατήρηση, τη διερεύνηση και την εξαγωγή διαπιστώσεων, τα παιδιά, με τη βοήθεια της ιστορικής μεθόδου, είναι δυνατό να καταστούν ικανά να αξιολογούν τα τεκμήρια, να συναγάγουν από αυτά και έτσι να γίνουν επιφυλακτικοί όσον αφορά στις εθνικές ιστορικές γενικεύσεις⁷⁸⁸.

Πολλά από τα πλεονεκτήματα της τοπικής ιστορίας που έχουν χαρακτηριστεί ως εκπαιδευτικά και ιστορικά, μπορούν επίσης να χαρακτηριστούν και ως ψυχολογικά. Ωστόσο, υπάρχει ακόμα ένα πρόσθετο, ψυχολογικό πλεονέκτημα που αφορά στη μελέτη της τοπικής ιστορίας και σχετίζεται με το γεγονός ότι βοηθά τους μαθητές να γνωρίσουν και να κατανοήσουν το περιβάλλον και την κοινότητα, της οποίας αποτελούν μέλη. Συχνά λέγεται ότι η μελέτη της τοπικής ιστορίας είναι σημαντική και ωφέλιμη, επειδή προάγει την αξιοποίηση των απτών υλικών, των πηγών και των τεκμηρίων, όπως προκύπτουν από το περιβάλλον, στο οποίο ζουν οι μαθητές. Το σημαντικό είναι ότι το περιβάλλον αυτό είναι γνωστό στους μαθητές, δηλαδή είναι περισσότερο αληθινό. Μέσω της προφορικής ιστορίας, οι μαθητές έρχονται με το εν λόγω περιβάλλον, το αντιλαμβάνονται, το εκτιμούν, το ερμηνεύουν και εν τέλει το χρησιμοποιούν για να κατανοήσουν την ιστορία τους. Μια τέτοια βιωματική εμπειρία, είναι πιθανό να βοηθήσει στην ανάπτυξη των παιδιών, τόσο ως άτομα, όσο και ως μέλη της κοινότητας. Παράλληλα, αρχίζουν να αισθάνονται ότι ανήκουν στο κοινωνικό περιβάλλον που δραστηριοποιούνται και ότι αποτελούν μέρος της σύγχρονης πραγματικότητας αναπτύσσοντας παράλληλα την αυτογνωσία τους, ενώ ταυτόχρονα διαισθάνονται πως προέρχονται από σημαντικό παρελθόν, καθόσον τα σύγχρονα επιγενόμενα έχουν σχέση, εξάρτηση και συνάρτηση με τα επιγενόμενα του παρελθόντος, γεγονός που τους γεμίζει ένα δημιουργικό αίσθημα ευθύνης.⁷⁸⁹

Οι Stephens και Bage επισημαίνουν τη σημασία της τοπικής ιστορίας, στην επίτευξη της προσωπικής ανάπτυξης των μαθητών και την καλλιέργεια της ατομικής

⁷⁸⁷ Haydn, T., Arthur, J., & Hunt, M. (2001). *Learning to teach history in the secondary school*. 2nd ed. London: Routledge/Falmer, σελ. 203.

⁷⁸⁸ IAAMSS, (1975), ό.π., σελ. 219.

⁷⁸⁹ Douch, (1967), ό.π., σελ. 8.

τους ταυτότητας. Η ενασχόληση με την τοπική ιστορία μπορεί να συμβάλλει στην ικανοποίηση της φαινομενικά αυξανόμενης ανάγκης που νιώθουν σήμερα οι άνθρωποι να εντάσσονται σε ομάδες, πολύ μικρότερες από την ευρεία εθνική. Η ιστορία προσφέρει στο άτομο ρίζες και ταυτότητα, ιδιαίτερα μέσω της οικογενειακής ή της τοπικής ιστορίας, οι οποίες καθίστανται ολοένα σημαντικότερες, όσον αφορά στην επίτευξη της κοινωνικής συνοχής σε μια εποχή ταχέων και διαρκών αλλαγών⁷⁹⁰.

Εκτός από τα οφέλη που προαναφέρθηκαν, η εκμάθηση και η ενασχόληση με την τοπική ιστορία στο πλαίσιο της εκπαίδευσης αποφέρει και μακροπρόθεσμα αποτελέσματα. Οι εκπαιδευτικοί συμφωνούν ότι οι μαθητές επιβάλλεται να συνειδητοποιήσουν, να γνωρίσουν και να κατανοήσουν την κληρονομιά τους. Εφόσον οι εκπαιδευόμενοι εκτιμήσουν το τοπικό παρελθόν τους, είναι δυνατό να βοηθηθούν, ώστε να κατανοήσουν το γενικό παρελθόν, να αποκτήσουν ένα ουσιαστικότερο ιστορικό λεξιλόγιο και μια ολοκληρωμένη ιδέα περί της χρονικής αλληλουχίας⁷⁹¹. Η ενασχόληση με την τοπική ιστορία εκτός των δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα στη σχολική αίθουσα στο πλαίσιο παράδοσης του μαθήματος της ιστορίας, αντανακλά ένα είδος υιοθέτησης ενός συγκεκριμένου τρόπου ζωής στην μετέπειτα πορεία τους⁷⁹². Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο εναλλακτικός αυτός τρόπος ζωής, είναι δυνατό να λειτουργεί ενισχυτικά στην τοπική ιστορία, στην κληρονομιά και την τουριστική βιομηχανία και να συμβάλλει στην επιβίωση και την επέκταση των μουσείων και του ιστορικού περιβάλλοντος μακροπρόθεσμα⁷⁹³.

Σύμφωνα με τους Anderson και Moore μέσω της ενεργητικής συμμετοχής στις δραστηριότητες που οργανώνονται και υλοποιούνται στο πλαίσιο της τοπικής ιστορίας, οι μαθητές αντιλαμβάνονται τον τρόπο που αξιοποιούνται οι ιστορικές πηγές σήμερα. Για παράδειγμα, μέσω της παρατήρησης της καθημερινής χρήσης και φθοράς των ιστορικών τοπίων, κτιρίων και μνημείων, οι μαθητές συνειδητοποιούν ότι τα φυσικά τεκμήρια του παρελθόντος απειλούνται από την έντονη, την αλόγιστη και τη διαρκώς μεταβαλλόμενη αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον του. Αυτή η συνειδητοποίηση είναι δυνατό να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές και να τους

⁷⁹⁰ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 13. Επίσης και Bage, G. (2000). *Thinking History 4-14. Teaching, learning, curricula and communities*, London: Routledge/Falmer, σελ. 133.

⁷⁹¹ Douch, R. (1972). Local History. In: Burston, W.H. & Green, C.W., (ed.) *Handbook for History Teachers*, London and Toronto: Methuen Educational Ltd, σελ. 75-89.

⁷⁹² IAAMSS, (1975), ό.π., σελ. 219.

⁷⁹³ Bage, (2000), ό.π., σελ. 113.

ενθαρρύνουν να αναπτύξουν μια στάση ευθύνης απέναντι στην πολιτιστική τους κληρονομιά. Η ανάπτυξη μιας σχέσης ευθύνης μεταξύ ανθρώπου-κοινότητας-περιβάλλοντος-παρελθόντος διέπεται από μια δυναμική που θα συμβάλλει στη διαρκή ενημέρωση των παιδιών για τα στοιχεία του παρελθόντος της δικής τους γεωγραφικής περιοχής, τα οποία τείνουν ή έχουν καταστραφεί.⁷⁹⁴

Ο Stephens επισημαίνει ότι οι ιστορικές μέθοδοι συλλογής δεδομένων και ανακάλυψης πληροφοριών δεν πρέπει να υιοθετούνται άκριτα από τους μαθητές. Η αντίδραση που εκδηλώνουν οι μαθητές εναντίον της υπερβολικής διδακτέας ύλης, όσον αφορά στο μάθημα της ιστορίας και των γεγονότων του παρελθόντος, παρουσιάζει αυξητικές τάσεις. Η τοπική ιστορία ίσως περισσότερο από άλλα πεδία ή εκφάνσεις της ιστορίας διαθέτει μια πολύτιμη και κυρίως πρακτική πλευρά, η οποία αποτελεί από μόνη της ένα ιδιαίτερο και ξεχωριστό πλεονέκτημα. Ωστόσο, το εν λόγω πλεονέκτημα ενδέχεται να μετασχηματιστεί σε μειονέκτημα, όταν δεν υποστηρίζεται πνευματικά, όταν δεν αναγνωρίζεται η αξία της πρακτικής εργασίας ή όταν γίνεται κατάχρησή της⁷⁹⁵. Τα οφέλη που θα προκύψουν από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και τα προβλήματα που συνεπάγονται από μια τέτοιου είδους εργασία, διαφέρουν ανάλογα με το περιεχόμενο και την οργάνωση των συγκεκριμένων μελετών με την ηλικία και την ικανότητα των συμμετεχόντων εκπαιδευόμενων. Συγκεκριμένα, πολλά εξαρτώνται από το πόσο εργάζονται, από το είδος της εργασίας που αναλαμβάνουν και από τον βαθμό εμπλοκής των μαθητών στην εν λόγω εργασία.⁷⁹⁶

⁷⁹⁴ Anderson & Moore (1994), ό.π., σελ. 199

⁷⁹⁵ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 20.

⁷⁹⁶ Douch, (1967), ό.π., σελ. 6.

5.5 Προβλήματα από την Αξιοποίηση της Τοπικής Ιστορίας

5.5.1 Γενική Περιγραφή

Στη βιβλιογραφία, αν και αναφέρεται συνήθως μια πληθώρα πλεονεκτημάτων, όσον αφορά στη μελέτη της τοπικής ιστορίας εντοπίζονται πολλά προβλήματα, που σχετίζονται με τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της εκμάθησης της τοπικής ιστορίας. Ένα από βασικότερα προβλήματα που αναφέρονται στη βιβλιογραφία και αναφέρονται στα προγράμματα σπουδών της τοπικής ιστορίας είναι αυτό των πόρων. Ο Stephens αναφέρει ότι η διαθεσιμότητα των απαιτούμενων πόρων διαδραματίζει καταλυτικό ρόλο στο τι θέματα θα επιλέξει να προσεγγίσει ο εκπαιδευτικός και με ποιον τρόπο⁷⁹⁷. Ο Douch αναφέρει ότι τα κατεξοχήν προβλήματα πόρων της τοπικής ιστορίας αφορούν στις πηγές των τεκμηρίων, με τις οποίες οι εκπαιδευτικοί και οι εκπαιδευόμενοι πρέπει να είναι εξοικειωμένοι. Οποιοδήποτε εκπαιδευόμενος στην τοπική ιστορία καλείται να ασχοληθεί με διαφορετικούς, τυπωμένους ή μη τύπους πηγών, όπως χάρτες, τοπωνύμια και αρχιτεκτονικά σχέδια, με τους οποίους ενδεχομένως να μην είναι εξοικειωμένος και να αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες. Επίσης, ορισμένα τεκμήρια δεν είναι προσβάσιμα σε όλους ή δεν μπορούν να κατανοηθούν χωρίς περαιτέρω οδηγίες. Από την άλλη, τα προβλήματα μπορεί να σχετίζονται με την αξιοποίηση των τοπικών πηγών στις δραστηριότητες συγκεκριμένων σχολικών μονάδων ή πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Και σε αυτή την περίπτωση, είναι δύσκολο να δοθούν κατατοπιστικές οδηγίες αναφορικά με πρακτικά ζητήματα, όπως πως μπορεί να προσαρμοστεί η τοπική ιστορία στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, πως μπορούν να οργανωθούν οι εργασίες κ.ά.⁷⁹⁸

⁷⁹⁷ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 20-21.

⁷⁹⁸ Douch, (1967), ό.π., σελ. 11.

5.5.2 Το Πρόβλημα του Χρονικού Περιορισμού

Ένα επιμέρους πρόβλημα της ενασχόλησης με την τοπική ιστορία είναι αυτό του χρόνου. Τόσο στην Πρωτοβάθμια όσο και τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση ανασταλτικά ως προς την αποτελεσματική ενασχόληση των μαθητών με την τοπική ιστορία, λειτουργεί η έλλειψη χρόνου. Η αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας ως προς όφελος του σχολείου και των μαθητών προϋποθέτει ότι οι εκπαιδευτικοί και οι εκπαιδευόμενοι είναι διατεθειμένοι να επενδύσουν χρόνο στην έρευνα, στις εκθέσεις και στην αξιολόγηση της εργασίας τους.⁷⁹⁹ Όπως διατύπωσαν οι Anderson και More, εκτός από τον χρόνο που απαιτείται κατά την ερευνητική διαδικασία στο πεδίο, θα πρέπει να διατεθεί επιπλέον χρόνος για την προετοιμασία της διαδικασίας εντός της σχολικής τάξης, όπως επίσης και για την οργάνωση κατάλληλων δραστηριοτήτων, που θα υλοποιούνται παράλληλα με τις επιτόπιες επισκέψεις, προκειμένου να ενισχυθεί η βιωματική μάθηση των συμμετεχόντων.⁸⁰⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μελέτη της τοπικής ιστορίας, η προετοιμασία των επισκέψεων και των συνεντεύξεων, η γραπτή έκθεση και η συζήτηση που θα ακολουθήσει, απαιτούν πολύ περισσότερο χρόνο από εκείνον που επισήμως διατίθεται από το εκπαιδευτικό σύστημα και από το ωρολόγιο πρόγραμμα της σχολικής μονάδας. Αυτό σημαίνει, ότι τέτοιες μελέτες είναι δυνατό να επηρεάσουν το χρονοδιάγραμμα, το αναλυτικό πρόγραμμα και το καθιερωμένο πρόγραμμα διδασκαλίας της ιστορίας.⁸⁰¹

Ο Preston τόνισε ότι υπάρχουν ισχυρά επιχειρήματα υπέρ της διδασκαλίας της παγκόσμιας ιστορίας και της διατήρησης μιας εθνικής προσέγγισης στο αναλυτικό πρόγραμμα της ιστορίας. Παράλληλα, τα προγράμματα των εξετάσεων λειτουργούν ιδιαίτερος περιοριστικά στην πρωτοβουλία του εκπαιδευτικού, καθώς επηρεάζουν τον χρόνο που ενδεχομένως θα μπορούσε να αφιερωθεί στην τοπική ιστορία. Λόγω των ανωτέρω παραγόντων, οι εκπαιδευτικοί δυσκολεύονται να βρουν τον απαραίτητο «χώρο» για να εντάξουν την τοπική ιστορία στο ήδη επιβαρυνμένο πρόγραμμα σπουδών της ιστορίας και να αποφασίσουν οι ίδιοι με ποιον τρόπο μπορεί να προσαρμοστεί η τοπική ιστορία σε αυτό. Ο Preston για την αντιμετώπιση αυτών των προβληματισμών, πρότεινε από τη μια την ελάφρυνση του προγράμματος και την άλλη τη δυνατότητα

⁷⁹⁹ Metcalf & Downey (1982), ό.π., σελ. 206.

⁸⁰⁰ Anderson & Moore (1994), ό.π., σελ. 199.

⁸⁰¹ Mainstone & Bryant, (1972), ό.π., σελ. 163-172.

των εκπαιδευτικών να οργανώνουν και να υλοποιούν δραστηριότητες τοπικής ιστορίας εκτός του ωρολογίου προγράμματος, δηλαδή σε αργίες, κατά τη διάρκεια των διακοπών κ.ά. Ωστόσο, είναι προφανές ότι για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, ο καθηγητής της ιστορίας θα πρέπει να είναι ένθερμος υποστηρικτής της τοπικής ιστορίας, προκειμένου να αποδεχτεί να προβεί σε τόσο μεγάλες παραχωρήσεις.⁸⁰²

Σύμφωνα όμως με το ανωτέρω σκεπτικό του Preston, θα υποστηρίζαμε σήμερα, υπό τις συνθήκες της σύγχρονης εκπαιδευτικής πραγματικότητας, έλλειψη χρόνου ή περιορισμένη επιθυμία για παραχωρήσεις μπορεί να έχει όχι μόνο ο εκπαιδευτικός, αλλά και ο μαθητής. Είναι δυνατόν, αλλά και αναμενόμενο, ότι κατά τη διάρκεια των εξωσχολικών δραστηριοτήτων της τοπικής ιστορίας, ορισμένοι από μαθητές να αυτοαποκλείονται από τα οφέλη τους, καθώς είτε δεν θα επιθυμούσαν ή θα αδυνατούσαν να συμμετέχουν για διάφορους προσωπικούς λόγους. Συνεπώς, ο χρόνος είναι παράγοντας αποφασιστικός για τη διδακτική της τοπικής ιστορίας. Και ο χρόνος, δεν είναι μόνο απαραίτητος για τη διδασκαλία, αλλά και για τα μέλη της σχολικής μονάδας, μαθητές και εκπαιδευτικούς. Για τους δεύτερους, μια επιπρόσθετη του χρόνου ανάγκη διαχείρισης είναι σήμερα και οι απαραίτητες ενέργειες τους προκειμένου να παράγουν ή να εξασφαλίσουν αποτελεσματικούς πόρους.

Επιπρόσθετα των ανωτέρω, και για την αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας στην τάξη, ένας εκπαιδευτικός θα πρέπει να έχει κατανοήσει και να έχει οικειοποιηθεί την ιστορία της εν λόγω περιοχής, πρωτίστως σε εθνικό πλαίσιο. Ο Stephens επισήμανε ότι ένας εκπαιδευτικός, μετά την εγκατάστασή του σε ένα σχολείο, πρέπει να προετοιμαστεί ώστε να εισάγει ομαλά την τοπική ιστορία στο πρόγραμμα σπουδών της ιστορίας. Ο χρόνος που αφιερώνεται στις δραστηριότητες της τοπικής ιστορίας είναι δυνατό να ελαχιστοποιηθεί με υιοθέτηση εναλλακτικών μέσων, κυρίως τεχνολογικών. Για παράδειγμα, μια φωτογραφική μηχανή ή μια φορητή συσκευή μαγνητοσκόπησης, (ίσως πλέον και το κινητό τηλέφωνο σήμερα, που τόσο έχει υποστεί την αρνητική κριτική στο παρελθόν για την χρήση του εντός του σχολικού περιβάλλοντος), όπου καταγράφονται λέξεις επιγραφών, οπτικές και λεκτικές αναφορές τοποθεσιών, καθώς επίσης αποτυπώνονται τοπία, κτίρια ή κάθε είδος σημείο αναφοράς, θα «γλυτώσει» τους μαθητές από το να κρατούν σημειώσεις για όσα έρχονται σε επαφή, συνεπώς θα

⁸⁰² Preston, (1969), ό.π., σελ. 90.

εξοικονομήσουν χρόνο κατά την επίσκεψη, τη συνέντευξη και κάθε είδους δραστηριότητα.⁸⁰³

5.5.3 Ο Γεωγραφικός Παράγοντας

Ένα άλλο πρόβλημα όσον αφορά στη μελέτη της τοπικής ιστορίας, είναι το τμήμα της χώρας στο οποίο εντοπίζεται το σχολείο. Ορισμένες γεωγραφικές περιοχές, εκ των πραγμάτων παρέχουν πολύ λιγότερες δυνατότητες από άλλες. Οι σχολικές μονάδες που βρίσκονται στο κέντρο των νέων πόλεων, είναι κακώς εγκαταστημένες, συγκριτικά με εκείνες που βρίσκονται στην καρδιά των ιστορικών πόλεων. Ωστόσο, αυτό δεν πρέπει να επικαλείται ως δικαιολογία για τη μη χρήση της τοπικής ιστορίας στο ωρολόγιο πρόγραμμα. Οι εκπαιδευτικοί μπορούν πάντα να βρίσκουν ενδιαφέροντα θέματα για να μελετήσουν, όπως για παράδειγμα είναι οι λόγοι ίδρυσης ενός νέου αστικού κέντρου, η παροχή νερού, ηλεκτρικού ρεύματος, συγκοινωνιών και επικοινωνιών, η μελέτη των κοινοβουλευτικών εκλογικών περιφερειών κ.ά.⁸⁰⁴ Οι Douch και Rogers ισχυρίζονται ότι δεν καταγράφεται κάποια καθολική συνταγή όσον αφορά στη μελέτη της τοπικής ιστορίας, καθώς επίσης τα θέματά της ποικίλουν, ανάλογα πάντα με τις περιστάσεις, την τοποθεσία και τις σκοποθεσίες. Δεδομένου ότι τα περιβάλλοντα, τα σχολεία, οι εκπαιδευτικοί και οι μαθητές ποικίλλουν και αυτά από την πλευρά τους, οι σχολικές ηγεσίες θα πρέπει να αποφασίζουν πως θα αναπτύξουν δράσεις, σύμφωνα πάντα με τις υφιστάμενες συνθήκες γύρω τους ή εντός τους.⁸⁰⁵

Ο Claire επισημαίνει ότι ένα επιμέρους πρόβλημα που ενδεχομένως μπορεί να προκληθεί κατά την ενασχόληση των παιδιών με την τοπική ιστορία το πλαίσιο της διδασκαλίας της ιστορίας, είναι ο έντονος αναχρονισμός των γεγονότων. Ουσιαστικά, θεωρεί επικίνδυνη για τους εκπαιδευόμενους την αδιάκριτη συλλογή γεγονότων, χωρίς να προβλέπεται να απαντηθούν πιθανές ερωτήσεις αναφορικά με αυτά ή να εντοπιστεί ένα είδος σύνδεσής τους με μεγαλύτερα σύγχρονα ζητήματα. Το χειρότερο είδος

⁸⁰³ Douch, (1967), ό.π., σελ. 11-12. Επίσης και Stephens, W., B. (1977), ό.π., σελ. 16-18.

⁸⁰⁴ IAAMSS, (1975), ό.π., σελ. 221.

⁸⁰⁵ Douch, R. (1970), ό.π., σελ. 105-115. Επίσης και Stephens, W., B. (1977), ό.π., σελ. 16-18.

τοπικής ιστορίας που παρατηρείται ότι μελετάται και διδάσκεται στα σχολεία είναι ένα μέρος το τοπικών μελετών, όπου τα τυχαία αποκόμματα εμπλέκονται, χωρίς να παραπέμπουν σε κάποια δομή γνώσης που το παιδί κατέχει ήδη⁸⁰⁶. Υπό αυτό το πρίσμα, οι γνώσεις της τοπικής ιστορίας που κατακτά ο μαθητής δεν μπορούν να ενσωματωθούν σε ένα υπάρχον και δεδομένο γνωσιακό υπόβαθρο, και έτσι μένουν μετέωρες και αναποτελεσματικές⁸⁰⁷.

Για να αποφευχθεί το ανωτέρω πρόβλημα, ο Lowe πρότεινε ότι τα θέματα της τοπικής ιστορίας θα πρέπει να επιλέγονται πολύ προσεκτικά ανάλογα με τη σημασία του.⁸⁰⁸ Ο Stephens ισχυρίζεται ότι όλες οι γνώσεις δεν είναι χρήσιμες, συνεπώς η αξιοποίηση της τοπικής ιστορίας στη μελέτη ή τη διερεύνηση ενός θέματος θα πρέπει να είναι σχετική. Εξάλλου, η αποτελεσματική διδασκαλία της τοπικής ιστορίας πρέπει να απαντά σε συγκεκριμένα ιστορικά ερωτήματα. Ο εκπαιδευτικός πρέπει να γνωρίζει πάντα τον λόγο της μελέτης οποιουδήποτε θέματος και κάθε δραστηριότητας που οργανώνεται και υλοποιείται στο πλαίσιο της μελέτης.⁸⁰⁹ Ο εκπαιδευτικός πρέπει να είναι σε θέση να μπορεί να δικαιολογήσει κάθε μελέτη και κάθε δραστηριότητα. Ο Rogers υπογράμμισε επίσης ότι το καθήκον του ιστορικού που ενασχολείται με την τοπική ιστορία είναι να προχωρήσει πέρα από την απλή καταγραφή των γεγονότων. Καλείται να εξηγήσει ποια είναι η σημασία των γεγονότων αυτών στο πλαίσιο (χρονικό και γεωγραφικό) στο οποίο διαδραματίστηκαν.⁸¹⁰

5.5.4 Τα Στερεότυπα – Ο Τοπικισμός

Ένα επιπλέον πρόβλημα που αναφέρεται στη βιβλιογραφία αναφορικά με την τοπική ιστορία είναι η εμμονή σε στενές και τοπικιστικές αλήθειες. Η τοπική ιστορία μπορεί να μεταλλαχθεί σε ακραίο τοπικισμό, όταν είναι στενά εστιασμένη, ώστε να

⁸⁰⁶ Claire, (1996), ό.π., σελ. 182.

⁸⁰⁷ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 18

⁸⁰⁸ Lowe, (1977), ό.π., σελ. 223-228.

⁸⁰⁹ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 19.

⁸¹⁰ Rogers, (1997), ό.π., σελ. 6.

χάσει τη διευρυμένη οπτική γωνία του ευρύτερου πλαισίου, του οποίου αποτελεί μέρος.⁸¹¹ Αρκετοί ιστορικοί που ενασχολούνται με την τοπική ιστορία, έχουν τονίσει την αναγκαιότητα διατήρησης του εθνικού υποβάθρου κατά τη διδασκαλία και τη μελέτη της τοπικής ιστορίας.⁸¹² Εάν στα θέματα τοπικής ιστορίας δεν εντοπίζονται εθνικές ή διεθνείς τάσεις, υπάρχει ο κίνδυνος οι μαθητές να υπερβάλλουν όσον αφορά στη σημασία και την αξία της γεωγραφικής περιοχής τους. Οι εκπαιδευόμενοι θα πρέπει να γνωρίζουν τη μοναδικότητα της περιοχής τους, αλλά ταυτόχρονα πρέπει να γίνεται διαρκής υπενθύμιση και παραπομπή από το εθνικό στο τοπικό και από το τοπικό στο εθνικό. Με τον τρόπο αυτό αποφεύγονται οι περιπτώσεις τοπικισμού και ο κίνδυνος ανάπτυξης μιας οπισθοδρομικής τοπικιστικής συνείδησης. Ο Stephens υποστηρίζει ότι ο ενήλικος ιστορικός, που διαθέτει καλή γενική γνώση της ιστορίας, πρέπει να αφιερώσει πολύ χρόνο στις λεπτομέρειες της τοπικής ιστορίας, χωρίς όμως να προβάλει τη σπουδαιότητά της αναλογικά, ακριβώς γιατί τα παιδιά δεν διαθέτουν το ίδιο γνωσιακό υπόβαθρο. Αυτό σημαίνει ότι η μελέτη της τοπικής ιστορίας θα πρέπει πάντα να συμβαδίζει με την εκμάθηση της γενικής εθνικής και παγκόσμιας ιστορίας.⁸¹³

Οι Claire⁸¹⁴ και Hawkey⁸¹⁵ ανέφεραν ότι για να προφυλαχθούν οι μαθητές από το στενό κλοιό του τοπικισμού, είναι πολύ σημαντικό να γίνει εστίαση και επικέντρωση στην τοπική ιστορία σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάλυσης. Ο Lowe υποστήριξε ότι η τοπική ιστορία πρέπει να εκλαμβάνεται ως η μελέτη των μεγάλων προβλημάτων, όπως ανακύπτουν από τα τοπικά τεκμήρια ή την τοπική κοινότητα, στο εθνικό της πλαίσιο. Και στις δύο περιπτώσεις, θα πρέπει να περιλαμβάνεται η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ των τοπικών και των γενικών τάσεων⁸¹⁶. Οι Stephens και Rogers προειδοποιούν ότι αν και τα μεγάλα γεγονότα και τα σημαντικά πρόσωπα έχουν κάποια ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία μιας ορισμένης γεωγραφικής τοποθεσία ή μιας κοινότητας ανθρώπων, η ιστορία της επιτυχίας αποτελεί τη μια μόνο πλευρά της εμπειρίας και την προσέγγιση της τοπικής ιστορίας, η οποία σχετίζεται συνήθως μόνο με τα σημαντικά γεγονότα του παρελθόντος. Ωστόσο, ακόμα και όταν η χρήση της τοπικής ιστορίας, όπου η τοπική εμπειρία συμφωνεί απόλυτα με τις εθνικές τάσεις, θεωρείται ότι είναι μια

⁸¹¹ Giese, (2000), ό.π., σελ. 273-311.

⁸¹² Jamieson, (1971), ό.π., σελ.8-10. Επίσης και Lowe, (1977), ό.π., σελ. 223-228.

⁸¹³ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 19.

⁸¹⁴ Claire, (1996), ό.π., σελ. 182-183.

⁸¹⁵ Hawkey, (1995), ό.π., σελ. 17-19.

⁸¹⁶ Lowe, (1977), ό.π., σελ. 223-228.

λανθασμένη οπτική της ιστορικής πραγματικότητας. Οι μαθητές δεν πρέπει να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους στο σχολείο, γνωρίζοντας μονό την ιστορία της περιοχής τους ή έχοντας παρερμηνεύσει τη σημασία του δικού τους τόπου ή της δικής του κοινότητας στο παρελθόν.⁸¹⁷

5.5.5 Η Διδακτέα Ύλη – Οι Λογοκλοπές

Η λογοκλοπή είναι ένα πρόβλημα που σχετίζεται με τους πόρους και τις δραστηριότητες στην τοπική ιστορία. Κατά τη διαδικασία εκπόνησης των εργασιών του οι μαθητές σε πολλές περιπτώσεις αντιγράφουν απευθείας από ένα βιβλίο ή ακόμα και από άρθρα, τα οποία είναι μόνο ελάχιστα γνωστά⁸¹⁸. Μια ομάδα καθηγητών συνέστησε στους εκπαιδευτικούς να μειώσουν τα φαινόμενα λογοκλοπής με δύο τρόπους: ο ένας αφορά στην πρόταση και την επιμονή σε έναν κατάλογο ανάγνωσης, τον οποίο οι ίδιοι γνωρίζουν καλά και ο άλλος σχετίζεται με την ανάθεση συχνών μικρότερων εργασιών στην τάξη, έτσι ώστε ο εκπαιδευτικός να καταλάβει και γνωρίσει το στυλ γραφής των μαθητών του, το οποίο εν τέλει καθίσταται εύκολα αναγνωρίσιμο.⁸¹⁹

Ένα εγχειρίδιο που συγγράφηκε από μια ομάδα εκπαιδευτικών, αναφέρει ορισμένους από τους λόγους, που συχνά αιτιολογούν την παραμέληση της τοπικής ιστορίας ως «κινητικότητα προσωπικού, έλλειψη χρόνου, έλλειψη πηγών, έλλειψη διάθεσης και ενθουσιασμού για την τοπική κοινότητα και την περιοχή, πίεση υπό την προοπτική των τελικών εξετάσεων, τις αυξανόμενες απαιτήσεις για παγκόσμια ιστορία και η αναγκαιότητα για την επίτευξη της διαφοράς, από αυτά που ήδη λαμβάνουν χώρα και υλοποιούνται στις υπάρχουσες σχολικές μονάδες». Οι συγγραφείς του βιβλίου ουσιαστικά χαρακτηρίζουν τους ανωτέρω λόγους ως ελαφρυντικές δικαιολογίες και όχι πραγματικά εμπόδια. Θεωρούν ότι το μεγαλύτερο εμπόδιο είναι στο μυαλό των εκπαιδευτικών και των εκπαιδευόμενων και όχι στην πραγματικότητα. Πολλοί καθηγητές και δάσκαλοι αντιμετωπίζουν το εν λόγω πρόβλημα αντιμετωπίζοντας την

⁸¹⁷ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 5. Επίσης και Rogers, (1977), ό.π., σελ. 1-5.

⁸¹⁸ Preston, (1969), σελ. 87-91.

⁸¹⁹ IAAMSS, (1975), ό.π., σελ. 223.

τοπική ιστορία ως δημιουργική ανάπαυλα από την πραγματική ιστορία. Για τον λόγο αυτό, τόσο οι εκπαιδευτικοί όσο και οι εκπαιδευόμενοι, θα επιδεικνύουν περισσότερη προθυμία να ενασχοληθούν με κάτι που τους βοηθάει να ξεφεύγουν από την ρουτίνα της υποχρεωτικής διδακτέας ύλης. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό, είναι ότι τα προβλήματα που σχετίζονται με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας, αφορούν στις μη ικανοποιητικές μεθόδους χρήσης και αξιοποίησης των ιστορικών τεκμηρίων, που συλλέγονται από την έρευνα μελέτης σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή ή σε μια ορισμένη κοινότητα ανθρώπων και όχι στη φύση του ίδιου του ιστορικού πεδίου ή των ίδιων των πηγών.⁸²⁰

5.6 Οι Τρόποι Αντιμετώπισης των Προβλημάτων

Συμπερασματικά, όπως έχει αναφερθεί στη βιβλιογραφία, η τοπική ιστορία επιφέρει πολλαπλά οφέλη στην διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στα σχολεία. Από την άλλη, δεν είναι ρεαλιστικό να υποστηριχθεί ότι οι ωφέλειες αυτές πρέπει να επιτευχθούν καλύτερα και μόνο μέσω της μελέτης της τοπικής ιστορίας, αλλά είναι σαφές ότι η τοπική ιστορία δύναται να επιτύχει και να πραγματώσει πολλά, προκειμένου να αυξήσει την αποτελεσματικότητα του εκπαιδευτικού⁸²¹. Αν και η ενσωμάτωση της τοπικής ιστορίας στο ωρολόγιο και αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του σχολείου είναι επωφελής δεν πρέπει να εκτοπίζει άλλες πτυχές της διδασκαλίας της ιστορίας στην εκπαίδευση, αλλά θα πρέπει να προσθέτει και να εμπλουτίζει τη διδασκαλία του μαθησιακού αντικειμένου στο σύνολό του.⁸²²

Όπως επισημάνθηκε από την ανάλυση που προηγήθηκε, με τη συμπερίληψη της τοπικής ιστορίας στο σχολικό πρόγραμμα δεν συνεπάγεται ότι θα αντικατασταθούν τα επιμέρους θέματα ιστορίας. Οι μελέτες της τοπικής, της εθνικής και της παγκόσμιας ιστορίας θα πρέπει να διδάσκονται αλληλοσυμπληρούμενες και να μην παρατίθενται ανταγωνιστικά. Αν και η ένταξη της τοπικής ιστορίας στο αναλυτικό πρόγραμμα της ιστορίας είναι ευεργετική, θα ήταν μη ρεαλιστικό να υποτεθεί ότι η τοπική ιστορία είναι

⁸²⁰ IAAMSS, (1975), ό.π., σελ. 218-221.

⁸²¹ Stephens, (1977), ό.π., σελ. 9.

⁸²² Stephens, (1977), ό.π., σελ. 8.

η απάντηση σε όλα τα προβλήματα του καθηγητή ιστορίας.⁸²³ Προκειμένου να αποκομιστούν τα μεγαλύτερα και περισσότερα δυνατά οφέλη από τη μελέτη της τοπικής ιστορίας για την εκπαίδευση της ιστορίας η θεματολογία και η μεθοδολογία πρέπει να επιλέγονται πολύ προσεκτικά. Για την επίτευξη των ευεργετικών αποτελεσμάτων, ο Bage κατέληξε σε δέκα αρχές, οι οποίες αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια των συνεργασιών για τον σχεδιασμό, την οργάνωση και την υλοποίηση των εργασιών της τοπικής ιστορίας με καθηγητές, αρχειοφύλακες και εκπαιδευτές μουσείων, για να υποστηρίξουν οποιοδήποτε σχέδιο τοπικής ιστορίας⁸²⁴. Η μελέτη της τοπικής ιστορίας θα είναι επωφελής αν ληφθούν υπόψη οι εξής αρχές:

1. Η τοπική ιστορία βασίζεται σε πηγές. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να ανακαλύψουν τις πιθανές διαθέσιμες πηγές, όσον αφορά σε ένα συγκεκριμένο θέμα και εν συνεχεία να αποφασίσουν εάν και πώς θα επικεντρωθούν σε αυτό. Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να γνωρίζουν αν υπάρχουν επαρκή ή κατάλληλα αποδεικτικά στοιχεία για να υποστηρίξουν μια εκπαιδευτική έρευνα.
2. Η τοπική ιστορία επιβάλλεται να είναι επικεντρωμένη στον μαθητή. Ο εκπαιδευτικός πρέπει να επιτρέπει στους μαθητές να κάνουν περισσότερη δουλειά απ' ό τι ο ίδιος. Ο κύριος ρόλος των εκπαιδευτικών θα πρέπει να υποστηρίζει την εργασία και τις ερευνητικές προσπάθειες των μαθητών του.
3. Η τοπική ιστορία θα πρέπει να βασίζεται στην έρευνα. Η έρευνα σε γνωστές τοποθεσίες της γεωγραφικής περιοχής του ενδιαφέροντος, μπορεί να παρέχει στους εκπαιδευόμενους καλές ευκαιρίες να ενεργούν σαν ιστορικοί. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να αξιοποιήσουν στο έπακρο τις δυνατότητες που τους παρέχει αυτή ακριβώς η ευκαιρία.
4. Οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να παρωθήσουν τους μαθητές να αξιοποιήσουν το ευρύτερο δυνατό φάσμα πιθανών ιστορικών πηγών και τεκμηρίων. Στη μελέτη της τοπικής ιστορίας μπορούν να χρησιμοποιηθούν διαφορετικές πηγές, όπως οι επισκέψεις στα μουσεία, στους μνημειακούς τόπους, σε διάφορες τοποθεσίες ενδιαφέροντος, η

⁸²³ Gosden, P.H.J.H., & Sylvester, D.W. (1968) *History for the average child*. Oxford: Basil Blackwell, σελ. 44.

⁸²⁴ Bage, G. (2000), ό.π., σελ. 134-135.

προφορική ιστορία, τα αντικείμενα, οι χάρτες, το αρχειακό υλικό, οι φωτογραφίες, οι δημοσιεύσεις, τα έντυπα και τα χειρόγραφα.

5. Ενεργοποίηση των μαθητών και θετική υποκίνηση να ερευνήσουν και οι ίδιοι.

Οι περισσότεροι μαθητές εκφράζουν έντονο ενδιαφέρον για ενασχόληση με την επίλυση «μυστηρίων». Για τον λόγο αυτό θα νιώσουν ενθουσιασμό όταν τους ανατεθούν εργασίες με την αναζήτηση, τη συλλογή και την ερμηνεία, όπως ξεθωριασμένα γράμματα σε τοίχο, ένα χτύπημα σε ένα πεδίο, μια καταχώρηση σε ένα σχολικό ημερολόγιο, ένα όνομα σε ένα χάρτη κ.ά.⁸²⁵.

6. Αξιολόγηση των ιστορικών στοιχείων. Οι εκπαιδευτικοί και οι εκπαιδευόμενοι θα πρέπει να αξιολογούν τα αποδεικτικά στοιχεία. Κατά τη διάρκεια των εργασιών και των δραστηριοτήτων τοπικής ιστορίας θα πρέπει να αξιολογούν τα αποδεικτικά στοιχεία κατά τη διάρκεια των προγραμμάτων. Ορισμένες τοποθεσίες μπορούν να φέρουν θρυλικές ιστορίες τοπικών κτιρίων και εκδηλώσεων. Τα έργα τοπικής ιστορίας μπορούν να τα συλλέξουν, αλλά πρέπει να προσπαθήσουν να δοκιμαστούν.

7. Χρησιμοποίηση της υπάρχουσας εμπειρογνωμοσύνης. Στη μελέτη της τοπικής ιστορίας θα πρέπει να προάγεται η συμμετοχή των τοπικών εμπειρογνομόνων, όπως είναι οι τοπικοί συγγραφείς, οι ερασιτέχνες αρχαιολόγοι, οι αρχειοφύλακες, οι αντιπρόσωποι, οι κατασκευαστές και οι αρχιτέκτονες, οι δημοσιογράφοι ραδιοφώνου, τηλεόρασης, εφημερίδων ή διαδικτύου. Όλοι οι παραπάνω είναι δυνατό να έχουν ενδιαφέρουσες ιστορίες να μοιραστούν με τους μαθητές. Η εμπειρογνωμοσύνη και η γνώση τους είναι ωφέλιμο να συμπεριλαμβάνονται στις μελέτες της τοπικής ιστορίας.

8. Χρησιμοποίηση τοπικών πηγών. Στο πλαίσιο της μελέτης της τοπικής ιστορίας είναι επιτακτική η συμμετοχή της τοπικής κοινότητας. Πηγές από την τοπική κοινότητα, όπως γραφεία καταγραφής, βιβλιοθήκες, ιστοσελίδες, κτίρια, περιοδικά ενοριών ή ενημερωτικά δελτία, επιστολές, επαφές με πρώην εκπαιδευτικούς ή μαθητές, ομάδες τοπικής ιστορίας, τοπικές εφημερίδες, περιοδικά και ιστολόγια, εκκλησίες, σπίτια ηλικιωμένων κ.ά. είναι αναμφίβολα ενδιαφέρουσες πηγές πληροφοριών. Οι ντόπιοι μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν ως σύμβουλοι και βοηθοί τόσο εντός της σχολικής τάξης όσο και στις εξωσχολικές δραστηριότητες που σχετίζονται με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας.

⁸²⁵ Bage, G. (2000), ό.π., σελ. 135.

9. Στοχοθεσία της έρευνας. Στο πλαίσιο της μελέτης της τοπικής ιστορίας, στόχος θα πρέπει να είναι ένα τελικό προϊόν. Τα αποτελέσματα οποιασδήποτε εργασίας τοπικής ιστορίας μπορούν να γνωστοποιηθούν, να διαμοιραστούν ή να κοινοποιηθούν με ποικίλους τρόπους: μέσω εκθέσεων εντός ή εκτός σχολικής μονάδας, εντός ή εκτός σχολικού ωραρίου, δημοσίευσης, οργάνωσης σχολικού μουσείου, προβολής σε ραδιοφωνικό, τηλεοπτικό, διαδικτυακό πρόγραμμα, ομαδική παρουσίαση σε συνέδρια και ημερίδες κ.ά. Οι εν λόγω δραστηριότητες είναι επωφελείς για την εκπαίδευση της ιστορίας, για την τοπική κοινότητα αλλά και για την εικόνα του σχολείου.

Προσωπική μας άποψη, βέβαια για το θέμα είναι ότι όλες οι ανωτέρω αρχές, στη σημερινή σχολική πραγματικότητα πρέπει να εμπλουτιστούν και συνεπικουρηθούν και με μια επιπλέον προϋπόθεση, αυτή του διαθέσιμου χρόνου, τόσο του εκπαιδευτικού όσο και του μαθητή, όπως αναλύσαμε και νωρίτερα σε προηγούμενη ενότητα. Πράγματι, τα οφέλη από τη μελέτη και τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας μπορούν να γίνουν πραγματικότητα και να επιτευχθούν, μόνο με την παραδοχή ότι θα αφιερωθεί σχολικός χρόνος, αλλά και εξωσχολικός, τόσος όσος είναι απαραίτητος για την επίτευξη των γενικών και ειδικών σκοπών μαθήσεως των μαθητών ή με άλλα λόγια τόσος όσος απαιτείται για την επίτευξη της σκοποθεσίας και στοχοθεσίας του μαθήματος.

6° ΚΕΦΑΛΑΙΟ

6 Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

6.1 Ορισμοί και Αρχική Προσέγγιση της Διδακτικής της Ιστορίας

Η ιστορία αποτελεί μια πολυδιάστατη, επικοινωνιακού χαρακτήρα έννοια, η οποία, όπως είναι γενικά παραδεκτό επιδέχεται πολλαπλές ερμηνείες.⁸²⁶ Στην παρούσα ενότητα, μας δίδεται η ευκαιρία να καταδείξουμε τη διάκριση μεταξύ της Ιστορίας ως δράσης, που συνίσταται σε πράξεις ανθρώπων μεμονωμένων ή ομάδων ανθρώπων ομάδων, ή οργανισμών, ή ενός ενιαίου συνόλου κοινωνιών με όμοια συνήθως χαρακτηριστικά μεταξύ τους και της Ιστορίας ως αφήγησης αυτών των πράξεων, δηλαδή της Ιστορίας ως παρελθόν και Ιστορίας ως εικόνας του παρελθόντος που δημιουργείται εκ των υστέρων από τρίτους, τους ιστορικούς επιστήμονες ή ακόμα και από άλλους μελετητές.

Η Ιστορία επομένως, μοιάζει να είναι ένα είδος ανθρωπολογίας, με χαρακτηριστικότερο γνώρισμά της την διαχρονικότητα. Αυτή η διαχρονική της διάσταση νοείται ως μια διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ των προσώπων, των γεγονότων, των πραγμάτων και του χρόνου.⁸²⁷ Η εκπαίδευση για την ιστορία, ή με άλλα λόγια η διδακτική της ιστορίας, είναι εκείνος ο παράγοντας που καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο θα έρθουν σε επαφή οι μαθητές με την ιστορία και υπεισέρχεται,

⁸²⁶ Ρεπούση, Μ. (2004). *Μαθήματα Ιστορίας. Από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, σελ. 280-282.

⁸²⁷ Braudel, F. (1958). *Histoire et sciences sociales: la longue durée, Annales*. Vol. 4, 725-753. Επίσης και Carretero, M., Asensio, M. & Pozo, J. I. (1991). Cognitive development, historical time representation and casual explanations in adolescence. In: Carretero, M., Pope, M., Simons, R.J. & Pozo, J. I. (eds.). *Learning and instruction, vol. 3, European research in an international context*. (27-48). Oxford: Pergamon, σελ. 30. Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2003). *Διδάσκοντας και μαθαίνοντας με τις Νέες Τεχνολογίες. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΑΤΑΚΗ, σελ. 20.

στο σχολικό περιβάλλον, και παίρνει το ρόλο της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ των ιστορικών γεγονότων, των ανθρώπων που πρωταγωνίστησαν και της παραμέτρου του χρόνου στο σήμερα.

6.1.1 Η Παραδοσιακή Παιδαγωγική στην Ελλάδα

Στο ελληνικό γίνεσθαι και γενικότερα στην δική μας ιστορική εκπαιδευτική πραγματικότητα, διακεκριμένοι επιστήμονες συνέβαλλαν στη διαμόρφωση της διδακτικής της ιστορίας. Για το πώς αντιλαμβάνεται η παραδοσιακή Παιδαγωγική στην Ελλάδα τη διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, θα αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένους από τους οποίους την υπηρέτησαν, όπως οι Εξαρχόπουλος, Γεωργούλης, Δελμούζος και Βουρβέρης.

Πιο συγκεκριμένα, ο Εξαρχόπουλος⁸²⁸ ο οποίος εισήγαγε την Πειραματική Παιδαγωγική στην Ελλάδα και αγωνίστηκε για την εδραίωση και ανάπτυξή της. Προσπάθησε να μεταφέρει και να προσαρμόσει στα ελληνικά δεδομένα, αυτό που ο ίδιος είχε γνωρίσει κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία. Ίδρυσε το Πειραματικό Σχολείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, το οποίο είχε έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα συγκριτικά με τα άλλα σχολεία της εποχής, τόσο ως προς τη λειτουργία του (ενιαία διεύθυνση δημοτικού –γυμνασίου) όσο και ως προς την αγωγή που προσέφερε στους μαθητές του, με κυριότερα χαρακτηριστικά την καλλιέργεια οικογενειακής ατμόσφαιρας στις σχέσεις μαθητών δασκάλων, τη γνώση της ψυχοσωματικής υπόστασης των μαθητών, τη φροντίδα για την κοινωνική εξέλιξη κάθε παιδιού και

⁸²⁸ Ο **Νικόλαος Εξαρχόπουλος**, θεωρείται ως ο κορυφαίος εκπρόσωπος της Παιδαγωγικής επιστήμης της εποχής του στη χώρα μας. Γεννήθηκε στη Νάξο το 1874, σπούδασε Φιλοσοφία και Φιλολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αποφοίτησε το 1896 και συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Ιένας, με στόχο την ακαδημαϊκή καριέρα. Καθηγητές του υπήρξαν οι W. Rein, καθηγητής της Παιδαγωγικής στη Λειψία, W. Wundt, με τον οποίο μελέτησε το πρώτο Εργαστήριο πειραματικής Ψυχολογίας και Fr. Guex στη Λωζάνη με τον οποίο παρακολούθησε μαθήματα Ιστορίας της Παιδαγωγικής. Το 1906 αναγορεύτηκε υφηγητής Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1912 Καθηγητής της ίδιας έδρας. Αργότερα, το 1921 αναγορεύτηκε Καθηγητής της Παιδαγωγικής Έδρας του Πανεπιστημίου Αθηνών, το 1922 διορίζεται Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας και καθιερώνει το θεσμό της διετούς μετεκπαίδευσης των δασκάλων στη Φιλοσοφική Σχολή, ενώ το 1923 ιδρύει το Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής. Εξελέγη μέλος της της Ακαδημίας Αθηνών το 1929 και Πρόεδρος αυτής το 1942. Πηγή : Ιστότοπος Εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής : <http://www.ergastirio.ppp.uoa.gr/genika/bio.html>, ανακτήθηκε τις 21 Ιουνίου 2021.

εφήβου και τέλος, την ελευθερία έκφρασης και αυτενέργειας των μαθητών κατά τη διδασκαλία.⁸²⁹

Ο Γεωργούλης⁸³⁰ αντιλήφθηκε εγκαίρως την αναγκαιότητα προσαρμογής των διεθνών επιστημονικών πορισμάτων της διδακτικής στα δεδομένα της ελληνικής πραγματικότητας. Από το 1941 έως το 1963 υπήρξε Διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης, Μέσα από την τοποθέτησή του στο διδασκαλείο της Μέσης Εκπαίδευσης και στο πλαίσιο της λειτουργίας του, παρακολουθούσε την πορεία της φοίτησης των μετεκπαιδευόμενων στο Διδασκαλείο και ειδικότερα τις διδασκαλίες που διεξάγονταν, καταρτίζοντας στο τέλος την γενική εκτίμηση της χρονιάς. Να υπενθυμίσουμε σε αυτό το σημείο, ότι εκείνη την εποχή στο τέλος του διδακτικού έτους, οι μετεκπαιδευόμενοι παρακολουθούσαν και έκριναν τις υποδειγματικές διδασκαλίες των καθηγητών του Βαρβακείου που ο Γεωργούλης παρακολουθούσε. Διατύπωσε σθεναρά την υποστήριξη της σύνταξης αναλυτικών προγραμμάτων και προγραμμάτων σπουδών προς αυτή την κατεύθυνση της κλασικής παιδείας και του πνεύματος του «*Ελληνοχριστιανικού Πολιτισμού*», ιδιαίτερος όταν ανέλαβε από το 1951 έως το 1957 τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας. Αργότερα, ως τέως γ.γ. του Υπουργείου αντιτάχθηκε δημοσίως στην κατάργηση της διδασκαλίας του αρχαίου κειμένου από το πρωτότυπο.

⁸²⁹ Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ)/Πειραματικό Σχολείο. Ιστότοπος : http://uoa.gr/to_panepistimio/ypiresies_panepistimiakes_monades/peiramatiko_scholeio/ ανακτήθηκε στις 21 Ιουνίου 2021.

⁸³⁰ Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης Γεννήθηκε το 1894 στην Καλαμάτα, κι εκεί τελείωσε τη φοίτησή του στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, στο Τμήμα Φιλολογίας,, από την οποία αποφοίτησε με το βαθμό άριστα. Ακολούθησε το επάγγελμα του εκπαιδευτικού και το 1915 διορίστηκε 'ελληνοδιδάσκαλος' στη Σέριφο. Πήρε μέρος σε όλους τους πολέμους των τριών πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα μέχρι το 1940 (Γεωργούντζος, 1968 σ. 14). Το 1928 γίνεται γυμνασιάρχης και τοποθετείται στην πόλη των Σερρών. Από το 1941 έως το 1963 υπήρξε Διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης, επηρεάζοντας αποφασιστικά από τη θέση αυτή την εκπαιδευτική πραγματικότητα της χώρας. Το 1952 ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης ανέλαβε τη Γενική Γραμματεία του Υπουργείου Παιδείας μέχρι το 1957. Ένα χρόνο πριν, το 1951, συνεργάστηκε ως σύμβουλος εκπαίδευσης με τον τότε Υπουργό Παιδείας Γ. Παπανδρέου. Πηγή : Κρουσταλάκης Γ. Σ. «Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης και η συμβολή του στις παιδαγωγικές και εκπαιδευτικές εξελίξεις του 20ου αιώνα», στα Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10, 11, 12 Οκτωβρίου 2014. Ιστότοπος http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/kroustalakhs.pdf, ανακτήθηκε στις 21 Ιουνίου 2021.

Ο Δελμούζος⁸³¹ υποστήριξε σθεναρά την ανάγκη για την αυτενέργεια των μαθητών και την ανάπτυξη της ελεύθερης σκέψης τους. Επιπλέον, υποστήριξε την ανάγκη της εκπόνησης μιας υπερκομματικής εκπαιδευτικής πολιτικής που θα ήταν διαχρονικά σταθερή και θα υπηρετούσε το συμφέρον του μαθητή. Στην ουσία υπέδειξε τη μετάβαση από το δασκαλοκεντρικό σύστημα διδασκαλίας στο μαθητοκεντρικό.⁸³² Ως πανεπιστημιακός Καθηγητής, ειδικά για το μάθημα της ιστορίας προωθούσε τις ιδέες της απομάκρυνσης από τη μέθοδο της αποστήθισης από τους μαθητές του κειμένου του εκάστοτε βιβλίου ιστορίας που αποτελούσε το σχολικό εγχειρίδιο και έδινε έμφαση στη διαδραστική διδασκαλία του μαθήματος. Στο πλαίσιο αυτό υπέδειξε και υποστήριξε μέσα από τα προγράμματα σπουδών, τη διδασκαλία της ιστορίας μαζί με τη χρήση του γεωφυσικού χάρτη μέσα από τον οποίο οι μαθητές μπορούσαν να αντιληφθούν την

⁸³¹ Ο Αλέξανδρος Δελμούζος (1880-1956), θεωρείται ως ένας από τους πρώτους εισηγητές της παιδαγωγικής επιστήμης στη χώρα μας και συνάμα από τους κύριους εκπροσώπους του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. «Στα βιοεργογραφικά στοιχεία του Δελμούζου αναφέρονται συχνά τέσσερις βασικοί σταθμοί στην επιστημονική του σταδιοδρομία και δράση: α) ότι μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα (1907) από τις παιδαγωγικές σπουδές στην Ιένα ο Δελμούζος ανέλαβε τη διεύθυνση του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου το 1908, όπου επιχείρησε, κατά τη διάρκεια της θητείας του ως διευθυντής (8 Σεπτεμβρίου 1908-2 Μαρτίου 1911) (Λαμπράκη-Παγανού, 1986: 98-106· Χαρίτος, 1986β, 1989), να εφαρμόσει παιδαγωγικές μεθόδους προσαρμοσμένες στο πνεύμα μιας πολιτικής θεωρίας για τον νέο ελληνισμό και μιας ισχυρής γλωσσικής θεωρίας του δημοτικισμού (Φραγκουδάκη, 1977· Μπουζάκης, 1991: 59 κ.ε.), β) ότι όταν μετά την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου ανεκόπη η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και εξαναγκάστηκε ο Δελμούζος να παραιτηθεί από τη θέση του στο Υπουργείο Παιδείας (1920) και να καταφύγει εκ νέου στη Γερμανία, και πιο συγκεκριμένα στο Μόναχο, συνδέθηκε με τον διάσημο παιδαγωγό Georg Kerschensteiner (1854-1932), τον εισηγητή της θεωρίας του «Σχολείου Εργασίας» (Arbeitsschule), από τον οποίον και επηρεάστηκε ως προς την θεωρία της επαγγελματικής εκπαίδευσης (Jung, 2004: 102-105), γ) ότι μετά την επιστροφή του στην Αθήνα το 1923 ο συναγωνιστής του Δημήτρης Γληνός (Γενικός Γραμματέας στο Υπουργείο Παιδείας) τού ανέθεσε τη διεύθυνση του Μαρασλείου Διδασκαλείου (1923-1926) (Παπανούτσος, 1978, 1984: 81-93· Δελμούζος, 1929, 1930β) και δ) ότι από το 1929, όταν εκλέχτηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Δελμούζος, 1983: 63-64, 76-81, 91 κ.ε.· Παπανούτσος, 1978, 1984: 105-119· Τερζής, 1987: 31-50· Ελευθεράκης, 2008: 79-94· Φούκας, 2009: 261-319), θέση που διατήρησε έως το 1937, και κατά τη διάρκεια της πανεπιστημιακής του θητείας συνέβαλε στην ίδρυση του Πειραματικού Σχολείου του Πανεπιστημίου (Βαρμάζης, 1980: 25-33), διατελώντας Επόπτης του και συνδέοντας το σχολείο αυτό με τις αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού (Τερζής, 2006: 224-226)». Πηγή : Γεώργιος Νικολάου, Στυλιανή Ν. Τσεσμελή, Κωνσταντίνος Δ. Μαλαφάντης & Ιωάννης Δημάκος. (2018). Στο 11ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ «Βασική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών σε ένα σύνθετο και μεταβαλλόμενο περιβάλλον». Πάτρα: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΜΟΣ Α΄ ISBN: 978-618-82469-2-8, σελ. 21.

⁸³² Μαλαφάντης Κ., Δ. (2018). Αλέξανδρος Δελμούζος: Οι αρχές της «παιδαγωγικής ηθικής» του οραματικού και διαχρονικού μεγάλου δασκάλου. Στο 11ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ «Βασική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών σε ένα σύνθετο και μεταβαλλόμενο περιβάλλον». Πάτρα: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΜΟΣ Α΄ ISBN: 978-618-82469-2-8, σελ. 22-27.

εγγύτητα ή την προσβασιμότητα των γεωγραφικών στρατηγικών σημείων και την αξία τους.⁸³³

Ο Βουρβέρης⁸³⁴ έδωσε έμφαση στην αξία της ερμηνείας των ιστορικών κειμένων. Η ιστορική του σκέψη συνδυαζόμενη με τη φιλολογική ερμηνεία και την παιδαγωγική ερμηνεία και γνώση αποτελούσε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διατύπωνε την ερμηνεία του για τον αρχαίο κόσμο. Από πολύ νωρίς ασχολήθηκε με το πρόβλημα της διδακτικής της ιστορίας, γεγονός που υποδηλώνεται και με το θέμα της διδακτορικής του διατριβής : « *Το πρόβλημα του μαθήματος της ιστορίας*», την οποία κατέθεσε το 1936. Η περιοχή της ιστορίας, πάντα αποτελούσε για τον ίδιο το ενδιαφέρον ερευνητικό πεδίο, που επιβεβαιώνεται το 1939 με τη μελέτη του «*Ιστορικά Συγκρίσεις παρά Πλάτωνι*», η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Ελληνικά» (11, 1939, 5-11), ανοίγει τον δρόμο για ένα συνδυασμό ιστορίας και φιλολογίας, αλλά και ιστορικής σκέψεως και φιλολογικής ερμηνείας. Η επιστημονική του τάση ήταν πάντα ερμηνευτική, προσανατολισμένη στα κείμενα των κλασσικών με πνεύμα διερευνητικό για την ανίχνευση του μηνύματος του δημιουργού, αλλά και τον μεθοδευμένο διάλογο λόγου, πνεύματος και ιστορίας.⁸³⁵

Από το 1970 και έπειτα, επικράτησε μια τάση στην εκπαίδευση της ιστορίας, του συνδυασμού των ιστορικών γνώσεων και ανάπτυξης της ιστορικής συνείδησης και σκέψης των μαθητών. Αν και σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητήθηκε η αναγκαιότητα και η αξία των ιστορικών γνώσεων αυτών καθ'αυτών έγιναν συστηματικές προσπάθειες προκειμένου η διδασκαλία της ιστορίας να βασιστεί στην εκμάθηση του τρόπου ερμηνείας, διαχείρισης, ανάλυσης και συνδυασμού των ιστορικών τεκμηρίων από πλευρά μαθητών, τα οποία αντλούνται από τη μελέτη των παρεχόμενων ή μη, πρωτογενών και δευτερογενών πηγών. Η τάση αυτή αντανακλά το γεγονός ότι το

⁸³³ Βουρδούση Α. (2019). *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ : Γλωσσικές Παιδαγωγικές καινοτομίες και οι διαχρονικές επιδράσεις τους στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό σύστημα*. Διπλωματική Εργασία. ΑΘΗΝΑ. ΕΚΠΑ. Ιστότοπος : <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2877628/theFile>, ανακτήθηκε στις 24 Ιουνίου 2021.

⁸³⁴ Βουρβέρης, Κωνσταντίνος (Κατηχώρι Πηλίου, 1899 - Αθήνα, 1978). Κλασικός φιλόλογος, Καθηγητής Πανεπιστημίου. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και αρχικά δίδαξε (1920 - 30) σε επαρχιακά σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης. Στη συνέχεια έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Από το 1940 έως το 1948 διατέλεσε Καθηγητής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ενώ από το 1948 έως 1968 διετέλεσε Ομότιμος Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πηγή : Ιστότοπος Εκδοτικής Αθηνών: <https://www.greekencyclopedia.com/voyrveris-kwnstantinos-katixwri-pilioy-1899-athina-1978-p1556.html>, ανακτήθηκε στις 22 Ιουνίου 2021.

⁸³⁵ Σκιαδάς Α., Δ. (1978). Ιστότοπος της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος (ΕΒΕ): http://epet.nlg.gr/db/icon/a1977/a77_36.pdf, ανακτήθηκε στις 22 Ιουνίου 2021.

μάθημα της ιστορίας προσανατολίστηκε στις εμπειρικές/βιωματικές διδακτικές μεθόδους, στις πολυπρισματικές μαθησιακές προσεγγίσεις και στη μελέτη των ιστορικών δεδομένων διαδοχικά από κάτω προς τα πάνω. Αναγνωρίστηκε από μεγάλη μερίδα ειδικών ιστορικών και εκπαιδευτικών ότι η απομνημόνευση των χρονολογημένων γεγονότων δεν εξασφαλίζει καμία ωφέλεια στους μαθητές, καθώς δεν τους επιτρέπει να αυτενεργήσουν και να αναπτύξουν την κριτική τους σκέψη για να εμβαθύνουν στην ουσία του παρελθόντος. Οι εκπαιδευόμενοι θα καταστούν ικανοί να ερμηνεύσουν και να κρίνουν το παρελθόν, να κατανοήσουν το παρόν, να καλλιεργήσουν μια άρτια ιστορική συνείδηση, να αντιληφθούν τον εαυτό τους ως μέρος της ιστορίας και τη δράση τους ως δύναμη που μπορεί να αλλάξει την πορεία της, όταν ανακαλύψουν μόνοι τους τα στοιχεία που καθορίζουν τη διαδικασία της ιστορίας, τον τρόπο που συνδέονται τα γεγονότα διαχρονικά και τις αιτίες που ωθούν τον άνθρωπο να δράσει.⁸³⁶

Ο Βώρος παραθέτει τις απόψεις του σχετικά με τα ζητήματα της διδακτικής της ιστορίας και μέσα από την διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, καθώς και με την αξιοποίηση της εικόνας ως εργαλείο και ως μέσο διδακτικής πρακτικής. Ο ίδιος βέβαια εκτιμά, πως για ολοκληρωθεί ο κύκλος σχετικά με το τί πρέπει να γίνει όσον αφορά τη διδακτική πράξη που έχει αντικείμενο την ιστορία, υπολείπεται ακόμα η ανάδειξη του συγκινησιακού στοιχείου στη διδασκαλία της.⁸³⁷

Σύμφωνα με την Καραμανώλη,⁸³⁸ η απομνημόνευση γεγονότων δεν αποτελεί παράγοντα επαρκούς και ικανοποιητικού εκπαιδευτικού οφέλους. Η κατάκτηση της ιστορικής σκέψης δεν καθίσταται εφικτή για τους μαθητές χωρίς την αλλαγή, προς το σκοπό αυτό, προγραμμάτων σπουδών της ιστορίας. Παράλληλα, οι επιθυμητές εκροές ως προϊόν από το σύστημα της κάθε εκπαιδευτικής σχολικής μονάδας, αλλά και οι επιταγές της σύγχρονης κοινωνίας επιβάλλουν την απαίτηση για την δημιουργία υπεύθυνων πολιτών. Το ερώτημα που γεννάται είναι αν πράγματι με τις μεθόδους της

⁸³⁶ Πρασά, Α. (1999). Η αξιοποίηση από τους μαθητές των ιστορικών πηγών μέσα από τη διαδικασία του μαθήματος της Ιστορίας, Σεμινάριο 21. Στο Πανελλήνιος Σύλλογος Φιλολόγων, *Θεωρητικά προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας*. (35-42). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ. Επίσης και Levstik, L., S. & Barton, K. (2001). *Doing History: Investigating with children in elementary and middle schools*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, σελ. 246-261. Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2003)., ό.π., σελ. 20.

⁸³⁷ Βώρος, Φ., Κ. (1993). *Η διδασκαλία της Ιστορίας με αξιοποίηση της εικόνας*. Αθήνα: ΑΘΗΝΑ.

⁸³⁸ Καραμανώλη, Ε. (2019). *Ιστορικός γραμματισμός και σχολική Ιστορία: διδασκαλία με την εστίαση στις δομικές ιστορικές έννοιες*. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ.). Σελ. 38.

διδασκαλίας της ιστορίας είναι εφικτός ο στόχος της δημιουργίας αυτών των επιζητούμενων από το σύστημα υπεύθυνων πολιτών. Η απάντηση που δίδεται είναι ότι η εκμάθηση της ιστορίας μέσα στους εκπαιδευτικούς κανόνες της σχολικής μονάδας είναι μια διαδικασία ανάπτυξης ιδεών στην οποία οι μαθητές χρειάζονται αρκετή υποστήριξη, κυρίως όχι για να μάθουν «τί έγινε», αλλά κυρίως για το «πώς έγινε». Έτσι, το μάθημα της ιστορίας δεν παίζει μόνο ένα περιοριστικό ρόλο εργαλείου γνώσης, αλλά καθίσταται ένας ουσιαστικός παράγοντας εκμάθησης για το πώς αποκτάται η γνώση.

Ο Σ. Μαρκιανός,⁸³⁹ μέσα από το έργο του, στο βιβλίο του με τίτλο «*Η διδασκαλία των ιστοριών του Ηροδότου*» αναλύει υποδειγματικά και με επιτυχία, όχι μόνο το ποικίλο υλικό που περιέχεται στις "Ιστορίες" του Ηροδότου, αλλά ταυτόχρονα προσδιορίζει τί από αυτό θα πρέπει να διδαχτεί στους μαθητές και υποδεικνύει παραδειγματικά τον τρόπο επιλογής και οργάνωσης της διδακτέας ύλης κατά θεματικές ενότητες. Έτσι, έχει παραδώσει στην εκπαιδευτική κοινότητα μια οδηγό γραμμή για τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας, που στην ουσία της κατευθύνει τους εκπαιδευτικούς, που πρόκειται να διδάξουν το μάθημα στην κατάρτιση από μέρους τους, της οργάνωσης της ύλης, ενώ ταυτόχρονα παραθέτει επαρκώς τα πορίσματα της σύγχρονης έρευνας αναφορικά με τις "Ιστορίες" του Ηρόδοτου.⁸⁴⁰ Για τον Μαρκιανό έχει μιλήσει και ο Μ. Μερακλής, ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και Ιωαννίνων, στην βραδιά τιμής και μνήμης του εν λόγω ιστορικού και φιλόλογου που

⁸³⁹ Ο **Σοφοκλής Μαρκιανός**, γεννήθηκε το 1933 στο Ρέθυμνο. Σπούδασε στο Ιστορικό και Αρχαιολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1952-'57) και στη συνέχεια, συνέχισε με μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο Cincinnati των ΗΠΑ, εκπονώντας και τη διδακτορική του διατριβή, με θέμα στην Αρχαία Ιστορία. Ακολούθησε το εκπαιδευτικό λειτούργημα και ως φιλόλογος καθηγητής δίδαξε, επί τριάντα συναπτά έτη (1958-1988), στο Κολλέγιο Αθηνών, ενώ στο χρονικό διάστημα 1973-78 ανέλαβε τα χρέη του Διευθυντή (Γυμνασιάρχης και Λυκειαρχής. Μετά την αφυπηρέτησή του από το Κολλέγιο, και στη χρονική περίοδο 1988-1994, συνέχισε ως Διευθυντής Σπουδών και καθηγητής στη Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, συμμετέχοντας, από το 1989, και στην έκδοση του Δελτίου της Σχολής. Δίδαξε, ακόμη, ως ειδικός επιστήμων, Αρχαία Ελληνική Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης (1983-'84). Διετέλεσε, επίσης, μέλος επιστημονικών Ενώσεων, ιδρυτής, συνεργάτης, σύμβουλος ύλης και αρθρογράφος περιοδικών (Νέα Παιδεία, Εκπαιδευτικά), εμπνευστής και από το ιδρυτικά μέλη του Εκπαιδευτικού Συνδέσμου. Το επιστημονικό του έργο εκτείνεται σε βιβλία, που αφορούν κυρίως την αρχαία ελληνική ιστορία, και άρθρα σε ποικίλα περιοδικά ελληνικά (Λόγος και Πράξη, Τα Εκπαιδευτικά, Φιλολογική, Σύγχρονη Σκέψη, Διαβάζω) και Ξενογλωσσα (Historia). Πηγή : Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Ελληνικό Εκπαιδευτήριο. (Φθινόπωρο - Χειμώνας 2014). Βραδιά Τιμής και Μνήμης Σοφοκλή Μαρκιανού, 7-11-2014. *Δελτίο* (53), σελ. 30-36.

⁸⁴⁰ Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Ελληνικό Εκπαιδευτήριο. (Φθινόπωρο - Χειμώνας 2014). Βραδιά Τιμής και Μνήμης Σοφοκλή Μαρκιανού, 7-11-2014. *Δελτίο* (53), σελ. 37-38.

πραγματοποιήθηκε στη Σχολή Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου και ανέφερε σχετικά με την προσφορά και το έργο του τα ακόλουθα⁸⁴¹ :

«Σε αυτό το βιβλίο του ο Μαρκιανός αποδεικνύει [...] ότι η αξιοπιστία του Ηροδότου στερεώθηκε καλά μόνο μετά τον 19ο αιώνα και μέσω των ιστορικο-κοινωνικών μελετών. Αυτό μου προκαλούσε κάποια όχι ένσταση, κάποιο αίσθημα του ότι λείπει κάτι από αυτήν την παρατήρηση. Τόνιζε, δηλαδή ως ιστορικός που ήταν, την ιστορική διάσταση του Ηροδότου και μάλιστα με κάποια περιορισμένη σημασία του ιστορικού. Εμένα μου έλειπε η αναφορά και σε μια ποιητικότητα αυτού του έργου. Προχώρησα στην ανάγνωση του βιβλίου και είδα ότι το είπε κι αυτό. Είπε ότι αυτός μπόλιασε (θυμάμαι το ρήμα που χρησιμοποίησε) την ιωνική πεζογραφία με την ποιητική παράδοση, προπάντων την επική παράδοση και αυτό προκάλεσε και μία διάθεση κάποιων φιλολόγων προπάντων να υποστηρίζουν ότι τελικά [...] η Ιστορία του Ηροδότου είναι έργο λογοτεχνικό, έργο τέχνης. Εκεί, λοιπόν, λέει μια πολύ σπουδαία κουβέντα ο Μαρκιανός, ότι κανείς δεν αμφισβητεί το γεγονός ότι Ιστορία και Λογοτεχνία είναι πάρα πολύ κοντά, πολλές φορές συναντώνται κι έτσι ήμουν απόλυτα ικανοποιημένος από την τελική/οριστική απόφαση του Μαρκιανού και μου έμεινε μόνο ακόμη η επιθυμία να τον δω και να συμπληρώσω λέγοντας ότι ιστορία έγραφε ο Ηρόδοτος διότι έτσι πιστευόταν τότε, όταν έβαζε μέσα στο έργο του πάρα πολλές παραδόσεις με την έννοια της γερμανικής Sage, δηλαδή τους θρύλους, γι' αυτό ο Νικόλαος Πολίτης προτίμησε τη λέξη παράδοση [...]. Η Ιστορία του Ηροδότου περιέχει και πάρα πολλές τέτοιες παραδόσεις και ασφαλώς θα βρείτε τέτοιες στο βιβλίο του.»

6.1.2 Το Περιεχόμενο της «Διδακτικής»

Στο σημείο αυτό θεωρούμε αναγκαίο να προσδιορίσουμε το περιεχόμενο της λέξης «Διδακτική». Διδακτική δεν είναι μόνον το «πώς» της διδασκαλίας, αλλά ένα σύνολο παραγόντων και ενεργειών που πρέπει να υλοποιηθούν από τον εκάστοτε εκπαιδευτικό μέσα στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η διδακτική από μόνη της παραπέμπει τον εκπαιδευτικό άμεσα σε τέσσερις άξονες ενεργειών:

⁸⁴¹ Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Ελληνικό Εκπαιδευτήριο. (Φθινόπωρο - Χειμώνας 2014). Βραδιά Τιμής και Μνήμης Σοφοκλή Μαρκιανού, 7-11-2014. Δελτίο (53), σελ. 39.

Α. Ο πρώτος άξονας έχει να κάνει με τους στόχους που πρέπει να επιτευχθούν σε έναν συγκεκριμένο τομέα.

Β. Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται κυρίως στις μεθόδους που πρέπει ή μπορούν να εφαρμοστούν για την επίτευξη των ανωτέρω στόχων.

Γ. Ο τρίτος άξονας συνίσταται στον καθορισμό της ύλης που πρέπει να διδαχθεί μέσα στους χρονικούς περιορισμούς της σχολικής πραγματικότητας.

Δ. Ο τέταρτος άξονας είναι αυτός που προσδιορίζει τις τεχνικές αξιολόγησης μαθήσεως, καθώς και τον βαθμό επίτευξης των στόχων.

Αναφορικά επομένως με τους στόχους θα λέγαμε ότι το μάθημα της ιστορίας στο πλαίσιο της μαθητοκεντρικής, βιωματικής και πολυπρισματικής διδασκαλίας δεν θα πρέπει να επικεντρώνεται στην επιφανειακή αφήγηση των γεγονότων του παρελθόντος, αλλά να εστιάζει στη μακροπρόθεσμη επίδρασή τους στον άνθρωπο και την κοινωνία, καθώς και στην εμπλοκή τους στον δομικό και ολικό πολιτισμό.⁸⁴² Κατά μία άποψη που θα την κρίνουμε όμως παρακάτω, κατά τη διδασκαλία της ιστορίας ο εκπαιδευτικός δεν πρέπει να προβαίνει σε αξιολογήσεις των απαντήσεων και κατ' επέκταση των γνώσεων των μαθητών του τύπου «λάθος ή σωστό», καθώς οι εκτιμήσεις αυτές σχετίζονται με τον ξεπερασμένο και αναχρονιστικό απομνημονευτικό και αναδιηγητικό χαρακτήρα του μαθήματος, ο οποίος σήμερα θεωρείται απόρροια της επιφανειακής γεγονοτογραφικής προσέγγισης του παρελθόντος. Κατά την ίδια πάντα άποψη, ο συμπυκνωμένος, στάσιμος και επίπεδος τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας, προκαλεί στους μαθητές ένα έντονο αίσθημα πλήξης, ανουσιότητας και ματαιότητας και κατά συνέπεια αναγάγει την ιστορία στα λεγόμενα «ανιαρά» μαθήματα του σχολείου.⁸⁴³ Η άποψη αυτή που ωστόσο εκφράζεται εδώ, είναι μια απολύτως

⁸⁴² Braudel, F. (1986). *Μελέτες για την Ιστορία*. Βαρών, Ο. & Σταμούλη, Ρ. (μτφρ.), Αθήνα: Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού «ο Μνήμων», σσ. 19-39. Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2001). Η συμβολή των Νέων Τεχνολογιών στην ιστορική διερεύνηση και τη διαθεματική αξιοποίηση των πολλαπλών αναπαραστάσεων ως πηγών. Στο *Πρακτικά 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου για την Αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας, στη Διδακτική Πράξη, Εκπαιδευτικό Λογισμικό και Διαδίκτυο*. Σύρος, σελ. 53-58.

⁸⁴³ Levstik & Barton, (2001)., ό.π., σελ. 246-261. Επίσης και Βακαλούδη, (2001), ό.π., σελ. 79. Επίσης, Μαυροσκούφης, Δ.Κ. (2010). Διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, με σκοπό την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Στο: *Επιμορφωτικό Υλικό για την αξιοποίηση και εφαρμογή των ΤΠΕ στη διδακτική πράξη, στα Κέντρα Στήριξης Επιμόρφωσης, Τεύχ.3, Κλάδος Φιλολόγων (ΠΕ02), Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης 2 (ΕΠΕΑΕΚ 2), Άξονας*

σχετικοκρατική θεώρηση για τη διδασκαλία του μαθήματος, όπου ο εκπαιδευτικός δεν παρεμβαίνει όταν οι μαθητές δίνουν λανθασμένες απαντήσεις. Η θέση ότι ο εκπαιδευτικός για παιδαγωγικούς λόγους οφείλει να ανέχεται λανθασμένες απαντήσεις των μαθητών σε επίπεδο γεγονότων ή ερμηνειών των γεγονότων είναι άκρως προβληματική και θεωρείται από πλευράς μας μη αποδεκτή.

Αντίθετα, στο πλαίσιο της διδασκαλίας της ιστορίας οι απαντήσεις μπορεί να ποικίλουν και να συζητούνται διεξοδικά στην τάξη, όταν αυτές αναφέρονται αποκλειστικά στον τρόπο:

1. Ερμηνείας των γεγονότων,
2. Επεξεργασίας των ιστορικών τεκμηρίων και πηγών,
3. Επεξήγησης των κινήτρων του ανθρώπου,
4. Διαχείρισης της προτεινόμενης μεθοδολογίας της έρευνας,
5. Σύνθεσης και αιτιολόγησης της διασύνδεσης των ιστορικών γεγονότων,
6. Αξιοποίησης των νέων τεχνολογιών και των επικοινωνιακών μέσων,
7. Αυτενέργειας και άμεσης συμμετοχής των εκπαιδευόμενων,
8. Ανακάλυψης των πηγών από τους ίδιους τους εμπλεκόμενους στην έρευνα,
9. Συνεργασίας, ομαδικότητας και διαλόγου όλων των συμμετεχόντων⁸⁴⁴.

Βάσει των ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι βασική στοχοθεσία της σύγχρονης διδακτικής της ιστορίας είναι η επίτευξη του ιστορικού εγγραμματισμού, δηλαδή η πραγμάτωση της γνωσιακής ανάπτυξης των μαθητών, η οποία επικεντρώνεται στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης για την κατάκτηση της κοινωνικής αλήθειας και της αυτογνωσίας.⁸⁴⁵

Προτεραιότητας II, Μέτρο 2.1. Πάτρα: Ακαδημαϊκό Ερευνητικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών, Τομέας Επιμόρφωσης και Κατάρτισης. (109-143)., σελ. 109-110.

⁸⁴⁴ Μακρής, Χ. (1999). Αναγκαίες προϋποθέσεις για αποτελεσματική διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Σεμινάριο 21. Στο Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας*. (114-122). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 114-122. Επίσης και Πρασά, Α. (1999)., ό.π., σελ. 35-42. Επίσης και Levstik & Barton, (2001), ό.π., σελ. 246-261. Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2003), ό.π., σελ. 20-21.

⁸⁴⁵ Nokes, J., D. (2011). Historical Literacy, April 18, 2011. Ανακτήθηκε στις 19/11/2018 από: <http://www-old.slcschools.org/departments/curriculum/social-studies/documents/Historical-Literacy.pdf>

Αναφορικά με τη μεθοδολογία για τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας θα λέγαμε, ότι στο πλαίσιο πάντα μιας σχολικής τάξης, εκτός από την κατανόηση του περιεχομένου της ιστορίας από πλευράς μαθητών προϋποθέτει και την ανασύνθεση των παραδιδόμενων γνώσεων, αρχών, αξιών, μεθόδων, δεξιοτήτων και περιεχομένων της θεματικής και χρονολογικής εκδοχής της.⁸⁴⁶

Σύμφωνα με τον Γατσωτή,⁸⁴⁷ «ο θετικισμός, η εμπειρικιστική γεγοντολογία και η εθνοκεντρική αφήγηση» αποτελούν σήμερα αντικείμενο υποστήριξης από σημαντική μερίδα μελετητών. Αυτές οι απόψεις οδηγούν στη σύγχυση της ιδιότητας του ιστορικού με αυτή του ιστοριοδίφη, υπό την έννοια της συλλογής, της παρακαταθήκης και της επαναπαρουσίασης (ή και της πρώτης παρουσίασης ενίοτε), αυτών των στοιχείων που συγκροτούν τις αποδείξεις της ιστορικής πορείας του έθνους. Το ελληνικό σχολείο φαίνεται πως δεν έχει αντιμετωπίσει αποτελεσματικά το εν λόγω φαινόμενο, και υπό το πρίσμα των πολλαπλών ιστορικών ερμηνειών των γεγονότων της ανασύστασης του παρελθόντος, κατηγοριοποιεί συνήθως μανιχαϊστικά τις ερμηνείες αυτές, σε αληθείς και ψευδείς, ορθές ή μη ορθές χωρίς να εμβαθύνει στις «σημαιολογικές τους αποχρώσεις».

Η δυσκολία στον ακριβή προσδιορισμό του τρόπου διδασκαλίας και των στόχων του μαθήματος της ιστορίας έγκειται στο ότι το περιεχόμενό της αφορά σε πράξεις, γεγονότα, πρόσωπα και συμβάντα του παρελθόντος. Σε αυτό το πλαίσιο η μελέτη της φαντάζει δύσκολη μόνο αν και εφόσον θεωρηθεί ότι περιορίζεται στη στεία απομνημόνευση των καταγεγραμμένων ιστορικών αναφορών με τη μέθοδο της απλής γεγοντογραφικής προσέγγισης του μαθήματος. Για την αποφυγή παρόμοιων παρερμηνειών έχει διατυπωθεί ότι η ιστορία, ως γνωστικό και μαθησιακό αντικείμενο, αφορά στην κατάκτηση δεξιοτήτων ερευνητή και ερασιτέχνη ιστορικού από πλευράς μαθητή και στη μεταβίβαση των βασικών δομικών εννοιών της ιστορίας ως επιστήμης.⁸⁴⁸ Υπό αυτό το πρίσμα, η διδακτική της ιστορίας αφορά στη διαχείριση και στην επεξεργασία των ιστορικών πηγών από τους ίδιους τους μαθητές, δηλαδή από τα κατεξοχήν υποκείμενα της μαθησιακής διαδικασίας. Για την πραγμάτωση της αποτελεσματικής αξιοποίησης των ιστορικών τεκμηρίων, οι θεωρητικοί της διδακτικής της ιστορίας εστιάζουν στις σύγχρονες ερευνητικές πηγές, τις μεθόδους και τα

⁸⁴⁶ Ρεπούση, (2004), ό.π., σελ. 280-282.

⁸⁴⁷ Γατσωτής, Π. (2006). Ο λόγος των μαθητών. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιστ. Επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 589.

⁸⁴⁸ Lee, P. (1992). Approaches to History Teaching. In: Dickinson, A. (ed.), *Perspectives of Change in History Education*. London, σσ. 69-73.

εργαλεία, μέσω των οποίων οι εκπαιδευόμενοι μαθαίνουν ιστορία «by doing history»,⁸⁴⁹ υλοποιώντας κάποια από τα έργα ενός ιστορικού ερευνητή και συμπράττοντας οι ίδιοι την επιστημονική μεθοδολογία της επιστήμης της Ιστορίας.

Οι δύο διδακτικές προσεγγίσεις του μαθήματος της ιστορίας που προαναφέρθηκαν ανωτέρω, δηλαδή η μεταβίβαση των δομικών εννοιών και η καλλιέργεια ικανοτήτων των ερευνητών και των ερασιτεχνών ιστορικών συμβάλλουν καταλυτικά στην κατανόηση των παρελθοντικών γεγονότων. Αναφορικά με την πρώτη, οι βασικές αυτές έννοιες είναι οι πηγές, η ενσυναίσθηση, η αιτιότητα και ο χρόνος, ενώ ως προς τη δεύτερη, οι κύριες δεξιότητες είναι η σύνθεση, η διασκευή, η ερμηνεία, η ανάλυση και η ιστορική κατανόηση.⁸⁵⁰ Στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και συγκεκριμένα στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών και το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Σπουδών του μαθήματος της ιστορίας εστιάζουν στην εννοιολογική μάθηση και στην ευχέρεια του μαθητή να αντλεί ιστορική γνώση μέσα από τη διαχείριση, την αξιοποίηση και την ερμηνεία ποικίλων πηγών και τεκμηρίων, καθώς και τη συνειδητοποίηση της συνδεσιμότητας των γεγονότων διαχρονικά και της διαρκούς μεταβολής τους. Κάθε Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών που είναι προσανατολισμένο να εξασφαλίσει την εννοιολογική γνώση, επιβάλλεται να εστιάζει στις αντιλήψεις των μαθητών αναφορικά με τα γεγονότα του παρελθόντος, προκειμένου οι ιδέες των παιδιών να αναχθούν σε μέσα κατάκτησης νέας γνώσης εναλλακτικής εννοιολογικής προσέγγισης και επιλογής πολυεπίπεδων εννοιών.

Η προαγωγή πολυπρισματικών και σύνθετων ιστορικών εννοιών, η πρωτοτυπία στον τρόπο συσχετισμού, διαχείρισης, επεξεργασίας και ανάλυσής τους, η έμφαση στις βασικές έννοιες του γεωγραφικού τόπου και του ιστορικού χρόνου βάσει των οποίων καθορίζεται το ιστορικό γεγονός είναι θεμελιώδη ζητήματα, στα οποία επικεντρώνεται η σύγχρονη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας. Στο πλαίσιο της σύγχρονης αυτής διδακτικής τα γεγονότα του παρελθόντος δεν προσεγγίζονται αποσπασματικά, αλλά εντάσσονται σε μακράς διάρκειας χρονικές συγκυρίες, προκειμένου να κατανοηθούν στην πληρότητά τους.⁸⁵¹

⁸⁴⁹ Levstik & Barton, (2001), ό.π., σελ. 246-261. Επίσης και Peck, C. (2005). Introduction to the Special Edition of Canadian Social Studies: New Approaches to Teaching History. *Canadian Social Studies*. Vol. 39, (2). Ανακτήθηκε στις 18/11/2018 από: <https://canadian-social-studies-journal.educ.ualberta.ca/content/articles-2000-2010>

⁸⁵⁰ Levstik & Barton, (2001), ό.π., σελ. 246-261. Επίσης και Lee, Π. (1992), ό.π., σελ. 69-73.

⁸⁵¹ Βακαλούδη, (2001), ό.π., σσ.7 6-89.

Σύμφωνα επίσης με τον Κόκκινο,⁸⁵² στη σημερινή ιστορική συγκυρία διανοίγονται δύο προοπτικές: Η πρώτη αναφέρεται στην αντιμετώπιση του μαθήματος της ιστορίας ως ενός πρόσφορου μέσου για την επίτευξη της μύησης των μαθητών στην πολιτική, θεσμική και πολιτισμική ιστορία του έθνους, καλλιεργώντας την εθνική συνείδηση, ενώ η δεύτερη αναφέρεται στην αντιμετώπιση του μαθήματος ως μηχανισμού ανάπτυξης δυνατοτήτων κριτικής σκέψης, διαμόρφωσης και εμπέδωσης διανοητικών δεξιοτήτων με τη χρήση των τεχνικών της ιστορικής έρευνας. Για την υιοθέτηση της δεύτερης αντιμετώπισης καθίσταται απαραίτητη η θεσμική αναβάθμιση του μαθήματος της ιστορίας αφενός και η ανάπτυξη του ενδιαφέροντος των μαθητών για το μάθημα της ιστορίας με την προσωπική τους συμμετοχή στην καθημερινή διδακτική πρακτική του μαθήματος με την ατομική τους ιδιαιτερότητα ο καθένας.⁸⁵³ Επιπλέον, ως αναγκαία και ικανή συνθήκη για την ανάπτυξη των διανοητικών δυνατοτήτων των μαθητών υπεισέρχονται οι παράγοντες τόσο του πολιτισμικού κεφαλαίου που επενδύεται στους μαθητές, όσο και της οργάνωσης πολλαπλών και εξατομικευμένων μαθησιακών πρακτικών ενταγμένες πάντα στη δυναμική της ομάδας και στην καλλιέργεια του ομαδικού πνεύματος.

Στον πυρήνα της σύγχρονης διδακτικής της ιστορίας εντοπίζεται η πολυφωνική και πολυπρισματική προσέγγιση των γεγονότων, των ιστορικών αναφορών και των τεκμηρίων, η αποτύπωση πολλαπλών προοπτικών και η εξέταση των πληροφορικών δεδομένων σφαιρικά και από πολλές οπτικές. Η ιστορική αλήθεια μπορεί να εξαχθεί, να μεταδοθεί και να κατακτηθεί μόνο μέσα από την αξιοποίηση όλων των δεδομένων, ακόμα κι εκείνων που αποτυπώνουν εκ διαμέτρου διαφορετικές θέσεις ή φαίνεται ότι αντιτίθενται στις «κοινά αποδεκτές» και «παραδεδομένες» πεποιθήσεις⁸⁵⁴.

Στο σημείο αυτό, θα θέλαμε να παραθέσουμε την άποψη του Κόκκινου⁸⁵⁵ σχετικά με τη διδακτική μεθοδολογία για το μάθημα της ιστορίας υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας. Με αφορμή το ολοκαύτωμα των εβραίων στο νησί της Ρόδου, μας παρέχει τον τρόπο που θα μπορούσε η διαθεματικότητα ή η διακλαδικότητα να εισχωρήσει στη διδασκαλία της ιστορίας και ιδιαίτερα της τοπικής και προφορικής ιστορίας. Υποδεικνύοντας τη μέθοδο του σχεδίου εργασίας (PROJECT), το οποίο

⁸⁵² Κόκκινος, Γ. (2003). *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 175.

⁸⁵³ Κόκκινος, Γ. (2003), ό.π., σελ. 176 & 177.

⁸⁵⁴ Levstik & Barton. (2001)., ό.π., σελ. 246-261.

⁸⁵⁵ Κόκκινος, Γ., etal. (2007), ό.π., σελ. 203-207.

στηρίζεται στην ομαδοκεντρική μέθοδο διδασκαλίας και χαρακτηρίζεται σαφώς από το μαθητοκεντρικό του προσανατολισμό, θα προσθέταμε εμείς, μας παραθέτει μια σειρά κλάδων μαθημάτων που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στη σχετική ενότητα του ολοκαυτώματος, όπως είναι: Η Γλώσσα και η Λογοτεχνία, η Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, η Μουσική, η Αισθητική Αγωγή, η Γεωγραφία, τα Θρησκευτικά, η Πληροφορική, οι Ξένες Γλώσσες και η Χημεία. Επιγραμματικά αναφέρεται πως στη Γλώσσα και στη Λογοτεχνία με τη χρήση κειμένων σχετικών με το ολοκαύτωμα μπορούν να γίνουν παρουσιάσεις του τρόπου εκφοράς του λόγου υπό το πρίσμα της λογοτεχνικής εκφοράς της ιστορίας του ολοκαυτώματος. Στην Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή μπορεί να γίνει η παρουσίαση και η αντιπαραβολή του εθνικοσοσιαλιστικού συστήματος και ο τρόπος και οι συνθήκες υπό τις οποίες που αυτό ενδυναμώθηκε, με τα λοιπά συστήματα της συμμετοχικής δημοκρατίας. Στο μάθημα της Μουσικής μπορεί να παρουσιαστεί η ενότητα των έργων Μαουτχάουζεν των Θεοδωράκη και Καμπανέλλη, δίνοντας έμφαση στις βιωματικές διαστάσεις του μουσικού έργου τέχνης. Καθ' όμοιον τρόπο, διακλαδικότητα και διαθεματικότητα είναι εφικτό να επιτυγχάνεται και στους λοιπούς κλάδους μαθημάτων, όπως τους έχουμε αναφέρει παραπάνω. Κρίνουμε αναγκαίο στο σημείο αυτό να αναφέρουμε την προσέγγιση της διαθεματικότητας με τη μέθοδο των σχεδίων έρευνας (PROJECTS), όπως την παρουσιάζουν οι Αποστόλου Α., Δημόπουλος Κ. & Τσατσαρώνη Α.⁸⁵⁶ για εφαρμογή στα διδακτικά αντικείμενα των Φυσικών Επιστημών. Αναλύουν το γεγονός της ασθενούς ταξινόμησης των διδακτικών αντικειμένων ως ενός ουσιώδους και επιθυμητού παράγοντα της παιδαγωγικής πρακτικής που συγκροτούν τα σχέδια έρευνας, όταν αυτά πρόκειται να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο της διαθεματικής προσέγγισης στη διδασκαλία. Καταγράφουν επιπλέον, το συμπέρασμά για το ότι η εν λόγω μέθοδος μπορεί να θεωρηθεί ως μια μορφή αόρατης παιδαγωγικής. Στην παρούσα εργασία, υιοθετούμε αυτές τις θέσεις ως ένα βαθμό, και παραθέτουμε στο τρίτο μέρος αυτής, ως μια πρόταση παιδαγωγικής πρακτικής για το διδακτικό αντικείμενο της Ιστορίας, δέκα (10) παραδειγματικά σχέδια μαθήματος με θεματική ενότητα τη «Μάχη της Κρήτης» και την περίοδο της κατοχής που ακολούθησε στο νησί. Τα εν λόγω σχέδια μαθήματος, προτείνουν στον εκάστοτε εκπαιδευτικό τη μέθοδο των σχεδίων

⁸⁵⁶ Αποστόλου Α., Δημόπουλος Κ. & Τσατσαρώνη Α. (2004). Η μέθοδος των σχεδίων έρευνας (projects): Προϋποθέσεις ένταξης σε μια διεπιστημονική (ή διαθεματική) προσέγγιση της διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών. Στο Αγγελάκος Κ., & Κόκκινος Γ. (Επιστ. Επιμ.). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. (19-29). Αθήνα : ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 24-26.

έρευνας, χρησιμοποιώντας τις διαθέσιμες πηγές της τοπικής ιστορίας, καθώς και των συνεντεύξεων που έχουν συλλεχθεί από την έρευνά μας. Στο τρίτο μέρος της παρούσης διατριβής, το ερευνητικό, παρουσιάζουμε αναλυτικά την όλη μας ερευνητική προσπάθεια και τα αποτελέσματα αυτής, ως μια συμβολή στις μεθόδους της διδακτικής της τοπικής και προφορικής ιστορίας στη γενική εκπαίδευση.

Αναφορικά με την ύλη που θα πρέπει να διδαχθεί, μέσα στα χρονικά πλαίσια της σχολικής πραγματικότητας μπορούμε να σχολιάσουμε τα ακόλουθα: Στις δύο βασικές δομικές έννοιες του γεωγραφικού τόπου και του ιστορικού χρόνου έγκεινται οι μεγαλύτερες δυσκολίες με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι, όχι μόνο οι μαθητές, αλλά και οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί κατά τη διδασκαλία της ιστορίας. Μέσω αυτών όπως προαναφέρθηκε οριοθετείται το ιστορικό γεγονός, καθώς επίσης προσδιορίζεται το ιστορικό γίνεσθαι και καθορίζεται η ιστορική θεματική περιοχή. Η διαδικασία ένταξης ενός ιστορικού γεγονότος στο χωροχρονικό του πλαίσιο, προκειμένου να κατανοηθεί και να ερμηνευτεί είναι σημαίνουσας σημασίας, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί τη μεγαλύτερη «σπαζοκεφαλιά» για αμφοτέρους εκπαιδευτικούς και εκπαιδευόμενους. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στο ότι ο χρόνος στην εκπαιδευτική πραγματικότητα είναι μονοδιάστατος και στο σύνολό τους οι θεματικές ιστορικές περίοδοι τίθενται σε μια διαδοχική χρονική ακολουθία, η οποία ακολουθεί μια αυστηρά γραμμική πορεία. Σε αυτό το εικονικό χρονικό πλαίσιο οι μαθητές δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν τη συσχέτιση των γεγονότων, καθώς η προσπέλαση του περιεχομένου της ιστορίας γίνεται αποσπασματικά μέσω της σύνδεσης-σύνθεσης αποκομμένων τμημάτων της ιστορίας. Για τον λόγο αυτό, στο μυαλό των μαθητών τα ιστορικά γεγονότα δεν μπορούν να εκληφθούν ως συγχρονικά.⁸⁵⁷

Η έννοια της κατανόησης είναι καταλυτική στη διδακτική της ιστορίας και όχι μόνο, καθώς αναφέρεται στη δεξιότητα των ανθρώπων να ενεργοποιούν το λογικό τους, να αναπτύσσουν συλλογιστικές και ενεργούν βάσει αυτών και κυρίως σύμφωνα με τις γνώσεις που διαθέτουν. Οι προϋπάρχουσες γνώσεις διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό, την οργάνωση και την υλοποίηση της διδακτικής διαδικασίας στο

⁸⁵⁷ Δημητρακοπούλου, Α. (2002). Διαστάσεις διδακτικής διαχείρισης των εκπαιδευτικών εφαρμογών των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας. Προς μια ολοκληρωμένη αξιοποίησή τους στην Εκπαίδευση. Στο: Κυνηγός, Χ. & Δημαράκη, Ε., Β. (Επιμ.). *Νοητικά εργαλεία και πληροφοριακά μέσα: Παιδαγωγική αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας για τη μετεξέλιξη της εκπαιδευτικής πρακτικής*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ, σελ. 57-81.

μάθημα της ιστορίας, και ουσιαστικά αποτελούν το γνωσιακό υπόβαθρο στη βάση του οποίου οικοδομείται η νέα γνώση. Παράλληλα με τις πρότερες γνώσεις, στο σχέδιο μαθήματος στην ιστορία πρέπει να προκαθορίζονται οι θεματικές που θα προσεγγιστούν και οι προσδοκώμενοι στόχοι, να προσδιοριστούν οι έννοιες που θα αποτελέσουν τη βασική προβληματική και θεματική του μαθήματος, να δρομολογηθεί η ενεργή συμμετοχή των μαθητών, να διατεθεί ο απαραίτητος χρόνος, να εξασφαλιστούν οι ευκαιρίες συνεχούς αξιολόγησης και ανατροφοδότησης⁸⁵⁸.

Στη διδακτική της ιστορίας θεωρείται ως απαραίτητη προϋπόθεση η επίτευξη της γνώσης της σειράς των γεγονότων, δηλαδή η ταξινόμηση των συμβάντων, των καταστάσεων, των προσώπων και των ιδεών του παρελθόντος σε ένα συγκεκριμένο εννοιολογικό και ιστορικό πλαίσιο, έτσι ώστε ο μαθητής να μπορεί να ανακαλεί τις απαιτούμενες πληροφορίες και τα αναγκαία δεδομένα, προκειμένου να τα επεξεργαστεί περαιτέρω στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας. Αυτό διαφέρει χαρακτηριστικά από τη λεγόμενη γεγονοτολογία, στην οποία έχουμε αναφερθεί νωρίτερα, καθόσον τα γεγονότα και η ταξινόμηση αυτών δεν πρέπει απλά να αναφέρονται ως απλή απαρίθμηση ή ακολουθία, αλλά να συνδέονται, να συγκρίνονται, να εντάσσονται στο συγκεκριμένο της εποχής τους εννοιολογικό και κοινωνικοϊστορικό πλαίσιο και ως τέτοια να μελετώνται, να επεξεργάζονται και να διαμορφώνονται σε σχέσεις αιτίου και αιτιατού μεταξύ τους. Από τα ανωτέρω, γίνεται κατανοητό ότι η επιτυχία της εν λόγω διαδικασίας εξαρτάται από την κατάκτηση ιεραρχικών δεξιοτήτων από πλευράς των μαθητών, η οποία ολοκληρώνεται με την πλήρη κατανόηση. Αρχικά, ο μαθητής θα πρέπει να μπορεί να παράσχει εξηγήσεις για τη κριτική του θέση, στη συνέχεια θα πρέπει να είναι σε θέση να ερμηνεύει και να εφαρμόζει τις γνώσεις του στις υφιστάμενες συνθήκες, έπειτα θα πρέπει να είναι ικανός εξετάζει, να αναλύει και να κρίνει τις διαφορετικές οπτικές που διατυπώνονται για ένα συγκεκριμένο θέμα και τέλος θα πρέπει να φτάνει στο υψηλότερο επίπεδο ενσυναίσθησης και αυτογνωσίας μέσω της αξιοποίησης όλων των υπό έρευνα και μελέτη ιστορικών τεκμηρίων⁸⁵⁹.

⁸⁵⁸ Unger, C. (2002). *Teaching for Understanding. Questions to ask yourself and your students, Project Zero*. Seattle, WA: New Horizons for Learning Harvard Graduate School of Education. Ανακτήθηκε στις 15/11/2018 από: <http://archive.education.jhu.edu/PD/newhorizons/strategies/topics/teaching-for-understanding/questions-1/index.html>

⁸⁵⁹ Donovan, S.M. & Bransford, J.D. (2005). Introduction. In: Donovan, S.M. & Bransford, J.D. (eds), *How students learn: History in the Classroom*. Washington, DC: The National Academies Press, σελ. 1-28.

Η διδασκαλία της ιστορίας δεν αφορά λοιπόν μόνο στην κατάκτηση γνώσεων, αλλά κυρίως στην απόκτηση δεξιοτήτων. Συνεπώς, στο μάθημα της ιστορίας ο εκπαιδευόμενος δεν μαθαίνει μόνο το «τί», αλλά κυρίως το «πώς», το οποίο σχετίζεται άμεσα με τα ζητήματα της ενσυναίσθησης, της αναζήτησης, της συλλογής και της αξιοποίησης των ιστορικών πηγών μέσω ομαδοσυνεργατικών δραστηριοτήτων και εργασιών⁸⁶⁰, είτε εντός της σχολικής αίθουσας, είτε εκτός του περιβάλλοντος αυτής, καθώς και της σε βάθος κατανόησης της ιστορικής πραγματικότητας.⁸⁶¹ Η ιστορική γνώση, όταν είναι αποκομμένη από την πράξη, προκαλεί προβλήματα στους μαθητές, τα οποία σχετίζονται με τη δυσκολία τους να μάθουν και να κατανοήσουν τα χρονικά μεγέθη, καθώς δεν διαθέτουν την απαραίτητη εμπειρία του χρόνου, να ενώσουν και να συνειδητοποιήσουν τα κοινά σημεία που εντοπίζονται μεταξύ των ανθρώπων των διαφορετικών γενεών, καθώς επίσης να συλλάβουν τα βαθύτερα κίνητρα ή τα αίτια που οδήγησαν τους ανθρώπους σε συγκεκριμένες δράσεις με ορισμένους τρόπους.⁸⁶²

Οι κύριες εκφάνσεις και παράμετροι της σύγχρονης διδακτικής της ιστορίας θα πρέπει να είναι η ανάπτυξη μιας εμπειρικής/βιωματικής σχέσης των μαθητών με το παρελθόν, η κριτική αξιολόγηση των ιστορικών τεκμηρίων, των πηγών και των έργων από πλευράς των εκπαιδευόμενων, η ιστορική κατανόηση και ερμηνεία των γεγονότων μέσω της ανάπτυξης διανοητικών συλλογιστικών, οι οποίες βασίζονται στις παρούσες συνθήκες και ανταποκρίνονται στις υφιστάμενες ανάγκες και τέλος η ενασχόληση με την ιστορία ολικά. Η διδακτική διαδικασία, στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμένου μαθήματος της ιστορίας θα πρέπει να είναι δομημένη σε προγραμματισμένες εργασίες και δραστηριότητες, οι οποίες σχεδιάζονται, οργανώνονται και υλοποιούνται με γνώμονα την ερευνητική μέθοδο, έτσι ώστε να αναπτυχθούν οι μαθητές περαιτέρω τόσο συναισθηματικά όσο και γνωστικά. Με τον εμπλουτισμό του μαθήματος με εργασίες που βασίζονται στην ανακάλυψη των πληροφοριακών δεδομένων μέσω της προσωπικής συμμετοχής των μαθητών σε έρευνες πεδίου, επιτυγχάνεται η ενεργοποίηση του ενδιαφέροντός τους για το μάθημα της ιστορίας, το οποίο παύει να συγκαταλέγεται στα «ανιαρά» του σχολείου.⁸⁶³

⁸⁶⁰ Levstik & Barton, (2001)., ό.π., σελ. 246-261. Επίσης και Βακαλούδη, (2003), ό.π., σελ. 15-16.

⁸⁶¹ Βακαλούδη, (2001)., ό.π., σελ. 87-89.

⁸⁶² Husbands, C. (2004). *Τί σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας; Γλώσσα, ιδέες και νοήματα*. Λυκούργος, Α. (μτφρ.), Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 21-23, 45-46, 116.

⁸⁶³ Μακρής, Χ. (1999)., ό.π., σελ. 118-119. Επίσης και Lee, P., J. & Ashby, R. (2001). Empathy, Perspective Taking and rational understanding. In: Davis, O. L. Jr., Yeager, E.A. & Foster, S. J. *Historical Empathy and Perspective Taking in the Social Studies*. (21-50). Boulder, CO: Rowman & Littlefield, σελ. 199. Επίσης και

Στη σύγχρονη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας ο ρόλος του εκπαιδευτικού δεν είναι να μεταβιβάζει στείρες πληροφορίες, να απαιτεί την απομνημόνευση και την επιφανειακή κατανόησή τους από τους μαθητές και στο τέλος να εξετάζει την επάρκεια των εφήμερων γνώσεών τους. Ο καθηγητής της ιστορίας δεν πρέπει να είναι ο σχολαστικός αφηγητής των γεγονότων του παρελθόντος, αλλά ο καθοδηγητής σε μια δημιουργική και συμμετοχική διαδικασία άσκησης της κριτικής σκέψης, διερεύνησης των τεκμηρίων, των πηγών και των πληροφοριακών δεδομένων, ανάπτυξης της ανθρώπινης εμπειρίας, ερμηνείας των εννοιών, των νοημάτων και των ιδεών του παρελθόντος, εκτίμησης και αξιολόγησης της πραγματικής σημασίας των γεγονότων, των προσώπων και των καταστάσεων, ανάπτυξης διαύλων επικοινωνίας και ομαδικών συνεργασιών, διαθεματικής και διεπιστημονικής προσέγγισης μιας θεματικής κ.ά. Σήμερα απαιτείται από τον εκάστοτε διδάσκοντα του μαθήματος της ιστορίας να μπορεί να χειρίζεται τόσο εντός όσο και εκτός του διδακτικού σχολικού χρόνου τα σύγχρονα μέσα τεχνολογίας αναπαραγωγής ήχου και εικόνας και λοιπών ψηφιακών δεδομένων, ώστε να τα καθιστά ένα χρήσιμο εργαλείο πρόσβασης στην ιστορική γνώση, και στην ανάπτυξη και διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης των μαθητών. Μέλημα του εκπαιδευτικού είναι να αξιολογήσει με ποιον τρόπο γνωρίζουν αυτό που γνωρίζουν οι μαθητές, καθώς και να εξετάσει τί είναι αυτό που γνωρίζουν. Συνεπώς, το σχέδιο μαθήματος που οργανώνει και εφαρμόζει ο εκάστοτε εκπαιδευτικός-καθοδηγητής θα πρέπει να βασίζεται στην πρόκληση ερεθισμάτων, έτσι ώστε οι μαθητές να φέρουν στη μνήμη τους και να ανακαλούν τις πρότερες γνώσεις, να προβαίνουν σε επαγωγικά συμπεράσματα, να εξωτερικεύουν τις σκέψεις τους όσον αφορά στις αιτίες των γεγονότων και τα κίνητρα των προσώπων του παρελθόντος και εν τέλει να οδηγούνται σε κρίσεις, εξηγήσεις και συμπερασματικές τεκμηριώσεις. Υπό αυτό το πρίσμα, η διδασκαλία της ιστορίας θα πρέπει να διέρχεται το στάδιο της πληροφόρησης, της κατανόησης και της σκέψης.⁸⁶⁴

Βακαλούδη, (2003), ό.π., σελ. 30.

⁸⁶⁴ Yeager, E.A. & Morris, J.W. (1995). History and Computers: The views from selected social studies journals. *The Social Studies*, Vol. 86, (6), σελ. 277-282. Επίσης και Seixas, P. (1999). Beyond Content and Pedagogy. In: Search of a way to talk about History Education. *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 31, (3), (317-337), σελ. 329. Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2001), ό.π., σελ. 53-58. Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2003), ό.π., σελ. 21. Επίσης και Levstik & Barton. (2001), ό.π., σελ. 246-261.

6.1.3 Οι Παράμετροι της Προβληματικής της Διδακτικής της Ιστορίας

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει καθορίσει τις σύγχρονες τάσεις όσον αφορά στη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας, οι οποίες σήμερα τη χαρακτηρίζουν. Συγκεκριμένα, έχει επικρατήσει ότι η διδακτική διαδικασία επιβάλλεται να είναι προσανατολισμένη στην άσκηση της κριτικής σκέψης από την πιο μικρή ηλικία του παιδιού, ότι η πρωτοποριακές διδακτικές στρατηγικές και μέθοδοι είναι αναγκαίο να τυγχάνουν της κοινωνικής και της πολιτικής υποστήριξης, ότι τα αναχρονιστικά Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών και τα παρωχημένα συστήματα εξετάσεων επιφέρουν αρνητικές επιπτώσεις στη διδακτική διαδικασία, ενώ λειτουργούν ανασταλτικά στην επικράτηση των καινοτομιών, ότι είναι σημαίνουσας σημασίας η διδακτική επάρκεια, οι ικανότητες και η υψηλού επίπεδου κατάρτιση των εκπαιδευτικών που διδάσκουν ιστορία, καθώς ένας ικανός δάσκαλος είναι δυνατό να αναμορφώσει το μαθησιακό αντικείμενο και τέλος ότι ο εκσυγχρονισμός του μαθήματος της ιστορίας και η απεμπλοκή του από τον γεγονοτολογικό και απομνημονευτικό του χαρακτήρα απαιτεί την ενεργητική και συνεργατική συμμετοχή όλων των εμπλεκομένων με τη σχεδίαση της εκπαιδευτικής πολιτικής για το μάθημα της ιστορίας.⁸⁶⁵

Κατά ανάλογο τρόπο μέσω των ερευνητικών μελετών σε ζητήματα διδακτικής της ιστορίας, που εντοπίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία, διαπιστώνονται οι παρακάτω κυρίως μαθησιακές ανωμαλίες:

Πρώτον, ότι οι μαθητές έρχονται αντιμέτωποι με προβλήματα που σχετίζονται με την αξιοποίηση των τεκμηρίων και την κατανόηση των νοημάτων και των ιστορικών εννοιών,

Δεύτερον, ότι σημαντικό ρόλο στην κατάκτηση ικανοτήτων και δεξιοτήτων των μαθητών διαδραματίζει το επίπεδο της γλωσσικής τους καλλιέργειας

Τρίτον, ότι οι μαθητές δυσκολεύονται να αντιληφθούν την έννοια της αιτιότητας,

Τέταρτον, ότι οι σκέψεις τους αναφορικά με τα γεγονότα του παρελθόντος χαρακτηρίζονται ανιστορικές, και

⁸⁶⁵ Βακαλούδη, (2003), ό.π., σελ. 13-14; Bender, T. (2004). *The Education of Historians for the twenty-first Century*. Illinois: University of Illinois Press.

Πέμπτον, ότι ο οι εκπαιδευόμενοι διατηρούν αρνητική στάση απέναντι στο μάθημα της ιστορίας, ορμώμενοι συνήθως από την αρνητική αξιολόγηση του σχολικού εγχειριδίου της ιστορίας.⁸⁶⁶

Την ίδια στιγμή, από τη μελέτη των σύγχρονων ερευνών εξάγεται ότι η μελέτη των πηγών είναι αναμφισβήτητα ωφέλιμη για την διδασκαλία της ιστορίας και κυρίως για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης των μαθητών, ότι μέσω της ενασχόλησης των μαθητών με τα ιστορικά τεκμήρια αποκτούν δεξιότητες και αναπτύσσονται διανοητικά και πνευματικά, ότι η αποτελεσματικότητα της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας ενισχύεται με την εφαρμογή των μαθητοκεντρικών, διαδραστικών και συμμετοχικών στρατηγικών και μεθόδων μάθησης και διδασκαλίας, ότι η πρότερη γνώση, οι ιδέες, τα ενδιαφέροντα και οι βιωματικές εμπειρίες των μαθητών ενδυναμώνουν τη δυναμική του μαθήματος, ότι οι μεταβλητές ηλικία-φύλο, κοινωνικό, πολιτιστικό και οικονομικό υπόβαθρο του μαθητή επηρεάζουν σημαντικά στη στάση που υιοθετεί απέναντι στο μάθημα και στις ικανότητες που αναπτύσσει ως προς την κατάκτηση της ιστορικής γνώσης, και τέλος ότι η κατάρτιση, η παιδεία και το ταλέντο του εκπαιδευτικού μπορεί να καθορίσει σημαντικά την πορεία και την επιτυχία της διδασκαλίας.⁸⁶⁷

6.1.4 Τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών και τα Εγχειρίδια

Βασικό συστατικό για την ανάπτυξη και ενσωμάτωση κάθε εκπαιδευτικής διαδικασίας μέσα στη σχολική μονάδα είναι το περιεχόμενο των σπουδών, το οποίο αποτυπώνεται τόσο στα προγράμματα σπουδών όσο και στα διδακτικά βιβλία.⁸⁶⁸ Τα αναλυτικά προγράμματα ως πλαίσια για τον καθορισμό στόχων, περιεχομένων και μεθόδων διδασκαλίας και αξιολόγησης είναι στον βασικό πυρήνα της έννοιας της διδακτικής. Σαφώς, αυτονόητο είναι ότι τα εκάστοτε διδακτικά βιβλία συγγράφονται με

⁸⁶⁶ Husbands, C. (2004), ό.π., σελ. 116. Επίσης και Μαυροσκούφης, Δ., Κ. (2005). *Αναζητώντας τα Ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, Διδακτική, Μεθοδολογία και Ιστορικές Πηγές*. Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, σελ. 23-25.

⁸⁶⁷ Κόκκινος, Γ. (2002). Η ιστορία στο σχολείο. Από την ιδεολογική λειτουργία στη δημιουργία ιστορικής σκέψης. *Τα ιστορικά*. Τεύχ.36. σσ. 165-200. Επίσης και Husbands, C. (2004), ό.π., σελ. 45-46. Επίσης και Μαυροσκούφης, (2005), σελ. 23-25.

⁸⁶⁸ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (1998). *Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών*. Αθήνα, σελ. 7

βάση τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, λαμβάνοντας υπόψη μια σειρά παραγόντων όπως παιδαγωγικοί, διδακτικοί, επιστημολογικοί, ψυχολογικοί, κοινωνικοοικονομικοί, κ.α., οι οποίοι διαμορφώνουν το γενικότερο κοινωνικό γίνεσθαι μέσα στο οποίο καλείται ο μαθητής να συμμετάσχει και να αποτελέσει τμήμα των εισροών της εκάστοτε εκπαιδευτικής διαδικασίας. Τα σημερινά αναλυτικά Προγράμματα είναι και Ενιαία και Διαθεματικά. Σ' αυτό, καθοριστικό ρόλο έπαιξε η κατάρτιση Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών⁸⁶⁹. Αναφέρεται επιπλέον, για την ιστορία του πράγματος, ότι μέχρι το 1997 το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο εκπονούσε απευθείας Αναλυτικά Προγράμματα, ενώ από το 1997 και μετά, για πρώτη φορά στην Ιστορία της εκπαίδευσης, τα Αναλυτικά Προγράμματα εκπονήθηκαν υπό το πρίσμα της ενιαιοποίησής τους. Σε αυτό το πλαίσιο, τα προγράμματα αυτά ονομάστηκαν Ε.Π.Π.Σ. (Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών). Αργότερα, το 2003, το Ε.Π.Π.Σ. αναθεωρήθηκε, ολοκληρώθηκε και εντάχθηκε στο γενικότερο πλαίσιο της διαθεματικότητας. Μετονομάστηκε σε Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών, το γνωστό ως Δ.Ε.Π.Π.Σ., σύμφωνα με το ΦΕΚ. 303/ 13-03-03. Με βάση το Δ.Ε.Π.Π.Σ. καταρτίστηκαν τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, τα γνωστά Α.Π.Σ. και με βάση αυτά συνεγράφησαν τα αντίστοιχα διδακτικά βιβλία.

Τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών, όπως και τα εκπαιδευτικά εγχειρίδια συμπληρώνονται απαραίτητως από τα σχέδια μαθήματος και διδασκαλίας. Σε αυτά λοιπόν τα σχέδια μαθήματος και διδασκαλίας της ιστορίας σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα κρίνεται σκόπιμο και αποτελεσματικό ο εκπαιδευτικός να θέτει μεθοδολογικά ερωτήματα, προκειμένου οι μικρότεροι σε ηλικία ή πιο άπειροι μαθητές να είναι σε θέση αρχικά να διαχωρίσουν το ιστορικό τεκμήριο από το απλό πληροφοριακό δεδομένο, στη συνέχεια να διακρίνουν τις πηγές σε αρχεία, όπως για παράδειγμα σε βιογραφίες, αυτοβιογραφίες, ημερολόγια κ.ά., και σε διάφορα υπολείμματα του παρελθόντος, όπως για παράδειγμα ευρήματα από ανασκαφές, μνημεία, κτίρια κ.ά.. Τα πρώτα τεκμήρια διαφέρουν από τα δεύτερα στο ότι εμπεριέχουν σαφή στοιχεία του παρελθόντος, σε αντίθεση με εκείνα που φέρουν τα δεδομένα από τα ευρήματα, τα οποία δεν είναι, ούτε τόσο εμφανή, ούτε τόσο κατανοητά, ιδίως σε όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με το ιστορικό γίνεσθαι ή δεν διαθέτουν τις απαραίτητες γνώσεις. Στη συνέχεια, και βάσει σχεδίου μαθήματος, οι μαθητές θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν

⁸⁶⁹ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2003). Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών. Ιστότοπος: http://www.pi-schools.gr/programs/epimorfosi/epimorfotiko_yliko/dimotiko/istoria.pdf, ανακτήθηκε την 20-7-19.

ότι το παρελθόν είναι στην πραγματικότητα πιο «κοντά» τους από όσο νομίζουν. Η αντίθετη εντύπωση που έχουν, αποτελεί απόρροια των αποσπασματικών και ατελών γνώσεων που διαθέτουν για τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις του παρελθόντος, καθώς και των διαφορετικών επικρατουσών συνθηκών, που εντοπίζονται μεταξύ των εποχών, οι οποίες αιτιολογούν τα κίνητρα των ανθρώπινων πράξεων, τα αίτια και τις αφορμές των γεγονότων. Οι μαθητές μέσα από τη σύγχρονη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας θα πρέπει να κατανοήσουν πλήρως ότι για να κατακτήσουν τα υπαρκτά όρια της ιστορικής γνώσης θα πρέπει να τα υπερβούν.⁸⁷⁰

Η διαθεματικότητα και διεπιστημονικότητα είναι στοιχεία αναπόσπαστα της διδακτικής της προφορικής και τοπικής ιστορίας. Αν και ο εκπαιδευτικός που θα κληθεί να διδάξει τοπική ιστορία ενδείκνυται να είναι ιστορικός, θα πρέπει να διαθέτει γνώσεις και με άλλες θεματικές με τις οποίες έχουν έρθει σε επαφή οι μαθητές. Σαφώς, αυτή η ικανότητα είναι περισσότερο εύκολη σε έναν εκπαιδευτικό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, πλην όμως ουσιώδης για όλους τους εκπαιδευτικούς και των δύο βαθμίδων.

Η διαθεματικότητα πρέπει να επιδιώκεται από τα πρώτα στάδια της ερευνητικής διαδικασίας στην οποία θα συμμετάσχουν οι μαθητές, λαμβάνοντας υπόψη τη γεωγραφία, τη φύση, την οικονομία, την εκπαίδευση, τις συλλογικές ταυτότητες, τους θεσμούς και τις εκάστοτε νοοτροπίες. Ανάλογα με την ηλικία των μαθητών και την εμπειρία τους και τις γνώσεις που έχουν αποκτήσει κατά τα προηγούμενα σχολικά έτη, τα αντικείμενα τα οποία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο της διαθεματικότητας είναι αυτά της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, της Γεωγραφίας, της Τεχνολογίας και Πληροφορικής, των Θρησκευτικών, της Φυσικής και της Μελέτης Περιβάλλοντος, καθώς και των Αρχαίων Ελληνικών για τους μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.⁸⁷¹

⁸⁷⁰ Μαρκιανός, Σ., Σ. (1984). Σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας, Σεμινάριο, *Ιστορία*, Αθήνα: Πανελλήνιος Σύλλογος Φιλολόγων, σσ. 13-23. Επίσης και Husbands, C. (1996). *What is History Teaching? Language, Ideas and Meaning in Learning about the past*. Buckingham, PH: Open University Press, σσ. 3-29. Επίσης και Levstik & Barton, (2001), ό.π., σελ. 246-261. Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2003), ό.π., σελ. 21. Επίσης και Barton, K., C. (2004). Research on Students' Historical Thinking and Learning Perspectives. *The American Historical Association*, Vol.42, (7), σελ. 4.

⁸⁷¹ Ασωνίτης, Σ. & Παππάς Θ., ό.π., σελ. 6.

6.2 Ανάπτυξη της Κριτικής Σκέψης

Απώτερη σκοποθεσία του σχολικού μαθήματος της ιστορίας είναι η πραγμάτωση του ιστορικού εγγραμματισμού, όπως αναφέρθηκε στην ενότητα που προηγήθηκε, δηλαδή η ανάπτυξη των γνωσιακών ικανοτήτων των μαθητών προκειμένου να αναζητήσουν κριτικά και να κατακτήσουν την ιστορική αλήθεια. Ένας ιστορικά εγγράμματος μαθητής θεωρείται εκείνος που έχει καλλιεργήσει επαρκώς την ιστορική του σκέψη και έχει διαμορφώσει μια άρτια και ολοκληρωμένη ιστορική συνείδηση. Σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα με το σε ποια από τις δύο έννοιες δίδεται μεγαλύτερη βαρύτητα στο πλαίσιο της διδακτικής διαδικασίας του μαθήματος της ιστορίας, η ιστορική συνείδηση προϋποθέτει την ερμηνεία και την κατανόηση των γεγονότων των παρελθόντων και συνεπάγεται την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης. Αν η ιστορική συνείδηση επεξηγηθεί ως η γνώση που κατακτούν οι μαθητές για την κοινωνική, την οικονομική, την πολιτιστική, την πολιτική και την περιβαλλοντική τους κατάσταση μέσα από την προσωπική εμπειρία της ιστορίας τότε ανάγεται σε βασικό σκοπό όχι μόνο του μαθήματος της ιστορίας, της επιστήμης της Ιστορίας συνολικά. Σήμερα η θέση αυτή έχει επικρατήσει στη σύγχρονη διδακτική της ιστορίας, προκειμένου το μάθημα της ιστορίας να αποκτήσει εκ νέου την πρέπουσα θέση μεταξύ των μαθησιακών αντικειμένων.⁸⁷²

Το μάθημα της ιστορίας συμβάλλει καταλυτικά στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης μέσω δραστηριοτήτων και εργασιών που σχεδιάζονται, οργανώνονται και υλοποιούνται μέσω ερευνητικών μεθόδων, που απαιτούν την ενεργητική συμμετοχή του μαθητή και την ανάληψη δράσεων για την αναζήτηση, τον εντοπισμό, τη συλλογή, τη διαχείριση, την επεξεργασία, την ανάλυση, την ερμηνεία και την ταξινόμηση των ιστορικών πηγών, τεκμηρίων και αποδείξεων. Η πολυπλοκότητα των γεγονότων και των καταστάσεων του παρελθόντος καθιστούν τις ανωτέρω δραστηριότητες υψηλών απαιτήσεων, οι οποίες χρήζουν την διανοητική και πνευματική εγρήγορση των μαθητών, προκειμένου όχι απλώς να τις φέρουν σε πέρας, αλλά να τις προσαρμόσουν στα σύγχρονα συμφραζόμενα. Θα πρέπει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό, ότι μια τέτοια προσέγγιση ακολουθήθηκε στα εκπαιδευτικά προγράμματα διδασκαλίας της

⁸⁷² Burston, W. (1972). *Principles of History teaching*. London: Methuen Educational LTD, σελ. 15. Επίσης και Γιαννόπουλος, Γ. (1997). *Δοκίμια Θεωρίας και διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Βιβλιογονία, σελ. 185.

ιστορίας στη Μεγάλη Βρετανία,⁸⁷³ αναδεικνύεται η αναγκαιότητα της διδασκαλίας και της μελέτης της ιστορίας στους μαθητές από διαφορετική κάθε φορά οπτική: πολιτική, οικονομική, τεχνολογική, επιστημονική, κοινωνική, θρησκευτική, πολιτιστική και αισθητική. Αυτή μάλιστα η διαθεματική διάσταση στη μελέτη της ιστορίας είναι επιθυμητό να πραγματοποιείται μέσα από ερευνητικές εργασίες των μαθητών, έτσι ώστε σε πρώτο στάδιο να αποκτούν πληροφορίες για ένα συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός και σε δεύτερο στάδιο να οργανώνουν τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας και να τα κοινοποιούν με διαφορετικές κάθε φορά μεθόδους παρουσίασης.

Επιπρόσθετα, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι με την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, που επιτυγχάνεται από τις ερευνητικές εργασίες των μαθητών, ενδυναμώνεται η ικανότητά τους να ανταπεξέλθουν στη διαδικασία πληροφόρηση-κατανόηση-σκέψη, μέσω της οποίας ολοκληρώνεται επιτυχώς οποιαδήποτε ερευνητική εργασία στο μάθημα της ιστορίας. Υπό αυτό το πρίσμα, η ιστορία αναδεικνύεται σε πεδίο ενεργοποίησης εποικοδομητικών συλλογισμών και γνωσιακών ικανοτήτων, που ενδεχομένως οδηγούν σε ορθές διαπιστώσεις, σε ολοκληρωμένες κρίσεις και εμπειριστατωμένες αξιολογήσεις, απαλλαγμένες από κατάλοιπα στερεοτυπών, προκαταλήψεων και εμμονών. Σε αυτή τη βάση καλλιεργείται η κριτική σκέψη στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας.⁸⁷⁴

Ένας μαθητής με αναπτυγμένη κριτική σκέψη, διαθέτει ελεύθερο πνεύμα και ανοικτούς πνευματικούς ορίζοντες διακρίνεται για την πνευματική του ετοιμότητα και ξεχωρίζει για τους υγιείς προβληματισμούς και τις δημιουργικές αναρωτήσεις του. Παράλληλα, αναπτύσσει έλλογους συλλογισμούς που χαρακτηρίζονται από ακρίβεια, σαφήνεια, ορθή τεκμηρίωση, σχέσεις αιτιότητας και πολυπρισματική ερμηνεία. Κατά την ερευνητική του εργασία και δράση, αναζητά με μεθοδικότητα πληροφοριακά δεδομένα, τα οποία είναι διατεθειμένος να διαχειριστεί και να επεξεργαστεί, προκειμένου να τα μετασχηματίσει σε πηγές, τεκμήρια και αποδείξεις. Στη συνέχεια, τα διακρίνει σε σχόλια και γεγονότα, τα ταξινομεί, τα αναλύει, τα εξετάζει σφαιρικά και από όλες τις οπτικές, επιχειρηματολογεί, συντάσσει ανατροφοδοτικά ερευνητικά ερωτήματα και ερευνητικές υποθέσεις, προβαίνει σε αξιολογήσεις, ερμηνεύει,

⁸⁷³ Colwill, I. (2002). Το National Curriculum στην Αγγλία. Στο J. Peyrot (Επιμ.), *Η διδασκαλία της Ιστορίας στην Ευρώπη* (Α. Καζάκος, Μεταφρ., σσ. 125-141). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 139 & 140.

⁸⁷⁴ Poitras, E. & Lajoie, S., P. (2012). The Metahistory Reasoning Tool: A Metacognitive Tool for Fostering and teaching contexts. *Journal of Educational Psychology*. Vol. 95, σελ. 667-686.

δοκιμάζει, απορρίπτει ή επιβεβαιώνει και τέλος αιτιολογεί, μέσω της επισήμανσης στοιχείων που προκύπτουν από την επικράτηση των προκαταλήψεων ή από λογικά σφάλματα. Ο μαθητής, αφού κατασταλάξει, μέσω της ενεργοποίησης της κριτικής του σκέψης στα ιστορικά κριτήρια, ενεργοποιεί τις δεξιότητές του και εν τέλει χαράσσει μια πορεία σκέψης που τον οδηγεί στην αλήθεια της έρευνάς του.⁸⁷⁵

Η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης στο πλαίσιο της μελέτης, της μάθησης και της διδασκαλίας της ιστορίας συνεπάγεται, μεταξύ και όσων προαναφέρθηκαν την ικανότητα του εκπαιδευόμενου να διακρίνει το ασήμαντο από το σημαντικό, να αξιολογεί και εκτιμά σωστά την αξιοπιστία, την ορθότητα, τη σαφήνεια και την ακρίβεια των πληροφοριακών δεδομένων και των τεκμηρίων, να αναγνωρίζει και να διαχειρίζεται τις αβεβαιότητες, τις αντιφάσεις και τις προκαταλήψεις και να ολοκληρώνει τις σκέψεις του με την εξαγωγή εμπειριστατωμένων και έλλογων συμπερασμάτων⁸⁷⁶. Αν και στη διεθνή βιβλιογραφία αναγνωρίζεται ότι μέσω της διδασκαλίας της ιστορίας μπορεί να αναπτυχθεί και να καλλιεργηθεί επαρκώς η κριτική σκέψη, στη διδακτική πράξη παρατηρείται μια επιμονή-εμμονή στην απομνημόνευση και την επιφανειακή μετάδοση γνώσεων, οι οποίες δεν τίθενται σε καμία περαιτέρω επεξεργασία, κρίση ή διερεύνηση, καθώς επίσης και σε μια άκριτη γεγονοτολογία. Συνεπώς, σε ένα περιβάλλον που επικρατεί μια γενικότερη σύγχυση ανάμεσα στην απλή ανάκληση απομνημονευμένων πληροφοριών και στην υλοποίηση μιας γνωσιακής διαδικασίας, η οποία βασίζεται σε ενέργειες κριτικής σκέψης, όπως είναι η συλλογή, η αναγνώριση, η διαχείριση, η ταξινόμηση, η ανάλυση, η συσχέτιση, η εφαρμογή, η ερμηνεία, η αιτιολόγηση, η αξιολόγηση, η ανατροφοδότηση κ.ά., δεν είναι βέβαιο ότι η αξιολογική και τεκμηριωμένη κρίση υπερισχύει της απλοϊκής, επιφανειακής και πολλές φορές ανυπόστατης υποκειμενικής γνώμης⁸⁷⁷.

Η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης εξαρτάται από τα διδακτικά σενάρια που θα οργανωθούν και τα διδακτικά μοντέλα που θα υιοθετηθούν κατά τη διάρκεια του μαθήματος. Είναι πολύ σημαντικό να σχεδιαστούν εργασίες και δραστηριότητες που βασίζονται στην ερευνητική διαδικασία στην ανακαλυπτική μάθηση και στην επίλυση

⁸⁷⁵ Poitras & Lajoie, ό.π., σελ. 667-686.

⁸⁷⁶ Howell, T. & Kemp, G. (2002). *Critical Thinking: A concise guide*. New York - London: Routledge, σελ.35-36.

⁸⁷⁷ Paul, R. & Elder, L. (2000). *Critical thinking Handbook: Basic Theory and Instructional Structures*. 2nd ed., Dillon Beach, CA: Foundation for Critical Thinking, σελ. 3-19.

προβλημάτων στο πεδίο, όπου θα διερευνούνται ταυτόχρονα οι βιωματικές εμπειρίες, οι πρότερες γνώσεις, οι πεποιθήσεις και οι αντιλήψεις των μαθητών.⁸⁷⁸ Στις εν λόγω δραστηριότητες, στο επίκεντρο τίθενται οι ιστορικές πηγές και τα τεκμήρια, οι οποίες χρησιμοποιούνται ανάλογα με το ατομικό σχέδιο που έχει επιλέξει να ακολουθήσει ο εκάστοτε εκπαιδευόμενος,⁸⁷⁹ Σε γενικές γραμμές ο μαθητής προκειμένου να εκμαιεύσει τις περισσότερες δυνατές πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές θα πρέπει αρχικά να κατανοήσει τη θεματική, να εκτιμήσει πόσο έγκυρες, αυθεντικές, αξιόπιστες και αντικειμενικές είναι οι πηγές, να αξιολογήσει τις ερμηνείες και τις πληροφορίες που παρέχονται από αυτές, δηλαδή τη γλώσσα, την πληρότητα, την ευστάθεια, τη σαφήνεια, την ακρίβεια, την αληθοφάνεια των επιχειρημάτων, τη διάκριση των γεγονότων σε σημαντικά και ασήμαντα, τη διασταύρωση και τη σύγκριση των προσωπικών απόψεων, τη διατύπωση κρίσεων αξιολόγησης, γενικών συμπερασμάτων και πορισμάτων. Κατά τη γνωσιακή παραπάνω πορεία είναι ωφέλιμο και εποικοδομητικό να τίθενται από τον εκπαιδευτικό και από τον εκπαιδευόμενο, ερωτήματα που προορίζονται να ενεργοποιήσουν και να ασκήσουν την κριτική σκέψη των εμπλεκόμενων στην ερευνητική διαδικασία.⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ Resnick, L.B. (1987). *Education and Learning to think*, Washington, DC: National Academy Press, σελ. 20-21.

⁸⁷⁹ Collins, A. & Brown, J.S. (1988). The computer as tool for learning through reflection. In: Mandl & Lesgold (eds). *Learning issues for intelligent tutoring systems*. (1-18), New York: Springer Verlag, σελ. 2.

⁸⁸⁰ Paul & Elder, (2002), ό.π., σελ. 3-19.

6.3 Ανάπτυξη της Ιστορικής Σκέψης

Η καλλιέργεια της ιστορικής σκέψη ουσιαστικά συνεπάγεται την αναβίωση του παρελθόντος βάσει των υποκειμενικών αντιλήψεων και των βιοματικών εμπειριών του κάθε ατόμου. Σύμφωνα με τον Collingwood, στη διαδικασία ανάπτυξης ιστορικής σκέψης είναι πολύ σημαντικό το άτομο να φτάσει σε έναν υψηλό βαθμό ενσυναίσθησης, έτσι ώστε να αντιληφθεί και να κατανοήσει τον τρόπο που σκέφτεται, αισθάνεται ή ενεργεί κάποιος άλλος υπό ορισμένες συνθήκες και σε έναν ορισμένο χωροχρόνο.⁸⁸¹ Σύμφωνα με τη θέση αυτή, το άτομο μέσω της προσωπικής εμπλοκής μπορεί να «μπει στη θέση του άλλου» και να συνειδητοποιήσει τη βαθύτερη ουσία των πράξεών του. Στο πλαίσιο της διδακτικής της ιστορίας, η γνώση των γεγονότων, των προσώπων και των καταστάσεων του παρελθόντος είναι δυνατό να προέλθει από τη γνώση των αποφάσεων, των κρίσεων και των σκέψεων των ανθρώπων μέσω της προσωπικής βιοματικής εμπειρίας. Η γνώση αυτή πραγματώνεται σε τρία στάδια: μέσω της μελέτης και της αξιοποίηση των βιβλιογραφικών πηγών, δηλαδή των θέσεων άλλων ερευνητών, μελετητών ή συγγραφέων όσον αφορά στα παρελθοντικά γεγονότα, οι οποίες ενδεχομένως δεν επιβεβαιώνονται επιστημονικά μέσω της επαλήθευσης της αξιοπιστίας των εν λόγω βιβλιογραφικών πηγών και των προθέσεων των συγγραφέων να αποδώσουν την ιστορική αλήθεια με ακρίβεια και σαφήνεια χωρίς στερεοτυπίες ή σκοπιμότητες.⁸⁸²

Στα δύο ανωτέρω στάδια, ο ερευνητής θα πρέπει να ενεργοποιήσει την ενσυναίσθησή του, δηλαδή την κατανόηση των γεγονότων μέσω της τοποθέτησης του εαυτού του στη θέση κάποιου άλλου, προκειμένου να οδηγηθεί στην προσωπική επίγνωση των αφορμών, των αιτίων, των συνεπειών και των αποτελεσμάτων τους. Στην ίδια αυτή διαδικασία το άτομο θα αξιοποιήσει τις προσωπικές εμπειρίες του και τις πρότερες γνώσεις του, προκειμένου να τεθεί σε μια διαδικασία «αναβίωσης» των παρελθοντικών καταστάσεων, όπου θα συνειδητοποιήσει κατά πόσο τα τεκμήρια που έχει στα χέρια του είναι αξιόπιστα και αποτελεσματικά στην έρευνά του. Αυτό σημαίνει

⁸⁸¹ Collingwood, R., G. (1946). *The idea of History*, 2nd ed., Oxford, England: Oxford University Press, σελ. 288.

⁸⁸² Dray, W.H. & Van der Dussen, W.J. (1999). *Collingwood, R.G: The principles of History and other writings in philosophy of History*, Oxford, England: Oxford University Press, σελ. 13-14.

ότι ο ερευνητής θα πρέπει να εισχωρήσει στη βαθύτερη ουσία των γεγονότων, να υπερκεράσει το επιφανειακό και το γεγονοτολογικό και να επεξεργαστεί όλα τα πιθανά δεδομένα που προκύπτουν από τις διαφορετικές προοπτικές αντιμετώπισης και ερμηνείες του ίδιου συμβάντος.⁸⁸³

Η θέση του Collingwood προστίθεται στο σύνολο των μελετών που προτείνουν την απομάκρυνση από τη στείρα απομνημονευτική, δασκαλοκεντρική και εστιασμένη στο σχολικό εγχειρίδιο διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας και θεωρούν ότι η απλή ανάκληση πληροφοριών δεν μπορεί να αναχθεί σε κριτική ιστορική έρευνα⁸⁸⁴. Η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στο πλαίσιο της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας πετυχαίνεται, σύμφωνα με τους Bain και Mirel, μέσω της γνωστοποίησης των σκέψεων, των αντιλήψεων και των προσωπικών απόψεων των ίδιων των προσώπων της ιστορίας, όπως επίσης και των κινήτρων τους βάσει των οποίων έλαβαν αποφάσεις και προέβησαν σε ενέργειες και δράσεις. Μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες των ιστορικών προσώπων, οι μαθητές είναι δυνατό να βιώσουν και συνεπώς να κατανοήσουν επαρκώς τα γεγονότα και τα αίτιά τους.⁸⁸⁵

Η ενεργητική εμπλοκή των μαθητών στη διδασκαλία της ιστορίας που προτείνει ο Collingwood αφορά τόσο στα εξωτερικά όσο και στα εσωτερικά δεδομένα που σχετίζονται με τα γεγονότα. Τα δεύτερα, αναφέρονται αποκλειστικά στη δυνατότητα των μαθητών να εμβαθύνουν στα ιστορικά γεγονότα, να έρχονται σε επαφή με τις απόψεις, τις αντιλήψεις, τις πεποιθήσεις και τις αποφάσεις των πρωταγωνιστών τους, προκειμένου να ‘ανα-βιώνουν’ την ιστορία. Η εν λόγω συμμετοχική μαθησιακή δραστηριότητα αποδεικνύεται εξαιρετικά ωφέλιμη, τόσο για τους μαθητές όσο και για τη διδασκαλία, καθώς η άμεση νοητική εμπλοκή των εκπαιδευόμενων αυξάνει το ενδιαφέρον τους, οξύνει την προσοχή τους και εξάπτει την περιέργειά τους να μάθουν περισσότερες σημαντικές λεπτομέρειες⁸⁸⁶. Η βιωματική αυτή εμπειρία της ιστορίας υλοποιείται στο πλαίσιο της διδασκαλίας μέσω της οργάνωσης δραστηριοτήτων που

⁸⁸³ Dray & van der Dussen, (1999), ό.π., σελ. 52. Επίσης και Pattiz, A., E. (2004). The idea of History Teaching: Using Collingwood’s idea of History to promote critical thinking in the High School History Classroom. *The History Teacher*, Vol. 37, (2), σελ. 239-249.

⁸⁸⁴ Pattiz, (2004), ό.π., σελ. 239-249.

⁸⁸⁵ Bain, R. & Mirel, J. (1982). Re-Enacting the past: using R.G. Collingwood at the secondary level. *The History Teacher*, Vol. 15, (3), 329-343. σελ. 332.

⁸⁸⁶ Turner, T., N. (1985). Historical reenactment. Can it work as a standard tool of the social studies?. *The Social Studies*, 220-223, σελ. 221.

προϋποθέτουν τη διερεύνηση, την ανακάλυψη ή την επινόηση, τη λήψη αποφάσεων, τη συνδιαλλαγή με τα ιστορικά γεγονότα, την ερμηνεία των συμφωνιών, των διαφωνιών, των συνθηκών, των νικών και των ηττών, καθώς και την εξέταση των πολιτιστικών τεκταινομένων, τελετών, τελετουργιών, κατασκευών και δημιουργικών. Από τα ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι οι εν λόγω εργασίες προάγουν και καλλιεργούν την κριτική σκέψη του ερευνητή, την ενσυναίσθησή του και την ορθολογική συλλογιστική του. Μόνο τότε επιτυγχάνεται η ουσιαστική μάθηση της ιστορίας.⁸⁸⁷

Αν θεωρηθεί ότι η κριτική σκέψη διδάσκεται, όπως ακριβώς και η ιστορική συνεπάγεται ότι ο μαθητής θα πρέπει να διέλθει μια πορεία, η οποία πρωτίστως αφορά στην ερμηνεία, την αντιμετώπιση και την κριτική των προσωπικών του πεποιθήσεων που λειτουργούν ανασταλτικά στη διανοητική του εξέλιξη, όπως είναι οι παρανοήσεις, οι στερεοτυπίες και οι προκαταλήψεις και δευτερευόντως σχετίζεται με τη δυνατότητα του να οριοθετήσει τις αντιλήψεις του για την κοινωνία και τα άτομα. Μέσα από την εσωτερική διεργασία αμφισβήτησης των παραδεδομένων πεποιθήσεων, είτε σε προσωπικό είτε σε κοινωνικό επίπεδο ο μαθητής οδηγείται στην αυτογνωσία και την αυτοεπίγνωση και εν τέλει στην ανάπτυξη μιας έλλογης δεξιότητας ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων.⁸⁸⁸ Οι μαθητές θα μπορέσουν να κατανοήσουν το παρελθόν και ό,τι αυτό συνεπάγεται, αφού πρώτα ‘ανα-βιώσουν’ τα παρελθοντικά γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις που σκοπεύουν να ερμηνεύσουν, αφού θέσουν σε συγκριτική αντιπαράθεση και αξιολόγηση τις επικρατούσες συνθήκες στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον και αφού τέλος αναλύσουν το συλλογισμό τους βάσει γλωσσικών και εκφραστικών μέσων ή κωδίκων.⁸⁸⁹

Η εξωτερίκευση της συλλογιστικής και του σκεπτικού των μαθητών ως προς την ιστορική έρευνα μέσω λεκτικών εκφράσεων, επικοινωνιακών οδών ή γλωσσικών κωδίκων αποτυπώνει τον διαλεκτικό χαρακτήρα της ενασχόλησης του ανθρώπου με τα παρελθοντικά γεγονότα. Η μάθηση που πραγματώνεται μέσω του διαλόγου ταυτίζεται με αυτό που ονομάζεται «διαλεκτική σκέψη», όπου ένα διανοητικής φύσης πρόβλημα τίθεται υπό εξέταση από ένα ακροατήριο προτείνονται οι περισσότερες δυνατές πιθανές

⁸⁸⁷ Turner, T., N. (1985), ό.π., σελ. 222. Επίσης και Pattiz, A., E. (2004), ό.π., σελ. 18.

⁸⁸⁸ Paul, R. (1992). *Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world*. Santa Rosa, CA: Foundation for Critical Thinking, σελ. 280-281.

⁸⁸⁹ Collingwood, R.G. (1939). *R.G. Collingwood: An autobiography*. London: Oxford University Press, σελ. 111-114.

λύσεις του και προσεγγίζονται αναλυτικά όλες οι οπτικές ανεξαρτήτως αν συγκαταλέγονται στις «λογικές», τις «αντιφατικές», τις «ατεκμηρίωτες», ακόμα και τις «ανυπόστατες».⁸⁹⁰ Ως προς αυτό, ο Collingwood υποστηρίζει ότι ο ιστορικός ερευνητής, όταν εξετάζει ένα πρόβλημα αρχικά ανιχνεύει και εντοπίζει όλες τις πιθανές λύσεις, τις προσεγγίζει και τις εξετάζει και εν τέλει διαπιστώνει για ποιον ή ποιους λόγους επικράτησε η μια έναντι όλων των υπολοίπων.⁸⁹¹ Ουσιαστικά, ο Collingwood θεωρεί ότι η διαδικασία αυτή είναι εσωτερική και πετυχαίνεται μέσω του διαλόγου που αναπτύσσει ο ερευνητής με τον εαυτό του. Κατά ανάλογο τρόπο, στο πλαίσιο της διδακτικής της ιστορίας ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να κινητοποιήσει τους εκπαιδευόμενους να εξασκηθούν σε αυτή την εσωτερική διαλεκτική διαδικασία, προκειμένου η ενασχόλησή τους με τη μελέτη της ιστορίας να τους αποφέρει τα περισσότερα δυνατά οφέλη.⁸⁹²

Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η ‘ανα-βίωση’ της ιστορίας και του παρελθόντος, που όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί βασική προϋπόθεση για την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης πετυχαίνεται μέσω της διαλεκτικής. Οι μαθητές αναπτύσσουν έναν δημιουργικό εσωτερικό διάλογο στην προσπάθειά τους να ανακαλύψουν τα αίτια και τα κίνητρα που ώθησαν τα ιστορικά πρόσωπα να λάβουν συγκεκριμένες αποφάσεις και να προβούν σε συγκεκριμένες πράξεις. Μέσω της ενεργητικής συνδιαλλαγής του παρόντος με το παρελθόν, πετυχαίνεται ένας μεγάλος βαθμός ενσυναίσθησης, δηλαδή ο ερευνητής «μπαίνει στη θέση» του ερευνώμενου και κατανοεί τον τρόπο ζωής του και τους λόγους που ωθείται να συμπεριφέρεται και ενεργεί με ορισμένους τρόπους. Αυτό σημαίνει ότι μέσω του εσωτερικού διαλόγου γεφυρώνεται το χάσμα ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν,⁸⁹³ και κυρίως επιτυγχάνεται η αυτογνωσία, με την έννοια κυρίως του τί είναι ικανός ο άνθρωπος να πράξει και υπό ποιές προϋποθέσεις ή κοινωνικοψυχολογικές συνθήκες.

Εκτός όμως από τον εσωτερικό διάλογο που αναπτύσσει το μαθητής με το παρελθόν, η διαλεκτική διαδικασία λαμβάνει χώρα και στο πλαίσιο της διδασκαλίας μέσα από τις ομαδοσυνεργατικές δραστηριότητες που οργανώνονται και υλοποιούνται με τη συμμετοχή όλων. Μέσω του διαλόγου οι μαθητές ανταλλάσσουν απόψεις, ιδέες

⁸⁹⁰ Paul, R. (1992)., ό.π., σελ. 645.

⁸⁹¹ Collingwood, R.G. (1939)., ό.π., σελ. 283.

⁸⁹² Dray W., H. & Van der Dussen, W., J. (1999)., ό.π., σελ. 29.

⁸⁹³ Turner, (1985), ό.π., σελ. 223.

και κρίσεις, κοινωνούν γνώσεις και ερευνητικά πορίσματα, αλληλοεπηρεάζονται και αλληλεπιδρούν.⁸⁹⁴ Εκτός από τις πληροφορίες που μεταδίδονται άμεσα και καθίστανται σαφείς από όλους ταυτόχρονα, ο διάλογος αναδεικνύεται σε εκφραστικό μέσο και γλωσσικό εργαλείο, το οποίο μεταβιβάζει απόρρητες πληροφορίες, νοήματα και έννοιες, οι οποίες γίνονται αντιληπτές είτε με αποκρυπτογράφηση είτε με επεξεργασία των πρότερων γνώσεων και ενεργοποίηση των νεοαποκτηθεισών διανοητικών δεξιοτήτων. Καταλυτικό ρόλο στη δημιουργική αυτή γνωσιακή διαλεκτική διαδικασία διαδραματίζει ο εκπαιδευτικός, ο οποίος δύναται να κατευθύνει τον διάλογο, να εκμαιεύσει με τις ερωτήσεις του τις πεποιθήσεις των μαθητών του πάνω σε μια ορισμένη ιστορική θεματική και να εκκινήσει έναν διάλογο, που αν και φαινομενικά μοιάζει αυθόρμητος είναι στοχευόμενος, έτσι ώστε να λειτουργήσει ενισχυτικά στην ιστορική έρευνα.⁸⁹⁵

Σύμφωνα με τον Paul η διαλογική διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας, εκτός του ότι βοηθά τους εκπαιδευόμενους να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν ορθολογικά τα σημεία της ιστορίας που θεωρούνται κατά κάποιο τρόπο αμφίσημα, διφορούμενα ή αμφιλεγόμενα μέσω της ενεργοποίησης της κριτικής τους σκέψης, μυεί τους μαθητές σε έναν διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης των προβλημάτων και τους θωρακίζει απέναντι σε στερεοτυπίες και προκαταλήψεις.⁸⁹⁶ Συγκεκριμένα, ο Paul υποστηρίζει ότι μέσω της διαλεκτικής, ο μαθητής «εθίζεται» σε έναν έλλογο τρόπο προσέγγισης, εξέτασης, ανάλυσης και επίλυσης των εκάστοτε προβληματικών ζητημάτων, καθώς επίσης καταφέρνει να θέσει στο περιθώριο όλες τις πεποιθήσεις, τις αντιλήψεις και τις ιδέες, που νωρίτερα είχε οικειοποιηθεί με τρόπο ατεκμηρίωτο, υποκειμενικό και ανεπίγνωστο.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, κατέστη σαφές ότι η ουσιαστική ωφέλεια που αποκομίζει ο μαθητής από την ενασχόλησή του με την ιστορία, είναι η ανάπτυξης της κριτικής και ιστορικής του σκέψης. Ο ιστορικά 'εγγράμματος' μαθητής είναι αυτός που έχει κατανοήσει το παρελθόν, έχει ερμηνεύσει τα γεγονότα και έχει συνειδητοποιήσει την ιδιαιτερότητα των συνθηκών κάθε εποχής. Σε διαφορετική περίπτωση, ένας μαθητής που επιβραβεύεται με «άριστα» για τη δεξιότητά του να ανακαλεί επιτυχώς στη μνήμη του τις απομνημονευμένες πληροφορίες του εγχειριδίου της ιστορίας, στην

⁸⁹⁴ Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Harmondsworth: Penguin & New York Continuum, σελ. 73-74.

⁸⁹⁵ Temes, P., S. (2002). *Against school reform*. Chicago, IL: Ivan R. Dee, σελ. 54 & 61-62.

⁸⁹⁶ Paul, R. (1992)., ό.π., σελ. 275.

πραγματικότητα δεν κινητοποιείται να κατακτήσει περαιτέρω γνώσεις και να έρθει σε ειλικρινή επαφή με το παρελθόν, δεν είναι σε θέση να κρίνει και να λάβει έλλογες αποφάσεις για τα ζητήματα που αντιμετωπίζει στην καθημερινότητά του, καθώς επίσης δεν μπορεί να συμβάλλει στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής του στο μέλλον.⁸⁹⁷ Η γεγονοτολογική και απομνημονευτική διδασκαλία της ιστορίας, αποστερεί τη γνώση από τους μαθητές και κυρίως τους μαθαίνει να συμβιβάζονται με την ιδέα ότι δεν υπάρχει κάποια εναλλακτική διδακτική διαδικασία πέραν αυτής. Συνεπώς, αρκούνται στο να συμμορφώνονται στις αρχές της, δηλαδή να τηρούν τις υποχρεώσεις τους, αφήνοντας έτσι τη κριτική και τη λογική τους σκέψη σε αδράνεια.⁸⁹⁸

6.4 Οι Βασικές Έννοιες στη Διδακτική της Ιστορίας

Στη μελέτη της ιστορίας ο όρος «έννοια» είναι θεμελιώδης, καθώς ουσιαστικά ανάγεται σε κατεξοχήν εργαλείο της ιστορικής γνώσης, σκέψης και επικοινωνίας. Ένα ιστορικό τεκμήριο ή μια πηγή, πριν από την ένταξή του σε ένα σύστημα διανοητικά επεξεργασμένων εννοιών παραμένει ένα ακατέργαστο πληροφοριακό δεδομένο, που δεν αποβαίνει ιδιαίτερος χρήσιμο κατά την ερευνητική διαδικασία. Κι αυτό γιατί ο ιστορικός ερευνητής δεν δύναται να το προσεγγίσει εάν νωρίτερα δεν το προσδιορίσει εννοιολογικά. Ένα μη καθορισμένο αποδεικτικό ιστορικό στοιχείο δεν μπορεί να παραπέμπει ή να αναφέρεται σε κάτι συγκεκριμένο, καθώς δεν χαρακτηρίζει κάτι συγκεκριμένο. Η διαδικασία της εννοιολογικής αποσαφήνισης είναι απαιτητική και προϋποθέτει μια σειρά διανοητικών κατασκευών, οι οποίες θα αποδώσουν στην απτή πραγματικότητα τον αναγκαίο συμβολισμό μέσω του οποίου θα εκφράζεται τόσο η σχέση του τεκμηρίου τόσο με το αντικειμενικό όσο και με το υποκειμενικό.⁸⁹⁹ Ο ερευνητής συλλογίζεται τα παρελθοντικά γεγονότα συνολικά, επιλέγει μια θεματική στην οποία θα εντυφώσει διεξοδικά και θέτει τα ερωτήματα βάσει των οποίων θα δομήσει την έρευνά του. Χωρίς τα απαραίτητα εννοιολογικά εργαλεία δεν θα ήταν σε θέση να πραγματώσει τις ανωτέρω διανοητικές διεργασίες. Ουσιαστικά επιλέγει τις

⁸⁹⁷ Amrein, A., L. & Berliner, D., C. (2003). The effects of high-stakes testing on student motivation and learning. *Education Leadership*, Vol. 60, (5). (32-98), σελ. 32-33.

⁸⁹⁸ Bloom, A. (1987). *The closing of the American mind: How higher education has failed democracy and impoverished the souls of today's students*. New York: Simon & Schuster, σελ. 249.

⁸⁹⁹ Prost, A. (1996). *Douze leçons sur l'histoire*. Paris: Édition du Seuil, σελ. 125.

βασικές έννοιες που αναφέρονται στην πραγματικότητα που επιδιώκει να προσεγγίσει και να αναλύσει, τις οργανώνει και τις ταξινομεί, προκειμένου να καταφέρει εν τέλει να συνοψίσει τις σκέψεις του, να ερμηνεύσει τα δεδομένα, να γενικεύσει τα πορίσματά του και να οδηγηθεί σε ορθολογικά και εμπειριστατωμένα συμπεράσματα για τα ιστορικά γεγονότα.⁹⁰⁰

Στο πλαίσιο της μελέτης της ιστορίας εντοπίζεται μια πληθώρα βιωματικών εμπειριών, ερμηνειών και εκδοχών. Για τη διευκόλυνση των ερευνητών όλες όσες εμφανίζουν μια σχετική συνάφεια συνοψίζονται σε έναν λεκτικό ή γλωσσικό κώδικα, η οποία αποτελεί την έννοια.⁹⁰¹ Ωστόσο, η κατανόηση των εν λόγω πολλαπλών, πολυδιάστατων και ποικίλων εννοιών προκαλεί σημαντικές δυσκολίες σε όσους ενασχολούνται με την ιστορική έρευνα και μελέτη.⁹⁰² Η ιδιαιτερότητα της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας, που έγκειται στον παροντικό της χαρακτήρα, στη σχέση που διατηρεί με τη μνήμη και τη λήθη, στη συμβολική, τη συναισθηματική και την εννοιολογική της δυναμική, στην ισχυρή συνάφεια που διατηρεί με τον κυρίαρχο γλωσσικό κώδικα που περιγράφει τα παρελθοντικά γεγονότα την καθιστά πολύπλοκη όσον αφορά στο σύνολο των εννοιών που είτε διατηρήθηκαν στην πορεία της ιστορίας είτε προέκυψαν για να καλύψουν τις σύγχρονες ιστορικές ανάγκες.⁹⁰³ Η πληθώρα των εννοιών προσδιορίζεται, διακρίνεται και αποσαφηνίζεται μέσα από κανόνες και ορισμούς, που απορρέουν από διανοητικές διεργασίες και στην πραγματικότητα αποσκοπούν στην αφαίρεση γνωρισμάτων, στην ταξινόμηση χαρακτηριστικών για απλοποίηση. Υπό αυτό το πρίσμα, μια ιστορική έννοια είναι δυνατό να αφορά σε ένα τεκμήριο, σε ένα αντικείμενο, σε μια αφαίρεση, σε μια ιδέα και σε μια αντίληψη συμβάλλει στην οργάνωση των ιστορικών γνώσεων και συλλαμβάνεται διανοητικά.⁹⁰⁴

Ο Henri Moniot ορίζει την έννοια ως το σύνολο γνώσεων ανεξαρτήτως αν είναι ειδικές ή γενικές, συγκεκριμένες ή αφηρημένες σχετικές με ένα γεγονός, ένα πρόσωπο,

⁹⁰⁰ Koselleck, R. (1990). *Le future passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*. Paris: L' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS), σελ. 307.

⁹⁰¹ Prost, A. (1996)., ό.π., σελ. 127.

⁹⁰² Λεοντσίνης, Γ. Ν. (1996α). Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της Ιστορίας. Η έννοια της ολότητας στα διδακτικά εγχειρίδια Ιστορίας Δημοτικού και Γυμνασίου, Σεμινάριο 21. Στο Π. Σ. Φιλολόγων (Επιμ.), *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας* (σφ. 145-152). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

⁹⁰³ Ρεπούση, Μ. (2000). Οι έννοιες της Ιστορίας. Από την ιστορική γνώση στην ιστορική κατανόηση. *Μνήμων*, Τεύχ.22, σελ. 191-200.

⁹⁰⁴ Guyon, S., Mousseau, M.J. & Tutiaux-Guillon, N. (1993). *Des nations à la nation. Apprendre et conceptualiser*. Paris: Institut National de Recherche Pédagogique (INRP), σελ. 14.

ένα θέμα, μια πράξη ή μια ιδιότητα, που ενδεχομένως αφορά στη βιολογική, τη φυσική, την κοινωνική διάσταση, της φανταστικής ή της απτής πραγματικότητας ενός ατόμου.⁹⁰⁵ Το σύνολο αυτό των γνώσεων αποτελεί απόρροια μιας νοητικής διαδικασίας προσδιορισμού, επιλογής, οργάνωσης, σύνθεσης και σύνδεσης των ευρημάτων της παρατήρησης, καθώς επίσης και μιας διανοητικής διεργασίας συλλογής, διάκρισης, κατάταξης, ταξινόμησης και συνόψισης των πληροφοριακών δεδομένων. Η βασική λειτουργία των ανωτέρω διαδικασιών και διεργασιών είναι η διασαφήνιση του θέματος, του γεγονότος, του προσώπου, της κατάστασης, του αντικειμένου στα οποία αυτές αναφέρονται. Μέσω των καθορισμένων εννοιών ο άνθρωπος είναι σε θέση να κατανοήσει πολλαπλές καταστάσεις, αδιακρίτως αν εντάσσονται σε παρελθοντικό ή παροντικό χρονικό επίπεδο, καθώς η υποστασιακή της δυναμική είναι τόση ώστε να διευκολύνει τον άνθρωπο να συλλογίζεται, να οργανώνει, να συσχετίζει, να διαφοροποιεί, να εντάσσει, να κατηγοριοποιεί, να εντοπίζει διαφορές και ομοιότητες και να επεκτείνει εκτός των νοητών ορίων.⁹⁰⁶

Στο επιστημονικό πεδίο των κοινωνικών επιστημών, όπου συμπεριλαμβάνεται και η ιστορία, οι έννοιες εκλαμβάνονται ως «συσχετικές», καθώς είναι ευέλικτες, ελαστικές, πολύσημες και απαιτητικές στον τελικό καθορισμό τους, καθώς δεν είναι καθόλου εύκολη η γενίκευση του περιεχομένου τους.⁹⁰⁷ Στην ιστορία συγκεκριμένα, οι έννοιες δεν αφορούν αυστηρά και απαραίτητα σε ένα γεγονός, σε ένα αντικείμενο, σε ένα πρόσωπο ή σε μια κατάσταση, αλλά πολύ συχνά παραπέμπουν σε μια αλληλουχία αυτών ή σε ένα σύνολο αλληλουχιών τους, οι οποίες όχι μόνο διατηρούνται στην πορεία των χρόνων, αλλά εμπλουτίζονται, πληθαίνουν και υπερφορτώνονται με νέα στοιχεία⁹⁰⁸. Στις ιστορικές έννοιες, συμπεριλαμβάνονται συμβολικά η ιστορική γνώση και η ανθρώπινη εμπειρία, και έτσι δεν μπορούν παρά να αναφέρονται στο αναφερόμενο θέμα ή περιεχόμενο ή αντικείμενο, το οποίο είναι μοναδικό, ιδιαίτερο, ξεχωριστό, ειδοποιό και μη επαναλαμβανόμενο στο ιστορικό γίνεσθαι.⁹⁰⁹ Στο

⁹⁰⁵ Moniot, H. (1993). *Didactique de l'histoire*. Paris: Nathan, σελ. 86-87.

⁹⁰⁶ Ρεπούση, (2000), ό.π., σελ. 191-200.

⁹⁰⁷ Guyon et al. (1993), ό.π., σελ. 16.

⁹⁰⁸ Koselleck, R. (1990), ό.π., σελ. 109. Επίσης και Prost, A. (1996), ό.π., σελ. 132.

⁹⁰⁹ Carteau de, M. (1975). Το ιστοριογραφικό έργο. Στο: Λε Γκοφ, Ζ. & Νορα, Π., (Μίτσοτάκη, Κ. & Σαββάτης, Ν. μτφρ.). *Το έργο της Ιστορίας*. (25-41). Αθήνα: Ράππα, σελ. 166. Επίσης και Veyne, P. (1978). *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Éditions du Seuil, σελ. 81. Επίσης και Λε Γκοφ, Ζ. (1998). *Ιστορία και μνήμη*, Κουμπουρλής, Γ. (μτφρ.). Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 164-165.

επιστημονικό πεδίο της ιστορίας οι έννοιες επιτρέπουν γενικεύσεις, συγκρίσεις, τυπολογίες και μεταβάσεις από το γενικό στο ειδικό και αντιστρόφως.

Η «έννοια» στη σύγχρονη ιστορία και ιστοριογραφία, όπως έχει εξελιχθεί τις τελευταίες δεκαετίες έχει διαπιστωθεί ότι βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη γλώσσα και τους λεκτικούς κώδικες από τους οποίους εξαρτάται η ιστορική εμπειρία. Την ίδια στιγμή η ιστορική γνώση διαδραματίζει ρυθμιστικό ρόλο στη γλωσσική απόδοση των εν λόγω εννοιών, όπως επίσης καθορίζει την πορεία διερεύνησης και εντοπισμού των μετασηματισμών που έχουν υποστεί στο πέρασ των χρόνων. Παράλληλα, στη σύγχρονη επιστήμη της ιστορίας γίνεται προσπάθεια να εξεταστεί ο βαθμός επιρροής των εννοιών αυτών, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν αποτελούν κενές κατηγορίες, χωρίς περιεχόμενο, χαρακτήρες ή ιδιότητες, στην πορεία της εξέλιξης της ιστορικής γνώσης και εμπειρίας.

Ο Prost ήταν ο πρώτος που προσπάθησε να διαχωρίσει τις ιστορικές έννοιες σε δύο μεγάλες κατηγορίες βάσει τον πρωτογενή ή τον δευτερογενή χαρακτήρα τους. Συγκεκριμένα, από τη μια πρόκειται για έννοιες που έχουν κληρονομηθεί στο παρόν από το ίδιο το παρελθόν και σήμερα αξιοποιούνται ως τεκμήρια για την κατανόηση των παρελθοντικών γεγονότων, προσώπων και καταστάσεων στο «φυσικό» ιστορικό τους περιβάλλον. Στις εν λόγω έννοιες, το ιστορικό περιβάλλον ενυπάρχει, όπως εκφράζεται από τον γλωσσικό κώδικα του ιστορικού γίνεσθαι και εξωτερικεύεται ως διανοητική σύλληψη των παρελθοντικών φαινομένων από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές της ιστορικής πραγματικότητας. Χαρακτηριστικό των εννοιών αυτών είναι ότι έχουν διανύσει τον χρόνο από το παρελθόν στο παρόν και από εκεί στο μέλλον, συνεπώς είτε αυξάνουν τις ιδέες στις οποίες παραπέμπουν ,είτε μεταβάλλουν τα αντικείμενα στα οποία αναφέρονται και τα οποία προσδιορίζουν. Από την άλλη, οι έννοιες που διαθέτουν δευτερογενή χαρακτήρα δεν σχετίζονται με τον τρόπο που οι πρωταγωνιστές της ιστορίας αντιλαμβάνονται και αποδίδουν την πραγματικότητα της εποχής τους. Αντίθετα, σχετίζονται με τον τρόπο που οι μεταγενέστερες και σύγχρονες γενιές και κοινωνίες, εξηγούν, ερμηνεύουν και κατανοούν την παρελθοντικό αυτό γίνεσθαι σε ορισμένο χωροχρόνο. Η χρησιμότητα των εν λόγω πηγών έγκειται στο ότι αποκαλύπτουν τις συγκυρίες στις οποίες προέκυψαν και όχι τόσο εκείνες που περιγράφουν, παραπέμπουν ή αναφέρονται. Συνεπώς, οι δευτερογενείς έννοιες

αποδίδουν την νοοτροπία του ιστορικού γίνεσθαι, του οποίου αποτελούν διανοητική απόρροια.

Τη δεκαετία του 1950, ο Marrou όρισε πέντε εννοιολογικές κατηγορίες από τις οποίες πραγματώνεται η σύνθεση της ιστορίας, έχοντας ως βασικά κριτήρια την αξία, τη δομή και τη λογική τους.⁹¹⁰ Η πρώτη κατηγορία αφορά στις έννοιες της οικουμενικής φιλοδοξίας, οι οποίες είναι διαχρονικής και καθολικής ισχύος και αξίας, μεγάλης εμβέλειας και αποδίδονται σε γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις κάθε εποχής. Η δεύτερη είναι οι έννοιες της αναλογικής ή μεταφορικής αξιοποίησης μιας και μοναδικής εικόνας και αφορούν του όρους που προκύπτουν στην πορεία της ιστορίας από τη χρήση των εικόνων, ως τεκμήριο. Στην τρίτη κατηγορία περιλαμβάνονται οι έννοιες που έχουν τεχνικό χαρακτήρα, οι οποίες αναφέρονται και αξιοποιούνται σε ορισμένο χωροχρόνο. Οι εν λόγω έννοιες αφορούν σε συγκεκριμένους τρόπους σκέψης, δράσεις, θεσμούς και αναφέρονται σε συγκεκριμένα εργαλεία και μέσα. Η βασική προϋπόθεση για να ενταχθεί ένας όρος στην κατηγορία αυτή, είναι να παραπέμπει σε ένα τεχνικής φύσης γεγονός ή αντικείμενο και κυρίως σε ένα ορισμένο περιβάλλον και σε μια ορισμένη εποχή. Η τέταρτη κατηγορία αποτελείται από τις έννοιες-ιδεότυπους, τις οποίες εξέτασε διεξοδικά ο Max Weber⁹¹¹. Πρόκειται για θεωρητικές κατασκευές, όπου δίδεται έμφαση σε ορισμένες πτυχές και εκφάνσεις ενός ιστορικού φαινομένου, χωρίς όμως να αντιπροσωπεύεται ένα συγκεκριμένο εμπειρικό εύρημα. Μέσω των ιδεοτύπων ο Weber δεν γενικεύει ιδέες, έννοιες ή νοηματοδοτήσεις, καθόσον όπως ο ίδιος θεωρεί, το άτομο, ή ο μελετητής θα απομακρύνονταν από την αλήθεια.⁹¹² Ο ιδεότυπος προκύπτει από τη μελέτη περιπτώσεων, μέσω των οποίων αναδεικνύονται μη πραγματικά στοιχεία, τα οποία όμως αναπτύσσουν δομικής φύσης σχέσεις. Τα εν λόγω στοιχεία είναι ιδιότητες και χαρακτήρες που συνθέτουν τον ιστορικό ιδεότυπο, χωρίς να παραπέμπουν αποκλειστικά σε εκείνα που σχετίζονται με τις εξεταζόμενες θεματικές. Στον ιδεότυπο περιλαμβάνονται όλα τα γνωρίσματα που διευκολύνουν την ομαδοποίηση, πετυχαίνουν τη συνοχή και διαμορφώνουν μια αναγνώσιμη και πολύ εμπλουτισμένη έννοια που αναφέρεται στο ιστορικό παρελθόν. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδεότυπου, είναι αυτό της πόλης-κράτους, ως σύστημα κοινωνικής οργάνωσης. Με την αξιοποίηση του ιδεοτύπου της πόλης-κράτους, ο ερευνητής στο

⁹¹⁰ Marrou, H., I. (1954). *De la connaissance historique*, Paris: Éditions du Seuil, σελ. 140-161.

⁹¹¹ Weber, M. (1992). *Essais sur la théorie de la science*. Paris: Plon, σελ. 442-444.

⁹¹² Αντωνοπούλου, Μ. (2008). *Οι κλασικοί της Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Σαββάλας, σελ. 379 & 382.

πλαίσιο της εξέτασης μιας μεμονωμένης περίπτωσης αποκλίνει ή συγκλίνει σε αυτόν και σταδιακά προσεγγίζει τις πραγματικές διαστάσεις αυτού που μελετά. Η πέμπτη και τελευταία κατηγορία, αφορά στις ιστορικές έννοιες, όπου συμπεριλαμβάνονται όροι που προσδιορίζουν ένα συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο, περιβάλλον και οτιδήποτε άλλο μπορεί να περιγράψει ένα ορισμένο ιστορικό φαινόμενο, γεγονός, πρόσωπο ή κατάσταση.

Κατά ανάλογο τρόπο, ο Veyne πρότεινε τρία είδη εννοιών, εκκινώντας από το δεδομένο της σύνδεσης της ιστορίας με την κατανόηση.⁹¹³ Συγκεκριμένα, το πρώτο είδος εννοιών σύμφωνα με τον Veyne είναι οι ιστορικές, όπου περιλαμβάνονται όλες όσες χρησιμοποιούνται στο καθημερινό λεξιλόγιο των ανθρώπων, ανεξαρτήτως αν η προέλευσή τους είναι επιστημονική, λόγια ή τεχνική. Το δεύτερο είδος αποτελούν τα συμπλήματα, στα οποία κατατάσσονται οι ανασυνθέσεις των φαινομένων της ιστορίας και οι προσπάθειες εννοιολόγησης των μεταβλητών προσέγγισης των ίδιων ιστορικών φαινομένων διαχρονικά. Το τρίτο και τελευταίο είδος εννοιών του Veyne είναι οι ταξινομητικές, οι οποίες ταξινομούν την ύλη της ιστορίας σε κατηγορίες και ενότητες, σύμφωνα με τα βασικά κοινά τους γνωρίσματα. Παραδείγματα ταξινομητικών εννοιών είναι οι πολιτικές, οι λογοτεχνικές και οι θρησκευτικές, οι οποίες ενδεχομένως διέρχονται μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου και αναδεικνύονται σε πλαίσια οργάνωσης και εκφοράς της. Η συχνή εμπλοκή των εννοιών αυτών στο ιστορικό παρελθόν και η συμβατότητά τους σε ορισμένο χωροχρόνο έχουν οδηγήσει στο να θεωρούνται μόνιμα είδη ταξινόμησης της ύλης, ακόμα και όταν οι εν λόγω εμπλοκή και συμβατότητα είναι υποτιθέμενες, άρα πλαστές.

⁹¹³ Veyne, P. (1978), ό.π., σελ. 174-193.

6.5 Τυπολογίες Εννοιών

Στο πλαίσιο της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας, κρίθηκε ως επιβεβλημένη η κατασκευή εννοιολογικών τυπολογιών, έτσι ώστε να γίνει ορθολογική και αποτελεσματική διαχείριση της πληθώρας των ιστορικών εννοιών, ως προς την ετερότητα, την ποικιλία, τη συνάφεια και τη σημασία τους σε σχέση πάντα με τη διαδικασία της μάθησης. Βάσει των ιστορικών αυτών τυπολογιών επιχειρήθηκε από ορισμένους μελετητές η σύνοψη του ιστορικού παρελθόντος. Χαρακτηριστικά, ο Μονιότ το διέκρινε σε σημειωτικό, τρέχον ευρετήριο-πεδίο που αξιοποιείται στον καθημερινό λόγο και την εμπειρία (προσευχές, τελετές κ.ά.), σε φιλοσοφική, κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική θεωρητική σκέψη που φέρει και διατηρεί την παράδοση (νομοθεσία, δίκαιο κ.ά.), σε κοινωνικές επιστήμες που προσέγγισαν, προσδιόρισαν και ανέλυσαν την πραγματικότητα του ανθρώπινου κόσμου (έθνος, κέρδος, κοινωνική τάξη, επένδυση κ.ά.), σε κατασκευές των ιστορικών θεωρητικών και ερευνητών ή σε ανασυνθέσεις του περιεχομένου των παλαιότερων ιστορικών εννοιών, που συμπεριλαμβάνονται στα εγχειρίδια.⁹¹⁴ Τα τελευταία αυτά στοιχεία αποστασιοποιούνται εννοιολογικά όταν παρατίθενται ως ξεχωριστά και αυτόνομα στοιχεία του παρελθόντος. Έτσι, μελετώνται και αξιοποιούνται από τα άτομα που ενδιαφέρονται να ασχοληθούν, όμως η επίκληση των στοιχείων είναι πάντα αποσπασματική. Μέσω αυτής της επίκλησης αποδίδονται σε αυτές τις κατασκευές και τις ανασυνθέσεις αρμοδιότητες και ιδιότητες. Ο Μονιότ ορίζει τις κατασκευές αυτές σε έννοιες που ενοποιούν ξεχωριστά ιστορικά φαινόμενα σε ένα σύνολο και σε έννοιες που απλοποιούν την πολυδιάστατη και πολυεπίπεδη πραγματικότητα μέσω της δημιουργίας μια δυναμικής αναπαράστασής της, όπου περιλαμβάνονται τα βασικά, συναφή και επιλεγμένα στοιχεία, που εξασφαλίζουν τον μεγαλύτερο βαθμό συσχέτισης. Η διαδικασία αυτή μοιάζει να δημιουργεί μια ανασύνθεση των αρχικά κατατετημένων στοιχείων και τεκμηρίων της ιστορίας, ανασύνθεση που οδηγεί τον εκάστοτε μελετητή στη δημιουργία μεταγενέστερων, δεύτερων εννοιών. Οι δεύτερες αυτές έννοιες

⁹¹⁴Μονιότ, Η. (1993), ό.π., σελ. 61-62.

ταυτίζονται πολύ συχνά με τους ιδεότυπους, καθώς ερμηνεύουν γόνιμα το παρελθόν και διευκολύνουν την κατανόηση, τον έλεγχο και την αναγνώρισή του.⁹¹⁵

Νωρίτερα, ο Lee αναφέρθηκε σε δύο βασικές ταξινομήσεις εννοιών. Στην πρώτη εντάσσονται οι πρώτου βαθμού ουσιαστικές έννοιες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται όλοι οι όροι που αξιοποιούν οι ιστορικοί θεωρητικοί και ερευνητές για να νοούν, να αναλύουν, να ερμηνεύουν και να αφηγούνται το παρελθόν.⁹¹⁶ Στη δεύτερη ταξινόμηση, περιλαμβάνονται οι έννοιες είναι δευτέρου βαθμού, δηλαδή οι δομικές, οι οποίες αφορούν στη διαθεματική σύνθεση της ιστορικής έρευνας, δηλαδή στη δομή της που αποτελείται από τα στάδια της μεθοδολογίας, της έρευνας και της τεκμηρίωσης. Σύμφωνα με τον Lee, στη δεύτερη αυτή κατηγορία εννοιών συγκαταλέγονται όροι όπως αιτιότητα, χρόνος, ενσυναίσθηση, μεταβολή, μαρτυρία κ.ά.

Μια ανάλογη περίπτωση απλοποίηση του ιστορικού παρελθόντος με τον Moniot, επιχείρησε η Michaud, η οποία πρότεινε τρεις εννοιολογικές τυπολογίες. Η πρώτη τυπολογία περιλαμβάνει τις έννοιες που παραπέμπουν σε πολλές σημασίες, αυτές δηλαδή που θεωρούνται πολύσημες, τις έννοιες που αφορούν ιστορικές περιόδους, τις έννοιες που παρατίθενται μέσω λέξεων-κλειδιών σε ερμηνευτικά λεξικά. Στη δεύτερη τυπολογία της Michaud προτείνεται η κατάταξη των εννοιών σε σφαίρες. Στο πλαίσιο αυτό αναγνωρίζει την κοινωνική, την πολιτιστική και την πολιτική σφαίρα. Στην τρίτη και τελευταία τυπολογία συμπεριλαμβάνει τις ιστορικές εκείνες έννοιες, όπως κατηγοριοποιούνται σύμφωνα με το εκάστοτε Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών και βάσει την εκάστοτε θεματική του μαθήματος της ιστορίας. Για παράδειγμα, προτείνει την ταξινόμηση των εννοιών που αφορούν στη βυζαντινή περίοδο, ακολουθώντας την πορεία αρχή-ακμή-παρακμή-πτώση ή δημιουργία-κράτος-επέκταση-αυτοκρατορία κ.ά.⁹¹⁷

Στην ελληνική βιβλιογραφία μια αξιόλογη προσπάθεια ταξινόμησης των ιστορικών εννοιών γίνεται από τη Μαρία Ρεπούση, η οποία τις κατηγοριοποιεί σε έννοιες μεθοδολογικού, επικοινωνιακού και οργανωτικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, οι

⁹¹⁵ Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σελ. 325-326.

⁹¹⁶ Lee, P. J. (1983). History Teaching and Philosophy of History. *History and Theory*, 22(4), 19–49. The Philosophy of History Teaching. Wesleyan University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/2505214>, σελ. 25-28.

⁹¹⁷ Michaud, M. (1997). *Enseigner l'histoire au college*. Paris: Armand Colin, σελ. 55-57.

πρώτες αφορούν στη δομή του ιστορικού λόγου και εκκινούν από τον ιστορικό χρόνο. Τέτοιες έννοιες είναι οι «αιτιότητα», «χώρος», «συνέχεια», «εξήγηση», «τεκμηρίωση», «διαφορά» και «ομοιότητα», «αλληλουχία», «ερμηνεία», «συνέπεια» κ.ά. Οι έννοιες του μεθοδολογικού χαρακτήρα συνιστούν αναγκαίες θεματικές για την κατανόηση της ιστορίας ως σχολικό μάθημα και φαίνεται να διαπερνούν τα φαινόμενα, τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις του παρελθόντος. Στις παραδοσιακές μάλιστα διδακτικές που εφαρμόζονται σε διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα, η κατανόηση των εν λόγω εννοιών συνεπάγεται την ιστορική κατανόηση, η οποία αξιολογείται ως απόδειξη της ιστορικής προόδου. Η κατάκτηση των μεθοδολογικών εννοιών αποτελεί τρόπο εισαγωγής στην υπό εξέταση ιστορική θεματική.

Η δεύτερη ταξινομητική κατηγορία εννοιών, αφορά σε εκείνες που συνοψίζουν σημειωτικά και συμβολικά τη βιωματική εμπειρία με την οποία οι άνθρωποι ερμηνεύουν τον κόσμο, συνδιαλέγονται, αλληλεπιδρούν και επικοινωνούν. Οι επικοινωνιακές αυτές έννοιες αποτελούν το βασικό εργαλείο με το οποίο οι ιστορικοί συλλογίζονται το ιστορικό θέμα που πραγματεύονται και εν τέλει το καθιστούν αναγνώσιμο, αναγνωρίσιμο και κατανοητό. Για παράδειγμα, στο σχολικό εγχειρίδιο της ιστορίας, οι επικοινωνιακές έννοιες συνθέτουν το ιστορικό κείμενο και περιλαμβάνουν ονόματα, χρονολογίες και γεγονότα. Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, σε κάθε ιστορική εποχή, μερικές από τις επικοινωνιακές έννοιες αναδεικνύονται πρωτογενώς ή δευτερογενώς ως κεντρικές. Η τρίτη και τελευταία κατηγορία, απαρτίζεται από έννοιες που είναι προσδιοριστικές των ιστορικών περιόδων, όπως για παράδειγμα «Αρχαιότητα», «Βυζάντιο», «Μεσαίωνα», «Τουρκοκρατία» κ.ά., οι οποίες παραπέμπουν σε αξίες, σχέσεις, γεγονότα, νοοτροπίες και δραστηριότητες που σχετίζονται με τις εν λόγω εποχές. Ωστόσο, θα πρέπει να καταστεί σαφές ότι αυτές διαφοροποιούνται ανάλογα με τον χωροχρόνο, στον οποίο αναφέρονται και ότι συντίθενται σε μια ενότητα, ως μια ξεχωριστή αναλυτική κατηγορία. Η αξιοποίηση των οργανωτικών εννοιών στη διδακτική της ιστορίας είναι ωφέλιμη, εφόσον παραμείνουν εξαρτημένες από την ανθρώπινη δράση. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να δοθεί έμφαση και γίνει εστίαση στο περιεχόμενό τους, προκειμένου ο γλωσσικός τους κώδικας, η διάρκεια και η χρονολόγησή τους, οι διαφορετικές ιστορικές οπτικές, η αίσθηση της συνέχειας και της ασυνέχειας, προσαρμοστούν στις διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στην σχολική τάξη ως προς τον χώρο, το φύλο και την ομάδα κ.ά.

6.6 Η Ερμηνεία της Ιστορίας και ο Ρόλος της Αιτιότητας

Η ιστορία δεν είναι εύκολο να ερμηνευτεί, καθώς δεν διέπεται από γενικούς νόμους και δεν προϋποθέτει συγκεκριμένες σχέσεις αιτιότητας. Η αναζήτηση, η αποκάλυψη και η προβολή των ιδιαιτεροτήτων ορισμένων γεγονότων, προσώπων και καταστάσεων του παρελθόντος δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθούν μέσω γενικεύσεων ή αναλύσεων αιτίων και αποτελέσματος. Υπό αυτό το πρίσμα, ο ιστορικός ερευνητής δεν δύναται να προβλέψει αν ένα γεγονός θα γίνει ή όχι, αν και εφόσον γνωρίζει τα αίτια που ενδεχομένως το προκάλεσαν ή το απέτρεψαν. Ο ειδικός ερευνητής μπορεί να υποθέσει μόνο ότι με ή χωρίς το συγκεκριμένο αίτιο θα λάμβανε χώρα ή όχι το συγκεκριμένο γεγονός. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση δεν μπορεί να εντοπίσει πιθανές αιτίες, έστω και με μια στοιχειώδη αίσθηση βεβαιότητας.⁹¹⁸

Στην ιστορία η ανάδειξη των σχέσεων αιτίου και αποτελέσματος είναι μια απαιτητική διαδικασία, η οποία βασίζεται στην ερμηνεία της συμπεριφοράς του ανθρώπου, στα κίνητρα των πράξεών του και στην επίδραση/επίπτωση μιας αλληλουχίας γεγονότων. Η έλλειψη γενικών νόμων καθιστά εξαιρετικά αμφίβολο τον ρόλο της αιτιότητας στην ερμηνεία των ιστορικών φαινομένων. Στην προσπάθειά του να διερευνήσει μια θεματολογία ιστορίας, ο ιστορικός θα πρέπει να είναι εξαιρετικά καταρτισμένος και να διαθέτει επάρκεια γνώσεων, προκειμένου να είναι ικανός να λαμβάνει υπόψη του το μεμονωμένο αίτιο ή τον συνδυασμό αιτίων, που ενδεχομένως αποφέρει ένα αποτέλεσμα.⁹¹⁹ Η ερμηνεία της ιστορίας μέσω της μελέτης της ανθρώπινης συμπεριφοράς οδήγησε στην εξέταση και ανάλυση των παραγόντων που καθορίζουν την ανθρώπινη δράση και επηρεάζουν τις ανθρώπινες πράξεις στην πορεία της ιστορίας. Η συμπεριφορά του ατόμου που δρα, εξαρτάται από τον σκοπό των πράξεων, την αποτίμηση των ιστάμενων συνθηκών, την επιλογή των μέσων δράσης, τα κίνητρα και το υπάρχον περιβάλλον.⁹²⁰ Αν και τα ανωτέρω πέντε στοιχεία, ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό τα φαινόμενα του παρόντος και του παρελθόντος, ωστόσο ποτέ δεν

⁹¹⁸ Schoeman, S. (2007). Cognitive process in history: learners' explanation of the causes of colonialism in Africa. *South African Journal of Education*, Vol.27, 709-727, σελ. 712.

⁹¹⁹ Newton, L., D. (2001). Encouraging Historical Understanding in the Primary Classroom. *Evaluation and Research in Education*, 15(3). (182-188).

⁹²⁰ Stanford, M. (1996). *A companion to the study of History*. London: Basil Blackwell, σελ. 2-6.

μπορούν να είναι απόλυτα αξιόπιστα, καθώς πολλά γεγονότα δεν λαμβάνουν χώρα με τον τρόπο που σχεδιάστηκε, υποτέθηκε ή προβλέφτηκε. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ερμηνεία θεωρείται ανεπαρκής, πλαστή ή και λανθασμένη και κρίνεται επιβεβλημένο, ο ιστορικός ερευνητής να ανακαλύψει περαιτέρω αίτια, προκειμένου να καταλήξει σε μια ορθή ιστορική εξήγηση.⁹²¹

Στην ερμηνεία των παρελθοντικών φαινομένων, συμβάλλει θετικά η εξέταση των πρότερων γεγονότων, ως αίτια που έχουν συντελεστεί, καθώς επίσης οι επικρατούσες πολιτικές θέσεις και αξίες ανά εποχή.⁹²² Πολλές και ποικίλες προσεγγίσεις καταγραφής των ιστορικών γεγονότων βασίζονται σε υπάρχουσες θεωρίες, όπως η θετικιστική, η δομική, η μαρξιστική και εκείνων των νοοτροπιών. Σύμφωνα με τη θετικιστική, η ερμηνεία εστιάζει στα δεδομένα τις εμπειρίας, όπου εξέχοντα ρόλο διαδραματίζουν οι σημαντικές μορφές της ιστορίας, ενώ σύμφωνα με τη δομική, (και τη μαρξιστική) η ερμηνεία γίνεται με γνώμονα τις αλληλεπιδράσεις των κοινωνικών και οικονομικών δομών, οι οποίες δεν καθορίζονται από κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο όσο σημαντικό κι αν είναι. Η ερμηνεία της ιστορίας που γίνεται με εξέταση και ανάλυση των ανθρώπινων νοοτροπιών εστιάζει στην ιδιωτική ιδεολογική φύση του παρελθόντος. Βάσει των ανωτέρω, σε κάθε περίπτωση που ο ιστορικός ερευνητής αναζητά τα αίτια που ενδεχομένως προκάλεσαν ένα ή περισσότερα ιστορικά γεγονότα θα πρέπει να διερευνήσει δεδομένα μέσα από κάθε είδους πηγή, θεωρία, φαινόμενο κ.ά.⁹²³

Η σύγχρονη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας περιλαμβάνει δραστηριότητες και εργασίες που αποσκοπούν στην ενίσχυση της δεξιότητας των μαθητών να εντοπίζουν και να κατανοούν τα αίτια, από τα οποία προκαλούνται συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα. Μέσω αυτών των γνωσιακών διεργασιών τα παιδιά καθίστανται ικανά να ερμηνεύουν αποτελεσματικά και ορθολογικά τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις του παρελθόντος και με τον τρόπο αυτό κατακτούν την ιστορική και κριτική σκέψη. Για πολλούς μελετητές ο εντοπισμός των αιτίων και η σύνδεσή τους με

⁹²¹ Stanford, M. (1996)., ό.π., σελ. 2-6. Επίσης και Goertz, H. (2007). *Models of historical explanation*. London: Routledge, σελ. 1-4.

⁹²² Von Wright, G.H. (1971). *Explanation and understand*, Ithaca, NY: Cornell University Press, σελ. 371-413.

⁹²³ Carretero, M., Jacott, L., Limon, M., Lopez-Manjon, A. & Leon, J.A. (1994). Historical Knowledge: Cognitive and instructional implications. In: Carretero, M. & Voss, J.F. (eds), *Cognitive and Instructional Processes in History and the Social Sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 357-376, σελ. 363-365. Επίσης και Schoeman, (2007), ό.π., σελ. 713. Επίσης και Goertz, (2007), ό.π., σσ. 1-4.

τα αποτελέσματα προκαλεί δυσκολίες και προβληματισμούς στους μαθητές. Συνεπώς, η διευκόλυνσή τους όσον αφορά σε αυτό συμβάλλει καταλυτικά στην κατανόηση της ιστορίας εν γένει.⁹²⁴ Το σημαντικότερο λάθος στο οποίο υποπίπτουν οι μαθητές στην προσπάθειά τους να ανιχνεύσουν και να εντοπίσουν τα αίτια ενός γεγονότος είναι ότι συγχέουν το αίτιο με το γεγονός. Συγκεκριμένα, ερμηνεύουν λανθασμένα τα γεγονότα ως αίτια, καθώς δεν δύνανται να διακρίνουν τη διαφορετικότητά τους. Σε άλλες περιπτώσεις, οι εκπαιδευόμενοι που δεν διαθέτουν πείρα στην ιστορική έρευνα και ερμηνεία, καταφέρνουν να αξιολογήσουν τους ιστορικούς παράγοντες που καθορίζονται μόνο από μια αιτία και όχι από πολλές, ενώ δεν δύνανται να διακρίνουν αν τα αίτια είναι πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, ταξικά κ.ά., καθώς επίσης αν είναι μακροπρόθεσμα, μεσοπρόθεσμα ή βραχυπρόθεσμα. Το σύννηθος που παρατηρείται στις προσπάθειες των παιδιών να ερμηνεύσουν τα ιστορικά γεγονότα είναι ότι αποδίδουν στον παράγοντα «τύχη» οτιδήποτε πολύπλοκο δεν μπορούν να αντιληφθούν και ότι εν τέλει το θεωρούν δεδομένο, αναπόφευκτο και «μοιραίο».⁹²⁵

Η ανάπτυξη της δεξιότητας των μαθητών να εντοπίζουν και να κατανοούν τις σχέσεις αιτιότητας στο ιστορικό γίνεσθαι, αν και πολλούς ερευνητές ιστορικούς εκλαμβάνεται ως απόρροια της φυσικής τους ωρίμανσης, σύμφωνα με τις αρχές της σύγχρονης παιδαγωγική επηρεάζεται καταλυτικά από τις βιωματικές εμπειρίες που αποκτούν κατά τη διδακτική διαδικασία που λαμβάνει χώρα στη σχολική αίθουσα και κυρίως εκτός αυτής, μέσω της συμμετοχής σε εξειδικευμένες δραστηριότητες και εργασίες⁹²⁶. Για τον λόγο αυτό, στη σύγχρονη διδακτική της ιστορίας αξιολογείται ως παρωχημένη και αναποτελεσματική οποιαδήποτε προσπάθεια παρουσίασης των ιστορικών γεγονότων ως έτοιμες γνώσεις και όχι ως τροφή για ενεργοποίηση και εγρήγορση της σκέψης, καθώς επίσης και η άκριτη διαχείριση της αιτιότητας.⁹²⁷ Η παρουσίαση των αιτίων και των αποτελεσμάτων τους, είτε αποκομμένων μεταξύ τους, είτε ως αδιαμφισβήτητα και δεδομένα μέσω των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας και των μεθόδων διδασκαλίας λειτουργεί επιβαρυντικά στην «έμφυτη» τάση των μαθητών

⁹²⁴ Shemilt, D. (1980). *History 13-16. Evaluation Study*. Edinburg: Holmes McDougall, σελ. 30. Επίσης και Mulholland, R. & Ludlow, H. (1992). *Teaching the past for the future*. Johannesburg, Cape Town: Perskor, σελ. 28-29.

⁹²⁵ Scott, J. (1990). *Understanding cause and effect. Teaching History Research Group*. London: Longman, σελ. 9. Επίσης και Haydn et al., (1997), ό.π., σελ. 17.

⁹²⁶ Steele, I. (1985). *Developments in History Teaching*, Somerset: Open Books, σελ. 14. Επίσης και Schoeman, S. (2007), ό.π., σελ. 709-710.

⁹²⁷ Mulholland, R. & Ludlow, H. (1992), ό.π., σελ. 28.

να αδυνατούν να αναγνωρίσουν και να εντοπίσουν τον δεσμό ανάμεσα στο αίτιο και το αποτέλεσμα, ακόμα και όταν μπορούν να συλλάβουν το ιστορικό αίτιο ως ιδέα. Όταν οι εκπαιδευτικοί και τα σχολικά εγχειρίδια δεν παρέχουν τις απαραίτητες εξηγήσεις για τις πιθανές αιτιακές ιστορικές συνδέσεις και όταν παρωθούν τους μαθητές να απομνημονεύουν στείρα και επιφανειακά τα ήδη αναγνωρισμένα από τρίτους αίτια των γεγονότων, το πρόβλημα ερμηνείας των ιστορικών φαινομένων διογκώνεται και βαθαίνει.⁹²⁸

Καθίσταται επομένως εμφανής η τριγωνική συσχέτιση μεταξύ μαθητών, διδασκόντων και σχολικών εγχειριδίων. Σε αυτή τη σχέση ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι να σταθεί ως αρωγός και ως καθοδηγητής των μαθητών, έτσι ώστε πριν αυτοί προχωρήσουν στην ανάγνωση του εκπαιδευτικού εγχειριδίου και στην εκμάθηση των όσων αυτό αναφέρει, να έχουν κατανοήσει τα ιδιαίτερα στοιχεία που ο συγγραφέας του εγχειριδίου έλαβε υπόψη του για τη συγγραφή του. Με την καθοδήγηση του διδάσκοντος επομένως, θα πρέπει οι μαθητές να κατανοούν πριν ανατρέξουν στο σχολικό εγχειρίδιο, τους λόγους για τους οποίους καθίσταται ενδιαφέρον το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός, ποιά στοιχεία της αφήγησης του γεγονότος θεωρεί ο εκάστοτε συγγραφέας σημαντικά, ποιά ορισμένα γεγονότα έχουν παραληφθεί, καθώς και τους λόγους για τους οποίους έχουν παραληφθεί τα γεγονότα αυτά, ποιές είναι οι φωνές που δεν ακούστηκαν στην αφήγηση ενός ορισμένου γεγονότος που παρουσιάζεται στο σχολικό εγχειρίδιο, ή που τυχόν δόθηκε πολύ μικρή σημασία σε αυτές, τους λόγους που διαφοροποιούνται ορισμένες αφηγήσεις από άλλες, που αναφέρονται στο ίδιο γεγονός, καθώς και τη διαχρονική προσέγγιση της ιστοριογραφίας για το συγκεκριμένο γεγονός.⁹²⁹

Η δεξιότητα των μαθητών να ερμηνεύουν τα ιστορικά γεγονότα και να τεκμηριώνουν τις θέσεις και τις διαπιστώσεις τους δεν θα πρέπει να συγχέεται με την ικανότητά τους να επιχειρηματολογούν στον καθημερινό τους λόγο για ποικίλα ζητήματα που τους αφορούν εκτός του περιβάλλοντος της σχολικής τάξης ή της σχολικής μονάδας. Από αυτό καθίσταται σαφές ότι η ιστορική σκέψη πρέπει να διακρίνεται από τη γενική σκέψη και ότι η ιστορική γνώση μπορεί και πρέπει να εξασκείται και να ενδυναμώνεται μέσω εξειδικευμένων εργασιών και δραστηριοτήτων. Για τον λόγο αυτό, οι εκπαιδευτικοί πρέπει να αναπτύσσουν στρατηγικές μάθησης που

⁹²⁸ Shemilt, D. (1980)., ό.π., σελ. 33 & 79. Επίσης και Schoeman, S. (2007)., ό.π., σελ.710.

⁹²⁹ Καραμανώλη, Ε. (2019)., ό.π., σελ. 48, 49.

βασίζονται από τη μια στην αναμφισβήτητη ικανότητα των μαθητών να επιχειρηματολογούν και να τεκμηριώνουν τη σκέψη τους, τις οποίες όμως, από την άλλη πρέπει να προσανατολίζουν αποκλειστικά στην ιστορική γνώση και όχι στη γενική.⁹³⁰

Υπό αυτό το θεωρητικό πρίσμα, εξάγεται ότι η ιστορική ερμηνεία διδάσκεται και ότι η πραγμάτωσή της εξαρτάται από την ικανότητα, την επάρκεια, την κατάρτιση και το ταλέντο των εκπαιδευτικών να καλλιεργήσουν την δεξιότητα αυτή στους μαθητές μέσω του σχεδιασμού, της οργάνωσης και της υλοποίησης εργασιών και δραστηριοτήτων. Οι εκπαιδευτικοί μεταξύ άλλων θα πρέπει να διδάξουν και να καταδείξουν στους μαθητές τι είναι σημαντικό να μάθουν στην ιστορία μέσω της αντίληψης των αιτίων, των κινήτρων και των προθέσεων που καθορίζουν μια ανθρώπινη ενέργεια, δηλαδή μέσω της επεξηγηματικής κατανόησης.⁹³¹

⁹³⁰ Voss, J.F. & Carretero, M. (1994). *Cognitive and instructional Processes in History and the Social Sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, σελ. 12

⁹³¹ Benton, T. & Craib, I. (2001). *Philosophy of Social Science. The philosophical foundation of social thought*. Hampshire: Palgrave, σελ. 181.

6.7 Ιστορία και Χρόνος

Η ερμηνεία και η κατανόηση της ιστορίας εξαρτάται, εκτός από τη συνειδητοποίηση της αιτιακής διάστασής της και από την αντίληψη του χρόνου. Ο χρόνος ανάγεται σε στοιχείο-κλειδί της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας, καθώς από αυτό εξαρτάται ο βαθμός της ιστορικής κατανόησης. Η αντίληψη του χρόνου πραγματώνεται από τη διάκριση των χρονικών βαθμίδων, η οποία αποτελεί κεφαλαιώδες στοιχείο της κατανόησης της ιστοριογραφίας.⁹³² Η ιδιαιτερότητα της σχέσης της ιστορίας με τον χρόνο έγκειται στο γεγονός ότι η πρώτη βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη δεύτερη. Σε αυτήν ακριβώς την αδιαμφισβήτητη σύνδεση τεκμηριώνεται η λανθασμένη έλλειψη ανάγκης συνεξέτασης της ιστορικής με τη σύγχρονη σκέψη. Παρόλα αυτά, η κατανόηση του χρόνου κρίνεται παραπάνω από επιβεβλημένη στο πλαίσιο του μαθήματος της ιστορίας. Σύμφωνα με ερευνητικές μελέτες, τα παιδιά φαίνεται ότι μπορούν να αντιληφθούν την αίσθηση του χρόνου από την ηλικία των οκτώ (8) και πάνω, ενώ συνειδητοποιούν και μπορούν να διακρίνουν τις ιστορικές περιόδους κατά την ηλικία 9-11.⁹³³

Στο πλαίσιο της διδακτικής της ιστορίας η αντίληψη του ιστορικού χρόνου πετυχαίνεται κατά τα πρώιμα χρόνια της ενασχόλησης του παιδιού με το εν λόγω μαθησιακό αντικείμενο, μέσω της αξιοποίησης των εικόνων. Ο εμπλουτισμός των εγχειριδίων και του μαθήματος με εικόνες που αναπαριστούν αντιπροσωπευτικά στοιχεία του υπό έρευνα ιστορικού περιεχομένου ή της εξεταζόμενης ιστορικής περιόδου, συμβάλλει επιτυχώς στην καλλιέργεια της αντίληψης του ιστορικού χρόνου από πλευράς μαθητών. Η αξιοποίηση των οπτικών αναπαραστάσεων ως τεκμήρια ιστορικής γνώσης και κατανόησης του ιστορικού χρόνου θα πρέπει να γίνεται με προσεκτικό τρόπο, προκειμένου να αποφεύγονται οι ανακρίβειες που μπορούν να οδηγήσουν σε λανθασμένες διαπιστώσεις. Τέτοιες απεικονιστικές ιστορικές πηγές είναι οι φωτογραφίες, οι χάρτες, τα έργα τέχνης, οι εικόνες φυσικών και αστικών τοπίων, τα

⁹³² Γιαννόπουλος, Γ. (1997)., ό.π., σελ. 43.

⁹³³ Barton, K. C., & Levstik, L. S. (1996). "Back when God was around and everything": Elementary children's understanding of historical time. *American Educational Research Journal*, 33(2), 419–454. <https://doi.org/10.2307/1163291>. Επίσης και Βακαλούδη, Δ., Α. (2001)., ό.π., σελ. 81, και Βακαλούδη, Δ., Α. (2003)., ό.π., σελ. 22.

αρχαιολογικά ευρήματα, κάθε είδος ενημερωτικό οπτικό υλικό τοπικής ή γενικής ιστορίας κ.ά. Ενισχυτικά σε αυτά επιδρά η χρησιμοποίηση εναλλακτικών τεκμηρίων στο πλαίσιο του μαθήματος, όπως είναι οι συνεντεύξεις, τα κείμενα (λογοτεχνικά, περιγραφικά, δημοσιογραφικά κ.ά.), τα οποία, αν και δεν παραπέμπουν ευθέως σε οπτικές αναπαραστάσεις, είναι δυνατό να αφορούν σε οπτικές εμπειρίες, που μπορούν να σαρκωθούν από οποιονδήποτε αναγνώστη, θεατή, ακροατή κ.ά. Μέσω της οπτικής επαφής με τις ιστορικές πηγές, οι μαθητές ενεργοποιούνται, παρωθούνται και διευκολύνονται να αντιληφθούν τις χρονικές διαβαθμίσεις στη πορεία της ιστορίας, θέτουν τις χρονολογίες που μαθαίνουν σε ένα ρεαλιστικό και από υπόβαθρο και έτσι δύνανται να καταλάβουν πραγματικά τι συνέβη πριν από πολλά χρόνια.⁹³⁴

⁹³⁴ Barton K., C. & Levstik, L., S. (1996), ό.π., σελ. 425-454. Επίσης και Βακαλούδη, Δ., Α. (2001), ό.π., σελ.81-82, και Βακαλούδη, Δ., Α. (2003), ό.π., σελ. 22.

6.8 Η Διδακτική της Ιστορίας και η «Ενσυναίσθηση»

Θεμελιώδες στοιχείο για την επίτευξη της ιστορικής γνώσης και της ερμηνείας των παρελθοντικών γεγονότων και φαινομένων είναι η δυνατότητα του ανθρώπου να εξηγήει την ανθρώπινη εμπειρία, να εμβαθύνει στην ουσία των πραγμάτων και να καλλιεργεί την ενσυναίσθηση. Η έννοια της ενσυναίσθησης, όπως αναφέρθηκε και σε άλλα σημεία του παρόντος κεφαλαίου είναι καταλυτική στη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας. Τα παιδιά διαθέτουν την έμφυτη ικανότητα να προσεγγίζουν με τη φαντασία, τη ψυχή, το νου και το συναίσθημά τους τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις του παρελθόντος και έτσι μεταβαίνουν νοερά και αυτόματα από το παρόν, στο παρελθόν και έπειτα στο μέλλον.⁹³⁵ Αυτού του είδους η προσέγγιση επιτρέπει στα άτομα να «βιώνουν» εμπειρικά τις ζωές των ανθρώπων του παρελθόντος, να «αισθάνονται» ό,τι και αυτοί, να «σκέφτονται» όπως αυτοί, να «ενεργούν» με τον ίδιο τρόπο και να αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα όπως αυτοί. Η δυνατότητα ερμηνείας της ζωής και των πράξεων των άλλων, μέσω της αυτό-επίγνωσης του «εγώ» του ερευνητή, ονομάζεται «ενσυναίσθηση» και σήμερα αποτελεί ένα βασικό διανοητικό και ζωτικής σημασίας ερευνητικό εργαλείο, που συμβάλλει στην κατάκτηση της ιστορικής γνώσης, αλλά κυρίως στην κατανόηση της ιστορίας εν γένει.⁹³⁶

Ο όρος «ενσυναίσθηση» τέθηκε στο επίκεντρο της φιλοσοφίας των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν ο ψυχολόγος Theodor Lipps (1851-1914) θέλησε να αποδώσει την ψυχική κατάσταση ενός υποκειμένου, το οποίο απορροφάται από τα βασικά στοιχεία ενός παρελθοντικού γεγονότος, από τις δράσεις και τις πράξεις ενός ιστορικού προσώπου ή από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός αντικειμένου του παρελθόντος, και εν τέλει χάνει τη συναίσθηση του εαυτού του. Η ενσυναίσθηση αναπτύσσεται χωρίς τη χρήση λεκτικών κωδίκων ή γλωσσικών σχημάτων και σε καμία περίπτωση δεν προκύπτει ως απόρροια

⁹³⁵ Shemilt, D. (1984). Beauty and the philosopher. Empathy in history and classroom. In: Dickinson, A.K., Lee, P.J. & Rogers, P.J. (eds), *Learning history*. London: Heinemann, σελ. 39-83. Επίσης και Λαμπροπούλου, Ν. (1998). *Ενσυναίσθηση και Αισθητική Εμπειρία*. Αθήνα, σελ. 19-26. Επίσης και Φραγκάκη, Μ. (2004). Εικονικό Μουσείο. Μια ενσυναισθητική προσέγγιση του ιστορικού γίνεσθαι. Πρακτικά 1^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημονικής Ένωσης Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τη Διάδοση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας, *Η αξιοποίηση των Νέων Τεχνολογιών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*. Αθήνα, σελ. 1-4.

⁹³⁶ Portal, C. (1983). Empathy as an Aim for Curriculum: Lesson from History. *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 15, (3), σελ. 303-310.

πρότερων βιωματικών εμπειριών. Ουσιαστικά αποτελεί ένα είδος διανοητικής και ψυχοσυναισθηματικής επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων ανεξαρτήτως των περιορισμών που θέτει ο χωροχρόνος, η οποία τροφοδοτείται κυρίως μέσω των έργων τέχνης⁹³⁷. Μέσω της επικοινωνίας αυτής είναι δυνατή η κατανόηση των πεποιθήσεων, των ιδεών, των προθέσεων και των δράσεων των ατόμων. Για την πραγμάτωσή της, δηλαδή την επίτευξη της ενσυναίσθησης, απαιτείται η φαντασική και όχι η πραγματική παρέμβαση του εαυτού του ερευνητή στον ιστορικό χρόνο που τίθεται υπό εξέταση ανεξαρτήτως βαθμίδας. Ο ερευνητής εκπορεύεται από τη δυναμική που διαθέτει ως παροντική ύπαρξη, προκειμένου να ‘ανα-βιώσει’ και να ‘ανα-δομήσει’ την πραγματικότητα που επιχειρεί να ερμηνεύσει. Ουσιαστικά, το εγώ του ερευνητή μεταβαίνει στην ιστορική περιοχή και εποχή που τον ενδιαφέρει μέσω της ενσυναισθητικής παρέμβασης, έρχεται σε επαφή με τους άλλους, γνωρίζει και κατανοεί την ψυχοσυναισθηματική και διανοητική τους κατάσταση, λαμβάνοντας υπόψη τις επικρατούσες συνθήκες και δεδομένα και ενεργοποιεί τα συναισθήματα και τις διανοητικές διεργασίες, έτσι ώστε να μοιραστεί τις ίδιες σκέψεις και τα αισθήματα των ανθρώπων αυτών.⁹³⁸

Στη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας η ενσυναίσθηση αναδεικνύεται σε βασικό στόχο των σχεδιασμένων εργασιών και δραστηριοτήτων ιστορικής έρευνας, έτσι ώστε οι μαθητές σταδιακά να κατακτήσουν τη δεξιότητα να ερμηνεύουν το παρελθόν μέσω της κατανόησης των διαφορών της καθημερινότητας, των συνθηκών διαβίωσης και του πολιτισμού μεταξύ της υπό εξέταση εποχής και της σύγχρονης πραγματικότητας. Η βιωματική εμπειρία των προβλημάτων, των αναγκών, των σκέψεων, των συναισθημάτων, των επιδιώξεων και των επιθυμιών των ιστορικών προσώπων από πλευράς των εκπαιδευόμενων, συμβάλλει αναμφίβολα στην κατανόηση της ουσίας και του περιεχομένου των ιστορικών φαινομένων. Με την ενσυναίσθηση ως φαντασική προβολή και διείσδυση του «εγώ» των μαθητών στο εγώ των ιστορικών προσώπων δημιουργείται η πεποίθηση και η αίσθηση ότι κάθε στιγμή του παρελθόντος είναι δυνατό να «μεταφερθεί» φαντασικά στο παρόν, να διερευνηθεί και ερμηνευτεί μέσα σε αυτό το πλαίσιο.⁹³⁹

⁹³⁷ Φραγκάκη, Μ. (2004)., ό.π., σελ. 1-4. Επίσης και Πατρωνίδου, Δ. & Χαρπαντίδου, Ζ. (2015). Η συμβολή της ενσυναίσθησης στην ιστορική κατανόηση. *Εκπαιδευτικός Κύκλος*, Τόμ.3, Τεύχ.3, Έτος 3, 97-111, σελ. 100-106.

⁹³⁸ Low-Beer, A. (1989). Empathy and history, *Teaching History*, Vol.55, σελ. 8-12.

⁹³⁹ Φραγκάκη, Μ. (2004)., ό.π., σελ. 1-4. Επίσης και Πατρωνίδου, Δ.& Χαρπαντίδου, Ζ. (2015)., ό.π., σελ. 100-106.

Όπως προαναφέρθηκε στην παρούσα ενότητα ο όρος «ενσυναίσθηση» πρωτοεμφανίστηκε και χρησιμοποιήθηκε κατά τον 19^ο αιώνα. Ωστόσο, στον χώρο των κοινωνικών επιστημών και συγκεκριμένα στο επιστημονικό πεδίο της ιστορίας βρήκε εφαρμογή κατά τη δεκαετία του 1960, όταν και δόθηκε έμφαση στον εκσυγχρονισμό της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας και στη μετάβαση από την ιστορική γνώση ως βασική σκοποθεσία, στην ιστορική κατανόηση. Για την επίτευξη της ιστορικής αυτής κατανόησης, η οποία εξαρτάται από την ιστορική ερμηνεία, εισήχθησαν οι έννοιες της δημιουργικής φαντασίας και της ενσυναισθητικής ανάπλασης. Λόγω της φύσης της ιστορίας, η εξήγηση των ιστορικών φαινομένων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω γενικεύσεων ή εφαρμογών κανόνων λόγω της μοναδικότητας που χαρακτηρίζεται τα ιστορικά γεγονότα. Συνεπώς, δεν είναι δυνατό να γίνουν κατηγοριοποιήσεις ή ταξινομήσεις των γεγονότων, τα οποία νοηματοδοτούνται και ερμηνεύονται βάσει συγκεκριμένων παραμέτρων, που αφορούν συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, ορισμένες ιστορικές δράσεις, συγκεκριμένες επιδιώξεις, κίνητρα, προθέσεις και προσωπικούς στόχους ενός ατόμου ή ενός συνόλου ατόμων. Η σημασιодότηση και ερμηνεία των δράσεων των ιστορικών υποκειμένων είναι μια διανοητική διεργασία που βασίζεται στην αναζήτηση και τον εντοπισμό της σύνδεσης αιτίου και αποτελέσματος, που συμβάλλει καταλυτικά στην επιτυχία της ιστορικής κατανόησης. Η εν λόγω διαδικασία καθίσταται αποτελεσματικότερη όταν ο ερευνητής, ο μελετητής και, εν προκειμένω, ο μαθητής μεταφερθεί στην κατάσταση του ιστορικού υποκειμένου, το οποίο δρα και ενεργεί στην υπό εξέταση ιστορική περίοδο.⁹⁴⁰

6.8.1 Η 'Ιστορική Ενσυναίσθηση' – Η θεωρητική προσέγγιση

Η διανοητική και ψυχοσυναισθηματική αυτή μετάβαση του παροντικού υποκειμένου στην κατάσταση του ιστορικού υποκειμένου, στη διεθνή βιβλιογραφία αποδίδεται με τον όρο «ιστορική ενσυναίσθηση» και πρόκειται για τη νοητική διεργασία που αποσκοπεί στη σύλληψη, την κατανόηση και την ερμηνεία, των συναισθημάτων, των σκέψεων, των προσδοκιών, των αξιών, των κινήτρων και των προθέσεων του ιστορικού υποκειμένου, το οποίο προβαίνει σε πράξεις που επηρεάζουν

⁹⁴⁰ Λεοντσίνης, Γ. Ν. (1999). *Ιστορία - περιβάλλον και η διδακτική τους*. Αθήνα: Καρδαμίτσα, σελ. 125.

τα γεγονότα.⁹⁴¹ Μέσω της μετάβασης αυτής, ο ερευνητής ή ο μαθητής επιδιώκει να ‘ανα-βιώσει’ τον ιστορικό χωροχρόνο, όπου έδρασαν τα ιστορικά υποκείμενα και έλαβαν χώρα τα υπό εξέταση ιστορικά γεγονότα. Η απήχηση που έτυχε και τυγχάνει η θεωρία της ενσυναίσθησης στην κατανόηση της ιστορίας και την κατάκτηση της ιστορικής γνώσης δεν σημαίνει ότι η ιστορική ενσυναίσθηση δεν αξιολογήθηκε αρνητικά από μερίδα μελετητών.⁹⁴² Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής, προτάθηκε η αντικατάσταση της όρου «ενσυναίσθηση» από εκείνον της «λογικής κατανόησης», ο οποίος στοιχειοθετήθηκε εννοιολογικά βάσει των δευτερευουσών δομικών εννοιών.⁹⁴³

Ως τρόπος προσέγγισης, ερμηνείας και κατανόησης της ιστορίας, καθώς επίσης και δόμησης της ιστορικής σκέψης, η ενσυναίσθηση αφορά στη δεξιότητα των μαθητών και των ερευνητών να ανακαλύπτουν τρόπους για να αξιολογήσουν, να εκτιμήσουν και να κρίνουν τις ιδέες, τις στάσεις και τις πεποιθήσεις άλλων ανθρώπων, ανεξαρτήτως αν έζησαν στο παρελθόν, αν ζουν στο παρόν ή αν θα ζήσουν στο μέλλον σε συγκεκριμένο χωροχρόνο. Στο πλαίσιο της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας, ο μαθητής αναπτύσσει την ενσυναίσθηση μέσα από εξειδικευμένες εργασίες και δραστηριότητες, που τον βοηθούν να προσεγγίζει διανοητικά, συναισθηματικά και φαντασιακά, τις εκφάνσεις του ιστορικού γίνεσθαι και των εσωτερικών δεδομένων του περιεχομένου που μελετά. Μέσω της ενεργοποίησης της ενσυναίσθησης, ο μαθητής καταφέρνει να μεταφέρει το παρελθόν στο παρόν και έτσι διευκολύνεται στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει, να κατανοήσει και να επεξηγήσει τα ιστορικά γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις. Όταν ο μαθητής φτάνει σε υψηλά επίπεδα ενσυναίσθησης συνεπάγεται ότι συλλαμβάνει τον ιστορικό χρόνο, τον τόπο, το περιεχόμενο και την ουσία των παρελθοντικών φαινομένων, με ενεργοποίηση των διανοητικών και φαντασιακών ικανοτήτων του.⁹⁴⁴

⁹⁴¹Lee, P.J. (1978). Explanation and Understanding in History. In: Dickinson, A.K. & Lee, P.J. (eds), *History Teaching and Historical Understanding*, London: Heinemann Education Books, σσ. 72-93. Επίσης και Dickinson, A.K. & Lee, P.J. (1978). Making sense of History. In: Dickinson, A.K., Lee, P.J. & Rogers, P.J. (eds), *Learning History*, London: Heinemann Educational Books, σσ.117-153. Επίσης και Shemilt, D. (1984)., ό.π., σελ. 39-83. Επίσης και Λεοντσίνης, Γ., Ν. (1999)., ό.π., σελ. 123-148. Επίσης και Ρεπούση, Μ. (2000)., ό.π., σελ. 191-200.

⁹⁴² Knight, P. (1989). Empathy: Concept, Confusion and Consequences in a National Curriculum. *Oxford Review of Education*, Vol,15, (1), σελ. 41-53.

⁹⁴³ Λεοντσίνης Γ. (1999). Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της Ιστορίας, Σεμινάριο 21 – Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ (123-148), σελ. 126-127. Επίσης και Ρεπούση, Μ. (1999). "Νέες προσεγγίσεις στη διδασκαλία της ιστορίας: η περίπτωση της εκπαιδευτικής τεχνολογίας", Σεμινάριο 21 – Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ. (σελ. 244 – 267), σελ. 251.

Όταν οι μαθητές μπαίνουν στη θέση ενός άλλου, στο πλαίσιο της διδασκαλίας της ιστορίας ουσιαστικά ‘ανα-βιώνουν’ τις εμπειρίες των ιστορικών υποκειμένων, μεταφέρουν το «εγώ» τους στο «εγώ» των ιστορικών προσώπων, αναλαμβάνουν να διαδραματίσουν έναν ρόλο που παραπέμπει σε έναν ιστορικό χαρακτήρα ανεξαρτήτως αν αυτός είναι υπαρκτός ή φανταστικός. Η διανοητική, η ψυχοσυναίσθηματική και η φανταστική μεταφορά της προσωπικότητας του μαθητή στην προσωπικότητα ενός άλλου συνεπάγεται την αντίληψη του ιστορικού γίνεσθαι μέσα από την κατάσταση του υποκειμένου αυτού. Η ιδιαιτερότητα της ενσυναίσθησης έγκειται, όχι μόνο στην ταύτιση του εαυτού του μαθητή με εκείνον των ιστορικών προσώπων, αλλά στη σύνθεση των προσωπικών εμπειριών του με τις ιδέες, τις αντιλήψεις, τις πεποιθήσεις και τις καταστάσεις του παρελθόντος, τις οποίες θα αντιμετώπιζε μάλλον επιφανειακά και πολλές φορές επιπόλαια.⁹⁴⁵

6.8.2 Η πραγμάτωση της Ιστορικής Ενσυναίσθησης στη Διδασκαλία

Η κατάσταση της ιστορικής ενσυναίσθησης, η οποία είναι ταυτόχρονα διανοητική και ψυχοσυναίσθηματική, πραγματώνεται, όταν οργανώνονται και υλοποιούνται εργασίες και δραστηριότητες ιστορικής έρευνας, όπου οι μαθητές μετασχηματίζονται σε δρώντα υποκείμενα, τα οποία φέρουν παρόμοια χαρακτηριστικά γνωρίσματα με τους χαρακτήρες που εμπλέκονται στα υπό εξέταση ιστορικά γεγονότα. Οι μαθητές αντικαθιστούν το «εγώ» τους με το «εγώ» των άλλων και εμβαθύνουν στη διανοητική και πνευματική υπόσταση των υποκειμένων του παρελθόντος, έτσι ώστε να κατανοήσουν και να σημασιοδοτήσουν τα ιστορικά φαινόμενα. Η αξιοποίηση των πηγών και των τεκμηρίων συνεπικουρεί στη σύλληψη των πράξεων, των αξιών και των γνώσεων των ιστορικών υποκειμένων από πλευράς μαθητών, οι οποίοι σταδιακά δύνανται να συνδέουν τις προσωπικές τους εμπειρίες, τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πεποιθήσεις του με τα ιστορικά πεπραγμένα. Οι ασκήσεις ενσυναίσθησης που υλοποιούνται εντός και εκτός σχολικού περιβάλλοντος διευκολύνουν την «άμεση»

⁹⁴⁴Lee, P., J. (1992)., ό.π., σελ. 69-73. Επίσης και Μαστορίδης, Γ. (1999). Η έννοια της ολότητας στα διδακτικά εγχειρίδια της Ιστορίας Δημοτικού και Γυμνασίου. Δραστηριότητες στο μάθημα της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Σεμινάριο 21 - Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. *Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ (106-113). Επίσης και Βακαλούδη, Α., Δ. (2003)., ό.π., σελ. 15-16.

⁹⁴⁵ Καλογηράτου, Ε. (1999). Τα στάδια της ενσυναίσθησης κατά τον Denis Shemilt και η διδασκαλία της ιστορίας, Σεμινάριο 21 - Πανελλήνιος Σύλλογος Φιλολόγων. *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ. (149-155), σελ. 152. Επίσης και Λεοντσίνας, (1999α), ό.π., σελ. 123-148.

παρατήρηση του τρόπου ζωής περασμένων ιστορικών εποχών, ο οποίος είναι άγνωστος στους μαθητές, γεγονός που ενδεχομένως τους προκαλέσει αρνητικά συναισθήματα. Για τον λόγο αυτό, οι εκπαιδευόμενοι κρίνεται απαραίτητο να κατανοήσουν εκ των προτέρων τα στοιχεία του παρελθόντος, αφήνοντας στο περιθώριο στερεοτυπικές σκέψεις ή θέσεις, οι οποίες τις περισσότερες φορές δεν αποτελούν προσωπικές επιλογές. Καταλυτικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία διαδραματίζει ο εκπαιδευτικός, ο οποίος θα πρέπει να καθοδηγήσει τους μαθητές να διακρίνουν το σύγχρονο από το πεπερασμένο, το παροντικό από το παρελθοντικό, τα ουσιώδη από τα ανούσια σε μια συγκεκριμένη εποχή.⁹⁴⁶

Οι δραστηριότητες που αποσκοπούν στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, σχεδιάζονται και οργανώνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να εξελίσσεται μια σταδιακή διαδικασία που εκκινεί με τη συνειδητοποίηση ότι το παρελθόν δεν είναι «κατώτερο» του παρόντος και ολοκληρώνεται με την κατανόηση των σημαινόντων όρων «αιτιότητα», «τυχαίο», «σκοποθεσία» και «στοχοθέτηση» κ.ά. Εν τω μεταξύ των δύο ανωτέρω σταδίων, η ενσυναίσθηση εξελίσσεται με την εξασφάλιση των κινήτρων για διανοητική και ψυχοσυναισθηματική εγρήγορση των ιστορικών υποκειμένων, οι οποίοι δρουν με παρόμοιο τρόπο με τους σύγχρονους ανθρώπους με την αντίληψη ότι η ιστορία δημιουργείται από τους ανθρώπους, άρα η μετάβαση των μαθητών στις ζωές των ιστορικών προσώπων τους φέρνει σε επαφή και τέλος με την αναγνώριση της δυσκολίας που έγκειται στην προσπάθεια του ανθρώπου να «μπει στη θέση» του ιστορικού χαρακτήρα, καθώς ο άνθρωπος του παρόντος καλείται να αφήσει στο περιθώριο της σκέψης του τη σύγχρονη οπτική του κόσμου και να ασπαστεί μια ξεπερασμένη, αναχρονιστική και παρωχημένη, με την οποία μάλιστα μπορεί να διαφωνεί σε βάθος.⁹⁴⁷ Σύμφωνα με την Καλογηράτου, οι δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στο ενδοσχολικό ή εξωσχολικό περιβάλλον για την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης των μαθητών θα πρέπει να εξυπηρετούν δύο σκοπούς.⁹⁴⁸ Από τη μια, θα συμβάλλει στον επανακαθορισμό των ατομικών και συλλογικών βασικών εννοιών, που επικρατούσαν στην υπό εξέταση ιστορική περίοδο από το κυρίαρχο πληθυσμιακό σύνολο και από την άλλη, θα στοχεύει στην ανάλυση του ιστορικού ρόλου του ανθρώπου διαχρονικά. Ουσιαστικά, στο πλαίσιο της κατασκευής και της εξέλιξης της

⁹⁴⁶ Καλογηράτου, Ε. (1999), ό.π., σελ. 151-152. Επίσης και Λεοντσίνης, Γ. (1999α), ό.π., σελ. 125-126 & 128-129.

⁹⁴⁷ Shemilt, D. (1984), ό.π., σελ. 39-83.

⁹⁴⁸ Καλογηράτου, (1999), ό.π., σελ. 149-155.

ενσυναίσθησης στο πλαίσιο της διδακτικής της ιστορίας το ενδιαφέρον του εκπαιδευόμενου ύστερα από καθοδήγηση του εκπαιδευτικού θα πρέπει να εστιαστεί στο «ποιες ήταν οι προθέσεις και οι πράξεις των ανθρώπων», «τι έγινε εν τέλει», «γιατί οι άνθρωποι προέβησαν στις συγκεκριμένες πράξεις», «γιατί εν τέλει έγινε αυτό που έγινε».

Τέτοιες δραστηριότητες που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης μεταξύ των μαθητών στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας, αφορούν κυρίως στην αξιοποίηση των ιστορικών πηγών και τεκμηρίων. Ιδιαίτερος αποτελεσματική ως προς αυτό, κρίνεται η μελέτη των μαρτυριών και των βιογραφικών αφηγήσεων, η οποία συνδυαστικά με την έρευνα πεδίου και την αυτοψία του περιβάλλοντος δημιουργεί τις προϋποθέσεις για βαθειά κατανόηση των σκέψεων, των συναισθημάτων και των προθέσεων των ιστορικών προσώπων. Παράλληλα, θετικά επιδρούν οι εργασίες βιωματικού χαρακτήρα, όπως είναι το θεατρικό παιχνίδι, η άσκηση της καλλιτεχνικής δημιουργικότητας, η αξιοποίηση της ιστορικής πεζογραφίας και ποίησης, οι επισκέψεις σε αρχαιολογικούς χώρους, σε χώρους τέχνης και σε μουσεία, οι προβολές ταινιών με ιστορικό περιεχόμενο, η διενέργεια συνεντεύξεων και η προφορική ιστορία, καθώς συμβάλλουν στον εμπλουτισμό των εμπειριών του μαθητή, οι οποίες διευρύνουν τους ορίζοντες και τα πνευματικά τους όρια και τους βοηθούν να συλλάβουν την ιστορία και τα ιστορικά φαινόμενα από άλλη οπτική. Από τα ανωτέρω, καθίσταται σαφές ότι καλλιέργεια της ενσυναίσθησης στους εκπαιδευόμενους εξαρτάται από την ποιότητα των αξιοποιούμενων τεκμηρίων και πηγών, από τη μεθοδολογία χρήσης τους (προφορικός, γραπτός, μέσω διαλόγου ή συζήτησης, στο σύνολο της τάξης ή μεμονωμένα, με την χρήση τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας κ.ά.) μπορεί να λάβει χώρα μόνο σε εκπαιδευτικά περιβάλλοντα, όπου εφαρμόζονται οι διδακτικές αρχές της ενεργητικής και της συμμετοχικής μάθησης.⁹⁴⁹

⁹⁴⁹ Λεοντσίνης, Γ. (1999α), ό.π., σελ. 139-140.

6.9 Η Διδασκαλία των Πηγών στο Μάθημα της Ιστορίας

Στην ενότητα που προηγήθηκε, διατυπώθηκε ρητώς ότι η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, από την οποία καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό η κατάκτηση της ιστορικής γνώσης εξαρτάται από την αποτελεσματικότητα των εργασιών, των ασκήσεων και των δραστηριοτήτων, που σχεδιάζονται και υλοποιούνται από τους εκπαιδευτικούς εντός και εκτός της τάξης. Παράλληλα, επισημάνθηκε ότι σημαντικό ρόλο στις εν λόγω εργασίες διαδραματίζει η ποιότητα των πηγών και των τεκμηρίων, καθώς επίσης η αξιοπιστία και η επάρκεια των πληροφοριών που παρέχουν κατά την αξιοποίησή τους. Υπό αυτό το πρίσμα, η αξία των ιστορικών τεκμηρίων και πηγών επηρεάζει στο σύνολό της τη διδακτική του μαθήματος, αλλά και τη στάση των ίδιων των μαθητών απέναντι στην ιστορία εν γένει. Η διεθνής και εγχώρια βιβλιογραφία ουσιαστικά επιβεβαιώνει την ανωτέρω θέση, τεκμηριώνει την κοινή αντίληψη ότι η αξιοποίηση των πηγών αναβαθμίζει την ποιότητα του μαθήματος και επισημαίνει ότι στα εκπαιδευτικά συστήματα που κυριαρχούν οι σύγχρονες παιδαγωγικές πρακτικές το μάθημα της ιστορίας διδάσκεται με χρήση ποικίλων ιστορικών τεκμηρίων.⁹⁵⁰

Με την αξιοποίηση των ιστορικών πηγών και τεκμηρίων στη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας, από τη μια συνεπάγεται ότι εφαρμόζονται σύγχρονες διδακτικές μέθοδοι και έτσι το μαθησιακό αντικείμενο παύει να αποτελεί μέσο μεταβίβασης στείρων και επιφανειακών ιστορικών γνώσεων και από την άλλη ότι η συνολική διαδικασία εστιάζει στην ανάπτυξη των νοητικών, των κριτικών, των επικοινωνιακών και των γνωσιακών δεξιοτήτων των μαθητών, προκειμένου να αναπτύξουν με την ιστορία μια βιωματική σχέση. Όταν γίνεται λόγος για προσωπική «βίωση» της ιστορίας από πλευράς μαθητών, εννοείται η εμβάθυνση στις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πράξεις των ιστορικών υποκειμένων, άρα και στην ουσία των ιστορικών γεγονότων και η συνειδητοποίηση ότι η σύγχρονη επιστήμη της ιστορίας

⁹⁵⁰ Νάκου, Ε. (2000). *Τα παιδιά και η Ιστορία, Ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 59-61. Επίσης και Λεοντσίνης Γ. & Ρεπούση Μ. (2001). *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, σελ. 104. Επίσης και Mattozzi, I. (2006). *Εκπαιδύοντας Αναγνώστες Ιστορίας*. Θ. Κάββουρα (Επιμ.). Π. Σκόνδρας (μτφρ). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 105-106. Επίσης και Σμυρναίος, Α. (2008). *Η διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 170-171.

βρίσκεται σε μια συνεχή και διαχρονική αλληλεπίδραση με το ιστορικό γίνεσθαι. Στο πλαίσιο της αξιοποίησης των πηγών στη διδακτική της ιστορίας κρίνεται επιβεβλημένη η ενδελεχής μελέτη, ανάλυση και κυρίως ο προσεκτικός έλεγχος, προκειμένου να επιλεγούν οι κατάλληλες μέθοδοι χρήσης τους, έτσι ώστε να αναδειχθούν σε αποτελεσματικά εργαλεία για την ανάπτυξη ικανοτήτων ερμηνείας των ιστορικών φαινομένων, της κριτικής και της ιστορικής σκέψης.⁹⁵¹

Τα ιστορικά τεκμήρια μπορεί να είναι πρωτογενή ή δευτερογενή. Τα πρώτα αφορούν στις πηγές που είναι σύγχρονες της υπό εξέταση ιστορικής εποχής, ενώ τα δεύτερα περιλαμβάνουν όλα τα ιστορικά στοιχεία που χρονολογούνται μετά αυτή. Με το πέρας των χρόνων και την εξέλιξη της επιστήμης της ιστορίας, η έννοια του ιστορικού τεκμηρίου έχει διευρυνθεί σημαντικά, καθώς σήμερα εντοπίζεται μια πληθώρα ιστορικών πηγών. Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, ο προσδιορισμός μιας πηγής ως «πρωτογενή» ή «δευτερογενή» δεν αξιολογείται ως ικανοποιητικός για να την εντάξει σε μια κατατοπιστική τυπολογική κατηγορία.⁹⁵² Εξάλλου, η διαφορά των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών, στις οποίες συγκαταλέγεται και η ιστορία, από τις φυσικές επιστήμες, η απουσία συγκεκριμένων κανόνων και νορμών και η έλλειψη ιστορικών και εκπαιδευτικών κριτηρίων δυσχεραίνουν σημαντικά οποιαδήποτε προσπάθεια ταξινόμησης των πολυποίκιλων και πολλαπλών ιστορικών τεκμηρίων. Οι ιστορικές πηγές σήμερα μπορούν να διακριθούν σε αντικείμενα καθημερινής ζωής, σε έργα τέχνης, σε οπτικά, ηχητικά και οπτικοακουστικά ντοκουμέντα, σε γραπτές και ηλεκτρονικές πηγές, σε χάρτες, γραφήματα και πίνακες, σε απεικονίσεις τοπίου και σε φωτογραφίες.⁹⁵³

Η συμπερίληψη των πηγών στη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας και η μεθοδολογία της διδασκαλίας και της αξιοποίησής τους στο πλαίσιο των παραδόσεων,

⁹⁵¹ Ηλιοπούλου, Ι. (2006). Η θεωρία του Jörg Rüsen για την ιστορική συνείδηση. Στο Κόκκινος, Γ. & Νάκου, Ε. (επιμ.). *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21^{ου} αιώνα*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 73-103.

⁹⁵² Σμυρναίος, (2008), ό.π., σελ. 170-171. Επίσης και Μιχαηλίδης, Ι. & Τερζίδης, Σ. (2010). Προκαταρκτικά ευρήματα από μια εν εξελίξει έρευνα για τη Διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση WEB 2.0 εργαλείων. Στο: Κολτσάκης, Β., Σαλονικίδης, Γ., Δοδοντσής, Μ. (επιμ.), *Πρακτικά 2^{ου} Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Ημαθίας με θέμα «Ψηφιακές και Διαδικτυακές Εφαρμογές στην Εκπαίδευση»*. Βέροια-Νάουσα, σελ. 535-546.

⁹⁵³ Ρεπούση, Μ. (2004), ό.π., σελ. 279-335. Επίσης και Μαυροσκούφης, Δ., Κ. (2005β). *Η ιστορία μέσα και έξω από το σχολείο*. Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης. Υλικό από τη σειρά των έξι ημερίδων, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2004. Ανακτήθηκε στις 27 Αυγούστου 2018 από: <http://archeia.moec.gov.cy/sm/252/his54.pdf>, σελ. 1-4.

βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τους προσδοκώμενους στόχους, με τους σκοπούς του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών και με τον βαθμό εστίασης στην ανάπτυξη της κριτικής και της ιστορικής σκέψης. Στις περιπτώσεις των εκπαιδευτικών συστημάτων που εφαρμόζονται οι αρχές της ανακαλυπτικής, της συμμετοχικής, της αυθεντικής και της βιωματικής μάθησης, για την επίτευξη της βαθύτερης δυνατής κατανόησης των ιστορικών φαινομένων, οι μαθητές ως άλλοι ιστορικοί ερευνητές θα πρέπει να υποβάλλουν τα διαθέσιμα ιστορικά τεκμήρια σε κριτικό έλεγχο, να τα διασταυρώσουν για να διαπιστώσουν την αξιοπιστία και την καταλληλότητά τους, προκειμένου να τα χρησιμοποιήσουν στην έρευνά τους και να εξάγουν τα πορίσματά τους. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή έκβαση αυτής της διδακτικής μεθόδου αποτελεί η κατάρτιση, η επάρκεια γνώσεων και ετοιμότητα των εκπαιδευτικών, προκειμένου να καταστήσουν διαθέσιμο στους μαθητές, κάθε ωφέλιμο στοιχείο που παρέχει η αξιοποίηση των ιστορικών τεκμηρίων.⁹⁵⁴

Η αναγκαιότητα της επαρκούς κατάρτισης των εκπαιδευτικών και της στοχευμένης οργάνωσης του σχεδίου μαθήματος και του διδακτικού σεναρίου, με υλοποίηση εξειδικευμένων ασκήσεων και δραστηριοτήτων, καταδεικνύει ότι η αξιοποίηση των ιστορικών τεκμηρίων δεν είναι συγκυριακή ή τυχαία. Αντίθετα, καθορίζεται από την εφαρμογή των βασικών μεθοδολογικών διδακτικών αρχών της ιστορίας, την εναλλακτική «ανάγνωση» της ιστορίας και την παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου από τους μαθητές. Κατά τη διαδικασία χρήσης των ιστορικών πηγών, ο εκπαιδευτικός δεν μπορεί να αξιολογεί ως ορθή ή λανθασμένη την κρίση ή το αποτέλεσμα της ερευνητικής προσπάθειας των μαθητών, αν προηγουμένως έχει ελεγχθεί ο τρόπος που διενεργήθηκε η διαχείριση, η ανάλυση, η επεξεργασία, η κατηγοριοποίηση και η σύνθεση των πληροφοριακών δεδομένων που εξήγαγαν. Απώτερος στόχος της διδακτικής αυτής προσέγγισης είναι να τεθούν τα κατάλληλα ερωτήματα και υποθέσεις, προκειμένου να δοθούν οι ευστοχότερες και πληρέστερες απαντήσεις.⁹⁵⁵

Αρμοδιότητα του διδάσκοντα του μαθήματος τη ιστορίας στο σχολείο, είναι να οργανώσει μια στρατηγική διδασκαλία, η οποία να είναι προσαρμοσμένη στις

⁹⁵⁴ Μαυροσκούφης, (2005)., ό.π., σελ. 175-185.

⁹⁵⁵ Νάκου, Ε. (2004). Η χρήση υλικών καταλοίπων στο μάθημα της Ιστορίας. Στο: Αγγελάκος, Κ. & Κόκκινος, Γ. (επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. (159-183). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 159-161.

ηλικιακές δυνατότητες των μαθητών του. Πολλές ερευνητικές μελέτες έχουν καταδείξει ότι η κατανόηση της ιστορίας και η κατάκτηση της ιστορικής σκέψης εξαρτάται από τις μαθησιακές δεξιότητες των παιδιών να αντιλαμβάνονται βασικές έννοιες, όπως είναι της αιτιότητας, του χρόνου, της αλλαγής, της συνέχειας κ.ά. Όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα που εξετάζεται η σχέση της διδακτικής της ιστορίας με την αιτιότητα, οι εκπαιδευόμενοι αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην προσπάθειά τους να εντοπίσουν και να κατανοήσουν την αιτιώδη σύνδεση μεταξύ των γεγονότων. Παράλληλα, στην προσπάθειά τους να ανακαλύψουν τις αιτίες που προκάλεσαν ένα ιστορικό γεγονός δεν μπορούν να «δουν» πέρα από μια αιτία. Συνεπώς, θεωρούν ότι η σχέση αιτίου και αποτελέσματος, εξαντλείται στην εξακρίβωση της μιας και μοναδικής αιτίας.⁹⁵⁶ Μια επιμέρους δυσκολία που πρέπει να λάβει υπόψη του ο εκπαιδευτικός κατά τη διδασκαλία της ιστορίας μέσω πηγών είναι η αδυναμία των παιδιών να αντιληφθούν ότι τα γεγονότα αλλάζουν και ότι όλοι οι μετασχηματισμοί δεν αφορούν σε μια μόνο κατεύθυνση, αλλά σε ποικίλες. Σύμφωνα με τον Thomson (1984), οι εκπαιδευόμενοι θεωρούν ότι στην πορεία της ιστορίας τα φαινόμενα αλλάζουν προς το καλύτερο, γεγονός που αναγάγει την εν λόγω θέση σε μια πλήρως αυθαίρετη αντίληψη. Το ίδιο λανθασμένα πολλοί μαθητές προσεγγίζουν το ζήτημα του ιστορικού χρόνου, τον οποίο συγχέουν με τον χρόνο που βιώνουν οι ίδιοι.

Οι μαθητές της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης τουλάχιστο μέχρι την ηλικία των 11 ετών δεν δύνανται να σκεφτούν αφηρημένα ή να αντιληφθούν αφηρημένους συλλογισμούς. Για τον λόγο αυτό, κατά τη διαδικασία της αξιοποίησης των ιστορικών πηγών δεν μπορούν να ανταποκριθούν σε αόριστου τύπου μαρτυρίες ή βιογραφικές αφηγήσεις, δεν μπορούν να επεξεργαστούν τεκμήρια που δεν διέπονται από την απαραίτητα σαφήνεια και ακρίβεια, όπως επίσης δεν μπορούν να διατυπώνουν υποθέσεις.⁹⁵⁷ Επιπροσθέτως, ο εκπαιδευτικός του μαθήματος της ιστορίας, κατά τη διδακτική διαδικασία μέσω μελέτης των ιστορικών πηγών, θα πρέπει να γνωρίζει καλά ότι η νέα γνώση των μαθητών βασίζεται στο υπάρχον μορφωτικό τους υπόβαθρο, όπως επίσης και στη δυνατότητα διαχείρισης των γλωσσικών κωδίκων και των λεκτικών σχημάτων.⁹⁵⁸ Εξάλλου, η ιστορική μάθηση και κατανόηση δεν μπορεί να συντελεστεί αποκομμένα από το κοινωνικό περιβάλλον και περίγυρο του παιδιού. Σύμφωνα με τον

⁹⁵⁶ Shemilt, D. (1987). Adolescent ideas about Evidence and Methodology in History. In: Portal, C. (ed.), *The History Curriculum for Teachers*. London: The Falmer Press, σελ. 39-61.

⁹⁵⁷ Σκούρος, Τ. (1991). *Η Νέα Ιστορία. Η σύγχρονη αντίληψη για τη διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση των πηγών*. Λεμεσός: Αυτοέκδοση, σελ. 43.

Vygotsky, ένα άτομο αναπτύσσεται διανοητικά όταν εντάσσεται υποστασιακά στο πολιτιστικό πλαίσιο και την ιστορική διάσταση του περιβάλλοντός του. Ανάλογα με το κοινωνικό, πολιτιστικό και ιστορικό πλαίσιο που ζει και αναπτύσσεται ένα παιδί, είναι πιθανό να παρουσιάσει διαφορετική μαθησιακή συμπεριφορά και να αξιοποιήσει είτε εύκολα είτε δύσκολα τις παρεχόμενες ιστορικές πηγές.⁹⁵⁹ Σύμφωνα με την προσέγγιση του Vygotsky, οποίος δεν αναφέρεται στις επιμέρους έννοιες που σχετίζονται με την επιστήμη ή το μάθημα της ιστορίας, αλλά σε ένα γενικό πλαίσιο, η μελέτη των ιστορικών γεγονότων μέσα από την ανάλυση των ιστορικών πηγών και τεκμηρίων δεν είναι απλή διαδικασία ούτε για τους εκπαιδευτικούς, αλλά ούτε και για τους εκπαιδευόμενους.

⁹⁵⁸ Μπαμπούνης, Χ. (1988). Νοητικές, ψυχολογικές και άλλες προϋποθέσεις για την αφομοίωση της ιστορικής ύλης από τους μαθητές. Στο *Σεμινάριο 9: Το μάθημα της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Αθήνα: Πανελλήνιος Σύλλογος Φιλολόγων, σσ. 68-79. Επίσης και Δαβαράκης, Κ., Σαρρής, Ν., Σωτηρίου, Σ., Σάββας, Σ., & Μάλλιου, Ε. (2003). Το εργαστήριο του μέλλοντος: χρήση των τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορίας στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στο: *Αξιοποίηση των τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη Διδακτική πράξη, 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο των εκπαιδευτικών για τις Τ.Π.Ε.* Σύρος, Αθήνα: Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών, σελ. 339-340.

⁹⁵⁹ Πασσάκου, Κ. (1980). *Εισαγωγή εις την παιδαγωγικήν Ψυχολογίαν*. Τόμ. Β'. Αθήνα, σελ. 686.

6.10 Η Στάση των Μαθητών απέναντι στις 'Πηγές'

Στα εκπαιδευτικά συστήματα σε διεθνές επίπεδο όπου δεν υιοθετούνται ή εφαρμόζονται οι σύγχρονες αρχές της παιδαγωγικής, όπως έχει προαναφερθεί σε άλλο σημείο του κεφαλαίου, η ιστορία συγκαταλέγεται στα λεγόμενα «ανιαρά» μαθήματα του σχολείου.⁹⁶⁰ Εκτός από ανιαρό, θεωρείται από την πλειοψηφία των μαθητών, όπως επίσης και των εκπαιδευτικών ως ένα «δύσκολο» μάθημα. Αυτό κυρίως αιτιολογείται από το γεγονός ότι όσο το μάθημα της ιστορίας παραμένει γεγονοτολογικό και εστιάζει στη στεία απομνημόνευση επιφανειακών γνώσεων, η στάση των μαθητών, καθώς και των εκπαιδευτικών που καλούνται να το διδάξουν είναι λογικό να εξακολουθεί να είναι όχι μόνο αρνητική, αλλά και απαξιωτική. Ο αρνητισμός αυτός των μαθητών δεν σχετίζεται με τον ιστορικό χαρακτήρα του περιεχομένου του μαθήματος, καθώς επιδεικνύουν αυξημένο ενδιαφέρον για τα λογοτεχνικά κείμενα που αναφέρονται σε ιστορικές εποχές, πρόσωπα και καταστάσεις. Υπό αυτό το πρίσμα, διαπιστώνεται ότι το πρόβλημα έγκειται στο ότι οι μαθητές στο παρωχημένο μάθημα της ιστορίας δεν δύνανται να χρησιμοποιήσουν τη φαντασία τους ή να εντοπίσουν, έστω και την παραμικρή συνάφεια μεταξύ της καθημερινότητάς τους και εκείνης των ιστορικών υποκειμένων.⁹⁶¹ Αντίθετα, έχει καταδειχθεί ερευνητικά ότι όταν οι εκπαιδευόμενοι κατανοούν τα ιστορικά γεγονότα, κατακτούν υψηλά επίπεδα ιστορικής γνώσης, ενώ επίσης, όταν παράλληλα μειώνονται οι προς απομνημόνευση σελίδες και ενότητες, όταν οι μαθητές συμμετέχουν σε μια ερευνητική διαδικασία μέσω της μελέτης των πηγών και υπάρχει διασύνδεση του μαθήματος της ιστορίας με το πραγματικό περιβάλλον του σχολείου και τα συναφή γνωστικά αντικείμενα, διαπιστώνεται πως εμφανίζεται έντονο ενδιαφέρον για το μάθημα. Αυτό σημαίνει ότι το μάθημα της ιστορίας ανακτά τη θέση που του αναλογεί στην προτίμηση των μαθητών, όταν οι τελευταίοι καταφέρνουν να προσεγγίσουν βιωματικά γεγονότα, πρόσωπα και καταστάσεις του παρελθόντος, όταν εντοπίζουν συσχετίσεις μεταξύ της ζωής των ιστορικών χαρακτήρων και της δικής τους

⁹⁶⁰ Χαραλαμπίδης, Κ. (1990). Η εικονογράφηση των βιβλίων Ιστορίας του Γυμνασίου. *Τα Εκπαιδευτικά*, Τεύχ.17, σελ. 111-113.

⁹⁶¹ Βλαχού, Μ. (2006). Η αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος και η οργανική του ένταξη στο μάθημα της Ιστορίας. Στο Γ. Κόκκινος & Ε. Νάκου (Επιμ). *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση του 21^{ου} αιώνα*. (395-447). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 397 & 398.

και όταν σαφώς δεν έρχονται αντιμέτωποι με δυσνόητες ή αφηρημένες διανοητικές έννοιες.⁹⁶²

6.10.1 Η Εμπειρία από τη Διδασκαλία με τη Χρήση των 'Πηγών'

Μετά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, όταν και επικράτησε η ιδέα της «Νέας Ιστορίας» στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, αν και έγινε μια ουσιαστική προσπάθεια να τεθεί στο περιθώριο ο παρωχημένος τρόπος διδασκαλίας, παράδοσης και εξέτασης του μαθήματος της ιστορίας, δηλαδή χωρίς την αυστηρή απομνημόνευση του περιεχομένου του σχολικού εγχειριδίου, με την προαγωγή της αξιοποίησης των πηγών ως εργαλεία εξαγωγής γνώσεων, η στάση των μαθητών απέναντι στην ιστορία δεν μεταβλήθηκε. Αντίθετα, έγινε αρνητικότερη, καθώς κυριάρχησε η τάση εξίσωσης του μαθητή ως ερασιτέχνη ιστορικού, με τον επαγγελματία ιστορικό, με συνέπεια την εστίαση στην εξέταση των ιστορικών εποχών ανά θέματα και στην ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων. Την ίδια στιγμή, πολύ λίγη έμφαση δόθηκε στις πράξεις και τις ενέργειες των κεντρικών ιστορικών χαρακτήρων. Στο πλαίσιο της θεωρίας της «Νέας Ιστορίας», οι μαθητές άρχισαν να επιδεικνύουν ακόμα μεγαλύτερη αδιαφορία για την ιστορία ως μάθημα, καθώς βρέθηκαν στο επίκεντρο μιας σοβαρής παρερμηνείας της υποτιθέμενης συνάφειας της ακαδημαϊκής και της σχολικής ιστορίας. Η προσπάθεια των υποστηρικτών της «Νέας Ιστορίας» να συμβάλλουν στη δημιουργία μικρών ιστορικών ερευνητών, προκειμένου να κατακτήσουν την ιστορική σκέψη, κατανόηση και συνείδηση έπεσε στο κενό, καθώς οι μαθητές δεν είναι σε θέση διανοητικά να παρακολουθούν ένα ιστορικό «σεμινάριο», όπου διδάσκονται ορολογίες, ρεύματα και αρχές της σύγχρονης ιστοριογραφίας.⁹⁶³ Από την παραπάνω ανάλυση, καθίσταται σαφές ότι οι ιστορικές πηγές στο πλαίσιο της διδακτικής της ιστορίας δεν θα πρέπει να

⁹⁶² Αβδελά, Ε. (1998). *Ιστορία και σχολείο*. Αθήνα: Νήσος, σελ. 132-134. Επίσης και Παπακωστούλα-Γιανναρά, Γ. (1984). Η διδακτική της Ιστορίας και η διδασκαλία του μαθήματος στην τάξη. *Σεμινάριο 3: Ιστορία*. Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σελ. 38-52.

⁹⁶³ Κόκκινος, Γ. (1996). Ο ιστορικισμός, τα Annales, η γλωσσολογική στροφή και η δομική κρίση της σύγχρονης ιστοριογραφίας. *Φιλολογική*. Τεύχ. 57, σελ. 7-10. Επίσης και Γατσωτής, Π.Χ. (2004). *Νέες επιστημολογικές και ιστοριογραφικές θεωρήσεις στον χώρο της ιστορίας και η εφαρμογή τους στη διδακτική πράξη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Ιστορία των Ιστορικών και σχολική ιστορία: μια προσπάθεια σύγκλισης*. Διδακτορική Διατριβή. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου, σελ. 6-14.

αφορούν σε αυστηρές ιστορικές ερμηνείες και αναλύσεις, που συναντώνται σε επιστημονικές ερευνητικές ιστορικές μελέτες. Αντίθετα, η αξιοποίηση των πηγών θα πρέπει να γίνεται με κατανοητό τρόπο, προκειμένου να οξύνεται η περιέργεια, το ενδιαφέρον και η διάθεση των μαθητών να ενασχοληθούν με τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις του παρελθόντος. Η επιλογή των πηγών που πρόκειται να αξιοποιηθούν στο πλαίσιο της διδακτικής του μαθήματος θα πρέπει να γίνεται με επιστημονικά κριτήρια, ωστόσο η χρήση τους θα πρέπει πρωτίστως να αποσκοπεί στην πρόκληση του ενδιαφέροντος των μαθητών, προκειμένου να παρωθηθούν να εμβαθύνουν περαιτέρω στην ιστορία της ιστορίας.⁹⁶⁴

Η έννοια του «μικρού ιστορικού» στο σχολικό περιβάλλον, σε επίπεδο διεθνούς βιβλιογραφίας και έρευνας, επικράτησε τη δεκαετία του 1980. Σημαντική επιρροή ως προς αυτό, άσκησαν τα πορίσματα των ερευνητικών μελετών του Booth. Ο Booth υποστήριξε ότι από τις τελευταίες τάξεις της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οι μαθητές δύνανται να κατακτήσουν ιστορική σκέψη και γνώση, όταν η σχολική αίθουσα μετασχηματιστεί σε χώρο δημόσιου διαλόγου και σε μικρή επιστημονική κοινότητα, όπου όλοι οι εμπλεκόμενοι θα δραστηριοποιούνται σε εργασίες ανοιχτών υποθέσεων και ερωτημάτων, οι οποίες θα αποσκοπούν στην κατασκευή ιστορικών ερμηνειών που θα προκύπτουν από την ενεργητική και προσωπική ενασχόλησή τους με τα διαθέσιμα ιστορικά τεκμήρια. Παράλληλα, για την επίτευξη της ιστορικής κατανόησης και για την εκτίμηση της γνωσιακής διαδικασίας, ο Booth έκρινε απαραίτητη την ανάπτυξη της ικανότητας ή την κατάκτηση της δεξιότητας των παιδιών να συλλέγουν, να διαχειρίζονται και να επεξεργάζονται πρωτογενές κυρίως και δευτερογενές ιστορικό υλικό. Πολύ σημαντική για την αύξηση της αποτελεσματικότητας της εν λόγω διδακτικής της ιστορίας είναι για τον Booth η συγκεκριμενοποίηση και ο εμπλουτισμός του διδακτικού υλικού, το οποίο δεν θα πρέπει να είναι αποκλειστικά γλωσσικό. Αντίθετα, το περιεχόμενο ενός μαθήματος γίνεται λιγότερο αφηρημένο, όταν συμπεριλαμβάνονται σε αυτό εικόνες, οπτικές αναπαραστάσεις, χάρτες, φωτογραφίες κ.ά., τα οποία ενεργοποιούν τη φαντασία του μαθητή και διευκολύνουν την πραγμάτωση της ιστορικής ενσυναίσθησης.

⁹⁶⁴ Σμπιλήρης, Γ. (2004). Η αξιολόγηση στο μάθημα της Ιστορίας. Το πρόβλημα της αξιολόγησης σε θέματα πηγών. Στο: Αγγελάκος, Κ. & Κόκκινος, Γ. (επιμ.). *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 233-245.

6.10.2 Η Αξιοποίηση των Πηγών ως Σύγχρονη Μέθοδος Διδασκαλίας

Η πρόκληση του ενδιαφέροντος των μαθητών για το μάθημα της ιστορίας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη διδασκαλική μέθοδο που εφαρμόζεται από τον εκπαιδευτικό. Αυτός είναι που έχει τον πρωτεύοντα ρόλο στη διδακτική διαδικασία και αυτό ο ίδιος είναι που πρέπει να διαθέτει την ικανότητα να εξάψει την περιέργεια των εκπαιδευόμενων με μια ιστορική του αφήγηση, να εισαγάγει τα ιστορικά τεκμήρια στη διδακτική πραγματικότητα και τη σχολική ζωή των μαθητών και να τους μυήσει σε μια δημιουργική διαδικασία συλλογής, διαχείρισης, επεξεργασίας, εξέτασης, ανάλυσης και εν τέλει, ερμηνείας των ποικίλων ιστορικών πηγών. Λόγω της πολυπλοκότητας της εν λόγω διαδικασίας, η αξιοποίηση των πηγών ως μεμονωμένη μέθοδος κατανόησης της ιστορίας και κατάκτησης της ιστορικής σκέψης, δεν μπορεί να είναι από μόνη της πλήρως αποτελεσματική. Πρέπει να συνδυαστεί με την ορθή σύνταξη αρχικά, και εν συνεχεία, με τη χρήση του σχολικού εγχειριδίου, με την ανάπτυξη διαύλων επικοινωνίας και διαλόγου μεταξύ των συμμετεχόντων, με την υιοθέτηση των αρχών της ομαδοσυνεργασίας, με τις επισκέψεις σε ιστορικούς τόπους, σε μουσεία ή αρχαιολογικούς χώρους, με το θεατρικό παιχνίδι και την ανάληψη ρόλων κ.ά. Εν συνεχεία θα πρέπει να δοθεί στους μαθητές ένα ειδικά επεξεργασμένο και επιμελημένο βοηθητικό υλικό, που να συνάδει με τα δεδομένα και το επίπεδο γνώσεων της τάξης και το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κληθούν οι μαθητές να κινηθούν προκειμένου να δράσουν και να διενεργήσουν τη δική τους έρευνα. Ακολούθως, καλείται ο εκπαιδευτικός να παρακολουθήσει και να επεξεργαστεί το προϊόν της έρευνας των μαθητών, να προβάλλει τις απόψεις των μαθητών και να προκαλέσει την ανάλογη συζήτηση επί αυτών. Το ζητούμενο μέσα από αυτή τη διαδικασία είναι η προοδευτική αναμόχλευση της στοχαστικής δυνατότητας των μαθητών, η σταδιακή όξυνση της αντιληπτικής τους ικανότητας και η μετάβαση από το στάδιο της απομνημόνευσης των γεγονότων στην περιοχή της ανάπτυξης της κριτικής τους σκέψης και κατ' επέκταση και της ιστορικής τους σκέψης στο βάθος του χρόνου της διδασκαλίας του μαθήματος. Από τα ανωτέρω γίνεται άμεσα αντιληπτός ο εξέχων ρόλος του εκπαιδευτικού, ο οποίος πρέπει να διαθέτει επάρκεια ιστορικών, παιδαγωγικών και εκπαιδευτικών γνώσεων,⁹⁶⁵ αλλά και ικανοτήτων, θα προσθέταμε εμείς.

⁹⁶⁵ Κουργιαντάκης, Χ., Σ. (2006). Διδασκαλία της Ιστορίας και ιστορική ενσυναίσθηση – λογική κατανόηση. Στο Γ. Κόκκιος & Ε. Νάκου (Επιμ). *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση του 21^{ου} αιώνα*. (449-469). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 465 & 466.

Για να είναι αποτελεσματική η αξιοποίηση των πηγών στο πλαίσιο της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας, κρίνεται σκόπιμο να εφαρμόζονται συστηματικά ορισμένες στρατηγικές ανάπτυξης της κριτικής και της ιστορικής σκέψης. Σε διαφορετική περίπτωση, όταν δηλαδή η χρήση των ιστορικών τεκμηρίων υλοποιείται αποσπασματικά και συγκυριακά, τόσο η επίτευξη της ιστορικής κατανόησης, όσο και η πρόκληση του ενδιαφέροντος των μαθητών δεν θα καθίσταται πιθανό να επιτευχθούν. Εκτός από τη σταθερή συχνότητα μελέτης των ιστορικών πηγών, θα πρέπει να ακολουθείται σε γενικές γραμμές, μια πάγια πορεία δράσεων, οι οποίες χαρακτηρίζουν τη διαδικασία συνολικά. Συγκεκριμένα, ο μαθητής θα πρέπει αρχικά να διαβάζει το θέμα ή τα θέματα, να τα ερμηνεύει και να εξαγάγει συμπεράσματα, να εξετάζει τα τεκμήρια ως προς την αξιοπιστία, την αυθεντικότητα, την εγκυρότητα, την παρουσία ή την απουσία στερεοτυπικών καταλοίπων, την εντιμότητά τους κ.ά., να εκτιμά την ποιότητα των πληροφοριακών δεδομένων, όπως είναι η χρήση των γλωσσικών κωδίκων και των λεκτικών σχημάτων, οι κατηγορίες και η αξία των επιχειρημάτων, οι παραλείψεις και κενά, η αμφισημία ή η πολυσημία, η κενότητα, η πληρότητα, η αληθοφάνεια, η ευστάθεια, η επάρκεια, η διάκριση αιτίων-αποτελεσμάτων, η δυνατότητα περαιτέρω πληροφόρησης, η διασταύρωση και η συγκριτική αντιπαράθεση, η διαμόρφωση προσωπικών θέσεων και πεποιθήσεων, η διατύπωση κρίσεων και η εξαγωγή πορισμάτων, διαπιστώσεων και συμπερασμάτων⁹⁶⁶.

Η αξιοποίηση των ιστορικών τεκμηρίων και πηγών, συμβάλλει στην ανάπτυξη της κριτικής και της ιστορικής σκέψης, όπως επίσης και στην κατανόηση της ιστορίας, όταν τίθενται σε εφαρμογή ορισμένες σημαντικές διδακτικές στρατηγικές ανάλυσης. Αυτές είναι⁹⁶⁷:

- Επανακαθορισμός, ανακατασκευή και αναβίωση των παρελθοντικών γεγονότων, προσώπων και καταστάσεων, μέσω της ανάλυσης της γνώσης της ιστορίας με επιστημονικά κείμενα και πρωτογενείς πηγές. Πρόκειται για μια συσχετιστική διαδικασία θεωρίας και γεγονότων, ερμηνείας και εξήγησης μέσω αποκάλυψης και ανάδειξης της σχέσης αιτίου-αποτελέσματος.
- Κατανόηση της έννοιας του χρόνου, μέσω της υλοποίησης δραστηριοτήτων κατάκτησης της χρονολογικής σκέψης.

⁹⁶⁶Μαυροσκούφης, Δ., Κ. (2010), ό.π., σελ. 122-140.

⁹⁶⁷Βακαλούδη, Α., Δ. (2003)., ό.π., σελ. 20-24. Επίσης και Ρεπούση, Μ. (2004)., ό.π., σελ. 279-335. Επίσης και Μαυροσκούφης, Δ., Κ. (2010), ό.π., σελ. 122-140.

- Εφαρμογή της διαδικασίας ιστορικής έρευνας μέσω οργάνωσης και υλοποίησης γραπτών εργασιών.
- Ανάπτυξη της δεξιότητας ανάλυσης των τεκμηρίων, μέσω εργασιών διατύπωσης εμπειριστατωμένων υποθέσεων, στοχευμένων ερωτημάτων και σύνθεσης κειμένων ιστοριογραφίας.
- Κατανόηση της αιτιακής ιστορικής εξήγησης, μέσω συνδυαστικών δραστηριοτήτων αντιτιθέμενων τεκμηρίων, με ταυτόχρονη αξιοποίηση πολλαπλών και ποικίλων πηγών σε διαδοχικές χρονικές φάσεις.
- Συγκρότηση χρονολογικών και αιτιακών αναπαραστάσεων, μέσω εφαρμογής εξειδικευμένων διδακτικών μεθόδων.
- Καλλιέργεια της ικανότητας του μαθητή να διεξαγάγει έρευνα, δηλαδή να δραστηριοποιείται σε ένα αλληλεπιδραστικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον, τόσο σε ατομικό όσο και σε ομαδοσυνεργατικό επίπεδο, μέσα από εργασίες διερεύνησης που προσομοιάζουν τις επιστημονικές πρακτικές που ακολουθούν οι ιστορικοί ερευνητές.
- Προαγωγή της ψυχοσυναισθηματικής, διανοητικής και βιωματικής εμπλοκής του μαθητή στα ιστορικά γεγονότα, μέσα από επισκέψεις σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους, βιβλιοθήκες, αρχεία, ανάγωση βιβλίων, μελέτη γραπτών πηγών κ.ά. Οι συγκεκριμένες δραστηριότητες, μπορούν να συμβάλλουν στην εξάλειψη των στερεοτυπικών θέσεων και των προκαταλήψεων, οι οποίες είτε έχουν μεταβιβαστεί από άλλους, είτε οφείλονται σε παρερμηνεία των υφιστάμενων δεδομένων.

6.11 Οι Ιστορικές Πηγές και η Ανάπτυξη Δεξιοτήτων

Η αξιοποίηση των ιστορικών πηγών και η ενασχόληση με τα ιστορικά τεκμήρια, όπως κατέστη σαφές, αποτελούν μια ενιαία και ιδιαίτερος απαιτητική διαδικασία, η οποία εκτός από τα σημαντικά οφέλη που αποφέρει στον μαθητή, τον διδάσκοντα και τη διδασκαλία γενικότερα, επιτάσσει την ανάπτυξη συγκεκριμένων δεξιοτήτων, οι οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως «ιστορικές». Οι «ιστορικές» αυτές δεξιότητες, συμβάλλουν στην κατανόηση της ιστορίας, στην κατανόηση και υιοθέτηση της κριτικής σκέψης, αλλά και στην εν γένει ανάπτυξη αυτής της κριτικής σκέψης. Υπό αυτό το πρίσμα, οι εν λόγω ιστορικές δεξιότητες καθορίζουν τον βαθμό επίτευξης των βασικών διδακτικών στόχων, όπως προσδιορίζονται από το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών.⁹⁶⁸ Για τον λόγο αυτό, η μεθοδολογία αξιοποίησης των ιστορικών πηγών στη διδακτική του μαθήματος της ιστορίας αποσκοπεί στην κατάκτηση των δεξιοτήτων αυτών από πλευράς μαθητών. Πολλοί ερευνητές κατηγοριοποιούν τις ιστορικές δεξιότητες βάσει διαφορετικών κριτηρίων. Συγκεκριμένα, υπάρχουν εκείνοι που εντάσσουν στις εν λόγω δεξιότητες τις ικανότητες των παιδιών να κατανοούν το περιεχόμενο των ιστορικών θεματικών. Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, δεξιότητες θεωρούνται η ανάλυση, η σύνθεση, η ταξινόμηση, η ερμηνεία και η παράθεση των συμπερασμάτων, των διαπιστώσεων και των πορισμάτων, τόσο με τον προφορικό λόγο όσο και με τον γραπτό. Άλλοι μελετητές ταυτίζουν τις ιστορικές δεξιότητες με τις διανοητικές διεργασίες. Τέτοιες είναι ο εντοπισμός και η εξαγωγή πληροφοριακών δεδομένων, η κατηγοριοποίηση στοιχείων, γνωρισμάτων και χαρακτηριστικών, η συγκριτική αποτίμηση, η διατύπωση υποθέσεων, η διατύπωση ερωτημάτων, η ανάπτυξη συλλογισμών και έλλογων συμπερασμάτων κ.ά.⁹⁶⁹

Αν και έχουν καταγραφεί ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις και προσπάθειες προσδιορισμού των ιστορικών δεξιοτήτων, αναγνωρίζεται μια γενική αδυναμία του ακριβούς καθορισμού τους, ακόμα και στα πλαίσια των μελετών που διερευνούν την

⁹⁶⁸ ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ (2003). Ανακτήθηκε στις 17/11/2018 από: <http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>

⁹⁶⁹ Seixas, P. (1994). A discipline adrift in an integrated curriculum: History in British Columbia schools. *Canadian Journal of Education*. Vol.19, (1), σελ. 99-107. Επίσης και Μαυροσκούφης, Δ., Κ. (2005), ό.π., σελ. 1-49.

αξία της συμβολής των ιστορικών τεκμηρίων στην κατανόηση και στη διδακτική της ιστορίας. Στην προσπάθειά του να προσδιορίσει την έννοια των «ιστορικών δεξιοτήτων», ο Husbands διατύπωσε ότι εν αντιθέσει με τους ιστορικούς επιστήμονες και ερευνητές, οι εκπαιδευόμενοι υποχρεούνται να ανακαλύψουν νέες ιστορικές γνώσεις με την αξιοποίηση των τεκμηρίων. Οι μαθητές απλώς καλούνται να παραγάγουν εναλλακτικές προσωπικές ερμηνείες, δηλαδή κάποιας νέας μορφής ιστορικής κατανόησης. Εξάλλου, κάθε μαθητής διαθέτει μοναδική οπτική της ιστορίας, άρα και εναλλακτική ερμηνεία των παρελθοντικών γεγονότων, διαφορετική ακόμα και από εκείνες των επαγγελματιών ιστορικών. Η πρωτοτυπία των προσεγγίσεων των μαθητών προσδίδουν στην ιστορία ένα γνώρισμα αυθεντικότητας, ακόμα και όταν οι ιστορικές πηγές και τα τεκμήρια δεν χαρακτηρίζονται από την ίδια μοναδικότητα. Με την αξιοποίηση των τεκμηρίων αυτών, τα παιδιά μαθαίνουν να αναπτύσσουν συλλογιστικές κατά ανάλογο τρόπο με τους ιστορικούς ερευνητές. Σύμφωνα με τον Husbands η χρήση των ιστορικών πηγών, οι οποίες ως συνήθως είναι κοινές και διαθέσιμες για πολλούς, λειτουργεί βοηθητικά στην οργάνωση ορισμένων διανοητικών δραστηριοτήτων και εργασιών, μέσω των οποίων λαμβάνει χώρα η προσδοκώμενη μαθησιακή και διδακτική διαδικασία.⁹⁷⁰

Κατά ανάλογο τρόπο, ο Moniot⁹⁷¹ υποστηρίζει ότι η καλλιέργεια της ιστορικής κρίσης των εκπαιδευόμενων είναι δυνατό να επιτευχθεί μέσα από διάφορες διδακτικές και μαθησιακές μεθόδους, συμπεριλαμβανομένης της ενασχόλησης με τις εναλλακτικές ή συμβατικές ιστορικές πηγές. Μέσα από την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών σε δραστηριότητες, εργασίες και ασκήσεις που αποσκοπούν στην μελέτη ιστορικών τεκμηρίων, κατακτάται η ιστορική γνώση και επιτυγχάνεται η ιστορική κατανόηση εφόσον, σε κάθε περίπτωση, γίνεται σύγκριση διαφορετικών πολιτισμών και εποχών, με ό,τι αυτό συνεπάγεται. Συγκριτικές αποτιμήσεις γίνονται και όσον αφορά στην ανθρώπινη δράση, στις κοινωνικές αξίες και αρχές κ.ά. Παράλληλα, ο Moniot θεωρεί ότι μέσω της ανάλυσης και ερμηνείας των πηγών οι μαθητές αντιλαμβάνονται ότι το παρόν βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με το παρελθόν και ότι η ιστορία εντάσσεται σε ένα ευρύ φάσμα γνωστικών και επιστημονικών πεδίων. Ένα σημείο στο οποίο εστίασε ο Moniot είναι ότι μέσω των πηγών, οι μαθητές «βλέπουν» στην καθημερινότητά τους την πραγματική ουσία, τη βαρύτητα, την αξία, τη διαχρονική εφαρμογή, τη θέση,

⁹⁷⁰ Husbands, C. (2004), ό.π., σελ. 46 & 116.

⁹⁷¹ Moniot, H. (2000). *Η Διδακτική της Ιστορίας*. Κάννερ, Ε. (μτφρ.). Αθήνα. ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 78-80.

ακόμα και τη σχετικότητα ορισμένων όρων, λέξεων, εννοιών, γεγονότων, προσώπων και καταστάσεων, και έτσι είναι σε θέση να τις κατανοήσουν εμπειρικά⁹⁷².

Αν μπορεί να γίνει μια προσπάθεια προσδιορισμού των απαιτούμενων δεξιοτήτων για την κατανόηση του ιστορικού περιεχομένου, οι οποίες προκύπτουν από την αξιοποίηση των ιστορικών πηγών, θα ήταν ένας συνδυασμός επεξεργασίας ενός τεκμηρίου σε γλωσσικό και λεκτικό επίπεδο, και η ανάπτυξη των ικανοτήτων ανάγνωσης, διαχείρισης, επεξεργασίας, ανάλυσης και ερμηνείας τους, μέσω κατάλληλων δραστηριοτήτων και εργασιών. Παράλληλα με τις ανωτέρω δεξιότητες, κρίνεται απαραίτητο να εξασφαλιστεί επάρκεια όσον αφορά στη σύνθεση και την αξιολόγηση του περιεχομένου των τεκμηρίων, καθώς επίσης και σύλληψη της διάστασης του ιστορικού χρόνου. Εξάλλου, κάθε πηγή πρέπει εκ των προτέρων να τοποθετηθεί στον ανάλογο χωροχρόνο, προκειμένου ο μαθητής από τη μια να κατανοήσει τη γεωγραφική διάστασή της, αλλά κυρίως από την άλλη, να συνειδητοποιήσει την χρονική απόσταση που υπάρχει ανάμεσα σε αυτό και σε εκείνον. Η γνώση και η κατανόηση του ιστορικού χρόνου από τον εκπαιδευόμενο, είναι ζήτημα σημαίνουσας σημασία, από την οποία καθορίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό η αποτελεσματικότητα της διαδραστικής διδακτικής και μαθησιακής διαδικασίας.

6.12 Η Συμβολή του Εκπαιδευτικού στην Επεξεργασία των Πηγών

Τα πιο συχνά διαθέσιμα τεκμήρια στο πλαίσιο της διδακτικής του μαθήματος της ιστορίας είναι οι γραπτές πηγές, που ως συνήθως πλαισιώνουν τη διδακτέα ύλη στο σχολικό εγχειρίδιο. Στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα, οι γραπτές πηγές, όχι μόνο εμπλουτίζουν το περιεχόμενο των ιστορικών ενοτήτων, αλλά επίσης, συμπεριλαμβάνονται και στην ύλη των τελικών εξετάσεων, όπου οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν σε ερωτήσεις ερμηνείας ή συνδυαστικές και βαθμολογούνται γι' αυτό. Στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία καταγράφονται μελέτες που αποσκοπούν στην παροχή επεξηγήσεων στους διδάσκοντες του μαθήματος της ιστορίας, προκειμένου να αξιοποιούν τις διατιθέμενες γραπτές πηγές με αποτελεσματικότητα. Ωστόσο, ερευνητικά έχει διαπιστωθεί ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι

⁹⁷² Μονιότ, Η. (2000),, ό.π., σελ. 80.

εκπαιδευτικοί κατά την επεξεργασία των γραπτών πηγών είναι η ίδια η επιλογή τους, η οποία γίνεται προκειμένου να επιβεβαιωθεί η κεντρική και δεδομένη υπόθεση της ιστορικής αφήγησης της υπό εξέτασης θεματικής. Αυτό καθιστά την αξιοποίησή της ανώφελη και την όλη διαδικασία ερμηνείας της μονοδιάστατη. Σε αυτή την περίπτωση, οι μαθητές χάνουν το ενδιαφέρον τους για το μάθημα της ιστορίας, το οποίο εν τέλει απαξιώνεται από μεγάλη μερίδα τους. Ακόμα όμως και στην περίπτωση που οι παρεχόμενες γραπτές πηγές, που παρατίθενται στα σχολικά εγχειρίδια αξιολογούνται ως μάταιες ή πλέον ακατάλληλες, καταλυτικό ρόλο διαδραματίζει ο εκπαιδευτικός, ο οποίος μπορεί να «σώσει» την κατάσταση που φαίνεται χαμένη μέσω της διατύπωσης καίριων ερωτημάτων. Απώτερη στοχοθέτηση του εκπαιδευτικού για την επιλογή των κατάλληλων ερωτημάτων θα πρέπει να είναι η παρώθηση των μαθητών, προκειμένου να αυτενεργήσουν και να προσεγγίζουν αυτόνομα τα τεκμήρια, ώστε να εξάγουν τα προσωπικά τους πορίσματα. Εκεί άλλωστε έγκειται η ουσία της διδακτικής μεθόδου που αφορά στην επεξεργασία των πηγών.

Πολλοί είναι οι μελετητές που ασχολήθηκαν με τη φύση των εν λόγω ερωτήσεων επί των γραπτών πηγών των σχολικών εγχειριδίων και πρότειναν ορισμένες κατηγορίες, προκειμένου να διευκολύνουν το έργο των εκπαιδευτικών. Συγκεκριμένα, οι Husbands και Pearce παραθέτουν την κατηγοριοποίηση των Saxton και Morgan (1994), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι για να είναι αποτελεσματικές, κατάλληλες, ουσιαστικές και καίριες οι ερωτήσεις θα πρέπει να παρέχουν κίνητρα για ανάμνηση και ανάκληση πληροφοριακών δεδομένων, να διευκολύνουν την ιστορική κατανόηση, δηλαδή να οδηγούν στη διατύπωση προσωπικών ερμηνειών μέσω συσχετίσεων ή να ευνοούν την εξωτερίκευση των προσωπικών στάσεων, καθώς επίσης να προωθούν την ανάπτυξη συλλογιστικών και έλλογων στοχασμών, δηλαδή να καλλιεργούν τη δημιουργική και κριτική σκέψη, τη διατύπωση λογικών κρίσεων και έλλογης θεμελίωσης. Η επιλογή των ανωτέρω ερωτήσεων δεν είναι ούτε τυχαία αλλά ούτε και ευκαιριακή. Αντίθετα, η διαβάθμισή τους πραγματώνεται στη βάση των ισχυουσών διδακτικών και παιδαγωγικών αρχών, η οποία επιτρέπει την προσθήκη περαιτέρω στοιχείων, προκειμένου ο εκπαιδευτικός να ανατροφοδοτηθεί για να θέσει τα προσωπικά του ερωτήματα, τα οποία μπορεί να είναι καταλληλότερα για την υπό εξέταση θεματική. Από τη στιγμή που τα εν λόγω ερωτήματα αφορούν στην κριτική

ερμηνεία των ιστορικών τεκμηρίων είναι πολύ πιθανό να εξυπηρετούν τους σκοπούς της κριτικής σκέψης γενικά.⁹⁷³

6.13 Η Δημόσια Ιστορία και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Σύμφωνα με τον Φλάισερ η έννοια δημόσια ιστορία είναι σχετικά νέα και αποτελεί μετάφραση του public history. Σε αντιπαράθεση με την παραδοσιακή ιστοριογραφία η Δημόσια Ιστορία καλύπτει περισσότερα επίπεδα και έχει διεπιστημονικό χαρακτήρα, αφού εκτός από τους ιστορικούς με το εν λόγω αντικείμενο ασχολούνται δημοσιογράφοι, υπεύθυνοι αρχείων και μουσείων με σκοπό την ιστορική αφύπνιση αλλά και ενημέρωση του συνολικού πληθυσμού που δεν έχει τη δυνατότητα να μελετήσει το γνωστικό πεδίο της ιστορίας.⁹⁷⁴ Από όλα τα παραπάνω καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι με τη Δημόσια Ιστορία δεν ασχολούνται μόνο οι ιστορικοί, αλλά και άτομα που χαίρονται να μελετούν ή να αναλύουν το ιστορικό παρελθόν.⁹⁷⁵

Η δημόσια ιστορία επωφελούμενη από τα τεχνολογικά επιτεύγματα τα οποία συμβάλλουν στη διάδοση της νέας γνώσης λειτουργεί ως διαμεσολαβήτρια ανάμεσα, αφενός στην κοινή γνώμη και αφετέρου στους «παραγωγούς» της ιστορικής έρευνας. Η κοινή γνώμη άλλωστε δεν παρουσιάζει μια ομοιογένεια, αλλά αποτελείται από πολλές διαφορετικές υποομάδες, οι οποίες έχουν διαφορετικό γνωσιολογικό υπόβαθρο και κατά συνέπεια αντιδρούν και διαφορετικά. Όλες αυτές οι ομάδες (κοινωνικές, εθνικές) έχουν διαμορφώσει μια συγκεκριμένη άποψη ένα δικό τους αφήγημα, δηλαδή άμεσες ή έμμεσες μνήμες για τα κρίσιμα και «άλυτα» ζητήματα του παρελθόντος, στα οποία οι ίδιοι ή οι πρόγονοί τους είχαν μερίδιο συμμετοχής. Προστίθεται δηλαδή και μία άλλου είδους σχέση: «*Η δημόσια ιστορία σήμερα, είτε έχει να κάνει με τα τραύματα και με τις διαιρεμένες και τραυματισμένες μνήμες είτε έχει να κάνει με τη νοσταλγία, τη μελαγχολία,*

⁹⁷³ Husbands, C. & Rearece, J. (2012). What makes great pedagogy? Nine claims from research. *National College for School Leadership*. σελ. 2-12. Ανακτήθηκε στις 19 Νοεμβρίου 2018 από: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/329746/what-makes-great-pedagogy-nine-claims-from-research.pdf.

⁹⁷⁴ Φλάισερ, Χ. (2012). *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*. Αθήνα: Νεφέλη, σελ. 22-23.

⁹⁷⁵ Jordanova, Ludmilla (2006). *History in Practice*. London: Hodder Education, σελ. 134.

*την ελπίδα ή την παραμυθία, είναι πάντως μια ιστορία στην οποία τα συναισθήματα και η έκφραση των συναισθημάτων έχουν κεντρικό ρόλο».*⁹⁷⁶

Κατά μια άλλη άποψη η δημόσια ιστορία αφορά ζητήματα που η ακαδημαϊκή ιστορία συνήθως περιφρονεί ή τουλάχιστον περιφρονούσε. Η αποκαρδιωτική κατάσταση που επικρατεί σε πολλά αρχεία, τα οποία συνεχίζουν ακόμη και σήμερα να είναι απρόσιτα, αταξινόμητα και ληλατημένα, επιτάσσει την προσφυγή σε άλλα μέσα, τα οποία συνεπικουρούν το ερευνητικό πεδίο.

6.13.1 Η Δημόσια Ιστορία και η Ιστοριογραφία

Η Δημόσια Ιστορία (Public History, ο όρος αγγλιστί) μπορεί να καταστεί ένα πολύτιμο ιστοριογραφικό εργαλείο, καθώς σφυγμομετρεί τις μεταπτώσεις των πολιτικών/κοινωνικών εξελίξεων, αντικατοπτρίζει τις παραταξιακές μονοπωλήσεις της «πολιτικής ορθότητας», ενώ επιπροσθέτως είναι αντίβαρο της καθυστέρησης της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας να συμπλεύσει με τις ανάγκες της κοινωνίας και τα διαρκώς μετασχηματιζόμενα διακυβεύματα.⁹⁷⁷

Η Δημόσια Ιστορία είναι ικανή να θεμελιώνει ή να καταρρακώνει συλλογικές ταυτότητες, καθώς δεν παράγεται μόνο για τα άτομα μίας κοινωνίας αλλά γράφεται και διαδίδεται και απ' αυτά. Γι' αυτό ό,τι αποκαλείται Δημόσια Ιστορία, αφορά δημοσιογραφικές έρευνες και κινηματογραφικές ταινίες, σχολικά εγχειρίδια και λογοτεχνικά βιβλία μέχρι μνημεία και επετειακές εκδηλώσεις έτσι ώστε να εξεταστεί η σχέση της σύγχρονης κοινωνίας με το παρελθόν. Συνεπώς, το παρελθόν δεν παραμένει αναλλοίωτο αλλά μεταβάλλεται ανάλογα με τα ερωτήματα και τους προβληματισμούς που τίθενται με αποτέλεσμα η Δημόσια Ιστορία να αναπτύσσει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ παρόντος και παρελθόντος.⁹⁷⁸ Η δημόσια ιστορία συνεπάγεται πολλές ιστορίες με διαφορετικές εκφάνσεις. Συγκεκριμένα, η δημόσια ιστορία σχετίζεται με την ακαδημαϊκή ιστορία, καθώς η πρώτη αξιοποιεί τα ευρήματα της επίσημης ιστορίας για

⁹⁷⁶ Φλάισερ, Χ., ό.π., σελ. 28.

⁹⁷⁷ Δρουμπούκη Άννα-Μαρία. (2015). Οι πόλεμοι της μνήμης συνεχίζονται; Στο: *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*. Κ. Γαρδίκια, Ά-Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανλάκης & Κ. Ράπτης (Επιμ). (395-419). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 396.

⁹⁷⁸ Φλάισερ Χ., (2012), ό.π., σελ. 25

να τα εκθέσει στο κοινωνικό σύνολο . Έτσι, μουσεία και ιστορικοί τόποι μνήμης πρόσφατων σχετικά γεγονότων του Β΄ Π.Π., αποτελούν τους ουσιαστικούς χώρους της πολυπλοκότητας που ονομάζεται δημόσια ιστορία. Η ειδοποιός διαφορά μεταξύ των δύο ιστοριών, είναι ότι η δημόσια ιστορία δεν ασχολείται με τη διδακτική προσέγγιση σημαντικών ιστορικών γεγονότων για να τα μεταδώσει ως συμπυκνωμένη γνώση στο μαθητικό δυναμικό. Η δημόσια ιστορία δεν χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια και ούτε είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το μακρινό παρελθόν, ούτε είναι στοχοπροσηλωμένη στην αναπαραγωγή της γνώσης, αλλά προβάλλει και προωθεί διαρκώς νέες αναθεωρούμενες ερμηνείες, που βρίσκουν πρόσφορο έδαφος στη μελέτη και έρευνα κυρίως των πιο προσφάτων γεγονότων όπως αυτά του Β΄ Π.Π, χωρίς βέβαια να υστερεί και στην παράθεση γεγονότων περισσότερο παλαιότερων.⁹⁷⁹

Άλλη μια διαφορά είναι ότι οι ιστορικοί ερευνητές που ασχολούνται με την ακαδημαϊκή ιστοριογραφία προσπαθούν να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν το ιστορικό παρελθόν και εν συνεχεία η νέα γνώση να διαχυθεί στην επίσημη σχολική ιστορία, τηρώντας όλες τις αρχές και μεθοδολογία της επιστήμης της Ιστορίας, αλλά και τις παιδαγωγικές αρχές που διέπουν τη διδακτική του μαθήματος. Συνεπώς, οι επιστημονικοί ερευνητές έχουν ως κίνητρο τα επιστημονικά τους ενδιαφέροντα μελετώντας και διερευνώντας θεματικές περιοχές στις οποίες τα ιστορικά δεδομένα είναι ανακριβή και ανεπαρκή, ώστε να προαγάγουν την επιστήμη, τη γνώση, και να μεταλαμπαδεύσουν τη γνώση αυτή μέσα από διδακτική διαδικασία. Από την άλλη, όσοι καταγίνονται με θέματα που αφορούν τη δημόσια ιστορία απαντούν σε καίρια και ουσιαστικά ερωτήματα, που έχουν τεθεί από δημόσιους οργανισμούς ή φορείς. Παρ' όλα αυτά, πολλές φορές οι πνευματικές αναζητήσεις των ακαδημαϊκών ιστορικών συγκλίνουν με αυτές των δημόσιων ιστορικών. Επιπροσθέτως, οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί ερευνούν ατομικά μια συγκεκριμένη θεματική περιοχή με σκοπό να διερευνήσουν τα κενά και τις ανακρίβειες που παρουσιάζει αυτή, αντίθετα οι δημόσιοι ιστορικοί εκπονούν εργασίες ομαδοσυνεργατικά προωθώντας κατά αυτό τον τρόπο το ομαδικό πνεύμα και την αγαστή συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων. Κατά τη διάρκεια των ερευνών τους και τα δύο στρατόπεδα αξιοποιούν αρχειακό υλικό από διάφορες πηγές, πολλές φορές μπορεί να είναι και οι ίδιες, άλλοτε όμως μπορεί και να διαφέρουν δραστικά, όπως για τη δημόσια ιστορία είναι η τηλεόραση και το διαδίκτυο.

⁹⁷⁹ Νάκου, Ε. (2006). Διδακτική της Ιστορίας, υλικός πολιτισμός και μουσεία. Στο: Γ. Κόκκινος & Ε. Νάκου (Επιμ). *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. (279-313). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ. Επίσης και Jordanova, L. (2006)., ό.π., σελ. 128-145.

Ειδικά για τη δημόσια ιστορία, η οποία έχει απώτερο σκοπό να ενημερώσει ευρέως την κοινή γνώμη, η τηλεόραση και το διαδίκτυο μπορεί να είναι ταυτόχρονα πηγή αλλά και μέσο επικοινωνίας και διάχυσης των μηνυμάτων της.⁹⁸⁰

6.13.2 Η Δημόσια Ιστορία στη Συλλογική Μνήμη του Β' ΠΠ

Είδαμε μέχρι τώρα πως η δημόσια ιστορία αξιοποιεί τα ευρήματα της επίσημης ιστορίας για να τα εκθέσει στο κοινωνικό σύνολο, με κύριο σκοπό την ενημέρωσή του, και ότι η ειδοποιός διαφορά της με την ακαδημαϊκή ιστορία είναι ο σκοπός αυτής. Σήμερα όπως προαναφέραμε, παράγοντες που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της δημόσιας ιστορίας είναι η χρήση των σύγχρονων τεχνολογιών επικοινωνίας, διαδικτύου και μέσων κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και παραδοσιακοί παράγοντες όπως, μουσεία (δημόσια και ιδιωτικά), και ιστορικοί τόποι μνήμης πρόσφατων σχετικά γεγονότων του Β' Π.Π. Έτσι τεκμηριώνεται το φαινόμενο της πολυπλοκότητας στους χώρους όπου εκτείνεται και δημιουργείται καθημερινά αυτό που ονομάζεται δημόσια ιστορία. Όμως, λογικά γεννάται το ερώτημα και πάντα μέσα στο πλαίσιο της παρούσας διατριβής, πώς αυτή η δημόσια ιστορία απεικονίζει τις πτυχές του Β' ΠΠ, το φαινόμενο του ναζισμού, τις συνέπειες αυτού, καθώς και τις λοιπές πτυχές της ακραίας και καταδικαστέας ανθρώπινης συμπεριφοράς όπως για παράδειγμα αυτή του ολοκαυτώματος των Εβραίων. Μια πρώτη προσέγγιση μας οδηγεί στις ακόλουθες σκέψεις:

Ως προς τον τρόπο προσέγγισης του εθνικοσοσιαλισμού και ειδικότερα του ολοκαυτώματος σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες καταλήγουμε ότι:

α) δεν υπάρχει μια κοινή και ενιαία μνήμη αυτού του πολέμου για όλα τα κράτη της Ευρώπης, αλλά διαφορετικές μνήμες που διαμορφώνονται από τις εθνικές ιστορίες, τις δοξασίες και τους μύθους και

β) σύμφωνα με έρευνες η εν λόγω περιοχή παρουσιάζει ένα έλλειμμα αναφορικά με τα πιο αξιοσημείωτα γεγονότα που συνθέτουν την εικόνα του Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ συγχρόνως οι γνώσεις που αποκτά ο μέσος ευρωπαίος

⁹⁸⁰ Kelley, R. (1978). Public History: Its origins, nature and prospects. *Public Historian*. (1), σελ. 17-20.

πολίτης για την περίοδο αυτή δεν είναι απόρροια της σχολικής ιστορίας, ούτε της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας, αλλά της δημόσιας ιστορίας.⁹⁸¹

Σύμφωνα με τον Κόκκινο «διανύουμε μια περίοδο που το διαδίκτυο κατακλύζεται από συνωμοσιολογικές θεωρίες, με πεδίο εκπόρευσης την ακροδεξιά κινδυνολογική ρητορεία και τη νεοναζιστική προπαγάνδα, η οποία χρησιμοποιεί ως προπέτασμα καπνού το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης και του λόγου, επηρεάζοντας καταλυτικά, δυστυχώς, το περιεχόμενο του τροπισμού της ιστορικής κουλτούρας των νέων, αλλά και τις μορφές που λαμβάνει η ιστορική τους συνείδηση και η ιδεολογικό-πολιτική τους ταυτότητα.[...] ειδικά σε συνθήκες γενικευμένης κρίσης, μπορεί να έχει μεγάλη δραστικότητα στις τάξεις της νεολαίας, καθώς περιβάλλεται με την αύρα της αντισυμβατικής κουλτούρας και την αίγλη των ιδεών της αμφισβήτησης.»⁹⁸²

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με την Δεκατρή,⁹⁸³ η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας θα πρέπει να συνίσταται στην ώσμωση μεταξύ της επιστημολογίας της ιστορίας, των σύγχρονων θεωριών μάθησης, ενώ η σχολική ιστορία θα πρέπει να βρεί τις ισορροπίες της ανάμεσα «στην ακαδημαϊκή και στη δημόσια ιστορία και στις πολιτισμικές σπουδές, θεωρημένες ως ένα πλέγμα κοινωνιολογικών, ανθρωπολογικών και διαπολιτισμικών προσεγγίσεων στο πλαίσιο του σύγχρονου κόσμου της επικοινωνίας και των ψηφιακών μέσων».

Τελικά, γεννάται πάντα το ερώτημα από τη δική μας πλευρά, σχετικά με το αν η συλλογική μνήμη επηρεάζει τη δημόσια ιστορία ή αν συμβαίνει το αντίστροφο. Προσεγγίζουμε μια πιθανή απάντηση που θα δίναμε, κάνοντας τη σκέψη πως η πολυπλοκότητα των κοινωνικών δομών της σύγχρονης εποχής, η ταχύτητα διάχυσης της πληροφορίας μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και η πληθώρα των «δημόσιων ιστορικών», που μάλλον επηρεάζονται και αυτοί από την συλλογική μνήμη της κοινωνίας στην οποία ανήκουν, καθιστά πολύ δύσκολη την απάντηση στο παραπάνω ρητορικό ερώτημα. Τείνουμε όμως να θεωρήσουμε ως αληθές, ότι τελικά η

⁹⁸¹ Λεμονίδου, Ε. (2013). Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: ιστοριογραφία, δημόσια ιστορία και ιστορική εκπαίδευση. Στο: Ά. Παληκίδης (Επιμ). *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση*. (43-56). Θεσσαλονίκη : Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε., σελ. 46.

⁹⁸² Κόκκινος, Γ. (2013). Ιστορικός αναθεωρητισμός και άρνηση του Ολοκαυτώματος. Στο: Ά. Παληκίδης (Επιμ). *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση*. (57-74). Θεσσαλονίκη : Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε., σελ. 57.

⁹⁸³ Δεκατρή, Ι. (2020). Η Ελλάδα στον Πόλεμο και την Κατοχή. Στο Γ. Κόκκινος & Π. Γατσωτής (Επιμ). *Για μια Σφαιρική και Πολυδιάστατη Ιστορική Εκπαίδευση*. (349-385). Αθήνα: Πεδίο, σελ. 350 & 351.

συλλογική μνήμη άγεται από τη δημόσια ιστορία, καθόσον σήμερα το διαδίκτυο και οι σύγχρονοι τρόποι μαθήσεως και επικοινωνίας, όντας σημείο αναφοράς για την πλειοψηφία των πολιτών, ελέγχονται και κρατούνται από όσους καταγίνονται με τη δημόσια ιστορία.

6.13.3 Η Δημόσια Ιστορία και η Αυτοποίηση της Κοινωνίας

Αν θεωρήσουμε ότι η δημόσια ιστορία έχει ως αφετηρία την επιθυμία των ανθρώπων «να αλληλοαναγνωρίζονται επικαλούμενοι κοινές εμπειρίες, κοινό παρελθόν, κοινές παραδόσεις» αυτό οδηγεί το παρελθόν «να λειτουργεί ταυτολογικά, δημιουργώντας ταυτότητες» γεγονός που πραγματοποιείται και με τη λειτουργία της διδασκαλίας της ιστορίας ως στοιχείο ταυτότητας» με αποτέλεσμα όλη αυτή η διαδικασία να συντελεί στη θεσμική οργάνωση πολιτιστικών και τοπικών συλλόγων, κυβερνητικών φορέων και πολιτικών παρατάξεων χρησιμοποιώντας τη μνήμη επιλεκτικά, ώστε να ενισχυθεί η συνοχή όλων των μελών. Είναι λοιπόν μια μεγάλη «βιομηχανία ιστορίας και ιστορικής κληρονομιάς που βασίζεται σε μια χρήση της ιστορίας ως μιας δραστηριότητας ελεύθερου χρόνου, ως στοιχείο επικοινωνίας και ακόμη, ως κοινωνικής διάκρισης. Κατά αυτό τον τρόπο η μνήμη έχει ένα χρηστικό χαρακτήρα και συγχρόνως πετυχαίνει την παραγωγή πολλών διαφορετικών ιστοριών οι οποίες είναι αλληλοσυγκρουόμενες μεταξύ τους.⁹⁸⁴

Βέβαια, αρκετές φορές οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί προσδίδουν ένα δημόσιο χαρακτήρα στις τυχόν διαφωνίες τους, αποδεικνύοντας ότι και ακαδημαϊκή ιστορία δεν μπορεί να παραχθεί έξω από το πεδίο των κοινωνικών ανταγωνισμών που χρησιμοποιούν τη μνήμη. Αυτή ακριβώς, η διαπίστωση είναι που αναδεικνύει την ίδια τη μνήμη ως την κρίσιμη διαδικασία για την αναπαραγωγή μίας κοινωνίας, αφού «το παρελθόν βρίσκεται στη σκιά το παρόντος», αναλύεται, ερμηνεύεται, δημιουργεί προβληματισμούς, εντέίνει τις αντιπαραθέσεις ή ενώνει ανάλογα με τις επιταγές του εκάστοτε παρόντος.⁹⁸⁵

⁹⁸⁴ Δαλβακούκης, Β. (2013). Η μνήμη της κατοχής στο δημόσιο χώρο. Η περίπτωση των οδωνυμίων. Στο: Ά. Παληκίδης (Επιμ). *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση*. (139-144). Θεσσαλονίκη : Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε., σελ. 132-133.

⁹⁸⁵ Δαλβακούκης, Β., ό.π, σελ. 133.

Είναι γεγονός πως η ανάδειξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σε μαζικό προϊόν «κατανάλωσης» πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο πολιτιστικής και αισθητικής οπισθοδρόμησης. Η Κατοχή τέθηκε σε δημόσιο διάλογο με ποικίλους τρόπους, σαν πανόραμα «παλλαϊκής αντίστασης» χωρίς να μνημονεύεται ο ανταρτοπόλεμος. Η εικόνα που τελικά διαμορφώνεται και τελικά εξελίσσεται σε σύγχρονο μύθο είναι η εθνική ομοψυχία των κατακτημένων που έδωσαν ένα αγώνα, ο οποίος υπερβαίνει τα χρονικά όρια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.⁹⁸⁶

Συνεπώς, παρατηρείται μια ανεπάρκεια στα επίσημα σχολικά βιβλία της ιστορίας, γεγονός που ενισχύεται από τη δύναμη και επιρροή της δημόσιας ιστορίας και των ποικίλων χρήσεων της (ΜΜΕ, διαδίκτυο, σελίδες κοινωνικής δικτύωσης, κινηματογράφος) που προκαλούν μνημοκτονία και λήθη καθώς συγκριμένες θεματικές περιοχές, οι οποίες είναι τραυματικές και συγκρουσιακές (ολοκαύτωμα, δωσιλογισμός) παραλείπονται, προσεγγίζοντας μόνο εθνοκεντρικά ό,τι αφορά τον ηρωισμό ή την υπερηφάνεια προγόνων μας.⁹⁸⁷

Ωστόσο, οι διαφωνίες της ιστορίας σημειώνουν μεγάλη άνθηση στην Ελλάδα σε περιόδους μεγάλης οικονομικής κρίσης. *«Η προσφυγή στην ιστορία, ο αφηγηματικός και ιδεολογικός έλεγχος επί του παρελθόντος επικυρώνουν νέες διαιρετικές τομές και καλύπτουν την ανάγκη μιας ιστορικής αφήγησης ως υποκατάστατου των συμβολικών αναφορών που έχουν διαλυθεί μέσα στην τραυματική συνθήκη της κρίσης[...]*το ξαναγράψιμο της ιστορίας μέσα από τον παραμορφωτικό φακό του διαδικτύου και τα συνεχώς αυξανόμενα σε έκταση και ένταση άρθρα για τη δεκαετία του 1940, από ειδικούς και μη(συχνότερα από τους τελευταίους) υποδηλώνει την επιθυμία για μια «νέα αφηγηματοποίηση του πολέμου», στο επίκαιρο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης. Αυτό αποδεικνύει πως δεν έχουμε απεμπλακεί από τους διχαστικούς όρους του παρελθόντος. Οι μνήμες της κατοχής αναδύθηκαν ορμητικά και οι χρήσεις και καταχρήσεις του παρελθόντος στο νέο πλαίσιο της έκτακτης ανάγκης που διαμορφώθηκε στην ελληνική κοινωνία τέθηκαν στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου σε ημερήσια βάση.⁹⁸⁸»

⁹⁸⁶ Χανδρινός, Ι. (2015). Εθνική αντίσταση. Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα. Στο: Κ. Γαρδίκας, Ά-Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης & Κ. Ράπτης (Επιμ). *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*. (191-214). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 206-207.

⁹⁸⁷ Σακκά Β., (2013). «Εμείς και οι 'άλλοι': η εμπειρία του ανεπαίσθητου εκφασισμού μιας κοινωνίας και η σύγχρονη συγκυρία». Στο: Ά. Παληκίδης (Επιμ). *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση*. (203-252). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε., σελ. 203-204.

⁹⁸⁸ Δρουμπούκη Ά- Μ., ό.π., σελ. 416-417.

Άρα, δεν υπάρχει «οριστική» ιστορία, αλλά η ιστορία επαναδιατυπώνεται και αναθεωρείται καθώς το ιστορικό προϊόν αντικατοπτρίζει τη σχέση της κοινωνίας με το παρελθόν αλλά και τι επιλέγει να καλλιεργήσει στην συλλογική συνείδηση και τι να λησμονηθεί. Η μελέτη της ιστορικής κουλτούρας δεν αποτελεί μια διανοητική επεξεργασία των ιστορικών, είναι μια ευρύτερη πολιτισμική διαδικασία με την οποία το κοινωνικό σύνολο θέτει νέα ή διαφορετικά ερωτήματα προς καλύτερη κατανόηση του παρελθόντος.⁹⁸⁹

⁹⁸⁹ Βόγλης, Π. (2015). Διαμάχες για το παρελθόν; Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία, Στο: Κ. Γαρδίκας, Ά-Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης & Κ. Ράπτης (Επιμ). *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*. (351-368). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 351-352.

7^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

7 Το Μάθημα της Ιστορίας στη Σχολική Μονάδα

7.1 Η Σχολική Μονάδα ως Ανοιχτό Κοινωνικό Σύστημα

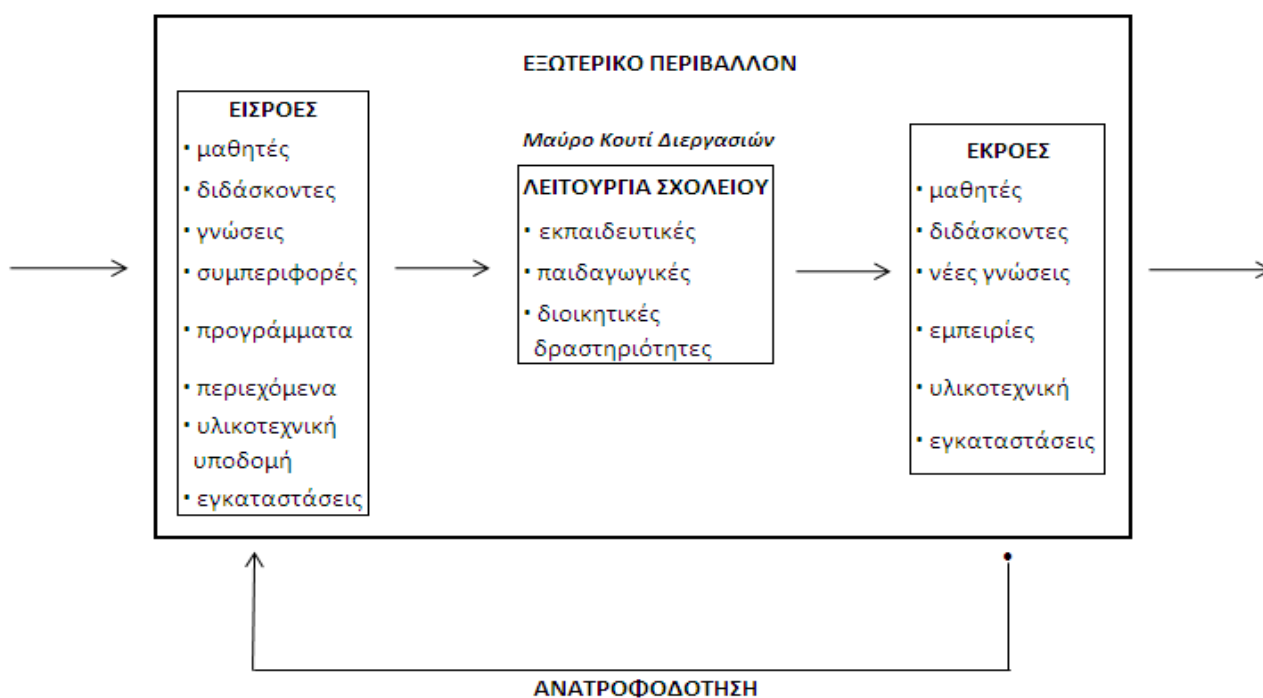
Οι εκπαιδευτικοί οργανισμοί με βάση τη συστημική θεωρία αποτελούν «ανοιχτά» κοινωνικά συστήματα και βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον στο οποίο δραστηριοποιούνται. Τα συστήματα αποτελούν οργανωμένα σύνολα ανθρώπων, αντικειμένων και διεργασιών τα οποία λειτουργούν σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον. Σύμφωνα με τον Πασιαρδή,⁹⁹⁰ τα συστήματα έχουν δομή, βρίσκονται σε συνεχή δυναμική κατάσταση και εμφανίζουν τελεολογική συμπεριφορά επιδιώκοντας την επίτευξη στόχων. Τα κοινωνικά συστήματα βάσει της συστημικής θεωρίας απαρτίζονται από ανθρώπους, περιλαμβάνουν μικρότερα συστήματα (υποσυστήματα) τα οποία αλληλεπιδρούν και μεταξύ τους και με το περιβάλλον είναι επομένως «ανοιχτά» διαθέτουν τυπικούς και άτυπους κανονισμούς καθώς και συστήματα ποινών και αμοιβών. Οι εκπαιδευτικοί οργανισμοί έχουν χαρακτηριστικά κοινωνικών συστημάτων: αποτελούνται από υποσυστήματα (πχ εκπαιδευτική, διοικητική λειτουργία) τα οποία συνεισφέρουν στο όλο αλλά ταυτόχρονα εξυπηρετούνται από το όλο, επιδιώκουν την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων (πχ γνώσεις μαθητών) και λειτουργούν βάσει τυπικών και άτυπων κανόνων και συστημάτων αμοιβών και κυρώσεων αποτελώντας εν μέρει γραφειοκρατίες. Ταυτόχρονα, αποτελούν και ένα κοινωνικοποιητικό θεσμό στο πλαίσιο του οποίου ο μαθητής οικειοποιείται και ενστερνίζεται τις κοινωνικοπολιτιστικές αξίες, στάσεις και τύπους συμπεριφοράς και αναπτύσσεται το νοητικό του επίπεδο.

Οι εκπαιδευτικοί οργανισμοί αποτελούν «ανοιχτά» συστήματα διότι βρίσκονται σε σχέση αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης με άλλα τα συστήματα του εξωτερικού περιβάλλοντος, όπως: το οικονομικό-κοινωνικό, το πολιτικό σύστημα κ.ά. Κάθε

⁹⁹⁰ Πασιαρδής, Π. (2004). *Εκπαιδευτική Ηγεσία. Από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: Μεταίχιμο, σελ. 15.

σχολείο δέχεται εισροές από το περιβάλλον (πχ μαθητές), τις μετασχηματίζει και στη συνέχεια παράγει τα προϊόντα-εκροές (π.χ. τις γνώσεις των μαθητών).

Στο σχήμα που ακολουθεί, οπτικοποιούνται οι εισροές και οι εκροές του σχολείου ως ανοιχτού συστήματος.⁹⁹¹



Σχήμα 1: Η σχολική μονάδα ως ένα ανοιχτό σύστημα. Το σχήμα βασίστηκε στα όσα αναφέρονται στον Πασιαρδή (2004).

Η σχέση που υπάρχει μεταξύ εισροών και εκροών είναι αυτή που καθορίζει την αποτελεσματικότητα του συστήματος. Χαρακτηρίζεται και ως μαύρο κουτί των διεργασιών στο οποίο συντελούνται οι δραστηριότητες του με σκοπό την υλοποίηση ενός συγκεκριμένου στόχου. Για να μετατραπούν οι εισροές σε μια δέσμη αποτελεσμάτων-εκροών είναι απαραίτητη η διαδικασία του μετασχηματισμού. Οι εκροές είναι τα αποτελέσματα που περιμένουμε από το σχολείο για παράδειγμα: η μετάδοση γνώσεων, η καλλιέργεια στάσεων, δεξιοτήτων κ.ά. Ο μετασχηματισμός όμως, ταυτίζεται με την εκπαιδευτική διαδικασία-πράξη, η οποία δεν είναι ούτε μετρήσιμη ούτε ορατή. Αποτελείται από το σύνολο των διοικητικών, οικονομικών αποφάσεων, παιδαγωγικών και ιδεολογικών αντιθέσεων, διδακτικών μεθόδων και αντικειμένων, επιστημονικών μεθόδων και τρόπων διαχείρισης πληροφοριών. Ο μετασχηματισμός

⁹⁹¹ Πασιαρδής, Π., ό.π., σελ. 18.

είναι μέγιστης σημασίας γιατί σχετίζεται με την ποιότητα και την απόδοση του οργανισμού. Για παράδειγμα, μια χαρακτηριστική εισροή ενός σχολείου είναι οι μαθητές και μέσα στο «μαύρο κουτί» γίνονται όλες οι διαδικασίες – διεργασίες όπως: μέθοδος διδασκαλίας, αναλυτικό πρόγραμμα (επίσημο, κρυφό, λανθάνον) για να φθάσουμε στο επιθυμητό αποτέλεσμα. Στο σημείο αυτό κρίνουμε αναγκαίο να υπογραμμίσουμε πως η λειτουργία του σχολείου διακρίνεται σε τυπική και άτυπη. Τα κύρια στοιχεία που περιλαμβάνει ένα επίσημο σχολικό πρόγραμμα είναι οι διδακτικοί σκοποί, το περιεχόμενο, οι διδακτικές οδηγίες και η αξιολόγηση. Τα παραπάνω στοιχεία απαρτίζουν τα σχέδια διδασκαλίας και μάθησης με καθολικότητα στο πλήθος των σχολικών μαθημάτων,⁹⁹² και διαμορφώνονται σύμφωνα με τα ΑΠΣ. Από την άλλη, το άτυπο πρόγραμμα λειτουργεί εντός του συνολικού γίνεσθαι και σε ίδιο χρόνο με το επίσημο σχολικό πρόγραμμα. Ο τρόπος ανάπτυξης του γίνεται μέσα από άτυπες διαδικασίες χωρίς να γίνεται διακριτό ή ελέγξιμο. Ο όρος «παραπρόγραμμα»,⁹⁹³ θεωρούμε ότι προσδίδει πλήρως τη λειτουργία της εν λόγω διαδικασίας στο παρασκήνιο του σχολικού γίνεσθαι και της εν τη ευρεία έννοια εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η διάδραση μεταξύ του τυπικού προγράμματος και του άτυπου «παραπρογράμματος» διαμορφώνει το πραγματικό τελικό προϊόν της εκπαιδευτικής διαδικασίας μέσα στη συγκεκριμένη σχολική μονάδα. Όμως, αυτός ο βαθμός αλληλεπίδρασης και επηρεασμού δεν γίνεται αντιληπτός και δεν μπορεί να βαθμονομηθεί καθόσον δεν υπάρχει κάποιο αντίστοιχο μετρήσιμο μέγεθος για να προσδιοριστεί επακριβώς.

Άλλο ένα όμως βασικό στοιχείο του συστήματος είναι το περιβάλλον. Το περιβάλλον διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο. Προσφέρει εισροές και οριοθετεί τις διεργασίες μέσα στο «μαύρο κουτί». Η επίδραση του περιβάλλοντος είναι διττή: αποτελεί πάροχο των εισροών και ταυτόχρονα παράγοντα που περιορίζει την επίτευξη των στόχων του οργανισμού. Το σχολείο θα πρέπει να αφομοιώνει τις αλλαγές που συντελούνται στο περιβάλλον και συγχρόνως να διατηρεί την ισορροπία και τη σταθερότητα σε οποιαδήποτε μεταβολές συμβαίνουν σε αυτό. Σε κατάσταση ισορροπίας οι επιδράσεις του περιβάλλοντος, αλληλοαναιρούνται. Όταν διαταραχθεί η ισορροπία ενεργοποιείται η διαδικασία της προσαρμογής, της αφομοίωσης δηλ. των αλλαγών προκειμένου το σχολείο ως οργανισμός να επανέλθει στην ισορροπία

⁹⁹² Γκότοβος Α., Μαυρογιώργος Γ. και Παπακωνσταντίνου Π., (2000). *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg, σελ. 136.

⁹⁹³ Γκότοβος Α., Μαυρογιώργος Γ. και Παπακωνσταντίνου Π., ό.π., σελ. 139.

(ομοιοστασία). Γενικά οι μεταβολές που συμβαίνουν στο περιβάλλον επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη λειτουργία του σχολείου μεταβάλλοντας τις εκροές του που είναι το τελικό αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Η πληροφόρηση όμως για τις απαιτούμενες αλλαγές γίνεται μέσω της ανατροφοδότησης-ανάδρασης (feedback). Ουσιαστικά, η ανατροφοδότηση είναι μία διαδικασία κατά την οποία οι δραστηριότητες μεταβάλλονται ανάλογα με τα αποτελέσματα που έχουν επιτευχθεί αλλά και ανάλογα με το τι χρειάζεται να γίνει για να επιτευχθούν οι επιθυμητοί στόχοι. Για παράδειγμα, μέσω των διαγωνισμάτων και των εργασιών των μαθητών, ο δάσκαλος πληροφορείται κατά πόσο επιτεύχθηκαν οι διδακτικοί του στόχοι και εάν η μέθοδος που ακολούθησε είναι αποτελεσματική-ποιοτική. Με τη διαδικασία αυτής της πληροφόρησης τα σχολεία έχουν τη δυνατότητα να προσαρμόζουν τους μετασχηματιστικούς τους μηχανισμούς, έτσι ώστε να παράγουν υπηρεσίες μεγαλύτερης χρησιμότητας από όση έχουν τα προϊόντα των εισροών τους. Αυτή η ανάδραση επιτρέπει στα σχολεία να διορθώνουν τα οργανωτικά και λειτουργικά τους λάθη, ώστε να αλλάζουν τον τύπο των υπηρεσιών που παράγουν.

Στο σημείο αυτό γίνεται αντιληπτή η σημαντικότητα τόσο των ΑΠΣ, όσο και του σχεδίου μαθήματος που θα χρησιμοποιηθεί από τον εκπαιδευτικό, ως ένα αναπόσπαστο στοιχείο των εισροών στο ανοικτό σχολικό σύστημα. Το σχέδιο μαθήματος και διδασκαλίας για τον εκπαιδευτικό είναι εκείνο το εργαλείο με το οποίο θα χειριστεί όχι μόνον τη διαδικασία του μετασχηματισμού που σε αδρές γραμμές περιγράψαμε παραπάνω, αλλά επίσης το περιβάλλον ειδικά όταν πρόκειται για τις παραδόσεις και την μελέτη της τοπικής ιστορίας και της «ιστορίας από κάτω». Τέλος, το σχέδιο μαθήματος εκτείνεται και στο πεδίο της αναπληροφόρησης και ανατροφοδότησης, ώστε να αποτελεί ιδιαίτερη συνιστώσα για τις εκάστοτε σχολικές μονάδες τόσο της βελτίωσης του βαθμού επίτευξης των επιθυμητών στόχων όσο και των υπηρεσιών που παράγουν. Αυτήν ακριβώς τη σημαντικότητα στοχοθετούμε στην παρούσα ενότητα και θα καταβάλουμε ιδιαίτερη προσπάθεια για την παρουσίαση και εκπόνηση παραδειγματικών σχεδίων μαθήματος για την ιστορία με άξονα την Μάχη της Κρήτης και τα γεγονότα που την ακολούθησαν στην περίοδο της κατοχής στην Κρήτη.

7.2 Η Ιστορία ως Αντικείμενο Διδασκαλίας στην Ελληνική Ιστορική Πραγματικότητα

Είναι σαφές ότι η σπουδαιότητα του μαθήματος της Ιστορίας αναφέρεται όχι μόνο στη διαμόρφωση των χαρακτήρων, την καλλιέργεια και την αυτογνωσία των νέων ανθρώπων, αλλά συμβάλλει αποτελεσματικά στη διατήρηση της πολιτισμικής και ιστορικής ταυτότητας των λαών. Ως γενική παραδοχή, τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή πραγματικότητα το μάθημα της Ιστορίας χαρακτηρίζεται ως υποχρεωτικό στις πρώτες και δεύτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης. Στην Ελλάδα ιδιαίτερα το μάθημα της Ιστορίας διδάσκεται συστηματικά από την ίδρυση του κράτους μέχρι σήμερα. Πιο συγκεκριμένα, οι σκοποί του μαθήματος της Ιστορίας, όπως καταγραφεί διαχρονικά,⁹⁹⁴ επιγραμματικά έχουν ως ακολούθως:

α) 1881: Η ιστορία περιλαμβάνεται για πρώτη φορά ως ανεξάρτητο μάθημα στο σχολικό πρόγραμμα, με κύριο σκοπό την ηθική μόρφωση, την ανάπτυξη του εθνικού φρονήματος, και τη συστηματοποίηση των ιστορικών γεγονότων.

β) 1894: Προσδιορίζεται η διδακτέα ύλη. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στη διδασκαλία του έργου και της ζωής των ιστορικών προσωπικοτήτων.

γ) 1913: Δίδεται έμφαση στην πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού, σε συνδυασμό με την ορθοδοξία ως στοιχείου εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Η σύγχρονη εποχή εξετάζεται υπό το πρίσμα της συνέχισης της ιστορικής πορείας του έθνους.

δ) 1957: Σκοπός του μαθήματος πλέον είναι ο προσανατολισμός των μαθητών έτσι ώστε να αποκτήσουν γνήσια ιστορική συνείδηση, σε συνάρτηση με τον πατριωτισμό και τη δόξα των προγόνων τους.

ε) 1964: Εισάγονται οι έννοιες της ελευθερίας, της προόδου και της δια βίου μάθησης.

⁹⁹⁴ Νίκου, Αι. (2017). «Απόψεις Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Σχετικά με τη Διδασκαλία Του Μαθήματος Της Ιστορίας Στην Πολυπολιτισμική Τάξη», ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: «ΨΥΧΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ: ΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ». Διπλωματική Εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ.). Θεσσαλονίκη, σελ 22.

στ) 1969: Περίοδος δικτατορίας. Ως γενικός σκοπός ορίζεται να κατανοήσουν οι μαθητές τον ιστορικό βίο του ελληνικού έθνους, να αντλήσουν διδάγματα από την ελληνική ιστορία, να καλλιεργήσουν το συναίσθημα της φιλοπατρίας και να προετοιμαστούν ψυχικά και πνευματικά για να γίνουν χρήσιμα μέλη της πολιτικής και εθνικής κοινότητας των Ελλήνων.

ζ) 1977: Μεταπολίτευση. Μετατόπιση του κέντρου βάρους του μαθήματος προς τα χαρακτηριστικά της ιστορικής γνώσης με στόχευση την εθνική διαπαιδαγώγηση, καθώς και της ευρωπαϊκής διάστασης και του ρόλου της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Να σημειώσουμε εδώ, ότι τρία έτη αργότερα η Ελλάδα γίνεται μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (της τότε Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, ΕΟΚ).

η) 1981: Οι στόχοι του μαθήματος εντάσσονται αφενός στο πλαίσιο της γνώσης της ιστορίας του ελληνικού έθνους, της γνώσης των κυριότερων γεγονότων της παγκόσμιας ιστορίας που συνδέονται με την ελληνική ιστορία και αφετέρου την ανάπτυξη του ιστορικού τρόπου σκέψης των μαθητών και την αξιολόγηση του παρελθόντος με φρονηματικό τρόπο, ώστε να παραδειγματίζονται και να αγαπήσουν την πατρίδα τους, τη δημοκρατία και να καθίστανται οι μελλοντικοί δημοκρατικοί πολίτες.

θ) Στο ισχύον Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), το οποίο εφαρμόζεται από το 2003, ως γενικός σκοπός της ιστορίας ορίζεται η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης.⁹⁹⁵ «*Ειδικότερα, η ανάπτυξη ιστορικής σκέψης αφορά την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων και τη σύνδεση αιτίων και αποτελεσμάτων, ενώ η καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης αφορά την κατανόηση της συμπεριφοράς του ανθρώπου σε συγκεκριμένες καταστάσεις και την εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την εκδήλωση υπεύθυνης συμπεριφοράς στο παρόν και το μέλλον. Έτσι με τη διδασκαλία της Ιστορίας μπορεί ο μαθητής να αποκτήσει όχι μόνο την επίγνωση ότι ο σύγχρονος κόσμος αποτελεί συνέχεια του παρελθόντος, αλλά και την επίγνωση ότι ο σύγχρονος ιστορικός ορίζοντας συνδέεται άμεσα με τη ζωή του. Ο σκοπός της ιστορικής σκέψης και συνείδησης συνδέεται έτσι με το γενικότερο σκοπό της εκπαίδευσης που αναφέρεται στην προετοιμασία συνειδητών πολιτών*».

⁹⁹⁵ Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. *Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Ιστορίας*. Πιλοτική Σχεδίαση και Εφαρμογή Διδακτικού Υλικού στον Τομέα της Ιστορίας. 2^ο Κοινωνικό Πλαίσιο Στήριξης. Ιστότοπος: Ανακτήθηκε στις 26 Ιουλίου 2019 από : http://www.pi-schools.gr/content/index.php?lesson_id=8&ep=166, σελ. 7.

Πέραν των ανωτέρω, ειδικότερα για την τοπική ιστορία, θέματα αυτής περιλαμβάνονται για πρώτη φορά σε περιορισμένη κλίμακα στα προγράμματα σπουδών της Α/θμιας εκπαίδευσης, στα διεπιστημονικά μαθήματα της Πατριδογνωσίας μέχρι το 1982 και της Μελέτη Περιβάλλοντος από το 1982 και μετά.⁹⁹⁶ Για τη Β/θμια εκπαίδευση συγκροτήθηκε μια Επιτροπή το 1989 από τον τότε Υπουργό Παιδείας, με σκοπό την εισήγηση για τον τρόπο ενσωμάτωσης της τοπικής ιστορίας στα προγράμματα σπουδών. Ως αποτέλεσμα, το 1997 στο πλαίσιο του ΕΠΠΣ δημοσιεύεται το πρώτο Αναλυτικό Πρόγραμμα Τοπικής Ιστορίας για το Γυμνάσιο, το 2000 εκδίδεται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο το βιβλίο με τίτλο «*Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*», ενώ από το 2003 και μετά η τοπική ιστορία ενσωματώνεται στο ΔΕΠΠΣ. Σύμφωνα επίσης με τις εγκυκλίους εκείνης της εποχής, οι διδάσκοντες δύνανται να αφιερώσουν και μέχρι 10 εκπαιδευτικές ώρες για την έρευνα σε επίπεδο τοπικής ιστορίας στην οποία θα συμμετέχουν ενεργά οι μαθητές.⁹⁹⁷

Έτσι, για πρώτη φορά εντάσσονται και θέματα και επισημοποιείται η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, καθώς ο εκάστοτε τόπος αναδεικνύεται ως εκείνο το περιβάλλον στο οποίο θα συσχετιστεί η ιστορική γνώση με την έρευνα των τοπικών πηγών. Και με τον τρόπο αυτό, θα διασυνδεθεί η σύγχρονη καθημερινότητα του τόπου στον οποίο διαβιών και δραστηριοποιούνται οι μαθητές με τις μαρτυρίες αυτών που έζησαν τα γεγονότα του παρελθόντος και τις λοιπές τοπικές πηγές, με τρόπο ώστε να γίνεται αντιληπτό από τους μαθητές η πλήρης εικόνα του παρελθόντος, του παρόντος, και των μελλοντικών δυνατοτήτων μιας περιοχής.⁹⁹⁸

⁹⁹⁶ Περδίκης, Γ. (2011). Τοπική Ιστορία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Η Περίπτωση των προγραμμάτων Π.Ε. στα σχολεία του Ν. Πιερίας. Στο Δρ. Παρασκευή Κοψιδά Βρεττού (Επιμ). *Σχολική Έρευνα και Διδακτική της Ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση.* (254-274). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 256.

⁹⁹⁷ Περδίκης, Γ., ό.π., σελ. 257.

⁹⁹⁸ Ροντογιάννης, Θ. (2011). Η Τοπική Ιστορία στα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ του Δημοτικού Σχολείου – Μια διδακτική πρόταση. Στο Δρ. Παρασκευή Κοψιδά Βρεττού (Επιμ). *Σχολική Έρευνα και Διδακτική της Ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση.* (36-45). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 37.

7.2.1 Η Διαχρονική Προσέγγιση του Περιεχομένου του Μαθήματος της Γενικής Ιστορίας στην Ελλάδα

Οι σκοποί και το περιεχόμενο του μαθήματος της ιστορίας στην Ελλάδα πάντα είχε άμεση συνάρτηση από τα αναλυτικά προγράμματα. Τα προγράμματα αυτά είναι προϊόν εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων τα οποία μαρτυρούν το πνεύμα της μεταρρύθμισης αλλά και την εκπαιδευτική φιλοσοφία της εκάστοτε πολιτικής ηγεσίας. Παράλληλα, δηλώνουν και τα περιθώρια πρωτοβουλίας από την πλευρά των εκπαιδευτικών, αλλά προσδιορίζουν και τους στόχους του μαθήματος.

Τα αναλυτικά προγράμματα εκπονούνται από τις εκπαιδευτικές αρχές που ορίζονται κάθε φορά από την εκτελεστική εξουσία. Μετά το 1974 τα αναλυτικά προγράμματα εκπονούνταν από το Κέντρο Μελετών και Επιμορφώσεων (ΚΕΜΕ), το οποίο στη συνέχεια μετονομάστηκε σε Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.⁹⁹⁹

Για το σκοπό και τους επιμέρους στόχους του μαθήματος της ιστορίας έχουν διατυπωθεί αρκετές απόψεις. Όμως είναι σαφές ότι *«ανάλογα με τη βαρύτητα που αποκτούν οι σκοποί του μαθήματος, καθορίζεται και η θέση του μαθήματος στην εκπαίδευση, αλλά και οι συγκεκριμένες επιδιώξεις της διδακτικής διαδικασίας, οι οποίες εκτείνονται από την απλή συσσώρευση γνώσης έως την καλλιέργεια της ιστορικής σκέψης και την μύηση των μαθητών στην ερμηνεία των ιστορικών πηγών»*¹⁰⁰⁰ Παρακάτω θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε μια αναλυτική προσέγγιση στη χρονική διαδρομή της διδασκαλίας του μαθήματος της γενικής ιστορίας και πως αυτή διαμορφωνόταν από τα εκάστοτε αναλυτικά προγράμματα.

Από το 1821-1880 στο δημοτικό σχολείο εφαρμοζόταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος και το μάθημα της ιστορίας δεν ήταν αυτόνομο αλλά μέρος του «σχολείου της ηθικής» δίνοντας περισσότερο έμφαση στην καλλιέργεια ηθικών στοιχείων. Ενώ στη Μέση Εκπαίδευση το μάθημα της ιστορίας εμφανίζεται το 1836 με σκοπό να μάθουν οι μαθητές τα σημαντικότερα γεγονότα αφενός και αφετέρου να αφυπνίσει την αίσθηση του αληθούς, του καλού και του ωραίου. Το 1880 στο δημοτικό σχολείο, η

⁹⁹⁹ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2009). Ιστορικό του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Ιστότοπος Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Ανακτήθηκε στις 26 Ιουλίου 2019, από: http://www.pi-schools.gr/pi_history/

¹⁰⁰⁰ Μαυροσκούφης, Δ.,(1997). *Η σχολική ιστορία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (1975-1995)*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις, Αφοί Κυριακίδη, σελ. 19.

αλληλοδιδασκτική αντικαθίστανται από την συνδιδασκτική και η ιστορία παρουσιάζεται ως ανεξάρτητο μάθημα, το οποίο οφείλει να προωθήσει την ιδέα ότι όποιος είναι φιλόπρονος και άξιος, προοδεύει ανεξάρτητα από την κοινωνική του τάξη. Η στείρα απομνημόνευση απορρίπτεται και ως μέτρο της διδασκαλίας, ορίζεται η αντίληψη του μαθητή, ενώ κρίνεται απαραίτητη η στήριξη της γεωγραφίας για την καλύτερη κατανόηση του χρόνου με το χώρο. Το 1894 με το πρώτο επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου η ιστορία εντάσσεται στα «πραγματικά μαθήματα» χωρίς όμως να αναφέρονται οι σκοποί, οι επιμέρους στόχοι και η μέθοδος διδασκαλίας. Όσον αφορά τη Μέση Εκπαίδευση η ιστορία θα μπορούσαμε να πούμε ότι συνεπικουρείται από τη γεωγραφία και τη χρονολογία.¹⁰⁰¹

Αργότερα στις 16 Ιουνίου 1909 με διάταγμα του βασιλιά Γεωργίου Α ορίζεται να γίνεται ιδιαίτερη διδασκαλία στις επετειακές εκδηλώσεις των σημαντικότερων γεγονότων της ελληνικής ιστορίας στους μαθητές των μεγαλύτερων τάξεων του δημοτικού. Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι πρώτη φορά γίνεται προσπάθεια σύνδεσης της τοπικής με τη γενική ιστορία. Συγκεκριμένα: α) προβλέπεται η υπενθύμιση γεγονότων που αν και δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία για το εθνικό σύνολο, σχετίζονται άμεσα με τη γεωγραφική θέση του σχολείου β) ο διευθυντής του σχολείου κατευθύνει τους μαθητές και τους υπόλοιπους διδάσκοντες το απόγευμα της επετείου σε ένα ύψωμα και τους εξιστορεί τα γεγονότα. Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1913 φαίνεται ξεκάθαρα η άποψη των μεταρρυθμιστών πως στο μάθημα της ιστορίας θα πρέπει να υπερθεματίζεται ότι το παρόν είναι προϊόν των ιστορικών εξελίξεων του παρελθόντος. Τη δεκαετία του 1930, ο Βασίλειος Τσίριμπας, ένας από τους εκπροσώπους του σχολείου εργασίας και γενικός επιθεωρητής στοιχειώδους εκπαίδευσης εκφράζει την πεποίθηση πως μόνο αν διδαχτεί η ιστορία του τόπου του κάθε μαθητή θα αναπτυχθεί ενδιαφέρον και για τη γενική ιστορία αλλά και θα αποκτήσει ο μαθητής «*στέρεα θεμέλια, επί των οποίων να εποικοδομήσει αργότερον την ιστορικήν ύλην*». Η πατριδογνωσία θεωρείται «η μόνη κατάλληλος πηγή αφομοιωτικών παραστάσεων διά την διδασκαλίαν πάντων των άλλων μαθημάτων. Για μια ακόμη φορά το μάθημα της Πατριδογνωσίας επιχειρείται να συνδεθεί με τη μελέτη του περιβάλλοντος. Στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1957 «ουσιώδες καθήκον του σχολείου» θεωρείται να σχηματίσουν οι μαθητές σαφή εικόνα της περιοχής στην οποία ζουν και «να αγαπήσουν

¹⁰⁰¹ Γιώτης, Γ. (2011). Η περιβαλλοντική διάσταση της σχολικής ιστορίας στα Προγράμματα Σπουδών. Στο Δρ. Παρασκευή Κοψιδά Βρεττού (Επιμ). *Σχολική Έρευνα και Διδακτική της Ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση*. (323-356). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 324.

*αυτήν και κατ' επέκτασιν και την Ελληνικήν πατρίδα».*¹⁰⁰² Ο συντάκτης του αναλυτικού προγράμματος τονίζει ότι σκοπός της πατριδογνωσίας είναι: *«ουσιώδες καθήκον του σχολείου είναι να σχηματίσουν οι μαθηταί δι' αυτενεργού παρατηρήσεως σαφή εικόνα της περιοχής εις ην διαβιούν κατά τα πρώτα έτη της ηλικίας των, να εκτιμήσουν και να αγαπήσουν αυτήν και κατ' επέκτασιν και την Ελληνικήν πατρίδα».*¹⁰⁰³

Το 1964 επιχειρήθηκε η αναθεώρηση των αναλυτικών προγραμμάτων του μαθήματος της ιστορίας και στους σκοπούς προστίθεται και η « εξοικείωση του μαθητή με την αέναη προσπάθεια του ανθρώπου για μάθηση, πρόοδο και ελευθερία»¹⁰⁰⁴ Δυστυχώς χρόνια μετά την επιβολή της δικτατορίας τα δεδομένα αλλάζουν καθώς με το εν λόγω μάθημα επιδιώκεται η κατανόηση του παρόντος η ομαλή προσαρμογή του μαθητή στο κοινωνικό, πολιτικό, πολιτιστικό και εθνικό περιβάλλον και η παρακίνηση του για συμμετοχή στα δρώμενα. Στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης παρατηρείται μια επιμονή σε χρονολογίες, τοπωνύμια, ιστορικά πρόσωπα, αντίθετα στο δημοτικό σχολείο « ενδείκνυται η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας εν εκάστη τάξει και η επίσκεψις ιστορικών τόπων, μνημείων και μουσείων.¹⁰⁰⁵ Την περίοδο αυτή γενικός σκοπός του μαθήματος είναι οι μαθητές να κατανοήσουν και να γνωρίσουν το ιστορικό βίο του ελληνικού έθνους, να διδαχτούν από τους αγώνες των προγόνων τους, να καλλιεργήσουν το συναίσθημα της φιλοπατρίας και να γίνουν χρήσιμοι και ενεργοί πολίτες της κοινωνίας.¹⁰⁰⁶ Σύμφωνα με τον συντάκτη του αναλυτικού προγράμματος σκοπός του εν λόγω μαθήματος είναι:

*«γνώσιν δια βιώσεως και ενεργού συμμετοχής όλων των μορφωτικών αγαθών τα οποία ευρίσκονται εις την πλούσια συνθετικότητα της ζωής της γενέτειρας (ιστορικών, λαογνωστικών, γεωγραφικών, φυσιογνωστικών, πολιτισμογνωστικών, θρησκευτικών, μουσικών κτλ) και την απόκτησιν βιωμάτων τα οποία διηκούν δι' όλου του βίου και διατηρούν βαθειάν την αγάπην και την νοσταλγίαν προς την γενέθλιον γην και την γενικωτέραν πατρίδα».*¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰² Γιώτης, Γ., ό.π., σελ. 325-329.

¹⁰⁰³ Φ.Ε.Κ. 14Α/30.1.1957 « Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των πατριδογνωστικών μαθημάτων των δημοτικών σχολείων».

¹⁰⁰⁴ Κωνσταντάρος, Κ. (2018). *Η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 19.

¹⁰⁰⁵ Γιώτης, Γ., ό.π., σελ. 329.

¹⁰⁰⁶ Κωνσταντάρος, Κ., ό.π., σελ. 19.

¹⁰⁰⁷ Φ.Ε.Κ 218Α/31.10.1969 «Περί του αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου».

Γενικότερα, το μάθημα της ιστορίας έχει ένα πατριωτικό και φρονηματικό χαρακτήρα. Συγχρόνως, το διάστημα αυτό διακόπτεται κάθε προβληματική για τη διδακτική της ιστορίας γεγονός που επηρεάζει και τη σύγχρονη διδακτική.¹⁰⁰⁸ Στη συνέχεια στο πρώτο αναλυτικό πρόγραμμα της μεταπολίτευσης το 1977 στους κύριους σκοπούς του δημοτικού σχολείου είναι η γνώση « του φυσικού και του ιστορικού κόσμου» και « οι βάσεις της θρησκευτικής, εθνικής και ανθρωπιστικής αγωγής».¹⁰⁰⁹

Το 1985 τα προγράμματα της εκπαίδευσης αλλάζουν δομή και αποκτούν σκοπούς-στόχους, περιεχόμενα και μεθοδολογικές οδηγίες. Για το μάθημα της ιστορίας δεν τονίζεται μόνο η αξία της φιλοπατρίας αλλά και η σημασία της δημοκρατίας της ειρήνης, δηλώνεται η πρόθεση να αποφεύγεται η μισαλλοδοξία και στα κείμενα παρουσιάζονται περισσότερα στοιχεία από την καθημερινή ζωή των ανθρώπων του παρελθόντος. Ακόμη και τα σχολικά εγχειρίδια αυτής της περιόδου έχουν αρκετές διαφορές από εκείνα του παρελθόντος, καθώς εκτός από την αφήγηση παρατίθενται ιστορικές πηγές, συμπληρωματικά κείμενα που στοχεύουν στην καλύτερη κατανόηση από την πλευρά του μαθητή.¹⁰¹⁰

Το 1989 συγκροτείται επιτροπή από τον Υπουργό Παιδείας για να εισηγηθεί τον τρόπο εισαγωγής της τοπικής ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση. Το 1997 δημοσιεύεται για πρώτη φορά ένα αναλυτικό πρόγραμμα τοπικής ιστορίας. Το 1998 στο πλαίσιο της καθιέρωσης του πολλαπλού βιβλίου, προκηρύσσεται η συγγραφή τριών διδακτικών βιβλίων για τους εκπαιδευτικούς στο μάθημα της γενικής και της τοπικής ιστορίας. Τελικά εκδίδεται από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ένα βιβλίο των καθηγητών Γ. Λεοντσίνη και Μ. Ρεπούση με τίτλο: « Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας, το οποίο αποτελεί και την υλοποίηση των προσδοκιών του διαθεματικού ενιαίου πλαισίου προγράμματος σπουδών και διανέμεται μόνο για μια φορά στα σχολεία.¹⁰¹¹ Το εν λόγω εγχειρίδιο πραγματεύεται την εξής θεματολογία: α) το τοπίο β) η καθημερινή ζωή γ) η οικογένεια δ) η τοπική κοινωνία. Παρόλο που απευθύνεται στους διδάσκοντες την τοπική ιστορία στην Γ' τάξη του Γυμνασίου με τις κατάλληλες παιδαγωγικές διδακτικές προσεγγίσεις μπορεί να αξιοποιηθεί και από τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.¹⁰¹² Εκτός από το εγχειρίδιο

¹⁰⁰⁸ Μαυροσκούφης, Δ. (1997), ό.π., σελ. 21-22.

¹⁰⁰⁹ Γιώτης, Γ., ό.π., σελ. 325-330.

¹⁰¹⁰ Κωνσταντάρης Κ., ό.π., σελ. 20-21.

¹⁰¹¹ Περδίκης Γ., ό.π., σελ. 256.

¹⁰¹² Γιώτης Γ., ό.π., σελ. 330-331.

εκπονήθηκε και εκπαιδευτικό λογισμικό και έτσι από το σχολικό έτος 2001-2002 η τοπική ιστορία εντάχθηκε στο πρόγραμμα σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για δέκα διδακτικές ώρες. Σκοπός αυτού του εγχειρήματος είναι να συνοψίσει τη θεωρητική γνώση που έχει συγκεντρωθεί από την τοπική ιστορία, να κατηγοριοποιήσει τους θεματικούς άξονες της, να υποδείξει διδακτικές μεθόδους και να υποστηρίξει όσους διδάσκουν ιστορία.¹⁰¹³ Στα αναλυτικά προγράμματα των τριών μεγαλύτερων τάξεων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης προβλέπονται πέντε διδακτικές ώρες για τη μελέτη και τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας. Ως στόχοι αναφέρονται: 1) να γνωρίσουν οι μαθητές την ιστορία του τόπου τους 2) να εξοικειωθούν με τη διαθεματική προσέγγιση 3) να έρθουν σε επαφή με ερευνητικά στοιχεία προσιτά 4) να μάθουν να ερευνούν και να παρατηρούν. Ιδιαίτερη μνεία για τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας γίνεται στο κεφάλαιο της διδακτικής μεθοδολογίας της ιστορίας στο διαθεματικό πλαίσιο προγράμματος σπουδών και στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών του δημοτικού σχολείου.¹⁰¹⁴

Στα Αναλυτικά προγράμματα του 2003 είναι «ενιαία» για την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση, έχουν διαθεματικό και διεπιστημονικό χαρακτήρα, εισάγουν ιστορικές έννοιες, μεθόδους έρευνας με προτεινόμενα σχέδια εργασίας. Οι μαθητές συμμετέχουν ενεργά στη διαδικασία της μάθησης γεγονός που πραγματοποιείται με την εισαγωγή προτεινόμενων δραστηριοτήτων.

Εξετάζοντας ενδελεχώς τα ισχύοντα αναλυτικά προγράμματα για τη διδασκαλία της ιστορίας διαπιστώνουμε ότι εστιάζονται σε γεγονότα του παρελθόντος δίνοντας έμφαση στη σχέση αιτίου αποτελέσματος. Ενθαρρύνεται περισσότερο η δηλωτική γνώση δηλαδή η αποστήθιση γεγονότων αντίθετα δεν προωθείται επαρκώς η διαδικαστική γνώση δηλαδή η δυνατότητα παραγωγής με ενεργητικό και ορθολογικό ρόλο της ιστορικής γνώσης. *«Γενικός σκοπός της διδασκαλίας της ιστορίας είναι η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης. Η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης αφορά την κατανόηση των ιστορικών γεγονότων μέσα από την εξέταση αιτιών και αποτελεσμάτων, ενώ η καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης αφορά την κατανόηση της συμπεριφοράς των ανθρώπων σε συγκεκριμένες καταστάσεις. Προβλέπεται ακόμη η*

¹⁰¹³ Νταβαρίνος, Π. (2011). Σχολείο και τοπική ιστορία στην Ελλάδα και στη Γερμανία. Στο Π. Κοφιδά-Βρεττού (Επιμ.), *Σχολική έρευνα και διδακτική της ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση*. (275-288). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ, σελ. 283.

¹⁰¹⁴ Ροντογιάννης, Θ., ό.π., σελ. 38.

διαμόρφωση στάσεων που οδηγούν στην εκδήλωση υπεύθυνης¹⁰¹⁵ συμπεριφοράς στο παρόν και στο μέλλον».

Παράλληλα με την εφαρμογή των ΔΕΠΠΣ το έτος 2006-2007 εισήχθησαν νέα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας συνεχίζοντας έτσι την παράδοση του κρατικού μονοπωλίου στη συγγραφή και την αξιοποίηση ενός σχολικού εγχειριδίου για τη μετάδοση της νέας γνώσης¹⁰¹⁶. Τα νέα σχολικά εγχειρίδια παρουσιάζουν τη συνεχή εξέλιξη του έθνους μας στο χώρο και στο χρόνο, χρησιμοποιώντας ποικίλες τεχνικές τις παραλείψεις, τις αποσιωπήσεις, τις επιλεκτικές αναφορές με σκοπό να υπερτονιστεί η μοναδικότητα και η υπεροχή του ελληνικού στοιχείου, η συσπείρωση και η αγωνιστικότητα που υπέδειξαν οι προγονοί τους σε δύσκολες καταστάσεις.¹⁰¹⁷

7.2.2 Η Διαχρονική Προσέγγιση του Μαθήματος της Ιστορίας στην Γερμανία

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε λίγα στοιχεία για την ανάλογη διαχρονική προσέγγιση του μαθήματος της Γενικής Ιστορίας στη Γερμανία. Με τον τρόπο αυτό, θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε μια σύγκριση μεταξύ αυτών που ίσχυσαν και ισχύουν στην Ελλάδα και αυτών που ίσχυσαν στο πρόσφατο παρελθόν και ισχύουν σήμερα στη Γερμανία, το κράτος εκείνο στο οποίο ξεκίνησε, γεννήθηκε διαμορφώθηκε αλλά και νικήθηκε τελικά το ναζιστικό φαινόμενο που επικράτησε στον Β΄ ΠΠ.

Σύμφωνα με τον Νταβαρίνο, η προβληματική της διδακτικής στην Γερμανία της δεκαετίας του 70, προκάλεσε πολλές αντιπαραθέσεις στην εκεί ακαδημαϊκή

¹⁰¹⁵Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. (2000). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών Ιστορίας, σελ. 225. Επίσης Αβδελά, Ε. (1998), ό.π., σελ. 22.

¹⁰¹⁶ Αδάμου-Ράση, Μ. (2006). Ποιά Ιστορία Διδάσκονται τα Παιδιά μας στο Δημοτικό Σήμερα. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιμ.). *Προσεγγίζοντας την Ιστορική Εκπαίδευση στις Αρχές του 21ου αιώνα* (σσ. 331-373). Αθήνα : ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 337. Επίσης και Κόκκινος, Γ., & Γατσωτής, Π. (2008). Η Χαρτογράφηση των Ερευνητικών Πεδίων της Διδακτικής της Ιστορίας στην Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση (1974) μέχρι σήμερα. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*. (363-388). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

¹⁰¹⁷ Ανδρέου, Α., & Κασβίκης, Κ. (2008). Το Μετέωρο Βήμα της Σχολικής Ιστορίας στα Νέα Εγχειρίδια για το Δημοτικό Σχολείο. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια*. (81-128). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 97.

κοινότητα.¹⁰¹⁸ Πρέπει σαφώς να λάβουμε υπόψη μας, ότι την εποχή εκείνη η Ευρώπη βρισκόταν εν μέσω του λεγόμενου “Ψυχρού Πολέμου”, ενώ η ίδια η Γερμανία ήταν διαιρεμένη στη Δυτική και Ανατολική Γερμανία (Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας με πρωτεύουσα τη Βόννη, και Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας με πρωτεύουσα το Ανατολικό Βερολίνο, αντίστοιχα). Η ανωτέρω προβληματική αναφέρεται στη τότε Δυτική Γερμανία, στην οποία το επίσημο κράτος της εποχής, δια μέσω των εκπαιδευτικών προγραμμάτων του τότε Υπουργείου Παιδείας, ήθελε να εντάξει το μάθημα της Γενικής Ιστορίας στο γενικότερο πλαίσιο του μαθήματος “Κοινωνικές Επιστήμες”. Η ανάγκη της πλήρους αποσύνδεσης του ναζιστικού καθεστώτος που επικράτησε στη Γερμανία, από το Γερμανικό κράτος, αλλά ιδίως από το γερμανικό έθνος ήταν η αιτία που οδήγησε το τότε Υπουργείο Παιδείας στην απόφαση αυτή. Οι Γερμανοί ιστορικοί αντέδρασαν, η αντίδραση αυτή αργότερα ευοδώθηκε και το μάθημα της ιστορίας διδασκόταν στο πλαίσιο κυρίως της τοπικής ιστορίας. Έτσι, τα ομοσπονδιακά κρατίδια της Γερμανίας είχαν λόγο και άποψη στο πως θα διδασκόταν το μάθημα, το οποίο κυρίως αποκτούσε τον τοπικό χαρακτήρα του κάθε κρατιδίου.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον Jean Peyrot¹⁰¹⁹, η συλλογική μνήμη στη Γερμανία διαχωρίζει πλήρως τους σημερινούς Γερμανούς, από τα πραχθέντα από τους προγόνους τους κατά τον Β΄ Π.Π. Γίνεται λόγος για ναζιστικά στρατεύματα, ναζιστικό καθεστώς, και αποφεύγεται η χρήση του πρώτου προσώπου πληθυντικού αναφορικά με τις αφηγήσεις και τις πολεμικές συγκρούσεις κατά την περιγραφή της διεξαγωγής των μαχών. Επίσης, είναι χαρακτηριστική η διαφοροποίηση του εορτασμού της 8^{ης} Μαΐου, όπου σε όλη την Ευρώπη εορτάζεται ως ημέρα νίκης και λήξης του Β΄ Π.Π., ενώ στη Γερμανία εορτάζεται ως ημέρα απελευθέρωσης από το ναζιστικό ζυγό. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη συλλογική μνήμη της Γερμανίας, το κράτος δεν είναι το σχεδόν φυσικό συμπλήρωμα του έθνους, αλλά το γερμανικό έθνος αποτελεί το επίκεντρο της ιστορικής σκέψης, η ιστορία δεν αποσκοπεί στην ενίσχυση μιας συλλογικής ταυτότητας και εδραίωση εθνικής συναίνεσης, και τέλος η ιστορία υπερτονίζει τις αποφασιστικές τομές του 1933 και του 1945 χωρίς να προσλαμβάνεται στη συνέχεια της. Συνεπώς, δίδοντας έμφαση στην διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, η ιδιαίτερη πατρίδα αποκτά έναν ρόλο πυρήνα, γύρω από τον οποίο αναπτύσσεται ένα μερίδιο της εθνικής ιστορίας,

¹⁰¹⁸ Νταβαρίνος, Π. (2011)., ό.π., σελ. 283.

¹⁰¹⁹ Peyrot Jean, (2000). *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στην Ευρώπη*. (Α. Καζάκος, μτφρ.) Αθήνα : ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ 45 έως 62.

και σε έναν δεύτερο εξωτερικό κύκλο το μερίδιο της ευρωπαϊκής ιστορίας. Έτσι, η καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας, αρχίζει από την ιδιαίτερη πατρίδα, και συμπληρώνεται με την ευρύτερη γερμανική και ευρωπαϊκή ταυτότητα.

Από την άλλη πλευρά, αν εξετάζαμε τη διδασκαλία της ιστορίας στην Ανατολική Γερμανία, θα ανακαλύπταμε ότι μέχρι τη δεκαετία του 1980, αυτή ήταν υπό τη στενή επιτήρηση του κρατικού και κομματικού μηχανισμού του καθεστώτος Χόνεκερ. Τυχόν ενέργειες ή πρωτοβουλίες καθηγητών της ιστορίας για την βελτίωση, αλλαγή ή αναθεώρηση των προγραμμάτων διδασκαλίας της ιστορίας ήταν πολύ πιθανό να επιφέρουν πειθαρχικές ποινές στους εμπλεκόμενους. Αυτά μέχρι το 1989, καθόσον μετά την πτώση του τείχους, στις 9 Νοεμβρίου 1989, ο τομέας της διδασκαλίας της ιστορίας επηρεάστηκε σχεδόν άμεσα. Από το καλοκαίρι του 1990 επήλθε η συνολική αναδιάρθρωση των σχολικών εγχειρίδιων ιστορίας, σύμφωνα με τα πρότυπα του μέχρι τότε ομόσπονδου κράτους της Δυτικής Γερμανίας.

Σίγουρα η ενοποίηση της Γερμανίας, ήταν το δεσπόζον γεγονός στην ιστορία της προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Όμως, αν αναλογιστούμε έναν ολόκληρο κόσμο, όπως ήταν αντιληπτός από τον υπαρκτό σοσιαλισμό και το ρόλο που έπαιζαν τα μαθήματα της ιστορίας, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, αλλά και το ίδιο το περιεχόμενο της ιστορίας σε πολλές γενιές ανατολικογερμανών μπορούμε να αντιληφθούμε πως για εκείνο το μέρος των Γερμανών, η «νέα ιστορία» αποτελούσε έναν νέο άγνωστο στο μέχρι τότε ευρωπαϊκό και γερμανικό ιστορικό γίγνεσθαι.¹⁰²⁰

¹⁰²⁰ Peyrot, J., ό.π., σελ. 65-66.

7.3 Οι Θεματικές Ενότητες της Ιστορίας ως Εκπαιδευτική Ύλη στο Σχολείο

Η διάταξη της ύλης στα σχολικά εγχειρίδια είναι γραμμική και χρονολογικά βαθμιαία με την παρουσίαση των γεγονότων από το παρελθόν στο παρόν, παραγκωνίζοντας κατά αυτό τον τρόπο σημαίνοντα γεγονότα της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας.¹⁰²¹

Σύμφωνα με τον Ανδρέου τα νέα εγχειρίδια «διακατέχονται από διαφοροποιημένες αντιλήψεις ως προς τις βασικές παραμέτρους της ιστορικής εκπαίδευσης, δηλαδή ως προς το περιεχόμενο της ιστορικής μάθησης και τις στρατηγικές που αναπτύσσονται αναφορικά με την εξοικείωση των μαθητών με τη διαδικαστική γνώση, γεγονός που ενδεχομένως οφείλεται στη διάσταση της σύνθεσης των μελών της κάθε συγγραφικής ομάδας και στις ιδιότητές τους, στο βαθμό που εκφράζουν διαφορετικές επιστημολογικές αντιλήψεις για την ιστορία και τη διδακτική της μετατόπιση στο περιβάλλον του σχολείου.»¹⁰²²

Με μια κριτική προσέγγιση του θέματος, θα παρατηρούσαμε ότι τελικά σήμερα μετά από όλες αυτές τις μεταβολές και αλλαγές υπάρχουν αρκετές αδυναμίες στη διαδικασία της γενικής ιστορίας στις σχολικές μονάδες. Σημαντικά γεγονότα του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος τα οποία σχετίζονται άμεσα με την επικρατούσα κοινωνικό-πολιτική κατάσταση παραλείπονται λόγω έλλειψης χρόνου. Δεν ενθαρρύνεται η προσέγγιση πηγών επειδή θεωρείται ότι οι μαθητές της σχολικής ηλικίας δεν έχουν αναπτύξει ερευνητικές ικανότητες. Στα σχολικά εγχειρίδια δίνεται έμφαση στην υπεροχή του ελληνισμού, στην εθνική ταυτότητα και δεν παροτρύνονται οι μαθητές να γνωρίσουν τον «άλλο», τον πολιτισμικά διαφορετικό. Όλο αυτό αντιβαίνει με τα περιεχόμενα των αναλυτικών προγραμμάτων στα οποία γίνεται μεία για εξοικείωση των μαθητών με τις νέες επιστημονικές μεθόδους και γνώσεις.

Επιπρόσθετα, παρατηρείται ότι ο χρόνος που διατίθεται για το μάθημα της ιστορίας είναι αρκετά περιορισμένος, καθώς οι δύο διδακτικές ώρες εβδομαδιαίως δεν

¹⁰²¹ Γουστερής, Σ. (1998) *Η διδασκαλία της ιστορίας στο δημοτικό σχολείο*. Θεσσαλονίκη : Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε., σελ. 41.

¹⁰²² Ανδρέου, Α. & Κασβίκης, Κ. (2008), ό.π., σελ. 88.

επαρκούν για την εφαρμογή καινοτόμων μεθόδων και τον «απεγκλωβισμό» της διδασκαλίας από τη σχολική αίθουσα, την επικοινωνία με την τοπική κοινωνία. Η έλλειψη διδακτικού χρόνου συνεπάγεται την υιοθέτηση παραδοσιακών μεθόδων διδασκαλίας(αφηγηματική μέθοδο) με αποτέλεσμα οι μαθητές να είναι παθητικοί αποδέκτες όσων παρουσιάζει ο διδάσκων και το μάθημα να εναλλάσσεται μεταξύ αφήγησης και διαλόγου με γνώμονα τα κείμενα της διδακτικής ενότητας. Δραστηριότητες και δράσεις, οι οποίες προάγουν το ομαδοσυνεργατικό πνεύμα είναι ελάχιστες και ο δάσκαλος απλά μεταδίδει τη νέα ιστορική γνώση όπως αυτή καταγράφεται στα σχολικά εγχειρίδια και δεν δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να ανακαλύψουν, να διερευνήσουν, να αναζητήσουν πηγές ή και μαρτυρίες.

Σύμφωνα με το ως άνω ΔΕΠΠΣ, για την επιλογή της ύλης η ηλικία των μαθητών αποτελεί το κύριο και ουσιαστικό κριτήριο, καθόσον ο βαθμός εμπέδωσης και αφομοίωσης της εκπαιδευτικής ύλης είναι σε άμεση συνάρτηση με την ηλικία των μαθητών. Με βάση αυτό το σκεπτικό για τους μαθητές ηλικίας 7-12 ετών, δηλαδή αυτούς που βρίσκονται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση υποστηρίχθηκε ότι, επειδή βρίσκονται στο μαθησιακό στάδιο που διέπεται από την λογική σκέψη, «οι βιογραφίες μεγάλων ανδρών και μάλιστα με δραματικό τρόπο, όπως επίσης και η χρησιμοποίηση αντίθετων “παραδειγμάτων” μπορούν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον και να κάνουν το μάθημα περισσότερο ελκυστικό».¹⁰²³

Για τους μαθητές ηλικίας 12-14 ή 16 χρόνων (δευτεροβάθμια εκπαίδευση) που βρίσκονται στο στάδιο της αφηρημένης σκέψης, υποστηρίχθηκε ότι η κύρια ευθύνη των εκπαιδευτικών είναι¹⁰²⁴ «να δώσουν δημιουργικές εμπειρίες του παρελθόντος που θα προωθήσουν την ανάπτυξη της ιστορικής κρίσης ή θα διαμορφώσουν το απαραίτητο υπόβαθρο γι' αυτήν. Η εμβάθυνση σε θέματα κατανόησης και επιστημονικής ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων, υποκειμενικότητας και ελέγχου των ιστορικών πηγών, εφόσον αποτελεί διαδικασία που απαιτεί υψηλότερο βαθμό αφάιρεσης, κρίνεται σκόπιμο να επιχειρείται στις μεγαλύτερες τάξεις των σχολείων της Δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης».

¹⁰²³ ΔΕΠΠΣ, σελ. 3

¹⁰²⁴ ΔΕΠΠΣ, σελ. 4

7.4 Η Ποιοτική Προσέγγιση στη Σχολική Ύλη της Ιστορίας

Παρατηρείται, σύμφωνα με όσα έχουμε παρουσιάσει παραπάνω, ότι στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών για το μάθημα της ιστορίας δεν γίνεται καθόλου λόγος για την πολιτισμική, διαπολιτισμική διάσταση της διδασκαλίας και διαφαίνεται ότι αυτά δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των σύγχρονων πολυπολιτισμικών κοινωνιών. Όμως, από πολύ νωρίς στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα τέθηκαν οι προβληματισμοί και τα πρώτα θεμέλια για τη ένταξη της τοπικής ιστορίας στα προγράμματα σπουδών. Και τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και στο πλαίσιο της σχεδίασης των προγραμμάτων σπουδών, η τοπική ιστορία εντάσσεται ως ένας άλλος τρόπος διδασκαλίας της Ιστορίας και όχι όπως φαινομενικά θα θεωρούσε κανείς ως υπάλληλη ή συμπληρωματική της Γενικής Ιστορίας.¹⁰²⁵

Σύμφωνα πάντα με το ΔΕΠΠΣ, το βάρος στη διδασκαλία της Ιστορίας, πρέπει να δίνεται κυρίως στις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές δομές. Όμως η Ιστορία από την άλλη, δεν μπορεί να διδαχθεί χωρίς αναφορές ονομάτων, χρονολογιών, στρατιωτικών γεγονότων, κρατών και πολιτισμών. Αν αυτά παραληφθούν, τότε ίσως θα μιλούσαμε για άλλο γνωστικό αντικείμενο και όχι γι' αυτό της Ιστορίας. Γι' αυτό πολλές φορές διατυπώνεται η άποψη ότι επειδή οι αναφορές αυτές, μπορεί ορισμένες φορές να οδηγήσουν σε μια χωρίς νόημα γεγονοτολογία, θα πρέπει να παρουσιάζονται ταυτόχρονα στους μαθητές οι πλευρές της καθημερινής ζωής ως στοιχείο που προσδιορίζει όχι μόνο τον τρόπο αντιμετώπισης των ιστορικών γεγονότων, αλλά ταυτόχρονα να ικανοποιούν και τις εκπαιδευτικές ανάγκες. *«Αν δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στα ήθη και τις συμπεριφορές των ανθρώπων παρά στα ίδια τα γεγονότα, το γνωστικό αποτέλεσμα έχει μεγαλύτερη διάρκεια»*, αναγράφεται αυτολεξεί στο ΔΕΠΠΣ, με την προϋπόθεση της επιλογής και αποδοχής των κριτηρίων της σπουδαιότητας και της καταλληλότητας, *«που αναζητούνται με βάση τη διάρκεια της επίδρασης των ιστορικών γεγονότων και την ελκυστικότητα που έχουν για τους μαθητές, σε συνάρτηση με το γνωστικό τους υπόβαθρο»*.

¹⁰²⁵ Περδίκης Γ., ό.π., σελ. 257.

Η ομαδοποίηση των ιστορικών γεγονότων μπορεί να αποτελέσει ένα σοβαρό εργαλείο για τον εκάστοτε εκπαιδευτικό, αναφορικά με την παρατήρηση και την παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων στους μαθητές, με απώτερο στόχο την επίτευξη των τιθέμενων αντικειμενικών και ειδικών σκοπών μαθήσεως. Οι διάφοροι τρόποι ομαδοποίησης των ιστορικών γεγονότων όπως παρατίθενται στο ΔΕΠΠΣ¹⁰²⁶ είναι:

- 1) Η “βιογραφική” εξιστόρηση των γεγονότων που ήταν κυρίως μια τεχνική των παρελθοντικών προγραμμάτων σπουδών, που όμως σήμερα εμπλουτίζεται με βάση την αμοιβαία σχέση μεταξύ των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πνευματικών συνθηκών και μεταβολών εντός του ιστορικού γίνεσθαι που τελέστηκαν τα ιστορικά γεγονότα.
- 2) Η “οριζόντια” θεώρηση των γεγονότων που σύμφωνα με το ΔΕΠΠΣ *«στοχεύει να καλύψει τη μελέτη μιας μικρής περιόδου εις βάθος, με την εξέταση όλων των εκφάνσεων της ζωής ταυτόχρονα και σε συσχετισμό μεταξύ τους, όπως στην πραγματική ζωή»*.
- 3) Η “κάθετη” θεώρηση των γεγονότων που *«αποσκοπεί να παρουσιάσει την εξέλιξη ιστορικών μορφών στη διάρκεια πολλών αιώνων και να βοηθήσει στην κατανόηση της σπουδαιότητας αυτών των μορφών, της μικρής ή μεγάλης σημασίας τους»*.

Κλείνοντας, θα λέγαμε πως στο ΔΕΠΠΣ καταλήγουμε να υιοθετείται η άποψη πως το πνευματικό επίπεδο των μαθητών είναι αυτό που καθορίζει την επιλογή των προγραμμάτων σπουδών. Και όχι μόνο, αλλά πάντα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και τα λοιπά στοιχεία της διδακτικής διαδικασίας, όπως οι υπάρχουσες υποδομές, οι τεχνικές διδασκαλίας, και οι σκοποί του μαθήματος.

¹⁰²⁶ ΔΕΠΠΣ, ό.π., σελ. 5.

7.5 Σκοποί Διδασκαλίας της Ιστορίας

Όπως γράφεται μέσα στο ΔΕΠΠΣ, ο «γενικός σκοπός της Ιστορίας είναι η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και ιστορικής συνείδησης». Όπως παρατηρούμε, ο ανωτέρω ορισμός περιλαμβάνει τις δύο βασικές έννοιες της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης. Κατά τα αναγραφόμενα στο ΔΕΠΠΣ, η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης των μαθητών συνίσταται στην κατανόηση από αυτούς των ιστορικών γεγονότων αφενός και τη σύνδεση των αιτίων και των αποτελεσμάτων. Ενώ η ιστορική συνείδηση, αναφέρεται στην κατανόηση της συμπεριφοράς του ανθρώπου σε συγκεκριμένες καταστάσεις και την εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την εκδήλωση υπεύθυνης συμπεριφοράς στο παρόν και το μέλλον. Κατά μια έννοια, η ιστορική συνείδηση, όπως ορίζεται εδώ, οδηγεί τους μαθητές στην αυτογνωσία και κυρίως στη γνώση του τι είναι ικανός ο άνθρωπος να πράξει και κάτω από ποιες συνθήκες. Όπως προαναφέραμε και παραπάνω στην παράγραφο 7.2 στην παρούσα εργασία, σε κάθε περίπτωση και ανεξάρτητα με το σε ποια από τις δύο έννοιες δίδεται μεγαλύτερη βαρύτητα στο πλαίσιο της διδακτικής διαδικασίας του μαθήματος της ιστορίας, η ιστορική συνείδηση προϋποθέτει την ερμηνεία και την κατανόηση των γεγονότων του παρελθόντος και συνεπάγεται την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης. Αν η ιστορική συνείδηση επεξηγηθεί ως η γνώση που κατακτούν οι μαθητές για την κοινωνική, την οικονομική, την πολιτιστική, την πολιτική και την περιβαλλοντική τους κατάσταση μέσα από την προσωπική εμπειρία της ιστορίας, τότε και μόνο ανάγεται στην κατάκτηση και την επίτευξη του βασικού σκοπού.

Επιπλέον, στο ΔΕΠΠΣ παρουσιάζεται στη συνέχεια μια σειρά επιμέρους σκοπών, ομαδοποιημένοι σε αυτούς που αναφέρονται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και στο Λύκειο. Κατ' αναλογία, και εμείς στο σχέδιο μαθήματος για την ιστορία που θα μελετήσουμε και θα παρουσιάσουμε παρακάτω, πρέπει να ορίζει αρχικά έναν κύριο ή βασικό ή αντικειμενικό σκοπό μαθήσεως από το συγκεκριμένο μάθημα στο οποίο αναφέρεται και μετά από αυτόν να ορίζει τους επιμέρους ή ειδικούς σκοπούς, οι οποίοι πρέπει να απορρέουν και να υποστηρίζουν τον

κύριο σκοπό. Η ανάλυση των επιμέρους σκοπών του Γενικού σκοπού της διδασκαλίας επισυνάπτεται παρακάτω, όπως παρατίθεται στο ΔΕΠΠΣ :

I. ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

A. Με τη διδασκαλία στοιχείων Ιστορίας στις δύο ή τρεις μικρότερες τάξεις του δημοτικού σχολείου (ηλικία 6 έως 8 ετών) επιδιώκεται:

- *Να αναπτύξουν οι μαθητές ενδιαφέρον για το παρελθόν και εκτίμηση για τα ανθρώπινα επιτεύγματα σε σχέση και με σεβασμό προς το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν.*
- *Να συνειδητοποιήσουν τις αλλαγές που σημειώνονται στη ζωή των ίδιων, των οικογενειών τους και του τοπικού τους περιβάλλοντος.*
- *Να ενημερωθούν για αξιοσημείωτα γεγονότα (τοπικά, εθνικά και σημαντικά διεθνή γεγονότα, γεγονότα που σχετίζονται με θρησκευτικές, αθλητικές ή άλλες κοινωνικές δραστηριότητες).*
- *Να γνωρίσουν εξέχουσες προσωπικότητες που με τη δράση τους συμπυκνώνουν ευρύτερες τάσεις και εξελίξεις (άγιοι, ηγέτες, καλλιτέχνες, εξερευνητές, εφευρέτες, επιστήμονες, αθλητές κτλ.).*
- *Να αναπτύξουν στοιχειώδη αίσθηση του χρόνου, καθώς και της χρονικής αλληλουχίας γεγονότων ή αντικειμένων, και να εξοικειωθούν με τη χρήση λέξεων ή φράσεων που σχετίζονται με τη ροή του χρόνου και με τους τρόπους μέτρησής του (π.χ. παλιό, νέο, πριν, μετά, πολύ πριν, μέρες της εβδομάδας, μήνες, χρόνια, κτλ.).*
- *Να μάθουν να αναγνωρίζουν και να αξιολογούν διάφορα ιστορικά αντικείμενα - μαρτυρίες (π.χ. εικόνες, φωτογραφίες, κινηματογραφικές ταινίες, τηλεοπτικά προγράμματα, θεατρικά έργα, τραγούδια, γραπτά κείμενα, μουσειακά εκθέματα ή αντίγραφα, προφορικές μαρτυρίες, κτίρια, τοποθεσίες, κ.ά.).*
- *Να καλλιεργήσουν την ικανότητα ανακοίνωσης των ιστορικών γνώσεων και απόψεών τους μέσα από ποικίλους τρόπους, προφορικά, γραπτά ή με άλλο μέσο έκφρασης.*
- *Να αναπτύξουν θετική στάση στην προαγωγή και τη διαφύλαξη της εθνικής τους κληρονομιάς.*

Οι παραπάνω στόχοι εξυπηρετούνται μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος «Μελέτη του περιβάλλοντος», όπως επίσης και με τη διδασκαλία της ελληνικής μυθολογίας, η οποία ενεργοποιεί τη φαντασία των μαθητών και τους ενισχύει το ενδιαφέρον για τη μελέτη του παρελθόντος, ενώ παράλληλα τους μεταβιβάζει εν σπέρματι βασικές αντιλήψεις της αρχαίας ελληνικής σκέψης για τον κόσμο του ανθρώπου.

B. Στις τρεις ή τέσσερις ανώτερες τάξεις του δημοτικού σχολείου (ηλικίες 8 έως 12 ετών), η Ιστορία διδάσκεται ως χωριστό διδακτικό αντικείμενο, και με τη διδασκαλία της επιδιώκεται:

- *Να γνωρίσουν οι μαθητές σημαντικά γεγονότα και εξελίξεις της ελληνικής ιστορίας από την αρχαιότητα ως σήμερα, καθώς και στοιχεία της ιστορίας των άλλων αρχαίων ή νεότερων πολιτισμών και λαών.*
- *Να βιώσουν την αλλαγή που συντελείται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων σε διάστημα μακρών χρονικών περιόδων.*
- *Να αναπτύξουν την ικανότητα της κατανόησης του χρόνου και της χρήσης των σχετικών όρων (π.χ. αρχαίος, π.Χ.- μ.Χ. αιώνας, αιώνας, δεκαετία, χιλιετία, εποχή μεσοπολέμου κ.ά.).*
- *Να συσχετίζουν μεταξύ τους γεγονότα και εξελίξεις της ίδιας ή διαφορετικών ιστορικών περιόδων.*
- *Να συνειδητοποιήσουν τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα για τη διαμόρφωση της ιστορικής εξέλιξης ενός τόπου.*
- *Να αξιοποιούν διάφορες ευκαιρίες για την ενασχόλησή τους με την ιστορία της περιοχής τους και την ένταξή της στον ευρύτερο εθνικό ιστορικό χώρο.*
- *Να ενημερωθούν για τις κοινωνικές, πολιτισμικές, θρησκευτικές και εθνικές διαφοροποιήσεις των κοινωνιών τις οποίες μελετούν.*
- *Να κατανοούν και να αποδέχονται τις πολιτισμικές, θρησκευτικές ή άλλες διαφοροποιήσεις ως θεμελιώδες δικαίωμα των ανθρώπων σε μια δημοκρατική κοινωνία και ως θετικό παράγοντα της εξέλιξής της.*
- *Να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα της ειρηνικής συνύπαρξης, της αλληλοκατανόησης και της συνεξέλιξης των λαών.*
- *Να γνωρίσουν τις ιδέες, τις πεποιθήσεις και τις στάσεις των ανθρώπων στην ιστορική τους πορεία.*

- Να θέτουν ερωτήσεις και να δίνουν απαντήσεις σχετικές με τη διδασκόμενη ιστορική ύλη.
- Να διδάχτουν πώς να οργανώνουν και πώς να ανακοινώνουν την ιστορική τους γνώση και άποψη, με ποικίλους τρόπους· να έχουν δηλαδή ευκαιρίες για ανάκληση, επιλογή και οργάνωση της ιστορικής πληροφόρησης (π.χ. χρονολογιών και όρων).
- Να μάθουν πώς να οργανώνουν και πώς να παρουσιάζουν την ιστορική τους γνώση και γνώμη, προφορικά, γραπτά, οπτικά, μέσω διαφόρων τεχνικών αφήγησης ή περιγραφής.
- Να οικειωθούν το αναγκαίο λεξιλόγιο για την κατανόηση των συγκεκριμένων περιόδων και θεμάτων που διδάσκονται (π.χ. έθνος, πολιτισμοί, εισβολή, κατάκτηση, εγκατάσταση, υποδούλωση, εμπόριο, βιομηχανία, νομοθεσία, οικονομία κλπ).

II. ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Με τη διδασκαλία της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση επιδιώκονται οι παρακάτω επιμέρους σκοποί:

- Να κατανοήσουν οι μαθητές ότι ο κόσμος στον οποίο ζουν είναι αποτέλεσμα μιας εξελικτικής πορείας, με υποκείμενα δράσης τους ανθρώπους.
- Να καταστούν ικανοί, μέσα από τη γνώση του παρελθόντος, να κατανοήσουν το παρόν, να στοχαστούν για τα προβλήματά του και να προγραμματίσουν υπεύθυνα το μέλλον τους..
- Να συνειδητοποιήσουν την προσωπική τους ευθύνη για την πορεία της κοινωνίας στην οποία ζουν.
- Να διαμορφώσουν, μέσα από τη μελέτη των επιμέρους πολιτισμών και της συνεισφοράς τους στον παγκόσμιο πολιτισμό, πνεύμα μετριοπάθειας, ανοχής και σεβασμού στο διαφορετικό.
- Να οικοδομήσουν, μέσα από τη μελέτη του δικού τους πολιτισμού, την εθνική και πολιτιστική τους ταυτότητα.
- Να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα επιλογής και κριτικής αξιολόγησης των ιστορικών πηγών.

Ειδικότερα για το Γυμνάσιο και το Λύκειο επιδιώκονται οι παρακάτω σκοποί:

1. ΓΙΑ ΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

- Να γνωρίσουν οι μαθητές την ιστορική πορεία του Ελληνισμού από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, με αναφορές στην ευρύτερη παγκόσμια ιστορία.
- Να οικειώνονται βαθμιαία το ειδικό λεξιλόγιο της ιστορικής επιστήμης.
- Να συνειδητοποιήσουν ότι η κατανόηση κάθε κοινωνίας προϋποθέτει τη μελέτη όλων των πτυχών της (πολιτικής, οικονομικής, πολιτιστικής, θρησκευτικής κ.λ.π.).
- Να κατανοούν την έννοια του χρόνου και των τρόπων μέτρησής του και να εντάσσουν τα γεγονότα στις ιστορικές περιόδους.

- Να εντοπίζουν, κατά τη μελέτη των ιστορικών γεγονότων ή φαινομένων, αίτια και αποτελέσματα.
- Να συγκρίνουν ιστορικά γεγονότα ή φαινόμενα και να εντοπίζουν ομοιότητες και διαφορές.
- Να αναλύουν ένα γεγονός ή φαινόμενο και να διαπιστώνουν τις σχέσεις μεταξύ των επιμέρους στοιχείων.
- Να κατανοήσουν ότι η αξιοπιστία της ιστορικής αφήγησης θεμελιώνεται στην ορθή αξιοποίηση των πηγών.
- Να αποκτήσουν την ικανότητα να διακρίνουν, στις ιστορικές μαρτυρίες, γεγονότα, αιτίες, απόψεις κ.λ.π.
- Να προσεγγίζουν τα ιστορικά γεγονότα χωρίς άκριτη αποδοχή των ιστορικών ερμηνειών, απόψεων κ.λ.π.
- Να αναπτύξουν θετική στάση απέναντι στη σπουδή του παρελθόντος ως παράγοντα απόκτησης αυτογνωσίας και κατανόησης της κοινωνίας.
- Να συνειδητοποιήσουν την προσφορά του ελληνικού έθνους στον παγκόσμιο πολιτισμό και να διαμορφώσουν ανάλογη συνείδηση.

2. ΓΙΑ ΤΟ ΛΥΚΕΙΟ

- Να γνωρίσουν οι μαθητές την ελληνική και παγκόσμια ιστορία από την αρχαιότητα ως σήμερα και να κατανοήσουν το βαθμό σύνδεσης της ιστορικής πορείας του Ελληνισμού με τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο.
- Να κατανοήσουν, ειδικότερα, την πολυπλοκότητα του σύγχρονου κόσμου με τη συστηματική μελέτη του 20ού αιώνα.
- Να γνωρίσουν διαστάσεις του ιστορικού γίνεσθαι που δεν παρουσιάστηκαν ή δεν μελετήθηκαν συστηματικά στις προηγούμενες βαθμίδες της Εκπαίδευσης.
- Να γνωρίσουν τους διάφορους πολιτισμούς, να εθιστούν στη διαδικασία μελέτης των σχέσεων μεταξύ των λαών, και να εκτιμήσουν τη συνεισφορά των λαών αυτών στον παγκόσμιο πολιτισμό.

- Να οικειωθούν το περιεχόμενο ιστορικών όρων και εννοιών, αναγκαίων για τη βαθύτερη και πληρέστερη ιστορική γνώση ή σχετικών με διαστάσεις της ιστορικής πραγματικότητας που δεν διδάχτηκαν στην εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση.
- Να εμβαθύνουν στα γεγονότα και να κατανοήσουν την πολυμορφία και τη διαπλοκή των αιτιακών παραγόντων που επηρεάζουν τη ζωή των ανθρώπων.
- Να συνδέουν και να συσχετίζουν με τρόπο τεκμηριωμένο γεγονότα και ιδέες διαφόρων εποχών και τόπων.
- Να συνθέτουν και παρουσιάζουν με τρόπο ολοκληρωμένο και διεξοδικό ιστορικά θέματα.
- Να αναλύουν ιστορικά δεδομένα και να τα αξιοποιούν για τη βαθύτερη κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος.
- Να κατανοήσουν ότι η Ιστοριογραφία είναι «ανακατασκευή» του παρελθόντος, ότι βασίζεται σε πηγές και ότι συνιστά επιλεκτική διαδικασία.
- Να προσεγγίζουν κριτικά διάφορα είδη ιστορικών πηγών ανάλογα με το είδος τους και την εποχή στην οποία αναφέρονται.
- Να εισαχθούν στη διαδικασία κατανόησης, ανάλυσης και αξιολόγησης των διαφορετικών οπτικών με τις οποίες προσεγγίζονται και ερμηνεύονται τα ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα από τους ιστορικούς.
- Να συλλαμβάνουν το ιστορικό παρελθόν ως ολότητα, σε κάθε εξεταζόμενη περίοδο, ως συνάρθρωση των ποικίλων πεδίων της ανθρώπινης δραστηριότητας.
- .Να συνειδητοποιήσουν την ατομική και συλλογική ευθύνη του ανθρώπου για τη δημοκρατική λειτουργία της ανθρώπινης κοινωνίας και την πρόοδο του πολιτισμού.
- Να αναπτύξουν θετική στάση για την ανάγκη συμμετοχής τους στο ιστορικό γίγνεσθαι.

7.6 Η Ελλάδα της Κατοχής στα Σχολικά Εγχειρίδια

Τα σχολικά βιβλία ιστορίας εκφράζουν δια του ρόλου τους τη συλλογική μνήμη με θεσμικό τρόπο. Αυτή η μνήμη διαφαίνεται να είναι επιπλέον επιβαλλόμενη, ως υποχρεωτική, καθώς ο υποχρεωτικός χαρακτήρας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, υπεισέρχεται και αυτός όχι μόνο στην τήρηση ενός σχολικού προγράμματος, αλλά και στο περιεχόμενο και στην ύλη του μαθήματος της Ιστορίας που θα διδαχθεί. Έτσι, το σχολικό εγχειρίδιο, εκφράζει στη συνείδηση αρχικά των μαθητών και αργότερα των ενήλικων πολιτών, την υποχρεωτική, επιβαλλόμενη, θεσμική, συλλογική μνήμη της κοινωνίας. Επειδή τα σχολικά εγχειρίδια μελετώνται από όλα τα μέλη της κοινωνίας, έχουν τεράστια απήχηση και σχεδόν πάντα γίνονται αντικείμενο συζητήσεων ευρέως. Προκαλούν την κρίση και συνεπώς και τη σύγκριση των κρατούντων ιστορικών ιδεολογιών και εκδοχών για το πως έγιναν τα γεγονότα του παρελθόντος, και τα διδάγματα που τυχόν εξάγονται από αυτά, «*συνομιλούν*» θα λέγαμε, με άλλες εκδοχές της Δημόσιας Ιστορίας, συνδιαμορφώνονται και συνδιαμορφώνουν τη δημόσια αντίληψη, επηρεάζουν τον δημόσιο βίο, προκαλούν πολιτικές αντιπαραθέσεις. Είναι από την σκοπιά της Δημόσιας Ιστορίας το όχημα στο οποίο άγονται τα μηνύματα τόσο της συλλογικής όσο και της θεσμικής μνήμης. Επειδή όμως ο πρωταρχικός τους ρόλος είναι παιδαγωγικός, προορίζονται για την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης των μαθητών, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιστοριογραφία, ούτε και ως εργαλείο μεταφοράς στο σήμερα των γεγονότων του παρελθόντος. Δεν είναι επομένως «*γνήσια*» ιστορικά βιβλία, αλλά σωστά χαρακτηρίζονται ως σχολικά εγχειρίδια. Γράφονται, συντάσσονται και βιβλιοδετούνται με γνώμονα τη διδασκαλία στη σχολική τάξη. Ταυτόχρονα όμως, λόγω της πολυπλοκότητας του σχολικού συστήματος, ως υποσύστημα της ελληνικής κοινωνίας, τα σχολικά εγχειρίδια γίνονται αντιληπτά από την κοινωνία ως μέσο έκφρασης και διατύπωσης της επίσημης εκδοχής της ιστορίας.

Η Ελλάδα της Κατοχής, στα ανωτέρω σχολικά εγχειρίδια, και ιδιαίτερα τα γεγονότα των πολεμικών συγκρούσεων που προηγήθηκαν, όπως και αυτών που ακολούθησαν, με την τριχοτόμηση της χώρας (τριπλή κατοχή ίσως δεν είναι πλέον η σωστή έκφραση, καθώς υπονοεί την ταυτόχρονη και ταυτόσημη χρονο-γεωγραφικά

κατοχή τριών κατοχικών δυνάμεων στον ίδιο χώρο, ενώ στην ουσία υπήρξε διαίρεση της χώρας διοικητικά), εξετάζεται και παρουσιάζεται ως αντικείμενο διδασκαλίας στο πλαίσιο των τριών γνωστών επαναλαμβανόμενων κύκλων της ιστορικής ύλης στα σχολικά εγχειρίδια της ΣΤ΄ Δημοτικού, της Γ΄ Γυμνασίου και της Γ΄ Λυκείου. Οι καταληκτικές τάξεις σε κάθε έναν από τους κύκλους εκπαίδευσης είναι λογικό να ενσωματώνουν την εν λόγω ύλη, καθόσον χρονικά, ο Β΄ ΠΠ είναι ως γεγονός το πιο ύστερο και σημαντικό γεγονός της αποκαλούμενης ως σύγχρονης ιστορίας.

Παρατηρείται όμως πολύ μικρή έκταση όσον αφορά την ύλη και την παρουσίαση των γεγονότων, όπως επίσης και πολύ μικρός διδακτικός χρόνος που είναι αφιερωμένος σε ένα τόσο σημαντικό γεγονός της παγκόσμιας, της ελληνικής αλλά και της τοπικής ιστορίας. Όπως προείπαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, φαίνεται σχεδόν αδύνατο ή τουλάχιστον εξαιρετικά δύσκολο στη σημερινή σχολική πραγματικότητα να διδαχθεί το σύνολο της σχολικής ύλης, με το χρονικό περιορισμό των δύο ωρών εβδομαδιαίως διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας, πόσο μάλλον να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στα γεγονότα που σηματοδότησαν τη συμμετοχή της Ελλάδας στο Β΄ ΠΠ, τόσο σε τοπικό όσο και σε γενικότερο εθνικό επίπεδο, την αντίσταση που ακολούθησε στη διάρκεια της κατοχής, τις συνέπειες αυτής της εμπλοκής της χώρας με τις δυνάμεις της κατοχής και τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις που θεμελίωσαν τη σημερινή μορφή του Ελληνικού Κράτους.

Παρακάτω θα επιχειρήσουμε μια κριτική προσέγγιση στο περιεχόμενο της ύλης των σχολικών εγχειριδίων της Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού, της Γ΄ Γυμνασίου και της Γ΄ Λυκείου για την εποχή που μας ενδιαφέρει και ιδιαίτερα για την Μάχη της Κρήτης και την Κατοχή που ακολούθησε. Σε καμία περίπτωση δεν θα θέλαμε να εισέλθουμε σε μια προβληματική εξέταση των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας συνολικά, αλλά απλά να εξετάσουμε με μια μικροπροσέγγιση το θέμα της Μάχης της Κρήτης, εντεταγμένο στο ευρύτερο πλαίσιο του Β΄ΠΠ, που στην περίπτωση μας είναι εξαιρετικά αποσπασματικό και απεικονίζεται στα εν λόγω εγχειρίδια σε λίγες μόνο γραμμές, όπως θα δούμε παρακάτω. Άλλωστε θα ήταν λάθος, αν με αυτή την αποσπασματική εξέταση ορισμένων σελίδων ενός σχολικού εγχειριδίου, εξάγουμε συμπεράσματα ή προβούμε σε κρίσεις και συγκρίσεις για όλο το εγχείρημα συγγραφής του. Θα ήταν μια κακή γενίκευση που δεν θα θέλαμε να διαπράξουμε. Ο στόχος μας αντίθετα, είναι να εντοπίσουμε τις δυνατότητες βελτίωσης της παρουσίασης του θέματος της παρούσας

εργασίας μέσα στο εκάστοτε σχολικό εγχειρίδιο, όπως επίσης να εξεταστούν οι περιπτώσεις και οι δυνατότητες μιας επέκτασης της ύλης στην τοπική και προφορική ιστορία.

i Σχολικό Εγχειρίδιο ΣΤ΄ Δημοτικού.

Παρατηρούμε ότι το σύνολο της σχολικής ύλης στο υπό εξέταση σχολικό εγχειρίδιο¹⁰²⁷ σε πέντε μεγάλες ενότητες, που χαρακτηρίζονται ως Ενότητες Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄, και Ε΄. Η Ενότητα Α΄ περιλαμβάνει τρία κεφάλαια και τιτλοφορείται «Οι εξελίξεις στην Ευρώπη κατά τους Νεώτερους Χρόνους (μέσα 15^{ου} αιώνα – αρχές 19^{ου} αιώνα)». Η Ενότητα Β΄ περιλαμβάνει δέκα κεφάλαια και τιτλοφορείται «Οι Έλληνες κάτω από την οθωμανική και τη λατινική κυριαρχία (1453-1821)». Η Ενότητα Γ΄ περιλαμβάνει δεκαοκτώ κεφάλαια και τιτλοφορείται «Η Μεγάλη Επανάσταση (1821-1830)». Η Ενότητα Δ΄ περιλαμβάνει έξι κεφάλαια και τιτλοφορείται «Η Ελλάδα στον 19^ο αιώνα». Η Ενότητα Ε΄ περιλαμβάνει δώδεκα κεφάλαια, τρία από τα οποία αναφέρονται στην εμπλοκή της Ελλάδας στο Β΄ ΠΠ και η ενότητα τιτλοφορείται: «*Η Ελλάδα στον 20^ο αιώνα*». Τα κεφάλαια της κάθε ενότητας έχουν μια ισομεγέθη μορφή και προδιαθέτουν τον διδάσκοντα αλλά και τον μαθητή ότι θα πρέπει να κατανεμηθεί ίσος διδακτικός χρόνος στη σχολική τάξη για την παρουσίαση και την μελέτη του κάθε κεφαλαίου. Αυτό με μικρούς πρόχειρους μαθηματικούς υπολογισμούς, σημαίνει ότι αν για κάθε κεφάλαιο αφιερωθεί μια διδακτική ώρα για την παρουσίαση των γεγονότων, και άλλη μια για την εμπέδωση, μελέτη των πηγών και την ενασχόληση με το τετράδιο εργασιών, απαιτούνται περίπου 50 διδακτικές ώρες ιστορίας, (τρεις από τις οποίες θα πρέπει λογικά να αφιερωθούν στην εμπλοκή της Ελλάδας στον Β΄ ΠΠ), και άρα 25 εβδομάδες για την κάλυψη της ύλης. Έτσι, στον διδάσκοντα κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονικής χρονιάς, που κυμαίνεται περίπου στις 32-33 εβδομάδες διδασκαλίας, αν ακολουθήσει τον παραπάνω ρυθμό, θεωρητικά θα είχε και τη δυνατότητα να κάνει επαναλήψεις και να αφιερώσει ίσως κατά κρίση του ορισμένες επιπρόσθετες διδακτικές ώρες και για τη διδαχή της τοπικής ιστορίας. Σαφώς, αυτό εξαρτάται κυρίως από το υπόβαθρο των μαθητών, την ικανότητα πρόσληψης νέων ιδεών, την ανθρωπογεωγραφία της εκάστοτε σχολικής τάξης, τις κρατούσες κοινωνικές συνθήκες, αλλά και την ίδια τη θέληση ή θετική υποκίνηση των μαθητών.

¹⁰²⁷Κολιόπουλος, Ι., Μιχαηλίδης, Ι., Καλλιανιώτης, Α., & Μηνάογλου, Χ. *Ιστορία του νεότερου σύγχρονου κόσμου. ΣΤ΄ Δημοτικού*. Υπουργείο Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Συνολικά για την εμπλοκή της Ελλάδος στον Β΄ ΠΠ, αφιερώνονται τρία κεφάλαια ως εξής: Κεφάλαιο 7 «*Το Αλβανικό Έπος*», κεφάλαιο 8 «*Η γερμανική επίθεση και ο Β΄ ΠΠ*», κεφάλαιο 9 «*Μία δεκαετία αγώνων και θυσιών για την ελευθερία (1941 - 1949)*». Η πρώτη επαφή στη σχολική ζωή των μαθητών για τον Β΄ ΠΠ, είναι σχεδόν μια περίοδος δεκαετίας, που εν πρώτοις θα προκαλούσε σύγχυση σε αυτούς, αν δεν γίνουν οι απαραίτητες παρεμβάσεις από τον διδάσκοντα τουλάχιστον για το κεφάλαιο 9, ώστε να διαχωριστεί η περίοδος του εμφυλίου από την περίοδο της κατοχής, όπως επίσης και αν δεν εξηγηθεί πλήρως η ιστορική λεζάντα που συνοδεύει το τέλος της πρώτης σελίδας του εν λόγω κεφαλαίου.

Ειδικά για το κεφάλαιο 9 θα λέγαμε ότι οι αναφορές για την Εθνική Αντίσταση (13 γραμμές κειμένου) και για τον εμφύλιο που ακολούθησε (4 γραμμές κειμένου) δεν μπορούν σε καμία περίπτωση από μόνες τους να περιγράψουν ούτε τη σημαντικότητα των γεγονότων, ούτε και να προσδώσουν τον χαρακτήρα ενός κειμένου που θα οδηγήσει σταδιακά το μαθητή στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης. Η παρουσίαση των πηγών, και το τετράδιο εργασιών που συνοδεύει το σχολικό εγχειρίδιο, κατά τη γνώμη μας χαρακτηρίζονται από πενία πληροφοριών ιστορικού περιεχομένου. Ως θετικά σημεία όμως, πρέπει να αναφέρουμε κατ' αρχήν την ύπαρξη του χάρτη που καταδεικνύει την τριχοτόμηση της χώρας κατά τη διάρκεια της κατοχής και την αναφορά, όπως και την φωτογραφία από την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου. Από την άλλη πλευρά ως αρνητικά κατά τη γνώμη μας πρέπει να αναφέρουμε:

α) Πως θα ήταν πολύ χρήσιμο να αναδειχθεί γιατί η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου ήταν το κορυφαίο γεγονός της Εθνικής Αντίστασης λείπει επομένως η απαραίτητη αιτιολόγηση για το γεγονός αυτό

β) Η απαρίθμηση των μαρτυρικών χωριών της Ελλάδος είναι ενδεικτική, καθόσον βέβαια σε ένα σχολικό εγχειρίδιο δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν όλα τα μαρτυρικά χωριά, αλλά μόνον ενδεικτικά κάποια. Στο κείμενο διαβάζουμε «... το κάψιμο ολόκληρων χωριών όπως τα Καλάβρυτα, το Δίστομο, το Μεσόβουνο, οι Πύργοι, και η Κάνδανος καθώς και οι μαζικές εκτελέσεις υπήρξαν το βαρύ τίμημα της ελευθερίας.», χωρίς καμία τουλάχιστον χρονική προτεραιοποίηση. Η έκφραση «βαρύ τίμημα» βέβαια, εδώ αποδίδει αυτό που όντως συνέβη: η αντίσταση είχε αρνητικές

συνέπειες στον πληθυσμό (αμάχους). Σαφώς, δεν υπάρχει κανείς που να αρνείται αυτό το γεγονός.

γ) Αναφορικά δε με τη Μάχη της Κρήτης, την κατοχή εκεί και την προσφορά του κρητικού λαού στην αντίσταση, στο κεφάλαιο 8, θα λέγαμε ότι οι αναφορές είναι σχετικά λίγες και περιορίζονται σε πέντε γραμμές για τη Μάχη της Κρήτης, συνοδευόμενες από μια φωτογραφία αρχείου από την πτώση των γερμανών αλεξιπτωτιστών. Στο σημείο αυτό, θεωρούμε αναγκαίο να θέσουμε κάποια σχόλια σχετικά με το τι θα μπορούσε ακόμη να αναφερθεί στο εγχειρίδιο, αν επέτρεπε ο χώρος. Σημειώνουμε ότι θα πρέπει να γνωρίζει κανείς πώς γράφεται ένα σχολικό εγχειρίδιο, καθώς ο αριθμός των σελίδων του είναι εξ αρχής περιορισμένος και τα κεφάλαια συγκεκριμένα. Αν αφιερώσει η συγγραφική ομάδα περισσότερες σελίδες για την αντίσταση και την κατοχή θα πρέπει να τις κόψει από άλλα κεφάλαια. Επειδή αυτό δεν θα είχε νόημα, εναλλακτικά οι εκπαιδευτικοί θα μπορούσαν να δρομολογήσουν άλλες διεξόδους από το πρόβλημα αυτό, όπως π.χ. ειδικά αφιερώματα (εβδομάδα ιστορίας, τοπικής ιστορίας), καθώς και χρήση του πρόσθετου εκπαιδευτικού υλικού, όπως αυτό που υπάρχει σήμερα στο διαδίκτυο, εγκεκριμένο από το ΥΠΕΠΘ.

Όλα τα παραπάνω προκαλούν την αίσθηση ότι τα γεγονότα του Β' ΠΠ, η αντίσταση που ακολούθησε και οι συνέπειες της εμπλοκής της Ελλάδας αποτελούν ποσοτικά ή αναλογικά το 1/13 (το ένα δέκατο τρίτο, λιγότερο από το 10 % της διδακτέας ύλης). Αν αναλογιστεί όμως κανείς ότι ο Β' ΠΠ ήταν η αιτία που καθόρισε την παγκόσμια πορεία, τόσο της σύγχρονης πολιτικής ζωής παγκοσμίως, όσο και της Ελλάδος, τόσο σε εθνικό, όσο και σε τοπικό επίπεδο και διαμόρφωσε τις σημερινές συνθήκες διαβίωσης ιδίως στην επαρχιακή Ελλάδα θα έπρεπε να αφιερώνεται αρκετά περισσότερος διδακτικός χρόνος. Σε κάθε περίπτωση όμως, αν αναλογιστούμε τους περιορισμούς της συγγραφής των σχολικών εγχειριδίων, αναδεικνύεται ο πρωτεύων ρόλος του εκπαιδευτικού να αναδείξει όλες εκείνες τις παραμέτρους που σηματοδότησαν τα γεγονότα του Β' ΠΠ, έτσι ώστε να επιτρέψει στους μαθητές του να κατανοήσουν αυτή την παγκόσμια σημερινή πορεία, ως αποτέλεσμα αυτού του πολέμου.

ii Σχολικό Εγχειρίδιο Γ΄ Γυμνασίου.

Πρόκειται για ένα πυκνογραμμένο εγχειρίδιο¹⁰²⁸, που καλύπτει την περίοδο από την εποχή του διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης μέχρι τις μέρες μας, τόσο σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, όσο και σε εθνικό. Η ύλη είναι δομημένη σε τρία μέρη, με χρονικά κριτήρια. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στην περίοδο της γαλλικής επανάστασης έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το δεύτερο μέρος από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως το τέλος του Β΄ ΠΠ και το τρίτο μέρος από το τέλος του Β΄ ΠΠ έως τα τέλη του 20^{ου} αιώνα.

Το πρώτο μέρος αποτελείται από πέντε κεφάλαια, κάθε ένα από τα οποία αποτελείται από τρεις έως επτά ενότητες, έτσι ώστε συνολικά το πρώτο μέρος να περιλαμβάνει 26 ενότητες, ισοκατανεμημένες ως προς την ύλη μεταξύ τους. Ομοίως, το δεύτερο μέρος αποτελείται από πέντε κεφάλαια, που συνολικά περιέχουν 23 ενότητες, και το τρίτο μέρος από τέσσερα κεφάλαια που περιέχουν συνολικά 16 ενότητες. Όλο το εγχειρίδιο επομένως περιέχει 65 ενότητες, οι οποίες για ένα δίωρο μάθημα όπως αυτό της ιστορίας, αντιστοιχούν σε μια εκπαιδευτική ώρα η κάθε μια. Στο δέκατο κεφάλαιο και σε πέντε συνολικά ενότητες, παρουσιάζεται στους μαθητές ο Β΄ ΠΠ και η εμπλοκή της Ελλάδας σε αυτόν.

Ως θετικά σημεία του εν λόγω σχολικού εγχειριδίου μπορούν να θεωρηθούν η ενότητα και συνοχή της παρουσιαζόμενης ιστορικής συνέχειας στα γεγονότα που προηγήθηκαν και σε αυτά που ακλούθησαν την εμπλοκή της Ελλάδος στον Β΄ΠΠ, καθώς επίσης και η παρουσίαση του γενικότερου παγκόσμιου ιστορικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται και η Ελλάδα. Επίσης, η παρουσίαση των χαρτών βοηθά τον μαθητή να κατανοήσει την κρατούσα πολιτική κατάσταση της εποχής, όπως επίσης και να κατανοήσει το μέγεθος της γερμανοναζιστικής εκστρατείας εναντίον των λοιπών λαών της Ευρώπης. Επίσης, παρουσιάζονται πτυχές της καθημερινότητας των Ελλήνων υπό το καθεστώς κατοχής και αναφέρεται η τριχοτόμηση της χώρας από τις δυνάμεις του άξονα. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στις διώξεις των Εβραίων και στη δράση της Εθνικής Αντίστασης.

Παρόλα αυτά, δεν λείπουν κι εδώ ορισμένα αρνητικά σημεία, τα οποία κατά τη γνώμη μας πρέπει να αναφέρουμε ως ακολούθως:

¹⁰²⁸ Λούβη, Ε., & Ξιφαράς, Δ. *Νεότερη και σύγχρονη Ιστορία. Γ΄ Γυμνασίου*. Υπουργείο Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

α) Στην ενότητα 48, που αναφέρεται στην κατοχή, υπάρχουν φράσεις έντονης συναισθηματικής φόρτισης, όπως «ξεκληρίστηκαν από του ναζί...», «η πείνα θέριζε...», «παραδείγματα γυναικών που θυσιάστηκαν...».

β) Δεν συσχετίζεται η συνθηκολόγηση των ιταλικών δυνάμεων τον Σεπτέμβριο του 1943, με το γεγονός που ανάγκασε τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής να αυξήσουν την παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο, αυτόν που είχε εκχωρηθεί αρχικά στους Ιταλούς.

γ) Αναγράφεται λαθεμένα ο αριθμός των φονευθέντων ανδρών στα Καλάβρυτα, από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής σε 1100, αντί των 668¹⁰²⁹. Δεν υπάρχει μια απλή τουλάχιστον απαρίθμηση των κυριότερων ολοκαυτωμάτων στην Ελλάδα, που έγιναν ως αντίποινα από τις δυνάμεις κατοχής, καθώς και το γιατί αυτά τα αντίποινα αποτελούν εγκλήματα πολέμου.

δ) Αναφορικά δε με τη Μάχη της Κρήτης, την κατοχή εκεί, και την προσφορά του κρητικού λαού στην αντίσταση, στην ενότητα 47, οι αναφορές είναι κι εδώ πενιχρές και περιορίζονται σε λιγότερο από πέντε γραμμές, υποστηριζόμενες από μια φωτογραφία αρχείου από την καταστροφή της Κανδάνου. Δεν αναφέρεται η σημαντικότητα της Μάχης της Κρήτης, ούτε οι συνέπειες αυτής.

Σαφώς κι εδώ, ο ρόλος του εκπαιδευτικού πρέπει να είναι καταλυτικός και καθοδηγητικός για τους μαθητές. Όμως δεν διαφαίνεται πως υπάρχουν περιθώρια για μια προσέγγιση και στην τοπική ιστορία, καθώς το εγχειρίδιο είναι πυκνογραμμμένο, με νοήματα που αναφέρονται τόσο στην ευρωπαϊκή όσο και στην γενική εθνική ιστορία και απαιτείται ιδιαίτερη προσπάθεια από τον εκπαιδευτικό για την ανάδειξη όλων των παραμέτρων που καθόρισαν τα γεγονότα της κατοχής.

¹⁰²⁹ Ο αριθμός των εκτελεσθέντων προκύπτει από τον ονομαστικό «Κατάλογο των Εκτελεσθέντων και Διασωθέντων Πατριωτών κατά τη Γερμανική Στρατιωτική Επιχείρηση Καλάβρυτα 5/12/43-14/12/43». Σε αυτόν συμπεριλαμβάνονται και τα ονόματα όσων εκτελέστηκαν και στα γειτονικά χωριά της ευρύτερης περιοχής Καλαβρύτων στο πλαίσιο της «Επιχείρησης Καλάβρυτα», που διεξήγαγαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής.

iii Σχολικό Εγχειρίδιο Γ΄ Λυκείου.

Κι εδώ θα παρατηρήσουμε πως πρόκειται για ένα πυκνογραμμένο εγχειρίδιο,¹⁰³⁰ το οποίο περιλαμβάνει το σύνολο της ύλης σε επτά συνολικά κεφάλαια, το κάθε ένα από τα οποία χωρίζεται σε δύο έως και οκτώ ενότητες, έτσι ώστε όλη η ύλη να αποτελείται συνολικά από 38 ενότητες. Η έκταση της κάθε ενότητας έχει μια ισομεγέθη μορφή με τις υπόλοιπες και μάλλον κι εδώ, όπως και στο εγχειρίδιο του δημοτικού, προδιαθέτουν τον διδάσκοντα αλλά και τον μαθητή ότι θα πρέπει να κατανεμηθεί ίσος διδακτικός χρόνος στη σχολική τάξη για την παρουσίαση και την μελέτη της κάθε ενότητας.

Συνολικά για την εμπλοκή της Ελλάδος στον Β΄ ΠΠ, αφιερώνεται μια ενότητα, υπό τον τίτλο «Η συμμετοχή της Ελλάδος στον Β΄ ΠΠ και η Εθνική Αντίσταση». Ως θετικά σημεία του εν λόγω σχολικού εγχειριδίου, ομοίως κι εδώ με το αντίστοιχο εγχειρίδιο της Γ΄ Γυμνασίου, μπορούν να θεωρηθούν η ενότητα και συνοχή της παρουσιαζόμενης ιστορικής συνέχειας στα γεγονότα που προηγήθηκαν και σε αυτά που ακλούθησαν την εμπλοκή της Ελλάδος στον Β΄ ΠΠ, καθώς επίσης και η παρουσίαση του γενικότερου παγκόσμιου ιστορικού πλαισίου, στο οποίο εντάσσεται και η Ελλάδα. Αν και πυκνογραμμένο το εγχειρίδιο επιχειρεί να δώσει μια εικόνα της κρατούσας πολιτικής και γεωστρατηγικής κατάστασης της εποχής, ενώ για το σκοπό αυτό παραθέτει κείμενα από πηγές που επικουρικά ενισχύουν την ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης του μαθητή. Ως θετικό επίσης στοιχείο, θεωρείται η πιο πλήρης αναφορά στη Μάχη της Κρήτης και των συνεπειών που είχε αυτή για τις δυνάμεις του άξονα, με ελάχιστο βέβαια φωτογραφικό υλικό (παράθεση της ίδιας φωτογραφίας που υπάρχει στο σχολικό εγχειρίδιο ης ΣΤ΄ Δημοτικού, με την πτώση των αλεξιπτωτιστών και μια επιπλέον φωτογραφία από τα αντίποινα στο Κοντομαρί Χανίων), καθώς και η παράθεση του πίνακα με τα κυριότερα ολοκαυτώματα και πράξεις αντιποίνων των δυνάμεων κατοχής. Επιπλέον, οι αναφορές για τη γενοκτονία των Εβραίων Ελλήνων πολιτών και οι μεμονωμένες προσπάθειες ορισμένων εξεχουσών προσωπικοτήτων αλλά και απλών ανθρώπων να προστατεύσουν την εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδος, όπου μπορούσαν.

¹⁰³⁰ Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., & Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ. *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα) Γ' Γενικού Λυκείου και Δ' Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Επειδή ο αριθμός των σελίδων του εγχειριδίου είναι εξ αρχής περιορισμένος και τα κεφάλαια συγκεκριμένα, κάποια εγγενή προβλήματα στη σύνταξή του είναι αναμενόμενο ότι θα υπάρχουν. Ως τέτοια θα μπορούσαν να θεωρηθούν τα ακόλουθα:

α) Η μη εκτενής αναφορά στην καθημερινότητα, καθώς και οι κοινωνικές προεκτάσεις της κατοχής στον τοπικό πληθυσμό και τις συνθήκες διαβίωσης, το οποίο, όπως σχολιάσαμε φαίνεται πολύ δύσκολο να συμπεριληφθεί.

β) Δεν παρουσιάζεται ο χάρτης της τριχοτόμησης της χώρας, και δεν αναφέρεται σε ποια περιοχή έδρασαν οι δυνάμεις κατοχής της Βουλγαρίας και Ιταλίας. Θεωρούμε ότι για το Λύκειο αυτή η παρουσίαση των ιστορικών δεδομένων θα ήταν απαραίτητη για να κατανοήσει ο μαθητής τα γεγονότα της κατοχής. Σαφώς κι εδώ, η σωστή παρέμβαση του εκπαιδευτικού μπορεί να διορθώσει τα πράγματα και να προσδώσει την πραγματική ιστορική διάσταση των γεγονότων.

γ) Δεν αναφέρεται καθαρά η συνθηκολόγηση των ιταλικών δυνάμεων τον Σεπτέμβριο του 1943 και συνεπώς δεν υπάρχει συσχέτιση με το γεγονός που ανάγκασε τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής να αυξήσουν την παρουσία τους στον ελλαδικό χώρο από το φθινόπωρο του 1943, ώστε να καταλάβουν τα εδάφη που είχαν αρχικά εκχωρηθεί στους Ιταλούς.

δ) Αναγράφεται και σε αυτό το εγχειρίδιο λαθεμένα ο αριθμός των φονευθέντων ανδρών στα Καλάβρυτα, από τις γερμανοναζιστικές δυνάμεις σε 1100, αντί των 668.¹⁰³¹ Επίσης, στον ίδιο πίνακα καταγράφεται λαθεμένα η καταστροφή της Βιάννου στην Κρήτη στην ίδια ημερομηνία με αυτή της καταστροφής στο Κομμένο της Άρτας στις 16 Αυγούστου 1943. Το αληθές είναι ότι η καταστροφή της Βιάννου συνέβη ένα μήνα αργότερα, στις 14 Σεπτεμβρίου 1943. Τέλος, παρατηρείται ότι παραλείπεται η καταστροφή των Ανωγείων στις 13 Αυγούστου 1943.

Με αφορμή αυτή την τελευταία παράλειψη, θεωρούμε αναγκαίο να καταθέσουμε σαφώς για μια ακόμα φορά την άποψη, ότι οι περιορισμοί συγγραφής των σχολικών βιβλίων εκ των πραγμάτων οδηγούν τους συγγραφείς αυτών να αναγκάζονται

¹⁰³¹ Ο αριθμός των εκτελεσθέντων προκύπτει από τον ονομαστικό «Κατάλογο των Εκτελεσθέντων και Διασωθέντων Πατριωτών κατά τη Γερμανική Στρατιωτική Επιχείρηση Καλάβρυτα 5/12/43-14/12/43». Σε αυτόν συμπεριλαμβάνονται και τα ονόματα όσων εκτελέστηκαν και στα γειτονικά χωριά της ευρύτερης περιοχής Καλαβρύτων στο πλαίσιο της «Επιχείρησης Καλάβρυτα», που διεξήγαγαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής.

να παραλείπουν ορισμένα ιστορικά γεγονότα. Εκτιμάται πως αυτό θα έγινε και στην περίπτωση μας, αναφορικά με το ολοκαύτωμα των Ανωγείων. Το πιο σωστό θα ήταν να ασκηθεί μια κριτική, σχετικά με την πολιτική των περιορισμών συγγραφής των σχολικών βιβλίων για το μάθημα της ιστορίας, καθόσον διαφαίνεται πως οδηγεί τους συγγραφείς σε αναγκαστικές συντμήσεις και συμπυκνώσεις του ιστορικού χρόνου, που έχει ως αποτέλεσμα τη μη πλήρη και ολοκληρωτική απόδοση των γεγονότων του παρελθόντος στον ενεστωτικό χρόνο του σήμερα.

Γενικότερα όμως, όπως παρατηρείται και από τον Γατσωτή,¹⁰³² οι περισσότερες σελίδες των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας είναι γραμμένες αφηγηματικά με καθαρά εθνολογικό, γεγονοτολογικό και πολιτικοστρατιωτικό προσανατολισμό. Παρατηρείται επίσης ότι οι αναφορές για τους γειτονικούς προς την Ελλάδα λαούς γίνεται με αφορμή ένοπλες διενέξεις ή συγκρούσεις και εμφανίζονται ως «οι εχθροί» που διέπραξαν ακρότητες, ενώ το ελληνικό έθνος παρουσιάζεται ως ομοιογενές διαχρονικά συνεχές και πολύπαθο κυρίως από ξένες επιβουλές.

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, και εδώ ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι καταλυτικός. Η έλλειψη όμως κατεύθυνσης και οδηγιών για την εξέταση και επισκόπηση ορισμένων πτυχών της προφορικής και τοπικής ιστορίας είναι φανερή. Η ενασχόληση των μαθητών, ιδιαίτερα στην εφηβική τους ηλικία με την τοπική και προφορική ιστορία, με την έρευνα και τη μελέτη των πηγών θα μπορούσε να προσδώσει μια τεράστια δυναμική στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης των νέων. Ακόμα όμως περισσότερο, θα άνοιγε τους ορίζοντές τους για την επίτευξη της αυτογνωσίας τους, ώστε να κατανοήσουν από που προέρχονται, πως δημιουργήθηκαν και διαμορφώθηκαν οι σημερινές κοινωνικές συνθήκες διαβίωσής τους και του τι τελικά είναι ικανός ο άνθρωπος να πράξει και υπό ποιές συνθήκες. Και βέβαια όχι οποιοσδήποτε άνθρωπος, αλλά οι πρόγονοί τους, οι παππούδες ή οι προπαππούδες από τους οποίους κατάγονται.

Σαφώς, η τοπική ιστορία για να διδαχθεί, απαιτείται να αφιερωθεί ο απαραίτητος σχολικός χρόνος. Και βέβαια, κρίνουμε απαραίτητο να υπάρχει ένα σχετικό εγχειρίδιο πηγών, που θα διανέμεται ως συμπλήρωμα στο κύριο εγχειρίδιο ιστορίας, το οποίο θα είναι διαφορετικό από περιοχή σε περιοχή και το οποίο θα

¹⁰³² Γατσωτής, Π. (2006), ό.π., σελ. 608.

χρησιμοποιείται από τον διδάσκοντα ως οδηγός γραμμή και μέσο άντλησης πηγών, για τη διεξαγωγή έρευνας από τους μαθητές σε τοπικό επίπεδο.

Σε αυτό το σημείο, έχοντας παρουσιάσει μέχρι τώρα, αφενός στο ιστορικό μέρος τα κυριότερα σημεία της ιστοριογραφίας για τη «Μάχη της Κρήτης» και τα γεγονότα της Κατοχής του ακολούθησαν και αφετέρου στο παιδαγωγικό μέρος τις πιο σοβαρές πτυχές του θέματος της διδασκαλίας τόσο της γενικής όσο και της τοπικής και προφορικής Ιστορίας, κρίνουμε αναγκαίο στις επόμενες σελίδες να υπεισέλθουμε στο τρίτο μέρος της παρούσας διατριβής, που αναφέρεται στο ερευνητικό σκέλος αυτής. Θα επιχειρήσουμε επομένως στη συνέχεια να παρουσιάσουμε την έρευνά μας, που συνίσταται κυρίως στις συνεντεύξεις των προσώπων που έζησαν τα γεγονότα της κατοχής και στη συνέχεια θα καταθέσουμε την άποψή μας για το πώς θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένα σχέδιο μαθήματος, με γνώμονα την προφορική και τοπική ιστορία.

Γ΄ ΜΕΡΟΣ:

Η Έρευνα :

Μεθοδολογία και Ανάλυση των Δεδομένων

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Θα κόψω δάφνες και μυρτιές, από τον Ψηλορείτη
να στεφανώσω τους νεκρούς, που δόξασαν την Κρήτη

Κρήτη τα παλικάρια σου, παντού' ναι ξακουσμένα
και τα άρματα πολλές φορές, τα έχουνε τιμημένα

Όλες οι χώρες από την μια, και η Κρήτη από την άλλη
Ώ! την παντέρμη ζυγαριά, στην Κρήτη γέρνει πάλι

8^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

8 Η Έρευνα και η Ανάλυση των Ευρημάτων

8.1 Εισαγωγή

Όπως αναλύθηκε διεξοδικά παραπάνω στο ιστορικό μέρος της παρούσης διδακτορικής διατριβής μετά την κατάληψη της ηπειρωτικής Ελλάδας από τα γερμανικά στρατεύματα και ως επακόλουθο της οχύρωσης και στρατοπέδευσης στην Κρήτη των συμμαχικών και εναπομεινάντων ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, αλλά και της μεταφοράς της έδρας του ελληνικού Κράτους στην Κρήτη, εκπονήθηκε από το στρατιωτικό επιτελείο του Γ΄ Ράιχ, το σχέδιο ΕΡΜΗΣ, το οποίο προέβλεπε την στρατιωτική επίθεση κατά του νησιού και την κατάληψή του από τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις. Ακολούθησαν ως ιστορικά γεγονότα πλέον, η Μάχη της Κρήτης, η κατάληψη της νήσου, η κατοχή και η διχοτόμηση της νήσου μεταξύ των γερμανικών δυνάμεων που κατέλαβαν τις περιοχές του νομού Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου και των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων, στις οποίες παρεχωρήθησαν από το Γ΄ Ράιχ οι περιοχές του νομού Λασιθίου.

Έχοντας μελετήσει το φαινόμενο της Μάχης της Κρήτης και τα γεγονότα που ακολούθησαν την κατοχή και την αντίσταση των Κρητικών, γεννιέται η ανάγκη να δώσουμε μια σειρά απαντήσεων στα πως και τα γιατί εκείνης της εποχής. Τι ήταν τελικά αυτό που έκανε τον κρητικό λαό να συμμετάσχει και να διεξαγάγει τον ένοπλο αγώνα κατά τη Μάχη της Κρήτης; Και ποιά ήταν το κίνητρο να συνεχίσουν αυτόν τον αγώνα μέσω της αντίστασης; Έπαιξε ρόλο και η ιδιοσυγκρασία των στρατιωτών των κατοχικών δυνάμεων; Ή μήπως ήταν η φύση των κατοίκων της Κρήτης που καθόρισε τα γεγονότα της αντίστασης στην Κρήτη; Ποιές διεργασίες οδήγησαν στην αντίσταση και στα αντίποινα από πλευράς των στρατιωτικών δυνάμεων του κατοχικού καθεστώτος;

Και βέβαια, όλα τα παραπάνω είναι ερωτήματα που τίθενται στο πλαίσιο μιας ιστορικής διάστασης της καταγραφής και ερμηνείας των γεγονότων. Είναι απαραίτητο να γίνει μια όσο το δυνατόν αντικειμενική προσέγγιση των γεγονότων και να απαντηθούν τα ανάλογα ερωτήματα όπως επιγραμματικά τα αναφέραμε, με ένα κυρίως σκοπό : Αυτά τα ερωτήματα και άλλα παρόμοια, με τις αντίστοιχες απαντήσεις τους, να μπορούν να γίνουν αντιληπτά σήμερα από νεαρούς μαθητές σε μια σχολική τάξη, να καθίσταται εφικτό να διδαχθούν, με τις δύο ακόλουθες απαραίτητες προϋποθέσεις: Αφενός, την ικανότητα του εκπαιδευτικού να μπορεί να προσεγγίσει το θέμα και αφετέρου, την δυνατότητα που παρέχεται στον εκπαιδευτικό, να το πράξει αυτό μέσα στο στενό χρονικό πλαίσιο που καθορίζεται στο κείμενο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Τελικά, με πιο απλά λόγια να καθίσταται εφικτή η διδασχή της τοπικής και προφορικής ιστορίας.

Κατόπιν όλων αυτών, πρόκειται να παραθέσουμε δέκα (10) σχέδια μαθήματος, τα οποία θα μπορούσε ένας εκπαιδευτικός στο σύγχρονο σχολείο, να χρησιμοποιήσει ως οδηγό γραμμή για να διδάξει ή καλύτερα να εμφυσήσει στους μαθητές του, τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και ταυτόχρονα, τη σωστή χρήση των πηγών της ιστορίας με σκοπό την αγάπη για τον τόπο τους, τη γνώση των ιστορικοκοινωνικών συνθηκών που διαμόρφωσαν το 'δικό τους σήμερα', το ρόλο των μαθητών μέσα στο σύγχρονο κόσμο και τη σχέση αυτού του σύγχρονου κόσμου με εκείνον της παλαιότερης γενιάς. Βέβαια στο σημείο αυτό θέλω να σημειώσω, ότι η επιλογή του υλικού ιστορικού αντικειμένου για κάθε ένα από τα δέκα (10) σχέδια μαθήματος, έγινε με γνώμονα μιας παραδειγματικής μεθοδολογίας εκπόνησης σχεδίων μαθήματος και ότι σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει, για την τοπική ιστορία της Κρήτης, πως τα ανωτέρω αναφερόμενα υλικά ιστορικά αντικείμενα που περιελήφθησαν στα σχέδια μαθήματος της παρούσης διατριβής αντιπροσωπεύουν ή περιλαμβάνουν ή είναι τα σπουδαιότερα ιστορικά γεγονότα, στοιχεία ή σημεία της τοπικής ιστορίας της Κρήτης για την περίοδο της κατοχής. Η πραγματικότητα είναι πως τα σχέδια μαθήματος για την τοπική ιστορία της Κρήτης για την περίοδο της κατοχής θα μπορούσαν να είναι όχι δέκα, αλλά τουλάχιστον μερικές εκατοντάδες. Όμως, στην παρούσα διατριβή εστιάζουμε στην παραδειγματική παράθεση ορισμένων μόνο ιστορικών υλικών αντικειμένων, ώστε να δώσουμε τα κατάλληλα ερεθίσματα σε έναν εκπαιδευτικό, να διαμορφώσει αυτός τα δικά του δέκα (10) ή δεκαπέντε (15) ή και είκοσι (20) ακόμα σχέδια μαθήματος της τοπικής ιστορίας, που αντιστοιχούν στο γεωγραφικό χώρο της έδρας της σχολικής

μονάδας στην οποία υπηρετεί και να τα χρησιμοποιήσει ως εργαλείο για να πετύχει τους αντικειμενικούς σκοπούς διδασκαλίας της εκεί τοπικής ιστορίας.

Όπως γίνεται αντιληπτό στη συνέχεια, και για την ανάπτυξη του υλικού που θα χρησιμοποιούνταν για τα σχέδια μαθήματος, η επιλογή της μεθόδου της ποιοτικής έρευνας μέσα από συνεντεύξεις, ήταν η πιο κατάλληλη για την μελέτη της τοπικής ιστορίας της περίπτωσης της Μάχης της Κρήτης και των γεγονότων που ακολούθησαν. Η χρήση των λεκτικών δεδομένων είναι κυρίαρχη στην περίπτωση μας, καθόσον οι συνεντεύξεις αποτελούν ένα από τα κύρια κέντρα βάρους άντλησης πληροφοριών για την αποκάλυψη και περιγραφή όχι μόνο των γεγονότων ,αλλά και των συνθηκών, ψυχολογικών και κοινωνικών κάτω από τις οποίες αυτά συνέβησαν.

Σαφώς έχει χρησιμοποιηθεί για την εκπόνηση της παρούσας διατριβής και αρχαικό υλικό, αλλά και σχετική βιβλιογραφία τόσο ιστορίας όσο και δημόσιας ιστορίας, για το οποίο θα γίνουν αναφορές σε αυτό το τρίτο μέρος, υπό το πρίσμα της σύγκρισης και της επιβεβαίωσης. Θα συγκρίνουμε και θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι που έζησαν τη Μάχη της Κρήτης και την κατοχή που ακολούθησε, τις ψυχολογικές συνθήκες κάτω από τις οποίες έζησαν τα γεγονότα, το πως τα αντελήφθησαν και τα εξέλαβαν ως βιώματα ζωής και το πως τα θυμούνται σήμερα σε συνάρτηση και σε σχέση με το ιστορικό περιβάλλον και τις ιστορικές καταγραφές των γεγονότων, αλλά και τις αποφάσεις εκείνων που είχαν τη δύναμη και την εξουσία στη δεδομένη ιστορική συγκυρία και καθόρισαν τις τύχες και τις ζωές όλων όσων ενεπλάκησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στον ένοπλο αγώνα.

8.2 Η Συνέντευξη ως ένα επιπλέον Εργαλείο για την Ποιοτική Έρευνα

Η συνέντευξη αποτελεί μια αλληλεπιδραστική διαδικασία, όπου οι δύο εμπλεκόμενοι αλληλοεπηρεάζονται, έτσι ώστε να αξιοποιηθούν τα προφορικά δεδομένα που ανακύπτουν στη συγκρότηση του παρελθόντος και στον εμπλουτισμό του ιστορικού λόγου. Υπό αυτό το πρίσμα, ο συνεντευξιαζόμενος υπερβαίνει τον ρόλο του, δηλαδή το να δέχεται ερωτήσεις και να αποκρίνεται σε αυτές ενεργοποιώντας τις μνήμες του, μετασχηματίζεται σε γνώστη του διερευνούμενου ιστορικού ζητήματος μέσω της ερμηνείας και της νοηματοδότησης των αναμνήσεών του. Αυτό σημαίνει ότι κατά τη διαδικασία της συνέντευξης, ο αφηγητής τίθεται στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος και φαίνεται ότι το ενδιαφέρον για το θεωρητικά βασικό αντικείμενο της μελέτης υποσκελίζεται από την ίδια τη συνέντευξη και από τη σχέση που δημιουργείται μεταξύ ερευνητή και αφηγητή. Συνεπώς, αντικείμενο της εστίασης της συνέντευξης γίνεται το υποκείμενο, δηλαδή ο εκάστοτε πληροφορητής μας, ή ο αφηγητής μας¹⁰³³ Για την αποτελεσματικότητα της εν λόγω διαδικασίας είναι εξίσου υπεύθυνοι τόσο ο ερευνητής όσο και ο αφηγητής, καθώς σύμφωνα με τους Frisch, Sitzia και Thomson μοιράζονται την ευθύνη¹⁰³⁴ για την παράθεση εκείνων των γεγονότων που θα συνθέσουν την υπό εξέταση και μελέτη τοπική και προφορική ιστορία.

Η κοινή ευθύνη συνεντευξιαστή-συνεντευξιαζόμενου στην προφορική ιστορία αποτελεί τη βασική αιτία, που η τελευταία έχει δεχθεί έντονη κριτική από τους εκπροσώπους της λεγόμενης «επιστημονικής» ιστορίας, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και τη βασική της ιδιαιτερότητα. Η προφορική ιστορία δίνει τη δυνατότητα και την ευκαιρία στα άτομα να ερμηνεύσουν τα γεγονότα, τα πρόσωπα και τις καταστάσεις του παρελθόντος, βάσει των προσωπικών τους γνώσεων, αναμνήσεων και εμπειριών και ταυτόχρονα να εκφράσουν κρίσεις για το παρόν και το μέλλον. Για τον λόγο αυτό, η

¹⁰³³ Whincop, A. (1986). Using Oral History in Museums Displays, *Oral History*, Vol.14, (2), 46-50, σ. 47

¹⁰³⁴ Frisch, M. (1990). *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. Albany State University of New York Press. Επίσης και Sitzia, L. (2003). A shared authority: an impossible goal?. *The Oral History Review*. Vol. 30, σελ. 87-101. Επίσης και Thomson A. (2003). Introduction - Sharing Authority: Oral History and the Collaborative Process. *The Oral History Review*, Vol. 30, (1), σελ. 23-26.

προφορική ιστορία είναι πρωτίστως προσωπική, ποιοτική και συναισθηματική.¹⁰³⁵ Στοιχείο-κλειδί της προφορικής ιστορίας είναι η υποκειμενικότητα των αφηγήσεων, η οποία επιτρέπει τις πολλαπλές αναγνώσεις και την αποκάλυψη περισσότερων εκφάνσεων και πτυχών ενός γεγονότος, ακόμα και αν κάποιες από αυτές αποδεικνύονται επισφαλείς ως προς την αξιοπιστία τους. Στον υποκειμενικό χαρακτήρα της προφορικής ιστορίας, ο Portelli (1991) αναγνωρίζει την αξία και τη διαφορετικότητά της, καθώς μέσω αυτής οι ιστορικοί δύνανται να κατανοήσουν το παρελθόν σε ένα πλαίσιο διαρκών αλλαγών ή εναλλαγών των ερμηνειών και των νοημάτων των γεγονότων. Στην προφορική ιστορία οι αφηγητές γίνονται φορείς της δράσης, δηλαδή της ίδιας της ιστορίας, αφού νωρίτερα αναδεικνύονται σε φορείς της ατομικής μνήμης μέσω της οποίας αποκαλύπτουν ή καλύπτουν αυτό που θέλουν να κοινωνήσουν ή να διατηρήσουν στο περιθώριο¹⁰³⁶.

8.2.1 Η Σημασία της Συνέντευξης

Η διαδικασία της προφορικής ιστορίας εκλαμβάνεται ως μια συνιστώσα της ιστορικής έρευνας, η οποία αφορά στην ποιοτική έρευνα. Οι ανθρωπιστικές πτυχές της συνέντευξης, η φύση της διαδικασίας της και τα δεδομένα που προκύπτουν από αυτή συν-κατασκευάζονται από τα δύο μέρη αυτού που θέτει τις ερωτήσεις και αυτού που δίδει τις απαντήσεις. Τόσο ο συνεντευξιαζόμενος όσο και ο συνεντευξιαστής επιδρούν σημαντικά στον τρόπο που διαμορφώνεται η αφήγηση κατά τη διαδικασία της συνέντευξης. Όταν αυτή λαμβάνει χώρα υπό αυτό το πρίσμα, η βιβλιογραφία ενθαρρύνει τον ερευνητή να γνωρίζει τις προσωπικές του υποθέσεις και προκαταλήψεις αναφορικά με κάθε πτυχή της διαδικασίας, η οποία περιλαμβάνει την αρχική έρευνα, τη δειγματοληψία, τη συνέντευξη, την ερμηνεία και την κωδικοποίηση/αποκωδικοποίηση. Εξάλλου, εντοπίζεται και καταγράφεται μια υπερ-πληθώρα πληροφοριών και δεδομένων οργάνωσης που σχετίζονται άμεσα με τη διαδικασία της συνέντευξης. Η κατανόηση της κουλτούρας, των εμπειριών, των ανθρώπων, των συμβάντων και των γεγονότων αποτελεί μια χρονοβόρα διαδικασία, η οποία απαιτεί τη σύναψη

¹⁰³⁵ Kuhn, C. & McLellan, M. (1997). Oral History: The interpersonal nature of oral history comes through loud and clear, even in print form. *OAH Magazine of History*, Vol. 11, (3), 3-8, σελ. 4.

¹⁰³⁶ Portelli, (1991), ό.π., σελ. x-xii.

εποικοδομητικών σχέσεων, έρευνα, επικοινωνία, μάθηση, ακρόαση, ανάπτυξη συλλογιστικής και σεβασμό για τον συνεντευξιαζόμενο ή το συμβάν για το οποίο διενεργείται η συνέντευξη.

Ο Blumer (1969) εξηγεί ότι η ανθρώπινη αλληλεπίδραση κατά τη διαδικασία της συνέντευξης καθορίζεται ως ερμηνευτική αλληλεπίδραση. Αυτό σημαίνει ότι οι άνθρωποι ανταποκρίνονται ο ένας στον άλλο, σαν να διεξάγουν μια συνομιλία και να ερμηνεύουν τις δράσεις ή τις παρατηρήσεις του άλλου και στη συνέχεια αντιδρούν βάσει αυτών των ερμηνειών. Η διαδικασία αυτή καταδεικνύει τη σημασία της συνέντευξης, καθώς και της αναλυτικής αντανάκλασης του ρόλου του ερευνητή μέσα στο πλαίσιο κατασκευής των δεδομένων της συνέντευξης. Η ερμηνεία του Blumer για την προοπτική του ερμηνευτισμού προκύπτει από τον κοινωνικό ψυχολόγο Mead (1962), ο οποίος ανέπτυξε και βελτίωσε την έννοια της συμβολικής αλληλεπίδρασης. Ο Blumer τότε, ενσωμάτωσε την προοπτική του Mead για την κατασκευασμένη ανθρώπινη αλληλεπίδραση, η οποία συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία της συνέντευξης.¹⁰³⁷

Τέλος, αναφορικά με την αξία της συνέντευξης οι Anderson και Jack διατυπώνουν την άποψη ότι η προφορική ιστορία είναι ένα εξαιρετικό εργαλείο, που μπορεί να αξιοποιηθεί στην εξερεύνηση περιπτώσεων που οι ερωτώμενοι παραδοσιακά τείνουν να διαμορφώνουν τις προσωπικές και βιογραφικές τους αφηγήσεις βάσει των ιστορικών ή πολιτιστικών περιορισμών. Ενθαρρύνουν τους ερευνητές και τους συνεντευξιαστές να διερευνήσουν τις απόψεις που διαφέρουν από τις παραδοσιακές ιστορικές προοπτικές και να τις αναλύσουν περαιτέρω ως δεδομένα που μπορούν να οδηγήσουν σε διαφορετικά συμπεράσματα.¹⁰³⁸

¹⁰³⁷ Carter, M. J., & Fuller, C. (2015). Symbolic interactionism. *Sociopedia isa*, 1 (1), 1-17. Ανακτήθηκε στις 12/11/2018 από: <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/symbolic%20interactionism.pdf>

¹⁰³⁸ Anderson, K., & Jack, D. (2006). Learning to listen. In R. Perks & A. Thomson (Eds.), *The oral history reader*, 2nd ed. (129-142), New York, NY: Routledge, σελ. 136-139.

8.2.2 Οι Τεχνικές της Συνέντευξης

Το βιβλίο του Seidman (2006) αποτελεί ένα είδος εγχειριδίου εκμάθησης της δεοντολογίας και των τεχνικών της συνέντευξης και παράλληλα του τρόπου ανάλυσης και της ερμηνείας του περιεχομένου των συνεντεύξεων. Ο Seidman υπενθυμίζει στους συνεντευξιαστές και τους ερευνητές ότι η συνέντευξη είναι ένας τρόπος διερεύνησης του τρόπου που οι άνθρωποι ερμηνεύουν και νοηματοδοτούν τις εμπειρίες τους και τον εαυτό τους. Παρέχει επίσης περαιτέρω διευκρινίσεις για τους σκοπούς των συνεντεύξεων, οι οποίες προορίζονται, όχι να επιβεβαιώσουν υποθέσεις, να ενδυναμώσουν μια συγκεκριμένη θέση ή να εκμαιεύσουν μια συγκεκριμένη απάντηση, αλλά να εξετάσουν και να καταστήσουν κατανοητά τα βιώματα των συνεντευξιαζόμενων και να εκτιμήσουν το νόημα και τη σημασία που έχουν οι εν λόγω εμπειρίες στη ζωή τους.¹⁰³⁹

Οι τεχνικές και αναλύσεις συνέντευξης που εστιάζουν στην ακρόαση, εξετάζονται από τον Seidman και τους Anderson και Jack, οι οποίοι επισημαίνουν ότι οι άνθρωποι καταβάλουν μεγάλες προσπάθειες προκειμένου να ακούσουν. Θεωρούν ότι είναι ιδιαίτερος δύσκολο για τους ανθρώπους να είναι καλοί ακροατές και να δίνουν μεγάλη προσοχή, έτσι ώστε να μπορούν να συλλαμβάνουν, να κατανοούν, να καταγράφουν και να διασώζουν το περιεχόμενο της ακρόασης. Κατά τη διενέργεια μιας συνέντευξης, η κακή ακρόαση μπορεί να αλλοιώσει την ποιότητά της, όπως και το περιεχόμενό της κατά τη διαδικασία της ηχογράφησης. Οι Anderson και Jack προτείνουν τρεις εναλλακτικές επιλογές ακρόασης στους άπειρους και αρχάριους συνεντευξιαστές και ερευνητές της προφορικής ιστορίας, ως εξής:

1) Η πρώτη προτείνει τον εμπλεκόμενο να υιοθετήσει έναν νέο τρόπο για να «ακούει» τον ερωτώμενο, να εστιάζει στις θεωρίες και τις προσεγγίσεις του και να ερμηνεύσει οτιδήποτε αναφέρεται κατά τη διάρκεια της συνέντευξης.

¹⁰³⁹ Seidman, I. (2006). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for researchers in education and the social sciences*. New York, NY: Teachers College Press, σελ. 1-14.

2) Η δεύτερη σχετίζεται με την έμφαση που πρέπει να δίνουν οι ερευνητές στις μετα-δηλώσεις του συνεντευξιαζόμενου και στο περιεχόμενο των λόγων τους αφήνοντας στο περιθώριο τις όποιες προκαταλήψεις τους.

3) Η τρίτη αφορά στην επικέντρωση στην λογική της αφήγησης, μέσω της παρατήρησης των εσωτερικών συνεπειών ή των αντιφάσεων των προσωπικών δηλώσεων, όσον αφορά στα επαναλαμβανόμενα θέματα και στον τρόπο που αυτά συνδέονται μεταξύ τους.

8.2.3 Η Αφηγηματική Έρευνα

Οι προφορικές πηγές και οι βιογραφικές αφηγήσεις αποτελούν τις παλαιότερες μορφές επικοινωνίας και έρευνας που βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με τη φύση της ανθρώπινης ανάπτυξης. Τα άτομα ανεξαρτήτως του πολιτιστικού τους υποβάθρου, μοιράζονται προφορικές αφηγήσεις όσον αφορά στη ζωή τους, την παράδοση, την ιστορία τους κ.ά. Οι αφηγήσεις είναι ιστορίες που μεταβιβάζονται και κοινωνούνται. Η αφηγηματική έρευνα δομείται επίσης στη βάση μιας ερευνητικής διαδικασίας. Ο Hendry εξηγεί ότι ανεξάρτητα ποια είναι η βάση και το υπόβαθρο της γνώσης και της έρευνας, η δεύτερη αποτελεί μέρος της ανθρώπινης ζωής. Σχηματοποιεί και αναμορφώνει τη ζωή των ανθρώπων και τους βοηθά να τη νοηματοδοτούν.¹⁰⁴⁰ Πολλοί ερευνητές, όπως η Sewell,¹⁰⁴¹ ο Hart,¹⁰⁴² ο Creswell,¹⁰⁴³ ο Hendry¹⁰⁴⁴ κ.ά., διερεύνησαν τη χρήση των αφηγήσεων στον ιστορικό λόγο. Για τον λόγο αυτό, η εργογραφία τους παρέχει μια πολύ σφαιρική και ευρεία άποψη, καθώς και ευκαιρία για περαιτέρω κατανόηση των αφηγήσεων, της έρευνας και των κοινωνικών ταυτοτήτων.

Η Sewell εξετάζει στην έρευνά της την ιστορική εξέλιξη της αφήγησης, όπως επίσης προσπαθεί να εξηγήσει τι είναι αυτό που διαχωρίζει τόσο την αφηγηματική

¹⁰⁴⁰ Hendry, P. (2009). Narrative as inquiry. *The Journal of Educational Research*. Vol. 103, (2), σελ. 72-80.

¹⁰⁴¹ Sewell, W., Jr. (1992). Introduction: Narratives and social identities. *Social Science History*, Vol. 16, (3), σελ. 479-488.

¹⁰⁴² Hart, J. (1999). Tales from the Walled City Aesthetics of Political Prison Culture in Post War Greece, *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 41, (3), 482-509.

¹⁰⁴³ Creswell, J. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

¹⁰⁴⁴ Hendry, P. (2009)., ό.π., σελ. 72-80.

έρευνα και την ιστορία τόσο διαφορετική από την ιστορία της κοινωνικής επιστήμης. Εξηγεί ότι οι ιστορικές διαστάσεις της έρευνας βάσει των αφηγήσεων εκκίνησαν το διάστημα 1970-1980, όταν παρατηρήθηκε μια αντίδραση έναντι των περιορισμών των ποσοτικών ερευνητικών προσεγγίσεων και μια στροφή στις περισσότερο ανθρωπιστικές, ψυχολογικές και φιλοσοφικές ερευνητικές προσεγγίσεις. Η κριτική της Sewell εστιάζει στην πληθώρα των προκλήσεων που πρέπει να αντιμετωπιστούν, οι οποίες αφορούν στη χρήση του όρου «αφήγηση» και στο πώς η κοινωνική επιστήμη μπορεί να διενεργήσει ιστορική έρευνα μέσω της έρευνας των αφηγήσεων. Οι αφηγήσεις είναι δυνατό να ποικίλουν σημαντικά μεταξύ των ανθρώπων λόγω των πολυάριθμων δημογραφικών παραγόντων. Για παράδειγμα, οι άνδρες και οι γυναίκες σε πολλές περιπτώσεις αντιλαμβάνονται, θυμούνται και μοιράζονται διαφορετικές ιστορικές και κοινωνικές προοπτικές, ακόμα και όταν αυτές σχετίζονται με το ίδιο γεγονός ή συμβάν, συνεπώς παρέχουν διαφορετικό επίπεδο κατανόησης.¹⁰⁴⁵

Η Hart (1999) αξιοποιεί την έρευνα μέσω των αφηγήσεων για να κατασκευάσει ιστορικά δεδομένα για τη ζωή των ελληνίδων φυλακισμένων και την προσωπική ιστορία της εμπλοκής τους στην ελληνική αντίσταση κατά το διάστημα της γερμανικής εισβολής και κατοχής, που έλαβε χώρα στις αρχές του 1940, όπως επίσης και στη μεταπολεμική Ελλάδα, όπου ξέσπασε η εμφύλια διαμάχη και επικράτησε η δικτατορία των συνταγματαρχών. Η Hart έδωσε φωνή στις Ελληνίδες που ήταν πολιτικές κρατούμενες και εξετάζει το πώς λειτουργούσαν στην καθημερινότητά τους, το πώς επιβίωσαν και το πώς ερμήνευσαν τις προσωπικές βιωματικές εμπειρίες στην κοινότητα της φυλακής. Διερευνά περαιτέρω τα τεκταινόμενα της γυναικείας κοινότητας στις φυλακές μέσω των αφηγήσεων των ίδιων των κρατουμένων γυναικών. Στην εν λόγω μελέτη, οι αφηγήσεις κατέστησαν πολιτιστικές και προσωπικές ιδεολογίες. Οι αφηγήσεις εκθέτουν τις κακοποιήσεις που υπέστησαν, τις κακουχίες που έζησαν στο σύστημα της φυλακής, αλλά η Hart κατάφερε επίσης να αποκαλύψει ποιους τρόπους οι γυναίκες κρατούμενες βρήκαν για να αντιμετωπίσουν αυτή τη δύσκολη κατάσταση γι' αυτές¹⁰⁴⁶. Συγκεκριμένα, η Hart γράφει ότι οι γυναίκες προσπάθησαν να διαμορφώσουν μια αυθεντική κουλτούρα των φυλακών και να καλλιεργήσουν ένα αίσθημα οικειότητας στους χώρους που διαβιούσαν. Οι γυναίκες μοιράστηκαν τις αναμνήσεις τους, οι οποίες αφορούσαν σε παθητική αντίσταση, σε δημιουργία μύθων, σε διαμαρτυρίες, σε

¹⁰⁴⁵ Sewell, (1992), ό.π., σελ. 479-488.

¹⁰⁴⁶ Hart, (1999), ό.π, σελ. 482-509.

αυτοπραγμάτωση κ.ά. Οι ιστορίες τους συνέβαλαν σε μια ευρύτερη ιστορική κατανόηση της θέσης των γυναικών κρατούμενων στο ελληνικό σωφρονιστικό σύστημα, το οποίο αποτελεί ένα ζήτημα που σχεδόν καθόλου δεν απασχόλησε την επιστήμη της ιστορίας σε τοπικό και κοινωνικό επίπεδο.¹⁰⁴⁷

8.2.4 Η Μεθοδολογία Υποβολής των Ερωτημάτων

Σύμφωνα με τους Schnell R., Hill B. P., και Esser E., η συνέντευξη είναι πρωτίστως μια επικοινωνία μεταξύ του προσώπου που θέτει τις ερωτήσεις και του προσώπου που απαντά και αφηγείται, με σκοπό να γίνει κατανοητός ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώθηκαν ορισμένες δράσεις των προσώπων πρωταγωνιστών, καθώς και η εξήγηση των δράσεων αυτών σύμφωνα με τις κοινωνικές συνθήκες που τις προκάλεσαν.

Χρησιμοποιήσαμε τη μέθοδο της αφηγηματικής συνέντευξης, η οποία συνίσταται στην εξιστόρηση από πλευράς συνεντευξιζόμενου των δικών του βιωμάτων, μέσα από την δική του προσωπική οπτική γωνία. Μια αφηγηματική συνέντευξη ουσιαστικά ξεχωρίζει από άλλες μορφές συνέντευξης, καθόσον ο ερευνητής δίνει στον συνομιλητή του ένα μόνο πεδίο έρευνας-συζήτησης στις γενικές του διαστάσεις για το οποίο ο συνομιλητής θα πρέπει να αφηγηθεί τις εμπειρίες του και τα βιώματά του (π.χ. η ιστορία του σχολικού του βίου, η ιστορία κατάρτισης και κατασκευής ενός έργου, κ.λ.π.). Είναι χαρακτηριστικό της αφηγηματικής συνέντευξης ότι κατά την αφηγηματική φάση αυτής, ο συνομιλητής αφηγείται χωρίς να διακόπτεται από τον ερωτώντα ερευνητή.

Όταν τελειώσει η αφήγηση, τότε μπορεί να ζητηθεί από τον ερευνητή να διευκρινίσει λεπτομέρειες ή να επανέλθει ο συνομιλητής για μια ακόμα φορά να παρουσιάσει κάποια πτυχή του γεγονότος που διηγήθηκε και η οποία χρήζει διασαφήνισης. Στη φάση αυτή, είναι σημαντικό να δημιουργηθεί μια αλληλεπίδραση μεταξύ ερευνητή και αφηγητή/συνομιλητή για να διατηρείται η ροή του λόγου και η συνέχεια της αφήγησης. Οι αφηγηματικές συνεντεύξεις συνήθως καταγράφονται σε

¹⁰⁴⁷ Hart, (1999), ό.π, σελ. 495.

ηλεκτρονικά μέσα καταγραφής και στη συνέχεια μετατρέπονται δια της μεταγραφής/απομαγνητοφώνησης σε γραπτά κείμενα.¹⁰⁴⁸

¹⁰⁴⁸ Schnell, R., Hill, P., & Esser, E. (2014). *Μέθοδοι Εμπειρικής Κοινωνικής Έρευνας*. (Ν. Ναγόπουλος, Γ. Γκικόσος, Α. Σακελλαρίου, Επιμ., & Ν. Ναγόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: ΠΡΟΠΟΜΠΟΣ, σελ. 383.

8.3 Η Οργάνωση και η Παρουσίαση των Ευρημάτων

Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας συνίστανται:

Α. Στις συνεντεύξεις από πρόσωπα που έζησαν τα γεγονότα (αποκλείσαμε πρόσωπα που ήθελαν να δώσουν συνέντευξη, αλλά δεν είχαν ζήσει τα γεγονότα, δηλαδή δεν είχαν γεννηθεί πριν από την κατοχή, αλλά είχαν ακούσματα από την παιδική τους ηλικία για την εποχή της κατοχής).

Β. Σε φωτογραφικό υλικό από τα μνημεία που στήθηκαν για να τιμηθούν οι νεκροί, οι πεσόντες ουσιαστικά κατά την περίοδο της κατοχής.

Γ. Στο αρχειακό υλικό από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, στο Γενικό Αρχείο του Κράτους, Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου, Στρατιωτικό Μουσείο Χρωμοναστηρίου στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου της Κρήτης.

Ε. Στην εκτενή βιβλιογραφία τόσο από συγγράμματα επιστημόνων της ιστορίας όσο και από λοιπούς συγγραφείς που κατέγραψαν μνήμες, απόψεις, γεγονότα, όπως οι ίδιοι τα αντιλαμβάνονται και συμβάλλουν στην κατανόηση των κοινωνικών και ιστορικών συνθηκών, στις οποίες ευρέθησαν είτε οι ίδιοι, είτε άλλοι, οι οποίοι διηγήθηκαν τις εμπειρίες τους από την κατοχή στην Κρήτη.

Σε κάθε επίσκεψη στα χωριά της Κρήτης, συνήθως ξεκινούσαμε από τη φωτογράφιση του μνημείου του χωριού που ήταν αφιερωμένο στην κατοχή και στους πεσόντες συγχωριανούς. Εκείνες τις στιγμές διαπιστώναμε, πως σε πολλά από αυτά, υπήρχαν στεφάνια και άνθη από καταθέσεις που είχαν γίνει στις τελετές μνήμης των γεγονότων της κατοχής κάτι που εμείς σήμερα το ερμηνεύουμε θετικά, ως προς τη διατήρηση της μνήμης από τους σύγχρονους κρητικούς, την απόδοση του φόρου τιμής στους πεσόντες και την υπόσχεση των νεότερων γενεών ότι δεν θα ξεχάσουν τις θυσίες, τους αγώνες αλλά και τον πόνο της γενιάς που έζησε υπό το καθεστώς κατοχής.

Για τη συλλογή των συνεντεύξεων διατρέξαμε το σύνολο της κρητικής γης. Σαφώς υπήρξε μια αρχική προτεραιοποίηση αναφορικά με τις περιοχές που θα

επισκεπτόμασταν πρώτα με γνώμονα κυρίως την έκθεση Καζαντζάκη.¹⁰⁴⁹ Έτσι, η αρχή έγινε κυρίως με τη συλλογή συνεντεύξεων από τα μαρτυρικά χωριά τα οποία εμφανίζονται στην εν λόγω έκθεση. Στο οδοιπορικό μας διαπιστώσαμε πως υπήρχαν και χωριά, ή περιοχές, αναφέρουμε επιγραμματικά το Τσαλικάκι Ηρακλείου, την Κασταμονίτσα Ηρακλείου, τον Κρουσώνα Ηρακλείου, τις Μελέσσεσες Ηρακλείου, την Πολυθέα Καστελλίου Πεδιάδος, την Λάστρο Λασιθίου, την Κριτσά Λασιθίου, το Νεύς Αμαρίου, τον Πλάτανο Αμαρίου, τα Περιβόλια Χανίων, που υπέστησαν τις συνέπειες του καθεστώτος κατοχής, άλλοτε με την επιβολή αντιποίνων και άλλοτε όχι, πάντα όμως υπό την αντίληψη, σχεδίαση και δράση των στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής για την συμμόρφωση και την κάμψη του ηθικού του τοπικού πληθυσμού.

Δεν παραλείψαμε επίσης, να συμμετάσχουμε στις εκδηλώσεις μνήμης, οι οποίες πραγματοποιούνταν στις επετείους των γεγονότων, των οποίων οι πρωταγωνιστές ήταν οι τιμώμενοι, είτε ζώντες, είτε πεσόντες, είτε φονευθέντες. Η συμμετοχή αυτή μας επέτρεψε να αποκτήσουμε μια ιδίαν αντίληψη περί του φρονήματος των σύγχρονων Κρητικών και του τρόπου που έχουν συνδέσει τη σύγχρονη ζωή τους με αυτή των προγόνων τους. Στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας διατριβής, θα διαπιστώσουμε λεπτομερώς, πώς νιώθουν σήμερα οι ζώντες πρωταγωνιστές και οι απλοί συμμετέχοντες των γεγονότων της κατοχής, πώς σκέπτονται και πώς κρίνουν με το μάτι του σήμερα τα γεγονότα του τότε και πώς κληροδοτούν αυτή τους την αντίληψη στις νεότερες γενιές.

¹⁰⁴⁹ Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη. (Χρονολογία Αρχικής Υποβολής :1945 / Ανατύπωση 1983). *Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου.

8.4 Η Εφαρμογή του Εργαλείου της Συνέντευξης στην Έρευνά μας

8.4.1 Η Προσέγγιση και η Γνωριμία με τους Αφηγητές

Στην έρευνα της παρούσας διατριβής προσεγγίσαμε τους συνομιλητές μας στη βάση κυρίως της ανάπτυξης μιας διαπροσωπικής σχέσης. Πριν από τη διεξαγωγή της φροντίζαμε να υπάρχει πάντα μια ιδιαίτερη συζήτηση, στην οποία αναπτυσσόταν αυτή η διαπροσωπική σχέση. Κατά τη διάρκεια της συζήτησης αυτής είχαμε ως επιδίωξη να γνωριστούμε με τον συνομιλητή μας. Μέσα από αυτή την γνωριμία δημιουργούσαμε μια σχέση αμοιβαίας εμπιστοσύνης και αλληλοεκτίμησης. Στη συνέχεια, αναλύσαμε τους σκοπούς της εργασίας μας και τη βούλησή μας να παρουσιάσουμε τα γεγονότα της κατοχής, σε τοπικό επίπεδο, αναδεικνύοντας παράλληλα το ρόλο των πρωταγωνιστών και όσων ήταν παρόντες στα γεγονότα, τη συμβολή τους στο γενικότερο ιστορικοκοινωνικό γίνεσθαι του ‘τότε’ αλλά και του ‘τώρα’. Επιπρόσθετα, μας δινόταν η ευκαιρία να παρουσιάσουμε το λόγο για τον οποίο θα πραγματοποιούσαμε την έρευνα, μιλούσαμε για το γεγονός ότι αυτά που θα μας διηγηθεί ο εκάστοτε συνομιλητής μας θα αποτελέσουν μέρος στο διδακτορικό μας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και μας δινόταν επίσης η δυνατότητα να παρουσιάσουμε τους αντικειμενικούς σκοπούς της όλης μας προσπάθειας. Για το γεγονός της μαγνητοφώνησης της συνέντευξης ζητούσαμε τη συγκατάθεσή των συνομιλητών μας, η οποία δόθηκε από όλους αυτούς, των οποίων οι συνεντεύξεις παρουσιάζονται στην παρούσα διατριβή.

Στο επόμενο στάδιο ακολουθούσε μια ελεύθερη συζήτηση, στην οποία οι αφηγητές εξιστορούσαν σε μας γεγονότα και αναμνήσεις, από την εποχή της κατοχής. Αφού αποκτούσαμε μια ιδέα του τί ακριβώς είχαν βιώσει, τους ζητούσαμε, εφόσον ήθελαν - και πάντα με την άδειά τους, όπως προαναφέραμε - να ηχογραφήσουμε όσα ήθελαν να μας εξιστορήσουν, με σκοπό να τα συμπεριλάβουμε στην παρούσα διδακτορική μας διατριβή.

8.4.2 Τα Προσωπικά Δεδομένα και Λοιπές Διευκρινήσεις

Στο σημείο αυτό, θα εξηγήσουμε τον τρόπο που θα παρουσιάσουμε σε γραπτό κείμενο το περιεχόμενο των συνεντεύξεων, με γνώμονα την υποχρέωσή μας για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, όλων όσων μας έδωσαν συνεντεύξεις. Για το λόγο αυτό θα χρησιμοποιηθούν στην μεταγραφή από τα ηλεκτρονικά μέσα στο γραπτό κείμενο, μόνο τα μικρά ονόματα των συνομιλητών μας, καθόσον τα επώνυμα είναι στη διάθεσή μας, αλλά θ' αναφέρεται μόνον το αρχικό γράμμα του επωνύμου των προσώπων.

Επίσης, πέραν των ανωτέρω, στο απομαγνητοφωνημένο κείμενο, όπου χρειάζεται να φανεί πως η ερευνήτρια είναι και η ομιλούσα για την υποβολή κάποιας συγκεκριμένης ερώτησης, αυτό θα απεικονίζεται με τα αρχικά γράμματα του ονοματεπωνύμου της, δηλαδή AB (Άννα Βελεγράκη).

Επίσης, επειδή πολλές αφηγήσεις περιέχουν λέξεις και όρους που χρησιμοποιούνται στην τοπική κρητική διάλεκτο, θεωρήσαμε χρήσιμο, με τον ίδιο τρόπο (απεικόνιση με τα αρχικά γράμματα του ονοματεπωνύμου [AB]), να παρατίθενται τα σχόλια και οι απαραίτητες διευκρινήσεις στο κείμενο των συνεντεύξεων, όπου είναι αναγκαίο, έτσι ώστε ο αναγνώστης να κατανοεί πλήρως το περιεχόμενο των λεγομένων από τον αφηγητή.

Το κείμενο που αντιστοιχεί σε απομαγνητοφωνημένη φωνή αυτού που δίνει τη συνέντευξη, η και της ερευνήτριας όταν θέτει την ερώτηση θα απεικονίζεται με *πλάγια γραμματοσειρά*.

8.5 Η Επιλογή των Προσώπων προς Συνέντευξη

Για τη δική μας έρευνα αποφασίσαμε ότι τα κριτήρια της επιλογής των προσώπων προς συνέντευξη, θα διακρίνονταν, κατά τη δική μας προτεραιοποίηση, σε κύρια και επικουρικά.

Τα κύρια κριτήρια επιλογής ήταν τα εξής δύο:

Πρώτον, ο δίδων την συνέντευξη να έχει ζήσει τα γεγονότα, δηλαδή έπρεπε να ήταν ένας από αυτούς που βίωσε την κατοχή, που είδε ως αυτόπτης μάρτυς, ή που ως παθών είχε υποστεί τις συνέπειες της αντίστασης και της μη συμμόρφωσης προς τις επιταγές του καθεστώτος κατοχής.

Δεύτερον, ο δίδων την συνέντευξη να έχει την ικανότητα ό ίδιος μόνος του να φέρει στη μνήμη του τα γεγονότα που έζησε και να έχει τη διαύγεια πνεύματος να μας τα περιγράψει.

Έτσι, κατά τη διάρκεια της έρευνας μας, αν κάποιος ήθελε να μας δώσει μια συνέντευξη, αλλά δεν ήταν από αυτούς που είχαν ζήσει τα γεγονότα, τότε δεν προβαίναμε σ' αυτήν, τον ευχαριστούσαμε πάντα ευγενικά, αλλά του ζητούσαμε να μας υποδείξει αν γνώριζε κάποιον που να είχε ζήσει τα γεγονότα της κατοχής, και σε πολλές περιπτώσεις, μας υποδείκνυαν κάποιον που πληρούσε το εν λόγω κριτήριο. Ίσως βέβαια, σε μια άλλη έρευνα, θα ήταν ενδιαφέρον να έπαιρνε κάποιος συνεντεύξεις αποκλειστικά και μόνον από τη δεύτερη γενιά των ανθρώπων της Κρήτης, αυτών που δεν έζησαν τα γεγονότα, αλλά αυτών που τα έμαθαν από πρώτο χέρι, από πρώτη αφήγηση από αυτούς που τα έζησαν, δηλαδή τους πατεράδες, θείους και αδελφούς, που βίωσαν την κατοχή, και επέζησαν και θέλησαν να διηγηθούν στους δικούς τους αυτές τις εμπειρίες τους. Θα ήταν, εκτιμούμε, ενδιαφέρον να μελετούσε κάποιος αυτή την αντίληψη της δεύτερης γενιάς σχετικά με την κατοχή στην Κρήτη και τον τρόπο με τον οποίο η συλλογική μνήμη μεταφέρεται από γενιά σε γενιά.

Τα επικουρικά κριτήρια επιλογής σχετίζονταν :

Πρώτον: Με τη θέληση του συνομιλητή μας να μας μιλήσει. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως αρκετοί γέροντες, που είχαν ζήσει την κατοχή, δεν είχαν διάθεση να μας εξιστορήσουν τα γεγονότα που θυμούνταν. Η συνήθης αιτία της άρνησής τους ήταν ότι η κατοχή τους ξυπνούσε πολύ δυσάρεστες μνήμες και δεν ήθελαν να ξαναζήσουν, να ξαναθυμηθούν αυτά τα θλιβερά γεγονότα που τους προκαλούσαν μόνο θλίψη.

Δεύτερον: Με την καθαρότητα των λόγων του και την ικανότητα της περιγραφής των γεγονότων που έζησε. Ορισμένες συνεντεύξεις δεν ήταν δυνατόν να είναι κατανοητές λόγω έλλειψης καθαρότητας του λόγου του ομιλητή-συνεντευξιαζόμενου. Αναγκαστήκαμε, εκ των πραγμάτων, ορισμένες, πολύ λίγες συνεντεύξεις να μην τις περιλάβουμε στην παρούσα διατριβή,

Τρίτον: Τα γεγονότα που θα μας περιέγραφε να είχαν συνάρτηση με την κατοχή, με την τοπική ιστορία, με τις προσωπικές εμπειρίες και βιώματά τους. Αυτό ήταν ένα από τα πιο σοβαρά επικουρικά κριτήρια, καθόσον η κάθε συνέντευξη έπρεπε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως ‘υλικό’ στα εκπονηθέντα σχέδια μαθήματος για την τοπική ιστορία. Η ιστορία από τα κάτω, για να μπορεί να διδαχθεί θα έπρεπε και η πηγή που χρησιμοποιείται να έχει άμεση σχέση και συνάφεια με τα γεγονότα και τις κοινωνικοιστορικές συνθήκες της εποχής.

Τέταρτον : Να είχε την ικανότητα να συνδυάσει την τοπική ιστορία και το βίωμα στον τόπο του με γενικότερο ιστορικό γίνεσθαι της εποχής, και με τις αντιστασιακές δράσεις κατά τη διάρκεια της κατοχής. Με τον τρόπο αυτό η ίδια η διήγηση, η αφήγηση, η συνέντευξη, θα αποκτούσε καταλυτικό ρόλο στην εξακρίβωση όχι μόνο της αλήθειας των ιστορικών γεγονότων της μεγάλης, ή της γενικής ιστορίας, αλλά θα αποτελούσε το συνδετικό κρίκο της προφορικής ιστορίας, για την ένταξη της και τη συνάρτησή της με το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της εποχής.

8.6 Οι Θεματικοί Άξονες των Συνεντεύξεων

Η έρευνά μας προσανατολίστηκε κυρίως στην περιγραφή των γεγονότων από τη σκοπιά των υποκειμένων με βάση τις αναμνήσεις τους και την ιστορική μνήμη. Έτσι, προσπαθούσαμε πάντα να έχουμε μια πρώτη επαφή μαζί με τα πρόσωπα αυτά, στην οποία στο αρχικό στάδιο προσπαθούσαμε να δώσουμε τα δικά μας διαπιστευτήρια και τις προθέσεις μας εξηγώντας τους το σκοπό της έρευνας, και τους στόχους μας. Συνήθως στην ίδια συνάντηση, σε αυτήν την πρώτη, τα προς επιλογή για συνέντευξη πρόσωπα, προθυμοποιούνταν να συμμετάσχουν στην έρευνά μας και να μας δώσουν μια συνέντευξη, παρέχοντάς μας πληθώρα πληροφοριών, αναφορικά με τα γεγονότα που συνέβησαν αλλά και με τον τρόπο που ο καθένας από αυτούς τα έζησε. Μετά όμως την λεπτομερή περιγραφή των γεγονότων, πάντα υπό το πρίσμα της δικής τους αντίληψης και εμπειρίας, και βέβαια ανάλογα και με το βαθμό συμμετοχής του καθενός από αυτούς, ακολουθούσε μια σειρά ερωτημάτων, τα οποία θα εξυπηρετούσαν την έρευνά μας, αλλά και την εξακρίβωση των γενικότερων ιστορικοκοινωνικών συνθηκών της εποχής και το πώς αυτά επηρέασαν και σε ποιο βαθμό την μετέπειτα ζωή αυτών που είχαν πρωταγωνιστήσει σε αυτά και κατάφεραν να επιβιώσουν και να ζήσουν μέχρι το σημερινό παρόν, για να μας τα διηγηθούν.

8.6.1 Η Ομαδοποίηση των Ερωτημάτων της Έρευνας

Αν θα θέλαμε να ομαδοποιήσουμε τα ερωτήματα, τότε θα τα παρουσιάζαμε σε πέντε μεγάλες ομάδες:

Η πρώτη είναι αυτή που αναφέρεται στην περιγραφή των γεγονότων, στο βαθμό συμμετοχής του προσώπου που μας δίνει τη συνέντευξη και στις τυχόν διευκρινήσεις και σχόλια που είχε να κάνει ο ίδιος για τα αίτια, την αφορμή, ή την προσωπική του πάντα εκτίμηση για τους λόγους για τους οποίους συνέβησαν όσα μας περιέγραφε. Σε πολλές περιπτώσεις, οι αναμνήσεις του παρελθόντος προκαλούσαν συγκίνηση και συναισθηματική φόρτιση στον αφηγητή. Στην περίπτωση αυτή, σταματούσαμε την

συνέντευξη και μόνο όταν επιθυμούσε ο ίδιος, συνεχίζαμε με την αφήγηση των γεγονότων που είχε βιώσει.

Η δεύτερη ομάδα ερωτημάτων και απαντήσεων, είναι αυτή που αναφέρεται στις συνέπειες των αντιποίνων στον πληθυσμό. Τα ερωτήματα υπεβλήθησαν σε όσους είχαν ζήσει τα γεγονότα της κατοχής, όπως επίσης και τα εγκλήματα τα οποία διέπραξαν οι δυνάμεις του άξονα κατά την κατοχή. Θεωρήσαμε ότι, αν το ζητούσαμε από όσους έδιναν συνεντεύξεις, θα μπορούσαν να μας αναλύσουν όχι μόνον αυτό που έζησαν, αλλά και τις συνέπειες αυτού που έζησαν, αλλά και τις επιπτώσεις που τυχόν είχαν κάποια γεγονότα στην ζωή των κατοίκων. Όντως είχαμε δίκιο. Οι απαντήσεις που λάβαμε και οι οποίες θα παρουσιαστούν παρακάτω, ήταν σε κάθε περίπτωση αποκαλυπτικές, αλλά η ακόμα μεγαλύτερη διαπίστωση ήταν ότι μπορούν να χρησιμοποιηθούν για εκπαιδευτικούς σκοπούς στο πλαίσιο της διδασκαλίας του μαθήματος της προφορικής ιστορίας.

Η τρίτη ομάδα ερωτημάτων και απαντήσεων είναι αυτή που αναφέρεται στην καθημερινότητα της εποχής, τα βιώματα αυτών και των οικείων τους, τον τρόπο που αυτή η καθημερινότητα ενσαρκώνεται μέσα στο ιστορικοκοινωνικό γίνεσθαι της μικρής κοινωνίας του χωριού τους. Είναι σαφές πως για τα πρόσωπα που βίωσαν το καθεστώς κατοχής, η καθημερινότητα και οι απαιτήσεις της δεν σταμάτησαν να υφίστανται. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζεται να ερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα πρόσωπα αυτά διαχειρίστηκαν τη νέα πραγματικότητα, καθώς και την βίαιη αλλαγή των συνθηκών διαβίωσης που συνεπάγεται ένα καθεστώς κατοχής.

Η τέταρτη ομάδα ερωτημάτων και απαντήσεων αναφέρεται στον προσωπικό συναισθηματικό κόσμο, όσων μας έδωσαν συνέντευξη. Θεωρήσαμε πως θα ήταν αναγκαίο για την επίτευξη των αντικειμενικών σκοπών της παρούσης έρευνας να διαπιστώσουμε το πώς μπορεί να αισθάνεται ένας άνθρωπος που βίωσε και επιβίωσε μέσα από τις πολεμικές συνθήκες μιας κατοχής, καθώς και τα συναισθήματα που ένιωσε, τότε και τώρα. Ζητάμε να μας περιγράψουν οι ίδιοι, πώς νιώθουν, ποια είναι τα

συναισθήματα που τους διακατέχουν σήμερα, στο χρόνο που λαμβάνεται η συνέντευξη και γίνεται η αφήγηση των γεγονότων.

Η πέμπτη ομάδα ερωτημάτων και απαντήσεων αναφέρεται κυρίως στην κριτική της δράσης των δυνάμεων κατοχής. Στην ουσία διερευνούν το πώς οι ερωτώμενοι κρίνουν τη στάση των δυνάμεων αυτών. Ζητείται επιπλέον απ' αυτούς, να προβούν στον συνδυασμό και στην τυχόν αντίθεση των συναισθημάτων του τότε και του τώρα και να μας περιγράψουν τις σκέψεις που τους διακατέχουν. Επίσης, τους ζητείται μια κριτική επί των διαταγών που εκδίδονταν, καθώς επίσης και να σχολιάσουν για τις ευθύνες όσων ανήκαν στις δυνάμεις κατοχής και διέπραξαν εγκλήματα κατά του άμαχου πληθυσμού. Οι απαντήσεις που λάβαμε, άλλοτε ήταν λεπτομερείς και αναλυτικές και άλλοτε λακωνικές και σύντομες. Όμως όλες όσες λάβαμε, παρατίθενται σε αυτό το τρίτο μέρος, καθόσον κρίνονται ως αναγκαίες για την παρούσα έρευνα.

8.6.2 Ποιά είναι τα Ερωτήματα των Συνεντεύξεων

Οι ανωτέρω πέντε μεγάλες ομάδες των ερωτημάτων διατυπώθηκαν με πέντε αντίστοιχους άξονες συνέντευξης, αναλυόμενοι σε εννέα (9) επιμέρους ερωτήσεις, οι οποίες τέθηκαν με την ακόλουθη σειρά:

1^{ος} θεματικός άξονας, ερώτηση 1^η:

«Τί θυμάστε από τα γεγονότα που έγιναν εδώ στο χωριό σας κατά την κατοχή», ή «τί θυμάστε εσείς από όσα συνέβησαν στο χωριό σας».

Στην αμέσως επόμενη ενότητα θα εξετάσουμε χωριστά αυτή την ιστορικο-προσωπική και κοινωνική προσέγγιση, τόσο για το τμήμα της νήσου που βρέθηκε υπό γερμανική, όσο και για εκείνο που βρέθηκε υπό ιταλική κατοχή. Ο τρόπος που θέτουμε το ερώτημα παρέχει στον εκάστοτε συνομιλητή μας τη δυνατότητα να εκφραστεί ελεύθερα και να ξεκινήσει ο ίδιος την αφήγησή του όπως επιθυμεί. Έτσι, όταν αργότερα θα χρειαστεί να χρησιμοποιηθεί το υλικό αυτό στο πλαίσιο εκπόνησης ενός σχεδίου μαθήματος για το μάθημα της τοπικής ιστορίας, να έχουμε στη διάθεσή μας

μια εξαιρετική ποικιλία εμπειριών και αφηγήσεων γεγονότων από όσους βίωσαν την περίοδο της κατοχής.

2^{ος} θεματικός άξονας, ερώτηση 2^η:

Αυτός ο άξονας αναφέρεται κυρίως στις συνέπειες της κατοχής. Το ερώτημα που τέθηκε εδώ ήταν :

«Αφού έφυγαν οι Γερμανοί από το χωριό η ζωή πώς ήταν;».

Αυτό που διαπιστώσαμε όμως επιπλέον, ήταν ότι εδώ οι απαντήσεις δεν ήταν ενιαίες και κυμάνθηκαν μεταξύ δύο χρονικών χαρακτηριστικών περιόδων. Ορισμένοι έδωσαν έμφαση και μας απάντησαν για τις συνέπειες της χρονικής περιόδου, αμέσως μετά τα αντίποινα και όσο οι δυνάμεις κατοχής ήλεγχαν τον χώρο του χωριού στο οποίο είχαν γίνει αυτά. Αυτές τις χαρακτηρίζουμε ως άμεσες συνέπειες λόγω του γεγονότος της καταστροφής, είτε του ολοκαυτώματος, είτε των μεμονωμένων εκτελέσεων. Άλλοι πάλι, αγνόησαν την περίοδο της κατοχής και στις απαντήσεις που ελάβαμε, αναφέρθηκαν στην χρονική περίοδο μετά την οριστική αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής. Αυτές τις συνέπειες, τις χαρακτηρίζουμε ως έμμεσες στην παρούσα διατριβή. Αξίζει να σημειώσουμε πως εμείς σε καμία περίπτωση δεν διευκρινίσαμε την περίοδο που θέλαμε να μας αναλύσει ο αφηγητής μας. Χωρίς καθόλου να επηρεάσουμε τη σκέψη των ερωτώμενων, ορισμένοι από αυτούς επέλεξαν από μόνοι τους, να μας απαντήσουν για τις άμεσες συνέπειες, δηλαδή αυτές που είχε υποστεί το χωριό τους αμέσως μετά την διάπραξη των αντιποίνων από τις δυνάμεις κατοχής και ορισμένοι άλλοι επέλεξαν να μας απαντήσουν για τις συνέπειες μετά την αποχώρηση, στην ελεύθερη πλέον Ελλάδα. Έτσι, στην πορεία της έρευνάς μας διαπιστώσαμε, πως οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές της προφορικής και τοπικής ιστορίας, χωρίς βέβαια να το καταλαβαίνουν, ξεχώριζαν τις συνέπειες της κατοχής αφενός, σε εκείνες που ήταν άμεσες και απτές και αναφέρονταν σε άμεση χρονικά συνάρτηση με τα γεγονότα που μόλις είχαν προηγηθεί και μας είχαν περιγράψει, και αφετέρου, σε εκείνες που είχαν βάθος χρόνου, και διήρκησαν και ίσχυσαν για αρκετά έτη μετά από τα γεγονότα που μας είχαν διηγηθεί. Σε κάθε περίπτωση, ο καθένας επέλεγε ελεύθερα και μας μιλούσε για όποια περίοδο προτιμούσε, σε μια ερώτηση που είχε τεθεί ενιαία για όλους τους ερωτώμενους.

Αργότερα, σε δεύτερο στάδιο, και αφού είχαμε λάβει αρκετές συνεντεύξεις, ανάλογα με την περίπτωση, απευθύναμε και διευκρινιστικά ερωτήματα, εστιάζοντας στις έμμεσες συνέπειες της κατοχής, και στις αντιξοότητες που κλήθηκαν οι κάτοικοι των κατεστραμμένων χωριών να αντιμετωπίσουν. Με αλληλεγγύη, αλληλοβοήθεια, πολύ προσωπική εργασία, θέληση και πείσμα, στις περισσότερες περιπτώσεις, οι κάτοικοι τα κατάφεραν. Θα λέγαμε γενικά, ως μια συνολική παρατήρηση, στα χωριά που ο ανδρικός πληθυσμός κατάφερε να διαφύγει, ανεξάρτητα από το μέγεθος της καταστροφής, υπήρξε αναδημιουργία, και ανόρθωση της απωλεσθείσας παρουσίας. Όπου όμως, δυστυχώς, απωλέσθηκε ο ανδρικός πληθυσμός από τις μαζικές εκτελέσεις και τα ολοκαυτώματα, η ανοικοδόμηση δεν επήλθε, ούτε μέχρι και σήμερα. Τα χωριά αυτά είναι πολύ μικρά, χωρίς πολλές δυνατότητες ανάκαμψης, ακόμα και στις μέρες μας. Και βέβαια στα χωριά αυτά το πένθος και η οδύνη του κάθε ολοκαυτώματος, έχει περάσει στη συλλογική μνήμη των σημερινών κατοίκων.

Ακολουθώντας λοιπόν, αυτό το σκεπτικό, παρακάτω, στην αναλυτική παράθεση των ερωτημάτων και των απαντήσεων που λάβαμε, θα κατηγοριοποιήσουμε και θα παρουσιάσουμε κι εμείς τις συνέπειες σε άμεσες και έμμεσες, υπό την έννοια βεβαίως, που μόλις εξηγήσαμε παραπάνω.

3ος θεματικός άξονας, ερώτηση 3η:

Η καθημερινότητα ήταν το αντικείμενο αυτού του τρίτου άξονα. Το ερώτημα που τέθηκε ήταν ευθύ και συγκεκριμένο:

«Η καθημερινή ζωή πώς ήταν;»

Σε περιπτώσεις που κρίναμε ότι ο ερωτώμενος θα μπορούσε να μας διηγηθεί και κάτι περισσότερο από αυτό, που μας είχε ήδη πει, του απευθύναμε και διευκρινιστικές ερωτήσεις του τύπου : *«Γάμοι, βαφτίσεις γίνονταν;»*, ή *«Στο σχολείο πηγαίνατε;»*, κ.ο.κ. Οι απαντήσεις που λάβαμε ήταν ποικίλες, άλλες λεπτομερείς, άλλες λιγότερο λεπτομερείς, και άλλες μάλλον λακωνικές. Διαπιστώνουμε βέβαια, πως οι απαντήσεις αυτές, έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό της καθημερινότητας των Κρητών, τη συμμετοχή τους στα καταναγκαστικά έργα που οργάνωναν οι στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής, προκειμένου να ενισχύσουν τις υποδομές για τον εφοδιασμό των στρατιωτών

τους, αλλά και για την θωράκιση και υποστήριξη των στρατηγικών θέσεων τους στο νησί. Επιπρόσθετα διαπιστώσαμε, πως σε περιπτώσεις που οι υποδομές αυτές δεν υπήρχαν, οι δυνάμεις κατοχής χρησιμοποιούσαν σε καταναγκαστική εργασία τον τοπικό πληθυσμό για να τις δημιουργήσουν εξ' αρχής. Παρακάτω θα παρουσιάσουμε το μωσαϊκό αυτών των απαντήσεων με τον ανάλογο σχολιασμό από εμάς.

4ος θεματικός άξονας :

Στον τέταρτο άξονα συνεντεύξεων, ο οποίος εστιάζεται στα συναισθήματα αυτών των ανθρώπων που αποφάσισαν να μας δώσουν συνέντευξη, απευθύναμε τις τρεις επόμενες ερωτήσεις μας, την 4^η, 5^η και 6^η, ως εξής:

Ερώτηση 4η : *«Τώρα όταν θυμάστε τα περιστατικά αυτά που τα έχετε βιώσει τί νιώθετε;»*

Ερώτηση 5η : *«Εάν σήμερα βλέπατε αυτούς τους Γερμανούς, που προκάλεσαν την καταστροφή στο χωριό σας, τί θα τους λέγατε;»*

Ερώτηση 6η : *«Για τους Γερμανούς τί εικόνα έχετε και τί νιώθετε σήμερα;»*

Μέσα από αυτές τις ερωτήσεις, θέλαμε να διαπιστώσουμε αρχικά τον εσωτερικό συναισθηματικό τους κόσμο, καθώς και τα αισθήματα με τα οποία αυτός ο κόσμος διακατέχεται. Ζητούσαμε δηλαδή αρχικά, από τον κάθε ερωτώμενο, να μας περιγράψει την προσωπική του, αλλά και τη συναισθηματική του φόρτιση, σε σχέση με τις αναμνήσεις του και τα βιώματά του, ενώ στη συνέχεια, θέλαμε να διερευνήσουμε τον συναισθηματικό κόσμο αυτών που βίωσαν τη βία του πολέμου και της κατοχής σε σχέση με αυτούς που τα προκάλεσαν όλα αυτά, αλλά και σε σχέση με αυτούς που κατάγονται σήμερα από όσους ήταν υπαίτιοι της τότε καταστροφής.

5ος θεματικός άξονας :

Ο πέμπτος θεματικός άξονας των συνεντεύξεων εστιάζεται στην κριτική προσέγγιση γεγονότων, με γνώμονα την πεποίθηση που είχαν σχηματίσει οι ίδιοι οι

ερωτώμενοι. Απευθύνουμε λοιπόν, τις τρεις επόμενες ερωτήσεις μας, την 7^η, 8^η και 9^η, ως εξής:

Ερώτηση 7η : *«Ποιοί ευθύνονται για τα γεγονότα; Οι Στρατιώτες ή οι Διοικητές;»*

Ερώτηση 8η : *«Αξιζε τον κόπο τα σαμποτάζ όταν γνωρίζατε ότι θα επακολουθήσουν τα σκληρά αντίποινα;»*

Ερώτηση 9η : *«Αν ήσασταν μεγάλος θα συμμετείχατε στην αντίσταση;»*

Μέσα από αυτές τις ερωτήσεις, θέλαμε να διαπιστώσουμε την προσωπική άποψη των ερωτώμενων αναφορικά με τις ευθύνες που υπήρχαν και υπάρχουν μέχρι σήμερα των στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής. Επίσης, διερευνήσαμε στο βαθμό που μας επέτρεπαν οι απαντήσεις, τις απόψεις τους για την επανόρθωση των ζημιών εξαιτίας της δράσης των κατοχικών δυνάμεων. Επίσης, με τη συγκεκριμένη διευκρινιστική ερώτηση για την αναλογία κόστους των αντιποίνων σε σχέση με το όφελος από την πράξη αντίστασης που είχε προηγηθεί, θελήσαμε να διαπιστώσουμε την πεποίθηση που έχουν σχηματίσει τα πρόσωπα που έζησαν τα γεγονότα. Τέλος, διερευνήσαμε την πεποίθηση των ερωτώμενων αναφορικά με το βαθμό εμπλοκής τους στις πράξεις μη συμμόρφωσης, ή ακόμα και στις πράξεις αντίστασης και της επιθυμίας τους να συμμετάσχουν και οι ίδιοι στην αντίσταση (αν δεν είχαν συμμετάσχει λόγω του νεαρού της ηλικίας τους τότε), σε σχέση με το γεγονός της απειλής επιβολής των αντίποινων. Κι εδώ οι απαντήσεις που λάβαμε διαφοροποιούνται μεταξύ τους, δεν υπάρχει ενιαία πεποίθηση από τους ερωτώμενους για το θέμα και παρακάτω θα παρουσιάσουμε αυτές τις απαντήσεις με τον ανάλογο σχολιασμό μας.

9^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

9 Η Ιστορικοχρονική Προσέγγιση της Μάχης της Κρήτης

9.1 Η έναρξη της Μάχης της Κρήτης – Η Εμπειρία ενός Στρατιώτη

Η Μάχη της Κρήτης ήταν στην ουσία η συνέχιση του ένοπλου αγώνα των Ελλήνων και των Συμμάχων τους εναντίον των δυνάμεων του Άξονα. Στις προηγούμενες ενότητες είδαμε διεξοδικά τόσο τα ιστορικά γεγονότα που σηματοδότησαν τον αγώνα αυτόν στο ηπειρωτικό έδαφος της Ελλάδος, την προετοιμασία για την άμυνα στη νήσο Κρήτη και τον ένοπλο αγώνα που ακολούθησε εκεί. Όμως, με όρους τοπικής και προφορικής ιστορίας, πώς θα αποτυπώνονταν αυτά τα γεγονότα, μέσα από τα μάτια ενός πολεμιστή; Πώς θα ήταν αν είχαμε μια περιγραφή ενός στρατιώτη που έλαβε μέρος σε αυτές τις συγκρούσεις;

Στο οδοιπορικό μας στο νησί, είχαμε την τύχη να συναντήσουμε έναν στρατιώτη, της κλάσης του 1920, ο οποίος είχε πολεμήσει στο μέτωπο κι έτσι μας δόθηκε η ευκαιρία να λάβουμε ορισμένες απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Μετά την υποχώρηση των ελληνικών δυνάμεων, ο αφηγητής μας είχε καταφέρει να επιστρέψει στην Κρήτη, παρ' όλους τους βομβαρδισμούς στα λιμάνια επιβίβασης, και είχε προλάβει να επανενταχθεί στις δυνάμεις που θα έμελε να προασπίσουν για δέκα μέρες το νησί. Έλαβε λοιπόν μέρος στη Μάχη της Κρήτης, και σχεδόν 75 και πλέον έτη μετά, μας διηγείται ο ίδιος τα γεγονότα, όπως τα θυμάται:

Μανώλης Μ. : Ονομάζομαι Μ. Μανώλης, γεννήθηκα εδώ στους Κουνάβους Ηράκλειου το 1920, στις 20 Ιουνίου, ημέρα Σάββατο.

AB¹⁰⁵⁰: *Τι περιστατικά λοιπόν θυμάστε κύριε Μανώλη από την γερμανική κατοχή;*

¹⁰⁵⁰ AB : Άννα Βελεγράκη

Μανώλης Μ. : Τί να σου πρωτοπώ τώρα, τί να σου πρωτοπώ! [...].

Από πού να αρχίσω, να σου πω. Εγώ είμαι στρατιώτης και ήμουν στις Σέρρας υπηρετούσα. Όταν ήρθαν λοιπόν οι Γερμανοί, οπισθοχωρήσαμε για να 'ρθουμε στην Κρήτη, δεν προλάβαμε να 'ρθουμε γιατί πρώτα-πρώτα μας βομβάρδισαν στον Πειραιά, και δεύτερον μας βομβάρδισαν και εδώ στα Χανιά όταν ήρθαμε. Και πιάσαμε λοιπόν θέσεις κάτσαμε καμία μέρα εκεί πέρα και μια μέρα μας λένε ότι ήρθαν αλεξιπτωτιστές θα πέσουν μας λένε, μόνο να ετοιμαστούμε.

Πήγαμε λοιπόν πάνω από ένα αεροδρόμιο και πιάσαμε θέσεις και την άλλη μέρα πράγματι, αν δεν απατόμαι την ίδια μέρα, ήρθανε πρώτα τα αναγνωριστικά, κάνανε ολόκληρη βόλτα από πάνω εκεί αναγνωρίσανε το μέρος μετά εφύγανε και ήρθαν τα μεταγωγά, τα οποία είχαν μέσα τους Γερμανούς. Αρχίσαν λοιπόν και ρίχνανε τους αλεξιπτωτιστές, εμείς δεν είχαμε πάει ακόμα, είχαμε πιάσει θέσεις με κάποιον λοχαγό Κομπασάκη αλλά την θραύση εκεί την κάναν οι πολίτες. Οι πολίτες ήρθαν με τσουγκράνες, με βατοκόπτες με σκαλίδες και αυτοί πριν να πάμε εμείς είχαν βγάλει τους Γερμανούς από την μέση. Τελευταία λοιπόν πήγαμε είμαστε δεκαπέντε-είκοσι στρατιώτες, εκεί που πηγαίναμε και προχωρούσαμε μας βάνει ένα πολυβόλο, είχαμε έναν λοχαγό τον Κομπασάκη, και μας λέει ότι αυτό το πολυβόλο ήταν από μια καμινάδα, έστεκε μια καμινάδα ακόμα ορθή και βάνει ένα βλήμα ο λοχαγός και πάει απάνω στην καμινάδα. Και έπεσα κάτω, μας λέει κάνουν πέντε βήματα, δεν μας εβάνει κανείς, κάνουμε άλλα πέντε βήματα και πάμε στο αεροδρόμιο μέσα εκεί πέρα ήταν ένα δωμάτιο, αλλά ήταν κι άλλοι εκεί, και καθόνταν έτσι με σταυρωτά χέρια, τουλάχιστον είκοσι αντάρτες και εμείς τους επήραμε από εκεί και τους πήγαμε στην Πηγή, ένα χωριό εκεί πέρα και λέγεται Πηγή, εκεί τους επήγαμε. Μετά εφύγαμε από εκεί, και ήρθαμε εδώ. Εδώ ήρθα νύχτα. [...].

Κοίταζα να δω τίποτα, κανέναν, να ρωτήσω μήπως είχαν έρθει Γερμανοί γιατί αν με πιάνανε με κόβανε. Αφού είδα λοιπόν ότι δεν υπήρχε τίποτα κανένα σημείο ήρθα σιγά-σιγά και πήγα στο σπίτι μου. Οπότε, αρχίσανε μετά τα βάσανα της κατοχής.

Μέσα από αυτές τις λίγες γραμμές, περιγράφεται όχι μόνο η συμμετοχή του στρατιώτη στο μέτωπο, αλλά και η προσπάθειά του να επιστρέψει στο σπίτι του στην Κρήτη, μετά την παύση της ένοπλης σύγκρουσης στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ως στρατιώτης, που τον διέκρινε η στρατιωτική πειθαρχία, εντάχθηκε πάλι υπό τις διαταγές του Λοχαγού του και ακολουθούσε και εκτελούσε κάθε του διαταγή. Συμμετείχε και

στις μάχες της δεύτερης γραμμής άμυνας στο νησί, αλλά είναι χαρακτηριστική η φράση του, «*τη θραύση εκεί την 'κάναν οι πολίτες*». Η πεποίθηση λοιπόν του εν λόγω στρατιώτη ήταν ότι ο Στρατός στην Κρήτη δεν πολέμησε μόνος του, είχε στο πλευρό του σύσσωμο το λαό της Κρήτης. Αυτή ίσως ήταν και η πεποίθηση των επιτιθεμένων γερμανικών στρατευμάτων, κάτι βέβαια που το μετέπειτα καθεστώς κατοχής δεν το αποδέχθηκε και ζήτησε την πλήρη συμμόρφωση και υπακοή του τοπικού πληθυσμού, επιβάλλοντας σκληρά αντίποινα στις περιπτώσεις αντίστασης και μη συμμόρφωσης. Οι Κρητικοί, στη Μάχη της Κρήτης, πολέμησαν για την πατρίδα τους, για το νησί τους και για την ελευθερία τους. Προς επίρρωση αυτών, παρακάτω σε ένα άλλο απόσπασμα από τη συνέντευξη του Μανώλη Μ. ακούμε από τα χείλη του.

Μ. ΜΑΝΩΛΗΣ: *Έχω να σας πω ένα πράγμα, ότι από αυτά που μου λέτε, υπερτερεί η ελευθερία. Όταν έχεις ελευθερία τα έχεις όλα, όταν δεν έχεις ελευθερία, άστα. Δηλαδή τί το 'θελα εγώ, όπως και να περνούσα άμα δεν θα είχα την ελευθερία...»*

Μέσα σε τρεις γραμμές, όλο το νόημα της αντίστασης των Κρητικών στο καθεστώς που θέλησε να υποτάξει τις ζωές τους, να καταλάβει το νησί τους και να επιβάλλει δια της βίας τη θέλησή του. Γι' αυτούς λοιπόν, ήταν αυτονόητο ότι θα μάχονταν με κάθε μέσο, με ότι είχαν εναντίον αυτού που θα ερχόταν να καταλύσει την ελευθερία τους.

9.2 Οι Απώλειες των Αντιμαχομένων Στρατευμάτων στην Επιχείρηση 'ΕΡΜΗΣ'

Για τα ιστορικά δεδομένα του Β΄ Π.Π., η Μάχη της Κρήτης έχει αποτελέσει ένα παράδειγμα στο οποίο παρατηρείται η καθολική (ανεξάρτητα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, σε όλες τις ηλικίες, σε άνδρες και γυναίκες), αντίσταση ενός λαού απέναντι σε έναν εισβολέα, ο οποίος χρησιμοποιεί ένοπλη στρατιωτική ισχύ, με οργανωμένο στρατιωτικό σχέδιο επίθεσης. Αν και δεν υπήρχε ουσιαστική οχύρωση της νήσου από τις ένοπλες δυνάμεις που αποτελούνταν τόσο από τους Συμμάχους, όσο και από όσες εθνικές δυνάμεις κατάφεραν να μεταβούν εκεί, αλλά και με βάση το γεγονός ότι τα όπλα των Κρητικών, που συνηθίζουν πάντα να έχουν στις οικίες τους, είχαν συγκεντρωθεί σε αποθήκες, με εντολή της τότε Κυβέρνησης, πριν από το ξέσπασμα του πολέμου, απεδείχθη τελικά ότι το σθένος και η θέληση των Κρητικών να αποκρούσουν την επίθεση των γερμανικών δυνάμεων, επέφερε στους τελευταίους σημαντικές απώλειες στο έμπυχο δυναμικό τους. Για την αλήθεια αυτών των ισχυρισμών, παραθέτουμε μερικά αριθμητικά δεδομένα απωλειών, όπως είναι σήμερα τεκμηριωμένα στα στρατιωτικά κοιμητήρια της Κρήτης.

Για τους επιτιθέμενους, στο Μάλεμε, όπου είναι το γερμανικό νεκροταφείο, (βρίσκεται σε ύψωμα, τρία χιλιόμετρα από το χωριό) και συντηρείται σήμερα από την Υπηρεσία Μέριμνας Γερμανικών Στρατιωτικών Κοιμητηρίων (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge),¹⁰⁵¹ μετρώνται συνολικά 4.465 μνήματα, από τα οποία η συντριπτική πλειοψηφία αφορούν τους αλεξιπτωτιστές που έπεσαν τις πρώτες ημέρες

¹⁰⁵¹ Από την επίσημη ιστοσελίδα της εν λόγω Υπηρεσίας, μπορεί κάποιος να ανατρέξει και να διαπιστώσει τον τόπο ταφής του κάθε Γερμανού στρατιώτη που έπεσε σε όλα τα πεδία των μαχών. Η αναζήτηση μπορεί να γίνει όχι μόνο στη γερμανική γλώσσα αλλά και στην αγγλική, γαλλική, ισπανική, ολλανδική, και ιταλική. Από τη λεζάντα της ιστοσελίδας παραθέτουμε στην αγγλική το παρακάτω απόσπασμα: «*The Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge commemorates the dead of both world wars and the victims of tyranny. This database, which is combined with the function of a grave list, is of a purely documentary nature. We know that through German politics and warfare incomprehensible crimes were committed, especially during the Second World War. The victims of war and tyranny deserve compassion and remembrance. The death of every human being in war is a call for peace. Even the dead who bear guilt have the right to a grave. Therefore, we document the names of all German war dead here. The Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge works for reconciliation and understanding and is committed to a united Europe.*». Από το εν λόγω απόσπασμα, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε το γεγονός ότι η Υπηρεσία αναγνωρίζει πως «[...], δια μέσω των Γερμανικών πολιτικών και πολέμων ακατανόητα εγκλήματα διεπράχθησαν, ειδικά κατά τη διάρκεια του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. [...]». Στη διάθεση του αναγνώστη είναι όλο το υπόλοιπο κείμενο.

Ιστότοπος : <https://www.volksbund.de/en/graebersuche.html>, ανακτήθηκε την 21-04-20.

της επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’. Τα λίγα υπόλοιπα αναφέρονται σε στρατιώτες που έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια των ενόπλων συγκρούσεων με την αντίσταση στο νησί κατά τη διάρκεια της κατοχής. Σε κάθε πλάκα του κοιμητηρίου, αναγράφεται το ονοματεπώνυμο του νεκρού, ο βαθμός του, η ηλικία του και η ημερομηνία θανάτου του. Μια άποψη (φωτογραφία), από το κοιμητήριο στο Μάλεμε, παραθέτουμε στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 3](#).

Για τους αμυνόμενους, παρατηρούμε ότι στο συμμαχικό νεκροταφείο της Σούδας, βρίσκονται τα μνήματα 1.527 στρατιωτών. Συγκεκριμένα αριθμούνται 862 στρατιώτες της Μεγάλης Βρετανίας, 446 της Νέας Ζηλανδίας, 197 της Αυστραλίας, 9 της Νότιας Αφρικής, 5 από τον Καναδά, και 8 από άλλες χώρες. Το κοιμητήριο δημιουργήθηκε μετά τον πόλεμο, συντηρείται από την Επιτροπή των Πολεμικών Τάφων της Κοινοπολιτείας,¹⁰⁵² με σκοπό να περιλάβει τους τάφους όλων των στρατιωτών της Βρετανικής Κοινοπολιτείας που έχασαν τη ζωή τους στην Κρήτη. Φωτογραφία του κοιμητηρίου παραθέτουμε στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 4](#).

Είναι βεβαίως οξύμωρο σχήμα, οι απώλειες των νικητών και του στρατού που επικράτησε στη νήσο, να είναι κατά πολύ περισσότερες από αυτές του στρατού που υποχώρησε, και θεωρητικά ηττήθηκε. Αυτή η σκέψη όμως αν και απλή, αν και σωστή, πρέπει να κριθεί και να συγκριθεί τελικά, με τη συμμετοχή των Κρητών στις ένοπλες συγκρούσεις, οι οποίες ήταν καθοριστικές με διττή έννοια. Αφενός μεν, αύξησαν σε σημαντικό βαθμό τη φθορά των δυνάμεων του Άξονα, αφετέρου, έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο στην καθυστέρηση των στρατευμάτων των επιτιθέμενων, που προσπαθούσαν να εγκλωβίσουν τις υποχωρούσες συμμαχικές δυνάμεις προς τα νότια παράλια του νησιού. Ο σκοπός πλέον κατά την υποχώρηση των αμυνόμενων συμμαχικών δυνάμεων ήταν να επιβιβαστούν όσο το δυνατόν γρηγορότερα και όσο το δυνατόν περισσότεροι, στα πλοία του στόλου των Βρετανών και να διαφύγουν, επιτυχώς τελικά σε μεγάλο ποσοστό, προς την Αίγυπτο και να ενισχύσουν από εκεί το μέτωπο της Αφρικής.

¹⁰⁵² Η Επιτροπή των Πολεμικών Τάφων της Κοινοπολιτείας [‘The Commonwealth War Graves Commission’ (CWGC)], έχει ως κύριο σκοπό της να συντηρεί τα παντός φύσεως μνημεία των στρατιωτών της Κοινοπολιτείας που έπεσαν μαχόμενοι ανά τον κόσμο. Από τη λεζάντα της επίσημης ιστοσελίδας παραθέτουμε στην αγγλική το παρακάτω απόσπασμα: «honours the 1.7 million men and women of the Commonwealth forces who died in the First and Second World Wars, and ensures they will never be forgotten». Ένα μήνυμα εξαιρετικά λιτό, αλλά με την πεποίθηση του νικητή και των δύο πολέμων του Α΄ και του Β΄ Π.Π. Ιστότοπος : <https://www.cwgc.org/>, ανακτήθηκε στις 21-04-2020.

9.3 Οι Εκτελέσεις Αμάχων στην Επιχείρηση 'ΕΡΜΗΣ'

Ίσως ο πιο σοβαρός λόγος που οδήγησε την ηγεσία των δυνάμεων του άξονα να δράσουν εναντίον των κατοίκων του νησιού, ήταν αυτή η ίδια η απογοήτευση, που παρόλο νικητές, υπέστησαν σοβαρές απώλειες, χωρίς να εγκλωβίσουν την δύναμη των Συμμάχων που στρατοπέδευε στο νησί και τώρα πλέον θα συνέχιζε μαχόμενη στο μέτωπο της Αφρικής. Αυτή η απογοήτευση, μετατράπηκε σε οργή και η οργή σε αντίποινα κατά των κατοίκων.¹⁰⁵³

Έτσι, εν μέσω της Μάχης της Κρήτης, οι ομαδικές εκτελέσεις εκτάθηκαν στο σύνολο σχεδόν των περιοχών της Κρήτη που έλαβαν χώρα οι ένοπλες συγκρούσεις. Ενδεικτικά μόνο, αναφέρουμε μια σειρά εκτελέσεων αμάχων, έχοντας ένα αρχικό σημείο αναφοράς τα μνημεία που έχουν στηθεί σήμερα προς τιμήν αυτών των θυμάτων. Στις 22 Μαΐου στο Τσαλικάκι του Δήμου Γαζίου της Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου, όπου 17 κάτοικοι του χωριού, εκτελέστηκαν από τα γερμανικά στρατεύματα. Παραθέτουμε φωτογραφία από το μνημείο εκτελεσθέντων στο Τσαλικάκι Ηρακλείου, στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 5](#).

Στις επόμενες ενότητες θα παρουσιάσουμε με περισσότερες λεπτομέρειες και με συνεντεύξεις τα τεκμήρια εκείνα, που επιβεβαιώνουν το γεγονός, ότι οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, πριν από το πέρας της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ', είχαν αρχίσει τη διεξαγωγή αντιποίνων σε βάρος του τοπικού πληθυσμού που αντιστεκόταν και συμμετείχε στις ένοπλες συγκρούσεις της Μάχης της Κρήτης.¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵³ Θεωρούμε ότι το επιχείρημα, πως οι άμαχοι δεν δικαιούνται να μάχονται, επί του πατριού εδάφους τους για την προάσπιση της ελευθερίας τους, δεν ευσταθεί. Υποστηρίζουμε ευθέως ότι η ελευθερία είναι υπέρτατο αγαθό και έχει προτεραιότητα έναντι όλων των υπολοίπων αγαθών. Το γεγονός ότι ο τοπικός πληθυσμός μιας περιοχής μπορεί να αμύνεται, έστω και με την ιδιότητα του πολίτη, έναντι ενός οργανωμένου τακτικού στρατού, που απειλεί την ελευθερία του, και προφανώς έναντι και οποιασδήποτε άλλης απειλής κατά της ελευθερίας του, είναι απόλυτο δικαίωμα. Θεωρούμε επομένως, πως η σκέψη αυτή είναι μια κατασκευή των δυνάμεων του άξονα, στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν την μη αιτιολογήσιμη και άδικη επίθεση κατά των αμάχων κατοίκων, τόσο κατά τη διάρκεια, όσο και μετά το πέρας των ένοπλων συγκρούσεων. Θεωρούμε τελικά, ότι η κατασκευή αυτή χρησιμοποιήθηκε από τις δυνάμεις του άξονα για να καλύψουν με μια επίφαση δικαιοσύνης, τα αντίποινα τα οποία σχεδίασαν και εκτέλεσαν.

¹⁰⁵⁴ Η Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων στην Κρήτη, στην έκθεση που υπέβαλε το 1945, για το θέμα αυτό σχολιάζει στη σελίδα 13 τα ακόλουθα: «*Το επιχείρημα των Γερμανών ότι τον πόλεμον τον διεξήγαγον κατά την κατάληψιν πολίται άοπλοι και δι' αυτό εκείνοι είχαν το δικαίωμα να τους μεταχειρισθούν ως παρτιζάνους, είναι απολύτως σαθρόν, καθ' ότι εις την Κρήτην είχε διαταχθή, ως*

9.3.1 Μισίρια – Περιβόλια Ρεθύμνης

Στις 23 και 24 Μαΐου 1941, οι γερμανικές δυνάμεις προέβησαν σε εκτελέσεις αμάχων στα χωριά της Περιφερειακής Ενότητας Ρεθύμνου, γύρω από τα χωριά του Εσταυρωμένου, στα Μισίρια και Περιβόλια Ρεθύμνης. Ο λόγος των εκτελέσεων αυτών είναι το γεγονός ότι η αντίσταση των κατοίκων της περιοχής ήταν ισχυρή, με αποτέλεσμα να αναχαιτιστούν προσωρινά οι δυνάμεις των αλεξιπτωτιστών, οι οποίοι στη συνέχεια προέβησαν στις εκτελέσεις όσων κατοίκων μπόρεσαν να εντοπίσουν. Στο οδοιπορικό μας εντοπίσαμε τον Βασίλη Π., που γεννήθηκε στα Μισίρια τον Ιανουάριο του 1934, και σε ηλικία 7,5 ετών έζησε τις εκτελέσεις των αμάχων του χωριού του, όσο διαρκούσαν οι ένοπλες συγκρούσεις. Μας παραχώρησε μια συνέντευξη, που αποκαλύπτει όχι μόνο τις σκηνές της πτώσης των αλεξιπτωτιστών, αλλά τις μάχες και την αγωνία αυτών που συμμετείχαν σ' αυτές και τέλος μας διηγείται πώς ο ίδιος, μικρό παιδί τότε, βίωσε τα αντίποινα, τις εκτελέσεις αμάχων, αλλά και πώς τα θυμάται μέχρι σήμερα, αν και είχαν περάσει σχεδόν 75 και πλέον έτη από τότε που αυτά έλαβαν χώρα. Μας διηγείται την περιπέτειά του όταν αντίκρισε έναν πάνοπλο αλεξιπτωτιστή που έψαχνε να βρει τους αντιπάλους Άγγλους στρατιώτες, μας διηγείται τη σύλληψή του από τους Γερμανούς στρατιώτες, όπως και των μελών της οικογενείας του, καθώς και τη στιγμή που στήθηκε απέναντι από ένα εκτελεστικό απόσπασμα, ενόσω οι μάχες συνεχίζονταν, καθώς και τον τρόπο που στάθηκε τυχερός και έζησε. Παραθέτουμε στη συνέχεια τμήμα από αυτή τη συνέντευξη, που αγγίζει όλες αυτές τις πτυχές της μάχης της Κρήτης, αλλά και τις προσωπικές του εμπειρίες, ως ακολούθως:

Βασίλης Π.: *Ονομάζομαι Βασίλης Π., γεννήθηκα 1η Γενάρη του 1934. Εδώ στα Μισίρια Ρεθύμνης.*

AB¹⁰⁵⁵ : *Πείτε μας, εδώ πού βρισκόμαστε; Τί θυμάστε από τη Γερμανική κατοχή;*

είπομεν, γενική επιστράτευσις, ούτε δε ήτο δυνατόν κατά τας κρίσιμους εκείνας στιγμάς να ληφθή φροντίς, ώστε οι καλούμενοι να περιβληθούσιν την στρατιωτικὴν στολήν. Εξ άλλου η υπεράσπισις του πατρίου εδάφους δια παντός τρόπου εναντίον του εισβολέως ήτο καθήκον κάθε Έλληνας.» Πηγή: Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη. (Χρονολογία Αρχικής Υποβολής: 1945 / Ανατύπωση 1983). Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου, σελ. 13.

¹⁰⁵⁵ AB : Άννα Βελεγράκη

Βασίλης Π.: Εδώ ακριβώς που βρισκόμαστε, εδώ σ' αυτό το σημείο εδώ έχουν γίνει τρεις ομαδικές εκτελέσεις αλλά εγώ θα ξεκινήσω από την αρχή. Οι Γερμανοί ξεκίνησαν να καταλάβουνε το Ρέθυμνο από τις 20 του Μάη.

Ήρθαν λοιπόν το πρωί, βομβαρδίσαν την περιοχή τα βομβαρδιστικά και μετά φύγαν από καμιά ώρα. Φύγανε χωρίς να ξέρουμε τι συμβαίνει αλλά ο κόσμος εδώ σηκώθηκε από τα χωριά από εδώ και φύγαν με τα γαϊδουράκια, πήγαν στα βουνά πάνω, όσοι προλάβανε, όσοι δεν προλάβανε όπως και μένα η οικογένεια μου, δεν έφυγε γιατί δεν είχε μεταφορικό μέσο και παραμείναμε εδώ πέρα. Ήρθαν λοιπόν, πήγαμε και κρυφτήκαμε το πρωί κατά τις 11 η ώρα σε ένα γεφυράκι εδώ πέρα έξω από το χωριό, μόνο και μόνο μήπως ξανάρθουν οι Γερμανοί και βομβαρδίσουνε.

Αφού λοιπόν πήγαμε στο γεφυράκι, κρυφτήκαμε μέσα και περιμέναμε να βραδιάσει να δούμε τι θα γίνει. Αποτέλεσμα, ότι ήρθαν οι Γερμανοί το απόγευμα με τα αεροπλάνα τα μεγάλα και 'ρίζαν τους αλεξιπτωτιστές. Εκεί λοιπόν στο γεφυράκι μέσα που ήμασταν εμείς, απέναντι από το γεφυράκι, ήταν δεν ξέρω, 200, 500, 1000 πόσοι ήρθαν εδώ πέρα, γράφει η ιστορία 800, 700, δεν ξέρω.

Αποτέλεσμα, ότι εμείς είμαστε καλυμμένοι στο γεφυράκι όταν κατά τις τέσσερις η ώρα που πέφτει ένας Γερμανός πολύ κοντά μας και εγώ ήμουν καλυμμένος μες στα καλάμια του γεφυρακιού και από εκεί τον έβλεπα εγώ τον Γερμανό και πολλούς άλλους, αλλά αυτός που μου κίνησε την περιέργεια ήταν ο Γερμανός, ο οποίος είχε μπερδέψει μες στα κλαδιά με τ' αλεξίπτωτο και άρχισε και πολεμούσε να τα κόψει με ό,τι κρατούσε, δεν ξέρω, αφού τα έκοψε λοιπόν τα κλαδιά, έκατσε λίγα δευτερόλεπτα όρθιος, καθιστός μάλιστα, και έβαλε κάτι στο στόμα του. Τώρα αυτό ήταν ένα χάπι, λέει, μας είπαν εμάς ότι μόλις πέφτανε οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές παίρνανε ένα χάπι για να παίρνουν θάρρος και να ξεζαλίζονται. Έτσι μας είπε η ιστορία που την άκουσα και εγώ από τον Μάρκο τον Πολιουδάκη τον συγγραφέα. Δεν το ήξερα βέβαια στην αρχή.

Όταν λοιπόν έπεσε αυτός, και ξεζαλίστηκε λιγάκι, έρχεται προς το μέρος το δικό μας να καλυφτεί, γιατί ήτανε ένα χαντάκι μεγάλο που συνδεόταν με το γεφυράκι το δικό μας. Όταν έφτασε κάτω στο χαντάκι, είδε λοιπόν και μένα που ήμουν παιδί και εγώ δεν ήξερα να κρυφτώ, με είδε απέναντι και έρχεται με το πολυβόλο και μου σηκώνει το πολυβόλο το οποίο εγώ δεν γνώριζα τι θα πει πολυβόλο, ούτε φόβο δεν αισθανόμουνα, γιατί είμαστε παιδιά τότες και μου λέει την λέξη 'Πουίνγκλις πουίνγκλις' αυτοί οι

Γερμανοί ξέρανε αυτή την λέξη οι αλεξιπτωτιστές γιατί γυρεύανε τους Εγγλέζους, τους Αυστραλούς και τους Νεοζηλανδούς, αυτούς που ήταν σύμμαχοι εδώ πέρα.

Οι Έλληνες δεν είχαμε όπλα, αυτούς γυρεύανε. Τέλος πάντων όταν είδε ότι δεν καταλάβαινα εγώ, βγαίνουν οι γονείς μου όζω από το γεφυράκι, του δώσαν να καταλάβει ότι δεν υπάρχει Εγγλέζος και μας έβαλε μέσα.

Και ξαναμπήκαμε στο γεφυράκι ήταν κατά τις τέσσερις, πέντε η ώρα περίπου, αποτέλεσμα ότι σε μισή ώρα λοιπόν, πέφτει ένα αεροπλάνο πάνω από τα κεφάλια τα δικά μας, από το γεφυράκι σε 50 μέτρα και παίρνει φωτιά και καίγεται. Το αεροπλάνο καίγεται και παίρνει φωτιά ένα σπαρμένο [ΑΒ - εννοεί χωράφι, που το είχαν καλλιεργήσει], που έπεσε το αεροπλάνο το οποίο είμαστε και εμείς πολύ κοντά στα σπαρμένα αλλά ήταν μια απόσταση 10 μέτρα, 15, που δεν ήταν σπαρμένο και αυτό μας έσωσε και δεν ήρθε η φωτιά μέχρι εκεί που ήμασταν και εμείς.

Βράδιασε και συνεχίζανε οι Γερμανοί να πέφτουνε και να συνεχίζουνε οι μάχες από τους Αυστραλούς, Νεοζηλανδούς και Εγγλέζους που ήταν ανατολικά των Μισιριών. Έτσι λοιπόν βράδιασε, και ο πόλεμος μεταξύ αυτών Γερμανών αλεξιπτωτιστών και δικοί μας σύμμαχοι να συνεχίζεται. Εμείς, μας παίρνουν οι Γερμανοί αυτό το βράδυ, μας πάνε σε ένα σπίτι και μας κλειδώνουν μέσα, μας είχαν εκεί πέρα για δύο-τρεις μέρες, τρεις μέρες, έτσι λοιπόν στο διάστημα αυτό από τις 20 μέχρι τις 22 του μηνός και 23 το πρωί, οι Γερμανοί έχουν συγκεντρώσει περίπου 200 γυναικόπαιδα, περίπου.

Αυτά τα γυναικόπαιδα ήταν, η μια παρέα η δικιά μας είμαστε εκεί χάμω 40 άτομα περίπου στο ανατολικό μέρος του χωριού, και στο σπίτι εφέραν και τα άλλα γυναικόπαιδα που ήταν σε ένα άλλο του, εδώ πέρα, στο μεγάλο καφενείο του Δουλουμπέκη, τα πολλά γυναικόπαιδα κάπου 150 περίπου, έτσι λοιπόν επειδή συνεχιζόταν ο πόλεμος από τις 20 το βράδυ μέχρι τις 23 αρχίσαν οι Εγγλέζοι και οι Αυστραλοί και πολεμούσαν εναντίον των Γερμανών. Στο διάστημα αυτό, ξημερώνοντας μαζευτήκανε από όλα τα χωριά από τον Μυλοπόταμο, από το Αμάρι από τον Αϊ Βασίλη από την επαρχία Ρεθύμνης και κάτοικοι του Ρεθύμνου, όσοι ήταν σε καλή κατάσταση. Έτσι λοιπόν δεν το άντεζαν οι Γερμανοί αυτό, δηλαδή δεν περιμέναν αυτή την αντίσταση.

Το λέω αυτό το πράγμα, μόνο για σένα το λέω. Οι Γερμανοί δεν άντεζαν αυτή την αντίσταση που ανακατευτήκανε οι Έλληνες, οι χωριανοί για να υπερασπιστούν τα δικαιώματα του χωριού τους και της πατρίδας τους, έτσι λοιπόν από την συγκέντρωση

που είχανε, αρχίσανε να κάνουν ομαδικές εκτελέσεις, για να φοβηθούνε οι αντίπαλοι που ήταν από τα βουνά που ήταν από εδώ γύρω-γύρω και να σταματήσουν.

Έτσι λοιπόν οι Γερμανοί μαζεύουνε μια 30αριά άτομα, τα πάνε εδώ απέναντι που είναι το κτήριο εδώ, από πίσω ήταν ένα πηγάδι, τους πάνε εκεί στο πηγάδι, γύρω-γύρω, τους εκτελούνε και τους ρίζανε μέσα στο πηγάδι. Αλλά το πηγάδι δεν τους έβαζε όλους, και εν τω μεταξύ έπεσε κάποιος όλμος εδώ κοντά όπως γινότανε, και με τα όλα αυτά, και έπεσε ένας όλμος κοντά, ο οποίος οι Γερμανοί φοβηθήκανε, και φύγανε προσωρινά αλλά στο διάστημα αυτό σωθήκανε τέσσερα άτομα από κείνη την εκτέλεση, δεν πρόλαβε να γίνει η χαριστική βολή.

Έτσι λοιπόν φύγανε τέσσερα άτομα και μάλιστα ο ένας που έφυγε μας λέει η μαρτυρία ότι ο άλλος που ήτανε κοντά του δεν πρόλαβε να, δεν μπορούσε να σηκωθεί και είπε στον άλλονε όταν θα πας με το καλό και ζήσεις, να πεις στον κουμπάρο μου να βλέπει τα παιδιά μου, είπε ο ένας, ο Κώστας ο Μιχαηλίδης το 'πε στον Δημήτρη τον Λαδιά, που διασώθηκε ο Λαδιάς.

Λοιπόν, εν τω μεταξύ αυτοί φύγανε από εδώ, οι τέσσερις φύγανε, την νύχτα φύγανε, και τους άλλους τους θάψαν, τους 'ρίζαν στο πηγάδι μέσα, λέει η ιστορία εφόσον ήταν ακόμα ζωντανοί ότι φύγαν οι διασωθέντες και τους 'ρίζαν σχεδόν ζωντανοί στο πηγάδι μέσα ορισμένους.

Πάει αυτή η εκτέλεση, οι Γερμανοί βλέποντας ότι ο κόσμος συνεχίζει τον πόλεμο πάνω τις επιθέσεις από τα βουνά ξαναδέρνει άλλους υπόλοιπους άντρες που ήτανε στο πάνω σπίτι του Δουλουμπέκη και τους παίρνει και τους φέρνει εδώ ακριβώς, εδώ ακριβώς που είναι το Ηρώον, εδώ ακριβώς [AB - ο αφηγητής μας, δίνει τη συνέντευξη του σε μας στο σημείο που υψώθηκε το ηρώο των πεσόντων της περιοχής] γιατί το θυμάμαι πολύ καλά, τους εκτελέσαν και τους ρίζανε βενζίνα και τους κάψανε για να συντομεύουνε.

Εμείς λοιπόν, μας φέρνουν κατά τις τέσσερις η ώρα το απόγευμα εδώ ακριβώς που είναι το αυτοκίνητο το δικό μου, εδώ μας φέραν όλα τα γυναικόπαιδα, και περιμέναμε και εμείς την τρίτη εκτέλεση αλλά δεν το ξέραμε. Έτσι λοιπόν θα πέρασε, από τις τέσσερις μέχρι τις πέντε, μες στον ήλιο εδώ πέρα καθόμαστε όλα τα γυναικόπαιδα και έρχεται σε λίγη ώρα μια μοτοσυκλέτα η οποία έφερε ένα μήνυμα στους σκοπούς, αυτοί που μας βλέπανε, οι Γερμανοί που μας παρακολουθούσανε, και το δίνει το σημείωμα

στους Γερμανούς ο μοτοσικλετιστής. Το σημείωμα αυτό ήταν ότι πρέπει να πάμε και εμείς για εκτέλεση, έτσι κατάλαβα εγώ.

Αφού λοιπόν πήραν το σημείωμα άρχισαν να μας κλωτσούνε και να μας δέρνουν με τα όπλα ό,τι είχαν στα χέρια τους για να μας πάνε στην παραλία, εδώ από κάτω ακριβώς ήτανε.

Λοιπόν, την ώρα που μας δέρνανε για να πάμε για την παραλία ένα ζευγάρι ηλικιωμένων 85 χρονών περίπου είχαν έρθει από εδώ μαζί μας αλλά δεν μπορούσαν να σηκωθούνε να συνεχίσουν για την παραλία και τους εκτέλεσαν επί τόπου. Τότες καταλάβαμε και εμείς, και οι μεγάλοι βέβαια, ότι πάμε και εμείς για εκτέλεση. Αρχίσαν λοιπόν να μας χτυπάνε με τα όπλα και με τις αρβύλες τους και με την μπότα που λέμε και εδώ ακριβώς που είναι το αυτοκίνητο ακριβώς απέναντι στο κτήριο είμαστε όλα τα παιδιά, εκεί λοιπόν καταλάβανε οι γονείς μας και οι άλλοι συγγενείς ότι πάμε για εκτέλεση. Και αρχίσαν λοιπόν και αγκάλιαζαν ο ένας τον άλλον τα παιδιά τα παίρναν οι μανάδες, τα αδέρφια με τ' αδέρφια, οι μανάδες με τα παιδιά, της κακομοίρας! Σκέψου τώρα, 40 άτομα να μας πηγαίνουν για την παραλία, και αγκαλιαζόμαστε.

Η συγκλονιστική αυτή στιγμή, του έχει μείνει χαραγμένη στη μνήμη του, γιατί ως μικρό παιδί τότε, ερχόταν αντιμέτωπος με τον θάνατο, όχι μόνο τον δικό του, αλλά όλων των υπολοίπων συγχωριανών του. Συνεχίζοντας τη διήγησή του προς εμάς, διαπιστώνουμε το σθένος των ανθρώπων αυτών που αντιμετώπιζαν το θάνατο, αλλά και το ενδεχόμενο, όσο ήταν ακόμα ζωντανοί, τελικά να επιβιώσουν από την εκτέλεση. Η ελπίδα για τη ζωή, και τελικά ότι αυτή θα υπερνικήσει, τουλάχιστον για όσους τυχερούς τα καταφέρουν, αποτυπώνεται στα λόγια της μητέρας του Βασίλη Π. Ο ίδιος τα θυμάται και μας περιγράφει τα ακόλουθα:

Εκεί τώρα είναι η μεγαλύτερη στιγμή, που θυμάμαι εγώ από την μάνα μου και την τελευταία στιγμή και την τελευταία λέξη που είπε, γιατί δεν το ξεχνάω ποτέ μου. Λέει στον πατέρα μου και στην αδερφή της και στην μάνα της, ότι αν σωθεί κανείς εκεί που πάμε για την εκτέλεση, να προσέξει τα παιδιά. Δηλαδή είμαστε δύο, εγώ και ο αδερφός μου. Αυτή ήταν η τελευταία λέξη που άκουσα από την μάνα μου. Φτάσαμε λοιπόν στην παραλία, ήταν όλοι και όλοι μαζί μας δύο άντρες. Ο πατέρας μου γιατί ήταν σ' αυτά τα γυναικόπαιδα και άλλος ένας, ο οποίος αυτοί οι δύο δεν τους σκοτώσαν οι Γερμανοί γιατί είμαστε ξεχωριστοί [AB - εννοεί ότι είχαν ξεχωρίσει λίγο από τους υπόλοιπους]. Πήγαμε

λοιπόν στην παραλία. Όταν φτάσαμε στην παραλία λέει ο πατέρας μου, λέει, 'πέστε όλοι κάτω', και πέσαμε όλοι κάτω χωρίς να μας διατάζουν οι Γερμανοί. Όταν πέσαμε κάτω το μόνο που πρόλαβαν οι Γερμανοί, δεν μας πυροβολήσαν αμέσως, δεν ξέρω για ποιο λόγο ούτε μπορέσαμε να βγάλουμε συμπέρασμα. Ρίζανε λοιπόν, είχαμε πέσει όλοι κάτω, στο διάστημα αυτό, πριν να πυροβολήσουν οι Γερμανοί, ο πατέρας μου άνοιξε έναν λάκκο στην άμμο μέσα, γιατί ήταν πολύ εύκολο στην άμμο μέσα. Σε δυο λεπτά μπορεί να άνοιξε έναν λάκκο 50 εκατοστά, άνοιξε ένα λάκκο, και μας ρίζανε εμένα και τον αδερφό μου μέσα ίσα-ίσα που δεν φαινόμεστε από την επιφάνεια.

Έτσι λοιπόν έπεσε κι αυτός δίπλα μας και περίμενε την χαρακτηριστική βολή. Όμως έγινε και αυτό το που έγινε, και σ' αυτήν την περίπτωση, οι Αυστραλοί βάνανε συνέχεια από τα ανατολικά μέρη του Μισιρίου και εδώ έπεσε πάλι ο όλμος κοντά απόσταση 50-60 μέτρα και σηκωθήκανε οι Γερμανοί, και φύγανε, αυτοί οι εκτελεστές. Έτσι λοιπόν σταματάει η ιστορία εκεί χάμω, δεν ήρθαν οι Γερμανοί να μας εκτελέσουν.

Όλη την νύχτα εμείς, περάσαμε την μεγαλύτερη νύχτα της ζωής μας και προπαντός οι μεγάλοι που περιμένανε και ζέραν τι θα πει απόσπασμα για εκτελεστικό, θα έρθουν να μας εκτελέσουν. Έτσι λοιπόν πέρασε 11, 12 η ώρα, οι Γερμανοί δεν φανήκανε. Αρχίσαν και κλαίγανε οι γονείς μας, εμάς οι δικοί μου, διότι ήταν η μοναδική οικογένεια που έχασε τρία άτομα, τη μάνα μου, την γιαγιά μου και την θεία μου που ήταν κοντά-κοντά με την πρώτη ριπή, μια ριπή όλη και όλη έριξαν, τρεις γυναίκες δικές μου, και άλλη μια σκοτώθηκε και άλλες δυο τραυματιστήκανε.

Αυτή ήταν λοιπόν η εκτέλεση εκεί, την νύχτα λοιπόν, άρχισαν να φωνάζουν οι γονείς μας οι μισοπεθαμένοι. Δεν είχαν τελειώσει ακόμα, και να φωνάζουν, βοήθεια, βοήθεια, νερό! Εμείς τι να βρούμε; Ούτε νερό είχαμε, ούτε μπορούσαμε να βοηθήσουμε. Το μόνο που κάναμε, πήγαμε κοντά τους και περιμέναμε να ξεψυχήσει ο ένας μετά τον άλλον και να τους φιλάμε, και ήταν και μένα η μεγαλύτερη νύχτα της ζωής μου.

Από εκεί και ύστερα σταμάτησε. 10 η ώρα το πρωί μας πήρανε από εκεί οι Γερμανοί και ήρθαμε σ' αυτό το σπίτι που ήταν και τ' άλλα γυναικόπαιδα συγκεντρωμένα και όταν ερχόμασταν από εκεί κάτω από την παραλία, σ' αυτό το σημείο που 'χανε σκοτώσει και είχαν κάψει τα υπόλοιπα άτομα, εκεί λοιπόν, ακόμα καπνίζανε οι καπνοί, γιατί τους είδα εγώ, σαν παιδί, και ρώτησα τον πατέρα μου τι ακριβώς είναι αυτά, δεν

ήξερα και αυτός ήθελε να με ηρεμήσει, μου λέει κανένας αεροπόρος θα 'πεσε εδώ πέρα και καίγεται.

Έτσι λοιπόν φύγαμε από εκεί, το πρωί που σηκωθήκαμε, οι γονείς μου ήταν και οι τρεις αγκαλιασμένοι σχεδόν αγκαλιασμένοι, κοντά-κοντά, ήταν γεμάτο το πρόσωπο τους από άμμο διότι την νύχτα φυσούσε νοτιά πολύ δυνατή νοτιά και όπου έβρισκε αντικείμενο το σκέπαζε η άμμο.

Έτσι λοιπόν και τα πρόσωπά τους και ολόκληρα τα άτομα και εμείς ακόμα είχαμε γεμίσει από την άμμο. Σκουπίσαμε τα πρόσωπά τους, και των τριών, τα νεκροφιλήσαμε και φύγαμε, δεν τους ξαναβρήκαμε από εκεί και ύστερα. Εκεί παραμείνανε μέχρι να φύγουνε οι Γερμανοί. Και τους αφήσαμε στην θάλασσα, τους πήρε η θάλασσα γιατί ήμασταν πολύ κοντά, δεν ξέρουμε, έτσι λοιπόν χάσαμε και τους νεκρούς και φύγαμε και πήγαμε εδώ πέρα σε ένα σπίτι και κάτσαμε 11 μέρες εδώ. Από εκεί και ύστερα είναι άλλες ιστορίες.

Η παραπάνω διήγηση, σήμερα, που γράφεται η παρούσα εργασία, μοιάζει να είναι απόσπασμα από μυθιστόρημα, ή από σενάριο ταινίας. Όμως, στο οδοιπορικό μας στο νησί, και στην προσπάθεια να συναντήσουμε τους ανθρώπους που βίωσαν και επέζησαν της πρακτικής των επιτιθέμενων γερμανικών στρατευμάτων και αργότερα στρατευμάτων κατοχής, διαπιστώσαμε πως υπάρχουν ισάριθμα 'μυθιστορήματα' ή 'σενάρια ταινίας', με όσες ακριβώς ήταν και οι συνεντεύξεις μας. Πράγματι, τα γεγονότα εκείνης της εποχής, φαντάζουν σήμερα κάπως απόμακρα, όμως μέσα από αυτές τις συνεντεύξεις, μπορεί να παραχθεί η προφορική ιστορία, η ιστορία από τα κάτω, όπως την βίωσαν οι πρωταγωνιστές της. Στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 6](#), παραθέτουμε φωτογραφία από το μνημείο που τοποθετήθηκε στον τόπο εκτελέσεως των κατοίκων του χωριού.

Στο σημείο αυτό, θα παραθέσουμε και μια κριτική σκέψη του κου Βασίλη Π., αναφορικά με την υπόθεση Ρίχτερ, μια υπόθεση, που όπως αναλύσαμε και παραπάνω, στα προηγούμενα κεφάλαια, ήταν μια ατυχής στιγμή της επιστήμης. Η γνώμη του, υπό το πρίσμα της ελευθερίας του λόγου και του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης, είναι πολύ καλά διατυπωμένη στην συνέντευξη που μας παραχώρησε, και όχι μόνο επειδή ήταν ένας επιζών από το απόσπασμα, έζησε το γεγονός σε παιδική ηλικία, τον έσωσε στην ουσία ο πατέρας του, αλλά και επειδή την ίδια στιγμή έχασε τη μητέρα του

κι έμεινε ορφανός. Ως απλός Κρητικός που έζησε τα γεγονότα και τα είδε με τα μάτια του, δικαιωματικά του παρέχεται βήμα στην παρούσα εργασία μας. Ας δούμε πώς εξηγεί ο ίδιος την υπόθεση Ρίχτερ και πώς διατυπώνει την άποψή του για το τί μέλλει γενέσθαι.

Βασίλης Π.: *Ο Ρίχτερ τώρα ήταν μεγάλη ιστορία, την οποία την έζησα όλο το διάστημα που γινόταν η δίκη, την έζησα όλες τις μέρες ήμουν στο δικαστήριο. Ο Ρίχτερ έκανε για μένα ένα μεγάλο λάθος διότι μπορεί να 'τανε επιστήμονας, μπορεί να 'τανε ανώτερος καθηγητής, ξέρω εγώ, πρύτανης, αλλά το λάθος που έκανε ότι κατηγορήσε τους Κρητικούς.*

Είπε τους Κρητικούς ότι είμαστε λέει αγροίκοι, και οι Κρητικοί ήταν αμόρφωτος λαός και ενώ βλέπαν τον Γερμανό τον σκοτωμένο του κόβανε τα αυτιά, του κόβανε λέει την μύτη του, του κόβανε λέει τα γεννητικά του όργανα, εμείς δεν ακούσαμε τέτοιο πράγμα ποτέ. Κανείς δεν καυχήθηκε, κανείς δεν έχει πει ότι αυτά τα πράγματα γινήκαν εδώ στην Κρήτη τουλάχιστον, οι Έλληνες Κρητικοί πολεμούσανε εναντίον των Γερμανών που δεν είχαμε και τίποτα σχεδόν όπλα, μόνο με τα ψεύτικα τουφέκια και αν σκοτώναμε κάνα Γερμανό του παίρναν τα όπλα γιατί δεν είχαν. Αυτή ήταν μόνο όλη η ιστορία. Ενώ και αντιθέτως, τους περιθάλψανε και πολλές φορές, έχω ακούσει ιστορίες εδώ στον Σταυρωμένο περιθάλψανε Γερμανούς τραυματίες και όχι να τους κακοποιήσουνε.

Αρα λοιπόν δεν φταίνε οι Έλληνες δεν φταίζανε σε τίποτα, απλώς τα έβγαλε από το μυαλό του ο Ρίχτερ, και για το Ρίχτερ, λέει μια παροιμία, ότι όπου τελειώσει η πολυτέλεια αρχίζει η τρέλα. Αλλά εγώ λέω το εξής, όπου πολυμαθαίνει κανείς πολλά γράμματα στο τέλος αρχίζει και τρελαίνεται. Για το Ρίχτερ αυτό. Έτσι μου 'χε πει μια φορά ένας, ότι όπου σταματήσει η πολυτέλεια αρχίζει η τρέλα. Εγώ το λέω αλλιώς, όπου μάθει κανείς πολλά και πάρα πολλά γράμματα, στο τέλος είναι τρελοκομείο.

Και κάνανε το λάθος οι δικοί μας οι καθηγητές, οι οποίοι δεν είχαν διαβάσει, από κάπου παρασύρθηκαν, γιατί υπήρχε και ένας φοιτητής εδώ στο Πανεπιστήμιο, ήταν του Ρίχτερ μαθητής, έτσι άκουσα, και αυτοί τον υποστηρίζανε χωρίς να καταλάβουν βέβαια αυτό που είπε αυτός, ότι είμαστε αγροίκοι. Δεν έπρεπε να το πει. Αν σταματούσε αυτή η ιστορία και δεν έλεγε αυτά, δεν θα γινόταν τόση μεγάλη φασαρία. Ο Ρίχτερ είχε υποχρέωση να πει, έκανα ένα λάθος, συγγνώμη γι' αυτό που είπα, τελείωσε, και οι δικοί

μας έπρεπε να πούνε εδώ οι καθηγητές, κύριε δεν διαβάσαμε δεν προσέξαμε, ζητούμε συγγνώμη από τον Ρεθυμνιώτικο λαό, θα 'χε λήξει το πράγμα.

Τώρα, παίρνουμε τον τίτλο πίσω που του δώσανε εδώ πέρα και αυτός του κακοφαίνεται, γιατί προσβάλλθηκε και τώρα πολεμάει να κάνει αντίποινα αλλά λέει θα εκδικηθεί τους Κρητικούς και οι Κρητικοί αυτόν.

Στις επόμενες ενότητες, θα παρουσιαστούν συνδυαστικά με την έκβαση της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ', τα αντίποινα που ακολούθησαν μετά το πέρας των ένοπλων συγκρούσεων. Όμως, κρίνουμε σκόπιμο να σταθούμε και να ενσκήψουμε στις περιπτώσεις, όπως αυτές των εκτελέσεων στα Μισίρια, που έγιναν όσο διαρκούσαν οι ένοπλες συγκρούσεις, και αυτό ακριβώς είναι που τις διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες. Ήταν εκτελέσεις αδιακρίτως φύλου, ηλικίας, ή άλλων χαρακτηριστικών. Ήταν εκτελέσεις αμάχων ανθρώπων που έτυχε να βρεθούν κοντά στο πέρασμα των επιτιθέμενων γερμανικών στρατευμάτων, πληρώνοντας το τίμημα της μη συμμόρφωσης στις εντολές και επιταγές της στρατιωτικής τους ισχύος.

9.3.2 Τα Χωριά του Αλικιανού

Έχοντας παρουσιάσει την περίπτωση των Μισιρίων θα διαπιστώσουμε πως οι κατοχικές δυνάμεις ακολούθησαν την ίδια τακτική των εκτελέσεων και στα χωριά της Περιφερειακής Ενότητας Χανίων στις 24 και 25 Μαΐου 1941. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα χωριά του Αλικιανού (Βατόλακκος, Πρασέ, Φουρνέ, Ορθούνη, Σκηνέ, Χωστή, Κουφός, Κάρανος, Λάκκοι, Νέα Ρούματα), αλλά και της περιοχής Σελίνου (Κάντανος, Φλώρια, Κακκόπετρος), των οποίων οι κάτοικοι έπεσαν θύματα εκτελέσεων, όχι μόνο στην εν λόγω περίοδο των ένοπλων συγκρούσεων, αλλά υπέστησαν και επιπρόσθετα αντίποινα μετά το πέρας αυτών.

Αυτό που είναι γνωστό για τον Αλικιανό είναι ότι οι κατοχικές δυνάμεις διέπραξαν τρεις ξεχωριστές εκτελέσεις αμάχων¹⁰⁵⁶. Την πρώτη τη διέπραξαν ενώ διαρκούσαν ακόμη οι ένοπλες συγκρούσεις, στις 24 Μαΐου 1941, με θύματα 6 αμάχους

¹⁰⁵⁶ Καλογεράκης, Α., Γ. (2019). Θα γυρίσει, δεν θα γυρίσει; Ένα άγνωστο και δραματικό περιστατικό από τη Μάχη της Κρήτης. *Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ*, 20-5-2019. Ιστότοπος : <https://www.patris.gr/2019/05/20/tha-gyrisi-de-tha-gyrisi/>, ανακτήθηκε στις 15 Ιανουαρίου 2021.

κατοίκους. Τη δεύτερη, αμέσως μετά το πέρας των συγκρούσεων, στις 2 του Ιουνίου 1941, στην αυλή της εκκλησίας του Τιμίου Σταυρού με θύματα 42 αμάχους κατοίκους του Αλικιανού. Την τρίτη και με περισσότερους εκτελεσθέντες, την διέπραξαν ύστερα από δύο μήνες, την 1η Αυγούστου 1941. Στόχος τους ήταν πράγματι τα αντίποινα στον τοπικό πληθυσμό και η τιμωρία τους για τη συμμετοχή τους στη μάχη της Κρήτης, όντας άμαχοι, μη ανήκοντες σε τακτικό στρατό. Οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής εφαρμόζαν στην Κρήτη, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, διαταγές επιβολής αντιποίνων εναντίον αμάχων στις περιπτώσεις που εκδηλωνόταν πράξη δολιοφθοράς ή συμμετοχής σε ένοπλη δράση εναντίον γερμανικών στόχων. Για το θέμα του Αλικιανού η συνέντευξη του Μ. Νικόλαου, που τότε ήταν 11 ετών, με λακωνικό και σαφή τρόπο μας δίδει τη διάσταση του γεγονότος. Τα αντίποινα αφαίρεσαν τη ζωή σε 118 άνδρες της περιοχής. Παραθέτουμε απόσπασμα της συνέντευξης:

***AB:** Τι περιστατικά θυμάστε από την Γερμανική κατοχή;*

***Νικόλαος Μ. :** Τα πάντα. [...]. Εδώ στο χωριό οι Γερμανοί φέρθηκαν όχι με ληηλασίες, [...], δεν κάναν κλεψιές οι Γερμανοί, δεν κάναν τέτοια, οι Ιταλοί τα κάνανε. Οι Γερμανοί όχι. Εκτελέσεις εκάνανε. Δέκα οχτώ άτομα εκτέλεσανε από εμάς [AB - κατά τη διάρκεια της καταγραφής της συνέντευξης, ο κος Μιχελάκης αναφέρει 18, ως τον αριθμό των εκτελεσθέντων, αντί του πραγματικού 118. Λίγο παρακάτω όμως αναφέρει τον σωστό αριθμό].*

***AB:** Για ποιον έγιναν αυτές οι εκτελέσεις; Τι είχε προηγηθεί;*

***Νικόλαος Μ. :** Αντίσταση. Στους ελεύθερους αλεξιπτωτιστές. [...]. Και πήγε κι ένα απόσπασμα έτσι στο τυχαίο, και αυτοί καθόντουσαν στο καφενείο οι αντάρτες και τους βάλαν των οι Γερμανοί και σκοτώθηκε ένας αντάρτης. [...]. Τη μέρα της εκτέλεσης [AB - εννοεί την 1^η Αυγούστου 1941, σε αυτήν την εκτέλεση αναφέρεται], μας είχανε κλείσει στο σχολείο, πήρανε όλους τους άντρες, ανεξαρτήτως ηλικίας, από δεκατέσσερα και άνω δεκαπέντε, και εκεί στον τόπο της εκτέλεσεως, στα δικαστήρια είχαν στήσει και ρωτούσαν έναν-έναν, πόσο χρονών είσαι, που ήσουνα την μέρα που 'πεσαν οι αλεξιπτωτιστές και ορισμένοι την γλιτώσανε, ορισμένοι, πολλοί λίγοι. Τους άλλους τους εκτέλεσαν, εκατόν δέκα οχτώ.*

Για τον Αλικιανό χρήζει να προσθέσουμε ότι οι περισσότεροι κάτοικοι της περιοχής αντιστάθηκαν στους αλεξιπτωτιστές. Οι απώλειες των επιτιθέμενων στην

περιοχή θεωρήθηκαν από αυτούς αρκετά σοβαρές και για το λόγο αυτό οι γερμανικές δυνάμεις κατέφυγαν στην προσφιλή τακτική των αντιποίνων. Έτσι, στις 2 Ιουνίου 1941, στρατεύματα των γερμανών, έφτασαν στον Αλικιανό, περικύκλωσαν το χωριό και στην αυλή της εκκλησίας του Τιμίου Σταυρού προέβησαν στην εκτέλεση 42 ανδρών. Οι εκτελεσθέντες κάτοικοι του Αλικιανού ήταν 38, ενώ 4 ήταν άγνωστοι. Υποθέτουμε επισκέπτες στο χωριό, που όμως τελικά δεν τους αναζήτησε κανείς και δεν έγινε ποτέ γνωστή η ταυτότητά τους.

Αναφορικά με την τρίτη εκτέλεση αυτήν για την οποία έχουμε και την συνέντευξη του Μ. Νικόλαου, γνωρίζουμε ότι από την νύχτα της 31ης Ιουλίου προς την 1η Αυγούστου 1941, τα στρατεύματα κατοχής, περικύκλωσαν τα χωριά της περιοχής, ενώ είχαν συστήσει και ένα υπαίθριο στρατοδικείο, στο δρόμο μεταξύ Σκηνέ και Αλικιανού. Με συνοπτικές διαδικασίες εξετάζονταν οι άνδρες που είχαν συλληφθεί, οι περισσότεροι από τους οποίους κρίνονταν ένοχοι και οδηγούνταν προς εκτέλεση. Συνολικά 118 οι καταδικασθέντες και εκτελεσθέντες από τα χωριά Αλικιανός, Σκηνέ, Φουρνέ, Βατόλακκος, Καρανός, Ορθούνι, Νέα Ρούματα, Πρασέ, Σέμπρωνα, Κοφό, Κυρτομάδος, Λάκκοι, Πατελάρι¹⁰⁵⁷. Σε όλα τα χωριά του Αλικιανού έχουν τοποθετηθεί σήμερα μνημεία προς τιμήν των πεσόντων – εκτελεσθέντων από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Στο Παράρτημα ως [Εικόνα 7](#) παραθέτουμε ενδεικτικά μια φωτογραφία από την πλάκα από το μνημείο πεσόντων – εκτελεσθέντων στον Βατόλακκο.

¹⁰⁵⁷ Καλογεράκης, Α., Γ. (2019). Θα γυρίσει, δεν θα γυρίσει; Ένα άγνωστο και δραματικό περιστατικό από τη Μάχη της Κρήτης. *Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ*, 20-5-2019. Ιστότοπος : <https://www.patris.gr/2019/05/20/tha-gyrisei-de-tha-gyrisei/>, ανακτήθηκε στις 15 Ιανουαρίου 2021.

9.3.3 Αστέρι Ρεθύμνου – Άδελε, Λούτρα, Παγκαλοχώρι.

Η 1η Ιουνίου 1941, μετά το πέρας των ένοπλων συγκρούσεων, στο Αστέρι Ρεθύμνου, είναι η ημερομηνία που λαμβάνει χώρα η πρώτη με χρονική σειρά εκτέλεση αμάχων. Συγκεκριμένα, εκτελέστηκαν 15 κάτοικοι του χωριού, όπως φαίνονται και στην μαρμάρινη πλάκα του μνημείου, που παρατίθεται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 8](#).

Το Αστέρι βρίσκεται 2 χλμ. Νότια από την παραλία Ρεθύμνης και απέχει 15 χλμ. από το Ρέθυμνο. Οι επιτιθέμενες γερμανικές δυνάμεις ήρθαν πρώτη φορά στο χωριό στις 31 Μαΐου του 1941, με σκοπό να πραγματοποιήσουν έρευνες στις οικίες του χωριού και των γειτονικών χωριών. Αποτέλεσμα ήταν η σύλληψη δύο ατόμων που κατείχαν όπλα. Την επομένη, 1η Ιουνίου, κύκλωσαν το χωριό και συνέλαβαν όσους βρήκαν. Εκτέλεσαν συνολικά 15 άτομα ως αντίποινα για την συμμετοχή των πολιτών στον πόλεμο. Χρονολογικά είναι τα πρώτα αντίποινα στο νησί μετά την παύση της ένοπλης σύγκρουσης της Μάχης της Κρήτης.

Στο οδοιπορικό μας δεν κατέστη δυνατόν να συναντήσουμε στο χωριό Αστέρι Ρεθύμνης κάποιον επιζήσαντα από την κατοχή, που να είχε βιώσει τα γεγονότα, έτσι ώστε να μας τα διηγηθεί. Όμως, θεωρούμε ότι ιστορικοχρονολογικά οι κάτοικοι του χωριού ήταν οι πρώτοι που υπέστησαν αυτού του είδους την ποινή από τα στρατεύματα κατοχής. Βεβαίως, ακολούθησαν πολλές περισσότερες εκτελέσεις ως αντίποινα. Εμείς εδώ, μνημονεύουμε αυτό το γεγονός, και παραθέτουμε αυτό που εντοπίσαμε στην έρευνά μας και συγκεκριμένα την εγχάρακτη πλάκα του μνημείου με τα ονόματα των εκτελεσθέντων.¹⁰⁵⁸

Το χρονικό των γεγονότων δεν περιλαμβάνει μόνο τις εκτελέσεις των κατοίκων στο Αστέρι, αλλά και άλλες που έλαβαν χώρα στα γειτονικά χωριά Λούτρα, Άδελε, και Παγκαλοχώρι.¹⁰⁵⁹ Πιο συγκεκριμένα, τα στρατεύματα των αλεξιπτωτιστών εισέβαλαν

¹⁰⁵⁸ Στην πλάκα του μνημείου διαβάζουμε τα εξής δεκαπέντε ονόματα : Πολιουδάκη Παν. Ευαγγελία, Διαλεκτός Σταύρου Κωνσταντίνος, Δροσάκης Βασ. Δημήτριος, Ζαχαράκης Μάρκου Κωνσταντίνος, Καρδαμίτσης Μιχ. Ιωάννης, Πολιουδάκης Εμμ. Γεώργιος, Πολιουδάκης Χαραλ. Γεώργιος, Πολιουδάκης Παναγ. Γεώργιος, Πολιουδάκης Γεωρ. Παναγιώτης, Πυργαρούσης Δημ. Αθανάσιος, Πυργαρούσης Δημ. Γεώργιος, Πυργαρούσης Δημ. Παντελής, Τσιχλάκης Ιω, Κωνσταντίνος, Φραγκιαδάκης Νικ. Μιχαήλ, Φραγκιουδάκης Αρ. Εμμανουήλ.

¹⁰⁵⁹ Λαδιά, Ε. (2020, Ιούνιος 02). 30 Μάη του 1941: Σκληρά αντίποινα από τους Ναζί με εκτελέσεις στα ανατολικά . Ανάκτηση Μάρτιος 08, 2021, από Ρεθυμνιώτικα Νέα: <http://rethnea.gr/30-μάη-του-1941-σκληρά-αντίποινα-από-τους-να/>.

αρχικά στο Αστέρι, τα ξημερώματα της Κυριακής 1^{ης} Ιουνίου 1941, όπου συγκέντρωσαν όλο τον ανδρικό πληθυσμό που εντόπισαν στο καφενείο του χωριού. Τους υποχρέωσαν να έχουν μέτωπο προς τον τοίχο. Αργότερα, λίγο πριν το μεσημέρι ανάγκασαν περίπου από τους συλληφθέντες να σκάψουν ένα μεγάλο λάκκο. Αρχικά, υπέθεσαν ότι το έργο θα αφορούσε την τοποθέτηση κάποιου κανονιού. Ένας απ' όλους, ο Δευτεραίος Κωνσταντίνος, υποπτεύθηκε αυτό που θα ακολουθούσε και δραπέτευσε, σώζοντας τη ζωή του. Όταν ανοίχτηκε ο λάκκος, οι γερμανοί στρατιώτες οδήγησαν τους συλληφθέντες κατοίκους του χωριού στο σημείο αυτό και τους εκτέλεσαν.

Αμέσως, την επομένη ήρθε η σειρά του Άδελε. Με παρόμοιο τρόπο τα στρατεύματα κατοχής εκτέλεσαν 18 κατοίκους του χωριού, αφού πρώτα τους οδήγησαν στη θέση Σαρακίνα.¹⁰⁶⁰

Την Τρίτη 3 Ιουνίου 1941 ακολούθησε η σειρά της Λούτρας, ομοίως με παρόμοια διαδικασία. Συγκέντρωσαν 11 άνδρες συμπεριλαμβανομένου και του ιερέα του χωριού, τους οποίους οδήγησαν με πομπή στη θέση Μαυρίτσα, όπου και τους εκτέλεσαν. Την ίδια ημέρα, οι στρατιώτες των γερμανικών δυνάμεων κατοχής εισήλθαν και στο χωριό Παγκαλοχώρι. Εντόπισαν συνολικά εννέα άνδρες, τους οποίους ομοίως εκτέλεσαν στη θέση Τσαγκάρι.¹⁰⁶¹

¹⁰⁶⁰ Λαδιά, Ε. (2020, Ιούνιος 02). *30 Μάη του 1941: Σκληρά αντίποινα από τους Ναζί με εκτελέσεις στα ανατολικά*. Ανάκτηση Μάρτιος 08, 2021, από Ρεθυμνιώτικα Νέα: <http://rethnea.gr/30-μάη-του-1941-σκληρά-αντίποινα-από-τους-να>

¹⁰⁶¹ Λαδιά, Ε. (2020, Ιούνιος 02). *30 Μάη του 1941: Σκληρά αντίποινα από τους Ναζί με εκτελέσεις στα ανατολικά*. Ανάκτηση Μάρτιος 08, 2021, από Ρεθυμνιώτικα Νέα: <http://rethnea.gr/30-μάη-του-1941-σκληρά-αντίποινα-από-τους-να>

9.3.4 Το Κοντομαρί

Σχεδόν ένα 48ωρο από την παύση της ένοπλης σύγκρουσης της Μάχης της Κρήτης, ένα πρωτόγνωρο γεγονός, όχι μόνο για τα στενά γεωγραφικά όρια της Κρήτης και της ελληνικής επικράτειας, αλλά και για την ίδια την Ευρώπη έμελε να επισυμβεί. Χαρακτηρίστηκε επίσης, ως η πρώτη γενικά γνωστή εκτέλεση των αρρένων αμάχων του χωριού από τις στρατιωτικές δυνάμεις των Γερμανών ως αντίποινα για την αντίσταση που προέβαλαν οι κάτοικοι της περιοχής κατά τη Μάχη της Κρήτης. Στις 2 Ιουνίου 1941 μια μονάδα αλεξιπτωτιστών υπό τον υπολοχαγό Χέρστ Τρέμπες, ως αντίποινα για την απώλεια, όπως ισχυρίστηκαν πέντε στρατιωτών τους, εισέβαλλαν στο χωριό Κοντομαρί και αποφάσισαν να εκτελέσουν είκοσι πέντε άνδρες αυτού του χωριού, ηλικίας από 18 έως 50 ετών. Η εκτέλεση αυτή, της οποίας ο απολογισμός ήταν 23 πεσόντες, έγινε ευρέως γνωστή από τις φωτογραφίες που τράβηξαν οι ίδιοι οι στρατιώτες του εκτελεστικού αποσπάσματος, καθόσον η στιγμή της εκτέλεσης απαθανάτιστηκε από τον Γερμανό Υπολοχαγό Φραντς-Πέτερ Βέξλερ (Franz Peter Weixler), ο οποίος υπηρετούσε ως ανταποκριτής προπαγάνδας για τη Βέρμαχτ - αργότερα το ίδιο έτος απομακρύνθηκε από τη θέση του για «πολιτικούς λόγους» και μάλιστα αργότερα κατηγορήθηκε για εσχάτη προδοσία λόγω διαρροής των συγκεκριμένων φωτογραφιών.¹⁰⁶² Δύο από τις φωτογραφίες που τράβηξε ο Franz Peter Weixler παρατίθενται στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 9](#) και [Εικόνα 10](#).

Η συνέντευξη του Π. Βασίλειου, από το Κοντομαρί, είναι ακόμα περισσότερο αποκαλυπτική, για τα γεγονότα που συνέβησαν στο χωριό. Περιγράφει στην αρχή της συνέντευξής του :

***Βασίλειος Π.** : Ονομάζομαι Π. Βασίλειος. Έχω γεννηθεί εδώ στο Κοντομαρί το 1933. Στη γερμανική κατοχή, όταν οι Γερμανοί πέσανε στην Κρήτη ήμουν 8 χρονών. Παρακολούθησα την πτώση των αλεξιπτωτιστών και στις 2 του Ιούνη του 1941, ημέρα Δευτέρα; [AB - αναρωτιέται ο ίδιος και συνεχίζει την περιγραφή του], την ησυχία του χωριού την τάραξε ένας θόρυβος αυτοκινήτων. Παρουσιάστηκε πέντε – έξι αυτοκίνητα*

¹⁰⁶² Κούκουνας Δ., Τόμος Β', ό.π., σελ. 62-63. Φραντς-Πέτερ Βάιξλερ (Franz Peter Weixler): Πρόκειται για τον Γερμανό Υπολοχαγό, φωτογράφο και ανταποκριτή προπαγάνδας, ο οποίος ακολουθούσε το εκτελεστικό απόσπασμα, και φωτογράφησε την εκτέλεση.

φορτωμένα με Γερμανούς επάνω πάνοπλους. Σταματήσανε στην αρχή του χωριού, στο έμπα του χωριού και κατεβήκανε από τα αυτοκίνητα και κυκλώσανε το χωριό. Ακόμα και στις παρυφές του χωριού πήγαν οι Γερμανοί και πήρανε ανθρώπους που εργάζονταν στα χωράφια τους. Μαζεύανε γυναικόπαιδα, γέρους και νέους. Διερωτηθήκαμε γιατί συνέβη αυτό και ύστερα από τη διαδικασία που κάνανε για επιλογή των μελλοθάνατων, απ' ότι απεδείχθη, είπε ο επικεφαλής, μου διαφεύγει τώρα το επώνυμό του, Τραμπ νομίζω πως λεγότανε... .

Εδώ να σημειώσουμε πως ο Π. Βασίλειος, 83 ετών πλέον την ημέρα της συνέντευξης, (18 Δεκεμβρίου 2016), δεν μπορεί να θυμηθεί το όνομα του Τρέμπες,¹⁰⁶³ αλλά του έρχεται στο μυαλό το πιο πρόσφορο και γνωστό της σύγχρονης εποχής, αυτό του Τράμπ. Σημειώνεται ότι ο Χέρστ Τρέμπες διοικούσε μια μονάδα αλεξιπτωτιστών που έπεσαν κοντά στις γραμμές των νεοζηλανδών στρατιωτών κοντά στο ύψωμα 107, η οποία αποδεκατίστηκε από τη μάχη που ακολούθησε και ο συγκεκριμένος Υπολοχαγός ήταν ο μοναδικός επιζών. Αυτός ήταν και ο λόγος που επελέγη για να ηγηθεί της επιβολής των αντιποίνων, καθόσον το Κοντομαρί ήταν το πλησιέστερο μεγαλύτερο χωριό της περιοχής γύρω από το ύψωμα 107.¹⁰⁶⁴

Συνεχίζει όμως την αφήγησή του η οποία παρουσιάζει στο σημείο αυτό ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον καθότι παρέχει την απάντηση στο ερώτημα γιατί έγιναν τα αντίποινα στο Κοντομαρί, και η οποία έχει ως ακολούθως:

Βασίλειος Π. : Σε ερώτηση ενός χωριανού από τους μελλοθανάτους, απ' ότι απεδείχθη, 'Γιατί μας μαζεύετε;', του μίλησε... – [ΑΒ - εννοεί εδώ τον επικεφαλής του αγήματος, τον Τρέμπες] – κατά τρόπο αυστηρό και του απάντησε αργότερα ότι: 'Βρήκαμε πέντε παιδιά δικά μας σκοτωμένα εδώ και γι' αυτό θα σκοτώσουμε είκοσι πέντε δικά σας'. Τους συγκεντρώσανε, χώρια τα γυναικόπαιδα και τους γέρους και απέναντι ακριβώς σε απόσταση πέντε – έξι – δέκα μέτρων τους μελλοθανάτους. Εκεί έγινε η επιλογή και όπως είπαμε από 18 χρονών μέχρι 50 θα διάλεγαν. Και πράγματι διαλέξανε είκοσι πέντε παιδιά. Και άρχισε η διαδικασία της φωτογράφισης.

¹⁰⁶³ Τρέμπες (Trebes). Πρόκειται για έναν από τους αρχηγούς ομάδος των αλεξιπτωτιστών που έπεσαν στην περιοχή. Ο Τρέμπες ήταν ο μόνος που επέζησε από την ομάδα του, και με το τέλος των ένοπλων συγκρούσεων πήρε εντολή να μεταβεί με το συγκεκριμένο απόσπασμα και να διατάξει την εκτέλεση αντιποίνων σε βάρος των κατοίκων του χωριού Κοντομαρί.

¹⁰⁶⁴ Κούκουνας Δ., Τόμος Β', ό.π., σελ. 62-63.

Η αφήγηση του Βασιλείου Π., μέχρι αυτό το σημείο μας εξηγεί τον τρόπο δράσης του αγήματος των Γερμανών στρατιωτών, με την προσφιλή τους μέθοδο να κυκλώνουν το χωριό πριν την έναρξη της σύλληψης των κατοίκων του χωριού, να συγκεντρώνουν δια της βίας τους συλληφθέντες κατοίκους στο κεντρικό σημείο του χωριού και εκεί να γίνεται η διαλογή αυτών που θα εκτελεστούν. Μια διαδικασία, η οποία άλλες φορές γινόταν αντιληπτή από τους κατοίκους και άλλες όχι ως προς το σκοπό της. Τη διαδικασία αυτή ή και μικρές παραλλαγές της επί το αυστηρότερο, τα στρατεύματα κατοχής την εφάρμοζαν σχεδόν πάντα – όπως διαπιστώνεται από τις μαρτυρίες που έχουν συλλεχθεί στην παρούσα έρευνα, όπου η διαδικασία αυτή αποτελούσε κοινό τόπο δράσης τους - όταν επρόκειτο να προβούν στις εκτελέσεις των αμάχων κατοίκων ενός χωριού. Αντίθετα, η διαδικασία της φωτογράφισης δεν γινόταν πάντα, τουλάχιστον από τις μαρτυρίες δεν διαφαίνεται ότι έγινε και αλλού.

Είναι βέβαια σε μας ανεξήγητο γιατί προέβησαν στην φωτογράφιση. Ακόμα και η κατάθεση¹⁰⁶⁵ του φωτογράφου Franz Peter Wexler, που την πραγματοποίησε, δεν εξηγεί

¹⁰⁶⁵ Αντίγραφο της κατάθεσης του φωτογράφου Franz Peter Wexler, υπάρχει στο Στρατιωτικό Μουσείο Χρωμοναστηρίου στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου της Κρήτης, στην αγγλική, σε επίσημη μετάφραση που διενεργήθηκε από την Rerina Plummer. Η κατάθεση αυτή δόθηκε στο πλαίσιο της εκδίκασης της υπόθεσης Γκαίρινγκ, του Αρχηγού της ναζιστικής Λουφτβάφε, στις 11 Νοε 45, στο Krailling, πλησίον του Μονάχου. Το κείμενο αυτής παρατίθεται ως εξής: « *In connection with the Nurnberg trials against Goering et.al, I would like to make the following statement with the express authorization that it may be used in the trial.*

I was a prisoner of the Gestapo .from January 16. 1944 to April 1945. I had been indicted for treason before the People's Court. And the only reason I was not executed was the fact that my files were destroyed once in Berlin, and once at the Gestapo office in Nurnberg. One of the reasons for my indictment was the fact that I had told friends the truth about the parachute enterprise in Crete in May 1941, and also that I had taken pictures there. I am attaching an "order" of the German Army, which I appropriated and kept. issued by the divisional staff of the Parachute Division, commanded by General STUDENT. I shall now describe the manner in which I was enabled to take the photos mentioned above. On June 1 or 2, 1941, I was in my billet in the capital of Crete, Chania, when a young officer told me that, that afternoon I would see something very interesting. In answer to my question, he told me that a punitive expedition would be sent again several Villages since the corpses of parachutists, massacred and plundered, had been found. The supreme command of the Luftwaffe had been informed of this several days before, and an order had been received from Goering according to which 'the sharpest measures, i.e. the shooting of the male population between 18 and 50 years of age, was to take place. I told the young officer and a Captain GERICKE that I had never seen a single massacred parachutist, but had seen dozens of dead comrades whose faces had partially decayed because of the tropical heat. I then went to see Major STENZLER who told me that a delegation of the German Foreign Office had left Berlin the day before in order to make an investigation concerning the alleged massacring of German soldiers. I told Stenzler that during the first days of the fighting I had seen vultures pick on the corpses of our comrades. I reminded the major that we had seen innumerable half-decayed comrades, but that we had never seen a single murder or massacre, and that I would consider it outright murder to execute Goering's order. I implored Major Stenzler not to send out the punitive expedition. When he told me that this was none of my business, I went to see Lieutenant Trebes, who was just making a speech to a group of about 30 men, to the effect that "the action would have to be carried through as quickly as possible, as a reprisal for our comrades who had been murdered". The punitive expedition consisted of Trebes, another lieutenant,

τους λόγους για τους οποίους έγινε αυτή. Μια σειρά φωτογραφιών που τράβηξε ο εν λόγω φωτογράφος, βρίσκεται σήμερα στο μνημείο στο Κοντομαρί, όπως φαίνεται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 11](#).

Είναι βέβαια χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ως προς τις λεπτομέρειες της συγκέντρωσης των κατοίκων και την επιλογή αυτών που θα εκτελούνταν καθώς και για την εκτέλεση αυτή καθ' αυτή, τα λεγόμενά του έρχονται σε πλήρη συμφωνία με την μαρτυρία του Βασίλειου Π. Επίσης, βεβαιώνει ότι οι εκτελέσεις έγιναν για λόγους αντεκδίκησης για την απώλεια των αλεξιπτωτιστών αλλά και επειδή θεωρήθηκε από τη Διοίκηση των αλεξιπτωτιστών ότι ο τοπικός πληθυσμός είχε ασελήσει πάνω στους νεκρούς αλεξιπτωτιστές. Δηλώνει ευθαρσώς στο δικαστήριο με την κατάθεσή του, ότι κάτι τέτοιο δεν έγινε και διευκρινίζει σε αντιδιαστολή με την ανωτέρω πεποίθηση, ότι αντίθετα, είδε άγρια σαρκοβόρα πουλιά να κατατρώγουν τα σώματα των νεκρών στρατιωτών, τα οποία λόγω της έντονης ζέστης (τέλος Μαΐου στην Κρήτη ομολογουμένως οι θερμοκρασίες είναι υψηλές – τροπικές τις χαρακτηρίζει ο Franz Peter Weixler), ήταν σε αποσύνθεση.

Για το θέμα της ασέλγειας σε βάρος των νεκρών σωμάτων των αλεξιπτωτιστών, η άποψη του Βασίλη Π., όχι μόνο είναι ξεκάθαρα αντίθετη με την εσφαλμένη πεποίθηση που δημιουργήθηκε στο Γ' Ράιχ, αλλά με τα λεγόμενά του σε εμάς, νιώθει έντονα την ανάγκη, αφενός να στραφεί εναντίον των απόψεων Ρίχτερ αναφορικά με τον χαρακτήρα

an interpreter, two sergeants and about twenty five parachutists of the Second Battalion. As a photographer assigned to my division I was permitted to accompany this Kommando. Near the village of Malemes, we stopped and Trebes showed us the corpses of several soldiers, obviously in the process of decay. He incited the men against the civilian population. We continued our drive to the village of Kondamari. The men got off, and ran into the few houses of the little community. They got all men, women, and children onto the little square. A German soldier brought out the coat of a parachutist which he had picked up in one of the houses. and which had a bullet hole in the back. Trebes had the house burned down immediately. One man admitted having killed a German soldier, but it was not possible to convict any of the others of any crimes or plundering, and I therefore asked Trebes to stop the contemplated action and give us orders to return, taking with us only the one man. Trebes however. gave orders to separate the men from the women and children; then he had the interpreter tell the women that all of the men would be shot because of having murdered German soldiers and that the corpses would have to be interred within two hours. When Trebes turned his back for a few moments, I made it possible for nine men to get away. Trebes had the men form a half circle, gave the order to fire, and after about fifteen seconds, everything was over. I asked Trebes, who was quite pale, whether he realized what he had done, and he replied that he had only executed the order of Hermann Goering, and avenged his dead comrades. A few days later he received the Knights Cross from Goering for his "braveness," in Crete.

It was possible for me to get the negatives of my photos to a friend in Athens, who saved copies for me. In spite of the fact that the original film was taken away from me by my superiors, and that I had to sign a declaration to the effect that I had no copies, it was possible for me to save copies and use them later in my activity against Hitler and his regime».

και την δήθεν αγριότητα των Κρητικών απέναντι στους εισβολείς αλεξιπτωτιστές και αφετέρου να εξηγήσει με το δικό του τρόπο τον άδικο χαρακτήρα των αντιποίνων σε βάρος των συγχωριανών του. Ο Βασίλης Π. σχολιάζει με την απάντηση του και την υπόθεση Ρίχτερ. Έχει ζήσει και αυτός τα γεγονότα της εισβολής και της κατοχής, είναι Κρητικός, και νιώθει υποχρέωσή του να διαψεύσει τους ισχυρισμούς Ρίχτερ, όπως αυτοί τουλάχιστον είχαν γίνει γνωστοί στην κοινή γνώμη της Κρήτης. Η συζήτησή μας μαζί του είναι η ακόλουθη:

***Βασίλειος Π. :** Γιατί ήταν η θεωρία τους τέτοια, παρά τις διεθνείς συμβάσεις περί αμάχου πληθυσμού και τα λοιπά, ότι τάχα μου, δεν είχε ο Κρητικός δικαίωμα να υπερασπιστεί την πατρίδα του και να πολεμήσει τον εισβολέα, τον κατακτητή γιατί δεν ήτανε, λέει, στρατευμένος. Ένας Γερμανός καθηγητής, Ρίχτερ, τον οποίο το πανεπιστήμιο Ρεθύμνης, δεν ξέρω για ποιους λόγους του, τον έκαμε, δεν ξέρω, ένα διδάκτορα, μόνο που μετά τις κατακραυγές του κόσμου ανακάλεσαν θαρρώ την απόφαση, ..., αυτός στο βιβλίο του, εγώ δεν το έχω διαβάσει, αλλά από τις εφημερίδες και την τηλεόραση που παρακολουθώ, έγραφε ότι οι Κρητικοί είναι βάνδαλοι, ότι είναι βάρβαροι, ότι κόβανε αυτιά, ότι κόβανε μύτες και κάτι τέτοια, ενώ δεν συνέβη αυτό.*

Πιθανώς, εγώ απ' ότι είχα διαβάσει, από ότι είχα ακούσει, εδώ υπήρχανε στους Άγγλους οι Μαορί, οι Αυστραλοί. Αυτοί πιθανώς κάνανε κάτι τέτοιο, αλλά ο Κρητικός δεν,... [παύση]..., οι Κρητικοί δεν κάνουν τέτοιες πράξεις ανανδρίας, ας πούμε. Οι Κρητικοί από τα αρχαία χρόνια ήταν σεβαστοί. Τέλος πάντων, αυτό λέει αυτός.

Και προτού, άκουγα μία εκπομπή. Ήταν ένας καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά ξεχνώ το όνομά του. Γερμανός, ..., Φίσερ, θαρρώ λέγεται. Ένας Γερμανός στην τηλεόραση, Φίσερ νομίζω, ή όπως το λες, δεν ξέρω, νομίζω Φίσερ και έλεγε ότι πάνω σε αυτό το βιβλίο του Ρίχτερ οι Γερμανοί δεν ξέρουνε τα γεγονότα, δεν τους τα έχουνε πει, τα αποκρύψανε. Τα εγκλήματα πολέμου τα αποκρύψανε.

Αλλά εν πάση περιπτώσει, αυτό που λέει ο άλλος, ο Ρίχτερ, δεν είναι αλήθεια. Και στην παρουσίαση του βιβλίου του έγινε μεγάλος πάταγος στο Ρέθυμνο. Ο πρώην Αρχηγός ΓΕΕΘΑ, ο Παραγιουδάκης, σηκώθηκε και έφυγε και πολλοί άλλοι είδανε, πώς να την πω, την αβλεψία τους; Ο καθηγητής αυτός ο δικός μας που τον πρότεινε; Και ανακάλεσανε.

Εδώ θεωρούμε σκόπιμο να αντιπαραβάλουμε την μαρτυρία του Βασιλείου Π. με αυτή του Βέξλερ (Wexler) - φωτογράφου του γεγονότος της εκτέλεσης - για να δούμε

το μέγεθος της διαφοράς του πόνου και των συναισθημάτων μεταξύ ενός από τους παθόντες και ενός από τους συμμετέχοντες σε αυτή την επιχείρηση εκτέλεσης αμάχων – αν και ο ίδιος ο Βέξλερ (Wexler), δηλώνει αθώος και μη καταλογιστέος του εγκλήματος επειδή εκτελούσε εντολές και επειδή είχε αντιδράσει και είχε διαφωνήσει για την εκτέλεση των αμάχων, σύμφωνα με την κατάθεσή του στο δικαστήριο¹⁰⁶⁶ στις 11 Νοε 45 για την υπόθεση Γκαίρινγκ. Έτσι λοιπόν, φαίνεται ο Βέξλερ (Wexler) να εξαντλεί το θέμα της στιγμής της εκτέλεσης αλλά και των συναισθημάτων που τον κατέκλυσαν μετά από αυτή, σε τρεις ή τέσσερις γραμμές κειμένου, οι οποίες μεταφρασμένες έχουν ως εξής:

... Ο Τρέμπες τοποθέτησε τους άνδρες του σε ημικόκλιο, έδωσε την εντολή να πυροβολήσουν και μετά από περίπου 15 δευτερόλεπτα όλα είχαν τελειώσει. Ρώτησα τον Τρέμπες, ο οποίος ήταν αρκετά χλωμός, εάν είχε καταλάβει τί είχε πράξει, και μου απάντησε πως είχε απλά εκτελέσει τη διαταγή του Χέρμαν Γκαίρινγκ, και πήρε εκδίκηση για τους νεκρούς συντρόφους του.

Ο Βασίλης Π. από την άλλη πλευρά, παρότι τα έτη είχαν περάσει και τα γεγονότα δεν είναι καθόλου πρόσφατα, έχει έντονη συναισθηματική φόρτιση και μας καταθέτει επί λέξει:

... Και πράγματι διαλέζανε είκοσι πέντε παιδιά. Και άρχισε η διαδικασία της φωτογράφισης. Τότε πια συνειδητοποιούσανε ότι δεν πρόκειται να θάβουνε νεκρούς όπως είχαν αρχικά υποθέσει, γιατί η φωτογράφιση ανφάς – προφίλ, που λέμε, και συστηματική φωτογράφιση, άφηνε να εννοηθεί ότι δεν πρόκειται περί καλού σκοπού.

Εδώ βεβαίως μας παρέχει μια εξήγηση για το πως οι Κρητικοί του Κοντομαρίου είχαν αρχικά εκλάβει τη συγκέντρωση στη μικρή πλατεία του χωριού τους. Θεώρησαν ότι θα τους εξανάγκαζαν να θάψουν τους νεκρούς από τις μάχες που είχαν προηγηθεί. Άρχισαν λοιπόν εκείνη τη στιγμή να αντιλαμβάνονται ότι πράγματι επρόκειτο να τους εκτελέσουν. Στο μνημείο του χωριού, στο ανάγλυφο μάρμαρο αυτού, αναπαρίσταται η συγκέντρωση των κατοίκων του Κοντομαρίου από τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, φωτογραφία του οποίου παρατίθεται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 12](#).

¹⁰⁶⁶ Η εν λόγω κατάθεση, δόθηκε στο πλαίσιο της εκδίκασης της υπόθεσης Γκαίρινγκ, του Αρχηγού της Λουφτβάφε, στις 11 Νοε 45, στο Krailling, πλησίον του Μονάχου. Αντίγραφο της κατάθεσης του φωτογράφου Franz Peter Wexler, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει στο Στρατιωτικό Μουσείο Χρωμοναστηρίου στην Περιφερειακή Ενότητα Ρεθύμνου της Κρήτης, στην αγγλική, σε επίσημη μετάφραση που διενεργήθηκε από την Regina Plummer.

Η συνέχεια της συνέντευξης έχει ως ακολούθως :

Βασίλειος Π. : *Πραγματικά, λοιπόν, ύστερα από μια διαδικασία τυπική άρχισαν να τους τοποθετούν. Το μέρος της εκτέλεσης είναι κάπως πλαγιαστό πρηνές. Και αρχίσανε να τους τοποθετούνε τριάδες αλλά από τους χαμηλότερους προς τους ψηλότερους ώστε να έχουνε άμεση οπτική επαφή με τους μελλοθανάτους. Παρά το γεγονός ότι από τρία σημεία ήταν οι Γερμανοί τοποθετημένοι, και ένας – δυο που προσπάθησαν να φύγουν, ο ένας μόνο γλύτωσε. Τον άλλον τον σκοτώσανε σε απόσταση 200 μέτρων από το σπίτι του. Γεγονός, παρεμπιπτόντως, γεγονός που σήμαινε ότι ήρθαν για να σκοτώσουν. Διότι ο άνθρωπος αυτός που έφυγε από τον τόπο της εκτέλεσης προς το σπίτι του, τον κυνηγούσαν οι Γερμανοί 200 μέτρα και τον σκοτώσανε στο κατώφλι του σπιτιού του.*

Εάν λοιπόν, δεν ήτανε επιλεγμένοι δολοφόνοι θα μπορούσανε κάλλιστα τον άνθρωπο να τον αφήσουνε. Να τον κυνηγούσανε δεκαπέντε, είκοσι, τριάντα, πενήντα μέτρα, ας τον άφηνε. Δεν θα του έλεγε κανείς αν τον σκότωσε ή όχι. Επομένως, ήθελαν να σκοτώσουν και αυτοί και οι άλλοι. Αυτό σαν παρατήρηση της σκληρότητας των ναζί. Και παρεμπιπτόντως δεν ήταν από τα SS. Το εκτελεστικό απόσπασμα δεν ήταν των SS. Ήταν τακτικός γερμανικός στρατός που δεν δικαιολογεί τέτοιου είδους εκτελέσεις.

Διαπιστώνουμε επομένως, πως εκείνο το παιδί των οκτώ ετών της εποχής 1941 στο Κοντομαρί, όχι μόνο θυμάται και περιγράφει το σκηνικό της εκτέλεσης, αλλά περιγράφει και εξηγεί την σκληρότητα, όπως την αποκαλεί, των γερμανικών στρατευμάτων, όπως ακριβώς την αντιλήφθηκε, την ερμήνευσε, και την αποτύπωσε στη μνήμη του.

Η συνέντευξη όμως αυτή, δεν ήταν η μόνη στο Κοντομαρί. Στην έρευνά μας μπορέσαμε να εντοπίσουμε και τον Αριστείδη Β., τον υιό ενός από τους φονευθέντες, αυτού που κατάφερε αρχικά να διαφύγει από την εκτέλεση και τα πυρά, αλλά δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να επιβιώσει, διότι όπως μας προείπε και ο Βασίλης Π., οι Γερμανοί στρατιώτες τον κυνήγησαν μέχρι την οικία του, όπου και τον εφόνευσαν. Ο υιός του, την ημέρα της συνέντευξης (18 Δεκεμβρίου 2016), περιγράφει τη σκηνή αυτή υπό καθεστώς έντονης συναισθηματικής φόρτισης και μας δίνει να καταλάβουμε πως το ολοκαύτωμα του Κοντομαρίου για αυτόν ήταν περισσότερο προσωποποιημένο, καθώςον είχε χάσει τον πατέρα του. Παραθέτουμε την συνέντευξη από την αρχή της,

έτσι ώστε ο αναγνώστης να αντιληφθεί το βάθος της συναισθηματικής φόρτισης, την ένταση και τη σημασία της.

Αριστείδης Β. : Ονομάζομαι Β. Αριστείδης, γεννήθηκα το 1931, εδώ στο Κοντομαρί Χανίων. Δεν θυμάμαι και πολλά, αλλά το μόνο που θυμάμαι, με είχανε πάει εμένα, ο πατέρας μου, στις γιαγιάς μου στις Βουκολιές πιο πάνω, μια γειτονιά λεγόταν Λάκκι. Εκεί ήμουνα εγώ. Αυτοί γυρίσανε πίσω για να φτιάξουνε τα αμπέλια που είχαμε, να θερίσουνε, να κάνουνε, τις δουλειές τους.

Λοιπόν, περάσανε λίγες ημέρες. Ήρθαν οι Γερμανοί, τους πιάνουνε. Πιάσανε τον πατέρα μου, .. [παύση] ... 25 άτομα. Τους πήγανε εκεί στην εκτέλεση, απ' ότι άκουσα και εγώ, γιατί εγώ, σου είπα, ήμουνα στις γιαγιάς μου, παιδί τότε.

Λοιπόν, τους είπανε οι Γερμανοί, σκοτωθήκανε στην Περιφέρεια μας πέντε, ... [παύση]..., δικά τονε παιδιά, θα σκοτώσουμε και εμείς 25. Πέντε παιδιά, πέντε δικούς μας για τον κάθε στρατιώτη που έπεφτε.

Βάλανε, λοιπόν, ... [παύση, με κατέβασμα της κεφαλής]... Αυτά τους είπαν και μετά τους λένε «Έτοιμοι να πυροβολήσουμε». Ήταν τα πολυβόλα έτσι. [AB - και δείχνει με τα χέρια του πως σημάδευαν οι στρατιώτες τους παρατεταγμένους αμάχους]. Τους λένε «Όποιος θέλει τώρα μπορεί να φεύγει». Ο πατέρας μου, και άλλος ένας Γαλάνης, δεν φάγανε τη βολίδα στο κεφάλι, στην καρδιά ή στο πόδι, ας πούμε, για να μην μπορούνε να τρέζουνε και μπορέσανε και φύγανε. Φύγανε από εκεί, λοιπόν.

Εδώ από πίσω ήταν ένα σπαρμένο ... [AB - εννοεί : 'χωράφι με καλλιέργεια' ...] στάρι. Λέει ο Γαλάνης του πατέρα μου, Αριστείδη τον λέγανε και αυτόν, «Αριστείδη, να μπούμε στο σπαρμένο μέσα. Θα χάσουν οι Γερμανοί το αίμα και θα τη γλυτώσουμε». Του λέει ο πατέρας μου, γιατί αυτός έζησε, ... [παύση]..., του λέει ο πατέρας μου, «Εμένα τρέχει πολύ το αίμα και θα πάω στο σπίτι γιατί θα πεθάνω από αιμορραγία, να με δέσει η γυναίκα». Νόμιζε τώρα ότι, ...[AB - παύση και κουνάει το κεφάλι του με νόημα μταιιότητας].

Λοιπόν, οι Γερμανοί μετά που πήρανε χαμπάρι, έστειλαν έναν Γερμανό στρατιώτη με το πολυβόλο. Ακολούθησαν το αίμα. Το αίμα το χάσανε στο σπαρμένο, και ακολούθησαν μόνο το αίμα του πατέρα μου. Το σπίτι μας ήταν λίγο πιο πάνω από εκεί. Μπήκανε, λοιπόν, στο σπίτι δωμάτιο – δωμάτιο, σε τρία δωμάτια και ρίχνανε τις ριπές.

Τις βρήκα εγώ. Ντουλάπια με ριπή, καρέκλες. Τους έφευγε από το ένα δωμάτιο, πήγαινε στο άλλο, στο τέλος όμως τον πετύχανε, ας πούμε, και τον αφήσανε εκεί, στην πόρτα επάνω τον σκοτώσανε.

*Τους μαζέψανε μετά. Πήγανε οι γερόντοι και τους θάψανε. Από εκεί και πέρα τώρα, εγώ ...[**ΑΒ** - παύση, με κούνημα της κεφαλής].*

Η τελευταία φράση του επιλόγου της εκτέλεσης, από μόνη της δεν λέει πολλά, όμως τα συναισθήματα του συνομιλητή μας, ήταν έντονα και λυπηρά, αποτυπώνονταν στο πρόσωπό του και στα λόγια της αφήγησής του. Από την άλλη, ο Βασίλης Π., σχετικά με τα γεγονότα που ακολούθησαν αμέσως της εκτέλεσης, μετά από τις ερωτήσεις μας περιγράφει πιο λεπτομερώς και θυμάται τα ακόλουθα:

***Βασίλειος Π. :** Φύγανε, λοιπόν, οι Γερμανοί. Είπαν «Να μην τους θάψετε μέχρι να σας πούμε». Και ήρθε την επόμενη μία μοτοσυκλέτα με δύο Γερμανούς και δόσανε την άδεια και τους θάψανε. Υπόψη οι γονείς, κατά τεκμήριο γέροντες, γιατί ο νέος πληθυσμός έφυγε για το φόβο μήπως επανακάμψουν οι Γερμανοί και συνεχίσουν την εκτέλεση. Και όπως καταλαβαίνεις, καλοκαίρι ήταν, τους θάψανε, λοιπόν, γέροντες και γριές. Και το τραγικό είναι πως μανάδες θάψανε τα παιδιά τους εκτελεσμένα. Τέλος πάντων, αυτή είναι άλλη ιστορία. [...] Είμαι 83 χρονών, δεν μπορώ να ξεχάσω τις φρικώδεις σκηνές των εκτελεσθέντων. Διότι μετά την εκτέλεση, αυτοί ήταν βέβαια πάνοπλοι, με όπλα και για τους γνωρίζοντες με αυτόματα μικρά και με όπλα πολυβόλα, βαριά όπλα δηλαδή, επακολούθησε η χαρακτηριστική βολή.*

Επειδή ο πατέρας μου είχε το καφενείο του χωριού τότε και σαν μικρός πήγαινα στο καφενείο, μου ήταν γνώριμοι όλοι και τους. Είδα ύστερα, και ... του πατέρα μου τον αδελφό, και τους είδα παραμορφωμένους. Δηλαδή δεν είχε κεφάλι, ας πούμε, ένας. Άστα αυτά, δεν είναι τώρα, είναι μακάβριες σκηνές αλλά μου έχουνε μείνει. Δεν μπορώ να τις ξεχάσω ποτέ.

Πρέπει όμως να σημειώσουμε και πως ο Βασίλης Π. αντιλήφθηκε και θυμάται, αφενός την επιτυχή δραπέτευση του ενός από τους δύο που διέφυγαν την εκτέλεση, αλλά αντιπαραβάλλει και το τέλος του άτυχου Β., ο οποίος τελικά δεν κατάφερε να αποφύγει την εκτέλεση. Επίσης, αναφέρει και το περιστατικό της εύρεσης σε κατοικία του Κοντομαρίου, ενός στρατιωτικού χιτωνίου, που ανήκε σε κάποιον προφανώς

φονευθέντα από τη δύναμη των αλεξιπτωτιστών που έπεσαν στην περιοχή. Συγκεκριμένα επί του θέματος μας αναφέρει τα ακόλουθα:

Βασίλειος Π. : [. . .] Από την εκτέλεση εγλύτωσε ένας, Γαλάνης λεγότανε. Αυτός επειδή ήταν ψηλός ήταν στην τελευταία τετράδα ή τριάδα και ήταν και κάπως μορφωμένος, ήταν φοιτητής της Νομικής. Μάλλον όχι φοιτητής, είχε φοιτήσει δύο – τρία χρόνια στη Νομική. Και κάτι κατάλαβε ότι δεν πάνε καλά τα πράγματα και επειδή ήταν στην τελευταία τριάδα ή τετράδα, θα σε γελάσω, και είδε πώς φωτογραφίζανε, χαμήλωνε το κλαδί, ήταν ένα κλαδί μιας ελιάς και το χαμήλωνε για να μην τον δούνε. Και κάποια στιγμή όταν είδε ότι ετοιμάζονταν και λέγανε τα παραγγέλματα, έφυγε αυτός. Του ρίξαν βέβαια, πήρε μια σφαίρα αλλά γλύτωσε. Ο άλλος που έφυγε και ήρθε εδώ, (δείχνει με το χέρι του την οικία της οικογένειας Β.), δεν ξέρω αν πήγες και από εκεί. [.....]. Από εκεί μέχρι εδώ το σπίτι αυτουνού που τον κυνήγησαν και τον σκότωσαν στο σπίτι του, είναι κάπου 200 μέτρα. Αυτός δεν γλύτωσε. Ο άλλος όμως έφυγε από την απέναντι μεριά και επειδή τότε υπήρχαν σπαρτά, χώθηκε μέσα στα σπαρτά και χάσανε τα ίχνη του και γλύτωσε. [...]. Κατέστρεψαν και κάποια δυο – σπίτια την ημέρα αυτή, ναι. Γιατί στο ένα βρήκανε ένα γερμανικό χιτώνιο. Τώρα πώς βρέθηκε εκεί, δεν ξέρω. Μάλιστα υπάρχει σε φωτογραφίες ο Μαθιόπουλος. Ήταν ένας γερμανικός χιτώνας. Το κοιτάζει, το περιεργάζεται. Και κάψανε το σπίτι αυτό και άλλο ένα στην ανατολική μεριά του χωριού. Δεν ξέρω για ποιό λόγο το άλλο σπίτι. Ίσως για να φοβίσουν τον κόσμο. Για το ένα σπίτι βρήκαν το χιτώνιο. Εκεί κάπως δικαιολογείται. Αλλά το άλλο δεν ξέρω γιατί το κάψανε.

Παραθέτουμε στο Παράρτημα μερικές ακόμα φωτογραφίες από το μνημείο στο Κοντομαρί, ως [Εικόνα 13](#), [Εικόνα 14](#), [Εικόνα 15](#), [Εικόνα 16](#), [Εικόνα 17](#), [Εικόνα 18](#), [Εικόνα 19](#), [Εικόνα 20](#), [Εικόνα 21](#), και [Εικόνα 22](#).

9.3.5 Η Κάντανος ή Κάνδανος

Στις 3 Ιουνίου 1941 στην Κάντανο, ένα δεκαήμερο περίπου μετά από την αντίσταση των κατοίκων της περιοχής στην επέλαση των στρατιωτικών δυνάμεων των Γερμανών προς τα νότια της Περιφερειακής Ενότητας Χανίων προς της Παλαιοχώρα, έλαβαν χώρα τα αντίποινα για την αντίσταση του τοπικού πληθυσμού και τη συμμετοχή του στις ένοπλες συγκρούσεις της Μάχης της Κρήτης. Ο σκοπός της κίνησης των επιτιθέμενων γερμανικών δυνάμεων προς τα νότια ήταν να εγκλωβίσουν τους στρατιώτες (Συμμάχους και Έλληνες), που υποχωρούσαν και διέφευγαν προς τις νότιες παραλίες του νησιού και από 'κει προς την Αίγυπτο. Σε αυτή τους την κίνηση ήρθαν αντιμέτωποι με την άμυνα που προέβαλαν οι Καντανιώτες και οι κάτοικοι των διπλανών χωριών, όπως περιγράφηκε με περισσότερες λεπτομέρειες στο ιστορικό μέρος της παρούσας διατριβής. Στο πλαίσιο της έρευνάς μας, συναντήσαμε στην Κάντανο στις 24 Αυγ 2016 τον Κωνσταντίνο Β., ο οποίος προθυμοποιήθηκε να συμμετάσχει στην έρευνά μας παραχωρώντας μας μια συνέντευξη. Όταν συνέβησαν τα γεγονότα της Καντάνου ήταν 10 ετών. Στη συνέντευξή του, μας περιγράφει τα ακόλουθα:

Κωνσταντίνος Β.: *Θυμάμαι τα εξής: Σε αυτή τη μάχη, που έπρεπε να γίνει εδώ στην Κάντανο, ήταν ο παππούς μου Πρόεδρος, ο Κωνσταντίνος Γεωργίου Β., και στις 22 του Μάη, βρίσκεται εδώ πέρα, έχει τοποθετηθεί, στην Κάντανο, ο Συραδάκης Χαράλαμπος, ως Στρατιωτικός Διοικητής. Εκάλεσε τους Προεστούς του χωριού, εκ των οποίων πρώτο κάλεσε τον παππού μου, ο οποίος είχε εκλεγεί το 1933, πριν τη δικτατορία του Μεταξά. Λοιπόν, ο Χαράλαμπος Συραδάκης, εκάλεσε τους Προεστούς εδώ του χωριού, προς απόφαση, αν θα πολεμήσουνε ή όχι, δηλαδή αν θα πολεμήσουν εναντίον στους Γερμανούς. Πρώτος απάντησε ο παππούς μου, ο οποίος είπε, να πολεμήσουμε, λέει, πρότασή τους ήταν αυτή. [. . .] Η σύσκεψη πραγματοποιήθηκε εις το λόφο Δικαστηρίων, ακριβώς στο σημείο που ήταν η δεξαμενή, [. . .] και όταν αυτή τελείωσε, ο Συραδάκης είπε επί λέξει: 'Όπως καταλαβαίνετε το παιχνίδι είχε χαθεί, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι αν κάνουμε άμυνα, η Κάντανος μπορεί να καταστραφεί. Εσείς πρέπει να αποφασίσετε τι θα κάνωμεν'. Πρώτος απάντησε ο παππούς μου ο οποίος του είπε ότι 'εμείς θα πολεμήσωμεν κι ότι θέλει ας γίνει.' Το ίδιο επανέλαβαν και οι υπόλοιποι, χωρίς καμία*

εξάιρεση. [. . .]. Οι Γερμανοί ύστερα απ' όλα αυτά εκατάλαβαν τη Κάντανο, και έφυγαν προς την Παλαιοχώρα. Προηγουμένως έκαψαν μερικά μαγαζιά. Έκαψαν και στα Πλεμενιανά, ένα χωριό παρακάτω, και πήγανε στην Παλαιοχώρα, όπου εκεί εμάζεψαν στρατό δικό τους, το οποίο, από 'κει έβγαιναν οι εντολές, τί θα γίνει στην επαρχία Σελήγνου και λοιπά. Και από 'κει μας είχαν ειδοποιήσει, [παύση].

AB : Από την Παλαιοχώρα;

Κωνσταντίνος Β.: Ναι από την Παλαιοχώρα., μας είχαν ειδοποιήσει ότι δεν θα μας πειράζουν και να γυρίσουμε στα σπίτια μας, για να μας εβρούνε μέσα να μας πετσοκόψουμε, κατάλαβες; Πρωτού γίνει η 3η του μήνα του Ιουνίου και πρωύτερα, ήρθανε αεροπλάνα γερμανικά τα οποία έριζαν προκηρύξεις, δύο φορές να κάτσουμε στα σπίτια μας και ότι δεν θα μας πειράζουνε. Εμείς όμως το πονηρευτήκαμε αυτό ...[παύση]

AB : Το πονηρευτήκατε;

Κωνσταντίνος Β.: Ναι το πονηρευτήκαμε [. . .]. Ακούμε λοιπόν πρωί πρωί της 3ης Ιουνίου τις μπαλωτές, [AB - πυροβολισμούς], και όλμους και λοιπά, και φύγαμε από το σπίτι και πιάσαμε τα βουνά απέναντι. [. . .] Και από 'κει από το βουνό απάνω, έβλεπα χωρίς να έχω συνείδηση, τα σπίτια να καίγονται και να στεναχωριέμαι.

Διακρίνουμε σαφώς με πόση υπερηφάνεια μιλά ο ίδιος για τον παππού του, αλλά και τους συγχωριανούς του, παιδί ο ίδιος εκείνη την εποχή, και τον θαυμασμό που είχε για τους ανθρώπους που θέλησαν να πολεμήσουν όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος. Επίσης, διακρίνουμε με πόση χαρά περιγράφει το γεγονός ότι οι κάτοικοι της περιοχής δεν πίστεψαν τις στρατιωτικές κατοχικές δυνάμεις, οι οποίες με προκηρύξεις καλούσαν τους κατοίκους να επιστρέψουν στις οικίες τους και ότι δεν θα τους ασκούσαν καμία βία, δεν θα τους πείραζαν. Οι κάτοικοι της Καντάνου, αλλά και των γειτονικών χωριών υποψιάστηκαν την παγίδα των γερμανικών δυνάμεων, και έτσι όταν αυτοί πήγαν και κύκλωσαν την Κάντανο στις 3 Ιουνίου 1941 βρήκαν λίγους κατοίκους, τους οποίους αδιακρίτως τους εφόνευσαν.

Το άγημα των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων εισερχόμενο στο χωριό την 3^η Ιουνίου 1941, εφόνευσε αδιακρίτως όποιον κάτοικο συνάντησε, σκότωσε όλα τα κατοικίδια (οικόσιτα) ζώα των Καντανιωτών και όχι απλά πυρπόλησε, αλλά δυναμίτισε και εκθεμελίωσε τις οικίες των κατοίκων. Είναι χαρακτηριστική η επιγραφή στα

γερμανικά και στα κακογραμμένα και ανορθόγραφα ελληνικά, που τοποθέτησαν οι κατοχικές δυνάμεις στην είσοδο του χωριού, ώστε να θυμίζει στους Κρήτες, πως η ισοπέδωση του χωριού έγινε σε αντίποινα για την απώλεια των Γερμανών στρατιωτών στη μάχη της Καντάνου, η οποία παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής ως [Εικόνα 23](#).

Σήμερα,, στο μνημείο που στήθηκε από τους κατοίκους του χωριού, είναι χαρακτηριστικές οι πλάκες με τα χαραγμένα ονόματα, όσων έδωσαν τη ζωή τους στις μάχες (από το μέτωπο της Αλβανίας έως την απελευθέρωση της νήσου), αλλά και όσων εκτελέστηκαν από τις στρατιωτικές γερμανικές δυνάμεις στις επιχειρήσεις των αντιποίνων. Παραθέτουμε τις φωτογραφίες που τραβήξαμε από τα μνημείο προς τιμήν των πεσόντων, το οποίο αποτελεί τη ζωντανή μνήμη σήμερα για όσους έπεσαν στους αγώνες αυτούς, αλλά και αποκαλύπτει το γεγονός της αδιάκριτης εκτέλεσης των κατοίκων στις 3 Ιουνίου 1941 (άνδρες, γυναίκες, αδιακρίτως ηλικίας και κατάστασης). Οι σχετικές φωτογραφίες και εικόνες για το θέμα παρατίθενται στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής ως [Εικόνα 24](#), [Εικόνα 25](#), [Εικόνα 26](#), [Εικόνα 27](#) και [Εικόνα 28](#).

9.3.6 Στέρνες - Ακρωτήρι Χανίων, 5 Ιουνίου 1941.

Στο οδοιπορικό μας δεν κατέστη δυνατόν να συναντήσουμε στο χωριό Στέρνες Ακρωτηρίου Χανίων κάποιον επιζήσαντα από την κατοχή, που να είχε βιώσει τα γεγονότα, έτσι ώστε να μας τα διηγηθεί. Αυτό που κατέστη εφικτό ήταν να ανατρέξουμε σε πηγές δημόσιας ιστορίας, κυρίως στον τοπικό τύπο, όπου υπάρχουν σχετικές πληροφορίες για την εκτέλεση δέκα (10) αμάχων από τις δυνάμεις κατοχής στις 5 Ιουνίου 1941. Το χρονικό της συγκέντρωσης του τοπικού πληθυσμού και την επιλογή αυτών που εκτελέστηκαν μας το διηγείται με αρκετές λεπτομέρειες ο Κάκανος.¹⁰⁶⁷

Επίσης, πιο πρόσφατα για τις Στέρνες και την εκτέλεση στις 5 Ιουνίου 1941, πληροφορίες, μαρτυρίες και γεγονότα δημοσιεύτηκαν στο τοπικό φύλλο της εφημερίδας Χανιώτικα Νέα.¹⁰⁶⁸

Στο χωριό σήμερα οι κάτοικοι δεν έχουν ξεχάσει το γεγονός, καθόσον υπάρχει μνημείο αφιερωμένο στους πεσόντες. Στο μνημείο αυτό γίνονται οι εκδηλώσεις μνήμης και απόδοση τιμών προς τους πεσόντες από τους απογόνους όλων αυτών που έχασαν τότε τη ζωή τους. Στην εγχάρακτη πλάκα του μνημείου διαβάζουμε τους στίχους:

«Γενναίοι ολόρθοι επέσατε για την γλυκιά Πατρίδα,

Κγή εκτέλεσή σας έθραυσε τύρρανον αλυσίδα.

Ουράνια Σαλπίσματα πάντοτε θ' αντηχούνε,

Στις Στέρνες στ' Ακρωτήρι μας, όταν σας ιστορούνε».

Σχετική φωτογραφία της πλάκας αυτής παρατίθεται στο Παράρτημα της διατριβής, ως [Εικόνα 29](#).

¹⁰⁶⁷ Κάκανος, Ι. Η. (2015, Ιούνιος 15). *Εκδήλωση μνήμης στις Στέρνες Ακρωτηρίου*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 05, 2021, από Εφημερίδα Επαρχιακό Φως: <https://eparxiakofos.gr/stis-sternes-ekdilosis-timis-ke-mnimis-ton-deka-ektelesthenton-apo-tous-nazi-ke-vinteo/>

¹⁰⁶⁸ Χανιώτικα Νέα. (2019, Ιούνιος 22). *Η Εκτέλεση των 10 Πατριωτών από τις Στέρνες Ακρωτηρίου*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 05, 2021, από <https://www.haniotika-nea.gr/i-ektelesi-ton-10-patrioton-apo-tis-sternes-akrotiriou/>

9.3.7 Πώς σηματοδοτείται το πέρας της Επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’

Η επιχείρηση ‘ΕΡΜΗΣ’ ήταν αυτή με την οποία σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε η αεραποβατική ενέργεια για την κατάληψη της Κρήτης από τις δυνάμεις του άξονα. Θεωρητικά, αλλά και πρακτικά το χρονικό πέρας αυτής ταυτίζεται με το πέρας των ενόπλων συγκρούσεων στο νησί, την οπισθοχώρηση και αποχώρηση από το νησί των συμμαχικών και ελληνικών δυνάμεων προς την Αίγυπτο και τον εγκλωβισμό και αιχμαλωσία όσων δεν πρόλαβαν να διαφύγουν.

Η επιχείρηση σηματοδοτήθηκε από τις μεγάλες απώλειες της δύναμης των αλεξιπτωτιστών. Οι μεγάλες απώλειες δεν οφείλονταν μόνο στην αντίσταση που προέβλεπαν οι στρατιωτικές συμμαχικές δυνάμεις που βρίσκονταν στο νησί, αλλά και στην παλλαϊκή άμυνα των Κρητών. Ο τοπικός πληθυσμός έπαιξε έναν αποφασιστικό ρόλο στις απώλειες των γερμανικών δυνάμεων και στην προσπάθειά τους να καταλάβουν την Κρήτη.

Στην περίπτωση της Κρήτης αυτή η αιτιολογημένη δυσарέσκεια και απογοήτευση του Γ’ Ράιχ εξωτερικεύθηκε με τα πλήρως αναιτιολόγητα αντίποινα, αμέσως μετά το πέρας της επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’. Έτσι η περιοχή των Χανίων και οι κάτοικοί της υπέστησαν τις συνέπειες των αντιποίνων, ως ένα ισχυρό τίμημα για την ένοπλη αντίσταση κατά τη διεξαγωγή της μάχης της Κρήτης και για τις απώλειες που επέφερε η αντίσταση αυτή στις δυνάμεις του άξονα.

Αυτό που κατατίθεται ως διαπίστωση είναι ότι μετά το πέρας της επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’, δηλαδή μετά την κατάληψη της νήσου και της παύσης των ένοπλων συγκρούσεων μεταξύ των αντιμαχομένων γερμανικών και συμμαχικών δυνάμεων, οι δυνάμεις κατοχής στράφηκαν αμέσως κατά των κατοίκων των περιοχών, στις οποίες θεώρησαν ότι συνάντησαν τη μεγαλύτερη αντίσταση (και συνεπώς καθυστέρηση της υλοποίησης των σχεδίων κατάληψης της νήσου), καθώς επίσης και όπου θεώρησαν ότι υπέστησαν τις μεγαλύτερες φθορές και απώλειες του ανθρωπίνου δυναμικού τους. Η περιοχή της περιφερειακής ενότητας Χανίων και Ρεθύμνης μοιραία επομένως ήταν στο κέντρο της προσοχής τους. Οι απώλειες των αλεξιπτωτιστών ιδίως στο πρώτο πρωινό τμήμα της επίθεσης, όπως παρουσιάσαμε στο πρώτο μέρος της διατριβής (Ιστορικό

μέρος), ήταν δυσανάλογα μεγάλες από αυτές που ανέμεναν. Το επίλεκτο σώμα των αλεξιπτωτιστών υπέστη απώλειες σε τέτοιο βαθμό που αναθεωρήθηκε πλήρως η επιχειρησιακή του αξιοποίηση στις μάχες των επόμενων ετών, και η ιδέα της χρήσης του ως κύρια αεραποβατική δύναμη δεν εφαρμόστηκε στα πεδία των μαχών που ακολούθησαν.

Θεωρούμε ότι η γεωγραφική θέση τόσο του Κοντομαρίου, όσο και της Καντάνου, επηρέασαν τις αποφάσεις των γερμανικών δυνάμεων για τα αντίποινα. Λόγω της γεωγραφικής τους προσφορότητας επιλέγησαν από τις κατοχικές δυνάμεις, ως οι στόχοι για την εκτέλεση του σχεδίου τους.

Κατά πρώτον, το Κοντομαρί βρίσκεται στα 3.1 χιλιόμετρα από το αεροδρόμιο του Μάλεμε και είναι το πιο κοντινό χωριό σε αυτό. Σχετικός χάρτης παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής ως [Χάρτης 1](#).

Κατά δεύτερον, τα χωριά της επαρχίας Σελίνου με επίκεντρο την Κάντανο, που βρίσκονταν στον άξονα Μάλεμε – Παλαιοχώρα, και των οποίων οι κάτοικοι αντιστάθηκαν αυτά που επιλέγησαν για την διεξαγωγή των επόμενων αντιποίνων. Ο σχετικός χάρτης παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής ως [Χάρτης 2](#).

Ιδίως η Κάντανος, της οποίας οι κάτοικοι με τη συνδρομή και άλλων από τα γειτνιάζοντα χωριά συμμετείχαν στις ένοπλες συγκρούσεις εναντίον των γερμανικών στρατευμάτων θα ήταν στο επίκεντρο των αντιποίνων. Ο τοπικός πληθυσμός όμως, είχε προλάβει και είχε διαφύγει από την περιοχή του χωριού του. Έτσι, τα αντίποινα δεν μεταφράστηκαν σε εκατόμβη νεκρών, όπως άλλωστε μας αφηγείται και επιβεβαιώνει ο Κωνσταντίνος Β. :

« . . . μας είχαν ειδοποιήσει ότι δεν θα μας πειράζουν και να γυρίσουμε στα σπίτια μας, για να μας εβρούνε μέσα να μας πετσοκόψουμε, κατάλαβες; Πρωτού γίνει η 3η του μήνα του Ιουνίου και πρωτύτερα, ήρθανε αεροπλάνα γερμανικά τα οποία έριξαν προκηρύξεις, δύο φορές να κάτσουμε στα σπίτια μας και ότι δεν θα μας πειράζουνε. Εμείς όμως το πονηρευτήκαμε αυτό . . . »

Η πλειοψηφία των κατοίκων διέφυγε προς την ορεινή περιοχή εκτός του χωριού, όμως οι δυνάμεις κατοχής, αφού εφόνευσαν όσους βρήκαν παρόντες στο χωριό επειδή δεν κατάφεραν ή δεν ήταν ικανοί να διαφύγουν, αποφάσισαν να καταστρέψουν την

Κάντανο εκ θεμελίων (με τοποθέτηση δυναμίτιδας στο σύνολο των οικιών του χωριού). Η Κάντανος ξαναχτίστηκε από τους επιβιώσαντες κατοίκους μετά την κατοχή. Βέβαια σήμερα, είναι ένα σχετικά μικρής έκτασης χωριό, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τον σχετικό χάρτη που παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής ως [Χάρτης 3](#).

Τα Φλώρια, κοντινό χωριό με την Κάντανο, (πρβλ και ως [Χάρτης 2](#)), όπου εκεί έλαβε χώρα ένοπλη σύγκρουση των γερμανικών δυνάμεων με τους κατοίκους τους, πριν οι πρώτοι φτάσουν στην Κάντανο, είχαν και αυτά την ίδια τύχη. Στο μνημείο του χωριού φαίνονται χαραγμένα τα ονόματα των πεσόντων στη μάχη της 23^{ης} Μαΐου 1941. Στο ίδιο μνημείο έχουν χαραχθεί τόσο τα ονόματα των πεσόντων στο αλβανικό μέτωπο, όσων και των φονευθέντων κατά τη διάρκεια της κατοχής. Σημειώνουμε ότι τα Φλώρια χτυπήθηκαν δύο φορές από τις δυνάμεις κατοχής, η πρώτη ήταν το 1941 με την κατάληψη του νησιού και η δεύτερη ήταν τον Αύγουστο του 1944. Το γεγονός της γεωγραφικής τους θέσης, που τα τοποθετεί στον οδικό άξονα Μάλεμε – Παλαιοχώρας, αλλά και η αντίσταση των κατοίκων ήταν οι παράγοντες αυτής της διπλής στοχοποίησης του χωριού από τις δυνάμεις κατοχής. Άποψη του μνημείου στα Φλώρια, και φωτογραφία της εγχάρακτης πλάκας με τα ονόματα των πεσόντων παρατίθενται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 30](#) και [Εικόνα 31](#) αντίστοιχα.

Στα Φλώρια συμβαίνει και το εξής παράδοξο. Σε διαφορετική θέση από αυτήν του μνημείου που δημιούργησαν οι κάτοικοι του χωριού για να τιμήσουν τους νεκρούς τους υπάρχει στο χωριό και γερμανικό μνημείο. Αυτό τοποθετήθηκε το 1941 από τις δυνάμεις κατοχής για να τιμηθούν οι Γερμανοί στρατιώτες που έπεσαν στη μάχη των Φλωρίων, που έλαβε χώρα την 23^η Μαΐου 1941. Πολύ αργότερα, το μνημείο συντηρήθηκε και αποκαταστάθηκε από έναν Γερμανό συνταξιούχο αξιωματικό. Οι εργασίες αποκατάστασης έγιναν από το 1986 έως το 1990 με ιδιωτική πρωτοβουλία και σε συνεννόηση με τους δημάρχους των κοινοτήτων Φλωρίων και Κανδάνου.¹⁰⁶⁹ Το

¹⁰⁶⁹ Ερμείδης Ξενοφών. (2016). 'Τιμή και δόξα στους Ναζί - Το ναζιστικό μνημείο στα Φλώρια της Κρήτης'. *ZEIDORON, Ανεξάρτητο Διαδίκτυο*, στις 23 Οκτωβρίου 2016. Ιστότοπος : https://zeidoron.blogspot.com/2016/10/blog-post_870.html, ανακτήθηκε στις 2 Ιουλίου 2021. Επίσης και Κωστοπούλου Τριανταφυλλιά. (2016). 'Η διατήρηση και το ... ξέπλυμα ενός ναζιστικού μνημείου'. *Ημερόδρομος* στις 14 Δεκεμβρίου 2016. Ιστότοπος : <https://www.imerodromos.gr/i-diatirisi-ke-to-xepluma-enos-nazistikou-mnimiou/>, ανακτήθηκε στις 2 Ιουλίου 2021. Επίσης και Αγγελάκης Ι. (2016). 'Ένα ναζιστικό μνημείο στα Φλώρια Καντάνου'. *Gargalianoi* στις 25 Σεπτεμβρίου 2016. Ιστότοπος : <https://www.gargalianoi.com/2016/09/25/131808/>, ανακτήθηκε στις 2 Ιουλίου 2021. Επίσης, Επιστολή του Δ.Σ. του Πολιτιστικού Μορφωτικού Συλλόγου των απανταχού Φλωριανών και Φίλων "Τα Φλώρια".

αναστηλωμένο μνημείο εγκαινιάστηκε στις 23 Μαΐου του 1991 σε τελετή με την παρουσία των δημάρχων και κατοίκων των Φλωρίων και της Κανδάνου.¹⁰⁷⁰ Στο μνημείο υπάρχουν σκαλισμένα τα ονόματα των πεσόντων στη μάχη των Φλωρίων με την επιγραφή «έπεσαν για τη Μεγάλη Γερμανία». Επίσης, στην κεντρική του πλάκα απεικονίζονται τρεις επιτιθέμενοι Γερμανοί στρατιώτες που φέρουν στα επιμανίκια το σήμα της μονάδας τους και απεικονίζονται έτοιμοι να αφήσουν χειροβομβίδες από τα χέρια τους. Φωτογραφίες από το μνημείο αυτό παρατίθενται στο Παράρτημα της διατριβής, ως [Εικόνα 32](#) και [Εικόνα 33](#).

Η ιστορία του Κακόπετρου, αποτελεί και αυτή μια περίπτωση χωριού που τιμωρήθηκε δύο φορές από τα στρατεύματα κατοχής. Η πρώτη είναι κατά τη μάχη στο πλαίσιο της επιχείρησης ‘ΕΡΜΗΣ’, στις 24-5-1941, όπου οι ναζιστικές δυνάμεις εφόνευσαν 10 αμάχους κατοίκους του χωριού βρέθηκαν μπροστά τους 2 άνδρες, επτά γυναίκες και ένα ανήλικο αγόρι ηλικίας τριών ετών. Η δεύτερη ήταν τρία χρόνια αργότερα, τον Αύγουστο του 1944, λίγο πριν από την απόσυρσή τους στα Χανιά, γεγονός που θα καλύψουμε με περισσότερες λεπτομέρειες σε ένα από τα επόμενα κεφάλαια της διατριβής μας. Σημειώνουμε κι εδώ για τον Κακόπετρο, ότι όπως ακριβώς και στα Φλώρια, η γεωγραφική θέση του χωριού, επάνω στον οδικό άξονα Μάλεμε – Παλαιοχώρας σε συνδυασμό με την αντίσταση των κατοίκων και τη μη συμμόρφωση στις επιταγές του καθεστώτος κατοχής, ήταν οι παράγοντες αυτής της διπλής στοχοποίησης του χωριού σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, τον Μάιο του 1941 αρχικά, κατά τη διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων με τις δυνάμεις του άξονα για την άμυνα του νησιού και τον Αύγουστο του 1944 μεταγενέστερα, λίγο πριν οι δυνάμεις κατοχής υποχωρήσουν και περιοριστούν στην πόλη των Χανίων. Στον Κακόπετρο υπάρχει μνημείο προς τιμήν των πεσόντων, φωτογραφία του οποίου παραθέτουμε στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 34](#).

Σχετικά με το γερμανικό μνημείο στα Φλώρια. Στα *Χανιώτικα Νέα*, στις 21 Οκτωβρίου 2016. Ιστότοπος : <https://www.haniotika-nea.gr/schetika-me-to-germaniko-mnimio-sta-floria/>, ανακτήθηκε στις 23 Ιουνίου 2021.

¹⁰⁷⁰ Ιστότοπος της Εφημερίδας ‘*Αγώνας της Κρήτης*’. Δημοσιεύτηκε στις 10 Μαΐου 2021. Ιστότοπος : <https://agonaskritis.gr/στη-γερμανια-απαγορευονται-τα-μνημε/>, ανακτήθηκε στις 2 Ιουλίου 2021.

Στην ένοπλη σύγκρουση μεταξύ των επιτιθέμενων γερμανικών δυνάμεων και των αμυνόμενων ελληνικών και συμμαχικών συμμετείχαν και οι κάτοικοι των Παλαιών Ρουμάτων. Κι αυτό γιατί τα γερμανικά στρατεύματα θέλησαν να χρησιμοποιήσουν το πέρασμα από Μάλεμε – Ταυρωνίτη για να μεταβούν νότια έως την Παλαιοχώρα. Στο οδοιπορικό μας, σημειώνουμε ότι δεν κατέστη εφικτό να εντοπίσουμε κάποιους από τον Κακόπετρο ή από τα Παλαιά Ρούματα που να είχαν ζήσει εκείνη την εποχή, έτσι ώστε να μας καταθέσουν αυτά που θα θυμούνταν. Αρκεστήκαμε στη λήψη των φωτογραφιών των μνημείων, που από μόνα τους στέκουν και «ομιλούν», με το δικό τους τρόπο, τον εικαστικό. Στο Παράρτημα της διατριβής μας, παραθέτουμε φωτογραφία του μνημείου από τα Παλαιά Ρούματα, ως [Εικόνα 35](#).

10° ΚΕΦΑΛΑΙΟ

10 Κατοχή και Αντίσταση – Η Ιστοριογεωγραφία τους

10.1 Οι Πρώτες Πράξεις Αντίστασης

Οι δυνάμεις του άξονα, επισήμως θεωρούμε, ότι κατέλαβαν το νησί στο τέλος του Μαΐου 1941. Όπως είδαμε, διαίρεσαν το νησί με τρόπο, ώστε η ανατολική πλευρά του νησιού, ο νομός Λασιθίου, που γειτνιάζε με τα Δωδεκάνησα, να παραχωρηθεί στην αρμοδιότητα των ιταλικών δυνάμεων κατοχής, ενώ οι γερμανικές δυνάμεις κράτησαν τον έλεγχο των νομών Χανίων, Ρεθύμνης και Ηρακλείου.

Όπως είδαμε, και αναφέρθηκε πιο διεξοδικά στο πρώτο μέρος της παρούσης διατριβής, οι αντιστασιακοί πυρήνες οργανώθηκαν σε όλη την Κρήτη και επανδρώθηκαν τόσο από ντόπιους αντάρτες, όσο και από συμμάχους που είχαν ξεμείνει και δεν είχαν προλάβει να διαφύγουν προς την Αίγυπτο, αλλά και που ταυτόχρονα είχαν διαφύγει τη σύλληψή τους από τις στρατιωτικές δυνάμεις του άξονα.

Για την περίοδο Ιουλίου 1941 και μέχρι τα μέσα περίπου του 1942, υπήρξε σαφώς μια προσπάθεια όλων αυτών των αντιστασιακών δυνάμεων, να διαφύγουν με κάθε πρόσφορο τρόπο προς την Αίγυπτο. Είναι χαρακτηριστική η διαφυγή του Αντώνη Φάκαρου στις 17-9-41 μαζί με άλλους 14,¹⁰⁷¹ που επιβιβάστηκαν στην ψαρόβαρκα ΑΡΓΩ, για να διαφύγουν προς την Αλεξάνδρεια. Η διαφυγή τους έλαβε χώρα μέσα από τα χωριά του Αχεντριά¹⁰⁷² των Αστερουσίων ορέων του νομού Ηρακλείου. Επίσης, η παραλιακή ζώνη στις Τρεις Εκκλησιές,¹⁰⁷³ μπορεί να αναφερθεί εδώ, ως ένα επιπλέον

¹⁰⁷¹ Επικαιρότητα Κρήτης, 'Οι 62 Μάρτυρες του Ηρακλείου- Ο θλιβερός Ιούνης του 1942 για το Μεγάλο Κάστρο', 5 Ιουνίου 2017. Ιστότοπος: <http://iscreta.gr/2017/06/οι-62-μάρτυρες-του-ηρακλείου/>, ανακτήθηκε στις 24/01/2021.

¹⁰⁷² Ορεινό χωριό των Αστερουσίων ορέων, πλησίον της κορυφής. Ακόμα και σήμερα έχει δύσκολη οδική πρόσβαση προς τις νότιες παραλίες, με χωμάτινη οδό, η οποία δεν είναι βατή τους χειμερινούς μήνες.

¹⁰⁷³ Μικρό ψαροχώρι τότε, και παραλιακό χωριό σήμερα, στα νότια του νομού Ηρακλείου, του Δήμου Αρχανών-Αστερουσίων. Σήμερα, η πρόσβαση είναι σχετικά εύκολη, και η οδός που οδηγεί στις Τρεις Εκκλησιές διέρχεται κατά ένα μεγάλο μέρος από τον ορεινό όγκο των Αστερουσίων.

χαρακτηριστικό παράδειγμα¹⁰⁷⁴ για την ίδια σχεδόν χρονικά περίοδο, όπου στη θέση της σπηλιάς “Πλαγούρα” οργανώθηκε η διαφυγή άλλων επιπλέον 150 ατόμων.

Από την άλλη πλευρά, στα θέατρα επιχειρήσεων ήδη από τις αρχές του 1942 οι δυνάμεις του άξονα άρχισαν να καταγράφουν απώλειες και τις πρώτες τους ήττες, ιδιαίτερα στις μάχες του ανατολικού μετώπου. Εκείνη την περίοδο, η Μεγάλη Βρετανία αρχίζει πιο έντονα να παρέχει βοήθεια και να υποστηρίζει την αντίσταση στο νησί. Τα πρώτα όπλα αγγλικής προέλευσης έφτασαν στο νησί στις 14-1-1942, στις νότιες ακτές του, στην παραλία του Τσούτσουρα,¹⁰⁷⁵ όπου οι σύμμαχοι μεταφέρουν 400 μικρά φορητού οπλισμού όπλα. Αυτά παρελήφθησαν από τον Ιωάννη Μπαντουβά τότε, ως ο επικεφαλής των τοπικών αντιστασιακών ομάδων της περιοχής.

Από το σημείο αυτό κι έπειτα πάγια τακτική-στρατηγική της αντίστασης στο νησί, ήταν κυρίως η συνεργασία των ανταρτών με Άγγλους ή άλλους συμμαχικούς αξιωματικούς, που έρχονταν συνήθως από την Αφρική και αποβιβάζονταν στις νότιες ακτές του νησιού. Αυτοί είχαν εντολές είτε για την πρόκληση συγκεκριμένων σαμποτάζ, είτε για την οργάνωση των ανταρτικών δυνάμεων. Η ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου ήταν πάντα ενήμερη για τις κινήσεις αυτές, καθώς οργανώνονταν πάντα σε συνεργασία με το στρατιωτικό επιτελείο των συμμάχων.

Τα φαινόμενα αντίστασης, υπό την καθοδήγηση του Αρχηγείου Μέσης Ανατολής έγιναν εμφανή στο καθεστώς κατοχής στις αρχές του 1942. Ένα από τα πιο διακεκριμένα γεγονότα αντίστασης, περιγράφεται από τον Ι. Ν. Παϊζη,¹⁰⁷⁶ ενεργού μέλους της Εθνικής Αντίστασης στην Κρήτη, σύμφωνα με τον οποίο τον Φεβρουάριο του 1942 εξεδόθη διαταγή από «Άγγλους» να εκτελεστούν στην περιοχή των Χανίων έξι (6) προδότες¹⁰⁷⁷ κατ’ αυτούς. Η ίδια εντολή, όπως μας περιγράφει ο Παϊζης, δόθηκε και στο Ρέθυμνο και στο Ηράκλειο και στο Λασιθί, περιλαμβάνοντας ισάριθμους προδότες, πάντα κατά την άποψη των «Άγγλων».

¹⁰⁷⁴ Επικαιρότητα Κρήτης, *‘Οι 62 Μάρτυρες του Ηρακλείου- Ο θλιβερός Ιούνιος του 1942 για το Μεγάλο Κάστρο’*, 5 Ιουνίου 2017. Ιστότοπος: <http://iscreta.gr/2017/06/oi-62-martyres-tou-herakleiou/>, ανακτήθηκε στις 24/01/2021.

¹⁰⁷⁵ Νότια παραλία του νομού Ηρακλείου, στους πρόποδες των Αστερουσίων ορέων.

¹⁰⁷⁶ Παϊζης Ν. Ι. (1971), ό.π., σελ. 246.

¹⁰⁷⁷ Σύμφωνα με τον Παϊζη τα ονόματα αυτών ήταν: Στρατής Γεωργιλαδάκης Ιατρός, Γεώργιος Δασκαλάκης, Μιχαήλ Μαρκουλάκης του Εργατικού Κέντρου, Γρηγόριος Γεωργουδάκης, Νικ. Παιδαδάκης και Προκοπάκης.

Στη συνέχεια, ο Παΐζης μας εξηγεί, πως για τα Χανιά, όπως και για το Ρέθυμνο, οι ηγέτες της αντίστασης συνεννοήθηκαν μεταξύ τους και αποφάσισαν να μην εκτελέσουν την εντολή αυτή, καθόσον προέβλεπαν ως επακόλουθο τα σκληρά αντίποινα για τον τοπικό πληθυσμό. Την άποψή τους αυτή, θέλησαν οι οπλαρχηγοί της δυτικής Κρήτης να την περάσουν και στους αντίστοιχους καπεταναίους – οπλαρχηγούς του Ηρακλείου και Λασιθίου, με αγγελιοφόρο. Όμως, λόγω των ισχυρών γερμανικών περιπόλων δεν κατέστη δυνατή η έγκαιρη άφιξη του αγγελιοφόρου ώστε και αυτοί να ενημερωθούν για τις προθέσεις των μελών της αντίστασης της δυτικής Κρήτης. Στο Ηράκλειο το έργο της εκτέλεσης ανέλαβαν ο Μπαντουβάς και ο Πετρακογιώργης, καθώς είχαν διαβάσει την εντολή που είχε έρθει στα χέρια τους, αν και ο σύντροφός τους και συμπολεμιστής τους Αντώνιος Γρηγοράκης, ο επονομαζόμενος και Σατανάς, τους πρότεινε να μην προβούν στην εκτέλεση, αν πρώτα δεν έρχονταν σε συνεννόηση με τις αντίστοιχες αντιστασιακές οργανώσεις των Χανίων και Ρεθύμνου. Ο Μπαντουβάς και ο Πετρακογιώργης δεν συμφώνησαν με τον Γρηγοράκη και προέβησαν στην εκτέλεση της εντολής.¹⁰⁷⁸

Σύμφωνα επίσης και με τον Καλογεράκη,¹⁰⁷⁹ μετά από τη διεξαγωγή σχετικής σύσκεψης με τη συμμετοχή και Βρετανών αξιωματικών που βρίσκονταν στην Κρήτη με εντολή του Συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, οι οποίοι συμμετείχαν στην οργάνωση των αντιστασιακών ομάδων, στοχοποιήθηκαν τα πρόσωπα προς εκτέλεση των προδοτών και γερμανόφιλων.¹⁰⁸⁰

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η διεξαγωγή αντιποίνων από τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής. Ακολούθησαν συλλήψεις ομήρων αλλά και υπόπτων, τους οποίους κατέδιδαν, δυστυχώς, ορισμένοι δωσίλογοι. Το αποκορύφωμα και η κατάληξη όλων αυτών των συλλήψεων, ανακρίσεων και ομηριών, ήρθε την 3^η Ιουνίου 1942, όταν ο Διοικητής Κρήτης, στρατηγός Άλεξάντερ Αντρέ (Alexander Andrae), με σχετική διαταγή προς τον στρατιωτικό διοικητή Ηρακλείου, διατάζει την εκτέλεση 12 ομήρων. Οι δυνάμεις κατοχής εφάρμοζαν το δόγμα της ομαδικής ευθύνης. Σύμφωνα με

¹⁰⁷⁸ Παΐζης Ν. Ι. (1971). ό.π, σελ. 246.

¹⁰⁷⁹ Καλογεράκης, Α., Γ. (2020). 62 ΜΑΡΤΥΡΕΣ: Ιωάννης Εμμ. Μανουσάκης – 14 Ιουνίου 1942. Δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ, της 15/6/2020. Ιστότοπος : patris.gr/2020/06/15/62-martyres-ioannis-emm-manousakis-14-iouniou-1942/, ανακτήθηκε στις 2 Ιουλίου 2021.

¹⁰⁸⁰ Πρόκειται για τους : Χουσουλάκη στην Αγία Βαρβάρα, Προέδρου της Κοινότητας, πατέρα και υιού Τζουλιά στις Βούτες, των Κοινοταρχών Μανώλη Μαργογιαννάκη στην Πλώρα και Δαμάσκου στη Μεσσαρά (Κανλί-Καστέλλι), καθώς επίσης και του αστυνομικού Διευθυντή Ηρακλείου Ιωάννου Πολιουδάκη. Για τον τελευταίο δεν κατέστη επιτυχής η εκτέλεσή του, η οποία έφτασε μέχρι το στάδιο της απόπειρας.

το σκεπτικό τους, για να τρομοκρατηθούν όλοι οι κάτοικοι του Ηρακλείου και να αντιδράσουν αρνητικά απέναντι στις αντάρτικες ομάδες της περιοχής και να καταδώσουν τους αντάρτες, με απώτερο στόχο να σταματήσουν οι εκτελέσεις των συνεργατών τους, θα εκτελούσαν ορισμένους από τους ομήρους. Όταν λοιπόν ήρθε η διαταγή για την εκτέλεση των 12 ομήρων, ο τοπικός στρατιωτικός διοικητής (Φόλκμαν), με τον αρχηγό της GFP (Μυστικής Στρατιωτικής Αστυνομίας) ταγματάρχη Χάρτμαν και πιθανόν σε στενή συνεργασία με τους τοπικούς παράγοντες, τον Νομάρχη Ηρακλείου Ιωάννη Πασσαδάκη και τον Διοικητή Χωροφυλακής Ηρακλείου Πολιουδάκη, που ήταν γνώστες τότε των ομήρων και του ρόλου του καθενός στην τοπική κοινωνία, αλλά και στον ρόλο που τυχόν μπορούσε να είχε ο καθένας από αυτούς στην υποστήριξη των αντιστασιακών ομάδων που είχαν δημιουργηθεί, επέλεξαν τα ονόματα εκείνων που θα έπρεπε να εκτελεστούν.¹⁰⁸¹ Οι κορυφαίοι των Ηρακλειωτών πολιτών, όπως ο δήμαρχος Ηρακλείου Γεωργιάδης, ήταν μέσα σε αυτούς τους 12 ομήρους, που εκτελέστηκαν στις 3 Ιουνίου 1942. Η σχετική ανακοίνωση – γνωστοποίηση προς τους κατοίκους για την εν λόγω εκτέλεση, ήταν η ακόλουθη:

«Γνωστοποίησις. Λόγω των εντός του από 13-15 Μαΐου χρονικού διαστήματος λαβουσών χώραν δολοφονιών του δημάρχου Κανλί-Καστέλι, Κρουσώνος και Πλώρας, ως και άλλων γερμανοφίλων Ελλήνων υπηκόων, ετυφεκίσθησαν ήδη 12 όμηροι κατά διαταγήν του Διοικητού φρουρίου Κρήτης. Εις περίπτωσιν περαιτέρω δολοφονιών θα ληφθώσι ακόμη αυστηρότερα και αυστηρότατα μέτρα!»¹⁰⁸²

Όμως, οι πράξεις αντίστασης δεν σταμάτησαν. Την εκτέλεση ακολούθησαν τα σαμποτάζ των αεροδρομίων του νομού Ηρακλείου, τα οποία παρουσιάζουμε αμέσως παρακάτω.

¹⁰⁸¹ Τα ονόματα αυτών που εκτελέστηκαν στις 3 Ιουνίου 1942 στο Ηράκλειο είναι : 1. Μηνάς Γεωργ. Γεωργιάδης, Δήμαρχος Ηρακλείου. 2. Τίτος Γεωργ. Γεωργιάδης, Δικηγόρος- Πολιτευτής τέως Γενικός Διοικητής Κρήτης. 3. Εμμ. Γεωργ. Γεωργιάδης, Έμπορος. 4. Μιχαήλ Σηφάκης Καθηγητής- Λυκειάρχης από την Αγία Βαρβάρα. 5. Μιχαήλ Γεωργ. Γκομέλης από τη Μικρά Ασία. 6. Νικόλαος Μιχ. Ανωγειανάκης από την Αγία Βαρβάρα. 7. Ζαχαρίας Λεων. Λεβής ή Λευί από τα Ιωάννινα. 8. Μενέλαος Κων. Πατεράκης από Αγία Βαρβάρα. 9. Ιωάννης Γεωργ. Σεμερτζάκης φοιτητής φιλολογίας από Ηράκλειο. 10. Ιωάννης Γεωργ. Φανουράκης Λοχίας από Ασίτες Μαλεβιζίου. 11. Χαμάμ Λεβής από το Βόλο Θεσσαλίας. 12. Βασίλειος Γεωργ. Σαμαρειτάκης από τον Πριλιά Μαλεβιζίου. Πηγή : Ιστότοπος : <https://www.ertnews.gr/perifereiakoi-stathmoi/iraklio/to-irakleio-tima-toys-62-martyres/>, ανακτήθηκε στις 26/06/2021.

¹⁰⁸² E-Messara, '3 Ιουνίου 1942: Οι Γερμανοί εκτελούν τους πρώτους 12 από τους 62 Εθνομάρτυρες', 3/06/18. Ιστότοπος : <https://e-mesara.gr/3-ioynioy-1942-oi-germanoi-ekteloy-n-toys-protoys-12-apo-toys-62-ethnomartyres/>, ανακτήθηκε στις 27/01/2021.

10.1.1 Τα σαμποτάζ των αεροδρομίων στην Κρήτη

Το 1942 σηματοδοτεί, για πρώτη φορά από την έναρξη του Β΄ Π.Π., την απαρχή της επιτυχούς έκβασής του για τις συμμαχικές δυνάμεις. Παρόλες τις μέχρι τότε επιτυχίες των δυνάμεων του άξονα, και ειδικά για το μέτωπο της Αφρικής, στο οποίο οι τελευταίες ήταν έτοιμες να καταλάβουν το Ελ Αλαμείν, και κατά συνέπεια την Αίγυπτο, διαφαινόταν πλέον, ότι ο άξονας και οι δυνάμεις του δεν θα μπορούσαν να συνεχίζουν να υποστηρίζουν όλα τα ανοικτά θέατρα επιχειρήσεων, ενώ ταυτόχρονα, νέες συμμαχικές δυνάμεις, αυτή τη φορά από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής έρχονταν να προστεθούν στο δυναμικό των συμμάχων στα πεδία των μαχών της Ευρώπης και της Αφρικής. Άρχισε επομένως να διαγράφεται και η πιθανότητα της επερχόμενης ήττας για τον άξονα. Υπό αυτό το πρίσμα, οι δυνάμεις του άξονα, αντιδρώντας, έδωσαν έμφαση στην ενίσχυση της προσπάθειάς τους για την κατάληψη της Αιγύπτου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να κατευθυνθεί η στρατηγική των συμμαχικών δυνάμεων στην αποτροπή της κατάληψης της Αιγύπτου με την ενίσχυση των δικών τους δυνάμεων και την πρόκληση καθυστέρησης και φθοράς στις αντίπαλες δυνάμεις του άξονα. Σαφώς υπήρχε μεγάλη ανάγκη ανεφοδιασμού αμφοτέρων των δυνάμεων των αντιμαχομένων, για τις δυνάμεις όμως του άξονα ο ανεφοδιασμός πραγματοποιείτο στο μέτωπο της Αφρικής από αέρος, μέσω των αεροδρομίων της Κρήτης και ιδιαιτέρως αυτών του Καστελλίου Πεδιάδος, Ηρακλείου και Τυμπακίου.

Εκείνη την περίοδο, περί το τέλος του Μαΐου 1942, πραγματοποιήθηκε μια επιτελική σύσκεψη στα Χανιά, υπό τον Στρατιωτικό Διοικητή Κρήτης Αντρέ, με τη συμμετοχή όλων των διοικητών των αεροδρομίων της Κρήτης, των αποθηκών καυσίμων και του Ιταλού διοικητή του Λασιθίου, Άντζελο Κάρτα. Ο σκοπός της επιτελικής αυτής σύσκεψης ήταν να προσδιοριστεί το σχέδιο επιχειρήσεων για τον απρόσκοπτο ανεφοδιασμό των δυνάμεων του άξονα στην Αφρική. Η κίνηση αυτή έγινε γνωστή στις συμμαχικές δυνάμεις, και αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη σχεδίαση από μέρος τους των σαμποτάζ των αεροδρομίων της Κρήτης.

Η σχεδίαση αυτή περιελάμβανε την καταστροφή με δολιοφθορά των αεροσκαφών του αντιπάλου στο έδαφος, από ομάδες ειδικών δυνάμεων, που γνώριζαν

από τοποθέτηση και ενεργοποίηση εκρηκτικών. Ως ημερομηνία εκτέλεσης των σαμποτάζ, επελέγη η νύχτα της 7^{ης} προς την 8^η Ιουνίου 1942 με την ταυτόχρονη δολιοφθορά και στα τρία αεροδρόμια του νομού Ηρακλείου.¹⁰⁸³

Για το σκοπό αυτό, μια πρώτη ομάδα, με επικεφαλής τον Λοχαγό Dunean (Ντόνεαν), αποβιβάστηκε στις νότιες ακτές του νησιού, για την καταστροφή του αεροδρομίου Καστελλίου, στις 23 Μαΐου 1942. Τα λοιπά μέλη της αποστολής ήταν οι Γιώργος Ψαράκης, Κίμωνας Ζωγραφάκης, Κώστας Μαυραντωνάκης. Μια δεύτερη ομάδα ανέλαβε τη δολιοφθορά του αεροδρομίου Τυμπακίου με οδηγό τον Μύρωνα Σαμαρείτη.

Για την αποστολή δολιοφθοράς στο αεροδρόμιο του Ηρακλείου συγκροτήθηκε ομάδα από έξι άνδρες της S.A.S. ("Special Air Service"), σε συνεργασία με την S.B.S. (Υπηρεσία «Ειδικού Στολίσκου») των «Ελεύθερων Γάλλων» (France Libre), που ήταν μέλη της μονάδος "Special Air Service". Ως αρχηγό της αποστολής, το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής όρισε τον Γάλλο κυβερνήτη G. Bergé (Μπερζέ). Τα λοιπά μέλη της αποστολής ήταν ο Κρητικός ανθυπολοχαγός Κώστας Πετράκης, ο Βρετανός κυβερνήτης G. Lord Jellicoe (Λόρδος Τζέλικο), ο λοχίας J. Mouhot (Ζακ Μουό), ο δεκανέας Jack Sibard (Ζακ Σιμπάρ) και ο δεκανέας Pierre Léostic (Πιέρ Λεοστίκ).¹⁰⁸⁴

Όμως, το συνολικό σχέδιο καταστροφής και δολιοφθορών, λόγω της ταχέως εξελισσόμενης τακτικής κατάστασης και των αστάθμητων παραγόντων, δεν υλοποιήθηκε όπως ακριβώς σχεδιάστηκε, αλλά με τις εξής διαφοροποιήσεις: Πιο συγκεκριμένα, για το Αεροδρόμιο Καστελλίου Πεδιάδος το σαμποτάζ είχε απόλυτη επιτυχία και πραγματοποιήθηκε τη νύχτα της 9^{ης} προς 10^η Ιουνίου 1942. Για το αεροδρόμιο του Τυμπακίου, η ομάδα η οποία διείσδυσε, δεν έδρασε επειδή δεν υπήρχαν αεροπλάνα προς στοχοποίηση και καταστροφή. Για το αεροδρόμιο του Ηρακλείου, η επιχείρηση καθυστέρησε, και πραγματοποιήθηκε τελικά τη νύχτα της 13^{ης} προς 14^{ης} Ιουνίου 1942. Ο λόγος της καθυστέρησης οφειλόταν στην αντίστοιχη καθυστέρηση μεταφοράς της ομάδας των δολιοφθορέων με το υποβρύχιο ΤΡΙΤΩΝ, το

¹⁰⁸³ Καλογεράκης, Γ. Α. (2018, Ιούνιος 11). *13 Ιουνίου 1942: Το σαμποτάζ του αεροδρομίου Ηρακλείου που συντάραξε την κατεχόμενη Ευρώπη, ΚΡΗΤΗ 1940-45'*. Ανάκτηση Ιανουάριος 31, 2021, από Ιστορικές σελίδες. Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: <https://www.patris.gr/2018/06/11/13-iyoniou-1942-to-sampotaz-toy-aerodromiou-irakleiou>.

¹⁰⁸⁴ Λαμπράκης Γ. '13 Ιουνίου 1942: Το μεγάλο σαμποτάζ στο αεροδρόμιο του Ηρακλείου'. Περιοδικό διαδικτύου *Defenceline.gr*, δημοσιεύτηκε στις 13 Ιουνίου 2018. Ιστότοπος : <http://defenceline.gr/index.php/history/item/3812-heraklion>, ανακτήθηκε στις 23 Ιουνίου 2021.

οποίο αφίχθη στις ακτές Μαλίων Ηρακλείου τα ξημερώματα της 11^{ης} Ιουνίου 1942. Το σαμποτάζ έγινε, σχεδόν ταυτόχρονα με μια αεροπορική επιδρομή των συμμαχικών δυνάμεων κατά του αεροδρομίου Ηρακλείου. Όμως, η ζημιά που προκλήθηκε από το σαμποτάζ και τη δράση των δολιοφθορέων στο έδαφος, ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτή της αεροπορικής επιδρομής.¹⁰⁸⁵ Στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής, παρατίθεται σχετικό σκαρίφημα του χάρτη που χρησιμοποιήθηκε από την ομάδα των δολιοφθορέων για το αεροδρόμιο του Ηρακλείου, ως [Χάρτης 4](#).

Οι δυνάμεις κατοχής αντέδρασαν με αντίποινα, τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα την εκτέλεση 50 ομήρων στο Ηράκλειο στις 14 Ιουνίου 1942, οι οποίοι μαζί με τους 12 που εκτελέστηκαν νωρίτερα, όπως είδαμε στις 3 Ιουνίου 1942, αποτελούν τα 62 συνολικά θύματα¹⁰⁸⁶ των αντιποίνων του Ηρακλείου εκείνης της περιόδου. Φωτογραφία από το μνημείο αυτής της εκτέλεσης παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής ως [Εικόνα 36](#) και [Εικόνα 37](#).

10.1.2 Η Στοά Μακάσι στο Ηράκλειο

Η συγκεκριμένη στοά στο Ηράκλειο της Κρήτης, που φωτογραφία της παρατίθεται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 38](#), συναρτάται με την τραγική ιστορία των δυνάμεων κατοχής στην Κρήτη. Ήταν τόπος φυλακής και μαρτυρίου για όσους συλλαμβάνονταν από τις δυνάμεις κατοχής στην πόλη του Ηρακλείου. Σήμερα, στην πόλη, κάθε χρόνο γίνονται εκδηλώσεις μνήμης στις 15 Ιουνίου κάθε έτους. Η ημερομηνία αυτή αντιστοιχεί στην ημερομηνία της 15ης Ιουνίου 1943, όπου σημειώθηκε «το μεγάλο μπλόκο» της Κρήτης. Συνελήφθησαν ως όμηροι περίπου 300 κάτοικοι της περιοχής του Ηρακλείου, ως αποτέλεσμα της αύξησης της αντιστασιακής δράσης των ανταρτών της

¹⁰⁸⁵ Καλογεράκης, Γ. Α. (2018, Ιούνιος 11). *13 Ιουνίου 1942: Το σαμποτάζ του αεροδρομίου Ηρακλείου που συντάραξε την κατεχόμενη Ευρώπη, ΚΡΗΤΗ 1940-45'*. Ανάκτηση Ιανουάριος 31, 2021, από Ιστορικές σελίδες. Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: <https://www.patris.gr/2018/06/11/13-ioynioy-1942-to-sampotaz-toy-aerodromioy-irakleioy>.

¹⁰⁸⁶ Τα 62 συνολικά θύματα από τα αντίποινα στο Ηράκλειο της Κρήτης, χαρακτηρίζονται ως '62 μάρτυρες' στη συλλογική μνήμη του τοπικού πληθυσμού. Σήμερα, το μνημείο αυτής της εκτέλεσης από τις δυνάμεις κατοχής, αποτελεί μια μαρμάρινη πλάκα, στον Ιερό Ναό των Αγίων Πάντων στο Γάζι Ηρακλείου, στη θέση Ξεροπόταμος. Οι Ηρακλειώτες τιμούν τους νεκρούς τους επιπλέον, με την ονοματοδοσία οδών και κεντρικών οδικών αρτηριών ως '62 Μαρτύρων', με σκοπό να μην λησμονήσουν ποτέ αυτή τη θυσία, αλλά και την αντίσταση που προέβαλαν οι πρόγονοί τους.

περιοχής. Η στοά βρίσκεται κάτω ακριβώς από τον Προμαχώνα Μαρτινέγκο, πλησίον των τάφων του Καζαντζάκη.

Η τύχη των ομήρων δεν ήταν καθόλου καλή. Μεταφέρθηκαν με πλοίο αρχικά προς τον Πειραιά, μετά από λίγες ημέρες στην Θεσσαλονίκη, και από εκεί με τρένο στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Μαουτχάουζεν-Γκούζεν (γερμ. Konzentrationlager (KZ) Mauthausen - Gusen).

Η ιστορία της στοάς όμως συνδέεται και με δεύτερο παρόμοιο περιστατικό. Ένα περίπου χρόνο αργότερα, από τις 30 Απριλίου μέχρι τις αρχές Μαΐου 1944, στον απόηχο της απαγωγής του στρατηγού Κράϊτε, συλλαμβάνονται ως όμηροι άλλοι 400 κάτοικοι του νησιού, ανάμεσά τους και οι Εβραίοι της Κρήτης. Κρατούνται όλοι στη στοά Μακάσι, μέχρι την 8^η Ιουνίου 1944. Στη συνέχεια, οι κατοχικές δυνάμεις τους επιβιβάζουν όλους στο πλοίο ΤΑΝΑΪΣ, με προορισμό τον Πειραιά. Το πλοίο βυθίζεται, μεσοπέλαγα, από τορπίλη βρετανικού υποβρυχίου, και διασώζονται μόνον το πλήρωμα του πλοίου και οι φρουροί των κρατουμένων.

Όταν γράφονταν αυτές οι γραμμές, τον Ιούνιο του 2020, έγιναν όπως κάθε χρόνο, εκδηλώσεις μνήμης στη Στοά Μακάσι στο Ηράκλειο. Δυστυχώς τελευταία, δεν κατέστη δυνατόν να παρευρεθούμε στις ανάλογες εκδηλώσεις, λόγω περιορισμών των μετακινήσεων για την προστασία της δημόσιας υγείας. Για το 2020, οι εκδηλώσεις μνήμης έλαβαν χώρα στις 15 Ιουνίου 2020.^{10871088 1089}

¹⁰⁸⁷ CRETA Live News. 'Τίμησαν εκείνους που αιχμαλωτίστηκαν στη Στοά Μακάσι', δημοσιεύτηκε στις 15 Ιουνίου 2020. Ιστότοπος CRETA Live News, ανακτήθηκε από : <https://www.cretalive.gr/kriti/timisan-keinoys-poy-aihmaloitistikan-sti-stoa-makasi>, στις 27 Ιουνίου 2020.

¹⁰⁸⁸ Θεωρούμε από πλευράς μας σκόπιμο να παραθέσουμε ένα τμήμα από τις δηλώσεις των επισήμων που παρευρέθηκαν στην εκδήλωση, ώστε να κατανοήσουμε το πως αντιλαμβάνεται η σημερινή τοπική πολιτειακή ηγεσία του Ηρακλείου, τη 'Στοά Μακάσι' και το νόημά της. Παραθέτουμε λοιπόν πρώτα το απόσπασμα δήλωσης του Αντιπεριφερειάρχη Ηρακλείου κ. Νίκ. Συριγωνάκη, ως εξής: «Σήμερα είναι μια ιστορική ημέρα, βρισκόμαστε σε ένα μνημειακό χώρο με ιδιαίτερους συμβολισμούς. Η στοά Μακάσι είναι ένα «ζωντανό» μνημείο που θυμίζει σε όλους μας τον αγώνα των Κρητικών ενάντια στα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Εμείς οφείλουμε και έχουμε υποχρέωση να τιμούμε τους ήρωες μας όπως πράξαμε και σήμερα, όπως επίσης έχουμε υποχρέωση να σεβόμαστε τις παρακαταθήκες τους και να μεταλαμπαδεύουμε από γενιά σε γενιά τις αξίες και τα ιδανικά τους για ελεύθερη πατρίδα». Πηγή : CRETA Live News. 'Τίμησαν εκείνους που αιχμαλωτίστηκαν στη Στοά Μακάσι', δημοσιεύτηκε στις 15 Ιουνίου 2020. Ιστότοπος CRETA Live News, ανακτήθηκε από : <https://www.cretalive.gr/kriti/timisan-keinoys-poy-aihmaloitistikan-sti-stoa-makasi>, στις 27 Ιουνίου 2020.

¹⁰⁸⁹ Το απόσπασμα της δήλωσης του σημερινού Δημάρχου Ηρακλείου, Βασ. Λαμπρινού, έχει ως εξής: «Η Στοά Μακάσι, κατά την διάρκεια της γερμανικής κατοχής, υπήρξε χώρος κράτησης πολλών συμπατριωτών μας, που αγωνίζονταν για την ελευθερία του τόπου μας. Το σημείο αυτό στάθηκε, συνάμα, και αφετηρία τραγικότερων γεγονότων, καθώς, το 1943, αποφασίστηκε από τους κατακτητές να μεταφερθούν στα ναζιστικά στρατόπεδα αιχμαλώτων, 300 συλληφθέντες. Την επομένη χρονιά, 400 όμηροι, ενώ κατευθύνονταν προς αυτούς τους τόπους των μαρτυριών, έχασαν την ζωή τους στο

10.2 Τα Βορίζια

Ένα από τα πιο ‘κακοτράχαλα’ και δύσβατα μέρη στις νότιες πλαγιές του Ψηλορείτη, με μονοπάτια ανάμεσα από βράχια και πέτρες βρίσκεται στα Βορίζια και ιδιαίτερα στη γειτονική τοποθεσία Τραχήλι. Εκεί, τον Αύγουστο του 1943, έγινε μια μεγάλη μάχη μεταξύ των αντιστασιακών δυνάμεων και των δυνάμεων κατοχής. Λίγες μέρες αργότερα, όπως ήταν αναμενόμενο για τους κατοίκους, οι δυνάμεις του καθεστώτος κατοχής θεώρησαν συμμετόχους και υπεύθυνους τους Βοριζιανούς. Ανήμερα του Αγίου Φανουρίου, 27 Αυγούστου 1943, που οι κάτοικοι είχαν βρεθεί στη εκκλησία, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής προέβησαν σε αντίποινα κατά των αμάχων. Κύκλωσαν το χωριό, και συγκέντρωσαν τους κατοίκους στον περίβολο της εκκλησίας. Ξεχώρισαν και παρέταξαν τους άνδρες που βρέθηκαν στο χωριό στη σειρά, και διαλέγουν τρεις τους οποίους και εκτελούν. Την επόμενη εκτελούν επίσης μία γυναίκα και έναν ακόμη άνδρα.¹⁰⁹⁰

Οι εντολές που είχαν οι στρατιώτες ήταν να απομακρύνουν τους κατοίκους από το χωριό, για να ακολουθήσει η ισοπέδωση δια βομβαρδισμού από αέρος. Επτά (7) αεροσκάφη στούκας συμμετείχαν στον εν λόγω βομβαρδισμό, αποτέλεσμα του οποίου ήταν και η ισοπέδωση του χωριού. Οι στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής στη συνέχεια οδήγησαν τον πληθυσμό του χωριού στη Νύβριτο, όπου και τους άφησαν ελεύθερους,

ναυάγιο του γερμανικού πλοίου «Δαναΐς». Τιμούμε σήμερα όλους εκείνους, που με την αντιστασιακή τους δράση, και την θυσία τους, εκπλήρωσαν το ύψιστο καθήκον τους προς την πατρίδα και την ελευθερία. Η μνήμη τους παραμένει πάντα ζωντανή, συνδεδεμένη με τις αξίες του Ανθρωπισμού, της Αξιοπρέπειας και της Ειρήνης». CRETA Live News. Τίμησαν εκείνους που αιχμαλωτίστηκαν στη Στοά Μακάσι, δημοσιεύτηκε στις 15 Ιουνίου 2020. Ιστότοπος CRETA Live News, ανακτήθηκε από : <https://www.cretalive.gr/kriti/timisan-ekeinoys-poy-aihmilotistikan-sti-stoa-makasi>, στις 27 Ιουνίου 2020.

¹⁰⁹⁰ Μουσείο Εθνικής Αντίστασης – Ηλιούπολη. (2020). *Βορίζια Ηρακλείου Κρήτης : Η ιστορία ενός ολοκαυτώματος*. Δημοσιεύτηκε στις 17 Ιανουαρίου 2020. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε από <https://www.ilioupoligiaolous.gr/article.php?id=29947>, στις 2 Ιουλίου 2020. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύονται, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής, συγκέντρωσαν τους κατοίκους στην εκκλησία του χωριού και με υπόδειξη δοσίλογων που είχαν φέρει μαζί τους εκτέλεσαν τους: Βασίλειο Ζαχαριουδάκη, Ευστάθιο Καμπουράκη (Χαλκιαδοστάθης), Γεώργιο Καργάκη (Καργογιώργης) και την επομένη, την Ελένη Ανδρουλάκη και τον Χρόνη Μακρυδάκη (Ζαφεροχρόνης). Στους υπόλοιπους κατοίκους έδωσαν μισή ώρα διορία πάρουν ότι προλάβουν από τα σπίτια τους. Στη συνέχεια οι δυνάμεις κατοχής, χρησιμοποιώντας τους στρατιώτες τους, έβαλαν φωτιά στις οικίες του χωριού, ενώ ταυτόχρονα χρησιμοποιήθηκαν και αεροπορικές δυνάμεις και το χωριό βομβαρδίστηκε και από αέρος με 21 εμπρηστικές βόμβες. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν η ολοκληρωτική καταστροφή των Βοριζίων. Επίσης και Αναγνωστάκη Γ. (2015). Κρήτη – Η Μάχη στο Τραχήλι (15/8) και η ισοπέδωση του χωριού Βορίζια από τους Γερμανούς ως αντίποινα. Ιστότοπος *Ελληνοϊστορείν*. Δημοσιεύτηκε στις 26 Αυγούστου 2015. Ανακτήθηκε από <https://ellinoistorin.gr/?p=28219>, στις 2 Ιουλίου 2020.

χωρίς όμως υπάρχοντα. Καταφύγιο και φιλοξενία για τους κατοίκους των Βοριζίων, έδωσαν οι κάτοικοι των χωριών που γειτνιάζαν με τη Νύβριτο.¹⁰⁹¹

Η παραπάνω περιληπτική περιγραφή της καταστροφής, η οποία θα επιβεβαιωθεί και από τις συνεντεύξεις που ακολουθούν, δίνει μόνο τους τίτλους του χρονικού της ισοπέδωσης των Βοριζίων. Αν κάποιος ακούσει, μέσα από την προφορική ιστορία των κατοίκων που έζησαν τα γεγονότα, το χρονικό της καταστροφής, αντιλαμβάνεται την πραγματική του διάσταση. Το γεγονός της καταστροφής αποκτά συναίσθημα, δίνει το πρίσμα εκείνο που θα μας επιτρέψει να ενσκήψουμε στο αφήγημα που ακούμε και να κατανοήσουμε το πραγματικό του μέγεθος, την πραγματική παράμετρο της κατοχής και το πώς αυτή κατέστη βίωμα για τους κατοίκους των Βοριζίων.

10.2.1 Η Περιγραφή της Καταστροφής

Στο οδοιπορικό μας, συναντήσαμε τον Φ. Ιωάννη, ο οποίος μας περιγράφει το σκηνικό εκκένωσης του χωριού αρχικά και της καταστροφής του στη συνέχεια από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής, όπως το έζησε, σε μικρή παιδική ηλικία τότε, περίπου 10 ετών. Μας περιγράφει χαρακτηριστικά:

Ιωάννης Φ. : Και 27 του Αυγούστου πάλι την ίδια βραδιά, αυτοί περιμένανε πάντα να είναι εορτή, κάποια από τις εορτές, ήτανε όλοι οι χωριανοί στα χωριά. Τρέχαν οι άνθρωποι όλοι, τ' αμολάει η άλλη τυλιχτή [AB - κυκλωτική κίνηση των δυνάμεων κατοχής με σκοπό να συλλάβουν τους κατοίκους] στο χωριό αλλά ελείπαν όμως οι άντρες. Λείπαν τότες, την είχαν ανεμιστεί, ήταν μόνο γυναικόπαιδα, γέροι, μικροί, γυναίκες, γρες,¹⁰⁹² τέλος πάντων. Και μας λένε πάρτε τις γυναίκες και πάτε στην εκκλησία. Και λέει, ήταν ένας γκεσταπίτης, αυτός ήταν στην Αθήνα, τον λέγανε Νικολή, ήταν η μάνα του Γερμανίδα, κι ο πατέρας του ήταν Έλληνας.

Σε σχετική μου ερώτηση απευθυνόμενη προς τον συνομιλητή μας αναφορικά με την ταυτότητα του προσώπου του 'Νικολή', μας διευκρίνισε πως επρόκειτο για τον

¹⁰⁹¹ Παπάζογλου Ε. (2012) Η μάχη στο Τραχήλι στις 15 Αυγούστου 1943. Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ, φύλλο της 24 Αυγούστου 2012. Ιστότοπος: <https://archive.patris.gr/articles/228008>, ανακτήθηκε στις 2 Ιουλίου 2020.

¹⁰⁹² Στην κρητική διάλεκτο η λέξη 'γριά' λέγεται ως 'γρα'. Ομοίως, στον πληθυντικό αριθμό 'οι γριές' γίνονται 'γρες'.

γνωστό στους Κρητικούς εκείνης της εποχής, τον Μαγιάση Νικόλαο, ο οποίος δικάστηκε στο Ηράκλειο το 1947, η δίκη όμως δεν τελείωσε καθώς ως κατηγορούμενος δολοφονήθηκε μέσα στην αίθουσα του δικαστηρίου, από έναν μάρτυρα κατηγορίας, τον Γεώργιο Βρέντζο, ή Τηγανίτη.¹⁰⁹³ Ο συνομιλητής μας στη συνέχεια της αφήγησής του ολοκληρώνει τη σκέψη του σχετικά με τον δοσίλογο Μαγιάση Νικόλαο, και μας αναφέρει τα ακόλουθα:

Ιωάννης Φ. : Ο Μαγιάσης, αυτός ήταν με τους Γερμανούς. Ό,τι ήθελε έκανε. Οποιοις εσκότωνε, τα πάντα έκανε αυτός. Και τους έλεγε [. . .] χαμούρες, που είναι βρε οι άντρες σας; Την άλλη φορά ήταν εκεί, εδώ, εκείδά, που είναι; πήγαν με τους αντάρτες; είχαμε διαταγή να σας κάψουμε μέσα στα σπίτια αλλά τώρα ήρθε άλλη διαταγή να μην σας κάψουμε, να σας πάρουμε και να δούμε τι θα σας αποκάνουμε. Και βγάνει φαίνεται λόγο. Τους επαίρναν τα χρυσαφικά όταν τα ήβρουνε, στην εκκλησία οι γυναίκες και τους λέει σε μια ώρα ό,τι θέλει ο κάθε ένας να πάρει και γρήγορα πίσω ν' αλλάξετε εδώ σε μια ώρα. Να πάρεις τί; Να 'χεις κοπέλι μικρό, η μάνα μου είχε γεννημένο μωρό πέντε-έξι μηνών, δυο κοπέλια, μια κοπελιά πιο μικρή από μένα, η άλλη ήταν μεγάλη [...]. Τί να προλάβει; Τίποτα. Ήρθε η μάνα μου στο σπίτι και δεν επήρε, σε μια βούργια έβαλε ένα τυρί και ένα ψωμί. Σηκώνει το κοπέλι, τί να πάρει; Ψωμί θε να γυρεύει, απελπισία. Έκλαιγε όταν κατέβαινε. Εκεί κάτω-κάτω κάνει ο δρόμος της, τυχαίνει ο Γερμανός. Αυτός την λυπήθηκε που έκλαιγε και πέρασε λέει η μάνα μου από κάτω, της κάνει Μαντάμ, μαντάμ, η μάνα μου τον ζανοίγει, και της λέει, κουβέρτες να πάρεις πολλές-πολλές όσες μπορείς. Και να 'σαι, με την κουβέντα του Γερμανού, να 'χε πάει στο σπίτι, το σπίτι από πάνω του πατέρα μου εκείνο από πάνω, να και γεμίζει ένα σακί ρούχα και που θα τα πάω, που θα τα πάω, δεν τα πήρε. Δεν είχε πού να τα πάρει, τ' άφησε πάλι, μαντρόνουν και πάνε απέναντι. Εδώ πέρα, μετά δίνουν φωτιά στα σπίτια οι Γερμανοί, [...] και φτάνουν και εφτά αεροπλάνα και βομβαρδίζουνε. Εφτά αεροπλάνα ρίζαν 21 βόμβες. Κάνουν το χωριό, άστα, δεν απόμεινε πέτρα πάνω σ' άλλη. Μετά λαλούσαν [AB - οδηγήθηκαν, κατευθύνθηκαν] ύστερα από επαέ τέτοια ώρα πιο μπροστά, γυναίκες, κοπέλια, γέρους, κατεβήκαν στον Αϊ Φανούρη και περάσανε τον Ζαρό νύχτα.

Στη συνέχεια ρωτήσαμε τον συνομιλητή μας σχετικά με τα αίτια της καταστροφής των Βοριζίων, καθώς και αν γνώριζε για τη δράση των αντάρτικων ομάδων της περιοχής την περίοδο εκείνη. Η απάντησή του ήταν καταφατική και

¹⁰⁹³ Δακανάλης Εμμ., 'Το τέλος του προδότη Μαγιάση', ΨΗΛΟΡΕΙΤΗΣ, στις 13/10/2018. Ιστότοπος : https://mires46.blogspot.com/2018/10/blog-post_13.html, ανακτήθηκε στις 30-01-2021.

αποδίδει τα αίτια της καταστροφής του χωριού, σε αυτήν ακριβώς τη δράση. Συγκεκριμένα, η αφήγησή του συνεχίστηκε ως εξής :

Ιωάννης Φ. : Ναι, είχαμε τους αντάρτες στα όρη, και αυτοί κατέχανε τα πάντα. Και ποιοι το διατάζανε, τα κατέχανε. Γι' αυτό τον σκοπό 'κάψαν το χωριό μας. Γιατί ίντα να το κάψουνε. Είχαμε τους αντάρτες, τροφοδοτούσαμε. 'Κάψαν το χωριό ύστερα. [. . .] Και αυτό, για δεν σκοτώσανε εμάς πολλούς, μόνο που καταστρέψανε το χωριό μας, το κάψανε και ήρθαν εφτά αεροπλάνα και βομβαρδίσανε, τα κάνανε στάχτη. Βάλανε φωτιά, δεν πήρανε βέβαια οι άνθρωποι τίποτα. Τους δώσανε μία ώρα προθεσμία. Μία ώρα εσύ τί να πάρεις από το σπίτι σου και να έχεις, χωρίς να λείπει ο άντρας σου, μικρά κοπέλια, να πάρεις ίντα. Μείναμε χωρίς τίποτα. Η μάνα μου πήρε ένα τυρί, έβαλε σε μια βούργια και ένα ψωμί. Είχαμε πρόβατα, και τότε εμείς ήμασταν στα πρόβατα και δεν μετείχαμε εμείς επαέ. Η μάνα μου είχε τρία κοπέλια και ήταν και μόνη. Το κοπέλι να σηκώσει στην αγκαλιά, να πάρει τί; Τίποτα, ένα τυρί και ένα ψωμί.

10.2.2 Η Ομηρία. Μια παιδική εμπειρία της κατοχής

Στο σημείο αυτό ζητήσαμε από τον Ιωάννη Φ. να μας διηγηθεί, αν μπορούσε, και αν θυμότανε, άλλες προσωπικές του εμπειρίες από την κατοχή, ανεξάρτητα από το γεγονός της καταστροφής των Βοριζίων. Η αναγκαστική εργασία στο αεροδρόμιο του Τυμπακίου, και η αποφυγή της από τους Βοριζιανούς, ήταν το αίτιο της περιπέτειας του συνομιλητή μας, όπως ο ίδιος θέλησε να μας την περιγράψει:

Ιωάννης Φ. : Μια δόση μας επήρανε 50 κοπέλια. Γιατί οι χωριανοί μας δεν τρέχανε στο Τυμπάκι στο αεροδρόμιο για τα έργα. Για να πιάσουν ανθρώπους να πάνε να δουλέψουν. Ήρθαν λοιπόν, μια δόση και πιάσανε 50 κοπέλια και εγώ μέσα. [...]. Λοιπόν και μας επήρανε από δώ. Μετά μας βγάλανε το βραδάκι να μας πάνε στις Καμάρες. Ήτονε τρεις Γερμανοί, τον έναν λέγανε Στούμπερι, τον άλλο Μάριο, τον άλλο Κούμαρι. Με τα άλογα βέβαια, γιατί δρόμος δεν υπήρχε. Αυτό ήταν το σταμπό [AB - ως σταμπό, οι Κρητικοί εκείνης της εποχής ονόμαζαν το απόσπασμα που ερχόταν να συλλάβει τους κατοίκους και να τους οδηγήσει στην καταναγκαστική εργασία]. Και την ώρα που

έμπαιναν τους είδαν, και φώναζε ένας από το πάνω χωριό 'το σταμπό' Και κρύβονταν ο κόσμος. Μετά αυτοί κατεβαίνανε στο χωριό και δεν είχαν βρει άνθρωπο. Μπαίνανε στα σπίτια, σπάγανε ό,τι θέλανε, ψάχνανε να βρουνε οτιδήποτε. Σπούσανε πιθάρια κι εκεί από κάτω, του Κώστα, ενός μάρμπα μου, κάθονταν από την κάτω μεριά, του σπάσανε ένα πιθάρι που ήταν γεμάτο λάδι, τότε ήταν πήλινα, δεν υπήρχαν πλαστικά. Πιθάρια, τσουκάλια, σταμνιά, κουρούπες, ό,τι βρήκανε κάνανε ζημιά, και παίρνανε ό,τι τους άρεσε και φεύγανε. Εφόσον δεν βρίσκανε κανέναν. Ήταν δηλαδή τόσο μανιασμένοι, τόσο μανία μας είχανε.

Τέλος πάντων, [παύση]. πιάσανε εμένα και με στείλανε πάνω να γεμίσω ένα σταμνάκι νερό από τη βρύση και πήγα και το γέμισα. Είχαμε μία βρύση τότε. Ύστερα με ξαναπαίρνουν πάλι και ξαναπάω δεύτερη φορά, και με πιάνει ο Γερμανός.

Τέλος πάντων, 50 κοπέλια, να μην λέμε και πολλά, όταν μας είχαν εδώ πέρα που έχει το νεκροταφείο πάνω στο δασάκι, οι αντάρτες είχαν από πάνω πιάσει ένα σπίτι. Από 'κει μας είδαν. Βαλαν το κιάλι και λέει ο Κώστας ο πατέρας μου, στον Πετρακογιώργη¹⁰⁹⁴:

‘Σύντεκνε, να πεταχτούμε να σκοτώσουμε τους Γερμανούς να πάρουμε τα κοπέλια πίσω’. Λέει ο Πετρακογιώργης: ‘Όχι. Αν πάμε και σκοτώσουμε τους Γερμανούς, θα κάψουν το χωριό και θα σκοτώσουν όσους βρουν, δεν θα αφήσουν άνθρωπο. Τα κοπέλια γιάντα να τα πάνε στις Καμάρες, τί να τα κάμουν; Θα τα μολάρουν’.

Μας πήγαν λοιπόν στο σταθμό στις Καμάρες και μας βάλανε μέσα, χειμώνας καιρός, τέτοιος καιρός Γενάρης μήνας, να βρέχει, ξυπόλητα, πεινασμένα στη μέση στο σταθμό οι χωροφυλάκοι και εμείς τα κοπέλια όλα γύρω γύρω, και στη μέση μια φωτιά. Και ξημέρωσε. Πρωί πρωί ήρθαν και κάνανε κι άλλη επιδρομή και πιάσανε 15 γυναίκες και τις φέρανε στις Καμάρες και αμολάρανε εμάς τα κοπέλια και πήραν τις γυναίκες και τις πήγαν και δουλεύανε ύστερα στο Τυμπάκι.

Οι πράξεις αντίστασης των Βοριζιανών, δεν ήταν μόνον ο ένοπλος αντάρτικος αγώνας. Ήταν ενσωματωμένες σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητάς τους. Έτσι, ακόμα και στα καταναγκαστικά έργα, οι Βοριζιανοί, και όχι μόνο, αλλά και άλλοι Κρητικοί, όπως και οι λοιποί Έλληνες στις ηπειρωτικές Ελλάδας, εξέφραζαν την

¹⁰⁹⁴ Ο Πετρακογιώργης ήταν ένας από τους πιο φημισμένους αρχηγούς των αντιστασιακών ομάδων στην Κρήτη.

αντίστασή τους με την απουσία τους και με την αποχή τους από τα έργα αυτά. Ήταν μια γενική πρακτική και έκφραση αντίστασης, που εφαρμόστηκε και παρατηρήθηκε να συμβαίνει στο σύνολο της κατοχικής Ελλάδας.

10.2.3 Η Μάχη στο Τραχήλι

Όμως, η μάχη στο Τραχήλι, για τους Βοριζιανούς είναι ένα ορόσημο αντίστασης του χωριού, και άλλωστε αποτέλεσε την αιτία για την οποία οι δυνάμεις κατοχής κατέστρεψαν τα Βορίζια. Βέβαια σημειώνουμε ότι στα Βορίζια δεν εκτελέστηκε μαζικά ο ανδρικός πληθυσμός ως αντίποινα, αλλά το τίμημα ήταν αν καταστραφεί το χωριό. Στο σημείο αυτό, ρωτήσαμε τον Ιωάννη Φ. και του ζητήσαμε να μας πει τί θυμάται από τη μάχη στο Τραχήλι, πώς δηλαδή έχει μείνει στη μνήμη του. Μας διηγείται τα ακόλουθα:

Ιωάννης Φ. : Άκου να δεις, ήταν 20 άτομα τότε αντάρτες, 22. Εκεί ήταν πολλοί βέβαια, αλλά λείπανε, άλλοι σε υπηρεσίες, άλλοι σε διάφορους τόπους, άλλοι παίρνανε άδεια στα σπίτια τους, δεν ήταν όλοι οι χωριανοί μας. Και η δουλειά προδόθηκε. Ήταν από πάνω, σε ένα μέρος που ήταν αντάρτες και τους πρόδωσαν. Τους κυκλώνουν, βγήκαν 3.000 Γερμανοί. Από τις Καμάρες, από τη Νίδα, κύκλωσαν όλο τον τόπο. Στο Τραχήλι ήταν 400 Γερμανοί, είχαν πιάσει τον τόπο εκεί. Το πρωί, οι αντάρτες, που είδαν τους Γερμανούς από πάνω από την κορυφογραμμή, κάμανε συμβούλιο. Λέει ο Πετρακογιώργης να κάτσουμε σε αυτό το μέρος το ίδιο. Και ήταν πραγματικώς κατάλληλο για να κάτσουνε. Στους 22 ήταν και ο Πετρακογιώργης μέσα. Βεβαίως. Είναι ο τόπος από που ήταν και ήταν έτσι, ψηλός. Από εκεί το χωριό ήταν κυκλωμένο, κι από επαέ. Μόνο από επαέ μπορούσαν να βγουν. Δηλαδή ήταν να μπορούν να αμυνθούν γύρω γύρω, όπου είχε πέρασμα. Να σκοτώσουν 500 Γερμανούς; Γιατί δεν μπορούσαν να τους κυκλώσουν πουθενά αλλού. [. . .]. Λένε οι χωριανοί μας όλοι, θα φύγουμε, γιατί μας είχαν εμάς μαζωμένους στην εκκλησία, όλο το χωριό. Και άλλοι 200 Γερμανοί με τα πολυβόλα, όλο το χωριό κυκλωμένο και σου λέει τους χωριανούς τους έχουν μαζωμένους οι Γερμανοί.

Αν δώσουμε εδώ μάχη, θα σκοτώσουν τους χωριανούς. Να φύγουμε αν μπορούσαμε να μην δώσουμε καθόλου μάχη. Λένε για τον μπάρμπα, της Μαρίας ο

πατέρας, λέει να μπούμε προς του Ρούβα, να πάρουμε κάτω να περάσουμε το Τραχήλι, δεν περιμέναν πως ήταν στο Τραχήλι οι Γερμανοί.

‘Από το Τραχήλι να περάσουμε, να μπούμε στου Ρούβα’ ήταν η απόφαση. Προχώρησαν αυτοί κάτω. Τους είδε ένας βοσκός. Εκεί παραγγέλνανε τότε κωδικά. Σου λέει ειδοποιούσαν ότι οι ‘τράγοι’ είναι στον τάδε τόπο. Για να μην περάσουν από εκεί που ήταν οι Γερμανοί. Τους φωνάζει λοιπόν ένας βοσκός ‘οι τράγοι’¹⁰⁹⁵ στο Τραχήλι, μόνο αλλάζτε το για πίσω’. Αλλά λέει ο Πετρακογιώργης τότε ‘πρέπει να περάσουμε’, γιατί δεν είχαν διέξοδο. [. . .]

Λοιπόν, είναι μία βρύση [παύση]. Πήγανε ήπιανε νερό, πλύθηκαν και τους λέει ο Πετρακογιώργης, παιδιά εδώ μέσα, δεν γλιτώνει ένας μας. Πήραν απόφαση και λέει ο ένας τον άλλο. Τα πυρομαχικά μας είναι λίγα. Την κάθε σφαίρα που θα παίζετε, θα σκοτώνετε κι έναν Γερμανό. Το λοιπόν, προχωρήσανε, μπήκε λέει και στο ημερολόγιο. Έχει και το ημερολόγιο ο Πετρακογιώργης, τα έχει γραμμένα. Τρέχει λέει μπρος ο Διονύσης ο Ψαρογιώργης, του Κώστα ο πατέρας και ο Μανουσομανώλης κι άλλοι.

Είναι ένα μονοπάτι στενό, ανηφόρα, από πάνω οι Γερμανοί τους είδαν βέβαια, αν θέλανε τους σκοτώνανε. Αλλά αυτοί σου λέει εδώ θα παραδοθούν. Κάνει ένα λάκκο, κυκλωμένο γύρω γύρω οι Γερμανοί, εδώ θα μπου να παραδοθούν, σκέφτονται, θέλανε να τους πιάσουνε ζωντανούς.

Ο λάκκος είναι απόσταση 150 μέτρα μάκρος και 100 πλάτος. Την ώρα που όλοι βγαίνανε από εδώ, βγαίνει ένας Γερμανός αξιωματικός στα 100 μέτρα και τους λέει παραδοθείτε, γιατί είστε κυκλωμένοι με 3.000 Γερμανούς και δεν γλιτώνει ένας σας. Αρχίζουν οι ριπές.

Παίρνει μια τον Μπαλάσκα, συγχωριανό μας και τον σκοτώνει. Μετά σαλτέρνουν στο λάκκο και μπαίνουν οι μισοί δεξιά και οι άλλοι αριστερά. Ρίχνανε τα πολυβόλα και χάλαγε ο ντουριάς. Την ώρα που μπήκανε στον λάκκο μέσα, σκοτώσανε από την Κρύα Βρύση, έναν Σαρτζετάκη, 18 χρόνων.

Πιάσανε οι αντάρτες στην άκρη, σαν το ρίζωμα, δεν ξέρετε τι θα πει ρίζωμα, όπως είναι έτσι ο τοίχος, πιάσανε τον μπάρμπα μου και άλλους ακόμη. Πολεμούσαν αυτοί, σκοτώνονται οι Γερμανοί σαν τα σκυλιά, όπως μου είχαν πει άλλοι.

¹⁰⁹⁵ Τράγοι : Η συνθηματική λέξη που χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί για να αναφερθούν στα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, ώστε να μη γίνονται αντιληπτοί από αυτά.

Ο Ψαρογιώργης, [παύση], του Κώστα ο πατέρας. Του λέει ένας, τον λένε Χατζάκη Μανώλη, πέσε σύντεκνε κάτω, του λέει, γιατί θα σε σκοτώσουν. Λέει οι σφαίρες δεν σκοτώνουν, ο Θεός σκοτώνει, και παίρνει μία ταινία [AB - εννοεί μια ριπή από σύνολο σφαιρών], το κοντάκι του έχει τρεις σφαίρες. Εκεί τερματίσαν οι σφαίρες.

Τελικά, καταφέρνουν και βρίσκουν τον στόχο και σκοτώνουν τον πολυβολητή. Και σκοτώσανε και 35 Γερμανούς και ήταν θαρρώ 60-70 τραυματίες. Σκοτώθηκαν δικοί μας έξι άτομα. Ένας ακόμα σκοτώθηκε, πήγε προς τα κάτω ξέφυγε, αλλά τον είδαν οι Γερμανοί και του φωνάζανε, αυτός δεν στάθηκε και τον πυροβόλησαν.

Πολεμούσαν αυτοί συνέχεια. Και λέει ένας του Ψαρογιώργη, κάτσε κάτω να σε δέσω. Έπεσε αυτός κάτω και του δέσανε τη χέρα. Πάει να σηκωθεί ο Ψαρογιώργης και του πέφτει η βούργια¹⁰⁹⁶, είχε μία ταινία του πολυβόλου ολόκληρη στην βούργια του. Δηλαδή εάν ήταν ορθός θα τον είχε κόψει από τη μέση. Και ο μόνος άνθρωπος που δεν έπαθε τίποτα ήταν αυτός [...] και οι τελευταίοι που ξεφύγανε. Απομείνανε αυτοί οι τρεις. Ο Ψαρογιώργης, ο Πετρακογιώργης και ο Σκουρομανώλης. Όπως μπορούσε ο καθένας έφευγε, όπου θα μπορούσε να βρει ευκαιρία να φύγει.

Από τις 10 η ώρα το πρωί, μέχρι τις 5 η ώρα το βράδυ, δεν ήταν πέντε λεπτά ή μια ώρα. Λογάριασε πόσες ώρες πολεμούσαν, 20 άτομα, τόσους Γερμανούς. Βγαίνανε από τη Βρύση επάνω οι Γερμανοί. Παίζανε από πάνω τότε δύο φωτοβολίδες κόκκινες.

Η κόκκινη φωτοβολίδα δείχνει πού πάει ο εχθρός. Και όλος ο στρατός ύστερα προχώραγε προς την θέση αυτή. Τελευταία απομείνανε οι τρεις τους. Οι άλλοι είχαν ξεφύγει και γυρίσανε δυτικά. [. . .].

Τότε λέει ο Πετρακογιώργης ' παιδιά, βγάλτε όσες σφαίρες έχετε χάμω'. Πέφτουν αυτοί χάμω, και λέει 'την τελευταία σφαίρα θα την κρατήσουμε για δικού μας, να μην πιαστούμε ζωντανοί αν τυχόν. Ή να γκρεμιστούμε να πάμε κάτω', αν κάνανε έφοδο οι Γερμανοί, ξέρω εγώ, αφού σου λέω, 35 Γερμανοί σκοτωθήκανε και πόσοι ήταν τραυματίες.

[. . .] Το βράδυ να λένε να φύγουν, ήταν και εξαντλημένοι από την δίψα χωρίς νερό, 15 του Αυγούστου, ξέρεις στο λιόπυρο χωρίς νερό, τι ζόρι είναι. Βράδιασε κατά πως φαίνεται και βγήκαν να πάνε στη βρύση. Και λένε και αν έχουν ενέδρα, πράμα, σκοπούς

¹⁰⁹⁶ Βούργια είναι η τσάντα, ο σάκκος του βοσκού. Συνήθως είναι υφαντή στον αργαλειό.

και επιβλέπουν το νερό; Λέει ο Σκουρομανώλης από τον Ζαρρό, 'κάτσετε επαέ και εγώ θα πάω. Εγώ είμαι απάντρευτος, εσείς έχετε οικογένεια. Να σκοτώσουν εμένα, εγώ είμαι απάντρευτος'. Ήταν ο Πετρακογιώργης με πέντε κοπέλια, και ο Ψαρογιώργης του Κώστα ο πατέρας, επτά. Επτά κοπέλια. Σου λέει καλύτερα να απομείνετε εσείς, παρά εγώ που είμαι απάντρευτος. Πήγε αυτός σιγά σιγά, είδε, δεν ήταν κανείς.

Και πάνε και πίνουν νερό και φύγανε ύστερα. [παύση]. Ύστερα και ξαναμονιάσανε [AB - δηλαδή η ομάδα του Πετρακογιώργη ξαναενώθηκε] σιγά σιγά.

Η παραπάνω περιγραφή του Ιωάννη Φ., αποκαλύπτει το κουράγιο και τη δύναμη ψυχής των ανθρώπων που έκαναν αντίσταση. Επιπλέον, μας παρέχει μια εικόνα με τις πολλές άλλες αναρίθμητες πτυχές της ανθρώπινης ιδιοσυγκρασίας και των συναισθημάτων με τα οποία διακατέχονταν, όλοι όσοι έκαναν ένοπλη αντίσταση και αντιμετώπιζαν τους στρατιώτες των δυνάμεων κατοχής στο πεδίο της μάχης. Προτιμούσαν Να θυσιαστούν στη θέση όσων ήταν πατεράδες, όσοι δεν είχαν ακόμα δημιουργήσει οικογένεια, με σκοπό να προστατευθούν τα τέκνα τους και να μην χρειαστεί να ορφανέψουν.

10.2.4 Οι Άμαχοι στα Βορίζια. Το Τίμημα.

Στη συνέχεια, θα παραθέσουμε και την άλλη πτυχή, αυτών που είχαν μείνει πίσω δεν είχαν πάρει τα όπλα στην αντίσταση. Αναφερόμαστε στις γυναίκες, που υπέμειναν τις συνέπειες της κατοχής, υποστήριζαν την οικία τους και τα τέκνα τους, ενώ αντιστέκονταν σιωπηλά με το δικό τους τρόπο στο καθεστώς που οι κατοχικές δυνάμεις είχαν επιβάλει, με πρώτες συνέπειες για τις ίδιες, την απώλεια της ελευθερίας, της αξιοπρεπείας, και την εκμηδένιση της αξίας της ανθρώπινης ζωής. Στο οδοιπορικό μας στα Βορίζια συναντήσαμε και την κα Μαρία Φ., κόρη αντιστασιακού, που ο πατέρας της ήταν στα βουνά του Ψηλορείτη, αντιστεκόμενος και μαχόμενος τους στρατιώτες των κατοχικών δυνάμεων. Μας δίνει λοιπόν με την αφήγησή της αυτή την άλλη διάσταση των αμάχων, οι οποίοι είδαν την καταστροφή του χωριού τους, είδαν τις άδικες εκτελέσεις, είδαν τη δράση του δωσίλογου Μαγιάση και υπέφεραν τον διωγμό και την απώλεια της οικογενειακής τους στέγης, σε αντάλλαγμα της σιωπής τους και

της διατήρησης του μυστικού της αντίστασης, των κρησφύγετών της και του τρόπου δράσης των πολεμιστών της.

Μαρία Φ.: Ονομάζομαι Μαρία, Δ. Φ. Διονυσομαρία¹⁰⁹⁷ με βρίσκεις παντού. [...] Εγώ παιδί μου, εκάηκαν τα χαρτιά μου και με είχανε έτσι κουτουρού γραμμένη αλλά όταν θε να πάρω το μετάλλιο, να 'το εκεί, έχω πάρει μετάλλιο, από πέρα στη φωτογραφία είναι, ήρθανε τρεις νονοί μου και με βαφτίσανε στου Ρούβα. Και μπήκανε 30 σαντόλοι [κουμπάροι, σύντεκνοι - ΑΒ] και ορκιστήκανε όταν με βαφτίσανε, λέει του 1929, και με σέρνανε από το χεράκι, βέβαια. [...]. Με βαφτίσανε το 1929 και ήμουν μεγαλωπό και με σέρνανε, δύο τριών χρονών θε να ήμουνα. Περνώ σήμερα τα 90-92 χρονών. [...]. Στα Βορίζια μεγάλωσα, δεκαέξι χρονών ήμουνα και ήτανε και ο πατέρας μου κτηνοτρόφος, και όσοι Βρετανοί απομείνανε στον νομό Ηρακλείου, να σου πω γιατί τον είχαν προκηρύξει [...]. Όσοι Βρετανοί απομείνανε επά στον νομό Ηρακλείου, τους φυγάδεψε όλους από τα νότια παράλια και τον είχαν προκηρύξει για 50 εκατομμύρια, οι Γερμανοί, και βγήκε στο βουνό. [...]. Και βγήκε στο βουνό με τον Πετρακογιώργη. Αυτοί πρωτοορίσανε την ομάδα. Λοιπόν τον προκήρυξαν δεν πλησίαζε καθόλου προς το κοπάδι. Είχαμε 1000 πρόβατα, μόνο είχαμε τρεις βοσκούς και έναν αδερφό μου, ο πρώτος¹⁰⁹⁸. Το καλοκαίρι στην Γερογιαλιά στα Πλατιά Περάματα, τον χειμώνα, θα πω και το καλοκαίρι στου Ψηλορείτη τα οζά, δεν τα εσίμωνε καθόλου ο πατέρας.

Εγώ, με είχανε σουλατσαδόρο, και τους πήγαινα στην ομάδα στο χωριό από πάνω κάνανε, στην γειτονιά του χωριού μου εκεί εκάνανε την ομάδα εκεί ζούσανε και ήθελα να πάω πολλές φορές, εγώ παιδί μου έζησα μαζί τους, έφαγα, ήπια, έκανα σκοποβολή μαζί τους, πήρα ενέργεια, πήρα εφόδια από αυτούς τους ανθρώπους. Ηθικά και χριστιανικά που το πιστεύω αυτών των ανθρώπων ήταν μια πατρίδα, μια θρησκεία, μια σημαία, μια ιδέα, μια γυναίκα, [...]. Τους πήγαινα σου λέω δυο φορές την εβδομάδα, να φάνε να πιούνε, και αυτοί να σου δείξουνε να σου πούνε, εις υγείαν, καλή λευτεριά και αντρώπιαστοι να πεθάνουμε. Αυτή η φράση παρόλο δεν καταλάβαινα τότε καλά καλά τι εννοούσε, πέρασε τόσο έντονα στο παιδικό μου μυαλό που θα μου μείνει ως τον τάφο. Που είναι αυτή η γενιά; Που είναι αυτή η φουρνιά; Η σημερινή μας γενιά επηρεαζόμενη

¹⁰⁹⁷ Διονυσομαρία σημαίνει στην Κρήτη ότι πρόκειται για την Μαρία την κόρη του Διονυσίου. Για παράδειγμα, ο Νίκος που είναι γιός του Ιωάννη καλείται ως Γιαννονίκος, ο Κωστής που είναι γιός του Γιώργη καλείται Γιωργοκωστής, κλπ.

¹⁰⁹⁸ Στην Κρήτη, όταν αναφέρονται στον πρωτότοκο υιό της οικογένειας, χρησιμοποιούν τον όρο 'ο πρώτος'. Επίσης, όταν 'ο πρώτος' είναι και το πρώτο εγγόνι, που προέρχεται από τον πρωτότοκο γιό και φέρει το όνομα του παππού της οικογένειας, είναι και 'ο γνήσιος'.

από τα σημερινά φαινόμενα, την λέξη πατρίδα και θρησκεία και οικογένεια την έχουν σβήσει από τα βιβλία τους.

ΑΒ: Δεν μου λες κάτι άλλο θεία, θυμάσαι την μέρα που έγινε η κύκλωση στο χωριό και το κάψανε; Του Αυγούστου;

Μαρία Φ. : Θυμάμαι. Την ημέρα που το κάψανε ήρθαν πάλι ως τα σκυλιά και μας εξώσανε [...]. Ήρθανε όσο εξημέρωνε. Και μας εμαζώζανε και μας πάνε στην εκκλησία με τον Νίκο¹⁰⁹⁹ τον γκεσταπίτη, όταν τον είδα εκεί, δεν εφοβούμαι τους Γερμανούς όσο εφοβούμαι τον π..., έρχεται εκεί, αχ! Κι η μάνα μου! Και μας εξώνει αυτός και μας ελέει μήπως υπάρχουνε καμία οικογένεια των ανταρτών; Όχι. Ούτε του Φραγκιαδάκη του σκοτωμένου; Όχι, έχουνε φύγει για το Κάιρο. Δεν μας ομολογήσανε οι χωριανοί μας.

Εδώ, η Μαρία Φ. με ευγνωμοσύνη αναφέρεται στους συγχωριανούς της, οι οποίοι γνώριζαν πως ο πατέρας της ήταν στην αντίσταση και διέφευγε στο βουνό. Ήταν μέλος της ομάδας του Πετρακογιώργη. Οι συγχωριανοί της λοιπόν, αν και ο Μαγιάσης τους ρωτούσε επίμονα απ' ότι φαίνεται δεν ομολόγησαν τη σύνδεση της οικογένειάς της με την αντίσταση.

Μαρία Φ. : Περνούσαμε από μπροστά, και είχαν έναν. Περνούσαμε κι είχανε στον τοίχο έναν και φόραγε μια κουκούλα. Προδότης και κοίταζε. Η μάνα μου πέρασε με ξένη ταυτότητα.

Λοιπόν αυτός φωνάζει μετά: 'Βασίλειος Ζαχαριουδάκης', μοναχόπαιδο, ένας άλλος από τον κύκλο μέσα, κι ένας που ήταν αρραβωνιασμένος και φόραγε ένα άσπρο πουκάμισο. Τότες τα κορίτσια κεντούσαν με μπέτες τα πουκάμισα. 'Και εσύ ασπροφόρε έλα κάτω'. Το ξαθέρι,¹¹⁰⁰ ένας άντρας δυο μέτρα. Ελάτε εδώ, μετά κάνει λόγο και κάνει εκεί συζήτηση ότι συναντηθήκανε προ οχτώ μέρες οι στρατιώτες μας με τους αντάρτες στο Τραχήλι. Και κάνει τότες ένας 80 χρονών γέρος, να μιλήσει: 'Κύριε Νίκο...', 'σκάσε ρε θα σου παίξω ένα χαράκι και δεν θα απομείνει κόκκαλο', του απάντησε. 'Λέγετε. Εκεί στο Τραχήλι συναντηθήκανε οι στρατιώτες και τώρα θα χαθείτε σε μισή ώρα και εσείς και το

¹⁰⁹⁹ Πρόκειται για τον δοσίλογο, τον Νικόλαο Μαγιάση, ο οποίος αναφέρεται και στην συνέντευξη του Ιωάννη Φ. παραπάνω.

¹¹⁰⁰ Το ξαθέρι είναι ο άνδρας ο αρρενωπός, ο όμορφος, ο ψηλός, αυτός που είναι ο καλύτερος σε μια ομάδα ανδρών και ξεχωρίζει.

χωριό σας. Το λοιπόν θα πάτε να πάρετε από τα σπίτια σας ό,τι μπορείτε κινητά και ακίνητα’.

Και μετά από μια μικρή, αλλά χαρακτηριστική παύση του λόγου της, δίνοντας έμφαση στη συνειδητοποίηση των κατοίκων των Βοριζίων ότι θα έχαναν ‘τα υπάρχοντά τους’, ‘το βιός τους’, καθώς επίσης υπήρχε και η απειλή της απώλειας της ανθρώπινης ζωής, όπως συνέβη για συγκεκριμένες οικογένειες του χωριού, συνεχίζει και μας αφηγείται τα ακόλουθα:

Τί να πάρουμε; Μας πήρε μισή ώρα να πάμε, εμείς δεν πήγαμε καθόλου από το σπίτι, περνούμε κάτω-κάτω και θωρούμε το μοναχόπαιδο, δεν είχε ο πατέρας του άλλο. Και με είχε δει πολλές φορές όταν έτρεχα και του πήγαινα του κακομοίρη, που είχε τον πατέρα του, μωζηθρόπιτες που ‘κανε η μάνα μου. Πιο κάτω-κάτω θωρούμε τον Στάθη τον Καμπουράκη, τέλος πάντων σε μισή ώρα μαζευτήκαμε και μας πάνε απέναντι στο χωριό, τον Πόρο τον Αμπελιό και ίντα ‘κανε και βάλανε φωτιά σε ενούς-ενούς το σπίτι. Να εκτελέσουνε μετά, θεέ μου φύλαγε το μοναχόπαιδό σου, και να βλέπεις το σπίτι να βγαίνει στους εφτά ουραμούς. Εκείνη την στιγμή μπορεί να τα βάλεις όχι μονάχα με τους ανθρώπους που εθώρειες παρά και με τον ίδιο τον Θεό μπορείς να τα βάλεις. Θυμώνει μια και λέει, βλέπεις τι έκανε ο πατέρας σου με τους οπαδούς του; Τώρα θα τον πω μωρή στον Γερμανό πως τους κουβάλησες, τον είχε υποσχεθεί μωζηθρόπιτες του πατέρα του, εκείνου του Βασίλη που ήτανε μοναχόπαιδο. Να σας εκτελέσουνε επαέ. Έσερναν την Αφροδίτη κάτω στα Σκούρα, την ρωτήσανε ποιός έλειπε, πέντε-έξι χρονών, πέντε χρονών ήτανε, και μου λέει Μαριώ μου, μ’ αγκαλιάζει, θα μας σκοτώσουν και μας, και εμείς; άμε δεν το πε, και τρέχαν τα κατρουλιά με συγχωρείτε από τις ποδάρες του, το κοπέλι. Όχι παιδί μου, δεν θα σκοτώνουν εμάς. [. . .].

Αυτό ήτανε, λοιπόν, μας πάνε απέναντι σου λέω [...] και θωρούσαμε τα σπίτια ενούς-ενούς και έβγαινε στους εφτά ουραμούς το σπίτι του καθενούς το κάνανε στάχτη, ήρθα και εφτά αεροπλάνα και το βομβαρδίσανε, και μετά μας παίρναν από εκεί, συνοδεία με τους Γερμανούς βέβαια, μας πάνε στην Νύβριτο, στην πλατεία, και μας αφήνουνε και μας εξώνουνε περίμετρα οι χωριανοί μας, και ελέγαν: ‘Δεν σας σκοτώσαμε, δεν σας προδώκαμε για να μην γίνουμε προδότες’. Όλο το χωριό σου λέω. ‘Επαέ θα σας σκοτώσουμε’, σιμώνει αυτή η αρραβωνιασμένη σου λέω, που ‘χε τον αρραβωνιαστικό προ μισή ώρα σκοτωμένο και με θέτει μιαν απλωσιά και πλακώνω ένα αδερφάκι μου δύο-τριών μηνών που το σήκωνα στην πλάτη μου. Σιμώνει ένας σύντεκνος του πατέρα

μου και αρπά την μάνα μου από τον λαιμό να την πνίξει. Έτυχε μετά να έρθει από εκεί ένας φίλος του πατέρα μου να μας πάρει στο σπίτι του, αλλά θα ηθέλαν να μας σκοτώσουν εκεί οι χωριανοί μας, οι κακομοίρηδες. Και θα είχαν και δίκιο, αλλά ίντα φταίγαμε και εμείς, εμείς το θύμα, κάναμε εκεί, για οχτώ μέρες.

Η διήγηση της Μαρίας Φ., περιέχει την περιγραφή ενός έντονου συναισθήματος. Αυτό της απώλειας των αγαπημένων και μοναδικών προσώπων, που χάθηκαν, στο πλαίσιο της αντίδρασης και της αντίστασης των τοπικών κατοίκων, έναντι του καθεστώτος κατοχής. Η σύγκρουση η εσωτερική των συγχωριανών της αλλά και η δική της ήταν τεράστια. Να γίνουν καταδότες για να σωθούν και να σώσουν ότι πολυτιμότερο είχαν, τη ζωή των αγαπημένων τους; Ή να υπομένουν, να αποδεχθούν την ποινή της σιωπής, και να απωλέσουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα για πάντα. Δίλημμα βεβαίως υπήρξε και για τους λοιπούς συγχωριανούς που αναγκάστηκαν να αφήσουν τις εστίες τους και που είδαν το χωριό τους να καταστρέφεται. Τελικά, όλοι επέλεξαν να σωπάσουν, να μην καταδώσουν τους αντάρτες και να πληρώσουν το τίμημα αυτής της μη συμμόρφωσης, με τα αντίποινα που τους επιβλήθηκαν.

10.3 Το Ολοκαύτωμα της Βιάννου - Σεπτέμβριος 1943

Το ολοκαύτωμα της Βιάννου εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια των συμμάχων να απασχολήσουν τις δυνάμεις του άξονα την περίοδο εκείνη σε όσο το δυνατόν περισσότερα μέτωπα, καθόσον είχε ήδη ξεκινήσει η επίθεσή τους, αρχικά στη Σικελία και στη συνέχεια στο Ιταλικό χερσαίο έδαφος. Σε αυτό το πλαίσιο καταρτίστηκε από το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής και εφαρμόστηκε ένα σχέδιο παραπλάνησης, σύμφωνα με το οποίο οι δυνάμεις του άξονα έπρεπε να πιστέψουν ότι η κύρια προσπάθεια ενεργείας των συμμάχων για την ανακατάληψη των εδαφών της Ευρώπης θα γινόταν και στα Βαλκάνια και ειδικότερα στην Ελλάδα (Κρήτη και Πελοπόννησος).

Αυτό που έζησαν όμως οι κάτοικοι της Βιάννου λίγο έχει να κάνει με το μεγάλο σχέδιο αντεπίθεσης των συμμάχων. Μέσα στο γενικότερο περιβάλλον, η αντιστασιακή δράση των δυνάμεων του Μπαντουβά,¹¹⁰¹ που αποτέλεσε το αίτιο της καταστροφής της Βιάννου μοιάζει ασύνδετη για τους κατοίκους της, όπως επίσης με το πώς και το γιατί των εκτελέσεων, σε σχέση με την μεγάλη εικόνα του θεάτρου επιχειρήσεων στη Μεσόγειο εκείνη την εποχή. Στη συνείδηση των κατοίκων της τα αντίποινα έγιναν επειδή δόθηκε η μάχη στη Σύμη λίγες μέρες νωρίτερα μεταξύ των αντάρτικων ομάδων του Μπατουβά και των δυνάμεων κατοχής. Συγκεκριμένα, την Τρίτη 14 Σεπτεμβρίου 1943, οι δυνάμεις κατοχής ξεκίνησαν τα αντίποινα πυρπολώντας τον Πεύκο και τη Σύμη. Ταυτόχρονα προέβησαν σε μαζικές εκτελέσεις, στα χωριά Κεφαλοβρύσι, Κάτω Σύμη, Αμιράς, Πεύκος, Βαχός, Άγιος Βασίλειος, Άνω Βιάννος, Συκολόγος, Κρεββατάς, Καλάμι, και Λουτράκι της Επαρχίας Βιάννου και Μύρτος, Γδόχια, Ρίζα, Μουρνιές, Μύθοι, Μάλλες, Χριστός και Πρασάς - Μεταξοχώρι της Επαρχίας Ιεράπετρας.

Στην έκθεση της Επιτροπής Καζαντζάκη περιγράφονται λεπτομερώς τα γεγονότα του ολοκαυτώματος στις περιοχές της Βιάννου και της Ιεράπετρας και τα αντίποινα που διεξήχθησαν από τα κατοχικά στρατεύματα από τις 14 έως τις 16 Σεπτεμβρίου του 1943. Πιο συγκεκριμένα, ο τότε διοικητής Φρουρίου Κρήτης, Γερμανός Στρατηγός Μίλερ, σε διαταγή του προς τις στρατιωτικές δυνάμεις που εστάλησαν στη Βιάννο, δίνει την ακόλουθη εντολή:

¹¹⁰¹ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 43. Επίσης και Beevor A. (1991), ό.π., σελ. 410, 414 & 416. Επίσης και Παϊζής Ι., ό.π. σελ. 399.

«Καταστρέψατε την επαρχία Βιάννου, εκτελέσατε πάραυτα, χωρίς διαδικασία, τους άρρενες που είναι πάνω από 16 ετών και όλους όσους συλλαμβάνονται στην ύπαιθρο ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας».¹¹⁰²

Η Μπέλλου, η οποία χρησιμοποιεί ως κύρια πηγή της την έκθεση Καζαντζάκη, θέλοντας να δείξει το μέγεθος του ολοκαυτώματος, μας παραθέτει ένα μικρό σχόλιο σχετικά με την Βιάννο, ως εξής : «Στις 14/9, ημέρα της Ανυψώσεως του Τίμιου Σταυρού έλαβε χώρα η φοβερότερη καταστροφή στην Κρήτη. Οι Γερμανοί εισέβαλλαν στα χωριά Βιάννος, Αμυράς, Βαχός, Κεφαλοβρύσι, Κρεββατάς, Αγ. Βασίλειος, Πεύκος, Κάτω Σύμη, Γδόχια, Μύρτος, Μουρνιές, Ρίζα, Μάλλες και δολοφονούσαν όσους έβλεπαν στον δρόμο τους, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, και αφού συγκέντρωσαν τον ανδρικό πληθυσμό των χωριών, τους εκτέλεσαν ομαδικά».¹¹⁰³

Το χρονικό λίγο προ της καταστροφής έχει ως εξής: Στην περιοχή της Βιάννου αρχές φθινοπώρου 1943 (μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, οπότε η περιοχή περιήλθε σε πλήρη έλεγχο των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής) εγκαταστάθηκαν τρεις λόχοι των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής. Παράλληλα, την περίοδο εκείνη είχε αρχίσει να γίνεται αντιληπτή στις δυνάμεις κατοχής μια πιο έντονη δραστηριότητα των ανταρτικών δυνάμεων. Το αποκορύφωμα της δράσης των ομάδων αυτών ήταν όταν με επικεφαλής τον Εμμ. Μπαντουβά, οι ομάδες των ανταρτών εφόρευσαν στο χωριό Σύμη της Βιάννου δύο Γερμανούς στρατιώτες.¹¹⁰⁴ Άμεσα, οι

¹¹⁰² Μπράτσος, Ν. (2017). Αρχείο ΕΡΤ. Βιάννος: Τόπος Μαρτυρίου με 361 εκτελεσθέντες στις 14 Σεπτεμβρίου 1943. Ιστότοπος, ανακτήθηκε στις 11/8/18 από :<http://www.ert.gr/eidiseis/viannos-topos-martyriou-361-ektelesthentes-stis-14-septemvriou-1943>.

¹¹⁰³ Μπέλλου, Ε. (2016). Η χαμένη έκθεση του Καζαντζάκη για τα εγκλήματα των ναζί στην Κρήτη, ιστότοπος tvxs, 12 Μαΐου. Ανακτήθηκε στις 14/04/2017 από: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-xameni-ekthesi-toy-kazantzaki-gia-ta-nazistika-egklimata-stin-kriti>

¹¹⁰⁴ Για την ενέργεια αυτή, σύμφωνα με την έκθεση της Επιτροπής Καζαντζάκη (Πηγές : Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως Ωμοτήτων εν Κρήτη, Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983, σελ. 43. Επίσης και Παΐζης Ι., ό.π., σελ. 400. Επίσης και Σανουδάκης-Σανούδος Α. 'Στρατηγικοί Αντιπερισπασμοί των Βρετανών στην Κρήτη το 1943', στα *Πεπραγμένα ΙΒ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο 21-25 Σεπ. 2016. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε από: https://12iccs.proceedings.gr/uploads/019_C_SANOUDAKHS.pdf, στις 7 Ιουλίου 2021), υποστηρίζεται ότι οι άνδρες του Μπαντουβά έλαβαν διαταγή από τους Άγγλους να προκαλέσουν επεισόδια στις δυνάμεις του καθεστώτος κατοχής, ώστε να απασχοληθεί εκεί στρατιωτικό δυναμικό τους. Άλλωστε, είχε ήδη ξεκινήσει (από τον Ιούλιο του 1943) η επίθεσή τους, αρχικά στη Σικελία, και στη συνέχεια στο Ιταλικό χερσαίο έδαφος, και υπήρχε σε εξέλιξη το σχέδιο παραπλάνησης, με το οποίο οι ναζί έπρεπε να πιστέψουν ότι η κύρια προσπάθεια ενεργείας των συμμάχων για την ανακατάληψη των εδαφών της Ευρώπης, θα γινόταν στην Ελλάδα. Υπάρχει και η αντίθετη άποψη, όπως κατατίθεται από τον Βεενορ (Πηγή : Βεενορ Α. (1991), ό.π., σελ. 418), σύμφωνα με την οποία ο Μπαντουβάς και οι άνδρες του έδρασαν μόνοι τους, χωρίς να έχουν συντονιστεί με τους Βρετανούς αξιωματικούς συνδέσμους και με το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής. Την ίδια με τον Βεενορ άποψη, συναντάμε και σε άλλη βρετανική πηγή, συγκεκριμένα στην Βρετανική έκθεση 'ΚΡΗΤΗ 1941 – 1945, ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΥΜΜΑΧΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ'. Μετάφραση Κοκονάς Ν.Α. Ρέθυμνο, σελ. 91.

γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής έστειλαν ένα λόχο στη Σύμη, όμως είχαν στήσει ενέδρα οι αντάρτες του Μπαντουβά και ο λόχος αυτός αποδεκατίστηκε. Την επόμενη ημέρα η γερμανική διοίκηση έστειλε ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις για να κυκλώσουν όλη την περιοχή της Βιάννου και να προβούν σε αντίποινα.¹¹⁰⁵ Τα στρατεύματα κατοχής μόλις εισήλθαν στο χωριό βεβαίωναν τις γυναίκες ότι δεν θεωρούν υπεύθυνους τους χωρικούς για ότι έκαναν οι αντάρτες και ότι δεν θα πάθουν τίποτα αρκεί να τους φιλοξενήσουν, όπως και έγινε. Επίσης, προκήρυξαν ότι όσοι θα βρεθούν στα σπίτια τους δε θα υποστούν καμιά τιμωρία, αν όμως απουσίαζαν θα τιμωρούνταν οι γυναίκες, τα τέκνα τους και θα καίγονταν οι οικίες τους. Οι κάτοικοι μόλις τα άκουσαν αυτά παραπλανήθηκαν και πολλοί από τους άνδρες που είχαν απομακρυνθεί, πείσθηκαν από τις γυναίκες τους να επιστρέψουν. Την επομένη 14/9, οι Γερμανοί στρατιώτες εισέβαλαν στα χωριά της Βιάννου δολοφονώντας όποιον

¹¹⁰⁵ Στην έκθεση Καζαντζάκη, η οποία αναφέρεται και στο ολοκαύτωμα της Βιάννου, αναγράφεται ότι: «Οι Γερμανοί όμως εφάρμοσαν την συνηθισμένη πολιτική των. Ελθόντες την 13η Σεπτεμβρίου εις το χ. Αγ. Βασίλειος εφέρθησαν μετά μεγάλης ηπιότητας, βεβαιούντες τας γυναίκας ότι δεν θεωρούν τους χωρικούς υπευθύνους δι'όσα οι αντάρται κάμνουν, και ότι δεν έχουν να πάθουν τίποτε, αρκεί να τους φιλοξενήσουν, όπερ και εγένετο. Επίσης προεκήρυξαν ότι όσοι ευρεθούν εις τας οικίας των δεν πρόκειται να υποστούν καμμίαν τιμωρίαν, αν όμως απουσίαζον, θα ετιμωρούντο αι γυναίκες και τα τέκνα των, και αι οικίαι των θα εκαίοντο, ενώ οι ίδιοι θα εδιώκοντο ως αντάρται. Τα περίε χωρία ειδοποιηθέντα αμέσως ανεθάρρησαν και απεφάσισαν να περιποιηθούν και αυτά τους Γερμανούς ερχομένους. Πολλοί από τους άνδρας που είχαν απομακρυνθή, επείσθησαν υπό των γυναικών των και επανήλθον. Την επομένην, 14/9, εορτήν της Ανυψώσεως του Τιμίου Σταυρού, επέπρωτο να συντελεσθή μία από τας φοβερωτέρας καταστροφάς που είδεν η Κρήτη καθ'όλην την περίοδον της κατοχής. Οι Γερμανοί εισέβαλον εις τα χωρία της Βιάννου, Αμιράς, Βαχός, Κεφαλοβρούσι, Κρεββατάς, Αγ. Βασίλειος, Πεύκος, Κάτω Σύμη, Γδόχια, Μύρτος, Μουρνιές, Ρίζα, Μάλλες κτλ. φονεύοντες μεμονωμένως μεν όσους συνήντων καθ' οδόν – άνδρας, γυναίκας και παιδιά- εντός δε των χωρίων συγκεντρούντες τους άνδρας όλους και εκτελούντες αυτούς ομαδικώς.

Καθώς οι Γερμανοί εισήρχοντο εις τον ΑΜΙΡΑΝ, οι κάτοικοι, κατά σύστασιν του δημάρχου, τους υπεδέχθησαν εις την είσοδον του χωρίου κρατούντες οίνον, ρακήν και εδέσματα. Εκείνοι, έχοντες κυκλώσει εν τω μεταξύ όλην την περιοχήν, συνέλαβον τους άνδρας όλους- περί τους 100- τους οποίους άνευ διαδικασίας εξετέλεσαν μέχρις ενός, ολίγον κατωτέρω της δημοσίας οδού. Η κατά τμήματα εκέλευσις αυτών διήρκεσεν από της 10ης πρωινής μέχρι της 4ης απογευματινής. Εν τω μεταξύ εφόνευον και όσους γέροντας και αναπήρους εύρισκον εντός των οικιών, μη δυναμένους να κινηθούν. [...] Εξ άλλου ικανοί εφονεύθησαν εντός των κτημάτων των ή και καθ'οδόν. Εκ των ομαδικώς εκτελεσθέντων διεσώθησαν 6, εξ ων 3 απέθανον μετ'ολίγας ημέρας εκ των τραυμάτων των.

[...] Εκ των εκτελεστών άλλοι μεν απεχώρησαν εις τον Κρεββατάν και άλλοι έμειναν εις τον Αμιράν, εγκατασταθέντες δε εις μίαν αυλήν ολίγον απέχουσα από του τόπου της εκτελέσεως ήρχισαν να τρώγουν και να διασκεδάζουν περιπαίζοντες και τας ολοφυρομένας γυναίκας και μμούμενοι τας κραυγάς της απελπισίας των «Παναγιά μου, Παναγιά μου!».

[...] Ουδέ του ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ εφείσθησαν παρ'όλας τας κατά την προηγουμένην ημέραν δοθείσας υποσχέσεις· ούτω το απόγευμα της 14/9 εξετελέσθησαν 31 εν όλω άνδρες (εξ ων τους 24 ομαδικώς. [...] Ο Εμμ. Συμβουλάκης, συλληφθείς καθ' ην στιγμην εζήτηε να διαφύγη κρατών την τριετήν θυγατέραν του εις τας αγκάλας, περιελήφθη εις την ομαδικήν εκτέλεσιν, υποχρεωθείς να κρατή το τέκνον του. Διαφυγών τας σφαίρας έπεσε κατά γης προσποιηθείς τον νεκρόν· **επειδή όμως το νήπιον έκλαιε, ένας γερμανός στρατιώτης το επυροβόλησεν εκ του πλησίον και το εφόνευσεν.**[...].

έβρισκαν μπροστά τους και στη συνέχεια συγκέντρωσαν τους άνδρες και τους εκτέλεσαν ομαδικώς.¹¹⁰⁶

Ο ίδιος ο Καζαντζάκης αναφορικά με τον Αμιρά, ένα από τα χωριά της περιοχής Βιάννου που υπέστη τα αντίποινα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής, γράφει ότι κατά την είσοδο των Γερμανικών στρατευμάτων στο χωριό οι κάτοικοι υποδέχθηκαν τους στρατιώτες κρατώντας εδέσματα και ποτά. Ωστόσο, οι δυνάμεις κατοχής συνέλαβαν τους 100 περίπου άνδρες και τους εκτέλεσαν άμεσα, λίγο παρακάτω από τον κεντρικό δρόμο. Συγκεκριμένα, στο χωριό Αμιρά δολοφονήθηκαν 117 άτομα συνολικά και όταν μετά την αποχώρηση των στρατιωτών, οι οικείοι των δολοφονημένων πήγαν στον τόπο της εκτέλεσης, για να περισυλλέξουν τους νεκρούς τους, ήταν δύσκολη η αναγνώριση αυτών, καθώς οι στρατιώτες του εκτελεστικού αποσπάσματος, σημάδευαν στα πρόσωπα, με αποτέλεσμα αυτά να έχουν παραμορφωθεί. Η αναγνώριση των νεκρών γινόταν μόνο από τα ρούχα που φορούσαν. Για τα Γδόχια γράφει επίσης χαρακτηριστικά, ότι στις 15/9 οι Γερμανοί δολοφόνησαν 37 άτομα, όσους άνδρες βρίσκονταν στο χωριό και όσους είχαν επιστρέψει από τα βουνά. Η περιοχή κηρύχθηκε ως νεκρή ζώνη και απαγορεύτηκε κάθε κυκλοφορία σε αυτή. Οι νεκροί παρέμειναν άταφοι για διάστημα μεγαλύτερο των δύο μηνών και έγιναν βορρά από τους αδέσποτους σκύλους.¹¹⁰⁷

Στο σημείο αυτό, κρίνουμε σκόπιμο να καταθέσουμε ένα επιπρόσθετο στοιχείο από την έρευνά μας στα Αρχεία της Βικελαίας Βιβλιοθήκης Ηρακλείου. Διαπιστώσαμε ότι το πιο πιθανό ήταν ότι οι δυνάμεις κατοχής είχαν προ πολλού στοχεύσει την περιοχή της Βιάννου. Μάλιστα σε απόρρητο τηλεγράφημα του διοικητή του φρουρίου Κρήτης που φέρει την ημερομηνία 12/7/1941 για την περίπτωση της Βιάννου αναφέρει.¹¹⁰⁸

- 1) *Για την εξολόθρευση των υφιστάμενων συμμοριών στην περιοχή ανατολικά της Άνω Βιάννου και από τις δύο πλευρές των συνόρων, μεταξύ του διαμερίσματος Ανατολή και Ηράκλειο, πρέπει να διεξαχθεί άμεσα δραστική επιχείρηση από την 22^η μεραρχία πεζικού, σε συνεργασία με τις ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις.*
- 2) *Υπεύθυνος για τη διεξαγωγή της επιχείρησης ορίζεται ο διοικητής της 22^{ης} μεραρχίας πεζικού, στρατηγός Muller.*

¹¹⁰⁶ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 44.

¹¹⁰⁷ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 43-48.

¹¹⁰⁸ Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, αταξινόμητο αρχείο.

- 3) *Για τη διεξαγωγή της επιχείρησης τίθενται στη διάθεση του λόχοι του 16^{ου} συντάγματος πεζικού, για το διάστημα δεκατεσσάρων ημερών (συμπεριλαμβανομένης της αναχώρησης και της προέλασης). Απαιτούμενο στρατιωτικό υλικό θα δοθεί κατόπιν αιτήματος μέσω της διοίκησης του Φρουρίου Κρήτης. Μπορεί να υπολογιστεί η συνδρομή της μυστικής αστυνομίας και της αστυνομίας στρατού στο χώρο επέμβασης κατόπιν διαταγής του στρατηγού Muller.*
- 4) *Η επιχείρηση πρέπει να πραγματοποιηθεί με σκληρότητα και σύντομο διάστημα. Πρέπει εξ αρχής να επισημανθεί ότι όποιος εντοπίζεται να οπλοφορεί ή κρίνεται ύποπτος πρέπει να εκτελείται, και όποιο χωριό προβάλλει αντίσταση να πυρπολείται.*
- 5) *Για να αποφευχθεί μια πρόωγη γνωστοποίηση της επιχείρησης δεν επιτρέπεται να ανακοινωθεί ο προορισμός και ο σκοπός της επέμβασής των συμμετεχόντων στρατιωτικών τμημάτων. Γνωστοποίηση μόνο στη διοίκηση των εν λόγω τμημάτων».*

Βεβαίως, σε έναν ερευνητή γεννιέται το εύλογο ερώτημα, αφενός αν είχε προαποφασιστεί η επέμβαση των δυνάμεων κατοχής στα χωριά της Βιάννου, ανεξάρτητα από την διενέργεια αντιποίνων για τις απώλειες των δυνάμεων κατοχής από τη δράση των δυνάμεων Μπαντουβά και αφετέρου αν η ανωτέρω διαταγή είχε περιέλθει σε γνώση των Βρετανικών Υπηρεσιών μέσω του συστήματος ULTRA. Αν βέβαια αυτό συνέβη, τότε λογικά θα πρέπει να διασυνδεθεί η προαναφερθείσα εντολή των Βρετανών προς τις αντάρτικες οργανώσεις του Εμμ Μπαντουβά για την απασχόληση των στρατευμάτων κατοχής στην περιοχή της Βιάννου. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί, ότι τον Ιούλιο του 1943, η περιοχή ήταν ακόμα υπό την κατοχή των ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων και τα γερμανικά στρατεύματα σχεδίαζαν τη δράση τους εκεί με τη συνεργασία των συμμαχικών τους ιταλικών δυνάμεων. Από τον Σεπτέμβριο του 1943, μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής έδρασαν αποκλειστικά μόνες τους και από τη μελέτη των πηγών, φαίνεται πως η δράση αυτή εναντίον του πληθυσμού της Επαρχίας Βιάννου ήταν προαποφασισμένη και σχεδιασμένη από τον Ιούλιο του 1943, όπως περιγράψαμε παραπάνω, ενώ τα γεγονότα της δολοφονίας των δύο Γερμανών στρατιωτών αρχικά και της μάχης στη

Σύμη που ακολούθησε στη συνέχεια, αποτέλεσαν την αφορμή για την διάπραξη του ολοκαυτώματος της Βιάννου.

Στο οδοιπορικό μας στα χωριά της Βιάννου, συναντήσαμε ανθρώπους που έζησαν και επέζησαν από τα γεγονότα της καταστροφής και μας δίνουν το δικό τους μοναδικό στίγμα, της τοπικής και προφορικής ιστορίας, καθώς και το πώς τα γεγονότα αυτά σημάδεψαν και άλλαξαν οριστικά τη ζωή τους και τις προοπτικές της. Επίσης, επισκεφθήκαμε και το Μουσείο του Ολοκαυτώματος της Βιάννου, που εγκαινιάστηκε προσφάτως, και το οποίο αποτελεί σήμερα ένα τμήμα της τοπικής ιστορίας. Φωτογραφίες από το εν λόγω Μουσείο παρατίθενται στο Παράρτημα της διατριβής, ως [Εικόνα 39](#), [Εικόνα 40](#), [Εικόνα 41](#) και [Εικόνα 42](#). Το μουσείο συμβάλλει στη διατήρηση της σύνδεσης του χθες με το σήμερα και σαφώς επικουρικά έρχεται και επισφραγίζει τις διηγήσεις και τις μαρτυρίες της προφορικής ιστορίας.

10.3.1 Η Επιβίωση στη Βιάννο: Ένα Τυχαίο Γεγονός

Στον Άγιο Βασίλειο Βιάννου, συναντήσαμε στο σπίτι του τον Νικόλαο Κ., ο οποίος έζησε τα γεγονότα εκείνης της εποχής, σε νεαρή ηλικία τότε. Από ένα τυχαίο γεγονός δεν ήταν στους φονευθέντες. Γεννήθηκε στον Άγιο Βασίλειο της Βιάννου το 1921, έφτασε και έζησε μέχρι σήμερα, και στο ερώτημά μας σχετικά με το τί θυμάται από τα περιστατικά του ολοκαυτώματος, μας διηγήθηκε τα ακόλουθα:

Νικόλαος Κ. : Λοιπόν, ήταν οι Ιταλοί, φύγανε οι Ιταλοί και ήρθαν οι Γερμανοί. Κάνανε τώρα [πολλά], κατάσχανε, μας τυραννούσανε, στα χωράφια που είμαστε το ένα ήθελαν να μας παίρνουνε το άλλο, μια κατσίκα να πούμε, ένα αρνάκι, ένα γουρουνάκι, χοίρο δηλαδή και αυτό. Λοιπόν [έτσι] περνούσαμε. Μια στιγμή, τώρα, θέλανε να κάνουν έρανο, [περισυλλογή τροφίμων για το στρατόπεδό τους – ΑΒ], δηλαδή να φάνε, να κάνουνε, να δείξουνε. Λοιπόν[...]. Οι Γερμανοί. Ζητούσανε: Δώσε μου πέντε κουλούρες ψωμί τότε, ή κρίθινο, ή εν πάση περιπτώσει ότι είχαμε, λοιπόν του το δίναμε το ψωμί. Μετά επήγανε στην Σύμη να κάμουν αυτή την δουλειά [εννοεί να συνεχίσουν να συλλέγουν τρόφιμα –ΑΒ]. Πάνε στην Σύμη, στο χωριό και εκεί ήτونه οι αντάρτες. Εκάμανε αυτό [δηλαδή άρχισαν να μαζεύουν τρόφιμα], όμως, εστήσανε άμυνα οι αντάρτες και σκοτώσανε τους Γερμανούς.

Ήρθαν, λοιπόν, οι Γερμανοί μετά, εμαζώζανε τους σκοτωμένους, και τους επήγανε και τους εκάμανε και τους δείζανε, πού τους επήγανε, δεν γνωρίζω, απάνω εκεί. Λοιπόν, μετά εδείζανε. Έρχεται ένα απόσπασμα και πέρναγαν ψηλά από εκεί να πάνε στην Σύμη. Στήσανε αντίσταση πάλι οι αντάρτες και γυρίσανε βέβαια πίσω [εννοεί τα στρατεύματα των γερμανών ότι υποχώρησαν].

Τότε, λοιπόν, φύγανε και πήγανε και κατεβήκανε μετά πολλά γκρουπ, πολλές διμοιρίες Γερμανοί. Και περάσανε από εδώ, ζητήζανε τον Πρόεδρο, πήγε λοιπόν ο Πρόεδρος και την άλλη μέρα να τους δει λοιπόν. Όχι, πήγανε μερικούς και τους πήγανε στην Βιάννο στο Γυμνάσιο. Έτσι πήγανε και την μάνα μου. Γιατί όταν γινήκανε οι σκοτωμοί εδώ, ήταν η μάνα μου στην Βιάννο και την είχανε, την είχανε πάρει, όχι μόνο αυτή, ήταν μια 50αριά άτομα.

Λοιπόν, έρχονται ύστερα, την άλλη μέρα να οι, λοιπόν, και έρχονται αυτοί πέρα, οι Γερμανοί. Και πάνε στον Πρόεδρο. Ο Πρόεδρος ήταν πρώτος μου ξάδερφος. Του λένε έτσι και έτσι. Το πρωί, λοιπόν, να σου οι Γερμανοί εδώ. Και τους εθώρουν εδώ. Είχα έναν συγγενή στο Κεφαλοβρύσι και κατέβηκε εδώ και έρχεται να μας μηνύσει. Εγώ δεν ήμουνα, ήμουνα χαμηλά, στου πατέρα μου το σπίτι και έρχεται και μας λέει: 'θείε, να φύγετε γιατί, έναν θείο είχα στο Κεφαλοβρύσι, τον σφάζανε στο κρεβάτι απάνω'.

Λοιπόν εμείς στο σπίτι, η μάνα μου τώρα, στο Γυμνάσιο την πήγαν. Ο πατέρας μου, εγώ έχω τέσσερις αδερφές. Ήταν οι αδερφές μου στο σπίτι, ο πατέρας μου και εγώ. Οι γείτονες όλοι εδώ. Πέρασαν οι Γερμανοί, δεν μας είδαν.

Στο σημείο αυτό ο Νικόλαος Κ. μας δείχνει τα γειτονικά σπίτια και το δρόμο από τον οποίο οι ναζί άρχισαν να μαζεύουν τους κατοίκους του Αγίου Βασιλείου. Όπως και ο ίδιος παραδέχεται από καθαρή τύχη δεν τους είδαν οι στρατιώτες και δεν τους συνέλαβαν. Στα υπόλοιπα σπίτια, όπως μας διηγείται και ο ίδιος, οι δυνάμεις κατοχής προέβησαν σε εκτελέσεις και στην καλύτερη περίπτωση σε συλλήψεις. Συνεχίζει τη διήγησή του και μας λέει:

Λοιπόν, εδώ ξεκινήσανε αυτοί. Και κυνηγούσανε τώρα όπου ήτανε και όποιον πιάνανε τον σκοτώνανε. Στη Λυγιά σκοτώσανε καμιά πέντε-έξι-οχτώ νομάτοι. Σκοτώσανε ένα από το Κεφαλοβρύσι, και παιδιά μικρά¹¹⁰⁹ [Εικόνα 43 – ΑΒ], γιατί δεν ομολογούσανε

¹¹⁰⁹ Πρόκειται για τα παιδιά της οικογένειας Βερβελάκη. Τα βασάνισαν και στη συνέχεια τα εκτέλεσαν, επειδή δεν ομολογούσαν που είχε κρυφτεί ο πατέρας τους. Στο Παράρτημα παραθέτουμε ως Εικόνα 43, την πλάκα του μνημείου που έχει τοποθετηθεί στη μνήμη των τριών τέκνων της οικογενείας.

πού ήταν ο πατέρας τους, η μάνα τους, το ένα το άλλο. Και τα φορτώσανε οι χωριανοί την άλλη μέρα σε ένα γαϊδουράκι, τα περάσανε από πάνω και πήγανε και τα θάψανε.

Τότε, λοιπόν, έρχονται επαέ και ήμασταν στο σπίτι με τον πατέρα μου τώρα, με τις αδερφές μου, χαμηλά στο νεκροταφείο επήγε ένας, φέρανε ένα φυλάκιο Γερμανούς και αφού επιάσανε το χωριό και βγαίνανε επάνω και έρχονταν. Εδώ, λοιπόν, πιο ψηλά τώρα από εμάς, αυτά τα σπίτια δεν ήταν τότε, εδώ ψηλά πιάσανε πολλούς. Και εδώ ήμασταν εμείς στο σπίτι, με τον πατέρα μου και τις αδερφές μου. Και μου λέει ο πατέρας μου να φύγω. Πού να φύγω; Αλλά άκουγες και παίζανε τις μπαλωθιές και μέχρι κάτω στον ποταμό και μούγκριζε και βρόνταγε.

Λοιπόν, φοβηθήκανε οι άνθρωποι και λέγανε τί θα κάνουμε; Γιατί αν εφεύγανε, αν εφεύγανε αυτοί που σκοτωθήκανε, δεν θα εσκοτωνότανε εδώ κανείς. Γιατί οι Γερμανοί ήρθαν από το Κεφαλοβρύσι εδώ. Εγώ θωρούσα τώρα από το σπίτι μας και στα νερά που τους εσκοτώσανε, ετσουρλούσανε σαν τα τσουβάλια ίσια κάτω. Να αυτό λέγεται τσούρλα [AB - και μας δείχνει με τα χέρια του την κίνηση, και αναπαριστά αυτό που έβλεπε].

Λοιπόν, και τότε αποφάσισα για να φύγω, μα πάλι δεν έφυγα. Και εδώ [μας δείχνει ένα συγκεκριμένο σημείο έξω από την αυλή του σπιτιού του - AB], είδα ένα Γερμανό, είχαν πάλι καμιά 20αριά μαζέψει και έρχεται και λέει «κομ, κομ». Δηλαδή ας υποθέσουμε ήτανε, παραλίγο γιατί επιάσανε από παέ το μισό χωριό κάτω και τους εκτελούσαν. Όποιοι ηθέλαν, αυτόν, τον εκτελούσαν επί τόπου. Αλλά μένανε ο κόσμος. Εγώ τον εθώρουνα ένα εδώ Γερμανό που έπιασε το πολυβόλο στο νεκροταφείο πάνω και σκότωνε. Αλλά αν έφευγες, ας πούμε, θα γλύτωνες. Μετά όμως το πήραμε χαμπάρι.

Λοιπόν, εδώ στα μαγαζιά πιο κάτω, είναι λοιπόν δύο αδέρφια [...] Του Μαντάκη. Οι δυο άντρες που είναι, γιος και ο άλλος γιος. Και τους βάλανε από έξω, πρώτο μαγαζί. Και κάτω στο μαγαζί, λίγο πιο πάνω είχαν το πολυβόλο. Σε μένα και τους άλλους δεν βάλανε. και κατεβήκανε μετά και τους σκοτώσανε με τα ξίφη οι Γερμανοί. Όταν όμως ήρθε αυτός κάτω, πιο κάτω απ' το σπίτι μας, είχαν σκοτώσει τρία άτομα, αλλά για την ώρα είναι μια κοπέλα και την είχαν αρραβωνιάσει, είχε αρραβωνιαστεί έναν εκεί στην γειτονιά στο σπίτι μας κοντά. Είχε λοιπόν αρραβωνιαστεί έναν χωριανό από εδώ και συγγενή μου, εν πάση περιπτώσει, και τον βουτούνε. Και λακάει η αρραβωνιάρα και κρεμάει στον λαιμό του αρραβωνιάρη της. Κι εκείνη την ώρα οι Γερμανοί, λένε «κομ,

κομ», και τους φωνάζουνε και φεύγουνε. Και έτσι γλιτώσαμε εκεί στην γειτονιά πέντε-έξι-οχτώ νομάτοι. Αλλιώς θα μας σκοτώνανε όλους.

Από καθαρή τύχη λοιπόν, ο Νικόλαος Κ., επέζησε, για να φτάσει την ημέρα της συνέντευξης να είναι σε θέση να μας διηγείται τα περιστατικά και να μας αφηγείται τα γεγονότα στον Άγιο Βασίλειο που συνέβησαν τον Σεπτέμβριο του 1943, όπως βέβαια αποτυπώθηκαν στη μνήμη του και τα θυμάται την ημέρα της συνέντευξης. Είναι χαρακτηριστική η ρήση του με την οποία παραδέχεται ότι αν τελικά είχαν προλάβει οι χωριανοί να φύγουν και να κρυφτούν και δεν τους έβρισκαν οι γερμανοί στρατιώτες, πολλοί θα είχαν γλυτώσει. Αυτήν ακριβώς την παραδοχή, αξίζει να αντιπαραβάλουμε με την συνέντευξη του Ιωάννη Φ. από τα Βορίζια, με την οποία, μας αφηγείται ότι *«εμείς οι Βοριζιανοί περάσαμε πολλά, μα δεν μας σκοτώσανε, μόνο το χωριό μας καταστρέψανε»*.

Σήμερα στη Βιάννο και στη μνήμη όσων εκτελέστηκαν από τα στρατεύματα κατοχής τον Σεπτέμβριο του 1943, έχει στηθεί ένα μνημείο, φωτογραφίες του οποίου παραθέτουμε στο Παράρτημα της διατριβής, ως [Εικόνα 44](#), [Εικόνα 45](#) και [Εικόνα 46](#).

10.3.2 Το Τάγμα Θανάτου

Στο οδοιπορικό μας στα χωριά της Βιάννου, συναντήσαμε στο χωριό Αμιρά, τον Ιωάννη Β. που γεννήθηκε το 1929, και είχε ζήσει τα γεγονότα του ολοκαυτώματος των χωριών της Βιάννου. Ήταν τότε 14 ετών, θυμάται και αφηγείται πως συγκέντρωσαν οι ναζί τους κατοίκους του χωριού και πώς έφτασε το τάγμα θανάτου για να ακολουθήσουν οι εκτελέσεις, αρχίζοντας βέβαια τη διήγησή του από ένα γεγονός που συνέβη κατά την περίοδο που τα Αμιρά ήταν υπό το καθεστώς της ιταλικής κατοχής. Ιδού τί μας είπε:

Ιωάννης Β. : Λοιπόν, θυμάμαι το '41 ήρθαν οι Ιταλοί που πήρανε το Λασίθι. Επηγαίναμε στο σχολείο, στις 2 του Φλεβάρη και οι Ιταλοί ήρθαν και πήραν τον Σεβασμιότατο τον παπά, Λευτέρη Τσαγκαράκη, τον επήγανε στην εξορία διότι, λέει, ετροφοδοτούσε τους Εγγλέζους.

Μετά που τελείωσαν τώρα αυτοί, ήρθαν οι Γερμανοί. Οι Ιταλοί, βέβαια, δεν πειράζανε κανέναν. Εγώ πήγαινα, μου δίνανε, ας πούμε, φαγητά, μου δίνανε οι Ιταλοί πράματα. Μετά που ήρθαν δε, ύστερα, οι Γερμανοί έμειναν επί το πλείστον κάτω στην παραλία και κάμανε νεκρή ζώνη. Δεν μπορούσες να περάσεις δηλαδή ακτίνα από την παραλία 300 μέτρα. Έπρεπε να έχεις μόνο άδεια για να πας. Πηγαίναμε βέβαια εμείς τότε, αποκολεύαμε αλλά μέχρι και ήρθανε, γιατί τότε έγινε το αντάρτικο στο λημέρι επάνω και ήρθαν φυλάκια στη Σύμη. Μια βραδιά όμως, ...[παύση], δεν πειράζανε οι Γερμανοί, ας πούμε, μέχρι τότε δεν είχανε πειράξει κανέναν. Μια βραδιά στη Σύμη πήγανε μία παρέα, από δυο άτομα, μεθύσανε και σκοτώσανε το φυλάκιο και το ρίζανε σε μια χαράδρα μέσα [AB - με τη λέξη φυλάκιο εννοεί τους δύο φρουρούς του φυλακίου, τους οποίου βέβαια εφόνευσαν δύο αντάρτες της ομάδας του Μπαντουβά].

Μόλις είδαν αυτοί ότι σκοτώθηκαν, ήρθε ένα τάγμα την επόμενη για να μάθουν, ας πούμε, πώς ακριβώς έγινε. Και τους είχαν ενέδρα οι Μπαντουβαίοι στη Σύμη εκεί που είναι το άγαλμα δεξιά και αριστερά. Εκεί είχε ένα νερό, που είναι το άγαλμα τώρα, και τους βάλανε και τους σκοτώσανε όλους και τους αιχμαλώτους που πήρανε οι αντάρτες τους σκοτώσανε και αυτούς. Αντίποινα τώρα ύστερα κουβαλούσαν από το χωριό μου και από τον Πεύκο και από την Κεφαλοβρύση όλα τα θύματα τη νύχτα φορτωμένα στα ζώα

και τους πηγαίνανε στο γυμνάσιο της Βιάννου, εκεί τους συγκεντρώσανε. Τότε ερχότανε το αυτοκίνητο μέχρι τη Βιάννο.

Λοιπόν, μετά τώρα ήρθανε, αυτή έγινε η μάχη ήτανε στις 10 του Σεπτεμβρη του '43. Στις 11 του Σεπτεμβρη, ήταν Κυριακή ημέρα, σκοτώσανε έναν Μπαντουβάκη. Ήταν στο καφενείο εκεί του Μπαντουβάκη και λέει «Πώς λέγεσαι;», «Μπαντουβάκης», και τον πιάνουνε και σπάει ο Μπαντουβάκης και πάει να βγει από ένα τοίχο αλλά δεν πρόλαβε ο καημένος να βγει και τον σκοτώσανε.

Μετά τρεις ημέρες, λοιπόν, ήρθαν αλλά ύστερα 14 του Σεπτεμβρη έχω πάει εγώ με μία παρέα τέσσερα – πέντε άτομα πέρα προς το σπαστήρα, που είχαν τα οζά. Ήταν κάτι τότε βοσκοί που συγκεντρώνανε [...] τα οζά, [...], και πήγαμε να τα πάρουμε [...]. Όταν γυρίζαμε εδώ στον Άγιο Χαράλαμπο κατεβαίνανε ένα τάγμα Γερμανοί και ζώνανε τα Αμιρά. Η ώρα ήταν περίπου 9:00 η ώρα. Μπαίνουνε μέσα, δεν μας μίλησαν οι Γερμανοί, μπαίνουνε στο χωριό μέσα. Ζώνανε αυτοί, στήσανε και πολυβόλο. Άλλοι, μία διμοιρία πήγε προς το Κεφαλοβρύσι, άλλη προς το Μουρί το λένε την περιοχή και ζώνανε. Πάω και βρίσκω τον αδερφό μου με τα ξαδέφια μου, λέω «Τι κάνετε μωρέ επαέ;». Οργώνανε κάτι σιτηρά, λέει, να μην τους τα πάρουνε οι Γερμανοί. Σιτηρά δηλαδή, να τα χώσουνε στο χώμα μέσα να μην τους τα πάρουνε οι Γερμανοί. «Ε, θεωρείτε οι Γερμανοί μας ζώνουν το χωριό;», τους είπαμε. Τότε, λοιπόν, είδαν και σηκώθηκαν και φύγανε.

Όταν κατεβαίνανε εδώ τους είχανε μπροσκάδα κάτι προύχοντες των Αμιρών «Πού πάτε, ρε προδότες; Πού θα φύγετε εσείς; Και είσαστε προδότες. Σας κάψανε το χωριό». Και λέει τότε ο αδελφός μου σε έναν προύχοντα «Τι να σου κάμω;», του λέει, «που αύριο το πρωί που θα είσαι εδώ θα είσαι σκοτωμένος και δεν θα μπορώ να σου κάνω τίποτα». Ξέρει αυτός γιατί ήταν του ΕΛΑΣ και ήξερε ότι ένας Γερμανός - 10 Έλληνες. Σου λέει αφού σκοτώσανε τόσους Γερμανούς αυτοί, δεν ξέρουν πόσους σκοτώσανε. Άλλοι λένε 200, άλλοι 300. Ήταν μία διμοιρία και αυτοί που απομείνανε σου λέω ότι τους σκοτώσανε οι αντάρτες.

Εν πάση περιπτώσει, φύγανε αυτοί, κρυφτήκαν από κάτω. Ήρθαν δα ύστερα οι Γερμανοί και ζώσανε και μπαίνανε. Εγώ είμαι βέβαια στην απάνω γειτονιά που είναι ο παπα-Στρατάκης και κάθομαι, φύγανε εμένα τα αδέρφια μου ύστερα, ο αδελφός μου και τα ξαδέφια μου να κρύβονται. Και έρχονται οι Γερμανοί και ήμουν σε ένα σπίτι στις ξαδέλφες μου. Ήταν οι γυναίκες όλες.

Εγώ κρύφτηκα από πίσω από την πόρτα, όπως σε αυτή την πόρτα. Ήμουνα κρυμμένος. Και μπαίνουν δυο Γερμανοί, τρεις ήτανε. Και μπαίνει ένας και ελέγχει το σπίτι το πρώτο. Δεν θεωρεί κανέναν άλλον. Μπαίνει μέσα και κάνει έτσι και με θεωρεί. Λέει «Παρ' τον στην εκκλησία». Σαν βγήκα έξω λέει ο ένας αυστριακός, λέει «piccolo...». Πάνε δίπλα. Ήταν μέσα ένας ξάδελφός μου ήταν αρρωστάρης, από την Αλβανία και του λέει «Παρ' τον στην Εκκλησία». Λέει «Μαλά», του λέει, «σιγά – σιγά». Πάνε στο διπλανό μπογιονί. Είχανε μπει από ένα φουρνόσπιτο τρεις – τέσσερις Γερμανοί. Είδαν έναν Ηλιάκη Θανάση και βάσταγε κάτι παπούτσια να τα πάει του πατέρα του για να είναι καλοντυμένος.

Και λένε στη θεία μου «Πού είναι το άλλο πίκολο;». Νομίζει τώρα η θεία μου ότι λέγανε για το παιδί της που το είχε κρυμμένο και αυτοί λέγανε για τον άλλον τον Θανάση, ξαδέρφια. Και πάει και τον βγάζει η θεία μου και τον εβγάνει από την κρυψώνα και μας παίρνουνε και μας πήγανε στο νεκροταφείο πέρα. Παίρνανε και άλλους. Δηλαδή είχαμε συγκεντρωθεί καμιά εικοσπενταριά και μας πήγαιναν στα κυπαρίσσια εκεί στο νεκροταφείο. Δεν τους άρεσε το μέρος. Μας γυρίζουνε πίσω.

Μας γυρίσανε πίσω, πήραν καμιά εικοσπενταριά ακόμα, τριάντα περίπου και γίναμε καμιά πενηνταριά και μας πάνε στην εκκλησία κάτω στην Μητρόπολη. Εκεί είχανε στήσει τα πολυβόλα. Είχανε και έναν Λουλάκη Γιώργη παρμένο. Μόλις πηγαίναμε εμείς στο περιούλιο του παλιού σχολείου. Τότε ο Λουλάκης παίζει ένα σάλτο, πέφτει στο άκρο του σχολείου και με το δεύτερο σάλτο φεύγει από κάτω στα λιόφυτα και του ρίζανε μία ριπή, τα μουρέλα βέβαια τα έκοψε αλλά αυτός είχε φύγει βέβαια, γλύτωσε αυτός. Έζησε πολλά χρόνια μετά.

Μετά τώρα μας στήσανε. Τότε ήταν ένας Σημιωτάκης, Αμερικάνο τον λέγανε, είχε πάει στην Αμερική και μου λέει εμένα «Γιάννη, θα πας να πεις στην γυναίκα μου να σου δώσει την ταυτότητα να μου την φέρεις;».

Αυτοί θέλανε να με συνοδέψουν οι Γερμανοί αλλά ο θείος μου που έκανε χρέη Προέδρου, γιατί λιποτάκτησε ο γνήσιος Πρόεδρος, που έγινε γερμανόφιλος, Μπαρτάς Γεώργιος. Ο άλλος λεγόταν Ηλιάκης Μιχαήλ. Του λέει στα Γερμανικά ότι πίκολο, ασ πούμε, να πάνε να φέρουνε.

Τότε ο άλλος πείστηκε και λέει «Να πάτε», και το γιο του μαζί τον Αλέκο, αυτόν που μας είχανε πάρει, «Θα πάτε να το πείτε στη Σημιωτάρισσα αλλά δεν θα

ξανακατεβείτε γιατί άμα θα 'ρθετε θα σας σκοτώσουν», αυτός το είχε προβλέψει. Αυτός είπε «Φύγετε».

Φύγαμε τώρα εμείς. Ανεβαίνοντας βέβαια από την εκκλησία είδαμε έναν Δασκαλάκη Μανώλη, τον εσκοτώναν εν ψυχρώ. Μετά έναν Γρισμπόλη που σερνότανε με τα πόδια και πήγαινε στα καφενεία και κοπάνησε τους καφέδες τότε με μάτσα και τον επιάσανε, τον εσκοτώσανε. Και έναν Δασκαλάκη Σταύρο, φύγαμε εμείς, πήγαμε στο σπίτι, βρήκαμε την Σημιωτάκη και κρυφτήκαμε στου Κονδυλάκη το σπίτι.

Πήγαμε σε ένα υπόγειο αλλά του λέω, εγώ ήμουνα πιο μικρός, του λέω «Επά δεν είμαστε καλά, γιατί αν έρθουν οι Γερμανοί θα μας πιάσουνε σαν τον ποντικό. Αλλά θα πάμε σε αυτό το σπίτι, είναι ο δρόμος, ανοιχτή η πόρτα, είναι οι γυναίκες και κλαίνε. Θα είμαστε εμείς στο μεσό σπίτι. Εάν δούμε ζόρι ότι μπουνε, είχε το τρίτο, να πηδήξουμε πάνω στα λιόφυτα». Και πράγματι κάτσαμε εκεί.

Περνούσαν οι Γερμανοί. Είδαμε βέβαια που συγκεντρώσανε και πήρανε από την Εκκλησία και πήγανε κάτω, στο κάτω χωριό, το λέγανε τα Μηλιανά, και συγκεντρώσανε όλους εκεί, στήσανε το ασύρματο και λένε ότι «Έχουμε τόσους συλλάβει. Να τους μολάρουμε; Τι λέτε;», «Περιμέντε».

Και ήρθε ύστερα το Τάγμα Θανάτου, ήρθε από την Ιεράπετρα με νεκροκεφαλή, τους είδαμε, οπλισμένοι. Και πήγανε στο κάτω χωριό και κάνανε ύστερα σήμα να τους εκτελέσει και έτσι μοιράζανε τώρα ανά τριάντα, ανά σαράντα άτομα.

Πήραν την πρώτη ομάδα μια τριανταριά, την πήγανε στο ρίζωμα εδά, έτσι το λέγανε, και σκοτώνεται η πρώτη ομάδα. Μετά παίρνουν την δεύτερη και την πάνε στον Πρίνακα και ήταν και ο Δήμαρχος ο Ηλιάδης. Αυτός επάλεψε και σκότωσε έναν Γερμανό. Τον σκοτώσανε βέβαια εν ψυχρώ ύστερα. Αυτός ήταν θηρίο άνδρας.

Λησμόνησα να σας πω ότι όταν κατεβαίνανε εδώ τον παλιό αγροτικό λέει αυτός ο Ηλιάδης «Όσοι μπορείτε να φύγετε, να φύγετε γιατί πάμε για εκτέλεση». Δεν τον άκουσε κανείς. Ενώ μπορούσανε να φύγουνε στα λιόφυτα, ήταν όλοι κάτω των 30 χρονών οι πιο πολλοί, να γλυτώσουν. Αλλά δεν τον άκουσε κανείς και πηγαίναν για σφαγή.

Μετά παίρνουνε την τρίτη ομάδα και την πάνε στα αμπέλια. Και μετά ύστερα την τέταρτη την σταματήσανε εκεί που είναι τώρα το κενό τάφου. Εκεί είχε τάφο που είχε

εννιά άτομα. Είναι δύο τάφοι. Παντού, βέβαια, και στην πρώτη ομάδα έχουνε θάψει και στην δεύτερη και στην τρίτη και στα χωράφια πέρα. Σκοτώσανε μετά την τέταρτη ομάδα.

Εάν δεν έκαναν χαριστική βολή, θα γλυτώνανε πάνω από τριάντα – σαράντα άτομα. Αλλά επειδή είδαν ορισμένους που φύγανε και τους κυνηγούσανε και πήγαίνανε στα λιόφυτα κάτω, ανεβαίνοντας σκοτώσανε που γυρίζανε, δύο που γλιτώσανε, ένας Μπαντουβάκης και ένας Ραφτάκης τους σκοτώσανε.

Μετά ανεβαίνανε επάνω και είδαν έναν Βασιλικάκη Ματθαίος και πήγαίνανε νερό από τη βρύση στους τραυματίες και τον σκοτώσανε εκεί στη βρύση. Ανεβαίνοντας είδαν έναν Μακρυγιωργάκη Γιάννη που και αυτός είχε γλυτώσει τις εκτελέσεις και πήγε να το γιορτάσει και αυτός και τον πήραν και τον σκοτώσανε στον πρίνο δίπλα στο χωριό. Και σκοτώσαν εδά ύστερα όλους.

Μετά που τώρα βγήκαμε εμείς από εκεί που ήμασταν κρυμμένοι μετά τη 1:00 η ώρα είδαμε τον πρώτο, που είδα εγώ, δηλαδή σαν τραυματία πέρασε από το σπίτι που ήμουνα. Είδα έναν Κρασά Ματθαίο 20 χρονών. Είχε πάρει μία γειτόνισσά μου, Ευγενία Βερυκοκάκη, αλλά δεν είχανε κάμει γάμο και τον είχανε ντυμένο γυναικεία και τον περάσανε μπλάβα τα μάτια του και τον πιάσανε και πέθανε βέβαια μετά. Μετά κατεβαίνω κάτω.

Είδα έναν Συγγελάκη Γιώργη που τον εκρύψαμε μετά στη βρύση. Βάλαμε ένα κρεβάτι, τον είχαμε μέσα εκεί καμιά δεκαπέντε ημέρες. Μετά είδα έναν Σαρσάκη Λευτέρη τραυματία και έναν Τσαγκαράκη γυναικεία. Όλους όσους δηλαδή που γλυτώσανε τους ντύνανε γυναικεία και περνάγανε.

Είχαμε τον Γραμματέα του Κόμματος τότε τον Χαλκιαδάκη τραυματία στην πρώτη ομάδα. Τον πήγαίναμε κάτω στα λιόφυτα στους Χορούς, περιοχή Χοροί. Και είχε πάει ο Γυρλάνης τότε ο γιατρός, του έκαμε όλα, θεραπεία αλλά απόθανε, τον θάψανε εκεί. Είχα έναν Μπαντουβάκη. Εν πάση περιπτώσει, είδα έναν Χαλκιαδάκη Σπύρο ζωντανό και πήγε και έβαλε το κεφάλι του στη βρύση να λουστεί και πήρε μόλυνση και απόθανε και αυτός. Εγώ πήγα και κρύφτηκα δα ύστερα σε μία χαράδρα το βράδυ, κοιμήθηκα με έναν θείο μου μαζί. Και αυτό έγινε, τελείωσε τώρα ...

Την άλλη μέρα τώρα ήρθαν αυτοί που ζήσανε και τους φορτώνουνε τους σκοτωμένους στα άλογα ανά δύο άτομα και τους βάλανε στα μνήματα, βάλανε 114 άτομα.

Βάλανε τους εκτός στα χωράφια, βάλανε σε τάφους τέσσερα – πέντε άτομα μαζεμένα και τρία και δύο, γιατί δεν είχε τότε περιοχή, [...]. Δεν είχε μνήματα, ας πούμε, τότε. Τώρα είναι νεκροταφείο. Αυτό ήρθε τώρα. Σκοτώσανε, μείνανε ορφανά, εκλαίγανε. [...].

10.3.3 Η Φωνή που έσωσε τους 300 Ομήρους

Το οδοιπορικό μας συνεχίστηκε στα Αμιρά, όπου συναντήσαμε τον Στυλιανό Μ. Γεννημένος στα Αμιρά της Βιάννου, το 1930, ήταν 13 ετών τότε που συνέβησαν τα γεγονότα της καταστροφής της Βιάννου. Βρέθηκε όμηρος, λίγες ώρες πριν από το εκτελεστικό απόσπασμα, καθώς αν και 13 ετών είχε συλληφθεί μαζί με άλλους, 300 συνολικά, που κρατούνταν στο γυμνάσιο του χωριού και όλους μαζί τους προόριζαν για εκτέλεση.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όχι μόνον η επαρχία Βιάννου και τα χωριά της κήκαν και διεπράχθησαν οι εκτελέσεις των αμάχων κατοίκων τους από τις 14 έως τις 16 Σεπτεμβρίου, αλλά επιπρόσθετα οι δυνάμεις κατοχής κρατούσαν σε ομηρία άλλους 300 κατοίκους, τους οποίους επρόκειτο να εκτελέσουν. Με την παρέμβαση όμως του Ερυθρού Σταυρού, του Επισκόπου Πέτρας και Χερρονήσου Διονυσίου και του Ιεράρχη Ευγένιου Ψαλιδάκη, απειράπη η εν λόγω εκτέλεση των 300 ομήρων, τους οποίους οι Γερμανοί στρατιώτες κρατούσαν κλεισμένους στο Γυμνάσιο της Βιάννου¹¹¹⁰. Ο Στυλιανός Μ., σώθηκε και αυτός, μαζί με τους 300, ίσως από τύχη ή καλύτερα από τη φωνή του ιερέα τότε Ψαλιδάκη, όπως μας διηγείται ο ίδιος, παιδί έφηβος τότε, 13 ετών. Ο τρόπος που μας τα περιγράφει ο Στυλιανός Μ. και η διήγησή του παρατίθενται αμέσως παρακάτω:

***Στυλιανός Μ. :** Εγώ θυμούμαι μετά από τις εκτελέσεις έκαψαν όλα τα χωριά. Κρεββατά, Κεφαλοβρύσι, Πεύκο και Καλάμι, Συκολόγο και ήταν και από την Ιεράπετρα ορισμένα χωριά. Εμένα με πιάσανε στη Βιάννο, ήμουνα στη Βιάννο και με πιάσανε και ήμουν 13 χρονών. Μας πήγανε στο γυμνάσιο. Μετά όσους πιάσανε στο γυμνάσιο μας εμολάρανε εμάς ως Βιαννίτες. Από εδώ όμως είχανε μαζέψει πάνω από 500 άτομα.*

¹¹¹⁰ Ιερά Μητρόπολη Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, 'Η επέτειος του Ολοκαυτώματος της Βιάννου, ΕΠΙΚΑΙΡΑ, 16 Σεπ 2018. Ιστότοπος : <https://www.imakb.gr/2018/09/16/επέτειος-του-ολοκαυτώματος-της-βιάν/>, ανακτήθηκε στις 02-02-2021.

Λοιπόν, τους στήσανε να τους εκτελέσουνε. Λοιπόν, ήταν πάνω από 200 μέτρα, ήρθε ο Μητροπολίτης ο Ψαλιδάκης και φώναζε από κάτω «Προς Θεού, σταματήστε. Έχουμε διαταγή να μην εκτελεστούνε». Και φώναζε από κάτω. Γιατί αν περίμενε να βγει επάνω, γιατί έβγαινε με το αμάξι, θα τους εκτελούσανε. Και εγλυτώσαμε και έτσι μολάραμε.

Και εγώ που λες, εγώ τώρα τι να σας πω; Αφήκανε άθαρτους τους ανθρώπους, είχε στους αγρούς τις κεφαλές που τις τρώγανε οι σκύλοι. Τους βάζανε δύο πέτρες από πάνω. Πώς να τους θάψει; Μία γυναίκα τώρα να σκάψει; Βάλανε εννιά άτομα σε ένα λάκκο, πρήστηκε μετά και φούσκωσε και βγήκαν έξω. Όλα. Οι σκύλοι παίρνανε τις κεφαλές και τις βρίσκαμε στα χωράφια.

ΑΒ: Εσείς κάποιο άλλο περιστατικό θυμάστε;

Στυλιανός Μ.: Εγώ θυμούμαι ότι σκοτώσανε βαρεμένη¹¹¹¹ γυναίκα με παιδί και θυμούμαι ότι στον Πεύκο σκοτώσανε δύο παιδιά, όχι, τρία παιδιά¹¹¹². Τους βγάλανε τα νύχια τους γιατί βρήκανε στο Μετόχι μπλούζες σε σακούλες και σου λέει είναι οι αντάρτες επαέ και αυτά δεν μολογήσανε τα παιδιά, και τους βγάλανε τα νύχια τους και μετά τα τυραννούσανε, τα σφάζανε. Εκεί στον Πεύκο.

Στο σημείο αυτό, ο Στυλιανός Μ., σταματά την αφήγηση, όμως θέλοντας να αντλήσουμε περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα γεγονότα του ολοκαυτώματος, τον ρωτάμε πώς θυμάται και τί πιστεύει για την αιτία για την οποία οι κατοχικές δυνάμεις έκαναν αυτά τα εγκλήματα. Ιδού η άποψή του:

Στυλιανός Μ.: Αυτοί ερχόντουσαν αλλά φεύγανε, παίρνανε κάτι αυγά και φεύγανε. Στην αρχή ήταν ένα φυλάκιο στη Σύμη. Λοιπόν, οι αντάρτες είχανε λημέρι από πάνω. Περνούσαν, λοιπόν, από το φυλάκιο και παίρνανε τρόφιμα και δεν μιλούσαν και να τους βλέπανε. Βέβαια ήταν δύο παιδάκια έτσι που μεθύσανε δύο από τη Βιάννο, από εδώ από τη Βιάννο και επήγαν και βρήκαν τη σπιτονοικοκυρά και της λένε «Το βράδυ δεν θα κλείσεις το παράθυρο, να το αφήσεις ανοιχτό γιατί έχουμε δουλειά».

¹¹¹¹ Βαρεμένη γυναίκα: Στην Κρήτη με τον όρο αυτό αναφέρονται στην έγκυο γυναίκα. Οι άλλοι όροι που χρησιμοποιούν στην καθομιλουμένη της νήσου, κυρίως στα χωριά είναι 'απάντρευτη' για όσες είναι ανύπαντρες, και 'αχάλαστη' για όσα νεαρά κορίτσια δεν έχουν συνάψει σχέσεις.

¹¹¹² Ο Στυλιανός Μ. αναφέρεται στα τρία τέκνα της οικογένειας Βερβελάκη, για τα οποία μας είχε διηγηθεί και ο Νικόλαος Κ. από τον Άγιο Βασίλειο Βιάννου.

Λοιπόν, πήγαν αυτοί, ανοίξανε το παράθυρο το βράδυ και έτσι σκοτώσανε, σφάζανε τους δύο Γερμανούς. Αυτοί τους βρήκανε στον ύπνο και τους σφάζανε. Και από εκεί τώρα ξεκίνησε ύστερα, κατεβήκαν ύστερα οι αντάρτες. Ηρθε ένα φυλάκιο, έμεινε ένας λόχος και εκείνον τον σκοτώσανε οι αντάρτες. Δεν άφησαν ούτε έναν. Και αυτό ήταν το αίτιο.

Παρατηρούμε ότι και αυτός αποδίδει την αιτία της καταστροφής των χωριών της Βιάννου, αρχικά στη δολοφονία των δύο στρατιωτών στο φυλάκιο της Σύμης και στη συνέχεια στις ένοπλες συγκρούσεις που ακολούθησαν μεταξύ των ανταρτών και των δυνάμεων κατοχής.

10.3.4 «Φύγετε, δεν πειράζει». Ο Εφησυχασμός

Στα Αμιρά της Βιάννου συναντήσαμε και τον Εμμανουήλ Σ., ιερέα του χωριού, ο οποίος γεννημένος το 1933, έζησε τα γεγονότα της καταστροφής, όταν ήταν 10 ετών. Ο ίδιος μας ξενάγησε στο τοπικό Μουσείο του χωριού, όπου μεταξύ άλλων τεκμηριώνονται οι φωτογραφίες και τα ονόματα των εκτελεσθέντων από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Φωτογραφίες από το εν λόγω Μουσείο παρατίθενται ως [Εικόνα 47](#), [Εικόνα 48](#) και [Εικόνα 49](#). Αυτό που τον εντυπωσίασε και θυμάται ήταν το ‘σατανικό’ όπως το αποκάλεσε σχέδιο των ναζί, για να συγκεντρώσουν όσους περισσότερους κατοίκους μπορούσαν προκειμένου να προβούν στις εκτελέσεις. Ο ίδιος ήταν στα Αμιρά, όπου εκτελέστηκαν 114 άτομα. Ακολουθεί η παράθεση ενός αποσπάσματος της συνέντευξής του:

Εμμανουήλ Σ. : Θυμούμαι ότι μετά τα γεγονότα της μάχης της Σύμης οι Γερμανοί εφαρμόσανε ένα σχέδιο σατανικό. Ήρθαν, λοιπόν, ενώ έγινε στις 12 η μάχη, ήρθαν και συγκεντρώσανε στα διάφορα χωριά άμαχο πληθυσμό. Αλλά δεν τους άρεσε ο αριθμός, ήταν λίγοι. Και εφαρμόζουν ένα σχέδιο σατανικό. Τους αφήνουν ελεύθερους, «Φύγετε, δεν πειράζει». Και στις 14 του μήνα όλα τα χωριά ήτανε ζωσμένα από στρατό, τακτικό στρατό. Οπότε μαζέψανε από τα χωριά τους περισσότερους.

Λοιπόν, εδώ στο χωριό όσους συγκεντρώσανε από την αρχή ψάχνανε μέρος για να κάμουν τις εκτελέσεις. Πήγαν, λοιπόν, ανατολικά εδώ στον Άγιο Νικόλαο στο νεκροταφείο. Δεν τους έπαιρνε το μέρος, δεν άρεσε. Και τους φέρνουνε πάλι από εδώ και πάνε κάτω στα Μελιανά. Από εκεί τους παίρνουνε ομάδες – ομάδες και τους πηγαίνουν για

εκτέλεση. [...] Την πρώτη ομάδα την πήγαν χαμηλά, την δεύτερη ομάδα πιο πάνω και την τρίτη και τα λοιπά. Από εκεί και πέρα τώρα αρχίζει το μαρτύριο. Να πας εκεί στον τόπο να δεις ανθρώπους με τα μυαλά πεταμένα κάτω, να δεις χέρια κομμένα, να δεις με αίματα ζυμωμένη γη.

Να δεις γυναίκες, γιατί άνδρας δεν παρουσιάστηκε κανείς, να θέλουν να θάψουνε 114 άτομα, πώς; Στο νεκροταφείο τους φορτώνανε με τα ζώα. Να πάρει πόσους; Πέντε, δέκα, τριάντα; Κάμαμε και εκεί κάτω ομαδικό τάφο και βάλουμε δέκα – δεκαπέντε μέσα.

Από εκεί και πέρα τώρα μένουν 114 γυναίκες με παιδιά χωρίς βοήθεια, χωρίς ψωμί, χωρίς τίποτα, χωρίς κρατική μέριμνα, καμιά κρατική μέριμνα. Τίποτα.

Στο σημείο αυτό, ο συνομιλητής μας σταματά για λίγο την αφήγηση, όμως διακρίνουμε ότι θα ήθελε να μας δώσει και περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα γεγονότα του ολοκαυτώματος. Τον ρωτάμε λοιπόν αν θυμάται κάποιο άλλο περιστατικό που είχε ζήσει ή κάτι άλλο από τα γεγονότα στα Αμυρά ή από την Βιάννο γενικότερα. Μας απαντά, λέγοντάς μας τα ακόλουθα:

Εμμανουήλ Σ.: Στη Βιάννο είχαν συγκεντρώσει στο γυμνάσιο πάνω από πεντακόσιους από το χωριό του Συκολόγου, Καλάμι, όλα τα χωριά και τους είχανε και αυτούς υπό εκτέλεση. Αλλά με την επέμβαση τότε του Ψαλιδάκη, που ήταν Πρωτοσύγκελος στην Αρχιεπισκοπή, με την επέμβαση του Ψαλιδάκη δεν τους σκοτώσανε.

Γιατί του είπανε «Εσύ γιατί ενδιαφέρεσαι; Τι θες;» και κάνει έτσι και βγάζει το σταυρό και λέει «Εκτελέστε με εμένα πρώτο και μετά αυτούς». Το είπαν, λοιπόν, στον ασύρματο στα Χανιά του στρατηγού και λέει «Αφήστε τους, δεν πειράζει, να μην τους σκοτώσετε» και γλιτώσανε αυτοί οι άνθρωποι.

Στη συνέχεια απευθύναμε νέο ερώτημα στον συνομιλητή μας σχετικά με το πώς θυμάται και τί πιστεύει για την αιτία για την οποία οι κατοχικές δυνάμεις έκαναν αυτά τα εγκλήματα. Ιδού η άποψή του:

Εμμανουήλ Σ.: Αγγλικά αεροπλάνα είχαν ρίξει πολεμοφόδια και τρόφιμα στον Ομαλό. Κατόπιν τούτου, οι Γερμανοί τοποθέτησανε στη Σύμη ένα φυλάκιο με δύο Γερμανούς. Λέγονται ψέματα πολλά.

Στο σημείο αυτό ο συνομιλητής μας, με την έκφραση ‘λέγονται ψέματα πολλά’, όπως θα εξηγήσουμε αναλυτικά παρακάτω, εννοεί αυτά που λέγονται σχετικά με το σχέδιο παραπλάνησης των συμμάχων για δήθεν απόβαση στην Κρήτη, η οποία τελικά έγινε από τον Ιούλιο 1943 στην Σικελία. Η παραπλάνηση είχε σαν σκοπό να απασχοληθούν, να μεταφερθούν και να παραμείνουν εγκλωβισμένες στο νησί, όσο το δυνατόν περισσότερες δυνάμεις των γερμανικών στρατευμάτων, περιμένοντας την απόβαση στα νότια παράλια της Κρήτης. Την αλήθεια, ακόμα και οι αντάρτικες ομάδες του νησιού, ότι τελικά πρόκειται για παραπλάνηση και ουδέποτε σχεδιαζόταν απόβαση δυνάμεων στην Κρήτη ή γενικότερα στον Ελλαδικό χώρο, δεν την γνώριζαν. Όλοι περίμεναν την απόβαση των συμμάχων και έπαιρναν οδηγίες από το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, να προβαίνουν σε ενέργειες δολιοφθορών του αντιπάλου, καθόσον όλοι τότε γνώριζαν ότι επικείμενη τόσο η βοήθεια με όπλα, όσο και οι βομβαρδισμοί από τις συμμαχικές αεροπορικές δυνάμεις του Καΐρου.

Ο Εμμανουήλ Σ. λοιπόν μας παρουσιάζει την κρατούσα άποψη στη συνείδηση του τοπικού πληθυσμού, όχι βέβαια πολύ μακριά από την πραγματικότητα, ενταγμένη όμως στο τοπικό γεωγραφικό πλαίσιο της Κρήτης. Συνεχίζει λοιπόν στη διήγηση του ως εξής:

***Εμμανουήλ Σ.:** Η αλήθεια είναι μία, ότι κατέβηκε από το βουνό ένας αντάρτης. Μαζί με τον άλλο αντάρτη τον Παπαμαστοράκη τον Νίκο από την Βιάννο και αφού τα γλεντοκοπήσανε και μεθύσανε, του λέει «Πάμε να ψάξουμε τους Γερμανούς;», λέει ο άλλος «Πάμε». Και πήραν μία γυναίκα που ήξερε πώς να ανοίξει και ανοίγει την πόρτα και μπαίνουν μέσα και τους εσκοτώσανε εκεί που εκοιμόντανε.*

Μόλις οι Γερμανοί πληροφορηθήκαν το θάνατο του φυλακίου σηκωθήκανε ένας λόχος ολόκληρος να πάει στη Σύμη. Εκεί που είναι στην είσοδο της Σύμης απέναντι ένα βουνό και είναι έτσι ο δρόμος, είχανε στήσει ενέδρα οι αντάρτες. Και μόλις τους βάλανε στο στενό μέσα, αρχίσανε και τους αποδεκατίζανε. Σκοτώσανε καμιά 120αριά Γερμανούς.

Εξαιτίας τώρα των δύο γεγονότων, της σφαγής του κλιμακίου και της μάχης με τον λόχο να σκοτωθούνε, διαδραματιστήκανε όλα τα άλλα γεγονότα. Εκτελέσεις, χωριά καμμένα, βομβαρδισμένα, τα ζώνανε γύρω – γύρω με δυναμίτες, βάζανε στο κεντρικό

φωτιά και όλα πεταμένα, καημένα και κάπνιζε ο τόπος. Όλα τα χωριά και καπνίζανε, μπουμ, μπουμ, μπουμ.

Όλη η επαρχία σε απόγνωση. Φύγανε ο κόσμος από το Καλάμι, από το Συκολόγο και ήρθανε εδώ και κάτσανε πού; Σε ένα εδώ, σε ένα στάβλο, πού να κάτσεις; Και κάτσανε οι άνθρωποι αρκετό καιρό. Που να πάω, λέει. Τι να φάω, λέει. Αλλά ο Έλληνας ξέρει να ζει και όταν ευτυχεί και όταν δυστυχεί. Είναι προβληματισμένος και ξέρει. Λοιπόν, η φυλή επέζησε.

Την άποψη ότι οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής παραπλάνησαν τους κατοίκους των χωριών της Βιάννου, ώστε να τους πείσουν να επιστρέψουν στις οικίες τους, για να μπορέσουν να τους συλλάβουν, συμμερίζεται και ο συγχωριανός του Εμμανουήλ Σ., ο Μανώλης Β. Γεννημένος στα Αμιρά της Βιάννου, το 1933, σε ηλικία 10 ετών τότε, μας περιγράφει τα γεγονότα που έζησε, ως εξής:

Μανώλης Β.: *Δεν ήθελα να τα φέρνω στο μυαλό μου, ο κόσμος δοκιμάστηκε εδώ πολύ. Πιο πολύ από άλλες περιοχές. Τα γεγονότα για να τα εξιστορήσει κανείς θέλει πολύ χρόνο, δεν είναι θέματα της στιγμής ούτε της μιας ώρας. Εδώ λοιπόν το 1942 Αγγλικά αεροπλάνα ρίξαν για τους αντάρτες πάνω στο βουνό, πολεμοφόδια και ιματισμό, υπόδηση και οι Γερμανοί οπωσδήποτε πληροφορηθήκαν το γεγονός και τοποθετήσανε στην Σύμη ένα φυλάκιο με τρία άτομα.*

Απουσίαζε λοιπόν ο ένας στην Βιάννο και οι δυο ήταν στην Σύμη, κατεβήκαν δύο-τρεις αντάρτες από το βουνό αφού τα 'πιανε και ήρθαν στο κέφι λέει ο ένας : «δεν πάμε να σκοτώσουμε τους Γερμανούς»; Λέει ο άλλος «πάμε». Και πάνε και ανοίγουν την πόρτα και σκοτώσανε τους δύο Γερμανούς. Αμέσως λοιπόν οι Γερμανοί κινητοποιήθηκαν και πριν μπούμε στην Σύμη δεν είναι όπως είναι τώρα, ήτανε μια αλάνα, απέναντι ακριβώς ήταν το βουνό που ήταν οι αντάρτες. Ένας λόχος λοιπόν ξεκίνησε από την Βιάννο για την Σύμη. Εκεί λοιπόν πέσανε σε ενέδρα, και αποδεκατίστηκαν, πιάσανε δώδεκα αιχμαλώτους οι υπόλοιποι όλοι σκοτωθήκανε. Οι Γερμανοί βέβαια εφάρμοσαν ένα σχέδιο σατανικό.

Παρασκευή μέρα έγινε, Πέμπτη, ναι, Παρασκευή έγινε η μάχη, την Κυριακή λοιπόν μαζέψανε γύρω-γύρω απ' όλα τα χωριά αλλά επειδή δεν τους ικανοποιούσε ο

αριθμός, τους αφήσανε ελεύθερους, σχέδιο πονηρό. Την Κυριακή έγινε αυτό. Δευτέρα, Τρίτη, την Τρίτη το πρωί του τιμίου Σταυρού ήταν όλα τα χωριά περικυκλωμένα. Όλα. Και τους πιάσανε όλους μέσα, από εδώ από το χωριό πιάσανε 114.

Απ' τα Αμιρά μόνο 114. Σιγά-σιγά λοιπόν ψάχνανε να βρούνε μέρος για να κάνουν τις εκτελέσεις γιατί θέλανε να είναι ασφαλές το μέρος, εμφανές να μην δεχθούνε επίθεση. Ψάχνανε από εδώ, ψάχνανε από εκεί, επιτέλους καταλήζανε εκεί κάτω και παίρνανε 20-20, 25 και τους πηγαίνανε και τους εκτελούσανε.

Μετά λοιπόν που φύγανε οι Γερμανοί, να πας να δεις τί; Τί να πας να δεις; Μυαλά σκορπισμένα, χέρια κομμένα, πόδια κομμένα, αίματα, όλο το χωράφι γεμάτο αίμα, τα χωράφια όπου ήταν οι ομάδες-ομάδες, τρεις-τέσσερις τραυματίες και φωνάζανε από τον πόνο, τι να κάνουμε; Οι γυναίκες, μια γυναίκα μπορεί να προσφέρει; Και όμως πηγαίνανε με τα ζώα και φορτώνανε τους νεκρούς και τους πηγαίνανε στο νεκροταφείο. Εκεί σκάβανε μόνες τους τα μνήματα και βάζανε μέσα δύο-τρεις στο κάθε μνήμα και τους θάψανε. Όσοι δεν μπορέσανε να τους πάρουν εκεί, βγάλανε εκεί στον τόπο του μαρτυρίου, εκεί βγάλανε λάκκο και τους θάψανε.

Εγκαταληφθήκανε 100 οικογένειες, 14 ελεύθεροι, εγκαταλειφθήκαν τα παιδιά, χήρες μάνες, εγκαταλειφθήκαν στο έλεος του Θεού. Ξυπόλητες, γυμνές, να μην έχουν ένα πανωφόρι, ένα ρούχο, παιδιά, πέντε, δέκα, δεκαπέντε, δέκα, δώδεκα παιδιά γυμνά ξυπόλητα, χωρίς να 'χουν ένα κομμάτι ψωμί να το φάνε και δεν στάθηκε κανείς να τους συμπαρασταθεί.

10.3.5 Οι Εκτελέσεις

Στα Αμυρά συναντήσαμε και τον Φίλιππο Π., που έζησε τα γεγονότα σε ηλικία 10 ετών τότε. Γεννημένος στα Αμυρά της Βιάννου το 1933, μας περιγράφει τη σκηνή μετά τις εκτελέσεις και την προσπάθεια που κατέβαλαν ορισμένοι που δεν είχαν σκοτωθεί να επιζήσουν παρόλες τις συνθήκες του τραυματισμού τους από τις σφαίρες του εκτελεστικού αποσπάσματος. Μας διηγείται τα ακόλουθα:

***Φίλιππος Π. :** Θυμάμαι ότι ήμασταν στον Γιαλό την ώρα που τους εκτελούσανε. Ήμασταν πέντε άτομα στον Γιαλό σε ένα υδραγωγείο μέσα. Και βγαίναμε ύστερα και ξανοίγαμε [εννοεί κοιτάζαμε, βλέπαμε - AB] τις ομάδες από τους είχανε σκοτωμένους, εάν ήταν ο πατέρας μου ή ο αδερφός μου. Και θυμάμαι όλους τους σκοτωμένους. Ανά 30-30 τους βάζανε [...] σε μια πεζούλα, ανά 30-30, ανά 20-20 τους βάζανε και τους παίζανε [εννοεί τους πυροβολούσαν - AB], από πίσω με ταχυβόλα. Ο πεθερός μου, που 'κανα ύστερα, και ένας μπάρμπαρς μου ήτανε στην εκτέλεση την τελευταία. Ένας του κουνιάδος, είχε κοπεί ο πόδας του και του λέει ο κουνιάδος, «νερό θέλω».*

Μας εξήγησε εκτός μικροφώνου ότι οι σφαίρες δεν τους είχαν αγγίξει και είχαν γλυτώσει, ήταν όμως ακόμα εκεί ξαπλωμένοι στο πεδίο της εκτέλεσης.

***Φίλιππος Π. :** Και σηκώθηκε ο πεθερός μου να του βάλει το νερό, δίχως να τους αγγίξει η σφαίρα καθόλου, και τον αντιλήφθηκαν δυο Γερμανοί, ήταν δύο άτομα στο μύλο απάνω, και όπως τηρούσαν τον πεθερό μου, θωρούν τα δύο άτομα, και κατεβαίνουνε και τα σφάζουνε αμέσως, αλλά προχώρησε ο πεθερός μου από έναν γκρεμό κάτω και γλύτωσε.*

Από σπίτια από πέντε άτομα, τέσσερις γιούς, και ο πατέρας πέντε, τους ετρώγανε τα σκυλιά, μια γυναίκα πως θα τους θάψει τόσα άτομα.

Εβγήκαμε εδά ύστερα πάνω, δεν είχαν σκοτώσει ούτε τον αδερφό μου ούτε τον πατέρα μου, και βγάλανε μια προπαγάνδα ύστερα οι Γερμανοί ότι εντός 24 ώρες εάν δεν τους έχουνε παρμένους, θα βγάλουν τα σκυλιά να τους ψάξουνε. Κλαίγανε οι χηράδες, 20

χρονών, 25 χρονών, αχάλαστες, απάντρευτες, βαρεμένες¹¹¹³, ιστορία μεγάλη. Εβρώμισε το χωριό. Το χωριό εβρώμισε από τα 115 άτομα και δέκα τραυματίες. Αυτό είναι το χωριό, τα Αμιρά. Ε! Κατοχή, πείνα, ήμουν έντεκα χρονών και είχα ψείρες γεμάτος, πείνα, να δω ψωμί, καθόλου. Χόρτα, χόρτα, χόρτα.

AB: Να σας ρωτήσω κάτι άλλο, τι είχε προηγηθεί και οι Γερμανοί έκαναν αυτά τα αντίποινα στο χωριό σας;

Φίλιππος Π.: Στην Σύμη, πέρα στην Σύμη, εσκοτώσανε καμιά 30αριά, 40, δεν ξέρω πόσους Γερμανούς ο Μπαντουβάς. Από εκεί εβγάλανε μια προπαγάνδα και επιάνανε τα χωριά από την Σύμη και έρχονταν εδώ. Όταν εφτάναν στον Αϊ Βασίλη, εβάλανε έναν ντελάλη, λέει να 'ρθούνε όλοι στα Αμιρά στην εκκλησία για να μην πειράζουν ούτε γυναίκα, ούτε παιδιά, ούτε να κάψουν το χωριό, και εμαζευτήκαν στην Παναγία όλα τα άτομα κάπου 115 άτομα και τα βάλανε στην γραμμή, έξω από το χωριό και κάτω-κάτω και επήγαν και τους εκτελέσανε. Αν δεν εκτελούσαν τους Γερμανούς στη Σύμη, δεν θα εσκοτώνανε ούτε ένα άτομο. Ούτε καίγανε χωριά. Δηλαδή οι αντάρτες έδωσαν την αφορμή και κάψανε τα χωριά και σκοτώσανε και τόσα άτομα.

Παρατηρούμε κι εδώ, στην αφήγηση του Φιλίππου Σ., ότι και αυτός αποδίδει την αιτία της καταστροφής των χωριών της Βιάννου στη δράση των αντάρτικων ομάδων του Μπαντουβά, η οποία είχε άρχισε με τη δολοφονία των δύο στρατιωτών στο φυλάκιο της Σύμης και συνεχίστηκε με τις ένοπλες συγκρούσεις που ακολούθησαν μεταξύ των ανταρτών και των δυνάμεων κατοχής. Διαφαίνεται στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της Βιάννου, ότι η καταστροφή των χωριών της περιοχής δεν θα είχε συμβεί αν δεν υπήρχε η δράση των ανταρτών.

¹¹¹³ Οι όροι στην τοπική διάλεκτο του νησιού σημαίνουν : Αχάλαστη είναι η γυναίκα που δεν έχει συνάψει σχέσεις, απάντρευτη είναι η ανύπαντρη γυναίκα, και βαρεμένη είναι η έγκυος γυναίκα.

10.3.6 Η Απόβαση – Η Παραπλάνηση – Η μάχη στη Σύμη

Στη συνέχεια του οδοιπορικού μας επισκεφθήκαμε το χωριό της Σύμης. Είναι το χωριό στο οποίο δόθηκε η μάχη στις 12 Σεπτεμβρίου 1943 μεταξύ των αντάρτικων ομάδων του Μπαντουβά και των δυνάμεων κατοχής. Η μάχη έληξε με πολλές απώλειες για τους Γερμανούς στρατιώτες και αυτή ήταν η αφορμή με την οποία τα στρατεύματα κατοχής προέβησαν στις εκτελέσεις και στη δημιουργία εκατόμβης νεκρών αμάχων ως αντίποινα. Εκεί συναντήσαμε τον Κωνσταντίνο Μ, που έζησε τα γεγονότα και ήταν 13 ετών τότε. Μας περιγράφει την αγωνία των κατοίκων της περιοχής, που περίμεναν τις αποβατικές δυνάμεις των συμμάχων, καθώς είχε διαδοθεί ευρέως το γεγονός της υποχώρησης των δυνάμεων του άξονα από τα μέτωπα στα θέατρα επιχειρήσεων, η συνθηκολόγηση της Ιταλίας και τα γεγονότα που ακολούθησαν αυτή τη συνθηκολόγηση στο νησί της Κρήτης, αλλά και το σχέδιο της παραπλάνησης, σύμφωνα με το οποίο οι σύμμαχοι θα αποβιβάζονταν στο νησί. Στα αποσπάσματα που ακολουθούν βλέπουμε πώς όλα αυτά συνδέθηκαν στα γεγονότα της Σύμης, καθώς και την ερμηνεία που δίνει ο ίδιος, έτσι όπως την ανακαλεί στη μνήμη του, 73 έτη μετά.

Κωνσταντίνος Μ. : *Εγώ ήμουν τότε 13 χρονών, 12,5 χρονών όταν ήρθανε διότι κάμανε και ένα χρόνο εδώ. Είχε ένα φυλάκιο εδώ, διότι είχαν υποψιαστεί ότι ήτανε εδώ στο βουνό μας επάνω ασύρματος που υπήρχε αντάρτικο και είχε οργανωθεί. Ορισμένοι άνθρωποι είχαν βγει στο βουνό και ήταν και δύο Άγγλοι, ένας Λιφερμόρ, Πάτρικ Λιφερμόρ,¹¹¹⁴ και τον άλλον τον λέγαν Αλέξη. Και ο πατέρας μου ήταν από την πρώτη στιγμή εκεί πάνω στο βουνό, ο δε θεός μου πάλι ο Χαράλαμπος Ψαλιτάκης ήταν εδώ το μαγαζάκι του, εδώ δεν υπήρχαν σπίτια τώρα που καθόμαστε, ήτανε περιβόλια, τώρα φτιαχτήκανε.*

Λοιπόν, ήταν άκρη του χωριού και ερχόταν εδώ οι αντάρτες, ορισμένοι δηλαδή από την ομάδα και βγάνανε τα συμπεράσματα τους, τα σχέδια τους, λοιπόν, κατά απ' ότι

¹¹¹⁴ Πρόκειται για τον Patrick Leigh Fermor. Ανήκε στην ομάδα των Βρετανών αξιωματικών που είχε το ρόλο συνδέσμου με το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, και είχε ως αποστολή του την οργάνωση της αντίστασης του νησιού στη γερμανική κατοχή. Μεταμφιεσμένος ως βοσκός με το ψευδώνυμο «Μιχάλης» ή «Filedem» (Φιλεντέμ=φίλε μου Αδάμ), δραστηριοποιήθηκε στην ορεινή Κρήτη. Ηγήθηκε της ομάδας που απήγαγε το 1944 τον Γερμανό Στρατηγό Κράιτε.

θυμάμαι εγώ, που εγώ τους πήγαινα πολλές φορές φαγητό στον Χρήστο τον Μπαντουβά, του πήγαινα φαγητό έξω από το χωριό, γιατί ήταν δύο Γερμανοί εδώ πέρα. Πρώτα ήταν πέντε-έξι Γερμανοί, ύστερα φύγανε και μείνανε δύο. Και του πήγαινα φαγητό έξω από το χωριό για να κατεβεί να δει κανέναν γνωστό εδώ να συζητήσουνε και μετά έφευγε πάλι και πηγαίνανε στο βουνό.

Το Σεπτέμβριο είχε έρθει μια πληροφορία ότι θα γινότανε απόβαση εδώ, έτσι είχαν ψιθυρίσει δηλαδή οι άνθρωποι, ήρθε και αεροπλάνο και έριξε στον Ομαλό όπλα και ειδοποίησα εγώ ορισμένους που μου 'πε ο θεός μου, που ήτανε και βλέπανε ζώα, να πάνε πάνω να παραλάβουνε οπλισμό. Και 10 του Σεπτεμβρη ήρθε πληροφορία πως θα πάρει συνθηκολόγηση η Ιταλία.

Έφυγε λοιπόν μια ομάδα από το λημέρι να κατεβεί σε ένα χωριό δίπλα από εδώ ήτανε λέγεται οι Μουρνιές Ιεράπετρας και υπήρχε εκεί ένας λόχος Ιταλός και είχαν εντολή να πάνε να τους παραδώσουν τον οπλισμό οι Ιταλοί και όσοι θέλανε να τους ακολουθήσουνε, να πάνε μαζί με τους αντάρτες κατά των Γερμανών.

Αυτοί δεν είχαν λάβει εντολή να τους δώσουν τα όπλα και τους λένε δεν μπορούμε να τα παραδώσουμε αν δεν μας δώσει εντολή. Εκείνες τις μέρες όμως ο Άγγλος ο Λίφερμορ είχε κατέβει να παραλάβει τον Γκάρντα τον στρατηγό Γκάρντα από την Κριτσά, στον Άγιο Νικόλαο δίπλα και δεν τους δώσανε τα όπλα. Αυτές τις μέρες λοιπόν, είχαν δώσει εντολή, ποιος την έδωσε τώρα, γιατί το κάναν αυτό, δεν το γνωρίζω εγώ αυτό, αλλά επειδή περιμέναν ότι θα γίνει απόβαση, εγώ τότε παιδί 12,5 χρονών κοιτάζαμε από εκεί πάνω από το βουνό με τα κιάλια να δούμε τα καράβια να βγαίνουνε στην θάλασσα.

Εδώσαν εντολή να κατεβούνε να πάρουνε το φυλάκιο που ήταν εδώ πέρα δύο Γερμανοί να τους πάνε πάνω. Αυτοί αντισταθήκανε, πήγανε νύχτα εκεί που κοιμότανε, σπάσαν την πόρτα, ρίξαν δύο ριπές με το ταχυβόλα, ο ένας παραδόθηκε, ο άλλος αντιστάθηκε. Πιαστήκανε στα χέρια και αναγκαστήκανε και τους σκοτώσανε. Εμένα με στείλαν και πήγα και έφερα ένα μουλάρι, ημίονος πως τον λένε από εδώ από το διπλανό μετόχι και τους φορτώσανε τους δύο και τους πήρε ένας δύο άτομα δεν είναι ανάγκη να λέω τα ονόματά τους και τους πήγανε επάνω στο βουνό σε μια χαράδρα μέσα και τους θάψανε εκεί μέσα.

Οι Γερμανοί βέβαια μετά ήρθανε μετά χάσανε το φυλάκιο, μάθανε ότι σκοτωθήκανε το φυλάκιο, ήρθανε, είχαν περάσει ένα χωριό δίπλα το Κεφαλοβρύσι, και

πήρανε ήτανε η μέρα Κυριακή και πήρανε από την εκκλησία αυτοί που ήταν στην εκκλησία 10-12 άτομα να τους συνοδεύσουνε να 'ρθούνε εδώ αλλά οι αντάρτες είχαν κατέβει τότες, και ο πατέρας μου και ο Μπαντουβάς ο Χρήστος με άλλους ο Μήτσος ο παπάς, ήτανε καμιά 30αριά αντάρτες που κατεβήκανε και είχανε πιαστεί από την μια μεριά από την άλλη. Δεν ξέρω τώρα που ερχόσασταν αν είδατε την στήλη αυτή που έχουμε την στήλη...[...].

Εκεί ακριβώς έγινε η μάχη. Σε δύο-τρεις ώρες μέσα τους διαλύσανε διότι αυτοί δεν ξέραν από πού τους ερχότανε και πιάσανε και 12 αιχμαλώτους, πήρανε 12 αιχμαλώτους και τους πήρανε στο Λημέρι. Πέρασε βέβαια κάμποσες μέρες, δύο-τρεις μέρες, δυο μέρες, ήταν 12, στις 14 του Σεπτεμβρίου ήρθανε, πιάσανε από τα άλλα χωριά ανύποπτους ανθρώπους και τους εκτελέσανε και ήρθανε στα άλλα χωριά, Πεύκο, Σύμη, Κεφαλοβρύσι, και ορισμένα χωριά προς την επαρχία Ιεράπετρας και τους βάλανε φωτιά. Εδώ τα κάψανε και βάλανε δυναμίτες και τα τινάζανε εκ θεμελίων. Δεν εγνώριζες που ήταν το σπίτι σου.

Και φύγαμε ύστερα, εγώ γυρνούσα με τους γέρους τους παππούδες και τις γιαγιάδες μου και κάποιος άλλος που ήταν συγγενής μας και ήτανε γιατρός, Χατζάκης λεγότανε, μετά έγινε νομιάτρος Ηρακλείου και πήγαμε μέχρι την Γκρικιά, στα βουνά βουνά...

Η στήλη για την οποία μας κάνει λόγο ο Κωνσταντίνος Μ., είναι το μνημείο που έχει τοποθετηθεί στη Σύμη, και είναι αφιερωμένο στη μνήμη των πεσόντων στη μάχη της Σύμης που έγινε στις 12 Σεπτεμβρίου του 1943. Φωτογραφίες από το εν λόγω μνημείο παρουσιάζονται στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 50](#) και [Εικόνα 51](#).

10.4 Ροδάκινο – Καλή Συκιά - Καλλικράτης

10.4.1 «Σουμπερίτες»

Το Ροδάκινο, η Καλή Συκιά και ο Καλλικράτης υπήρξαν τόποι εφαρμογής αντιποίνων εκ μέρους των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Κρήτη του 1943. Πριν όμως δούμε λίγο το ιστορικό της καταστροφής τους, θα πρέπει να ανατρέξουμε ένα χρόνο νωρίτερα, όταν συγκροτήθηκε η ομάδα του Σούμπερτ, στην ουσία με την ίδρυση του Ελληνικού Καταδιωκτικού Αποσπάσματος Κακοποιών (ΕΚΑΚ). Πιο συγκεκριμένα, το 1942 ιδρύεται με σχετική απόφαση του Διοικητού Φρουρίου Κρήτης Στρατηγού Αντρέ ένα καταδιωκτικό απόσπασμα (Jagd-Kommando SCHUBERT), με αποστολή τον εντοπισμό και την εκδίωξη των αντάρτικων ομάδων σε όλη την Κρήτη.¹¹¹⁵ Επικεφαλής του αποσπάσματος ορίστηκε ο επιλοχίας Φριτς Σούμπερτ,¹¹¹⁶ ελληνομαθής, και μέλη του αποσπάσματος ήταν τόσο γερμανοί στρατιώτες όσο και έλληνες δωσίλογοι, που εξοπλίστηκαν από τα στρατεύματα κατοχής. Για τους Κρητικούς αυτοί που το επάνδρωσαν ονομάζονταν ‘σουμπερίτες’.¹¹¹⁷ Το απόσπασμα

¹¹¹⁵ Καλογεράκης, Γ. Α. (2021, Φεβρουαρίου 25). *Μη με μαγαρίζεις*. Ανάκτηση Ιουλίου 04, 2021, από Viannitika: <https://www.viannitika.gr/el/mh-me-magarizeis>.

¹¹¹⁶ Γεννήθηκε στο Ντόρτμουντ, στις 21 Φεβρουαρίου του 1897. Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ήταν στρατευμένος στον γερμανικό στρατό και υπηρέτησε στη Σμύρνη ως μέλος γερμανικών αποστολών ειδικευμένου προσωπικού που αναδιοργάνωσε και ηγήθηκε οθωμανικών στρατιωτικών τμημάτων στην απόκρουση επιθέσεων της Αντάντ. Τον Ιανουάριο του 1934 ο Σούμπερτ έγινε μέλος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Μιλούσε καλά ελληνικά, τουρκικά, ιταλικά και αραβικά, ενώ το 1941 και όντας ήδη υπαξιωματικός της Στρατιωτικής Αστυνομίας (Feldgendarmarie) μετατέθηκε στα Χανιά, στην Περιφερειακή Διοίκηση Ρεθύμνου, με την ιδιότητα του διερμηνέα. Το φθινόπωρο του 1941 μετατέθηκε απ' το Ρέθυμνο στο Ηράκλειο αναλαμβάνοντας καθήκοντα στρατιωτικού - διερμηνέα – κατασκόπου. Τον Ιούνιο του 1942 με εντολή του Μπρόιερ, ο Σούμπερτ συγκρότησε το σώμα Jagd-Kommando SCHUBERT, το οποίο στελεχώθηκε από 150 - 200 ντόπιους Κρητικούς, στους οποίους δόθηκαν στολές του γερμανικού στρατού. Ο Σούμπερτ ανέπτυξε την εγκληματική του δράση στην Κρήτη μέχρι τον Ιανουάριο του 1944, όπου και μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη. Εκεί ανέπτυξε επίσης παρόμοια εγκληματική δράση, και ήταν υπεύθυνος για το ολοκαύτωμα του Χορτιάτη τον Σεπτέμβριο του 1944. Όταν οι γερμανικές δυνάμεις αποχώρησαν από την Ελλάδα, βρέθηκε στην Αυστρία, και με το τέλος του πολέμου παραδόθηκε στις Αμερικανικές δυνάμεις, στις οποίες δήλωσε Έλληνας, με το όνομα Κωνσταντινίδης, προσπαθώντας να αποφύγει τη σύλληψη. Οι Αμερικανοί το 1945 τον έστειλαν στην Ελλάδα, όπου τον αναγνώρισαν και τον οδήγησαν στην δικαιοσύνη για να δικαστεί για τα εγκλήματα πολέμου που είχε διαπράξει. Οι ποινές του ήταν 271 φορές σε θάνατο και χιλιάδες χρόνια κάθειρξης, οι οποίες συγχωνεύθηκαν στην ποινή του θανάτου δια τυφεκισμού, ο οποίος συντελέστηκε στις 22 Οκτωβρίου 1947. Πηγή : Defenceline. (2015, Οκτώβριος 22). *22 Οκτωβρίου 1947 – Η εκτέλεση του δήμιου της Κρήτης και της Μακεδονίας Φριτς Σούμπερτ*. Ανάκτηση Ιούλιος 17, 2021, από Defenceline.gr: <http://defenceline.gr/index.php/history/item/499-nazi-egklimata>.

¹¹¹⁷ Τον Ιούνιο του 1942, όπως είδαμε, με εντολή του Μπρόιερ συγκροτήθηκε το ΕΚΑΚ, το οποίο στελεχώθηκε από 150 -200 ντόπιους γερμανόφιλους δωσίλογους αλλά και εγκληματίες βαρupoινίτες

αυτό ευθύνεται για σωρεία εγκλημάτων στο νησί, για τα οποία ο Σούμπερτ δικάστηκε και καταδικάστηκε ως ένοχος και του επιβλήθηκε η ποινή του θανάτου σε δίκη που ξεκίνησε στις 28 Ιουλίου 1947 και διήρκησε έως τις 5 Αυγούστου 1947 στην Αθήνα.¹¹¹⁸

Όπως είδαμε, από τα μέσα του 1943, αλλά ακόμα και μετά την απόβαση των συμμάχων στη Σικελία, οι δυνάμεις του άξονα έχουν πιστέψει ότι επίκειται απόβαση συμμάχων στην Ελλάδα, στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο. Το σχέδιο της παραπλάνησης είναι απολύτως επιτυχές, Στο πλαίσιο αυτό και υπό το πρίσμα της επικείμενης απόβασης των συμμάχων, το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής συντονίζει τις κινήσεις των ανταρτικών ομάδων στην Κρήτη, με σκοπό να απασχολούνται οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις και να διατηρούν ανάλογο δυναμικό στο νησί, ώστε να μπορούν να αποκρούσουν τυχόν επίθεση και αποβατική ενέργεια των συμμάχων. Πέραν όμως αυτών, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις στο νησί εντείνουν τις προσπάθειές τους με σκοπό να ανακαλύψουν τις θέσεις των ανταρτών, να τους συλλάβουν, να βρουν τυχόν ασυρμάτους ή τα μηνύματα που ανταλλάσσουν με το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, έτσι ώστε να μπορέσουν να προετοιμαστούν κατάλληλα για να αποκρούσουν την υποτιθέμενη επικείμενη απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων.

Το ΕΚΑΚ, όπως περιγράψαμε παραπάνω, υπό την καθοδήγηση του Σούμπερτ, θα ήταν η ομάδα που θα αναλάμβανε δράση για την ανεύρεση, αποκάλυψη των θέσεων και εξόντωση των ανταρτών, με πεδίο δράσης σε όλη την Κρήτη. Στο Ροδάκινο την Καλή Συκιά και τον Καλλικράτη έδρασε το ΕΚΑΚ, στο πλαίσιο καταστολής αντιστασιακών δράσεων, για τις οποίες είχαν πληροφορίες οι δυνάμεις κατοχής ό,τι συνέβαιναν στα εν λόγω χωριά.

10.4.2 Η περίπτωση του Ροδάκινου Ρεθύμνης

από φυλακές της Κρήτης. Ο Σούμπερτ τοποθετήθηκε επικεφαλής αυτής της ομάδας των στρατολογημένων Ελλήνων, οι οποίοι φόρεσαν γερμανική στολή και είχαν ως βάση τους το χωριό Αυγενική, ενώ οι στρατολογημένοι στην εν λόγω ομάδα αποκαλούνταν από τους Κρητικούς ως 'σουμπερίτες'. Πηγή : Defenceline. (2015, Οκτώβριος 22). *22 Οκτωβρίου 1947 – Η εκτέλεση του δήμιου της Κρήτης και της Μακεδονίας Φριτς Σούμπερτ*. Ανάκτηση Ιούλιος 17, 2021, από Defenceline.gr: <http://defenceline.gr/index.php/history/item/499-nazi-egklimata>.

¹¹¹⁸ Καλογεράκης, Γ. Α. (2018, Οκτώβριος 07). 'Καλή Συκιά , 6 Οκτωβρίου 1943! Το χρονικό της Γερμανικής θαρβαρότητας, μέσα από ανέκδοτες αρχειακές πηγες'. Ανάκτηση Φεβρουάριος 07, 2021, από E-messara: <https://e-mesara.gr/kali-sykia-6-oktovrioy-1943-to-chroniko-tis-germanikis-varvarotitas-mesa-apo-anekdotes-archeiak-es-piges>.

Στο Ροδάκινο, το ΕΚΑΚ εμφανίστηκε με αφορμή τον φόνο ενός γερμανού στρατιώτη από τις τοπικές αντάρτικες ομάδες. Το συγκεκριμένο γεγονός που τους προκάλεσε και τους έφερε στο Ροδάκινο, ήταν ότι στις 17 Αυγούστου του 1943,¹¹¹⁹ ο Μανώλης Γιαννάς είχε πράγματι φονεύσει έναν γερμανό στρατιώτη στην περιοχή του χωριού. Μετά από τρεις ημέρες, ο Σούμπερτ με την ομάδα του εμφανίστηκαν στο Ροδάκινο, δεν βρήκαν όμως τον πληθυσμό του χωριού παρόντα, επειδή οι κάτοικοι είχαν προλάβει και είχαν διαφύγει. Στο χωριό παρέμειναν ελάχιστοι υπερήλικες γέροντες, οι οποίοι όμως δεν πρόδωσαν ποτέ τον Γιαννά. Τότε το απόσπασμα, υπό τον έλεγχο και τις διαταγές του Σούμπερτ προέβη σε αντίποινα και εκτέλεσε τους Χρήστο Λουκογιάννη ετών 70, τον Νικόλαο Λουκογιάννη, και τον Σταύρο Φρόνιμο ετών 83. Τέλος *‘έκαυσε ζώσα την Σμαράγδω Καπετανάκη’*, όπως ήταν και το λεκτικό του κατηγορητηρίου του, όταν καταδικάστηκε σε θάνατο γι’ αυτές και για τις υπόλοιπες πράξεις του κατά τη διάρκεια της κατοχής. Το απόσπασμα δεν περιορίστηκε σε αυτούς τους φόνους, αλλά επιπλέον πυρπόλησε 12 κατοικίες.¹¹²⁰ Στη συνέχεια, από τη στρατιωτική διοίκηση Κρήτης, εκδόθηκε διαταγή να φυλακιστούν οι Ροδακινιώτες που εργάζονταν στα καταναγκαστικά έργα στην Αγία Γαλήνη και χαρακτηρίστηκε η ευρύτερη περιοχή του Ροδακίνου, ως απαγορευμένη ζώνη με απαγόρευση κίνησης και διαμονής των κατοίκων.

10.4.3 Τα Γεγονότα στην Καλή Συκιά

Στις 6 Οκτωβρίου 1943 στην Καλή Συκιά, καταφθάνει ο Σούμπερτ, καθοδηγώντας τους άνδρες του. Η αιτία της άφιξής του ήταν η μάχη στον Τσιλιβδικα, που είχε προηγηθεί μεταξύ των αντάρτικων ομάδων Μπαντουβά και των δυνάμεων κατοχής, του φυλακίου Σελλίων, που δόθηκε στις 4 Οκτωβρίου 1943. Με την άφιξη στο

¹¹¹⁹ Καλογεράκης, Γ. Α. (2018, Οκτώβριος 07). *‘Καλή Συκιά , 6 Οκτωβρίου 1943! Το χρονικό της Γερμανικής βαρβαρότητας, μέσα από ανέκδοτες αρχειακές πηγες’*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 07, 2021, από E-messara: <https://e-mesara.gr/kali-sykia-6-oktovrioy-1943-to-chroniko-tis-germanikis-varvarotitas-mesa-apo-anekdotes-archeiakes-piges>.

¹¹²⁰ Καλογεράκης, Γ. Α. (2018, Οκτώβριος 07). *‘Καλή Συκιά , 6 Οκτωβρίου 1943! Το χρονικό της Γερμανικής βαρβαρότητας, μέσα από ανέκδοτες αρχειακές πηγες’*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 07, 2021, από E-messara: <https://e-mesara.gr/kali-sykia-6-oktovrioy-1943-to-chroniko-tis-germanikis-varvarotitas-mesa-apo-anekdotes-archeiakes-piges>. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, οι κατοικίες που κατεστράφησαν ήταν αυτές των Μανούσου Κοτσύφη, Γεωργίου Σταυριανουδάκη, Ιωσήφ Ανδρουλιδάκη, Εμμ. Γιαννά, Ιωάννου Χομπίτη, Ευαγγέλου Αντωνουσάκη, Γεωργίου Γιαννουδάκη, Γεωργίου Φρονιμάκη, Χρυσούλας χήρας Γαλάνη, Μαρίας χήρας Μαμαλάκη, Μαρίας χήρας Σφήνα, Αικατερίνης χήρας Δημητρακάκη.

χωριό αρχίζουν οι ανακρίσεις των κατοίκων, για να ανακαλύψουν ποιό είναι αντάρτες, ποιές είναι οι οικογένειές τους, πού κρύβονται. Όταν οι ‘σουμπερίτες’ διαπιστώνουν πως είναι μάταιος κόπος όλο αυτό και ότι οι κάτοικοι δεν πρόκειται να προδώσουν τους αντιστασιακούς, αρχίζουν τα αντίποινα. Ίσως τα πιο βάνανυσα σε όλη την Κρήτη, αφού αποφασίζουν να κάψουν ζωντανές τις γυναίκες του χωριού πυρπολώντας τα σπίτια και εγκλωβίζοντάς τες μέσα σ’ αυτά. Οι ‘σουμπερίτες’ εφόνευσαν κι εδώ ορισμένους υπέργηρους κατοίκους του χωριού. Το έγκλημα έγινε με τον πιο αποτρόπαιο τρόπο. Είχε συμπεριληφθεί και αυτό στο κατηγορητήριο κατά Σούμπερτ που τον έκρινε ένοχο με την ποινή του θανάτου. Πιο συγκεκριμένα, στις λίγες γραμμές του κατηγορητηρίου αναφέρεται: ¹¹²¹

«Την 6ην Οκτωβρίου 1943 επέδραμε μετά 32 ανδρών εις το χωριόν Καλή Συκιά προς ανεύρεσιν όπλων, συνέλαβε 12 γυναίκες τας Ελένην χήραν Εμμ. Νικητάκη, Μαρίαν θυγατέρα Εμμ. Νικητάκη, Μαλαματένιαν σύζυγον Εμμ. Πετράκη, Ευαγγελία συζ. Ευστρατίου Γριντάκη, Φωτεινήν συζ. Ευθ. Δαμουλάκη Σταυρωτήν χήραν Ιωάννου Ζουμπεράκη, Μαρίαν συζ. Μάρκου Γριντάκη, Αργυρώ Κωνσταν. Κωστάκη, Ζαμβίαν συζ. Γεωργίου Γιαννουδάκη ή Χαϊδεμένου, Στυλιανή συζ. Γεωργίου Καλαφάτη, Ευαγγελίαν συζ. Ανδρέου Φρονιμάκη και Ευαγγελίαν συζ. Ευστρατίου Σταυριανουδάκη, τας οποίας ετυφέκισε και κατόπιν έρριψε εις την πυράν των φλεγόμενων οικιών ας ενέπρησεν. Επίσης εφόνευσε τους Βαρδήν Ε. Νικητάκη Ευάγγελον Δαμουλάκη Ιωάν. Δρανδάκη, Παναγιώτην Κουμεντάκη και Σταμάτιον Κατσιβελάκη. Ενέπρησε δέκα οικίας και εληλάτησε πολλάς οικίας του χωριού».

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψής μας στην Καλή Συκιά συναντήσαμε την Αργυρώ Κ., η οποία ήταν σε μικρή ηλικία (8-9 ετών) όταν έζησε τα γεγονότα στο χωριό της, και θέλησε να μας τα αφηγηθεί. Παρακάτω, παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα από τη συνέντευξη που μας παραχώρησε, ως εξής:

***Αργυρώ Κ. :** Λοιπόν ήρθαν εδώ μέσα, πήραν την μητέρα μου, και μένα που ήμουν οχτώ εννιά χρονών και δύο αδέρφια μου πιο μικρά από μένα. Τον αδερφό μου αυτός που ήταν δυο-τριών χρονών που είναι εδώ και μια αδερφή μου ήταν πέντε περίπου ας πούμε και ο αδερφός μου τριών χρονών βάλε, και μας πήραν από εδώ και μας πήγαν εκεί, που είναι το άσπρο σπίτι δεξιά έχει ένα στενό εκεί πέρα και μας μαζέψαν όλο το χωριό εκεί*

¹¹²¹ Καλογεράκης, Γ. Α. (2021, Φεβρουαρίου 25). *Μη με μαγαρίζεις*. Ανάκτηση Ιουλίου 04, 2021, από Viannitika: <https://www.viannitika.gr/el/mh-me-magarizeis>

στην Καλή Συκιά και μας βρίζανε που είναι οι άντρες σας θα σας σκοτώσουμε μας φωνάζανε οι Γερμανοί, να τους μαρτυρήσουμε λέει που είναι οι άντρες, λέγαν τις γυναίκες γιατί άντρες δεν εβρήκανε όταν ήρθαν ας πούμε, οι άντρες φεύγανε και πηγαίνανε στα βουνά και κρυβόντουσαν, δεν τους βρήσκανε. [...]. Λοιπόν μας παίρνουνε την μητέρα μου και τα δυο αδερφάκια μου με τις κλωτσιές και μας πήγαν στο Λιβάδι το λένε το μέρος, στο Λιβάδι. Εκεί είχαν μαζέψει όλο το χωριό, άντρες δεν ήταν γιατί θα τους σκοτώναν αν τους βρήσκανε και κάποια ώρα μια θεία μου βλέπει το σπίτι της που 'βγαζε κάπνα από τα παράθυρα. Κάπνα.

Στο σημείο αυτό, η Αργυρώ Κ. σταματά για λίγο τη διήγησή της, σαν να ήθελε να μας πει πως η φωτιά για την οποία μας μιλούσε δεν ήταν τίποτα μπροστά σε αυτό που ακολούθησε, καθόσον μέχρι τώρα μας έχει περιγράψει μια σκηνή με στρατιώτες πάνοπλους εναντίον άοπλων γυναικών. Και όμως, δεν τις πυροβόλησαν, αποφάσισαν να τις βασανίσουν και να τις θανατώσουν δια της πυράς. Η σκηνή που μας περιγράφει παρακάτω, είναι πέρα από κάθε λογική και φαντασία, ήταν όμως πραγματική.

Αργυρώ Κ. : Είχανε βάλει φωτιά στο σπίτι και ήταν έγκυος οχτώ μηνών και κρατούσε και το μωρό της ενός χρονού. Δύο, ας βάλουμε δύο χρονών το μωρό της. Της το παίρνουν το μωρό, το αφήνουν εκεί που είμαστε εμείς χάμω, και την παίρνουν κάτω με τις κλωτσιές και την πετάζανε στην φωτιά. Έγκυος οχτώ μηνών. Τα θυμάμαι, σαν να 'ναι 'χτες όλα.

Όλα τα θυμάμαι, σκοτώνανε κόσμο, πετάγανε γριές στη φωτιά, όπου καίγανε τα σπίτια πηγαίνανε και τις γυναίκες, τις γριές πιο πολύ, δέκα, δώδεκα γριές τις κάψανε, τις ρίχναν μες στα σπίτια και από ασφυξία από αυτό, πεθάνανε πολλές, άλλες καήκανε και αυτό ας πούμε, μετά τελειώσανε ας πούμε, φύγανε, αφού κάψανε το χωριό.

ΑΒ: Θυμάστε άλλα περιστατικά;

Αργυρώ Κ.: Τελειώσαν τώρα οι Γερμανοί, κάψανε το χωριό, φωνάζανε ο κόσμος, κλαίγανε, έγινε πολύ κακό, τι να σας πω, και μας πήρε η μητέρα μου και γυρίσαμε πίσω με τα αδερφάκια μου και το θυμάμαι είχα μια αδερφή που ήταν άρρωστη τότε και δεν μας αφήσανε να την πάρουμε. Ήταν στο κρεβάτι. πάνω το σπίτι και ήταν απάνω και ανέβηκε σε μια σκάλα που είχαμε και τσούλησε πίσω από το σπίτι και όταν γυρίσαμε την φώναζε η μητέρα μου και ήρθε εκεί και μας έκανε σαλατούλα και φάγαμε. Αυτά είναι τα γεγονότα, δηλαδή είναι γεγονότα αληθινά δεν είναι ψέμματα. [...]. Το

θυμάμαι τους έβλεπα, τις ρίχνανε εκεί στα σπίτια από μέσα ήτανε οντάς ψηλός και τις ρίχνανε στην πόρτα που βγαίνανε οι μισές καμένες οι άλλοι μισοί απ' έξω, είδαμε δηλαδή γυναίκα που είχε μπει έτσι είχε καεί μισή και η άλλη ήταν έτσι απ' έξω είχε μείνει, βέβαια.

Σε σχετική ερώτησή μας αναφορικά με τις γυναίκες που κάψανε καθώς και αν γνώριζε για ποιο λόγο οι δυνάμεις κατοχής προέβησαν σε αυτό το έγκλημα, η Αργυρώ Κ. μας απάντησε:

Αργυρώ Κ.: Ναι, [ΑΒ – ξέρω], γιατί δεν μαρτυρούσανε που είναι οι άντρες. 'Πού είναι οι άντρες;' τους φωνάζανε, αυτές δεν λέγανε, σάμπως και ξέρανε που είναι, δεν ξέρανε γιατί φεύγανε τώρα πίσω στα βουνά στα δάση, πού να ήξεραν. Αλλά αυτοί επιμένανε 'να μας πείτε που είναι οι άντρες σας' και δεν το λέγανε και τις πετάγανε στην φωτιά.

10.4.3.1 Η απώλεια της μητέρας, της αδελφής της συζύγου, της κόρης

Στη συνέχεια, συναντήσαμε και τον Νικόλαο Ν. Θεωρήσαμε αναγκαίο να εξετάσουμε και την πλευρά των ανδρών του χωριού, που είχαν διαφύγει στα βουνά για να μην τους βρουν οι στρατιώτες των δυνάμεων κατοχής, είτε γιατί είχαν συμμετάσχει είτε όχι, στις αντιστασιακές δράσεις ως μέλη των αντάρτικων ομάδων. Η βιοματική αφήγηση του Νικολάου Ν., είναι αρκετά ενδιαφέρουσα:

Νικόλαος Ν. : Είμαι 93 χρονών έχω γεννηθεί το 1923. Είμαι 93, και θυμάμαι τώρα τα περιστατικά καλά. Είμαι από την Καλή Συκιά, εδώ έχω γεννηθεί, εδώ μεγάλωσα. Στην κατοχή βέβαια, θυμάμαι την Γερμανοκατοχή, εγώ ήμουν 20 χρονών τότε που γινήκαν τα επεισόδια πέρα στο χωριό εγώ ήμουν ακριβώς 20 χρονών. Γιατί γινήκανε το 1943, εγώ είχα γεννηθεί το 1923, ήμουν ακριβώς 20 χρονών. Τότε, εγώ με την φασαρία που γίνηκε πάνω στον Τσιλίβδικα, εμείς φοβηθήκαμε ως άντρες γιατί σηκωθήκαμε και φύγαμε από το χωριό, κρυφτήκαμε λέμε, γιατί ξέραμε ότι όσους και αν πιάσουν θα τους εκτελέσουν οι Γερμανοί. Τέλος πάντων κρυφτήκαμε εκείνη την μέρα, πρωί εφτάσαν στρατός, λέγανε ο κόσμος, οι Γερμανοί πιάσανε την περιφέρεια εδώ πέρα, τον Τσιλίβδικα που 'χαν γίνει τα επεισόδια και ψάζανε να βρούνε. Δεν βρήκανε βέβαια γιατί οι αντάρτες, ο Μπαντουβάς τότε, είχανε διαλύσει την επομένη μέρα. Εμείς κρυφτήκαμε και λέμε 'για

να πάμε να δούμε' γιατί είχαμε φύγει. Και πήγαμε άλλα δυο παιδιά ήμασταν εμείς εδώ πήγαμε απέναντι από εδώ είναι ένα ύψωμα και φαίνεται βέβαια και πήγαμε από μακριά και παρατηρούσαμε, να δούμε μήπως, τις κινήσεις των Γερμανών.

Λοιπόν, μόλις βγήκαμε έξω-έξω να δούμε, εμείς πέσαμε κάτω να μην φαινόμαστε στον ορίζοντα και παρατηρούσαμε και σε λιγάκι βλέπουμε μια φάλαγγα Γερμανών και κατεβαίνουν από εδώ, περάσανε από εδώ απ' το χωριό μέσα γιατί τότε δεν ήταν ο δρόμος, περάσανε προς την Κάλαμο. Εμείς είπαμε τότε, λέω ίσως, επειδή δεν είχαν πειράζει αυτό το χωριό, λέω ίσως, επειδή δεν φταίγανε οι χωριανοί, τότε ο Μπαντουβάς ίσως, να μην κάνουν αντίποινα, και γι' αυτό φύγαν. Αλλά μόλις περάσανε αυτοί, βλέπουμε τα πρώτα σπίτια και παίρνουνε φωτιά το ένα μετά το άλλο, ακούαμε εμείς και σποραδικούς πυροβολισμούς αλλά βέβαια ήταν μακριά, ήταν γύρω στο χιλιόμετρο.

Τέλος πάντων καθόμασταν εμείς παρατηρούσαμε εκεί δα, μέχρι που γίνηκαν τα επεισόδια. Μετά που είδαμε, φύγαμε, και είπαμε να πάμε στο χωριό να δούμε τι γίνηκε. Φοβούμασταν βέβαια γιατί λέμε αν είναι πίσω οι Γερμανοί και μας πιάσουν, θα μας σκοτώσουν. Αλλά είχαμε και την αγωνία και φεύγουμε. Κατεβαίνω εγώ τότε εδώ πέρα και μόλις πλησιάζαμε εδώ στο χωριό, ακούσαμε κλάματα και καταλάβαμε κάτι κακό γίνεται.

Ήρθαμε τέλος πάντων, μπήκαμε στο χωριό, βλέπουμε τις γυναίκες ακριβώς εδώ πέρα παντού, φωνάζανε πηγαίνανε πάνω κάτω ρωτούσαμε, σου λέω δεν ξέραμε, δεν περιμέναμε ότι θα γίνουν αντίποινα και θα σκοτώσουν γυναικόπαιδα. Εμείς όταν είδαμε την φωτιά λέμε θα κάψουν το χωριό, άντρες δεν βρήκαν, θα φύγουν οι Γερμανοί, λέμε ας κάψουν το χωριό, αλλά ήρθαμε από πέρα, και αυτό μετά εγίνηκε. Μας ελένε ίντα εγίνηκε, εκάψαν τις μισές γυναίκες στα σπίτια, και τότες εγώ ρωτούσα τώρα, γιατί είχα δύο αδερφές, εγώ ήμουν μοναχός, είχε αποθάνει και ο πατέρας μου και η μητέρα μου και είχα δύο αδερφές ακόμη, και τα αδέρφια μου τα άλλα λείπανε, τέλος πάντων τις είχα υπό την προστασία μου. Και τότες ρωτώ εγώ, είχα και μια αδερφή παντρεμένη εδώ πέρα, ρωτούσα εγώ, ρωτούσα ποιους εσκοτώσανε, ποιες γυναίκες και μου λένε την τάδε, την τάδε και τότες έμαθα που είχαν σκοτώσει την αδερφή μου, ...

Στο, σημείο αυτό ο Νικόλαος Ν., δακρύζει και τρέμει η φωνή του, θυμάται το γεγονός και λυγίζει μπροστά μας. Έχει αποφασίσει όμως να μας μιλήσει, να μας βοηθήσει στην έρευνά μας και να καταγραφεί η μαρτυρία του. Και συνεχίζει δακρυσμένος, λέγοντας:

... την είχαν κάψει, που ήτανε έγκυος, ήταν οχτώ μηνών έγκυος, και ήταν και νέα κοπέλα 27-28 χρονών.

Τέλος πάντων, εγώ έψαχνα να βρω την άλλη μου αδερφή να εδώ τι γίνηκε, βλέπω την αδερφή μου, την πρώτη, μόλις με είδανε, τρέχει αυτή μου λέει: 'κάψαν την αδερφή μας την Βαγγελιώ', κι εγώ τώρα λέω: 'που την εκάψανε;' Αλλά αυτοί τώρα δεν ζέραν σε ποιό σπίτι την είχανε κάψει, γιατί τις παίρνανε τέσσερις-τέσσερις, πηγαίνανε και τις βάζανε. Είχανε συγκεντρώσει τις γυναίκες από όλο το χωριό και τις γυναίκες από πέρα από την πλατεία, και τις παίρνανε τέσσερις-τέσσερις και τις πηγαίναν τώρα και τις εβάζαν στα σπίτια και τις καίγανε. Εγυρίζαν, επιείρναν άλλες. Ε! Τότε δεν ηζέραν ακριβώς σε ποιό σπίτι ποιές είχαν σκοτώσει ακριβώς σε ποιο σπίτι. Εκτός μόνο μετά κάθε σπίτι που πήγαιναν όπως ήταν του Κωστάκη το σπίτι, είχανε βάλει τέσσερις, και η μια πήγαινε να βγει έξω, και όταν ήβγαινε έξω την είχανε σκοτώσει στην πόρτα.

Άλλη μια πάλι, στου Μονιάκη το σπίτι ήταν σε ένα υπόγειο, και ήταν ένα παραθυράκι, μα τί να σου πω, τόσο να ήτονε. Και επιείρνε να βγει έξω, είχε νε βγει η μισή, εκεί δα στο παραθυράκι όπως είναι δα εδώ, και ήτονε η μισή και είχε βγει ώζω, και από πάνω την σκοτώσανε, και κρεμότανε η μισή. Εγώ σαν είδα, βρήκα σου λέω την αδερφή μου την ρώτησα αν ήξερε που την πήγανε, αλλά δεν ήξερε πού, αν και δεν μπορούσανε κανείς να βρούνε, θα σας πω γιατί. Τότε στα σπίτια εδώ ήτανε παλιά. Τα 'χανε με ταράτσες και ήταν με χώμα σκεπασμένες, κατάλαβες πως είναι; Είχανε δοκάρια, εν τω μεταξύ βάλανε σανιδάκια και από πάνω χώμα. Καίγοντας τώρα το σπίτι από κάτω, η σκεπή το ζύλινο, έπεφτε και το χώμα που ήτανε 20-30 πόντους, έπεφτε κάτω στο πάτωμα και σκέπαζε ό,τι ήτανε και δεν μπορούσαν να βρούνε. Έτσι τα είχαν αυτά τα σπίτια που κάψανε, μόνο ένα είχε κεραμίδια, τα άλλα δεν βρεθήκανε, είχανε καεί, τις εσκεπάσανε τα χώματα. Τέλος πάντων, εγώ σαν είδα έκαμα μια βόλτα λέω να δούμε ίντα εγίνηκε στο χωριό. Επιείρα εγώ είδα αυτήν την Κωστάκη που την είχαν σκοτώσει στην πόρτα ακριβώς απ' έξω, πήγα πιο πέρα και είδα μια απ' το Ροδάκινο, μια Γιανναδάκη, εκείνη που σου λέω πως ήτανε στο παραθυράκι, πήγαν την εσκοτώσαν και κρέμονταν η μισή μέσα και η άλλη ήταν όζω.

Τώρα τί θα γίνει; Εδά εκαθήσαμε λιγάκι, γιατί δεν ήμασταν όλοι, όσοι ήταν γύρω-γύρω στο χωριό άντρες, όλοι μόλις είδαν και φύγανε οι Γερμανοί, κάθε ένας είχε τις γυναίκες του, και ψάχναν να βρουν τους δικούς του. Δηλαδή τί γίνηκε! Και όσοι είχαν. Εγώ πήγαινα πάλι κάτω, είχαν σκοτώσει άλλη μια Ροδακινιώτισσα μια Καλαφάτη, την

βρήκαμε στον δρόμο, έτσι απ' όζω την είχαν αυτή ήταν από το Ροδάκινο, δεν ήξεραμε ποιος την είχε αυτή, την επήραμε, εδώ πιο κάτω σε έναν κήπο είχαν έναν λάκκο, είχαν σβήσει ασβέστη εκεί πέρα, πήγαμε την βάλουμε στον λάκκο την κακομοίρα και την σκεπάσαμε για να μην την φάνε. Τότε στο χωριό, είχαν πέσει στην κατοχή και γυρίζαν γουρούνια, δεν τα'χαν ούτε σε στάβλους. Ο χοίρος δεν είναι μόνο στο δάσος, αλλά τα γουρούνια με το αίμα, μόλις θα την εβρούνε, την έφαγαν. Και την θάψαμε μετά εμείς φοβηθήκαμε και φύγαμε πάλι. Εν τω μεταξύ αυτοί είχανε μείνει σ' ένα φυλάκιο οι Γερμανοί, μείναν κάπου 30, δεν ξέρω πόσοι περίπου, ήρθαν τώρα κάθε μέρα. Το πρωί γυρίσανε πίσω ανεβαίνουν στο χωριό, όπως εβρίσκαν μέσα στα σπίτια, κότες, ότι δη, δεν αφήκανε τίποτα.

Εγώ θυμούμαι εδώ από κάτω, είχαμε μερικά πρόβατα και είχαμε μιτάτα τα λέγαμε τότε τυροκομεία μιτάτα, και είχαμε βάλει τα πρόβατα εκεί δα και είχαμε, δεν θυμάμαι, εφτά-οχτώ τυριά, μεγάλα και δεν μπορέσαμε τότε να τα πάρουμε και όταν φύγαμε τα αφήσαμε παραπέρα και τα πήραν οι Γερμανοί δεν αφήσαν ούτε μια μπουκιά. Όλο να το φάνε.

Παρατηρούμε μέσα από την αφήγηση του συνομιλητή μας, πως στη δική του μνήμη υπάρχει μια εκδήλωση απληστίας από πλευράς των δυνάμεων κατοχής. Αυτή φανερώνεται μέσα από τα νοήματα της παραπάνω έκφρασής του ' δεν αφήκανε τίποτα . . . Όλο να το φάνε '.

10.4.3.2 Η Διερμηνέας – Η επιστροφή στο Καμμένο Χωριό

Όμως, για τους κατοίκους της Καλής Συκιάς η ιστορία δεν τελείωσε εδώ, καθόσον οι διωγμοί, οι λεηλασίες και ο κίνδυνος απώλειας της ζωής τους συνεχίστηκε και τις επόμενες ημέρες. Η διήγηση του Νικολάου Ν., είναι αποκαλυπτική για τη συνέχιση της περιπέτειας των κατοίκων της και για τον τρόπο τελικά που κατέστη δυνατή η επιστροφή στο χωριό τους:

Νικόλαος Ν. : Τέλος πάντων έρχονταν κάθε μέρα να πάνε να το πιάσουν το χωριό, να ακούς πόλεμο εκάνανε, εμείς βέβαια είχαμε φύγει, αναγκαστήκανε τώρα οι γυναίκες και πήρανε κι αυτές τα παιδιά όπως ήρθανε και πιάσανε τα βράχια πέρα τις

σπηλιές όπου ήτανε. Σε ένα βίντεο που είχε αυτός ο Πατινάκης, το 'χανε δείξει αυτό, σε μια στιγμή έδειξε έτσι ένα υψωματάκι και στο υψωματάκι είχε μια τρύπα μια σπηλιά εκεί είναι μια μικρή σπηλιά και άμα πήγαινες εκεί θα έβλεπες είχανε όπως οι σαρδέλες μέσα οι γυναίκες και τα παιδάκια. Είχανε μπει και στριμωχτήκανε εκεί πέρα. Δίπλα πάλι είναι ένας γκρεμός, στο τέλος του είχε σπηλιά, σε κάθε σπηλιαράκι ήταν και μια οικογένεια εκεί πέρα είχανε αυτοί στο χωριό έρημο, σου λέω, κάθε μέρα ερχόνταν οι Γερμανοί [...].

Σαν έφυγαν οι Γερμανοί, θα σου πω μετά τί γίνηκε. Όμως, τώρα, μια γυναίκα αυτή μας βοήθησε, αυτή. Εμείς, αν δεν ήταν αυτή, αν δεν βρίσκονταν μια γυναίκα, μια διερμηνέας να μας βοηθήσει, θα 'ρχομασταν; δεν θα 'ρχομασταν. Μας έκανε αυτή να γυρίσουμε στα σπίτια. Αυτή βοήθησε και ήρθε, πήγανε και βρήκανε τον Γερμανό τον διοικητή του Ρεθύμνου, αυτή είναι μια ιστορία, αυτή ήταν μια μεγάλη μονάδα [...], αυτή ήταν διερμηνέας εκεί πέρα και αυτή είχε εδώ στο χωριό δεν θυμάμαι τώρα, συγγενής ήτανε ή γνωστός της. Και μια μέρα είχανε πάρει παρέα δυο-τρεις Γερμανοί αξιωματικοί και αυτοί και είχανε πάει στο χωριό τέλος πάντων πριν βέβαια γίνουν τα γεγονότα, την φιλοξενήσανε, αυτός που ήταν μάλλον ήταν γείτονας, αν είχε ο φουκαριάρης καμία κότα θα την έσφαζε. Τέλος πάντων και πήγε και ήπιε ένα ωραίο κρασάκι, εμείνανε καταευχαριστημένοι. Λοιπόν αυτή, εκείνη η διερμηνέας, εβοήθησε...

Και εβοήθα όσο εμπόραγε η κακομοίρα εβοήθαγε τον κόσμο, λοιπόν αποφασίσανε να πάνε σαν επιτροπή εδώ, τρεις γυναίκες, να πάνε να την εβρούνε και ίσως μας βοηθήσει. Πήγανε και την εβρήκανε. Πραγματικώς αυτή ενδιαφέρθηκε. Πιάσανε τους αξιωματικούς εκεί πέρα, και υποσχεθήκανε να πάνε να βρουν τον φρούραρχο του Ρεθύμνου τον Γενικό Διοικητή και πήγαν πραγματικώς. Αυτός, του 'παν τώρα τα γεγονότα όπως είχανε, ότι εμείς δεν φταίμε, αυτοί ήταν ο Μπαντουβάς, τα χωριά τί φταίνε, και ήρθαν και σκοτώσαν, και κάψαν τις γυναίκες στα σπίτια ζωντανές. Τώρα δεν ξέρω, αυτός ο διοικητής τί άνθρωπος ήτανε, αλλά σκέφτηκε και λέει, διατάσει να γυρίσουμε στα χωριά όλοι οι άντρες δεν πρόκειται να περάσει κανείς και θα βγω αύριο και θα πάω στο χωριό επί τόπου, αλλά δεν πρόκειται να πειράζουν κανέναν.

Πραγματικώς, αυτός ήρθε από εκεί πέρα, έμεινε, και το πρωί είχε έρθει γιατρός στο σχολειό. Ανάκριναν τώρα ίντα γίνηκε. Του 'πανε ότι αυτά και αυτά γίνηκαν, από το φυλάκιο στην Κάνεβο και έρχονται δεν έχουν αφήσει τίποτε ορθό στο χωριό, τα παίρνουν, το γδύσαν. Ήταν και με έναν άλλον αξιωματικό, αυτός ήτανε γκεστάπο, αξιωματικός αυτός, γιατί τότε η γκεστάπο φορούσε ένα πέταλο και ήταν χνουδιστοί αυτοί, όπως το

λένε, γκεσταπίτες. Και αυτός ο γκεσταπίτης ήξερε τα ελληνικά φαρσί, και του 'παμε τώρα, λέγαμε για τους στρατιώτες που μας έρχονται, και τέλος πάντων, αυτός το πίστευε - δεν το πίστευε. Και την ώρα πάνω που το συζητούσανε, έρχονται από την μια γωνία από το χωριό, και αρχίζουν τα μπαμ που λες και του λένε να, αφού ήρθανε. Και φεύγει θυμάμαι τότε από στο σχολειό, δίνει ένα πήδο από την έδρα, κατεβαίνει και έρχεται. Και ήταν δυο - τρεις Γερμανοί και τους φέρνει στο σχολειό. Και τους πιάνει, ίντα; Έτσι και έτσι, έρχεστε από εδώ και τί είναι αυτά; Και μετά σταματά αυτός και μας λέει: 'ακούτε εδώ να δείτε, να κάτσετε στα σπίτια σας, δεν πρόκειται να σας ζαναπειράξει κανείς'.

Ούτε, το φυλάκιο στην Κάνεβο θα φύγει, οι Γερμανοί δεν θα ζανάρθουν στο χωριό, αρκεί να κάθεστε επά. Από δω και πέρα, δεν πρόκειται να σας πειράξουν. Και πραγματικώς εγίνηκε αυτό, γυρίσανε ύστερα οι χωριανοί και κάτσανε στα σπίτια τους και τελείωσε αυτό το ζήτημα.

Σε διευκρινιστική μας ερώτηση σχετικά με το λόγο για τον οποίο οι γερμανικές δυνάμεις φέρθηκαν με τόση αγριότητα στο χωριό της Καλής Συκιάς, ο συνομιλητής μας έδωσε την άποψή του ,εξηγώντας μας πως η κύρια αιτία των γεγονότων ήταν η μάχη στον Τσιλίβδικα που είχε προηγηθεί δύο μέρες νωρίτερα. Επίσης, μας περιγράφει την εκδοχή των γεγονότων και τη σειρά των γεγονότων πριν από τη μάχη, έτσι όπως τη θυμάται 73 έτη μετά.

Νικόλαος Ν. : Στου Τσιλίβδικα ήταν ο Μπαντουβάς είχε περάσει με το συγκρότημά του και είχε εγκατασταθεί εδώ στον Τσιλίβδικα, εδώ στο ύψωμα [...]. Ο Μπαντουβάς στο χωριό βέβαια είχε εγκατασταθεί εκεί πάνω, τον βοηθούσαν τέλος πάντων από τα γύρω χωριά, δεν ξέρω τώρα πως προδόθηκε, ήταν ένα φυλάκιο στα Σελλιά και φύγανε από το φυλάκιο. Θυμάμαι τότε και ήρθαν τέσσερις, ήταν και ανάμεικτο το φυλάκιο στα Σελλιά, Ιταλοί με Γερμανούς, ήρθανε τέσσερις Ιταλοί και ένας Γερμανός περάσανε από εδώ και βγήκανε και οι άλλοι πάλι τα φυλάκια βγήκανε από τα Σελλιά και ανεβήκανε πάνω, λοιπόν πέσανε εκεί πάνω που ήταν οι αντάρτες και πιαστήκανε βέβαια στην μάχη, σκοτώσανε ακριβώς πάνω στον Τσιλίβδικα έναν Ιταλό, τραυματίσανε άλλον έναν και αυτόν τον πήρανε. Ύστερα τον κηδέψανε. Ο Μπαντουβάς τον τραυματία τον άφηκε, του 'κανε ένα σημείωμα και τον άφηκε να φύγει, του 'κανε ό,τι τα γεγονότα, ότι εγένη, τα 'καμε ο Μπαντουβάς και ότι τα χωριά δεν έχουν καμιά ανάμειξη να μην έχουν αντίποινα και τον άφηκε και έφυγε. Ύστερα το φυλάκιο το άλλο, που πήγαν από την πίσω

μεριά έπεσαν πάνω στους αντάρτες και τους σκοτώσανε τους Γερμανούς και γι' αυτό και ήρθανε βέβαια και ψάχνανε για τον Μπαντουβά και τυλίξαν από πάνω το χωριό.

10.4.3.3 'Μέναμε σε μια τρύπα όλες μέσα'

Σε σχέση με την Καλή Συκιά ενδιαφέρον έχει επίσης να δούμε και μια ακόμα μαρτυρία, αυτήν της Βασιλείας Ν. Ήταν έξι ετών όταν συνέβησαν τα γεγονότα, μας διηγείται πώς κατάφερε η μητέρα της να διασώσει το σπίτι τους, τον εαυτό της, την ίδια και τα μικρά αδέρφια της. Η οικογένεια όμως έχασε την μεγαλύτερη σε ηλικία γιαγιά τους, η οποία δυστυχώς ήταν και αυτή ένα από τα θύματα του Σούμπερτ. Η παιδική τότε ψυχή της εντύπωσε πολύ καλά τους διωγμούς, τους προπηλακισμούς καθώς και τη διαφυγή των κατοίκων σε σπηλιές στα γύρω ορεινά, προκειμένου να διασωθούν από τους συνεχιζόμενους διωγμούς των ημερών που ακολούθησαν την καταστροφή. Παραθέτουμε τη μαρτυρία της ως ακολούθως:

Βασιλεία Ν. : *Θυμάμαι ότι η μάνα μου μας είχε βάλει, ήμασταν πέντε αδερφάδες και μας είχε βάλει σε μια πεζούλα όπως είναι αυτό και μας είχε βάλει πανιά στο κούτελο, για να πει ότι είμαστε άρρωστα να μην κάψουν το σπίτι μας και ήρθαν οι Γερμανοί και κρατούσαν ένα θύμα να δώσουνε φωτιά στο σπίτι και μας είδανε και εφύγανε, μας λυπηθήκανε τέλος πάντων και πήγαν στο διπλανό και δώκανε φωτιά.*

Μετά μας επήρε νε η μάνα μας και μας επήγε σε μια τρύπα και τον πατέρα μας και όλοι και άλλη μια χωριανή, και μέναμε σε μια τρύπα όλες μέσα, με σεντόνες με τέτοια και μετά φύγαμε από αυτήν την τρύπα και πήγαμε σε άλλο μέρος από εκείνη τη μεριά που λεγότανε Ποτάμια και μας παίρνανε από ένα άλλο χωριό πάλι εκεί πέρα ένας άνθρωπος ένας Γιώργος, κάθε μέρα μας έπαιρνε επαέ, κάναμε δύο-τρεις μέρες, μετά πήγαμε σε άλλη τρύπα πάλι, φύγαμε από εκεί πήγαμε σε άλλη τρύπα το όνομα του ήταν Φαράγγι. [...] Και κάναμε εκεί δύο –τρεις μέρες και μετά εφύγαν οι Γερμανοί και ήρθε η μια μου θεία και με πήρανε και πήγα στα Σελλιά εγώ, δεν είδα άλλα πράγματα ήμουνα και μικρή πέντε χρονών περίπου έξι χρονών, δεν ήμουν ακόμα, αυτά ξέρω δεν ξέρω τίποτα άλλο. [...]. Ό,τι είδα το θυμάμαι, τις γυναίκες που τις πήγαν στον πύρο και τις ρωτούσαν και τις φοβερίζαν να ομολογήσουν που είναι οι άντρες τους, αυτό το θυμάμαι. Άλλο πράγμα δεν θυμάμαι...

10.4.3.4 Η Συμπεριφορά των Γυναικών στην Καλή Συκιά

Στο ίδιο μέρος (Καλή Συκιά), συναντήσαμε και την Πηνελόπη Κ., που ήταν τότε σε παιδική ηλικία, γεννημένη στην Καλή Συκιά το 1934, και η οποία δέχθηκε να μιλήσει μαζί μας και να μας δώσει συνέντευξη για να συμβάλλει και αυτή στην έρευνά μας. Θυμάται, όπως μας λέει την τροφοδοσία που χορηγούσαν οι κάτοικοι της Καλής Συκιάς προς τους Άγγλους και τους αντάρτες που κρύβονταν στα ορεινά της περιοχής. Μια έκφανση αντίστασης καθολικής. Διότι τελικά, αντίσταση δεν έκαναν μόνο όσοι είχαν πάρει το όπλο και ήταν στο βουνό, έκαναν και οι άμαχοι κάτοικοι των γειτονικών χωριών, που τροφοδοτούσαν τους αντάρτες, που σιωπούσαν και δεν μαρτυρούσαν τις θέσεις τους, που υπέμειναν τα αντίποινα ως αποτέλεσμα αυτής της σιωπής τους και που έδιναν και τη ζωή τους όταν οι δωσίλογοι τους πρόδιδαν. Άλλοι, όπως η Πηνελόπη Κ. στην περίπτωση μας, υπέμειναν άλλα δεινά, όπως την διπλή ορφάνια που της έλαχε, όπως μας περιγράφει στην συνέντευξή της.

Πηνελόπη Κ. : Λοιπόν το χωριό έπαθε πάρα πολλά πράγματα, που δεν εκτιμούνται τα πράγματα δεν συζητούνται για το χωριό. Όσα και να πω εγώ θα πω λίγα, γιατί και ξεχνώ και είμαι και κουρασμένη έχω και βάσανα της ζωής και εγώ. Λοιπόν, το σπίτι μας εκάψανε παιδί μου. Και κοιτάζαμε γύρω-γύρω. Λαβουρντάγανε και πέφταν τα κεραμίδια πέρα και στέκαμε και κοιτάζαμε. Εμείς μικρά κοπέλια, οι άντρες είχανε φύγει πέρα σ' ένα βουνό γιατί αν ήταν κανείς εδώ θα τον σκοτώνανε. Και είχανε όλοι φύγει οι άντρες, εν τω μεταξύ μας μαζέψαν όλους τους χωριανούς εδώ απ' έξω στο στενάκι και στέκαν με τις χειροβομβίδες, τα πολυβόλα, και θέλαν να μάθουν που είναι οι άντρες και που είναι τα όπλα.

Και όμως οι γυναίκες όλες αυτές που τις μαζέψανε, λένε: 'όπλα εμείς δεν έχουμε και άντρες δεν μαρτυρούμε. Και να μας σκοτώσετε τίποτα δεν θα πούμε'. Λέει, και τέλος πάντων, και τότε εκείνη την στιγμή φώναζε η μητριά μου θώριε το σπίτι ότι λαβουρντάνει και ανέβαινε η φωτιά μεσουράνα, και φώναζε η γυναίκα, τράβαγε τα μαλλιά της, 'αχ άντρα μου τους κόπους σου κι ίντα θα κάμω τα έξι τα παιδιά που 'χω στα χέρια μου και ίντα θα γενούμε', ξέρω εγώ τί, και την παίρνει ένας Γερμανός την τράβαγε και της βάζει το πολυβόλο πίσω από την πλάτη, πήγαινε κυρά μου να δεις πως δεν καίγεται το σπίτι

σου. Πάμε να δεις! Και την τραβούσανε κάτω-κάτω, στην κάτω μπάντα του χωριού όπου είναι το σπίτι μας, όπως μπαίνεις όπου είναι το Ηρώον, δικό μας είναι το οικοπεδάκι εκείνο, εμείς το δώκαμε, κι εμείς κάναμε το Ηρώον, Εκεί, το διπλανό σπίτι είναι το δικό μας, το διπλανό σπίτι είναι της μάνας μου της συγχωρεμένης ήταν. Εν τω μεταξύ, πιο πάνω ήταν ένας γέρος που είχε πέσει, ήτανε ο Στρατής εσύ που ξέρεις, και για να απασχοληθούν λίγο οι Γερμανοί πήγαινε αυτή και πήρε το στενάκι από εκεί και πήγε σε ένα σπίτι και μπήκε σε έναν αχυρώνα, και μπήκαν και εδώκαν στα άχυρα φωτιά και περιζώσαν με πετρέλαια και τέτοια και στέκαν απόζω με τα πολυβόλα και να γροικάνε αν ήταν ζωντανές. Ήταν φρικτά πράγματα τότε και όχι μόνο η μητριά μου και άλλες δύο γυναίκες. Τρεις γυναίκες σκοτώσαν εκεί πέρα.

ΑΒ: Τι είχε προηγηθεί και οι Γερμανοί φέρθηκαν με τόση βιαιότητα στο χωριό σας, είχε προηγηθεί κάτι;

Πηνελόπη Κ.: Αυτό παιδί μου, επειδή διατροφούσαμε δυό Εγγλέζους στο δάσος και μαζεύανε σαν το συσσίτιο δυο κοπέλες, και βγαίνανε και περάσανε ένα κοφίνι και μαζεύανε στο κάθε σπίτι ό,τι δίνανε ο κάθε ένας, ένα κοτόπουλο, τυρί, ό,τι είχε, ψωμί, ό,τι είχε ο καθένας εβάνανε και πηγαίνανε και τους διατροφούσανε. Ύστερα το προδώκαν το χωριό και το κακό έγινε.

ΑΒ: Εσείς είχατε από την οικογένεια σας κάποιο δικό σας πρόσωπο που το κάψανε;

Πηνελόπη Κ.: Την μητριά μου κάψανε, την μητριά μου παιδί μου, γιατί εγώ μάνα δεν γνώρισα, όταν με γέννησε εμένα, πέθανε.

Μέσα από τη διήγηση της Πηνελόπης Κ., επιβεβαιώνεται για μια ακόμα φορά η καθολικότητα της αντίστασης. Η ίδια, αν και παιδί τότε, θυμάται καλά τη φράση αντίστασης των γυναικών της Καλής Συκιάς, της εντυπώθηκε στο μυαλό, και κατά τη διάρκεια της συνέντευξής της μας την είπε:

‘Όπλα εμείς δεν έχουμε και άντρες δεν μαρτυρούμε. Και να μας σκοτώσετε τίποτα δεν θα πούμε’.

Μια έκφραση υπέρτατης αντίστασης, πνεύματος ελευθερίας, ανεξαρτησίας και ελεύθερης σκέψης. Ίσως αυτό είναι που δεν ανέχτηκε το καθεστώς κατοχής, που απαιτούσε τη συμμόρφωση με τους κανόνες που έθετε. Ίσως αυτή την ηρωικότητα των

ανθρώπων που του αντιστέκονται και δεν δέχεται να συμμορφωθεί. Στο δίλημμα συμμόρφωση ή αντίποινα, επιλέγουν τη μη συμμόρφωση και τα αντίποινα. Ίσως αυτή η επιλογή ήταν που προκάλεσε αυτού του είδους την αντίδραση των κατοχικών δυνάμεων στην περίπτωση της Καλής Συκιάς, με την πραγμάτωση των σκληρών και εγκληματικών πράξεων θανάτωσης αυτών που δεν συμμορφώθηκαν. Και βέβαια στην περίπτωσή μας εδώ, τα αντίποινα των δυνάμεων κατοχής δεν έρχονται με έναν απλό θάνατο του θύματός τους, αλλά με βασανισμό. Γιατί δεν τους ενδιαφέρει να τους θανατώσουν απλά, αλλά να τους πάρουν την αξιοπρέπεια, την ελεύθερη σκέψη, να τους αφαιρέσουν την υπερηφάνεια και την ανδρεία επειδή δεν πρόδωσαν τους συγχωριανούς τους και δεν υπάκουσαν στις εντολές του κατοχικού καθεστώτος. Και στην περίπτωσή μας, αν και γυναίκες τα θύματα επέδειξαν ανδρεία, που θα τη ζήλευαν όλοι, ακόμη και αυτοί οι θύτες τους.

Σήμερα, στο χωριό της Καλής Συκιάς, έχει τοποθετηθεί μνημείο για να τιμηθούν όσοι και όσες έχασαν τη ζωή τους από τις δυνάμεις κατοχής. Φωτογραφίες του μνημείου παρατίθενται ως [Εικόνα 52](#) και [Εικόνα 53](#), στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής.

10.4.4 Ο Καλλικράτης

Η καταστροφή του Καλλικράτη Χανίων, που από το 2018 ανήκει στο δίκτυο μαρτυρικών χωριών και πόλεων της Ελλάδας, είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση συνέχισης των εγκλημάτων της ομάδας Σούμπερτ. Ο Καλλικράτης ήταν το αμέσως επόμενο χωριό μετά την Καλή Συκιά, που αποτέλεσε τόπο εφαρμογής σκληρών αντιποίνων, μετά τη μάχη στον Τσιλίβδικα.

Η ομάδα του Σούμπερτ εισέβαλε στην ουσία στο χωριό στις 6 Οκτωβρίου 1943, και με την ίδια μέθοδο που βασανισμού, θέλησε να αποσπάσει μαρτυρίες από τους κατοίκους για τις θέσεις των ανταρτών, την ταυτότητά τους και τις κινήσεις τους. Η πλειοψηφία των κατοίκων του Καλλικράτη αντιλήφθηκε έγκαιρα την είσοδό τους στο χωριό και πρόλαβε να διαφύγει και να κρυφτεί στις γύρω ορεινές περιοχές. Περίπου 30 άτομα κατάφεραν να συλλάβουν οι Σουμπερίτες. Ενδεικτικό για την περίπτωση Καλλικράτη, είναι το παρακάτω απόσπασμα από την έκθεση Καζαντζάκη:

«Την 6/10/43, δύναμις εκ 500 περίπου Γερμανών εισήλθεν εις τον ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΝ ρίπτουσα σφοδρούς πυροβολισμούς προς εκφοβισμόν των κατοίκων και παρεμπόδισιν της διαφυγής των. Παρά ταύτα το πλείστον των ανδρών κατόρθωσε να διαφύγη χάρις εις το ορεινόν και δασώδες της περιοχής. Οι υπολειφθέντες - περί τους 30 άνδρες και τα γυναικόπαιδα - συνελήφθησαν και εκρατήθησαν εις τον περίβολον της εκκλησίας. Ενισχυθέντες οι Γερμανοί και δια της σφίξεως άλλου στρατού ως και της περιβοήτου ομάδος του Σούμπερτ ήρχισαν να λεηλατούν το χωριόν και να ανακρίνουν τους κατοίκους κατηγορούντες αυτούς επί συνεργασία μετά του Μπαντουβά. Έπειτα εκμανέντες δια την διαφυγήν τούτου, εφόνευσαν πρώτον περί τους 10 άνδρας μετά φοβερών βασάνων εντός ερειπωμένης οικίας, τους δε λοιπούς εις τας οδούς ή εντός των αυλών των οικιών των. Εν συνόλω εξετελέσθησαν την 8/10/43 29 άτομα μεταξύ των οποίων ο απόστρατος αξιωματικός χωροφυλακής Γ. Μανουσέλης μετά του υιού του Εμμανουήλ, οι γέροντες Μαν. Βουγιούκαλος 70 ετών, Μαν. Ν.

Μανουσέλης 60 ετ., Μαν. Γ. Μανουσέλης 62 ετ., Ρουσ. Γανταδάκης 60 ετ., Εμμ. Κωνσταντουδάκης 60 ετ. Επίσης αι γυναίκες Ευαγ. χήρα Τσιβολεδάκη 65 ετ., Ζαμπία Ι. Παπαδόσηφου 50 ετ., Μ. Χαιρετάκη 60 ετ., και Αικατ. Γιαννακάκη 30 ετ. Επίσης οι αδελφοί Αλέξανδρος Νικόλαος, Εμμανουήλ και Μανούσος Βουγιούκαλος, ηλικίας από 20 μέχρι 32 ετών. Συγχρόνως με τας εκτελέσεις ελεηλάτησαν και έπειτα επυρπόλησαν τον ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΗΝ. Εκ των οικιών εκάησαν περί τας 80. Εκ των γυναικών συνέλαβον 20 πάσης ηλικίας, τας οποίας εφυλάκισαν επί 1 μήνα εις την Αγιάν. Επειδή δε μετά ταύτα ένα τμήμα του στρατού των οδεύον προς νότον εβλήθη υπό ομάδος ανταρτών, οι Γερμανοί συνέλαβον άλλας τρεις γυναίκας εις το χ. Καλλικράτης, τας εφόνευσαν εντός οικίας και έπειτα ανετίναξαν αυτήν. Η περιοχή εκηρύχθη απηγορευμένη ζώνη, εγκατασταθέντος και μονίμου εκεί φυλακίου, τα δε γυναικόπαιδα διεσπάρησαν εις τα βουνά, τα δάση και τα γειτονικά χωρία».

Στο οδοιπορικό μας στον Καλλικράτη συναντήσαμε τον Σταύρο Μ., που έζησε τα γεγονότα σε ηλικία 16 ετών τότε. Γεννήθηκε στον Καλλικράτη το 1927 και μας τα διηγείται όπως τα θυμάται. Αυτά που μας περιγράφει είναι μια πολύ πιο αναλυτική περιγραφή του τί έγινε εκεί, σε σχέση με τα αναφερόμενα στην έκθεση Καζαντζάκη, που είναι μια περιληπτική επισκόπηση:

Σταύρος Μ. : [...], αμέσως μόλις ήρθανε οι Γερμανοί, αρχίσανε την τρομοκρατία. Πιάσανε στην χώρα των Σφακιών, έτσι από την άκρα ως τους εύσωμους, άκου, επιάσανε εύσωμους, γεροί, δείχνανε, και πιάνανε, τακ, και τους εκτελούσανε, περίπου 20 ανθρώπους. Γράφει εκεί το πώς το λένε, το μνημείο, στη χώρα των Σφακιών πόσους εκτελέσανε, την αρχή-αρχή. Μόλις επατήσανε επά και εκάτσανε. Εντωμεταξύ άρχισαν και παίρνανε, πιάνανε όμηρους κι εκεί, γι' αυτό, λοιπόν, πιάνουν έναν Καλλικρατιανό [...]. Είχανε φυλάκιο στο Φραγκοκάστελλο, στον ανεμόμυλο, ήταν ένας παλιός ανεμόμυλος και κάτσανε εκεί να τηράνε οι Γερμανοί. Πήραν λοιπόν, θα σου πω και από την αρχή δηλαδή αυτού του ιστορικού, πήραν έναν εκεί, και τον χρησιμοποιούσαν σαν αγγαρεία να τους κουβαλούσε νερό και να κάνουν αυτοί και αλλά, αυτοί θέλανε να

τους κρατούνε όμηρους, και αν εθέλανε τους σκοτώνανε αυτοί. Αυτός φεύγει, Καούδης το όνομά του, Καούδης Δημήτρης. Έφυγε αυτός, [...] και βγαίνει στον Καλλικράτη, πάνε αυτοί να του κάψουν το σπίτι, βγαίνει ο αδερφός του Καούδη, και πυροβόλησε.

Πυροβόλησε τους Γερμανούς. Και παραιτούνε οι παλικαράδες οι Γερμανοί τον οπλισμό εδωνά. Εκατουρηθήκανε. Γυρίσανε τα όπλα πάλι ύστερα οι χωριανοί γιατί φοβηθήκανε. Από τότε έχουνε γράψει τον Καλλικράτη στον μαύρο πίνακα. Από τότε, από τους πυροβολισμούς του Καούδη. Περνά, περνά, [AB - ο καιρός, ο χρόνος], καίνε την επαρχία Μονοφασιού που ήταν ο Μπαντουβάς εκεί, έρχονται ύστερα παραπάνω, μια ομάδα, λέγανε τότε, για την ανεύρεση του στρατηγού Κράιμπερ. Εβγήκανε μια ομάδα Ιταλοί απ' τον Νομό Ρεθύμνης πάνω, απ' την επαρχία Αγίου Βασιλείου και βγαίνανε προς τον Καλλικράτη. Εκεί στον Καλλικράτη εβγήκαν οι Γερμανοί, εβγήκαν πολλοί Γερμανοί από κει, που είχανε έδρα στο Σπήλι, Σπήλι Αγίου Βασιλείου.

Βγαίνουν στην Καρυστιά, ναι. Και εσκοτώσανε. Επροχωρούσαν πάνω προς ανεύρεση του, τότε το λέγανε αυτό, το θυμούμαι αυτό, χθεσινά πράγματα δεν θυμούμαι, αυτά τα θυμούμαι. Λοιπόν, λένε, βγαίνουν παραπάνω αυτοί περί προς έντεκα, δώδεκα, δεκαπέντε και άλλοι, δεκαπέντε θαρρώ, δεκατέσσερις, οι οποίοι ήτανε οι Ιταλοί και ο Γερμανός ο διμοιρίτης, ο ανθυπολοχαγός, στου Τσιλίβδικα βγαίνουνε λίγο πιο πάνω, και τους λέει ο Μπαντουβάς, ήσαν Καλλικρατιανοί εκεί από την Ασή Γωνιά, και τους λέει, «Μην πυροβολήσετε, θα περάσουν αυτοί». Περνούσαν αυτοί, και δεν τους εθωρούσαν καθόλου. Ένας ολιγοψύχησε, και πυροβολούσε. Και μετά τους εσκοτώκανε όλους. Τέλος πάντων, τους σκοτώνουνε όλους. Το απόσπασμα εκείνο τους Γερμανούς. Ο διμοιρίτης δεν σκοτώθηκε με την πρώτη και τρέχει κάτω, πάει στην Καλή Συκιά. Τον εκυνηγούσαν ο Μανουσέλης, ο Νικόλας ο Γιατίπης, και πάει στην Καρυστιά και τον σκοτώνει. [...]. Ο Μανουσέλης τον εσκοτώσε.

Πάει ύστερα μια ωραία πρωία, αλλά μπορεί να 'τανε κατά τη μια το απόγευμα, έρχονται, είδες πως έρχεσαι από τον Καλλικράτη; Από την Ασή Γωνιά [...]. Έρχονται αυτοί από κει, από την μεριά της Πιπιλίδας που γνώριζαν απέναντι, λίγο το ξεχώριζεν ο Καλλικράτης γιατί είναι λεκανοπέδιο κι αν δεις μια γειτονιά δεν βλέπεις την άλλη, από κει ερχόντουσαν από απέναντι μια πρωία και από κει, και φύγαμε εμείς. Απ' την πάνω γειτονιά. Ναι! Και βάλανε τα πολυβόλα κι έγινε της κακομοίρας στην πλαγιά. Αλλά έκανε ένα ρούμα, ρυάκι, εμείς τα λέμε ρούματα. Ένα ρυάκι έτσι και εφύγαμε από κει, πάνε αυτοί και λένε οι Γερμανοί ήρθανε. Ύστερα, εγώ η δική μου περιπέτεια, εγώ φοβήθηκα

δεν έβγαίνα την νύχτα, μόνο ήμουν και νηστικός, δεν εγύριζα, είχαμε πρόβατα εκεί, επήγα στα πρόβατα. Βρίσκω λοιπόν έναν πρίνο, κι είχε στερνά τσόφλια, και μπαίνω σαν το χοίρο, σαν το γουρούνι εκεί...[...]. Όχι για να κρυφτώ, για να μην κρυώνω την νύχτα. Το πρωί κατά τις εννιά η ώρα που άφηνα την κακομοίρα την μάνα μου, εφώναζε «Παιδί μου» είδε τα οζά αυτή και σου λέει «Παιδί μου». Και λένε οι Γερμανοί πώς θα βγούμε με στύλους και όποιους βρούμε και κρύβονται θα τους σκοτώσουμε, όποιοι έρθουν και αυτό, εντάξει, δεν έχουν να χάσουν πράμα, δεν τους πειράζουμε. Γιαέρνω εγώ στο χωριό, η δική μου περιπέτεια, γιαέρνω στο χωριό, και μας απαντίχουνε [AB – μας συναντάνε] δυο γκεσταπίτες, οι κερατάδες, Κρουσανιώτες...

[...]. Μας απαντίχουνε δύο, εμένα με ένα άλλο παιδί. Εγώ ήμωνα ζωντανός τότε, ζωηρός θέλω να σου πω, έδειχνα, αν είχα ντυθεί με παντελόνια, έδειχνα εγώ για άντρας μεγάλος, ήμωνα, πώς να σου πω, ζωηρός. Μας παίρνουν με έναν ξάδερφο, Μανουσέλης κι αυτός, ο οποίος έχει πεθάνει από το προ 20 χρόνια, νέος. Ακολουθάτε μας, μας ελένε. Τραβούσανε πρωύτερα άλλον έναν που ήτανε από την πόλη, από την Αργυρούπολη, και τον είχε φαμέγιο ένας Παπαδάκης εκεί και τον λέγω δεν είμαι Καλλικρατιανός. Δείξε μας την ταυτότητά σου. Πάει αυτός, πάει για να τον δείξει την ταυτότητα, απ' το ένα σπίτι αυτό με τις γέφυρες, από καμάρες τις λέω εγώ, όχι τέτοιο, να έχει κάμερες, λοιπόν, αυτοί κοιτάζανε πάνω, σαν έτσι δα, εμείς θα κάναμε το παιδί το άλλο, ετσά έχει πάει στον Πόρο.

Αυτοί είχανε χαλαρώσει, εγώ μοναχός μου τώρα λέω ότι γυρεύανε και την ταυτότητα κακοβάλανε μήπως είναι και κατάσκοπος ο ξένος και θέλανε να βρύνε την ταυτότητά του, αλλά ψάχνανε και για πλιάτσικα με το μάτι αυτοί, γιατί νομίζεις και λίγα πράγματα πήρανε; Κοσμήματα και ρούχα αυτοί; Λοιπόν την ώρα που είχανε αυτόν, σιγωπά πάμε από μπρος και φεύγουμε. Με ακολουθά και ο άλλος, πάει και πήρε με από πίσω στην εκκλησία στην Παναγία, είναι μια μεγάλη εκκλησία. Σ' ένα εγκαταλειμμένο σπίτι.

Εντωμεταξύ μας αναζητήζανε οι κερατάδες. [...], μπαίνοντας στο σπίτι ήταν μια γριά, εκεί που είχε το φαμέγιο ήτανε, πώς να σου πω, μοσκοκούζουλη που λέμε εμείς, και τους εβλαστήμηξε αυτή, δεν πάτε στο ... τους είπε. Αλλά αυτοί ήταν Έλληνες και το ακούσανε. Γιάντα μας βλασφημάς, της λέει. Γιατί σας εφοβούμαι, άκου επί λέξει, γιατί σας εφοβούμαι. Δεν θυμούμαι μετά, έφυγα εντωμεταξύ εγώ, συνέχιζαν αυτοί να μας

εγυρεύανε, και η γραία τότε τους ελέει, 'πάνε παιδί μου πάνω αυτοί'. Ετελείωσε. Το πρωί πάλι. Εντωμεταξύ είχαν στήσει σκοπιές γύρω-γύρω στο χωριό.

Σε συγκεκριμένη διευκρινιστική ερώτηση στον συνομιλητή μας σχετικά με την καταστροφή και τις εκτελέσεις στον Καλλικράτη, όπως επίσης και για τη συγκέντρωση του τοπικού πληθυσμού στην εκκλησία του χωριού, αλλά και την προσωπική του ιστορία για το πώς τη βίωσε, παραθέτουμε το ακόλουθο απόσπασμα από τη συνέντευξή του :

Σταύρος Μ.: *Ναι, μας εσυγκέντρωσαν στην εκκλησία. Και παίρνανε ύστερα. Εμένα η συγχωρεμένη η μάνα μου, τί νομίζεις πώς κάνει; Μου πετάει ένα τσεμπέρι επάνω στην κεφαλή. Αυτά που φορούσαν οι παλιές γριές. Εγώ λέω πως με γλίτωσε εκείνο, γιατί όπως ήμασταν έτσι και σωρός εκεί μέσα, κόψανε αυτοί κάμποσους και τους επιγαίνουν σε ένα ερειπωμένο σπίτι στην απέναντι μεριά, στην Πιπιλίδα. Και τους εκτέλεσαν εκεί. Εσκοτώσανε και στην εκκλησιά από κάτω δυό, εκεί από τα πίσω. Όχι Γερμανικός στρατός, ήταν αυτός ένας στρατός κατοχής, οι ρουφιάνοι, οι κερατάδες, που εσέρνανε Ηρακλειώτες, 50 Κρουσανιώτες, Τζουλιάδες.¹¹²²*

ΑΒ: Άρα, θείε, οι προδότες έκαναν τις εκτελέσεις.

Σταύρος Μ.: *Ο Σούμπερτ. Ναι. Ο Σούμπερτ τους έσερνε, του Σούμπερτ ήταν αυτό το εκτελεστικό απόσπασμα. Οι Γερμανοί ήσαν εκεί και λέγανε Σούμπερτ ό,τι θέλεις κάμε. Τον είχαν αφήσει. Ο Μπρόγιερ, δικάστηκε για εγκληματίας πολέμου ο Μπρόγιερ, το ξέρεις; [...]. Και ο Μπρόγιερ δικάστηκε, αυτοτουφεκίστηκε, και ο Σούμπερτ τον πιάσανε, οργίασε εντωμεταξύ, τον διώζανε απ' την Κρήτη μετά τρία χρόνια, αλλά οργίασε εντωμεταξύ στο Μονοφάτσι, στα Ηρακλειώτικα όπου ήτανε. Δεν ηθέλανε να πάνε με τους προδότες, γιατί οι Κρουσανιώτες οι μισοί ήσανε πατριώτες καλοί, οι άλλοι μισοί εκάνανε τους Τζουλιάδες.*

Στο σημείο αυτό ο συνομιλητής μας δεν διστάζει να μας πει, πως υπήρχαν και προδότες. Δηλαδή, ναι μεν η μάχη στον Τσιλιβδικα μπορεί να ήταν η αφορμή για την επιδρομή του αποσπάσματος Σούμπερτ, αλλά αυτοί ήταν καθοδηγούμενοι στην ουσία από προδότες οι οποίοι κατέδιδαν στις δυνάμεις κατοχής τους αντιστασιακούς, τις

¹¹²² Από την οικογένεια των Τζουλιάδων, που είχαν χαρακτηριστεί από τους συγχωριανούς τους ως προδότες ή δοσίλογοι. Μετά την κατοχή και την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων, λέγεται στην Κρήτη, ότι δεν έζησε κανένα μέλος της οικογένειας των Τζουλιάδων, διότι τους σκότωσαν όλους οι Κρητικοί. Οι Τζουλιάδες είχαν συνεργαστεί στενά με τον Σούμπερτ.

θέσεις τους και τις κινήσεις τους. Μας επιβεβαιώνει επομένως, πως μια μερίδα του πληθυσμού, μεγάλη σαφώς, αντέδρασε στις δυνάμεις κατοχής, αρνήθηκε τη συμμόρφωση με τις εντολές του κατοχικού καθεστώτος και άλλοτε οργανώθηκε και αντιστάθηκε, ενώ στον αντίποδα υπήρχε και η μερίδα εκείνων, που όχι μόνο συμμορφώθηκαν αλλά και συνεργάστηκαν με τις στρατιωτικές δυνάμεις του κατοχικού καθεστώτος.

Στη συνέχεια της συζήτησής μας με το συνομιλητή μας, ζητάμε να μας εξηγήσει και να μας καταθέσει την άποψή του για το λόγο για τον οποίο το απόσπασμα Σούμπερτ διέπραξε αυτά τα εγκλήματα πολέμου στον Καλλικράτη. Μας εξηγεί ότι η κύρια αιτία ήταν το γεγονός ότι Καλλικρατιανοί αντάρτες ήταν αυτοί που έδωσαν τη μάχη στα Τσιλίβδικα όρη και την πληροφορία αυτή την έδωσαν στις δυνάμεις κατοχής κάποιοι κάτοικοι της περιοχής που συμπεριφέρθηκαν ως προδότες. Αναφέρει χαρακτηριστικά :

***Σταύρος Μ. :** Γιατί ήταν οι αντάρτες Καλλικρατιανοί στα Τσιλίβδικα, και το 'παν οι προδότες [...]. Στα όρη. Ήσαν εκεί, εκεί κάθονταν και ο Μπαντουβάς με τους μερικούς του αντάρτες που έσερνε, στου Τσιλίβδικα. Έτσι να το γράψεις.*

Και στο σημείο αυτό, συνεχίζει τη διήγησή του με το ακόλουθο ενδιαφέρον απόσπασμα που μας περιγράφει το πώς βίωσε τις εκτελέσεις των συγχωριανών του, πώς τις κατέγραψε και τις διηγείται σε μας στο χρόνο της συνέντευξης, σχεδόν 73 χρόνια αργότερα :

***Σταύρος Μ. :** Λοιπόν, βλέπω εγώ έναν, δική μου τώρα αυτή [AB - η ιστορία], βλέπω έναν και στήνεται από κει από απόσταση 100 μέτρα και σταματά ο κερατάς έτσι, ίσια ήταν ξυπόλητος και τον εσέρνανε, δεν τον γύρευε κανείς τον καημένο αυτόν. Ποιός ήτανε, πώς τον είχανε δεν ξέρω. Εγώ νόμιζα πως του δώκανε σφαίρα από μπαλωθιές, γιατί όπως ήταν πεσμένος, είχε μια κηλίδα αίματος τόση μεγάλη. Και πιο πέρα-πέρα είχαν σκοτώσει έναν Σφρακιανό, ένα λυκάκι, από τα Σκήθουνα, έναν νεαρό.*

[...]. Πιο πέρα σκοτώσανε άλλους δυό, του βουλευτή του Μπολάκη τον παππού, σκοτώσανε εκεί στη μέση του δρόμου, πάνω-πάνω. Έναν άλλον κακομοίρη, δεν ζει πια στο κατάλυμα, ένας άλλος γέρος πολύ πονηρός κάνει ένα ρούμα [AB - κάνει έναν πήδο] από εκεί μεσ' τους βάτους. Παπ. Και έφυγε αυτός, δεν τον βρήκαν να τον σκοτώσουν, ο Μανουσέλλης ο Σήφης, κατάλαβες;

[...]. Κάνανε ύστερα νεκρά ζώνη τον Καλλικράτη και γιαέρνανε μεταξύ και ρίχνουνε, ρίχνουνε κάτι γυναίκες να αποθάνουν το πρωί. Τις βάλανε σε ένα κατάλυμα και το βουρλίσανε και τις κάμανε, τέτοια λέει πως τους κάμανε, τρεις γυναίκες, γραίες. Άλλη μια κήκε στο σπίτι της, λέει πως την πετάζανε εκεί. Σκοτώσανε άλλη μια γυναίκα, ήταν ζωντανή αυτή και κράταγε η κακομοίρα κάτι κοσμήματα για να τα πάρει ο Κρουσανιώτης και δεν την σκότωσε, τη Ζαμπία Μανουσέλλη. Την Βαγγελιώ Μανουσέλλη την επετάζανε εκεί στο σπίτι της, που καίγονταν[...].

Σήμερα, στο χωριό, υπάρχει σχετικό μνημείο για να τιμάται η μνήμη αυτών που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής. Σχετικές φωτογραφίες από το μνημείο αυτό, φαίνονται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 54](#) και [Εικόνα 55](#).

10.5 Η Απαγωγή του Στρατηγού Κράϊπε

Σύμφωνα με την βρετανική έκθεση,¹¹²³ που συντάχθηκε αναφορικά με τη Μάχη της Κρήτης και την αντίσταση που ακολούθησε, το αρχικό σχέδιο σύλληψης Γερμανού Στρατηγού στην Κρήτη μελετήθηκε στο πρόσωπο του Στρατηγού Αντρέ (Andrae), από τον Ιούνιο του 1942. Όμως, αν και θεωρήθηκε από τις Βρετανικές υπηρεσίες ότι θα ήταν πραγματοποιήσιμη η εν λόγω σύλληψη, δεν θεωρήθηκε τότε ότι θα ήταν πρόσφορη, καθόσον δεν παρουσιάστηκε η κατάλληλη ευκαιρία. Στη συνέχεια, μετά την καταστροφή των χωριών της Βιάννου, τον Σεπτέμβριο του 1943, με εισήγηση¹¹²⁴ του Πάτρικ Λη Φέρμορ (Patrick Leigh Fermor), το σχέδιο αναθεωρήθηκε. Με γνώμονα την εκδίκηση για τα γεγονότα της Βιάννου, καθώς και τη σύλληψη του κυρίως υπευθύνου για τις εκτελέσεις των αμάχων, όπως επίσης και τη μεταφορά του στο Κάιρο, η απαγωγή θα πραγματοποιούνταν αυτή τη φορά, με στόχο τον Γερμανό Στρατηγό Φρίντριχ-Βίλχελμ Μύλλερ (Friedrich-Wilhelm Müller), που ήταν τότε διοικητής των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στο νησί. Σύμφωνα πάντα με την εν λόγω έκθεση, ο σκοπός της σύλληψης θα ήταν η ανύψωση του ηθικού των Κρητικών.

Η αποστολή ανατέθηκε στον εισηγητή αυτής, τον Πάτρικ Λη Φέρμορ (Patrick Leigh Fermor). Επίσης, καθήκοντα υπαρχηγού αποστολής καθώς και βοηθού του Φέρμορ δόθηκαν στον Στάνλεϋ Μός (Stanley Moss). Αρχικά αποφασίστηκε από το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής να γίνει η διείσδυσή τους στο κρητικό έδαφος από αέρος με αλεξίπτωτα. Όμως η ακαταλληλότητα του καιρού δεν επέτρεψε την εκτέλεση της εν λόγω αποστολής. Οι Fermor και Moss, αποβιβάστηκαν τελικά στην Κρήτη δια θαλάσσης, στις νότιες παραλίες του νησιού, στη θέση Δέρματο, στις 4 Απριλίου του 1944, όμως ο Μύλλερ είχε ήδη αντικατασταθεί από τον Κράϊπε.¹¹²⁵ Ο Φέρμορ

¹¹²³ Κοκονάς, Ν.Α., ό.π., σελ. 111.

¹¹²⁴ Χαροκόπου, Γ. (2008). *Η Απαγωγή του Στρατηγού Κράϊπε*. Αθήνα: Eurobooks, σελ. 70.

¹¹²⁵ Ο ίδιος ο Φέρμορ σχολιάζοντας το γεγονός της αντικατάστασης του Μίλλερ από τον Κράϊπε γράφει: «Εντωμεταξύ έφτασε ένα σημαντικό μήνυμα από τον Μίκη Ακουμιανάκη στο Ηράκλειο: Ο στρατηγός Μίλλερ είχε αντικατασταθεί από τον στρατηγό Κράϊπε, που είχε μόλις φτάσει από το ρωσικό μέτωπο και τον τομέα του Κουμπάν και είχε ήδη εγκατασταθεί στη βίλα Αριάδνη στην Κνωσό. Στην αρχή αυτό έκανε την επικείμενη επιχείρησή μας να μοιάζει άσκοπη. Αλλά όσο το σκεφτόμουν το έβλεπα αλλιώς. Δεν θα ήταν πλέον ένα είδος εκδίκησης για την Βιάννο, θα ήταν όμως παρ' όλα αυτά η αιχμαλωσία ενός ανώτερου Γερμανού διοικητή στο Φρούριο Κρήτη: ένα ύπουλο χτύπημα στο ηθικό των Γερμανών και ό,τι έπρεπε για να τονωθεί το δικό μας. Ευτυχώς στο Κάιρο ήταν της ίδιας άποψης». Πηγή : Στάνλεϋ Μος, Σ. (2016). *Κακό Φεγγαροανάμωμα. Το χρονικό της απαγωγής του Στρατηγού Κράϊπε*. (μτφρ) Γκανά Μυρσίνη. Αθήνα : ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ, σελ. 246 & 247.

αποφάσισε να μην ματαιώσει την αποστολή, αλλά να την εκτελέσει με νέο στόχο το πρόσωπο του ανατοποθετημένου Διοικητή του νησιού, τον Στρατηγό Κράϊπε. Η απαγωγή του πραγματοποιήθηκε στις 26 Απριλίου 1944, στις 21.30.¹¹²⁶

Επίσης, μέσα από την έκθεση Καζαντζάκη,¹¹²⁷ διαβάζουμε για την απαγωγή Κράϊπε τα ακόλουθα:

«Εις τας 23 Απριλίου 1944 έγινεν η απαγωγή του στρατιωτικού διοικητού Ηρακλείου στρατηγού Κράϊπε επί της δημοσίας οδού μεταξύ κωμοπόλεως Αρχάνες και του Ηρακλείου, υπό Άγγλων, βοηθουμένων και υπό Ελλήνων. Φονευθέντος του οδηγού του, ο στρατηγός εδέθη και ετοποθετήθη εις το βάθος του αυτοκινήτου, με το οποίον έπειτα οι απαγωγείς του, φέροντας στολάς γερμανικάς είχαν το θάρρος να διασχίσουν όλον το Ηράκλειον. Εγκατελειπόντες το αυτοκίνητον εις τι σημείον της προς το Ρέθυμνον οδού (Γενί Κααβέ) ωδήγησαν τον αιχμάλωτον εις τα βουνά, όπου παρέμειναν επί αρκετάς εβδομάδας, μέχρις ότου καταστεί δυνατόν να επιβιβαστεί εκ της νοτίας παραλίας της νήσου αγγλικού πολεμικού πλοίου και οδηγηθεί εις Αίγυπτον.»

Σύμφωνα με την εν λόγω έκθεση, την απαγωγή αυτή έμελλε να πληρώσουν πολύ σκληρά τα χωριά της υπαίθρου, στη γειτνίαση των οποίων διήλθε η συνοδεία του Κράϊπε. Τα αντίποινα άρχισαν από τα χωριά Καμάρες, Μαγαρικάρι, Λοχριά, Σαχτούρια και ακολούθησαν ο Σάμωνας και ο συνοικισμός Νοπήγια του Νομού Χανίων¹¹²⁸. Ο ίδιος θεωρεί πως το τίμημα που πλήρωσαν οι κάτοικοι των χωριών που έτυχε να βρεθούν στη διαδρομή των απαγωγέων ήταν δυσανάλογο του κέρδους που επέφερε το γεγονός της απαγωγής.¹¹²⁹

Σήμερα, στο σημείο όπου συντελέστηκε η απαγωγή, στην είσοδο της κωμόπολης των Αρχανών Ηρακλείου Κρήτης βρίσκεται ένα σχετικό μνημείο. Οι επιγραφές στις

¹¹²⁶ Κοκονάς, Ν. Α., ό.π., σελ. 112 & 113.

¹¹²⁷ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 59.

¹¹²⁸ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 60-62. Ο Καζαντζάκης περιγράφει στις σελίδες αυτές, αναλύοντας ανά ένα χωριό ξεχωριστά, όπως θα παρουσιάσουμε και παρακάτω, τα αντίποινα που υπέστησαν οι κάτοικοι των χωριών αυτών με αφορμή την απαγωγή Κράϊπε.

¹¹²⁹ Κρίνεται αναγκαίο από πλευράς μας να υπογραμμίσουμε ότι η έκθεση Καζαντζάκη είναι μια σοβαρή έκθεση, μη προπαγανδιστική, που ζυγίζει κόστος και όφελος της αντιστασιακής δράσης, κάτι που αφορά όλες τις αντιστασιακές πράξεις στη διάρκεια της κατοχής. Είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι η έκθεση συντάχθηκε σχεδόν αμέσως μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τις δυνάμεις κατοχής, δηλαδή σε χρόνο πολύ κοντινό των γεγονότων που συνέβησαν, και οι καταγραφές θα πρέπει να θεωρηθούν σήμερα πολύ ακριβείς. Επίσης, το κύρος του Καζαντζάκη, όχι μόνο ως συγγραφέα, αλλά και ως προσωπικότητα, προσδίδει ακόμα μεγαλύτερη εγκυρότητα όχι μόνο στα αναφερόμενα σε αυτήν γεγονότα, αλλά και στις κρίσεις και εκτιμήσεις του.

μαρμάρινες πλάκες αυτού, είναι χαραγμένες τόσο στην ελληνική γλώσσα όσο και στην αγγλική. Φωτογραφίες από το εν λόγω μνημείο παρατίθενται στο Παράρτημα της διατριβής μας ως [Εικόνα 56](#), [Εικόνα 57](#), [Εικόνα 58](#) και [Εικόνα 59](#).

10.5.1 Οι Καμάρες

Ειδικά για τις Καμάρες, μέσα από το οικείο απόσπασμα από την έκθεση Καζαντζάκη, διαβάζουμε:¹¹³⁰

«Το χωρίον ΚΑΜΑΡΕΣ εκκλώθη την 3/5/44, οι άνδρες του συνελήφθησαν και οδηγήθησαν εις την κωμόπολιν Μοίρες, τα δε γυναικόπαιδα εκλείσθησαν εντός της εκκλησίας του χωρίου. Μετά δύο ημέρες, 5/5, εδόθη άδεια εις τας γυναίκας να παραλάβουν εκ των οικιών των ό,τι ηδύναντο. Επανελήφθη εξάλλου το τέχνασμα να δηλωθεί εις αυτάς ότι ό,τι πολύτιμον δεν ηδύναντο να παραλάβουν μαζί των, φρόνιμον ήτο να το αποθέσουν εντός της εκκλησίας, ήτις, δήθεν, δεν θα παρεβιάζετο. Ούτως κατά την επακολουθήσασαν δήλωσιν, οι Γερμανοί εύρον συγκεντρωμένην την λείαν των χωρίς να κοπιάσουν. Ακολούθως έθεσαν δυναμίτιδα και πυρ και κατέκαυσαν το χωρίον. Κατεστράφη και το σχολείον, η δε εκκλησία ελεηλατήθη πλήρως, μέχρι και των κεράμων της στέγης, ούτως ώστε μόνον οι τέσσερις τοίχοι απέμειναν.»

Μέσα σε λίγες μόνο γραμμές, η έκθεση κατορθώνει να καταγράψει το μέγεθος της καταστροφής του χωριού και όχι μόνο. Περιγράφει και το φαινόμενο τη εγκληματικής δράσης των δυνάμεων κατοχής, καθώς και την προσφιλή τακτική τους να εξαπατούν τον τοπικό πληθυσμό, αφού δεν τηρούν το λόγο τους, προκειμένου να επιτύχουν το σκοπό τους και την εκτέλεση των εντολών που τους ανατέθηκαν για την επιβολή αντιποίνων. Η συμπεριφορά των δυνάμεων κατοχής στις Καμάρες, όπως την περιγράφει η έκθεση Καζαντζάκη, ήταν αυτή που εξαπατά τον αδύναμο, που κλέβει και λεηλατεί, που καταστρέφει και που επιλέγει προς καταστροφή, τα πράγματα εκείνα που ανήκουν στον πολιτισμό και στην παιδεία, δηλαδή τα ευγενή εκείνα στοιχεία που πολεμούν το καθεστώς του εθνικοσοσιαλισμού και τον καταργούν με τη λειτουργία τους.

Στις Καμάρες συναντήσαμε τα αδέρφια Σ. Τον Γεώργιο, που είχε γεννηθεί το 1926 και τον Κωνσταντίνο που είχε γεννηθεί το 1933. Πρώτα, συνομιλήσαμε με τον Γεώργιο Σ. Όταν βίωσε τα γεγονότα ήταν 18 ετών. Συνελήφθη και αυτός με όλους τους συγχωριανούς του και είχε οδηγηθεί ως όμηρος μέχρι τις Μοίρες. Ήταν τυχερός και δεν έχασε τη ζωή του. Άλλοι πιο άτυχοι, όπως θα μας διηγηθεί ο ίδιος δεν είχαν καλό τέλος.

¹¹³⁰ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 59 & 60.

Σχετικό απόσπασμα από τη διήγησή του, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος θυμάται τα γεγονότα, τη στιγμή της συνέντευξης, σε ηλικία 90 ετών, παρατίθεται στις αμέσως επόμενες γραμμές:

Γεώργιος Σ : Όταν ήρθανε οι Γερμανοί εδώ πέρα, όταν λοιπόν πρωτόρθανε, πήρανε λάδια, ζύδια, κρασιά, ό,τι είχαμε. Οζά πήρανε, ό,τι είχαμε στα σπίτια το επήρανε, και εκάψανε και τα σπίτια τότες. Εμάς, μας επήρανε και μας επήγανε στις Μοίρες στην Αγροτική Τράπεζα. Μας επήρανε τα τρία χωριά, Καμάρες, Λοχριά και το Μαγαρικόρι. Τα τρία χωριά. Και μας εβάλανε μέσα στην Τράπεζα και μας είχανε εκεί 15 μέρες. Δεν επορίζαμε καθόλου. Δεν μας αφήνανε να βγούμε. Μας εβλέπανε οι σκοποί. Και μετά ήρθανε με μια αυτοκινητάρα οι Γερμανοί, και εφωνάζανε ονόματα και τους επήρανε ομήρους και εξαφανιστήκανε. Πού τους επήγανε τώρα, τί γινήκανε; Κανείς δεν ξέρει. Επήρανε από το Μαγαρικόρι 20 άτομα, επήρανε από εδώ, από τις Καμάρες 15 άτομα και από τη Λοχριά επήραν 10 και τους έβαλαν στο αυτοκίνητο και εξαφανιστήκανε. Τώρα, κάποιιοι λένε που επνιγήκανε στη θάλασσα με ένα πλοίο το Δαναΐς. Ελεγότανε Δαναΐς, εκειονά. Δεν ξέρω πάλι αν τους επήρανε στη Γερμανία και τους εβάλαν στο Νταχάου και τους εκάμανε σαπούνι. [. . .].

Ο αδελφός του, ο Κωνσταντίνος, ήταν πιο μικρός, σε ηλικία 11 ετών όταν έγιναν τα γεγονότα. Αυτός τα θυμάται από την πλευρά των γυναικόπαιδων που δεν τους συνέλαβαν, αλλά θυμάται ότι τους ανάγκασαν να πάρουν από τα σπίτια τους ό,τι ήθελαν, ό,τι μπορούσαν, διότι μετά το χωριό θα βομβαρδιζόταν. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τη συζήτησή μας μαζί του, ως εξής:

Κωνσταντίνος Σ. : [. . .]. Τότε. ήμουν 11 χρόνων, το '44. Εγώ γεννήθηκα το '33, αλλά τα θυμάμαι. Εγώ ήμουν έξω στα χωράφια, στα σπηλιά, εκεί στα δεντριά μέναμε τότε.

Στο χωριό ήρθαν οι Γερμανοί και μας είπαν, μέσα σε δύο ώρες ό,τι προλάβετε να πάρετε. Διότι θα φτάσουν τα αεροπλάνα και θα βομβαρδίσουν το χωριό, θα το διαλύσουν. Τους άνδρες τους είχανε μέσα στις αποθήκες στο Τυμπάκι, στις Μοίρες.

Λοχριά και Μαγαρικόρι και τα Βορίζια τα κάψανε πιο μπροστά από εμάς. Τους άντρες τους επήραν και τους πήγανε και τους κλείσανε μέσα. Αφήκαν εδώ γυναίκες, παιδιά, δεν μπορούσαν να κάνουν πράμα. Από το σπίτι να τα βγάλεις αυτά σε δύο ώρες, πού να τα πας;

Και πράγματι, σηκωθήκαμε, φύγαμε και πήγαμε έξω γιατί δεν προλαβαίναμε τα πράγματα. Και μπήκανε ύστερα οι Γερμανοί και ήρθαν τα αεροπλάνα και μετά βάλανε δυναμίτες και τα τινάζανε, τα κάμανε σωρό κάτω τα σπίτια μας. Τα πράγματα όλα ήταν φωτιά, μια βδομάδα μύριζε το χωριό, τα ξύλα, τα πάντα, όλα τα κάψανε τότε οι Γερμανοί.

Σε σχετική διευκρινιστική ερώτησή μας για το πού οδηγήθηκαν τα γυναικόπαιδα μετά την εκκένωση και καταστροφή του χωριού τους, καθώς και πού βρήκε καταφύγιο η δική του οικογένεια, ο Κωνσταντίνος Σ. μας εξήγησε ότι η οικογένειά του αρχικά βρέθηκε στη Γρηγοριά, ένα από τα γειτονικά χωριά των Καμαρών. Μας είπε επιπλέον, ότι και οι άλλες οικογένειες συνέχισαν για άλλες περιοχές προκειμένου να βρουν διαμονή και καταφύγιο, όπου μπορούσαν. Το σχετικό απόσπασμα από τη συζήτηση με τον συνομιλητή μας παρατίθεται στη συνέχεια ως εξής:

Κωνσταντίνος Σ. : *Εμέναμε στη Γρηγοριά, την Γρηγοριά δεν την κάψανε είναι το άλλο χωριό. [. . .]. Ναι, στη Γρηγοριά. Τότε, ήταν ένα χωριό που το είχαν οι Τούρκοι κτισμένο, και ήταν παλιά τα σπίτια και πήγαν και εκεί τα διορθώσανε και κάτσανε. Άλλοι πήγανε στις Μοίρες, στο Τυμπάκι, όπου είχαν συγγενείς. Εμείς επήγαμε στο Βαθιακό, ήταν ένα χωριό κι αυτό τούρκικο. Και πήγαμε, και εκεί και ήταν σπίτια παλιά, και τα καθαρίσαμε και καθίσαμε εκεί μέρες.*

Κατά την επίσκεψή μας στο χωριό Καμάρες, επισκεφθήκαμε και το μνημείο του χωριού, το οποίο και φωτογραφίσαμε. Παραθέτουμε το σχετικό φωτογραφικό υλικό στο Παράρτημα της διατριβής, ως [Εικόνα 60](#).

10.5.2 Η Λοχριά - Τα Σαχτούρια

Στην έκθεση Καζαντζάκη,¹¹³¹ αναφέρεται για τη Λοχριά, ότι μαζί με τα χωριά Καμάρες Μαγαρικάρι και Σαχτούρια, κατεστράφη και αυτή σε αντίποινα για την απαγωγή Κράϊπε. Ειδικά για τη Λοχριά διαβάζουμε στο αντίστοιχο απόσπασμα:

«Εις την Λοχριάν εξετέλεσαν εντός του χωρίου και προ των άλλων κατοίκων, 3 άνδρας τους Μ. Κ. Μανουσάκην, τον Στ. Ι. Κρυοβρυσανάκην, και τον Εμμ. Α. Δημητρακάκην. Τους λοιπούς εφήβους και άνδρες οδήγησαν εις Μοίρες, όπου τους φυλάκισαν επί δέκα ημέρας. Εξ' αυτών εκράτησαν 10, τους οποίους απέστειλαν εις τας φυλακάς της Αγιάς, πλην δύο απολυθέντων, των λοιπών αγνοείται η τύχη. Προφανώς ετυφεκίσθησαν κατά τινά ομαδικήν εκτέλεσιν. Μεταξύ των απωλεσθέντων υπάρχουν 4 αδελφοί Στυλιανός Κωνσταντίνος Εμμανουήλ και Νικόλαος Ι. Κρυοβρυσανάκης.

Τα γυνακόπαιδα εξετοπίσθησαν, το δε χωρίον αφού ελεηλατήθη επί 10 ημέρας, επιρπολήθη, και ακολούθως ανετινάχθη δι' εκρηκτικών υλών. Από τας 215 οικίας δεν απέμεινεν καμία σώα. Σημειωτέον ότι το χωριό είχε προηγομένως θρηνήσει την απώλεια άλλων 11 ανδρών, συλληφθέντων, εγκλεισθέντων εις Αγιάν και πνιγέντων καθ' όν χρόνον μεταφέροντο εις Γερμανίαν. [. . .]»

Συνολικά 22 άνδρες εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής, στο χωριό Λοχριά Ρεθύμνης. Τα 22 ονόματα αυτών των ανδρών, (μαζί με τα ονόματα και άλλων που έχασαν τη ζωή τους στα πεδία των μαχών), είναι χαραγμένα στην πλάκα του μνημείου, φωτογραφία του οποίου παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής, ως [Εικόνα 61](#) και [Εικόνα 62](#). Η καταστροφή του χωριού ήταν ολοσχερής. Οι δυνάμεις κατοχής βέβαια, με αφορμή τη μη συμμόρφωση των κατοίκων με τα εκάστοτε διαλαμβανόμενα μέτρα από το καθεστώς κατοχής και την υποστήριξη διάφορων αντιστασιακών δράσεων, είχαν αποφασίσει να τιμωρήσουν τα χωριά που ήταν κοντά στα σημεία από τα οποία είχαν διέλθει οι απαγωγείς. Το σχέδιό τους αυτό υλοποιήθηκε με τις ομαδικές εκτελέσεις και την καταστροφή των οικιών των συγκεκριμένων χωριών.

¹¹³¹ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. σελ. 61.

Στο πέρασμά μας από την Λοχριά, συναντήσαμε τον Ιωάννη Κ., γεννημένο το 1930, που βίωσε τα γεγονότα ως έφηβος τότε, σε ηλικία 14 ετών. Παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τη συνέντευξή του σε εμάς, καθώς μας αφηγείται το βίωμά του, και μας περιγράφει τα γεγονότα, όπως τα θυμάται 70 σχεδόν χρόνια μετά.

***Ιωάννης Κ. :** Κάποτε έγινε μια κύκλωση του χωριού από τους Γερμανούς και συνέβη να έρχεται ένας ο οποίος ήταν στην αντίσταση ένας που 'χει γράψει βιβλίο, ο Φραγκουλιτάκης, αυτός ο λεγόμενος Σκουτελογιόργης και μπήκε στο χωριό μέσα χωρίς να το αντιληφθεί ότι ήταν κυκλωμένο. Είχαν συλλάβει όλους τους χωριανούς και τους είχαν στην εκκλησία, σε ένα μαγαζί δίπλα και αυτός μπήκε σε ένα σπίτι του λεγόμενου Ηλιαντώνη του μπάρμπα του Κωστή εδώ πέρα. Και πήγαν Γερμανοί να τον πιάσουνε. Δεν τον είδανε αμέσως, αυτός φορούσε και μια κάπα και ξέρω εγώ και είχε και ταχυβόλο, το οποίο το κρέμασε μέσα λέει στο σπίτι, αλλά τον αντιληφθήκανε μετά και τον κατεβάσανε μαζί με τους άλλους.*

Εκεί, όταν έφτασε στην εκκλησία απ' όζω, αντιλήφθηκε ότι αυτό ήταν για κακό και πώς να αντιδράσει, και κάνει ένα πέταμα, και έκανε ένα κύκλο γύρω από την εκκλησία και έφυγε από τους Γερμανούς. Και είχε και μια χειροβομβίδα, τους την επέταξε παραπάνω και έφυγε. Του βάλανε γύρω-γύρω από το χωριό, ήταν ένα θαύμα πράγματι, τον πυροβολήσανε, αλλά έφυγε.

Εξαιτίας αυτού όμως, πιάσανε έξι Κρνοβρυσανάκηδες μεταξύ αυτών και τον πατέρα μου, και τους πήγανε στις Μοίρες και τους εβάλανε φυλακή. Εκεί ήταν και ο περίφημος που συνεργαζόταν με τους Γερμανούς, Νικόλαος Μαγιάσης¹¹³² ο διερμηνέας, τον οποίο τον θυμάμαι και τον γνώριζα κιόλας, ο οποίος έτυχε να γνωρίζει τον πατέρα μου, γιατί είχε πάρει ψωμί και τον είχε κεράσει στο σπίτι. Και τους πήρε όλους, έξι Κρνοβρυσανάκηδες και εκεί κατορθώσανε πράμα και τότες, για το μέσο φαίνεται και εδιώκαμε λάδι, φορτώσαμε λάδι και το έκανε εκεί πέρα αποθήκη, το 'βαζε και τους άφηκε ελεύθερους τότε. Έπιασε έξι Κρνοβρυσανάκηδες τους άφηκε ελεύθερους.

Έχει γίνει επίσης άλλη συμπλοκή στο βουνό με την ομάδα του Πετρακογιώργη, στο Απιδάκι στο βουνό επάνω το καλοκαίρι της Αγίας Μαρίνας [AB - 17 Ιουλίου], και

¹¹³² Πρόκειται για τον ίδιο, τον γνωστό δοσίλογο, όπως παρουσιάσαμε νωρίτερα, όργανο των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια της κατοχής.

είχαν γίνει και άλλα πολλά. Επίσης ξαναγίναν επεισόδια, κάναν ξανά κύκλωση, μετά από τις δεκαεφτά του Ιουλίου, ξανάγινε κύκλωση στο χωριό, τότε που έγινε και η κύκλωση στο Τραχήλι στα Βορίζια, που έγινε η μάχη στα Βορίζια και στο μεν Τραχήλι σκοτωθήκανε δύο Λοχριανοί ένας Κρυσοβρυσανάκης Γιώργης χωροφύλακας και ο Κατσούγκρης ο Χαράλαμπος. Σκοτωθήκαν εκείνη την ημέρα.

Εδώ, επειδή είχαν πιάσει όταν κάναν την μάχη στο Απιδάκι και βοσκούς, τους οποίους βάλανε μέσα και τους ζυλοκοπήσανε άγρια κάποιος από εκεί που αυτό, ύστερα ομολόγησε ότι οι τάδε που τροφοδοτούσαν, λέει ποιοι, οι τάδε και στην κύκλωση αυτή που έγινε την ημέρα εκείνη, την ημέρα της Παναγίας που εγώ έτυχε πάλι να είμαι στο βουνό, στις κατσίκες δίπλα με έναν θείο μου και φώναζα, δεν ήξερα τι να κάνω, και μου φωνάζει σώπα και περάσαν οι Γερμανοί την νύχτα αλλά δεν μας είδαν στο βουνό.

Το πρωί ήρθαν εκεί που είμαστε στη στάνη στο μιτάτο ήπιανε γάλα και είχαμε εκεί πέρα έναν βοσκό και τον διώξαμε ήρθε στο χωριό. Εγώ ήμουν 14 χρονών τότε, 13 χρονών, το 1943 τον Αύγουστο και κάνανε την κύκλωση και ζητούσαν εδώ πέρα να βρουνε κάποιους. Τότε δεν βρήκαν, ψάχνανε να βρουνε κάποιον με χρυσά δόντια. Αυτός ήταν ο πατέρας μου. Είχε επτά χρυσά δόντια αλλά τα είχε βγάλει. Και επειδή είχε ακούσει από την προπαγάνδα ότι θα γινόταν κάποια κύκλωση, κρυβότανε με έναν άλλον στην εξοχή και έτσι γλύτωσε. Και ψάζανε εδώ πέρα τους βάλανε στην γραμμή και τους περνούσαν και τους ανοίγαν το στόμα, τους ξεχασκίζανε και τους αφήνανε, δεν βρήκαν τον πατέρα μου και πήραν τον μπάρμπα μου, [. . .] και τον πρόεδρο τον Στέργιο Στεργιάκη και τον βοσκό που είχαμε εμείς στο βουνό οι οποίοι χαθήκανε, τους βουλιάζανε οι Εγγλέζοι. [...]. Όλα αυτά λοιπόν συνετέλεσαν και το χωριό μας ήταν στο επίκεντρο λόγω που γίνονταν τροφοδοσίες για τους αντάρτες και τέτοια και όταν έγινε μετά η απαγωγή του Κράϊπε, τότε είναι που εκάψανε την Λοχριά τις Καμάρες και το Μαγαρικάρι, επίσης και τα Σαχτούρια εκεί κάτω ένα χωριό. Το χωριό το κάψανε στις 4 του Μάη και 3 του Μάη έγινε κύκλωση, πήραν όσους κατοίκους, τους πιο ηλικιωμένους, όσους βρήκαν εδώ και τους πήγανε στις Μοίρες. Εκεί μετά από μέρες τους αφήκαν ελεύθερους δυό, και κράτησαν άλλους οχτώ. Αυτοί οι οχτώ βουλιάζαν με το καράβι το Δαναΐς, πως το λένε αυτό το πράγμα. Αυτό ήταν η αιτία λόγω της απαγωγής του Κράϊπε, εγώ θυμάμαι ότι ήμουνα τότε με είχανε φυλακή για την σκηνή που κλέψανε εκεί στο Τυμπάκι και είχα γυρίσει εδώ και ήταν ένα φυλάκιο εκεί οι Γερμανοί και σε οχτώ μέρες έγινε η κύκλωση που κάψαν το χωριό.

Τα Σαχτούρια, δεν είχαν διαφορετική τύχη από τη Λοχριά και τις Καμάρες. Στην έκθεση Καζαντζάκη¹¹³³ περιγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες η καταστροφή του χωριού. Στο οδοιπορικό μας διαβήκαμε εντός του χωριού, αναζητήσαμε ανάμεσα στους κατοίκους του κάποιον ή κάποιους που να είχαν βιώσει τα γεγονότα της κατοχής, αλλά η προσπάθειά μας δεν ευδοκίμησε.

¹¹³³ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 60.

10.5.3 Το Μαγαρικάρι

Το Μαγαρικάρι, είναι η ιδιαίτερη πατρίδα του Πετρακογιώργη, και είναι ένα από τα τέσσερα χωριά (τα άλλα τρία είναι τα Σαχτούρια, η Λοχριά και οι Καμάρες), τα οποία κατεστράφησαν από τις δυνάμεις κατοχής τον Μάιο του 1944, καθόσον η γερμανική κατοχική διοίκηση συνέδεσε τις πράξεις των αντιποίνων με τα γεγονότα της απαγωγής Κράϊπε. Στο μνημείο του χωριού, φωτογραφία του οποίου παραθέτουμε στην [Εικόνα 63](#), είναι χαραγμένα στην οπίσθια πλευρά του, επτά ονόματα εκτελεσθέντων από τις δυνάμεις κατοχής και δεκατρία ονόματα ομήρων εξαφανισθέντων, που δεν βρέθηκαν ποτέ.

Στο οδοιπορικό μας, συναντήσαμε τον Παύλο Ξ., που έζησε τα γεγονότα ως παιδί τότε, καθόσον είναι γεννημένος στο Μαγαρικάρι το 1935. Μας διηγήθηκε όπως τα θυμάται:

***Παύλος Ξ.:** Όταν ήρθαν οι Γερμανοί ήμουν πέντε χρονών. Τους θυμάμαι να πούμε σε όλη την αυτή την περίοδο και πολλές λέξεις είχαμε μάθει τότε γιατί παιδιά πηγαίναμε στους Γερμανούς. Θυμάμαι κάθε τόσο που τους μαζεύανε στην εκκλησία όλους τους χωριανούς, όλους. Και μάλιστα έτυχε μια περίπτωση και ήταν του Πετρακογιώργη η οικογένεια εκεί μέσα, και καταφέρανε και φύγανε από εκεί να πούμε, χωρίς να τους εβρούν. Είχαν ντυθεί διαφορετικά, τους περιθάλαψανε ορισμένοι και τους βοηθήσαν και φύγανε. Που αν τους γνωρίζανε τότε, θα τους σκοτώνανε αμέσως εκεί.*

***ΑΒ:** Περιστατικά με την μέρα που 'χαν έρθει οι Γερμανοί στο χωριό και το περικύκλωσαν θυμάστε;*

***Παύλος Ξ.:** Αυτοί ήρθαν βράδυ ώστε να είναι ήσυχοι το χωριό να μην καταλάβει. Πληροφορία δεν υπήρχε και ήρθανε στις 12, μία η ώρα. Και ήρθαν αποσπάσματα και πιάσανε όλη την περιφέρεια, εκτός του χωριού. Δίπλα είχαν και εξωτερικά μακελειά με περίπολα. Βλέπανε την νύχτα όταν τελείωσε ο αποκλεισμός να πούμε, παίζαν έναν πυροβολισμό. Ήταν έτοιμοι όλοι και το πρωί εδά, αυτοί δεν κοιμηθήκανε, μόνο βλέπανε και το πρωί όσοι ήταν στο χωριό οι Γερμανοί μας λέγαν και μαζευτήκαμε στην πλατεία. Πολλοί βέβαια τότε ντυθήκανε...*

Εμείς επαέ ήταν το σπίτι μας και είχαμε έναν φούρνο και είχαμε έναν κούμο από κάτω και ήταν κάποιος Κατσιφαράκης Μανώλης και είχε μπει εκεί πέρα και ειδοποιήσαμε μια κουνιάδα του και έφερε ρούχα γυναικεία μαύρα, αυτά. Αλλά αυτός ήταν πανύψηλος και του δώκαμε και κάτι να κρατεί, ένα καλάθι, κάτι δήθεν, ότι πήγαινε σε δουλειά αυτή, τι άλλο; Τους μαζέψανε στο σχολειό και από εκεί πήραν τους περισσότερους στις Μοίρες. Και χωριανούς όσοι ήταν ύποπτοι. Είχαν ορισμένα ονόματα...

ΑΒ: *Οι Γερμανοί είχαν ονόματα...*

Παύλος Ξ.: *Όχι οι Γερμανοί, οι δικοί μας είχαν επισημάνει ορισμένες οικογένειες, και αυτούς θέλαν να συλλάβουνε και να τους κρατούνε. Και τους πήραν αυτούς όλους, είτε όμηρους, είτε τους εκτελέσανε.¹¹³⁴*

Ο αφηγητής μας αποκαλύπτει ότι η δράση δωσιλόγων που είχαν συνεργαστεί με τις δυνάμεις κατοχής, ήταν καθοριστική και καταλυτική για την επιβολή των αντιποίνων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η επιλογή των προς εκτέλεση προσώπων γινόταν από Έλληνες, που όχι μόνο συμμορφώθηκαν με το καθεστώς κατοχής, αλλά συνεργάστηκαν με αυτό.

¹¹³⁴ Πράγματι, τα λεγόμενα από τον Παύλο Ξ. επιβεβαιώνονται και στην πλάκα του μνημείου που έχει χαραγμένα τα ονόματα. Η πρώτη ομάδα ονομάτων περιλαμβάνει τους εκτελεσθέντες από τους στρατιώτες των δυνάμεων κατοχής, οι οποίοι είναι συνολικά επτά Μαγαρικάριώτες, ανάμεσά τους και δύο γυναίκες. Τα ονόματα είναι: Κατσιράκη Αικατερίνη του Εμμ., Κυραλάκης Στυλιανός του Αντωνίου, Μαυράκη Ειρήνη του Μιχαήλ, Μαυράκης Γεώργιος του Αντωνίου, Μαυράκης Γεώργιος του Φιλίππου, Ροδουσάκης Αγαπητός του Αλεξάνδρου, Ροδουσάκης Αλέξανδρος του Λεωνίδα. Και ακολουθούν με την ένδειξη : «Β' ΟΜΗΡΟΙ ΕΞΑΦΑΝΙΣΘΕΝΤΕΣ» τα ακόλουθα ονόματα: Κατσιφαράκης Ηρακλής του Μιχαήλ, Μανασσάκης Γεώργιος του Ιωάννου, Μαυράκης Αντώνιος του Γρηγορίου, Μαυράκης Εμμανουήλ του Κωνσταντίνου, Μαυράκης Κωνσταντίνος του Ευστρατίου, Μαυράκης Μιχαήλ του Αντωνίου, Μαυράκης Μιχαήλ του Ευστρατίου, Μαυράκης Στυλιανός του Αντωνίου, Πετράκης Νικόλαος του Αντωνίου, Φραγκιαδάκης Ιωάννης του Εμμανουήλ, Χατζάκης Εμμανουήλ του Ιωάννη, Χατζάκης Ιωάννης του Εμμανουήλ.

10.6 Η Αναδίπλωση των Δυνάμεων Κατοχής

Στην έκθεση Καζαντζάκη αναφέρεται ότι οι δυνάμεις κατοχής άρχισαν να αναδιπλώνονται από τα μέσα Αυγούστου 1944. Εγκατέλειψαν σταδιακά, αρχικά την ανατολική Κρήτη και την περιοχή Λασιθίου, μετέπειτα την περιοχή του Ηρακλείου και την κεντρική Κρήτη, ενώ τέλος περιορίστηκαν στις περιοχές της Δυτικής Κρήτης. Για τις δυνάμεις κατοχής η εξασφάλιση της υποχώρησής τους χωρίς απώλειες ήταν σημαντική, αλλά επιπρόσθετα για τον Καζαντζάκη εξίσου σημαντική ήταν και η υποταγή και καθήλωση του φρονήματος των κατοίκων της μεγαλονήσου. Η καταστροφή πολλών χωριών της νήσου ήταν ο τρόπος αλλά και το μέσον για τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής να τα πετύχουν και τα δύο. Απόσπασμα από τα λόγια που χρησιμοποίησε στην έκθεσή του είναι:¹¹³⁵

«Η αποχώρησις των αυτή συνδέεται με φοβεράς καταστροφάς χωριών, εκτελέσεις, διωγμούς, κ.τ.λ., υπό διαφόρους προφάσεις, με πραγματικόν σκοπόν όμως, όπως φαίνεται, την εξασφάλισιν της υποχωρήσεώς των και προπαντός την καταστροφήν και ερήμωσιν, όσο ήταν δυνατόν, της ηρωικής νήσου, της οποίας η ψυχή δεν είχε γονατίσει ούτε εις τας ζοφερώτερας ημέρας του αγώνος. Ούτω εντός του δευτέρου δεκαπενθημέρου του Αυγούστου κατεστράφη πλήθος χωριών της Κεντρικής Κρήτης και εξετελέσθησαν εκατοντάδες Κρητών, των περισσοτέρων με την πρόφασιν ότι προτεραμήνου οι απαγαγόντες τον στρατηγόν Κράϊπε είχαν διέλθει πλησίον των χωριών αυτών, χωρίς εκείνοι να σπεύσουν να τον απελευθερώσουν ή να καταγγείλουν το γεγονός εις τας γερμανικάς στρατιωτικάς αρχάς».

Αυτό που διαπιστώσαμε εν γένει στο οδοιπορικό μας στην Κρήτη είναι ότι η περίοδος της κατοχής θα μπορούσε ως προς το είδος των αντιποίνων και της δράσης των κατοχικών δυνάμεων, να διακριθεί σε τρεις υποπεριόδους. Τις δύο πρώτες τις παρουσιάσαμε στις προηγούμενες ενότητες, ενώ την τρίτη θα την παρουσιάσουμε στην παρούσα ενότητα. Αυτές οι τρεις υποπερίοδοι είναι οι ακόλουθες:

Η πρώτη, που συναρτάται με την μάχη της Κρήτης, όπου τα αντίποινα ήταν απόρροια της αντίστασης των Κρητών κατά την περίοδο των ενόπλων συγκρούσεων, αντίποινα τα οποία άρχισαν σχεδόν αμέσως με την έναρξη των επιχειρήσεων

¹¹³⁵ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 63.

κατάληψης της νήσου και περατώθηκαν τον Αύγουστο του 1941 με το ολοκαύτωμα του Αλικιανού.

Η δεύτερη, η οποία συναρτάται κυρίως με τη δράση των αντιστασιακών ομάδων εναντίον γερμανικών στόχων. Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, που χρονικά θα λέγαμε ότι διήρκεσε μέχρι το πρώτο εξάμηνο του 1944 τα αντίποινα κυρίως γίνονταν μετά από κάποια γεγονότα που αποδίδονταν στην αντιστασιακή δράση, όπως για παράδειγμα ήταν το σαμποτάζ του αεροδρομίου Καστελλίου και Ηρακλείου, η μάχη στο Τραχήλι, η μάχη στη Σύμη, ή η απαγωγή Κράϊπε. Μετά από τέτοιες πράξεις αντίστασης, πάντα ακολουθούσαν αντίποινα, τα οποία συνίσταντο είτε στην καταστροφή των χωριών που θεωρούσαν οι δυνάμεις κατοχής ότι είχαν συμμετοχή στην αντιστασιακή δράση, είτε στην εκτέλεση του ανδρικού (συνήθως) πληθυσμού αυτών, είτε και στα δύο. Η περίοδος αυτή συναρτάται επίσης και με την προσπάθεια του Συμμαχικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής να πετύχει την παραπλάνηση των δυνάμεων του άξονα, για δήθεν αποβατική ενέργεια των συμμαχικών δυνάμεων στην ελληνική επικράτεια (Κρήτη και Πελοπόννησο). Επίσης, την ίδια περίοδο, συντελούνταν μεμονωμένες εκτελέσεις αντιστασιακών, όταν η δράση τους γινόταν αντιληπτή από τις δυνάμεις κατοχής ή ακόμα και άλλων Κρητικών, είτε αθώων είτε και όχι, μετά από καταγγελίες δωσιλόγων για δράση των συγκεκριμένων εναντίον του καθεστώτος.

Η τρίτη, είναι αυτή που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, καθώς συναρτάται με την αναδίπλωση των δυνάμεων κατοχής. Η αποχώρηση των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων ξεκίνησε από τις περιοχές Λασιθίου, Ηρακλείου και Ρεθύμνης και χαρακτηρίζεται στο τέλος από τον περιορισμό τους – αλλά και τον εγκλωβισμό τους στα Χανιά – υπό την επιτήρηση των Άγγλων στρατιωτών. Η περίοδος αυτή χρονικά αρχίζει τον Αύγουστο του 1944 και διαφοροποιείται από τις άλλες δύο, διότι τα αντίποινα συναρτώνται μεν με πράξεις αντίστασης ή με τη δράση των αντιστασιακών ομάδων της Κρήτης και με σαμποτάζ, αλλά επιπλέον συναρτώνται κυρίως με την προσπάθεια ασφαλούς διαφυγής τους προς την πόλη των Χανίων. Οι ενέργειες των δυνάμεων κατοχής κατά του τοπικού πληθυσμού, ενέχουν κατά την άποψή μας και ένα επιπλέον στοιχείο: Την εξασφάλιση της συμμόρφωσης του πληθυσμού μέσω παραδειγματικών εκτελέσεων. Τα αντίποινα αποκτούν μια επιπλέον λειτουργία, η οποία

κατά κάποιον τρόπο, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως 'συμμορφωτική' λειτουργία, καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου αυτής.

Για αυτήν την τρίτη υποπερίοδο της κατοχής στην Κρήτη, ο ίδιος ο Καζαντζάκης, θεωρεί¹¹³⁶ ότι πράγματι οι αιτίες για την επιβολή αντιποίνων στον πληθυσμό ήταν προσχηματικές. Όπως είδαμε παραπάνω, γράφει στην έκθεσή του, ότι οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής, προέβησαν σε εγκλήματα και πράξεις ένοπλης βίας κατά του πληθυσμού, «με την πρόφασιν ότι προ τεραμήνου οι απαγαρόντες τον στρατηγόν Κράϊπε είχαν διέλθει πλησίον των χωρίων αυτών». Επιπρόσθετα, κατά τον Καζαντζάκη και έχοντας πάντα τη συνολική εικόνα της κατάστασης μετά την κατοχή, τα αντίποινα αυτής της υποπεριόδου χαρακτηρίζονται τα σκληρότερα από τις δύο προηγούμενες. Η εξήγηση που δίνει είναι διπλή: Πρώτον ότι πράγματι, μέσα από αυτές τις δράσεις εναντίον του πληθυσμού και με τη διάπραξη των εγκλημάτων εναντίον του, ήθελαν να τον τρομοκρατήσουν. Δεύτερον, να εξασφαλίσουν ότι ο τοπικός πληθυσμός δεν θα αντιδρούσε εναντίον των δυνάμεων κατοχής, όσο αυτές θα αποχωρούσαν προς τα Χανιά, έτσι ώστε η μετακίνησή τους να πραγματοποιηθεί χωρίς προβλήματα ή τυχόν ένοπλες συγκρούσεις με τις κατά τόπους αντιστασιακές ομάδες.

Όπως θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, οι περιπτώσεις αντιποίνων αυτής της υποπεριόδου δεν συνδέονται άμεσα με αντιστασιακή δράση ή με μια κάποια συγκεκριμένη δολιοφθορά, αλλά με τη στήριξη στην προετοιμασία της ή ακόμα και στην απόκρυψη των δραστών της εκάστοτε δολιοφθοράς. Μιλάμε επομένως για πράξεις αντιποίνων που έχουν έναν αφηρημένο εκδικητικό χαρακτήρα και δεν συναρτώνται με συγκεκριμένο γεγονός αντίστασης. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η συγκεκριμένη στρατιωτική λογική εκπορευόταν από το Γενικό Επιτελείο και από συγκεκριμένες εντολές που δίδονταν κάθε φορά στους τοπικούς διοικητές. Ακόμα πιο ενδιαφέρον έχει να διαβάσει κανείς τα πρακτικά της «*Δίκης των Ομήρων*»,¹¹³⁷ η οποία ήταν η έβδομη κατά σειρά δίκη, μετά από την δίκη της Νυρεμβέργης, στην οποία δικάστηκε και καταδικάστηκε ο Στρατηγός Λίστ (List), ως διοικητής των δυνάμεων κατοχής στην περιοχή της Βαλκανικής, μαζί με άλλους έντεκα συνολικά συγκατηγορούμενους ,νώτατους στρατιωτικούς. Η κατηγορία που είχε βαρύνει τους

¹¹³⁶ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 63.

¹¹³⁷ Military Tribunals, Case No 7. The United States of America against Wilhelm List et. al. Defendants. Office of Military Government for Germany (US). Nurnberg 1947. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε από: <https://www.trumanlibrary.gov/library/research-files/indictment-printed-publication-united-states-america-against-wilhelm-list-et?documentid=NA&pagenumber=4>, στις 27 Ιουλίου 2021.

κατηγορούμενους ήταν ότι είχαν διαπράξει εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους, εκδίδοντας διαταγές ή και ανεχόμενοι δολοφονίες, κακομεταχείριση, εκτοπισμούς σε καταναγκαστική εργασία των αιχμαλώτων πολέμου και άλλων μελών των ενόπλων δυνάμεων που ήταν σε πόλεμο με την Γερμανία, και πολιτών των περιοχών που τελούσαν υπό την κατοχή των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, λεηλασίες δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας, υπερβολικές πράξεις καταστροφής και εκθεμελίωσης πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών που δεν δικαιολογούνταν από τις περιστάσεις της στρατιωτικής αναγκαιότητας και άλλων φθορών και προσβολών εναντίον αμάχων. Είναι αξιοσημείωτο, ότι αυτό που οι κατηγορούμενοι επικαλέστηκαν ως υπερασπιστική τους γραμμή ήταν αφενός η ύπαρξη σχετικών στρατιωτικών εντολών ανωτέρων κλιμακίων διοίκησης που διέτασσαν τα αντίποινα και αφετέρου την άγνοια για το μέγεθος της καταστροφής που προκαλείτο από τις μονάδες που δρούσαν στην περιοχή ευθύνης τους, καθόσον δεν είχαν επαρκή ενημέρωση για τα τεκταινόμενα. Το δικαστήριο έκρινε ένοχους τους κατηγορούμενους μη αποδεχόμενο την υποχρέωση εκτέλεσης μιας διαταγής, η οποία αντιβαίνει στο Διεθνές Δίκαιο ή το Δίκαιο του Πολέμου (όπως είχε διαμορφωθεί μέχρι εκείνη την εποχή που συνέβησαν τα γεγονότα), ενώ επιπρόσθετα σαφώς δεν αποδέχθηκε και την άγνοια ή την μη πλήρη γνώση των περιστατικών σε όσους από τους κατηγορούμενους την επικαλέστηκαν.¹¹³⁸ Απόσπασμα από τα πρακτικά της εν λόγω δίκης παραθέτουμε στο Παράρτημα της παρούσης, στην αγγλική γλώσσα, στο [Κείμενο 4](#), ενώ μεταφρασμένο το ίδιο απόσπασμα παρατίθεται στο [Κείμενο 5](#).

¹¹³⁸ The International Committee for the Red Cross. (1949). *The Hostages Trial. Trial of Wilhelm List and Others. United States Military Tribunal, Nuremberg, 8th July, 1947, to 19th February, 1948*. Ανάκτηση Ιούλιος 27, 2021, από United States Military Tribunal at Nuremberg, United States v. Wilhelm List: <https://casebook.icrc.org/case-study/united-states-military-tribunal-nuremberg-united-states-v-wilhelm-list>.

10.6.1 Σάρχος. 13 Αυγούστου 1944.

Η περίπτωση του χωριού Σάρχος,¹¹³⁹ είναι μια από αυτές που δεν συνδέονται άμεσα με αντιστασιακή δράση, δηλαδή με ένα συγκεκριμένο γεγονός αντίστασης. Σαφώς βέβαια, για τις δυνάμεις κατοχής, ως πράξη αντίστασης δεν χαρακτηριζόταν μόνο κάποια συγκεκριμένη δολιοφθορά, αλλά κάθε στήριξη στην προετοιμασία της και στην απόκρυψη των δραστών της εκάστοτε δολιοφθοράς. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι ήταν κοινή πρακτική των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων τα αντίποινα σε χωριά αυτού του τύπου. Και όπως είδαμε, προερχόταν από μια συγκεκριμένη στρατιωτική λογική που εκπορευόταν από το Γενικό Επιτελείο. Σε αυτό συμφωνεί και ο Γλέζος,¹¹⁴⁰ ο οποίος στην αναφορά του για τα αντίποινα, υπό τον τίτλο «*Η εξόντωση όσων αντιστέκονταν*», κάνει λόγο και για την «*εκδικητική μανία του κατακτητή*».¹¹⁴¹

Οι δυνάμεις κατοχής επομένως, για την περίπτωση του χωριού Σάρχος, το θεώρησαν στη συνείδησή τους ως αντιστασιακό, με την έννοια ότι οι κάτοικοί του βοηθούσαν και υποστήριζαν ποικιλοτρόπως τους αντάρτες και ως επακόλουθο θα έπρεπε να υποστούν τα αντίποινα.

Είμαστε στον Αύγουστο του 1944 και η περίοδος είναι η πιο πρόσφορη για τέτοιου είδους αντίποινα, καθώς η ηγεσία των δυνάμεων κατοχής γνωρίζει ότι στους επόμενους δύο μήνες θα αποχωρήσουν από το ανατολικό τμήμα της νήσου και θα συγκεντρωθούν στα Χανιά. Η ημέρα της τιμωρίας του χωριού ορίστηκε στις 13

¹¹³⁹ Το χωριό Σάρχος αναφέρεται με αυτό όνομα από το 13ο αιώνα. Προέρχεται από το Μινωικό θεό Άρχο. Γενικά ο πληθυσμός του κυμαινόταν σε 200-250 κατοίκους. Δεν κατοικήθηκε ποτέ από Τούρκους, επομένως οι Σαρχανοί διακρίνονταν για το αδούλωτο πνεύμα τους. Το επίπεδο ζωής των κατοίκων εθεωρείτο αρκετά υψηλό, ενώ πολλοί Σαρχανοί είχαν διακριθεί στα γράμματα, στις επιστήμες και στις τέχνες. Ο Αύγουστος του 1944, σηματοδοτεί το τέλος ουσιαστικά της ιστορικής συνέχειας των γενεών του χωριού. Ό, τι δεν κατάφερε η οθωμανική και τουρκική κυριαρχία στο χωριό, το πέτυχε η επιχείρηση αντιποίνων των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής. Πηγή: Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. (n.d.). *Σάρχος, 13 Αυγούστου 1944*. Ανάκτηση Φεβρουαρίου 14, 2021, από <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/sarchos>.

¹¹⁴⁰ Γλέζος Μ. (Τόμος Α'),., υπ., σελ. 287.

¹¹⁴¹ Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα ως εξής : «*Η μανία του κατακτητή δεν στράφηκε μόνο απέναντι στους αντάρτες τους οποίους εκτελούσαν επί τόπου, αλλά και εναντίον των αμάχων. Ο άμαχος πληθυσμός, γέροντες, γυναίκες και παιδιά πλήρωσαν το βαρύ φόρο αίματος, υπήρξαν τα θύματα της εκδικητικής μανίας του κατακτητή. Μ' αυτό τον τρόπο επεδίωκε να συντρίψει κάθε μορφής αντίσταση εναντίον του, αλλά ταυτόχρονα να εξοντώσει όσους μπορούσε περισσότερους Έλληνες*».

Αυγούστου 1944.¹¹⁴² Και ως τιμωρία επελέγη ο αφανισμός του ανδρικού πληθυσμού του χωριού. Εκτελούν 20 Σαρχιανούς την ίδια ημέρα (σε αυτούς συμπεριλαμβάνεται και ο Πρόεδρος της Κοινότητας Σάρχου) και άλλους 15 που τους κράτησαν ως ομήρους, τους οδήγησαν μέχρι τα Ανώγεια και τους εκτέλεσαν στο διπλανό χωριό, στα Σείσαρχα, στις 22 Αυγούστου (λίγες μέρες αργότερα). Στο μνημείο του χωριού, που φαίνεται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 64](#), και [Εικόνα 65](#), είναι χαραγμένα τα ονοματεπώνυμα των εκτελεσθέντων από τις δυνάμεις κατοχής, τόσο αυτών που εκτελέστηκαν στο Σάρχο, όσο και αυτών που εκτελέστηκαν στα Σείσαρχα.

Στο οδοιπορικό μας, περάσαμε από τον Σάρχο. Το χωριό γεωγραφικά τοποθετείται στις ανατολικές πλαγιές του Ψηλορείτη, κοντά στον Κρουσώνα. Εκεί συναντήσαμε τον Ιωάννη Χ., που γεννήθηκε στο χωριό το 1929. Ήταν έφηβος όταν συνέβησαν τα γεγονότα στο χωριό του. Μας αφηγήθηκε τα ακόλουθα:

***Ιωάννης Χ. :** Για το χωριό μου να σας περιγράψω ότι 13 Αυγούστου το 1944 ήρθαν Γερμανοί κυκλώσαν το χωριό, χτυπούσανε τις πόρτες μισοκλειστές και ό,τι άτομα τα βρίσκανε, τα παίρνανε, μας μαζέψανε σαν τους χοχλιούς [AB - σαλιγκάρια], που λέει ο λόγος, και μας πήγαν στην εκκλησία.*

Άμα τους μαζέψανε όλους τους χωριανούς, περίπου 50 άτομα, έκαναν μια διαλογή. Βάλανε 20 από εδώ, 20 από εκεί. Στους 20 μέσα τους πήγανε αμέσως και τους πήγανε για το φυλάκιο του Κρουσώνος, εκεί μέσα είχε συμπεριληφθεί και ο πατέρας μου ο μακαρίτης ο οποίος ήταν ανάπηρος πολέμου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στην Σμόρνη είχε τραυματιστεί με 85 εκατοστά αναπηρία, το πόδι του ίσα-ίσα που το είχε εκεί πέρα για να μην του το κόψουνε. Του κολλούσαν από εδώ τον πήγαν στον Κρουσώνα, από τον Κρουσώνα τον κολλούσαν τον πήγαν στην Τύλισσο. Στην Τύλισσο δεν τα παίρνει πλέον, σου λέει προτιμώ να με σκοτώσουνε παρά να με κινήσουν από εδώ και δηλώνει αρρώστια. Ήταν γραμματέας της κοινότητας πολλά χρόνια, απ' όταν εγύρισε στην κοινότητα, μέχρι που τον σκοτώσανε.

Εκεί κοντά σ' αυτόν, εδηλώσανε και δύο άλλοι ακόμη. Πήγε λοιπόν ο Γερμανός γιατρός και τους λέει εκείνη την ταχινή [AB - εκείνο το πρωί], αυτά βέβαια τα ακούω από τον μακαρίτη τον πατέρα μου γιατί δεν τον σκοτώσαν τον μακαρίτη τον πατέρα μου

¹¹⁴² Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. (n.d.). Σάρχος, 13 Αυγούστου 1944. Ανάκτηση Φεβρουαρίου 14, 2021, από <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/sarchos>.

μετά, γιατί εδήλωσε την ασθένεια που είχε, την αναπηρία που είχε, και κοντά σ' αυτόν δηλώσανε πέντε, τέσσερα άτομα ακόμα.

Πήγε λοιπόν ο Γερμανός γιατρός τους είδε, ήτανε και οι άλλοι, ο ένας είχε το στομάχι του και νερό να πιεί το 'κανε εμετό, ο άλλος είχε κήλη, ο άλλος είχε, είχαν τέλος πάντων αρρώστια, άνθρωποι αποκαμωμένοι, μεγάλοι σε ηλικία και τους έκανε πέντε. Τους πέντε τους λέγαμε εσείς θα πάτε αύριο το πρωί με το ατμομπίλ, με το αυτοκίνητο στο Ηράκλειο. Οι 15 θα πάνε απόψε με τα πόδια, γιατί δεν έχουμε αυτοκίνητο να τους μεταφέρουμε αλλά για κακή τους τύχη, εκείνοι ήθελαν να κάψουν τα Ανώγεια και παίρνουν διαταγή από το Ηράκλειο όσους κρατούμενους έχουνε να μην τους πάνε στο Ηράκλειο, μόνο να τους γυρίσουν στα Ανώγεια, να τους βοηθούνε στα Ανώγεια να τα κάψουνε. Και έτσι, δεν τους πήγαν στους 15 στο Ηράκλειο.

Πήγαμε λοιπόν, ο πατέρας μου είχε βγάλει το σχολαρχείο και ήξερε γράμματα, και συνεννοηθήκανε με τους Γερμανούς, τους θεωρούσαμε ότι ήταν και αποκαμωμένοι άνθρωποι, ανάπηροι και τους αμολήσανε. Οι 15 πήγανε στα Ανώγεια μετά τους σκοτώσανε στα Σείσαρχα, και μάλλον λένε ότι τους σκοτώσανε δικοί μας, γκεσταπίτες δικοί μας τους σκοτώσανε, και η οποία, μας έλεγε μια Σεισαρχιανή από εκεί από τα Σείσαρχα ότι, γιατί δεν ήταν μόνο χωριανοί μας ήταν κι άλλοι, ότι τους είχαν βάλει σε μια εκκλησία την οποία εμείς επήγαμε κάναμε κάθε χρόνο την επέτειο των σκοτωμένων, τέλος πάντων πάμε και κάνουμε μια μνημόσυνη δέηση, και μας έλεγε αυτή η Σεισαρχιανή ότι από εδώ είχα το παραθύρι λίγο ανοιχτό και έβλεπα, τον επαίρνανε έναν-έναν από το μοναστήρι, το οποίο είχαν και ένα καζάνι κρέας έξω από την εκκλησία και έβραζε, και τους μιλούσανε ελληνικά.

Γι' αυτό σου λέω ότι τους σκοτώσανε γκεσταπίτες δικοί μας. Και τον επαίρναν έναν από την εκκλησία τον εστέλνανε στον γύρο του γκρεμού και του παίζανε στην κεφαλή [τον πυροβολούσαν στο κεφάλι], και πήγανε από κάτω από τον ποταμό στο ρυάκι. Σκοτώσανε λοιπόν τους 15 στα Σείσαρχα, το οποίο είναι καθαρό και ξάστερο εφόσον μιλούσαν ελληνικά και ξέρω εγώ ότι ήταν δικοί μας και όχι Γερμανοί και μάλλον ήταν Κρουσανιώτες και θέλαν να τους βγάλουν από την μέση για να μην μαρτυρήσουν οι χωριανοί, ότι ξέρεις ήταν ο τάδε και ο τάδε δικός μας και έτσι σκοτώσαν τους 15. Για κακή τους τύχη των φουκαριάρηδων [...], έκανε και μια βροχόπτωση. Εμάς τους σκοτώσανε στις 13 Αυγούστου. Αυτούς τους σκοτώσανε νομίζω στις 20 Αυγούστου. Και έκανε μια βροχόπτωση, μια ρούμπελη που λέμε, αρκετό νερό και έσυρε το ρυάκι και τους

παρέσυρε σκοτωμένους και τον έναν άφηκε εδώ, και τον άλλον πιο κάτω, και τον άλλον πιο κάτω. Το οποίο, πήγαμε μετά, ύστερα που κατέρρευσε η Γερμανία, φύγαν οι Γερμανοί, και πήγαν ο καθένας και ο καθείς τον εγνώριζε από την βέρα, του γιατρού ο πατέρας τον γνώρισε από την βέρα. Ο άλλος από την ζωστήρα, ο άλλος από τα παπούτσια και έτσι τους περισυλλέξαμε και τους πήραμε και τους χωματίσαμε πιο πέρα, άλλους τους φέρνανε εδώ στο νεκροταφείο τους θάψανε, τέλος πάντων, επήγανε 35 άτομα. Σκοτώσανε από το χωριό μου. Τόσο μικρό χωριουδάκι. Μας καταστρέψανε τελείως. Και όλοι νέοι.

Τους πέντε γέρους που ήταν και ο πατέρας μου τους βγάλανε. Θέλανε νέικα παιδιά, δυνατά παιδιά γιατί είχαν πληροφορίες ότι εδώ ήτανε τέλος πάντων ο σταθμός των ανταρτών τους φιλοξενούσαμε τους ταΐζαμε τους ποτίζαμε και είχανε χάσει το παιχνίδι οι Γερμανοί, τον είχε χάσει τον πόλεμο και προς εκφοβισμό τώρα να τρομοκρατήσουν τον κόσμο να μην τους λυντσάρουν όταν θα φεύγανε οι Γερμανοί, κατασκοτώσαν τον κόσμο όλο, σκοτώσαν στο Σοκαρά, σκοτώσαν στη Δαμάστα, σκοτώσανε, τα ξέρεις αυτά, τον κόσμο όλο.

Στο σημείο ο Ιωάννης Χ., μας εξηγεί ότι οι στρατιώτες των δυνάμεων κατοχής, περίμεναν τις προπαραμονές του δεκαπενταύγουστου για να έχουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στο χτύπημά τους. Η επιλογή της ημέρας σχετίζεται με τον στρατιωτικό στόχο να συλλάβουν όσο γίνεται πιο πολλούς, να τους βρουν συγκεντρωμένους. Και μια τέτοια μέρα προσφερόταν για την ευόδωση αυτού του στόχου. Είναι φανερό, και σημειώνουμε πως οι δυνάμεις κατοχής ενδιαφέρονταν για την αποτελεσματικότητα των ενεργειών τους, όχι για την ηθική τους διάσταση ή του σεβασμού προς τα θεία, έστω κι αν αυτά ήταν χριστιανικά¹¹⁴³, δηλαδή του δικού τους θρησκευτικού δόγματος.

Μας διηγείται λοιπόν πως οι άρρενες κάτοικοι έφευγαν πάντα και ζούσαν εκτός του χωριού. Η αιτία που βρίσκονταν στο χωριό τότε, ήταν η επερχόμενη εορτή του δεκαπενταύγουστου:

Ιωάννης Χ. : Και όλοι εφεύγαμε οι φουκαριάρηδες γιατί φοβούμασταν. Τέλος πάντων. Αλλά τότε νηστεύανε. Σου λέει, να κοινωνήσω της Παναγίας. Και μας βρήκαν όλους μέσα. Εμένα ειδικά, το σπίτι μου είναι απέναντι, περνούσαν οι Γερμανοί στο έναν

¹¹⁴³ Οι συμπεριφορές αυτές, οι οποίες είχαν επαναληφθεί προηγουμένως στα Βορίζια, ημέρα του πολιούχου τους Αγίου Φανουρίου, συνέβησαν και στη Βιάννο την ημέρα του Τιμίου Σταυρού.

στον άλλο, του γιατρού τον πατέρα, και πήραν πιο μπροστά τον πατέρα μου και εγώ ήμουν πιτσιρικάς, αλλά είχα το μπόι.

Όταν περνούσανε και πήρανε του γιατρού τον πατέρα, η μάνα μου τραβούσε τα μαλλιά της. Έκλαιγε που ‘χανε πάρει τον άντρα της, τον πατέρα της, και τότε της λέει αυτός: ‘Αναστασία τί κλαις; γιατί φωνάζεις’; Και του λέει ‘Γιώργο τον άντρα μου πήρανε. Και μου λες τι έχω’; Της λέει ‘μην κάνεις έτσι, στην εκκλησία μας πάνε να μας βγάλουνε λόγο και μετά θα μας αμολήσουνε’.

Δεν πιστεύαμε τέλος πάντων ότι θέλουν να μας σκοτώσουν, τόσους 20 μαζί εκεί χάμω, στο μνημείο από κάτω, 20 άτομα σκοτωμένα, τέλος πάντων μας κάνανε δυο κατανομές στην εκκλησία, τους 20 τους πήρανε αμέσως και φύγανε γιατί φοβούνταν μήπως κατέβουν οι αντάρτες και κάνουν κανένα μπλοκ και ξέρω γώ, και τους πήρανε μάλλον αυτούς ως όμηρους να κρατούνε 20, και το πρωί όταν χάραζε η μέρα, μπαίνει ένας Γερμανός, εγώ στεναχωριόμουν που πήραν τον πατέρα μου, γιατί εμένα και τρία άλλα παιδιά ακόμα, τέσσερα το σύνολο, μας βάλανε στην γωνιά της εκκλησίας με κάτι γέρους οι οποίοι ήταν ρετάλια, και στεναχωρούμουνα για τον πατέρα μου και ένας Γερμανός που πήγαινε εκεί στην εκκλησία μέσα τον ερωτώ: ‘καμαράτ, πού χούιν αρστ ντου σι’; γιατί ξέραμε και κανένα Γερμανικό [...], καμαράτ, του λέω κύριε, ‘τους άλλους Έλληνες, τους άλλους πατριώτες, που τους πήγατε’; Δεν μου μιλάει αυτός, μετά άλλαξε ήρθε ένας άλλος πιο καλός και μάλιστα εμείς τα παιδιά θέλαμε να κάνουμε μια σωματική μας ανάγκη, θέλαμε να ουρήσουμε και του λέμε ότι, με νοήματα τώρα, δεν ηξέραμε, να μας βγάλει γιατί κατουριόμαστε και μας έβγαλε ο κακομοίρης έξω και χύσαμε νερό μας, και σκέφτηκα να φύγω από την από πάνω πόρτα γιατί μας εβάλαν και σε ένα κατάλυμα και ήταν ανοιχτό, αλλά θωρώ έναν Γερμανό και πήγαινε από το Βασιλικό πηγάδι μέχρι το λιβάδι το σχολείο πήγε και ήρθε, δεν μπορώ να φύγω, θα με δει ο Γερμανός.

Και έτσι ξαναγύρισα στην εκκλησία μαζί με τον Ξυλούρη τον Αντώνη που μας βγάλανε έξω. Ο άλλος Γερμανός σου λέω πως ήταν καλός και του λέω ‘καμαράτ πού τους πήγανε’; Και μου λέει ‘παρτί φυλάκιο Κρουσώνα’, μου ‘πε και έτσι ησύχασα λοιπόν για τον πατέρα μου.

Όταν λοιπόν το πρωί όμως χάραζε η μέρα μπαίνει κάποιος Γερμανός μέσα, αξιωματικός ήτανε, δεν ξέρω τι ήτανε, αυτοί είχανε ξαπλώσει στην κάτω μεριά στον γυναικωνίτη, εκεί που ήταν ο γυναικωνίτης είχανε και μπαίνει μέσα και σφυρίζει και

κάνει έτσι το χέρι του και σηκώνονται πάνω όλοι και τους βάνανε εφ' ενός ζυγού και από κάθε μεριά οι Γερμανοί και τους βγάλανε από την πάνω πόρτα της εκκλησίας και τους πήγανε στην ιστορία από κάτω από το μνημείο και στήσανε, ήταν ένα αλώνι απέναντι στήσαν το ταχυβόλο και όταν φύγανε εμάς με τους γέρους μας κλειδώσανε, κλειδώσαν την πόρτα. Γροικούμε τις ριπές που τους εκτελέσανε, τους ρίζανε και μετά τους κάνανε εκτελεστική βολή ενός-ενός τακ-τακ στην κεφαλή. Εμείς πάλι νομίζαμε, τα κοπέλια βέβαια, γιατί οι γέροι ήταν αποκαμωμένοι άνθρωποι, λέμε τους παίζουνε τώρα προς εκφοβισμό λέμε, που να φανταστούμε τώρα εμείς ότι τους σκοτώσανε.

Μια κοπελιά, Ευρυδίκη Καλησπεράκη, η οποία έμενε εκεί σε μια γριούλα μια γιαγιά την είχε, επέρασε τον ποταμό και πήγε από εκεί στον κτήμα των Ιωαννίδων και είδανε ότι τους εκτελέσανε και περνά και τους ελέει εδώ στο δεξιά απ' έξω που 'χαν μαζευτεί εδώ όλες οι γυναίκες που λείπανε οι άντρες τους τα αδέρφια τους, εκτελέσανε στου Παρασκευά την βάγκα όλους.

Και σαν να μούγκριζαν οι γυναίκες και φωνάζανε και αυτό και εμείς λοιπόν τα αγόρια που ήμασταν τέσσερα-πέντε παιδιά, εβάλαμε ύστερα, γιατί μας κλειδώσανε την πόρτα, εβάλαμε την καρέκλα πάνω, και τραβήξαμε τους σουρμέδες της πόρτας και άνοιξε, χωρίς να έχουμε κλειδί. Και πορίσαμε. Και βλέπαμε και σπαρταρούσαν οι γυναίκες εδώ στην πλατεία της εκκλησίας, τον άντρα μου, τον αδερφό μου, ξέρω εγώ, και μάλιστα η μακαρίτισσα η Ανίκα, η οποία ήταν αδερφή του προέδρου του Χριστοδουλάκη, έσερνε τα μαλλιά της κι έλεγε 'εσκοτώσαν και τον αδερφό μου, τον πρόεδρο, σκοτώσαν και τον πρόεδρο'. Τον μόνο πρόεδρο που σκοτώσανε ήτανε στου Σάρχου, κανέναν πρόεδρο δεν σκοτώσανε στην Κρήτη, μόνο στου Σάρχου.

Εν πάση περιπτώσει, εγώ σαν μας είπε αυτή η κοπέλα η Καλησπεράκη ότι τους εκτελέσανε στην βάγκα του Παρασκευά, ήθελα να πάω να δώ, και μόλις πρόβαλα εκεί στην γωνιά του Καρακόνταλου που λέμε, ήταν ο Γερμανός, τότε δεν ήταν η πλατεία, ήταν μόνο η καμάρα. Και έστεκε στο πόδι της καμάρας ένας Γερμανός με ένα ταχυβόλο και μόλις βγήκα στο δρόμο για να πάω κάτω, επήρε το ταχυβόλο και φοβήθηκα και γυρνώ πίσω.

Και μετά λίγη ώρα, κάνα δεκάλεπτο, έφυγε ο Γερμανός από την καμάρα και άφησε τον δρόμο ελεύθερο και τρέξαμε και πήγαμε και ακόμα οι άνθρωποι σπαράζανε. Σαν να σφάζεις ένα ζώο και να το βλέπεις μετά από δέκα λεπτά και παίζει ακόμα, το ίδιο

κάνανε. Μάλιστα ένας Πέτρος Αράπογλου, είχε φάει μια ριπή και είχε φύγει αυτό όλο αλλά ζούσε. Τον σηκώσαμε λοιπόν τον πήγαμε εκεί στο πηγάδι δίπλα στο Παρασκευά, είχε μια κρεβατίνα από κάτω ήταν το πηγάδι, και μας έδειξε με το δάχτυλο, δεν μιλούσε, μας έδειξε τον κουβά που είχε και έβγαζε νερό. Λέει νερό θέλει, λέω μην του δώσετε νερό θα πεθάνει, μας ζητάει νερό και του βάλαν ένα ντενεκάκι νερό και μόλις ήπιε δύο ρουφηξιές και απόθανε. [. . .].

10.6.2 Τα Ανώγεια.

Στην έκθεση Καζαντζάκη, γίνεται ιδιαίτερη μνεία για την κωμόπολη των Ανωγείων. Ο Καζαντζάκη, σε λίγες γραμμές εξιστορεί, όχι μόνο τα γεγονότα της καταστροφής των Ανωγείων τον Αύγουστο του 1944, αλλά δίνει και την εικόνα γενικά της αντίστασης των Ανωγειανών κατά τη διάρκεια της κατοχής στην Κρήτη. Αμέσως παρακάτω, παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα¹¹⁴⁴ από την έκθεση αυτή:

«Το μεγαλύτερον χωρίον της Κρήτης, τα ΑΝΩΓΕΙΑ, εις τα σύνορα των νομών Ηρακλείου και Ρεθύμνης, με 940 οικίας και 4.000 κατοίκους έρχεται χρονολογικώς πρώτον των κατά την περίοδον ταύτην καταστραφέντων συνοικισμών της νήσου. Οι Γερμανοί δεν είχαν εγκαταστήσει εδώ μόνιμον φυλάκιον, μόνον μπλόκα έκαμνον από καιρού εις καιρόν. Το πρώτον έγινε εις τας 16/2/42, οπότε, καταζητούντες 8 άτομα, συνέλαβον τα 5 εξ αυτών και άλλους 4, τους οποίους εφυλάκισαν επί δύο μήνας. Η εις το χωρίον επιβληθείσα εξ αρχής αγγαρεία ήτο να προσέρχονται καθ' εκάστην 500 άνδρες και να εργάζωνται διά λογαριασμόν των Γερμανών. Οι Ανωγειανοί όμως, δεν προσήρχοντο, διότι ως λαός, ποιμενικός κυρίως, δεν ηδύνατο να εγκαταλείψουν τα ποιμνιά των. Ο αριθμός ούτος ηλαττώθη κατόπιν εις το ήμισυ, και πάλιν όμως οι κάτοικοι ουδεμίαν προθυμίαν έδειχναν να συμμορφωθούν προς την διαταγήν. Φυλακίσεις γερόντων και γυναικών του χωρίου εν Ρεθύμην προς εκβιασμόν, ουδέν αποτέλεσμα έσχον. Δι αυτό εξεδόθη απόφασις κατά τας αρχάς του 1943, να κατεδαφιστούν 16 οικίαι των Ανωγείων προς σωφρονισμόν και προειδοποίησιν.

Επειδή την διαταγήν αυτή ο Φρούραρχος Ρεθύμνης, απόγονος του κατά την μάχην του Πέτα τραυματισθέντος φιλέλληνος στρατηγού Νόρμαν, δεν έσπευσε να την εκτελέσει, αλλ' ελθών εις τα Ανώγεια, εζήτησε φιλικώς να πείσει τους κατοίκους να υπακούσουν εις την διαταγήν της αγγαρείας, μετετέθη αμέσως εκ της θέσεως του. Τον Μάϊον του 1943, εις νέαν εξόρμησιν των Γερμανών, εφονεύθησαν 3 βοσκοί, μεταξύ των οποίων και ο 13ετής Βασ. Κ. Ξυλούρης, απήχθησαν δε και 2.000 αιγοπρόβατα εις τας 19/8/1943 συνελήφθησαν 9 άνδρες (4 εκ της οικογενείας Κουνάλη, 4 εκ της οικογ. Σμπάκου και εις Σταυράκης ονόματι), εξ ων 2 εδραπέτευσαν οι λοιποί ενεκλείθησαν εις τας φυλακάς Αγιάς, αποστελλόμενοι δε ύστερον εις την Γερμανίαν, επνίγησαν καθ' οδόν. Εις τας

¹¹⁴⁴ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 63

3/9/43, έγινε νέα εξόρμησις καθ' ἣν οἱ Γερμανοὶ ἀπήγαγον ὅσα αἰγοπρόβατα συνήντησαν (4-5000), τον δε ποιμένα Μιχ. Βρέντζον, αφού τον εχρησιμοποίησαν ὡς ὀδηγόν, διέταξαν να φύγει ἔπειτα, πυροβολήσαντες δε ἐκ των ὀπισθεν ἐφόνευσαν. Εἰς τας 13/2/44 ἐκύκλωσαν πάλιν το χωρίον και συγκέντρωσαν ὅλους τους κατοίκους εἰς το σχολεῖον συμπαρέλαβον 11 ἄνδρας με την δικαιολογίαν ὅτι ἐδοκίμασαν να φύγουν. Τι ἀπέγιναν οἱ ἄνδρες οὗτοι, δεν ἐγνώσθη. Λέγεται ὅτι ἐτυφεκίσθησαν εἰς θέσιν Καρτερός.

Εἰς τας 7/8/44 ἦλθεν ὁ διαβόητος δια την ὠμότητά του γερμανὸς ἐπιλοχίας «Σήφης», φρούραρχος του Γενή-Κααβέ με ἀπόσπασμα τεσσάρων γερμανῶν και τεσσάρων ἰταλῶν, συνέλαβον ὅσας γυναῖκας και παιδία εὔρον, και ἀγρίως ζυλοκοποῦντες αὐτά τα ὠδήγησαν προς το Γενή-Κααβέ με την κατηγορίαν ὅτι οἱ ἄνδρες δεν ἐδέχοντο να πηγαίνουν εἰς την ἀγγραείαν.

Ολίγον ὁμως ἔξω του χωρίου τους προσέβαλον οἱ ἀντάρται, ἐφόνευσαν τους ἄνδρας του ἀποσπάσματος και ἀπηλευθέρωσαν τα γυναικόπαιδα. Την ἐπομένην ἐγένεν το σαμποτάζ της Δαμάστας ὑπὸ Ἀνωγειανῶν, καθ' ὃ ἐκάησαν 3 γερμανικά αυτοκίνητα και ἐφονεύθησαν περί τους 15 Ἰταλούς, αἰχμαλωτισθέντων και 7. Την ἐπομένην, 9/8 ἦλθον, περί τους 60 Γερμανούς εἰς τα Ἀνώγεια οἱ ἄνδρες ἔλειπον, ἀλλ' αἱ γυναῖκες τους περιεποιήθησαν, οἱ Γερμανοὶ ἐφέρθησαν μετὰ μεγάλης προσηνείας, εἰς ουδεμίαν διαρπαγὴν προέβησαν, ἐζήτουν μόνον ἀπὸ τας γυναῖκας πληροφορίας περί της κατὰ του ἀποσπάσματος του «Σήφη» ἐπιθέσεως των ἀνταρτῶν.

Εἰς τας 12/8 το ἐσπέρας οἱ ἄνδρες του χωρίου εἰδοποιηθέντες ὅτι ἐρχονται πολλοὶ Γερμανοὶ, ἐφυγον, και οὕτω προελήφθησαν πολλαὶ ἐκτελέσεις. Την 13ην οἱ Γερμανοὶ συμπληρώσαντες την κύκλωσιν, εἰσήλθον εἰς τα Ἀνώγεια και διέταξαν τους ὑπολειφθέντας κατοίκους (θα ἦσαν περί τα 1500 γυναικόπαιδα) να ἀναχωρήσουν ἐντὸς ἡμισείας ὥρας προς την κατεύθυνσιν του Γενή-Κααβέ, ὅποθεν να διασκορπισθοῦν εἰς τα διάφορα χωρία της Ρεθύμνης. Μετὰ ταῦτα προέβησαν εἰς γενικὴν λεηλασίαν του χωρίου-πλουσιωτάτου εἰς κτηνοτροφικά και ἐριουργικά προϊόντα. Μετὰ την δῆλωσιν ἐκάστη οἰκία ἐκαίετο πρῶτον και ἔπειτα ἀνετινάσσετο διὰ δυναμίτιδος. Κάθε νύκτα οἱ Γερμανοὶ ἀπεσύροντο εἰς τα Σείσαρχα και την πρῶϊαν ἐπανήρχοντο. Το μέγεθος της λεηλασίας θα κατανοήση κανεὶς, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν ὅτι αὐτὴ διήρκεσεν ἀπὸ της 13 Αὐγούστου μέχρι της 5 Σεπτεμβρίου.

Κατά την διάρκεια της διαρπαγής οι Γερμανοί εφόνευσαν εντός του χωριού τον Γ. Σπιθούρη, μη δυνηθέντα ν' αποχωρήσει μετά των άλλων κατοίκων, επίσης τους παραλύτους εξαδέλφους Κωνστ. και Ι. Ξυλούρη (ή Κίτρη), και τον υπέργηρον Νικ. Αεράκη, εις τας αγκάλας του οποίου έθεσαν, μετά την εκτέλεσιν, δεξιά και αριστερά τα πτώματα δύο χοίρων προς χλευασμόν. Δύο αδελφαί, η χήρα Εμμ. Καλλέργη και η χήρα Εμμ. Καβλέντη, η χολή Ειρήνη Καραϊσκού και η Ευαγγ. Ιω. Πασπαράκη, αρνηθείσαι ν' αποχωρήσουν και προτιμήσασαι τον θάνατον απέθανον καείσαι και καταχωθείσαι έπειτα υπό τα ερείπια των ανατιναχθεισών οικιών των. Επίσης οι Γερμανοί εφόνευσαν τον εκ τραύματος της κεφαλής παράφρονα Εμμ. Ι. Σαλούστρον. Πολλοί άλλοι εφονεύθησαν εις τα πέριξ. Οι Γερμανοί κατέστρεψαν και τα 4 τυροκομεία της περιοχής και απήγαγον τα ποίμνια των κατοίκων όσα δεν ηδυνήθησαν να συμπαράλάβουν, τα εφόνευσαν. Σήμερον από τας 940 οικίας των Ανωγειών δεν έχει απομείνει ούτε μία το νεόδμητον σχολείον ανετινάχθη, αι 3 εκκλησίαι, τας οποίας οι Γερμανοί είχαν μεταβάλει εις σταύλους, έχουν επίσης υποστή ζημίας εκ των πέριξ ανατινάξεων. Η επίσημος κατάστασις της Νομαρχίας Ρεθύμνης αναφέρει 117 Ανωγειανούς εκτελεσθέντας κατά την περίοδον της κατοχής»...

Σύμφωνα με το αρχείο που τηρείται για τα μαρτυρικά χωριά της Ελλάδος στο Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος,¹¹⁴⁵ οι Ανωγειανοί, προσέφεραν στον ένοπλο αγώνα από την πρώτη ημέρα της κήρυξης του πολέμου. Συμμετείχαν στις δυνάμεις του αλβανικού μετώπου και έλαβαν μέρος στις ένοπλες συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της μάχης της Κρήτης. Μετά την κατάληψη της Κρήτης, οι Ανωγειανοί συνέδραμαν και υποστήριξαν ενεργά τη διαφυγή των εγκλωβισθέντων στρατιωτών των Συμμάχων προς τα νότια παράλια, ώστε να επιβιβαστούν σε πλωτά μέσα και να μεταβούν προς Αφρική και Μέση Ανατολή. Με την έναρξη της ίδρυσης των αντιστασιακών ομάδων, οι Ανωγειανοί έδωσαν πάλι το παρόν, ιδρύοντας αντάρτικες ομάδες στην ορεινή και δύσβατη περιοχή του Ψηλορείτη. Ζωντανή μαρτυρία σήμερα για την προσφορά των Ανωγειανών στον ένοπλο αγώνα κατά τη μάχη της Κρήτης, αλλά και κατά την αντίσταση στην περίοδο της κατοχής βρίσκεται στο μνημείο πεσόντων στην κωμόπολη των Ανωγειών, φωτογραφία του οποίου παραθέτουμε ως [Εικόνα 66](#) και [Εικόνα 67](#), όπου στην εγχάρακτη πλάκα αυτού μνημονεύεται η απονομή του Πολεμικού Σταυρού Πρώτης Τάξεως στην πόλη των Ανωγειών για τις καταστροφές που υπέστη κατά την περίοδο της κατοχής και για την απaráμιλλο αντοχή, την

¹¹⁴⁵ Αεράκης, Γ. (n.d.). *Ανώγεια, Αύγουστος 1944*. Ανάκτηση Φεβρουαρίου 20, 2021, από Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. Μαρτυρικές πόλεις της Ελλάδος : <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/anogia>.

αξιοθαύμαστη διαγωγή και τον ηρωισμό που επέδειξαν οι κάτοικοί της. Πράγματι, τα Ανώγεια προσέφεραν πολλά στον αγώνα κατά των γερμανικών στρατευμάτων. Αυτός ο αγώνας αναγνωρίστηκε από την Ελληνική Πολιτεία, καθόσον απονεμήθηκε στην πόλη των Ανωγείων ο εν λόγω Πολεμικός Σταυρός Πρώτης Τάξεως, και παράλληλα ανακηρύχθηκε η Κοινότητα Ανωγείων σε Δήμο.

Η γενικότερη στάση υποστήριξης των Συμμαχικών δυνάμεων και η αντιστασιακή δράση των Ανωγειανών, πράγματι οδήγησε τις δυνάμεις κατοχής να επιζητούν κατά κάποιο τρόπο την ‘τιμωρία’ τους. Ο Αύγουστος του 1944 δεν θα ήταν η πρώτη φορά που οι κατοχικές δυνάμεις θα επιχειρούσαν στ’ Ανώγεια, όπως χαρακτηριστικά περιγράφεται στην έκθεση Καζαντζάκη, αλλά η τρίτη που όμως έμελλε να είναι και η χειρότερη όλων, καθόσον γνώριζαν ότι σε λίγες ημέρες θα αποχωρούσαν. Αξίζει βέβαια εδώ να αναφερθούμε και στη δεύτερη κύκλωση των Ανωγείων τον Φεβρουάριο του 1944, όπως μας την περιγράφει η Εύα Λαδιά,¹¹⁴⁶ όπου τότε οι κατοχικές δυνάμεις συνέλαβαν τον Ιωάννη Δραμουντάνη, τον αρχηγό της αντιστασιακής ομάδας των Ανωγείων, την επονομαζόμενη "Ψηλορείτης". Ο Δραμουντάνης, βρέθηκε από τύχη (ή καλύτερα από ατυχία), μέσα στην κύκλωση που έκαναν οι στρατιώτες του καθεστώτος κατοχής, προσπάθησε να αποφύγει τον κλοιό, αλλά δεν τα κατάφερε. Στην πλατεία του χωριού, όπου γίνονταν ανακρίσεις και έρευνα για το ποιός ήταν ο καθένας, μετά από προδοσία, οι στρατιώτες των δυνάμεων κατοχής, κατάλαβαν αρχικά και διαπίστωσαν στη συνέχεια, πως είχαν συλλάβει τον αρχηγό της ομάδας ‘Ψηλορείτης’. Έστησαν ένα πρόχειρο στρατοδικείο, τον καταδίκασαν και τον εκτέλεσαν, στην ύστατη προσπάθειά του να διαφύγει.¹¹⁴⁷

Συνοπτικά, για τα γεγονότα που προηγήθηκαν της καταστροφής των Ανωγείων,¹¹⁴⁸ αναφέρουμε, ότι λίγες ημέρες νωρίτερα, στις 7 Αυγούστου 1944, ένας λοχίας της τοπικής δύναμης των SS, ο Γιόζεφ Ολενχάρουερ, γνωστός σαν «Σήφης», με την ομάδα του συνέλαβε 96 γυναίκοπαιδα, με σκοπό να τα μεταφέρει αρχικά στο

¹¹⁴⁶ Λαδιά, Ε. (2017, Φεβρουάριος 11). *Στις 13 Φεβρουαρίου 1944 πέρασε στην αθανασία ο Στεφανογιάννης*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 21, 2021, από Πολιτιστικό Ρέθυμνο: <https://www.politistikorethymno.org/στις-13-φεβρουαριου-1944-περασε-στην-αθανασια/>.

¹¹⁴⁷ Λαδιά, Ε. (2017, Φεβρουάριος 11). *Στις 13 Φεβρουαρίου 1944 πέρασε στην αθανασία ο Στεφανογιάννης*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 21, 2021, από Πολιτιστικό Ρέθυμνο: <https://www.politistikorethymno.org/στις-13-φεβρουαριου-1944-περασε-στην-αθανασια/>. Επίσης και Αεράκης, Γ. (n.d.). *Ανώγεια, Αύγουστος 1944*. Ανάκτηση Φεβρουαρίου 20, 2021, από Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. Μαρτυρικές πόλεις της Ελλάδος: <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/anogia>.

¹¹⁴⁸ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 63.

Ρέθυμνο, και από εκεί, με άγνωστη πλέον τύχη, ίσως να μεταφέρονταν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Κεντρικής Ευρώπης. Αυτό έγινε γνωστό στις τοπικές αντάρτικες ομάδες, οι οποίες έδρασαν με γνώμονα να σώσουν τα γυναικόπαιδα και υπό το φως των εξελίξεων και της βέβαιης πτώσης και ήττας του άξονα, αλλά και της επικείμενης αποχώρησης των δυνάμεών του από το νησί. Υπό την αρχηγία του Μανώλη Μανουρά, γίνεται αιφνιδιαστική επίθεση κατά της ομάδας του «Σήφη», τα μέλη της οποίας εξολοθρεύονται, και ελευθερώνονται τα γυναικόπαιδα. Επιπλέον, την επόμενη ημέρα, 8 Αυγούστου 1944, οι αντάρτικες ομάδες του Ψηλορείτη προέβησαν στο σαμποτάζ της Δαμάστας, στη θέση 'Σφακάκι', όπου πέραν των απωλειών σε ανθρώπινο δυναμικό, οι δυνάμεις κατοχής απώλεσαν ένα τεθωρακισμένο όχημα μεταφοράς στρατιωτικής αλληλογραφίας και τρία άλλα οχήματα μεταφοράς προσωπικού.

Με αφορμή αυτά τα γεγονότα, οι δυνάμεις κατοχής θεώρησαν πως η 13η Αυγούστου 1943, ήταν η καταλληλότερη ημέρα για να ξεκινήσουν την πολυήμερη καταστροφή των Ανωγείων.

Στην πόλη των Ανωγείων, κατά την επιτόπια έρευνά μας, συναντήσαμε τον Σάββα Κ., ο οποίος δέχθηκε να μας δώσει συνέντευξη, και ο οποίος έζησε τα γεγονότα, σε ηλικία σχεδόν 11 ετών τότε, όντας γεννημένος στα Ανώγεια το έτος 1933. Ο ίδιος θυμάται, την ώρα της συνέντευξης, την περίοδο της κατοχής και τα γεγονότα της καταστροφής των Ανωγείων, υπό το πρίσμα της προσωπικής του εμπειρίας. Ιδού τί μας διηγήθηκε σχετικά με αυτά τα γεγονότα :

Σάββας Κ.: *Να σας πω βρε κοπελιά, γεγονότα, τα 'ζησα τα γεγονότα όλα αυτά εγώ, θυμάμαι όταν αρχίσαν την καταστροφή των Ανωγείων, οι Γερμανοί μετά από το σαμποτάζ που έγινε το λεγόμενο «Σφακάκι». Ήρθαν οι Γερμανοί εδώ πέρα και αρχίσανε το ολοκαύτωμα του χωριού.*

Εγώ, όταν ήρθαν οι Γερμανοί όταν ειδοποιηθήκανε οι Ανωγειανοί ότι ερχότανε οι Γερμανοί για να τυλίξουνε τα Ανώγεια είχανε έναν τραυματία τον Σπιθούρη, ο οποίος είχε τραυματιστεί στη μάχη που εδώκανε, [. . .], ανωγειανή ομάδα την έδωκε στη [παύση]...

Στην Δαμάστα. Είχε τραυματιστεί ο Σπιθούρης και με την ειδοποίηση πως ερχόνταν οι Γερμανοί, πήγανε και πήραν τον Σπιθούρη από το σπίτι του, πάλι χωριανοί μου, τον εβάλαν σε ένα φορείο και τον πήγανε στα όρη.

Στο σημείο αυτό ο Σάββας Κ., θα μας εξιστορήσει την προσωπική του ιστορία, για το πώς ο ίδιος, με την απόφαση της μητέρας του, ακολούθησε την εν λόγω ομάδα, και ενώθηκε με τις αντάρτικες ομάδες των Ανωγείων αν και ήταν 11 μόλις ετών. Ο φόβος της επέλασης των στρατιωτικών κατοχικών δυνάμεων από το χωριό και ο κίνδυνος απώλειας της ζωής των νέων ανδρών ήταν μεγάλος. Πολλοί άλλοι Ανωγειανοί, όπως θα δούμε έπραξαν το ίδιο, έφυγαν από το χωριό και αποφάσισαν να ενωθούν με τις αντάρτικες ομάδες, για να διασωθούν. Η μητέρα του, θεωρώντας προφανώς ότι η ζωή του μοναχογιού της ήταν πολύτιμη, για να την θέσει υπό τον κίνδυνο τέλεσης των αναμενόμενων πλέον αντιποίνων, αποφάσισε, όπως θα δούμε παρακάτω, να τον στείλει στα όρη του Ψηλορείτη μαζί με τους υπόλοιπους αντάρτες, όπου ο αδελφός της και θείος του Σάββα Κ. ήταν μαζί τους και θα τον παραλάμβανε, θα τον πρόσεχε, και θα ασκούσε κατά κάποιο τρόπο την επιμέλειά του. Συνεχίζει λοιπόν ο συνομιλητής μας και μας αποκαλύπτει τα ακόλουθα:

Σάββας Κ.: Όταν ειδοποιηθήκαμε λοιπόν ότι τον περνούσαν από εδώ, από το Αρμί, ήμουνα μαζί με την μάνα μου. Η μάνα μου είχε έξι παιδιά, πέντε κόρες και μένα. Όταν περνούσαν λοιπόν από εδώ, λέει σε έναν χωριανό μας, του λέει να πάρει μαζί του τον γιό της, εμένα, στα όρη που είναι εκεί έξω ο αδερφός της [...]. 'Να τον πας, να τον δώσεις εκεί του αδερφού μου και αυτός θα τον έχει. Και εγώ θα απομείνω εδώ πέρα με τις θυγατέρες μου και όπου πάω', του λέει. Και εκείνος απάντησε: 'Να τον πάρω'.

Λοιπόν μου 'δωκε εμένα η μάνα μου ένα γαμπαδάκι, γαμπά λέμε τώρα [...], ένα είδος παλτού. Και το πήρα και έφυγα με τον τραυματία. Εξημερωθήκαμε λοιπόν στην Μύθια, στο μέρος που ήταν οι αντάρτες, όχι μόνο εγώ, ήμασταν κάπου 100 άτομα απ' όλο το χωριό, γυναίκες, κοπέλια, γέροι. Καθίσαμε απ' το μεσημέρι μέχρι το απόγευμα και το βραδάκι πριν σκοτεινιάσει, είχανε πάρει απόφαση οι αντάρτες να μην χτυπήσουν τους Γερμανούς εδώ στα Ανώγεια, γιατί είχανε πάρει τα γυναικόπαιδα όλα προς τον Μυλοπόταμο και φοβηθήκανε σου λένε θα σκοτώσουν τα γυναικόπαιδα και δεν αποφασίσανε να χτυπήσουν τους Γερμανούς.

Και μας ελένε λοιπόν εμάς, όσοι ήμασταν καμιά 80αριά άτομα, γυναίκες, άντρες, κοπέλια, λέει, θα φύγετε από εδώ και θα σας περιλάβουνε δυο αντάρτες, να τους ακολουθήσετε να κατεβείτε να πάτε προς τον Αζό [...]. Ένα χωριό, δίπλα από μας είναι. Πήγαμε λοιπόν όλα τα παιδιά και οι γέροι και οι γυναίκες και τους ακολουθούσαμε και στον δρόμο έπεσε κάποιος Μενέλαος λέγεται, ο οποίος ήταν και δάσκαλος εδώ στα

Ανώγεια, έπεσε σε μια λακούβα και έσπασε το χέρι του. Δεν είχανε τί να του κάνουνε και κόψανε κλαδιά από κάποιο χαμόδεντρο και τον τυλίζανε και το δέσανε προσωρινά και φύγαμε από εκεί πέρα. Ξημέρωσε μετά, και ήμασταν όχι στα Ανωγειανά όρη, στα Ζωνιανά όρη ήμασταν, και προχωρήσαμε μπροστά.

Υστερα εγώ ακολούθησα δύο πρώτες μου ξαδέλφες, με τον αδερφό τους, ήταν η Μαργαρί, το Λενάκι και ο Αντώνης. Πρώτα μου ξαδέρφια, τα ακολούθησα λοιπόν αυτά και κατεβήκαμε γιατί ήμασταν έξω. Ο δε πατέρας μου, είχε φύγει το βράδυ από εδώ για να πάει να κοιμηθεί, είχε έρθει από μια στρατιά που είχε πάει προς το Μαλεβίζι, και του λέει η μάνα μου: 'δεν πρέπει να ζωμείνεις στο σπίτι γιατί δεν κατέχουμε αν έρθουν οι Γερμανοί ή όχι. Λοιπόν θα πας να ζωμείνεις πιο κάτω'. Εδώ πέρα είχαμε ένα περιβόλι, 'να μείνεις στο περιβόλι και το πρωί αν δεν είναι οι Γερμανοί θα 'ρθω και εγώ να ποτίσουμε το περιβόλι και να τα πούμε'.

Αλλά εν τω μεταξύ ήρθαν οι Γερμανοί και δεν εμπόρεσε να την ειδοποιήσει. Εν πάση περιπτώσει, εγώ εβγήκα στο βουνό με τον τραυματία τον Σπιθούρη, κάτσαμε εκεί πέρα, μετά μας πήρανε από εκεί πέρα και κατεβήκαμε πήγαμε στον Αζό, ήρθε μετά η μητέρα μου στην Αζό και ο πατέρας μου. [. . .]. Οι Γερμανοί εν τω μεταξύ ερχόνταν εδώ πέρα την ημέρα, χαλούσαν το χωριό, και το βράδυ φεύγανε και πηγαίνανε στα Σείσαρχα και μένανε, πιο πέρα ακόμα. Το βράδυ λοιπόν όσες γυναίκες και άντρες, όσοι μπορούσαν και κινούνταν, ερχόταν εδώ πέρα και ό,τι εβρίσκανε ό,τι μπορούσανε να πάρουν από τα σπίτια, το παίρνανε από τα σπίτια και το βγάνανε έξω από το χωριό και ιδίως φαγώσιμα πράγματα. Οι κάτοικοι, οι Ανωγειανοί, ερχόνταν το βράδυ στα σπίτια των και πήγαιναν στο σπίτι και ό,τι έβρισκαν από τυρί από φαί ή ακόμα και ρούχα τα παίρνανε.

Στο σημείο αυτό ο Σάββας Κ. μας εξιστορεί μια δεύτερη προσωπική του εμπειρία, αναφορικά με ένα αντικείμενο οικογενειακό που πλέον έχει πάρει τη θέση οικογενειακού κειμηλίου για τον ίδιο και την οικογένειά του. Πρόκειται για ένα μπουύλο του πατέρα του, για το οποίο μας διηγείται τον τρόπο με τον οποίο διασώθηκε τελικά από την ολική καταστροφή του χωριού του.

Σάββας Κ.: *Εμένα, συγκεκριμένα ο πατέρας μου είχε πάει στην Αμερική το 1912 και γύρισε το 1925, έκανε 13 χρόνια στην Αμερική. Όταν ήρθε λοιπόν, όταν έφυγε από την Αμερική, επήγε και έδωκε σ' έναν μάστορα και του έφτιαξε ένα μπουύλο, σαν κασόνι, ειδική παραγγελία, αυτό το 'χω ακόμα στο σπίτι εγώ και λέει του πατέρα μου, το 'χω*

φτιάξει με τέτοιο τρόπο που και στο καράβι το άφησε – δεν υπήρχαν αεροπλάνα, με το καράβι πηγαίνανε εκείνο τον καιρό – άμα φύγεις και ακόμα στην θάλασσα να πέσει δεν μπαίνει μέσα νερό. Το ‘χουν με τέτοιο τρόπο φτιάξει. Και έβαλε λοιπόν τα πράγματα του όλα γιατί είχε και ένα μαγαζί, στην Αμερική, στην Βοστώνη έμενε αυτός, και είχε ένα μαγαζί εκεί πέρα και πήρε τα πράγματα του από το μαγαζί όλα και τα ‘βαλε εκεί μέσα και το πήρε και το ‘φερε εδώ πέρα.

Βέβαια όταν χαλάσανε το χωριό, το σπίτι μας δεν το χαλάσανε αμέσως. Τα σπίτια έκαναν καμιά δεκαριά μέρες και λέει ο πατέρας μου ενός Αζικού [...], από την Αζό ενός κοπελιού ενός νεαρού, άμα πας να μου φέρεις το μπαούλο, που έχω στα Ανώγεια φερμένο από την Αμερική, είχε φέρει τρία ρολόγια όταν ήρθε, θα σου δώσω ένα ρολόγι. Και του λέει του Αζικάκι, να πάω και ήρθε λοιπόν επαέ επήρε το μπαούλο το σήκωσε στον ώμο του και το ‘φερε στην Αζό και του ‘δωκε ο πατέρας μου το ρολόγι.

Γι’ αυτό το μπαούλο λοιπόν το ‘χω ακόμα εγώ του πατέρα μου είναι ένα πράγμα τέλος πάντων το ‘χω εκεί πέρα για ενθύμιο αλλά κλείνει κατά τέτοιο τρόπο που δεν μπορεί να μπει μέσα τίποτα, και το ‘χουμε τώρα ορισμένα πράγματα εκεί πέρα δικά μου και κάτι άλλα εν πάση περιπτώσει το ‘χω στο σπίτι, ενθύμιο βέβαια.

Στο σημείο αυτό, ζητήσαμε από τον συνομιλητή μας να πει πώς θυμόταν την ημέρα της καταστροφής των Ανωγείων, καθώς επίσης και αν θα μπορούσε να μας περιγράψει τα χαρακτηριστικά γεγονότα, έτσι όπως τα θυμόταν. Μας απάντησε για την ημέρα της καταστροφής με ευκρίνεια:

Σάββας Κ.: Πως δεν την θυμάμαι. Την θυμάμαι γιατί μέναμε στην Αζό, πιο πάνω από την Αζό είναι ένα ύψωμα που το λέγαμε στο τοιχίο της Αζούς, η Αζός βέβαια να σημειώσουμε ότι είναι αρχαία πόλη. Ο αρχηγός λεγότανε ο βασιλιάς της Αζούς λεγότανε Ετέαρχος. Βασιλιάς, ήταν βασίλειο η Αζός.

Λοιπόν, είχανε ένα σημείο που βγαίναμε εμείς και ερχόμαστε και βλέπαμε πως χαλούσανε τα Ανώγεια, φαινόντανε καπνοί, γιατί τα πιο πολλά σπίτια τα καίγανε και μετά τα χαλούσανε και τα χαζεύαμε από εκεί πέρα. Τώρα, φταίγανε οι αριστεροί, φταίγανε οι Ανωγειανοί, φταίγανε οι Εγγλέζοι, όλοι φταίγανε για το χάλασμα του χωριού. [...]. Εδώ στο χωριό υπήρχανε οργανώσεις αντιστασιακές. [...]. Υπήρχανε, η Εθνική αντίσταση με

αρχηγό τον Χριστομιχάλη¹¹⁴⁹. Ο πρώτος αρχηγός ήταν ο Δραμουντάνης ο Στεφανογιάννης, τον σκοτώσαν οι Γερμανοί και θα σου πω και για τον Στεφανογιάννη, τον πιάσανε εδώ οι Γερμανοί και ήταν η εκτέλεση του πολύ δύσκολη δηλαδή ακόμα σήμερα οι άνθρωποι σου λένε γιατί τον σκοτώσανε γιατί τον πιάσανε, τον βλέπανε, τον είδανε, κάποιιο είχαν κρυφτεί, τον είδανε και πήγανε και τον πιάσανε. [. . .]. Και βάσταγε ένα πιστόλι, του πήρανε το πιστόλι, τον εφέρανε εδώ στο σχολείο γιατί όλους μας είχαν μαζωμένους στο σχολείο, όλα τα γυναικόπαιδα ήμασταν στο σχολείο. Τον εφέρανε λοιπόν απάνω και δεν τον ανακρίνανε, αλλά τον πήρανε κατευθείαν μετά από 20 λεπτά. Τον πήραν από το σχολείο και τον πήραν πιο πέρα απέναντι ίσα πέρα και τον εκτελέσανε. [. . .].

Στη συνέχεια με τον συνομιλητή μας κατευθύναμε τη συζήτηση σχετικά με τα αίτια για τα οποία οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής εστράφησαν εναντίον των Ανωγείων και προέβησαν στην καταστροφή τους. Η άποψη του συνομιλητή μας για το θέμα διατυπώνεται παρακάτω μέσα από τα λεγόμενά του:

Σάββας Κ.: Για να αναγκάσουν τα γύρω χωριά να υποκύψουνε γιατί σχεδιάζανε αυτοί την υποχώρηση τους από το Ηράκλειο στα Χανιά, σχεδιάζανε από τότε, βλέπανε ότι τον πόλεμο τον χάνανε και θέλανε να συνταχθούνε προς στα Χανιά και σου λένε, όταν καθυποβάλουμε τα Ανώγεια δεν έχουμε μετά να φοβηθούμε κάτι άλλο, θα φύγουμε άνετα. Όπως και πράγματι έγινε το σαμποτάζ πάνω στην Δαμάστα, σκοτωθήκανε εκεί πέρα ορισμένοι Γερμανοί αλλά μετά αποτραβηχτήκανε και πήγανε στα Χανιά με άνεση, γι' αυτό ας υποθέσουμε ότι θέλανε να εξοντώσουν τα χωριά. [...]. Όταν έγινε η απαγωγή του Κράϊπε από το Ηράκλειο συμμετάσχανε οι Ανωγειανοί, όχι στην ίδια την απαγωγή, αλλά ήταν δάχτυλο και με τους Ανωγειανούς. [...]. Ήταν εκεί πέρα και βοηθήσανε και όταν τον φέρανε τον Κράϊπε στον Μυλοπόταμο, απέναντι, από εκεί τον πήρανε και τον φέρανε εδώ στα Ανώγεια, τον Κράϊπε, ζώμεινε στα Ανώγεια.

¹¹⁴⁹ Πρόκειται για τον Μιχάλη Ξυλούρη. Όπως έχουμε παρουσιάσει και σε προηγούμενο σχόλιο, ο 'Χριστομιχάλης' είναι ο Μιχάλης, ο γιος του Χρήστου, και στην περίπτωση μας με το επώνυμο Ξυλούρης. Εδώ επίσης, ο συνομιλητής μας αναφέρεται και στον πρώτο αρχηγό της αντιστασιακής ομάδας των Ανωγείων, τον Ιωάννη Δραμουντάνη, τον οποίο οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής συνέλαβαν τον Φεβρουάριο του 1944, τον δίκασαν με συνοπτικές διαδικασίες και τον εκτέλεσαν. Συνεπώς, και για τον πρώτο αρχηγό, όπως καταλαβαίνουμε από τα λεγόμενα του Σάββα Κ., ήταν ο Ιωάννης Δραμουντάνης του Στεφάνου (Δραμουντάνης ο Στεφανογιάννης). Μας περιγράφει λοιπόν συνοπτικά, τη σύλληψη και την εκτέλεση του αρχηγού της ομάδας 'Ψηλορείτης', όπως έχει εντυπωθεί στη μνήμη του.

Δεν ξέρω ποιός και γιατί, αλλά οι Γερμανοί το μάθανε ότι τον Κράϊπε τον φιλοξενήσαμε στα Ανώγεια. Και από τα Ανώγεια έφυγε για τον Ψηλορείτη και από τον Ψηλορείτη πήγε στη Μεσσαριά και από εκεί τον εστείλανε στο Κάιρο. Γιατί ο Κράϊπε, τον πιάσανε, τον φέρανε εδώ στα Ανώγεια, εζώμεινε στα Ανώγεια ένα βράδυ, την επόμενη τον έβαλαν σ' ένα μουλάρι, και καβαλίκευσε, τον βγάλαν στον Ψηλορείτη, και από τον Ψηλορείτη τον πήγανε στο Αμάρι. Και από εκεί φυγαδεύτηκε ύστερα για το Κάιρο ο Κράϊπε, και γι' αυτό προσπαθήσανε να [παύση]. Να καταστρέψουν τα Ανώγεια. Για να πανικοβάλλουν τον άλλο κόσμο ότι καταστρέψαμε τα Ανώγεια. Εφόσον οι Ανωγειανοί καταστραφήκανε, δεν είχανε φόβο για να φύγουν μετά για τα Χανιά.

Στη συνέχεια του οδοιπορικού μας συναντήσαμε στ' Ανώγεια και τον Γεώργιο Σ. Και αυτός, ανήλικος τότε, αγοράκι 9 ετών. Τα γεγονότα όμως της κατοχής και η καταστροφή των Ανωγείων εντυπώθηκαν στη μνήμη του και μας αποκαλύπτει τα ακόλουθα:

***Γεώργιος Σ. :** Αυτή τη στιγμή βρίσκεστε στα Ανώγεια. Είναι το πιο ψηλό χωριό της Κρήτης και ονομάζομαι Γεώργιος Σ., το παρατσούκλι μου είναι Σακούλας. Έχω γεννηθεί το '34, εδώ στα Ανώγεια. Έχω γεννηθεί, και είμαι στην Κατοχή, ήμουν 6 χρόνων το '40. Λίγο πολύ τα θυμούμαι τα περισσότερα, όλα, σχεδόν όλα. Σαν παιδί που μου ήμουν. Και θυμούμαι εδώ, οι Γερμανοί άμα θέλανε να ερθούνε στα Ανώγεια, ερχόντανε πολλοί, πάρα πολλοί Γερμανοί και κυκλώνανε το χωριό.*

*Και μετά, άμα ξημέρωνε μας βγάζανε έξω τα γυναικόπαιδα και άντρες. Στην αρχή. Μετά δεν τους ζυγώνανε [**AB** - εννοεί ότι οι άντρες του χωριού απέφευγαν τη διαμονή τους στα Ανώγεια για να αποφύγουν τις συλλήψεις και τα αντίποινα], στην αρχή μόνο. Και μας πηγαίνανε στο σχολειό τα γυναικόπαιδα, άνδρες, γυναικόπαιδα και μετά ερευνούσαν το χωριό, τα σπίτια και όποιος εκρυβόντανε, τον επαίρνανε και τον εβάζανε κάτω, χωριστά από τους άλλους.*

*Και μια δόση εβρήκανε 13 και κρύβονταν. Σου λέει για να κρύβονται [**AB** - παύση με κούνημα της κεφαλής που δείχνει φόβο και αποτροπιασμό για αυτό που θα επακολουθούσε], και τους πήρανε και τους εξαφανίσανε. Ίντα τους κάνανε, δεν κατέχομε ακόμη. Και μια δόση ήτανε ένας, τον ελέγανε Αλκιβιάδη και ήρθαν οι*

Γερμανοί πάλι και παίρνει ένα κοριτσάκι και πάει και μπαίνει με το κοριτσάκι σε έναν αχυρώνα μέσα, εδώ στο σπίτι στο χωριό.

Και κλείνει την πόρτα και αυτός αποκοιμήθηκε. Τη νύχτα ακούσανε ότι ήρθαν οι Γερμανοί. Κρύφτηκαν και αποκοιμήθηκε. Το κοριτσάκι κάθονταν δίπλα του. Και ξυπνά και της λέει είδα ένα κακό όνειρο, λέει του κοπελιού: 'Σαν να κοιμόμουν σε ένα δέτη,¹¹⁵⁰ και πήγαινα κάτω και κάτω', και εκείνη την στιγμή χτυπούν οι Γερμανοί την πόρτα και ανοίγουν την πόρτα και τον πιάνουν, με το κοριτσάκι μαζί του. Και τους πάνε στο σχολειό, με το κοριτσάκι μαζί, [AB - άραγε τα όνειρα βγαίνουν αληθινά; Πράγματι, αυτή ήταν η πρώτη μύχια σκέψη μας, αλλά δεν την μοιραστήκαμε με τον συνομιλητή μας, τον αφήσαμε χωρίς διακοπή να συνεχίσει την αφήγησή του σε εμάς].

Εκεί εβάζανε χώρια τις γυναίκες, χώρια τους άνδρες. Το κοριτσάκι εξέφυγε και εμπήκε με τις γυναίκες, και εμπήκε μέσα στο σχολειό. Αλλά είχαν τα μαλλιά του άχυρα, κατάλαβες, άχυρα πάνω στην κεφαλή, από τον αχυρώνα και το λέει το κοριτσάκι εκεί μέσα, έτσι κι έτσι. Και του εβγάνανε τα άχυρα από την κεφαλή ένα-ένα, και εμπήκε ο Γερμανός και το γύρευε, έψαχνε να δει τα άχυρα. Και έτσι γλίτωσε το κοριτσάκι.

Και θυμούμαι κάθε φορά που θε να 'ρθούνε, γιατί της μάνας μου ο αδελφός, ήταν αρχηγός, ο Καπετάν Μιχάλης Ξυλούρης¹¹⁵¹. Ήταν αδέλφια με τη μάνα μου, έχει κάτω ένα άγαλμα. Και θυμούμαι εδώ τη μάνα μου, όποτε θε να έρθουνε, να σέρνει τα μαλλιά της στο σπίτι¹¹⁵² και να λέει 'ήρθανε πάλι οι σκύλοι'.

Κατάλαβες; Και δεν έλεγε Παναγία μου ο άντρας μου, μόνο έλεγε η Παναγία στον Μιχάλη μας. Τον Καπετάν Μιχαήλ. Και να σέρνει τα μαλλιά της και εγώ σαν παιδί, να βάζουμε τις κουβέρτες, να κουκουλωνόμαστε μέσα, γιατί φοβόμασταν. Και μας μείνανε βιώματα πολλά.

Αυτό γινόταν τακτικά, με τις έρευνες που κάνανε, τακτικά γινότανε. Τελευταία το '44 που κάψανε το χωριό, ευτυχώς που οι άνθρωποι ήταν έξω και έρχονται ένα πρωί το

¹¹⁵⁰ Δέτης: Είναι η άκρη του γκρεμού, το χείλος του γκρεμού.

¹¹⁵¹ Ο Καπετάν Μιχάλης Ξυλούρης, ήταν ο δεύτερος διαδοχικά Αρχηγός της αντιστασιακής ομάδας «Ψηλορείτης» των Ανωγείων, που διαδέχθηκε τον Ιωάννη Δραμουντάνη (Δραμουντάνη τον Στεφانوφγιάννη), μετά τη σύλληψή του και την εκτέλεσή του από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής.

¹¹⁵² Είναι μια τοπική κρητική έκφραση, παρόμοια με τη γνωστή σε όλους μας 'χτυπούσε το κεφάλι του στο τοίχο'.

'44 Αύγουστος και μας μαζεύουν όλα τα παιδιά και μας βγάζουν έξω. Γυναικόπαιδα, η μία ήταν βαρεμένη¹¹⁵³, η άλλη βάσταγε στην αγκαλιά παιδιά.

Και μας μαζεύουν επαέ στο σχολείο και μας λένε θα πάτε στα σπίτια σας, να πάρετε κάτι. Τι να πάρεις, η μάνα μας είχε πάρει ένα ψωμί και μία βελέντζα. Και σε μία ώρα θα είστε όλοι εδώ. Πού να απομείνεις; Και έτσι φύγαμε και διασπείρουμε κάτω, και μας παίρνουν από εκεί, γυναικόπαιδα, με τα όπλα συνοδεία, σαν να μας θεωρούσαν, [παύση] ..., Παναγία μου!

Και μας κατεβάζουν κάτω και μας αμολάνε και σκορπίσαμε σαν του λαγού τα παιδιά. Αλλά ευτυχώς που ήταν Αύγουστος και είχε σταφύλια, είχε απίδια, είχε φρούτα και τρώγαμε.

Από εκεί φύγαμε, άλλοι μας βάλανε στα σπίτια τους, άλλοι δεν μας βάλανε, φοβούνταν κι αυτοί. Σου λέει Ανωγειανοί, αλλά άλλοι λίγο άλλοι πού, μας εβάλανε. Αλλά οι πατεράδες μας ήσαν εκεί εδώ, ήσανε στο βουνό. Και μετά που μαζευτήκανε οι Γερμανοί και φύγαμε, άνοιξε ο Καπετάν Μιχάλης ο Ξυλούρης, ένα σχολειό στο Ηράκλειο.

Και ακόμα το λένε το Ανωγειανό σχολειό, αυτό το καλό μας κάνανε. Και είπε στα παιδιά, τα εμάζεψε όλα, ορφανά, πεινασμένα, διψασμένα, ζυπόλητα και μας επήγε στο σχολειό και ήταν υπό την αιγίδα του αυτό το σχολειό. Αλλά ήταν, άνθρωπος.

Αυτός πέθανε πάμφτωχος, δεν είχε να τον θάμουν, μα ήταν τόσο τίμιος άνθρωπος. Παναγία μου !! Έτσι εδώ έκανα που λες δυο χρόνια και έμαθα πέντε γράμματα και ύστερα με πήρε ο πατέρας μου από εκεί και με έβαλε βοσκάκι. Ξέρεις τι θα πει βοσκάκι; Σε πρόβατα.

Να συνέχιζα το σχολειό καλά θα ήταν, αλλά, πήγαινες ψωμί; Μετά πήγαμε από δω, από 'κει και με τα πολλά, μετά γυρίσαμε στο χωριό. Ο πρώτος που γύρισε στα Ανώγεια ήταν ο πατέρας μου. Τον πατέρα μου τον ελέγανε Αλκιβιάδης Σκουλάς ή Γρυλιός. Καλλιτέχνης ήτονε ο πατέρας μου, ζωγράφος και ξυλουργική και τέτοια. Αλλά το παρατσούκλι του ήταν ψευδώνυμο, δεν ήταν καλλιτεχνικό.

Και εγύρισε εδώ και μας πήρε ύστερα, εμείς ήμασταν πέρα στο Μονοφάτσι, σ' ένα χωριό, και μας επήρε επαέ, κι είχε χτίσει κι ένα σπιτάκι, 4X4 και μείναμε εκεί 'δα, πεινασμένα, ζυπόλητα, αλλά τι να κάμεις; Καλά περάσαμε.

¹¹⁵³ Βαρεμένη : Είναι η έγκυος γυναίκα.

ΑΒ: Οι Γερμανοί γιατί τα κατέστρεψαν τα Ανώγεια, το χωριό;

Γεώργιος Σ.: Να σας πω, επειδή οι Ανωγειανοί ήταν το κέντρο της αγγλικής κατασκοπείας. Και υποθάλπαμε αντάρτες, Εγγλέζους και κάνανε και ένα σαμποτάζ στη Δαμάστα εδώ κάτω. Επιάσανε και Ιταλούς και έναν λοχία Γερμανό, Σήφη τον ελέγανε, επαέ παρακάτω.

Ήταν πολλές οι αιτίες και είχε βγάλει μία διαταγή ο στρατηγός από τα Χανιά, επειδή οι Ανωγειανοί είχαν κάνει αυτό, να γίνει ολοκαύτωμα και ισοπέδωση. Και εντός ενός χιλιομέτρου, ό,τι βρείτε το σκοτώνετε. Έξω από το χωριό.

Απαγορευμένη ζώνη ήταν από εδώ και επάνω. Βέβαια, ευτυχώς που ήταν οι γονέοι μας οι άντρες στον Ψηλορείτη και δεν τους εβρήκανε, δεν θα αφήνανε κανέναν. Και ύστερα κατεβήκανε από εκεί ο πατέρας μου και μας πήρε και πήγαμε στο σχολειό και κάναμε ό,τι κάναμε. [παύση] ... ο Θεός κατέχει πώς περνούσαμε.

Φύγανε αυτοί οι Γερμανοί, [παύση], αλλά άλλοι ξαναήρθαν. [...]. Ήρθαν με άλλο τρόπο. Ειρηνικό αυτή τη φορά. Εδώ που λες, υποδεχόμαστε και εγώ έχω πάρα πολλούς τραπεζώσει ανθρώπους στο σπίτι μέσα. Γερμανούς, Γάλλους, από το Βιετνάμ, από την Αλάσκα, από όλο τον κόσμο. Από την Κίνα, έναν πρεσβευτή που έκανε εδώ στην Αθήνα Κινέζος και γνωριστήκαμε στον Καζαντζάκη το μουσείο και τον έφερα επαέ. Κάτσαμε και στο σπίτι και γίναμε και φίλοι. Θέλω να σου πω όλοι οι λαοί το ίδιο είμαστε σαν άνθρωποι, έτσι δεν είναι; Το ίδιο τρώμε, το ίδιο πονούμε, το ίδιο γελούμε. Άμα τους κάνεις παρέα, όλοι είναι καλοί. Οι απλοί άνθρωποι. Αλλά τί να πεις;

Σε αυτή την τελευταία παράγραφο, ο συνομιλητής μας δείχνει τη δική του στάση ζωής, και τη δική του αντίληψη για τη σύγχρονη διαπολιτισμικότητα. Γι' αυτόν σήμερα οι Γερμανοί όπως και όλοι οι άλλοι λαοί, όπως λέει, 'το ίδιο είμαστε σαν άνθρωποι'.

10.6.3 Η Καταστροφή της Γέργερης – 14 Αυγούστου 1944

Στην Γέργερη¹¹⁵⁴, πριν από την ημέρα της καταστροφής της, είχαν προηγηθεί δύο εκτελέσεις. Η πρώτη κατά του Ευστράτιου Λιονταράκη και της εγκύου συζύγου του με το αιτιολογικό ότι αυτός είχε φονεύσει κάποιον Γερμανό¹¹⁵⁵. Η δεύτερη κατά του Χρόνη Μακρυδάκη, ο οποίος εκτελέστηκε σε παρακείμενο δασικό χώρο, όταν συνέλεγε άγρια χόρτα, επειδή ο χώρος αυτός ήταν απαγορευμένος προς χρήση από τους κατοίκους του χωριού. Στις 13 και 14 Αυγούστου 1944, έμελλε να γίνει η καταστροφή, λεηλασία και εκτέλεση 25 κατοίκων του χωριού. Το ιστορικό της εκτέλεσης περιγράφεται στην έκθεση Καζαντζάκη. Οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής αρχικά κύκλωσαν το χωριό και το λεηλάτησαν αφαιρώντας τη σοδειά δημητριακών και ελαιολάδου. Κατόπιν, ανάγκασαν τους κατοίκους να παρασκευάσουν γεύμα για αυτούς και στη συνέχεια συγκέντρωσαν τον πληθυσμό του χωριού στη δημόσια οδό. Εκεί τους ανακοίνωσαν ότι επειδή δεν απέφευγαν τη συμμετοχή τους στα καταναγκαστικά έργα, επειδή διατρέφουν Άγγλους και αντάρτες και δεν είχαν παραδώσει τα αγροτικά τους προϊόντα προς επίταξη, θα τιμωρηθούν. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Καζαντζάκη, ενέπαιζαν τις νεαρές κορασίδες του χωριού, λέγοντάς τους: *«Τώρα φοράτε κόκκινα, γρήγορα θα τα βάμετε μαύρα»*.

Στη συνέχεια, προέβησαν σε έλεγχο ταυτοτήτων και ξεχώρισαν, συμβουλευόμενοι τις σημειώσεις τους 22 άνδρες.¹¹⁵⁶ Όμως, επειδή ήθελαν να συμπληρώσουν τον αριθμό των 40, διάλεξαν και άλλους 18. Από αυτούς απελευθέρωσαν τους 14, οι οποίοι εξαγόρασαν τη ζωή τους προσφέροντας ελαιόλαδο και κρασί. Ο ένας δραπέτευσε, και οι υπόλοιποι 25 οδηγήθηκαν προς εκτέλεση την επομένη, εκ των οποίων ένας διέφυγε τον θάνατο, αν και δέχθηκε επτά σφαίρες.

¹¹⁵⁴ Η Γέργερη είναι χωριό του νομού Ηρακλείου, βρίσκεται στις νοτιοανατολικές πλαγιές του Ψηλορείτη, και βρίσκεται κοντά στην Αγία Βαρβάρα, στον οδικό άξονα Ηρακλείου Μοιρών.

¹¹⁵⁵ Από την έκθεση Καζαντζάκη, στη σελ. 66, διαβάζουμε: *«Εις το χωρίον Γέργερη, επαρχίας Καινουρίου, νομού Ηρακλείου, είχαν γίνει μέχρις Αυγούστου 1944 σποραδικά μόνον εκτελέσεις. Μεταξύ των εκτελεσθέντων ήτο και ο Ευστρ. Λιονταράκης εκ Σκουρβούλων, μετά της εγκύου συζύγου του Πελαγίας. Με την κατηγορίαν ότι είχε φονεύσει Γερμανόν, εκύκλωσαν εν καιρώ νυκτός την οικίαν του, και αυτόν μεν εφόνευσαν δια χειροβομβίδος ριφθήσης από της καπνοδόχου, την δε σύζυγόν του, παραβιασθείσης της θύρας, ώρμησε και έπνιξε λυκόσκυλος ειδικώς προς τούτο εκγυμνασμένος. Επίσης εις παρήλιξ από τα κατεστραμένα Βορίζια, εγκατεστημένος δε τώρα εις Γέργερην μετά της συζύγου του και των τριών μικρών τέκνων του, Χρόνης Μακρυδάκης ονόματι, ετυφεκίσθη καθ' ήν ώραν συνέλεγε χόρτα δια το δείπνον της οικογενείας του εις απαγορευμένην ορεινήν ζώνην»*.

¹¹⁵⁶ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 67.

Κατά την επίσκεψή μας στη Γέργερη, επισκεφθήκαμε το μνημείο πεσόντων, φωτογραφίες του οποίου παρατίθενται ως [Εικόνα 68](#) και [Εικόνα 69](#), καθώς επίσης συναντήσαμε και τον Γεώργιο Κ., που επέζησε των γεγονότων, καθόσον έτυχε να βρίσκεται εκτός του χωριού. Εργαζόταν ως βοσκός τότε, και αυτή ήταν η αιτία για την οποία απέφυγε τελικά τη σύλληψη και τον κίνδυνο να απωλέσει τη ζωή του. Όμως θυμάται τα γεγονότα, τους πυροβολισμούς που άκουσε από μακριά και τις εκτελέσεις, και δίνει μια εξήγηση, ως προσωπική του εκτίμηση, αναφορικά με το γιατί οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής προέβησαν σε αντίποινα και πώς κατάφεραν να εγκλωβίσουν μεγάλο αριθμό κατοίκων μέσα στο χωριό. Μας περιγράφει τα ακόλουθα:

Γεώργιος Κ.: Ονομάζομαι Γεώργιος Κ., είμαι από την Γέργερη, γεννήθηκα το 1933. Όταν εδώ οι Γερμανοί κάνανε την τυλιζιά στο χωριό [...], εγώ ήμουνα, εβόσκεινα, γιατί είχαμε βοσκούς πάντα, και είχαμε έναν, Κωνσταντακάκης λεγότανε, και βλέπαμε τις αίγες γιατί είχαμε βέβαια απαγορευτική ζώνη, τα όρη ήταν απαγορευμένη ζώνη από το 1942. Και είχαμε αναγκαστεί και είχαμε κατέβει όλοι οι βοσκοί εδώ κάτω, και θυμούμαι ένα γεγονός που θα σου πω που το θυμήθηκα τώρα, όταν σκοτώσανε τους ανθρώπους. [...]. Εμάθανε βέβαια, παίρνανε τα σιτάρια, γιατί ήρθαν και εμάς από το σπίτι και πήραν δυο φορές το σιτάρι, τον καρπό. Όχι από μόνο από μας, από όλο το χωριό αδειάσαν τον καρπό και έλεγε ο κακομοίρης ο γέρος μου: ‘αλλοίμονο αν μας επάρουν τον καρπό θα πεινάσουμε’, γιατί είχαμε και ξένους, είχαμε παιδιά όλοι, και ο καρπός ήταν η ζωή του ανθρώπου. Και έκλαιγε η κακομοίρα η μάνα μου και της λέει: ‘μην κλαις καημένη, εδώ φοβούμαι μην σκοτώσουν και τον κόσμο’, και έτσι έγινε, τυλίζανε τους ανθρώπους.

Αλλά εμείς, και ο πατέρας μου ήταν κάτω με άλλους βοσκούς, που είχαμε όξω από το χωριό μακριά, και εμείς ήμασταν στην επαέ στο δημοτικό με τον Μακρή και ακούσαμε – αυτός ήταν της Αλβανίας – και ακούσαμε τις ριπές και κατέχαμε πως είχαν τους ανθρώπους πιασμένους. Αλλά λέγαμε να τους πάρουνε τους ανθρώπους ως ομήρους, θα τους πάνε στην Αγία Βαρβάρα για τρομοκράτες, και μετά θα τους αμολάρουνε. Κατέχαμε βέβαια, πως αυτοί είχανε το παιχνίδι χαμένο, τον πόλεμο, οι Γερμανοί. Το υπολογίζανε αυτοί, το νιώθανε τότε και λέγαμε, ούτε και αυτοί το περιμένανε, πως θα μας εκτελέσουνε, αλλιώς θα φεύγανε από το χωριό μόλις καταλαβαίνανε. Γιατί ζομείνανε σε ένα σπίτι που τους φυλάσσανε και μπορούσαν να φύγουν και από εκεί, αλλά σκεφτήκανε, σου λέει, τα γυναικόπαιδα μας θα τα πιάσουνε και θα τα σκοτώσουνε. Εμάς δεν μας σκοτώνουν, γιάντα να μας σκοτώσουν, και ξέρω εγώ, και δεν την περιμένανε. Και

ακούσαμε εμείς που λες [...], από μακριά, ακούσαμε τις ριπές. Τώρα τι ώρα ήτανε, εμείς φέραμε τα οζά επαέ δώδεκα η ώρα, ώρα του αρμέγματος και του νερού και να φάμε και εμείς, και όταν ήρθαμε ήταν οι άνθρωποι εκτελεσμένοι. Λέει, εκτελέσαν τους ανθρώπους και ήταν ένα νεκροταφείο στο χωριό, [. . .], και τους θάψανε, γιατί δώκανε εντολή, σε μια ώρα μέσα να τους έχουνε θαμμένους. Εγώ επειδή ήμουν στα οζά, ήρθα επαέ, και τους είχανε τους ανθρώπους θαμμένους, και γυρισμένοι οι άνθρωποι στα σπίτια τους και είδα ένα πράμα που δεν είχε λογαριασμό.

Στη συνέχεια απευθύναμε στο συνομιλητή μας ένα ερώτημα σχετικά με τη γνώμη του για τα αίτια, τα οποία οδήγησαν τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής να προβούν στις εκτελέσεις του ανδρικού πληθυσμού του χωριού της Γέργερης και να μας σχολιάσει αυτά τα αίτια, έτσι όπως τα αντιλήφθηκε ο ίδιος. Η απάντησή του ήταν σύντομη και περιεκτική:

Γεώργιος Κ.: Δεν ξέρω τώρα, εγώ νομίζω πως αυτοί θέλανε ορισμένα ορεινά χωριά γιατί ενομίζανε πως είχαν επαφή με τους αντάρτες και όλα αυτά και φοβούνταν τα ορεινά χωριά και μια αιτία μπορούσαν να βρούνε και είχαν εντολή να εκτελέσουν σε ορεινά χωριά να τρομοκρατήσουν τον κόσμο να κάνουνε την οπισθοχώρηση τους αναίμακτοι, να μην τους κυνηγά άνθρωπος ακόμα.

Κατόπιν, ζητήσαμε από τον συνομιλητή μας να περιγράψει, αν ήθελε κάποια άλλη εμπειρία του από την κατοχή, ανεξάρτητα από την καταστροφή της Γέργερης. Θυμήθηκε λοιπόν ένα περιστατικό που έζησε ως βοσκός στα περίχωρα της Γέργερης, μετά την καταστροφή και μας το περιέγραψε:

Γεώργιος Κ.: Εδώ το θυμήθηκα κάποιο. Είχαμε έναν βοσκό Γιαννακάκη από επαέ παραπέρα, οι άνθρωποι σκοτωμένοι στις δεκατέσσερις του μηνός, βγήκανε κάνανε μια τυλιζιά στα όρη [...] και πήρανε Ανωγειανά οζά [...], πάνω από 1000 μπορεί και 1500 και τα κατεβάσαν στο δημοτικό σχολείο, πρόβατα. Και ήταν από τα πάνω όρη, Ανωγειανά οζά και λαλούσανε¹¹⁵⁷ τα πρόβατα να τα φέρουνε επαέ, σκοτωμένοι οι άνθρωποι μας, δεν ήταν ακόμα οι Γερμανοί φευγάτοι ολοσχερώς απ' αυτήν την περιφέρεια. Και είχανε στο δημοτικό σχολείο τα πρόβατα, τα ετοιμάζανε να τα πάνε για την σχολή, κάτω στη σχολή είχανε πάλι άλλα μαζεμένα. [...] Στη Γεωργική σχολή. Εκεί

¹¹⁵⁷ Λαλούσανε : Σημαίνει ότι οδηγούσανε, καθοδηγούσαν, κατεύθυναν.

ήταν πάλι άλλη δύναμη και είχανε στάβλους και είχανε τα πάντα. Και πρόβατα και είχανε αγγαρεία και τα βλέπανε, τα είχανε παρμένα βέβαια και τα κάνανε και μαύρη αγορά. Παίρνανε κρυφά δολάρια και τα πουλούσανε.

Το ένα ιστορικό που το 'ζησα τώρα εγώ, το θυμούμαι γιατί ο άλλος είναι πεθαμένος. Από το δημοτικό σχολείο, έφυγε ένα πρόβατο από τα 1000 ίσως και 1500 που τα ετοιμάζανε να τα πάνε και αυτά κάτω. Και έφυγε ένα πρόβατο και το κυνήγαγε ένας Γερμανός και εμείς δεν παίρναμε ένα. Αυτός ήταν μεγάλος από μένα τουλάχιστον δώδεκα, δεκαπέντε χρόνια παραπάνω, μεγάλος, εγώ μικρός. Λέμε το 1944 μετά που σκοτώσαν τους ανθρώπους. Φεύγει ένα πρόβατο, στην πέρα μεριά, που ήταν το δημοτικό σχολείο και φεύγει ένα πρόβατο και το ακολουθά ένας Γερμανός, ένα πρόβατο από τα 1500, πήγανε παραπέρα και το ακολουθά από πίσω να το πιάσει, να το πάρει να το δει, είδε πως εφέρναμε εμείς τα πρόβατα εδώ πέρα. [...]. Και μόλις είδε τα πρόβατά μας, σου λέει εδώ θα πάει στα πρόβατα, θα πάω να το πιάσω. Και φτάνει ο Γερμανός και μας λέει το πρόβατο μου. Ψάξαμε, το δικό του πρόβατο και λέει του με νόημα τώρα, κάνε αυτό, τώρα νόημα, να το πιάσετε να το πάρω. Και φαλάγγωνα εγώ τώρα σκοιινιάζαμε τα οζά [...]. Τα σκοιινιάζαμε, έτσι σκοινί να περάσουμε και έπιασε ο μεγάλος ο βοσκός μας, και πιάνει το πρόβατο και το βάνει στον ώμο ο Γερμανός. Από εκεί που του φύγανε ήταν πάνω από 1500 μέτρα και το σηκώνει και το πήρε. Θέλω να πω για την αναιδεια που είχανε, τα 'χανε παρμένα των ανθρώπων και έφυγε ένα και θέλει να το κυνηγήσει να το πάρει να το πάει πίσω και εκείνο το πράγμα το 'ζησα μόνο εγώ και είναι αληθινή ιστορία και ζωντανή και το 'ζησα εγώ και το 'δα. Ο άλλος που είμαστε παρέα, έχει πεθάνει. Το κατάλαβες; Θέλω να σου πω ίντα αναιδεια υπήρχε μέχρι τελευταία στιγμή, ενώ ξέρανε πως είχανε χάσει τον πόλεμο, και όλα και κυνήγα ένα πρόβατο να το πάρει να το πάει και αυτό να μην το χάσει.

Μέσα από τη διήγηση του Γεώργιου Κ., αλλά και από άλλες αφηγήσεις βλέπουμε ότι, εκτός από τα γεγονότα των εκτελέσεων του πληθυσμού των χωριών που είχαν επιλεγεί για την διενέργεια των αντιποίνων, καθώς επίσης από την καταστροφή των υποδομών και των προϊόντων που αφορούσαν την δράση των ανταρτών προκύπτει ότι υπήρξαν και περιπτώσεις προσωπικής αφαίρεσης αντικειμένων για ίδιον όφελος.

Στο ίδιο χωριό, στη Γέργερη, συναντήσαμε και τον Γεώργιο Κ., ο οποίος βίωσε τα γεγονότα, ως παιδί τότε, νεαρό αγόρι 11 ετών. Μας περιγράφει το γεγονός της

εκτέλεσης και πως ένας από αυτούς, ο Αλέξανδρος Παπαδάκης γλύτωσε τον θάνατο, τον περιέθαλψαν οι συγχωριανοί του, αλλά όταν το έμαθαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής, γύρισαν στο χωριό και έψαξαν να τον βρουν να τον εκτελέσουν. Όμως δεν τα κατάφεραν και ο Αλέξανδρος Παπαδάκης έζησε μέχρι τα 89 του έτη. Για την συγκεκριμένη ιστορία μας διηγείται τα γεγονότα στην συνέντευξη που ακολουθεί:

Γεώργιος Κ.: *Ονομάζομαι Γεώργιος Κ. του Ν., γεννήθηκα το 1932 στην Γέργερη. Θυμάμαι για τους Γερμανούς δηλαδή, [παύση], θυμάμαι μια φορά και είχανε έρθει, ζυγώσανε έναν ξάδερφό μου, γιατί λέει ότι είχαν κλέψει λάστιχα και τον θυμάμαι που τον ζυγώσανε, και ένας Γερμανός με το πιστόλι του τον πυροβόλα και αυτός έφυγε από το σπίτι και πήγε και έπεσε σε έναν βάλτο μέσα και εκεί γλίτωσε και μετά βγήκε αυτός στο βουνό και έκανε τον αντάρτη. ...*

Θυμάμαι ύστερα την κατοχή, τους Γερμανούς όταν ήρθανε να πάρουν το σιτάρι ήρθαν, περικυκλώσαν το χωριό στις δεκατέσσερις του Αυγούστου. Το 1944 ή 1945, το 1944. Και κυκλώσαν το χωριό, μαζώζανε το σιτάρι, και μετά φύγανε και μετά από μια ώρα γυρίζουν οι Γερμανοί και κυκλώνουν πάλι το χωριό και πιάνουν 40 άτομα. [. . .]. Τους βάλανε σε ένα υπόγειο και πέρασαν την νύχτα, λοιπόν επειδή είχαν τόσες φιλίες, όχι, μάζεψε αυγά, τους μάζεψε ο Στεφανουδάκης ψωμί και τάισε τους στρατιώτες ο ίδιος και για ένα ρουσφέτι ο Βαγιάς του λέει: 'θα σου δώσω άτομα, δεκαπέντε άτομα να τους γλυτώσεις γιατί θα τους σκοτώσουν τους άλλους'. Και έτσι, όσους γνώριζε το πρωί στις δεκατέσσερις του μηνός τους παίρνουν από εδώ, τους 25, οι άλλοι φύγανε. Οι δεκαπέντε φύγανε, και τους παίρνει τους 25 και τους βάνουν στην γραμμή, πάνε σε ερημοκκλήσι εδώ, [. . .], σε ένα ερημοκκλήσι, εδώ στην Κερά και τους εκτελέσανε.

Από την εκτέλεση έμεινε ένας ζωντανός και ήταν κάποιος χωριανός μας εκεί, ένας Κυριακίδης και πήγε τον σήκωσε και τον πήγε σπίτι χωρίς να το δουν οι Γερμανοί και γλίτωσε. Αλλά εν τω μεταξύ οι Γερμανοί τον αναζητήσανε. Τον αναζητήσανε οι Γερμανοί και πήγανε και τον γυρεύανε σε ένα σπίτι, σε έναν τόπο, στην ψαλίδα, εκεί ήτανε, τον είχανε κρυμμένο, τον είχανε πάει να τον [παύση] ... ξεαρρωστήσουν [...], να τον κάνουν καλά. Και εκεί επήγαν οι Γερμανοί να τον γυρεύουνε. Και εν τω μεταξύ ο ιδιοκτήτης, για να μην τον πιάσουνε, τον έβαλε μέσα στον φούρνο. Μέσα στον φούρνο τον έβαλε. Και έβαλε μπροστά στον φούρνο ένα κλαδί, για να μην τον επιάσουν οι Γερμανοί. Κάναν τον κύκλο οι Γερμανοί δεν τον βρήκανε και φύγανε οι Γερμανοί. Άλλο πράγμα δεν θυμάμαι.

10.6.4 Σκούρβουλα - Καμάρες : 14 Αυγούστου 1944

Τα χωριά Σκούρβουλα και Καμάρες υπέστησαν τα αντίποινα των εκτελέσεων και της καταστροφής στις 14 Αυγούστου 1944. Ειδικά για τις Καμάρες, έχουμε αναφερθεί και στα γεγονότα διάπραξης αντιποίνων σε βάρος των κατοίκων τους στις 5 Μαΐου 1944, όπως τα παρουσιάσαμε νωρίτερα. Αφορμή για την καταστροφή στα Σκούρβουλα, που βρίσκονται νότια από τον Ψηλορείτη και επί της διαδρομής Ζαρού-Τυμπακίου, ήταν ο φόνος δυο στρατιωτών, που ανήκαν στα στρατεύματα κατοχής. Αυτοί, είχαν μεταβεί στα Σκούρβουλα προς αναζήτηση-αρπαγή ειδών διατροφής. Αφού πήραν από τους κατοίκους ό,τι τους έδωσαν ή ό,τι κατάφεραν να πάρουν στην επιστροφή τους προς Τυμπάκι και επί διαδρομής Σκούρβουλων και Κισσών (του διπλανού στα Σκούρβουλα χωριού), φονεύθηκαν από αντάρτες.¹¹⁵⁸ Η αντιστασιακή δράση δεν περιοριζόταν όμως μόνο σε αυτό, καθόσον λίγες μέρες νωρίτερα, στις 9 Αυγούστου 1944, οι αντάρτες είχαν ανατινάξει μια γέφυρα, στο κοντινό χωριό του Καλοχωραφίτη. Οι δυνάμεις κατοχής όταν εισήλθαν στο χωριό, δεν βρήκαν όλους τους κατοίκους του εκεί, γιατί οι περισσότεροι είχαν προλάβει και είχαν φύγει. Συνέλαβαν όμως όσους λίγους άνδρες βρήκαν και όσες γυναίκες έτυχε να βρεθούν μπροστά τους.

Ταυτόχρονα, στις Καμάρες, που βρίσκεται βορειότερα από τα Σκούρβουλα και επί της διαδρομής Αγίας Βαρβάρας-Βορίζια-Λοχριά, μετά το χωριό των Βοριζίων και που είχε υποστεί τα αντίποινα στις 5 Μαΐου 1944, όπως είδαμε παραπάνω, συνέλαβαν ορισμένους άνδρες και γυναίκες και τους οδήγησαν νότια προς το χωριό Γρηγοριά. Εκεί, συνέλαβαν και ορισμένους Μαγαρικαριώτες, που είχαν διαφύγει και είχαν διασωθεί από τις εκτελέσεις τον προηγούμενο Μάιο του 1944 στο Μαγαρικάρι. Την επομένη ημέρα, οδήγησαν όλους τους συλληφθέντες στα Σκούρβουλα, κοντά στο σημείο όπου φονεύθηκαν οι δύο στρατιώτες. Στη συνέχεια οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής εκτέλεσαν όσους είχαν συγκεντρώσει από τα δύο χωριά.¹¹⁵⁹ Οι φωτογραφίες από το μνημείο στο χωριό Σκούρβουλα, φαίνονται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 70](#) και [Εικόνα 71](#).

Στην επίσκεψή μας στα Σκούρβουλα, συναντήσαμε την Ειρήνη Σ., η οποία δέχθηκε προθύμως να μας διηγηθεί τα όσα είχε ζήσει στην γερμανική κατοχή, καθώς

¹¹⁵⁸ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 67.

¹¹⁵⁹ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 68.

είχε χάσει και τους δυο γονείς της, στην εκτέλεση της 14^{ης} Αυγούστου 1944. Μας αφηγήθηκε το πώς η ίδια βίωσε αυτό το θλιβερό γεγονός, στην ηλικία των 11 ετών τότε:

***Ειρήνη Σ.:** Ονομάζομαι Ειρήνη Σ., γεννήθηκα το 1933; εδώ στα Σκούρβουλα. Θυμάμαι από την κατοχή, οι Γερμανοί ερχόντανε, δεν μας πειράζανε, μαζεύανε ό,τι τους δίναμε και φεύγαν τους άντρες τους είχαν βέβαια, πώς να το πω τώρα, ..., αγγαρεία και δουλεύανε. Και ερχόταν τα βράδια στα σπίτια, μετά που έγινε η εκτέλεση, είχαν λείει δύο Γερμανοί έρθει εδώ, όχι για κακό, μετά όταν εφεύγανε μια γυναίκα ειδοποίησε τους αντάρτες και κατεβήκανε, οι αντάρτες και ανάμεσα χωριό μας και δίπλα είναι ένα άλλο χωριουλάκι μικρό, εκεί σε ένα ρυάκι τους σκοτώσανε τους Γερμανούς και μετά εμάς μας κυνηγούσανε και φεύγαμε και κρυβόμασταν αλλά πόσο θα κρυφτείς;*

Παραμονή της Παναγίας, 15 του Αυγούστου, οι γυναίκες όλες μαζευτήκανε στο χωριό για να ζυμώσουνε εμείς έτσι έχουμε έθιμο και οι άντρες φύγανε όλοι δεν βρήκανε άντρες και επειδή δεν βρήκανε άντρες σκοτώσανε τις γυναίκες, δεν τα θυμάμαι και εγώ όλα ήμουν 11 χρονών. [...]. Δεν βρήκαν άντρες πολλούς, άντρες από εδώ από το χωριό μας. Σκοτώσαν μόνο τον πατέρα μου νομίζω.

Άλλους εσκοτώσανε από το Μαγαρικάρι, από ένα άλλο χωριό, και έτσι σκοτώσανε μετά στην γραμμή όταν τους βάλανε για να τους εκτελέσουνε, επειδή είχανε τον πατέρα μου πιάσει, την μάνα μου την βγάλανε από την γραμμή. [...]. Επειδή πιάσανε και τους δυο την μάνα μου την βγάλανε από την γραμμή αλλά αυτή εκεί δεν σκέφτηκε εμάς, δεν σκέφτηκε ότι θα την σκοτώσουνε ποιος ξέρει πώς το πήρε, και λείει αφού θα σκοτώσετε τον άντρα μου σκοτώστε με και μένα. Και την γυρίσανε πάλι στην γραμμή και την σκοτώσανε.

Εγώ την ημέρα αυτή που γίνηκε η εκτέλεση, δεν ήμουνα μπροστά. Καθόμασταν έξω στο αλώνι, στα αλώνια καθίζαμε το καλοκαίρι και η μάνα μου μια στιγμή έφυγε για να ζυμώσει. Και ο πατέρας μου, μου λείει εσύ θα πάρεις, μια κασίκα είχαμε, δυο, δεν θυμάμαι, θα τα δέσουμε στο γαϊδουράκι θα τα πάρεις να πας στο αμπέλι να τα αμολάρεις να βοσκηθούνε, και μετά θα τα πάρεις να 'ρθεις και εγώ θα σφάζω το αρνάκι, κατσικάκι, δεν θυμάμαι ακριβώς και θα ψήσω το συκώτι να φάμε εμείς και ζα της,¹¹⁶⁰ της μάνας σου αφού δεν θέλει να φάει και νηστεύει.

¹¹⁶⁰ Ξα του, ξα της : Κρητική έκφραση, που σημαίνει : 'άφησέ τον/την, να κάνει τη δουλειά του', ή άφησέ τον/την, μην ενοχλείς, μην επεμβαίνεις, ξέρει τι κάνει.

Εγώ τα πήγα, τ' άφηκα και φάγανε τα ζώα και μετά τα δένω στο γαϊδούρι, το καβαλικεύω για να πάω στο αλώνι να βρω τον πατέρα μου. Στο δρόμο κατεβαίνουν χωριανοί, όσοι προλάβαν και φύγαν και δεν τους πιάσαν. Εκατεβήκανε για να πάνε να κρυφτούνε και μια συγγενισσά μας με λέει κατέβα από τον γάιδαρο, λέω γιατί εγώ θα πάω γιατί ο πατέρας μου περιμένει, λέει όχι κατέβα από τον γάιδαρο, κατεβαίνω από τον γάιδαρο με πιάνει από το χέρι, ούτε τα ζώα λύσαμε τίποτα, όπως ήταν το γαϊδούρι με τα ζώα δεμένα τ' αφήσαμε και με πήρε και πήγαμε απέναντι στο χωριό μας είναι ένα ύψωμα, και ήταν εκεί πολλοί μαζεμένοι και καθόμασταν εκεί για να δούνε τι θα απογίνει με την εκτέλεση, που ήταν απέναντι και φεύγανε.

Εκεί που καθόμασταν ήρθε κάποιος και άρχισε να λέει ποιούς σκοτώσανε. Όταν έφταξε στον πατέρα μου, του κάνει νόημα μια συγγένισσα να σταματήσει για να μην μάθω εγώ. Λέω όμως εγώ: 'ξέρω πως τον σκοτώσανε, γιατί μου το κρύβατε;' Και μου λέει: 'όχι όχι λάθος, άλλο θέλω να πω και πήγε το στόμα μου λάθος στον πατέρα σου το όνομα'. Και μετά αυτή η συγγενισσά μου που με πήρε και πήγαμε εκεί από πέρα με πήρε και με πήγε στο χωριό της στο Πετροκεφάλι, ένα άλλο χωριό και ήμουν νηστική 18 μέρες. Μετά είχε η συγχωρεμένη η μάνα μου μια αδερφή στους Βώρους, παντρεμένη, και με φέρανε τα αδέρφια μου εδώ και μετά με πήρε η θεία μου αυτή στους Βώρους και με είχε μερικές μέρες και μετά με πήρανε τα αδέρφια μου εδώ. Δεν θυμάμαι άλλο τίποτα να σου πω.

Περάσαμε δύσκολα βέβαια γιατί δεν είχαμε κανέναν, μια αδερφή του πατέρα μου μας κοιτάζε μας έπλενε μας μαγείρευε αλλά έζησε λίγο και μετά πέθανε και μείναμε εμείς έτσι.

Μετά παντρεύτηκε ο πρώτος μου αδερφός και μας επήρε η γυναίκα του, μετά παντρεύεται ο δεύτερος και έμεινα εγώ με τον μικρό αδερφό στον δεύτερο αδερφό. Μετά παντρεύτηκε και ο τρίτος και ήταν αυτός με την γυναίκα του και εγώ ήμουν με τον δεύτερο αδερφό μου.

Η Ειρήνη Σ., βίωσε την ορφάνια, ως συνέπεια της αντίστασης των Κρητών και ως συνέπεια βέβαια της αμετροπέειας των δυνάμεων κατοχής στην διάπραξη των εγκλημάτων τους δια της επιβολής των αντιποίνων στον τοπικό πληθυσμό. Ακριβώς αυτό επιβεβαιώνεται και από την κατάθεση της Χατζίνιας Π. συγχωριανή με την Ειρήνη Σ. Σε ηλικία 14 ετών τότε, είχε συνομιλήσει με τους δύο στρατιώτες που είχαν έρθει στα Σκούρβουλα και τους είχε δώσει τρόφιμα και ό,τι είχαν ζητήσει από προμήθειες.

Και μας διηγείται πώς στην επιστροφή τους, επί διαδρομής, λίγο έξω από το χωριό, έπεσαν σε ενέδρα ανταρτών. Οι Γερμανοί στρατιώτες έχασαν τη ζωή τους και στη συνέχεια οι αντάρτες τους αφαίρεσαν τη στολή και τα άρβυλα που φορούσαν, και αυτό αποτέλεσε την αφορμή για την επιβολή των αντιποίνων στα Σκούρβουλα. Η ίδια μας διηγείται:

Χατζίνα Π.: Ονομάζομαι Χατζίνα Π., γεννήθηκα το 1929. Εδώ στα Σκούρβουλα. Εδώ ήρθαν οι Γερμανοί το 1944 και μας εκάνανε, ήρθανε δύο πρώτα αποβραδής ήρθαν δύο άτομα και ζητούσανε στα σπίτια δύο πατάτες, δύο αυγά, εγώ τους έδωκα απ' της μάνας μου το σπίτι ήταν και ήρθαν εκεί και τους έδωκα μια τσάντα πατάτες, τους έδωκα πέντε αυγά, και φύγανε. Και μετά που σκοτώσανε τους δύο εδώ πιο πέρα από το χωριό μας, και τους βγάλανε λέει και τα αρβυλάκια και τα πήρανε και τους βγάλανε τα σακάκια τους, ό,τι είχανε απάνω τους, τους τα πήρανε, τους αφήκανε εκεί πεθαμένους, και αμέσως μετά που πληροφορηθήκανε αυτοί που ήταν στο Τυμπάκι στο σταθμό, ήταν πολλοί Γερμανοί στο Τυμπάκι, στείλανε μήνυμα στα Σκούρβουλα και είπανε, βγάλανε τελάλη, και φώναζε και είπε οι χωριανοί όλοι να αδειάσετε τα σπίτια σας γιατί θα βομβαρδίσουνε τα Σκούρβουλα οι Γερμανοί. Σαν να τ' ακούσουμε εμείς, μολάρανε όλοι και βγάλανε τα πράγματα καρπό, ψωμί, ό,τι ήταν ανάγκη του ανθρώπου να πάρει να φύγει.

Και πηγαίνανε στις εξοχές στα ρυάκια και τα κρύβανε. Εμείς τα πήγαμε είχαμε ένα σπήλαιο στον ποταμό στον Μάγειρα¹¹⁶¹ και πήγαμε εκεί τους καρπούς σε ένα σπήλαιο μέσα και τα βάλουμε το ψωμί που τρώγαμε, όλα, ό,τι ήταν σπουδαία-σπουδαία. Και είχαμε μια αγελάδα την είχαμε από κάτω στην αυλή δεμένη στον ήλιο, καλοκαίρι ήτανε και βάλανε τα, βομβαρδίσανε τα Σκούρβουλα, και εγώ με σήκωσε ο μπαμπάς μου και με έβαλε σε ένα ντουλάπι ψηλά-ψηλά, βάλουμε το νερό το σταμνί απάνω και με έβαλε εκεί και έκατσα να μην με δώσουν κανένα βλήμα να με σκοτώσουν. [. . .]. Αφού την ημέρα που θέλαν να έρθουν στο χωριό μας εδώ, εμένα με πήρε η μαμά μου με την αδερφή μου να πάμε προς του Λαλουμά,¹¹⁶² ετρέχαμε και πήγαμε προς του Λαλουμά. [...]. Τοποθεσία, χωριουλάκι, μετοχάκι, μετόχι, και πήγαμε εκεί και μου 'χε το παιδί η μαμά μου και το σήκωνα εγώ, την αδερφή μου εγώ την σήκωνα ήτανε μικρούλα, μικρό μωρό, τριών χρονών ήταν, τεσσάρων και το σήκωνα στην πλάτη μου.

¹¹⁶¹ Μάγειρας : Το όνομα τοπικού χειμάρρου, που πηγάζει από τις νότιες πλαγιές του Ψηλορείτη, και εκβάλλει στο Νότιο Κρητικό Πέλαγος.

¹¹⁶² Λαλουμάς :Γειτονικό στα Σκούρβουλα χωριό.

Μια κοπανιά εγώ, εκουράστηκα και το αφήνω το ζυπόλητο. Ξυπόλητο και εγώ, δεν φορούσα παντόφλες, η μάνα μου ήταν κι αυτή ζυπόλητη τελείως και σήκωνα το μωρό στην πλάτη μου και κλούθωνα στην μαμά μου και αυτή έτρεχε μοναχιά. Μια κοπανιά αφήνω και εγώ την αδερφή μου κάτω και γυρίζει η μαμά μου να δει αν την ακολουθούσαμε και λέει 'που είναι βρε Χατζίνα το κοπέλι'; Και της λέω : 'Άς' το μαμά να το σκοτώσουν οι Γερμανοί και σόπα γιατί εγώ δεν το σηκώνω πλιό, εγώ κουράστηκα. Άσ' το να το σκοτώσουνε'.

Η Χατζίνα τότε, μικρή κορασίδα, κουρασμένη από την οδοιπορία, αλλά και την ανάγκη να διαφύγει η οικογένεια για να σωθούν, αφήνει τη μικρή αδερφή της. Αυτό όμως που έχει εντυπωθεί ως πεποίθηση στο μυαλό της είναι ότι όποιος έμενε πίσω, είτε μικρός είτε μεγάλος, είτε άνδρας, είτε γυναίκα, είτε παιδί, και τον έβρισκαν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής, θα τον σκότωναν. Και συνεχίζει τη διήγησή της, εξηγώντας μας πως τελικά το μικρό μωρό, το πήρε η μητέρα της Χατζίνας στην αγκαλιά, και όλοι μαζί συνέχισαν να διαφεύγουν προς τον Λαλουμά. Μας λέει λοιπόν:

Και γιαγέρνει¹¹⁶³ η μάνα μου η κακομοίρα και το παίρνει, και προχωρήσαμε δα ύστερα και πήγαμε στου Λαλουμά. Είχα μια θεία εκεί, πρώτη θεία, και πήγαμε εκεί στο σπίτι της και κρυβόμασταν πάλι εκεί. Αυτά, ύστερα ήρθε διαταγή παιδί μου να φύγουνε πόσο πράμα, τρεις μέρες νομίζω ήτανε ή τρεις ή τέσσερις, μέρες τους ήρθε διαταγή να εξαφανιστούν από την Ελλάδα από όλη την Κρήτη απ' όλο τον κόσμο να πάνε στον τόπο τους.

Λόγια ανακούφισης από την Χατζίνα Π. Αλλά ταυτόχρονα και ικανοποίησης, καθώς μας περιγράφει πως οι δυνάμεις κατοχής αποχωρούσαν για να πάνε στον τόπο τους. Όπως έχουμε δει και σε άλλες αρκετές μαρτυρίες ανθρώπων του έζησαν τα γεγονότα, στην συνείδηση των Κρητικών είχε εντυπωθεί έντονα το γεγονός ότι αδικώς οι στρατιωτικές γερμανικές δυνάμεις είχαν έρθει στο νησί, στον τόπο τους, ως δυνάμεις κατοχής με αποτέλεσμα να τους καταλύσουν τις ελευθερίες, τα δικαιώματα, αλλά και την ίδια την αξία της ανθρώπινης ζωής και ύπαρξης. Βέβαια, η Χατζίνα Π., συνεχίζει την αποκαλυπτική της διήγηση και μας παραθέτει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα άποψη για την διάπραξη των αντιποίνων και τον λόγο που έγιναν οι εκτελέσεις:

AB: *Για ποιο λόγο τους εκτέλεσαν; Τι έγινε και τους εκτέλεσαν;*

¹¹⁶³ Γιαγέρνω : Σημαίνει γυρίζω, επιστρέφω.

Χατζίνα Π.: Επειδή σκοτώσανε δύο Γερμανούς παλικάρια, και αυτοί άνθρωποι ήταν και τους τουφεκίσανε σ' ένα ρυάκι προς τους Κισσούς που πάμε και τους ξαπλώσανε κάτω. Και πήγανε ύστερα και μαρτυρήσανε αυτούς που τους σκοτώσανε, γυναίκες επαέ, οι χωριανοί μας γιατί προδότες ήτανε. Και τους μαρτυρήσανε και κάψαν το χωριό. Για το χατίρι δυο προδοτών.

[...]. Τελικά δεν το κάψανε, φύγανε εν τω μεταξύ θέλανε να το κάψουνε, γιατί είπανε να αδειάσουνε τα σπίτια λέει γιατί θα κάψουνε τα Σκούρβουλα και μοντάρανε και τα αδειάζανε αλλά ύστερα φύγανε, αφού ήρθε διαταγή και φύγανε. Όχι δεν το κάψανε, ρίζανε βόμβα, βλήματα, πώς τα λένε, πυροβολήσανε, κανόνια βάλανε και άκουγες μπουμ. [. . .]. Αμέσως το πρωί θέλανε να βγάλουνε την εκδίκηση τους οι Γερμανοί για τους Έλληνες. [. . .]. Γιατί πήγαν να σκοτώσουν τους ανθρώπους, γιαγέρνανε, κρατούσαν τα τρόφιμα που τους εδώκαμε εμείς από εδώ. Φύγανε να πάνε στο Τυμπάκι. Τους πήρανε τα ρολόγια τους και τα πάντα και τα άρβυλα που φορούσαν, τα πάντα τους επήραν, τους γδύσανε. Και μόλις ήρθε η διαταγή ότι τους βρήκανε και τους πήρανε, αμέσως είπαν ότι θέλουν να σκοτώσουν τους ανθρώπους και να μας κάψουν το χωριό, μα δεν το κάψανε. Το Μαγαρικάρι νομίζω εκάψανε.

Αυτό το απόσπασμα στο τέλος της συνέντευξης της Χατζίνας Π., είναι αποκαλυπτικό σχετικά με τα διλήμματα της αντίστασης και τις καταστάσεις που δημιούργησε η κατοχή. Εδώ, μας προσφέρεται μια κριτική στην αντίσταση και μια διαφοροποιημένη σχετικά άποψη, από μια γυναίκα, η οποία όμως τότε, στις συνθήκες εκείνες, στο παρελθοντικό χρόνο της εποχής, εκφραζόταν και από πολλούς άλλους. Αυτά τα διλήμματα, καθώς και η διαφοροποίηση της στάσης των κατοίκων που βίωναν την κατοχή, όπως επίσης και η ανάγκη συμμόρφωσης, ήταν αρκετά ώστε να δημιουργηθούν διαφωνίες και εχθρότητες μεταξύ ελλήνων ως προς την αναγκαιότητα και τη σκοπιμότητα της αντίστασης. Διαφαίνεται θα λέγαμε, ότι ο κατοχικός εμφύλιος κάπως έτσι ξεκίνησε. Μέσα από τέτοιου είδους αντιπαλότητες και διαφορετικές αντιλήψεις ως προς την προσήκουσα στάση που έπρεπε να τηρούν οι ντόπιοι πληθυσμοί απέναντι στο καθεστώς κατοχής. Γίνεται πλέον φανερό, μέσα από τέτοιες μαρτυρίες, ότι η αντίσταση δεν ήταν μια τόσο ρομαντική ή ηρωική υπόθεση όπως την αντιλαμβάνονται ή την έχουν κατά καιρούς διατυπώσει ορισμένοι συγγραφείς ή μελετητές της ιστορίας της κατοχής, αλλά ένα δίλημμα, και μια επιλογή καθόλου εύκολη.

10.6.5 Φλώρια - Ρούματα: 15 Αυγούστου 1944

Τα Φλώρια, όπως και τα Ρούματα, χωριά του νομού Χανίων, είναι και αυτά μια περίπτωση χωριών που υπέστησαν δύο φορές αντίποινα από τις δυνάμεις κατοχής. Η πρώτη ήταν στο πλαίσιο της αντίστασης των κατοίκων όσο διαρκούσε η επιχείρηση 'ΕΡΜΗΣ'. Η δεύτερη είναι την περίοδο της αναδίπλωσης και αποχώρησης των δυνάμεων κατοχής.

Με αφορμή ένα σαμποτάζ¹¹⁶⁴ που έλαβε χώρα στις 4/8/1944, κοντά στο χωριό, και καταστράφηκαν 6 γερμανικά αυτοκίνητα, οι κάτοικοι των Φλωρίων, είχαν φύγει από το χωριό. Παρέμειναν όμως σε αυτό ορισμένοι γέροντες και όσοι δεν ήταν εύκολο να μετακινηθούν για λόγους υγείας. Οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής, εισελθόντες στα Φλώρια, εκτέλεσαν τέσσερις από αυτούς τους γέροντες που είχαν απομείνει στο χωριό, και λεηλάτησαν τα 72 σπίτια του, τα οποία στη συνέχεια βομβάρδισαν και πυρπόλησαν.

Την ίδια ημέρα, οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής έκαναν επιδρομή και στα κοντινά Ρούματα. Εκεί συνέλαβαν άλλους οκτώ άνδρες, τους οποίους εκτέλεσαν στα Φλώρια, μαζί με τους τέσσερις που γέροντες που αναφέραμε παραπάνω. Στο οδοιπορικό μας, επισκεφθήκαμε τα εν λόγω χωριά, δεν κατέστη όμως εφικτό να εντοπίσουμε κάποιον που να είχε ζήσει τα γεγονότα της καταστροφής και να μπορέσει να μας τα αφηγηθεί, φωτογραφίσαμε τα μνημεία των Φλωρίων και των Ρευμάτων, τα οποία παραθέτουμε ως [Εικόνα 72](#) για το μνημείο στα Ρούματα, [Εικόνα 73](#) και [Εικόνα 74](#) για το μνημείο στα Φλώρια.

¹¹⁶⁴ Ηλεκτρονικός Τύπος 'Βήμα Κρήτης'. Τίμησαν τους αντάρτες που πολέμησαν τους Ναζί στην Άναβο Σελίνου, στις 3 Αυγούστου, 2020. Ιστότοπος : <https://vimakritis.gr/τίμησαν-τους-αντάρτες-που-πολέμησαν-τ/?mode=grid>, ανακτήθηκε στις 14-8-21. Επίσης, *Cretalive News*. Με επιτυχία η εκδήλωση του Παραρτήματος Χανίων της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ στον Άναβο, στις 3 Αυγούστου 2020. Ιστότοπος : <https://www.cretalive.gr/kriti/me-epityhia-i-ekdilosi-toy-parartimatos-hanion-tis-peaea-dse-ston-ana>, ανακτήθηκε στις 14-8-21.

10.6.6 Σοκαράς : 17 Αυγούστου 1944

Με το αιτιολογικό ότι οι κάτοικοι του Σοκαρά¹¹⁶⁵ τροφοδοτούσαν αντάρτικες ομάδες και ότι δεν έδιναν τις επιβληθείσες ποσότητες παρακράτησης των προϊόντων που παρήγαγαν, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής, προ της αποχωρήσεώς τους επέβαλαν κι εδώ αντίποινα.¹¹⁶⁶ Εκτέλεσαν 27 άνδρες του χωριού. Φωτογραφίες από το μνημείο στον Σοκαρά παρατίθενται ως [Εικόνα 75](#) και [Εικόνα 76](#) στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής.¹¹⁶⁷ Στην επίσκεψή μας συναντήσαμε τον Θεόφιλο Π., που έζησε τα γεγονότα της καταστροφής. Παραθέτουμε την αφήγησή του, αμέσως παρακάτω:

Θεόφιλος Π.: Είμαι Σοκαριανός, γεννήθηκα το 1931. Το 1940 θυμάμαι από τότε και μετά, όλα τα θυμάμαι παιδί μου. Ήρθαν οι Γερμανοί στην Ελλάδα, καταλάβανε την Ελλάδα ήρθαν στην Κρήτη, ήρθαν στο χωριό μας και κάτσανε κάνα δυο χρόνια, μετά φύγανε από το χωριό μας και πήγαν στις Γκαγκάλες. Θυμάμαι καλά, στις Γκαγκάλες.

Τότε είχε το χωριό, πάντοτε ήτανε δημοκρατικό χωριό, το οποίο το διάφερε η πατρίδα. Μας προδώσανε. Ένα πρωί ήρθανε οι Γερμανοί, Ήταν ξημέρωμα πρωί. Και τις πόρτες μας χτυπούσαν. Γιατί οι βάρβαροι αυτοί ..., [AB - παύση, και συνεχίζει με φωνή

¹¹⁶⁵ Σοκαράς : Χωριό που βρίσκεται στην επαρχία Μονοφατσίου του νομού Ηρακλείου, λίγο βορειότερα από το νότιο οδικό άξονα του νησιού, και στους βόρειους πρόποδες των Αστερουσίων ορέων.

¹¹⁶⁶ Εκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 69.

¹¹⁶⁷ Στο σημείο αυτό, κρίνεται αναγκαίο από πλευράς μας να διευκρινίσουμε, πως οι εκτελεσθέντες της 17ης Αυγούστου 1944, πράγματι ήταν 27. Στην εγχάρακτη πλάκα, υπάρχουν 28 ονόματα. Αυτό το 28ο ανήκει στον νεκρό της οικογένειας Ανδρεαδάκη. Πρόκειται για τον 18χρονο τότε, γιό της οικογένειας, που εφονεύθη από τους ναζί στις 12 Αυγούστου 1944, και που, ατυχώς, συνέλαβαν οι δυνάμεις κατοχής τυχαία. Συγκεκριμένα, ο νεαρός τότε Ανδρεαδάκης μετέφερε με το υποζύγιό του, μηνύματα και ένα όπλο, που του είχαν δώσει οι αντάρτες, για να τα παραδώσει στο χωριό. Στη διαδρομή, και με την υπόδειξη ενός Έλληνα δωσιλόγου συνεργαζόμενο με το κατοχικό καθεστώς, του έγινε έλεγχος, και βρέθηκαν τα παραπάνω επιβαρυντικά, για τον Ανδρεαδάκη, στοιχεία. Τον συνέλαβαν και τον ανέκριναν, για να καταδώσει τα ονόματα και τις θέσεις των ανταρτών. Τον υπέβαλαν σε βασανιστήρια για να ομολογήσει, αφού τον οδήγησαν στο διπλανό χωριό, τη Βρέλη. Οι μαρτυρίες των κατοίκων, οι οποίοι μίλησαν αργότερα στην οικογένεια του θύματος, αλλά και η κρατούσα σήμερα συλλογική μνήμη, όπως τη διαπιστώσαμε στην έρευνά μας, υποστηρίζουν ότι του έβγαλαν τα νύχια και τα δόντια, και του έκοψαν τα άνω και τα κάτω άκρα. Επιχείρησαν να τον σταυρώσουν, και τέλος τον φόνευσαν κάτω από τις ερπύστριες ενός ταγκ. Τον άφησαν άταφο και απαγόρευσαν την ταφή του, οι δικοί του όμως κρυφά, μάζεψαν τη σωρό του και τον έθαψαν. Πηγή : Ψιλάκης Ν., '12 του Αυγούστου σκοτώσαν οι Γερμανοί τον Σταύρο από τον Σωκαρά', στο e-mesara.gr, στις 12-8-2020. Ιστότοπος : <https://e-mesara.gr/12-toy-aygoystoy-toy-1944-skotosane-oi-germano-i-ton-stayro-apo-to-sokar/>, ανακτήθηκε στις 6-3-2021.

που τρέμει από συγκίνηση, και συναισθηματική φόρτιση, όταν θυμήθηκε τη σκηνή της εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής στο χωριό του] ,

... έτσι όπως μας μιλούσαν, τί λέγανε νομίζετε παιδί μου οι άθλιοι αυτοί; Να μαζευτούμε στο σχολειό [...]. Να μαζευτούμε στο σχολειό όλοι, νέοι, γυναίκες, παιδιά, και γέροι ηλιοκαμένοι και να αφήσουμε πίσω ό,τι έχουμε, γυμνοί και πεινασμένοι. Λοιπόν, σπούσανε τις πόρτες, θυμάμαι στον πατέρα μου που ήρθαν, ο πατέρας μου είχε έξι παιδιά, και κοιμούμασταν. Και ήρθε ο Γερμανός έσπασε την πόρτα με την κλωτσιά, όπως έτσι τα λέει το τραγούδι.¹¹⁶⁸

Και συνεχίζει τη διήγησή του, πάντα βαθιά συγκινημένος, και συναισθηματικά φορτισμένος, καθώς η ανάμνηση των γεγονότων του προκαλεί έξαρση όλων αυτών των συναισθημάτων.

Θεόφιλος Π.: *Αυτά που λέει το τραγούδι ήταν γεγονός. Σπάσαν τις πόρτες και μας επήραν και μας επήγαν στο σχολειό. Στο σχολειό τα παιδιά μαζευτήκαν όζω, εγώ ήμουν τότες 13 χρονών. Εκεί, ο Μαγιάσης, που ήταν μεγάλος γκεσταπίτης, που τους ακολουθούσε και αυτός οδηγούσε τα πάντα. Λοιπόν, χωρίζει, αυτούς που ήθελε από τους άντρες και τους πήγανε σε μια αίθουσα όλους. Και στην άλλη τα γυναικόπαιδα. Μας χωρίσαν. Μετά, χωρίσανε από τους άντρες, όσους θέλανε να πάνε να σκοτώσουνε, 27 άτομα χωρίσανε και τους υπόλοιπους τους βάλανε στα τζιπς. Θυμάμαι καλά που τους φορτώνανε στα αμάξια, στα τζιπς και φεύγανε για το Ηράκλειο στο στρατόπεδο. Όσους δεν σκοτώσανε τους πήγανε στο Ηράκλειο στο στρατόπεδο, και μας εκλείσανε όλους, τα γυναικόπαιδα μανάδες και παιδιά, στην άλλη αίθουσα, δυτική αίθουσα. Άμα πάμε στο σχολειό θα το δεις. [. . .].*

Μετά τους έβλεπα με τα μάτια μου. Δεμένους τρεις-τρεις, οικογένειες-οικογένειες. Και τους δένανε με φορτώματα. Έτσι ακριβώς είχαν δέσει πρώτα, τον Γυπαροστυλιανό¹¹⁶⁹, τον είδα με τα μάτια μου, μετά τον Νικολή μετά τον Μανώλη, τα

¹¹⁶⁸ Στο σημείο αυτό ο Θεόφιλος Π. μας λέει τους πρώτους στίχους από το εν λόγω ποίημα - τραγούδι, που γράφτηκε εις ανάμνηση του γεγονότος της εκτέλεσης των Σωκαριανών κατοίκων. Οι στίχοι αυτοί, όπως τους απήγγειλε ο ίδιος: "Ήταν ξημέρωμα πρωί και η πόρτα μας χτυπούσε, και οι θάρβαροι εχθροί με λύσσα την κλωτσούσαν, τί λέγανε νομίζετε, οι άθλιοι εχθροί μας; Να μαζευτούμε στο σχολειό, μόνο με την ψυχή μας, νέοι, γυναίκες και παιδιά και γέροι ηλιοκαμένοι, να αφήσουμε ό,τι είχαμε, γυμνοί και πεινασμένοι".

¹¹⁶⁹ Γυπαροστυλιανός: Είναι η κρητική εκφορά του ονοματεπωνύμου Γυπαράκης Στυλιανός. Στην πλάκα του μνημείου του Σωκαρά, είναι χαραγμένο το όνομα του πατέρα Γυπαράκη Στυλιανού με τους δύο γιούς του, Εμμανουήλ και Νικόλαο. Για παράδειγμα, ο Κωνσταντίνος Βελεγράκης εκφέρεται ως Βελεγκροκωστής, ο Εμμανουήλ Φραγκιαδάκης εκφέρεται ως Φραγκιαδομανώλης, κ.ο.κ.

παιδιά τους ένα-ένα και μετά από πίσω τον Χαλκιαδογιώργη,¹¹⁷⁰ με τους γιούς του, πέντε γιοι και αυτός έξι, τρεις-τρεις με σκοινιά δεμένους έτσι, έτσι ακριβώς τους πηγαίνανε, έτσι παιδί μου, έτσι τους πηγαίνανε στο θυσιαστήριο εκεί που πηγαίνανε να τους σκοτώσουνε. Λοιπόν, μετά αφού τους περάσαν όλους, θυμάμαι μια κακομοίρα αδερφή είδε τον πατέρα της Γυπαράκη τον ελέγανε, και θυμάμαι και δίδει ένα γροθίδι στο τζάμι του σχολειού, γιατί έστεκα κι έβλεπα, ήμουνα αντράκι, δεκατριών χρονών δεκατεσσάρων ήμουν ψηλός, το μπόι το είχαμε από τότε, λοιπόν και θυμάμαι έτσι που δίνει ένα γροθίδι στο τζάμι και έσπασε το τζάμι και δεν τους έκανε τίποτα.

Ο Γερμανός όμως απ' έξω που φρουρεί, ο Γερμανός αυτός, πιάνει μια πέτρα και μας την πέταξε. Το σχολείο, να μην τα πολυλογώ ήταν από – με συγχωρείτε – από τα κατουρήματα των παιδιών, των γυναικών, των ανθρώπων, από τον φόβο μας, εκολύμπαες μέσα στα κατουρήματα. Στο λέω ειλικρινά αυτό ότι, επιβίωσα εγώ από αυτά τα πράγματα.

Λοιπόν μετά, αυτούς τους πήγαν εκεί. Τους σκοτώσανε. Μας μαζεύει ο Μαγιάσης, αυτός εκεί ο Έλληνας που ήξερε τα γερμανικά φαρσί και μας λέει: 'Γυναίκες, παιδιά εσείς απομείνατε, θα πάτε στα σπίτια σας, να κάνετε μια ώρα το πολύ-πολύ να πάρετε ό,τι θέλετε. Ό,τι θέλετε πάρετε και μετά θα έρθετε πάλι επαέ'. Και ίντα να κάνουμε, φοβισμένοι, πήγαμε στα σπίτια μας, που να πας, να πάρεις τί; Να πάρεις τί; Όταν χάνεις τον πατέρα σου, χάνεις τα αδέρφια σου, εθώρεις μόνο παιδιά και γυναίκες. Τί να πάρουμε; Τίποτα δεν πήραμε, έτσι φύγαμε πάλι να γυρίσουμε στο σχολειό.

Θυμάμαι τότε, την ώρα που 'στεκα στην αυλή του πατέρα μου στο σπίτι μας, και κατεβάζανε έναν. Τον Κυριακογιώργη,¹¹⁷¹ Κυριακάκης Γιώργης, ο κακομοίρης, ο οποίος πήγε, τον εσφάζανε. Τελευταία του γυρεύανε όπλα και περνούσαν από το σπίτι του, από το σπίτι μας επέρναγε, στην Σπηλιάρα το λένε, εκεί που γίνηκε το εκτελεστήριο. Λοιπόν θυμάμαι και πέρασε ο κακομοίρης, ήταν η αδερφή του, ήμασταν εκεί, μια αδερφή είχε όλη

¹¹⁷⁰ Χαλκιαδογιώργης : Είναι η κρητική εκφορά του ονοματεπωνύμου Χαλκιαδάκης Γεώργιος. Είναι το πρώτο όνομα που συναντάμε εγχάρακτο στην πλάκα του μνημείου στο Σοκαρά, ενώ τα πέντε ονόματα των υιών του ακολουθούν.

¹¹⁷¹ Στον Κυριακογιώργη είχε απαγγελθεί κατηγορία για κατοχή όπλου, το οποίο οι ναζί του ζήτησαν να τους το παραδώσει. Αυτός αρνήθηκε να το πράξει, και στη συνέχεια οι ναζί τον οδήγησαν στο σπίτι του για αν κάνουν έρευνα, όπου υπέστη βίαιο ξυλοδαρμό και βασανισμούς. Το όπλο βρέθηκε τελικά στον αχυρώνα του σπιτιού του. Κατόπιν αυτού τον οδήγησαν στον τόπο της εκτελέσεως, που ονομάζεται Σπηλιάρα, όπου βρίσκονταν ήδη οι υπόλοιποι 26. Πηγή : Καλογεράκης Α., Γ. 'Η Χαλκιαδογιώργαινα! Η Εκάβη του Σωκαρά', στο e-messara.gr, 6-3-2021. Ιστότοπος <https://e-mesara.gr/i-charkiadogiorgaina-i-ekavi-toy-sokara/>, ανακτήθηκε στις 7-3-2021.

και όλη γιατί οι αρσενικοί ήταν πέντε και αυτή ήταν μια. Και σκοτώσαν τους δύο από τους πέντε, οι άλλοι τρεις δεν σκοτωθήκανε.

Και θυμάμαι και πέρασαν απ' της αδερφής του μπροστά, και σέρνει η αδερφή του, μια πόρτα ήμασταν, ήτανε κοντά-κοντά τα σπίτια μας, και σέρνει και μπαίνει μέσα στο σπίτι. Και εγώ όταν πέρασαν από μπροστά μου, θυμάμαι ένα παιδί μου ... [παύση] ... μόνο την μαθιά¹¹⁷² του. Η μαθιά που μου 'καμε δεν θα φύγει ποτέ από το μυαλό μου, σκοτωμένος τώρα βέβαια, ίσα-ίσα που τον πήρανε, και μετά τον σφάζανε. Μετά, να σου πω, υπάρχει το ποίημα,

Και στο σημείο αυτό, ο συνομιλητής μας σταματάει για λίγο τη διήγησή του και δακρύζει, καθώς έντονα συναισθήματα τον κατακλύζουν. Μας παραθέτει στη συνέχεια στίχους από το ποίημα που έχει γραφεί για τον Σοκαρά.¹¹⁷³

Στη συνέχεια, διακόπτει την απαγγελία, δεν μπορεί να συνεχίσει, η φωνή του τρέμει από την συγκίνηση, είναι δακρυσμένος πλέον, και μας λέει :

Δεν μπορώ να στα λέω, τα θυμούμαι να τα πω, αλλά δεν μπορώ...

Όμως, μετά από λίγο, επειδή ο ίδιος το θέλει, επιστρέφει στη διήγηση των γεγονότων και αναφέρεται στη συνέχεια, στην τύχη των γυναικόπαιδων και μας διηγείται το τί έγινε από την εκτέλεση και μετά.

Λοιπόν, μετά γυρίσαμε στο σχολειό μας. Κι είχανε Γερμανούς οι οποίοι μας εσυνοδέψανε και μας επήγανε στο Ασήμι. Στο Ασήμι που μας επήγανε, μας συγκεντρώσανε σε ένασόχο. Τώρα είναι σπίτια εκεί, στο δρόμο που πάει από το Ασήμι κάτω για τον Χάρακα. Αριστερά από πάνω, του γιατρού τότε Παπαδάκη, γιατρού ήταν το σπίτι, το μοναδικό εκεί. Τα άλλα ήταν χώρια.

¹¹⁷² Μαθιά : Είναι στην κρητική διάλεκτο η 'ματιά', το βλέμμα, ο τρόπος που κοιτάζει κάποιος.

¹¹⁷³ Οι στίχοι που μας απήγγηλε ο Θεόφιλος Π. ήταν οι ακόλουθοι: 'Πρώτο απ' όλους σκότωσαν, έναν Κουμιανογιώργη [πρόκειται για τον Κυριακογιώργη, όπως είδαμε παραπάνω], με μαχαιριές αλύπητες στο στήθος, και ύστερα σε ξαπλώσανε σαν φύλλο μαραμένο εις το ρυάκι αυτού ήτανε, από τότες το ταγμένο, και τώρα εποτίστηκε, απ' το θερμό σου αίμα, που έτρεχε σαν ποταμός, από την κομμένη φλέβα. Κι εσύ νονέ μου δεύτερος σε τούτο το μαρτύριο, Υπόφερες με τ' όμορφό σου το κορμί, εις το βασανιστήριο. Εσύ με τα αδερφάκια σου, Βασίλη και Ευθύμη, παιδιά του Γιαννουλάκη, που 'χεντε ωραία φήμη. . . .

Κατά τη διάρκεια της συζήτησής μας, ο Θεόφιλος Π. μας εξήγησε ότι ο ποιητής είχε νονό τον Γεώργιο Γιαννουλάκη, που εκτελέστηκε μαζί με τα δυό του αδέρφια, Ευθύμιο, και Βασίλειο.

Εκεί, θυμάμαι, ζώμεινα 'κει, και μετά τα κανόνισε η μακαρίτισσα η μάνα μου, και έβαλε έναν Ζηριανάκη, και με πήρε και έφυγα εγώ νωρίς. Και μετά τους αμολάρανε και αυτούς. Εγώ έφυγα τέτοια ώρα, την δεύτερη μέρα, δύο βράδια ζώμεινα 'κει και μετά φωνάζει ενός παιδιού που ήρθε μαζί μου, και της μάνας του, και μας παράγγειλε και μας λέει: 'παιδί μου αν σας πιάσουν οι Γερμανοί θα τους πείτε ότι πάτε να δέσετε τα οζά μας' και τότε γείραμε κάτω δεν φανήκαμε,, δεν μας παρουσιάστηκε κανείς, μπήκα στα λιόφουτα μέσα, Γιάννη τον ελέγανε αυτόν, του λέω Γιάννη φύγε, φύγε, ευχαριστώ πάρα πολύ. Και μετά πήγα κάτω στον Ακάματο, ένα χωριουλάκι εκεί πέρα και είχε και μια θεία, του πατέρα μου μια αδερφή του, και πήγα εκεί. Και μετά τους μολάρανε και τους άλλους και ήρθαν εκεί. Αυτό ήτανε.

Αλλά άμα θέλεις να μάθεις καλά, αυτοί ήταν βάρβαροι, ήταν βάρβαροι άνθρωποι. Αλλά δεν είναι κι αυτοί, όσο είναι και οι δικοί μας. Είχαμε και εμείς τους γκεσταπίτες και ήταν βάρβαροι...

Η ιστορία του Σοκαρά, και τα γεγονότα της εκτέλεσης των Σοκαριανών δεν συναρτώνται με καμία επιμέρους ή συγκεκριμένη δράση. Εξ' ού και ο χαρακτηρισμός 'βάρβαροι', που αποδίδεται από τον συνομιλητή μας στους εκτελεστές των Σοκαριανών. Για το θέμα, ο Καζαντζάκης στην έκθεσή του¹¹⁷⁴ αναφέρει:

«Εις τας 17/8/44 εξετέλεσαν οι Γερμανοί 27 άνδρες εκ του χ. ΣΩΚΑΡΑΣ Μονοφασιού, με την αιτιολογίαν πάλιν ότι ετροφοδότην αντάρτας και ότι δεν ήθελαν να δώσουν το επιβληθέν εις αυτούς παρακράτημα εκ των προϊόντων των. Εκ τούτων ο Γ.Μ. Κυριακάκης ευρέθη με καταφανή ίχνη δαρμού εφ' όλου του σώματος και αποκομένην την κεφαλή δια μαχαίρας. Ομοίως εβασανίσθη ο Γεωργ. Μ. Γιαννουλάκης....», για να επιβεβαιωθεί σαφώς και η μαρτυρία που μόλις παραπάνω μας έδωσε ο Θεόφιλος Π., καθώς και οι στίχοι του ποιήματος, που γράφτηκαν για την καταστροφική εκτέλεση στον Σοκαρά. Η αλήθεια είναι πως για το χωριό αυτό, έχουν γραφεί κι άλλοι στίχοι, κι

¹¹⁷⁴ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 68 και 69.

άλλα ποιήματα,¹¹⁷⁵ εμπνευσμένα από τα γεγονότα στον Σοκαρά, όπως παρατίθενται στη σχετική υποσημείωση.

¹¹⁷⁵ Συγκεκριμένα, ο Δημήτρης Κεφαλογιάννης, έγραψε το 1947 τους παρακάτω στίχους :

*«...τέσσερις γιοί του Ορφανού, του γέρο Νικολάκη,
Και πέντε του αείμνηστου του Γιώργη Χαλκιαδάκη.
Εκείνος είχε πέντε γιούς, κι οι πέντε εκτελεστήκαν,
Και εκτελέστηκε κι αυτός, πέντε μ' αυτόν γενήκαν...»*

Πολύ αργότερα, το 2007, ο Νικόλαος Μπιμπάκης στο δικό του σίχο, μνημονεύει την οικογένεια Χαλκιαδάκη του Σωκαρά, ως εξής:

*«... Του Χαλκιαδάκη τη γενιά, ούλη την ξεκληρήσαν,
Πατέρα και τους πέντε γιούς στον τοίχο τους εστήσαν...»*

Πηγή: Καλογεράκης Α., Γ. 'Η Χαρκιαδογιώργαινα! Η Εκάβη του Σωκαρά', στο e-messara.gr, 6-3-2021.
Ιστότοπος <https://e-mesara.gr/i-charkiadogiorgaina-i-ekavi-toy-sokara/>, ανακτήθηκε στις 7-3-2021.

10.6.7 Η Δαμάστα και ο Καμαριώτης : 13-21 Αυγούστου 1944

Για τη Δαμάστα και τον Καμαριώτη, το γειτονικό σε αυτή χωριό, γνωρίζουμε σχετικά από την έκθεση Καζαντζάκη. Ειδικά για τη Δαμάστα, η έκθεση Καζαντζάκη είναι αποκαλυπτική. Ο Καζαντζάκης συνδέει το σαμποτάζ που έγινε εκεί στις 8/8/44, με τα αντίποινα, που έλαβαν χώρα λίγες μέρες αργότερα στις 21/8/44, τα οποία να σημειώσουμε πως διενεργήθηκαν με δόλιο τρόπο, προκειμένου να εξαπατηθούν οι κάτοικοι, να επιστρέψουν στις οικίες τους, έτσι ώστε στη συνέχεια να συλληφθούν από τα στρατεύματα κατοχής και να οδηγηθούν 30 από αυτούς στο εκτελεστικό απόσπασμα. Στην σχετική έκθεση¹¹⁷⁶ διαβάζουμε:

«...εις την ΔΑΜΑΣΤΑΝ, της οποίας οι κάτοικοι έμμενον ήσυχοι και ανυποψίαστοι, εφόσον δεν είχαν συμμετάσχει εις το σαμποτάζ. Την επομένη οι Γερμανοί τους διέταζαν να κλεισθούν εις τας οικίας των μόλις δύσει ο ήλιος, επί ποινή τυφεκισμού. Πράγματι ετυφέκισαν, την 16/8, 13 εκ του νοτίως της Δαμάστας κειμένου χ. ΚΑΜΑΡΙΩΤΗΣ καταγομένους άνδρας αγνοούντας την διαταγήν και επανερχομένους εις τας εστίαις των μετά την δύσιν του ηλίου.

Οι νέοι άνδρες της Δαμάστας, φοβηθέντες εκ της δοθείσης διαταγής, έσπευσαν να εγκαταλείψουν το χωριόν, οι Γερμανοί όμως καθυσύχαζον τας γυναίκας, επαναλαμβάνοντες 'Δαμάστα καλό, Δαμάστα καλό'. Μετά 8 ημέρας, οι αποχωρήσαντες επανήλθον, βέβαιοι ότι ουδέν ήθελον πάθει. Οι Γερμανοί, έχοντες ήδη εγκαταστήσει φυλάκιον εν Δαμάστα, όταν είδον επανελθόντας τους άνδρας, εκύκλωσαν την 21/8/44 το χωριόν δι' ικανού στρατού, εν καιρώ νυχτός αφιχθέντος, το πρωί συνεκέντρωσαν τον πληθυσμόν όλον εις μίαν μάνδραν και με την κατηγορίαν ότι δεν παρεμπόδισαν το σαμποτάζ, και ότι προηγουμένως είχαν περιθάλψει δύο Άγγλους, εξεδίωξαν τους γέροντας και τα γυναικόπαιδα εις τα χωριά του Μυλοποτάμου, Θεοδώρα, Χώνος και Γάραζο, εκ δε των υπολειφθέντων ανδρών, εκλέξαντες 30, τους νεωτέρους ευρωστοτέρους, εξετέλεσαν αυτούς εις θέσιν Κερατίδι, 3 χλμ ανατολικώς του χωρίου, αφήσαντες αυτούς ατάφους ... »

Συνολικά τα στρατεύματα κατοχής είχαν συλλάβει 97 άνδρες. Τους υπόλοιπους 67, μετά την εκτέλεση των 30, τους οδήγησαν στις φυλακές του Ηρακλείου. Μετά από 4 ημέρες, απέλυσαν από τις φυλακές τους 10 άνδρες από τους συλληφθέντες με την

¹¹⁷⁶ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 69.

εντολή να μεταβούν να θάψουν τους εκτελεσθέντες, καθόσον είχε δοθεί εντολή από τις κατοχικές δυνάμεις να μείνουν άταφα τα σώματά τους. Σταδιακά, απελύθησαν και οι υπόλοιποι 57 άνδρες της Δαμάστας. Η τύχη του χωριού ήταν κι εδώ, αρχικά η λεηλασία των οικιών, που διήρκεσε μέχρι τις 5/9/44 και στη συνέχεια η ανατίναξη αυτών. Συνολικά κατεστράφησαν 109 κατοικίες.¹¹⁷⁷ Η περιοχή της Δαμάστας ανακηρύχθηκε απαγορευμένη ζώνη και οι κάτοικοί της μπόρεσαν να επιστρέψουν (στα ερείπια βεβαίως των οικιών τους), μετά την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων από το νομό Ηρακλείου, δηλαδή τον Οκτώβριο του 1944. Φωτογραφίες από το μνημείο στον Καμαριώτη και τη Δαμάστα παραθέτουμε ως [Εικόνα 77](#), [Εικόνα 78](#) και [Εικόνα 79](#).

Στο χωριό της Δαμάστας συναντήσαμε την Φωτεινή Τ., η οποία προθυμοποιήθηκε να μας δώσει συνέντευξη, έζησε τα γεγονότα, και είχε την ατυχία να ορφανέψει, καθώς ο πατέρας της ήταν ανάμεσα σε αυτούς που εκτελέστηκαν από τα στρατεύματα κατοχής. Είναι λακωνική. Δεν διηγείται λεπτομέρειες, όμως μέσα από τα λόγια της διαπιστώνει ο αναγνώστης τον πόνο της, την λύπη της, αλλά και τον θρήνο για τον πατέρα της. Είναι το δικό της βίωμα, και είναι ο τρόπος με τον οποίο οι συνέπειες μιας διαταγής για αντίποινα στο χωριό της, επηρέασαν τη δική της ζωή, αλλά και της οικογένειάς της. Στη σχετική ερώτησή μας για τα περιστατικά που θυμάται, μας απάντησε:

Φωτεινή Τ.: Ονομάζομαι Φωτεινή Τ., γεννήθηκα το 31 στη Δαμάστα. Τί περιστατικά θυμούμαι; Που ζούσαμε με τον πατέρα μου σε ένα βουνό επάνω 15 ημέρες. Στις 15 ημέρες επάνω το βράδυ μας επήραν, μας είπαν να πάμε στο χωριό, πως οι Γερμανοί δεν μας επειράζανε. Και ήρθαμε. Επήγε ο πατέρας μου και λούστηκε, ξυρίστηκε και το πρωί έρχονται οι Γερμανοί και μας χτυπούν την πόρτα. Ο πατέρας μου άρμεγε τις κατσίκες. Και χτυπάει ο Γερμανός την πόρτα και μπαίνει όπως άρμεγε τσι κατσίκες. Τσι άρμεγε σε μια πιάτα. Μπαίνει ο Γερμανός και κλωτσά την πιάτα και χύνει το γάλα. Και παίρνει τον πατέρα μου και φεύγει και από τότε δεν τον ξανάδα πια. Και με πήρε η μάνα μου, άφησε 5 παιδιά και τη μάνα μου 7 μηνών έγκυος. Και γέννησε το μωρό σε μια κουβέρτα μέσα χωρίς γιατρό, χωρίς μαμή να την εδεί, χωρίς κανείς να τη βοηθήσει.

Μέσα σε αυτές τις λίγες φράσεις καταφέρνει να μας περιγράψει την τραγική στιγμή που έχασε τον πατέρα της για πάντα. Στη συζήτηση βέβαια που ακολούθησε μαζί της, καταλάβαμε πως θυμάται τα γεγονότα, θυμάται την κατοχή και

¹¹⁷⁷ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 70.

τις δυσκολίες της καθημερινότητας. Παραθέτουμε απόσπασμα αυτής της μικρής μας συζήτησης, η οποία μας περιγράφει πτυχές των δικών της εμπειριών.

AB: Εσύ, θεία, άλλα περιστατικά εδώ από το χωριό θυμάσαι; Πώς ήταν η ζωή σας;

Φωτεινή T.: Η ζωή όταν ήταν εδώ πέρα οι Γερμανοί ήταν μαύρη, μαύρη. Και είμαι με τον πατέρα μου μια μέρα και μου λέει, περνούσε ένα αεροπλάνο και μου λέει «Φωτεινή, μόλις τελειώσει ο πόλεμος θα δεις τί χάσκα ψωμιά και τί ζάχαρη θα έχει το χωριό και οι άνθρωποι να τρώνε». Πού τα ήξερε ο πατέρας μου πως άμα τελειώσει ο πόλεμος θα χορταίναμε ψωμί και ζάχαρη...;

Μετά που έφυγαν οι Γερμανοί, ήρθαμε από τη Θεοδώρα. Από το χωριό. Από το χωριό τη Θεοδώρα. Και μπήκαμε στο σπίτι μας, μα το σπίτι μας δεν μας το είχανε χαλάσει οι Γερμανοί εμάς. Είχε χαλάσει η στέγη με τους δυναμίτες που ρίχνανε, είχε πάει η στέγη κάτω. Αλλά μπήκαμε και κάτσαμε στο σπίτι μας. Η μάνα μου μας έβαλε να φάμε. Και δίπλα από το σπίτι μου είναι ένα σχολείο. Εκεί κάθονταν οι Γερμανοί και βρήκαμε ένα κουτάλι και φάγαμε έντεκα άτομα ρεβίθια σκουληκιασμένα, έντεκα άτομα φάγαμε με ένα κουτάλι. Τα ξεχνώ εγώ αυτά, παιδί μου; Τα ξεχνώ;

10.6.8 Το Καμαράκι : 21 Αυγούστου 1944

Στο πλαίσιο της έρευνάς μας επισκεφθήκαμε και το χωριό Καμαράκι,¹¹⁷⁸ στο οποίο αναφέρεται ο Καζαντζάκης στη σχετική έκθεσή του. Για το ιστορικό του πράγματος,¹¹⁷⁹ θα αναφέρουμε ότι την εποχή της κατοχής, το Καμαράκι αριθμούσε περίπου 100 κατοίκους, και έπαιξε ρόλο στην υποστήριξη της αντιστασιακής οργάνωσης στην περιοχή. Δυστυχώς, το φαινόμενο του δωσιλογισμού εμφανίστηκε κι εδώ. Από προδοσία έγινε η εκτέλεση των ανδρών στο Καμαράκι. Οι δυνάμεις κατοχής θεώρησαν ως πιο πρόσφορη την ημερομηνία τις 21^{ης} Αυγούστου 1944, για να κάνουν την επιδρομή στο χωριό και να εκτελέσουν όσους άρρενες συνέλαβαν.

Όταν οι στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής έφτασαν στο χωριό γινόταν μια βάφτιση και ήταν όλοι συγκεντρωμένοι στο χώρο της εκκλησίας. Συνέλαβαν συνολικά 20 άντρες. Οι 17 ήταν Καμαρακιανοί, 2 από τα Ανώγεια, κι ένας από το γειτονικό Αστυράκι. Στη συνέχεια τους οδήγησαν προς ανάκριση, ζητώντας τους να καταδώσουν ότι γνώριζαν για την τοπική αντιστασιακή δράση και την ηγεσία της. Την ημέρα εκείνη, μετά την ανάκριση (και τον βασανισμό), εκτέλεσαν τους 12 από τους συλληφθέντες στη θέση Γωνιανό Φαράγγι και τους υπόλοιπους μαζί με ακόμα τρεις υπόπτους που είχαν συλλάβει και από γειτονικές περιοχές, τους οδήγησαν αρχικά προς την Τύλισσο και στη συνέχεια στη θέση «Μηλιάς το Ρυάκι», όπου την επομένη και αυτούς τους εκτέλεσαν.¹¹⁸⁰ Φωτογραφία από το μνημείο στο Καμαράκι, παρατίθεται στο Παράρτημα, ως [Εικόνα 80](#).

¹¹⁷⁸ Το Καμαράκι βρίσκεται στο νομό Ηρακλείου, στον Δήμο Μαλεβιζίου, περίπου 5-7 χιλιόμετρα νότια από τη Δαμάστα, και βορείως από την κορυφή του Ψηλορείτη.

¹¹⁷⁹ Κική Απλαδά, από την ομιλία της στο μνημόσυνο των εκτελεσθέντων στο Καμαράκι. Δημοσιεύτηκε στον τοπικό ηλεκτρονικό τύπο 'Η Φωνή του Μαλεβιζίου', στις 18/8/2018. Ιστότοπος : <https://fonimaleviziou.gr/2019/08/18/έγινε-το-μνημόσυνο-των-εκτελεσθέντων/>, ανακτήθηκε στις 6/3/2021. Επίσης, Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 70-71.

¹¹⁸⁰ Οι εκτελεσθέντες από το Καμαράκι ήταν: Αργύρης Γεώργιος, Αργύρης Ελευθέριος, Αργύρης Εμμανουήλ, Κοκκινάκης Βασίλειος, Κοκκινάκης Γεώργιος, Μακριδάκης Αθανάσιος, Μακριδάκης Εμμανουήλ, Μακριδάκης Ζαχαρίας, Μακριδάκης Ιωάννης, Μπέρκης Εμμανουήλ, Μπέρκης Μενέλαος, Παντερής Ζαχαρίας, Παντερής Ματθαίος, Στρατήγης Αντώνιος, Στρατήγης Εμμανουήλ, Στρατήγης Εμμανουήλ, Στρατήγης Ζαχαρίας. Οι 6 εκτελεσθέντες από τις γειτονικές περιοχές ήταν : Κουκιαδάκης Γεώργιος, Μαρκατάτος Χρήστος, Μαυρόκωστας Βασίλειος, Παπαδιός Ιωάννης, Σουλτάτος Μιχαήλ, Βεληβασάκης Μιχαήλ.

Κατά την άφιξή μας στο χωριό, συναντήσαμε τον Τηλέμαχο Α., που θέλησε αμέσως να μας μιλήσει και να μας δώσει συνέντευξη. Γεννήθηκε στο Καμαράκι το 1933, και έζησε τα γεγονότα. Μας μίλησε για την προδοσία, μας εξήγησε ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή, οι κατοχικές δυνάμεις δεν είχαν καταλάβει την υποστήριξη που παρείχε το χωριό στις αντάρτικες ομάδες, και μας περιέγραψε πως έγιναν οι συλλήψεις, και πώς οδηγήθηκαν οι συλληφθέντες στο εκτελεστικό απόσπασμα. Ιδού τί μας διηγήθηκε:

***Τηλέμαχος Α.:** Ονομάζομαι Τηλέμαχος Α., γεννήθηκα εδώ στο Καμαράκι Ηρακλείου, επαρχίας Μαλεβιζίου, το 1933. Εμείς ήμασταν σου λέω εφτά οχτώ χρονών οι μικροί, οι μεγάλοι φεύγανε γιατί φοβούνταν, εμείς δεν, αν μας σκοτώσουν μας εσκότωσαν. Λοιπόν δεν μας πειράζανε, μας προσφέρανε γλυκά καραμέλες που ερχόνταν οι πρώτοι Γερμανοί στις αρχές, τα πηγαίναμε μια χαρά, ερχόνταν εδώ να τους δώσουν αυγά, το ένα το άλλο, τους τα προσφέραμε...*

Και δεν είχαμε το παραμικρό ελάττωμα από τους Γερμανούς. Μας λάτρευαν και το χωριό εδώ ερχόνταν τακτικά εδώ αλλά δεν πείραζαν κανέναν, το παραμικρό, μετά ήρθε ένας, από εκείά κάτω, από τα Απλαδιανά, που ήταν ένα χωριό δεν θυμάμαι πως το λένε και έκανε τον αντάρτη. Δήθεν πως ήταν, [...], αλλά ήταν αργά όταν το καταλάβαμε. Λοιπόν ήρθαν κάτσαν εδώ από πάνω σε ένα σπίτι που ήταν ένας χωριανός, και τον έλεγε τώρα που είναι οι αντάρτες αν έχετε αντάρτες και ξέρω εγώ, και τα κάνανε χαρτί και καλαμάρι όλα. Μετά από δυο μέρες, από αυτήν την περίπτωση έρχεται ο κύριος ο ίδιος γιατί τον αναγνώρισαν, με τους Γερμανούς.

Δεν κάνανε τυλιζιά στο χωριό καθόλου για να μαζέψουνε τους κατοίκους, μόνο θέλανε να ερθούν και να σύρουν. Εκεί πέρα είχαν τα ζώα και έρχεται και μας λέει ένας συνήλικος [ΑΒ - δηλ. συνομήλικος] μου, μου λέει φύγετε γιατί ξυλοκοπανίζουν τον Αργύρη με τον Αθανάση οι Γερμανοί με τα υποκόπανα μόνο φύγετε και μην πλησιάζετε κοντά τους.

[. . .]. Λοιπόν αυτός τώρα που ήρθε εδώ και έκανε τον αντάρτη, αλλά ήτανε γκεσταπίτης, και έκανε τον εθνικόφρονα, προχώρησε καμιά 200αριά μέτρα έξω από το χωριό και τους ελέει: ‘παιδιά συγγνώμη γιατί έχω την δική μου ανάγκη και περιμέντε με και έρχομαι’. Αυτός μπήκε στον ποταμό, απ’ τον ποταμό έφυγε, τις επήρε τις πληροφορίες που ήθελε αλλά φοβούταν κιάλας να κυκλοφορήσει να μην τον σκοτώσουν οι άλλοι από

εδώ. Και την νύχτα φεύγει και πάει από εκείνη την μεριά πίσω από το βουνό και είναι κάτι Γωνιανοί εκεί πέρα. Τους εφάνηκε βέβαια ύποπτος. Σου λέει: ‘ βρε εσύ τούτος δεν είναι καλή ράτσα άνθρωπος, να του δώσουμε μια μπουρμπά’ λέει ‘να τον σκοτώσουμε’; Και λέει ο άλλος: ‘τέτοια ώρα μωρέ που ήρθε, δεν μοιάζει’. Τέλος πάντων, δεν του κάνανε κακό. Άλλος ελεεί, εδά να τον κρατήσουμε να κοιμηθεί και μετά να τον σκοτώσουμε. Εμέ, ο άλλος, δέκα αντάρτες είστε εδώ και περιμένετε να κοιμηθεί; Βγάλω’ τον έξω να τον πατάζτε να τον σκοτώσετε να πάει στο [...]! Ήταν πολλοί αντάρτες από πολλά χωριά.

Τέλος πάντων, ήρθαν οι Γερμανοί χωρίς να κάνουν καμία τυλίξει στο χωριό, να μαζώξουν, όπως το κάναν αλλού και τους μαζεύανε, πήγαν μοναχοί τους οι χωριανοί εκεί κάτω, γιατί σου λέω, είχαμε άψογες σχέσεις με τους Γερμανούς. Ερχόνταν εδώ και τους μεγάλους τους δινών τσιγάρα, εμάς τα μιλιά караμέλες, ό,τι κρατούσαν μας δίναν. Στις Γωνιές πηγαίναμε, εκεί που ήταν το ιατρείο τώρα,, πηγαίναμε και μας δίνανε και ψωμί πολλές φορές. Μια φορά ήρθε ένας κοντός Γερμανός και του λέω θέλω ψωμί. Μας έδινε, το πήραμε, μετά μου λέει μην ξαναρθείς γιατί θα βρω τον μπελά μου και εγώ, αποφάσισα, δεν ξαναπήγαμε.

Ήρθανε που λες, μαζώνονται όλοι οι κάτοικοι του χωριού εκεί κάτω, περνούμε εμείς, γυναίκες όλες τώρα, ήτανε οι γυναίκες ήταν τα παιδιά των και βγήκαν από εδώ απάνω, από εκεί απέναντι, έχει δρόμο, και πήγαμε στις Γωνιές. Τους ακολουθούσαμε εμείς από πίσω, δεν μας ενοχλούσαν καθόλου.

Εμάς δεν μας πείραζαν, ή τις γυναίκες, μας λένε φύγετε, και ξέρω εγώ, και φύγαμε πήγαμε στις Γωνιές στο σχολειό. Εκεί είχε μια ανηφόρα έτσι χωματούρα, είχαν τα χώματα σκαμμένα και μια μου θειά έγκυος [...]. Και εκείνος ο κερατάς που ήρθε εδώ και έκανε τον αντάρτη, ο γκεσταπίτης, της θέτει μια σπρωξιά και παίρνει δυο τούμπες στα χώματα εκεί. Ένας Γερμανός είχε πάρα πολλά παράσημα εδώ, πρέπει να ‘ταν μεγάλος αξιωματικός, και τον είδε και του λέει: ‘έλα εδώ’. Γιατί εμείς του είπαμε πώς έπεσε, απού τους εβάζανε στο σχολειό. Και του λέει: ‘Δεν βλέπεις ότι είναι έγκυος; Γιατί την εχτύπησες’; Και του ξεστράφτει μια και έκανε ποδάρι [AB - εννοεί κλωτσιά], και εξαφανίστηκε.

[...]. Του έλεγε εδά να η γυναίκα πάει να γεννήσει και εσύ πας και την χτυπάς; Τέλος πάντων φύγανε, κάτσαμε εμείς για να δούμε τα αποτελέσματα. Στις πέντε η ώρα

περίπου το απόγευμα ήρθαν δύο αυτοκίνητα, τους βάλανε να πάνε στην Τύλισσο. [...]. Από εκεί γίνηκε η διανομή ύστερα να πάνε να τους εκτελέσουνε. Δεμένοι εκεί απέναντι στην κορυφή στέκει πάλι εκείνος ο μεγάλος αξιωματικός και μας λέει τι κλωθάτε εδώ και κάνετε; Δεν γλιτώνετε με τίποτα. Να πάτε δώρα πολλά στον καπετάνιο τον Γερμανό τον κομαντατούρ στην Τύλισσο μας λέει νιζ καπούτ. Εμείς ξέραμε ίντα έλεγε αυτός; δεν ξέραμε, τέλος πάντων το πρωί περιμέναμε να ακούσουμε τα συμβάντα.

Τους κάμανε δυο ομάδες, ήτανε δεκαοχτώ άτομα, χωρίσανε τους μισούς για να γλυτώσουν και τους άλλους να εκτελεστούνε. Όταν πήγαν την πρώτη δόση να τους εκτελέσουν και να μπουν από κάτω σε ένα ρυάκι και τους εκτελέσανε, και τους άλλους να τους φέρουν ελεύθερους να 'ρθουν εδώ στα σπίτια τους, στο μέσο αυτής της ιστορίας, σκοτώνουν έναν Γερμανό στην Τύλισσο από κάτω. [...]. Έναν σκοτώσανε. Και διατάσσουνε όσοι κρατιούνται όλοι να εκτελεστούνε. Όλοι. Και μετά εφέραν τους δικούς μας εκεί που είναι το μνημείο κάτω εκεί στο φαράγγι, εκεί από κάτω σ' ένα δέτη και τους σκοτώσανε. Ίντα θα γίνει τώρα; Τίποτα. Το πρωί δεν ξέρουμε, δεν μάθαμε το αποτέλεσμα τι απογίνηκε, μας παίρνει ένας τηλέφωνο και μας λέει τους μισούς σκοτώσανε στην μονή από κάτω σε ένα ρυάκι και τους άλλους στο φαράγγι στο δέτη. Μετά πήραν τις γυναίκες όλες κάτω και εμείς τα μικιά όσα μπορούσαμε και ακολουθούσαμε, τους ακολουθούσαμε και εμείς.

Μόλις φτάσαμε εκεί που είναι το Γυμνάσιο στην από κάτω μεριά βλέπω έναν Ανωγειανό, είχε περάσει από εδώ, γαμπρός μου από εδώ, τούτος είναι της τάδε ο άντρας, προχωρήσαμε βρήκαμε κάτι άλλους Ανωγειανούς σκοτωμένους εκεί στα κλαδιά μέσα ριγμένους, πήγαμε, βρήκαμε τους χωριανούς μας εκεί που μας είπανε. Ήτανε ένας θείος μας. Καλοκαίρι ήτανε, έτσι ανοιχτά τα χέρια του, ζαπλωμένος απάνω στους άλλους, η πλάτη του, έτσι όπως ήτανε, είδα από τις σφαίρες. Τώρα έριξα λίγο χώμα εκεί δα και φύγαμε και γυρεύουμε τους άλλους τους δικούς μας που 'χαν σκοτώσει εδώ στο φαράγγι και βρήκαμε και αυτούς. Το αποτέλεσμα ποιο να είναι; δεν βγαίνει τίποτα. Ήρθανε κάποιοι Γερμανοί, βλαστημούσαν, φωνάζανε, δεν χτυπήσαν καμία γυναίκα, ούτε παιδί, τίποτα. Γυρίσαμε άπρακτοι βέβαια...

[...]. Άπρακτοι, εφόσον τους εκτέλεσαν τι να πάρουμε; Τι θε να βρούμε; Ήρθαμε εδώ, εσυνέχιζαν μετά, ερχόνταν οι Γερμανοί εδώ, ναι, ξέχασα να σας πω ότι μετά από την επαύριο επέρασε εκείνος ο κερατάς που έκανε τον αντάρτη από το Αηδονοχώρι, απ' τη

Ράχη, πήγε από το Γενί Γκαβέ που είχαν τα φυλάκια οι Γερμανοί και τους παίρνει και τους φέρνει εδώ.

Και λέω τί [...] μας εθέλει; Και λέει και ο πρόεδρος τότε της κοινότητας: 'δεν θα φύγετε, έχω εντολή από τους Γερμανούς να μην φεύγει κανείς σας. Εγώ υπεύθυνος και υπόλογος αν συμβεί τίποτα'. Και λέω σήμερα τώρα : 'Βρε φύγετε και μην ακούτε τον καθένα τι λέει. Μπορεί να γλιτώσεις, γλίτωσε'. Όσοι εφύγανε, εγλιτώσανε προς ώρας αλλά εκείνη την ημέρα που ήρθανε εδώ οι Γερμανοί χωρίς να κάνουν καμία ενέργεια να μαζέψουνε κανέναν, τον Αργύρη τον πήρανε στα πόδια τους, του δώκαν τσιγαράκι και καπνίσανε, και μας καραμέλες και στην κάτω μεριά του χωριού πήγα και μου λέει ένας: 'μην περιμένεις ότι υπάρχει ζωή τώρα γιατί μπιτίσαμε'. Και μετά από τέσσερις-πέντε μέρες ήρθαν και πήραν τα ζώα, είχα 300 πρόβατα, κασίκες, αγελάδες, τα πήρανε και αυτά.

Έμεινε το χωριό έρημο που να πας τι να κάνεις, περάσαν δύο τρεις φορές αντάρτες από εδώ, στα μνημόσυνα που τον κάνανε, ... και τελικά, τι να κάνεις, φύγανε οι άνθρωποι. Ήτανε βέβαια τέσσεροι-πέντε ελεύθεροι, οι άλλοι ήταν παντρεμένοι, οικογενειάρχιδες και τελείωσε η ιστορία. Αλλά δεν είχαμε καμία αυτή με τους Γερμανούς, εμείς ούτε αυτοί με τα μας, αλλά μετά επειδή πέρασε εκείνος ο κερατάς από εκεί κάτω που έκανε τον αντάρτη. [...] Αυτός ήρθε να πάρει πληροφορίες. Δεν γίνεται καμία διαφορά και που τους εκτελούσαν στην πρώτη δόση στο Κεραμούτσι από κάτω, είναι ένας ιερέας από το Κεραμούτσι, παπά Λευτέρης λεγότανε. Γκεσταπίτης.

AB: *Και ο ιερέας ε;*

Τηλέμαχος Α.: *Και ο ιερέας και αυτός. Χθες τον σύντεκνο του, μας είπαν χωριανοί του που ήταν από πάνω χωρισμένοι στα αμπέλια και μας λέει ο παπά Λευτέρης σκότωσε τον Αθανάση, τον εκτέλεσε. Του έλεγε, σώσε με αν μπορείς, ξέρεις πόσα παιδιά έχω, και βγάζει το πιστόλι μας είπαν οι χωριανοί, και τον σκότωσε μοναχός του.*

Στο τέλος της αφήγησής του, ο συνομιλητής μας πράγματι μας δίνει μια διάσταση του δωσιλογισμού. Πέρα από τη συνεργασία με τις δυνάμεις κατοχής, ήταν και η πεποίθηση όσων συνεργάστηκαν ότι έκαναν το σωστό. Η συνείδησή τους δεν αντιδρούσε ενάντια στο καθεστώς κατοχής, αλλά οδηγούσε τη σκέψη τους να το υπηρετούν και να στρέφονται εναντίον όσων δεν αποδέχονταν τη 'νέα τάξη πραγμάτων'.

10.6.9 Τα Χωριά του Αμαρίου : 22 Αυγούστου 1944

Στο νομό Ρεθύμνης, στις 22 Αυγούστου 1944, επτά (7) χωριά στην περιοχή του Αμαρίου, υπέστησαν σκληρά αντίποινα από τις κατοχικές δυνάμεις. Ο ίδιος ο Καζαντζάκης γράφει¹¹⁸¹ :

«Την 22/8 ηκολούθησεν η φοβερά τραγωδία των 7 χωριών του Αμαρίου, ΓΕΡΑΚΑΡΗΣ, ΓΟΥΡΓΟΥΘΟΙ, ΚΑΡΔΑΚΙ, ΒΡΥΣΕΣ, ΑΝΩ ΜΕΡΟΣ, ΣΜΙΛΕΣ, ΔΡΥΓΙΕΣ, ως και του νοτιώτερον κειμένου ΚΡΥΑ ΒΡΥΣΗ.

Την πρωίαν της ημέρας αυτής τα χωριά του Αμαρίου ευρέθησαν κυκλωμένα υπό γερμανικών αποσπασμάτων, ενώ οι άνδρες όλοι ανυποψίαστοι εκοιμώντο εντός των οικιών των...»

Η καταστροφή των χωριών αυτών είναι ανεπανόρθωτη. Οι κάτοικοι υπέστησαν μια άνευ προηγουμένου αγριότητα. Εκτελέσεις, θανάτωση δια της πυράς, αλλά και πυρπολισμούς οικιών και λεηλασίες είναι τα εγκλήματα που διέπραξαν οι κατοχικές δυνάμεις σε βάρος εκατοντάδων κατοίκων των χωριών αυτών.

10.6.9.1 Άνω Μέρος

Για το Άνω Μέρος, στην έκθεση Καζαντζάκη, αν και περιληπτική, περιλαμβάνονται τα εγκλήματα των δυνάμεων κατοχής, οι οποίες εστράφησαν κατά ανθρώπων, ζώων κατοικίδιων, κτισμάτων και της εκκλησίας του χωριού την οποία και βεβήλωσαν. Μέσα από τις γραμμές της έκθεσης¹¹⁸² διαβάζουμε:

«Από τυχαίον πυροβολισμόν γερμανού στρατιώτου κατά την κύκλωσιν, προϊδεασθέντες τινές κατόρθωσαν να διαφύγουν. Οι υπόλοιποι κάτοικοι, βιαίως υπό την απειλήν των περιστρόφων ανεγερθέντες εκ της κλίνης των, ωδηγήθησαν, χωρίς να τους επιτραπεί να ενδυθούν, εις το σχολείον. Καθ' οδόν οι γερμανοί εφόνευσαν όλα τα ζώα που συνήντων, αγελάδας, σκύλους, χοίρους, κ.τ.λ. Εξετέλεσαν 30 άνδρες ομαδικώς, άλλους δε 8 γέροντας και γραιάς, μη δυνηθέντας ν' αποχωρήσουν μετά του άλλου άμαχου πληθυσμού, μ.α. την Εργινούσαν Μαθιουδάκη 103 ετ., τον Γ. Λεμονάκη 86 ετ., την

¹¹⁸¹ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 71.

¹¹⁸² Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 73.

σύζυγόν του Ευαγγελία 80 ετ., την Αμαλίαν Παπουτσάκη 75 ετ., και τον Εμμ. Κατσαντώνην 75 ετ., του οποίου οι δυο υιοί, Γεώργιος και Στυλιανός και ο επί θυγατρί γαμβρός Διον. Χανδράκης εξετελέσθησαν συγχρόνως, ο δε τρίτος υιός Αντώνιος είχε φονευθεί υπό των αλεξιπτωτιστών το 1941. Καταστραφείσαι οικία 172 (ολική καταστροφή). Η εκκλησία του χωριού ουχί μόνον κατεστράφη αλλά εβεβηλώθη, μεταβληθείσα εις τόπον σφαγής ζώων, απορριφθέντων εκεί των εντοσθίων και των κεφαλών χοίρων, προβάτων, κ.τ.λ. Η εικών της Παναγίας εις ήν ήτο αφιερωμένος ο ναός, ευρέθη απογυμνωμένη από τα χρυσά και αργυρά αφιερώματά της και αποπατημένη.»

Στο πέρασμά μας από τα χωριά του Αμαρίου Ρεθύμνης, επισκεφθήκαμε αρχικά το Άνω Μέρος Αμαρίου, όπου φωτογραφίσαμε το μνημείο πεσόντων του χωριού. Η σχετική φωτογραφία παρατίθεται ως [Εικόνα 81](#). Εκεί συναντήσαμε τον Ηλία Λ., που είχε γεννηθεί το 1931, και ο οποίος είχε ζήσει τα γεγονότα της καταστροφής του χωριού του σε ηλικία 13 ετών τότε και πρόθυμα θέλησε να μας δώσει συνέντευξη. Μας διηγήθηκε τα ακόλουθα:

Ηλίας Λ. : Όταν μας κάψανε τον Αύγουστο του '44, κυκλώσανε το χωριό με το συνήθη τρόπο. Βάλανε σκοπούς, χτυπούσαν και μαζεύανε στα σπίτια και τους λέγανε να πάτε στο σχολείο. Ξέρανε ορισμένοι διερμηνείς ή κάτι άλλο.

Θα πάτε στο σχολείο λέει και θα καθίσετε. Δεν θα φύγετε από το σχολείο. Μας χωρίσανε τα γυναικόπαιδα, σε μια αίθουσα. Το σχολείο, είχε δύο, το διθέσιο το σχολείο και στην άλλη αίθουσα ήταν οι άνδρες. Και διαλέζανε τότε που μας κάψανε αυτούς που θέλανε, τον αριθμό δηλαδή που θέλανε. Σε ορισμένους είχαν και με ονομασία, με κατάσταση. Σου λέει Κατσαντώνης Κυριάκος του Εμμανουήλ. Τον έβαλαν στο σχολείο στο μεσαίο δωματιάκι που ήταν για τους επιθεωρητές.

Μετά έλεγε ένα άλλο, δεν θέλανε αυτόν, θέλανε του Γεωργίου ας πούμε, όχι του Αντωνίου και τα λοιπά. Μαζέψανε κάμποσους και ύστερα 38 πόσους βάλανε εκεί μέσα, διαλέζανε και μετά ήρθε ένας Γερμανός, αξιωματικός θα ήταν, φορούσε κοντά παντελόνια [παύση], ... Και φωνάζει ότι θα φύγετε τώρα θα πάτε στα σπίτια σας. Θα πάρετε ό,τι έχετε ανάγκη, λίγο ψωμί, κάνα ρούχο και θα γυρίσετε σε μια ώρα στο σχολείο, γιατί θα κάψουμε το χωριό και όποιον βρούμε στο δρόμο, στα σπίτια μετά, τον σκοτώνουμε.

Τους άντρες τους κρατήσανε στο άλλο δωμάτιο. Αυτούς που σκοτώσαν και τους άλλους που δεν σκοτώσανε. Μόνο τα γυναικόπαιδα αφήσανε και φύγαμε. Πήγαμε στα σπίτια, εμείς ήμασταν στο κάτω μέρος, το σχολείο είναι εδώ πάνω.

Μέχρι να πας εκεί πέρα τώρα να δεις, τι να δεις και τι να πάρεις. Και σου λέει μία ώρα [παύση], ... και έβλεπες και κλαίγανε οι γυναίκες, κλαίγανε οι άντρες που ήταν μέσα στο σχολείο. Και γύριζε ο καθένας, όχι μια ώρα, μόνο σε ένα τέταρτο. Φοβόνταν όλοι.

Πηγαίνανε στο σχολείο. Άμα συγκεντρωθήκανε όλοι στο σχολείο, οι άλλοι μείνανε, αυτοί που θέλανε να κάψουν, και να σκοτώσουν. Και άλλοι, μας πήραν εμάς σειρά και φύγαμε δρόμο δρόμο. Αυτοκίνητα δεν έρχονταν στο χωριό τότε. Και περάσαμε από τα χωριά Βρύσες, Γερακάρι και μας πήγανε στον Μέρωνα. Όταν περνούσαμε στις Δρυγιές, δεν βλέπαμε κανέναν. Όταν περάσαμε στις Βρύσες, πάλι το ίδιο.

Είχαν πάρει τους ανθρώπους και κρατούσαν αυτούς που θέλανε να σκοτώσουν, τους άλλους τους επαίρνανε. Και πήγαμε στο δρόμο. Στο Γερακάρι βλέπαμε σε ένα αμπέλι, είχαν σκοτώσει δύο Γερακαριανούς. Ήταν τη νύχτα εκεί πέρα, και το πρωί που βγήκαν, τους εσκοτώσανε στο αμπέλι. Και λέγανε ότι ο τάδε είναι σκοτωμένοι και οι δύο νοματαίοι. Εγώ πιτσιρικός, δεν τους είδα και πήγαμε στον Μέρωνα.

Από τον Μέρωνα μας βάλανε και κοιμηθήκαμε ένα βράδυ, σε ένα χωράφι όλους. Και το πρωί μας λέει θα φύγετε θα πάτε στα χωριά σας. Αλλά αυτοί, μόλις φεύγαμε εμείς από εκεί, για να πάμε πάνω στα χωριά, είχαν σκοτώσει τους ανθρώπους εδώ. Και είχαν κάψει τα χωριά, τα καίγανε τα χωριά. Το Γερακάρι και τις Βρύσες, όσους είχαν μέσα κρατήσει, τους εκτελέσανε.

Και φύγαμε εμείς, πήγαμε επάνω σε άλλα χωριά, κάτσαμε μία βδομάδα, ύστερα γυρίσαμε. Εδώ δεν μπορούσαμε να έρθουμε, ήταν όλα καμένα.

Στο σημείο αυτό ζητήσαμε από τον συνομιλητή μας, να μας πει για ποιο λόγο κατά τη γνώμη του οι δυνάμεις κατοχής προέβησαν σε αυτού του είδους τα αντίποινα και παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα από τη συνέντευξή του:

***Ηλίας Α.:** Η απαγωγή του Κράϊπε [AB – ήταν το αίτιο]... , τον είχε απαγάγει ένας Άγγλος, ήταν με κάτι άλλους και πέρασε από αυτά τα χωριά. Τα κάψανε τα χωριά,*

κάτω από την Κρύα Βρύση από πίσω, η οποία ήταν άσχετη με τα δικά μας χωριά, αλλά γι' αυτό το λέω.

Μετά, οι Γερμανοί φύγανε σε δυο – τρεις μήνες. Γυρίσαμε μετά εμείς εδώ, αλλά και στα άλλα χωριά, ερχόμασταν βλέπαμε τα χωριά τα σπίτια καμένα, όλων τα ζώα τα είχαν σκοτώσει, και πολλά, τα σκοτώνανε, τα τρώγανε [. . .].

Στη συνέχεια, συναντήσαμε τον Εμμανουήλ Σ., ο οποίος προθυμοποιήθηκε να συνδράμει στην έρευνά μας, δίνοντάς μας και αυτός μια συνέντευξη. Σημειώνουμε ότι, όταν συνέβησαν τα γεγονότα στα χωριά του Αμαρίου, ήταν λίγο μεγαλύτερος από τον προηγούμενο συνομιλητή μας, και συγκεκριμένα ήταν 17 ετών. Στη διήγησή του είναι περισσότερο λεπτομερής και αποκαλυπτικός, καθόσον όλα όσα κατέγραψε για το Άνω Μέρος στην έκθεσή του ο Καζαντζάκης, επιβεβαιώνονται και από την προφορική του μαρτυρία. Ιδού τί μας διηγήθηκε:

Εμμανουήλ Σ. : Θα σου πω, κηρύχθηκε ο ιταλικός πόλεμος πρώτα, έπαιζαν την καμπάνα του χωριού και μαζευτήκαν οι γυναίκες, οι άντρες στις γειτονιές, μας κήρυξαν οι Γερμανοί τον πόλεμο. Ήρθε ο χωροφύλακας εδώ πέρα, η αστυνομία και έφερε την εγκύκλιο ποιοι πάνε στρατιώτες, ποιες κληρουχίες επήραν, την επομένη φύγαν από εδώ οι Αμαριώτες και πήγαν στους Αρμένους, οι Μυλοποταμίτες τους φέραν στους Αποστόλους, στο χωριό Αποστόλους. Μετά ήρθε ο χωροφύλακας εκεί πέρα, σε κάθε χωριό, και μας έβαλε και κάναμε καταφύγια, χαντάκια μες στα περιβόλια, στα σπίτια μας απ' έξω, αν μας βομβαρδίζουν οι Γερμανοί, οι Ιταλοί, να μπαίνουμε εκεί μέσα.

Τελείωσε ο Αλβανικός πόλεμος, οι Κρητικοί στρατιώτες μείνανε οι περισσότεροι στην Αθήνα γιατί δεν μπορούσαν να 'ρθουν εδώ. Τους βουλιάζανε οι Γερμανοί στο δρόμο. Πολλοί έρχονταν από την Πελοπόννησο στο Καστέλι των Χανιών εκεί πέρα, που ήταν πιο κοντά αλλά άμα τους ρίχναν στο δρόμο, στην θάλασσα ... μετά πέσαν οι αλεξιπτωτιστές εδώ και πέσανε στο Ρέθυμνο απ' έξω, γύρω-γύρω στο Ρέθυμνο.

Εμάς μας γυρίζαν τα Γερμανικά αεροπλάνα και μας βομβαρδίζαν στα χωριά, πυροβολούσαν στα χωριά εγώ έχω ένα μετόχι έχουμε μια περιουσία στην περιφέρεια των Δολιανών, και είχαμε περιβόλια και φεύγαμε από εδώ και πηγαίναμε και τα ποτίζαμε, πηγαίναμε νύχτα και νύχτα γυρίζαμε και γύρναγε μια φορά ένα αεροπλάνο που έριξε τρεις

βόμβες στην σειρά και πέσανε στο χωριό στους Αποστόλους οι δυο και μια έξω από το χωριό.

Έγινε η κατάληψη της Κρήτης από τους Γερμανούς, ήρθαν μετά οι Γερμανοί εδώ πέρα και κόψανε τα σύρματα τους στύλους του ΟΤΕ, τότε δεν υπήρχε ο ΟΤΕ υπήρχαν τα τηλέφωνα, ταχυδρομείο, [. . .] και κόψανε τους στύλους από ένα μέτρο ως και πάνω και μαζέψανε όλα τα σύρματα που ήταν από χαλκό τα σύρματα τότε για να μην οξειδώνουν στον αέρα σε βροχή και δεν είχαμε στην κοινωνία ας πούμε επαφή ο ένας με τον άλλον.

Απαγορέψαν την φωτιά, απαγορεύανε καπνούς, δεν μπορούσες να ανάψεις φωτιά, δεν μπορούσες να έχεις φακό επάνω σου γιατί το θεωρούσανε οπτικό όπως κάνει σήματα. Είτε ένα πιστόλι σου έβρισκαν, είτε ένα φακό, σε εκτελούσαν επί τόπου οι Γερμανοί.

Άμα έγινε η κατάληψη της Κρήτης, είχανε ρίξει προκηρύξεις τα Γερμανικά αεροπλάνα και λέγανε να μην σκοτώνουν οι πολίτες, τους αλεξιπτωτιστές των Γερμανών γιατί θα κάνουν αντίποινα, όπως και έγινε. Πήγαν στα γύρω-γύρω χωριά, στο Ρέθυμνο γιατί εγώ είμαι τεχνίτης, έχω φτιάξει όλες τις εκκλησίες γύρω-γύρω, έχω φτιάξει τα Ηρώα, όλα, και πάνε στο Άδελε σ' ένα χωριό και λένε: 'να παρουσιαστούνε όλοι οι άντρες γιατί όποιος δεν παρουσιαστεί θα τον εκτελέσουμε, θα τον πιάσουμε και θα τον εκτελέσουμε'. Και μαζέψανε τους άντρες και τους πήγανε και τους σκοτώσανε έξω από το χωριό.

Στο σημείο αυτό ο συνομιλητής μας αναφέρεται στην εκτέλεση αμάχων στο χωριό Άδελε Ρεθύμνης, όπου με την παύση των ένοπλων συγκρούσεων μετά την Μάχη της Κρήτης, οι αλεξιπτωτιστές προέβησαν σε εγκληματικές πράξεις κατά του τοπικού πληθυσμού, εκδικούμενοι τον θάνατο των συντρόφων τους. Στο Άδελε, όπως αναφέραμε στην αντίστοιχη ενότητα παραπάνω, φονεύθηκαν 18 άνδρες του χωριού στις 2 Ιουνίου 1941.

Και, μετά από αυτή του την αναφορά, συνεχίζει τη διήγησή του, αναφερόμενος πλέον στην ιστορική χρονική στιγμή της 22ας Αυγούστου 1944, όπου οι δυνάμεις κατοχής κατέστρεψαν το Άνω Μέρος Αμαρίου και εκτέλεσαν 30 κατοίκους του. Μας αποκαλύπτει τα ακόλουθα:

Στις 22 του Αυγούστου κάψανε το χωριό μας. Πριν 15 μέρες εγώ και ο πατέρας μου και ο αδερφός μου, είχαμε πάρει τα βόδια μας και τον γάϊδαρό μας και είχαμε πάει

στο μετόχι κάτω για να χτίσω λέει ένα σπίτι να κάτσουμε εκεί πέρα γιατί αυτό το κτήμα είναι μια ώρα από την κοινότητα των Δολιανών, την τότε κοινότητα, θα πάρουμε πράμα να φτιάξουμε ένα σπιτάκι εκεί πέρα να μην πηγαινοερχόμαστε.

Και έτσι την γλυτώσαμε από τους Γερμανούς. Διότι οι Γερμανοί που ήρθαν εδώ κρατούσαν μια λίστα, δύο κόλλες με το κόκκινο μελάνι, και έγραφαν τις οικογένειες που θέλανε να σκοτώσουνε. Σταυρουλάκης είμαι εγώ, είμαστε στην λίστα, πιάσανε δύο Σταυρουλάκηδες, ένα ανήλικο παιδί, και ένα πιο μεγάλο. Και οι δυο, Σταυρουλάκηδες. Τους Κουγίτηδες, Λοξιλάκηδες, Βουμβουλάκηδες, Μπαγουράκηδες, και τους τέσσερις Μπαγουράκηδες, τους πιάσανε και τους τέσσερις. Τους εκτελέσανε. Δύο Βουρβουνάκηδες και ήτανε και ο ένας ηλικιωμένος, και οι δύο, τους σκοτώσαν και τους δύο. Κουνιτάκηδες επιάσαν τέσσερις, τρία αδέρφια και τα σκοτώσαν και τα τρία, και ένα άλλο πιο πέρα από τα αδέρφια, τον σκοτώσαν. Λιοξιλάκη πιάσαν έναν και τον σκοτώσανε και Λεμονάκη άλλον έναν ο οποίος ήταν και λιγάκι όχι καλά στα μυαλά του, τον σκοτώσαν και αυτόν.

Τέλος πάντων αυτούς, δεν τους σκοτώσανε, αλλά τους κάψανε ζωντανούς, τους βάλαν σε δύο σπίτια. Εγώ είδα το ένα κομμένο χέρι από εδώ, και έτσι γαβρωμένο και αυτό το πουκάμισο του ήταν κολλημένο, γιατί ήταν ψημένο από εδώ, ήταν γαβρωμένο. Εγώ έφτιαξα το Ηρώον εδώ και σκάλισα και τα γράμματά τους. Η χειρότερη μέρα της ζωής μου ήταν αυτή, να σκαλίζεις του κάθε χωριανού σου το όνομα. Σκοτωμένου, που τον έκανες παρέα, τον είχες ζήσει μαζί σου εν πάση περιπτώσει. Είχα και έναν αδερφό γιατρό, τον οποίο τον σκοτώσανε στην Αθήνα και αυτουνού το όνομα το σκάλισα εγώ. Τέλος πάντων...

Σε σχετική μας ερώτηση αναφορικά με το αν το χωριό λεηλατήθηκε από τις δυνάμεις κατοχής, ο συνομιλητής μας απάντησε:

Εμμανουήλ Σ.: *Ναι, [AB - λεηλατήθηκε]. Άκουσε εδώ τώρα, πρώτα-πρώτα δεν αφήσανε ζωή στο χωριό, οκτώ γέροι δεν φύγανε από το χωριό, τέσσερις γριές και τέσσερις γέροι. Ο ένας από τους τέσσερις είχε σκλήρυνση κατά πλάκας, και τον είχε κατεβάσει ο πατέρας μου εδώ από κάτω σε ένα δέντρο, σε μια μουνιά γιατί δεν μπορούσε να τον πάρει. Όποιος είχε γριά, γέρο εδώ πέρα μπορούσε να τον φορτώσει γιατί μας δώκανε άδεια μία ώρα να βγάλουμε ό,τι θέλαμε έξω στα περιβόλια και να φύγουμε μετά.*

Λοιπόν εμείς που είμαστε στην άκρη, το σπίτι μας ήταν στην άκρη γιατί εμείς του λέμε είμαστε εδώ, έβγαλε η μάνα μου ένα μπαούλο, το 'καμε μια κασέλα ό,τι μπόρεσε έξω, τα 'βγαλε έξω και είχε ο πατέρας μου ένα πριόνι αμερικάνικο δύο μέτρα που κόβαμε τα ξύλα τότε, ήταν από τα καλύτερα της εποχής για να κόβεις ξύλα και εδώ κάναν άδεια εντολή και τα κάψαν και αυτά έξω και πιάσαν και το πριόνι αυτό που δεν είχε όριο, το πετάζανε πάνω στην φωτιά και έστριψε, άχρηστο.

Ο κόσμος που λες πέταζε τα μπακιρικά του στα πηγάδια γύρω-γύρω για να μην τα πάρουνε οι Γερμανοί, είχαν φέρει ένα φορτίο, φασόλες από το μετόχι, άσπρες τόσο, το σπίτι μας το ανατινάζαν οι Γερμανοί, δεν αφήσαν πέτρα πάνω στην άλλη, δεν βρήκαμε τίποτε, είχαμε πολύ καρπό, δηλαδή όσπρια και τέτοια, σιτάρι, φασόλες, δεν βρήκαμε ούτε μια, τις πήρανε και τις φάγανε διότι με τους δυναμίτες, εκσφενδονισθήκανε τα άλλα όσπρια, ρεβύθια, φάβα, που δεν τα άφησαν να τα πάρουμε, φασόλες δεν βρήκαμε καμιά, τις πήραν και τις φάγανε, σιτάρι δεν βρήκαμε σχεδόν τίποτα, και θέλανε οι γυναίκες να κάνουν κόλλυβα του σκοτωμένου, της γειτονιάς οι γυναίκες. Γιατί πάνω στην γειτονιά μου έπαθε την μεγαλύτερη καταστροφή, ήταν το σχολειό εδώ πέρα, εδώ σκοτόνανε τους ανθρώπους, βάλανε τους περισσότερους δυναμίτες εδώ πέρα, και τους έδωκε ο πατέρας μου ένα-δυο πιάτα της καθεμιάς αλλά μαζί με το σιτάρι απ' το χώμα. Όχι το χώμα από το σιτάρι, πιάνανε κουκί από το σιτάρι για να συμπληρώσουν ένα πιάτο, να το βράσουν να το κάνουν κόλλυβα χωρίς ζάχαρη, δεν βάζαν ζάχαρη, και ούτε πιάτο δεν εγέμιζε. Λοιπόν, επήρανε όπως είπαν ότι θα κάψουν το χωριό, βάλανε τα γυναικόπαιδα στην δεξιά αίθουσα του σχολειού, στην πάνω αίθουσα τραβήξαν την έδρα του σχολειού και τα καθίσματα και κάτσανε και μπαίνανε ένας-ένας μέσα και είχαμε τις ταυτότητες με πορτοκαλί διαγωνίως λωρίδα και έγραφαν το όνομά σου.

Όταν ήσουν στην λίστα, σε βάζανε στο γραφείο. Στο γραφείο μέσα βάλανε τριάντα νέους ανθρώπους, τους οποίους τους κάψανε ζωντανούς, και οχτώ γέρους τους μαζέψανε από γύρω-γύρω που δεν ήταν έτοιμοι να φύγουνε και τους σκότωσαν και αυτούς.

Λοιπόν, φεύγοντας οι άνθρωποι του χωριού, φορτώσανε, βγάλανε και τις έγκυες γυναίκες έξω και τις θέσανε στη σειρά έξω στο μπερίγιαυλο του σχολειού ήταν ένας πύργος, ένα σπίτι τότε και πήγε ο Γερμανός και τους έκανε έτσι στην κοιλιά για να δει αν είναι έγκυος [. . .]. Μετά που λες, λέει ο Γερμανός, να φύγετε από το χωριό, όποιον βρούμε στο σπίτι του θα τον σκοτώσουμε, και να βγάλετε ό,τι θέλετε έξω, σε μια ώρα να 'στε εδώ. Τα σπίτια μας μετά τα έκαψαν. Έστεκε ένα απόσπασμα εδώ στην έξω μεριά του

χωριού, που φεύγαμε, που περνούσαν Αμαριανοί. Τραβούσε ο καθένας τις κατσίκες του τις προβάτες του, τα βόδια του. Δεν άφηκε κανένα το απόσπασμα, μόνο τα γυρίζαν όλα μέσα στο χωριό, και έφευγε ο άνθρωπος μόνο με τον γάιδαρό του, μόνο αν τον είχε φορτωμένο ρούχα από το σπίτι του.

Τους πήγαν στον Μέρωνα, εκεί κοιμηθήκανε μια μέρα, δρόμο-δρόμο φεύγανε οι άντρες, ήταν και λίγοι Γερμανοί που τους λαλούσανε¹¹⁸³ στις στροφές εδώ, από κει, τους σκοτώσαν τους άντρες, δεν φύγανε βέβαια όλοι, οκτώ άντρες πήγαν από εδώ στο ρέμα απ' όσους λαλούσανε, οι άλλοι φύγανε στον δρόμο. Από εδώ και πέρα δεν σκοτώσανε κανέναν απ' όσους φύγανε. Τους χοίρους, όσους δεν φάγανε τους σκοτώσανε. Γιατί ο χοίρος δεν περπατεί, τις κότες τις φάγανε και τις γδέρνανε και πετούσανε τα δέρματα τους με τις φτερούγες μαζί, και τις τρώγανε, στον πολυέλαιο της εκκλησίας μας, εκεί κρεμούσαν τα τσιγκέλια και κρεμούσαν τα ζώα που γδέρναν αυτοί. Γιατί ήξεραν και γδέρναν και κάνανε τέτοια.

Φεύγοντας λοιπόν, τον σκύλο μας τον σκοτώσανε στην κουζίνα μας μέσα ίσα μέχρι να γυρίσει η μάνα μου από το σχολειό, τους γάτους τους σκοτώσανε, τις κότες σκοτώσανε, γιατί δεν μπορούσαν να τις πάρουνε, ό,τι δεν μπορούσαν να πάρουνε, το σκοτώσανε. Έναν γάιδαρο που δεν τον τρώγανε, ήταν σε ένα σπίτι, σε έναν στάβλο, με το πουλάρι του μαζί το μικρό του μαζί, πουλάρι, και σκοτώσανε και την μάνα και το πουλάρι και πήγε ένας συγχωριανός γιατί βρωμούσανε και έδωκε φωτιά και τα 'καψε. Και έφυγε μια αγελάδα από το χωριό, όταν τους λαλούσανε γιατί αυτά τα πήγανε στη Σχολή Ασωμάτων, και από εκεί τα πήρανε δύο Γερμανοί ή δυο ή τρεις και άλλοι τόσοι βοσκοί της σχολής και τα λαλούσαν τα αιγοπρόβατα και τα περάσαν απ' το μετόχι το δικό μας που ήταν ο δρόμος ανοιχτός τούτο τον καιρό, καθόμουν εκεί με την αδερφή μου και είδαμε τα ζώα τα χωριανά που γνώριζα και τα πήγανε περπατώντας στο Ρέθυμνο.

Τις αγελάδες και τα βόδια τα βάλανε στο αυτοκίνητο και πήγαν και τα κατακόψανε και τα σφάζανε και φάγανε και αυτά. Και μια αγελάδα σου λέω, όταν εφεύγετε από το Ηρώον που είναι μια διακλάδωση και πάει στα χωράφια ίσα κάτω, η οποία αγελάδα αυτός που την είχε, είχε χωράφι και ήξερε τον δρόμο και παραμέσα [παύση], ... της παίζανε, την σκοτώσανε και κατέβησαν κάτω-κάτω και έπεσε μες στον δρόμο και έκλεισε ο δρόμος και δεν μπορούσαμε μετά να περάσουμε. Δεν άφησαν τίποτα.

¹¹⁸³ Λαλούσανε : Σημαίνει οδηγούσαν. Το ρήμα 'λαλώ', χρησιμοποιείται και με την έννοια του οδηγώ, κατευθύνω, ορίζω δρόμο ή και συμπεριφορά.

Κοντά στο σπίτι μας, το σπίτι μας ήταν άκρη. Τελευταίο του χωριού, και δεν ξέρω πως μείνανε δύο τρεις κότες, από δύο τις κότες τις βρήκαμε μία, και ήταν μια εκεί από κάτω από ένα δέντρο και πήγαινε η κότα όλη μέρα και κρυβότανε στο δέντρο και την νύχτα έβγαινε και έτρωγε από τα περιβόλια, απ' το φόβο της η κότα, απ' τους βομβαρδισμούς που κάνανε για πού είχαν.

Διαλέξανε που λες δύο σπίτια, που είχανε από κάτω πάτωμα και από πάνω κεραμοσκεπή, εκεί βάλανε τους ανθρώπους, τους κάψανε ζωντανούς, εγώ έλεγξα με τον πρόεδρο, τον τότε πρόεδρο, όλα τα οστά που τα πήγαμε και τα τοποθετήσαμε στο οστεοφυλάκιο στο Ηρώον, τα βάλουμε απάνω σε μια πλατφόρμα στο Ηρώον απ' έξω, ήρθαν οι γυναίκες και τα πλένανε με κρασί, με τέτοια όπως πλένουνε τα οστά των πεθαμένων, ούτε ένα δεν έχει σφαίρα, τρύπα σφαίρας, ούτε ένα κεφάλι δεν έχει χαριστική βολή, πέντε έξι κεφάλια βρεθήκανε, δεν είχαν χαριστική βολή.

Το συμπέρασμα που βγαίνει, ότι τους κάψανε ζωντανούς. Γιατί στον χώρο που τους σκοτώσανε, στο ένα σπίτι, ήτανε τριώροφο, είχε μια σκάλα, πετρόσκαλα και έβγαινε στον τρίτο όροφο. Αυτή η σκάλα ήταν από πάνω δρόμο γιατί πάει το χωριό μας είναι αμφιθεατρικό και το ένα σπίτι είναι από πάνω από το άλλο. Από την πάνω μεριά λοιπόν του δρόμου ήταν η σκάλα και το τελευταίο σκαλοπάτι έμπαινε στον τριώροφο οντά, που δεν είχε χώρο να κάνουν εκτελέσεις αυτοί και από κάτω στο ισόγειο είχε άλλη πόρτα παλιά από την άλλη πλευρά, από εδώ από την σκάλα ήταν αυτό το σπίτι, ήτανε τρία χωρίσματα είχε από κάτω το υπόγειο.

Εδώ ήτανε ένα πατητήρι, το πατητήρι είναι αυτό που βάζουμε τα σταφύλια και τα πατούμε και βάζαμε τις ελιές καμιά φορά εκεί μέσα. Όπως πέσανε από το τριώροφο οι άνθρωποι, μπήκανε κορμιά μέσα στο πατητήρι, γόνατα, στήθια, χέρια, πόδια, ένα πόδι με μια αρβύλα ήταν ενός παιδιού του Μανώλη του ... ήταν και τον έπιασε ο κακομοίρης ο πατέρας του και έκλαιγε, γνώρισε την αρβύλα του παιδιού του κατάλαβες; Κακόμοιρος από εκεί.

Στη συνέχεια υποβάλαμε στον συνομιλητή μας το ερώτημα όλα αυτά τώρα που μας διηγείται, τα έχει δει με τα μάτια του ή αν του τα έχουν διηγηθεί άλλοι και μας απάντησε:

***Εμμανουήλ Σ.:** Μου 'χουνε διηγηθεί μέχρι εκεί που φύγανε οι χωριανοί, τα υπόλοιπα τα έχω δει όλα, τα έχω ελέγξει εγώ, από σου λέω με τους χωριανούς εδώ που*

τους ξεχώσαμε τους ανθρώπους ήμουν και εγώ 17, 18, 20 χρονών περίπου θα 'μουν γιατί όταν φύγαν οι Γερμανοί ήμουν 17 χρονών, και μετά δύο-τρία χρόνια που τους ξεχώσαμε από τα ερείπια που τους είχαν πετρωμένους, το χέρι το 'χα γερό. Γιατί ήρθα επαέ μετά αφού μας κάψανε οι Γερμανοί, ήρθα μετά, οχτώ μέρες εκάψανε, και ήρθα αμέσως εγώ επαέ. Μετά τις οχτώ μέρες, να δω το σπίτι μας τώρα, έναν τρόχαλο, και τίποτα άλλο.

Στο σημείο αυτό ζητήσαμε από τον Εμμανουήλ Σ. να μας πει για ποιο λόγο κατά τη γνώμη του οι δυνάμεις κατοχής προέβησαν σε αυτού του είδους τα αντίποινα. Παραθέτουμε την απάντησή του αμέσως παρακάτω:

Εμμανουήλ Σ.: Αυτοί δικαιολογηθήκανε πως για τον Κράϊπε, πως το κάψανε για τον Κράϊπε, αυτά τα 'καψε ο Μίλερ ένας στρατηγός Μίλερ, που ευθύνεται και για την σφαγή της Βιάννου, ο ίδιος. Και ήταν λέει αυτόν να τον αιχμαλωτίσει, αλλά τον είχαν μεταθέσει στα Χανιά και έπιασαν τον Κράϊπε και τον επιάσαν 24 Απριλίου μου φαίνεται και στις 22 μας κάψανε εμάς και έτσι 12 του Οκτώβρη την Αθήνα, φεύγανε. Πριν δύο τρεις μήνες έγινε εδώ το κακό, γιατί εμάς μας κάψανε πιο μπροστά.

Στο τέλος της μαρτυρίας του, παρατηρούμε δύο κυρίως σημεία. Το πρώτο, που αναφέρεται στην απογοήτευση που ένιωσε, όταν είδε το σπίτι του να είναι μετά την καταστροφή ένας «τρόχαλος», όπως το λέει ο ίδιος, μια λέξη που περιγράφει τελικά τα πάντα. Την ισοπέδωση και την πλήρη καταστροφή όχι μόνο του δικού του σπιτιού, αλλά και ολοκλήρου του χωριού του. Το δεύτερο, έρχεται να επιβεβαιώσει και την κρίση του Καζαντζάκη σχετικά με τις αιτίες για τις οποίες έγιναν οι καταστροφές στην Κρήτη τον Αύγουστο του 1944. Ως αιτία οι κατοχικές δυνάμεις, σε πολλές περιπτώσεις προφασίστηκαν την απαγωγή Κράϊπε (η οποία όμως, όπως παρουσιάσαμε παραπάνω, είχε συμβεί τέσσερις μήνες πριν, και τα αντίποινα γι' αυτήν είχαν γίνει στα χωριά Καμάρες, Λοχριά Σαχτούρια, Μαγαρικάρι). Έτσι κι εδώ, κατά την άποψη του συνομιλητή μας, οι δυνάμεις του καθεστώτος κατοχής ήθελαν να καταστρέψουν τα χωριά του Αμαρίου, για λόγους άλλους, ίσως άμυνάς τους κατά την αποχώρηση ή εκφοβισμού των κατοίκων και των αντάρτικων ομάδων. Μη θέλοντας να αποκαλύψουν τα πραγματικά σχέδια της αποχώρησής τους, θεωρεί ο συνομιλητής μας, ότι προφασίστηκαν στους κατοίκους πως διαπράττουν αντίποινα λόγω της απαγωγής Κράϊπε.

10.6.9.2 Γερακάρι

Στη συνέχεια επίσκεψής μας στα χωριά του Αμαρίου, βρεθήκαμε στο χωριό Γερακάρι. Στο χωριό εκτελέστηκαν¹¹⁸⁴ συνολικά 53 άνδρες και γυναίκες (36 από το Γερακάρι και οι λοιποί από τους συνοικισμούς Καρδάκι και Γουργούθους που ανήκαν στην Κοινότητα Γερακαρίου). Οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής μετά την εκτέλεση το εκκένωσαν από τους κατοίκους του, το πυρπόλησαν και το λεηλάτησαν επί οκτώ (8) ημέρες. Στο τέλος ανατίναξαν με δυναμίτιδα τις 117 οικίες του χωριού, το σχολείο, τις τέσσερις (4) εκκλησίες του και τις τέσσερις (4) κρήνες (βρύσες) του.

Κατά την επίσκεψή μας στο χωριό του Γερακαρίου φωτογραφήσαμε το μνημείο του και παραθέτουμε το σχετικό υλικό ως [Εικόνα 82](#). Εκεί, συναντήσαμε τον Ιωάννη Κ., ο οποίος έζησε τα γεγονότα της εισβολής των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στο χωριό του στις 22 Αυγούστου 1944, και επιβίωσε από αυτήν την εισβολή όντας ένας από τους περισσότερο τυχερούς. Μας διηγείται επίσης, μια ανθρώπινη ιστορία, που αφορά έναν από τους συγχωριανούς του, που βρέθηκε μαζί με όσους θα εκτελούσαν οι στρατιώτες των δυνάμεων κατοχής και που τελικά επιβίωσε μεν, για να κουβαλά μετέπειτα ένα τεράστιο βάρος από τις τελευταίες στιγμές από τις σκέψεις και τα συναισθήματα αυτών, που ως μελλοθάνατοι θα εκτελούνταν τις επόμενες ώρες. Απόσπασμα από την σχετική συνέντευξη παρατίθεται αμέσως παρακάτω:

Ιωάννης Κ. : [...]. Στο χωριό είχε ένα σπίτι στην άκρη μεμονωμένο, ημιτελές σπίτι. Αυτός που το είχε χτίσει, είχε τζάκι, παλιά κάνανε ένα τζάκι στη γωνία. Βάζανε ένα κάπως τρίγωνο και κάνανε τζάκι στη γωνία. Και συνήθως τον παλιό καιρό, βάζανε στο τζάκι μέσα ένα ξύλο και κρεμούσαν τα απάκια που λέγανε.

Στεγνώνανε το κρέας για να το έχουνε αργότερα. Αυτός που είχε χτίσει το σπίτι, είχενε βάλει στη θέση αυτή που κρεμούσαν τα απάκια, ένα ξύλο γερό και κάθε που ακούγανε ότι οι Γερμανοί ήρθαν, έφευγαν από το σπίτι του πατέρα μου και παγαίνανε στο δικό του το ημιτελές και ανέβαιναν και κάθονταν στην καμινάδα μέσα.

Οι Γερμανοί πηγαίνανε, ανοίγανε την πόρτα ήταν ανοιχτή, βλέπανε ένα σπίτι μισοκτισμένο, φεύγανε. Την ημέρα που κάψανε το χωριό, αυτός πήγε να φύγει στην εξοχή, τον γυρίσανε πίσω και λέει η σωτηρία μου είναι να πάω μπω στο ξύλο, στην καμινάδα

¹¹⁸⁴ Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 72.

πάλι. Και γυρίζει πίσω και πάει και μπαίνει στην καμινάδα. Για κακή του τύχη όμως, οι Γερμανοί συγκεντρώσανε όλο το χωριό στην αυλή απέξω, κάμανε τη διαλογή και βάλανε μέσα τους μελλοθάνατους.

Και άμα πήραν τους άλλους και φύγανε από το χωριό, αρχίσανε και σκοτώνανε αυτούς που είχαν κλείσει μέσα. Επειδή αυτός είχε μπει στην καμινάδα από το πρωί, δεν ήταν καταγραμμένος. Δηλαδή βάλανε 50 μέσα. Αυτός ήταν το 51, αλλά δεν ήταν γραμμένος. Οι Γερμανοί είχαν 50 και τους σκοτώσανε και έμεινε στην καμινάδα αυτός. Τη νύχτα, μόλις νύχτωσε, οι Γερμανοί μεθύσανε, ήταν ζάγρυπνοι από το προηγούμενο βράδυ, για να έρθουν να κυκλώσουν το χωριό. Δεν είχαν κοιμηθεί.

Και κοιμούνταν και μάλλον θα πήγαν και πέρα και πέρα από το σπίτι αυτό, θα συγκεντρωθήκανε σαν στρατός και βρήκε την ευκαιρία αυτός και κατέφυγε από την καμινάδα κι έφυγε. Έφυγε έξω από το χωριό.

Αλλά του είχε στρίψει λιγάκι. Γιατί έζησε όλο το δράμα αυτό. Να ακούει που λέγανε οι μελλοθάνατοι, που παραγγέλνανε. Άλλοι τόσοι, μωρέ εσύ πες της γυναίκας μου αυτό, του παιδιού μου αυτό. Τον είχαν παλαβώσει τον άνθρωπο. Εν πάση περιπτώσει, ... αυτός αργότερα έτσι έζησε για μερικά χρόνια, μέχρι που πέθανε. [...].

Στη διευκρινιστική μας ερώτηση σχετικά με την ταυτότητα του προσώπου αυτού, ο συνομιλητής μας, μας έδωσε το ονοματεπώνυμό του, και μας είπε επιπλέον πως είχε συμμετάσχει και στις επιχειρήσεις του αλβανικού μετώπου. Η ταυτότητα του προσώπου παραμένει στη διάθεσή μας, δεν δημοσιεύεται στην παρούσα έρευνα, αλλά είναι στη διάθεση οποιουδήποτε άλλου ερευνητή ή ιστορικού επιστήμονα, εφόσον μας ζητηθεί.

Στη συνέχεια, ο Ιωάννης Κ., συνέχισε τη διήγησή του με άλλο σχετικό περιστατικό:

Ιωάννης Κ. : [...]. Άλλο ένα περιστατικό, όταν συγκεντρώσανε το πρωί όλους τους χωριανούς εδώ στην πλατεία, στο σπίτι αυτουνού απ' έξω, διαλέζανε όσους θέλανε να σκοτώσουν. Και λένε στις γυναίκες θα πάτε να αδειάσετε τα σπίτια σας, γιατί θα τα κάψουμε. Και θα βγάλετε έξω ό,τι θέλετε να μην καούν. Αυτοί το είπαν αυτό για να βγάλει ο κόσμος έξω τα τρόφιμα, τα χρυσαφικά, να τα βρουν εύκολα να τα πάρουν. Φύγανε οι

γυναίκες, να αδειάσανε το χωριό, τα σπίτια τους και μετά γυρίσανε πάλι, στις 12.00 είχαν εντολή και τις πήρανε και φύγανε, έξω από το χωριό.

Το πρωί που συγκεντρώσανε το χωριό όλο, πολλοί κρυφτήκανε μέσα στο σπίτι και δεν πήγανε στην πρώτη συγκέντρωση. Ένας από εδώ, άμα γύρισε και η μητέρα του και λέει μας είπαν να αδειάσουμε το χωριό γιατί θα το κάψουνε. Και αυτός βάζει μία ρόμπα, ένα φουστάνι και κουβάλαγε τρόφιμα, από το σπίτι τους, λίγο πιο έξω από το χωριό. Και βρίσκει ευκαιρία και τρυπώνει σε έναν βάτο μέσα, σε μια κρυψώνα. Το μεσημεράκι μόλις σκοτώνανε τους ανθρώπους αυτοί και πήραν τα όπλα τους και φύγανε, σπάσανε τον κλοιό από γύρω γύρω και συγκεντρώθηκε ο στρατός εδώ. Βρήκε ευκαιρία και αυτός και έφυγε στο βουνό και γλίτωσε. [...]. Κουτελιδάκης λεγόταν αυτός. Συγγενής ήταν. Αυτός στην προτομή, παραδόθηκε ο ίδιος και είπε σκοτώστε με κι εμένα με τα παιδιά μου.

Επειδή είχαμε επισκεφτεί λίγο πριν τη συνέντευξη το μνημείο του χωριού, είχαμε δει προηγουμένως την προτομή του Κουτελιδάκη Σταύρου, του οποίου οι στρατιώτες του καθεστώτος κατοχής είχαν συλλάβει και θα οδηγούσαν σε εκτέλεση και τους τρεις γιούς του, που του είχαν απομείνει μετά από τους πολέμους της Μικρασίας και του Αλβανικού μετώπου. Όταν έμαθε ότι θα εκτελούνταν και τα υπόλοιπα παιδιά του, αποφάσισε οικειοθελώς, να ζητήσει από τα γερμανικά στρατεύματα να εκτελεστεί και ο ίδιος, αφού πλέον η γενιά του θα ξεκληριζόταν. Σήμερα, η προτομή του Κουτελιδάκη, βρίσκεται χωριστά από το μνημείο, επειδή οι Γερακαριανοί θέλησαν να τον τιμήσουν ιδιαίτερος για την αυτοθυσία του. Η σχετική φωτογραφία της προτομής του, παρατίθεται ως [Εικόνα 83](#).

Μετά την αναφορά του στον Κουτελιδάκη, ο συνομιλητής μας συνεχίζει την αφήγησή και παραθέτουμε το ακόλουθο απόσπασμα από αυτήν :

Ηρθαν μια μέρα, εδώ είχαμε έναν δάσκαλο, Κοκονάς λεγόταν, ήταν θείος μου, ο οποίος ήταν ο αρχηγός των ανταρτών στην Περιφέρεια. Αλλά το είχανε κρυφό. Οι Γερμανοί πονηρευτήκανε και του βάλανε όρο να πηγαίνει κάθε Τετάρτη ας πούμε μια μέρα, να παρουσιάζεται στη Σχολή... που είχαν γερμανικό φυλάκιο εκεί.

Και πήγαινε κάθε Τετάρτη και έδινε το 'παρών' και έλεγε ορίστε εγώ δεν έχω κάνει τίποτα. [AB – Κάποιος]... πήγε και τον μαρτύρησε στους Γερμανούς. Και φανερώθηκε πλέον ότι είναι ο Κοκονάς αντάρτης και πρέπει να τον πιάσουνε.

Και κάνανε έναν συνδυασμό οι Γερμανοί. Την Τετάρτη που θα πάει να παρουσιαστεί εκεί, θα τον κρατήσουν να τον πιάσουν. Και στέλνουν και μία διμοιρία εδώ πέρα και πιάνει το γιο του, ήταν τότε 18 χρονών ο γιος του. Μετά έγινε γιατρός στο Ρέθυμνο, ήταν πολλά χρόνια.

Και πιάνουν οι Γερμανοί τον γιο του. Ήρθαν από το σπίτι πιάσανε τον γιο και σχεδιάζανε πηγαίνοντας και ο πατέρας στο φυλάκιο, τον πιάνουν κι αυτόν. Αλλά άμα ήρθαν οι Γερμανοί και πιάσανε τον γιο, στέλνουν από εδώ έναν αγγελιοφόρο και τρέχει και πρόλαβε τον πατέρα, προτού να πάει να δώσει το παρών, στο δρόμο.

Και του λέει μην παρουσιαστείς, διότι ήρθαν και ψάχνανε τον γιο σου και θα πιάσουν και εσένα. Και φεύγει αυτός. Εν τω μεταξύ του λέει εδώ πέρα να σας σιάζουμε κάτι να φάτε και τους άφησαν τους Γερμανούς να φάνε κάτι, πήγανε δίπλα εκεί και αφήκανε οι Γερμανοί δυο, να βλέπουν το παιδί που είχαν πιάσει στο σπίτι.

Και αυτοί φάγανε απ' έξω πιο πέρα. Και ήταν εδώ καμπόσες κοπελιές. Και κολλούν στους δύο Γερμανούς, τον κρύβουν [...] και τους λένε αφού θα πάρετε το παιδί να φύγετε, να μπει να αλλάξει. Λένε αυτοί, να μπει.

Και μπαίνει το παιδί από την πόρτα εκεί να αλλάξει, αλλά είχαν άλλη πόρτα από πάνω και ανεβαίνει τη σκάλα και φεύγει από εκεί. Και γλύτωσαν και ο γιος και ο πατέρας. Όμως μετά του εκάψανε το σπίτι. Και μετά φύγανε αυτοί αμέσως για την Αίγυπτο που ήταν οι Εγγλέζοι τότε και το παιδί σπούδασε, έγινε γιατρός και ο πατέρας γύρισε εδώ και ζούσαν στο χωριό.

Βλέπουμε για μια ακόμα φορά, μια δωσιλογική δράση εναντίον προσώπου που συνεργαζόταν με την αντίσταση. Η συμμόρφωση με το καθεστώς κατοχής, οδηγούσε τους δωσιλόγους σε πράξεις προδοσίας εναντίον των συγχωριανών τους. Στο σημείο αυτό ρωτήσαμε τον συνομιλητή μας αν οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής προέβησαν σε αντίποινα για το γεγονός της διαφυγής πατέρα και γιού Κοκονά και μας απάντησε:

Του κάψανε το σπίτι. Και ήρθανε εδώ και για χατίρι του Κοκονά που ήταν αρχηγός εδώ, σκοτώσανε 10 Κοκονάδες και τον πατέρα μου. Ήταν άλλος ένας Κουτελιδάκης και σκοτώσανε έξι Κουτελιδάκηδες, όσους πιάσανε από τα ονόματα που κάνανε τους αρχηγούς, τα επίθετα, τους σκοτώσανε όλους. Αυτά ήταν τα αντίποινά τους.

Καθώς ο Ιωάννης Κ., μας διηγείται τον τρόπο που έχασε τον πατέρα του, βρισκόμαστε εντός της οικίας του, όπου θα πρέπει να σημειώσουμε πως απολαμβάνουμε της φιλοξενίας του, παρατηρούμε ότι στον τοίχο του σπιτιού του υπάρχει η φωτογραφία του πατέρα του, κι ένα μετάλλιο δίπλα σ' αυτήν. Αντιλαμβανόμαστε τί ακριβώς είναι, αλλά θέλουμε να τον ρωτήσουμε, και το κάνουμε.

ΑΒ: Το μετάλλιο είναι του πατέρα σας εκεί πάνω;

Ιωάννης Κ.: Του πατέρα μου ήταν. Τα δώσανε μετά. Για τον πατέρα μου το δώσανε. Και σκοτώσανε 10 παιδιά, 16 χρονών. Αλλά εγώ εκείνο το βράδυ είχα πάει στο Μέρωνα και κοιμήθηκα. Είχα μία αδελφή παντρεμένη και κοιμήθηκα εκεί. Και δεν έτυχα εδώ στην κύκλωση.

10.6.10 Σείσαρχα :22 Αυγούστου 1944

Οι εκτελέσεις των κατοίκων στα Σείσαρχα, σχετίζονται με το σαμποτάζ στη Δαμάστα, τα αντίποινα εκεί και την καταστροφή των Ανωγείων. Στην ουσία είναι ο επίλογος της συνολικής καταστροφής.

Πρόκειται για τη θυσία των 32 εκτελεσθέντων, στις 22 Αυγούστου 1944 στα Σείσαρχα. Στα θύματα περιλαμβάνονταν και οι 15 Σαρχιανοί, οι οποίοι συνελήφθησαν από τους Γερμανούς στις 13 Αυγούστου 1944 στο Σάρχο και μεταφέρθηκαν ως όμηροι στα Ανώγεια, για να εκτελεστούν μετά το τέλος της λεηλασίας στα Σείσαρχα¹¹⁸⁵. Στην επίσκεψή μας στο χωριό, φωτογραφήσαμε το μνημείο που είναι αφιερωμένο στους πεσόντες. Παραθέτουμε το σχετικό υλικό ως [Εικόνα 84](#).

Στο οδοιπορικό μας στο χωριό, συναντήσαμε τον Μανώλη Μ., που έζησε τα γεγονότα, όντας σε ηλικία 13 ετών, όταν έχασε και τον πατέρα του από τις εκτελέσεις εκείνων των ημερών που οι δυνάμεις κατοχής προέβησαν στην καταστροφή των Ανωγείων, καθώς και στα γειτονικά χωριά. Παρακάτω, παραθέτουμε απόσπασμα από τη συνέντευξή του:

Μανώλης Μ. : *Ονομάζομαι Μανώλης Μ. του Β., γεννήθηκα εδώ στα Σείσαρχα το '31. Θυμάμαι, κοίταξε να δεις: Όταν ήρθαν οι Γερμανοί εδώ και κάψανε τα χωριά το '44 στις 13 του Αυγούστου τη νύχτα είχανε καταλάβει την περιοχή επάνω και φωνάζανε σαν σύνθημα, λέει «Όσοι και αν είστε εδώ κάτω τραβήξτε επάνω γιατί ήρθαν οι τράγοι και μπήκαν στο χωριό». Οι τράγοι¹¹⁸⁶, δηλαδή οι Γερμανοί. Και πιάσανε τα όρη και βγήκανε έξω. [. . .]. Και καίγανε τα Ανώγεια. Μάζεψαν και τα ζώα, τα πράγματα εδώ πού παίρνανε από τα σπίτια. Λάδι, τυρί, ρούχα, κριθάρι, τέτοια. Ό,τι παίρνανε, το κουβαλούσανε με τα ζώα και οι ... οι κακομοίρηδες τα κουβαλούσανε και τελευταία τους σκοτώνανε στο ρυάκι. Και τα κουβαλούσανε και τα φορτώνανε επάνω στο αμάξι και φεύγανε. Και καίγανε τα Ανώγεια και είχαμε εμείς τα ζα μας στον Λιθαρά το λένε, είναι*

¹¹⁸⁵ Creta Live News, 'Τίμησαν τους 32 εκτελεσθέντες στα Σείσαρχα', Κρήτη, 7 Οκτωβρίου 2019. Ιστότοπος, ανακτήθηκε από : <https://www.cretalive.gr/kriti/timisan-toys-32-ektelesthentes-sta-sisa/>, στις 12/03/2021.

¹¹⁸⁶ Θεωρούμε αναγκαίο να κάνουμε ειδική μνεία στη συνθηματική γλώσσα των χωρικών. Οι Γερμανοί στρατιώτες αποκαλούνται 'τράγοι', έτσι ώστε όσοι την χρησιμοποιούν να αποφεύγουν τον κίνδυνο να αποκαλυφθούν στην περίπτωση που προειδοποιούσαν τους συγχωριανούς τους. Την ίδια συνθηματική λέξη συναντήσαμε και στη συνέντευξη του Ιωάννη Φ., από τα Βορίζια, όταν μας περιέγραφε την Μάχη στο Τραχήλι.

ένας τόπος. [. . .]. Και πάνε οι Γερμανοί και τα παίρνουν όλα γιατί δεν ήταν μόνο τα δικά μας, ήταν και αλλουνού, κάπου δυο χιλιάδες ζα θα ήτανε.

Και τα παίρνανε και παίρνουν και τον πατέρα μου και πάνε και τον σκοτώνουνε στο μνημείο, όχι στο μνημείο τον έχουνε, έχουν το όνομά του, τον σκοτώσανε ... μέσα – μέσα σε ένα ρυάκι. Με Καμαρακιανούς, 18 Καμαρακιανούς και ο πατέρας μου.

AB: Από το Καμαράκι;

Μανώλης Μ. : Ναι, ναι. Και τους σκότωσαν όλους. Μέσα – μέσα. Και εμάς μας πήρανε τα ζα, τον γάιδαρο, τον χοίρο. Ακόμα και δυο χοίρους είχαμε και τους σκοτώσανε. Και πήραν και τον πατέρα μου.

10.6.11 Κακόπετρος : 28 Αυγούστου 1944

Το χωριό, όπως προαναφέραμε, υπέστη δυο φορές τις συνέπειες της αντίστασής του στην επέλαση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής στο νησί. Η πρώτη, όπως είδαμε ήταν στο πλαίσιο της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ', όπου οι κάτοικοί του τιμωρήθηκαν για τη συμμετοχή τους στις ένοπλες συγκρούσεις κατά των στρατευμάτων των αλεξιπτωτιστών. Στη συνέχεια, τρία σχεδόν χρόνια αργότερα και λίγο πριν την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής και τον περιορισμό τους στην περιοχή των Χανίων, ο Κακόπετρος έμελε να γνωρίσει για δεύτερη φορά τα αντίποινα των δυνάμεων κατοχής για την αντιστασιακή δράση ορισμένων κατοίκων του.

Σήμερα το χωριό φαντάζει σαν έρημο, χωρίς ιδιαίτερη οικονομική δράση ή μια καθημερινότητα που να παραπέμπει σε ευημερία και σε ευμάθεια. Υπάρχουν λίγοι κάτοικοι με την χαρακτηριστική τους κρητική συμπεριφορά, καθώς και την χαρακτηριστική φιλοξενία. Όμως, δεν κατέστη δυνατόν να βρούμε κάποιον που να είχε ζήσει και να έχει βιώσει τα γεγονότα της κατοχής και να είναι εν ζωή σήμερα.

Το χωριό Κακόπετρος υπέστη τα δεύτερα αντίποινα της ιστορίας του την 28^η Αυγούστου 1944, όπου εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής 23 άνδρες του χωριού. Δύο χαρακτηριστικές ιστορίες που αφορούν τις οικογένειες Μαλανδράκη και τις οικογένειες Δεσποτάκη, διασώζονται στο απόσπασμα από τη δημοσίευση του εκπαιδευτικού Δ.Ε. Δημήτριου Δαμασκηνού¹¹⁸⁷ που αφορά άλλωστε, ένα κομμάτι της προφορικής ιστορίας από το χωριό Κακόπετρος:

«Στις 28 Αυγούστου του 1944, οι Γερμανοί κύκλωσαν το χωριό Κακόπετρος της ορεινής Κισσάμου και όπως είναι γνωστό, παντού σκορπούσαν στο διάβα τους τον όλεθρο και την καταστροφή. Πήγαν στο σπίτι της Μαρίας και του Κωνσταντίνου Δεσποτάκη και πήραν τα τέσσερα από τα αγόρια (ο πέμπτος έλειπε) της οικογένειας που είχε συνολικά έξι παιδιά. Κανείς δεν περίμενε το κακό που επρόκειτο να ακολουθήσει. Οι γυναίκες ήταν στο σπίτι ενώ τα τέσσερα αδέρφια είχαν αρνηθεί να ακολουθήσουν τον πατέρα τους που είχε φύγει από νωρίς για να κρυφτεί σε μια σπηλιά στα Παπαδιανά.

¹¹⁸⁷ Δαμασκηνός Δ., "Ανάθεμά σας Γερμανοί κι εκάψατε την Κρήτη": Αυτά είναι τα εγκλήματα της ναζιστικής Γερμανίας που ζητούν δικαίωση: Τι κατέγραψε η πένα του Νίκου Καζαντζάκη στο 'Αγώνας της Κρήτης' online edition, 7/02/15. Ιστότοπος : <http://agonaskritis.gr> ανάθεμά-σας-γερμανοί-κι-εκάψατε-την-κρ/, ανακτήθηκε στις 26/02/2021.

Αδίστακτοι οι Γερμανοί, αφού τα εκτέλεσαν στην άκρη του δρόμου, πέταξαν τα άψυχα σώματά τους στην κάτω μεριά του δρόμου, στο σημείο που το απόγευμα της ίδιας μέρας τα βρήκε η δύστυχη μάνα τους. Την επόμενη θάφτηκαν στον Μιχαήλ Αρχάγγελο, χωρίς ψάλτη, χωρίς παπά. Η κηδεία έγινε πρόχειρα από τις γυναίκες του χωριού και από τους συγγενείς τους. Αυτή είναι η θλιβερή ιστορία για τον Μανώλη Δεσποτάκη, είκοσι εφτά χρονών τότε, για τον Σπύρο είκοσι τεσσάρων και για τα δίδυμα Αναστάση και Χαραλάμπη μόλις δεκαεφτά χρονών!».

Ο ίδιος, παραθέτει και απόσπασμα από το αρχείο Κουτουλάκη, από την περίοδο που μαζί με τον Καζαντζάκη είχαν περιδιαβεί τα μαρτυρικά χωριά της Κρήτης. Μέσα από τη δημοσίευσή του διαβάζουμε:

«Επίσης στις 28 Αυγούστου 1944, τα χαράματα, οι πολλές δεκάδες Γερμανοί φασίστες που είχαν περικυκλώσει από τα μεσάνυχτα τον Κακόπετρο, όρμησαν μέσα στο χωριό πυροβολώντας και πετώντας δεκάδες χειροβομβίδες στα χαλόσπιτα. Πραγματική κόλαση. Εκτέλεσαν όλους τους άντρες που έβρισκαν στο πέρασμά τους κι ορισμένους πριν τους εκτελέσουν τους βασάνισαν, όπως τους δυο γιούς της Κυριακούλας, χήρας Νικολάου Μαλανδράκη, τον Αναστάση 21 χρονών και τον Μιχάλη, 19. Τους γάζωσαν με σφαίρες στην αυλή του σπιτιού τους, μπροστά στα μάτια της μάνας τους, που την κρατούσε ένας Γερμανός για να μην τρέξει σε βοήθεια των παιδιών της τη στιγμή που ο Μιχάλης, όρθιος ακόμη, προσπαθούσε να βάλει με τα χέρια του μέσα στην κοιλιά τα σπλάχνα του, που είχαν χυθεί στην αυλή κι ενώ τα κτήνη έβγαζαν φωτογραφίες να τις έχουν για ενθύμιο. Εκείνη την μέρα στο Κακόπετρο 23 άντρες έπεσαν νεκροί .

Για το ιστορικό της υπόθεσης, σε αυτά που μας περιγράφει ο Δαμασκηνός, παραθέτει επιπλέον και το μοιρολόϊ που έγραψε η αδελφή των αγοριών Δεσποτάκη, η Ολυμπία Δεσποτάκη.

Στο μνημείο του χωριού, που είναι αφιερωμένο στους νεκρούς που εκτελέστηκαν από τα στρατεύματα κατοχής, μνημονεύονται τα ονόματα των Κακοπετρινών που εκτελέστηκαν από τα στρατεύματα κατοχής, φωτογραφία του οποίου παραθέτουμε στο Παράρτημα ως [Εικόνα 85](#).

10.6.12 Μαλάθυρος : 28 Αυγούστου 1944

Η Μαλάθυρος, είναι χωριό του νομού Χανίων στην επαρχία Κισσάμου. Λίγες ημέρες πριν αποσυρθούν οι γερμανικές δυνάμεις προς τα Χανιά, οι Μαλαθυριανοί γνώρισαν την εκδίκηση του κατοχικού καθεστώτος.

Για το ιστορικό του πράγματος,¹¹⁸⁸ να αναφέρουμε ότι οι δυνάμεις κατοχής, καθώς γνώριζαν ότι αποχωρούν από το σύνολο του εδάφους του νησιού και θα περιοριστούν στην περιοχή των Χανίων, ήθελαν σε κάθε περίπτωση να προστατεύσουν αυτή την υποχώρηση και θεώρησαν ότι ένας από τους πιο πρόσφορους τρόπους θα ήταν και η τρομοκράτηση των κατοίκων που πίστευαν ότι θα συνεργάζονταν με τις αντάρτικες ομάδες. Για γερμανικά στρατεύματα, η Μαλάθυρος ήταν ένας τόπος καταφυγής και προστασίας των Άγγλων πρακτόρων που δρούσαν στην Κρήτη, τροφοδοσίας και υποστήριξης αντάρτικων ομάδων, αλλά και τόπος, όπου είχε εγκατασταθεί φορητός ασύρματος, για να επικοινωνούν οι αντιστασιακές ομάδες με το Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής. Αυτό από μόνο του, στο μυαλό και στη συνείδηση των υποχωρούντων στρατευμάτων κατοχής, καθιστούσε την Μαλάθυρο μια κύρια απειλή στα σχέδια της υποχώρησής τους. Οι δυνάμεις κατοχής αποφάσισαν ότι η 28^η Αυγούστου θα ήταν η ημέρα εξόντωσης των αρρένων κατοίκων του χωριού και τρομοκράτησης του λοιπού πληθυσμού των γειτνιαζόντων περιοχών. Όντως, τα ξημερώματα της 28^{ης} Αυγούστου, κύκλωσαν το χωριό και συγκέντρωσαν τους κατοίκους στην πλατεία του χωριού. Εκεί, αφενός διέταξαν και ζήτησαν από τους κατοίκους να τους ετοιμάσουν γεύμα, αφετέρου ξεκίνησαν τις ανακρίσεις. Ρωτούσαν για τις θέσεις των ανταρτών, τα ονόματα αυτών, καθώς και τη θέση του ασυρμάτου και ποιος θα μπορούσε να τον έχει στην κατοχή του. Οι Μαλαθυριανοί υπέμειναν το μαρτύριο της ανάκρισης, οι γυναίκες του χωριού ετοίμασαν τα γεύματα υπό τον χλευασμό των στρατιωτών των δυνάμεων κατοχής και το απομεσήμερο της ίδιας ημέρας διάλεξαν 60 άνδρες προς εκτέλεση.

Είναι άγνωστο σε εμάς, ποιός συνέταξε αυτή την κατάσταση των προς εκτέλεση ανδρών, καθώς και τα κριτήρια που χρησιμοποίησαν οι δυνάμεις κατοχής για να τους

¹¹⁸⁸ Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. 'Η Εκτέλεση της Μαλαθύρου'. Ιστότοπος, ανακτήθηκε από : <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/malathyros/>, στις 27-2-2021.

επιλέξουν. Διαφαίνεται όμως, όπως στις περισσότερες περιπτώσεις τέλεσης αντιποίνων, ότι οι δυνάμεις κατοχής επέλεξαν τους πιο νέους, εύρωστους, και ισχυρότερους μέσα στην κοινωνία του χωριού. Από τις μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας και παρατίθενται παρακάτω, προκύπτει ότι κανείς από τους παρόντες Μαλαθυριανούς δεν πρόδωσε την αντιστασιακή δράση του χωριού ή κάποιους συγχωριανούς τους, που να συμμετείχαν ή να βοηθούσαν στις αντιστασιακές ενέργειες κατά των στρατευμάτων κατοχής. Παρατηρούμε κι εδώ, την παρόμοια περίπτωση του διλήμματος που γεννάται πάντα στο πλαίσιο της αντίδρασης και της αντίστασης των τοπικών κατοίκων, έναντι των δυνάμεων του καθεστώτος κατοχής. Η σύγκρουση είναι εσωτερική για τους κατοίκους των χωριών αυτών με το ακόλουθο περιεχόμενο: Να γίνουν καταδότες για να σωθούν και να σώσουν ότι πολυτιμότερο είχαν, τη ζωή των αγαπημένων τους; Ή να υπομένουν, να αποδεχθούν την ποινή της σιωπής και να απωλέσουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα για πάντα; Τελικά, και στην Μαλάθυρο όλοι επέλεξαν να σωπάσουν, να μην καταδώσουν τους αντάρτες ή τους συνεργάτες και υποστηρικτές τους και να πληρώσουν το τίμημα αυτής της μη συμμόρφωσης με τα αντίποινα που τους επιβλήθηκαν.

Η Μαλάθυρος αποτελεί ένα από τα μαρτυρικά χωριά της Ελλάδος και ανήκει σ' εκείνα με τα οποία γραφόταν ο επίλογος της αποχώρησης των δυνάμεων του άξονα από την ελληνική επικράτεια. Βέβαια θα επαναλάβουμε κι εδώ, πως το φθινόπωρο του 1944, ενώ αποχωρούν όλα τα στρατεύματα κατοχής απ' όλη την Ελλάδα, αυτό δεν συμβαίνει στην Κρήτη, όπου παρέμειναν ως στρατεύματα κατοχής, στην περιοχή των Χανίων, μέχρι την ημερομηνία της λήξης και της συνθηκολόγησης του Β' Π.Π., δηλαδή της 9^{ης} Μαΐου 1945.

Όταν επισκεφθήκαμε το χωριό, φωτογραφήσαμε το μνημείο του και παραθέτουμε στο σχετικό υλικό ως [Εικόνα 86](#), [Εικόνα 87](#) και [Εικόνα 88](#). Εκεί, συναντήσαμε τον Γεώργιο Κ., που γεννήθηκε το 1926, και ήταν 18 ετών, όταν συνέβησαν τα γεγονότα στην Μαλάθυρο. Ήταν από τους λίγους τυχερούς που γλύτωσε την εκτέλεση, έχασε όμως τον πατέρα του, τ' αδέρφια του, τον θείο του και τον εξάδερφό του, όπως μας διηγείται ο ίδιος. Πράγματι, κατάφερε να σωθεί, τον βοήθησε η οξυδέρκειά του, η ψυχραιμία του, οι συμβουλές του πατέρα του, αλλά και η τύχη. Μας περιγράφει τις δραματικές στιγμές των συγχωριανών του, αλλά και τον δικό του πόνο, καθώς βίωσε τη θλίψη και το πένθος, μετά τις εκτελέσεις. Παραθέτουμε

χαρακτηριστικό απόσπασμα από την συνέντευξή που θέλησε ευγενικά να μας παραχωρήσει:

Γεώργιος Κ.: Άννα μου, ήρθαν οι Γερμανοί από τρία σημεία, ήρθαν από τις Βουκολιές, ήρθαν από τους Αλιγιούς και ήρθαν και από τα Χανιά. Περάσανε από το Κακόπετρο, πρωί χάραμα της μέρας, όσους πιάσανε τους εκτελέσανε κι ας ήτονε από ίδιο σπίτι. Και τέσσερα άτομα, από το ίδιο, Δεσποτάκηδες.

Στο σημείο αυτό, ο συνομιλητής μας αναφέρεται στο ολοκαύτωμα του Κακόπετρου, που βρίσκεται περί τα 20 χλμ ανατολικά από τη Μαλάθυρο και το οποίο έλαβε χώρα την ίδια ημέρα. Τα στρατεύματα του καθεστώτος κατοχής, πρώτα πέρασαν από το τον Κακόπετρο και στη συνέχεια ένα άλλο απόσπασμα εισέβαλε και κύκλωσε τη Μαλάθυρο. Η οικογένεια Δεσποτάκη στην οποία αναφέρεται ο Γεώργιος Κ., έχασε τέσσερα (4) τέκνα, όπως παρουσιάσαμε πιο αναλυτικά στην προηγούμενη παράγραφο που είναι αφιερωμένη στο χωριό Κακκόπετρος.

Και βέβαια, αναφερόμενος στη συνέχεια στο δικό του χωριό, ο Γεώργιος Κ., συνεχίζει την μαρτυρία του και μας διηγείται τα ακόλουθα:

Γεώργιος Κ.: Βγαίνοντας απ' το Κακόπετρο πέρασαν τα Μεσαύλια είναι ένας δρόμος που ξεκινά απ' αυτό το χωριό για την Μαλάθυρο. Ήρθαν λοιπόν, που δεν είχαν καλά-καλά ζυπνήσει οι άνθρωποι, δεν είχαν σηκωθεί για να ετοιμαστούν να πάνε στις δουλειές και ήταν όλοι στο σπίτι οι κακομοίρηδες. Και ένα παραπάνω που είχε βρέξει προ δύο-τρεις μέρες, και παλιά κοιμόνταν έξω αλλά με την βροχή ζώμειναν μέσα στο σπίτι των. Και βρεθήκαν όλοι στα σπίτια μέσα.

Λοιπόν, εγώ με έναν ξάδερφο από την οικογένεια μου, είχαμε πάει σε ένα χωράφι για τον λαγό, για κυνήγι, χαράματα το πρωί. Γυρίζοντας λοιπόν, μας συνάντησε ένας χωριανός μας, Μπαμπουνάκης λεγότανε, είχε πάει τα ζώα του στην τοποθεσία που περάσαμε και γυρίζαμε να πάμε στο σπίτι μας μαζί.

Όταν γείραμε σε ένα σημείο που φαίνεται όλη η Μαλάθυρος βλέπουμε τους Γερμανούς και κατεβαίνουν από διάφορα σημεία, βιαστικά, τρεχάτα. Και αυτοί είχανε πρόγραμμα να πάνε στο τέρμα του χωριού μας, Άννα δεν μου είπες το όνομά σου;

ΑΒ: Άννα, ναι!

Γεώργιος Κ.: Άννα μου, ηθελαν να κυκλώσουν το χωριό και μετά να αρχίσουν τις συλλήψεις και όπως έγινε κιόλας. Άμα συναντούσαν κανέναν δεν του μιλούσανε. Προχωρούσαν και πήγαιναν στο τέρμα και μετά ρίζανε ένα πυροβολισμό μια φωτοβολίδα δηλαδή για να αρχίσουν τις συλλήψεις και μετά σε όλες τις γειτονιές πήγανε, όποιους βρήκανε τους πήρανε. Σκοτώσαν 62 άτομα.

Σκοτώσαν τον πατέρα μου τον αδερφό του, τον ανιψιό του...

Στο σημείο αυτό ο Γεώργιος Κ. θυμάται τα αγαπημένα του πρόσωπα και σταματά για λίγο τη διήγησή του, δακρύζει και η φωνή του τρέμει. Είναι φανερά τα αισθήματα λύπης που έχει μέσα του και τα οποία ξύπνησαν με αφορμή την αφήγηση αυτή. Αξίζει από πλευράς μας στο σημείο αυτό, να σχολιαστεί το γεγονός ότι όταν οι συνομιλητές φορτίζονται συναισθηματικά, σημαίνει ότι το τραύμα τους δεν έχει υποχωρήσει ή εξαλειφθεί, έστω κι αν έχουν περάσει στο χρόνο της συνέντευξης, δηλαδή 72 έτη από την ημέρα που έγιναν τα γεγονότα. Αυτό είναι κάτι που πρέπει να υπογραμμιστεί από μέρος μας και να καταγραφεί.

Στη συνέχεια, μετά από λίγο, αφού καταλαγιάζει το έντονο συναίσθημα, ο ίδιος αποφασίζει και μας λέει ότι θα συνεχίσει τη διήγηση και αρχίζει να μας περιγράφει τα παρακάτω:

Γεώργιος Κ.: Και γυρίζαμε στο σπίτι. Του λέγαμε του Μπαμπουνάκη, 'Θείε, γιάντα οι Γερμανοί που κατεβαίνουν κάτω; Να γυρίσουμε πίσω να μη μας πιάσουνε'. 'Όχι' μας λέει 'παιδί μου γιατί έχουν σκυλιά και όπου και να κρυφτούμε θα μας βρούνε'. Καλύφθηκε ο κόσμος και εμείς γυρίσαμε στο σπίτι, πήγε στο σπίτι του κι αυτός και εγώ στο δικό μου στο πατρικό μου σπίτι και ο άλλος στο σπίτι του. Δεν επέρασε πολύ ώρα που μπήκαμε μέσα, κι έρχονταν οι Γερμανοί.

Μπαίνουν στο σπίτι μας, είχα πάει εγώ στο σπίτι μας, και βρέθηκα μέσα στο σπίτι, ήταν τρεις κάμαρες, στην μεσαία κάμαρα βρέθηκα. Πήραν τον πατέρα μου πήραν την μάνα μου τα αδέρφια μου και λέω για να τους παίρνουν έχουν κακό σκοπό. Και μου 'χει πει ο μακαρίτης ο πατέρας μου, η μάνα μου, αν έρθουν καμιά φορά οι Γερμανοί είχαμε μια αποθήκη υπόγεια δηλαδή έπρεπε με το φως να κατέβεις κάτω για να πάρουμε το λάδι, ό,τι δικό μας ήτανε, και δεν υπάρχει καλύτερο καταφύγιο, παρά να πας να κρυφτείς εκεί, άμα έρθουν οι Γερμανοί μου λέει.

Πραγματικώς, σαν επήραν τα αδέρφια μου λέω κακό σκοπό έχουνε, ήρθε στην μνήμη μου η συμβουλή που μου 'δωκε ο πατέρας μου να πάω να κρυφτώ στο βαρέλι από πίσω στην αποθήκη. Και όπως πράγματι πήγα. Μετά κατεβαίνουν κάτω με το που πήραν τα αδέρφια μου και τον πατέρα μου και την μάνα μου. Κατεβαίνουν κάτω έκαμαν έρευνα και εγώ από πίσω στο βαρέλι, ήταν δυο βαρέλια όπως ήταν το φάρδος, ήταν ένα από την μια μεριά και ένα από την άλλη. Δηλαδή κουτουλούσανε στον τοίχο και από την άλλη μεριά είχανε απόσταση τόση λίγη για να το σηκώνουν το βαρέλι. Και κρύβομαι έτσι και ήμουν από το πρωί στις έξι μέχρι στις έξι το βράδυ.

Έρχεται λοιπόν η αδερφή μου, είχαν έρθει προηγουμένως οι Γερμανοί, οι δυο γυναίκες με έναν Γερμανό και ζητούσανε κρασί. Και εγώ ήμουν από το ίδιο βαρέλι που παίρνανε το κρασί, ήμουν κρυμμένος από πίσω. Και λέγανε οι δυο γυναίκες οι δυο κοπελιές με τον Γερμανό άραγες κρασί είναι ή ζύδι; Βάνει ο Γερμανός στο παγούρι που κρατούσε και βγάνει το κύπελλο και δοκιμάζει λέει 'έξτρα πρίμο βίνο', που θέλει να πει πολύ καλό. Ήπια λοιπόν το κρασί, γέμισε το παγούρι αλλά του φάνηκε λίγο και πάει μια κοπέλα από τις δύο και φέρνει μια στάμνα το γεμίζουνε κρασί και φεύγουνε. Και λέγανε : 'αυτός ο άνθρωπος, στο τάδε σπίτι είναι πλέντι, πολύ κρασί'. Ο ένας και ο άλλος εγύριζε μετά, και εγώ ήμουν στο ίδιο βαρέλι κρυμμένος, και έτσι γλίτωσα.

Μετά που αφήκανε τις γυναίκες ελεύθερες δεν ήξερε η αδερφή μου στο σπίτι μας η μάνα μου αν ήμουν σ' αυτό το σπίτι ή δεν είμαι. Γιατί μπήκανε στο σπίτι μέσα και έρχεται η αδερφή μου και λέει Γιώργη εδώ είσαι; Μην κουνήσεις γιατί οι Γερμανοί τους ετοιμάζουν αλλά που θα τους πάνε δεν ξέρουμε.

Τέλος πάντων τους βάζουν σε φάλαγγα και τους πήγαν σε μια τοποθεσία σε απόσταση ένα χιλιόμετρο προς τον Μάκρωνα,¹¹⁸⁹ κοντά σε μια ρεματιά σε ένα ποταμό, και τους εκτέλεσανε.

Πράγματι είναι απίστευτος ο τρόπος με τον οποίο τελικά ο συνομιλητής μας γλύτωσε την εκτέλεση. Βεβαίως, οι υπόλοιποι άνδρες της οικογενείας του είχαν επιλεγεί από τα στρατεύματα κατοχής να εκτελεστούν, όπως και το έπραξαν μαζί με τους υπόλοιπους Μαλαθυριανούς που είχαν συλλάβει.

¹¹⁸⁹ Μάκρωνας : Ένα χωριό, που βρίσκεται περίπου 2 χλμ βορείως της Μαλαθύρου, προς το κοντινό φαράγγι του Χαλασέ.

Στη συνέχεια της συζήτησής μας με τον Γεώργιο Κ., του ζητήσαμε να μας πει την άποψή του σχετικά με την αιτία για την οποία τα γερμανικά στρατεύματα προέβησαν σε αυτά τα εγκλήματα. Η απάντηση που μας έδωσε ήταν η ακόλουθη:

Γεώργιος Κ.: Θα σου πω παιδί μου, εδώ υπήρχανε δυο Εγγλέζοι οι οποίοι ο ένας ήταν του ΕΑΜ και ο άλλος ήταν της ΕΟΚ. Και είχανε δυο παρατάξεις, κατάλαβες; Αυτοί που ήταν της ΕΟΚ δηλαδή σαν να λέμε δεξιοί, είχαν ασύρματο και τον είχαν απόσταση από εδώ με, δεν είναι 1500 μέτρα απόσταση. Ήταν ασύρματος με δύο Εγγλέζους με δικούς μας στρατιώτες, δηλαδή που μεταφέρανε τις πληροφορίες.

Παίρνανε στοιχεία, πού έχουν καταυλισμό, πού έχουν βενζίνες, δηλαδή για να έρθουν τα αεροπλάνα να βομβαρδίσουνε, και όπως πραγματικώς γινότανε. Αυτή ήταν η αποστολή, η αποστολή του φυλακίου. Ήρθαν λοιπόν οι Γερμανοί και προτού τους εκτελέσουνε, τους είπαν να μαρτυρήσετε πού είναι ο Εγγλέζικος ασύρματος με τους στρατιώτες με τον οπλισμό, Εάν δεν μαρτυρήσετε άλες καπούτ, θα τους σκοτώσουν όλους δηλαδή και όπως πραγματικώς εγίνηκε.

Αλλά δεν μαρτύρησε κανείς παρόλο που ζέρανε, και εγώ ήξερα γιατί ήμουν 16-17 χρονών και ήταν ένας αξιωματικός δικός μας Έλληνας, Μπιμπίλη τον λέγανε, κακομοίρης ο συγχωρεμένος και ήταν μαζί στην παρέα που ήταν Έλληνες μαζί αλλά αυτός ήταν αξιωματικός, αλλά κρυβότανε. Και τελευταία που κάνανε τρία χρόνια και πήγαμε στον τέταρτο χρόνο, βαρέθηκε και πέρναγε από το χωριό από τον δρόμο ελεύθερα.

Η εξήγηση που δίνει επομένως ο Γεώργιος Κ., ήταν πράγματι ότι οι Μαλαθυριανοί υποστήριζαν τις αντάρτικες ομάδες και πολλοί γνώριζαν και τις θέσεις τους αλλά και για τον ασύρματο. Όμως δεν πρόδωσε κανείς το μυστικό και οι δυνάμεις κατοχής αυτό δεν τους το συγχώρεσαν. Τους εκτέλεσαν.

Στο ίδιο χωριό συναντήσαμε και τον Ιωάννη Σ. Είχε συμπληρώσει το 13^ο έτος της ηλικίας του, μόλις έμπαινε στην εφηβεία. Έζησε τα γεγονότα και μας περιγράφει τις εμπειρίες του, ως ακολούθως:

Ιωάννης Σ.: Θυμάμαι συγκεκριμένα ένα πρωί της 28 Αυγούστου το 1944, ήρθαν οι Γερμανοί από το χωριό από τα Μεσαύλια από εκεί πάνω, από τον Κακόπετρο ερχόμενοι, ήρθαν πρωί-πρωί και πέρναγε μια διμοιρία και σου 'λεγε: 'καλημέρα τι

κάνετε' με όλη την ευγένεια, που λες δεν μας πειράζουν. Και πήγαν μέχρι την άλλη άκρη του χωριού. Οι άλλοι όμως, από πίσω τους μαζεύανε. Οι άλλοι Γερμανοί, πολλοί Γερμανοί, μας βεράγανε και ήρθανε εκεί κάτω σε μια άλλη γειτονιά, τούτη εδώ δεν ήταν τότες, και μας πήραν από εκεί μας πάνε στο σχολείο. Δίπλα στο σχολείο μας συγκεντρώσαν. Εδώ στο σχολείο όσοι ήταν από τις εδώ γειτονιές. Όσοι ήταν από την άλλη γειτονιά την πέρα γειτονιά τους βάλαν σε ένα πατητήρι στην πέρα γειτονιά, στην πάνω γειτονιά που μας πήγαν τελικά μας συγκεντρώσαν στο πάνω χωριό.

Λοιπόν τότες, μας πήγαν στο σχολείο και ήταν ένας Γερμανός, και έκανε τον διερμηνέα, ένας άλλος πάλι τσάτρα πάτρα και έλεγε: 'εδώ Άγγλοι, φυλάκιο, αν δεν πείτε σε μια ώρα καπούτ'. Και λέει μια γυναίκα: 'εγώ θα πω' και της λέει ο άντρας της 'μιλιά, δεν θα βγάλεις μιλιά, δεν θα μιλήσεις καθόλου, προδότισσα θα γίνεις'; Ενώ υπήρχε, το αγγλικό φυλάκιο. Υπήρχε στην γειτονιά μου εμένα, ένας θείος μου, επήγαινε στο αγγλικό φυλάκιο και ήταν και άλλοι χωριανοί. Αλλά ο θείος μου ήταν συγκεκριμένος δηλαδή όργανο καλό, του αγγλικού φυλακίου.

Και ήταν ένας Άγγλος, δύο Άγγλοι, Τζόν, τον έναν έλεγαν Τζον και τον άλλον Γρηγόρη. Αυτοί ήταν οι εγκέφαλοι του φυλακίου και είχαν ασυρμάτους. Τα πάντα είχαν. Τα είχαν βάλει πάνω εκεί στο Κρυόνερο, το λένε, σε βράχους, εκεί το βάλαν το φυλάκιο. Και που λες, τους είχανε χωσμένους. Μετά μας εφέραν στο σχολείο, μας συγκεντρώσαν κατά το μεσημεράκι εδώ να και πριν το μεσημέρι μας πάνε στην πάνω γειτονιά. Μας βάνουν τα γυναικόπαιδα πάνω σε ένα δέτη, εκεί από κάτω, βάλαν τους δικούς μας, έναν-έναν τον μετρούσαν και τους βάλαν σε ένα καμαράκι από κάτω. Τότες λέει η μάνα μου, λέει στο Γερμανό: 'να φύγουν τα πίκουλα, να φύγουν;' 'όχι' της λέει. 'Θα μας αφήσεις να φύγουμε με τα παιδιά;'

Μετά άλλαξε ο σκοπός, και του λέει ένας Γερμανός, του λέει του σκοπού: 'να φύγουνε;' 'Να φύγουνε'. Και πήρα στην πλάτη μου μια ζαδέρφη, η οποία ήταν, είναι τώρα καθηγήτρια στο Καστέλλι και κατεβήκαμε και πήγαμε στην γειτονιά μας και βρήκαμε τα πάντα ανακατεμένα.

Τις κασέλες τα ρούχα, όλα όλα διαλυμένα τα πάντα δεν είχαν τίποτα αφήσει. Όπως και το σπίτι μας, ήταν ολωνών τα σπίτια. Μετά το βράδυ κατά τις τέσσερις η ώρα τους οδηγήσανε κάτω από εδώ, και πήραν από εδώ, το δρομαλάκι από εδώ, από το σχολείο πήγαινε κάτω το δρομαλάκι και πήγαινε από κάτω σε ένα φαράγγι, του Χαλασέ,

πιο εδώ και τους εκτελέσαν όλους. Προηγουμένως όμως είχαν πέντε εκτελέσει πριν. Μια άλλη γειτονιά από εδώ πάλι χωριανού μας, πριν να γίνει η εκτέλεση πιο κάτω τους είχαν πάρει και τότε ο Αρτέμης ο Μπαμπουνάκης εδώ κάτω και αυτός, τους βλέπανε τους Γερμανούς από εκεί που είχανε χωστεί, και κάτι είπανε οι δικοί μας και γυρίζει και παίζει ένα μπάτσο ένας Γερμανός μα λένε πως ήταν και Ηρακλειώτες, ξέρω και εγώ, δεν ξέρω, έτσι λένε πάντως. Ότι λένε, αν είναι δικός μας άνθρωπος, είναι κακά τα πράγματα. Και μας εκτελέσαν, που λες, τα παιδιά.

Εκεί πάνω τους εκτελέσανε, εκτελέσανε από την οικογένειά μου τέσσερις. Τον πατέρα και τρία παιδιά και είχε άλλο ένα που ήτανε παπάς. Παπά-Δημήτρης Σ., ο οποίος στο Καστέλλι τον επήγανε, και ένας Γερμανός τότε τον γλίτωσε. Πώς τον γλίτωσε, παπάς λέγανε πως ήτανε και του 'δωκε ένα μουλάρι και το τραβούσε, γιατί σέρνανε μουλάρια και παίρνανε μαζί πολλά πράγματα.

Αλλά και στα πάνω χωριά, εκεί πάνω μαγειρεύανε, πίνανε, εκεί. Και μέχρι που εφύγανε. Και ο Κ. ο Γιώργης ο Αντωνογιώργης, σαν εδώ που είμαστε τώρα, δεν εγύρισε. Ήταν πίσω από ένα βαρέλι. Εκεί έμενε και ήταν η αποθήκη του σκοτεινή και έτσι που κατεβαίνουν οι Γερμανοί δεν βλέπανε, παρά μόνο βάζανε κρασί. Και ελέγαν ωραίο κρασί, βίνο, και πήγαινε ο ένας πίσω από τον άλλον και αυτός για αν μην τον ακούσουν, πήγε να κρυφτεί στο βαρέλι από πίσω. Ήταν μικρός, 17-18 χρονών ήτανε, και ήτανε να κρυφτεί στο βαρέλι από πίσω μέχρι να φύγουν οι Γερμανοί, και να σωθεί.

Αυτό το βιολί γίνονταν μες στο βράδυ εδώ που φύγανε οι Γερμανοί και πήγανε κάτω και γίνανε οι εκτελέσεις. Με αυτόν τον τρόπο ένας Αρτεμάκης στην πάνω μεριά και αυτός έκανε πως εκατούραγε, με συγχωρείτε, να περάσουν οι Γερμανοί να κάθεται κάτω να μην του μιλήσουν, να φύγουν οι Γερμανοί να σηκωθεί, αυτό το βιολί έκανε μέχρι που έφυγε γιατί ήταν πολλοί, ο ένας πίσω από τον άλλον ήταν, δεν ήταν ένας μόνο Γερμανός.

[. . .], σκοτωθήκανε τέσσερις από την οικογένεια μου, τρία αδέρφια και ο πατέρας τέσσερις και ο συμπέθερος της θείας μου πέντε και τους κουβάλησε η κακομοίρα μέσα στο φαράγγι με τον γάιδαρο, με το μουλάρι, και τους εφέρνανε εδώ και τους εθάβανε και εβάλανε και τέσσερις στον τάφο.

Λοιπόν αυτά που σας λέω σας τα λέω με την μνήμη μου δεν τα ξεχνώ, ό,τι έζησα λοιπόν και αυτό το πράγμα τώρα ποιός έχει την ευθύνη 100%, την εφέρει το φυλάκιο. Αν δεν πήγαιναν μπορεί να μην είχε γίνει τίποτα. Μας ενοχοποίησανε όμως.

Παρατηρούμε ότι και στην παρούσα μαρτυρία του Ιωάννη Σ., επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι οι κάτοικοι της Μαλαθύρου, αν και ήξεραν για την ύπαρξη του ασυρμάτου, τη θέση του και τους υποστηρίζοντες τις κινήσεις της αντίστασης, δεν μίλησαν στα γερμανικά στρατεύματα κατοχής για να αποκαλύψουν την αλήθεια. Προτίμησαν την σιωπή και τη μη συμμόρφωση, για να πληρώσουν τελικά το τίμημα των αντιποίνων. Στη συνέχεια της συζήτησής μας, ρωτήσαμε το Ιωάννη Σ. αν γνώριζε για τυχόν καταστροφές οικιών στο χωριό του και μας απάντησε: .

***Ιωάννης Σ.:** Εκτελέσεις και κλεψιές από τα σπίτια και λεηλασίες εγινήκαν. Σπίτια δεν εκάψαν [. . .], η ουσία είναι αυτή, ότι τους εκτελέσανε. Και γι' αυτό κατάρρευσε το χωριό μας είχε πολλούς κάτοικους, είχε τότε 150 άντρες του τουφεκιού, άκουγα και λέγανε γιατί ήμουν μικρός, λοιπόν για να 'ναι 150 άντρες του τουφεκιού πάει να πει πως είναι από 20 χρονών και πάνω, έτσι λοιπόν. Και πόσοι μικροί, τότες έφυγε ο ένας από εδώ, έφυγε ο άλλος και ερήμαζε το χωριό μας, πεθάνανε και όλοι οι μεγάλοι και άστα.*

10.6.13 Τα Χωριά της Κεραμειάς Χανίων: Νοέμβριος 1944

Το Νοέμβριο του 1944, κι ενώ η Ελλάδα είχε ελευθερωθεί ήδη από τον Οκτώβριο του 1944 από τις δυνάμεις κατοχής, οι γερμανικές δυνάμεις που είχαν απομείνει στην Κρήτη εισέβαλαν στα χωριά της Κεραμειάς του νομού Χανίων και συγκεκριμένα κινήθηκαν κατά των χωριών Παναγιά, Λούλος, Αγ. Γεώργιος, Αλετρουβάρι, Κάμποι, Γερόλακκος και Αχλάδες. Ο σκοπός τους ήταν η εξολόθρευση των αντάρτικων ομάδων της περιοχής, που δρούσαν νοτίως των Χανίων.

Οι θέσεις μάχης ελήφθησαν από τα στρατεύματα κατοχής, την νύχτα της 11^{ης} προς τη 12 Νοεμβρίου 1944, σε μήκος 10 περίπου χιλιομέτρων, κοντά στα χωριά της Κεραμειάς. Ο αντικειμενικός σκοπός των γερμανικών δυνάμεων δεν επιτεύχθη¹¹⁹⁰. Μετά από ολόημερη μάχη αποχώρησαν από το μέτωπο των συγκρούσεων, χωρίς να εξολοθρεύσουν τις αντάρτικες ομάδες των Χανίων που αντιστάθηκαν επιτυχώς.

Η μάχη της Παναγιάς στην περιοχή της Κεραμειάς, έγινε από τις 12 ως τις 14 Νοεμβρίου 1944, και θα πρέπει να χαρακτηριστεί, όχι μόνο ως η μεγαλύτερη σε διάρκεια από όσες μάχες δόθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής, αλλά και ως εκείνη που κατέδειξε τη μαχητικότητα των ανταρτών και την ικανότητά τους να πετύχουν νίκες, αν και πενιχρά εξοπλισμένοι κατά της στρατιωτικής δύναμης των κατοχικών δυνάμεων που είχαν στρατοπεδεύσει στο νησί. Στη μάχη της Παναγιάς, από πλευράς Κρητών, πήραν μέρος 600 περίπου άνδρες της αντίστασης.¹¹⁹¹ Οι απώλειες ήταν σχετικά μικρές. Εννέα άνδρες έπεσαν στο πεδίο της μάχης, και είκοσι τραυματίστηκαν. Ο αριθμός των στρατιωτών του κατοχικού καθεστώτος, και οι απώλειές τους είναι άγνωστος. Αυτό όμως που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι στο πεδίο της μάχης, επιτεύχθηκε μια νίκη για τις αντιστασιακές ομάδες των Χανίων, ενώ αντίθετα για τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις, οι οποίες υπέστησαν ήττα, δεν υλοποιήθηκαν οι αντικειμενικοί σκοποί της επιχείρησής τους.

¹¹⁹⁰ Κατσανεβάκης, Μιχάλης. (2019). ' Η μάχη των Κεραμειών' στα Χανιώτικα Νέα, στις 12 Νοε 2019. Ιστότοπος, ανακτήθηκε από : <https://www.haniotika-nea.gr/i-machi-ton-kerameion/>, στις 12 -03-2021.

¹¹⁹¹ Αγώνας της Κρήτης. (2019). '12 Νοέμβρη 1944: Ποιος θυμάται την ιστορική μάχη της Παναγιάς στα Κεραμιά – Η ανέκδοτη ιστορία της Μάχης με μαντινάδες του γέρο Βιδάκη' στις 10 Νοε 19. Ιστότοπος, ανακτήθηκε από : <http://agonaskritis.gr/12-νοέμβρη-1944-ποιος-θυμάται-την-ιστορική-μ/>, στις 15 Μαρτίου 2021.

Στη συνέχεια, οι δυνάμεις κατοχής, κατά την προσφιλή τους τακτική, εστράφησαν εναντίον των κατοίκων των πλησιεστέρων χωριών, έτσι ώστε να πετύχουν – ως μας επιτραπεί ο όρος - μια ‘νίκη εναντίον αμάχων’. Μέσα από την έκθεση Καζαντζάκη διαβάζουμε¹¹⁹² ότι κατεστράφησαν στο χωριό Λούλος οι 16 οικίες από τις 28 συνολικά, στο Αλετρουβάρι κατεστράφησαν 16 οικίες από τις 24, στις Αχλάδες κατεστράφησαν 19 οικίες από τις 24, στο χωριό Παναγιά κατεστράφησαν οι 30 οικίες από τις 33, στον Άγιο Γεώργιο κατεστράφησαν οι 24 από τις 27 και στους Κάμπους και Λάκκους οι 28 οικίες. Οι κάτοικοι, υποψιαζόμενοι αυτό που θα επακολουθούσε, είχαν εκκενώσει και είχαν εγκαταλείψει τα χωριά. Όσους όμως κατοίκους των χωριών, τύχαινε και τους συναντούσαν, τους εκτελούσαν. Πριν από την καταστροφή των οικιών των χωριών, οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής πρώτα τα λεηλάτησαν. Σημειώνει δε παρακάτω, ότι στο χωριό Κοντοπούλα εκτέλεσαν 6 άνδρες που βρήκαν κοντά στον Κλαδισσό ποταμό και άλλον έναν εντός της οικίας του. Κατά τη διάρκεια της λεηλασίας, αφού πήραν αυτά που ήθελαν, όσα ρούχα δεν χωρούσαν στα οχήματα μεταφοράς των κλοπιμαίων, τα πέταξαν στο δρόμο και τα κατέστρεψαν με τα τεθωρακισμένα οχήματα (τανκς). Επιπρόσθετα, απογύμνωσαν το χωριό από τους κυπαρισσώνες του, κόβοντας τα δένδρα και παίρνοντας όλους τους κορμούς φορτώνοντάς τους σε 12 φορτηγά αυτοκίνητα.

Όλα αυτά θεωρούμε σκόπιμο να τα σχολιάσουμε, καθόσον οι δυνάμεις του άξονα εκείνη την περίοδο υποχωρούσαν απ’ όλα τα μέτωπα σε όλη την Ευρώπη και οι δυνάμεις κατοχής είχαν αποχωρήσει και από τον χώρο της ελληνικής επικράτειας, πλην της Κρήτης. Σαφώς τον Νοέμβριο του 1944, οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις γνώριζαν και μπορούσαν να προβλέψουν την επερχόμενη ήττα, παρόλα αυτά συνέχισαν να προβαίνουν σε πράξεις βίας κατά των κατοίκων της περιοχής του νομού Χανίων και στην προκειμένη περίπτωση, ήταν οι δυνάμεις κατοχής, αυτές που αιτιωδώς προκάλεσαν την καταστροφή, από τη στιγμή που αποφάσισαν να συγκρουστούν ενόπλιως με τους αντάρτες της περιοχής.

Όταν επισκεφθήκαμε την περιοχή της Κεραμειάς, είχαμε την τύχη να συναντήσουμε τον Χρήστο Χ., κάτοικο Παναγιάς, που έζησε τα γεγονότα σε ηλικία 16 ετών τότε. Ήταν λακωνικός, αλλά περιεκτικός στην διήγησή του. Ιδού τί μας είπε:

¹¹⁹² Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη. (1983), ό.π., σελ. 80-81.

Χρήστος Χ.: Ονομάζομαι Χρήστος Χ., γεννήθηκα το 1928, εδώ στην Παναγιά στα Κεραμειά. Θυμάμαι οι Γερμανοί πέσανε 21 του Μάη, πέσανε οι Γερμανοί με τα αλεξιπτώτα και μετά εμάς δεν μας είχανε πειράξει εδώ... Στο χωριό. Τελευταία δημιουργηθήκανε τα αντάρτικα, το ΕΛΑΣ το ΕΑΜ και είχανε οι Γερμανοί αιτία. Επιτεθήκανε οι Γερμανοί από τον Αποκόρωνα, από παντού οι Γερμανοί και ήταν οι αντάρτες που τους πολεμούσανε. Αλλά με πώς; με τα πιστολάκια. Οι Γερμανοί είχαν όλα τα μέσα, ανεβήκανε από το χωριό τους Κάμπους. Εκεί στους Κάμπους ήταν ένας γέρος και σκότωσε τρεις Γερμανούς και έφυγε από το σπίτι. Ύστερα ήρθαν οι Γερμανοί, περάσανε, είχαν έρθει εδώ, κάψανε τα χωριά, όλα τα χωριά τα κάψανε ήταν και κάτι γέροι που δεν μπορούσαν να φύγουν και τους κάψαν ζωντανούς.

ΑΒ: Έλληνες, Κρητικούς κάψανε;

Χρήστος Χ.: Ναι, μια γυναίκα, τρεις εκάψανε ζωντανούς. Ύστερα εκάψανε το χωριό και φύγανε... Ίντα να κάνουμε;

ΑΒ: Το κάψαν εξαιτίας των αντιστασιακών ομάδων όπως μου είπατε, για ποιό λόγο το κάψανε;

Χρήστος Χ.: Επειδή εκάμαμε αντίσταση γι' αυτό.

Παραθέτουμε το διάλογο με το συνομιλητή μας χωρίς παρέμβαση, με σκοπό να κατανοήσουμε και να εστιάσουμε στην τελευταία του φράση, στην οποία θεωρούμε πως συνοψίζεται όλη η ουσία της δράσης των Κρητών: 'εκάμαμε αντίσταση'. Είναι επίσης σαφές, πως οι δυνάμεις κατοχής στην Κρήτη έκαναν το ίδιο όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, την Αλβανία, την Γιουγκοσλαβία κ.α. Προσπάθησαν μέσα από σκληρά αντίποινα να περιορίσουν την αντίσταση, δηλαδή να εξασφαλίσουν την ασφάλειά τους και το πρόγραμμά τους στην εκάστοτε κατεχόμενη περιοχή. Τα αντίποινα όμως, δεν στάθηκαν εμπόδιο στην αντίσταση, η οποία οργανώθηκε και στην Κρήτη, με τίμημα την τέλεση των σκληρών αντιποίνων, όπως είδαμε, από τις δυνάμεις κατοχής. Και το αποτέλεσμα ήταν οι χιλιάδες νεκροί στο νησί. Κατά την επίσκεψή μας στην περιοχή, φωτογραφίσαμε και το σχετικό μνημείο, και το σχετικό υλικό παρατίθεται στο Παράρτημα ως [Εικόνα 89](#).

10.7 Οι Συνέπειες από τα Εγκλήματα των Στρατευμάτων Κατοχής

Όπως εξηγήσαμε σε προηγούμενη ενότητα, το ερώτημα με το οποίο διαπιστώσαμε τις συνέπειες της κατοχής στην Κρήτη, στην καθημερινότητα των κατοίκων, και στις συνθήκες ζωής τους ήταν το εξής:

«Αφού έφυγαν οι Γερμανοί από το χωριό η ζωή πώς ήταν;».

ή το εξής:

«Αφού έφυγαν οι Γερμανοί τα χρόνια εδώ στο χωριό που ακολούθησαν πώς ήταν;»

Και βεβαίως, όπως εξηγήσαμε, ο κάθε ερωτώμενος απαντούσε ελεύθερα, όπως ο ίδιος αντιλαμβανόταν τη ζωή πριν και μετά την κατοχή, όπως και για τις περιπτώσεις των ολοκαυτωμάτων, που μας απαντούσε συγκρίνοντας τη ζωή στο χωριό, πριν και μετά το ολοκαύτωμα.

Και σαφώς βεβαίως, χωρίς τη δική μας παρέμβαση, που θα μπορούσε να επηρεάσει τη σκέψη των ερωτώμενων, και την απάντηση που θα μας έδιναν, ορισμένοι από αυτούς επέλεξαν να μας απαντήσουν για τις άμεσες συνέπειες, δηλαδή όπως είπαμε παραπάνω, αυτές που είχε υποστεί το χωριό τους αμέσως μετά την διάπραξη των αντιποίνων από τις δυνάμεις κατοχής και ορισμένοι άλλοι επέλεξαν να μας απαντήσουν για τις συνέπειες μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής από την επικράτεια.

10.7.1 Άμεσες Συνέπειες

Στην ενότητα αυτή, θα παρουσιάσουμε τις απόψεις όσων μας συνεντεύξεις και αναφέρονται στις άμεσες συνέπειες της διάπραξης των αντιποίνων του κατοχικού καθεστώτος, αυτές που είχαν άμεσα επίπτωση στους κατοίκους του χωριού, στο χρόνο που συνέβησαν και για όσο διάστημα διατηρήθηκε η κατοχή. Είναι όσες έχουν να κάνουν με το άμεσο αποτέλεσμα της διάπραξης των εγκλημάτων και της ύπαρξης εν γένει του καθεστώτος κατοχής, καθώς και την προσπάθεια των κατοίκων να αντιμετωπίσουν σε πρώτο χρόνο αυτό που τους είχε συμβεί. Σαφώς, ορισμένα αποτελέσματα από τα αντίποινα των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων, είχαν έμμεσο χαρακτήρα, καθώς η επίπτωση και επίδραση στους κατοίκους του χωριού που υπέστη τα αντίποινα είχαν διάρκεια σε μεγαλύτερη χρονική περίοδο και για αρκετά χρόνια μετά την κατοχή.

Στο οδοιπορικό μας, ιδού τί μας διηγήθηκε για τις άμεσες συνέπειες της κατοχής ο Αριστείδης Β. από το **Κοντομαρί**.

Αριστείδης Β. : Εγώ υπόφερα πολύ στην κατοχή όλα αυτά τα χρόνια επί Γερμανών, εξαιτίας, γιατί έβλεπα εγώ άλλα παιδιά που είχαν τον πατέρα τους, δεν υποφέρον τόσο πολύ. Στα χωριά έσπερναν, είχαν το λάδι, είχαν το αυγό, είχαν το γάλα και δεν καταλάβανε και πολύ – πολύ, ας πούμε.

Εγώ, που είχαν σκοτώσει τον πατέρα μου, τα είχα στερηθεί όλα αυτά. Και η ζωή μου μετά την κατοχή, όπως είπαμε, η ζωή μου κάπως έστρωσε. Έφτιαξα τα χωράφια που βρήκα από τον πατέρα μου εγώ, γιατί έγινα 20 – 25 χρονών, ας πούμε, τα έφτιαξα και η ζωή συνεχίζεται ακόμα. Έκανα οικογένεια.

Όπως διαπιστώνουμε, η ορφάνια ήταν η μεγαλύτερη και δυσβάσταχτη για τον συνομηλητή μας κατάσταση. Και μάλιστα, η σύγκριση είναι αδυσώπητη, όταν γίνεται με αυτούς τους συνομηλικούς του, που είχαν τον πατέρα τους. Μας εξηγεί, ότι δύσκολα ήταν τα χρόνια εκείνα για όλους, όμως για τον ίδιο που ορφάνεψε, ήταν ακόμα πιο δύσκολα.

Στο ίδιο ερώτημα, στην περιοχή της Βιάννου, στον **Αγιο Βασίλειο Βιάννου**, όπου είχαμε συναντήσει τον Βασίλειο Κ., λάβαμε την εξής απάντηση:

Βασίλειος Κ. : Άστα, παιδί μου, τα χρόνια εκείνα. Έβλεπες τους ανθρώπους σε μια κατάσταση αυτή [παύση. . .] δύσκολη. Κατάλαβες; Δεν ήταν καλά. [...]. Δύσκολα χρόνια διότι ένα, εμείς είμαστε πέντε-έξι άτομα στο σπίτι, αλλά είχαμε και δεκαπέντε. Από τον Πεύκο από εδώ, από εκεί και τι θα κάναμε; Κατάλαβες; Άρον άρον, άστα εκείνα τα χρόνια, κάμποσα χρόνια, μην τα συζητάς. Ούτε στην Άρβη δεν μπορούσαμε να πάμε.

Στο χωριό **Αμιρά της Βιάννου**, μας μίλησαν για το θέμα οι Στυλιανός Μ., Ιωάννης Β, και Φίλιππος Π. Οι απαντήσεις που λάβαμε στο ερώτημα : «Αφού έφυγαν οι Γερμανοί τα χρόνια εδώ στο χωριό που ακολούθησαν πώς ήταν;», παρατίθενται αμέσως παρακάτω:

Στυλιανός Μ. : Φτώχεια, φτώχεια, φτώχεια, ορφανά. Να δεις σπίτι να είναι πέντε άτομα σκοτωμένα, να δεις πέντε σταυρούς στην πόρτα. Να είναι ανοιχτό να μην πηγαίνει κανείς να το κλειδώσει. Δεν είχαν άνθρωπο να το πάει να το κλειδώσει. Και άλλα πολλά. Κάθε οικογένεια είχε θύματα. Όλοι είχανε θύματα. [...] Παίρνανε, και δίνανε στην αρχή μερικά λεφτά στις θείες, μετά τους τα κόψανε. Ήταν δράμα τα παιδιά όλα ορφανά πεντάρφανα, άστα, ήταν δράμα η υπόθεση.

Ιωάννης Β. : Μαρτυρική. Εγώ έκανα τέσσερα χρόνια όχι να φάω, να δω ψωμί. Χόρτα, κάνα κρεμμύδι, τίποτε άλλο, παιδιά, εγκαταλελειμμένα στο έλεος του Θεού, δεν βρέθηκε ένας να τα στηρίζει να πει εδώ και όμως, χωρίς εμού ου δύνασθε ποιείν ουδέν, χωρίς εμένα λέει δεν κάνετε τίποτα, χάσατε τον άνθρωπο αλλά δεν χάσατε τον Θεό. Ο Θεός λοιπόν, στάθηκε κοντά σ' αυτά τα παιδιά. Όλα τα παιδιά αυτά, που ήταν τότε πέντε, έξι, εφτά, οχτώ, γίνανε καθηγητές, δάσκαλοι, καθηγητές Πανεπιστημίων από το χωριό. Έχουμε τέσσερις καθηγητές Πανεπιστημίου από αυτά τα παιδιά.

Φίλιππος Π. : Δράμα, πολύ δράμα, σκέψου τώρα από το σπίτι πέντε άτομα, τέσσερις γιούς και ο πατέρας πέντε, αγρότης, απάντρευτοι, έγκυος η γυναίκα, δράμα υπόθεση, εδώ το χωριό δράμα. Παλικάρια 20 χρονών, 25 χρονών, δεκαεννιά χρονών, όλοι νέοι άνθρωποι ήτανε. Δράμα η υπόθεση, πολύ δράμα.

Στο χωριό **Δαμάστα**, απάντηση για το θέμα μας έδωσε και η Φωτεινή Τ. Η οικογένειά της έχασε τον πατέρα της, όπως μας είπε, και πέραν της ορφάνιας, βρήκαν και το σπίτι τους κατεστραμμένο, χωρίς υπάρχοντα. Μας περιγράφει τη σκηνή της επιστροφής στο χωριό της, από το γειτονικό χωριό τη Θεοδώρα, όπου είχαν βρει προσωρινά καταφύγιο που μαζί με τη μητέρα της και τα υπόλοιπα ανήλικα αδέρφια της. Βρήκαν σε πολλή άσχημη κατάσταση το σπίτι τους, χωρίς στέγη, έμειναν όμως στους τέσσερις τοίχους που είχαν απομείνει. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα της συνέντευξης της ως εξής:

Φωτεινή Τ. : *Ήρθαμε από τη Θεοδώρα και .. [...]. Και μπήκαμε στο σπίτι μας, μα το σπίτι μας δεν μας το είχανε χαλάσει οι Γερμανοί εμάς. Είχε χαλάσει η στέγη με τους δυναμίτες που ρίχνανε, είχε πάει η στέγη κάτω. Αλλά μπήκαμε και κάτσαμε στο σπίτι μας. Η μάνα μου ... και δίπλα από το σπίτι μου είναι ένα σχολείο. Εκεί κάθονταν οι Γερμανοί και βρήκαμε ένα κουτάλι και φάγαμε έντεκα άτομα ρεβίθια σκουληκιασμένα, έντεκα άτομα φάγαμε με ένα κουτάλι. Τα ξεχνώ εγώ αυτά, παιδί μου; Τα ξεχνώ;*

Στο χωριό **Καλλικράτης**, ο Σταύρος Μ., μας δίνει τη δική του διάσταση των συνεπειών. Συναρτά την απάντησή του με το γεγονός ότι από νωρίς το 1943, φαινόταν πως οι δυνάμεις του άξονα έχαναν τον πόλεμο, όπως επίσης, μας δίνει και την διάσταση και τις επιπτώσεις που είχε στην Κρήτη το γεγονός της συνθηκολόγησης της Ιταλίας, και της προσχώρησής της στις δυνάμεις των συμμάχων. Ως γνωστόν, ο Ιταλός Στρατηγός Κάρτα (Carta), διοικητής των ιταλικών στρατευμάτων στο νησί, εντός ολίγων ημερών από τη συνθηκολόγηση, διέφυγε με τη βοήθεια των ανταρτών της ομάδας Μπαντουβά και καθ' υπόδειξη των Άγγλων προς την Αίγυπτο. Η τύχη των Ιταλών στρατιωτών ήταν θάνατος, για όσους δεν προσχώρησαν οικειοθελώς στο πλευρό των γερμανικών δυνάμεων. Η ερώτηση που του απευθύνουμε αναφερόταν στις συνέπειες από την καταστροφή του χωριού και το σχετικό απόσπασμα από την απάντηση που μας έδωσε, παρατίθεται παρακάτω:

Σταύρος Μ. : *Το 1943, φεύγουνε οι Ιταλοί των Γερμανών, είχαν χάσει τον πόλεμο, αλλά ωστόσο, μέχρι που πήγαν στην Καγκελαρία απ' έξω, τον ήλεγχε ο Χίτλερ, από εκεί. Κατάλαβες τι τρομοκρατία είχαν στον κόσμο; Των εφύγανε οι Άγγλοι, των εφύγανε οι Ιταλοί, όσους αιχμαλώτισαν τους ετουφεκίσανε. Οι Ιταλοί είχαν τον Νομό*

Λασιθίου, και παραδοθήκαν με τον στρατηγό. Αλλά τον επαίρνουν τον στρατηγό τον Ιταλό. [...]. Κάρτα, τονε επαίρνουνε στην Μέση Ανατολή. Τους στρατιώτες, όσους αφήκανε και δεν επήγαν μερικοί στο πλευρό με τους Γερμανούς, τους εσκοτώσανε, ετουφεκίσανε αυτοί ουκ ολίγους.

[...] Τον Καλλικράτη τον κάνανε νεκρά ζώνη. Γι' αυτό, εσκοτώσανε. Βρε! να σκοτώσουν έναν άνθρωπο εκεί! εκ γενετής τυφλός! Γραίδες! γραίδες που θα αποθάνουν αυτές σε δύο τρεις μέρες, σε 20 μέρες, τόσο κακομοίρες γραίδες που ήτανε, ας είναι. Εμείς είχαμε το χωριό τούτο, εκατεβήκαμε μερικοί επαγέ, και εξεκινήσαμε την ζωή μας...

Όσοι δηλαδή είχανε σπίτι εδώ. Μερικοί πήγανε στα Σκήφα, άλλοι πήγαν προς το Ηράκλειο, γινήκανε δηλαδή σαν του λαγού τα παιδιά, που λέμε, με τα δικά μας. Το 1944 ύστερα βέβαια, το 1944 είχαν εξασθενήσει αυτοί οι Γερμανοί, γυρίσανε ακόμη εκεί μερικοί στα βουνά και βόσκανε κάτι προβατάκια, μια δύσκολη ζωή, μια δύσκολη ζωή. Λέω εγώ, εσείς σας φαίνεται σαν το μυθιστόρημα, γιατί τα γροικάς από μένα και λες, μα είναι δυνατόν; Κι όμως έτσι ζήσαμε, με ξερό ψωμί, με χαρούπια ξερά από κει, από το αυτό, με σταμναγκάθι που βγάλαμε απ' τα χωράφια. Το κτηνοτροφείο ήταν καταστραμμένο, ήτανε, ήτανε, άστα, χάλια.

Μετά λοιπόν από τη δική μας παρότρυνση, ο Σταύρος Μ., περιγράφει την κατάσταση του χωριού του. Έρημο. Μέχρι που αποχώρησαν οι δυνάμεις κατοχής από την περιοχή. Και όταν επέστρεψαν οι κάτοικοί του, το βρήκαν εντελώς κατεστραμμένο. Το χωριό δεν μπόρεσε ποτέ να συνέλθει και να επιστρέψει σε μια κανονική ζωή. Σήμερα ο Καλλικράτης αριθμεί ένα μόνο σπίτι.

Στην **Κάτω Σύμη της Βιάννου**, συναντήσαμε τον Κωνσταντίνο Μ., του οποίου ο πατέρας συμμετείχε στις αντιστασιακές ομάδες του Μπαντουβά. Σχετικά λοιπόν με το τί ακολούθησε όταν αποχώρησαν οι δυνάμεις του καθεστώτος από την περιοχή, μας διηγείται την προσωπική του εμπειρία και την ανακήρυξη της περιοχής σε νεκρά ζώνη. Απόσπασμα από αυτά που μας διηγήθηκε, παρατίθεται παρακάτω:

Κωνσταντίνος Μ. : Και ο μακαρίτης ο πατέρας μου, τώρα που είναι πεθαμένος, τραυματίστηκε εκεί στη μάχη στο πόδι. Μετέπειτα έφυγε, γυρίζανε στα βουνά επάνω διότι

ήταν πολλοί οι Γερμανοί και δεν μπορούσαμε να αντισταθούμε τότε. Κάψανε το χωριό, το τινάζανε με δυναμίτες και ήταν και νεκρά ζώνη.

Ο μακαρίτης ο θείος μου που ζούσαμε εδώ, και με μεγάλωνε τον σκοτώσανε οι Γερμανοί. Ήταν μία ομάδα πέντε – έξι που μείνανε εδώ στη νεκρή ζώνη μέσα και πέσανε σε ενέδρα και τον σκοτώσανε.

Ο δε πατέρας μου κυκλοφορούσε, έφυγε από εδώ στο βουνό, από βουνό, σε βουνό, και εγώ μαζί με άλλους στο βουνό και έφυγε από τον Άγιο Νικόλαο ήρθαν από τον Κριτσά κάτι αντάρτες, τον πήρανε σηκωτό σε ένα ντιβάνι και ήταν κάποιος Μαρσάρος Κωστής στον Άγιο Νικόλαο που είχε ένα φορτηγό και τον βάλανε μέσα, τον πήγανε στου Γιανναλάκη την κλινική στο Ηράκλειο και του έφτιαξε λίγο το πόδι. Μετά κυκλοφορούσε από χωριό σε χωριό. Του βγάλανε ψεύτικες ταυτότητες.

Μετέπειτα, ήρθε σε συνεννόηση με τον Λή Φέρμορ, τον Άγγλο και έφυγαν για τη Μέση Ανατολή. Τον πήραν και τον πήγαν στη Μέση Ανατολή και γύρισε μετά το '45 από εκεί κάτω. Σ' όλα αυτά τα χωριά, τα χρόνια από το '43 μέχρι το '45 είμαστε πρόσφυγες. Τα σπίτια μας ήταν χαλασμένα.

Εγώ με τον παππού μου και την γιαγιά μου, διότι είχανε σκοτώσει τον θείο μου, πήγαμε στα Αμιρά σε ένα σπίτι, μας είχαν δώσει ένα σπιτάκι εκεί πέρα και καθίσαμε και είμαστε τρία αδέρφια και τα άλλα τρία που είχαμε από τη μητριά μου καθόντουσαν στον Σχοινιά. Πιάσαμε δηλαδή στα χωριά, όπως είναι τώρα οι Πακιστανοί και οι άλλοι.

Μετά το '45 που επιστρέψαμε εδώ φτιάξαμε όπως – όπως κανένα σπιτάκι και μπαίναμε. Πρόχειρα σπίτια. Δηλαδή τι σπίτια; Αχουράκια. Και πέρασε η ζωή μας έτσι. Τώρα τα τελευταία χρόνια δεν πάμε και τόσο καλά.

Στο χωριό **Μισίρια** ο Βασίλης Π. θυμάται την περίοδο που απομακρύνθηκαν οι δυνάμεις του καθεστώτος κατοχής από το χωριό του, αλλά για τη ζωή της κατοχής όμως, όπως μας την περιγράφει, ήταν πολύ σκληρή. Ορφανός από μητέρα, καθώς ήταν ανάμεσα στα θύματα που εκτελέστηκαν στα Μισίρια, και ο ίδιος από τύχη και από την προνοητικότητα του πατέρα του, γλύτωσε την εκτέλεση, όπως μας διηγήθηκε - απόσπασμα παραθέτουμε στο ιστορικοχρονικό μέρος της διατριβής μας, καθώς είχε στηθεί μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα – μας δίνει με αδρές γραμμές την ανέχεια

της εποχής και την έλλειψη των βασικών οικονομικών αγαθών. Παρακάτω παραθέτουμε ένα σχετικό απόσπασμα από αυτά που μας περιέγραψε:

Βασίλης Π. : *Η ζωή ήταν πολύ μεγάλη πείνα, δεν βρίσκαμε τίποτα να φάμε, όπου και να πηγαίναμε να ζητήσεις, ο καθένας ξάνοιγε πως θα ζήσει τα παιδιά του, εμείς που είμαστε ορφανά πηγαίναμε στα χωριά να γυρέσουμε να ζητιανέσουμε να βρούμε κάτι και μας βγάνανε έξω από την πόρτα λέει τι να σας δώσουμε, εδώ δεν έχουν χορτάσει τα παιδιά μου δηλαδή, πείνα μεγάλη.*

Οι Γερμανοί είχαν επιτάξει ό,τι είχε ο Κρητικός λαός, ο Ρεθυμνιώτικος λαός, είχαν πάρει τα πρόβατά τους, είχαν πάρει τα γίδια τους, είχαν πάρει τα βόδια τους είχαν πάρει τις τροφές τους τα φρούτα τους τα κρασιά τους, ό,τι μπορούσαν παίρνανε για να συντηρήσουν τον στρατό και εμείς δεν είχαμε τίποτα να φάμε.

Στην διάρκεια που είμαστε στο σπίτι αυτό μέσα, 11 μέρες, αποφασίσανε οι Γερμανοί να μας φέρουν φαγητό. Αν σου πω τώρα, θα το πω και ντρέπομαι, το φαγητό που μας φέρανε ξέρετε τι ήτανε; Κομμένα γαϊδουροκεφαλές, όχι άλογα, γαϊδουροκεφαλές, γιατί άλογα δεν είχαμε, γαϊδουροκεφαλές βρασμένες με ένα όσπριο μπαμιόσπορο, όχι άλλο τίποτα φακές ή φασόλες, ήταν μπαμιόσπορος ο οποίος όσο τον βάνεις στο νερό αυτό βγάζει ένα μαύρο ζουμί μαύρο, λοιπόν το φέρανε εκεί να μας ταΐσουν εμείς που γνωρίζαμε τον μπαμιόσπορο, οι γυναίκες οι μεγάλες, δεν έφαγε κανείς. Αυτά ήταν φαγητά.

Στο χωριό **Μαγαρικάρι**, μας μίλησε για το θέμα ο Παύλος Ξ. Μας εξηγεί πως ήταν αρκετές οι αντιξοότητες, αφού οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να φύγουν από το χωριό τους και να ζήσουν ως ‘πρόσφυγες’ στον ίδιο τους τον τόπο. Μας διηγήθηκε τα ακόλουθα:

Παύλος Ξ. : *Ήταν δύσκολα τα πράγματα γιατί τα σπίτια ήταν όλα χαλασμένα εκτός της εκκλησίας και το εργοστάσιο. [...]. Αυτά τα δυο είχαν μείνει και ο κόσμος τώρα, όλοι οι κτίστες είχαν μαζευτεί εδώ πέρα και έχτιζε ο καθένας πρόχειρα να μπει μέσα να στεγαστεί. [...], καθόμασταν στα Σκούρβουλα όταν χαλάσαν το χωριό. [...]. Στα διάφορα χωριά. Στα γειτονικά, όλοι. Όπου είχε κανείς κάνα γνωστό πήγαινε. Να αυτό. Κι εμείς πήγαμε στα Σκούρβουλα...*

Στο χωριό **Σάρχος** ο Ιωάννης Χ. μας διηγείται και μας περιγράφει το πένθος, το θρήνο του χωριού, αλλά και το κρίμα, διότι οι δυνάμεις κατοχής έκαναν τα εγκλήματα αυτά στο χωριό του προπαραμονές της Παναγίας και δύο μήνες πριν αποχωρήσουν. Γνώριζαν για την ήττα που επερχόταν, όμως δεν δίστασαν να τελέσουν τα εγκλήματά τους. Στο σχετικό ερώτημα για το πώς ήταν η ζωή στο Σάρχο αφού οι Γερμανοί έφυγαν από το χωριό, παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα από τη διήγηση του:

***Ιωάννης Χ. :** Η ζωή δράμα ήταν. Καθένας έκλαιγε γιατί ήταν σπίτι με τρία άτομα, έκλαιγε τους δικούς του, επονούσε τους δικούς του, κι άλλοι επαρηγορούσανε ‘τι να γίνει μωρέ’, ‘έγινε που έγινε’, εν πάση περιπτώσει, αλλά τα σπίτια είχαν όλα μαυροφορεθεί, όλα ήταν μαύρα για τον Σάρχο. Μόνο ευτυχώς στα 40 των σκοτωμένων, οι αντάρτες είχαν κατεβεί. Σου λέει είχε χάσει η Γερμανία τον πόλεμο. Αυτό βέβαια ήταν το 1944 γιατί σκοτώσαν στις 13 του Αυγούστου, προ παραμονή της Παναγίας.*

Και όλοι εφεύγαμε οι φουκαριάρηδες γιατί φοβούμασταν τέλος πάντων αλλά τότε νηστεύανε σου λέει να κοινωνήσω της Παναγίας και μας βρήκαν όλους μέσα. Εμένα ειδικά το σπίτι μου είναι απέναντι, περνούσαν οι Γερμανοί στο έναν του γιατρού τον πατέρα και πήραν πιο μπροστά τον πατέρα μου και εγώ ήμουν πιτσιρικάς, αλλά είχα το μπόι.

Τελειώνοντας την παρουσίαση των άμεσων συνεπειών της κατοχής, κρίνουμε αναγκαίο να παραθέσουμε μια σειρά φωτογραφιών από το αρχείο Κουτουλάκη, που φυλάσσονται στο Δήμο Μαλεβιζίου νομού Ηρακλείου. Οι φωτογραφίες έχουν ληφθεί από τον Κουτουλάκη κατά την εποχή που περιόδευε ο Καζαντζάκης στην Κρήτη, ως Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων στο νησί. Παραθέτουμε τις εν λόγω φωτογραφίες, που είναι μια ευγενική παραχώρηση του Δήμου Μαλεβιζίου νομού Ηρακλείου, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην παρούσα διατριβή, ως [Εικόνα 90](#), [Εικόνα 91](#), [Εικόνα 92](#), [Εικόνα 93](#), [Εικόνα 94](#) και [Εικόνα 95](#).

10.7.2 Έμμεσες Συνέπειες

Ως έμμεσες συνέπειες της διάπραξης των αντιποίνων του γερμανικού καθεστώτος ,θεωρούμε αυτές που είχαν επίπτωση στο μέλλον και αρκετά χρόνια μετά. Σε αντίθεση με τις άμεσες συνέπειες, που αυτές έχουν να κάνουν με το άμεσο αποτέλεσμα και την προσπάθεια των κατοίκων να αντιμετωπίσουν σε πρώτο χρόνο αυτό που τους είχε συμβεί, οι έμμεσες συνέπειες έχουν ίσως επίδραση μέχρι και στις μέρες μας.

Για τα χωριά της Καντάνου, του Κακόπετρου, των Φλωρίων και των Παλαιών Ρουμάτων, οι έμμεσες συνέπειες συνοψίζονται στα λόγια που ακούσαμε από μια γηραιά κυρία (περίπου 70 ετών, επομένως δεν είχε ζήσει τα γεγονότα της Κατοχής, αλλά μπορούσε να θυμάται αυτά που τις είχαν διηγηθεί και αυτά που της είχαν εντυπωθεί ως συλλογική μνήμη), η οποία όταν κατάλαβε αυτό που ψάχνουμε και για την έρευνα της διατριβής μας, μας είπε :

« Εδώ παιδί μου, πιάνεται η ψυχή σου από τον πόνο, από την ερημιά, είμαστε μόνοι, κανείς δεν ανασαίνει».

Αυτήν ακριβώς την αίσθηση είχαμε κι εμείς στις επισκέψεις των χωριών αυτών, με ιδιαίτερη έμφαση κι ένταση συναισθημάτων την επίσκεψή μας στον Κακόπετρο. Εξάιρεση στο νομό Χανίων, ίσως να είναι η σημερινή Κάντανος, η οποία κατάφερε να ανακάμψει περισσότερο από τα υπόλοιπα χωριά.

Στο πλαίσιο αυτό, θέταμε πάντα, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, την εξής ερώτηση στους ερωτώμενους :

«Όταν έφυγαν οι Γερμανοί από το χωριό, η ζωή εδώ, στο χωριό, πώς ήταν;»

Στο **Κοντομαρί**, ο Βασίλης Π. μας απάντησε ως εξής:

Βασίλης Π: *Βρήκε από παλιά τους ρυθμούς του το χωριό αλλά μαυροφορεμένο. Δεν υπήρχε δηλαδή σπίτι που να μην έχει πένθος. Γιατί, ξέρεις, στις μικρές κοινωνίες και η συγγένεια μπορεί να είναι κάπως πιο μακρινή αλλά είναι η φύση της ζωής στο χωριό που, όπως λέει και ο Αθανασιάδης, όλοι μας γνωριζόμαστε από ανήλικα παιδιά. Ήταν,*

λοιπόν, ο πόνος, τότε ήταν πιο δεμένη η οικογένεια. Τώρα κάπως έχει ... χαλαρώσει, ναι. Τσως ήταν ο τρόπος ζωής αλλά, εν πάση περιπτώσει, ήταν δεμένα τα πράγματα. Άρχισε πάλι η δουλειά σιγά – σιγά, πέρασε μία δεκαετία βέβαια.

Μετά από αυτό, βέβαια, πέρασαν χρόνια να κυκλοφορήσουν νεοί στο χωριό. Μέχρι που ανδρώθηκε η δική μου ηλικία, προς τα 15 χρόνια, και κυκλοφορούσαν νεοί στο χωριό. Ήταν πολύ μεγάλο, με πολύ πληθυσμό. Το άνθος του χωριού εκτελέστηκε και πέρασαν 15 χρόνια να κυκλοφορήσουν νεοί. Οι γυναίκες, καταλαβαίνεις τώρα, μαυροφορεμένες με τσεμπέρια της εποχής.

Ο συγχωριανός του Βασίλη Π, ο Αριστείδης Β., στην ίδια ερώτηση, που αφορούσε στο χωριό **Κοντομαρί**, μας απάντησε:

Αριστείδης Β. : Ήταν τα μετακατοχικά χρόνια. Ήταν δύσκολα τα πρώτα χρόνια. Μετά έστρωσε η ζωή. Εγώ είχα μεγαλώσει εντωμεταξύ. Είχε λίγη περιουσία ο πατέρας μου, ό,τι είχε ας πούμε, εγώ την έφτιαξα και έστρωσα τη ζωή μου στο χωριό. Έκανα, σταφίδα, όπως έκανε ο πατέρας μου, σταφίδα, κρασί, τέτοια πράγματα. Και λίγο λάδι. Αυτά ήταν τα εισοδήματα την εποχή εκείνη.

Η λέξη «δύσκολα», κυριαρχεί και στο λόγο του Ιωάννη Β., από τα **Αμυρά της Βιάννου**. Προσπαθεί ο ίδιος να περιγράψει την κατάσταση μετά την καταστροφή, τους εκλιπόντες, τις κακουχίες. Και η δεσπόζουσα λέξη, ο τίτλος θα λέγαμε που βάζει από κάτω όλες τις αντίξοες συνθήκες που κλήθηκαν οι Βιαννίτες να ζήσουν και να επιβιώσουν, όπως και ο εμφύλιος, αν και στην Κρήτη δεν είχε πάρει μεγάλη έκταση, είναι η λέξη «δύσκολα». Συγκεκριμένα, του απευθύναμε την ίδια ερώτηση. Όπως διατυπώνεται στην αρχή της παρούσας ενότητας και τα λόγια του ως απάντηση, είναι τα ακόλουθα:

Ιωάννης Β. : Όλα δύσκολα. Για να δεις, οι κυράδες οι καημένες πέρασαν χρόνια. Κλαίγανε τα ορφανά, υποφέρανε. Αλλά αυτοί οι επιζώντες βοηθούσαν, ας πούμε, είχανε τους πατεράδες τους, τα αδέρφια τους. Όπως εγώ τώρα, ας πούμε, ήμουν εγώ και ο αδελφός μου και συντηρούσαμε. Μετά σκοτώθηκε στον εμφύλιο πάλι ο αδελφός μου.

Εν πάση περιπτώσει, και βοηθούσε ο ένας τον άλλον και την βολέψαμε. Κακά χρόνια βέβαια αλλά μετά που φύγανε, τέλος του '45 που φύγανε οι Γερμανοί ερήμωσε. Αλλά έγινε ύστερα ο εμφύλιος και ήταν χειρότερα.

Στο **Άνω Μέρος Αμαρίου**, μας περιγράφουν την κατάσταση ο Μιχαήλ Κ. και ο Ηλίας Α. Στην περίπτωση του Αμαρίου, οι δικές τους δεσπόζουσες λέξεις - τίτλοι για τις συνθήκες που ακολούθησαν την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής, που στην ουσία ήταν η ολοσχερής οικονομική καταστροφή της ιδιωτικής και δημόσιας οικονομίας, είναι : «καημένα χωριά», «χαρουπάλευρο», «ξυπόλητοι», «φτώχεια». Και μάλιστα, σε αντιστροφή του λόγου του, ο Μιχαήλ Κ. μας αναφέρει ότι δεν ήξερε κάποιος, ποιούς να λυπηθεί περισσότερο, αυτούς που υπέστησαν την καταστροφή, τις εκτελέσεις των προσφιλών τους προσώπων και την καύση της περιουσίας τους, ή αυτούς που ήταν πιο τυχεροί, και δεν έχασαν την περιουσία τους από τα αντίποινα των δυνάμεων κατοχής. Και αυτό, γιατί το μέγεθος της φτώχειας για τον πληθυσμό ήταν το απόλυτο μηδέν για όλους. Παρακάτω παραθέτουμε τις απαντήσεις που μας έδωσαν.

Μιχαήλ Κ. : *Η ζωή εδώ ήταν και για τους καημένους κακό, αλλά και για τα χωριά που δεν κάψανε ήταν χειρότερο. Περιμέναμε και εμείς να φέρουν κάτι. Και ζάχαρη μας έφερναν και κονσέρβες και ρούχα. Μας τα φέρνανε, ήμασταν γυμνοί και ξυπόλητοι.*

Και ήμασταν χειρότεροι εμείς, παρά αυτούς που κάψανε, γιατί αυτούς που κάψανε τους φέρνανε και περισσότερα πράγματα, για τους καημένους, για τα καημένα χωριά. Εμείς βέβαια φτωχοί, γιατί εγώ με τα χαρούπια έζησα. Τα χαρούπια είχα ψωμί εγώ.

Ήταν άλλα παιδιά βέβαια που βόσκανε τα αρνιά και τρώγανε αυτά ψωμί, άλλα με χαρουπάλευρο, κι άλλα διάφορα μείγματα. Τέλος πάντων, εγώ το χαρουπάκι μου είχα το μεσημέρι και ελιές. Αυτό ήταν. Ως βοσκαρούδικα που λέγαμε, βλέπαμε τα ζώα.

Ηλίας Α. : *Η ζωή εδώ ήταν φτώχεια, ξυπόλητοι ήμασταν. Εγώ ξεσχόλισα το σχολείο ξυπόλητος και με παντελονάκια κοντά. Δεν πεινούσαμε τόσο πολύ, γιατί είχαμε ελιές, λάδι εδώ πέρα και πρόβατα στο σπίτι. Κασίκες [παύση], αυτά.*

Στα **Ανώγεια**, απευθύναμε και διευκρινιστικά ερωτήματα, εστιάζοντας στις έμμεσες συνέπειες της κατοχής, και στις αντιξοότητες που κλήθηκαν οι κάτοικοι των Ανωγείων να αντιμετωπίσουν. Μας απάντησαν ο Γεώργιος Σ. και ο Μιχαήλ Ρ. Η πραγματικότητα ήταν πολύ σκληρή για τα Ανώγεια. Η ζωή ξεκίνησε από την αρχή. Από το μηδέν, όπως χαρακτηριστικά τόνισαν και οι δύο. Βέβαια, η περίπτωση των Ανωγείων είναι μια από αυτές που διασώθηκε ο πληθυσμός τους, ιδιαίτερα ο ανδρικός. Έτσι, οι Ανωγειανοί με πολλή δουλειά, με σύμπνοια και αλληλεγγύη, κατόρθωσαν να ανοικοδομήσουν το χωριό τους, να αναδείξουν τη συμβολή τους στην Εθνική Αντίσταση και να αποτελούν σήμερα τ' Ανώγεια έναν ανεξάρτητο Δήμο. Απόσπασμα από την συνέντευξη που μας έδωσαν και από τις απαντήσεις τους στο ερώτημα του πώς ήταν η ζωή στο χωριό τους μετά την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής, παραθέτουμε αμέσως παρακάτω:

Γεώργιος Σ. : Δύσκολη. Δύσκολη κοπέλα μου, γιατί σου κάψανε το σπίτι, βοήθεια δεν έχεις από πουθενά και έρχονταν οι γέροι και χτίζανε με τα χέρια τους μοναχοί τους. Ο πατέρας μου το έχτισε μοναχός του. Ό,τι έχτιζε του έβαζε ζύλινα μεσοδόκια, έβαλε από πάνω χώμα, λεπίδες τις λέγαμε εμείς.

Και μπαίναμε μέσα. Δηλαδή δεν είχες ούτε μέρος, δεν είχες ούτε να κάνεις μπάνιο, ούτε να φας, ούτε να πιεις. Αλλά περνούσαμε. Το κράτος δεν βοήθησε. Η μόνη βοήθεια σου λέω που είχαμε, ήταν το σχολείο. Έτσι έμαθα εγώ πέντε γράμματα και σιγά σιγά με το μουσείο να διαβάζω. Γιατί μου έχουνε στείλει 100 βιβλία, από κάθε χώρα ένα. Δεν τους γνωρίζω εγώ αυτούς τους ποιητές ή τους συγγραφείς. Εκατό παραπάνω, από κάθε χώρα ένα. Από Τουρκία, από Αφρική, από Γερμανία, από Αυστρία, μεταφρασμένα βέβαια. Ποιητές τον Λόρκα, από την Τουρκία Ναζίμ Χικμέτ, άλλον έναν μου άρεσε αυτός, «Καφές και Δημοκρατία», Τούρκος.

Τα έχω διαβάσει όλα. Το Μικρό Πρίγκιπα, πολλά βιβλία. Καλά τον Καζαντζάκη δεν τον έχω διαβάσει, αλλά διαβάζω πέντε λέξεις και κατέχω ίντα λέει. Γιατί είμαι Κρητικός και τον καταλαβαίνω.

Στο σημείο αυτό, η αφήγηση του Γεώργιου Σ. εστιάζεται στην δική του θέληση για τη μάθηση. Αυτό που ο ίδιος θεωρούσε σημαντικό. Να μάθει, να γνωρίζει, να κρίνει και να συγκρίνει. Όταν μας μίλησε για τον Καζαντζάκη, θελήσαμε να τον ρωτήσουμε σχετικά, και να ζητήσουμε να μας πει αν τον θυμόταν από την εποχή που είχε περάσει

από τ' Ανώγεια, στο δικό του τότε οδοιπορικό, ως μέλος της Επιτροπής για την καταγραφή των ωμοτήτων κατά τη διάρκεια της κατοχής. Η συζήτηση εξελίχθηκε ως εξής:

AB : Τον Καζαντζάκη, μια και τον αναφέρατε, τον προλάβετε όταν είχε έρθει εδώ στο χωριό; Ήσασταν εδώ όταν έκανε την καταγραφή;

Γεώργιος Σ. : Ναι, τον προλάβαμε.

AB : Σας είχε ρωτήσει ο Καζαντζάκης εσάς, που είχατε επιζήσει;

Γεώργιος Σ. : Όχι, δεν απαντήσαμε εμείς. Αυτός ήρθε εδώ με τον μπάρμπα μου τον Καπετάν Μιχάλη και έχει και φωτογραφία, τον Ξυλούρη. Και με έναν Σκουλά δικηγόρο. Και είναι στη μέση ο Καζαντζάκης και είχαν βγάλει φωτογραφία. Πέρασε ο Καζαντζάκης από εδώ.

Από την άλλη πλευρά, ο Μιχαήλ Ρ., στο συγκεκριμένο ερώτημα απάντησε πιο λακωνικά αλλά με νόημα. Μας εξήγησε σε λίγες λέξεις τις αδυσώπητες δυσκολίες και τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή του χωριού για να ανταπεξέλθει στην ανοικοδόμησή του. Το σχετικό απόσπασμα της συνέντευξης έχει ως εξής:

Μιχαήλ Ρ. : Ό,τι είχες στο σπίτι σου το καταστρέψανε, δεν έβρισκες τροφή να φας. Σου χαλάσανε το σπίτι σου. Κρατική βοήθεια δεν είδαμε τίποτα. Να ζαναζήσεις τη ζωή από το μηδέν, αυτό είναι ευκολονόητο ότι ήταν η κατάσταση δύσκολη.

Αν τα Ανώγεια βρίσκονται στις βορεινές πλαγιές του Ψηλορείτη, στον αντίποδα, στις νότιες πλαγιές του βρίσκονται τα **Βορίζια**, χωριό του Ιωάννη Φ. Στο ίδιο ερώτημα, παίρνουμε σχεδόν ίδιες απαντήσεις. Η ανέχεια και οι αντιξοότητες μεγάλες για τις οικογένειες των Βοριζίων που αναγκάστηκαν να ξεριζωθούν και να γίνουν 'μετανάστες' στον ίδιο τους τον τόπο, στο νησί τους. Η αφήγησή του Ιωάννη Φ. είναι αποκαλυπτική, και το απόσπασμα που αναφέρεται στις συνέπειες από την καταστροφή του χωριού του, παρατίθεται παρακάτω:

Ιωάννης Φ. : Πώς ήταν; Με συγχωρείτε, σκύλινη ζωή είχαμε, πως θέλεις να 'τανε; Εφόσον δεν αφήκανε τίποτα, δουλειά δεν είχαμε, σώσον ελέησον, ούτε φαΐ, ψωμί, νερό, λάδι, ρούχα, τίποτα δεν είχαμε. Πώς ήταν ζωή;

Όσο καθόμασταν στην Γαλιά και είχανε της μάνας μου δώσει ένα παντελονάκι με τιράντες και το 'βαλα και το 'χα ένα. Και με σκέπαζε με μια παλιοκουβέρτα να το πλύνει να στεγνώσει, να το ξαναβάλω πάλι. Αυτή ήτανε η ζωή μας. Ψωμί δεν είχαμε, λάδι δεν είχαμε, μαγείρεμα τίποτα, καημένος και πήγαινες σώσον ελέησον.

Και κρίνουμε σκόπιμο, να θυμηθούμε λίγο εδώ, την αφήγηση του Μιχαήλ Κ., από το Άνω Μέρος Αμαρίου, που μας είπε, ότι δεν ήξερε ποιοί ήταν χειρότερα, αυτοί που τους εκάψανε τα σπίτια και που οι άνθρωποι τους τροφοδοτούσαν με τον ελάχιστο ρουχισμό που μπορούσαν ή αυτοί που αν και δεν είχαν υποστεί το μαρτύριο της απώλειας των δικών τους και της περιουσίας τους, αλλά ήταν αναγκασμένοι να ζουν στη φτώχεια εξ' αιτίας της ολοσχερούς καταστροφής της τοπικής αλλά και εθνικής οικονομίας τότε. Πράγματι, και στα Βορίζια διαπιστώνεται, ότι οι συνθήκες διαβίωσης ήταν εξαιρετικά δύσκολες, εξ' αιτίας αυτής της δυσμενέστατης οικονομικής κατάστασης στην οποία περιήλθε η Χώρα, τόσο κατά τη διάρκεια της κατοχής, όσο και μετά από αυτήν.

Στον **Βατόλακο Χανίων**, σύμφωνα με αυτά που μας διηγήθηκε ο Νικόλαος Μ., η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική. Εξίσου, φτώχεια, και πείνα, όπως μας είπε και ο ίδιος. Και μάλιστα η φτώχεια διήρκησε αρκετά μετά την αποχώρηση των δυνάμεων κατοχής, καθόσον η οικονομία της περιοχής είχε καταστραφεί ολοκληρωτικά. Απόσπασμα της εν λόγω συνέντευξης, παραθέτουμε αμέσως παρακάτω:

Νικόλαος Μ. : Πολύ-πολύ δύσκολα τα μεταπολεμικά χρόνια. Τα πρώτα. Μετά βγήκε κι η ανταρσία και ήταν η οικονομική κατάσταση πολύ άσχημη. Το χωριό τούτο εδώ, σε έκταση γης είναι πολύ μεγάλο και παρόλο που είχε και ανθρώπους που ξέραν να καλλιεργούν τα πάντα, δεν ήταν καλά. Δεν μπορώ να καταλάβω πώς η κατάσταση έγινε έτσι, το ένα το άλλο, είχε πέσει και πείνα λίγο. Πείνα. Λίγο, τα πρώτα χρόνια, μέχρι το 1950 αν θυμάμαι, το 1950 εγώ πήγα στρατιώτης...

Στο χωριό **Γερακάρι**, είχαμε συναντήσει τον Ιωάννη Κ. Πέρα από την αφήγηση για τα γεγονότα στο Γερακάρι, μας έδωσε και το στίγμα για τη μετακατοχική περίοδο.

Λακωνικά μας περιγράφει την δυσμενή οικονομική κατάσταση που επικρατούσε, και μάλιστα κάνει μνεία και στην αμερικανική βοήθεια, που τότε υλοποιήθηκε και με τρόφιμα και συνεισέφερε στην σίτιση του πληθυσμού. Η ερώτηση που του κάναμε ήταν η ίδια όπως και σε όλους τους άλλους και η απάντηση που πήραμε έχει ως εξής:

Ιωάννης Κ. : Θυμούμαι ότι καταρχήν φέρανε και μας δώσανε λαμαρίνα να σκεπάσει ο καθένας μία τρύπα για να μπει. Αν είχες 2 παιδιά, σου δίνανε 4 λαμαρίνες. Αν είχες έξι παιδιά σου δίνανε πιο πολλές.

Υστερα τότε λέγανε η ΟΥΝΡΑ, μια αμερικανική εταιρεία, τάλιζε τον κόσμο. Και μας έστελναν ρούχα, παπούτσια, τρόφιμα, αλλιώς δεν θα ζούσαμε. Και φέρανε και ψεκάζανε και ψόφησαν τότε τα μικρόβια που υπήρχαν. Ψείρες, ψύλλοι, ποντίκια. Έτσι σιγά - σιγά κάναμε πάλι σπίτια και οικογένειες.

Στο χωριό της **Γέργερης**, τη μετακατοχική περίοδο, θέλησαν να σχολιάσουν ο Γεώργιος Κ. και ο Γεώργιος Κ. Μας έδωσαν και μια άλλη άποψη για το θέμα, όχι ότι δεν ανέφεραν για την ανέχεια και τη φτώχεια, αλλά πρόσθεσαν στη συνολική εικόνα, δύο επιπλέον παράγοντες.

Ο πρώτος, έχει να κάνει με την ελευθερία και τη λύτρωση που ένιωσαν οι κάτοικοι από την αποχώρηση των δυνάμεων του καθεστώτος κατοχής. Δεν διστάζει να τους χαρακτηρίσει ως βαρβάρους, όχι βέβαια γιατί απλά δεν ομιλούσαν την ελληνική – θυμόμαστε το ρητό «*πας μη Έλλην Βάρβαρος*» - αλλά για τη συμπεριφορά τους. Και τον χαρακτηρισμό τους ως ‘*βαρβάρους*’, θα τον συναντήσουμε και σε άλλες συνεντεύξεις παρακάτω, από διαφορετικούς ομιλούντες και από διαφορετικά χωριά. Το καθεστώς της κατοχής, αναμφίβολα, ήταν μια βαρβαρότητα, και πιστεύομε κι εμείς πως δεν υπάρχει πιο κατάλληλη λέξη για να χαρακτηρίσει κάποιος ένα καθεστώς κατοχής, που στην περίπτωση της μη συμμόρφωσης στις εντολές ή στις επιταγές του, κατέφευγε στην επιβολή σκληρών αντιποίνων.

Ο δεύτερος έχει να κάνει με την οικονομική ανάπτυξη της ελληνικής επαρχίας, που πραγματοποιήθηκε μέσω της μετανάστευσης. Οι νέοι που επιβίωσαν, μη μπορώντας να παραγάγουν πλούτο και προστιθέμενη αξία μέσα από την εργασία,

καθόσον ήταν αδύνατο αυτή να υπάρξει, λόγω της πλήρους οικονομικής καταστροφής της Χώρας, αναγκάστηκαν σε μεγάλο ποσοστό να μεταναστεύσουν. Έτσι, χρήματα που προέρχονταν από τα μεροκάματα αυτών των μεταναστών στην Γερμανία, και γενικά στην Ευρώπη, και καταναλώνονταν στην Ελλάδα, έδωσαν μια προστιθέμενη αξία, και ένα μικρό βαθμό μόχλευσης για την οικονομία, που την απομάκρυναν σιγά σιγά από το μηδέν, και της έδωσαν ανάπτυξη με την πάροδο των ετών. Αυτά που εμείς εξηγούμε με αρκετές λέξεις, καταφέρνουν με τον λακωνικό και κρητικό τρόπο ομιλίας τους, να εξηγήσουν και να μας περάσουν τα κατάλληλα μηνύματα, περιγράφοντάς μας ουσιαστικά σε τίτλους, την μετακατοχική περίοδο.

Αποσπάσματα από τις εν λόγω συνεντεύξεις, παραθέτουμε παρακάτω:

Γεώργιος Κ. : Άκου εδώ να δεις, ο σκοτωμός των ανθρώπων δεν παύει να 'τανε. Όλες οι οικογένειες κωλυόμενοι, άλλος συγγενής, άλλος και ήταν ένα πένθος μεγάλο, αλλά όμως η φεύγα των Γερμανών, δεν παύει να μην επανηγύρισε όλος ο κόσμος με την φεύγα τους, γιατί είδαμε πως κάνανε τον πόλεμο και κάποια στιγμή θε να ισορροπήσει αυτός ο κόσμος να γλιτώσει από τώρα τον βραχιά της μεγάλης κατοχής των Γερμανών γιατί ήταν πράγματι και βάρβαρος λαός. Συμπυχτήκανε στα Χανιά μετά και κάνανε πάνω από έξι-εξίμιση μήνες, γύρω στους επτά μήνες κάνανε μετά στα Χανιά. Με ταμπουρωμένοι βέβαια οπλισμένοι με τα όλα τους, μέχρι που ήρθε ο αγγλικός στόλος και τους παράλαβε και τους φυγάδεψε και τους πήγε στα σπίτια τους.

Γεώργιος Κ. : Φτώχεια. Φτώχεια, μέχρι το 1960 είχαμε φτώχεια. Βέβαια θα πεις ότι οι μετανάστες εφέραν χρήμα ύστερα που πήγαν Γερμανία. Θα πεις ότι οι Γερμανοί εκάναν ό,τι εκάνανε. Το κάνανε, ήταν κατοχή, σκοτώσανε ανθρώπους. Μα είχανε παιδιά και πήγαν Γερμανία και δουλέψανε, γιάντα ήταν η ανάγκη έτσι. [...]. Γιατί ήταν κατοχή και πήγαν εκεί και βγάλαν λεφτά και ανδρώθηκε η οικονομία μας.

Στην **Καλή Συκιά**, μας μίλησε επί του θέματος και η Αργυρώ Κ. Υπενθυμίζουμε, πως η Καλή Συκιά είναι το χωριό, στο οποίο οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής βασάνισαν και έκαψαν τις γυναίκες, όταν αυτές δεν μαρτυρούσαν για τις θέσεις διαφυγής των ανδρών τους που είχαν αντιστασιακή δράση. Η Αργυρώ Κ., μας

έδωσε μια ακόμα επιπλέον παράμετρο της μετακατοχικής περιόδου και των συνεπειών της κατοχής. Αυτήν της ελπίδας και των υποσχέσεων. Η ίδια είναι περήφανη, δεν παραπονιέται, δεν διαμαρτύρεται, μέσα όμως από τα λεγόμενά της διαλανθάνουν η ελπίδα και η προσμονή ότι κάτι καλύτερο θα γίνει. Τα λόγια της είναι λόγια της ελπίδας ότι θα αποκατασταθούν οι ζημιές, ότι θα δικαιωθούν κατά κάποιο τρόπο οι παθόντες, και της υπόσχεσης, μιας λανθάνουσας και υποβόσκουσας, ότι απλά μέσα από την ανάδειξη των καταστάσεων που έζησαν οι παθόντες στην κατοχή θα υπάρξει ‘Νέμεσις’.

Διαπιστώσαμε επίσης, όχι μόνο στην Καλή Συκιά αλλά και αλλού, ότι στο παρελθόν πληθώρα δημοσιογράφων και ερευνητών έχουν πάρει συνεντεύξεις από τους επιζήσαντες της κατοχής. Και πάντα οι άνθρωποι αυτοί, πάντα, κάτι περίμεναν μετά. Ελπίζουμε και ευχόμαστε, και γι’ αυτό προσπαθούμε, αυτό το πόνημα να συνδράμει στην κατανόηση της τοπικής και προφορικής ιστορίας και ως τέτοιο να αποτελέσει για τους εκπαιδευτικούς μια οδηγό γραμμή, κι ένα ερέθισμα για να διδάσκουν στην γενική εκπαίδευση την ιστορία από τα κάτω, να μαθαίνουν οι νέοι και οι μαθητές για τον τόπο τους την καταγωγή τους και για το τι είναι ικανός ο άνθρωπος να πράξει σε δεδομένες συνθήκες σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, τί έπραξαν οι πρόγονοί τους όταν βρέθηκαν σε αυτές τις ιστορικές στιγμές και πως αντέδρασαν σε συνθήκες αντίξοες, πολεμικές και κατοχικές. Από πλευράς μας βέβαια, πάντα εξηγούσαμε πως η έρευνά μας έχει σχέση με την εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής και έχει εκπαιδευτικούς σκοπούς. Αυτό έκανε και τους περισσότερους να θέλουν να μιλήσουν, για να καταγραφεί για τις επόμενες γενιές, η δική τους άποψη για τα γεγονότα, έτσι όπως τα έζησαν τότε.

Απόσπασμα λοιπόν από την συνέντευξη της Αργυρώς Κ., παραθέτουμε ως εξής:

Αργυρώ Κ .: Αφού έφυγαν οι Γερμανοί, χάλια, φτώχειες ήταν οπωσδήποτε, φτώχειες ήταν από το 1944 ως το 1950, όλο εκείνο τον καιρό ήταν. Ο κόσμος δύσκολα τα έβγαζε. Φύγανε μετά οι Γερμανοί βέβαια, αλλά ο κόσμος είχε μείνει με αυτούς που κάψανε, που σκοτώσανε, όλα αυτά. Και ήρθανε μια μέρα εδώ οι δημοσιογράφοι δύο πατριώτες μας ο Γιάννης ο...[ΑΒ – Μπατινάκης], ναι, και ένας άλλος, ο άλλος από το Σπήλι είναι μάλλον αυτός, και ο άλλος είναι αυτός ο Γιάννης, και ήρθαν εδώ και τους βλέπω εγώ εδώ και λέω στον γιο μου, έφηνε καφενείο, λέω εκεί από πάνω είναι συνεργεία, ήτανε δύο τρία άτομα και αυτοκίνητα κ.λπ. Αυτοί του λέω είναι δημοσιογράφοι, πάω λέω να τους πω για τους Γερμανούς.

Και δεν πας μου λέει; Και πάω και που λες και τους τα 'πα αυτά. Και λέει πολύ ωραία, λέει, μας τα λες λέει, τα θυμάσαι, τα θυμάμαι λέω σαν να 'ναι χθες που γίναν αυτά τα πράγματα, και τους τα 'πα όπως τα είπα τώρα εσένα, να στα ζαναπώ;

Η τελευταία φράση της, είναι αυτή που κατά την άποψή μας έχει το διττό νόημα που το παρουσιάσαμε και στο σχολιασμό μας παραπάνω. Η ίδια δεν κουράζεται να τα λέει και να τα ζαναλέει. Η προσμονή και η ελπίδα υπάρχει μέσα της, ότι η 'Νέμεσις', όπως προαναφέραμε, θα έρθει.

Στην **Καλή Συγκιά** επίσης, η συγχωριανή της προηγούμενης αφηγήτριας, η Πηνελόπη Κ., μας δίνει τη δική της αντίληψη της αντιξοότητας που κλήθηκαν οι κάτοικοι ν' αντιμετωπίσουν στην μετακατοχική εποχή. Υπενθυμίζουμε, πως σε ηλικία 9 ετών ορφάνεψε για δεύτερη φορά, αφού οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής βασάνισαν την μητριά της μαζί με άλλες γυναίκες, θανατώνοντάς την δια της πυράς. Στο ίδιο ερώτημα, μας παρουσιάζει τα ακόλουθα, ως μια πτυχή από την καθημερινότητα αυτής της μετακατοχικής εποχής:

***Πηνελόπη Κ. :** Πολύ άσχημα, πάρα πολύ άσχημα. Εγώ παιδί μου εννιά χρονών που ήμουνα, μας έλεγε ο πατέρας μου ο συγχωρεμένος, 'τί θα κάνετε τελικά κορίτσια, βρήκατε κανένα ρούχο να βάλουμε'; Και πήγαινα στον ποταμό παιδί μου και έπλενα μαλλιά των προβάτων και τα 'ξενα και τα 'κλωθα και έπλεκα μπλουζάκια, φούστες, φορεματάκια. Αυτά έκανα εκείνα τα χρόνια. Και τα 'ξενα και τα 'κλωθα, ξέρεις τι θα πει το ζάσιμο;*

Και βέβαια η απάντηση στο ρητορικό ερώτημα της συνομιλήτριάς μας είναι γνωστή, αλλά παράλληλα θυμηθήκαμε αμέσως, χωρίς να το πούμε στην ομιλήτρια για να μην τη διακόψουμε, την λαϊκή παροιμία «έχει μαλλιά αυτός να 'ξάνει», που αναφέρεται σ' εκείνον που έχει πολλά και δυσεπίλυτα προβλήματα να διαχειριστεί. Και ίσως και γι' αυτό και να μας ρώτησε η Πηνελόπη Κ., για να δει αν αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος της δυσκολίας που είχαν τότε με την οικογένειά τους. Απαντήσαμε καταφατικά στο ερώτημά της και κατόπιν συνέχισε την αφήγησή της ως εξής:

***Πηνελόπη Κ. :** Μπράβο! Και έπλεκα και του πατέρα μου φανέλες, τσουράπια, ό,τι μπορούσα, στα αδέρφια μου πουλοβεράκια, είχα, μέχρι πέρσι, είχα σε ένα μαξιλάρι ένα*

φόρεμα πλυμένο και λέω άστο μωρέ να υπάρχει, δεν ξέρω τώρα τι μου 'δωσε κάποια στιγμή λέω να το εξαφανίσω να πάει στην καλή την ώρα και το πέταξα. Δεν έπρεπε να το πετάζω.

Τελικά, είναι τα αντικείμενα που μας συνδέουν με το παρελθόν και τις αναμνήσεις ή είναι οι αναμνήσεις που αναβιώνουν τα αντικείμενα που χρησιμοποιήθηκαν στο παρελθόν; Ρητορικό ερώτημα, πάντως στην περίπτωση μας τελικά, η συνομιλήτριά μας θα επιθυμούσε να είχε ένα τέτοιο αντικείμενο από το παρελθόν, έστω κι αν οι αναμνήσεις ήταν σε δυσάρεστες καταστάσεις. Είναι τεράστιο το θέμα της ψυχολογίας των αναμνήσεων και βέβαια δεν είμαστε οι ειδικοί να το χειριστούμε. Καταγράφουμε όμως, γεγονότα, διηγήσεις, απόψεις και σκέψεις όπως μας τα περιγράφουν οι εκάστοτε ερωτώμενοι και τα προβάλλουμε με την ιστορική τους πλευράς στο πλαίσιο της προφορικής και τοπικής ιστορίας, της ιστορίας από τα κάτω, που δίνει νέα διάσταση στα εκάστοτε μελετώμενα γεγονότα, καθώς ερευνούμε κι εμείς τον τρόπο που θα μπορούμε να εισφέρουμε στην διδασκαλία της προφορικής και τοπικής ιστορίας στη γενική εκπαίδευση.

Στην **Καλή Συκιά**, μας μίλησε και μια τρίτη γυναίκα, η Βασιλεία Ν. Στην απάντηση που μας έδωσε στο ίδιο ερώτημα, ήταν λακωνικότετη, αλλά περιεκτική. Και ξεκίνησε την απάντησή της με την ίδια φράση που χρησιμοποίησε και η Αργυρώ Κ. : «*Πολύ άσχημα*». Στην ουσία, καταλαβαίνουμε κι εμείς, πως δεν υπάρχουν λέξεις να περιγράψει κανείς εύκολα την μετακατοχική κατάσταση. Όμως η Βασιλεία Ν. κατορθώνει να μας δώσει την γενική εικόνα του χωριού της, στο απόσπασμα που ακολουθεί:

***Βασιλεία Ν. :** Πολύ άσχημα ήταν γιατί κάψανε σπίτια και κάψαν ό,τι είχαν μέσα, και δεν είχαν οι άνθρωποι ούτε ψωμί να φάνε. Υποφέραμε πάρα πολύ, ζυπόλητα είμαστε, δηλαδή ήταν μια ζωή δράμα, τί να σου πω.*

Στο χωριό του **Σοκαρά**, ο Θεόφιλος Π., είναι πιο λεπτομερής, και περιγράφει την κατάσταση ως εξαιρετικά δύσκολη. Και βέβαια ξεκίνησαν όλα από την αρχή. Και ο ίδιος έκανε μια καινούρια αρχή, μαθαίνοντας την τέχνη της καλαθοπλεκτικής. Μας αφηγείται τα ακόλουθα:

Θεόφιλος Π. : Πώς επιβιώσαμε! Μόνο ο θεός ξέρει πως επιβιώσαμε! Όταν γυρίσαμε Άννα, δεν βρήκαμε στα σπίτια μας, μόνο το νερό ήτρεχε εδώ αποκάτω. Ήτρεχε μια βρύση με τρεχάμενο νερό. Μόνο το νερό στην βρύση εβρήκαμε. Σπασμένα, τα πάντα φθαρμένα, δεν μας είχαν αφήσει τίποτα στα σπίτια μας, τίποτα δεν βρήκαμε και ό,τι είχαμε τα 'χανε πάρει.

Όχι οι Γερμανοί, τον καρπό, γιατί ήταν βέβαια τότε τα αλώνια, τότε είχαμε μόνο καρπούς εισοδήματα και όλα τα εισοδήματα ήταν ο καρπός. Τα είχανε μαζέψει, αγγαρεύανε οι Γερμανοί και τα είχανε σκορπίσει από εδώ από την πλατεία πήγανε μέχρι πέρα το σχολειό. Όλες οι πλατείες ήταν γεμάτες καρπούς. Και από εκεί τους πήραν δα, ύστερα γίνηκαν άφαντοι γιατί έχασαν το παιχνίδι. Εν τω μεταξύ, μετά από κάνα μήνα, ενάμιση δύο μήνες, χάσανε το παιχνίδι οι Γερμανοί και φύγανε, τα αμολάρανε όλα, τον καρπό. Όταν εγύρισαμε δεν βρήκαμε τίποτα. Στο σπίτι μας, στο Σοκαρά δεν εβρήκαμε τίποτα. Επιβιώσαμε μόνο με, ξέρεις πώς, με ζητιανιά. Όπως εμπόρειε ο κάθε ένας. Εγώ ξέρεις ίντα 'κανα; Να, κοίτα εδώ.

Και ο Θεόφιλος Π., μας δείχνει πλεκτά καλάθια. Καταλαβαίνουμε πως αυτή ήταν η τέχνη που έμαθε και την οποία άσκησε ως βιοποριστικό του επάγγελμα. Η συνέχεια της συνέντευξης ήταν η ακόλουθη:

Θεόφιλος Π. : Τι να κάνω; Παιδί, επήγα και έμαθα από έναν χωριανό μας, ο οποίος σκοτώθηκε αυτοννού ο πατέρας του, είχε μάθει από τον πατέρα του, να σου πω την ιστορία, είχε μάθει από τον πατέρα του και έπλεκε καλάθια, κοφίνια ό,τι ήταν τότε. Έπλεξα τώρα τελευταία στα παιδιά μου σε όλα να με θυμούνται...[...].

[...] Έπλεκα καλάθια και γύριζε η μάνα μου και εγώ πήγαινα, με την αδερφή μου και πουλούσαμε. Κάτι, ό,τι τι, δεν πουλούσανε πολύ, μόνο για να μην ζητιανεύει έδινε ένα καλαθάκι, ένα κοφινάκι, ό,τι ήθελε ο καθένας να πάρει να της δώσει μια σταλιά μπουκιά να της δώσει κάτι, να επιβιώσουμε. Έτσι επιβιώσαμε ένα δύο χρόνια. [...]. Πώς να τα ξεχάσω, ξεχνιούνται αυτά τα πράγματα; Δεν ξεχνιούνται αυτά.

10.8 Το Λασιθί

10.8.1 Γενικά

Η κυριαρχία των ιταλικών στρατευμάτων κατοχής στο νομό Λασιθίου και η κατάληψη του εδάφους από αυτά τα στρατεύματα, συνοδεύτηκε από τις άμεσες ενέργειες του καθεστώτος για τον έλεγχο και τη διοίκηση του τοπικού πληθυσμού.

Πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι μεταξύ των δυνάμεων του φασιστικού καθεστώτος Μουσολίνι και αυτών του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος Χίτλερ, δεν υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές αναφορικά με τον τρόπο διοίκησης των κατοίκων της κατεχομένης Κρήτης. Η επιβολή αντιποίνων σαφώς όμως, ήταν κατά πολύ χειρότερη στις περιοχές υπό γερμανική κατοχή. Όμως, σε κάθε περίπτωση, οφείλουμε να καταγράψουμε, πως ήταν χαρακτηριστική η προσπάθεια του καθεστώτος Μουσολίνι για την ιταλοποίηση της κατεχόμενης περιοχής του Λασιθίου, όπως θα καταδείξουμε στις επόμενες παραγράφους της παρούσας ενότητας.

Νόμισμα και γλώσσα ήταν τα πρώτα στοιχεία που το καθεστώς κατοχής θέλησε να αλλάξει στο νομό (ανεπιτυχώς τελικά). Στη συνέχεια θα παραθέσουμε αρχικά κάποια από τα ιστορικά τεκμήρια, όπως ευρέθησαν από την έρευνα μας στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, και στη συνέχεια θα παραθέσουμε ορισμένα αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις που πήραμε στο νομό Λασιθίου, από αυτούς που έζησαν τα γεγονότα της κατοχής. Με τον τρόπο αυτό θα γνωρίσουμε αφενός τα γεγονότα που σηματοδότησαν την ιταλική κατοχή στο Λασιθί, τη μετάβαση στην εποχή της γερμανικής κατοχής, καθώς ο νομός μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943, πέρασε στην κατοχή των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων, καθώς επίσης θα διαπιστώσουμε το πώς οι κάτοικοι του Λασιθίου ένιωσαν, βίωσαν και τελικά θυμούνται σήμερα τα γεγονότα που συνέβησαν τότε.

10.8.2 Οι Επιπτώσεις στην Τοπική Οικονομία του Λασιθίου

Αναφορικά με την οικονομία και το νόμισμα, οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής επέβαλαν τη χρήση του ιταλικού νομίσματος στην περιοχή της αρμοδιότητάς τους. Και μάλιστα το έπραξαν πολύ νωρίς, σχεδόν ένα μήνα μετά από την παύση των ενόπλων συγκρούσεων της επιχείρησης 'ΕΡΜΗΣ' και την επικράτηση των δυνάμεων του άξονα. Το σχετικό τηλεγράφημα¹¹⁹³ με το οποίο, στις 6 Ιουλίου 1941, κοινοποιείται στους κατοίκους του Νομού Λασιθίου η υποχρεωτική χρήση της λιρέττας σε όλες τις συναλλαγές, παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσης ως [Κείμενο 6](#). Νωρίτερα, στις 26 Ιουνίου 1941, είχε οριστεί η ισοτιμία λιρέττας και δραχμής στις 8 δραχμές.

Πολύ σύντομα, δύο εβδομάδες αργότερα, με νεώτερο έγγραφο της Νομαρχίας Λασιθίου, με ημερομηνία 19 Ιουλίου 1941, το οποίο παρατίθεται ως [Κείμενο 7](#) στο Παράρτημα της παρούσης διατριβής, διευκρινίζεται λεπτομερώς η παραπάνω ορισθείσα ισοτιμία. Συγκεκριμένα, αναγράφεται πως οι 100 ελληνικές δραχμές θα αντιστοιχούν σε 12,50 λίρες Ιταλίας (δηλαδή η ισοτιμία δραχμής και ιταλικού νομίσματος καθοριζόταν σε αναλογία 8 προς 1).

Αυτό όμως που έχει ενδιαφέρον είναι η επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στο εν λόγω έγγραφο, για την ισοτιμία και με το μάρκο Γερμανίας και το γεγονός ότι το ιταλικό νόμισμα ανατιμήθηκε από 16 προς 1, που είχε αρχικά καθοριστεί, σε 8 προς 1 σε μεταγενέστερο χρόνο, ενώ ταυτόχρονα είχε καθοριστεί και η ισοτιμία μάρκου προς δραχμής σε 1 προς 60. Στο έγγραφο προβάλλονται και οι σοβαροφανείς ισχυρισμοί περί προστασίας του κοινού και της οικονομίας της νήσου γενικότερα.

Στις 22 Ιουλίου 1941, αποφασίζεται η απαγόρευση εξαγωγής συναλλάγματος εκτός νομού και καθορίζεται ότι οι σχετικές κινήσεις κεφαλαίων επιτρέπεται να γίνονται μόνο με ταχυδρομικές ή τραπεζιτικές επιταγές που θα εκδίδονταν από το Υποκατάστημα της Τράπεζας της Ελλάδος του Αγίου Νικολάου. Το σχετικό τηλεγράφημα που αποστέλλεται δύο μέρες μετά, στις 24 Ιουλίου 1941, μέσω του τηλεγραφείου του Αγίου Νικολάου και απευθύνεται προς τα κοινοτικά γραφεία του Νομού και όλες τις κατά τόπους αστυνομικές αρχές έχει ως εξής:

¹¹⁹³ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ64, Φάκ. 34 Υποφ ΣΤ', δεσμίδα 6β

«Κοινοποιώ κατωτέρω 98/22/7/41 Διαταγήν Ιταλ Στρατ Διοκήσεως προς γνώσιν και ακριβήν συμμόρφωσιν stor Κύριον Νομάρχην Λασηθίου Από αύριο 23 τρέχοντος μηνός επιτρέπεται εις τους πολίτας να πραγματοποιώσιν χρηματικάς αποστολάς διαμένοντας εκτός του Νομού. Απαγορεύεται όμως απολύτως έξοδος συναλλάγματος και δια τούτο αι προρηθείσαι αποστολαί θα γίνονται αποκλειστικώς δια ταχυδρομικών επιταγών και δια τραπεζιτικών τοιούτων εκδιδομένων υπό της Τραπέζης της Ελλάδος υποκατάστημα Αγίου Νικολάου, ού επί κεφαλής υπηρεσίαι θα λάβουν ανάλογα της αρμοδιότητος μέτρα. Στρατιωτικός Διοικητής Ρινάλδος Κέλλη stor».¹¹⁹⁴

Μια εβδομάδα αργότερα, το αλεύρι και ο άρτος υπόκεινται σε διατίμηση. Ορίζεται η τιμή του κιλού στο αλεύρι, ενώ απαγορεύεται απολύτως η πώληση άρτου. Η διανομή του άρτου θα γινόταν από τα κοινοτικά γραφεία. Η όλη διαδικασία περιγραφόταν αναλυτικά σε ένα δισέλιδο έγγραφο, που εστάλη σε όλες τις αστυνομικές αρχές και τα κοινοτικά γραφεία του νομού. Πρώτα οι παραγωγοί θα παρέδιδαν στις τοπικές αρχές το σιτάρι και το κριθάρι που είχαν καλλιεργήσει, κρατώντας για τις οικογενειακές τους ανάγκες 250 γραμμάρια ανά άτομο ημερησίως.

Με μέριμνα των τοπικών αρχών, τα δημητριακά που συγκεντρώνονταν, θα αλεθόταν σε αλεύρι και στη μέριμνά τους θα παρασκευαζόταν το ψωμί, το οποίο τελικά θα διανέμετο στους κατοίκους που ήταν ακτήμονες ή δεν μπορούσαν να καλλιεργήσουν σιτηρά. Η όλη διαδικασία ήταν περίπλοκη, στην ουσία όμως καταδεικνύει την έναρξη έλλειψης τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης και της ανώμαλης λειτουργίας της οικονομίας του νησιού.

Για το σκοπό αυτό εκδόθηκε ειδική οδηγία – διαταγή που υπογραφόταν από τον διορισμένο από το καθεστώς Νομάρχη Κορυζή, με θέμα : «Άρτος δια τον πληθυσμόν»

Το δισέλιδο έγγραφο, εξηγεί πώς θα πρέπει να συγκεντρωθούν οι ποσότητες των δημητριακών (σιταριού και κριθαριού), πώς θα αλέθονταν και πώς θα διανέμονταν οι ποσότητες των αλεύρων, σε όσους ήταν δικαιούχοι της παροχής αυτής. Διευκρινίζεται ότι δικαιούχοι θα ήταν όσοι δεν ήταν παραγωγοί δημητριακών. Το εν λόγω δισέλιδο έγγραφο,¹¹⁹⁵ παρατίθεται στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής ως [Κείμενο 8](#).

¹¹⁹⁴ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', 'Νομαρχία Λασιθίου – Ιστορικά στοιχεία 1940-1950' Αγρονομείον Χανδρά.

¹¹⁹⁵ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', δεσμίδα 6β, Α.Π. 11008/2/8/1941.

Την ανωτέρω διατίμηση σιτηρών και άρτου ακολούθησε και νέα αυστηρότερη εντολή περιορισμού και απαγόρευσης εξαγωγής συναλλάγματος προς το εξωτερικό. Είναι χαρακτηριστικός ο διαχωρισμός της Δωδεκανήσου, υπό ιταλική κυριαρχία τότε, από το εξωτερικό. Ήδη πλέον, για τις δυνάμεις κατοχής, θεωρείται ιταλικό έδαφος και υπό ειδικό καθεστώς όλος ο νομός Λασιθίου. Το σχετικό έγγραφο,¹¹⁹⁶ παρατίθεται ως [Κείμενο 9](#).

Παράλληλα, στις 14/8/41, ιδρύεται υπηρεσία αγορανομίας¹¹⁹⁷ με έδρα τον Άγιο Νικόλαο αποτελούμενη από έξι συνολικά άνδρες που μέχρι τότε υπηρετούσαν στην Χωροφυλακή. Ο σκοπός της υπηρεσίας αυτής θα ήταν ο έλεγχος των τιμών και η τιμωρία παραβατών, όταν θα διαπίστωναν ότι αυτοί θα όριζαν υψηλές τιμές πώλησης στα διάφορα εμπορεύματα τους.

Επίσης, κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, διαπιστώσαμε και την ύπαρξη τηλεγραφημάτων που παρέχουν οδηγίες προς εμπόρους του νομού για την αναγραφή των τιμών των εμπορευμάτων. Ως παράδειγμα, παραθέτουμε το κείμενο από το τηλεγράφημα της 22/8/41, που εκπέμφθηκε από το τηλεγραφείο του Χανδρά Λασιθίου προς τους τοπικούς Προέδρους Κοινοτήτων και που αναφέρει τα εξής: *«Ειδοποιήσατε επί αποδείξει εμπόρους περιφερείας σας τυπώνουν αμέσως και αναρτήσουν εντολή Ιταλ Στρατ Διοικήσεως πινακίδας δεικνύουσας είδος εμπορεύματος και τιμή πωλήσεως απάντων εμπορευμάτων καταστήματός των»*.¹¹⁹⁸

¹¹⁹⁶ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', δεσμίδα 6β, έγγραφο με Α.Π. 11008/2/8/1941.

¹¹⁹⁷ Η εν λόγω υπηρεσία ιδρύεται με έξι Χωροφύλακες. Η ιδρυτική της πράξη, είναι ένα έγγραφο της Νομαρχίας Λασιθίου με αριθμό πρωτοκόλλου 11650 / 14/8/41, και υπογράφεται από τον τότε διορισμένο νομάρχη Ιωάννη Κοζύρη. Το κείμενο έχει ως εξής : *«ΑΠΟΦΑΣΙΣ Κατόπιν διαταγής της Ιταλικής Στρατ. Διοικήσεως Κρήτης, Αποφασίζομεν, Ιδρύομεν ειδικήν Αγορανομικήν Υπηρεσίαν παρά τη Νομαρχία Λασηθίου, προς αγρυπνον παρακολούθησιν και αυστηράν τήρησιν των τιμών των διαφόρων ειδών των δια τας ανάγκας της χρησίμων, ήτοι τροφίμων ενδυμάτων υποδημάτων κλπ ως και των σταθερών ημερομισθίων των τεχνητών και εργατών. Την Διευθυνσιν της υπηρεσίας ταύτης ανατίθεμεν εις τον Ανθυπ/στην Χωροφυλακής κ. Ιω. Αρναουτάκη. Η Διοίκησις Χωροφυλακής Λασηθίου, εντέλλεται όπως διατάξει τον Ανθ/στην Αρναουτάκη να παρουσιασθη τάχιιστα εις την νεαν του θέσιν, προς δε αποσπάση παρά τη ως άνω Αγορανομική Υπηρεσία ένα υπαξιωματικόν και πέντε (5) Χωροφύλακας εκ των πλέον μορφωμένων και δραστηριοτέρων της δυνάμεώς της. Παρακαλούνται πάντες οι πολίται όπως παρέχουν προθύμως πάσαν πληροφορίαν και συνδρομή εις την ως άνω υπηρεσίαν, προς εκτέλεσιν του έργου της. Η παρούσα να δημοσιευθη ευρύτατα δια τοιχοκολλήσεως και αναγνώσεως επί εκκλησίαις. Ο Νομάρχης Λασηθίου Ιω. Κοζύρης»*.

¹¹⁹⁸ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', 'Νομαρχία Λασιθίου – Ιστορικά στοιχεία 1940-1950' Αγρονομείον Χανδρά, έγγραφο 87.

Ταυτόχρονα, την ίδια ημέρα, λίγο αργότερα, εκπέμφθηκε νέο τηλεγράφημα¹¹⁹⁹, αυτή τη φορά από το τηλεγραφείο του Αγίου Νικολάου, αποστολέας του οποίου ήταν η Νομαρχία, με αριθμό πρωτοκόλλου 12265/22/8/41, με το οποίο κοινοποιείται στις αστυνομικές και κοινοτικές αρχές Λασιθίου η απαγόρευση εξαγωγής τροφίμων εκτός του Νομού, ένδειξη βεβαίως της μεγάλης έλλειψης αυτών και του πληθωρισμού που οδήγησε στην αύξηση των τιμών και την κατάρρευση της αξίας των χρημάτων.

Όμως, μέχρι τέλος του μήνα Αυγούστου 1941, η πλήρης κατάπτωση της τοπικής οικονομίας έρχεται να επιβεβαιωθεί με την εκ νέου πλήρη απαγόρευση εξαγωγής του χρήματος από και προς τις γερμανοκρατούμενες περιοχές, αλλά και την παύση πληρωμών των Τραπεζών. Για του λόγου το αληθές παραθέτουμε τα έγγραφα¹²⁰⁰ που διατάσσουν την απαγόρευση εξαγωγής τραπεζογραμματίων εκτός νομού και προς τις γερμανοκρατούμενες περιοχές, και την παύση πληρωμών από τις τράπεζες του νομού (πλην της περίπτωσης ειδικής αδείας από την τοπική στρατιωτική Διοίκηση, ως [Κείμενο 10](#) και [Κείμενο 11](#)).

Όπως θα ήταν αναμενόμενο, η κατάσταση της οικονομίας του νησιού θα χειροτέρευε. Αυτή πρόβλεψη επιβεβαιώθηκε λίγους μήνες αργότερα, όπου στην ουσία έχει επιβληθεί ο πλήρης έλεγχος των εισαγομένων και εξαγομένων προϊόντων (κυρίως τροφίμων) από και προς το Νομό Λασιθίου. Για τη διακίνηση εμπορευμάτων και τροφίμων ιδρύονται τα φυλάκια αποκλεισμού, τα οποία λειτουργούν στις εισόδους του Νομού, προκειμένου να ελέγχουν τις εισαγωγές και εξαγωγές κυρίως των τροφίμων.

Η εν λόγω διαδικασία ελέγχου και αποκλεισμού του Νομού, θεσπίζεται με σχετικό έγγραφο¹²⁰¹ που εκδίδεται από τη Νομαρχία Λασιθίου με ημερομηνία 1 Δεκεμβρίου 1941 και έχει ως αποδέκτες τις αστυνομικές και κοινοτικές αρχές του Νομού και στην ουσία κοινοποιεί σχετική διαταγή της στρατιωτικής Διοίκησης Λασιθίου, που αναφέρεται στο θέμα. Πλέον, η κυκλοφορία και η διακίνηση αγαθών στις περιοχές της Κρήτης που βρίσκονταν εκτός της ιταλοκρατούμενης περιοχής του Λασιθίου, δεν ήταν ελεύθερη και απαιτούνταν πάντα άδειες.

¹¹⁹⁹ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', 'Νομαρχία Λασιθίου – Ιστορικά στοιχεία 1940-1950' Αγρονομείον Χανδρά, έγγραφο 88.

¹²⁰⁰ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', δεσμίδα 6β, Α.Π. 12572/27/8/1941, και Α.Π. 12848/30/8/41.

¹²⁰¹ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ. 34, Υποφακ. ΣΤ', δεσμίδα 6β, Α.Π.2971/1/12/41, Νο 121.

Για τα εισερχόμενα αγαθά, αν επρόκειτο να παραδοθούν σε ιδιώτη, καταγράφονταν οι ποσότητες και η διεύθυνση του ιδιώτη που θα τα παραλάμβανε. Αν επρόκειτο για αγαθά που θα εμπορεύματα προς πώληση στο τοπικό εμπόριο, καταγράφονταν, ώστε να ελεγχθεί αργότερα από τις αγορανομικές αρχές, ότι αυτά θα πωλούνταν στις τιμές διατιμήσεως που είχαν προκαθοριστεί. Εδώ υπάρχει μια χαρακτηριστική ένδειξη ότι τελικά, μέχρι το τέλος του 1941, όλα τα προϊόντα είχαν τεθεί σε καθεστώς διατίμησης.

Για τα αγαθά τα οποία εξέρχονταν από το Νομό, γινόταν έλεγχος ποσοτήτων ότι είναι αυτές για τις οποίες είχε εκδοθεί σχετική άδεια από το γραφείο πολιτικών υποθέσεων που είχε έδρα στον Άγιο Νικόλαο, ενώ παράλληλα διενεργείτο δεύτερος διασταυρωτικός έλεγχος εβδομαδιαίως, καθώς αποστελλόταν κατάλογος με τα προϊόντα που είχαν εξαχθεί στο γραφείο επισιτισμού, για να ελεγχθεί εκ των υστέρων η ακρίβεια των ποσοτήτων που εξήχθησαν.

Παραθέτουμε τη σχετική διαταγή και το διαβιβαστικό αυτής, ως [Κείμενο 12](#), στο Παράρτημα της παρούσας διατριβής. Παρατηρούμε ότι η διαταγή υπογράφεται από τον Επιτελάρχη των στρατιωτικών δυνάμεων κατοχής, ενώ το διαβιβαστικό αυτής, με το οποίο κοινοποιείται η εν λόγω διαταγή στις τοπικές αρχές του Νομού Λασιθίου, υπογράφεται από τον Νομάρχη Λασιθίου Ιω. Κοζύρη.

Βέβαια, μέσα από όλα αυτά τα παραπάνω ιστορικά τεκμήρια, ενισχύεται το γεγονός ότι οι κάτοικοι είχαν να κάνουν με δυνάμεις κατοχής. Αυτό στην πράξη σήμαινε γι' αυτούς, ότι αν και ζούσαν μέσα στον τόπο τους, έπρεπε να υπακούουν σε κανόνες και περιορισμούς, τους οποίους ουδέποτε είχαν υποστεί. Αυτοί οι περιορισμοί αναφέρονταν ακόμα και στα πιο απλά γι' αυτούς οικονομικά δρώμενα, όπως ήταν για παράδειγμα η μετάβασή τους από τον ένα τόπο στον άλλο ή ο περιορισμός της κυκλοφορίας εντός ορισμένου ωραρίου. Ήταν επομένως γι' αυτούς ένα αδυσώπητο γεγονός, το ότι μέσα στον τόπο τους, αντιμετώπιζαν απαγορευτικούς περιορισμούς, τόσο στην κίνησή τους, όσο και για τις πιο απλές οικονομικές δραστηριότητες, όπως ήταν το ωράριο λειτουργίας εστιατορίων και οινομαγειρείων. Χαρακτηριστικά παραθέτουμε από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ως [Κείμενο 13](#), την διαταγή¹²⁰² που αφορούσε στο ωράριο λειτουργίας.

¹²⁰² Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ ΣΤ', 'Νομαρχία Λασιθίου – Ιστορικά στοιχεία 1949-1950, δεσμίδα 6β, Αγρονομείον Χανδρά.

Παρ' όλες όμως τις εκδιδόμενες διαταγές και τους ανακοινωθέντες ελέγχους, η δημόσια διοίκηση του καθεστώτος κατοχής δεν μπόρεσε (δεν ήταν δυνατόν άλλωστε να το πράξει, όχι μόνο λόγω ανικανότητας, αλλά και για το λόγο ότι έπρεπε οι δυνάμεις κατοχής να συντηρούνται με τα αγαθά που θα παράγονταν από την τοπική κοινωνία), να σταματήσει το φαινόμενο της 'μαύρης αγοράς'. Πέντε ημέρες μετά την έκδοση της ανωτέρω διαταγής, με την οποία υποτίθεται ότι θα επέρχετο η λύση στο οικονομικό πρόβλημα, στις 5-12-41, εκδίδεται νέα προκήρυξη¹²⁰³ από τον Νομάρχη. Στο τέλος του κειμένου της προκήρυξης, ο ίδιος ο Νομάρχης καλεί τους πολίτες του Λασιθίου, αποκαλώντας τους μάλιστα 'συμπατριώτες', να αντιδράσουν και να δώσουν μόνοι τους τη λύση, συνιστώντας τους να καταγγέλλουν τα φαινόμενα της 'μαύρης αγοράς' και επιπλέον να αποφεύγουν τις συναλλαγές με τους 'μαυραγορίτες', όπως τους αναφέρει ο ίδιος εντός του κειμένου της προκήρυξης.

Ο Νομάρχης Λασιθίου, δεν ήταν ο μόνος που προέβη σε παραινήσεις του τοπικού πληθυσμού, καλώντας τους ατομικά με δική τους ευθύνη να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της 'μαύρης αγοράς'. Υπήρξε και ανάλογη προσέγγιση από τον Υπουργό Γενικό Διοικητή Κρήτης Λουλακάκη, ο οποίος με εγκύκλιό του προς τους Νομάρχες και Δημάρχους Κρήτης, καθώς και προς τους εκπαιδευτικούς λειτουργούς Κρήτης, ζήτησε να παραινήσουν τον πληθυσμό να στραφεί προς την καλλιέργεια της γης, για να αυξηθεί η παραγωγή αγροτικών προϊόντων, ώστε αυτά να υπάρχουν στη συνέχεια σε επάρκεια. Βεβαίως, η προσέγγισή του είναι τελείως απλοϊκή, καθόσον η τοπική οικονομία και παραγωγή της νήσου, δεν θα ήταν δυνατόν να επαρκέσει να συντηρήσει τόσο τον τοπικό πληθυσμό όσο και τις δυνάμεις κατοχής, λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος της έλλειψης γεωργικών μηχανημάτων αλλά και των αγροτικού εργατικού δυναμικού, που είτε ανήκαν στη Μερραρχία Κρητών και δεν είχαν επιστρέψει στο νησί, είτε είχαν περάσει στην αντίσταση στο νησί, είτε είχαν διαφύγει με τους υπόλοιπους προς την Αίγυπτο.

Σε κάθε περίπτωση, και σε όλα τα επίπεδα, παρατηρούμε μέσα από το αρχειακό υλικό την αποτυχία του κατοχικού καθεστώτος, την οποία και αναλύσαμε στο πρώτο μέρος της παρούσης διατριβής, αλλά και της διορισμένης κυβέρνησης Τσολάκογλου, να αναπτύξει εκείνη την οικονομική πολιτική που θα διέσωζε τον ελληνικό πληθυσμό

¹²⁰³ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ. 34, Υποφακ. ΣΤ', 'Νομαρχία Λασιθίου – Ιστορικά στοιχεία 1940-1950', αρχείο Σητείας, αρ. εγγ. 16.

από την πείνα. Στο Παράρτημα παραθέτουμε αποσπάσματα από το εν λόγω αρχειακό υλικό, ως [Κείμενο 14](#), [Κείμενο 15](#) και [Κείμενο 16](#).

10.8.3 Η Υποχρεωτική Χρήση της Ιταλικής Γλώσσας

Το ιταλικό καθεστώς κατοχής προσπάθησε να εισαγάγει τη χρήση της ιταλικής γλώσσας στην καθημερινότητα των κατοίκων. Μέσα από την έρευνα μας στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, βρήκαμε ένα ενδιαφέρον τηλεγράφημα, που μας υποδηλώνει αυτό το στόχο των δυνάμεων κατοχής. Συγκεκριμένα, στις 24/7/41 από το τηλεγραφείο του Αγίου Νικολάου αποστέλλεται το τηλεγράφημα¹²⁰⁴ με Α.Π. 10352, με αποδέκτες τα κοινοτικά γραφεία και τις αστυνομικές αρχές του νομού, με το οποίο ανακοινώνονται τα εξής:

« . . . Α. Αλληλογραφία ηπειρωτική Ελλάδα, θα γράφεται ελληνικήν γλώσσαν.

Β. Αλληλογραφία εντός του Νομού θα γράφεται Ιταλικήν αποκλειστικώς γλώσσαν.

Γ. Αλληλογραφία εκτός της Νήσου θα τίθεται γραμματόσημο Ιταλίας.

Δ. Αλληλογραφία εκτός του Νομού μας και εν γένει εντός της Κρήτης θα τίθενται ελληνικά γραμματόσημα. . . .»

Η λογοκρισία όμως που είχε επιβληθεί από το καθεστώς, δεν μπορούσε να λειτουργήσει, καθώς οι γνώστες ιταλικής και ελληνικής γλώσσας ήταν ελάχιστοι, και προκειμένου αυτή να εκτελείται απρόσκοπτα, θα έπρεπε, είτε τα προς λογοκρισία έγγραφα να αποστέλλονται αρχικά στην ιταλοκρατούμενη Ρόδο, είτε να ληφθεί απόφαση να διενεργείται το σύνολο της αλληλογραφίας εντός Κρήτης, στην ιταλική γλώσσα. Όπως είναι πρόδηλο, το καθεστώς επέλεξε να εφαρμόσει και να διατάξει προς εκτέλεση τη δεύτερη από τις δύο παραπάνω επιλογές. Έτσι, μετά την παρέλευση 15 ημερών από την αρχικά εκδοθείσα διαταγή, το καθεστώς εκδίδει και νέα διευκρινιστική διαταγή σχετικά με τη χρήση της γλώσσας στην αλληλογραφία και που υποχρεώνει τους χρήστες της να χρησιμοποιούν την ιταλική γλώσσα για την αλληλογραφία εντός νήσου Κρήτης. Μάλιστα το καθεστώς αιτιολογεί την απόφασή του αυτή, παραδεχόμενο

¹²⁰⁴ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφακ. ΣΤ', 'Νομός Λασιθίου - Ιστορικά στοιχεία 1940-1950, Αρχείο Λιθίνων, έγγραφο 61.

ότι αδυνατεί να λογοκρίνει την αλληλογραφία, όταν η γλώσσα στην οποία διενεργείται είναι η ελληνική. Έτσι, στις 7/8/41, εκδίδεται σχετικό τηλεγράφημα¹²⁰⁵ που διατάσσει τη χρήση της ιταλικής γλώσσας. Το σχετικό τεκμήριο παρατίθεται στο Παράρτημα ως [Κείμενο 17](#). Βέβαια, το πρώτο που έρχεται στο μυαλό μας σήμερα είναι η ακόλουθη σκέψη: Ποιός Κρητικός θα μπορούσε να γνωρίζει ιταλικά εκείνη την εποχή; Στο δικό μας οδοιπορικό πάντως στην Κρήτη και ιδιαίτερα στο Νομό Λασιθίου δεν βρήκαμε κάποιον γνώστη της ιταλικής γλώσσας, παρόλο που το καθεστώς εισήγαγε τότε τη διδασκαλία των ιταλικών στα σχολεία, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά παρακάτω.

10.8.4 Η Διδασκαλία της Ιταλικής στα Σχολεία του Λασιθίου

Όπως προαναφέραμε στο ρητορικό μας ερώτημα της προηγούμενης παραγράφου, οι Κρητικοί δεν γνώριζαν καθόλου ιταλικά. Το καθεστώς, θεώρησε ιδανική ευκαιρία να εισαγάγει τη διδασκαλία της ιταλικής στα σχολεία ή τουλάχιστον, όπως θα αποδειχθεί από την ιστορική πραγματικότητα, προσπάθησε να επιβάλλει τη διδασκαλία της γλώσσας στα σχολεία. Για το καθεστώς και την κοσμοθεωρία που πρέσβευε, οι νέοι και τα σχολεία αποτελούσαν το ασφαλές μέσο διάδοσης των ιδεών του και διεϊσδυσης στον πληθυσμό. Δεν θα μπορούσε η μικρή περιοχή του Λασιθίου να αποτελεί εξαίρεση. Άλλωστε το 1941, το καθεστώς ένιωθε παντοδύναμο, ερχόταν αμέσως από την κυριαρχία του συμμαχού Χίτλερ σε όλη την Βαλκανική, ενώ παράλληλα φαινόταν να πραγματοποιείται το δόγμα ‘mare nostrum’ του Μουσολίνι. Τίποτε, επομένως, στην συνείδηση του καθεστώτος εκείνη την εποχή δεν προδιέγραφε τις ήττες που θα ακλουθούσαν τα επόμενα χρόνια. Έτσι οι δυνάμεις κατοχής προχώρησαν στο σχέδιο τους. Η διαταγή με την οποία διατάσσεται η διδασκαλία της βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Εκδόθηκε στις 13/9/41, από τη Νομαρχία Λασιθίου και αποστέλλεται στις σχολικές μονάδες του Νομού και τις τοπικές αστυνομικές αρχές¹²⁰⁶.

¹²⁰⁵ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφακ. ΣΤ', 'Νομός Λασιθίου - Ιστορικά στοιχεία 1940-1950, Αρχείο Λιθίνων, έγγραφο 81.

¹²⁰⁶ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφ. 34, 'Νομός Λασιθίου - Ιστορικά στοιχεία 1940-1950', Αρχείο Σητείας, έγγραφο 9, με Α.Π. 835/13/9/41.

Η εν λόγω διαταγή ορίζει υποχρεωτικά μαθήματα ιταλικής γλώσσας για παιδιά δημοτικού και γυμνασίων αγόρια και κορίτσια¹²⁰⁷ Επίσης ορίζει την προαιρετικότητα των μαθημάτων για ενήλικες στα εσπερινά σχολεία του νομού. Επιπρόσθετα ορίζονται και οι διδάσκοντες και καλείται Νομάρχης να παροτρύνει τον πληθυσμό να εγγραφεί για την παρακολούθηση της διδασκαλίας της ιταλικής στα νυκτερινά σχολεία.

Νωρίτερα, και αναφορικά με την έναρξη του σχολικού έτους το πέρας αυτού και τη διάρκεια, το καθεστώς είχε εκδώσει σχετική διαταγή, η οποία διανέμεται με σχετικό τηλεγράφημα¹²⁰⁸ στις 25/7/41. Σύμφωνα με αυτήν, το σχολικό έτος θα άρχιζε από την 1^η Αυγούστου 1941 και για τους μήνες Αύγουστο, Σεπτέμβριο Οκτώβριο και Δεκέμβριο του 1941, θα λειτουργούσαν τα σχολεία για το προηγούμενο σχολικό έτος, 1940-1941 (που είχε διακοπεί λόγω του πολέμου). Από τον μήνα Ιανουάριο του 1942 και μετά τα σχολεία θα λειτουργούσαν για το τρέχον σχολικό έτος δηλαδή 1941-1942.

Όμως το εν λόγω σχέδιο, δεν κατέστη δυνατόν να υλοποιηθεί. Αποδείχθηκε τελικά στην πράξη πως η έναρξη του σχολικού έτους ήταν αδύνατο να γίνει νωρίτερα, και ιδιαίτερα μετά από μια εβδομάδα, δηλαδή την 1^η Αυγούστου 1941, δεδομένου των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί. Η ιδιοσυγκρασία των Κρητικών, καθώς και το ελεύθερο πνεύμα που τους διακατέχει, δεν ήταν δεκτικά διαταγών ιδιαίτερα όταν αυτές προέρχονταν από το καθεστώς κατοχής, την στιγμή μάλιστα που σοβαρότερα προβλήματα, όπως αυτά της προσπόρισης των ειδών πρώτης ανάγκης και διαβίωσης, έρχονταν στο προσκήνιο της καθημερινότητας. Θα λέγαμε μάλιστα, ότι ο τοπικός πληθυσμός περισσότερο σκέφτονταν αφενός, πώς θα κάνει αντίσταση και αφετέρου πώς θα προσπορίσει τα προς το ζην.

Το σχετικό τηλεγράφημα με το οποίο αρχίζει, καθώς και αυτό με το οποίο αναστέλλεται¹²⁰⁹ η έναρξη του σχολικού έτους, καθώς και το παραπάνω σχετικό τεκμήριο για τη διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας στα σχολεία του Λασιθίου, παρατίθενται στο Παράρτημα, ως [Κείμενο 18](#), [Κείμενο 19](#) και [Κείμενο 20](#).

¹²⁰⁷ Μέσα στο κείμενο που παρατίθεται στο Παράρτημα, Κείμενο 18, διακρίνουμε καθαρά ένα ορθογραφικό λάθος του εγγράφου αναφορικά με τη λέξη 'φύλο' την οποία ο συντάκτης δακτυλογράφος την αναγράφει με δύο λάμδα.

¹²⁰⁸ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', 'Νομαρχία Λασιθίου – Ιστορικά στοιχεία 1940-1950' Αγρονομείον Χανδρά, έγγραφο 66.

¹²⁰⁹ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', 'Νομαρχία Λασιθίου – Ιστορικά στοιχεία 1940-1950' Αγρονομείον Χανδρά, έγγραφο 72.

10.8.5 Η Προφορική Ιστορία του Λασιθίου στην Κατοχή

Μέσα σε αυτό το γενικότερο περιβάλλον της κατοχής και της προσπάθειας επιβολής του καθεστώτος επί των κατοίκων του Νομού, προσπάθησαν οι Λασιθιώτες να επιβιώσουν, να κάνουν αντίσταση και να αγωνιστούν για τις δικές τους ιδέες. Επίσης, πρέπει να σημειώσουμε ότι η περιοχή του Λασιθίου είχε την τύχη να γνωρίσει, τόσο την κατοχή των ιταλικών, όσο και των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων. Παρακάτω θα παρουσιάσουμε ένα απόσπασμα από την κατάθεση του Κωνσταντίνου Σ., που γεννήθηκε στον Άγιο Γεώργιο Λασιθίου το 1926, και όντας έφηβος εκείνη την εποχή, του ζητήσαμε να μας περιγράψει κάποια περιστατικά που τυχόν θυμάται, όπως επίσης και σκηνές από την και την καθημερινότητα της κατοχής, όπως την έζησε και θυμάται τη στιγμή της συνέντευξης¹²¹⁰. Μας είπε λοιπόν τα ακόλουθα :

Κωνσταντίνος Σ. : *Ονομάζομαι Κωνσταντίνος Σ., γεννήθηκα το 1926, εδώ στον Άγιο Γεώργιο Λασιθίου. Η ζωή τότε ήτανε, δύσκολη, δεν έπρεπε να πεις κακό, τίποτα. Όταν ήτανε βράδυ έπρεπε να μην κυκλοφορά κανείς. Μόνο ορισμένη ώρα έπρεπε. Όποιος θα κυκλοφορούσε την νύχτα θα τον σκοτώνανε, δεν έπρεπε να κυκλοφορά κανείς. Όταν εμείς είχαμε περιουσία και στον άλλον νομό, στο Ηράκλειο και για να πάμε έπρεπε να πάρουμε τρόφιμα. Πατάτες, τρόφιμα, ό,τι έπρεπε να 'ναι και είχαμε και κάτι οζά [AB - εννοεί ζώα]. Είχαμε ζευγάρι βούγια [AB - βόδια] και κατσίκες, ό,τι και να 'τανε και έπρεπε να φύγουμε από εδώ πέρα τον χειμωνικό καιρό να πάμε να μαζεύουμε ελιές και έπρεπε να πας στο Τζερμιάδο να βγάλεις άδεια ειδάλλως δεν μπορούσες να περάσεις.*

Εδώ φαίνεται χαρακτηριστικά για μια ακόμα φορά, ότι η περιοχή Λασιθίου με την περιοχή του Ηρακλείου ήταν υπό διαφορετικό στρατιωτικό καθεστώς και η μετακίνηση από νομό σε νομό απαιτούσε την έκδοση ειδικής αδείας. Μια απλή, αλλά ουσιώδης διαδικασία που καταδεικνύει την έμπρακτη διχοτόμηση της νήσου από τις δυνάμεις κατοχής. Στη συνέχεια της αφήγησής του ο συνομιλητής μας, αποκαλύπτει τα ακόλουθα:

Κωνσταντίνος Σ. : *Τους πάμε ορισμένα τρόφιμα, ορισμένες πατάτες, και τα οζά που ήθελες να πας τα δήλωνες. Έχω δυο κατσίκες, έχω δυο βούγια, το μουλάρι, και πρέπει να πάω στον άλλο νομό να κάνω χειμώνα εκεί πάνω να μαζεύω ελιές. Και έπρεπε*

¹²¹⁰ Η συνέντευξη από τον Κωνσταντίνο Σ., ελήφθη την 11^η Σεπτεμβρίου 2018, στην οικία του.

να βγάλεις άδεια. Άμα δεν είχες βγάλει άδεια, ό,τι κρατούσες στα παίρνανε δεν σ' αφήνανε να περάσεις.

Κατά τη διάρκεια της συζήτησης, ο συνομιλητής μας περιέγραψε ένα περιστατικό που αφορούσε την τέλεση ενός γάμου, την οποία ακολούθησε και η παραδοσιακή συνεστίαση, στην οποία οι παρευρισκόμενοι τραγουδούσαν μαντινάδες. Του ζητήσαμε να μας περιγράψει τί θυμάται από το περιστατικό και ο Κωνσταντίνος Σ. μας απάντησε :

Κωνσταντίνος Σ. : *Ναι, για τον γάμο, εκεί πέρα γύριζε περίπολο την νύχτα, δεν έπρεπε να κυκλοφορείς καθόλου. Είχανε έναν γάμο στο σπίτι, και είχανε βγάλει άδεια φαίνεται να κάνουνε γλέντι, να στεφανωθεί ένα αντρόγυνο. Στεφανώθηκε την ημέρα, το μεσημέρι, και το βράδυ κάνανε γλέντι και ήτανε και οι Γερμανοί περίπολο εκεί πέρα και είπε κάποιος μια μαντινάδα και παρεξηγήσανε την μαντινάδα.*

ΑΒ : *Ποια μαντινάδα είπανε;*

Κωνσταντίνος Σ. : *Είπε «Έτσι που κατάλαβα, την εποχή ετούτη, όλους να μας κάνουνε οι Γερμανοί καπούτι.» Και σηκωθήκανε [...] με τα όπλα και κολλούσαν όπλα κατά θανάτου και διαλύσανε το γλέντι. [...]. Χτυπούσανε, δεν απόμεινε κανείς και διαλύσανε το γλέντι.*

Τέλος, στη σχετική ερώτηση για το αν οι δυνάμεις κατοχής είχαν προβεί σε ενέργειες ή πράξεις κατά των κατοίκων του χωριού μας απάντησε :

Κωνσταντίνος Σ. : *Είχανε κάνει κακά, παίρνανε πατάτες από τον καθένα, όποιος είχε ορισμένες πατάτες και τις ψήνανε αυτοί. Ορισμένες πατάτες, άμα και θα είχανε κανένα οζό, κανείς του το παίρνανε, κανένα οζό καλό, του το παίρνανε για κρέας.*

Στο σημείο αυτό της διήγησης του Κωνσταντίνου Σ., μπαίνουμε στον πειρασμό να τον ρωτήσουμε και να μας σχολιάσει πως αντιλήφθηκε τη διαφορά της ιταλικής κατοχής από αυτή της γερμανικής. Τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, συνήθως δεν έχουν ουσιώδεις διαφορές μεταξύ τους, και εδώ, μέσα από τη διήγηση του Κωνσταντίνου Σ., αυτό επιβεβαιώνεται. Μάλιστα, στο δικό του χωριό, όπως μας λέει, έπεσε άδικα ένας από τους αμάχους, ο ιδιοκτήτης του καφενείου του χωριού από ιταλικά πυρά, επειδή είχε κρατήσει αργά το καφενείο ανοικτό πέραν του ωραρίου της απαγόρευσης της λειτουργίας των καταστημάτων. Ο Κωνσταντίνος Σ., μας περιγράφει τα ακόλουθα:

Κωνσταντίνος Σ. : *Οι Γερμανοί ήταν πιο φιλότιμοι. Οι Ιταλοί ήταν πιο... [παύση],... σαν και εμάς ήταν οι Ιταλοί. Δεν ήταν οι Ιταλοί καλοί, είχαν κάνει ... [παύση], ... πηγαίνανε και παίζανε σε ένα μαγαζάκι, παίζανε χαρτιά, και ήτανε ο καφετζής και πέντε-έξι άτομα, παίζανε χαρτιά. Και πήγαν οι Ιταλοί και ήταν ... [παύση], ... ήταν φαίνεται, είχε περάσει η ώρα που έπρεπε, και πήγαν οι Ιταλοί και λένε γιατί είναι ανοιχτά και πήρανε την κολλιτσίνα και αρχίζανε με τον κόπανο, αυτούς που παίζανε χαρτιά, τους δείρανε, ... [παύση], ... αλλά έτσι, ο καφετζής δεν μπορούσε να φύγει γιατί ήταν δικό του το καφενείο, μόνο οι άλλοι φύγανε. Και τον σκοτώσανε, 30-35 δεν ήτανε, πάνω από 40 χρονών δεν ήτανε και τον σκοτώσανε.*

ΑΒ :*Σ' αυτό το περιστατικό θείε ήσουν μπροστά; Ή το 'χεις ακούσει;*

Κωνσταντίνος Σ. : *Όχι, ... [ΑΒ - εννοεί ότι δεν ήταν μπροστά στο περιστατικό, αλλά επεξηγεί πως είναι αλήθεια αυτό που μας διηγείται], ... το πρωί πήγαμε στην κηδεία, τον σκοτώσανε, με το πιστόλι τον σκοτώσανε. Και την επόμενη τον θάψανε. [...]
..., αυτός που είχε το καφενείο είχε μια αδερφή, και ήταν έξω και άκουσε την φασαρία στους Ιταλούς που κόλλησαν των άλλων και πήγε να δει τί ήταν και αυτοί μίλησανε της αδερφής του και μίλησε και αυτός και τον σκοτώσανε με το πιστόλι, 30, δεν ήταν πάνω από 30 χρονών, 40 δεν ήταν, απάντρευτος ήταν και τον σκοτώσανε. Ήταν δικό του το καφενείο και τον σκοτώσανε που παίζανε χαρτιά εκεί πέρα. [...].*

Στη συνέχεια της επίσκεψής μας στα χωριά του νομού Λασιθίου, περάσαμε από την **Λάστρο Σητείας**. Εκεί συναντήσαμε τον Αλέξανδρο Σ., ο οποίος προθυμοποιήθηκε να συμμετάσχει στην έρευνά μας, παραχωρώντας μας μια συνέντευξη. Ο ίδιος θυμάται πως ήταν μικρό παιδί τότε, όταν το χωριό του βρέθηκε υπό την ιταλική κατοχή. Οι παιδικές του αναμνήσεις από τα χρόνια της κατοχής είναι αποκαλυπτικές, τόσο για τις διαφορές μεταξύ του καθεστώτος της γερμανικής από την ιταλική κατοχή, όσο και για την ίδια την καθημερινότητα που βίωναν οι κάτοικοι της ανατολικής Κρήτης από αυτούς της Κεντρικής και Δυτικής Κρήτης. Επίσης, θυμάται και τη διαφορά που είχε η μια κατοχή από την άλλη, όταν οι γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις αναγκάστηκαν να καταλάβουν και να ελέγχουν όλο το νησί, μετά τον Σεπτέμβριο του 1943 και την συνθηκολόγηση των Ιταλών. Στην ερώτησή μας για το τί περιστατικά, θυμάται από την κατοχή στο χωριό του, μας αφηγείται:

Αλέξανδρος Σ. : Ονομάζομαι Αλέξανδρος Σ., γεννήθηκα το 1935, στη Λάστρο, Νομού Λασιθίου, επαρχία Σητείας. Θυμάμαι καταρχήν όταν πρωτοβγήκαν οι Ιταλοί. Διότι εδώ υπήρχαν μόνο οι Ιταλοί. Ήμασταν υπό ιταλική κατοχή. Σαν χωριανοί, τέλος πάντων, με το φόβο τότε επειδή δεν ξέραμε μας πήρανε σαν παιδιά εμάς οι πιο μεγάλοι και πήγαμε έξω σε μετόχια, που λέμε εμείς.

Λοιπόν, εκεί έγινε, πέρασαν οι Ιταλοί κάτω. Ήρθαν εδώ στο χωριό. Ήταν ένα τάγμα με τανκς τα οποία ήταν εδώ δίπλα, είχαν στρατοπεδεύσει. Έγινε κατάσχεση, να την πω έτσι, στο σχολείο, σε ορισμένα σπίτια και μένανε οι Ιταλοί. Δεν είχανε σκηνές και τέτοια. Αυτοί μένανε στα σπίτια. Μας βγάλανε εμάς έξω και μένανε αυτοί.

Λοιπόν, δεν θα ξεχάσω βέβαια ποτέ ότι εδώ απέναντι ακριβώς που μένουμε τώρα που μιλάμε ήταν στρατοπεδευμένη μία διμοιρία, να την πω έτσι. Είχε μέσα παιδιά τα οποία ήταν 17 χρονών, φαντάροι αυτοί. Ιταλοί φαντάροι 17 χρονών παιδιά. Και ένας από αυτούς, ένας Τζιοβάνι με το όνομα είχε ένα τανκς μικρό, παιχνίδι. Από εκεί να καταλάβετε τι ήταν δηλαδή όλη η ιστορία. Το οποίο το κούρδιζε, το βάζανε κάτω, μαζεύομασταν πολλά παιδιά από εδώ από το χωριό και παίζαμε μαζί τους.

Είναι εντυπωσιακό βέβαια αυτό που μας αφηγείται ο Αλέξανδρος Σ. Για το συγκεκριμένο Ιταλό 17χρονο στρατιώτη, η μεταστάθμευσή του στην Κρήτη, στην Σητεία, ήταν μια ευκαιρία για ανάπαυλα και για παιχνίδι. Όπως άλλωστε μας εξηγεί, παιδί ήταν και ο Ιταλός στρατιώτης, και ως παιδί, και ίσως με πιο αγνή σκέψη, δεν είχε επηρεαστεί ακόμη από το καθεστώς του Μουσολίνι, αν και στρατιώτης τότε, εν μέσω του πολέμου. Και συνεχίζει την αφήγησή του ο συνομιλητής μας, ως ακολούθως:

Αλέξανδρος Σ. : Λοιπόν, δεν είχαμε κανένα πρόβλημα ποτέ με τους Ιταλούς. Μια φορά ερχόταν οι Γερμανοί, όταν ήρθαν και αυτοί και κάνανε μία περιοδεία, παραδείγματος χάριν, αυτοί δημιουργούσανε κάποιες καταστάσεις. Εμείς σαν παιδιά δεν τα θυμόμαστε. Δηλαδή δεν υποστήκαμε τίποτα.

Κάποτε μαζέψανε από όλα τα χωριά, από την Τουρλωτή, από τη Σφάκα, από τη Λάστρο, ίσως και από τη Μυρσίνη, τους άντρες και τους πήγανε στη Βασιλική για εξακρίβωση, λέει, ορισμένων στοιχείων.

Η εξακρίβωση στοιχείων ήταν μια διαδικασία που γινόταν πολύ συχνά από τις δυνάμεις κατοχής. Ζητήσαμε όμως από τον Αλέξανδρο Σ., με διευκρινιστική μας ερώτηση, να μας αναφέρει αν οι δυνάμεις αυτές ήταν οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής και μας απάντησε καταφατικά ως εξής :

Αλέξανδρος Σ. : Οι Ιταλοί, οι Ιταλοί. Λοιπόν, αυτό έγινε το '43 - '44, εκεί, το '43 μάλλον. Και περάσανε πέρα, τους πήγανε στη Βασιλική. Εκεί έγινε ό,τι έγινε αλλά δεν βρήκανε κανένα στοιχείο από τους χωριανούς ότι ήταν μπλεγμένοι σε άλλα θέματα. Μεταξύ των άλλων, υπήρχανε βέβαια πράματα, ένας αγγλικός, πώς να στο πω, ασύρματος, τον οποίο βοηθούσανε και κρύβανε οι χωριανοί σε ορισμένα σημεία. Τα σημεία αυτά ήταν ως επί το πλείστον παραθαλάσσια, αλλά και καμιά φορά πάνω στις κορφές στα βουνά.

Μεταξύ των οποίων ήταν ένας αδελφός μου, Μιλτιάδης στο όνομα, και ένας Μιχάλης Ζερβονικολάκης. Αυτοί ως επί το πλείστον, ήταν που κουβαλούσανε φαγιά και κουβαλούσανε ό,τι μπορούσανε, τέλος πάντων, και τους συντηρούσανε. Τρεις Άγγλοι ήτανε γιατί θυμάμαι που ήρθαν και στο σπίτι μας. Κατά τα άλλα τώρα τι να σου πω; [...]. Στο Καβούσι είχε Γερμανούς. Καμιά φορά ερχόταν σαν περιπολία, να την πω έτσι, αλλά ως επί το πλείστον εμείς είχαμε Ιταλούς. Όταν έφυγαν οι Ιταλοί, και μάλιστα μπορώ να πω ότι και μερικοί δεν θέλανε και να φύγουνε ακόμα από εδώ.

Στο σημείο αυτό ο Αλέξανδρος Σ., μας περιγράφει πώς αντιλήφθηκε ο ίδιος τη διάλυση του ιταλικού στρατεύματος μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας. Όσοι στρατιώτες Ιταλοί δεν θέλησαν να ενσωματωθούν με το εκστρατευτικό σώμα των γερμανικών δυνάμεων κατοχής στην Κρήτη, είτε αιχμαλωτίστηκαν είτε εκτελέστηκαν. Ορισμένοι, κατάφεραν να διαφύγουν και να ενταχθούν στις αντάρτικες ομάδες της Κρήτης και βρέθηκαν πλέον σύμμαχοι των Άγγλων και των Ελλήνων κατά των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων. Σύμφωνα λοιπόν με την αφήγησή του, διαπιστώνουμε την αλήθεια του πράγματος, αλλά επίσης, διαπιστώνουμε πώς αυτή η αλήθεια έγινε βιωματική για τον ίδιο, αλλά και για τους συγχωριανούς του προφανώς. Μας διηγείται λοιπόν τα ακόλουθα:

Αλέξανδρος Σ. : Και όταν ήρθανε οι Γερμανοί που τους υποχρεώσανε και αυτούς σε κατοχή, τέλος πάντων, είχανε βγει τρία άτομα, αν δεν απατώμαι, επάνω στα βουνά. Και αυτούς τους περιποιούνταν πάλι οι χωριανοί τσομπάνηδες, να τους πω έτσι, οι οποίοι

βαστούσανε φαγιά και τους δίνανε και αυτών και τρώγανε μέχρι που φύγανε και οι Γερμανοί. Μαζί με τους Γερμανούς, όταν φύγανε ύστερα οι Γερμανοί παρουσιάστηκαν και αυτοί και φύγαν και πήγαν στον τόπο τους, στην Ιταλία δηλαδή. Τι να σου πω; Εδώ που ήταν τα μαγειρεία των Ιταλών εμείς σαν παιδιά ήμασταν τρόφιμοι. Πηγαίναμε και μας βάζανε στην караβάνα φαΐ και τρώγαμε. Δεν είχαμε κανένα πρόβλημα, απ' ότι μπορώ και θυμάμαι δηλαδή με τους Ιταλούς. Κανένα απολύτως.

Στο σημείο αυτό, ζητήσαμε από τον συνομιλητή μας, με σχετική διευκρινιστική μας ερώτηση να μας αφηγηθεί περιπτώσεις ή περιστατικά από την γερμανική κατοχή, καθώς και αν μπορούσε να θυμηθεί σε γενικές γραμμές, πώς ήταν οι συνθήκες με τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Μας απάντησε πως δεν θυμόταν πολλά, διότι οι επαφές του χωριού με τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής δεν ήταν συχνές.

Αλέξανδρος Σ. : Όχι, δεν μπορώ να θυμηθώ γιατί, σου είπα, δεν είχαμε πολλές επαφές. Με τους Ιταλούς ξέρω ιστορίες πολλές να σου πω. Σαν παιδιά εμείς με έναν αδελφό μου, ο οποίος σήμερα βρίσκεται στον Καναδά, το σπίτι μας ήταν εδώ πιο πάνω που είναι η πλατεία τώρα αλλά μετά το χαλάσανε και έγινε η πλατεία.

Πιο κάτω είχε ένα κηπουλάκι μια γριά και πήγαιναν οι Ιταλοί να κόψουνε φυλλάδες, που λέμε εμείς, και εμείς από πάνω σαν παιδιά που ήταν το σπίτι άρχισε ο αδελφός μου που ήταν πιο μεγάλος και πετούσε πέτρες και φύγανε και αφήσαν και το όπλο χαμέ. Φοβηθήκανε, φύγανε και αφήσαν και το όπλο. Και πήγε και το πήρε και το πήγαμε στο σπίτι. Το είδε ο πατέρας μου και του λέει «Αμέσως να το πας εκεί που το βρήκες να μην μας κάνουνε ζημιά, μην μας κάψουνε το σπίτι».

Στη συνέχεια ζητήσαμε από το συνομιλητή μας, να μας περιγράψει αυτό που αισθάνεται και σκέφτεται σήμερα, για όλα αυτά τα περιστατικά, ύστερα από τόσα χρόνια που έχουν περάσει. Μας απάντησε με προθυμία και σχετικό απόσπασμα από την απάντησή του παραθέτουμε παρακάτω:

Αλέξανδρος Σ. : Να σου πω κάτι. Εγώ σαν άτομο, τέλος πάντων, έχω καλές εντυπώσεις από τους Ιταλούς. Σου είπα, και φαγητό μας δίνανε και περίθαλψη αν ήθελε κανένας, τέλος πάντων, που υπήρχε γιατρός Ιταλός γινότανε.

Και είχαμε και ένα – δύο οι οποίοι θέλανε να παντρευτούνε και από εδώ. Αλλά τελικά φύγανε ύστερα. Αλληλογραφούσανε με τις κοπέλες που είχανε, να γυρίσουνε αλλά ο

έναν δεν ξαναγύρισε, του έκοψε τέλος πάντων την αλληλογραφία η κοπελιά και δεν επικοινωνήσανε ξανά.

Ο άλλος επί κατοχής βέβαια, επί των Γερμανών ήταν, όταν ήταν για να φύγουνε λίγες ημέρες μετά είχανε φύγει, αυτοκτόνησε. Από το ζόρισμα που του κάμανε αυτοκτόνησε εδώ πιο πάνω που είναι ένα δένδρο. Ακριβώς στο δένδρο σε αυτό από κάτω είχε αυτοκτονήσει. Είχε ορισμένα τέτοια περιστατικά.

Στο σημείο αυτό ζητήσαμε από τον συνομιλητή μας να μας σχολιάσει αν ήθελε τις επαφές που είχαν οι κάτοικοι του χωριού, όχι μόνο με τις ιταλικές αλλά και με τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής και αν θυμόταν οποιαδήποτε σχετικά περιστατικά και μας απάντησε :

Αλέξανδρος Σ. : Οι Γερμανοί κάποιες φορές περνούσαν, ερχότανε. Ερχότανε είτε με τζιπ, είτε με μηχανές. [...]. Κάνανε μία βόλτα, ρωτούσανε αν συμβαίνει κάτι, τέλος πάντων, ή αν υποψιαζότανε αυτοί για κάτι να πιάσουνε κανένα δύο άτομα να τα ρωτήσουνε. Και από εκεί και πέρα τίποτα. Δεν είχαμε εμείς καμιά δηλαδή, πώς να στο πω, δυσκολία. [...]. Αλλά να σου πω: Ήτανε σκληροί. Έχω την εικόνα αυτή. Διότι από ότι άκουγα και εγώ από τους μεγάλους, διότι εγώ τότε ήμουνα 6-7 χρονών. Από ιστορίες μετά, από τέτοια, ξέρω ότι ήταν πολύ σκληροί. Και, πώς να στο πω και το άλλο, και ζόρικοι. Με το παραμικρό σε βγάζανε από τη μέση.

Στη συνέχεια της επίσκεψής μας στα χωριά του Λασιθίου, βρεθήκαμε στην **Επαρχία Σητείας** και στο χωριό **Χαμέζι**. Εκεί, συναντήσαμε τον Γεώργιο Χ., ο οποίος δέχθηκε να μας δώσει συνέντευξη και να συμμετάσχει στην έρευνά μας. Είχε ζήσει την κατοχή, όντας γεννημένος το 1932. Μάλιστα και αυτός, όταν του το ζητήσαμε, έκανε μια σύγκριση μεταξύ της ιταλικής και της γερμανικής κατοχής, και θεωρεί πως οι Γερμανοί στρατιώτες ήταν κατά πολύ περισσότερο σκληροί και επικίνδυνοι απ' ότι οι στρατιώτες του καθεστώτος Μουσολίνι. Απόσπασμα από τη διήγησή του και τον τρόπο που μας περιγράφει τις εμπειρίες του παρατίθεται παρακάτω:

Γεώργιος Χ. : Θυμάμαι τώρα πρώτα ήρθαν οι Ιταλοί και αποβιβαστήκαν εδώ στην Σητεία και πιάσανε τους δρόμους. Απέναντι την κορυφογραμμή αυτή και από πάνω από το χωριό, πιάσανε πλαγιοφυλακές και στη μέση πέρναγε το στράτευμα το μεγάλο.

Πηγαίνανε μπροστά έξι μηχανές οι οποίες αυτές ανιχνεύανε το δρόμο μήπως και βρούνε αντίσταση για να τους χτυπήσουνε, ας πούμε. Ε! Ο κόσμος φοβήθηκε και έπιασε τα βουνά. Άλλος έπιασε έξω στο χωριό. Απομείναν εδώ λίγοι, φοβηθήκανε βέβαια.

Ναι. Και θυμάμαι τώρα η μαμά μου με τον μπαμπά μου που ανεβήκαμε εκεί πάνω στο βουνό, πήραμε ό,τι είχαμε μαζί μας και περιμέναμε και πέρασε όλο το στράτευμα από τον κεντρικό δρόμο. Και μετά πιάσανε τάχιστα τα χωριά και κάνανε ορισμένα έργα.

ΑΒ: *Οι Γερμανοί ή οι Ιταλοί;*

Γεώργιος Χ. : *Οι Ιταλοί, οι Ιταλοί. Εδώ στο χωριό παραμέσα που είναι μία γέφυρα πιάσανε και δουλεύανε τη νύχτα και ανοίζανε 10 – 11 μέτρα βάθος πηγάδια, 11 πηγάδια βάθος τώρα 7 – 8 μέτρα. Οπότε άμα ήθελαν να την ανατινάξουμε, να μην μπορεί το άλλο στράτευμα που θα τους κυνηγούσε να περάσει.*

Λοιπόν, τα θυμάμαι τώρα όλα αυτά. Τελευταία τώρα είδανε ότι δεν βρήκανε αντίσταση εδώ, δεν τους πειράζανε και αναγκαστήκανε ύστερα και αποχωρήσανε όλοι προς τα μέσα και φύγανε εντελώς από επαέ.

Τότε, μετά ήρθαν οι Γερμανοί. Οι Γερμανοί τους κυνηγούσανε και κρυβόντουσαν οι κατομοίρηδες. Λοιπόν, όποιους τους πιάνανε τους εκτελούσανε. Και τους παίρνανε, τους πηγαίνανε κάτω στη Σητεία πριν να φτάσουνε στην πόλη και θυμάμαι τους σκοτώνανε εκεί και τους θάβανε. Κάνανε εδώ λίγο διάστημα διότι δεν βρήκανε αντίσταση.

Με αφορμή τη σύγκριση μεταξύ ιταλικής και γερμανικής κατοχής, την οποία ο ίδιος έκανε, θελήσαμε στη συνέχεια να ζητήσουμε από τον συνομιλητή μας, να μας αναφέρει ειδικότερα για το τί θυμόταν από το χωριό του, καθώς και πώς ήταν η καθημερινή ζωή, όταν βρέθηκαν τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής εκεί.. Καταγράψαμε την απάντησή του, η οποία ήταν η εξής :

Γεώργιος Χ. : *Όλο φόβο, όλο φόβο. Δεν θα κυκλοφορούσαμε και φράζαμε και τις ρωγμές από τις πόρτες με χαρτί, να μην βλέπει ούτε φως. Μέχρι τελευταία, ας πούμε [...].*

Στη συνέχεια, ο συνομιλητής μας θέτει και τον προβληματισμό του, σχετικά με την επίθεση που δέχθηκε η Ελλάδα από το καθεστώς Μουσολίνι, αλλά και δίνει πολύ

λακωνικά τη δική του εξήγηση για την εμπλοκή της Γερμανίας στις ένοπλες συγκρούσεις στον χώρο της ελληνικής επικράτειας. Ιδού πως μας τα περιγράφει :

***Γεώργιος Χ.** : Αυτοί τί ήρθανε να κάνουνε εδώ; Εφόσον η Ελλάδα δεν τους πείραζε, γιατί ήρθανε; Οι Ιταλοί τί θέλανε; Να μεγαλώσουνε τη χώρα τους; Εμείς δεν κινήσαμε πόλεμο. Η Ιταλία μας τον κίνησε τον πόλεμο το '40 και εντωμεταξύ κατέβηκε και η Γερμανία να τους βγάλει στη μπάντα να κάνουν αυτοί κατοχή στην Ελλάδα [. . .].*

Επίσης, ο Γεώργιος Χ., ένωσε την ανάγκη να μας περιγράψει τα παιδικά συναισθήματα που είχε τότε, όταν αναγκάστηκε να αποχωριστεί τον πατέρα του, ο οποίος πολεμούσε στο μέτωπο της Αλβανίας. Ο αφηγητής μας δίνει τις εικόνες της εποχής, μας εξηγεί πως ήταν η ζωή με την μητέρα του, χωρίς τον πατέρα και μας λέει πως ένωσε πολύ τυχερός που τελικά γύρισε ο πατέρας του, ήρωας από την Αλβανία με έναν τραυματισμό, και μας περιγράφει τα εξής: .

***Γεώργιος Χ.** : Εγώ ήμουνα 8 χρονών, ο πατέρας μου ήταν φαντάρος, τον πήγανε στην Αλβανία. Τραυματίστηκε εδώ στο αυτί, πέρασε ένα βλήμα από εδώ και φανέρωσε από εκεί. Είχε και στο γοφό μέσα άλλο ένα το οποίο παρέμεινε εκεί μέχρι που απόθανε.*

Ε! Τότε, ήμουν 8 χρονών και πήγαινα με τη μαμά μου και σκάβαμε το αμπέλι και μία άλλη μου ξαδέλφη και άμα κουράζονταν καθίζανε τώρα πάνω στους κορμούς και κλαίγανε και λέγανε 'άραγες να έρθουνε από τον πόλεμο οι άνδρες μας'; Εγώ ήμουνα μικρός, βαστούσα ένα μικρό σκαλιδάκι και χτύπαγα έτσι το χώμα, κι ένα ραντήρι, μέχρι που έδωσε ο Θεός και γλυτώσανε ορισμένοι. Πολλοί όμως χάθηκαν τότε.

Συνεχίζοντας την κίνησή μας στα χωριά του νομού Λασιθίου, και διερχόμενοι από το χωριό **Κριτσά**, συναντήσαμε τον Δημήτριο Τ., που είχε ζήσει την κατοχή σε ηλικία 21 ετών τότε περίπου. Δέχθηκε να μας διηγηθεί τα γεγονότα που έζησε και τα περιστατικά που θυμάται σχετικά με τη δράση των δυνάμεων κατοχής. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα από την συνέντευξη που μας έδωσε:

***Δημήτριος Τ.** : Να σου πω αμέσως εγώ. Εδώ, βλέπεις τον αγριάθαινο εκεί πέρα; Εκεί έκανα τον κτηνοτρόφο. Λοιπόν, κάθε εβδομάδα πηγαίναμε ένας βοσκός δύο – τρία οζά στους Γερμανούς και τα τρώγανε αυτοί. Λοιπόν, είχαμε αυτά. Ύστερα κάμανε, εβρήκανε μια σπείρα από επαέ μέσα και σκοτώσανε πέντε – έξι ανθρώπους. Γκεσταμπίτες*

ήταν αυτοί. [AB – εδώ ο συνομιλητής μας με τον όρο Γκεσταμπίτες εννοεί τους Έλληνες που συνεργάζονταν με τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής].

Και σκοτώσανε πέντε – έξι ανθρώπους και ευτυχώς που υπήρχε και ένας από το Ηράκλειο, από τον Άγιο. Από τον Άγιο Νικόλαο και είχε επαφή με τους Γερμανούς και σταμάτησε το κακό. Διότι επήγε από επαέ ένας πολίτης και λέει ότι «Αυτό και αυτό γίνεται στην Κριτσά. Σκοτώνουν τον κόσμο, κάνουνε, δείχνουνε».

Αλλά ο άλλος όμως που ήταν προϊστάμενος στον Άγιο τον είχαν, τον είχαν φίλο και είχε επαφές με τους Γερμανούς. Πήγε αμέσως αυτός στους Γερμανούς και τους λέει «Αυτό και αυτό γίνεται στο χωριό μου».

Και παίρνει αμέσως αυτός ο Γερμανός το τηλέφωνο και λέει «Πες τους να σταματήσουν αμέσως. Να φύγουνε», αυτοί οι Γκεσταμπίτες που σκοτώνουν τον κόσμο. Γινότανε της κακομοίρας. Κατάλαβες; Λοιπόν, αυτά είναι.

AB: *Θυμάσαι κάποιο άλλο περιστατικό;*

Δημήτριος T. : Λοιπόν, να σου πω αμέσως. Σκοτώσανε δύο ανθρώπους, σου λέω βγήκανε μια σπείρα Γκεσταμπίτες και σκοτώνανε τον κόσμο. Θα σκοτώνανε πολλούς αλλά υπήρχε σου λέω ένας από τον Άγιο που τα είχε καλά με τους Γερμανούς και εκείνος σταμάτησε το κακό. Γιατί εμείς εστείλαμε πρώτα τον παπά και πήγανε να τον τουφεκίσουνε. Ναι, τον παπά. Πιάσανε πολλούς να τους τουφεκίσουνε. Αλλά ευτυχώς που υπήρχε ο άλλος από τον Άγιο, [...], γιατί αλλιώς θα σκοτώνανε πολύ κόσμο.

[...] Ωστόσο όμως υποφέρανε πολλά. Μόνο σου είπα ότι ευτυχώς που εμείς επαέ είχαμε τους Ιταλούς και δεν πάθαμε πολλά. Οι Ιταλοί οι κακομοιρήδες ήτανε καλοί άνθρωποι. Δεν ήσανε αιμοβόροι, όπως οι Γερμανοί. Οι Γερμανοί και οι Τούρκοι είναι μια αυτή [AB – εννοεί πως έχουν την ίδια ιδιοσυγκρασία], δεν έχουνε, δεν τον αγαπούν τον κόσμο. Κατάλαβες;

Για μια ακόμα φορά, και από αυτή την συνέντευξη, διαπιστώνουμε πως και σε ορισμένες περιοχές του Λασιθίου, έδρασαν δωσίλογοι, δηλαδή Έλληνες που συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις κατοχής, που δεν επέλεξαν την αντίσταση και τη μη συμμόρφωση, αλλά αντίθετα, αποφάσισαν όχι μόνο να συμμορφωθούν, αλλά

επιπρόσθετα και να συνεργαστούν με το κατοχικό καθεστώς. Διαπιστώνεται επίσης, πως οι δωσίλογοι, ασκούσαν μια κατά κάποιο τρόπο καταχρηστική εξουσία (χωρίς δηλαδή την έγκριση των γερμανικών αρχών κατοχής) στον τοπικό πληθυσμό. Το φαινόμενο φαίνεται ότι σταματούσε σε περιπτώσεις καταγγελιών. Επίσης, διακρίνουμε στο λόγο του συνομιλητή μας την έντονη διαφοροποίηση που ένωσε ο ίδιος μεταξύ του καθεστώτος της ιταλικής και της γερμανικής κατοχής, υπογραμμίζοντας πως το καθεστώς που είχαν επιβάλει οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής έμοιαζε με αυτό της τουρκοκρατίας.

11° ΚΕΦΑΛΑΙΟ

11 Τα Ερωτήματα των Συνεντεύξεων

11.1 Η Καθημερινότητα στην Περίοδο της Κατοχής

Η καθημερινότητα των κατοίκων στην Κρήτη, είναι μια ακόμη ιστορικοκοινωνική παράμετρος που μέσα από την έρευνά μας θελήσαμε να διερευνήσουμε. Οι δυνάμεις του κατοχικού καθεστώτος εγκαταστάθηκαν στο νησί και αυτό δημιούργησε πολλές αλλαγές στην καθημερινή ζωή των κρητικών. Πόσο πολύ ή πόσο λιγότερο τους επηρέασε, ήταν αυτό που θέλαμε να ερευνήσουμε. Το εργαλείο μας σε αυτή την προσπάθεια, θα ήταν οι απαντήσεις που θα λαμβάναμε για το εν λόγω θέμα από αυτούς που μας έδωσαν συνέντευξη.

Η βασική ερώτηση που θέταμε ήταν:

«Πώς ήταν, λοιπόν, εδώ στο χωριό σας, η καθημερινή ζωή, αφού επικράτησαν οι Γερμανοί εδώ στην Κρήτη;»

Οι απαντήσεις που λάβαμε, είναι ένα μεγάλο μωσαϊκό, από εμπειρίες, απόψεις και μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν την κατοχή. Βασικά κοινά χαρακτηριστικά για όλους, ήταν κυρίως ο περιορισμός των ατομικών και κοινωνικών ελευθεριών, όπως ήταν η απαγόρευση κυκλοφορίας, η έκδοση νέων ταυτοτήτων, ώστε να μπορούν οι δυνάμεις κατοχής να προβαίνουν σε ελέγχους προσώπων, η κρυφή δράση των κατοίκων για την υποστήριξη της αντίστασης και η συμμετοχή των κατοίκων στα καταναγκαστικά έργα. Πέραν αυτών, πολύ συνηθισμένο ήταν η συλλογή και συγκέντρωση του συνόλου ή μέρους της συγκομιδής των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων υπέρ των δυνάμεων κατοχής και η γενικότερη έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης λόγω της οικονομικής κατάρρευσης του κράτους, αλλά και λόγω της ταυτόχρονης αλλαγής του τρόπου διοίκησης της νήσου, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

11.1.1 Γενικά περί της Διοίκησης της Νήσου

Η καθημερινότητα των κρητικών υπό τον ζυγό των δυνάμεων του άξονα, άλλαξε αμέσως μετά την κατάληψη της νήσου και την επιβολή του στρατιωτικού καθεστώτος των δυνάμεων του άξονα. Η νήσος διχοτομείται και οι νομοί Χανίων Ρεθύμνης και Ηρακλείου τελούν υπό το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς των δυνάμεων της Γερμανίας, και ο νομός Λασιθίου υπό το φασιστικό μόρφωμα των δυνάμεων της Ιταλίας του Μουσολίνι. Διοικητικά το νησί ανήκει στην Ελληνική Πολιτεία της Κυβέρνησης Τσολάκογλου¹²¹¹. Τα έγγραφα της εποχής, όπως έχουν διασωθεί στο Ιστορικό αρχείο

¹²¹¹ Σύμφωνα με το πρώτο διάταγμα της εποχής, όπως δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, μέσα σε δέκα άρθρα, διατυπώθηκε το στίγμα της τότε κυβέρνησης, τουλάχιστον έτσι όπως ήθελε ο ίδιος ο Τσολάκογλου. Το διάταγμα είχε ως εξής:

«Η Κυβέρνησις ως κυρίαρχος, αντλούσα την δύναμιν αυτής εκ του ελληνικού λαού και της θελήσεως των ενόπλων δυνάμεων της χώρας, αποφασίζει:

Άρθρον 1ον. Παρέχει εις εαυτήν το δικαίωμα της εκδόσεως διαταγμάτων, συντακτικού και νομοθετικού χαρακτήρος και περιεχομένου.

Άρθρον 2ον. Η μορφή του πολιτεύματος κανονισθήσεται διά προσεχώς εκδοθησομένου, μετά γνώμην ειδικής επιτροπής, καταστατικού χάρτου της Πολιτείας.

Άρθρον 3ον. Εξουσιοδοτεί όπως έκαστος των υπουργών ασκήση απάσας τας αρμοδιότητας συμβατικού ή διοικητικού περιεχομένου βάσει των κειμένων νόμων και του παρόντος.

Άρθρον 4ον. Εξουσιοδοτεί όπως έκαστος των υπουργών εκδώση κανονιστικά διατάγματα, καταργουμένης πάσης άλλης αντιθέτου διατάξεως.

Άρθρον 5ον. Εξουσιοδοτεί όπως έκαστος των υπουργών εκδίδη διατάγματα [περί διορισμών, μεταθέσεων, τοποθετήσεων, απολύσεων των δημοσίων υπαλλήλων κ.ο.κ. ...] άνευ τηρήσεως των κειμένων διατάξεων του Συντάγματος και των Νόμων. Η αυτή διάταξις ισχύει και διά τους εκπαιδευτικούς και εκκλησιαστικούς λειτουργούς πάσης ιεραρχίας και κατηγορίας. Η ανωτέρω διάταξις ισχύει επί εξάμηνον.

Άρθρον 6ον. Από της δημοσιεύσεως του παρόντος αι δικαστικά αποφάσεις και άλλα εκτελεστά έγγραφα εκτελούνται εν ονόματι του Ελληνικού Έθνους. Τα μέχρι τούδε εν ονόματι του Βασιλέως εκδοθέντα απόγραφα εκτελεστών εγγράφων είναι ισχυρά.

Άρθρον 7ον. Ο όρκος, τον οποίον υποχρεούνται κατά τας κειμένας διατάξεις να ομνύουν εφεξής οι αναλαμβάνοντες οιαδήποτε αξιώματα ή καθήκοντα δημοσίου δικαίου έχει ως εξής: “Ορκίζομαι ενώπιον του Θεού και της Πατρίδος να εκτελώ τα καθήκοντά μου εντίμως και ευσυνειδήτως και να καταβάλλω απάσας τας δυνάμεις μου όπως εξυπηρετώ τα συμφέροντα του Έθνους και του λαού”.

Άρθρον 8ον. Η σφραγίς του Ελληνικού Κράτους και των δημοσίου δικαίου αρχών, υπηρεσιών και καταστημάτων φέρει άνευ ουδενός εμβλήματος τας λέξεις: “Ελληνική Πολιτεία” μετά των χαρακτηριστικών εκάστης αρχής, υπηρεσίας ή καταστήματος, επωνυμιών. Ο τύπος, το έμβλημα και αι διαστάσεις της μεγάλης του Κράτους σφραγίδος καθορισθήσονται διά κανονιστικού διατάγματος.

Άρθρον 9ον. Εις ισοβίους δικαστάς, έχοντας βαθμόν τουλάχιστον εφέτου, αντεισαγγελείς Αρείου Πάγου και εισαγγελείς Εφετών, εις συμβούλους του Ελεγκτικού Συνεδρίου και ανωτάτους διοικητικούς υπαλλήλους δύνανται να ανατίθενται καθήκοντα και αρμοδιότητες γενικού γραμματέως, μετ’ απόφασιν του Υπουργικού Συμβουλίου και προτάσει του αρμοδίου υπουργού, παρ’ εκάστω εκ των πολιτικών υπουργείων πλην του υπουργείου της Εθνικής Αμύνης.

Άρθρον 10ον. Διά κανονιστικών διαταγμάτων ρυθμισθήσονται αι λεπτομέρειαι του παρόντος συντακτικού χαρακτήρος και περιεχομένου νόμου, ούτινος η ισχύς άρχεται από της εν τη Εφημερίδι της Κυβερνήσεως δημοσιεύσεως αυτού». Πηγή: Κούκουνας, Δ. ‘Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του Στρατηγού Τσολάκογλου’. Καλύτερες μέρες. Δημοσιεύτηκε στις 22 Μαΐου 2013. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε στις 05 Ιανουαρίου 2021 από : <https://kalyteresmeres.wordpress.com/2013/05/22/στρατηγος->

Κρήτης, μαρτυρούν από μόνα τους την αλήθεια του πράγματος και οι σφραγίδες και υπογραφές αυτών φέρουν τα διακριτικά της Ελληνικής Πολιτείας (όπως περιγράφονται στο άρθρο 8 του σχετικού διατάγματος). Η παροχή των οδηγιών της Κυβέρνησης προς τις κατά τόπους Νομαρχίες, Δημαρχεία και κοινοτικά γραφεία γινόταν κυρίως με τηλεγραφήματα, όπως μαρτυρούν και τα τεκμήρια που βρίσκονται σήμερα στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Ο τηλεγράφος εκείνη την εποχή ήταν το πιο πρόσφορο μέσο και το πιο γρήγορο, για να καταστεί μια διαταγή της Διοίκησης γνωστή και εκτελεστή σε όλους τους διοικούμενους.

Όπως είδαμε διεξοδικά στο πρώτο μέρος, η προσφιλής τακτική των δυνάμεων του άξονα για τον έλεγχο του πληθυσμού στα εδάφη που καταλάμβαναν ήταν να τοποθετήσουν τοπικές κυβερνήσεις αποτελούμενες από πρόσωπα της πλήρους εμπιστοσύνης τους, οι οποίες προστατεύονταν από σχετικά μικρή στρατιωτική δύναμη, ώστε να παρέχεται δυνατότητα στο καθεστώς να κρατά το μεγαλύτερο μέρος του στρατού και το πιο αξιόμαχο αυτού στα μέτωπα που ήταν ανοικτά, κυρίως το ανατολικό και αυτό της Αφρικής.

Οι δυνάμεις κατοχής που στρατοπέδευαν στις κατεχόμενες περιοχές συντηρούνταν από τον τοπικό πληθυσμό, γι' αυτό και υπήρχε πλήρης έλεγχος των παραγόμενων προϊόντων και η κατά προτεραιότητα διοχέτευση αυτών προς τις στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής κυρίως με την τρομοκράτηση του πληθυσμού. Για όσους δεν συμμορφώνονταν να παραδώσουν τα τρόφιμα και τα άλλα είδη οικειοθελώς, το καθεστώς κατοχής εφάρμοζε την επιβολή δια της βίας της συλλογής των προϊόντων αυτών. Στην ελληνική επικράτεια, η κυβέρνηση Τσολάκογλου ανέλαβε αυτό τον παραπάνω ρόλο με τη βοήθεια των δυνάμεων κατοχής του άξονα, αν και ο ίδιος ο Τσολάκογλου δεν επιθυμούσε καθόλου να μετατραπεί η Ελλάδα σε υπόδουλο κράτος στο εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς της τότε Γερμανίας, αλλά επιθυμούσε την πρόσδεσή της, ως ένα φίλιο και ανεξάρτητο κράτος, με ελληνική κυβέρνηση, στην νέα τάξη πραγμάτων του άξονα¹²¹², κατά τα πρότυπα της λειτουργίας της τότε Κροατίας. Επίσης, είναι σαφές πως δεν επιθυμούσε στις δυνάμεις κατοχής να συμπεριλαμβάνονται Ιταλοί

[τσολακογλου.](#)

¹²¹² Κούκουνας, Δ. 'Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του Στρατηγού Τσολάκογλου'. Καλύτερες μέρες. Δημοσιεύτηκε στις 22 Μαΐου 2013. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε στις 05 Ιανουαρίου 2021 από : [https://kalyteresmeres.wordpress.com/2013/05/22/στρατηγος-τσολακογλου.](https://kalyteresmeres.wordpress.com/2013/05/22/στρατηγος-τσολακογλου)

στρατιώτες και να υπάρχει στην ουσία και μια ιταλική διοίκηση¹²¹³ (ή συν-διοίκηση) επί του ελληνικού εδάφους. Αλλά, όπως αναλύσαμε διεξοδικά και στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσης διατριβής δεν μπόρεσε ποτέ να αποφύγει την τριχοτόμηση της ελληνικής επικράτειας όπως και τη διχοτόμηση της νήσου, το ανατολικό τμήμα της οποίας οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής, θεωρούσαν ως αναπόσπαστο συνεχές με την Δωδεκάνησο και γενικότερα τμήμα της κυριαρχίας τους στην Ανατολική Μεσόγειο.

Μέσα σε αυτό το πολιτικό και πολιτειακό περιβάλλον, κλήθηκε ο πληθυσμός της Κρήτης να επιβιώσει και να συνεχίσει την καθημερινότητα του. Υπήρχαν έντονα δύο χαρακτηριστικά, από τη μια η ρουτίνα της καθημερινής προσπάθειας για την εξεύρεση πόρων για τα προς το ζην και η διάσωση αυτών από τις ναζιστικές δυνάμεις και από την άλλη, το ρίσκο της απώλειας της ζωής αυτών που δραστηριοποιούνταν στην οικονομική ζωή, αλλά ταυτόχρονα αντιστέκονταν στο καθεστώς είτε από ανάγκη, είτε εκ πεποιθήσεως. Υπήρχε πάντα ο έλεγχος της διακίνησης τροφίμων, η αυθαιρεσία των στρατιωτών που άρπαζαν ότι θεωρούσαν ότι ήταν χρήσιμο, η καταμέτρηση από τις τοπικές αρχές (τοπικά κοινοτικά γραφεία ή δημαρχεία) των εισφορών που ο εκάστοτε στρατιωτικός διοικητής διέταζε να συγκεντρωθούν, οι καθημερινές επιτάξεις ζώων και οι καταναγκαστικές εργασίες. Αυτές γίνονταν εκ περιτροπής με τη συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού και οι όποιες εργασίες συνίσταντο κυρίως στην κατασκευή οδών, αλλά και άλλων έργων υποδομής για την χρήση τους από τις δυνάμεις του άξονα.

Από την έρευνα που διενεργήσαμε στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης που βρίσκεται στα Χανιά, παραθέτουμε ορισμένα χαρακτηριστικά έγγραφα που καταδεικνύουν τα παραπάνω και περιγράφουν θα λέγαμε την καθημερινότητα των κρητικών υπό το

¹²¹³ Ειδικά για την Κρήτη, στην Κυβέρνηση Τσολάκογλου, στην προσπάθεια διατήρησης ελληνικής διοίκησης στο νησί, διορίστηκε ως Υπουργός και Γενικός Διοικητής Κρήτης, ο Εμμανουήλ Λουλακάκης, καταγόμενος από την Μυρτιά Ηρακλείου. Παρέμεινε στη θέση του μέχρι και την ανάληψη της κυβέρνησης Λογοθετόπουλου, όπου και παραιτήθηκε στις 26 Ιανουαρίου 1943. Τον διαδέχθηκε ο Ιωάννης Πασαδάκης, ο μέχρι τότε νομάρχης Ηρακλείου. Ο Εμμανουήλ Λουλακάκης προσχώρησε μετά την παραίτησή του στην αντίσταση, συνελήφθη από τους ναζί, κατάφερε να διασωθεί και ελευθερώθηκε το 1944. Στη δίκη δωσιλόγων που ακολούθησε, παρέστη ως κατηγορούμενος, και αθωώθηκε κυρίως για την αντιστασιακή του δράση, σε αντίθεση με αυτόν που τον διαδέχθηκε, στη θέση του Υπουργού-Διοικητού Κρήτης, τον Ιωάννη Πασαδάκη, ο οποίος τελικά καταδικάστηκε ερήμην σε ισόβια δεσμά και στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων για προπαγάνδα υπέρ των κατακτητών. (την περίοδο εκείνη είχε καταφύγει στη Βιέννη, όπου προσπαθούσε να συμμετάσχει σε συγκρότηση άλλης παράνομης και ανύπαρκτης Κυβέρνησης, την επονομαζόμενη και 'Κυβέρνηση της Βιέννης'). Πηγές: Θεόδωρος Παπαδόπουλος, *Η μεγάλη δίκη των δωσιλόγων-προδοτών*, New Economy, 03 Οκτ 2020. Ιστότοπος, ανακτήθηκε την 10 Ιαν. 2021 από: <https://new-economy.gr/2020/10/03/i-megali-diki-ton-dosilogon-prodoton/>. Επίσης και Πηγαδάς Νίκος, *Η μεγάλη δίκη των δωσιλόγων*, Εφημερίδα των Συντακτών, 15-06-2016. Ιστότοπος, ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/themata/istorika/68792_i-megali-diki-ton-dosilogon, στις 04 Ιαν. 2021.

πρίσμα της στρατιωτικής διοίκησης των δυνάμεων κατοχής. Ως μια χαρακτηριστική διοικητική πράξη των δυνάμεων κατοχής και του τότε μορφώματος της Ελληνικής Πολιτείας ήταν και οι πράξεις διορισμού των οργάνων της διοίκησης,¹²¹⁴ όπως αυτή του Νομάρχη, για παράδειγμα. Δειγματοληπτικά παραθέτουμε στο Παράρτημα ως [Κείμενο 21](#), το δελτίο Νομαρχιακών Ανακοινώσεων με ημερομηνία 1^η Αυγούστου 1941, που ανακοινώνει την πράξη διορισμού του Νομάρχη Ηρακλείου, του Ιωάννη Πασαδάκη, του οποίου ο διορισμός είχε λάβει χώρα νωρίτερα, στις 7 Ιουλίου 1941.

11.1.2 Οι Οικονομικές Επιπτώσεις της Κατοχής

Επίσης, πολύ νωρίς, από το τέλος Ιουλίου 1941, είχε διαφανεί το πρόβλημα της έλλειψης τροφίμων και ειδών πρώτης ανάγκης για τον τοπικό πληθυσμό. Ο Νομάρχης Ηρακλείου συγκρότησε Επισιτιστική Επιτροπή για το Νομό, που ως έργο, τουλάχιστον έτσι διατείνεται ο διορισμένος από τη στρατιωτική διοίκηση Νομάρχης, είχε την συλλογή των τροφίμων και την ανακατανομή αυτών ανάλογα με τις ανάγκες των κατοίκων και ιδιαιτέρως εκείνων που βρίσκονταν σε περισσότερο δεινή θέση. Αυτό βέβαια, που υπονιάζονταν όλοι ότι στην πράξη γινόταν, δεν ήταν η ανακατανομή, αλλά η συλλογή των τροφίμων προς όφελος των δυνάμεων κατοχής και των φίλων αυτών. Στο Παράρτημα, ως [Κείμενο 22](#), παραθέτουμε το έγγραφο συγκρότησης της εν λόγω Επιτροπής.

Οι επιπτώσεις της κατοχής στην καθημερινή οικονομική ζωή των κατοίκων του νησιού, αλλά και της υπόλοιπης Ελλάδας ήταν εμφανείς από τους πρώτους μήνες. Επιγραμματικά αναφέρουμε την υποχρεωτικότητα χρήσης νέου νομίσματος, και όχι των ελληνικών δραχμών (για τις ιταλοκρατούμενες περιοχές, θεσπιζόταν υποχρεωτικά η χρήση της λιρέττας), και λίγο αργότερα υπήρξε απαγόρευση εξαγωγής συναλλάγματος, απαγόρευση ελεύθερης διακίνησης προϊόντων, απαγόρευση χρήσης μετρητών για εμπορικές συναλλαγές και η αντικατάστασή τους με τις τραπεζικές εντολές. Συγκεντρώσεις τροφίμων και λοιπών αγαθών για τις δυνάμεις του άξονα ή για τις φιλικώς προσκείμενες εταιρείες και επιχειρήσεις προς αυτούς, ήταν ο κύριος

¹²¹⁴ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφ. 2.

παράγοντας που διαμόρφωσε την έλλειψη των προϊόντων και των αγαθών για τους Έλληνες υπό καθεστώς κατοχής.

Αναφορικά με την οργάνωση της υποχρεωτικής εργασίας των κατοίκων, οι κατοχικές στρατιωτικές δυνάμεις χρησιμοποιούσαν την υπάρχουσα διοικητική δομή των δήμων και κοινοτήτων προκειμένου να υπάρξει καταγραφή όλων των κατοίκων και καθιστούσαν υπεύθυνους τους εκάστοτε Προέδρους των κοινοτήτων προκειμένου να αποστέλλεται καθημερινά προσωπικό που θα εργαζόταν προς όφελος αυτών. Είναι χαρακτηριστική η σύγκλιση συγκεκριμένου συνεδρίου¹²¹⁵ για την καταναγκαστική εργασία των κατοίκων που έγινε τον χειμώνα του 1942. Στο συνέδριο θα παρίστατο ο τοπικός Φρούραρχος Ηρακλείου, με τους κατά τόπου φρουράρχους, ο Νομάρχης Ηρακλείου και οι Πρόεδροι των Κοινοτήτων. Οι τελευταίοι θα προσέρχονταν έχοντας συντάξει προηγουμένως πίνακα που να περιέχει τον ακριβή αριθμό των κατοίκων της κοινότητάς τους και τον αριθμό των εργατών που τους είχε ζητηθεί να διατεθούν καθημερινά στα έργα. Το σχετικό τεκμήριο παρατίθεται στο Παράρτημα της διατριβής, ως [Κείμενο 23](#).

Το εν λόγω ‘συνέδριο’ είχε καταταμηθεί σε μικρότερες συνεδρίες, οι οποίες θα πραγματοποιούνταν σε ξεχωριστές ημερομηνίες η καθεμία, ανάλογα με την περιοχή, ως εξής: Στις 10/12/42 στα Μάλια όπου θα προσέρχονταν οι Πρόεδροι της περιοχής Μαλλίων και Χερσονήσου. Θα ακολουθούσαν οι λοιπές περιοχές στις εξής ημερομηνίες: Στις 12/12/42 στις Αρχάνες, όπου θα προσέρχονταν οι Πρόεδροι της περιοχής Αρχανών και Αστερουσίων, στις 15/12/42 στην Επισκοπή όπου θα προσέρχονταν οι Πρόεδροι της αντίστοιχης περιοχής, στις 18/12/42 στη Βιάννο, στις 21/12/42 στους Βούρρους (Μεσσαράς), στις 23/12/42 στο Αρκαλοχώρι και τέλος στις 26/12/42 στον Αγ. Μύρωνα. Με τον τρόπο αυτό, υπήρχε πλήρης καταγραφή όλων των κατοίκων, των ικανών προς εργασία και στη συνέχεια σύμφωνα με το πρόγραμμα καταναγκαστικών έργων που θα καταρτιζόταν από τον στρατιωτικό διοικητή της εκάστοτε περιοχής, ο κάθε Πρόεδρος λάμβανε την εντολή να αποστείλει το εργατικό δυναμικό που είχε αποφασιστεί στο ‘συνέδριο’ που είχε προηγηθεί.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι περιοχές όπως είναι το οροπέδιο Λασιθίου και βρίσκονταν στα όρια της δικαιοδοσίας των γερμανικών και των ιταλικών δυνάμεων, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ιστορικο-κοινωνιολογικής απόψεως,

¹²¹⁵ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφάκ. 2.

καθόσον δίδεται στους κατοίκους αυτούς, η δυνατότητα να διακρίνουν τις συμπεριφορές των δύο αυτών ξεχωριστών συμμάχων, που ο καθένας για τα δικά του συμφέροντα υπηρετούσε και είχε βρεθεί και κατείχε μέρος του νησιού. Παρατηρήσαμε λοιπόν, στις προηγούμενες ενότητες, όπου παρουσιάσαμε με μεγαλύτερη λεπτομέρεια το Λασιθί, την καθημερινότητα των κατοίκων του, καθώς και τις συνεντεύξεις αυτών που μας διηγούνται με το δικό τους τρόπο, το πώς βίωσαν την κατοχή και πώς τελικά σήμερα θυμούνται αυτά τα γεγονότα. Το εδαφικό όριο μεταξύ της δικαιοδοσίας των γερμανικών και των ιταλικών δυνάμεων, ορίστηκε με σχετική στρατιωτική διαταγή. Στην έρευνά μας εντοπίσαμε μέσα από το ιστορικό αρχείο Κρήτης¹²¹⁶ διαβιβαστικό έγγραφο προς τις αρχές Νομού Λασιθίου, που αφορούσε την εν λόγω διαταγή. Το κείμενο έχει ως εξής:

«Επείγον. Πολιτικός, δικαστικός, αστυνομικός, Κοινοτικός, αρχάς Νομού. Κοινοποιούμεν κατωτέρω 81/15/28/8/41 διαταγήν Ιταλ Στρατιωτικής Διοικήσεως Κρήτης Κύριον Νομάρχην Λασηθίου. Δια διαταγής 139/01 της Διοικήσεως του Φρουρίου Κρήτης, ο Στρατιωτικός Διοικητής της Νήσου καθώρισεν την νέαν Γραμμήν διαχωρίσεως μεταξύ Γερμανικών και Ιταλ στρατευμάτων. Η προδιορισθείσα γραμμή ορίζεται ως εξής: 3 χιλιόμετρα ανατολικώς των Μαλλίων, υ 1559, υ1143, υ1163, υ1298, υ1578, υ1588, υ1473, υ2141, υ88, υ632 προς Νότον μέχρι της νότιας ακτής. Προσαρτάται εις το Ιταλικόν έδαφος η επαρχία Βιάννου με πρωτεύουσα την Άνω Βιάννο. Κατά συνέπειαν επανερχόμεθα εις τα παλαιά σύνορα μεταξύ των νομών Ηρακλείου Λασηθίου. Ο Στρατιωτικός Διοικητής Ρινάλδος Κέλλη. ...» .

Στο Παράρτημα, παραθέτουμε το εν λόγω τεκμήριο, ως [Κείμενο 24](#).

¹²¹⁶ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. ΣΤ' 'Νοναρχία Λασιθίου, Ιστορικά στοιχεία 1940-1950', δεσμίδα 6β, Αγρονομείον Χανδρά, ΑΠ 12854/1-9-41.

11.1.3 Βιώματα από την Κατοχική Καθημερινότητα των Κρητών

Όπως αναφέραμε παραπάνω, το εισαγωγικό ερώτημα στις περισσότερες περιπτώσεις για να μας απαντήσουν οι ερωτώμενοι για τη καθημερινή τους ζωή διατυπωνόταν ως εξής:

«Πώς ήταν, λοιπόν, εδώ στο χωριό σας, η καθημερινή ζωή, αφού επικράτησαν οι Γερμανοί εδώ στην Κρήτη;»

Στο **Κοντομαρί**, ο Βασίλειος Π., μας διηγήθηκε τα ακόλουθα:

***Βασίλειος Π. :** Ήταν ήσυχη. Οι Γερμανοί δεν, [AB – πείραζαν], εάν δεν έκανες σαμποτάζ, ας πούμε, ή κάτι άλλο, δεν είχαν, δεν κάνανε άλλη εκτέλεση, δεν κάνανε. Φυσικά, απαγορεύανε την κυκλοφορία ορισμένες ώρες. Τη νύχτα απαγορευότανε. Ο έλεγχος, αν κάποιος ξένος ερχόταν εδώ, γινόταν. Αλλά γενικά οι άνθρωποι ήταν ήσυχτοι.*

Βέβαια, υπήρχαν πυρήνες αντίστασης. Μάλιστα σκοτώσανε και κάποιον, ο οποίος ήταν μέρος μιας οργάνωσης, της ΕΟΚ τότε και του ΕΑΜ, το οποίο ήταν στα σπάργανα ακόμα.

Αγγαρείες παίρνανε και φτιάχνανε δρόμους και οποιεσδήποτε δουλειές δικές τους, με αγγαρείες τις κάνανε. Ο τότε Πρόεδρος της κοινότητας, πώς λεγότανε, ..., ήταν υποχρεωμένος κάθε μέρα να στέλνει είκοσι, τριάντα, σαράντα, ανάλογα με τις ανάγκες, εργάτες για την κατασκευή δρόμων.

Κατά τα άλλα, ήσυχτα. Δεν συνέβη δηλαδή άλλο. Μόνο ένα μεμονωμένο περιστατικό είναι ότι σκότωσαν ένα παιδί. Αυτό, αλλά αυτός ήταν Γερμανός κομπλεξικός, ο οποίος έπαιζε κιθάρα και το παιδί αυτό, 18 χρονών ήτανε, έπαιζε λαγούτο και από αντιζηλία τον σκότωσε. Έτσι είπανε. Τον σκότωσε πάντως. Είπε μάλιστα στον διοικητή ότι κάναμε αστεία, λέει “ σπας μαχτ καπούτ’ ”, έτσι είπε επί λέξει, ότι κάναμε αστεία.

Δεν αλλάξαμε τίποτε από τη φράση που προσπάθησε να μας πει στη γερμανική γλώσσα, παρόλο που ο τρόπος που την πρόφερε δεν εισφέρει κάτι περισσότερο σε αυτά που μας διηγείται. Την αφήσαμε όμως, επειδή είναι ενδεικτική για το βαθμό που έχει επηρεαστεί η σκέψη του και τα συναισθήματά του ακόμα και μετά την παρέλευση 75

σχεδόν ετών από την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων στο νησί (Χρόνος συνέντευξης, 18 Δεκ. 2016).

Στο ίδιο χωριό, το **Κοντομαρί**, ο Αριστείδης Β., ο οποίος έχασε τον πατέρα του στην εκτέλεση, μας έδωσε τη δική του απάντηση. Παρατηρούμε μέσα από τα λεγόμενά του, πως η καθημερινότητά του επισκιάζεται και καθορίζεται από την ορφάνια, την οποία είχε να αντιμετωπίσει. Η απάντησή του ήταν η ακόλουθη:

***Αριστείδης Β.:** Η ζωή, για μένα, παιδί ήμουνα, ήταν δραματική. Εγώ ορφανό τότε, χωρίς πατέρα, μια μάνα που να μην ξέρει να παλέψει την κατάσταση. Γιατί είχαμε χωράφια και ανθρώπους να πάρουν να σπείρουν ένα χωράφι, να έχουμε στάρι αλλά δεν ήξερε από τέτοια. Εμείς, η οικογένειά μου δηλαδή, υπόφερε πάρα πολύ. Τα θυμάμαι εγώ εκείνα τα χρόνια. Σε σημείο αφάνταστο. Όλη η κατοχή. Πέρασα δραματικά. Εξαιτίας, ασ πούμε, που σκοτώσαν τον πατέρα μου.*

Στον **Άγιο Γεώργιο Λασιθίου**, στην περιοχή του Οροπεδίου Λασιθίου, συναντήσαμε τον Εμμανουήλ Π., ο οποίος ως νέος έφηβος είχε ζήσει την κατοχή. Την ώρα της συνέντευξης του από εμάς, σχετικά με την καθημερινότητα των κατοίκων της περιοχής μας αναφέρει, όπως τα θυμόταν, τα επόμενα χαρακτηριστικά γεγονότα :

***Εμμανουήλ Π. :** Θυμάμαι μία περιπέτεια και ατομική και ομαδική. Ήμουν εδώ στο χωριό, ένα πρωί, πρωί-πρωί ήρθαν οι Γερμανοί και μας επήραν από δω και μας εσυγκεντρώσανε στο σχολείο εκεί. Μαζί με το ζώο, με ένα μουλάρι που το είχαμε. Και μας είπαν να κρατούμε τροφή για τρεις μέρες. Μας εσυγκεντρώσανε από εκεί και μας πήρανε περίπου πρωί-πρωί πριν ξημερώσει. Πήγαμε κατεύθυνση προς το Καμινάκι. Στο άλλο χωριό. Πήραμε τα βουνά, με στρατό. Μας είχαν στη μέση, τα ζώα και ο κόσμος, ήσαν κι άλλοι μαζί με μένα. Δεξιά μας και αριστερά μας είχε εμπροσθοφυλακές και πλαγιοφυλακές.*

Και συνεχίζει αμέσως, και μας εξηγεί ο ίδιος τι εννοούσε με αυτούς τους τελευταίους όρους των εμπροσθοφυλακών και πλαγιοφυλακών, οι οποίες είχαν σκοπό να προφυλάξουν προφανώς τη μεταφορά και τα αγαθά που μετέφερε αυτή από πιθανή των ανταρτών επίθεση.

Εμμανουήλ Π. : Πηγαίνανε μπροστά μας 100 μέτρα Γερμανοί, δίπλα μας 100 Γερμανοί, αριστερά μας 100 Γερμανοί, [AB - εννοεί στα εκατό μέτρα απόσταση από αυτούς]. Μας βγάλανε στο βουνό. Μάλλον όταν περνούσαμε το Καμινάκι, μας είδαν οι χωριανοί πρωί-πρωί. Λέει παιδιά τι συμβαίνει; Λέμε ούτε ξέρουμε, αλλά μας είπαν να πάρουμε τροφή για τρεις μέρες.

Εγώ είχα φορτώσει στο άλογο, το μουλάρι το δικό μου, είχα φορτώσει κουβέρτες, είχα φορτώσει ένα ποτό, το πίνανε αυτοί, οι Γερμανοί, στη διαδρομή ηθέλανε να το πιούνε. Περάσαμε από το Ζυγοματάρι που λέγανε. [...]. Περάσαμε στη Βρωμόβρυση, τα Παράσαιτα, τα οποία εκεί υπήρχε και ένα νερό, ποτίσανε τα ζώα, ήπιαμε κι εμείς. Μάλλον εκεί, ακολουθούσα εγώ κοντά στους διαβιβαστές, που είχαν ασύρματο. Κάτω από ένα πρίνο [AB - εννοεί πουρνάρι] πήρανε ένα σήμα.

[...]. Το σήμα εγώ δεν το άκουγα, άκουγα μόνο τι λέγανε αυτοί. Η απάντησή τους ήτονε «λουίς λάϊ λόιμπελε πάουε» τρεις φορές. Φύγαμε μετά από εκεί. Ερχόμαστε με κατεύθυνση προς τα εδώ, στο Λασίθι. Για μια στιγμή μας ελένε δεξιά θα πάμε. Φεύγουμε από κει δεξιά, στα στενά που λένε, περάσαμε μία περιοχή το λέγανε τη Μαγειρεύτρα, περάσαμε μία περιοχή που τη λέγανε Μάρι, ή Αμάτι κάτι τέτοιο, βγήκαμε σε ένα σχεδόν σαν οροπέδιο και μας ελένε εδώ θα κάνετε μεσημέρι.

Καθίσαμε να φάμε, και για μία στιγμή δεξιά μας ... [AB - παύση από τον συνομιλητή μας, ο οποίος ενθουμούμενος τη σκηνή, φαίνεται να συγκινείται, και δακρύζει, αλλά συνεχίζει την αφήγησή του με τρεμάμενη σχεδόν φωνή] ... ακούσαμε έναν πυροβολισμό. Ερχόταν άλλοι Γερμανοί. Ήρθαν μαζί μας, σύρνανε και έναν πολίτη, τον βρήκαν στον δρόμο και τον κράτησαν.

[...]. Ο άνθρωπος άμα μας είδε, ευχαριστήθηκε [AB - εννοεί χάρηκε, ένιωσε ασφάλεια], πήρε θάρρος. Καθίσαμε, συζητήσαμε, τον αρωτήσαμε τί συμβαίνει. Και μας λέει ο πολίτης: 'Από την άλλη πλευρά, πάνε 2.000 περίπου Γερμανοί και έχουνε κυκλώσει όλο το βουνό'.

Φύγαμε από εκεί. Μας είπαν οι δικοί μας, δηλαδή η ομάδα η δική μας, μας είπαν να προσέχουμε να μην ανακατωθούνε τα ζώα αφού είχανε αυτοί και εμείς. Κατά τις 4.00 το βράδυ μας είπαν να ξεφορτώσουμε.

Ξεφορτώσαμε, πιάσαμε ένα ποτάμι, ξεπέσαμε στην περιοχή Βαθιό. Και λέει εδώ, εδανά θα κοιμηθείτε. Μόλις ξεφορτώσαμε εμείς για να κοιμηθούμε, ήρθαν απέναντι από το άλλο βουνό, κάποιοι άλλοι Γερμανοί και φωνάζανε και φωνάζανε από την περιοχή την δική μας την ομάδα τους. Και για μια στιγμή μας λένε τέμπο - τέμπο, δηλαδή γρήγορα να φορτώσουμε να πάμε μαζί με άλλους πολίτες σαν και εμάς, να κοιμηθούμε μαζί σε ένα άλλο σημείο. Και φορτώσαμε ξανά και ερχόμαστε κατεύθυνση προς το Λινάκαρο.

Εκεί σε ένα σημείο το λένε Βαθύ Λακουρίου, μας σταματήσανε. Η παρέα που είχαν αυτοί, την ώρα που είμαστε εμείς ήμασταν στο Λακούρι, που εφτάζαμε δηλαδή εμείς στο Λακούρι για να μείνουμε μαζί, εφορτώνανε αυτοί και φεύγανε.

Εμείς πήραμε θάρρος. Λέει [AB - κάποιος] να φύγουμε, να πάμε ηθέλουμε στο χωριό. Λέει [AB - ο στρατιώτης], όχι να μη φύγετε. Μας καθυστερήσανε μία ώρα περίπου και μετά μας είπαν και εμάς, ότι θα φορτώναμε να συνεχίσουμε. Εμείς εκαταλάβαμε ότι θα επιστρέφαμε το χωριό, νύχτα βέβαια. Στη διαδρομή, ήμουνα βέβαια εγώ μικρός, είχαμε έναν, τον οποίο τον είχαμε σαν οδηγό στο δρόμο, δικό μας [AB - εννοεί ντόπιο κρητικό], και όταν φτάσαμε σε ένα σημείο, μία κατηφόρα, ήταν το μέρος κατάλληλο και καβαλικεύανε τα ζώα όσοι μπορούσανε.

Με πιάνει ένας Γερμανός και με πετάει επάνω στο μουλάρι το δικό μου. Το μουλάρι αγρίεψε, νύχτα βέβαια, έφυγε, μπήκε μπροστά από τον οδηγό, με ακολουθούσε πίσω ένας Γερμανός και άμα με πρόλαβε μου παίξει μία με τον υποκόπανο όπως ήμουν στον μουλάρι επάνω στην πλάτη. [AB - παύση, και στο σημείο αυτό ο αφηγητής πάλι συγκινείται, θυμάται τη σκηνή, και αναβιώνει και ανασύρει από τη μνήμη του το γεγονός που έζησε. Η φωνή του είναι τρεμάμενη, αλλά συνεχίζει την αφήγηση], ... με ρίχνει κάτω. Και μου λέει γρήγορα μου λέει, τέμπο τέμπο μου λέει και να ξανοίγομαι [...] λέγανε αυτοί, να ξανοίγω να τρέξω να φτάσω με το μουλάρι, τη νύχτα βέβαια. Όταν φτάσαμε, ε! ήρθαμε σιγά σιγά, ήρθαμε περίπου τα ξημερώματα. Κατεβήκαμε εδώ στο χωριό. Από εδώ μας πήγανε εκεί κάτω.

Μας πήγανε εκεί που είχαν καταλυθεί, αυτοί είχανε έναν λόχο εδώ. Και μόλις πήγα εκεί, ξεφορτώσαμε τα πράγματά τους και τα δικά μας τα αφήσαμε στα ζώα επάνω. Εμάς, το ζώο το δικό μας, το μουλάρι το δικό μας, έφυγε, πέρασε από το σπίτι του πατέρα μου, εδώ δηλαδή. Και έχουμε πιο μέσα ένα περιβόλι, νύχτα.

Στη διαδρομή μέσα με συναντά ένας Γερμανός, ο οποίος κατάλαβε ο άνθρωπος, ότι ήμουν μαζί με τους άλλους επάνω, δεν μου είπε τίποτα. Πήγε μέχρι το περιβόλι μας το μουλάρι και μετά μόνο του γύρισε και ήρθαμε εδώ, ξημερώματα. Αυτή ήταν μία περιπέτεια, τη θυμάμαι καλά. Και τις άλλες περιπέτειες.

Στο σημείο αυτό, ο Εμμανουήλ Π., νιώθει πιο καλά, νιώθει μια αυξανόμενη οικειότητα με μας και θέλει μόνος του να συνεχίσει και να μας διηγηθεί και τις άλλες περιπέτειες που έζησε κατά τη διάρκεια της κατοχής. Για εμάς αυτές οι περιπέτειες, ή καλύτερα, οι αναμνήσεις του, καταδεικνύουν τις εκφάνσεις της καθημερινότητας εκείνης της εποχής και μας δίδουν εκείνη τη διάσταση της βιωματικής προσέγγισης για την έρευνά μας και την διείσδυσή μας στην τοπική και προφορική ιστορία της περιοχής.

Στην ιστορία που ακολουθεί, διαπιστώνουμε τόσο τις δυσκολίες της μετάβασης από την ιταλοκρατούμενη προς την γερμανοκρατούμενη, και αντιστρόφως, Κρήτη και την αυθαιρεσία των δυνάμεων κατοχής, καθώς και τις πράξεις αρπαγής αγαθών, αλλά και βίας μεμονωμένων στρατιωτών σε βάρος των κατοίκων του νησιού. Σε ορισμένες περιπτώσεις, αυτού του είδους οι αρπαγές αγαθών, όταν γίνονταν σε βάρος ανηλίκων, όπως η περίπτωση που θα δούμε παρακάτω, είχαν αίτια κατάληξη για τους παθόντες. Ο Εμμανουήλ Π. μας περιγράφει τα ακόλουθα:

Εμμανουήλ Π. : *Φορτώσαμε κάποτε από εδώ πατάτες, ήθελα να τις μεταφέρω στην Ανάληψη¹²¹⁷ της Χερσονήσου, με άδεια βέβαια από τον Ιταλό.*

[...] Εγώ για να βάλω περισσότερες πατάτες, από 50 οκάδες που μου είχαν άδεια, [AB - εννοεί ότι η άδεια που του είχαν δώσει ήταν να μπορεί να μεταφέρει μέχρι 50 οκάδες πατάτες, όχι παραπάνω. Και για το λόγο αυτό ζήτησε από τους Ιταλούς να του επιτρέψουν να μεταφέρει περισσότερο εμπόρευμα, εκτός της επικράτειας που είχαν υπό τον έλεγχό τους], λέω άντε ας πάω με το ζεστράτι που λέγαμε, να μη με δούνε καθόλου οι Ιταλοί, να περάσω τις πατάτες. Φορτώνω νύχτα από εδώ και περνώ μία περιοχή, το λέμε στην Κάτω Πρίνα, εδώ στη Βίδιανο, κατεβαίνω Αβδού, κατεβαίνω Ποταμιές από εκεί, όχι από το δρόμο. Περνώ, [...], από τα λιόφυτα [AB - εννοεί μέσα από τα χωράφια με ελαιώνες]. Όταν έφτανα στην Ανάληψη απ' έξω, μόλις είχα περάσει

¹²¹⁷ Η Ανάληψη Χερσονήσου είναι παραλιακό χωριό στις βόρειες ακτές του νησιού και βρίσκεται στα 35 περίπου χιλιόμετρα από το Ηράκλειο Κρήτης, και ανήκει στο νομό Ηρακλείου.

το σημερινό εθνικό, ερχόταν ένα αμάξι με άσπρα φεσάκια, Γερμανοί. Και είχαν και έναν κερατά δικό μας μέσα. Και τους είπε: 'αυτές είναι κατόφλες'.

Κατόφλες, λέγανε τις πατάτες κατόφλες οι Γερμανοί. Λοιπόν, τρέχουν, προλαβαίνουν το μουλάρι μου το γυρίζουν, μου το ξεφορτώνουν, μου παίρνουν τις πατάτες, μου πήραν ένα τυρί, κάτι ψωμί και τέτοια.

Με αποτέλεσμα, εμείς θέλαμε να πάμε στα παράπονα. Πήγαμε στα παράπονα στο Ηράκλειο, στο γραφείο κινήσεως των Γερμανών. Η απάντησή τους, από το Γραφείο, ήταν μία κοπέλα εκεί [ΑΒ - η οποία είχε το ρόλο του μεταφραστή]. Λέει πήρατε τον αριθμό του αυτοκινήτου; Λέει όχι. Δεν τον πήραμε. Τότε δεν μπορούμε να βρούμε, γιατί φεύγουν κι από εδώ ορισμένοι χωρίς την άδεια, Γερμανοί δηλαδή, από το γραφείο και βγαίνουν έξω και δεν μπορούμε να τους εντοπίσουμε. Και μας δώσανε ένα χαρτί μακαρόνια πληρωμή και ένα χιλιάριο του καθενός μας, γιατί ήταν κι άλλα δυο παιδιά, για πληρωμή για τις πατάτες.

Στο σημείο αυτό θα παραθέσουμε μια επιπλέον προσωπική εμπειρία του Εμμανουήλ Π., ο οποίος αν και ανήλικος τότε, αποφάσισε με τον τρόπο του, να μη συμμορφωθεί με τις εντολές του καθεστώτος κατοχής. Κρίνουμε χρήσιμο επίσης, να σχολιάσουμε μια ακόμα φορά ότι το φρόνημα μιας μεγάλης μερίδας των Κρητικών ήταν πάντα υψηλό, και η σκέψη τους στραμμένη πάντα στην αντίσταση και τη μη συμμόρφωση, ενάντια αυτών των ξένων κατοχικών δυνάμεων που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στον τόπο τους και που παραβίαζαν τα δικαιώματά τους, αυτά της ελευθερίας και της προσωπικότητάς τους. Το γεγονός αυτό, είναι ποικιλοτρόπως καταγεγραμμένο από όλους τους μελετητές, αξίζει όμως να δούμε και να ενσκήψουμε στην προσωπική εμπειρία του Εμμανουήλ Π., ο οποίος μας περιγράφει μόνος του, αυτό που ο ίδιος θυμάται, έτσι ώστε και να καταλάβουμε το βάθος και το μέγεθος της θέλησής του για την τέλεση της πράξης μη συμμόρφωσης με το καθεστώς των κατοχικών δυνάμεων, σε αντίθεση πάντα βέβαια με όσους είχαν επιλέξει να συμμορφωθούν, ή και ακόμα να συνεργαστούν με τις δυνάμεις κατοχής. Παραθέτουμε μια μικρή πράξη αντίστασης και μη συμμόρφωσης λοιπόν, από τον ανήλικο τότε Εμμανουήλ Π., καθώς και το πώς την έζησε ο ίδιος, πώς την αντιμετώπισε, και πώς την θυμάται αρκετά χρόνια αργότερα, στην περιγραφή του, αμέσως παρακάτω:

Εμμανουήλ Π. : Μια άλλη ιστορία, επειδή είχαμε εκεί χάμου το Μετόχι, είχαν ένα ασύρματο εκεί, μεγάλο ασύρματο, είχε πέντε κεραίες, 20 μέτρα ύψος η κάθε κεραία. Ήταν εκεί οι Γερμανοί, ήταν όλοι εγγράμματοι.

Μορφωμένοι και είχαν σχέση με τους κατοίκους, δηλαδή ήταν με το χακί 20-30 άτομα. Ήμουν κι εγώ εκεί. Μια μέρα με πιάνει ένας και μου λέει να πάω να του φέρω νερό. Βάσερ λέγανε αυτοί.

Πήγα στο πηγάδι, είχαν ένα κουτί με καλώδιο, σαρδελοκούτι που λέγαμε από αυτά τα πιο μεγάλα. Εγώ βρήκα μόνο το καλώδιο εκεί χάμω, το κουτί έλειπε. Εγώ σκέφτηκα, αφού κράταγα το κάνιστρο να πιάσω να τους πάω νερό.

Να πάω όμως λέω άδειο το κάνιστρο, ήταν ένας χωριανός μας δίπλα, μωρέ λέω δώσε μου να γεμίσω το κουτί τούτο νερό, να τους το πάω. Αυτοί πήγανε μετά και ψάχνανε να ζαναβγάλουν νερό και δεν βρήκαν το κουτί εκεί.

Αυτοί νομίζανε ότι εγώ το έριξα στο πηγάδι. Ξέρανε το σπίτι, έρχονται στο σπίτι, ήμουν μόνος, διότι ο πατέρας μου είχε φύγει και είχε έρθει εδώ στο Λασιίθι. Και για να μην μας χαλάσουν το σπίτι, μου είχε ένα κασιόκι αφητό¹²¹⁸ ο πατέρας μου. Μου είχε αφήσει ένα κασιόκακι ο πατέρας μου και το έβλεπα δήθεν εκεί, για να κατοικείται το σπίτι, για να μην μας το χαλάσουν. Ήξερε αυτός ένας το σπίτι, έρχεται και μου λέει για το κουτί, γιατί το έπνιξα. Λέω εγώ δεν το έπνιξα.

Είχαμε εμείς ένα δικό μας κουτί χάμω, μου το παίρνει. Μάλλον είχαμε δύο κουτιά. Εγώ τα λυπόμουνα και πήρε το ένα κουτί, κουβά το λέγαμε εμείς και πήγε και γέμισε [παύση].... Όχι, [AB - θυμάται λίγο καλύτερα και διορθώνει την προηγούμενη φράση του], εγώ πήγα και του το γέμισα πάλι. Και μετά το παίρνω και το πάω σπίτι. Ξανάρχεται και μου το γύρευε. Λέω εγώ ήρθε ένας νονός μου και πήρε το ένα το πάει στο Λασιίθι και ο μπαμπάς μου, στις Γούβες. Ε! αυτός δεν επήρε χαμπάρι.

Λοιπόν, με παίρνει και με πάει εκεί που είχε το σπίτι που καθόταν. Μου λέει βάσερ, λέω νιζ. Μωρέ βάσερ, ήθελε να του γεμίσω πάλι νερό και εγώ δεν ήθελα. Όχι του έλεγα. Είχε μου και λίγο τη συμπάθεια, γιατί άμα ήθελε με σκότωνε. [AB - Αν και μικρό παιδί, ανήλικος, γνώριζε πολύ καλά τις συνέπειες της άρνησής του, προτιμούσε όμως να πει αυτό το όχι, παρά να παραδώσει άδικα το κουτί που του ανήκε – που αν και

¹²¹⁸ Αφητό : Του το είχε αφήσει υπό την επίβλεψή του

μηδενικής αξίας σήμερα, αποτέλεσε για εκείνον τότε, εκείνη τη στιγμή, το αντικείμενο της προάσπισης των δικαιωμάτων της οικογενείας τους και της περιουσίας τους]. *Λοιπόν, βάνει εφ' όπλου. Εφ' όπλου το όπλο του και μου το προτείνει. Βάσερ, νιζ του έλεγα εγώ. Μωρέ βάσερ, νιζ. Με ακολουθούσε, πήγαινα εγώ πίσω – πίσω, πήγα σε μία γωνία του σπιτιού, σε ένα οικόπεδο εκεί χάμω, με απόσταση 30 πόντους το ξίφος από το στομάχι μου.*

Μου λέει βάσερ, θα μου φέρεις νερό. Ε! τότε δεν είχα τί να του πω, γιατί δεν είχα πια χώρο να πάω πίσω και του ζήτησα καραμέλες. Και εντάξει μου λέει και με πιάνει από τον ώμο και με πάνε και μου δώσανε και καραμέλες. Αλλά με δικάσανε να γεμίσω μία γκρούπα [μεγάλο δοχείο] νερό την λέγαμε εμείς, για να μου δώσουν και το κουτί. Εκεί τελειώνει και αυτή η περιπέτεια.

Η καθημερινότητα της ζωής στην κατεχόμενη Κρήτη είχε ως ένα ιδιαίτερο και αναπόσπαστο τμήμα την οικονομική συνιστώσα. Οι συνθήκες εκείνες κάτω από τις οποίες αυτή η οικονομική συνιστώσα εκφραζόταν μέσα από την καθημερινότητα των κατοίκων, φαίνεται μέσα από τις διηγήσεις αυτών που έζησαν αυτή την κατοχή. Είναι χαρακτηριστικά αυτά που μας περιγράφει ο Εμμανουήλ Π., και αναφέρονται στο γεγονός ότι οι κατοχικές δυνάμεις έπρεπε να συντηρούνται από τους κατοίκους των περιοχών στις οποίες αυτές στρατοπέδευαν. Έτσι οι κάτοικοι υποχρεώνονταν να εισφέρουν σε τρόφιμα, τα οποία καταναλώνονταν από τις δυνάμεις κατοχής.

Παρακάτω λοιπόν θα παραθέσουμε σχετικό απόσπασμα από την αφήγηση του Εμμανουήλ Π., για το πώς το 'παιδί Μανώλης' βίωσε το γεγονός αυτό, και πώς επηρέασε τη δική του συμπεριφορά. Επίσης, παρατηρούμε, αν και παιδί, τη δική του απόφαση για μη συμμόρφωση, με τον δικό του τρόπο του. Μας διηγείται λοιπόν, τα ακόλουθα :

Εμμανουήλ Π. : *Ερχόταν εδώ, δίπλα εδώ ήταν ένας αγροφύλακας κάποτε και αυτοί προτείνανε άμα θέλανε τίποτα ή κανένα ζώο ή κανένα κατσικάκι ή κάτι τέτοιο, πήγαιναν στον Πρόεδρο της Κοινότητας και του λέγανε σήμερα θέλουμε μία κασίκα ας πούμε, ένα κατσικάκι, μια αγελάδα.*

Ε! αυτός έλεγε ποιός μπορεί να έχει να του το προσφέρει. Και σε μία περίπτωση ήρθε σε εμάς ο Πρόεδρος, στου πατέρα μου το σπίτι. Του λέει Γιώργη οι άνθρωποι θέλουν ένα κατσικάκι να το φάνε σήμερα και πού θα το βρούμε, δώσε και εσύ το

κατσικάκι. [AB - Πρόκειται για το ίδιο το κατσικάκι, που όπως μας είπε του το είχε ‘αφητό’ ο πατέρας του]. Εγώ το λυπήθηκα το κατσικάκι και πήγα στο καφενείο δίπλα, μέχρι να έρθει ο μπαμπάς μου να τους το δώσει και το έκρυψα εγώ το κατσικάκι.

[...] Και έρχονται, ψάχνουν στο σπίτι για το κατσικάκι, δεν βρήκαν τίποτα. Εγώ το είχα πιάσει στα χέρια μου και είχα φύγει, είχα γκρεμιστεί από ένα άλλο σπίτι και είχα κρυφτεί. Και μας παίρνουν αντί το κατσικάκι μετά, ένα μοσχάρι. Και το φέρνουνε εδώ στην πλατεία, αλλά δεν είχαν άδεια για να πάρουν μοσχάρι, μόνο το κατσικάκι. Και δεν μπορούσαν το μοσχάρι ύστερα να το πάρουν και το αφήκανε και το μοσχάρι. Η μαμά του τότε, πήρε δυο αγελάδες και το μοσχάρι και έφυγε από εδώ και πήγαινε τα έβλεπε στην Αγία Πελαγία που λέμε. Και γλυτώσαμε και το μοσχάρι.

Από τα **Αμιά της Βιάννου**, ο Στυλιανός Μ., θυμάται λυπημένος την καθημερινότητα της εποχής εκείνης. Χαρακτηριστική είναι η έκφρασή του ‘υποφέραμε’, που καταδεικνύει ότι όχι μόνο αυτός, αλλά ήταν κι άλλοι που περνούσαν μια δύσκολη καθημερινότητα. Θυμάται που η ανάγκη τον έσπρωξε να πάει ως ‘φαμέγιος’, δηλαδή ως εργάτης γης, σε κάποιον που είχε χωράφια, και που έμενε εκεί στα χωράφια, δεν έπαιρνε μισθό, αλλά πληρωνόταν σε είδος. Ο όρος προέρχεται από τη λατινική ρίζα ‘famil’ που σημαίνει την οικογένεια. ‘Φαμέγιος’ είναι αυτός που εργάζεται σε μια οικογένεια, μένει εκεί, ως να ήταν μέλος της, αλλά είναι στην ουσία ένας εργάτης της. Μας διηγείται λοιπόν, στη σύντομη αναφορά του για την καθημερινότητά του και τον τρόπο που την βίωνε:

Στυλιανός Μ.: Εγώ ήμουν, δηλαδή υποφέραμε εδώ από τα πάντα. Ούτε ψωμί είχαμε, ούτε τίποτα. Και πήγαινα στην Βιάννο και μπήκα φαμέγιος σε ένα σπίτι και έπαιρνα 60 οκάδες κριθάρι το χρόνο. [...] Και έβλεπα ζώα. Εκεί οι Γερμανοί στο σπίτι όπου ήμουν εγώ ήταν ένας Σιωτάκης και κάθονταν από πάνω. Πήγαινα, λοιπόν, ήταν ένας κουρέας και με κούρευε. Και κάθε Κυριακή μας επαίζανε κινηματογράφο εκεί που είναι τώρα το σχολείο στη Βιάννο και πηγαίναμε.

Η καθημερινότητα των κατοίκων του νησιού είχε και την παράμετρο των καταναγκαστικών έργων, στα οποία αναγκάζονταν οι κάτοικοι της κάθε περιοχής να συμμετέχουν. Ο Εμμανουήλ Σ. από το **Ανω Μέρος Αμαρίου**, θυμάται τις συνθήκες

αυτής της καταναγκαστικής εργασίας και όταν τον ρωτήσαμε μας διηγείται τα ακόλουθα:

Εμμανουήλ Σ.: Άκουσε. Εδώ πέρα, ερχόταν από το χωριό και παίρνανε 80 εργάτες. Πηγαίνανε και κάνανε δεκαπέντε μέρες στο Τυμπάκι που κάναν το αεροδρόμιο και στην Αγία Γαλήνη που κάνανε έναν δρόμο από τις Μέλαμπες και κατέβηκε στον Πύργο, στον Κόκκινο Πύργο, στο Τυμπάκι ο δρόμος αυτός.

Όταν εγώ έγινα 16 χρονών που γεννήθηκα το 1927 και όλα τα παιδιά που γεννηθήκαμε τα αγόρια στα δεκαέξι, μας θεωρούσαν οι Γερμανοί ενήλικους. Και μας βάλαν και μας στην αγγαρεία. Και πήγα κι εγώ εκεί πέρα και έκανα 12 δεκαπενταμερίες, δηλαδή, 15 μέρες εκεί, και 15 στο σπίτι στο δικό μας.

Ερχόταν ο Γερμανός εδώ πέρα, βάσταγε μια κατάσταση που του την έδινε ο κάθε Πρόεδρος του χωριού. Και μ' έγραφε η κατάσταση με μαζεύανε εδώ, μου 'δινε η μητέρα μου, ο πατέρας μου ένα βουργιάλι που λέγαμε, ένα σακούλι ψωμί, τροφή και τέτοια, το 'βαλα στην πλάτη μου και μας ελάλει¹²¹⁹ ο Γερμανός από εδώ και μας πήγαινε στα Γερμανικά έργα και αντικατασταίναμε τους άλλους μας χωριανούς.

Δεν τους αφήνανε να φύγουνε εκτός να πάμε εμείς. Μας ελαλούσε, αυτός εκαβαλίκευε ένα άλογο, δεν ξέρω που διάολο το βρήκε αυτό, μας γρονθοκόπαγε στο δρόμο, πηγαίναμε στα Γερμανικά έργα, μας κάναν, κοντρόλ το λέγανε αυτοί, κοντρόλ το βράδυ.

Θυμάμαι είχε πέσει ελονοσία, και μας βάζανε κινίνο, χωρίς κάλυμμα γλυκό, πικρό, μας έπιαναν από το πηγούνι και μας το πότιζε ο Γερμανός και μετά γύριζε στο βιβλίο που 'γραφε τα ονόματα μας. Και μας χτύπαγε στο κεφάλι και μας πόντιζε και μας πέταγε στο δρόμο εκεί χάμω. Όποτε και αν είχα περάσει από μπροστά, βάσταγε μια βέργα, αλλά δεν πάει ο νους σου [...], θα σου 'δειχνα τι βέργα ήταν. [...]. . . Στο συνεργείο που δουλεύαμε εμείς, όχι μόνο εμείς, ήταν και Ανωμεριανοί, Γερακαριανοί ήταν εκεί πέρα, απ' όλα τα χωριά της επαρχίας Αμαρίου, ήταν εκεί δα, και μας εκοπάνιζε όλους. Ύστερα τελείωσε ο δρόμος, σταματήσανε να γίνονται έργα, ήρθαμε στο χωριό, αλλά πριν 15 μέρες, στις 22 του Αυγούστου κάψανε το χωριό μας.

¹²¹⁹ Ρήμα 'λαλώ' : Σημαίνει οδηγώ.

Στο Άνω Μέρος Αμαρίου, συναντήσαμε και την Ευτυχία Σ. Η δική της καθημερινότητα, αν και δεν αναφέρεται στα καταναγκαστικά έργα, καθόσον οι γυναίκες δεν συμμετείχαν σε αυτά, θυμάται την ανέχεια και τις δυσκολίες που έζησε με την οικογένειά της, τόσο πριν, όσο και μετά την καταστροφή του Αμαρίου από τις δυνάμεις κατοχής. Η ίδια χαρακτηρίζει ‘μαρτυρική’ την καθημερινότητά της ως παιδάκι τότε. Παραθέτουμε απόσπασμα από την συνέντευξή της αμέσως παρακάτω:

Ευτυχία Σ. : Θυμάμαι όταν πέσανε, όταν ήρθαν εδώ στο χωριό και μας εκάψανε. Πριν ερχόνταν και ήταν φόβος και τρόμος όταν ερχόντανε. Θέλανε να πούμε, ήθελαν να πάνε στον Πρόεδρου να πούνε ότι θέλουμε 100 αυγά, ότι θέλανε κάνανε. Θέλουμε να, τόσο ψωμί, θέμε τόσα κοτόπουλα, τόσα κουνέλια, να πηγαίνουν να ‘ρχονται στο σπίτι του καθεμιανού να λένε: τα αυγά, τα κοτόπουλα. Να θέλουν αυτοί τα αρνιά τα κοτόπουλα και εμείς να πεινούμε. Τα ‘παιρνε ο Πρόεδρος στον τάδε, αν δεν τα ‘δινε έπρεπε να, φοβούτανε, όλοι φοβούμαστε, αυτό είναι όταν φοβούμαστε, μόλις αντικρίζαμε Γερμανό, ετρέμαμε.

Μετά, ύστερα μας εκάψανε, εμείς πήγαμε στην Πατό και από εκεί πήγαμε στον Βαρδάκη, σε μια στέρνα μέσα επλέναμε τα ρούχα από εκεί ήταν νερά και επίναμε, και από εκεί τα ξεβγάναμε, και από κει μέσα, εγεμίσαμε ψείρες, ψώρα, και ήτανε, άσε, περάσαμε άσχημη ζωή δηλαδή δεν είχαμε που να κοιμηθούμε.

Μετά ήρθαμε εδώ στο χωριό έφτιαξε ο μπαμπάς μου ένα σπιτάκι...[...], αφού φύγαν οι Γερμανοί, εκάναμε εμείς τον χειμώνα στο Χωρδάκι. Στο Χωρδάκι μείναμε τον χειμώνα, μετά ήρθαμε εδώ και σκέπασε ο πατέρας μου ένα σπιτάκι, είμαστε τέσσερις κόρες. Η αδερφή μου ήθελε να παντρευτεί την Κυριακή και μας εκάψανε την Τρίτη. Είχαμεν έτοιμα προικιά, έτοιμα. Καλεσμένους, όλους και μας εκάψανε και δεν προλάβαμε και κάναμε τον γάμο ύστερα στο Χωρδάκι, ας είναι.

Όλα τα παιδιά μαζί κοιμόμαστε σε μια ντάβλα μέσα χωρίς ρούχα, στρώνουμεν ασιβίδες κάτω, χόρτα και μια κουβέρτα. Ύστερα μας δώκανε κουβέρτες, μας βοηθήσανε, μας δίνανε και από τα περίχωρα δηλαδή, αλλά όλα μας κάψανε γύρω-γύρω. Εφέρανε εδώ κουβέρτες, μας εφέρανε ρουχαλάκια, περάσαμε έναν χειμώνα μαρτυρικό, να βρέχει, να τρέχουν τα νερά από γύρω-γύρω. Δεν είχαμε για να ανάψει καμιά φωτιά. Η γιαγιά του άντρα μου εμέναν στο Κατωχώρι και ηθέλαν να ιδούνε αν καπνίζει στο Περαχώρι, να πάει να πάρει ένα καρβουνάκι. Δεν είχανε σπίρτο να ανάψουν την φωτιά, να πάρει ένα

κάρβουνο, να το φουσά και να το σκεπάζει με απύρι, να πάει να ανάψει την φωτιά και να την σκεπάσει διότι άμα θε να σβήσει δεν είχανε ύστερα πώς να ανάψουνε φωτιά. Ούτε σπέρτα, ούτε τίποτα δεν υπήρχαν, δηλαδή περάσαμε μαρτυρική ζωή.

Στο παραδοσιακό χωριό των **Ανωγείων**, ο Γεώργιος Σ. μας περιγράφει την καθημερινότητα της κατοχής, στην συνείδηση του οποίου έχουν καταγραφεί ο φόβος και ο τρομοκρατία της εποχής, όπως και η προσπάθεια της οικογενείας του για την υποστήριξη της αντίστασης. Ιδού πώς μας περιέγραψε τις δικές του εμπειρίες της καθημερινότητας:

***Γεώργιος Σ. :** Είχαμε την τρομάρα, το φόβο. Να, θα έρθουν πάλι!. Φύγανε, ήρθαν, πιάσανε τον τάδε, σκοτώσανε τον τάδε! Πώς να είναι; Ήταν κοπέλα μου, εμείς τα παιδιά, αφού σου λέω μου μείνανε βιώματα.*

Να γυρίζω την βελέντζα να μπω από κάτω, φώναζε η μάνα μου, όταν ήτονε επάνω οι σκύλοι. Και ο Καπετάν Μιχάλης, ο αδελφός της, δεν πήγε ούτε στη Μέση Ανατολή, μόνο ερχόταν εδώ. Και τον χειμώνα και όταν χιόνιζε και όταν έβρεχε, του πήγαινε ο πατέρας μου το φαΐ έξω από το χωριό. Να έχει τα χιόνια, τόσο λέει χιόνι, να κρύβεται στο βουνό αυτό, να του πηγαίνει το φαΐ τη νύχτα.

Στον **Βατόλακο Χανίων** μας μίλησε ο Νικόλαος Μ. και αποκτήσαμε μια επιπλέον άποψη για την καθημερινή ζωή της κατοχής. Και η άποψη αυτή αναφέρεται στο σύστημα ύδρευσης του χωριού του. Οι κατοχικές δυνάμεις είχαν ανοίξει ένα νέο δικό τους πηγάδι για την τροφοδοσία τους σε νερό, ένα αγαθό, που για τους κατοίκους του Βατόλακου, φαινόταν να είναι σε έλλειψη. Ο Νικόλαος Μ. μας διηγείται τα ακόλουθα:

***Νικόλαος Μ. :** Η ζωή εδώ στον Βατόλακο, καμία σχέση με το σήμερα. Είχαμε πολλά προβλήματα τότε, το μεγαλύτερο απ' όλα ήταν, δεν είχαμε νερό. Καλλιέργειας νερό και τα άλλα ήταν, ξέρετε, πως ήταν παλιά, σπέρνανε οι άνθρωποι το ψωμί που τρώγανε, μετά ερχότανε η επεξεργασία, τα αλώνια, ήταν γεμάτος ο κάμπος αλώνια, αλλά άδειος κάμπος δεν είχε τίποτα, χώμα σκέτο και δεν είχε νερό.*

Εδώ [AB – τους Γερμανούς] τους είχαμε μονίμως στο χωριό. Το σχολειό το 'χανε πάρει και το 'χανε κάνει αποθήκες πολεμικού υλικού, ανοίξαν ένα πηγάδι, παρόλο που ήταν άλλο, τ' ανοίξαν και αυτό στην άκρη της εκκλησίας, για να 'χουν ιδιωτικό νερό γιατί φοβόταν το δηλητηρίασμα. Και τους είχαμε μονίμως εδώ. Είχανε κάνει μια βάση πάνω στο βουνό, με μεγάλα κανόνια για θαλάσσια, να χτυπάνε πλοία. Μεγάλα κανόνια να χτυπάνε τα πλοία στην θάλασσα. Και είχαν μια βάση εδώ πάνω στους πρόποδες αυτού του βουνού. Και τους είχαμε μονίμως. Μέχρι το τελευταίο σχεδόν εξάμηνο που φύγανε ... [. . .].

Στα **Βορίζια**, για την καθημερινότητα της κατοχής, μας έδωσε τη δική του θεώρηση ο Ιωάννης Φ., στη συνείδηση του οποίου έχουν καταγραφεί η έλλειψη τροφίμων, η αναγκαστική εργασία που είχαν επιβάλει τα στρατεύματα κατοχής, καθώς και η προσπάθεια των συγχωριανών του να επιβιώσουν προσπαθώντας να επιτύχουν τη μη συμμόρφωση με τις επιταγές του καθεστώτος. Το σχετικό απόσπασμα παραθέτουμε παρακάτω:

Ιωάννης Φ.: Η ζωή μας ήτανε δύσκολη, δεν είχαμε ούτε ψωμί, τίποτα, μας τα παίρνανε οι Γερμανοί, ζοριζόμασταν, πεινούσαμε. Ύστερα δεν μπορούσε ο κόσμος. Πεινούσανε, τι να κάνουνε; Έρχονταν τακτικά οι Γερμανοί και κάναν επιδρομές, παίρνανε χωριανούς, πιάνανε για αग्γαρεία. [...]. Μα δεν τρέχανε οι χωριανοί μας, και epαίρνανε κοπέλια, γυναίκες και αναγκάζανε ύστερα και τρέχανε οι πατεράδες τους ή οι άντρες τους, όποιος ήταν αυτός. Ύστερα κάνανε και δεύτερη τυλιχτή [AB – εννοεί κύκλωσαν το χωριό].

[...]. Πάνω πάνω εκεί είναι ένα σπήλαιο, το λένε στην Πιτσιλιά, έχει πιάσει ένας χωριανός μας τις αίγες, κατσίκες και είναι εκεί με την οικογένειά του και πήγαμε και εμείς εκιά. Και πήγα, είχα μια αδελφή πιο μεγάλη εμένα, καμιά 15αριά χρονών ήταν και είχε ο άλλος άλλη μια κοπελιά κι αυτή το ίδιο και θέλανε να με πάρουνε, να μου πούνε... να φτιάξουμε μία πίτα. Μία πλακόπιτα πίτα...

Έρχονται πάνω στου πατέρα μου το σπίτι, να μου αλλάξει η αδελφή μου ένα κιλό αλεύρι... να πιάσει το τηγάκι να το βάλει επάνω... να ψηθεί και η άλλη μια να το ψήνουν τάκα τάκα. Μου λέει δεν θα φύγετε, θα σας πιάσουν οι Γερμανοί.

Στη συνέχεια ρωτήσαμε το συνομιλητή μας αν υπήρχε σχολειό για τα παιδιά που λειτουργούσε κατά τη διάρκεια της κατοχής, αν λειτουργούσε η εκκλησία και αν

γίνονταν τα μυστήρια της εκκλησίας (γάμοι βαφτίσεις) και γενικά για τις δραστηριότητες των Βοριζιανών. Αποσπάσματα από αυτές τις απαντήσεις παρατίθενται στη συνέχεια, ως εξής:

***Ιωάννης Φ.:** Σχολείο όχι. Δεν υπήρχε. Κλειστά τα πάντα. Εγώ πήγα στο σχολείο, στο δημοτικό σχολείο, 10 χρόνων, που φύγαν οι Γερμανοί. Την Κυριακή, εκκλησία πήγαινε ο κόσμος. Πηγαίνανε εκείνη την εποχή που ήταν οι Γερμανοί. Στις γιορτές δεν έλειπε άνθρωπος. [...], παίζανε οι καμπάνες, χτυπούσαν. Κατέχανε αυτοί οι Γερμανοί ποτέ θέλανε να σε πιάσουν επαέ, κατέχανε αυτοί, γιατί της Παναγίας γίνηκε ο κλοιός, που κάτεχαν ότι θα έρθουν οι χωριανοί, όπως πραγματικώς και ως τη μέρα που γίνηκε η μάχη.*

Ήταν όλο το χωριό επαέ για την Εκκλησία. Ύστερα όμως να πεις γίνηκε η μάχη και σκοτωθήκανε. Σκοτωθήκανε, φύγανε ύστερα οι άνθρωποι. Ύστερα του Αγίου Φανουρίου στις 27 Αυγούστου, που γίνεται μεγάλο πανηγύρι κι εκεί. Και σου λέει εδά πάλι το πανηγύρι θα τους ζαναπιάσουμε κι άλλο, [...], γάμοι εκείνη την εποχή είχαν γίνει. Παντρεύονταν, ο κόσμος αλλά όχι σαν τώρα βέβαια.

Στη Γαλιά Ηρακλείου, που συναντήσαμε την Μαρία Φ., μας διηγείται για την καθημερινότητά της στην κατοχή, όντας κάτοικος των **Βοριζίων** τότε, αλλά και κόρη ενός από τους αντάρτες της ομάδας Πετρακογιώργη. Αυτά που μας διηγείται ως καθημερινότητά της είναι πάντα σε συνάφεια με την υποστήριξη των αντιστασιακών δράσεων. Παραθέτουμε τα σχετικά αποσπάσματα, αμέσως παρακάτω:

***Μαρία Φ. :** [Οι Γερμανοί]..., ήτανε τακτικά στο χωριό και πολλές φορές ήρθαν και παίρνανε γιατί είχανε, έπρεπε από τα Βορίζια και απ' όλα τα χωριά να πάνε κάθε μήνα, μια ομάδα στα έργα. Κι όποιοι θέλαν να πάνε και σκοτωθήκανε με τα Βρετανικά αεροπλάνα βομβαρδίσανε το Τυμπάκι, εσκοτωθήκανε δυο χωριανοί μας, και δεν πολυτρέχανε ύστερα στα έργα και ήρθαν τακτικά και μας εζώνανε οι Γερμανοί και μας γυρεύανε.*

Τον πατέρα τον σκοτώσανε, δόξα να 'χει Θεέ μου, στην μάχη, που σου 'λεγα, έχω να σου πω και τη μάχη όλη, την ξέρω ποιήμα. Τον πατέρα σου λέω, τον είχαν προκηρύξει. Ήταν πολλές φορές εδώ αυτοί και τι να σου πω, τακτικά, δεν βιάζανε γυναίκα όμως, όχι.

Ήρθανε μια φορά και λέγανε αυγά, πριν να προκηρύξουν τον πατέρα. Και βαστήζανε παγούρια και σπούσανε τα αυγά και γεμίζαν τα παγούρια κρόκους. Και ένα κοριτσάκι, γειτονάκι, ομορφούλα κοπέλα, έστεκε εκεί δα και της λένε αυγά. Και πάει και τους φέρνει δυο αυγά και είχε και σκουλαρίκια αυτή, πάρα πολύ όμορφη και σιμώνει ένας Γερμανός και της κάνει έτσι...Στο πρόσωπο την αγγίζει...και αυτή έκλαιγε και μούγκριζε¹²²⁰ και σιμώνει ένας με τα γαλόνια αξιωματικός και της λέει, εκεί πέρα ήταν τα Γερμανικά ... Σκέψου να πάνε τα κοπέλια να τους μαθαίνει τις λέξεις, ύστερα μας εξηγήσανε, τον είπε λέει ανάθεμα τον, στο διάολο, πολλά δηλαδή εξηγούνε αυτές οι λέξεις. Και την άφησε μετά την κοπέλα που μούγκριζε, έτσι που έκανε, φοβήθηκε η κοπέλα και καλά θυμούμαι δηλαδή.

Θυμούμαι πάλι και άλλες φορές, εγώ παιδί μου έχω πάθει... παραμονή των Αγίων Αποστόλων, τον Ιούνιο, καθόμουνα και έπλεκα του πατέρα μια ζώνη, εκεί στη μέση είναι ο πατέρας μου, να 'τονε, ο μεσακός [AB – μας δείχνει μια φωτογραφία του πατέρα της]. Περνά μέσα ένας ξαδερφός, ο Φανούριος, αυτός έπεσε μια φορά με το αεροπλάνο και σκοτώθηκε, ίντα μωρέ Μαρία κάνεις; Λέω επαέ πλέκω του πατέρα μια ζώνη. Άντε κακομοίρα να πάμε να ειδοποιήσουμε τους πατεράδες μας, κοιτάζε εδώ πέρα στον Αϊ Γιώργη, τρεις καβαλάρηδες Γερμανοί, η γκεστάπο, με άλογα καβαλάρηδες και φορούσαν τα πέταλα και στραφταλίζανε, άντε. Σηκωνόμαστε εμείς και πάμε, αχ! η μάνα μου, λοιπόν ξανοίγαμε¹²²¹ από εκεί ώσπου να τους βρούμε [...]. Εμείς καθόμαστε από πάνω. Λοιπόν, παρακολουθούν αυτοί με διόπτρες τους Γερμανούς και όσους να δουν στα σπίτια, τους παίρνανε, και εκεί και η γκεστάπο σου λέει, να τους πάει στα έργα στο Τυμπάκι.

Μετά μια ώρα, περνάει ένας θείος μου και λέει του πατέρα μου: 'Διονύση, κακομοίρη', του λέει πως τον είχαν προκηρύξει, τον γυρεύανε φιρί-φιρί. 'Επήγανε στο σπίτι σου οι Γερμανοί, δεν ξέρω ποιός τους το 'δειξε και δεν αφήσανε τίποτα όρθιο'. Παναγία μου! Λέω, και ξανοίγουν με τις διόπτρες και μαζώζανε όσους βρήκαν από το από πάνω χωριό τους κατεβάσανε στο από κάτω και δεν υπήρχαν πια οι Γερμανοί στο από πάνω χωριό και μου λέει ο πατέρας μου: 'Μαρία θα κατέβεις να πας'. Κοντά ήτανε σου λέω, 'να δεις το σπίτι τα χάλια'.

[...]. Πάω παιδί μου στο σπίτι, η πόρτα μια πεσμένη μέσα και ό,τι υπήρχε μέσα στο σπίτι σπασμένο. Τα πιθάρια, λαδοπίθαρα, μια αλάνα το σπίτι, είχαμε και κρασάκι,

¹²²⁰ Ρήμα 'μουγκρίζω': Σημαίνει φωνάζω, φωνασκώ.

¹²²¹ Ρήμα 'ξανοίγω': Σημαίνει βλέπω, κοιτάζω.

είχαμε αμπέλια και δεν μπορέσαμε να τα φτιάξουμε προ χρόνια και όλα σπασμένα, ό,τι αντικείμενο υπήρχε μέσα στο σπίτι, όλα σπασμένα, μόνο μια φωτογραφία του πατέρα δεν την πειράζανε. Λοιπόν στο μεταξύ εγώ ίντα έκανα και μούγκριζα. Ωφού! το σπίτι μας Παναγία μου! κοίτα τα χάλια του, Χριστέ μου! τα χάλια του, δεν μπορούσα να μπω μέσα απ' τις λάρνες, τα λάδια και τα κρασιά και τα σπασμένα... Μια γειτόνισσα μου, ήτανε κολλητά τα σπίτια μας, άκουσε τους Γερμανούς αυτή και κοίταγε από πάνω στο δώμα, με τα δώματα, δεν ήταν τότε στις ταρατσες, μπούμπουρα και είχε μια ανεμόσκαλα και μου λέει μωρή Μαρία, έλα ... κακομοίρα δυο Γερμανοί, έλα μωρή, αυτοί με παρακολουθούν από πάνω με τα κιάλια, πάω και βγαίνω από την ανεμόσκαλα και αυτή από τον μπούμπουρα αλλά είχα και το νου μου στην ανεμόσκαλα γιατί αυτοί ακούσανε τις μουγκριές, εμένα πως μούγκριζα. Λοιπόν και μια στιγμή εκεί που θώρουν του Γερμανού να βγει από πάνω, ... να μην ζημερωθώ ζωντανή.

Την ώρα που είδα τον Γερμανό από την σκάλα και έβγαζε την κεφαλή να βγει από πάνω στο δώμα που 'μασταν κάνω μια και γκρεμίζομαι από πίσω από το δώμα. Με ξανοίγουν αυτοί και πάω από πάνω από το βουνό και είπανε ευτυχώς που δεν σκοτώθηκα και μπαίνω σε έναν ορνιθόκομο¹²²² μέσα. [...]. Που 'χανε κότες. Ξανοίγει αυτός, σηκώνεται αυτή την κυρία που ήταν και της λέει σήκω πάνω, εγώ είμαι άρρωστη, μπάκα, την παίρνει και την κατεβάζουνε και φεύγουνε. Εγώ μέσα στο ορνιθόκομο από πίσω, προσπαθώ να πορίσω δεν μπορώ, Παναγία μου! Ίντα 'κανε και νύχτωνε. Απ' την στιγμή που ίντα 'κανε και νύχτωνε, σηκώνομαι σιγά-σιγά με τα μεγάλη λύπη και πάω στο σπίτι, η μάνα μου είχε κρυφτεί σε ένα σπήλαιο από πέρα, λοιπόν, την ίδια κατάσταση στο σπίτι και στις δώδεκα η ώρα κατεβαίνουν όλοι οι αντάρτες από πάνω με τον πατέρα μαζί, θωρούν την καταδιά, πιάνουνε ένα θύμο και σπρώχνουνε τα κρασιά και τα λάδια και απάνω στρώνει ο πατέρας μου το τραπέζι και κόβει ένα ψωμί και ένα ανθότυρο. Μου λένε: 'Μαριώ παιδί μου και εμείς ξανοίγαμε και να σας πάρουν θε να έρθουμε να σας ξεμπερδέψουμε', και του λέω ναι, καλά θα 'ναι να 'ρθεις να με ξεμπερδέψετε, σας είδαμε, μια στιγμή εθώρειες πως σκοτώθηκα, εγώ μπήκα μέσα στον ορνιθόκομο. Τρώνε αυτοί, πίνουνε, πάει παίρνει της μιας γειτόνισσας της είχανε κάνει οι Γερμανοί και την παίρνουν από το κάτω χωριό και πάει και παίρνει ένα κρασί και φάγανε τυρί και ψωμί και μια στιγμή του λέω: 'Πετρακογιώργη, δες σύντεκνε, και στην φωτογραφία σε φοβούνται και δεν σε πειράζανε', και γελάσανε για να σπάσουνε καλιά το αυτό τους.

¹²²² Ορνιθόκομος, σημαίνει το 'κοτέτσι', ο χώρος που εκτρέφονται τα οικόσιτα πουλερικά.

Όπως επισημάναμε στην αρχή της διήγησής της, η Μαρία Φ., ήταν κόρη ενός από τους αντάρτες της ομάδας Πετρακογιώργη. Είναι λογικό επομένως, η καθημερινότητά της να είχε άμεση συνάρτηση με την υποστήριξη των ανταρτών, με τις κινήσεις τους, και τη συνεχή της προσπάθεια προς μη συμμόρφωση προς τις επιταγές του καθεστώτος κατοχής, καθώς επίσης και με την αποφυγή συναντήσεων, αλλά και την απόκρυψή της και διαφυγή της από τους Γερμανούς στρατιώτες.

Στο **Γερακάρι** μιλήσαμε με τον Ιωάννη Κ.. Μας περιέγραψε μια καθημερινότητα τρομοκρατίας σε βάρος των κατοίκων του χωριού από τις δυνάμεις κατοχής. Μας μίλησε επίσης και για την προσπάθεια και θέληση των κατοίκων να κάνουν αντίσταση, να δράσουν ενάντια στο καθεστώς κατοχής, αλλά ταυτόχρονα να ζήσουν και μια στοιχειώδη ήρεμη καθημερινότητα. Η διήγησή του ήταν η ακόλουθη:

Ιωάννης Κ. : Ήταν μεσημέρι και σκάβαμε αμπέλια όλοι οι χωριανοί, δηλαδή 100 άτομα που σκάβανε, 150. Και κατεβαίνανε οι Γερμανοί από το δρόμο να έρθουν στο χωριό και πιάνουν τα αμπέλια, πιάνουν τους εργάτες και τους παίρνουν όλους.

Και τους πήγανε στο Αμάρι σε ένα διπλανό χωριό, τους κλείσανε στο σχολείο όλη νύχτα και το πρωί τους πήρανε στο Τυμπάκι στα γερμανικά έργα. Και θυμούμαι εγώ με τον πατέρα μου και πήγαμε και τρυπώσαμε σε ένα ρυάκι μέσα. Σε ένα ποτάμι.

Σαν τους λαγούς τρυπώσαμε μέσα και δεν μας είδαν να μας πάρουν εμάς. Τόσο πολύ φοβόμασταν. [...]. Εμείς ακούγαμε τακτικά τι κάνανε στα άλλα μέρη. Κάψανε στα Χανιά την Κάντανο, πού έχουν κάψει, όλο τον κόσμο. Μέχρι που σιγά – σιγά ήρθε και η σειρά μας. Διότι όταν κάψανε το χωριό το δικό μας από το Ηράκλειο είχαν φύγει και... την Κρήτη και μαζεύονταν στα Χανιά για να φύγουν από εκεί.

Και είχαν φύγει από το Ηράκλειο. Και λέγαμε εμείς χάσανε τον πόλεμο, νικηθήκανε, φεύγουνε, από το Ηράκλειο φύγανε. Και είχε ξενοιάσει ο κόσμος. Κοιμόντουσαν μέσα όλοι, γιατί μέχρι τότε κοιμόντουσαν έξω οι περισσότεροι.

Και σε πολλές κυκλώσεις που κάνανε δεν βρίσκανε πολλούς. Ε! τότε τους βρήκαν όλους μέσα. Διότι είχε ξενοιάσει ο κόσμος ότι φεύγουν και υποχωρούν. Μετά δύο μήνες, φύγανε, παραδόθηκαν στα Χανιά. Μετά δύο μήνες αφού κάψανε το χωριό μας.

Σε σχετική μας διευκρινιστική ερώτηση για τη λειτουργία των σχολείων και τον εκκλησιασμό των συγχωριανών για την τέλεση μυστηρίων γάμου και βαπτίσεων, ο συνομιλητής μας απάντησε emphatically ότι τα σχολεία μετά από λίγο διάστημα κλείσανε, ενώ γάμοι βαπτίσεις και μεγάλες θρησκευτικές εορτές τελούνταν, αλλά στο μέτρο του δυνατού, με πολλές προφυλάξεις. Χρησιμοποίησε μάλιστα κι έναν στίχο του Διονυσίου Σολωμού, από τον Εθνικό Ύμνο (Ύμνος εις την Ελευθερίαν). Το σχετικό απόσπασμα της αφήγησής του έχει ως εξής:

Ιωάννης Κ. : *Σχολείο το '40, τέλος πάντων, μπορεί κάνα χρόνο να είχα βγάλει το δημοτικό. Το είχα βγάλει το δημοτικό όταν κηρύχθηκε ο ιταλικός πόλεμος. Το δημοτικό το είχα βγάλει. [...]. Μετά όταν ήρθαν οι Γερμανοί εδώ, τα σχολεία δουλεύανε. Δουλεύανε. Αλλά ύστερα από ένα – δυο χρόνια, αρχίσανε και υποδουλεύανε, διότι έρχονταν οι Γερμανοί ζυγώνανε τους δασκάλους, τους παίρνανε και θέλαμε να ειδοποιήσουμε τον δάσκαλο ότι οι Γερμανοί έρχονται, να φύγει, να πιάσει το βουνό, γιατί αυτόν θα τον παίρνανε. Είχε ανακατωθεί στην προπαγάνδα την εγγλέζικη και θα τον παίρνανε. Γάμους, βαπτίσεις, Χριστούγεννα, Πάσχα, απ' όλα κάναμε στο μέτρο του δυνατού. Υπό σκιά. Βέβαια, γιατί τα έσκιαζε η φοβέρα και τα πλάκωνε η σκλαβιά.*

Στη **Γέργερη**, συναντήσαμε τον Γεώργιο Κ. Ο ίδιος ένιωθε πανικοβλημένος κατά τη διάρκεια της κατοχής. Επίσης, μας περιγράφει την κατάσταση με τα καταναγκαστικά έργα, τα οποία είχαν γίνει καθημερινότητα των κατοίκων. Η απάντηση του παρατίθεται, ως εξής:

Γεώργιος Κ. : *Θυμούμαι, πως ο κόσμος ήτανε πανικοβλημένος αλλά με όλα ταύτα δεν έπαψε από τις δραστηριότητες του. Και τα πρόβατα εβλέπανε, και τον κήπο εβάζανε και σπέρνανε και θερίζανε, πάλι δεν κλονιστήκανε οι άνθρωποι και είχανε έτσι ένα κουράγιο γιατί οι πιο πολλοί ήταν της Μικράς Ασίας οι άνθρωποι, της Αλβανίας και είχανε μια μεγάλη εμπειρία και τι περιμένανε ο κόσμος, σου λέει πόσος καιρός, βλέπανε παρακολουθούσανε ... δεν είχαμε βέβαια πληροφόρηση γιατί ραδιόφωνο και όλα είχανε απαγορευτικό, δεν υπήρχανε. Δυο καφενεία που είχανε ραδιόφωνα τα 'χανε οι Γερμανοί και όλα στα σπίτια τα 'χανε απαγορευμένα. Δεν μπορούσες να μάθεις καμιά πληροφορία, παρά λίγο πολύ ο ένας με τον άλλον, οι διαδόσεις, και λέγανε το άνοιγμα που έκανε ο Γερμανός κάποια στιγμή θα χάσει.*

Και περιμέναμε δηλαδή, σου λέει κρατήθηκε ένα-δυο και χρόνια δυο-τρία χρόνια θα φύγει, δεν θα κερδίσει, είχαν δηλαδή αυτήν την πεποίθηση ο κόσμος και δεν έχανε το ηθικό του από δουλειά από όλα, εν πάση περιπτώσει. Αλλά ήτανε βέβαια ένας κατακτητής που ήτανε βάρβαρος κατακτητής, γιατί άνοιξε έργα γιατί τον εξυπηρετούσαν όπως είπαμε του Τυμπακίου το αεροδρόμιο που ήθελε να έχει μεγάλη απόβαση, μεγάλη συναλλαγή με την Αίγυπτο και κουβαλούσαν το νερό ακόμα και τα πάντα από εδώ. Και το θέλανε το αεροδρόμιο.

Είχαμε μετά την λαβύρινθο την ανοίξανε εδώ για να βάλουν τα πυρομαχικά τους για προστασία και πήγαμε και από εκεί, προσωπική αγγαρεία, από εδώ από το χωριό και πήγα και εγώ και έκανα μια φορά μια δεκαπενταμερία. [...], και ήτανε δύο Γερμανοί που ελέγχανε κάπου 300 εργάτες ίσως και παραπάνω που φτιάχνανε τους δρόμους από το Καστέλλι να πηγαίνει απάνω και εγώ είχα σε ένα γαϊδουράκι μ' έπεμψε ο πατέρας μου, γιατί όπως είπαμε ήταν έξοδος να πληρώνεις εργάτη κάθε φορά για δεκαπέντε μέρες, και είχαμε έναν ξάδερφό μου μεγάλος που ήτανε, και με πήρε παρέα και είχαμε ένα γαϊδουράκι και βάλανε ταβλιά και βάλανε δύο –τρία κιλά την κάθε πέτρα στα ταβλιά πάνω και τις κουβαλούσαμε στον δρόμο που κάνουν το καλντερίμι οι κτιστάδες, που ήταν αυτοί οι ταγμένοι βέβαια αγγαρεία και τους κάνανε καλντερίμι για να αποφύγουν την σκόνη και την λάσπη τον χειμώνα, να μεταφέρουν τα εφόδια στην Αίγυπτο. Και εκείνη την δουλειά έκανα εγώ δεκαπέντε μέρες και εκείνη την εμπειρία έχω και εγώ με τους Γερμανούς.

Ήτανε δύο οι Γερμανοί, τον λέγανε τον έναν Άλμπερτ και τον άλλον Γκρέζι. Και τι θυμούμαι μια φορά, επήγαμε μια φορά, ήταν βέβαια εποχή Αύγουστος, καλαμιές τότε και πήγαμε και απομακρυνθήκαμε γιατί από γύρω τα χωράφια διαλέγαμε τις πέτρες και τις βάζαμε στα ταβλιά και πηγαίναμε τις ξεφορτώναμε δίπλα από το δρόμο και τις παίρνανε οι μαστόροι και τις κάνανε καλντερίμι.

Στην **Γέργερη** επίσης, μιλήσαμε με τον Γεώργιο Κ. Απαγόρευση κυκλοφορίας τις νυκτερινές ώρες, καταναγκαστικά έργα κατά τη διάρκεια της ημέρας και καθημερινός αγώνας για την εξεύρεση τροφίμων για τα προς το ζην ήταν τα κύρια σημεία στα οποία έδωσε βαρύτητα ο συνομιλητής μας, όταν του ζητήσαμε να μας περιγράψει την καθημερινότητα της κατοχής. Η περιγραφή του είναι η ακόλουθη:

Γεώργιος Κ. : *Η ζωή ήταν κακή. Διότι μας απαγορεύανε την νύχτα να βγούμε, και ήμασταν κλεισμένοι στα σπίτια μας, λοιπόν το φως απαγορευόταν στα σπίτια, όταν θέλαμε φως βάζαμε κάτι στο παράθυρο να μην φαίνονται τα φώτα. Μετά οι Γερμανοί δεν μας αφήναν να βγούμε έξω, μας είχαν κλείσει τα πάντα, μετά όταν ήρθανε οι Γερμανοί μας είχαν κλείσει πάλι, ήρθαν οι Γερμανοί και πήγαμε κάτω εμείς να τους υποδεχτούμε. Και μάλλον μας χτυπούσαν ξυλίες, είχαμε την αγγαρεία μας πηγαίναμε στην αγγαρεία, στο Τυμπάκι, ήταν πολύ κακή οι συνθήκες, ήτανε ψείρες, κακοφαγίες και ξύλο απ' τους Γερμανούς. Ό,τι και να κάμνεις, δεν γλύτωνες ...*

Σε σχετική ερώτησή μας για το πώς συνεννοούνταν οι συγχωριανοί με τους Γερμανούς και πώς καταλάβαιναν τις διαταγές τους, ο Γεώργιος Κ. μας απάντησε:

Γεώργιος Κ. : *Πώς καταλαβαίναμε... εγώ, δεν έχω ιδέα, ήμουν παιδί και δεν ξέρω τις διαταγές, θυμάμαι μόνο ένα περιστατικό ότι ένας τον λέγανε Ερμούτ, Γερμανός και ήτανε γενικός αποθηκάριος εδώ παραπέρα σε μια αποθήκη. Λοιπόν, εμείς επηγαίναμε μαζί με τα παιδιά αυτός ο Ερμούτ και εξήτηξε να του φτιάξουμε πορτοκάλια. Εκεί είχε πορτοκάλια ένα σωρό. Να μαζέψετε τα κακά, να τα βγάλετε να τα πετάξετε. [...], αλλά εν τω μεταξύ ήταν σοκολάτες όπως ήταν στο σούπερ μάρκετ, είχαν σοκολάτες απ' όλα και παίρνω εγώ μια σοκολάτα και την βάζω στην τσέπη μου, την έκλεψα δηλαδή, και ο Ερμούτ με βλέπει και μου λέει 'κόμαγια πίκουλο', έλα παιδί μου εδώ, γιατί κλέβεις την σοκολάτα; Λέω πεινάω. Πεινάς; Και με έδειρε, με χτύπησε, μου 'ριξε μια ξυλιά στον κώλο αλλά στο μεταξύ μου πήρε και την σοκολάτα αφού την είχα στην κωλότσεπη.*

Με διαταγή μετά από λίγες μέρες κατέβαινα εγώ πάλι και περίμενα τα πορτοκάλια να πάρουν τα άλλα παιδιά να φάω και εγώ πορτοκάλια και φωνάζει και μου λέει κόμαγια πίκουλο και μπαίνω και λέει μου βάζει ένα κυπελάκι καφέ, ζάχαρη, μια μαρμελάδα, τσάι, δεν ξέρω αν θυμάμαι άλλο πράμα και μου λέει 'Γιώργο αυτά παρτί χάους μάμας', και τα πήρα.

Παρατηρούμε πως οι Γερμανοί στρατιώτες, σε πολλές περιπτώσεις, φέρονταν διαφορετικά στα ανήλικα παιδιά απ' ότι στους ενήλικες. Εδώ, ο συνομιλητής μας δέχθηκε μια προσφορά τροφίμων, όντας παιδί, από έναν Γερμανό στρατιώτη.

Στο χωριό **Δαμάστα** είχαμε μιλήσει με την Φωτεινή Τ. Της απευθύναμε το ερώτημα : *‘Εσύ, θεία, άλλα περιστατικά εδώ από το χωριό θυμάσαι; Πώς ήταν η ζωή σας όταν ήταν εδώ πέρα οι Γερμανοί’;* Μας απάντησε λακωνικά. Στις φράσεις της ένας τίτλος θα ταίριαζε : *‘Μαύρη ζωή’*. Το γεγονός βεβαίως ότι οι Γερμανοί στρατιώτες εφόνευσαν τον πατέρα της, επηρέασε όχι μόνο τη ζωή της, αλλά και ολόκληρο τον ψυχισμό της. Έτσι, στην απάντησή της, μας μίλησε για μια ακόμα φορά για τον πατέρα της και θυμήθηκε τα λόγια του, που της έλεγε πως όταν τελειώνει ο πόλεμος, η ζωή θα ήταν γλυκειά. Δεν είχε προβλέψει σωστά, και αυτό μας αφηγείται η Φωτεινή Τ, με τις παρακάτω φράσεις:

Φωτεινή Τ. : *Μαύρη, μαύρη ζωή. Και είμαι με τον πατέρα μου μια μέρα και μου λέει, περνούσε ένα αεροπλάνο και μου λέει «Φωτεινή, μόλις τελειώσει ο πόλεμος θα δεις τι χάσκα ψωμιά και τι ζάχαρη θα έχει το χωριό και οι άνθρωποι να τρώνε». Πού τα ήξερε ο πατέρας μου, πως άμα τελειώσει ο πόλεμος θα χορταίναμε ψωμί και ζάχαρη;*

Στο χωριό **Καλή Συκιά** είχαμε μιλήσει με την Αργυρώ Κ. Μας αφηγείται μια σκληρή καθημερινότητα, στην οποία, από τη μια οι στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής άρπαζαν τα τρόφιμα και ότι χρειάζονταν από τις οικίες των κατοίκων, και από την άλλη, οι δωσίλογοι συνεργαζόμενοι με τους Γερμανούς στρατιώτες υπεδείκνυαν σ’ αυτούς τα επόμενα θύματά τους. Οι κοινωνικές σχέσεις στην κατοχική καθημερινότητα, ήταν σχέσεις ‘ζούγκλας’, σύμφωνα με τα λόγια της Αργυρώς Κ. Ιδού τί μας είπε η ίδια για το πώς βίωσε την καθημερινότητά της:

Αργυρώ Κ. : *Πώς νιώθω μάνα μου, ότι ήταν μια μεγάλη ταλαιπωρία τότε, εγώ μικρά παιδάκια, δεν είχαμε να φάμε, ερχόντουσαν εδώ ό,τι βρίσκανε στο σπίτι, τις κότες, κόβαν τα κεφάλια τις παίρνανε, τα γουρούνια μπαίνανε μέσα καταστρέφανε ό,τι είχαμε. Δεν αφήνανε τίποτα, υποφέραμε δηλαδή τότε, δεν είχαμε να φάμε. Πολλές φορές δεν είχαμε ψωμάκι να φάμε. [...]. Μάλλον αυτοί είχανε και τους ρουφιάνους μέσα. Αυτό που θέλω να σου πω, ήταν και ορισμένοι που ήταν ρουφιάνοι εδώ του χωριού. Και συνεννοούνταν αυτοί μεταξύ τους.*

Στο **Καμαράκι Ηρακλείου**, κοντά στην **Τύλισσο**, ο Τηλέμαχος Α., μας αφηγείται τη δική του καθημερινότητα, που δεσποζόταν από φόβο, τρομοκρατία, και ρίσκο για την πιθανή απώλεια της ζωής, αν οι κατοχικές δυνάμεις ανακάλυπταν ή θεωρούσαν (απλά, χωρίς αποδείξεις, μόνο και κατόπιν υποδείξεων δωσιλόγων), πως κάποιος προβαίνει σε αντιστασιακή δράση. Γεγονότα όπως, οι βαφτίσεις και οι γάμοι, είχαν μεγάλο ρίσκο, υπό την έννοια ότι οι στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής μπορούσαν, κατά την τέλεση του μυστηρίου και αμέσως μετά το πέρας αυτού, να παγιδεύσουν τους άνδρες που είχαν παραστεί. Ο Τηλέμαχος Α., μας αφηγείται τα ακόλουθα:

Τηλέμαχος Α. : Είχε τότε ζωή το χωριό, είχε. Εδώ από την από πάνω μεριά που είναι το άλλο καφενείο είχαν οι περισσότεροι αρχίσει μισοκτισμένα τα σπίτια για να παντρευτούνε, δεν προλάβανε, σου λέω όλο παλικάρια. Κακός δεν ήταν κανείς, όλοι καλοί, είχαμε και δυο-τρεις, δυο 19άρηδες, 18άρηδες. Μετά, κάθε βράδυ ερχόσουν, δεν έβλεπες ψυχή εδώ, εκείνη την ημέρα ήταν σαν να τους είπε κανείς, κάτσετε εδώ, τελειώσε η ζωή σας. Βράδυ από τις πέντε το απόγευμα και ύστερα δεν έβρισκες κανέναν άντρα εδώ μέσα, όλοι φεύγανε πιάναν τα βουνά τις σπηλιές και κρυβότανε, εκείνες τις ημέρες σαν να ήταν κάποιος που λέει μην κουνήσει κανείς. Βέβαια εκείνη την ημέρα ακριβώς πριν έρθουν οι Γερμανοί, κάναμε μια βάφτιση στο Αστυράκι.

Και κάναν και επαέ άλλη μια. Ξενοχωριανοί από τις Γωνιές και έρχεται ένας χωριανός και φώναζε, πήγαινε ερχότανε, εγώ ήρθα από το Αστυράκι τώρα και μας είπε ο Πρόεδρος να μην φεύγει κανείς. Είχε γίνει υπεύθυνος ο Πρόεδρος να μην έχουμε ανωμαλίες. Το πιστέψανε, αλλά εκείνη την ημέρα σάματις τους είχες, είμαστε εκεί που είναι τώρα το καφενείο, εκεί ήτανε. Όλοι ήταν μαζωμένοι και ήρθαν οι Γερμανοί μας χαιρετήσανε, πήραν προς τα κάτω, πήγαν και αυτοί και κάτσανε στην Βελανιδιά την μεγάλη. [...]. Κάτσανε καμία ώρα. Μετά που λες σηκώθηκαν, τους βάλαν ένας Γερμανός ένας δικός μας, ένας Γερμανός ένας δικός μας και τους πάνε στο σχολειό. Κάτσαν δύο-τρεις ώρες στο σχολειό, μετά ήρθαν δυο φορτηγά τους πήραν τους βάλαν στην Τύλισσο και αυτοί που σκοτώσαν εκεί στο μνημείο από κάτω οχτώ εννιά νομάτοι ήταν για να γλυτώσουν. Μας είπαν, χριστιανοί που ήταν τότε μπλεγμένοι εκεί στις ιστορίες, αλλά σκοτώσαν εκεί κάτω έναν Γερμανό και όσοι ήταν πιασμένοι τους εσκοτώσανε κι αυτούς.

Στο χωριό **Καμάρες**, είχαμε μιλήσει με τον Κωνσταντίνο Σ. Μας αφηγήθηκε λιτά, αλλά περιεκτικά, την καθημερινότητά του. Μας είπε για το σχολείο του, για τις επιτάξεις ζώων και τροφίμων από τις δυνάμεις κατοχής, για τον τρόπο που η τοπική κοινωνία υποστήριζε τις αντάρτικες ομάδες. Μια καθημερινότητα σκιασμένη από το καθεστώς κατοχής, που ανάγκαζε τις τοπικές κοινωνίες να απεκδύονται από κάθε είδους ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, και που το 'δίκαιο' που ίσχυε ήταν αυτό της δύναμης επιβολής του στρατιωτικού καθεστώτος κατοχής. Το σχετικό απόσπασμα παρατίθεται παρακάτω:

Κωνσταντίνος Σ. : *Εδώ είχαμε σχολείο και πηγαίναμε. Ναι, πηγαίναμε σχολείο, γιατί μένανε πολλοί στο Τυμπάκι. Και βγαίνανε εδώ με τα πόδια και μας μαζεύανε και πηγαίνανε οι τζουλιάδες για να μαρτυρήσουν πού είναι οι αντάρτες. Γιατί οι αντάρτες ήταν στο βουνό εδώ κοντά και τους τροφοδοτούσαν, γιατί πώς θα ζούσαν αυτοί εκεί χάμω στο βουνό, χωρίς φαΐ;*

[...]. Ο πατέρας μου έσφαζε ζώα και πήγαμε και ψωμί, γιατί είχαμε φούρνο και ζυμώναμε και τους δίναμε το ψωμί, φαγητά, κρέατα ό,τι ήταν και τα πήγαινε στους αντάρτες. Κονσέρβες, ό,τι είχαν τότε παλιά. Τότε ήταν φτώχεια δεν είχαμε και πολλά πράγματα όπως σήμερα.

[...]. Και μας πήρανε και μια αγελάδα. Όποιος είχε δυο ζώα, του παίρνανε το ένα γελάδι οι Γερμανοί και το κάνανε κονσέρβες. Και μας πήρανε το μουλάρι. Επίταξη το λένε, τα πήρανε.

Στο χωριό **Σάρχος**, συναντήσαμε τον Ιωάννη Χ., ο οποίος θέλησε να μας δώσει και τη δική του άποψη για την καθημερινότητα. Οι φράσεις του δίνουν ένα μοτίβο δύσκολης ζωής, με ανέχεια αλλά και με το δράμα της απώλειας των οικείων από τις εκτελέσεις των στρατευμάτων κατοχής. Μας αφηγήθηκε τα εξής:

Ιωάννης Χ. : *Δράμα ήταν η ζωή, κατοχή ήταν, αν είχες καμιά κότα να φας κανένα αυγό, αν είχες λάδι και ξέρω εγώ αλλά από ψωμί υποφέραμε. Φάγαμε βελάνια, φάγαμε ... φάγαμε χίλια δύο για να την βγάλουμε και εμείς. Οι Γερμανοί το χωριό δεν το έκαψαν. Όχι, δεν εκάναν τίποτα. Μόνο τους ανθρώπους τους σκοτώσαν. Δεν το λεηλάτησαν δεν το κάψανε, μόνο τους ανθρώπους που σκοτώσανε.*

[...]. Δεν είχαμε αλισβερίσι εμείς με τους Γερμανούς, μόνο αν ήρθαν καμία φορά εδώ στου γιατρού το σπίτι πιο πέρα είχαν φυλάκιο γιατί ήταν μεικτό το φυλάκιο με τους Ιταλούς το οποίο δεν είχαμε κανένα πρόβλημα τέλος πάντων με τους Γερμανούς. Τους αντάρτες τους πηγαίναμε τρόφιμα ξέρω εγώ κρυφά από τους Γερμανούς και ξέρω εγώ αλλά αυτοί τα μαθαίνανε σιγά-σιγά, ότι ξέρεις, ο τάδε τροφοδοτά αντάρτες, ο τάδε ξέρω εγώ και λέω τώρα ότι αυτή ήταν η αιτία, είχαν χάσει και τον πόλεμο οι Γερμανοί και θέλαν να τρομοκρατήσουν τον κόσμο και κατασκότωσαν τους χωριανούς μου.

Ο Θεόφιλος Π. μας έδωσε τις πτυχές της καθημερινότητας στο χωριό του τον **Σοκαρά**. Οι αναφορές του στα καταναγκαστικά έργα είναι αυτό που χαρακτηρίζει την δική του καθημερινότητα από την κατοχή. Οι ‘αγγαρείες’, όπως χαρακτηριστικά λέγονταν τότε, μαζί με την ανέχεια, είναι αυτά που θυμάται και μας τα περιγράφει, ως εξής:

Θεόφιλος Π. : Εγώ εδούλενα στην αγγαρεία και ήμουνα ξυπόλητο με ένα φτυάρι και έσπρωχνα λάσπες, καθαρίζαμε τον δρόμο, και από πίσω άλλο συνεργείο και έχτιζε για να περνούν οι Γερμανοί. [...]. Σε όλα τα χωριά, σε όλα. Όχι μόνο του Σοκαρά, για όλα τα χωριά ήταν η αγγαρεία. [...]. Τον δρόμο αυτόν από Ηράκλειο, τον χτίζαμε καλντερίμι, για να μπορούν. Δεν μπορούσαν όταν ήτονε τον χειμώνα με τις πολλές λάσπες. Δεν μπορούσαν να περνούν και μας εβάλαν με πέτρες και χτίζαμε τον δρόμο. Δρόμο από το Ηράκλειο και κατέβηκε εδώ. Εγώ θυμάμαι από το Τεφέλι από εδώ που πήγα εγώ γιατί άλλα χωριά πιο μέσα, κατάλαβες πως γινόταν, από το Τεφέλι και μέσα θυμάμαι που πήγαινε μέχρι τους Στόλους. Απ’ τους Στόλους πάει άλλη. Εμάς, η περιφέρεια η δικιά μας, είναι Τεφέλι, Σοκαρά, Χάρακα, Ασήμι και πηγαίναμε κάτω. Επαέ δούλεψα εγώ στην περιφέρεια, δούλεψα εγώ. [...]. Μα όχι δεν αδικούμουνα. Να τα ξεκαθαρίζουμε, δούλεψα και για του πατέρα μου, και του αδερφού μου, είχα και έναν αδερφό πιο μεγάλο από μένα.

11.2 Κριτικός Αναστοχασμός για την Αντίσταση και τα Αντίποινα

Στη συνέχεια της έρευνάς μας ζητήσαμε από όσους θέλησαν να συμμετάσχουν σ' αυτήν, να μας κάνουν τη δική τους κριτική προσέγγιση στα γεγονότα, αλλά και στα εγκλήματα που διεπράχθησαν κατά τη διάρκεια της κατοχής. Ανεξάρτητα επομένως από την αντικειμενική προσέγγιση που έχει πολλάκις αναπτυχθεί από τους ιστορικούς, θελήσαμε να διερευνήσουμε, υπό το πρίσμα του απλού ανθρώπου που έζησε την κατοχή και υπέφερε και υπέστη τα εγκλήματα και τις συνέπειες αυτών, την υποκειμενική προσέγγισή τους, τη γνώμη τους και την κριτική τους στάση απέναντι σε αυτά που διαδραματίστηκαν. Η έρευνά μας προσανατολίστηκε σε τρεις άξονες κυρίων ερωτήσεων, ως ακολούθως:

«Ποιοί ευθύνονται για τα γεγονότα; Οι Στρατιώτες ή οι Διοικητές;»

«Άξιζε τον κόπο τα σαμποτάζ όταν γνωρίζατε ότι θα επακολουθήσουν τα σκληρά αντίποινα;»

«Αν ήσασταν μεγάλος, θα συμμετείχατε στην αντίσταση;»

Αμέσως παρακάτω, σε τρεις συνολικά ενότητες, μία για κάθε ερώτημα αντιστοίχως, θα παραθέσουμε τις απαντήσεις που λάβαμε, σχολιάζοντας ορισμένες από αυτές, στο βαθμό που χωρεί ο δικός μας λόγος και σχολιασμός, χωρίς να θέλουμε να διαφοροποιήσουμε την ουσία της απάντησης που δινόταν κάθε φορά. Επίσης, όπου χρειαζόταν, θέταμε συμπληρωματικά ή διευκρινιστικά ερωτήματα, προκειμένου να ερεθίσουμε την κρίση του συνομιλητή μας και να την εκφράσει στο μικρόφωνό μας.

Ανάλογα με τις εμπειρίες του καθενός από τα πρόσωπα που μας έδωσαν τις συνεντεύξεις, την ιδιοσυγκρασία τους, την τοπική τους καταγωγή, το μέγεθος των αντιποίνων που υπέστησαν, αν ήταν και ο ίδιος παθών, αν συμμετείχε στην αντίσταση, ή αν την υποστήριξε εμπράκτως, είναι και οι απαντήσεις που λάβαμε. Άλλοτε λακωνικές και άλλοτε πιο λεπτομερείς, πάντα όμως ουσιώδεις στο να κατανοήσουμε την κριτική σκέψη για τα γεγονότα της κατοχής από τους ανθρώπους που τα έζησαν.

11.2.1 Εντοπισμός της Ευθύνης

Στο συγκεκριμένο ερώτημα, «*Ποιοί ευθύνονται για τα γεγονότα; Οι Στρατιώτες ή οι Διοικητές;*», όπως καταλαβαίνουμε, τέσσερις θα ήταν οι δυνατές πιθανές απαντήσεις: Πρώτον, ότι οι ευθύνες βαρύνουν αποκλειστικά τους διοικητές αξιωματικούς, δεύτερον ότι οι ευθύνες βαρύνουν αποκλειστικά μόνο τους στρατιώτες, τρίτον ότι οι ευθύνες βαρύνουν από κοινού και τους δύο και τέταρτον, ότι δεν φταίει κανείς από τους δύο. Από τη σειρά των απαντήσεων που λάβαμε, η πλειοψηφία αυτών, θεωρεί ότι οι ευθύνες βαρύνουν αποκλειστικά τους διοικητές αξιωματικούς, καθόσον αυτοί ήταν που σχεδίαζαν τις εκτελέσεις και εξέδιδαν τις διαταγές. Μια άλλη κατηγορία απαντήσεων είναι αυτή που αναφέρεται στις από κοινού ευθύνες όλων στρατιωτών και διοικητών τους, ενώ υπήρξαν και λιγοστές απαντήσεις που αναφέρονταν στο γεγονός ότι δεν ευθύνονταν αυτοί οι δρώντες ως στρατεύματα κατοχής, τουλάχιστον όχι περισσότερο από τους δωσιλόγους και συνεργάτες Έλληνες της γκεστάπο, οι οποίοι κατέδιδαν τις κινήσεις του τοπικού πληθυσμού, και αυτές οι καταδώσεις γίνονταν το αίτιο της εκτέλεσης των αμάχων. Επίσης, ορισμένοι από τους συνεντευξιαζόμενους, μας έδωσαν την απάντηση πως την ευθύνη φέρουν οι αντιστασιακές ομάδες, καθόσον με τη φθορά που προκάλεσαν στις δυνάμεις κατοχής, ως λογικό επακόλουθο, αυτές με τη σειρά τους διέπραξαν τα εγκλήματα, εν είδει αντιποίνων. Τέλος, λάβαμε και μία μόνον απάντηση, που αποδίδει τις ευθύνες αποκλειστικά στους απλούς στρατιώτες.

Στη συνέχεια, θα αρχίσουμε την παράθεση των απαντήσεων από το χωριό **Κοντομαρί**, και τον Αριστείδη Β. Να θυμίσουμε, πως πρόκειται για τον υιό εκείνου που οι στρατιώτες του εκτελεστικού αποσπάσματος κινήγησαν και εφόνευσαν μέσα στην οικία του, όταν αυτός διέφυγε της εκτέλεσης και κατέφυγε τραυματισμένος μέσα από τους αγρούς για να καταλήξει στην οικία του. Με την απάντησή του δεν διαχωρίζει τις ευθύνες μεταξύ στρατιωτών και αξιωματικών. Θεωρεί πως όλοι από κοινού ευθύνονται για τις εκτελέσεις των αμάχων, τη στιγμή μάλιστα που ήρθαν ως ‘κατακτητές’, όπως τους χαρακτηρίζει, σε ξένο τόπο.

Αριστείδης Β. : Άκου να δεις, οι Γερμανοί που ήρθαν εδώ, οι Γερμανοί αυτοί που ήρθαν εδώ ήταν, δεν είχανε ούτε ψυχή, ούτε όσιο, ούτε ιερό. Αυτοί δεν ήταν άνθρωποι, ας πούμε, γιατί όταν έφυγε ο πατέρας μου από την εκτέλεση τώρα, τι τον κυνηγάς τώρα; είναι ένας άνθρωπος που δεν σε πείραζε, ούτε την οικογένειά σου, ούτε το κράτος σου.

Ήρθατε κατακτητές εδώ. Τι τον ψάχνεις να τον σκοτώσεις τώρα; Τον έψαχνε δωμάτιο – δωμάτιο να τον σκοτώσει. Και ήταν άνθρωποι, ας πούμε, που δεν είχανε ψυχή. Δεν ήταν άνθρωποι αυτοί. Αυτοί ήτανε, ούτε τα ζώα δεν είναι έτσι.

Με την άποψη ότι οι ευθύνες βαρύνουν τόσο τους διοικητές όσο και τους στρατιώτες, ταυτίζεται και στο χωριό **Άνω Μέρος Αμαρίου Ρεθύμνης** η Ευτυχία Σ. Την άποψή της στηρίζει και στην εξωτερίκευση της εχθρικής συμπεριφοράς των στρατιωτών απέναντί τους, ανεξάρτητα από τις καταστροφές και τις εκτελέσεις, που ήταν διατεταγμένες από τους διοικητές τους. Απόσπασμα από τη συνομιλία μας σχετικά με το ποιοί ευθύνονται, παραθέτουμε αμέσως παρακάτω:

Ευτυχία Σ. : Και οι διοικητές και οι φαντάροι. Δηλαδή αναλόγως τώρα. Εμάς ήρθανε στο σπίτι και χτυπούσανε την πόρτα με το όπλο. Όταν ανοίζαν, μπρος μπρος μας ‘λεγαν και μας σπρώχνανε και μας πετάζαν από την σκάλα και μας πήγαν και μας έκλεισαν στο σχολειό. Φταίνε βέβαια και αυτοί, οι φαντάροι, δεν το λέει ο διοικητής να μας σπρώχνουν.

Στο ίδιο χωριό, στο **Άνω Μέρος Αμαρίου Ρεθύμνης**, συνομιλήσαμε με τον Εμμανουήλ Σ., ο οποίος μας κατέθεσε μια παρόμοια άποψη σχετικά με τις ευθύνες και πιστεύει πως παρόλο που οι διοικητές διατάζουν και οι στρατιώτες εκτελούν, εντούτοις στο χωριό του, η συμπεριφορά των στρατιωτών ήταν τέτοια που πράγματι έχουν και αυτοί ευθύνη, πέραν των διαταγών. Ιδού πώς μας περιγράφει τα γεγονότα που αιτιολογούν την σκέψη του :

Εμμανουήλ Σ. : Αυτός που έκαψε το χωριό μας ήτανε βάρβαρος άνθρωπος, τον λέγανε Έρμαν. Και ήταν λέει προπολεμικά πουκαμισάς στου Λαμπρόπουλου, στο κατάστημα στην Αθήνα και ετοιμάζε τα ελληνικά και έκανε την προπαγάνδα του. Και αυτός ήταν ταγματάρχης και ήρθε εδώ πέρα και έκανε την επιλογή και βάσταγε και την

λίστα. [...]. Οι στρατιώτες είναι στρατιώτες, ό,τι τους πούνε κάνουν. Αλλά αυτοί που ήρθαν, και την Παναγία, την εικόνα, την είχαν από πάνω αποπατήσει, είχανε [. . .] στην εικόνα πάνω. Και ήρθε ένας γέρος και την ξάνοιγε και την κράτει εκεί, και λέει : ‘πού ‘σουνα Παναγία μου, να τους εδείξ’! [. . .] Εν πάση περιπτώσει! Βάλανε δυναμίτες στην βρύση μας, η βρύση ήταν κοινοτική, δεν είχαμε νερό στα σπίτια όπως τώρα, είχαμε τις στάμνες τις οποίες σπάσανε κιόλας και δεν είχαμε πώς να πάρουμε νερό, ύστερα είχαμε και ένα κοινό πλυσταριό, ήτανε μια βρύση από εκεί, αυτή είχε λίγο νερό και η κεντρική βρύση από εδώ που είναι ο πλάτανος απ’ έξω. Βάλανε δυναμίτες στην βρύση, και στην μια και στην άλλη.

Είχανε πλυσταριά κοινά που πηγαίνανε οι γυναίκες και πλέναν τα ρούχα τους, ήταν σκεπασμένα πάνω με τσίγκους με λαμαρίνες, τα ανατινάζανε. Ανατινάζαν την εκκλησία μας, την κεντρική εκκλησία, ανατινάζαν την εκκλησία του νεκροταφείου, ένα-δυο σπίτια εμείνανε ατόφια, τώρα αν το χρειαζότανε, τι διάολο κάνανε, το σχολειό το κάψανε, και ήρθαν ύστερα μαραγκοί, τεχνίτες και το σκεπάσανε με ξύλα και με πισσόχαρτο από πάνω για να πηγαίνουν τα παιδιά να μαθαίνουν γράμματα.

Την ίδια άποψη, μοιράζεται μαζί μας και ο Εμμανουήλ Μ. από το χωριό **Σείσαρχα**. Θεωρεί πως από κοινού ευθύνονται στρατιώτες και διοικητές. Απόσπασμα από το σημείο που μας καταθέτει την άποψή του, παραθέτουμε παρακάτω:

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κατά τη γνώμη σου ποιοι φταίνε; α;

Εμμανουήλ Μ. : Φταίνε μάλλον και οι δύο. [ΑΒ – εννοεί και οι διοικητές που έδιναν τις εντολές ή οι στρατιώτες που έκαναν τα εγκλήματα]. Και οι δύο, γιατί ήταν και τα αφεντικά, αλλά ήταν και οι φαμέγιοι, ας το πούμε. Και αυτοί κακοί.

Στον **Άγιο Γεώργιο Λασιθίου**, ο Κωνσταντίνος Σ., καταθέτει την άποψη ότι για το περιστατικό της εκτέλεσης του νεαρού στο καφενείο του χωριού, την ευθύνη φέρουν αποκλειστικά οι απλοί στρατιώτες. Ιδού πως το αιτιολογεί:

Κωνσταντίνος Σ. : Οι στρατιώτες σκοτώσανε το παιδί. ... τον μεγάλο τον... οι στρατιώτες αφού ήταν περίπολο και σκοτώσανε το παιδί. Ευθύνονται οι στρατιώτες εκατό

τοις εκατό. Στον διοικητή το 'πανε; Δεν είπανε στον διοικητή. μόνο αυτοί σχημάτισαν την γνώμη, και τον σκοτώσανε.

Διαφορετική άποψη καταθέτει ο Εμμανουήλ Π., από το ίδιο χωριό, τον Άγιο Γεώργιο Λασιθίου, και θεωρεί πως την ευθύνη φέρουν οι διοικητές που εξέδιδαν τις διαταγές εκτέλεσης. Η απάντησή του έχει ως εξής:

Εμμανουήλ Π. : *Οι διοικητές. Λέω, η γνώμη μου, οι διοικητές. Δίνανε διαταγές και εκτελούσαν αυτοί.*

Σε άλλο χωριό, στα **Αμιρά της Βιάννου**, ο Εμμανουήλ Σ., καταθέτει τη δική του άποψη. Θεωρεί πως ασφαλώς για την καταστροφή ευθύνονται οι διοικητές και συμφωνεί με την παραπάνω άποψη. Άλλωστε, μας εξηγεί, πως αυτοί ήταν που εξέδιδαν τις διαταγές για τις εκτελέσεις. Το σχετικό απόσπασμα για το θέμα έχει ως εξής :

Εμμανουήλ Σ. : *Ο διοικητής φταίει, ο στρατηγός φταίει. Γιατί ο Μύλλερ ο Στρατηγός στα Χανιά είπε «Καταστρέψατε την επαρχία Βιάννου. Μην αφήσετε ζωντανή πνοή καμιά». Εξαιτίας της μάχης. Έτσι είναι. Οι Γερμανοί είχαν μία αρχή: σκοτώνεις έναν Γερμανό, σκοτώνουμε 20 ντόπιους. Αυτό λοιπόν πήγαν να εφαρμόσουν, αυτό κάμανε.*

Στην ίδια περιοχή, στην **Βιάννο**, ο Νικόλαος Κ., καταθέτει και τη δική του άποψη, που δεν είναι διαφορετική με τις δύο προηγούμενες. Θεωρεί πως ασφαλώς για την καταστροφή ευθύνονται οι διοικητές, καθόσον αυτοί ήταν που εξέδιδαν τις εν λόγω διαταγές και επέβλεπαν τις εκτελέσεις. Οι απαντήσεις του έχουν ως εξής:

Νικόλαος Κ. : *Οι διοικητές, βέβαια. Αυτός που έχει κάνει το έγκλημα ευθύνεται; Αυτός είναι ένας απλός που εκτελεί. Ό,τι πράγμα και να γίνει κατά την γνώμη μου πρέπει αυτοί να ενεργήσουνε, να κάνουν, να δείξουνε, να πάρουνε τα κρίματα τα οποία έχουνε δικαστεί ακόμα, το λένε όλος ο κόσμος. Αλήθεια ή ψόμματα [ΑΒ – ψέμματα] λένε, δεν έχω στοιχεία σ' αυτά τα θέματα εγώ, αλλά επαέ μέχρι το 1945, τέλος του 1944-1945, από αυτούς εμείς είχαμε επαέ κριτούριο.*

Στην ερώτησή μας τι εννοεί με τη λέξη ‘κριτούριο’, μας απάντησε :

***Νικόλαος Κ. :** Δηλαδή βάσανα. Διότι έτσι που ετυραννούμαστε, μόνο από το 1945 και ύστερα στρώσαμε λίγο δηλαδή ενημερήσαμε να πάμε [...] στις περιουσίες μας, να βγάλουμε μια οκά λάδι να το φάμε που λέει ο λόγος, [...]*

Στα Ανώγεια, συνομιλήσαμε με τον Γεώργιο Σ. Η άποψή του είναι ότι πράγματι, οι ευθύνες βαρύνουν τους διοικητές, οι οποίοι εξέδιδαν τις διαταγές για τις εκτελέσεις και τις καταστροφές. Απόσπασμα από το σημείο αυτό της αφήγησής του παραθέτουμε παρακάτω:

***Γεώργιος Σ.:** Εγώ πιστεύω ότι ευθύνονται οι μεγάλοι. Όχι οι απλοί στρατιώτες. Μπορεί μία μερίδα που τα είχε βαφτίσει, τα είχε ποτίσει ο Χίτλερ σαν παιδιά, τα είχε ποτισμένα και υμνούσαν στο όνομά του. Αυτοί ναι. Αλλά δεν ήταν όλοι οι Γερμανοί κακοί. Ήσαν και καλοί.*

Και οι Ιταλοί δεν θέλανε πόλεμο. Και μην ακούς κοπέλα μου, κανείς δεν θέλει πόλεμο στην ουσία. Άσε τον Χίτλερ, που πότισε τα παιδιά και πιστεύανε στο όνομά του. Αφού έκανε λέει Γερμανός το λάθος και τον τιμωρούσαν, τον εκτελούσαν και έλεγε αναγνωρίζει το σφάλμα του, ζήτη ο Χίτλερ. Είχαν τόσο ποτισμό, τα ΕΣ ΕΣ, αυτά τα σκυλιά. Βέβαια. Αλλά πιστεύω οι πολλοί, πόλεμο δεν θέλανε.

Στον **Βατόλακκο**, ο Νικόλαος Μ., ταυτίζεται με την άποψη ότι οι διοικητές είναι τα πρόσωπα που φέρουν την ευθύνη. Μάλιστα στοιχειοθετεί την άποψή του με ένα παράδειγμα ανθρώπου που γλύτωσε την εκτέλεση, αν και πιάστηκε όμηρος στην περιοχή του Βατόλακου. Επειδή όμως δεν καταγόταν από το χωριό, και το όνομά του δεν ήταν στον κατάλογο των προς εκτέλεση κατοίκων, τον άφησαν ελεύθερο. Το σχετικό απόσπασμα είναι το ακόλουθο:

***Νικόλαος Μ.:** Η διαταγή ήταν απ’ έξω, από πάνω. Θα σου φέρω ένα παράδειγμα. Ένας άνθρωπος κάθεται στους πρόποδες του βουνού που είναι χωριό, αλλά αυτός κάθεται εκατό μέτρα παραπάνω από το σπίτι. Εκεί είχε να χτίσει και εκεί έχτισε. Τον πιάσανε, τον πήγανε στον τόπο της εκτέλεσεως, του έλεγαν από πού είσαι, λέει από τον*

Βαλσαμιώτη. Ο Βαλσαμιώτης είναι ο ποταμός, το ποτάμι που περνάει από εδώ. Και τον αφήσανε γιατί δεν ήταν από τον Βατόλακκο. [...]. Αυτοί ανοίγαν το βιβλίο και ό,τι έγραφε, ήταν εντελώς. Έτσι ενεργούσανε.

Και στα **Βορίζια**, ο Ιωάννης Φ., διατυπώνει την ίδια άποψη. Το σχετικό απόσπασμα παρατίθεται παρακάτω:

Ιωάννης Φ. : Άκου να δεις, οι αξιωματικοί. Πάντα οι αξιωματικοί, ύστερα οι στρατιώτες. Οι αξιωματικοί τα κάνανε όλα. Όλα τα κάνανε οι αξιωματικοί, δεν μπορεί ο στρατιώτης να κάνει ό,τι ήθελε. [...]. Δικαστήκανε πολλοί και τους εκτελέσανε. Πώς τους λέγανε δα για δεν θυμούμαι και εγώ, δικαστήκανε πολλούς Γερμανούς αξιωματικούς, και δικάσανε και τους εκτελέσανε στην Αθήνα όλους αυτούς. Ο Μαγιάσης [...], ο προδότης, έφυγε, πρόλαβε και πήγε στην Αθήνα. Αλλά και αν τον βρήκανε, Ανωγειανοί τον γνωρίσανε, τον επιάσανε και τον κατεβάσανε στην Κρήτη. Ένας Βρέντζος, ήταν ο αδερφός του σκοτωμένος στην Ύδρα, πήγανε στο Ηράκλειο τον δικάσαν στο Ηράκλειο με το δικαστήριο και στα δικαστήρια 300 άτομα που είχαν σκοτώσει και είχανε κανονίσει αυτοί ο δικηγόρος, ένας Βρέντζος δικηγόρος, που τα 'χανε κανονίσει και είχε βάλει το μαχαίρι στο μανίκι και μπήκε μέσα και λέει το δικαστήριο εδά, φωνάζανε, λέει τον φωνάζουν πρώτα τον Βρέντζο, λέει σου σκοτώσαν τον αδερφό σου; Λέει ναι, που λέει, στην Ύδρα. Λέει και γνωρίζεις τον Βαγιά τον Νικολή; Λέει πως δεν τον γνωρίζω, αυτός είναι και φέρνει το μαχαίρι, το καθίζει, το μπήγει τον τελειώνει στο δικαστήριο μέσα.

Από τη Γαλιά Ηρακλείου, η Μαρία Φ., αναφορικά με συμβάντα στα **Βορίζια**, επίσης διατυπώνει την ίδια άποψη. Ιδού το σχετικό απόσπασμα:

Μαρία Φ. : Αυτοί παιδί μου παίρνουνε διαταγές και αυτοί, δεν ήταν εύκολο, διαταγές παίρνανε ό,τι ήθελαν κάνανε, δεν είναι εύκολο τώρα. Στα καλά καθούμενα καίνε τα χωριά; Από τον Χίτλερ παίρνανε οι ίδιοι διαταγές, ίντα να κάνουνε;

Το ίδιο υποστηρίζει και στην **Γέργερη** ο Γεώργιος Κ. :

Γεώργιος Κ. : Νομίζω ευθύνονται οπωσδήποτε αυτοί που κατείχαν τις μεγαλύτερες θέσεις οι αξιωματικοί, εντολή έδιδαν οι αξιωματικοί.

Και από τη **Δαμάστα** η Φωτεινή Τ. συντάσσεται με την ίδια άποψη για την ευθύνη των αξιωματικών και όχι των απλών στρατιωτών, με την ακόλουθη φράση:

Φωτεινή Τ. : Αυτοί που τους κουμαντάρανε, οι μεγάλοι.

Στον **Καλλικράτη**, ο Σταύρος Μ. παραθέτει την ίδια άποψη με την κατάλληλη αιτιολογία. Θεωρεί πως δεν θα ήταν δυνατόν να έχουν γίνει οι καταστροφές μεγάλων χωριών και η ευθύνη να μη βαραίνει αποκλειστικά τους διοικητές. Μας αφηγείται τα ακόλουθα:

Σταύρος Μ. : Όχι, οι διοικητές ευθύνονται. Δεν έκανε απλός φαντάρος ετούτο, όχι. Ο πρώτος, ο Χίτλερ, έδινε διαταγές, έλεγε στον Μπρόγιερ, έλεγε στον Μύλλερ, έλεγε στον Στιούντεντ, γιατί αλλάζανε τον καιρό της Κατοχής τρεις φρούραρχους στην Κρήτη. Φρούραρχους τους λέγανε στο φρούριο Κρήτης. Και τον Κράϊπε που απήγαγαν ύστερα. Τελευταίος απ' τους Φρουράρχους. Αλλά, αφού το 'ξέραν αφού είχαν χάσει τον πόλεμο οι κερατάδες, τί τον απήγαγαν; Για να κάψουν μετά; κάψανε το Μονοφάτσι, τα Ανώγεια, τα πάντα. Θα τα ξέρεις. [...]. Μπήκαν στην κεφαλή μου μέσα και τα θυμούμαι. Κάψανε τα Ανώγεια. Εκτέλεσαν κάμποσους, τόσο, ο Δήμος Ανωγείων να πούμε, τόσο μεγάλο χωριό!

Στα **Μισίρια**, η ερμηνεία που δίδει ο Βασίλης Π. για τις έννοιες της προσταγής, της διαταγής κάτω από την οποία τελεί κάποιος ένα έγκλημα είναι εξαιρετική. Έτσι μας εξηγεί πως οι απλοί στρατιώτες δεν είχαν καμιά άλλη δυνατότητα από το να εκτελέσουν τις διαταγές που τους είχαν δοθεί. Επίσης, αναπτύσσει και τις απόψεις του και για την αυτοάμυνα, την απόκρουση δηλαδή μιας επικείμενης επίθεσης από έναν τρίτο, ως μια νόμιμη άμυνα που είναι πάντα επιτρεπτή. Επομένως, μας λέει, πως δεν στοιχειοθετείται έγκλημα όταν κάποιος αμύνεται, διότι δικαίως αμύνεται. Η εξήγηση που δίνει αφορά κυρίως την αντίδραση και την άποψη των Γερμανών, ότι οι

αμυνόμενοι Κρητικοί δεν είχαν δικαίωμα να αντιδράσουν και να υπερασπιστούν τον εαυτό τους, απέναντι στον τακτικό στρατό. Η αφήγησή του είναι η ακόλουθη:

Βασίλης Π. : Άκου να σου πω τώρα, το μεγάλο ψάρι λέει, να το πω αλλιώς, οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές ήρθαν και αυτοί με διαταγές, δεν μπορούσαν να κάνουν διαφορετικά, λέω την αλήθεια, οι Γερμανοί εκτελεστές δεν μπόρεσαν να κάνουν διαφορετικά. Να λέμε την αλήθεια, οι Γερμανοί υπακούγανε στον στρατό, ο μικρότερος υπάκουε στον μεγαλύτερο, δεν μπορούσαν να κάνουν διαφορετικά.

Άρα λοιπόν φταίει ο Χίτλερ, φταίνε οι αξιωματικοί του, φταίνε οι μεγάλοι και αυτοί συνεχίσανε και κάμαν τις εκτελέσεις. Δεν μπόρεσε να πάει ο Γερμανός να 'ρθει στην εκτέλεση την δικιά μας και να σηκωθεί να φύγει, έπρεπε να κάνει το καθήκον του. Αυτό ήταν σίγουρο ότι οι Γερμανοί δεν μπορούσαν να, είχαν αρχές, υπακούγανε στους μεγαλύτερους και δεν μπορούσαν να κάνουν πίσω. Δεν φταίνε βέβαια κατά βάθος ούτε οι αλεξιπτωτιστές ούτε οι εκτελεστές. Δεν μπορώ να πω ψέματα ότι δεν κάμαν εγκλήματα, τα κάμανε παρά την θέληση τους.

Και εκείνο που θέλω να πω, το εξής, ότι οι Γερμανοί, δεν φταίει η σημερινή Γερμανία, η Γερμανία η σημερινή δεν φταίει. Δεν φταίνε ούτε αυτοί που γεννηθήκανε από το 1930 και μετά οι άνθρωποι, δεν φταίνε αυτοί, φταίει ο Χίτλερ γι' αυτά που έκανε και γι' αυτά που κατέστρεψε την Ελλάδα.

Όμως έχουν μια υποχρέωση οι Γερμανοί, η Γερμανία είναι η συνέχεια του Χίτλερ, η Γερμανία έχει υποχρέωση να αποζημιώσει τους ανθρώπους που σκοτώσαν, την Ελλάδα που κατέστρεψε γιατί η Γερμανία είναι οι απόγονοι του Χίτλερ και η υπόλοιπη Γερμανία δεν άλλαξε, η Γερμανία είναι η συνέχεια του Χίτλερ και αυτοί έχουν υποχρέωση, μπορεί να μην φταίνε, αλλά εμείς δεν φταίσαμε, και αν σκοτωθήκανε οι Γερμανοί από μας, αυτοί μας επιτεθήκανε, εμείς δεν επιτεθήκαμε.

Στα **Αμυρά της Βιάννου**, ο Ιωάννης Β., μας καταθέτει μια άλλη θεώρηση και την άποψή του για το θέμα, σύμφωνα με την οποία, την ευθύνη φέρουν οι αντιστασιακές ομάδες, καθόσον με τη φθορά που προκάλεσαν στις δυνάμεις κατοχής, ως λογικό επακόλουθο, επήλθαν από αυτές οι καταστροφές των χωριών της Βιάννου

και οι εκτελέσεις του πληθυσμού τους. Το σχετικό απόσπασμα από τη συνέντευξή του ως εξής:

Ιωάννης Β. : *Για εμένα φταίνε οι Μπαντουβαίοι που ήρθαν αντάρτες και κάμανε έργο καταρχήν. Οι Γερμανοί τα ξέρανε όλα αυτά. Δεν έπρεπε να γίνει κανένα μπογιονί. Οι Γερμανοί ήταν φιλήσυχος λαός, όπως και οι Ιταλοί βέβαια. Άμα δεν τους πείραζες, δεν σε πειράζανε. Γιατί να τους πειράξεις;*

Στο ίδιο χωριό, στα **Αμυρά της Βιάννου**, την ίδια άποψη συμμερίζεται με τον συγχωριανό του και ο Στυλιανός Μ. Ιδού πώς μας την καταθέτει:

Στυλιανός Μ. : *Εγώ εκεί τώρα αμφιβάλλω. Ένας λέει πως είχε διαταγή από τη Μέση Ανατολή, ο άλλος λέει ότι οι αντάρτες έπραζαν αυτοβούλως. Ξέρω γω τώρα; Πάντως οι δύο Γερμανοί ήταν αιτία και γενήκανε οι εκτελέσεις εδώ.*

Στην **Κάτω Σύμη της Βιάννου**, μας μίλησε και Κωνσταντίνος Μ. Η άποψή του σχεδόν ταυτίζεται με τις δύο παραπάνω, και μας εξηγεί τη σκέψη του με την οποία καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα, ως εξής :

Κωνσταντίνος Μ. : *Εγώ, για εμένα αυτοί [ΑΒ – οι Γερμανοί στρατιώτες], δεν φταίει κανένας. Εμείς αντιδράσαμε, διότι δεν θέλαμε να είμαστε υπόδουλοι. Διότι ήταν οι Γερμανοί εδώ πέρα κάθε δεκαπέντε ημέρες, παίρνανε αγγαρεία και πηγαίνανε στο Καστέλλι και εργάζονταν στο αεροδρόμιο. Όλα αυτά μας εξοργίζανε και φεύγαμε και πηγαίναμε στα βουνά δεξιά – αριστερά.*

Όσον αφορά για τα εγκλήματα που λες δεν φταίει κανένας. Φταίει ο πόλεμος. Εμείς τι έπρεπε να καθίσουμε, να έχουμε σταυρωμένα τα χέρια μας; Να τους έχουμε στα σπίτια μας μέσα και να μας πηγαίνουμε εργάτες να δουλεύουμε; Αλλά ήταν η περίπτωση.

Εξαπατήσανε βέβαια και οι Άγγλοι. Διότι εγώ τότε μικρό παιδί μου ήμουν 13,5 χρονών, κοίταξα με τα κιάλια από το βουνό και περιμέναμε να γίνει απόβαση. Μας εξαπατήσαν οι Άγγλοι. Δηλαδή μας είπαν ότι θα γίνει απόβαση, στους αντάρτες, σε αυτή την ομάδα δηλαδή που ήτανε, ήτανε πολλοί, ήταν γύρω στους 300 ανθρώπους, που ήταν

επάνω στο βουνό. Εδώ είχαμε δύο φούρνους και ζυμώνανε κάθε μέρα ψωμί και το πηγαίνανε επάνω.

Και όλα αυτά τα περιστατικά δημιουργήσανε ύστερα τα αντίποινα από τους Γερμανούς. Αλλά εμείς δεν πήγαμε στη Γερμανία μέσα στα σπίτια τους. Αυτοί ήρθανε εδώ. Τι θέλανε; Να τους κάνουμε υποκλίσεις; Όλα αυτά. [...].

Αντιδράσανε διότι σκοτώσαμε γύρω στους 60 Γερμανούς και πιάσανε και 12 αιχμαλώτους και τους πήγανε στο βουνό επάνω. Όλα αυτά ήταν πόλεμος. Τι ήθελαν; Να μην αντιδράσουμε; Το γνωρίζαμε, γιατί το χωριό μας όχι τώρα, από τους Τούρκους, έχει καεί δύο φορές. Είχε ζανακαεί δηλαδή δύο φορές το χωριό επί τουρκοκρατίας. Εδώ αντιδρούσαμε. Θέλαμε τη λευτεριά μας. Πώς να το πούμε δηλαδή αλλιώς;

Στο ίδιο χωριό, την **Κάτω Σύμη** Βιάννου, ο Εμμανουήλ Μ. επίσης, μας διηγείται και μας εξηγεί τη γνώμη του για τις ευθύνες της καταστροφής. Συμφωνεί και αυτός με τους υπολοίπους, ότι δηλαδή το αίτιο της καταστροφής ήταν η δράση των αντάρτικων ομάδων που δρούσαν στην περιοχή. Παρακάτω, παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα:

***Εμμανουήλ Μ. :** Εμείς, εάν δεν πηγαίνανε οι αντάρτες να σκοτώναν τον φυλάκιο δεν θα νιώθαμε κατοχή, διότι είμαστε σε απομακρυσμένοι περιοχή. Αμαζωτούς δεν είχε και δεν μπορούσαν να έχουνε συγκοινωνία τακτική και δεν νιώθαμε ότι ήταν κατοχή. Πήγαν και κάνανε τώρα, είτε ήταν για να απασχολήσουνε ορισμένους από στρατό Γερμανούς εδώ πέρα και κάνανε αυτή την ενέργεια. Δεν το ξέρω.*

Στην **Καλή Συκιά** η Φωτεινή Κ., πέραν από την άποψή της ότι οι ευθύνες είναι τόσο των στρατιωτών όσο και των διοικητών, επιπρόσθετα δίδει ευθύνες και στους δωσιλόγους, και όσους Έλληνες συνεργάστηκαν με τον εχθρό κατά τη διάρκεια της κατοχής.

***Φωτεινή Κ. :** Φυσικά, εγώ νομίζω και οι δυο πλευρές θα πρέπει [ΑΒ – να ευθύνονται]. Και οι ρουφιάνοι που ήτανε, δεν έπρεπε να ρουφιανεύουνε το χωριό. Αυτό, κάτι λέγανε ότι τον βρήκανε σκοτωμένο πάνω στα όρη τα δικά μας, έναν δικό τους λέει βρήκανε σκοτωμένο και από εκεί είπανε θα κάψουμε την Καλή Συκιά. Και κάψανε πολλά σπίτια.*

11.2.2 Η Αντίσταση υπό το Πρίσμα των Σκληρών Αντιποίνων

Σε αυτή την ενότητα θα ερευνήσουμε τις απόψεις των ανθρώπων που μας έδωσαν συνέντευξη, και που απάντησαν στο ερώτημα:

«Άξιζε τον κόπο να γίνουν τα σαμποτάζ, αφού ξέρατε ότι θα ακολουθήσουν σκληρά αντίποινα;»

Αν και φαίνεται ότι οι απαντήσεις θα ήταν δύο κατηγοριών, θετικές ή αρνητικές στην πράξη και στη συγκεκριμένη ερώτηση οι απαντήσεις που μας δόθηκαν είναι ποικίλες. Πολλοί υποστήριξαν, ότι τελικά τα σαμποτάζ εναντίον των δυνάμεων του άξονα δεν άξιζαν. Άλλοι, υποστήριξαν την άποψη ότι τα αντίποινα σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να λυγίσουν την αντίσταση και τη διεξαγωγή του ένοπλου αγώνα κατά των δυνάμεων κατοχής. Πρέπει όμως σαφώς να λάβουμε υπόψη μας, ότι οι απαντήσεις προέρχονται από ανθρώπους που υπέστησαν τα αντίποινα, που υπέστησαν τις συνέπειες της κατοχής και που έχασαν, (ή πρόσφεραν στον αγώνα κατά των γερμανικών στρατευμάτων και υπέρ της ελευθερίας), όχι μόνο πολύτιμα υλικά αγαθά, αλλά τις ζωές των αγαπημένων τους προσώπων. Άλλοι, περισσότερο τυχεροί, δεν έχασαν κάποιο μέλος της οικογενείας τους, όμως όλοι τους ήταν παρόντες όταν τα γεγονότα συνέβαιναν, είτε με έναν πρωταγωνιστικό ρόλο, είτε απλά παρακολουθώντας τα επιγεγόμενα. Ωστόσο, ο καθένας, με το δικό του τρόπο, παρουσίασε τις απόψεις του, τις οποίες και θα παραθέσουμε παρακάτω.

Ξεκινώντας, επιλέγουμε την παρουσίαση της περίπτωσης των **Βοριζίων**, κατά την οποία, ο οπλαρχηγός Πετρακογιώργης πριν την καταστροφή του χωριού, είχε δώσει τη μάχη στο Τραχήλι. Και πιστεύουμε ότι μεταξύ των απαντήσεων που έχουμε συλλέξει, η πιο ενδιαφέρουσα, και κάπως διαφορετική από τις υπόλοιπες είναι αυτή που διατυπώνεται από τον Ιωάννη Φ., και η οποία αναφέρεται στην άποψη του Πετρακογιώργη (όπως την αντιλαμβάνεται σήμερα ο ίδιος), για το εν λόγω θέμα, ενός μαχητού κατά των δυνάμεων κατοχής, και ενός ηγέτη των ομάδων που έδρασαν κατά των δυνάμεων αυτών. Μας αφηγείται λοιπόν, όπως τα θυμάται ο μικρός τότε Ιωάννης Φ., ότι οι δυνάμεις των ναζί είχαν συλλάβει έναν αριθμό ανηλίκων παιδιών (50 σύμφωνα με την κατάθεση του και ανάμεσα σε αυτά τα παιδιά ήταν και ο ίδιος), με σκοπό να πιάσουν τους κατοίκους να εμφανιστούν, ώστε να οδηγηθούν στα

αναγκαστικά έργα κατασκευής και συντήρησης του Αεροδρομίου του Τυμπακίου του νομού Ηρακλείου. Παραθέτουμε το απόσπασμα αυτής ως εξής:

Ιωάννης Φ. : Το ξέρανε, για τα αντίποινα, αλλά άκου να δεις. Εμάς αντίποινα στο χωριό δεν γινήκανε πάρα μόνο που κάψανε το χωριό μας. Μπορούσανε να σκοτώσουνε πολλούς Γερμανούς, αλλά σου λέει ο Πετρακογιώργης, όχι δεν θα τους πειράζουμε, γιατί άμα σκοτώσουμε έναν Γερμανό, θα σκοτώνανε αυτοί 30. [. . .].

Μια δόση μας επήρανε 50 κοπέλια. Γιατί οι χωριανοί μας δεν τρέχανε στο Τυμπάκι στο αεροδρόμιο [ΑΒ - εννοεί δεν εργάζονταν με τη θέλησή τους, δεν παρουσιάζονταν προς εργασία και διέφευγαν από τις δυνάμεις κατοχής], και ήρθανε για να πιάσουν ανθρώπους να πάνε να δουλέψουν. Ήρθαν μια δόση και πιάσανε 50 κοπέλια και εγώ μέσα.

[...]. Λοιπόν και μας επήγανε... [.....] στις Καμάρες [...], τρεις Γερμανοί, τον έναν λέγανε Στούμπερι, τον άλλο Μάριο, τον άλλο Κούμαρι. Τέλος πάντων. 50 κοπέλια, να μην λέμε και πολλά, όταν μας είχαν εδώ πέρα που έχει το νεκροταφείο πάνω στο δασάκι, οι αντάρτες είχαν πιάσει από πάνω [...] μας είδαν. Βάλαν το κιάλι και λέει ο Κώστας ο πατέρας μου, στον Πετρακογιώργη: 'σύντεκνε, να πεταχτούμε να σκοτώσουμε τους Γερμανούς να πάρουμε τα κοπέλια πίσω'. Λέει ο Πετρακογιώργης: "Όχι. Αν πάμε και σκοτώσουμε τους Γερμανούς, θα κάψουν το χωριό και θα σκοτώσουν όσους βρουν, δεν θα αφήσουν άνθρωπο'.

Είναι χαρακτηριστική επομένως η διατύπωση από τον Ιωάννη Φ., με την οποία πράγματι οι αγωνιστές της εποχής γνώριζαν τις συνέπειες των πράξεών τους και ζύγιζαν τη βαρύτητα των πράξεων αντίστασης και έπρατταν αναλόγως. Για την ιστορία του πράγματος, αναφέρουμε ότι τελικά ο Πετρακογιώργης δικαιώθηκε με την επιλογή του να μην επιτεθεί για να ελευθερώσει τα 'κοπέλια', καθόσον την επομένη, οι στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής βρήκαν ενήλικες γυναίκες, τις οποίες και συνέλαβαν και τις οδήγησαν στις αναγκαστικές εργασίες του Τυμπακίου, με αποτέλεσμα να ελευθερώσουν σταδιακά τα ανήλικα παιδιά που είχαν συλλάβει. Ο Ιωάννης Φ., αναφέρει χαρακτηριστικά :

Ιωάννης Φ. : [...]. Μας πήγαν στο σταθμό στις Καμάρες και μας βάλανε μέσα, χειμώνας καιρός, τέτοιος καιρός Γενάρης μήνας, να βρέχει, ζυπόλητα [...] στη μέση στο σταθμό οι χωροφυλάκοι και εμείς τα κοπέλια όλα γύρω γύρω και ζημέρωσε. Πρωί πρωί

ήρθαν και κάνανε άλλη επιδρομή και πιάσανε 15 γυναίκες και τις φέρανε στις Καμάρες και αμολάρανε εμάς τα κοπέλια και πήραν τις γυναίκες [...] και πήγαν και δουλεύανε ...

Στο σημείο αυτό, κρίνουμε σκόπιμο, να παραθέσουμε τον τρόπο με τον οποίο ο Ιωάννης Φ., στηρίζει την πεποίθησή του. Μας εξιστορεί λοιπόν στη συνέχεια, ορισμένες πράξεις αλτρουϊσμού των Κρητικών συμπατριωτών του προς τραυματισμένους Γερμανούς στρατιώτες. Αυτές είχαν το αντίθετο αποτέλεσμα. Το καθεστώς δεν ήθελε να στραφεί εναντίον αυτών που είχαν βοηθήσει και είχαν συνδράμει τους τραυματίες. Για το εν λόγω θέμα, παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα:

Ιωάννης Φ. : Γκρεμίστηκε ένας Γερμανός έσπασε την πόδα του. Και οι άλλοι δεν μπορούσαν να κατεβούν, δεν είχε τόπο.

Αποφασίσανε τότε, και κατεβαίνουν επαέ και πάνε στου Προέδρου, ο πατέρας του πεθερού μου. Δυο – τρεις νοματαίοι τους παίρνουνε και πάνε και με σχοινιά και βγάζουν τον πεθερό μου, που έβγαине σκαλάκι για να πάνε και βγαίνουν πάνω και δένει τον Γερμανό τον τραυματία από τη μέση.

Υστερα τον κατέβαζε αυτός σιγά σιγά [...]. Και παίρνουν τηλέφωνο ύστερα στο Ζαρό στο φυλάκιο και πήγανε οι Γερμανοί και τον επήραν. [...]. Και κάμανε μια σαν το κρεβάτι τον βάλανε πάνω, τον σηκώσανε οι χωριανοί μας. Τον κατεβάζανε μέσα στο χιόνι ένα γόνατο. Και από επαέ ύστερα τον πήραν με τους άλλους και τον πήγανε στο Ζαρό.

[...]. Ε! ναι, κοίτα να δεις, άμα κάνεις καλό... Δες κάτι. Έπεσε μια φορά αεροπλάνο στην κορυφή. Ήτανε συννεφιά και είχε και χιόνι και αυτός νόμιζε ο πιλότος ότι ήταν ψηλά και τράκαρε στο... και έπεσε κάτω και ήταν τέσσερις Γερμανοί μέσα. Σκοτωθήκανε τρεις και ο πιλότος γλίτωσε, τραυματισμένος.

Αλλά χιόνι, συννεφιά και ήθελα εδά, χίλια μέτρα να πάει κάτω να κατεβεί στο δάσος, να έρθει επαέ. Και πού; ... στα Ζωνιανά... Τον βρήκε ύστερα ένας βοσκός, τον πήγε στα Ζωνιανά και τον επιδέσανε, τον φτιάζανε, τον παραδώσανε και γλιτώσανε τα Ζωνιανά, δεν τους κάνανε αντίποινα ύστερα [...]. Γινήκαν τέτοια πράγματα. Τα υπολογίζανε σε εμάς. Γιατί σου λέει αυτό που κάνανε, δεν θένε το κακό. Θα μπορούσαν να σκοτώσουν πολλούς Γερμανούς, εμάς επαέ. Αλλά ύστερα τι θα γίνει; κατάλαβες;

Εξαιρετικά ενδιαφέρονσα, είναι και η άποψη του Γεωργίου Σ., στα **Ανώγεια**. Αν και ο ίδιος θα επέλεγε πάντα να διαπράξει ενέργειες δολιοφθοράς στον εχθρό και δεν απεμπολεί την αντιστασιακή δράση καθόλου, μας εξηγεί ότι θα το έκανε δίχως την βοήθεια, συνδρομή, ή τις υποδείξεις των Συμμάχων. Θα προτιμούσε να δράσει αυτόνομα και μυστικά, ώστε να μην μπορούν οι δυνάμεις κατοχής να εξακριβώσουν την γενεσιουργό αιτία των δολιοφθορών που θα προκαλούσε, με σκοπό να αποφευχθούν τα αντίποινα. Ο ίδιος πιστεύει, πως αν υπάρχουν σκληρά αντίποινα, δεν αξίζει τον κόπο να γίνουν μικρές δολιοφθορές στον εχθρό, που δεν του προκαλούν απώλεια της στρατιωτικής του ισχύος. Βέβαια οι φράσεις που χρησιμοποιεί, και ο τρόπος που μας τα εξηγεί είναι μοναδικός. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα από τη συζήτηση που είχαμε μαζί του.

***Γεώργιος Σ. :** Θα ακολουθούσα, αλλά με άλλο τρόπο. Διότι οι Εγγλέζοι ξέρεις τι κάνανε; Αυτοί είναι... οι Εγγλέζοι μείνανε εδώ πέρα, γιατί οι Αυστραλοί, όλοι αυτοί που ήταν εδώ πέρα, φύγανε σαν στρατιώτες και μείνανε οι Γερμανοί εδώ σκόπιμα.*

Αυτοί κάνανε και τον Εμφύλιο κοπέλα μου, πιστεύω. Και μείνανε οι Εγγλέζοι και φέρανε λίρες και φέρανε φαγητά και τα μοιράζανε σε μερικούς. Τον Γερμανό δεν τον ένοιαζε εάν εγώ πήγαινα να σκοτώσω 2 Γερμανούς – 3, πώς πρέπει να κάψουνε τα γυναικόπαιδα ή να τα σφάζουνε. Δεν τον ένοιαζε αυτό.

Εγώ θα πήγαινα να κάνω σαμποτάζ, αλλά όχι με αυτό τον τρόπο. Θα πήγαινα εγώ μοναχός μου, [...], χωρίς τους Εγγλέζους. Αν και έχω και φίλους Εγγλέζους. Τους το έχω πει. Γιατί ο ένας που ήταν στο βουνό Εγγλέζος και μου έχει δώσει, έχει κάνει... μοναχός του. Και ήταν εδώ στην Κατοχή και μου έχει δώσει και ένα χαρτί... τόσο, τόσο ακριβώς και γράφει την περιπέτειά του εδώ, που έζησε στα Ανώγεια.

Γράφει στα εγγλέζικα βέβαια. Το έχω διαβάσει, λέει γεννήθηκα δυο φορές, έχω δυο πατρίδες. Την Κρήτη και την Αγγλία. Και κάθε χρόνο που είναι να έρθουν στα Χανιά στο Μάλεμε, να καταθέσουν οι Εγγλέζοι στεφάνια, έρχονταν εδώ στο χωριό απαραιτήτως, κάθε χρόνο. Και έφερνε 5-6 στρατιωτικούς, και πηγαίναμε και στο σπίτι, τους φιλέσαμε. Αλλά ήταν ωραίος άνθρωπος. Και του το έχω πει και μια φορά εγώ. Δεν σε είδα ποτέ Εγγλέζο. Και είμαστε φίλοι. Και ήταν στην Κατοχή και θυμούμαι που τον έφερε ο πατέρας

μου και φορούσε στιβάνια στο σπίτι, μέρα. Και φορούσε στιβάνια, μια βούρια, ένα μαντήλι του είχε δώσει ο πατέρας μου, για να μην τον γνωρίζουν επαέ.

[...], τελικά τα σαμποτάζ, [...],εγώ πιστεύω όχι. Διότι κάνανε το σαμποτάζ στη Δαμάστα και πιάσανε το πρωί 27 ανθρώπους και τους εκτελέσανε, σαν τα αρνιά. Γιατί να σκοτωθείς μαχόμενος, να σκοτωθείς ορθός, είναι αλλιώς και άλλο να κοιμάσαι και να σε πιάσουν να σε σκοτώσουν. Θέλω να πω με αυτό, αυτό δεν θα το έκανα εγώ, θα το έκανα με άλλο τρόπο. Θα το έκανα με έναν τρόπο να μπω στο Ηράκλειο να πούμε, να βάλω αφίσες σε έναν τοίχο, να έχω την ευθύνη εγώ, που να μην γνωρίζουν ποιός το κάνει. Εδώ, έκαναν ένα σαμποτάζ και το πρωί ότι πιάνανε. Αφού είχαν πει οι Γερμανοί, έναν θα σκοτώνετε, 200 θα σκοτώνουμε. Εγώ θα δίσταζα να το κάνω γιατί τον άμαχο πληθυσμό θα σκεφτόμουνα.

Στην περιοχή του **Αμαρίου, στο Άνω Μέρος**, η συνέντευξη του Μιχαήλ Κ., αποκαλύπτει ότι πράγματι οι μαχητές της Κρήτης που μάχονταν κατά των δυνάμεων κατοχής, είχαν ενσυναίσθηση της βαρύτητας των αντιποίνων. Επέλεξαν όμως συνειδητά την αντιστασιακή δράση με πράξεις δολιοφθοράς, κι ας γνώριζαν με βεβαιότητα ότι θα ακολουθήσουν σκληρά αντίποινα. Μας αναφέρει χαρακτηριστικά:

Μιχαήλ Κ. : Άκου να σου πω. Ένας σκεφτικός άνθρωπος, θα λέει ότι δεν έπρεπε να γίνει, διότι ήθελαν να σκοτώσουν διπλούς. Και οι αντάρτες το ακούσανε επαέ, το ξέρανε ορισμένοι ότι ήθελαν να έρθουν και να κάψουν το Άνω Μέρος και ήσαν αυτοί στον Μέρωνα και δεν επεμβήκανε. Καλώς το κάνανε, γιατί λένε μερικοί ότι έπρεπε να επέμβουν. Ε! μπορεί και να γίνει το χειρότερο. Αυτό ξέρω. Τίποτα άλλο.

Στη συνέχεια, θα παραθέσουμε απόψεις ανθρώπων της **Βιάννου**, που υπέστησαν την απώλεια των προσφιλών τους προσώπων. Το ολοκαύτωμα της Βιάννου, αλλά και αυτές οι απώλειες είναι σοβαρός παράγοντας που καθοδηγεί τη σκέψη αυτών των ανθρώπων.

Ο Νικόλαος Κ. λοιπόν, σχετικά με τα αντίποινα της **Βιάννου**, όπου σημειώθηκε η εκατόμβη νεκρών αμάχων από τα αντίποινα των δυνάμεων κατοχής, μεταξύ αυτών γυναίκες και παιδιά, ως έφηβος τότε, που διέφευγε των συλλήψεων ζώντας και δρώντας

εκτός της κατοικημένης περιοχής, μας λέει χαρακτηριστικά, ότι τελικά, ο σημερινός απολογισμός είναι αρνητικός, και ότι μάλλον δεν άξιζε η μάχη που δόθηκε στη Σύμη κατά των γερμανικών στρατευμάτων, αν αναλογιστεί κανείς το τίμημα. Σημειώνει ο ίδιος ότι αυτό το λέει σήμερα, το υποστηρίζει στον ενεστώτα της συνέντευξης χρόνο, αλλά τότε, εκείνη την εποχή, όντως οι κάτοικοι αντιστάθηκαν, έστω κι αν γνώριζαν τις συνέπειες. Μας λέει λοιπόν στο σχετικό απόσπασμα της συνέντευξής του που λήφθηκε στις 3 Οκτωβρίου 2018 :

Νικόλαος Κ. : Τελευταία, όλοι μας είπαμε ότι δεν έπρεπε να γίνει η μάχη, [AB - εννοώντας τη μάχη που διεξήχθη στη Σύμη μεταξύ των αντιστασιακών ομάδων και των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων, όπου οι τελευταίοι είχαν απώλειες]. Ορίστε. Γιατί και μπορούσε να γλιτώσει ο κόσμος, αλλά ωστόσο όμως, [AB - εννοεί τότε, εκείνη την εποχή], εκάμανε μια μάχη εκεί, σαν εμπήκανε [AB - οι Γερμανοί στρατιώτες] στη Σύμη μέσα. Αυτοί τώρα από την από πέρα πάντα, από το ύψωμα, οι αντάρτες ήρθαν και κάμανε εδά ύστερα την μάχη. Βρήκανε, δηλαδή, έτσι ευκαιρία σε αυτό και τους εκάμανε ζημιά.

Ο Εμμανουήλ Β., στα **Αμυρά Βιάννου**, στέκεται και δίνει τη δική του κρίση για την απόφαση να συγκρουστούν ενόπλως οι αντάρτικες ομάδες του Μπαντουβά με τις δυνάμεις των Γερμανών στρατιωτών, ως μέσο παραπλάνησης του εχθρού, για τη δήμενη προετοιμασία αποβατικών ενεργειών των συμμάχων στο νησί. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα:

Εμμανουήλ Β. : Οι αποφάσεις αυτές δεν μπορεί κανείς να πει την αλήθεια από πού προήλθαν. Άλλοι λέγανε ο Μπαντουβάς ο Μανώλης έδωσε εντολή, άλλοι λέγανε ο Χρήστος ο Μπαντουβάς, άλλοι λέγανε ο Γιάννης ο Ποδιάς, άλλοι λέγανε ο Σαμαρίτης, άλλοι λέγανε ότι ήρθε εντολή από την Μέση Ανατολή, από το αρχηγείο της Μέσης Ανατολής. Αποπροσανατολίζανε τους Γερμανούς. Αποπροσανατολίζονταν με γεγονότα, ώστε να βρουν ευκαιρίες [AB - οι σύμμαχοι], αλλού να επιτεθούν. Αν ήταν έτσι, στις Σύμης τη μάχη ο Μπαντουβάς ο Χρήστος μαζί με τον Ποδιά τον Γιάννη τον Σαμαρίτη και τον Παππά, ένας Παππάς λεγόταν, τότε, αυτοί δώσανε την μάχη. Τώρα, από πού είχανε πάρει εντολή δεν είπανε ποτέ, είπανε ότι εντολή πήραμε από το αρχηγείο της Μέσης Ανατολής.

Επίσης, στο ίδιο χωριό, στα **Αμυρά της Βιάννου**, ο Στυλιανός Μ., μας δίνει την παράμετρο των καταναγκαστικών έργων και πώς αυτά επέδρασαν στη μεγέθυνση των μελών της αντίστασης. Και εφόσον υπάρχει αντίσταση, κατά την άποψη του όπως μας την καταθέτει, θα υπάρχουν και τα σαμποτάζ και οι μάχες και συνεπώς και τα αντίποινα. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα ως εξής:

***Στυλιανός Μ. :** Θα άξιζε, άμα κάνεις αντίσταση. Άκου να δεις. Σε επιτάζανε και πήγαινες στο αεροδρόμιο. Κάθε δεκαπέντε μέρες, πηγαίνανε. Έγραφε ο Πρόεδρος, και πήγαινες υποχρεωτικώς και έκανες δεκαπέντε μέρες.*

Ορισμένοι τώρα δεν πήγανε και βγαίνανε στο βουνό, γιατί έτσι γινότανε μετά. Μετά ήρθανε ένας Μπαντουβάς κάτω με τον Ποδιά και ιδρύσανε στα μέρη πάνω το αντάρτικο. Και από εκεί ξεκινήσανε, πηγαίνανε. Αφού πηγαίνανε και τσίζαν, πιάνανε τρόφιμα, ξέρω 'γώ, και τα πηγαίνανε...

Στο **Άνω Μέρος Αμαρίου**, ο Ηλίας Λ., παραθέτει τη δική του άποψη, και κάνει αναφορά και στην απαγωγή Κράϊπε, ως μια αιτία για την οποία έγιναν οι εκτελέσεις και οι καταστροφές στα χωριά του Αμαρίου. Θεωρεί, πως πράγματι η απαγωγή δεν άξιζε, διότι οι απώλειες ήταν δυσανάλογα μεγάλες από το όφελος της αιχμαλωσίας ενός Στρατηγού των στρατιωτικών γερμανικών δυνάμεων κατοχής. Ιδού το απόσπασμα από τη συνέντευξή του:

***Ηλίας Λ. :** Ε! τότε, αντάρτες υπήρχαν. Ερχόταν επαέ εδώ όπως ήταν ο Πετρακογιώργης, όπως ήταν κάτι άλλοι εκεί. Και είχαμε από εδώ στο χωριό, δυο στο αντάρτικο. Αλλά δεν ήταν αυτές οι αιτίες, ήταν άλλες.*

Εδώ είναι το θέμα ότι κακώς το κάνανε. Δεν έφταιγε ο κόσμος. Αυτά θυμούμαστε εμείς. [...]: Δεν άξιζε. Αυτός τώρα ο κύριος, ο Κράιμπερ, που λένε πως τον πήρανε, την γλίτωσε. Τον περάσανε μετά από εδώ από τα χωριά... και πήγε από του Πρέβελη και έφυγε με υποβρύχιο... Τον φυγάδευσαν τότε οι Εγγλέζοι και τον πήγανε στο Κάιρο. Και μετά έζησε αυτός, δεν τον σκοτώσανε, ούτε να τον σκοποποιήσουν. Έφαγε τόσο κόσμο, αυτή η απαγωγή, αν ήταν για την απαγωγή.

Είναι σαφώς χαρακτηριστική η τελευταία αποστροφή του λόγου του, 'αν ήταν για την απαγωγή', με την οποία υπονοείται πως οι αποχωρούσες γερμανικές δυνάμεις

στην ουσία, προσχηματικά χρησιμοποίησαν την απαγωγή για να δικαιολογήσουν την τέλεση των εγκλημάτων τους, άποψη, που όπως παραθέσαμε παραπάνω πολλάκις, υποστηρίχθηκε και από τον Καζαντζάκη. Η πιθανολόγηση βέβαια, που έρχεται ως πειρασμός της σκέψης είναι η εξής: Άραγε θα έβρισκαν οι δυνάμεις κατοχής, αν το ήθελαν, μian άλλη αιτία για να καταστρέψουν τα χωριά του Αμαρίου, αν εξέλειπε η απαγωγή Κράϊπε; Στο ρητορικό αυτό ερώτημα, τείνουμε να απαντήσουμε θετικά, όμως, ως ιστορικό γεγονός, έχει καταγραφεί η εν λόγω προσχηματική αφορμή και σε αυτήν εστιάζουμε, ώστε να γίνει ο κατάλληλος σχολιασμός.

Στο χωριό **Γερακάρι** ο Ιωάννης Κ., σχολιάζει και αυτός με τη σειρά του, και κρίνει με βάση τις εμπειρίες του. Μας λέει ότι καλώς έγινε η αντίσταση ανεξάρτητα των αντιποίνων που θα ακολουθούσαν. Θεωρεί πως η ιδιοσυγκρασία του Έλληνα είναι αυτή που τον κάνει να αντιστέκεται και η ιστορική του παράδοση να αγωνίζεται για την ελευθερία του όταν αυτή διακυβεύεται. Η ενδιαφέρουσα άποψή του παρατίθεται αμέσως παρακάτω:

Ιωάννης Κ. : Θα σου πω. Μέσα στου Έλληνα το αίμα είναι. Να το πω στρατιωτικά. Αμύνεσθαι περί πάτρης. Είμαστε υποχρεωμένοι να αντιδράσουμε και όποιο αποτέλεσμα μπορούμε να φέρουμε.

Στο χωριό **Καμάρες** ο Κωνσταντίνος Σ. χαιρετίζει όλες τις αντιστασιακές δράσεις των συγχωριανών του, πιστεύοντας πως οι ενέργειες αυτές είναι συνυφασμένες με την ιδέα της ελευθερίας, αλλά και του ανδρισμού των Κρητικών. Στο σχετικό απόσπασμα, μας εξηγεί τα ακόλουθα:

Κωνσταντίνος Σ. : Όταν μας κάψανε, από εδώ αλλάξαμε τον τόπο, υποχρεωτικώς, πήγαμε έξω στα άλλα χωριά. Άξιζε, βεβαίως [ΑΒ - τον κόπο να αντιδράσουν οι Κρητικοί, να αντισταθούν και να κάνουν τα σαμποτάζ]. Αντισταθήκαμε και είχαμε στο βουνό τους αντάρτες και πολεμήσανε και κάνανε εδώ μεγάλη μάχη. Εδώ σκοτώσανε πολλούς Γερμανούς. Εγώ θυμάμαι και τους κουβαλούσανε με τα ζώα στο Τυμπάκι και τους βάζανε στο αεροπλάνο και φεύγανε.

Εδώ γίνηκε μάχη άγρια, στο Ζαρό, στα Βορίζια, στο Τραχήλι. Πώς δεν έγινε; Η Αντίσταση καλά κάνανε οι Έλληνες. Πολεμήσαμε για την πατρίδα μας, έτσι είναι το σωστό. Εγώ ήμουν μικρός, αλλά τους θυμάμαι τότε τους Γερμανούς. Εδώ ρίχνανε τα πολυβόλα και καθαρίζανε πάνω σε εμάς. Εδώ είχε ένα φυλάκιο στο Ρέθυμνο και το κάψανε οι δικοί μας. Τη νύχτα πήγαν 30 Γερμανούς και τους σκοτώσανε και πήραν τα όπλα και κάψανε το φυλάκιο. Μπράβο τους, αντρίκια.

Περί του ανεκτίμητου αγαθού της ελευθερίας, μας κάνει λόγο και ο Μανώλης Μ. στους **Κουνάβους**. Έζησε τα γεγονότα της κατοχής στο χωριό του, αφού είχε την μεγάλη τύχη να γυρίσει σώος από το αλβανικό μέτωπο και να μην εγκλωβιστεί στην ηπειρωτική χώρα, όπως άλλοι συμπατριώτες του Κρητικοί. Στο σχετικό απόσπασμα από τη συζήτησή μας αναφέρει τα εξής:

Μανώλης Μ. : Σ' αυτό που μου λέτε έχω να σας πω ένα πράγμα, ότι από αυτά που μου λέτε υπερτερεί η ελευθερία. Όταν έχεις ελευθερία τα έχεις όλα, όταν δεν έχεις ελευθερία, δηλαδή, τί το 'θελα εγώ, όπως και να περνούσα άμα [...] Άμα ήτανε κατοχή εδώ τώρα από τους Γερμανούς τί μπορούσα εγώ να ζήσω, πώς; Δεν μπορώ να τραγουδήσω, δεν μπορώ να πω πράμα, δεν μπορώ γιατί αυτοί παρεξηγούσαν καταλάβατε; Ήθελαν να βραδιάσει να κλειστούμε όλοι μέσα, λοιπόν, είναι αυτή ζωή; Δεν είναι πιο καλά τώρα που είμαι ελεύθερος και μπορεί να γλεντήσω όλη μέρα σπíti μου και δεν μου λέει κανείς τίποτα; Η ελευθερία είναι. Καλύτερα μιας ώρας, το λέει ο Εθνικός ύμνος, ελεύθερη ζωή παρά 40 χρόνια σκλαβιά και φυλακή.

Βέβαια πολλή μικρή σημασία έχει εκείνη τη στιγμή που μας τα διηγείται, αν οι στίχοι βρίσκονται στον Θούρειο του Ρήγα, ή στον Εθνικό μας Ύμνο. Αυτό που μετράει για εκείνον, είναι πραγματικά η έκφραση και η εξωτερίκευση του αγαθού της ελευθερίας, ως ελευθερία σκέψης, έκφρασης, αυτοδιάθεσης, ως αξίες διαχρονικές για την ελληνική ιδιοσυγκρασία, όπως υποστηρίζει ο ίδιος.

11.2.3 Η Αποτίμηση της Συμμετοχής στην Αντίσταση

Σε αυτή την ενότητα θα ερευνήσουμε τις απόψεις των ανθρώπων που μας έδωσαν συνέντευξη, και που απάντησαν στο εξής υποθετικό ερώτημα:

«Αν ήσασταν μεγαλύτερος σε ηλικία, δηλαδή αν δεν ήσασταν τότε παιδί και ήσασταν αντάρτης, θα συμμετείχατε σε σαμποτάζ και στις αντιστασιακές οργανώσεις;»

Αν και πάλι φαινομενικά θα περιμέναμε οι απαντήσεις να ήταν δύο κατηγοριών, θετικές ή αρνητικές γνώμες για το θέμα, στην πράξη και στο συγκεκριμένο υποθετικό ερώτημα, οι απαντήσεις που μας δόθηκαν είναι επίσης ποικίλες. Άλλωστε την ίδια ποικιλότητα παρουσιάζει και η ανθρώπινη σκέψη, τα συναισθήματα και οι συμπεριφορές. Πρέπει όμως κι εδώ, σαφώς να λάβουμε υπόψη μας, ότι οι απαντήσεις προέρχονται από ανθρώπους που υπέστησαν τα αντίποινα, που υπέστησαν τις συνέπειες της κατοχής, και που η ανέχεια, οι δυσκολίες, αλλά και οι απώλειες των προσφιλών τους προσώπων, έχουν διαμορφώσει πλέον στοιχεία του χαρακτήρα τους. Ως εκ τούτου, και σε αυτή την ερώτηση, ο καθένας από τους ερωτώμενους, με το δικό του τρόπο, παρουσίασε τις απόψεις του, τις οποίες και θα παραθέσουμε παρακάτω.

Στο **Άνω Μέρος Αμαρίου**, ο Μιχαήλ Κ., για να μας απαντήσει, χρησιμοποίησε τόσο στο παρόν, όσο και στο προηγούμενο ερώτημα, τη φράση : «*ένας άνθρωπος σκεπτικός θα . . .*» προκειμένου να δώσει μια αιτιολογημένη απάντηση. Μας εξηγεί λοιπόν, και μας καταθέτει, ότι αρχικά δεν θα έπρεπε να γίνουν τα σαμποτάζ, καθόσον οι απώλειες της ανθρώπινης ζωής, ήταν δυσανάλογες προς το όφελος που απέφεραν οι εν λόγω δολιοφθορές, και αφετέρου να μας αιτιολογήσει την απόφασή του, θεωρητικά πάντα, να αποφάσιζε να μην συμμετείχε στην αντίσταση. Θεωρεί πάντα το τίμημα, δυσανάλογα υψηλό για την αντιστασιακή δράση, έτσι όπως εξωτερικευόταν και εκφραζόταν με την διενέργεια των δολιοφθορών. Απόσπασμα από την συνέντευξή του, παραθέτουμε αμέσως παρακάτω:

Μιχαήλ Κ. : Άκου να δεις, τότε βέβαια ήμουν παιδί, αν με ρωτήσεις τώρα, σκεφτικός θα πω πως δεν ήθελα να συμμετέχω. Διότι θα ήμουν σκεπτόμενος, ότι μετά θα πας να σκοτώσεις τα αδέρφια μου και τα κοπέλια μου, αν είχα κοπέλια, ό,τι είχα.

Στο ίδιο χωριό, στο **Άνω Μέρος Αμαρίου**, ο Ηλίας Λ., μας έδωσε τη δική του γνώμη. Αν και θαύμαζε τότε μικρός τους αντάρτες, τους θεωρούσε ήρωες, σήμερα, έχοντας την εμπειρία της ζωής, απαντά αρνητικά στο ερώτημα. Τον τρόπο που μας τα εξήγησε όλα αυτά, τον παραθέτουμε με το παρακάτω απόσπασμα από τη συνέντευξή του:

Ηλίας Λ. : Δεν θα λάβαινα μέρος. Εγώ ήμουν μικρός, αλλά λέω τώρα, ότι τότε ήταν ήρωες αυτοί που γυρίζανε στα βουνά και κάνανε τους αντάρτες. Και κάνανε κάτι, κάνανε πατριωτισμό. Θέλανε δηλαδή να σπάσουν το ηθικό των Γερμανών, με το να πάρουν τον αρχηγό της Κρήτης, τον υπεύθυνο και να τον περάσουν από το Ηράκλειο, όπως ήταν η διαδρομή, το θεωρούσαν ότι κάνανε κάτι σαν χτύπημα στους Γερμανούς.

Κι όμως πήγε τόσος κόσμος καημένος, τόσα χωριά, άδικα.

Σαφώς, εδώ, για δεύτερη φορά στην συνέντευξή του, όπως παρουσιάσαμε και στην προηγούμενη ενότητα, υποστηρίζει ότι γενικά, δεν άξιζαν τον κόπο οι αντιστασιακές δράσεις όταν είχαν μικρές απώλειες και μικρό αντίκτυπο στην στρατιωτική ισχύ της μηχανής των γερμανικών στρατευμάτων.

Την ίδια περίπου απάντηση μας δίνει και ο Εμμανουήλ Β., στα **Αμιά της Βιάννου**, ο ιερέας του χωριού, ο οποίος επίσης θεωρεί δυσανάλογο το τίμημα της επιτυχίας της αντιστασιακής δράσης με τη διενέργεια δολιοφθορών, σε σχέση με τις απώλειες και τις συνέπειες που θα υποστεί ο άμαχος πληθυσμός στη συνέχεια. Ο τρόπος που μας τα εξηγεί είναι ο ακόλουθος:

Εμμανουήλ Β. : Όχι, όχι. Αφού εκ των προτέρων γνωρίζεις ότι μια πράξη σου θα επισύρει πολλά δεινά γιατί δεν είναι μόνο που εκτελέσανε εμένα, εσένα, τον άλλο, όχι. Αυτοί φύγανε αλλά πίσω, οι πίσω από αυτούς που έναν στον τόπο του μαρτυρίου μαρτύρησαν τα παιδιά αυτά μαρτύρησαν, οι γυναίκες μαρτύρησαν, γιατί τώρα

αντιμετωπίζουμε μια οποιαδήποτε δυσκολία και λέμε δεν μπορούμε να το ξεπεράσουμε, σκέψου αυτές οι γυναίκες στα παιδιά να μείνουνε στον δρόμο.

Γι' αυτό λοιπόν ίσως, δεν ξέρω, και από το αρχηγείο της Μέσης Ανατολής να είχε δοθεί εντολή, έπρεπε να μην εκτελεσθεί, έπρεπε αυτοί οι οποίοι ήτανε αντάρτες και καπεταναίοι να το μιλήσουν, να το κουβεντιάσουν το πράγμα.

Ακολούθησε και μια επιπλέον διευκρινιστική μας ερώτηση προς τον συνομιλητή μας, ώστε να διαπιστώσουμε πλήρως την άποψή του μετά από την παρέλευση 75 ετών, σε ενεστωτικό χρόνο της συνέντευξης, που εξετάζουμε τα γεγονότα αυτά, για το τί πιστεύει και για το αν άξιζε να γίνουν τα σαμποτάζ εναντίον των δυνάμεων κατοχής, αφού θα ακολουθούσαν τα σκληρά αντίποινα. Στην απάντησή του είναι κατηγορηματικά αρνητικός, και υποστηρίζει πως δεν έπρεπε να γίνουν οι πράξεις αντίστασης. Συγκεκριμένα μας αναφέρει :

***Εμμανουήλ Β. :** Όχι, να μην γίνουνε. Αφού εκ των προτέρων γνωρίζεις ότι σκοτώνοντας έναν Γερμανό, θα έχουμε αντίθετα αποτελέσματα. Όχι. Τώρα, οι στρατιωτικοί τα βλέπουν αλλιώς τα πράγματα. Η Μέση Ανατολή με την κυβέρνηση τότε, το 'βλεπε αλλιώς, αλλά δεν υπολογίζανε αυτά τα γεγονότα.*

Την ίδια γνώμη, περί μη συμμετοχής στην αντίσταση έχει στο ίδιο χωριό, στα **Αμυρά Βιάννου**, και ο Φίλιππος Π. Με τα λεγόμενά του, εμμέσως, κρίνει στο 'σήμερα' τη στάση των αντιστασιακών ομάδων στο 'τότε'. Στη σχετική ερώτησή μας, για το αν αυτός, τότε που ήταν νέος, πιο μεγάλος και αν ήταν αντάρτης, αν θα έκανε σαμποτάζ γνωρίζοντας ότι θα εκτελεστούν αθώοι και θα καταστραφούν χωριά, μας καταθέτει τα ακόλουθα:

***Φίλιππος Π. :** Όχι. Εάν αυτοί όταν τους βάλανε στην γραμμή από την εκκλησία και τους βγάλανε έξω από το χωριό, ήταν δίπλα ο Μπαντουβάς; Εάν έπαιζε δυο πυροβολισμούς, θα σκόρπαγε ο τόπος, [...] τους ζάνοιγαν απ' το βουνό και τους εκτελούσαν. Φταίνε αυτοί, αυτοί φταίνε, δεν φταίνε οι Γερμανοί.*

Στο ίδιο επίσης χωριό, στα **Αμιά της Βιάννου**, ο Στυλιανός Μ., συμφωνεί με την ιδέα να ήταν αντάρτης, διότι είναι υπέρ της αντίστασης στον εχθρό, αλλά αν γνώριζε ότι θα επακολουθούσαν αντίποινα, δεν θα προέβαινε σε αντιστασιακή δράση με δολιοφθορές. Ιδού τί μας απάντησε:

***Στυλιανός Μ. :** Άμα ήξερα έτσι δεν, αλλά δεν το ξέρεις ότι θα φτάσουνε σ' αυτό το σημείο. [...]. Άμα το 'ξερα δεν θα 'βγαίνα βέβαια, άμα ήξερα ότι θα σκοτώσουν τον μπάρμπα μου, τον παππού μου τον θείο μου, τον έναν τον θείο τον άλλον, δεν θα έβγαίνα. Αλλά ήταν αντίσταση όμως, κάναμε αντίσταση οι Έλληνες.*

Τις αντίθετες απόψεις, υποστηρίζουν οι επόμενες μαρτυρίες. Πράγματι, όπως θα δούμε, ασχέτως από τα αντίποινα, λάβαμε απαντήσεις ότι οι συγκεκριμένοι συνομιλητές μας θα συμμετείχαν ενεργά στην αντίσταση. Θεωρούν τα αντίποινα και τις δυσμενείς τους συνέπειες ως αναγκαίο κακό θα λέγαμε, για τον σκοπό της ελευθερίας και του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης του καθενός, και την εκδίωξη του κατοχικού καθεστώτος.

Πιο συγκεκριμένα, από τα **Βορίζια**, ο Ιωάννης Φ., μας κατέθεσε την καταφατική του απάντηση, μας εξήγησε και μας παρουσίασε τα ακόλουθα:

***Ιωάννης Φ. :** Κοίτα να δεις, τα σαμποτάζ που κάνανε, δεν τα κάνανε εδώ. Φεύγανε τη νύχτα, τρέχανε στο Τυμπάκι, τρέχανε στις Μοίρες, σε μακρινούς τόπους τα κάνανε τα σαμποτάζ. Εδώ όχι. Εδώ δεν κάνανε, εδώ ήταν τα αντίποινα. Σκοτώσανε και δυο τρεις προδότες. Ήταν ένας στις Μοίρες, νομίζω από την Κέρκυρα, τον είχαν οι Γερμανοί για προδότη. Τον ανακαλύψανε και πέφτανε ο Πετρακογιώργης, ένα χωριανάκι Μαυράκη, τον λέγανε Γιώργο, 17 χρόνων.*

Και πήγανε και άλλοι δυο χωριανοί μας και ο Μπαλακογιώργης και ο Σκουτελογιώργης. Το κοπέλι το μικρό, το Μαυράκη, δεν το γνωρίζανε. Δεν μπορούσαν να το δώσουν στους Γερμανούς. Οι άλλοι οι δύο οι χωριανοί μας ήταν μεγάλοι και τους γνωρίζανε και κάτσανε έξω από τις Μοίρες αυτοί και βλέπανε.

Δυο μέρες πήγε ο νεαρός, τον είχαν ορμηγέψει ποιούς θα πάει να βρει, να το κατατοπίσουν και κατατοπίσανε και του δείξανε που καθόταν ο προδότης. Και περίμενε, έβλεπε αυτός, πήγε στην τουαλέτα και την ώρα που πήγαινε τουαλέτα τον σκοτώνει...

Σκοτώσανε ύστερα 8 άτομα από τις Μοίρες. Ναι. και ύστερα επαύσανε. Σκοτώσανε και άλλον έναν στην Πλώρα πάλι προδότη και σκοτώσανε 5-6 άτομα [...]. Βεβαίως θα αντιστεκόμουν. Θα ανέβαινα στα βουνά, αντάρτης, οπωσδήποτε, ναι. Γιατί να μην βγω, εφόσον ήταν όλοι.

Στο **Γερακάρι**, ο Ιωάννης Κ. απαντά και αυτός καταφατικά στο ερώτημα. Και μάλιστα, στην απάντησή του προσπαθεί να καταρρίψει το επιχείρημα ότι οι άμαχοι άτακτοι δεν νομιμοποιούνται να προβάλλουν αντίσταση σε έναν τακτικό στρατό, υποστηρίζοντας ότι όταν αυτός ο τακτικός στρατός απειλεί την ελευθερία τους και τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματά τους, και εισέρχεται με τη χρήση ένοπλης βίας και σύγκρουσης, για την κατάληψη εδαφών που ανήκουν σε αυτούς, τότε αυτοί οι αμυνόμενοι άμαχοι αντιστέκονται νόμιμα.

***Ιωάννης Κ.** : Πρόσεξε να δεις, είπαμε ότι... αντάρτικα για να κρατούν τον εχθρό και να του κάνουν όση ζημιά μπορούνε. Φυσικό είναι ότι υπήρχαν τα αντίποινα. Αλλά πολλές φορές η δουλειά ήταν να κάνουν ζημιά και δεν γίνονταν και αντίποινα, άλλες φορές γίνονταν.*

Δηλαδή άκουσα στην τηλεόραση μία μέρα, ότι έγραψε ένας Γερμανός βιβλίο και έγραφε λέει ότι οι Γερμανοί είχαν δικαίωμα να καταλάβουν την Κρήτη, αλλά οι Κρητικοί, ως τακτικός στρατός να καταλάβει την Κρήτη, αλλά οι Κρητικοί πολίτες δεν είχαν δικαίωμα να αντιδράσουν.

Πράγματα βέβαια που εμένα το μυαλό μου δεν τα μπορεί. Οι Γερμανοί είχαν δικαίωμα να έρθουν... επειδή οι Κρητικοί στρατιώτες ήταν στην Αλβανία και δεν είχαμε στρατό, έπρεπε να πούμε ελάτε, τώρα κάνανε όση ζημιά μπορούσαν. Έπρεπε να την κάνουν. Το ότι ήτανε πιο δυνατοί αυτοί, και μας κατέλαβαν και μας ταλαιπώρησαν, είναι άλλο θέμα.

Από τους **Κουνάβους** ο Εμμανουήλ Μ., ο πολεμιστής του αλβανικού μετώπου, συντάσσεται θετικά και καταφατικά στην τυχόν συμμετοχή του στην αντίσταση. Θεωρεί την ελευθερία το υπέρτατο αγαθό, για το οποίο αξίζει ο καθένας να μάχεται. Στο ερώτημα που του απευθύναμε σχετικά με την υποθετική του συμμετοχή στα

σαμποτάζ αν ήταν αντάρτης και γνώριζε ότι θα ακολουθήσουν και αντίποινα, μας απάντησε:

***Εμμανουήλ Μ. :** Βεβαίως, για την ελευθερία. Όχι για τίποτα άλλο. [...]. Κοιτάζτε σ' αυτές τις περιπτώσεις ποτέ δεν πρέπει να βάλει το μυαλό σου ότι δεν θα υπάρχουν αντίποινα, πάντα θα υπάρχουν αντίποινα. Λοιπόν πρέπει να τα υποστείς, πρέπει να το σκεφτείς πιο μπροστά ότι θα κάμω αυτό, αλλά δηλαδή θα σκοτώσω έναν άνθρωπο, αλλά έχει παιδιά εγγόνια, και θα 'χω αντίποινα. Αυτό το σκεφτόμαστε αλλά τι να κάνουμε; Μπορούσες να υποφέρεις αυτόν τον ζυγό; Δεν μπορούσες να τον υποφέρεις παρόλο που ήξερες ότι θα 'χεις αντίποινα, έπρεπε να ελευθερώσεις τον τόπο σου, την πατρίδα σου, τους ανθρώπους σου.*

Στην **Κάτω Σύμη Βιάννου**, καταφατικά απαντά και ο Κωνσταντίνος Μ. Πιστεύει ακράδαντα, ότι από 'πάππου προς πάππου', η ελευθερία στο νησί του κατακτήθηκε. Και κατακτήθηκε ή κερδήθηκε, επειδή οι κρητικοί αντιστάθηκαν. Και είχαν χρέος ηθικό να το κάνουν και με το νέο καθεστώς κατοχής. Στο ερώτημά μας αν τότε εκείνη την εποχή, αν ήταν αντάρτης, αν θα λάμβανε μέρος σε σαμποτάζ, η θετική του απάντησή παρατίθεται αμέσως παρακάτω:

***Κωνσταντίνος Μ :** Βεβαίως θα λάμβανα. [...]. Μα κοίταξε να δεις στον πόλεμο, δεν κοιτάζεις τον πόλεμο, εμείς δεν πήγαμε στην Γερμανία να τους καταλάβουμε, ήρθαν εδώ στα σπίτια μας και αν δεν σηκωνόμασταν τότε έπρεπε να είναι και οι Τούρκοι ακόμα εδώ πέρα, εμείς έχει καεί δύο-τρεις φορές το χωριό μας και από τους Τούρκους. Έναν προπάππου είχα και ήταν χαϊνης, λεγόταν Χατζηαναγνώστης και ήτανε 18 χρονών, βγήκε και αυτός στο βουνό για να φύγουν οι Τούρκοι. Δεν φεύγουν οι κατακτητές αν δεν αντισταθείς.*

11.3 Το Συναισθηματικό Φορτίο του Βιώματος της Κατοχής

Στη συνέχεια της έρευνάς μας, θελήσαμε να υπεισέλθουμε στο συναισθηματικό κόσμο των ανθρώπων που θέλησαν αν μας μιλήσουν και να μοιραστούν μαζί μας τις εμπειρίες της κατοχής. Το πώς επιβίωσαν, το πώς ένιωσαν, αλλά κυρίως πώς βίωσαν αυτή την εμπειρία της εμπόλεμης εποχής, που απρόσκλητα εμφανίστηκε και στον δικό τους τόπο. Ζητήσαμε από αυτούς, να μας παρουσιάσουν μόνοι τους, τα δικά τους συναισθήματα σχετιζόμενα με την εποχή και να τα προβάλουν σε ενεστωτικό χρόνο, στη στιγμή της συνέντευξης. Το στοιχείο της υποκειμενικότητας σε αυτή την ενότητα θα είναι σαφώς πιο έντονο, καθόσον ο καθένας επηρεάζεται διαφορετικά από τα ίδια γεγονότα, πολλώ δε μάλλον, όταν και τα γεγονότα είναι διαφορετικά από τόπο σε τόπο και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Ομοίως, στην παρούσα ενότητα, όπως και προηγουμένως, τα ερωτήματα υποβλήθηκαν σε τρεις άξονες κυρίων ερωτήσεων, ως ακολούθως:

«Τώρα που έχουν περάσει τα χρόνια, όταν θυμάστε αυτά τα περιστατικά πώς νιώθετε;»

«Εάν σήμερα βλέπατε αυτούς τους εκτελεστές, πώς θα αισθανόσασταν; Τί θα τους λέγατε;»

*«Για τους Γερμανούς του ‘τόρα’, του ‘σήμερα’ εσείς τι αισθήματα έχετε; Τί νιώθετε;
Τί εικόνα έχετε;»*

Ο πρώτος άξονας ερωτήσεων αναφέρεται κυρίως στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου. Μας ενδιαφέρει να διαπιστώσουμε πώς είναι σήμερα, στον ενεστωτικό χρόνο, η συναισθηματική φόρτιση και πώς έχει καταγραφεί ως συναισθηματική εμπειρία το σύνολο των γεγονότων της κατοχής.

Ο δεύτερος άξονας ερωτήσεων αναφέρεται κυρίως στην εξωτερίκευση αυτού του εσωτερικού συναισθηματικού κόσμου. Είναι ένα υποθετικό ερώτημα, με το οποίο προσπαθούμε να δώσουμε ένα ερέθισμα εξωτερίκευσης των συναισθημάτων. Και όχι μόνο. Η προσπάθειά μας κατευθύνεται στην καταγραφή και στη διαπίστωση του τρόπου της αντίδρασης, του τρόπου έκφρασης, του τρόπου δηλαδή με τον οποίο θα επιλέξει ο καθένας από όσους μας έδωσαν τις συνεντεύξεις, να ανασύρει από τη μνήμη του τα γεγονότα που βίωσε και να εκφράσει αυτό που νιώθει, αν θεωρητικά βρισκόταν

απέναντι από τους δράστες των εγκλημάτων που διεπράχθησαν και που ο ίδιος με κάποιο τρόπο είχε βιώσει.

Ο τρίτος άξονας των ερωτημάτων έχει να κάνει με την τοποθέτηση του συναισθηματικού κόσμου του υποκειμένου στο ενεστωτικό γίνεσθαι και στην πραγματικότητα των σημερινών κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών. Το 'σήμερα', για τους ανθρώπους που έζησαν τα γεγονότα της κατοχής, είναι αυτό που επιτάσσει την αναθεώρηση, έρχεται ως 'το μέλλον' εκείνης της εποχής. Για τον καθένα τους, αυτό το 'μέλλον', που αναμενόταν πάντα καλύτερο, και υποσχόταν πάντα κάτι πιο διαφορετικό, υφίσταται ως ένα 'παρόν'. Έτσι, είναι αναγκαία η μεταφορά και η προβολή των συναισθημάτων και του εσωτερικού κόσμου του τότε στο ενεστωτικό γίνεσθαι.

Αμέσως παρακάτω, σε τρεις συνολικά υποενότητες, μία για κάθε άξονα ερωτημάτων αντιστοίχως, θα παραθέσουμε τις απόψεις, τις σκέψεις και τα σχόλια που λάβαμε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Όπου χρειαζόταν, και με σκοπό την παροχή περισσότερων διευκρινιστικών στοιχείων, θέταμε συμπληρωματικά ερωτήματα, προκειμένου να δώσουμε έρεισμα στην κρίση του εκάστοτε συνομιλητή μας, ώστε να την εξωτερικεύσει με περισσότερες λεπτομέρειες.

11.3.1 Η Μετατραυματική Εμπειρία από τα Γεγονότα της Κατοχής

Όπως παρουσιάσαμε νωρίτερα, ο πρώτος άξονας των ερωτήσεων περιστρέφεται γύρω από το ερώτημα:

«Τώρα που έχουν περάσει τα χρόνια, πώς νιώθετε, όταν θυμάστε αυτά τα περιστατικά;

Στο χωριό **Μισίρια Ρεθύμνης**, συνομιλήσαμε με τον Βασίλη Π., ο οποίος βρέθηκε με τα μέλη της οικογένειάς του και άλλους συγχωριανούς του μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα, όντας ανήλικος τότε. Επιβίωσε από τις ριπές των όπλων, έχασε όμως τη μητέρα του. Και το γεγονός αυτό, από μόνο του είναι πολύ σκληρό να το χειριστεί ένα παιδί, πόσο μάλλον, όταν οι συνθήκες είναι τόσο ιδιαίτερες. Όπως μας καταθέτει και ο ίδιος, η απώλεια της μητέρας στην παιδική ηλικία δεν είναι ένα γεγονός που ξεχνιέται. Παραθέτουμε παρακάτω το σχετικό απόσπασμα της συνέντευξης μαζί του.

Βασίλης Π. : *Τι να σου πω κορίτσι μου, δεν περνάει χρόνος, δεν περνάει μέρα, δεν περνάει, να μην τα σκέφτομαι αυτά. Δεν μπορώ να τα ξεχάσω. Δεν έχω θυμηθεί μια μέρα στην ζωή μου να πάω κάπου, εκτός από την ώρα που κοιμάμαι μπορώ να ξεχάσω.*

Τα υπόλοιπα μου 'ρχονται κάθε μέρα στο μυαλό μου όλες αυτές οι αναμνήσεις και δεν ήταν αυτό, το χειρότερο ήταν ότι εμείς τα παιδιά, εγώ και ο αδερφός μου, μείναμε από μάνα ορφανά όχι από πατέρα, και καταλαβαίνεις τώρα τι θα πει ορφάνια, γιατί λέει η παροιμία ότι τα παιδιά μένουν ορφανά από την μάνα και όχι από τον πατέρα. Έτσι λοιπόν περάσαμε ύστερα, μην ρωτάς και τι τραβήξαμε μετά. Πέρασε, ήρθε η κατοχή, η πείνα, στενοχώριες, τί να σου πω τώρα...

Αναφορά στην ορφάνια που έζησε, από πατέρα αυτή τη φορά, έκανε και στο **Κοντομαρί**, ο Αριστείδης Β. Το συναίσθημα που τον κατακλύζει είναι αυτό της

απώλειας του πατέρα του. Στο σχετικό απόσπασμα που παρατίθεται μας περιγράφει τα ακόλουθα:

***Αριστείδης Β.** : Έβλεπα τη φωτογραφία, μου φέρανε φωτογραφίες αυτές τις εκτέλεσης και ήταν και ο πατέρας μου. Δεν μπορούσα να την βλέπω. Και η γυναίκα μου, μια μεγάλη φωτογραφία, κορνίζα την είχανε κάνει και την είχε βάλει εκεί και της λέω «Πάρτην, δεν μπορώ να την βλέπω».*

Εγώ υπόφερα πολύ στην κατοχή όλα αυτά τα χρόνια επί Γερμανών, εξαιτίας, γιατί έβλεπα εγώ άλλα παιδιά που είχαν τον πατέρα τους, δεν υποφέρον τόσο πολύ. Στα χωριά έσπερναν, είχαν το λάδι, είχαν το αυγό, είχανε το γάλα και δεν καταλάβανε και πολύ – πολύ, ας πούμε.

Εγώ που είχαν σκοτώσει τον πατέρα μου τα είχα στερηθεί όλα αυτά. και η ζωή μου μετά την κατοχή, όπως είπαμε, η ζωή μου κάπως έστρωσε. Έφτιαξα τα χωράφια που βρήκα από τον πατέρα μου εγώ, γιατί έγινα 20 – 25 χρονών, ας πούμε, τα έφτιαξα και η ζωή συνεχίζεται ακόμα. Έκανα οικογένεια.

Στο ίδιο χωριό στο **Κοντομαρί**, ο Βασίλειος Π., διατυπώνει ένα μεγάλο 'ΓΙΑΤΙ'. Ένα ερώτημα που για τον ίδιο ποτέ δεν βρίσκει απάντηση στον κόσμο των συναισθημάτων. Ιδιαίτερα όταν αυτό το 'γιατί' είναι ερώτημα που αναφέρεται σε έναν πόλεμο. Σαφώς ιστορικά και επιστημονικά μελετώνται και ερμηνεύονται τα αίτια, οι αφορμές, οι συνέπειες, η γεωστρατηγική και η φύση ενός πολέμου, όμως τελικά, μας λέει ο Βασίλειος Π, στους μικρούς πρωταγωνιστές του πολέμου, στον μικρόκοσμο αυτών που ενεπλάκησαν με οποιοδήποτε τρόπο, τους μένει το 'γιατί ο πόλεμος', γιατί να συμβεί'. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα:

***Βασίλειος Π.** : Νιώθω ένα γιατί. Ένα γιατί. Γιατί ο πόλεμος να γίνει; Βέβαια ένας παρανοϊκός ήταν ο Χίτλερ, ο οποίος αιματοκύλησε τον κόσμο και κατέστρεψε τη χώρα του αλλά να πάλι, έχω την αίσθηση τώρα ότι το Δ' Ράιχ μας κυβερνάει τώρα. Αλλά, ε! Κάτσανε, φύγανε μετά.*

Στη Γαλιά, είχαμε συναντήσει την Μαρία Φ., η οποία είχε επιβιώσει από την καταστροφή στα **Βορίζια**, έχασε όμως τον πατέρα της στις μάχες με τις στρατιωτικές δυνάμεις κατοχής. Και στον δικό της λόγο φαίνεται ο πόνος της για την ορφάνια που έζησε, καθόσον η απώλεια του πατέρα ήταν γι' αυτήν η απώλεια του προστάτη της, αλλά και του αγαπημένου της προσώπου, που όσο ζούσε την περιέβαλε με την πατρική στοργή. Μας διηγείται ότι ακόμα και σε μεγάλη ηλικία δεν μπορούσε να ξεπεράσει την σκέψη της απώλειάς του. Το σχετικό απόσπασμα της συνέντευξής της παρατίθεται αμέσως παρακάτω:

Μαρία Φ .: Βγαίνουν από τον νου μου παιδί μου; Εγώ παιδί μου, μου λένε να ζω σε ευχάριστο περιβάλλον, μα να σου πω την κουβέντα, εκάναμε πέντε-έξι μέρες εκεί, κατεβήκαμε από επαέ, δεν μας θέλανε από επαέ ήταν η μάνα μου, καθόλου δεν μας σιμώνανε, την φοβούνταν με τα αδέρφια της και σηκώνομαι και πάμε στα Καπαριανά στα Λίσματα, είχανε ένα αμπέλι και μια καλύβα σωσμένη και κάνουμε εκεί δυο μήνες χωρίς ψωμί, χωρίς φαί, με συγχωρείς, και ο πισινός μας αίμα απ' τα σταφύλια. Ένας διοικητής από το ταχυδρομείο, φίλος τους πατέρα μου, αυτός είχε ειδοποιήσει πως θε να βγουν οι Γερμανοί μα δεν το έλαβαν υπόψη τους, δεν ξέρω από πού το προμηθεύτηκε πως ήμασταν εκεί και μας έστελνε μυστικά με τον ταχυδρόμο την νύχτα, οι Γερμανοί γεμάτοι οι Μοίρες, γαλέτες και κουραμάνες των Γερμανών, πόσες φορές θα μας τα 'στελνε για... μια εφημερίδα εκεί από πέρα-πέρα, την έχει η Μαρία κορνιζομένη, γράφει και το όνομά του ο άνθρωπος ποιος ήταν από τα Χανιά που μας είπε τα πράγματα. Δεν είναι ψόμματα καμάρι μου, εκεί κάναμε, εκεί απέβαλλε η μάνα μου ένα παιδί, εκάμαμε εκεί δύο-τρεις μήνες, ύστερα ήρθε ένα σύρμα από του Ρουφά και μας πήρε, και κάναμε εκεί ορισμένο καιρό.

Εν τω μεταξύ ντακάρανε και χάνανε το παιχνίδι οι Γερμανοί, και ήρθαμε πάλι εδώ στην Γαλιά από εδώ ήτανε η μάνα μου, μας υποστηρίζαν οι Γαλιανοί, γιατί είναι άνθρωποι με παλιές αρχές και αξίες, μας βοηθήσανε, μας αγκαλιάσανε, αντρίστικα και όχι πρόστυχα και παντρευτήκανε παιδιά από τα πιο ισχυρά και οικονομικά στρώματα, από τους πλουσιότερους της Γαλιίας επήραμε καλή μου.

[...]. Αλλά, πώς νιώθω καμάρι μου; Νιώθω θλιμμένη είμαι πάντα, το ξέρεις πως ποτέ δεν γέλασα εγώ. Εγώ παντρεύτηκα, το 'ξερε και ο άντρας το πρόβλημα μου, και ήθελε να με πάρει τον πρώτο χρόνο, να πορίσουμε να πάμε σε κάνα γλέντι σε κάνα γάμο, να θέλω να φύγουμε ... να 'ρθουμε να με σφίξει στην αγκαλιά του να κάνει έτσι η καρδιά μου, γυναίκα, εγώ σε μένα δα, έχασες τον πατέρα σου, έχεις πολλά παθημένα, στην ζωή

μου ορκίζομαι σε ό,τι ιερό έχω, αν άνοιξε η καρδιά μου να γελάσω, ποτέ μου παιδί μου δεν γέλασα, την ζωή μου την πέρασα στις οδύνης το δράμα.

Τα πάντα χαλάλι για την Ελλάδα, η εικόνα μου είναι πάντα καταθλιπτικά, και σήμερα η καρδιά μου αισιοδοξεί μισός αιώνας είχε περάσει και ο αγώνας στα κατάβαθα χώθηκε, η κυβέρνηση 1983 Παπανδρέου τον αναγνώρισε τον αγώνα και μας έβγαλε, μας πέρασε από επιτροπή και παίρνω δέκα φράγκα και ζω και εγώ και δεν κάνω έτσι και την χέρα μου. [ΑΒ - και μας δείχνει την παλάμη της απλωμένη, μιμούμενη την κίνηση των ζητιάνων, θέλοντας να μας δείξει πως δεν ζητιάνεψε, αφού τελικά είχε ως εισόδημα την σύνταξή της].

Στο ίδιο χωριό, στα **Βορίζια** ο Ιωάννης Φ., περιγράφει τα δικά του συναισθήματα ως εξής:

Ιωάννης Φ. : Τα θυμούμαι και ίντα να σου πω! Ίντα να σου πω; Εμείς επάθαμε και πολλά. Πήγαμε στην Γαλιά, από εκεί πήγαμε στους Κισσούς πήγαμε στο Μαγαρικόρι, 'κάψαν το Μαγαρικόρι γιατί είχαμε πάει και εκεί δα. Πήρα τον πατέρα μου κρυφά, πήγα στο Τυμπάκι, στις Μοίρες στην τράπεζα και μετά δυο μέρες μολάρανε τους ξενοχωριανούς, όποιοι ήτανε ξενοχωριανοί, και μετά τους μολάρανε. Και πήγαμε και κάτσαμε. Ύστερα χαλάσανε το Μαγαρικόρι με νάρκες. Το κάμανε τρόχαλος. Κάτσαμε στους Κισσούς, σκοτώνουν τους χωριανούς. Γιατί είχαμε πάει εκεί δα. [. . .]. Επάθαμε στραπάτσα που δεν τα πάθανε άλλοι. Γυρνούσαμε, φοβούμασταν, από τη μια μάντρα να πάμε στην άλλη. Μέχρι που φύγανε οι Γερμανοί.

Στη **Δαμάστα** για την Φωτεινή Τ., φαίνεται πως ο χρόνος έχει σταματήσει. Ο συναισθηματικός της κόσμος κατακλύζεται από τη λύπη και το πένθος, έστω κι αν πέρασαν τόσα χρόνια. Οι φράσεις της είναι χαρακτηριστικές και τις παραθέτουμε ως εξής :

Φωτεινή Τ. : Σαν να είναι η ίδια μέρα. Δεν βγαίνει από το μυαλό μου. Καμιά φορά μου λέει ο γαμπρός μου στο μνημόσυνο «Ακόμα το θυμάσαι;», λέει. Το θυμάμαι σαν να είναι η ίδια μέρα. Δεν πρόκειται αυτό το πράγμα να το βγάλω από το μυαλό μου. Δεν μπορώ. Δεν μπορώ.

Στο χωριό **Σάρχος**, που συζητήσαμε με τον Ιωάννη Χ., μας εξήγησε πως ακόμα η θλίψη κυριαρχεί στον εσωτερικό του κόσμο και πως ακόμα σήμερα αναρωτιέται και δεν γνωρίζει αν θα ήταν καλύτερα γι' αυτόν να είχε φύγει από τη ζωή ως ένα ακόμα θύμα των στρατευμάτων κατοχής. Πράγματι, τη ζωή του την οφείλει στον Πρόεδρο τότε του χωριού, όπου ως ανήλικος ηλικίας μικρότερης 15 ετών δεν του είχε βγάλει ταυτότητα, γεγονός που επιβεβαίωνε την ανηλικότητά του. Ιδού πως μας περιγράφει τα συναισθήματά του:

***Ιωάννης Χ. :** Πολύ άσχημα πώς να νιώθω, τρόμο, φόβο, άστα στο διάλογο, εγώ βέβαια ήμουν τότε στις 15 του Αυγούστου έμπαινα 15 χρονών, ταυτότητα δεν μου είχε βγάλει ο Πρόεδρος γιατί πρέπει να κλείσω το 15ο χρόνο της ηλικίας, ήμουν 14 χρόνια και έμπαινα στα 15. Στις 13 τους σκοτώσανε, μετά δύο μέρες έμπαινα 15, και έπρεπε να μου βγάλει ο Πρόεδρος ταυτότητα.*

Η ταυτότητα με γλύτωσε. Και μάλιστα ο διερμηνέας, Μανώλης τ' όνομα του κερατά, μ' έπιασε από το μπλουζάκι και είπε του Προέδρου του μακαρίτη του Χριστουδουλάκη: Αυτός είναι μωρέ Πρόεδρε πίκουλο;' Και του λέει: 'ναι ρε Μανώλη, έχει το μπόι αλλά δεν έχει τα χρόνια'. Για τρεις μέρες για δύο μέρες που λες την γλίτωσα, δεν μου είχε βγάλει ταυτότητα ο μακαρίτης ο Πρόεδρος και έτσι την γλίτωσα. Αλλά πολλές φορές λέω γιατί έχω τραβήξει πολλά βάσανα, καλύτερα να 'ταν να 'μουν και εγώ σκοτωμένος να με γράφει και η ιστορία.

Στον **Άγιο Γεώργιο Λασιθίου**, ο Εμμανουήλ Π. θυμάται και νιώθει τον περιορισμό στην ελευθερία κινήσεων, στις απαγορεύσεις του καθεστώτος και τη συσκότιση. Μας απάντησε τα εξής:

***Εμμανουήλ Π. :** Περνά από το μυαλό μου σαν την ταινία. Λέω περάσαμε αυτά; Πέρασαμε αυτά; Δόξα τω Θεώ που γλιτώσαμε! Μέχρι σήμερα που είμαστε στη ζωή! Αυτά. Ε! τώρα, εδώ μας είχαν ώρα να κοιμηθούμε. Έπρεπε από τις 8.00 και ύστερα φως να μην υπάρχει.*

Ο Κωνσταντίνος Σ., συγχωριανός του προηγούμενου αφηγητή, στον **Άγιο Γεώργιο Λασιθίου**, θυμάται τα περιστατικά και κυρίως τον άδικο φόνο που μας είχε περιγράψει νωρίτερα, ο οποίος είχε ως θύμα τον ιδιοκτήτη του καφενείου του χωριού. Θυμάται και νιώθει τα εξής:

Κωνσταντίνος Σ. : *Ήτανε, φόβητρο ήτανε και οι Ιταλοί και οι Γερμανοί. Δεν μπορούσες να κυκλοφορήσεις, ήτανε φόβητρο. Είχανε περίπολα, γυρίζανε όλη την ώρα δεν μπορούσες να πας. Ήτανε και πήγαινε ένας Γερμανός, πήγαινε σε έναν γέρο και του λέει γέρο, αυγά και ο γέρος είπε λέει εδώ μωρέ, ετσά ώρα, να τα γυρεύουνε τα αυγά, και αυτός κατείχε τα ελληνικά και του τα ζήτηνε[...]. Τον χτύπησε πολύ. Εδά μωρέ, τα γυρεύανε τα αυγά τέτοια ώρα, γιατί δεν είχανε ψωμί δεν είχανε ευχέρεια, και ώσπου να κάνει η κότα το αυγό, το ψήνανε, το τρώγανε. Και εκεί ήτανε βράδυ και του λέει: 'Τέτοια ώρα γυρεύεις αυγά; Αυτά είναι φαγωμένα'.*

[...]. Τον καφετζή τον σκοτώσανε. Ήταν μικρός, από 20 μέχρι 30 χρονών ήταν και τον σκοτώσανε, παίζανε χαρτιά μέσα και είχε περάσει η ώρα και πήγανε λέει γιάντα τα 'χεις ανοιχτά και τους μίλησε φαίνεται, δεν ξέρω τι έκανε, και βγάλανε το πιστόλι και τον σκοτώσανε.

Στην περιοχή της **Βιάννου**, στο χωριό **Αμιρά**, είχαμε συνομιλήσει με τον Ιωάννη Β. Οι εικόνες της εκτέλεσης έρχονται ακόμα στο μυαλό του. Ιδού τί μας περιγράφει:

Ιωάννης Β. : *Πώς να αισθάνομαι; Αφού θυμάμαι τα αδέρφια μου όλα που σκοτώθηκαν, πώς να αισθάνομαι; Πάντα, δηλαδή σου έρχεται στο μυαλό συνέχεια [...], και λες: «μωρέ, αυτά τα άτομα είδα νεκρά!». Για σκέψου τώρα να δεις να πλήττονται βέβαια 114 άτομα και να κλαίνε οι γυναίκες, τα ορφανά. Μείναν ορφανά μικρά παιδιά.*

Στο ίδιο χωριό στα **Αμιρά της Βιάννου**, ο Στυλιανός Μ. αποκαλύπτει όλες τις αρνητικές του σκέψεις και τα συναισθήματα μέσα από τις φράσεις του. Είναι λακωνικός, αλλά περιεκτικός :

Στυλιανός Μ. : *Άσκημα. Πώς να νιώθω; Τους μισούμε. Αφού έχουν σκοτώσει τον παππού σου, τον πατέρα σου, τον θείο σου. Πώς να νιώθουμε; Ξεχαστήκανε τώρα; Ξεχνιούνται αυτά; Εμένα σκοτώσανε τον παππού μου, τους μπαρμπάδες μου, δύο-τρεις*

μπαρμπάδες, θυμούμαι απομείνανε μόνο γυναίκες, πήγανε και σκάβανε οι γυναίκες και χώνανε τα πτώματα, αυτές δεν μπορούσαν να σκάσουν και βάζανε λίγο χόμα από πάνω και λίγα-λίγα κλαδιά, πιάνανε οι χοίροι και τρώγανε όλη νύχτα. Κατάλαβες; Βρώμισε ο κόσμος, τους φορτώνανε στα ζώα και τους πιάνανε να τους θάψουν δύο γυναίκες τώρα, τί θα σου κάνουν; [...]. Να μην ξανάρθουνε τέτοιες περιπτώσεις σε ανθρώπους!

Στα **Αμιρά της Βιάννου**, μας μίλησε και ο Εμμανουήλ Σ. Θυμάται μακάβριες σκηνές και λυπάται. Μας εξηγεί πως αυτοί που μιλούν για τα γεγονότα χωρίς να τα έχουν ζήσει δεν γνωρίζουν για το τί πρόκειται, ούτε το μέγεθος της καταστροφής.

Εμμανουήλ Σ. : *Να σου πω, αυτοί που δεν ζήσανε τα γεγονότα μιλούνε με μεγάλη ευκολία για τα γεγονότα γιατί δεν τα ζήσανε. Αυτός που τα έζησε τα γεγονότα μιλεί με μεγάλη δυσκολία, με πρόβλημα μεγάλο, να φέρνει στο μυαλό του αυτές τις σκηνές, αυτά τα πράγματα, να βλέπει μια έκταση ολόκληρη πεσμένους κάτω. Κανά – δυο τρεις που είχανε γλιτώσει να φωνάζουν, να φωνάζουν, να πονούνε.*

Στην πρώτη ομάδα που ήταν κάτω ήταν ένας γείτονας μου και πήγαν να τον επάρουνε αλλά ήταν το πόδι ... άχρηστο και φώναζε. Λοιπόν, φέρανε μία πόρτα, ένα κομμάτι και τον έβαλαν επάνω και τον σηκώνανε οι γυναίκες και τον επήγανε. Και τι να κάνουνε; Γιατρός δεν υπήρχε. Και βγάνουνε στην κοπριά στον στάβλο μέσα για να μην πάνε να τον σκοτώσουνε στο λάκκο, τον τυλίζανε με ένα σεντόνι και τον βάλανε μέσα, στην κοπριά μέσα. Μετά από μέρες ήρθε ο Παπαμαστοράκης ο αρχίατρος και του έκανε μία θεραπεία.

Και όχι μόνο αυτός και άλλους τους πήγαμε από εκεί, όσοι μπορούσαν να περπατήσουν, τραυματίες, τους πήρανε με γυναικεία ρούχα και τους περπατήσαν να τους βγάλουνε γιατί φοβόντουσαν οι άνθρωποι. Σκηνές μακάβριες.

Επίσης, στην ίδια περιοχή της **Βιάννου**, για τα **Αμιρά** μας κατέθεσε τα συναισθήματά του και ο Εμμανουήλ Β. Το τίμημα ήταν πολύ βαρύ για το χωριό του, τόσο που ακόμα και οι αποζημιώσεις θα ωχριούσαν μπροστά στην καταστροφή και τις απώλειες τόσων ανθρώπων. Μας περιγράφει τα ακόλουθα:

Εμμανουήλ Β: *Όλα αυτά που περάσαμε τα σκέφτομαι, ότι σας λέω ο Θεός δεν εγκατέλειψε αυτά τα παιδιά, αυτές τις οικογένειες. Οι κυβερνήσεις τα εγκαταλείψανε το 1952, Δημοκρατική κυβέρνηση, Πλαστήρας, Βενιζέλος, έκοψε το επίδομα. Έπρεπε λοιπόν*

να 'ρθει η Χούντα το 1978 να επαναφέρει τις συντάξεις. Τώρα με τις Γερμανικές αποζημιώσεις που γίνεται τόσος ντόρος, πού είναι το κράτος; Απουσίαζε. Αγωνίζεται ο λαός, αγωνίζονται οι άνθρωποι οι μορφωμένοι Πανεπιστημιακοί, ο Γιάννης ο Σταμούλης ήρθε εδώ και μίλησε. Τις βλέπεις από κάτω που είναι οι φωτογραφίες, [AB – εννοεί τις φωτογραφίες των φονευθέντων που έχουν τοποθετηθεί στο τοπικό Μουσείο του χωριού], τόσοι και τόσοι, τώρα μετά από τόσα, ο Παυλόπουλος θέτει το θέμα στον Γερμανό Πρόεδρο, η οποία Γερμανία, αρνείται πεισματικά να δώσει. Όχι κακώς, οι λέξεις πρέπει να ζυγίζονται, άλλο νόημα έχει μια λέξη, άλλο η άλλη.

Δεν μπορεί αυτά τα γεγονότα να μου πεις ότι θα τα αποζημιώσουν. Δεν αποζημιώνονται. Όταν εσένα σε σκοτώσουν από το σπίτι σου πέντε άτομα θα σε αποζημιώσουν αν σου δώσουν 1.000 €; Δεν αποζημιώνονται, απλώς γίνεται μια αναγνώριση της πράξης και έρχεται συμβολικά και λέει πάρε αυτό.

Το επίσημο κράτος λοιπόν είχε τελείως αμελήσει αυτά τα πράγματα και τώρα ο Προκόπης λέει, το θέτει στον Πρόεδρο της Γερμανίας, η οποία Γερμανία αρνείται πεισματικά και λέει εμείς σας δώσαμε. Εμείς όχι, σε άλλα κράτη; Αγωνίζονται οι άνθρωποι αυτοί, μπράβο. Αλλά αποζημίωση; Όχι αποζημίωση, δεν αποζημιώνονται αυτά.

Στο Άνω Μέρος του Αμαρίου, ο Μιχαήλ Κ., μιλάει για τη μοναξιά των συναισθημάτων, καθώςον πιστεύει πως αυτά είναι αδύνατο να μοιραστούν και να κατανοηθούν από έναν τρίτο. Στην μετακατοχική εποχή που ακολούθησε η ανέχεια ήταν μεγάλη. Και νωρίτερα μας είχε εξηγήσει, πως το ψωμί του ήταν από χαρουπάλευρο. Γι 'αυτό και σήμερα καλλιεργεί μια χαρουπιά, για να θυμάται. Μας κατέθεσε τα ακόλουθα: .

Μιχαήλ Κ. : Εγώ αυτό που νιώθω δεν μπορεί να το νιώσει ένας, τα παιδιά μου παραδείγματος χάρη, δεν μπορούν να το νιώσουν, αφού δεν το είδαν, δεν το ζήσανε. Εγώ μία χαρουπιά εδώ δα, μικρό τόσο, θα το προστατεύσω και το έχω και κεντρισμένο, για να φάω χαρούπι. Γιατί μου φαίνεται πως αυτά ήταν η ζωή μου.

Στο ίδιο χωριό, στο Άνω Μέρος Αμαρίου, ο Εμμανουήλ Σ. καταθέτει τις αρνητικές του σκέψεις όταν θυμάται τα γεγονότα. Και ζητάει από τον Πρόεδρο του χωριού να τιμήσει τους νεκρούς με ένα επιπλέον μνημείο. Μας κατέθεσε τα εξής:

Εμμανουήλ Σ. : Άσχημα. Δεν περνά από την γειτονιά που τους κάψανε γιατί είναι ένα σκαλάκι, απ' το οποίο έμεινε το σκαλάκι όπως το 'χανε, γιατί η σκάλα είναι πετρόχτιστη, έχει μπάζα και δεν φαίνεται. Την κρύβει το ντουβάρι. Και λέω: 'δεν πάω από εδώ γιατί από εδώ βγήκανε 15 άνθρωποι 20 και δεν ξαναγυρίσανε'. Και δεν περνάω από εκεί. Και πάντα περνά από άλλη σκάλα η οποία είναι πετρωμένη και είπα και σήμερα του Δημάρχου να βρει, του Καπαρού του Προέδρου εδώ, να βρει [...], να βγάλει κάνα κονδύλι λεφτά να καθαρίσουν εκεί πέρα μίαν αυλή που έχει πετρωθεί από μπάζα, το γύρω των σπιτιών να φανεί η σκάλα αυτή. Εκεί σκοτώσαν τους ανθρώπους, να φανεί αυτή η σκάλα να την θωρούνε γιατί πάει και σήμερα ο νους που περνά από εκεί. [...]. Είπα του Χατζημανώλη του Γιώργη, ήτανε μια σκάλα πετρωμένη. 'Δεν την ξέρω', μου λέει. 'Πώς δεν την ξέρεις, την ξέρει ο πατέρας σου. Αλλά εσύ που γεννήθηκες χθες, την ξέρεις την σκάλα';

Επίσης στο ίδιο χωριό, στο **Άνω Μέρος Αμαρίου**, η Ευτυχία Σ. θυμάται τα γεγονότα, την ανέχεια και τον διωγμό, την εκδίωξη από την οικία τους που υπέστη η οικογένειά της και τη φυλάκιση της αδελφής της από το καθεστώς κατοχής. Η περιγραφή της είναι η ακόλουθη:

Ευτυχία Σ. : Τα θυμούμαι κάθε μέρα, δεν τα ξεχνώ στην μνήμη μου έρχονται, μας πήραν οι Γερμανοί από εδώ, επήγαμε στον Μέρωνα, μας έβαλε η μάνα μου σε ένα σπίτι, ύστερα κατεβήκαμε από κάτω και έβγαλα κάτι τσόκαρα και τα 'βγαλα και τ' άφησα σε έναν ανωγειανό, και λέει αυτός, μας λέει: φύγετε γιατί θέλω να ποτίσω και τ' άφηκα, και μου τα πήραν ύστερα και πήγα ζυπόλητη ως την Πατσό με την μάνα μου και την άλλη μου αδερφή την επήρανε, την βάλανε στην Φορτέτζα, στα σύρματα την βάλανε. [**ΑΒ** – εννοεί ότι την έβαλαν στη φυλακή]. Έκανε δεκαπέντε μέρες στα σύρματα μετά την αφήσανε. Και πήγαμε ζυπόλητα μετά φύγαμε από την Πατσό με τα πόδια και πήγαμε στο Χωρδάκι, εκεί είχε η μάνα μου μια αδερφή και κάτσαμε εκεί τον χειμώνα μετά ήρθαμε εδώ και σιγά-σιγά με στερήσεις, ζυπόλητα, εγώ κατάχαμα και ζυπόλητη. Δεν είχαμε.

Στην **Γέργερη** ο Γεώργιος Κ., είναι περισσότερο αποκαλυπτικός. Νιώθει την αδικία, διότι οι θυσίες των Ελλήνων ήταν μεγάλες, αλλά η σημερινή αναγνώριση αυτών από το σύγχρονο γεωστρατηγικό καταστημένο δεν είναι αυτή που θα αντιστοιχούσε στο

μέγεθος των θυσιών, στις οποίες υπεβλήθη ο τοπικός πληθυσμός. Μας περιγράφει τα ακόλουθα:

Γεώργιος Κ. : *Πως νιώθω; Νιώθω πραγματικά πως μας αδικούνε οι μεγάλες δυνάμεις. Τόσο πολύ μας έχουν αδικήσει οι φίλοι μας οι συμμάχοι, μας έχουν αδικήσει πάρα πολλές φορές γιατί ίσως και εμείς έχουμε, τί βλέπεις, από ιστορία εγώ δεν τελείωσα ούτε το δημοτικό, αλλά από ιστορία έχω παρακολουθήσει και έχω διαβάσει πολλά πράγματα.*

Πριν φύγουν οι Γερμανοί στο Κάιρο, μέσα το στρατό τώρα που δεν είναι δικός μας, έδωσε εντολή ο Τσόρτσιλ να τον βουλιάζουν γιατί στασιάζανε και δεν δικαιολογώ τον στασιασμό, γιατί ήμασταν ακόμα χωρίς να ελευθερωθούμε ξανοίγαμε ποιος να πιάσει την εξουσία, δεν τους ενδιέφερε τίποτα άλλο μόνο η εξουσία γι' αυτό και εμείς δεν είμαστε και εμείς το ό,τι καλύτερο Έπρεπε να 'χουμε μεταξύ μας άλλη ομόνοια κι αν την είχαμε δεν θα φτάναμε σ' αυτό το σημείο. Δεν μπορούμε να πούμε πως μας φταίνει πάντα οι ξένοι. Είναι το ό,τι χειρότερο, αυτοί που εξουσιάζουν οι κύριοι, για ορισμένα συμφέροντα. Δεν τους ενδιαφέρει παρά μόνο να κρατούνε την καρέκλα. Δεν φτάνει αυτό, εδώ πρέπει να κάνουν υποχωρήσεις και η μια μεριά και η άλλη.

Τι κάναμε τώρα εμείς; Εάν τώρα εμείς είμαστε με το μέρος των κερδισμένων στη νίκη, τι μας εκάνανε; Εβοηθήσανε στον εμφύλιο. Αλλά δεν φταίνει μόνο αυτοί, φταίμε και εμείς, γιατί έπρεπε να βάλουμε νερό στο κρασί μας, ό,τι είχαμε παθούμενα να τα ξεχάσουμε και να δώσουμε τα χέρια. Μα δεν ήταν μεγάλες οι διαφορές, να μην φτάσουμε στον εμφύλιο, γιατί ο εμφύλιος μας έκανε μεγαλύτερη ζημιά ακόμα και από την Γερμανική κατοχή, γιατί ερειπωθήκανε ολόκληρες εκτάσεις, φαγωθήκαμε και ανοίζανε πάλι καινούριες πληγές. Και όχι δεν εγυρέσαμε αποζημιώσεις που όπως είπα, δεν αποζημιώνονται οι άνθρωποι, η ζωή με χρήματα με τίποτα, γιατί πόσα ορφανά παιδιά απομείνανε και απομείνανε στους δρόμους αυτά δεν αντικατασταίνεται ούτε με χρήματα ούτε με τίποτα και να μας τα δώσουν αυτά τα χρήματα να τα κάνουμε τί;

Έπρεπε οι κύριοι να 'χουν αποζημιώσει τουλάχιστον ό,τι χαλάσανε και ό,τι πήραν να τα φέρουν πίσω και τα αρχαία και το χρυσό και ό,τι ήτανε να τα πάρουνε πίσω, αλλά όταν βλέπεις τώρα ορισμένες πολλές ευρωπαϊκές χώρες και έχουν από την εποχή της Τουρκοκατοχής τα αρχαία μας φυλαμένα, κλεμμένα και τα φυλάσσουνε και τα δείχνουνε στον άλλον κόσμο, έπρεπε να ντρέπονται.

Γιατί να 'ρθεις εδώ να σου δείξω όχι τα δικά μου έργα, μα να σου δείξω ενός αλλουνού δεν με τιμά αυτό το πράγμα, το ίδιο κάνουν και αυτοί. [...]. Πάνε και μας δείχνουνε και κόβουμε εισιτήριο και μας δείχνουν τον δικό μας πολιτισμό και τα αρχαία και τα αγάλματα μας τον πολιτισμό μας και εδώ πάνε να μας φάνε. Δεν θέλω να φτάσω σε πιο πάνω, σε άλλο βάθος γιατί τί βλέπω; Βλέπω τα Σκόπια και κάνουν σε κάθε πλατεία έναν Μέγα Αλέξανδρο και προσπαθούμε εμείς να ξεχάσουμε την ιστορία μας, τον Μυκηναϊκό πολιτισμό, τον Μινωικό και όλα, αυτά τα πράγματα έφτασε ο κόσμος, το μεγάλο μέρος δηλαδή.

Στην **Γέργερη** ο Γεώργιος Κ. μας είπε με λακωνικό τρόπο τα ακόλουθα:

Γεώργιος Κ. : Πώς αισθάνομαι, μάλλον αισθάνομαι ότι δεν ήταν καλά τα περιστατικά αλλά ήταν κατοχή, τί να κάνουμε, ήταν στρατός κατοχής, και εμείς αν ήμασταν στρατιώτες κατοχής, τα ίδια θα κάναμε.

Στην **Καλή Συκιά** ο Νικόλαος Ν. μας λέει ότι θα θυμάται για πάντα τα γεγονότα, και τον τραγικό τρόπο που χάθηκε η έγκυος αδερφή του, μέσα στις φλόγες των σπιτιών της Καλής Συκιάς.

Νικόλαος Ν. : Αρχίσαν και ξεχνιούνται αυτά μιας και εμείς λες αλλά τούτο εδώ, δεν μπορεί να ξεχαστεί γιατί όπως σου λέω εγώ μόλις ακούσω και έρθουν συζήτηση ας πούμε και συζητήσουμε γι' αυτό το θέμα, και θυμηθώ την αδερφή μου, ..., νέα κοπέλα ας πούμε, 27 χρονών, 28, να πάνε να την βάλουν στην φωτιά; Να τις κάψουνε ζωντανές; Και να δεις τώρα και αυτός ο γαμπρός μου, που τύχαινε πρωτότερα από άλλη γυναίκα, είχε άλλα τρία παιδάκια ανήλικα και αυτά. Ήταν τώρα έξι παιδάκια. Είχαν αφήσει ανήλικα, από δεκατριών χρονών και κάτω. Δεκατριών, δεκατεσσάρων χρονών και κάτω. Και τα 'βλεπες τώρα έξι παιδάκια ανήλικα, αυτός δεν μπορεί να σιμώσει να 'ρθει στο σπίτι του, γυναίκα δεν είχε, το σπίτι του καημένο, και σκέψου τώρα τι γίνεται.

Ο Σταύρος Μ., από τον **Καλλικράτη**, μας κατέθεσε τα ακόλουθα:

Σταύρος Μ. : *Τι νιώθω; Τι να σου πω, για τους Γερμανούς μ' όλο που ετούτοι που 'ρχονται εδώ, δεν είναι ένοχοι να πούμε. Τότε, ίσως έκαμε τότε το καθεστώς του Χίτλερ και είχε τρομοκρατία το ίδιο και στο στράτευμά του και δεν μπορούσε να παρεκκλίνει, ό,τι του 'λεγε αυτός έκανε. Εγώ έχω εκεί την ιστορία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, γράφουν διάσημοι στρατηγοί της εποχής εκείνης, και το ίδιο είχε τρομοκρατήσει την Γερμανία ο Χίτλερ.*

Στο **Καμαράκι** στην Τύλισσο, τις απόψεις του για το θέμα, μας έδωσε και ο Τηλέμαχος Α. Εστιάζει στον δωσιλογισμό και νιώθει μεγάλη πικρία για εκείνους τους συμπατριώτες του που είχαν επιλέξει να συνεργαστούν με τον εχθρό και τις δυνάμεις κατοχής Το σχετικό απόσπασμα από τη διήγησή του παραθέτουμε παρακάτω:

Τηλέμαχος Α. : *Τι να κάνω; Πες πως θυμόμαστε κάτι, τί να κάνουμε, τί εργάτες ήρθαν μας πήραν πήγαμε στην Γερμανία, εμείς τί εφταίγαμε; Εμείς είμαστε πιτσιρίκια τότες. Για να μας κάνουν δηλαδή να μην πάρουν Έλληνες στην Γερμανία και ξέρω εγώ. Πήγαμε, άψογοι μας φάνηκαν οι Γερμανοί το εργοστάσιο που δουλεύαμε, μας προσέχανε, τους προσέχαμε, μας μιλούσανε ωραία και καλά, στα σπίτια τους μας παίρνανε και κάναμε γιορτές ορισμένοι που ήταν καλοί ανθρώποι, δεν είχαμε παράπονο από τους Γερμανούς, έχουμε στους δικούς μας, τους Έλληνες και τους Κρητικούς εδώ, είχε ορισμένα χωριά που έβραζε ο τόπος γκεσταπίτες. Εβράζανε. Δεν τον ξέρεις, τον θωρείς από εκεί κάτω, ξέρεις ίντα ρόλο παίζει; Αν είναι γερμανόφιλος ή αν είναι εθνικόφρων; Και του τα 'λεγες χαρτί και καλαμάρι, κι αυτοί τα γράφανε, όμως. Και 'μείς να 'τα, μες στην παγίδα επιαστήκαμε χωρίς να το καταλάβουμε.*

Στην **Κάτω Σύμη** ο Κωνσταντίνος Μ. εξωτερικεύει τα συναισθήματά του σε εμάς, περιγράφοντας τη δυσαρέσκειά του και για τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες του παρελθόντος, αλλά και για αυτές του παρόντος:

Κωνσταντίνος Μ. : *Δεν νιώθω καλά ασφαλώς. Δεν νιώθει κανένας καλά. Και από την άλλη μεριά αδικημένος. Όταν σκεφτείς ότι εγώ 15 χρονών παιδί, 16, από το '46 άρχιζα και έχτιζα ένα σπιτάκι μόνος με κάτι μαστόρους εδώ, με πηλούς και τέτοια.*

Και τώρα έρχονται οι νυν βουλευτάδες, οι υπουργοί και μας βάζουμε και πληρώνουμε φόρους σε αυτά τα χαλάσματα. Τι να νιώθω; Να νιώθω ευχαριστημένος; Δεν νιώθω καθόλου ευχαριστημένος για τη διοίκησή μας, όχι μόνο τώρα, και πριν. Μην νομίζεις, όλοι οι πολιτικοί μας εργαστήκαν σωστά.

Στο ίδιο χωριό, στην **Κάτω Σύμη**, καταθέτει για μας και ο Εμμανουήλ Μ. Μας εξέφρασε πως νιώθει σχετικά τυχερός που επιβίωσε και μας είπε τα ακόλουθα:

***Εμμανουήλ Μ.** : Εγώ διερωτώμαι πώς γλιτώσαμε και πώς είμαστε ακόμα ζώντανοι. Σας λέγω σκοτώσαν, τις μέρες εκείνες που είχανε σκοτώσει τον φυλάκιο, σκοτώσανε από εδώ χωριανές μας, μία γιαγιά, την κόρη της με ένα μωρό παιδί στην αγκαλιά και την πεθερά της γυναίκας.*

Σκοτώσανε τρεις γυναίκες και το μωρό 6 μηνών στην αγκαλιά της μάνας. Τα θυμάμαι δηλαδή αυτά. Όλα τα γεγονότα, όλα τα περιστατικά τα έζησα εγώ την εποχή εκείνη. Ήμουν 12 χρονών.

[...]. Είναι τόσα πολλά που ζήσαμε την εποχή εκείνη που δεν ξέρω τι να σου πω. Τι να σου πρωτοπώ δηλαδή. [...]. Μετά από τα γεγονότα που σκοτώσανε το φυλάκιο φύγαμε εμείς από εδώ, ήρθαν οι άλλοι οι Γερμανοί εδώ πέρα και κάψανε το χωριό, βάλανε δυναμίτες στα ντουβάρια και τα ισοπεδώσανε. Αυτά. Τι να πω; Είναι τόσα πολλά που αυτά δεν λέγονται.

Στα **Σκούρβουλα** μας μίλησε η Χατζίνα Π. Νιώθει πως κρατά μυστικά από την κατοχή. Ισχυρίζεται πως γνωρίζει, όπως και πολλοί άλλοι συμπατριώτες της, ποιοί ήταν οι δοσίλογοι. Όμως, όπως μας αποκαλύπτει, ‘έφυγαν από τη ζωή και δεν θα αποκαλύψει τα εν λόγω ονόματα’.

***Χατζίνα Π.** : Πώς νιώθουμε, δεν μιλούμε εκεί. [παύση] ... Δεν μιλούμε ακόμα, αυτοί πεθάναν και πήγαν κομμάτια τους, πεθάνανε δεν ζει κανείς, ξέρουμε εμείς ποιοί είναι. [AB – εννοεί τους προδότες – δωσιλόγους]. Ναι, ξέρουμε. Είναι χωριανοί μας και τους ξέρουν όλοι οι άνθρωποι ποιοί είναι. Αλλά, Παναγία μου! Νιώθω να μην ξανάρθουνε τέτοια πράγματα.*

Στην **Μαλάθυρο**, μας μίλησε για το πώς αισθάνεται και ο Γιώργος Κ. Πικρία και λύπη είναι τα κυρίαρχα συναισθήματα που τον κατακλύζουν. Το σχετικό απόσπασμα παρατίθεται παρακάτω:

Γιώργος Κ. : Άκου να δεις παιδί μου, αυτός ο λαός είναι βάρβαρος λαός γιατί εμείς τον είχαμε δοκιμάσει προηγουμένως ερχόταν και μας παίρνανε και μας πηγαίνανε, είναι μια τοποθεσία, ένα ακρωτήριο. Στο Κολυμβάρι έχετε υπόψη σας;

Τέρμα του Κολυμβαριού και το λένε στην Σπάθα, ακρωτήρι Σπάθα. Ερχόταν οι Γερμανοί και μας παίρνανε από 15 χρονών και πάνω 16, μέχρι 70 και κάθε 15 μέρες κάναμε και πέρνανε 15 ανθρώπους από το χωριό να τελειώσει η δεκαπενταμερία να πάμε, μας τυραννούσαν δηλαδή μας κακοποιούσανε, αν δεν βαστούσαμε μας αφήνανε να πεθάνουμε γιατί δεν μας έδιναν τίποτα, δυο κουραμάνες την εβδομάδα και ήταν ψωμί που το τρώγανε οι σκύλοι. Μας ψήνανε μπιζέλια και τουμπέκι αποξηραμένα μαρούλια και ήταν σαπισμένα και ποιος τα 'τρωγε; Βαστούσαμε ο καθένας το σακούλι μας ό,τι είχαμε, το λάδι μας το τυρί μας τις ελιές μας, ό,τι μπορούσαμε για να περάσουμε τις 15 μέρες δηλαδή σκυλίσια ζωή και άμα δεν έκανες ό,τι σου λέγανε σε κοπανούσαν κιόλας, ζύλο. Δυο-τρεις φορές με είχανε χτυπήσει έφευγα όμως και εγώ κάνανε ένα ύψωμα στην τοποθεσία, το λένε Σπάθα και θέλανε να βάλουνε ένα αντιαεροπορικό μεγάλο βεληνεκούς. Αλλά ήταν αυγοειδής το μέρος και πολύ ψηλό και δυσκολεύονταν να πάνε τα μηχανήματα και ήρθαν και μετρούσαν με το πώς το λένε το μηχάνημα και με πήρε το σχέδιο και το κράτουνε εγώ το μηχάνημα όπως το σταματούν με τα πόδια και βάζεις τα μάτια σου και μετρούσες τις αποστάσεις. Εγώ το κοιτάζα, σου λέει τούτος είναι κατάσκοπος, με παίρνουν, με δείρανε, άγρια με δείρανε, έφυγα και εγώ γιατί δεν περίμενα ότι θα με δείρουνε πως εκοίταζα από τα κιάλια, κατάλαβες;

Τέλος πάντων κάναν γύρω-γύρω έναν κύκλο, και κάνανε δρόμο και δουλεύανε οι κακομοίρηδες οι εργάτες οι θείοι μας με την κάψα με την πείνα με και κάνανε δρόμο με τα τανκς και βγάλανε απάνω τα μηχανήματα ... κατάλαβες; Και μετά μας παίρνανε και μας πηγαίνανε στο Μάλεμε, σε δυο τόπους πήγαμε αγγαρεία, μας τυραννούσανε παιδί μου, κατάλαβες; Αυτά τα πράγματα δεν ξεχνιούνται, αλλά δεν μας σκοτώνανε τουλάχιστον, για μια στιγμή ξεχνιούντανε αλλά καταστρέψανε ένα χωριό ολόκληρο, είναι σου λέω 62 άτομα, πήραν από σπίτι και τέσσερα άτομα, τρία παιδιά και ο πατέρας μου.

11.3.2 Η Δυνητική Συνάντηση με τους Εκτελεστές

Στη συνέχεια της παρουσίασης των ερωτημάτων που τέθηκαν στις συνεντεύξεις, θα παραθέσουμε τις απαντήσεις που λάβαμε στο θεωρητικό ερώτημα:

«Εάν σήμερα βλέπατε αυτούς που έκαναν εκείνη την εποχή τα εγκλήματα, αν τους βλέπατε, αν υπήρχε τρόπος, τότε τι θα τους λέγατε;»

Όπως αναφέραμε και πρωτύτερα, αυτός ο άξονας των ερωτήσεων διερευνά κυρίως την εξωτερική ενός εσωτερικού συναισθηματικού κόσμου των ανθρώπων που βίωσαν την κατοχή, ως υποκείμενα διοίκησης του καθεστώτος της στρατιωτικής κατοχής. Εκείνους δηλαδή που υπέστησαν τις δυσμενείς συνθήκες, που διαμορφώθηκαν υπό την απειλή πάντα της απώλειας της ζωής τους αν δεν συμμορφώνονταν προς τις διαταγές που κάθε φορά εκδίδονταν. Στην ουσία του, το ερώτημα είναι υποθετικό, το οποίο όμως σε κάθε περίπτωση εξάπτει τα συναισθήματα, και δίνει το ερέθισμα εξωτερικεύσής τους. Και όχι μόνο. Η προσπάθειά μας κατευθύνεται στη θεωρητική περίπτωση που κάποιος θα βρισκόταν απέναντι από τους δράστες των εγκλημάτων που διεπράχθησαν και που ο ίδιος με κάποιο τρόπο τα είχε βιώσει, έτσι ώστε να καταγράψουμε στο βάθος του χρόνου και στην χρονική στιγμή της λήψης της συνέντευξης, τον τρόπο της αντίδρασης, τον τρόπο έκφρασης, τον τρόπο που η μνήμη θα ανασύρει τα γεγονότα και την προβολή των αισθημάτων αυτών σε ενεστωτικό χρόνο.

Η πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας, παρουσιάστηκε στο χωριό **Κοντομαρί**. Και την χαρακτηρίζουμε ως πιο ενδιαφέρουσα, διότι πριν από αρκετά χρόνια από το χρόνο λήψης της συνέντευξης, παρουσιάστηκε στο συγκεκριμένο χωριό, σύμφωνα πάντα με τη συγκεκριμένη μαρτυρία, ένας από τους στρατιώτες που συμμετείχε στην εκτέλεση και συγκεκριμένα ο φωτογράφος Βέξλερ (Franz Peter Weixler), που είχε πάρει τις φωτογραφίες της εκτέλεσης και που αργότερα, μετά το τέλος του πολέμου, ο ίδιος τις δημοσίευσε και αφενός έγινε ευρέως γνωστό το έγκλημα, αφετέρου το υλικό χρησιμοποιήθηκε στις δίκες των εγκληματιών πολέμου που ακολούθησαν. Στο **Κοντομαρί** λοιπόν, ο Βασίλειος Π., μας αποκάλυψε τα ακόλουθα:

Βασίλειος Π. : Μετά από 11 χρόνια, γύρω στο '52, ένα βράδυ, ξέρεις τα ηλιοβασιλέματα που λέγαμε, «περί λύχνων αφής», που λένε στο στρατό, οι χωριανοί καθίσανε και πίνουν την τσικουδιά τους πριν το δείπνο, καλοκαίρι.

Και φτάνουνε τέσσερις άνθρωποι. Ο ένας ήταν ο Γερμανός φωτογράφος της εκτέλεσης, ο άλλος ο δεύτερος ήταν αυτός που γλίτωσε από την εκτέλεση ο Γαλάνης, ο τρίτος ήταν ένας διακεκριμένος συγχωριανός μας δικηγόρος και ο τέταρτος ένας άλλος διακεκριμένος πολίτης από το Μάλεμε.

Φτάνουνε, λοιπόν, στο καφενείο. Γνωστοί βέβαια. Και λένε «Κατά τα ειωθότα εδώ, κέρασέ τους». Οι τρεις ήταν γνωστοί, σου λέω, ο τέταρτος ήταν άγνωστος. Και αφού κάτσανε, τους κέρασανε την τσικουδιά τη σχετική, λέει ο χωριανός μας εδώ ο δικηγόρος, ο Γεωργιάς «Ξέρετε, ο κύριος που βλέπετε είναι ο φωτογράφος», μου διαφεύγει το όνομά τώρα, μπορείς να το βρεις.

Στο κατάστημα του Μαθιόπουλου, νομίζω εκεί. Τέλος πάντων, «Αυτός είναι ο φωτογράφος». Καταλαβαίνετε ότι υπήρχε μία παγωμάρα στην παρέα, στο ακροατήριο. Ένας, λοιπόν, συνήλικός μου, Δασκαλάκης, του οποίου σκοτώσανε τον πατέρα του, πρόσεξε τώρα κοπελιά. Τον πατέρα του και τρία αδέρφια του πατέρα του.

Βέβαια το '52, ήμουν 18 – 19 χρονών πια, ήταν και αθυρόστομος ο μακαρίτης. Του λέει «Και τον έφερες εδώ; Να μας πει τί;». Διότι αυτός είπε: «Ξέρετε, εγώ δεν ήμουνα του καθεστώτος». Αν είναι δυνατόν την εποχή αυτή να μην υπάρχει του καθεστώτος, ή να υπάρχει Γερμανός που να μην ήταν του καθεστώτος.

Εν πάση περιπτώσει, ... «Δεν ήμουν», λέει, «ήμουν επιστρατευμένος». Απειλήθηκε, λοιπόν, να χαλάσει η παρέα και να χαλάσει η παράδοση η κρητική της φιλοξενίας και του λένε «Κύριε Γεωργιά, σε παρακαλώ, φύγετε. Εγκυμονεί, τέλος πάντων, να δημιουργηθεί μία ατμόσφαιρα όχι ωραία και εν πάση περιπτώσει αντίθετη με τα έθιμά μας και με τα ήθη μας». Και σηκωθήκανε και φύγανε.

Αυτό ήταν το παράξενο που είδαμε μετά από τόσα χρόνια γιατί μπορεί να είχανε περάσει δέκα χρόνια αλλά για ένα χωριό που απορφανίστηκε τα δέκα χρόνια δεν ήτανε πολλά να πεις ότι είχε ξεχαστεί το πράγμα. Υπήρχαν ορφανά παιδιά ακόμα, παιδιά που δεν γνώρισαν τον πατέρα τους.

Από την προσωπική μας εμπειρία, ακόμα και σήμερα στο καφενείο στο Κοντομαρί, έρχονται οι θύμησες της κατοχής και της εκτέλεσης. Οι πληγές δεν έχουν γιατρευτεί. Τουλάχιστον αυτή είναι η πρώτη εντύπωση που δίνεται στον επισκέπτη του χωριού.

Αλλά από το συγκεκριμένο απόσπασμα της συζήτησης που είχαμε με τον Βασίλειο Π., προκύπτει ότι, τουλάχιστον στην πράξη, οι δράστες των εγκλημάτων δεν θα απολάμβαναν την παραδοσιακή φιλοξενία. Ο παραδοσιακός θεσμός, που κρατά από τη εποχή του Ξένιου Δία και επιτάσσει την ηθική υποχρέωση στους Έλληνες να φιλοξενούν τον ξένο, στην περίπτωση των εγκληματιών πολέμου υπό τις συνθήκες της κατοχής, κάμπτεται, τουλάχιστον για τη χρονική στιγμή που τα γεγονότα στο Κοντομαρί ήταν νωπά στη μνήμη των κατοίκων. Ο ξένος που ήταν ένας από τους συμμετόχους του εγκλήματος δεν έγινε αποδεκτός προς φιλοξενία στο χωριό.

Στα **Ανώγεια**, μας έδωσε μια πολύ ενδιαφέρουσα απάντηση και ο Γεώργιος Σ. Μας διηγήθηκε την δική του προσωπική ιστορία, που φιλοξενούσε επί 10 έτη έναν στρατιώτη του γερμανικού στρατού κατοχής, που υπηρετούσε στην περιοχή των Ανωγείων, που ωστόσο, ο συγκεκριμένος στρατιώτης δεν του είχε αποκαλύψει την ιδιότητά του και ερχόταν ως απλός Γερμανός τουρίστας (η εκτίμηση του Γεώργιου Σ. είναι ότι φοβόταν να πει πως ήταν ένας στρατιώτης των ναζί). Αμέσως παρακάτω παραθέτουμε τη σχετική αφήγηση.

Γεώργιος Σ. : Θα σου κάνω μία ιστορία τώρα. Ωραία ερώτηση ήταν αυτή και το θυμήθηκα. Ένας Γερμανός ερχόταν εδώ επί 10 χρόνια, με τη γυναίκα του και όποτε ήθελε να έρθει, έστελνε και φίλος 1-2, ένα ανδρόγυνο. Έρχονταν, εγνωριστήκαμε, τους φιλέσαμε στο καφενείο. Και τα 10 χρόνια που έρχονταν πηγαίναμε στο σπίτι μου και πίναμε κρασί και τρώγαμε. Του άρεσε αυτουνού και κάθε φορά έγραφε εντυπώσεις, στο βιβλίο των εντυπώσεων. Την τελευταία φορά που ήρθε, η γυναίκα μου έλεγε πάντα, όποιος πίνει κρασί και λαλεί¹²²³ αμάξι, να μην πίνει. Πώς το έκανε τώρα ο Γερμανός;

Μιλούσε σπαστά ελληνικά και λέει τότε, γιατί έγραφε στο βιβλίο, επί 10 χρόνια, έρχομαι στα Ανώγεια και με υποδέχονται σαν φίλο. Κατάλαβες; Όχι σαν εχθρό. Αυτός ο

¹²²³ Ρήμα 'λαλώ' : Σημαίνει οδηγώ

άνθρωπος. Και λέει της γυναίκας μου, όταν εκαίγαμε το χωριό, εδώ, ο δρόμος ήταν χάλια, λέει, και δεν επέσαμε και τώρα δα, με αυτόνε δα, τον δρόμο θα γκρεμιστούμε;

Ακούς; Αυτός πρέπει να έχει ποθάνει. Και του λέω εγώ, εδώ ήσουν; Λέει, εδώ ήμουνα. Τί θα του 'λεγες εσύ; Κατάλαβες; Ωραία ιστορία αυτή. Το είχε σε κακό μωρέ, γιατί ήθελε να πάει στο σπίτι του, και γύριζε γύρω - γύρω και πήγαινε τα στενά. Και λέει μα τι γίνεται; Και πήγαινε όπου κάνανε εκδηλώσεις και πήγαινε και εθώραγε.

Εγώ μου λέει είμαι. Εγώ ξεράθηκα. Τι να του πεις; Στρατιώτης ήταν. Εγώ πιστεύω ότι είναι και μία ανωτερότητα αυτή.

Στο σημείο αυτό ρωτήσαμε τον Γεώργιο Σ., γιατί θεωρεί ανωτερότητα το γεγονός ότι ο ίδιος δεν του απηύθηνε κάποια λόγια που να αφορούσαν τη δυσαρέσκεια του για την περίοδο της κατοχής και μας έδωσε την ακόλουθη εξήγηση:

Γεώργιος Σ. : *Ναι, βεβαίως. Διότι αυτοί ξέρεις τί κάνανε; Εκεί πέρα είναι ένα χωριό, τα Σείσαρχα. Και ήταν κάθε μέρα εδώ, είχαν αιχμάλωτους εκεί πέρα, και καίγανε τα σπίτια και μετά γυρίζανε κι εδώ. Βάζανε δυναμίτες, τα καίγανε πρώτα, και βάνανε δυναμίτες και τα εχάλαγανε. Και έρχονταν εδώ και μαζώνανε τα τρόφιμα και πηγαίνανε το βράδυ στα Σείσαρχα, εδώ πιο πέρα ένα χωριουδάκι πιο κάτω. Πιο πέρα είναι το χωριουδάκι και μαζώνανε τα πάντα και ό,τι απόμεινε τα βάζανε στις εκκλησίες. [. . .] Όταν λέει ήταν χάλια ο δρόμος και δεν επέσαμε. Τι θα του έλεγες εσύ σε ρωτώ. Τι θα έλεγες; Να του παίζεις ένα μπάτσο;*

Δεν είπα τίποτα. Και αν του έλεγα τι θα έβγαινε; Τώρα γιατί δεν το έλεγε πιο μπροστά, παρά το είπε την τελευταία στιγμή. Μήπως εφοβούτανε; Μήπως θα του έλεγα, τον πρώτο, δεύτερο χρόνο, μην ξανάρθεις. Και είχε επειδή, πώς να στο πω τώρα να καταλάβεις... πάντα που ερχόταν, είδε ότι τον υποδεχόμασταν σαν άνθρωπο, όχι σαν Γερμανό ή σαν κατακτητή. Και πήρε το θάρρος και το είπε, λέω εγώ. [...]. Ήταν η τελευταία φορά. Μετά πέθανε. [...]. Ναι πέθανε. Αλλά και άλλοι πολλοί, που θα ήταν βέβαια επαέ. Οι Γερμανοί τα πρώτα χρόνια που άνοιξε αυτός ο τουρισμός, αυτοί φοβόντουσαν. Όταν έρχονταν στα Ανώγεια, δεν λέγανε πως ήταν Γερμανοί. Δεν το λέγανε, γιατί φοβόντουσαν. Και σιγά-σιγά-σιγά-σιγά είδαν πώς τους δέχονταν οι άνθρωποι στ' Ανώγεια και ξεφοβηθήκανε και λέγανε, Γερμανός.

Θεωρούμε πως η τελευταία φράση του Γεώργιου Σ. είναι άκρως αποκαλυπτική και ενέχει μια πολυσημαντικότητα. Πρώτον, οι στρατιώτες του καθεστώτος κατοχής στην Κρήτη καταλάβαιναν και ένιωθαν πως είχαν διαπράξει εγκλήματα και όχι πράξεις στρατιωτικές. Εγκλήματα για τα οποία είχαν το φόβο να τα αποκαλύψουν. Δεύτερον, ντρέπονταν να αποκαλύψουν την εθνικότητά τους. Τρίτον, από την πλευρά των ανθρώπων που υπέστησαν την εγκληματική δράση, και τουλάχιστον στα Ανώγεια, οι κάτοικοι ένιωθαν πολεμιστές ή απόγονοι των πολεμιστών, ότι καλώς αντιστάθηκαν, ήταν περήφανοι γι' αυτό και δεν είχαν κρατήσει στο 'μέσα' τους απωθημένα για τους Γερμανούς στρατιώτες. Για τους Ανωγειανούς όλοι οι ξένοι ήταν τουρίστες και ως τέτοιοι, απολάμβαναν τις υπηρεσίες τις οποίες αγόραζαν και βεβαίως επιπρόσθετα, απολάμβαναν στο πλαίσιο των ηθικών επιταγών και την ελληνική φιλοξενία.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα απάντηση πήραμε και από τον Νικόλαο Μ. στο χωριό **Βατόλακος**. Έδωσε έμφαση στο γεγονός, ότι κι αν ακόμα θεωρητικά κατηγορήσουμε τον εκτελεστή για ένα συγκεκριμένο έγκλημα που διέπραξε, η απάντηση που θα μας δώσει είναι ότι η πράξη του δεν ήταν έγκλημα, ούτε άδικη, καθόσον εκτελούσε τις ενέργειες αυτές υπό διαταγές. Και στη συνέχεια, μας παραθέτει ένα παράδειγμα εγκλήματος που έγινε στο χωριό του, για το οποίο δεν είναι δυνατόν να υπήρχε διαταγή για να τελεστεί, αλλά υπήρχε μόνο η θέληση του δράστη να το πράξει, καθόσον είχε τη διακριτική ευχέρεια να μην εκτελέσει το έγκλημα, αν και τελούσε υπό στρατιωτικές διαταγές. Παραθέτουμε απόσπασμα από τη σχετική συζήτηση:

ΕΡΩΤΗΣΗ: Τώρα αν είχατε μπροστά σας κάποιον από αυτούς τους Γερμανούς που έκαναν τις εκτελέσεις στο χωριό σας, τι θα του λέγατε;

Νικόλαος Μ. : Θα μου 'λεγε αυτός, εγώ τι θα του πω; Θα μου 'λεγε ότι διαταγή εκτελούσα. Σκεφτείτε ήταν ένας ανάπηρος πόλεμος με πόδι ξένο, και τον εκτέλεσαν, ...

Στο σημείο αυτό έχουμε μια μικρή παύση από τον αφηγητή μας, ο οποίος αρχίζει να έχει μια τρεμάμενη φωνή, και δάκρυα συγκίνησης. Και συνεχίζει δακρυσομένος και μας λέει :

Νικόλαος Μ. : ..., έβγαλε το πόδι του και τους το πέταξε... Μικρός ήμουν, το θυμούμαι και καμιά φορά, ... Στεναχωριέμαι... Παναγία μου !!! [ΑΒ - Η επίκληση της

Παναγίας, είναι η χαρακτηριστική έκφραση των Κρητικών όταν θέλουν να συμφωνήσουν με τον συνομιλητή τους, και να καταδείξουν την αλήθεια των λεγομένων τους και των πιστεύω τους].

Στην **Γέργερη**, ο Γεώργιος Κ. κάνει λόγο για τη συνείδηση, η οποία πάντα θα κατατρέχει έναν εγκληματία. Αναλογιζόμαστε πάλι, χωρίς να το λέμε στον ίδιο, τις ‘ερινύες’ που πάντα υπήρχαν στις συνειδήσεις αυτών που είχαν εγκληματήσει, αλλά δεν είχαν τιμωρηθεί από τους νόμους των ανθρώπων, είχαν διαφύγει της τιμωρίας, αλλά τελικά μεγαλύτερη ήταν η τιμωρία των ενοχών που έρχονταν με τη μορφή των ερινύων. Ιδού πώς μας παρέθεσε την απάντησή του :

***Γεώργιος Κ. :** Ότι είναι φευγάτοι βέβαια, τι θα του ‘λεγα, εγώ πιστεύω πως και αυτοί ό,τι και να κάνουν, και αυτός όσο σκληρός και να ‘ναι ο άνθρωπος άμα κάνει ένα κακό, πιστεύω πως ούτε και αυτός έχει ησυχία, άρα περιμένει την συνείδησή του. [...] Δεν έχει να περιμένει την συνείδησή του και αυτός που έκανε τέτοια εγκλήματα; Την συνείδηση του δεν την έχει ήσυχη. Οποσδήποτε. Δεν την έχει βέβαια.*

Στο ίδιο χωριό στην **Γέργερη** ο Γιώργος Κ. μας δίνει μια διαφορετική άποψη και απαντά διαφορετικά στο ερώτημά μας. Το σχετικό απόσπασμα έχει ως εξής:

***Γιώργος Κ. :** Δεν φταίνε αυτοί οι στρατιώτες, φταίνε οι ανώτεροι, είπαμε πως είναι στρατός κατοχής, ό,τι θέλει έκανε. Δεν μπορεί να τον πολεμήσει κανείς. Να πεις ότι μπορεί; ... Διότι ήταν κατοχή και παίρνανε διαταγές από τους ανώτερους. Δεν φταίνε οι στρατιώτες.*

Ένα μεγάλο γιατί, κατατρέχει τη σκέψη της Φωτεινής Τ., στη **Δαμάστα**. Θεωρεί αναίτια τα γεγονότα των εκτελέσεων. Το ‘γιατί’, αυτό το αναπάντητο ερώτημα είναι και το ίδιο που θα απηύθυνε στους εκτελεστές. Η απάντησή της είναι πολύ λακωνική, αλλά γεμάτη πόνο, από τον άδικο τρόπο με τον οποίο οι δυνάμεις κατοχής εκτέλεσαν τον πατέρα της.

***Φωτεινή Τ. :** Γιατί το κάμαν; Τί αιτία τους βρήκανε; Γιατί τους σκοτώσανε;*

Η Αργυρώ Κ., στην **Καλή Συκιά**, αν συναντούσε τους εκτελεστές δεν θα δίσταζε να τους αποκαλέσει άνανδρους και να τους διαμηνύσει ότι θα έπρεπε να ντρέπονται. Γιατί δεν ήταν μόνο η εκτέλεση, ή η ποινή του θανάτου για αυτόν που δεν θα συνεργαζόταν με το καθεστώς. Πολλές, φορές ο θάνατος, είναι ένα γεγονός, που έχει αξιοπρέπεια όταν γίνεται για τον σκοπό της πατρίδας και την υπηρετήση των αξιών που προσβέβει μια πατρίδα. Όμως, όταν ο θάνατος έρχεται με προσβολές, με προπηλακισμούς και με βασανιστήρια είναι πράξη εγκληματική, ντροπιαστική για τον πολεμιστή που τον προκαλεί, πόσο μάλλον όταν οι εγκληματικές αυτές πράξεις είναι από οπλισμένους άνδρες κατά ανυπεράσπιστων γυναικών, που βεβαίως αρνήθηκαν τη συμμόρφωση και υπέστησαν τα σκληρά αντίποινα. Με πολύ λιγότερα λόγια η Αργυρώ Κ. καταφέρνει και μάλλον καλύτερα από εμάς, να περιγράψει τη ντροπή που θα έπρεπε να νιώθουν οι εγκληματίες αυτοί.

Αργυρώ Κ. : Θα τους έλεγα ντροπή σας, γιατί μας τα κάνατε αυτά; Τι χρωστάγαμε εμείς τα μικρά παιδάκια που δεν είχαμε ψωμάκι; Μας πήρατε εκεί γιατί, μας τυραννούσατε; Και βρίζατε παλιοβρόμες, παλιοσαντές μας φωνάζατε, που είναι οι άντρες σας και θα σας σκοτώσουμε, έτσι λέγανε.

Στο ίδιο χωριό πάλι, στην **Καλή Συκιά**, η Βασιλεία Ν., που βίωσε την εγκληματική ενέργεια των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής σε βάρος της γιαγιάς της, όπως μας λέει, δεν κρύβει ούτε τα λόγια της ούτε τα συναισθήματά της. Και μάλιστα, λακωνικά και με σταθερή φωνή μας αποκαλύπτει ότι δεν θα απηύθυνε κάποια λόγια στον εκτελεστή, απλά θα έκανε μια πράξη : Θα τον σκότωνε. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ότι το ερώτημα είναι θεωρητικό, υποθετικό και σκοπό έχει να ερεθίσει τη σκέψη και ως τέτοιο πρέπει να μελετηθεί. Η απάντησή της καταγράφει το μέγεθος της πικρίας της αλλά και του αισθήματος της αδικίας, που προέρχονται από το ειδεχθές έγκλημα που διεπράχθη στο χωριό της.

Βασιλεία Ν. : Αν μπορούσα θα τον σκότωνα. Βέβαια γιατί έχουμε πικραθεί πολύ. [...]. Είχαμε θύμα τη γιαγιά μου, του πατέρα μου τη μάνα. Αυτήν την κάψανε μάλιστα.

Στον αντίποδα των απόψεων, στο ίδιο χωριό, την Καλή Συκιά, ένας άνδρας, ο Νικόλαος Ν., που έχασε την οκτώ μηνών έγκυο αδελφή του με την ποινή του θανάτου δια της πυράς, διαφοροποιεί την απάντησή του. Δεν ήταν παρών στο περιστατικό, ήταν με τους υπόλοιπους άνδρες του χωριού στους διαφεύγοντες τη σύλληψη από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Θεωρεί πως οι στρατιώτες έδρασαν υπό τις διαταγές ανωτέρων τους, κάτι που γι' αυτόν είναι ανασταλτικό της θέλησής του για ν' ανταποδώσει το κακό που συνέβη. Παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα:

Νικόλαος Ν. : Τι να τον κάνεις; Να τον σκοτώσεις; Τώρα, αν με ρωτήσεις εμένα βέβαια που πόνεσα που ήταν η αδερφή μου έγκυος οκτώ μηνών και να 'χει και τρία παιδάκια μωρά και να 'ναι σκοτωμένη, όπως και να 'ναι, το αίμα πως το λένε βράζει, δεν θα του 'κανα; Αλλά άλλοι έφταιζαν και λες αυτοί, στρατιώτες μπορεί να 'ναι, αλλά; Και εμείς εκάναμε στρατιώτες και αυτοί διατάζονται και αυτοί μπορεί να μην φταίνε βέβαια, γιατί αυτός ένας στρατιώτης τον παίρνουν, ό,τι τον διατάζουν κάνει...

Στις **Καμάρες** ο Γεώργιος Σ., μας δίνει μια ιδιαίτερη απάντηση, καθώς μετά τη λήξη του πολέμου, βρέθηκε μετανάστης στην Γερμανία, όπως μας αποκαλύπτει και είχε την ευκαιρία να συζητήσει για τα γεγονότα της κατοχής και τον πόλεμο εν γένει με τους εκεί Γερμανούς. Έχει καταλήξει στο συμπέρασμα, ότι ο ηγέτης του ναζιστικού μορφώματος ήταν και ο αποκλειστικά υπεύθυνος για τα δεινά που υπέφεραν οι άνθρωποι της κατοχής. Και μάλιστα, μας καταθέτει και την άποψη, ότι όποιος Γερμανός δεν συμμορφωνόταν στις επιταγές του καθεστώτος, η ποινή του ήταν θάνατος. Το σχετικό απόσπασμα από τη συζήτηση μαζί του, παρατίθεται παρακάτω:

Γεώργιος Σ. : Ε! Δεν πήγαμε στη Γερμανία; Πήγαμε. Ε! Βέβαια! Πήγαμε, όλοι πήγαμε. Μαλώναμε με τους Γερμανούς. Γιατί κάθε βράδυ δούλευα νυχτερινός και είχαμε το διάλειμμα και μου λέει εμείς δεν θέλαμε να έρθουμε στην Ελλάδα. Αν δεν ερχόμαστε λέει θα μας σκοτώνανε.

Ερχόμαστε εκεί μας σκοτώνετε εσείς. Είμαστε υποχρεωμένοι να πολεμήσουμε. Αυτό τώρα ήταν. Μαλώναμε εμείς τους Γερμανούς. Γιατί ήρθανε στα σπίτια μας και μας σκοτώσανε και μας διώξανε και μας κάνανε.

Εμείς, λέει, θέλαμε να έρθουμε; Να αφήσουμε τις οικογένειές μας να έρθουμε να σας πολεμήσουμε; Αλλά ο Χίτλερ, σου λέει, είναι τρελός και σου λέει τράβα να πας στην Ελλάδα... και σου λέει αν δεν ερχόμασταν θα μας σκότωνε αυτός. Ναι, σκότωνε ο Χίτλερ.

Ερχόμαστε στην Ελλάδα, μας πολεμάτε εσείς με τους Εγγλέζους και μας σκοτώνετε.. [...] Τον καλό στρατό τον καταστρέψανε οι Έλληνες.

Αλλά οι Γερμανοί σου λέει δεν θέλανε και αυτοί πόλεμο. Τώρα εμείς θέλαμε να πάμε εκεί; Και σου λέει μπρος ή πίσω. Σκότωσε πολύ ο Γερμανός κόσμος. Αυτός ήταν τρελός, ήταν δικτάτορας.

Στον **Σοκαρά**, συναντήσαμε τον Θεόφιλο Π, ο οποίος με αφορμή το ερώτημά μας εξέφρασε τη γενικότερη πικρία του, τόσο για τα γεγονότα της κατοχής, όσο και για την μετακατοχική περίοδο, κατά την οποία πιστεύει ότι ποτέ δεν ήρθε η δικαίωση για τους παθόντες και τα θύματα της κατοχής. Στο σχετικό απόσπασμα από τη συζήτηση μαζί του μας αποκαλύπτει τα εξής:

Θεόφιλος Π : *Τι θα τους πεις παιδί μου, δεν μπορείς να πεις τίποτα να πω τι; Εφόσον αυτοί που ήταν εις θέσιν να πούνε και να πράζονε, δεν επράζανε. Εμείς τα παιδιά τότε επιβιώσαμε σου 'πα με ίντα τρόπο, τί θες τώρα να κάμω πράμα άλλο, να πάω, τί να κάνω να τους σκοτώσω; Δεν γίνεται να σκοτώσω ούτε τίποτα εγώ δεν είμαι εις θέσιν, άλλοι είναι εις θέσιν να καθαρίσουνε την Ελλάδα έτσι όπως έπρεπε.*

11.3.3 Η Κατοχή και η σημερινή Γερμανία

Σε αυτόν, τον τρίτο άξονα των ερωτημάτων σκοπεύουμε να διερευνήσουμε τις απόψεις, τις σκέψεις, και τα συναισθήματα αυτών που έζησαν στην κατοχή, κυρίως για τους απογόνους αυτών που τους την είχαν επιβάλει. Στην ουσία το ερώτημά μας έχει την πρακτική σημασία να τοποθετήσει τον συναισθηματικό κόσμο του υποκειμένου, στο ενεστωτικό κοινωνικό γίνεσθαι και στην πραγματικότητα των σημερινών κοινωνικών και πολιτικών συσχετισμών. Είναι άραγε το 'σήμερα', για τους ανθρώπους που έζησαν τα γεγονότα της κατοχής, παράγοντας που επηρεάζει τις γνώμες και συγχωρεί (συν-χωρεί = χωρεί μαζί) με τους απογόνους τους, εκείνους τους πρωταγωνιστές του κατοχικού καθεστώτος; Το κύριο ερώτημα ήταν:

«Για τους Γερμανούς του 'τόρα', του 'σήμερα' εσείς τι αισθήματα έχετε; Τί νιώθετε; Τί εικόνα έχετε;»

Οι απαντήσεις είναι ποικίλες, οπωσδήποτε καταγράφουν προσωπικές απόψεις και έχουν να κάνουν με το βαθμό που ο καθένας από αυτούς που μας δίνει την απάντηση, επηρεάστηκε από τις δυσμενείς συνέπειες της κατοχής, ή αν υπήρξε ο ίδιος ένα από τα θύματα.

Ξεκινώντας την παρουσίαση των απαντήσεων, θα καταδείξουμε από τη Γέργερη την άποψη του Γεωργίου Κ. Θεωρεί, πως οι απόγονοι αυτών που εγκλημάτησαν δεν είναι υπεύθυνοι για τα εγκλήματα αυτά, πλην όμως πρέπει να τα αναγνωρίζουν και να νιώθουν ντροπή γι' αυτά. Έχει σχηματίσει επίσης, τη δική του προσωπική πεποίθηση για τις απόψεις Ρίχτερ, και δεν διστάζει κατά τη διάρκεια της αφήγησης να καυτηριάσει τις απόψεις αυτές που παρουσιάζουν αθώους, ή άνευ ποινικού αντικειμένου, ή άνευ αστικής ευθύνης τις ενέργειες και τη δράση των στρατευμάτων κατοχής στην Ελλάδα. Το σχετικό απόσπασμα από όσα μας είπε στο σχετικό ερώτημα παρατίθεται αμέσως παρακάτω:

Γεώργιος Κ. : *Τι εικόνα; Οι Γερμανοί πράγματι, όχι μόνο γιατί η ζωή του ανθρώπου που δεν αποζημιώνεται με χρήματα, ό,τι και να του δώσεις. Αλλά η μόνη χώρα που δεν πήρε αποζημίωση, γιατί και το χρήμα μας επήρανε και κατοχικό δάνειο εκάνανε για να συντηρήσουνε τον στρατό κατοχής, και αυτό που έγινε, και της Μέσης Ανατολής, και θα 'πρεπε να 'χουνε πράγματι δώσει. Την μόνη χώρα που δεν αποζημιώθηκε ήταν η Ελλάδα και ήταν το μεγαλύτερο σφάλμα. Και δεν φταίνε μόνο οι Έλληνες, φταίνε και οι εκείνοι οι συμμάχοι μας, πάντα, οι καλοί μας φίλοι που μάλλον πολλές φορές μας έχουν στο περιθώριο και πολλές φορές μας έχουνε και πληγώσει πάρα πάρα πολύ.*

Γιατί έχουμε ένα Κυπριακό, ένα αγκάθι τόσα χρόνια και δεν το λύνουμε, και όχι μόνο αυτό, μας ανοίγουνε κι άλλα αγκάθια τώρα και με τα Σκόπια, και με το ένα και με το άλλο, και δεν θέλαν να μας αφήσουν να σηκώσουμε κεφάλι αυτοί εκεί...

[...]. Τα νέα παιδιά πιστεύω, ούτε και αυτοί πιστεύω πως χειροκροτήσανε αυτά τα πράγματα που κάνανε, πρέπει να ντρέπονται γι' αυτά τα πράγματα. Να μην φτάσουμε βέβαια στο σημείο του κυρίου μορφωμένου του Ρίχτερ που ήρθε επαέ να μας πει πως χρωστεί η Ελλάδα στους κύριους αυτούς. Έπρεπε να ντρέπεται αυτός που λέει ότι είναι ο γραμματισμένος κύριος και δεν του πήγαινε να λέει αυτά τα πράγματα.

Κι ήτανε ένα μεγάλο λάθος, στο Πανεπιστήμιο που τον κάνανε επίτιμο διδάκτορα, γιατί εγώ θεωρώ ότι ήταν πιο αγράμματος από μένα. Και το πιστεύω, γιατί θα 'πρεπε να ντρέπεται γιατί και μας εκλέψανε, μας πήραν τα εισοδήματα μας, αφήκαν ορφανά παιδιά, μας επήραν το ψωμί και πεθάναν και πολλοί. Μπορεί να μην πεθάναν στο χωριό μας και στην περιφέρεια μας να μην πέθανε άνθρωπος από την πείνα, και μπορεί να γλιτώσαμε και άλλους που θε να πεθάνουνε από την πείνα, αλλά η πόλη το Ηράκλειο δεν επέθανε άνθρωπος από την πείνα πιστεύω.

Αλλά στην Αθήνα πέθανε πάρα πολύς κόσμος από πείνα. Πάρα πολύς κόσμος από πείνα και μας πήρανε τις αρχαιότητες μας, μας πήρανε τα εισοδήματα μας, το χρυσό μας, ό,τι ήταν και το κατακλέψανε, εδά θα μας λένε πως χρωστούμε κιόλας;

Στο **Κοντομαρί**, ο Βασίλης Π., συνταξιούχος πλέον δάσκαλος στο επάγγελμα, μας εξηγεί το λόγο για τον οποίο δεν εμπιστεύεται ούτε και τους σημερινούς Γερμανούς. Θεωρεί πως οι απόγονοι των δραστών δεν έχουν γνώση για το τί έγινε στη

Μάχη της Κρήτης και την κατοχική περίοδο, αλλά με ευθύνη όμως των πνευματικών ηγεσιών του γερμανικού λαού, αποφεύγουν να το αναγνωρίσουν. Και βέβαια τα αισθήματά του είναι αρνητικά για τους σημερινούς Γερμανούς. Η συζήτηση που είχαμε μαζί του για το θέμα, ήταν η ακόλουθη:

Βασίλης Π. : *Πώς το λένε, 'ιμπέριαλ τζέρμανυ'; Πάνω από όλα η Γερμανία; Εγώ αυτό νομίζω, αυτό νομίζω. Δέχομαι ότι δεν είναι πληροφορημένοι σωστά. Προχθές άκουγα στην τηλεόραση ότι οι φρουροί των κρεματόριων σκοτώσανε για να μην μαρτυρήσουνε στον γερμανικό λαό πάλι. Αν πάρουμε την εκδοχή ότι οι λαοί τί φταίνε. Αλλά ξέρω πως οι Γερμανοί είναι ανενημέρωτοι και αυτό δεν ξέρω αν τους απαλλάσσει από τα γεγονότα και από τα εγκλήματα που κάμανε. Αυτό θα το δείξει η ιστορία, κοπελιά μου, τί να σου πω.*

Στη συνέχεια, του θέσαμε μια διευκρινιστική ερώτηση και του ζητήσαμε να μας πει τα συναισθήματα που νιώθει για τους νέους Γερμανούς, και μας απάντησε :

Βασίλης Π. : *Όχι. Κοίταξε. Εφόσον είναι τα παιδιά ανενημέρωτα, δεν μπορώ να πω κάτι, να καταλογίσω. Επειδή είναι Γερμανοί; Μα τα παιδιά δεν φταίνε.*

Οι ιθύνοντες οι τότε, οι νυν, δεν ξέρω ποιοι, η πνευματική ηγεσία της Γερμανίας θα έπρεπε χάριν της ιστορικής δικαιοσύνης, που έλεγε ο Χίτλερ, γιατί είπε και αυτό, ότι χάριν της ιστορικής δικαιοσύνης είμαι υποχρεωμένος να αναγνωρίσω την αντίσταση των Κρητικών. Παρά ταύτα, μπορεί να είπε την κουβέντα αυτή, αλλά στην πράξη δεν την εφάρμοσε. Αντίθετα, εφάρμοσε τις εκτελέσεις.

Λοιπόν και τώρα δηλαδή οι Γερμανοί που γεννηθήκανε μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και που δεν έχουν ενημερωθεί δεν μπορώ να πω ότι φταίνε. Αγαπούν την πατρίδα τους. Φυσικό είναι.

Έχω τη γνώμη ότι αν διδασκόντουσαν τα πραγματικά γεγονότα, μπορεί βέβαια να μην μισούνε την πατρίδα, αλλά θα είχανε διαφορετική αντίληψη από ότι τους έχουνε πει, ή από ότι δεν τους έχουνε πει, για το τί έκαναν οι Γερμανοί.

Οι Γερμανοί, κοπελιά μου, δεν παύουν να είναι Ούννοι. Το Γ' Ράιχ γνωρίσαμε εμείς. Σήμερα εσείς, και εγώ που είμαι στας δυσμάς, γνωρίζουμε το Δ' Ράιχ, το οικονομικό. Διότι έτσι τότε ήταν το Γ' Ράιχ, τώρα είναι το Δ' Ράιχ της Μέρκελ, ας πούμε, που διαφεντεύει όλη την Ευρώπη και οικονομικά πια.

Ο συγχωριανός του Βασίλη Π., ο Αριστείδης Β. στο **Κοντομαρί** μας δίνει την άποψη πως οι νεότερες γενιές των Γερμανών δεν φταίνε. Ο ίδιος δεν έχει θετικά συναισθήματα για τη Γερμανία, άλλωστε όταν του πρότειναν να πάει ως μετανάστης εκεί δεν το αποδέχθηκε. Στη συνέχεια παραθέτουμε το σχετικό απόσπασμα της συζήτησής μας, που αφορά το θέμα, ως εξής:

***Αριστείδης Β.** : Ήρθε μετά η εποχή που φεύγανε στη Γερμανία πολλοί ή μετανάστες την εποχή μετά την κατοχή που φύγανε πολλοί και εδώ από το Κοντομαρί φύγανε πολύ. Εγώ ούτε να το ακούσω δεν ήθελα. Δεν μπορούσα εγώ ούτε να το σκεφτώ για τη Γερμανία. Τώρα οι νεότεροι Γερμανοί, όπως και εμάς, δεν μας εφταίνει. Ήταν η εποχή εκείνη που, τι να πω. [...]. Δεν φταίνε, φυσικά δεν φταίνε. Όπως και εμείς εδώ που έχουμε ανθρώπους, ας πούμε, που είναι και καλοί και κακοί και σε σκοτώνουν με το τίποτα, το ίδιο και εκεί.*

Στον **Άγιο Γεώργιο Λασιθίου**, ο Εμμανουήλ Π. τρέφει αρνητικά συναισθήματα ακόμα και σήμερα. Η καρδιά του, όπως μας λέει, δεν έχει θέση για να χωρέσουν οι σημερινοί Γερμανοί. Είναι χαρακτηριστικές οι φράσεις του στη συζήτηση που ακολουθεί:

***Εμμανουήλ Π.** : Τι να σου πω, εγώ μια φορά εκεί μέσα δεν είναι. [AB - Και δείχνει την καρδιά του].*

[...]. Γιατί θυμάμαι το τί περάσαμε. [AB - Θέλει να παραμείνει λακωνικός. Δεν αναλύει τη σκέψη του. Μια καθαρή ένδειξη της θλίψης του και της αδικίας που νιώθει για όσα συνέβησαν τότε την περίοδο της κατοχής].

Στο σημείο αυτό μπαίνουμε στον πειρασμό να τον ρωτήσουμε κάτι επιπλέον. Του ζητάμε να μας κάνει μια σύγκριση της κατοχής υπό το ιταλικό καθεστώς με αυτήν υπό το γερμανικό καθεστώς. Ως γνωστόν, η περιοχή του Λασιθίου ήταν μέχρι τη συνθηκολόγηση των Ιταλών τον Σεπτέμβριο του 1943 υπό την ιταλική κυριαρχία. Δεν διστάζει να απαντήσει αμέσως και με σταθερή φωνή, τα ακόλουθα:

***Εμμανουήλ Π.** : Εμείς τους Ιταλούς μπορώ να σου πω ότι τους εκμεταλλευόμασταν, διότι ήταν πιο χαμηλών τόνων. Δηλαδή εμείς λέγαμε Ιταλός είναι, δεν βαριέσαι, σαν κι εμάς είναι, δεν δίνουμε στις διαταγές τους μεγάλη σημασία και μπορεί να τους πειράζανε κιόλας οι ντόπιοι. Άμα ήρθαν οι Γερμανοί, ήταν πιο αυστηροί οι Γερμανοί. Πιο αυστηροί και περιοριστήκαμε και εμείς πιο πολύ.*

Θέλοντας να μάθουμε πώς η δική του ψυχοσύνθεση αντιλαμβάνεται τους σημερινούς Γερμανούς, επιμένουμε και ξαναρωτάμε. Ανατρέχοντας στη μνήμη του, θυμάται πως όντας έφηβος τότε, είχε μια κοινή συνισταμένη και μια καλή επαφή με τους νεαρούς εφήβους στρατιώτες της εποχής εκείνης. Μας διηγείται πως ένιωθε, για να καταλήξει τελικά πως το ναζιστικό καθεστώς και το κράτος που το συντήρησε ήταν η αιτία των αρνητικών συναισθημάτων, που τον διακατέχουν ως σήμερα. Ιδού λοιπόν η απάντησή του και πως στοιχειοθετεί ο ίδιος αυτή του τη σκέψη.

***Εμμανουήλ Π.** :: Άκου να δεις, εγώ είχα γνωρίσει, ήταν έξι παιδιά Γερμανοί, στον ασύρματο που σας είπα προηγουμένως. Επειδή είχαμε δώσει σαν παιδιά, γιατί αυτοί ήταν 16, 17, 18 χρονών. Το κράτος τους είχε επιστρατεύσει με τέτοιο τρόπο. Εκεί στην Ανάλυση.[...]. Στη σημερινή, γνωριζόμαστε. Ένα φυλάκιο ήταν, οι οποίοι παίζανε τα παιδιά, οι Γερμανοί, οι ίδιοι οι Γερμανοί παίζανε. [...] Ναι, μικροί, γιατί ήταν σου λέω παιδάκια αυτοί οι κακομοίρηδες και αυτούς τους πήρε το κράτος, τους επιστράτευσε, τους φέρανε υποχρεωτικός. Ε! τί έφταιγε ο λαός; Το κράτος έφταιγε.*

Στην περιοχή της **Βιάννου, στα Αμιρά**, η αντίστοιχη συζήτηση με τον Ιωάννη Β., αποκαλύπτει την αρνητική εικόνα που έχει στη συνείδησή του για τους Γερμανούς ακόμα και σήμερα. Ιδού πώς μας την παρουσίασε:

***Ιωάννης Β.** : Μαζί με αυτό ήρθε ένας φοιτητής Γερμανός τώρα δύο χρόνια που του έδωσα μία συνέντευξη και λέει: «Ο πατέρας μου πριν πεθάνει μου λέει, θα πας στα τάδε, τάδε χώρια να πάρεις μια συνέντευξη». Δεν μπορούσε φαίνεται ο πατέρας του να του πει τα καθέκαστα διότι ο πατέρας του ναι μεν ήρθε εδώ, τον πήρε ο Χίτλερ, αλλά άλλαξε και τάχθηκε κατά του Χίτλερ. Έγινε και αυτός αντάρτης, όπως εμάς. Και σου λέει «Δεν θέλω να μάθει το παιδί μου γιατί άμα μάθει, θα τον σκοτώσουνε».*

Λοιπόν, ήρθε, του δώσαμε συνέντευξη, μας έστειλε φωτογραφίες και του ίδιου. Πήρε ύστερα την συνέντευξη τη δημοσίευσε. Ήρθε πάλι ένας άλλος από το μεγαλύτερο κανάλι της Γερμανίας και δώσαμε πάλι μαζί και το δημοσιεύσανε. Ήρθε ένας άλλος πάλι του δώσαμε. Τριάντα συνεντεύξεις έχω δώσει που δημοσιεύονται. Αλλά τι να πω; Εμάς δεν μας δώκανε το κατοχικό δάνειο, ούτε αποζημιώσεις, ούτε τίποτα. Αυτά που κάνανε μετά που σκοτώσανε, δεν αφήσανε τίποτα.

[...]. Η γνώμη μου δεν αλλάζει. Όχι. Για εμένα όχι. Μπορεί, ας πούμε, να ηρεμίσουνε τα πράγματα λίγο, ότι η εκδίκηση γυρίζει σε εμάς, αλλά αυτοί που τα είδανε και τα ζήσανε τα γεγονότα δεν αλλάζουν. Ήταν σκληροί άνθρωποι, μετά γενήκανε σκληροί πολύ.

Εγώ έφαγα ζύλο μετά γιατί μας έκαμαν νεκρά ζώνη και είχα πάει στην παραλία και είχανε ένα συρματόπλεγμα και καθόταν ένα κοπέλι. Λοιπόν, εμείς είχαμε ακριβώς στα σύρματα παραπάνω. Είχαμε άδεια βέβαια. Μας είχε βγάλει άδεια ένας που του κρατήσαμε τα χωράφια, Ραφτάκης Ιωάννης.

Λοιπόν, η άδεια βέβαια χωρίς να το ξέρουμε εμείς είχε λήξει. Και είμαστε μια δεκάρα άτομα, εμείς κάναμε ότι ζητούσαμε τις αγελάδες, γυρίζαμε, ας πούμε, και πιάσανε τον αδελφό μου και τον σαπίσανε στο ζύλο. Εμείς τη γλυτώσαμε γιατί φύγαμε. Αλλά μετά με πιάσανε την άλλη μέρα και μου παίζανε πιο παραπάνω.

Στην ίδια περιοχή, στα **Αμιρά της Βιάννου**, ο Στυλιανός Μ. εκθέτει τις δικές του απόψεις για το θέμα, οι οποίες είναι σαφώς αρνητικές και όμοιες με αυτές του συγχωριανού του, Ιωάννη Β. Μας αποκαλύπτει τα ακόλουθα:

Στυλιανός Μ. : Η εικόνα είναι κακή. Κακή είναι η εικόνα που έχουν κι αυτοί. Νιώθω μίσος. Και με τις αποζημιώσεις, τί θα αλλάξει; Για τα λεφτά θα αλλάξω τη γνώμη μου; Δεν αλλάζουν αυτά τα πράγματα.

Στον ίδιο αρνητισμό κινούνται και οι απόψεις του Εμμανουήλ Σ., επίσης στα **Αμιρά της Βιάννου**. Θέτει θέμα διαφοράς νοοτροπίας και πολιτισμού. Επίσης αρνητικά σχόλια καταθέτει κάνοντας αναφορά στα θέματα αποζημιώσεων των θυμάτων και

μάλιστα θεωρεί πως έχουν ευθύνες και οι δικοί μας κρατικοί ιθύνοντες. Πιο συγκεκριμένα, όταν τον ρωτήσαμε ποιά είναι η γνώμη του για τους σημερινούς Γερμανούς, μας είπε τα ακόλουθα:

***Εμμανουήλ Σ. :** Οι Γερμανοί είναι οι ίδιοι, οι ίδιοι. Αυτοί είναι οι λύκοι με δέρμα προβάτου. Είναι ίδιοι οι Γερμανοί. Βλέπεις ο χιτλερισμός στην Γερμανία έχει πρόοδο, έχει πρόοδο. Αλλά και αυτοί που κάνουν τους δημοκράτες είναι οι ίδιοι οι Γερμανοί, είναι βάρβαρη φυλή, βάρβαροι.*

Ο πολιτισμός τους είναι τεχνικός πολιτισμός, δεν είναι πολιτισμός του Δημοσθένη, του Σωκράτη. Δεν είναι πολιτισμός τέτοιος. Δεν έχουν έναν Όμηρο. Δεν έχουν τέτοια πράγματα αυτοί να δείξουνε. Έχουν να δείξουν ένα εργοστάσιο που κάνει το πολυβόλο, το πιστόλι, τη χειροβομβίδα, το κανόνι, αυτά. Τίποτα άλλο δεν έχουνε.

Παραξενεύομαι τώρα όταν βλέπω οργανώσεις να παρακαλούν αυτούς τους Ούννους, αυτοί είναι Ούννοι, να δώσουν αποζημιώσεις και τα λοιπά. Αυτοί δεν δίνουν τίποτα. Αυτοί που σήμερα κάνουν τους κυβερνήτες του κόσμου είναι οι άνθρωποι χωρίς πολιτισμικό. Όταν εμείς εχτίζαμε Παρθενώνες, αυτοί ανάβαν τη φωτιά με τις πέτρες. Αυτό τον πολιτισμό έχουνε.

[...]. Η ζωή του ανθρώπου δεν εκτιμάται με χρήματα. Όταν, λόγου χάριν, σκοτώνεις έναν άνθρωπο, όσα χρήματα και αν δώσεις στην οικογένειά του αυτό δεν λέει τίποτα. Τίποτα. Τα χρήματα είναι και φεύγουνε, σε ένα χρόνο, σε δύο χρόνια, σε τρία χρόνια τελείωσαν. Ο άνθρωπος πού είναι; Μια ζωντανή ψυχή, έναν άνθρωπο δεν μπορείς να τον πληρώσεις. Αυτά είναι.

Λακωνικός, αλλά και αρνητικός ως προς τη γνώμη του για τους σύγχρονους Γερμανούς είναι και ο Φίλιππος Π. στα **Αμυρά της Βιάννου**. Μας ανέφερε τα εξής:

***Φίλιππος Π. :** Τι γνώμη να 'χω; Αυτοί κάνανε αυτά που κάνανε. Δώσανε οι άλλοι την αφορμή στην Σύμη [ΑΒ - εννοεί τους αντάρτες του Μπαντουβά]. Τώρα τί γνώμη; Η γνώμη μου ήταν κακή. Κακή γνώμη έχω εγώ για τους Γερμανούς.*

Στο Άνω Μέρος Αμαρίου ο Εμμανουήλ Σ., διατηρεί μια αρνητική άποψη για το θέμα. Επισκέφθηκε και τη Γερμανία, πήγε και στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ήρθε σε επαφή με σύγχρονους Γερμανούς, μεταγενέστερης γενιάς από αυτούς που διέπραξαν τα εγκλήματα. Με αυτές του τις εμπειρίες, καταλήγει να είναι αρνητικός απέναντι στη σύγχρονη Γερμανία, απόσπασμα των οποίων παραθέτουμε, ως εξής:

Εμμανουήλ Σ. : Όχι τους βρωμιάρηδες, εδώ πήγα στο Μόναχο για οχτώ μέρες και πήγα στο Νταχάου, και είδα τους φούρνους τους, και είδα τον θάλαμο που τους θανατώνανε, και είναι ένας θάλαμος και έχει δύο επικλινή πατώματα χάμω, ισόγειο είναι, έχει και ένα γεφυράκι και ένα κανάλι που περνούσανε, δεξιά είναι οι φούρνοι, ένας φούρνος ήταν τους άλλους τους έχουν πετάξει πέρα, έχει το καμτσίκι που τους δέρνανε και έχει μαλλιά έτσι από την άκρη, έχει τις στολές των αιχμαλώτων με αίματα, έχει τα ζύλινα παπούτσια που τους δίνανε και φορούσανε, και παίζονε και παίζαν τότε σινεμά άμα θε να μαζευτούνε 15-20 άτομα και μου παίζανε και μένα σινεμά, τα είδα τα βασανιστήρια όλα.

Μπήκε λέει ο Αϊζενχάουερ όταν καταλάμβαναν το στρατόπεδο εκεί πέρα το Νταχάου, τον μίλησε έξι εφτά γλώσσες, και μπήκε ο Αϊζενχάουερ ο στρατάρχης των Αμερικανών και βγήκε ωχρός και γράφει και μια επιγραφή, «Μην ρωτάτε πόσοι πεθάνανε, μόνο πώς πεθάνανε» έχει το ηλεκτρικό σύρμα που πιάνανε.

Είχανε έρθει κάτι κοπέλες και μου παίρνανε συνέντευξη, και ξέρανε, από Γερμανικό Πανεπιστήμιο ήτανε. Και ξέρανε δύο τρείς, μία τα ελληνικά, οι άλλες δεν ξέρανε. Είχαν ένα μηχάνημα που βλέπεις την φάτσα που μιλάς και τον είπα γιατί μας αποκάλεσε έτσι ο Μίλερ. Είχα έναν αδερφό αστυνομικό και πήγε στο δικαστήριο και είπε ότι είχα λέει να κάνω με έναν ημιάγριο λαό, Κρητικό, που δεν μπορούσα να περάσω, να ζήσω εκτός να τους σκοτώσω. Και της λέω εγώ ήρθα στο Μόναχο και είδα τα κρεματόρια σας, εσείς ερχόσαστε εδώ πέρα και βλέπετε την Κνωσό μας, την Φαιστό μας, τον πολιτισμό μας, και εγώ είδα τα κρεματόρια σας, Είπα έτσι των κοπελιών και αυτοί μας λέγανε ναι

Σε διευκρινιστική ερώτηση που του κάναμε για το αν διαχωρίζει τους σημερινούς πολίτες της Γερμανίας της νέας γενιάς, από αυτούς του παρελθόντος, μας απάντησε διηγώντας μας τις εξής παροιμίες :

Εμμανουήλ Σ. : 'Από κείνο το κονάκι, ήβγε αυτό το κομματάκι' λέει μια κρητικιά παροιμία. 'Του μπαμπά του μοιάζει ο Γιάννης'. Αυτά κληρονομούνται. Το γονίδιο το 'χουνε. Λοιπόν, μακριά από μένα.

Στο ίδιο χωριό, το **Άνω Μέρος Αμαρίου**, πιο λακωνικός, αλλά το ίδιο αρνητικός είναι και ο Μιχαήλ Κ. Σε σχετική ερώτηση που του κάναμε αναφορικά με τους Γερμανούς, καθώς και την εικόνα που έχει γι' αυτούς σήμερα, μας απάντησε:

Μιχαήλ Σ. : Πολλοί επήγανε στη Γερμανία και κάνανε λεφτά τέλος πάντων, κάνανε περιουσία. Εγώ αν με ρωτήσεις, δεν ήθελα ούτε να τους δω, αν και δεν με πειράζανε, γιατί πολλές βραδιές, νύχτες, μέρες ήμασταν σε σπηλιές. Που λέγανε πως θα μας σκοτώσουν, γύριζαν τα αεροπλάνα, παίζανε με τα μυδραλιοβόλα στα χωριά, ξέρω 'γώ. Εγώ δεν τους ήθελα, ούτε δα, ακόμη δεν τους θέλω.

Επίσης, πάλι στο **Άνω Μέρος Αμαρίου**, ο Ηλίας Λ. φαίνεται από την απάντησή του λίγο πιο μετριοπαθής, ως προς τον αρνητισμό των υπόλοιπων συγχωριανών του όπως τον είδαμε μέχρι τώρα. Είναι μάλλον συγκαταβατικός και συγκρίνει τους Τούρκους με τους Γερμανούς και βρίσκει τους πρώτους χειρότερους. Στη συνείδησή του επομένως βάζει τους σύγχρονους Γερμανούς σε καλύτερη θέση από τους Τούρκους.

Ηλίας Α. : Ε! τώρα τι να πούμε; πρέπει να κρατούμε τώρα αντίποινα; Μια φορά ο κόσμος δεν είναι τόσο με τους Γερμανούς, όπως είχαμε παλιά με τους Τούρκους. Μια φορά ήμασταν παιδιά και λέγαμε οι Τούρκοι!...

Και ακόμα έχουμε το μίσος με τους Τούρκους. Με τους Γερμανούς δεν έχουμε και τόσο, παρόλο που εμένα δεν μου σκοτώσανε τον πατέρα μου, ούτε κανέναν δικό μου, αλλά θείους μου και ανθρώπους δικούς μας έχουμε χάσει. [...]. Δεν ήταν σωστό πράγμα, αλλά και τι να κάνουμε τώρα;

Αυτή την ευκαιρία σύγκρισης με τους Τούρκους, μας τη δίνει επίσης, στον **Βατόλακκο**, ο Νικόλαος Μ. Στον αντίποδα των όσων μας είπε Ηλίας Λ., εδώ

διαπιστώνουμε πως ο συνομιλητής μας, θεωρεί τους Γερμανούς χειρότερους και από τους Τούρκους. Η συζήτηση που είχαμε μαζί του ήταν η ακόλουθη:

Νικόλαος Μ. : Για τους Γερμανούς, όχι. Γι' αυτά, γενικά. Και δεν είμαστε μόνο εμείς, ήταν κι άλλοι λαοί. Δεν έχω καμιά συμπάθεια. [...]. Τους θεωρώ βάρβαρους, χειρότερους από τους Τούρκους. [...]. Οι περισσότεροι τότε, φερθήκαν άσχημα. [...]. Πολύ άσχημα. Μπορεί να μην ήτανε κλέφτες, μπορεί να μην ήτανε άτιμοι, μπορεί το ένα, ή το άλλο, αλλά ήταν πολύ αυστηροί. Και την ζωή, την ανθρώπινη, την είχανε για μια δεκάρα. Δεν τους ενδιέφερε καθόλου, τί [AB - είτε] άνθρωπο σκοτώσανε, τί [AB - είτε] σκύλο, δεν τους ενδιέφερε. Το δείζανε αυτό το πράγμα. Δεν άφησαν χωριό για χωριό. Εδώ, το πρώτο χωριό κάτω, δυο φορές [AB - το χτυπήσανε, κι εννοεί τον Κακόπετρο].

Θετική άποψη για τους σύγχρονους Γερμανούς έχει η Ευτυχία Σ., στο **Άνω Μέρος Αμαρίου**. Διαχωρίζει τη συμπεριφορά των στρατιωτών που είχαν έρθει τότε στο χωριό της, από την αντίστοιχη σημερινή των νέων Γερμανών. Κρατάει θα λέγαμε μια διαφορετική στάση και από τους λοιπούς συγχωριανούς της, από τους οποίους πήραμε συνέντευξη. Βεβαίως, η άποψή της ταυτίζεται με τους συγχωριανούς της, όταν αναφέρεται στα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, που βρέθηκαν στο Άνω Μέρος και που διέπραξαν τα εγκλήματα στο χωριό της. Το σχετικό απόσπασμα από τη συζήτησή μας, το παραθέτουμε παρακάτω:

Ευτυχία Σ. : Εγώ με τους Γερμανούς τώρα δεν έχω τίποτα. Τα παιδιά που ζούνε τώρα και έρχονται εδώ αυτά δεν φταίνε, όπως φταίνε ... οι παλιοί, οι γέροι αυτοί..., αυτούς ας πούμε άμα δω κανέναν θα τον σκοτώσω, αλλά αυτά τα παιδιά δεν φταίνε, τί φταίνε αυτά;

Στα **Ανώγεια**, ο Γεώργιος Σ., μας δίνει τη δική του προοπτική επί του θέματος. Ανεξάρτητα από τα εγκλήματα, σήμερα, που υπάρχει ειρήνη και ευημερία, ο παράγοντας της φιλοξενίας είναι γι' αυτόν κρίσιμος. Έτσι, δεν στέκεται στο παρελθόν, αλλά θεωρεί ότι πρέπει να ζούμε και να δραστηριοποιούμεθα στο σήμερα. Σαφώς θεωρεί τη μελέτη ως μια διεργασία με την οποία μας επιτρέπεται γνωρίζοντας πολύ καλά το παρελθόν και την ιστορία, να κρίνουμε αναλόγως στο παρόν. Κυρίως όμως να

βιώνουμε την πραγματικότητα του ‘σήμερα’. Μας παρουσίασε τις απόψεις του, στις ακόλουθες λίγες φράσεις:

Γεώργιος Σ. : Στο βιβλίο που έχω των εντυπώσεων, γράφουν πολλά οι Γερμανοί και είναι πάρα πολλοί. Γράφουν οι Γερμανοί και γράφουν και για τον πατέρα μου και για μένα. Γιατί αυτά μου τα μετέφρασε ένας Ολλανδός, ο οποίος μιλούσε 15 γλώσσες. Γι’ αυτό σου λέω ότι έχω γνωρίσει πολύ κόσμο.

Έκανε μεταφράσεις, έμενε πάνω στο χωριό. Λέει θα σου μεταφράσω όσα μπορώ. Και πήρε τα τετράδια. Μετάφρασε πολλά και όχι μόνο τους Γερμανούς, όλες τις χώρες, 15 γλώσσες και τις έγραφε και τις διάβαζε και μου τις έλεγε όλες.

[...]. Όλοι γράφουν, όπως μου είπε και αυτός μου τα μετέφρασε, έχω πάει μου λέει σε πολλά μουσεία, αυτά που γράφουν για εσάς, γράφει η ψυχή τους. Δεν τα έχω διαβάσει, κατάλαβες; Γράφουν καλά λόγια, γράφουν ωραία. Και για τον πατέρα μου και για μένα. Γιατί τους έπαιζα καμιά μουσική. Μία οικογένεια, μια παρέα, κατάλαβες τώρα; Γιατί δεν είμαι ο καλλιτέχνης να παίζω και να πουλάνε τραγούδια. Όχι, παίζω για τον εαυτό μου. Και γράφουν ωραία λόγια, ωραία, άμα σου λέω.

Έχουμε και τη φιλοξενία. Εγώ το έχω και ο πατέρας μου το είχε με την φιλοξενία και έτσι δεθήκαμε. Όχι βέβαια με τα γκρουπ, αλλά όσους έρχονται οικογένειες. Γνωρίσαμε πολύ κόσμο. Κουράστηκα να τους γνωρίζω. Μετά κουράστηκα και δεν θέλω ούτε να πατώ.

Στα **Βορίζια**, ο Ιωάννης Φ., διαχωρίζει τις συμπεριφορές των εγκληματιών του καθεστώτος κατοχής, από τους σημερινούς Γερμανούς. Είναι αρκετά επεξηγηματικός και εμείς του απευθύνουμε περισσότερες ερωτήσεις, προκειμένου να διαπιστώσουμε τη γνώμη του σχετικά με το αν υπάρχει συσχετισμός των τότε Γερμανών με τους σημερινούς, πάντα βέβαια σύμφωνα με τις δικές του υποκειμενικές πεποιθήσεις. Επιπρόσθετα, μας παραθέτει την παράμετρο του δωσιλογισμού. Θεωρεί δηλαδή, πως ένα μεγάλο μέρος των αιτιών της καταστροφής, οφείλεται στους Έλληνες συνεργάτες των ναζί, οι οποίοι πρόδιδαν τους άλλους Έλληνες που δεν ήταν φίλοι του καθεστώτος. Μας εξηγεί λοιπόν και μας παραθέτει την άποψη, πως είναι διαφορετικοί οι μεν από

τους δε και θα πρέπει την αιτία όλων των κακών να την αποδώσουμε στην τότε στρατιωτική ηγεσία της Γερμανίας.

Ιωάννης Φ. : Ε! τι να πεις εδώ, πόσο κακό εκάμανε, ίντα να πεις, μπορείς να πεις τίποτα; Τούτοι ... ήταν αγέννητοι, όλοι οι παλιοί δεν ζούνε.

[...]. Οι νεότεροι αυτοί δεν έχουν καμία ιδέα για τέτοια πράγματα, καθόλου δεν έχουν καμία ιδέα για τέτοια πράγματα, δηλαδή δεν τα ζήσανε και άμα δεν τα ζεις το κάθε πράγμα άμα δεν το ζήσεις δεν λέει τίποτα. Φαίνεται σαν όνειρο. [...]. Εκείνοι που είχαν έρθει στο χωριό και έκαναν αυτά τα εγκλήματα, τα περισσότερα τα 'κανε ο Μαγιάσης ο Νικολής. [...]. Αυτός ήτανε, ό,τι ήθελε αυτός έκανε, όποιους ήθελε σκότωνε όποιους ήθελε μόλερνε, στο Μαγαρικάρι του δώκαν πόσα βαρέλια λάδι ανά περίπτωση, είχανε δύο μέρες άδεια και πήρανε όλα τα πράγματα τους. Ενώ εμάς είπε σε μια ώρα. ... σε μια ώρα τί; Σε μια ώρα να πάρεις εσύ που είσαι γυναίκα και έχεις κοπέλι μωρό τί θα πάρεις από το σπίτι σου; Μονάχα τον άντρα σου, ίντα να πάρεις; Τίποτα.

[...]. Όχι, δεν φταίνε, οι σημερινοί Γερμανοί δεν φταίνε. Να σου πω και την Κρήτη αν την είχαμε οχυρωμένη δεν θα πέφτανε οι Γερμανοί στην Κρήτη, δεν θα την καταλάμβαναν. [...]. Ε! τι εικόνα να έχουμε εδώ, εδώ τι να πούμε στους Γερμανούς; Δεν μας αρέσουνε αλλά δεν φταίνε και τούτοι οι νέοι [...]. Οι νέοι δεν φταίγανε, όχι βέβαια. Δεν φταίνε, έφταιγε, το κυριότερο έφταιγε ο Χίτλερ, αυτός που ήταν δικτάτορας. Αυτός τα 'κανε όλα, αυτός την δημιούργησε αυτήν την κατάσταση.

Την άποψή της, πολύ ενδιαφέρουσα, παραθέτει και η Μαρία Φ., επίσης από τη Γαλιά που μας παραχώρησε τη συνέντευξη για τα **Βορίζια**, που θυμίζουμε είναι κόρη αντιστασιακού Βοριζιανού, που έδωσε μάχες ενάντια δυνάμεις κατοχής εκείνης της εποχής.

Μαρία Φ. : Παιδί μου εκεί τώρα [ΑΒ – εννοεί στην Γερμανία], δουλεύουνε δυο εγγονάκια μου. Ναι παιδί μου. Ναι, ίντα να κάνουμε καμάρι μου, δεν φταίνε και αυτοί παιδί μου, διατάσσονται...

Στο **Γερακάρι** ο Ιωάννης Κ., δεν απαντάει αμέσως, εξηγεί όμως γιατί έχει αρνητική άποψη για τους σημερινούς Γερμανούς. Θεωρεί επίσης, πως τα συμφέροντα των κρατών είναι πάνω από τη βούληση και τις επιθυμίες των πολιτών τους. Ιδού πώς μας τα εξηγεί :

Ιωάννης Κ. : *Αυτό που λέμε τώρα ήταν πόλεμος. Τώρα είναι ειρήνη, πάει ο κόσμος σε άλλο επίπεδο, δεν μπορώ να το εξηγήσω. Είναι ξένο κράτος, έχει τα δικά του συμφέροντα, έχουμε τα δικά μας συμφέροντα.*

Τότε ήταν ισχυροί, δεν ξέρω ποιοι κανόνες τον επιβάλανε τον πόλεμο. Τι να πω τώρα; να πω ότι δεν τους θέλω τους Γερμανούς; Βέβαια δεν τους θέλω, μας καταστρέψανε εμάς. Αλλά δεν μπορώ να κάνω και τίποτα. Αφού τα κράτη μεταξύ τους τα βρίσκουν και κουβεντιάζουν, ίσως έτσι πρέπει να γίνει.

Στη **Γέργερη** ο Γιώργος Κ. δεν απαντά για τους σημερινούς Γερμανούς, αλλά επιμένει να μιλήσει για τους τότε στρατιώτες του στρατού κατοχής. Αιτιολογεί τις πράξεις των εκτελέσεων, ως πράξεις που υλοποιήθηκαν υπό το καθεστώς εντολής και εκτέλεσης διαταγής, επομένως κατά την άποψή του, δεν θα μπορούσαν οι στρατιώτες να πράξουν διαφορετικά.

Γιώργος Κ. : *Είπαμε πως ήταν στρατός κατοχής και σκοτώσανε ανθρώπους, εγώ δεν μπορώ να πω τίποτα, δεν φταίει ο στρατιώτης, και εγώ έκανα στρατιώτης και ... ίντα να πω όχι δεν το κάνω; Το κάνω, και θα τον εκτελέσουνε, εάν δεν το 'κανε ο Γερμανός ο στρατιώτης θα τον εκτελέσει ο ανώτερος.*

[...]. Δεν τους μισώ όχι, εμένα δεν με σκοτώσανε βέβαια, μόνο δυο ξαδέρφια μου πρώτα, αλλά τί να κάνουμε αφού ήτανε στρατός κατοχής απαγορευτικός. Έδινε διαταγές.

Στη **Δαμάστα** η Φωτεινή Τ. νιώθει μίσος, όπως μας λέει, για τους στρατιώτες που σκότωσαν τους συγχωριανούς της, δεν αναφέρεται όμως στους σημερινούς Γερμανούς. Η συζήτηση μαζί της ήταν η ακόλουθη:

Φωτεινή Τ. : *Τί να σου πω, κοπέλα μου; Τους μισώ. Αυτούς που σκοτώσανε. Αυτούς που τους σκοτώσανε.*

Στον **Καλλικράτη**, ο Σταύρος Μ. μας δίνει τη δική του εικόνα για τους Γερμανούς του σήμερα. Δεν έχει θετική γνώμη, αν και πράγματι θεωρεί πως οι σύγχρονοι Γερμανοί δεν φταίνε για τις πράξεις των προηγούμενων. Όμως δεν μπορεί να συμπαθήσει τους σημερινούς Γερμανούς εξ' αιτίας των γεγονότων που συνέβησαν στο χωριό του, γεγονότων στα οποία ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Η απάντησή του είναι η ακόλουθη:

Σταύρος Μ. : *Βρε παιδί μου, μα δε μου λες τώρα, πως εσύ να έχεις καλύτερες εντυπώσεις, εγώ που 'χω δει αυτά τα βάρβαρα, τί θα σου πω εγώ; Δεν τους θέλω να τους θωρώ, δεν τους θέλω, πώς το λένε; Δεν τους θέλω. Γιατί δεν φταίγανε αυτοί, κι ούτε που 'ρχονται εδώ να, οι ξυπόλητοι που ναι Γερμανοί, δεν φταίγανε αυτοί οι νέοι. Αλλά εγώ, να ακούσω Γερμανός μόνο, δεν μπορώ [κούνημα της κεφαλής] ... Ε, ναι, έτσι είναι. [...]. Δεν φταίνε βέβαια, οι νέοι, όχι. Δεν φταίνε, τί να σου πω; Εγώ δα, αν θα μου πεις, σκότωσε εκεί πέντε παιδιά [AB – Γερμανούς εννοεί], και δεν έχεις να χάσεις πράμα, δεν τα σκοτώνω.*

Στο ίδιο χωριό, στην **Κάτω Σύμη Βιάννου**, ο Κωνσταντίνος Μ. είναι κατηγορηματικά αρνητικός στη γνώμη του για τους σημερινούς Γερμανούς, χωρίς να διαχωρίζει λαό από τους διοικούντες. Θεωρεί πως τα δείγματα της ανανδρής εκτέλεσης τριών γυναικών και ενός βρέφους έξι μηνών, είναι αρκετά για να χαρακτηρίσει το λαό αυτό με τον όρο 'αιμοβόρο', όπως τον χρησιμοποιεί στη συνέντευξή του. Κατά την άποψή του, μόνο με μετάλλαξη, ο λαός αυτός θα έδειχνε καλοσύνη. Επίσης, μας διευκρινίζει ότι όποιος κι αν εμφανιστεί ως ένοπλος κατακτητής στον τόπο του, με οποιαδήποτε εθνικότητα, ο ίδιος θα έκανε αντίσταση, όπως έκαναν και τότε οι συγχωριανοί του. Στη συζήτηση που είχαμε μαζί του για το θέμα, μας είπε τα ακόλουθα:

Κωνσταντίνος Μ. : *Εγώ δεν μπορώ να επιφέρω τί είναι. Κοίταξε, είναι εργατικός λαός αλλά είναι πολύ αιμοβόρος λαός. Όταν σκεφτείς εδώ στο χωριό μας κάψανε ζωντανό άνθρωπο μέσα στο σπίτι. Όταν τρεις γυναίκες και ένα μωρό παιδί 6 μηνών το σκοτώσανε στην αγκαλιά της. Τι θα πεις για αυτό τον λαό; Ότι είναι καλός; Δεν μπορείς να τον χαρακτηρίσεις καλό. Ασφαλώς δεν είναι καλός λαός. Τώρα εάν έχει μεταλλάξει και*

έχει γίνει και έχει εκπαιδευτεί ως λαός τώρα όλα αυτά τις καταστροφές που είδε και γίνει καλός λαός, δεν το γνωρίζω αυτό γιατί πρώτον γνώσεις δεν έχω με του δημοτικού σχολείου και κατά δεύτερον να το κρίνουνε άλλοι.

[...]. Δεν αλλάζει με χρήματα η γνώμη του αλλουνού. Εμείς τα χρήματα τα θέλαμε σε δεύτερη μοίρα. Εμάς μας ενδιέφερε να είναι καλός λαός, να αγαπάει τον κόσμο, να μην θέλει πολέμους. Γιατί τα χρήματα είναι το τελευταίο. [...]. Εγώ σήμερα δεν ξέρω, οι άνθρωποι που είναι τώρα, αν είναι καλοί. Εγώ δεν τους έχω ζήσει αλλά σας είπα ότι πολλοί Έλληνες ζούνε στην Γερμανία τώρα, αλλάζανε οι καταστάσεις, άλλαξαν οι άνθρωποι δεν είναι τα ίδια πράγματα, αλλά και τώρα πάλι, αν ζαναρθεί κάποιος είτε Γερμανός είτε Γάλλος είτε Αμερικάνος, όποιος είναι, και έρθει εδώ να μας κατακτήσει, θα πάω στο βουνό.

Την ίδια άποψη, επίσης στην **Κάτω Σύμη Βιάννου** έχει και ο Εμμανουήλ Μ.. Θεωρεί πως η εκτέλεση των τριών γυναικών και ενός μωρού έξι μηνών από τους στρατιώτες των γερμανικών δυνάμεων κατοχής, δυστυχώς χαρακτηρίζει έναν ολόκληρο λαό και τον κατατάσσει, κατά τη γνώμη του, στους αιμοβόρους ανθρώπους. Μας εξηγεί μάλιστα πως είναι πολύ στεναχωρημένος όταν τα σκέφτεται και ότι τα γεγονότα είναι τόσο δυσάρεστα έντονα στη μνήμη του, που δεν μπορεί ούτε καν να τα εξιστορεί. Η άποψή του παρατίθεται αμέσως παρακάτω:

Εμμανουήλ Μ. : *Τι να σου πω; Εγώ δεν είμαι άνθρωπος των άκρων αλλά είναι αιμοβόροι άνθρωποι. Αφού σκοτώσανε τότε την περίοδο εκείνη, σκοτώσανε τη μάνα, σκοτώσανε την κόρη, σκοτώσανε την πεθερά και σκοτώσανε μωρό παιδί 6 μηνών. Από εδώ χωριανοί μας, χωριανοί μας ήταν τα θύματα αυτά. Τα ήξερα προσωπικά. Και σκοτώσανε και το μωρό παιδί στην αγκαλιά της μάνας. Δυστυχώς.*

[...]. *Με τα γεγονότα αυτά έχουμε ψυχρανθεί απέναντί τους διότι δεν φταίγανε εάν έβγαινε κάτι και σκοτώσανε οι στρατιώτες, τι φταίει ένα μωρό παιδί στην αγκαλιά της μάνας του; Ένα αθώο παιδί να το σκοτώσουν και τη μητέρα του και τη γιαγιά του. Ζήσαμε χρόνια πολύ δύσκολα, πολύ δύσκολα. Περίοδο δηλαδή που δεν μπορώ να στα εξιστορώ.*

Στα **Μισίρια Ρεθύμνης**, ο Βασίλειος Π. ο οποίος έμεινε ορφανός από μητέρα, επειδή εκτελέστηκε από τους στρατιώτες των επιτιθέμενων δυνάμεων στο νησί, θεωρεί πως οι σημερινοί Γερμανοί δεν πρέπει να θεωρούνται εχθροί. Οι απλοί άνθρωποι μπορεί να είναι και φίλοι, ανεξάρτητα αν είναι Γερμανοί ή Έλληνες. Όμως, κατά την άποψή του ισχύει πάντα η αρχή της συνέχειας του κράτους και επομένως η σημερινή Γερμανία οφείλει να επανορθώσει τις ζημιές που προκάλεσε η τότε Γερμανία, έστω κι αν αυτή ήταν η Γερμανία υπό το καθεστώς Χίτλερ. Τα κράτη έχουν συνέχεια, και οι συνέπειες των παρόντων ή παρελθουσών ενεργειών τους δεν διαγράφονται ούτε αναιρούνται στο μέλλον, είναι η άποψη που μας καταθέτει.

Βασίλης Π. : Δεν μπορώ να πω ότι οι Γερμανοί οι σημερινοί που έρχονται εδώ οι Γερμανοί ούτε καθόμαστε να λέμε ότι είναι εχθροί. Οι Γερμανοί οι σημερινοί που έρχονται, εμείς εδώ τους φιλοξενούμε, δεν τους προσβάλλουμε δεν τους λέμε ότι ήτανε κατακτητές και μας καταστρέψανε και ακόμα έχω κάνει κουμπάρο Γερμανό ο οποίος δεν φταίζανε αυτοί, έφταιζε ο Χίτλερ μαζί με τους αξιωματικούς και μαζί με τους Υπουργούς του. Αυτοί φταίζανε.

Και έτσι λοιπόν η Γερμανία σήμερα έχει υποχρέωση, εμείς την σεβόμαστε γιατί είναι και μια χώρα τουριστική και καλή αγορά αλλά σε ένα σημείο, μπορεί να μην φταίζανε αλλά φταίει ο Χίτλερ, φταίνε οι απόγονοι του Χίτλερ, φταίνε οι κληρονόμοι του Χίτλερ, αυτοί κληρονομήσανε την Γερμανία, δεν την πήραμε εμείς, αυτοί την έχουν και έχουν υποχρέωση να πληρώσουν και να αποζημιώσουν τον Κρητικό λαό και τον Ελληνικό λαό.

Ο Ιωάννης Χ., από το χωριό **Σάργος**, προσδίδει πολύ άσχημους χαρακτηρισμούς στους τότε στρατιώτες του καθεστώτος κατοχής, αλλά θεωρεί πως και οι σημερινοί Γερμανοί είναι συνέχεια εκείνων. Δεν έχει θετική άποψη επομένως, την οποία παρουσιάζουμε αμέσως παρακάτω:

Ιωάννης Χ. : Αηδία για τους Γερμανούς, ήτανε τί να πω ένας βάρβαρος λαός και τίποτα άλλο. Ίσως φταίει τέλος πάντων γιατί ήταν όλα 16 προς 18 χρονών ήταν όλα τα παιδιά νέικα, μέχρι 40-45 χρονών, 50 χρονών ήταν ανθρώπους που εκτελεστήκανε.

Τι σου φταίγανε αυτοί οι άνθρωποι και τους εκτέλεσες; Πως χάνεις τον πόλεμο πρέπει να την πληρώσει ο άμαχος πληθυσμός; Ελεεινή ράτσα, δεν μ' αρέσουν οι Γερμανοί καθόλου, δεν θέλω να τους ακούω.

Σε διευκρινιστική μας ερώτηση σχετικά με τους Γερμανούς που είναι σε νεώτερη ηλικία, αν και γι' αυτούς νιώθει το ίδιο, μας απάντησε καταφατικά, και το σχετικό απόσπασμα παρατίθεται παρακάτω:

***Ιωάννης Χ. :** Να σου πω μια ράτσα είναι όλοι, εμείς είμαστε Έλληνες και δεν ξεχνάμε, εγώ δεν θα ξεχάσω γιατί τα 'ζησα αυτά την δυστυχία την πείνα, την κακομοιριά, ξυπόλυτος πήγαινα με συμπάθιο ένα κακό παντελονάκι μου 'χε η μακαρίτισσα η μάνα μου και άμα σκιζότανε δεν είχε ούτε καρούλι να μου το ράψει, τον πόλεμο τον αυτό, τον απεχθάνομαι τον πόλεμο, τι σου χρωστάει ρε κερατά, Χίτλερ, να σκοτώσεις τόσο κόσμο επειδή είσαι εσύ τέλος πάντων τι να πω γιατί ο Χίτλερ όπως έχω ακούσει ήταν τρελός δεν ήταν άνθρωπος. Λοιπόν το ίδιο είναι και ο λαός του.*

12^ο ΚΕΦΑΛΑΙΟ

12 Η Διδασκαλία της Ιστορίας και το Σχέδιο Μαθήματος

Θεωρούμε ως αναγκαίο ότι η όλη έρευνα που μόλις παραπάνω παρουσιάστηκε, πρέπει να συνδυαστεί και να προβληθεί, με τους όρους της σύγχρονης πραγματικότητας, στα εκπαιδευτικά προγράμματα, αλλά κυρίως στα σχέδια μαθήματος, που αποτελούν ένα από τα βασικότερα εργαλεία εκπαίδευσης στα χέρια ενός εκπαιδευτικού.

Στις επόμενες ενότητες, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε δέκα (10) παραδειγματικά σχέδια μαθήματος, που θα έχουν σημείο αναφοράς την Μάχη της Κρήτης και τα γεγονότα που ακολούθησαν κατά τη διάρκεια της κατοχής στην Κρήτη. Σαφώς, το θέμα του διαθέσιμου εκπαιδευτικού σχολικού χρόνου, είναι ένας σοβαρός παράγοντας που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, όμως θεωρούμε πως η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, ή αλλιώς της «*ιστορίας από τα κάτω*», είναι αντικείμενο που πρέπει να εντάσσεται στη διδασκαλία του σχολείου.

Λαμβάνοντας ως κύρια πηγή, την περιγραφή των γεγονότων από αυτούς που έδωσαν τις συνεντεύξεις και έχοντας στη διάθεσή μας μια πληθώρα πληροφοριών, αναφορικά με τα γεγονότα που συνέβησαν αλλά και με τον τρόπο που ο καθένας από αυτούς τα έζησε, θα επιχειρήσουμε μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία της εκπόνησης των σχεδίων μαθήματος να μεταφέρουμε στους μαθητές, τα γεγονότα εκείνης της εποχής, υπό το πρίσμα της αντίληψης και εμπειρίας αυτών που τα έζησαν, με σκοπό την εξακρίβωση των γενικότερων ιστορικοκοινωνικών συνθηκών της εποχής και το πώς αυτά επηρέασαν, καθώς και σε ποιο βαθμό, την μετέπειτα ζωή αυτών που είχαν πρωταγωνιστήσει και κατάφεραν να επιβιώσουν και να ζήσουν μέχρι το σημερινό παρόν, για να μας τα διηγηθούν.

12.1 Γενικά – Οι Προδιαγραφές ενός Σχεδίου Μαθήματος

Θεωρούμε ότι ένα ιδανικό σχέδιο μαθήματος για το μάθημα της ιστορίας, θα πρέπει να καλύπτει τις εκπαιδευτικές απαιτήσεις όχι μόνο αυτές που απορρέουν από τα εκπαιδευτικά προγράμματα αλλά και από τις ανάγκες επίτευξης της γνωριμίας των μαθητών με την τοπική παράδοση, την τοπική ιστορία, τις προφορικές μαρτυρίες τις απόψεις και τη συλλογική μνήμη, όπως αυτά αποτυπώνονται στις συνειδήσεις της τοπικής κοινωνίας. Μόνο κατ' αυτόν τρόπο πιστεύουμε ότι το μάθημα της ιστορίας οδηγεί τους μαθητές, όχι μόνο στην γνώση του ιστορικού παρελθόντος, αλλά και στην κριτική θεώρηση αυτού, με σκοπό την αυτοβελτίωση και την αυτογνωσία, δηλαδή με την έννοια του τι έπραξαν οι προγενέστεροι και κάτω από ποιες συνθήκες και τη γνώση του τι τελικά είναι ικανός ο άνθρωπος να πράξει, τόσο στη σφαίρα του καλού όσο και στον αντίποδά της.

Σαφώς, το σχέδιο μαθήματος αφενός πρέπει να είναι προσανατολισμένο στα χρονικά περιθώρια του διατιθέμενου διδακτικού χρόνου διάρκειας 45 λεπτών και αφετέρου να περιγράφει τα στάδια της διδασκαλίας με τη χρονική διάρκεια του καθενός σταδίου, έτσι ώστε να γίνεται εφικτή η πλήρης κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών των μαθητών, να επιτυγχάνεται ισομερής κατανομή μεταξύ των κυρίων σημείων της διδασκομένης ύλης, να καθίστανται πλήρως κατανοητοί στους μαθητές οι αντικειμενικοί και ειδικοί σκοποί μαθήσεως, ενώ ταυτόχρονα να παρέχεται στον διδάσκοντα ο επαρκής χρόνος αξιολόγησης του βαθμού κατάκτησης των εννοιών και των γνώσεων από τους μαθητές.

Διαφαίνεται συνεπώς, ότι ο διδακτικός χρόνος πρέπει να κατανεμηθεί μεταξύ της γνωστικής – μαθησιακής διαδικασίας και της ανακεφαλαίωσης αξιολόγησης, ενώ πρέπει να ληφθεί υπόψη και ένα μικρό τμήμα του διδακτικού χρόνου που αναφέρεται στην εισαγωγή του κάθε μαθήματος. Στην παρούσα εργασία θεωρούμε πως το πιο δόκιμο θα ήταν να αφιερώνονται τριάντα (30) λεπτά από τα σαρανταπέντε (45) διαθέσιμα στην ανάπτυξη και παρουσίαση των κύριων σημείων του γνωστικού περιεχομένου του μαθήματος, τμήμα που θα αποτελεί και το κύριο σώμα της 45λεπτης μαθησιακής διαδικασίας, ενώ για τα υπόλοιπα δεκαπέντε (15) λεπτά θα πρέπει τα πρώτα πέντε (5) να αφιερώνονται στην εισαγωγή και τα τελευταία δέκα (10) λεπτά στην αξιολόγηση και ανακεφαλαίωση – αποφώνηση του διδάσκοντα.

Επίσης, στο σχέδιο μαθήματος, για κάθε ένα από τα τρία τμήματα που θα αποτελείται η 45λεπτη διδακτική ώρα, θα πρέπει να περιγράφονται οι προσήκουσες ενέργειες του διδάσκοντα, καθώς και των μαθητών, καθώς το μάθημα πρέπει να είναι διαδραστικό με τρόπο που να υπάρχει πάντα αμφίδρομη επικοινωνία μαθητού – δασκάλου και μαθητών μεταξύ τους. Επιπρόσθετα, σε κάθε σχέδιο μαθήματος πρέπει να παρέχεται η δυνατότητα για την ανάπτυξη της δημιουργικότητας των μαθητών και να του δίδονται όλες οι ευκαιρίες για την ανάπτυξη πρωτοβουλιών παρουσίασης τμημάτων της τοπικής και προφορικής ιστορίας του τόπου τους με την κατάλληλη ανάθεση εργασιών.

Όλα αυτά θα προσπαθήσουμε να τα καταγράψουμε ως οδηγό γραμμή, σε δέκα (10) παραδειγματικά σχέδια μαθήματος που θα αναφέρονται στην ενότητα της κατοχικής Κρήτης και που θα εκτείνονται από την έναρξη των εχθροπραξιών και των πολεμικών συγκρούσεων των ελληνικών και συμμαχικών δυνάμεων με αυτές του άξονα, μέχρι τα γεγονότα που σηματοδότησαν την μετέπειτα κατοχή, μέχρι και την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής.

12.2 Η 'Εισαγωγή' στο Σχέδιο Μαθήματος

Είναι διαπιστωμένο πως οι μαθητές χρειάζονται μια μικρή χρονική περίοδο προσαρμογής από το περιβάλλον του διαλλείματος προς το περιβάλλον της τάξης πριν αρχίσει να επεξεργάζονται τις έννοιες που θα του παρουσιαστούν κατά τη διάρκεια της μαθησιακής διαδικασίας που θα ακολουθήσει. Έτσι λοιπόν θεωρείται απαραίτητο στο σχέδιο μαθήματος να περιλαμβάνεται ως πρώτο τμήμα του αυτό της εισαγωγής. Η εισαγωγή με τη σειρά της περιλαμβάνει κυρίως την παρακίνηση, την αποκάλυψη του θέματος ή του τίτλου του μαθήματος τους λόγους για τους οποίους το συγκεκριμένο μάθημα είναι σπουδαίο και κατά συνέπεια και την απλή απαρίθμηση των ειδικών σκοπών μαθήσεως. Στο σχέδιο μαθήματος για το μάθημα της ιστορίας, πρέπει επιπλέον να υπάρχουν και αναφορές επί της τοπικής και προφορικής ιστορίας. Από την εισαγωγή ακόμα μπορεί επομένως να χρησιμοποιηθούν εικόνες και φωτογραφίες από την τοπική ιστορία, εικόνες που όχι μόνο εξάπτουν τη φαντασία των μαθητών, αλλά ταυτόχρονα μπορούν να αποτελέσουν κάλλιστα το μέσο της παρακίνησης των μαθητών, ώστε η προσοχή τους να μεταφερθεί από το εξωτερικό περιβάλλον του διαλλείματος και της σχολικής αυλής γενικότερα, μέσα στην σχολική τάξη και να προετοιμάσει το μυαλό των μαθητών να υποδεχθεί τη νέα γνώση. Από πλευράς μας χρησιμοποιούμε τον όρο της παρακίνησης, και όχι αυτόν της αφόρμησης που παρατίθεται σε πληθώρα συγγραμμάτων και λοιπών επιστημονικών ερευνών, καθόσον πιστεύουμε ότι η παρακίνηση είναι έννοια που έχει ως επίκεντρο τον μαθητή, ενώ η αφόρμηση έχει επίκεντρο τον διδάσκοντα. Στα σχέδια μαθήματος που ακολουθούν, η εισαγωγή θα περιλαμβάνει όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά στοιχεία, εμπλουτισμένα με τις προσήκουσες ενέργειες-πράξεις του διδάσκοντα, όπως και των μαθητών, καθώς το μάθημα πρέπει να διεξάγεται ως διαδραστικό, όπως προαναφέρθηκε στις παραπάνω παραγράφους.

12.3 Το 'Κύριο Μέρος' στο Σχέδιο Μαθήματος

Όπως προείπαμε, το μέρος αυτό καταλαμβάνει τα 30 λεπτά από τα συνολικά 45 της διδακτικής ώρας. Με βάση τους ειδικούς αντικειμενικούς σκοπούς, οι οποίοι πρέπει να ανέρχονται σε πέντε έως έξι, πρέπει ο συνολικός διαθέσιμος χρόνος των τριάντα λεπτών να κατανεμηθεί ισόποσα για την εξυπηρέτηση και την επίτευξη της κατάκτησης από τους μαθητές των συγκεκριμένων ειδικών σκοπών μαθήσεως. Έτσι για παράδειγμα, αν έχουν τεθεί έξι ειδικοί αντικειμενικοί στόχοι, τότε θα πρέπει να αφιερωθεί χρόνος πέντε λεπτών για κάθε έναν από αυτούς, ενώ αν αυτοί είναι πάλι για παράδειγμα πέντε, τότε πρέπει να αφιερωθούν έξι λεπτά για κάθε έναν απ' αυτούς. Ο κάθε ειδικός σκοπός αποτελεί κι ένα αντίστοιχο κύριο σημείο για την παρουσίαση του διδάσκοντος προς τους μαθητές του. Σαφώς η χρήση των οπτικοακουστικών μέσων επιβάλλεται, καθόσον οι εικόνες, οι ήχοι από τις προφορικές μαρτυρίες και τις συνεντεύξεις, οι προβολές βίντεο, ενισχύουν την ένταση με την οποία ο μαθητής εξοικειώνεται και αφομοιώνει τις νέες έννοιες με τις οποίες έρχεται σε επαφή.

Η μαθησιακή διαδικασία εμπλουτίζεται αν υπάρχει διάδραση και συμμετοχή των μαθητών στην ιστορική έρευνα, στη μελέτη των πηγών και των ιστορικών στοιχείων. Ειδικότερα για την διδασχία της τοπικής ιστορίας, τα παραπάνω εκτός από απαραίτητα, καθίστανται εύκολα προσβάσιμα στο μαθητή, καθόσον όλες αυτές οι πηγές ευρίσκονται στην τοπική κοινότητα όπου ο μαθητής ζει και δραστηριοποιείται. Έτσι, μπορεί να ανατίθεται με την μορφή σχολικής ομαδικής εργασίας, είτε η περαιτέρω έρευνα ιστορικών στοιχείων της περιοχής, είτε η μελέτη και παρουσίαση μέσα στην τάξη από τους μαθητές των πηγών της προφορικής και τοπικής ιστορίας. Η παρουσίαση από τους μαθητές πρέπει να γίνεται σε ομάδες και διαδραστικά μέσα στην τάξη με την μορφή παρουσίασης στο ακροατήριο της τάξης, στους συμμαθητές και την αποδοχή-υποβολή ερωτήσεων από το ακροατήριο προς τους παρουσιάζοντες.

Διαπιστώνεται βεβαίως, πως η χρονική διάρκεια της διδακτικής ώρας δεν θα επαρκούσε για την ταυτόχρονη παρουσίαση και διδασκαλία από τον διδάσκοντα του μαθήματος με έμφαση στους ειδικούς σκοπούς μαθήσεως, και η μόνη προσιτή και

προσθήκουσα λύση θα ήταν να πραγματοποιούνται οι παρουσιάσεις μέσα στην τάξη από τους μαθητές στην επόμενη της διδασκαλίας εκπαιδευτικής ώρας. Αυτή η πρακτική μπορεί να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της συμμετοχής και της διάδρασης των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία. Σαφώς, όπως και για την εισαγωγή που περιγράψαμε παραπάνω, στο σχέδιο μαθήματος πρέπει να αναφέρονται και στο κύριο μέρος όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά στοιχεία, εμπλουτισμένα με τις προσθήκουσες ενέργειες-πράξεις του διδάσκοντα μέσα στην τάξη κατά τη διδασκαλία, όπως επίσης και των μαθητών. Παρακάτω, στην παράθεση των σχεδίων μαθήματος για την ενότητα της κατοχής στην Κρήτη, γίνεται προσπάθεια να απεικονίσουμε σε αυτά όλα τα ανωτέρω αναφορικά με το κύριο μέρος μια παρουσίασης μαθήματος Ιστορίας, προσανατολισμένο στην προφορική και τοπική ιστορία.

12.40 'Επίλογος' στο Σχέδιο Μαθήματος

Το τελευταίο τμήμα της διδασκαλίας μέσα στα χρονικά όρια του 15λεπτου που απομένει είναι αφιερωμένο στην ανακεφαλαίωση – αποφώνηση του διδάσκοντος αλλά κυρίως την αξιολόγηση. Μάθηση χωρίς αξιολόγηση δεν υφίσταται και αποτελεί το βασικό στοιχείο της διδακτικής διαδικασίας. Η αξιολόγηση είναι εκείνο το εργαλείο που παρέχει στον διδάσκοντα την ανατροφοδότηση και βαθμό αποτελεσματικότητας της μεθόδου διδασκαλίας και τον βαθμό κατάκτησης των γνώσεων από τους μαθητές. Σύμφωνα με το ΔΕΠΠΣ,¹²²⁴ υπάρχουν τα ακόλουθα είδη αξιολόγησης:

α. Η διαγνωστική αξιολόγηση που συνίσταται στην αρχική αξιολόγηση που διεξάγει ο διδάσκοντας, κατά την έναρξη της εκπαιδευτικής σχολικής χρονιάς, προκειμένου να διαπιστώσει το επίπεδο των γνώσεων των μαθητών, και των δυνατοτήτων τους.

β. Η διαμορφωτική αξιολόγηση που συνίσταται στην παροχή δυνατότητας στον διδάσκοντα στη διερεύνηση της ανάγκης τροποποίησης της διδακτικής μεθόδου που ακολουθεί ή της στρατηγικής της διδασκαλίας του και στην εξατομίκευση των εκπαιδευτικών του ενεργειών ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε μαθητή. Ειδικά για το μάθημα της ιστορίας, ο διερευνητικός χαρακτήρας της διαμορφωτικής αξιολόγησης, προσφέρει την ευκαιρία στους μαθητές να προσεγγίζουν και να επιτυγχάνουν του ειδικούς σκοπούς μαθήσεως βασισμένοι στις δικές τους πρότερες εμπειρίες, τις ικανότητές τους και τις κοινωνικές συνθήκες στις οποίες δραστηριοποιούνται. Σύμφωνα με το ΔΕΠΠΣ, *«αυτό σημαίνει ότι η μαθησιακή διαδικασία πρέπει να ενθαρρύνεται μάλλον παρά να ελέγχεται, για να μπορέσει ο μαθητής να οδηγηθεί σε μια ενεργητική διαδικασία διερεύνησης των ιστορικών γεγονότων. Με τη διαμορφωτική αξιολόγηση πρέπει να καταβάλλεται προσπάθεια εντοπισμού και καταγραφής των διεργασιών σύλληψης και ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων ώστε να ακολουθεί η παρέμβαση του διδάσκοντος και ενδεχομένως η τροποποίηση στις μεθόδους και τεχνικές διδασκαλίας. Με τον τρόπο αυτό η αξιολόγηση συμβάλλει στη βελτίωση της*

¹²²⁴ Υ.Α. ΦΕΚ τ.Β' 2685 / 2011

ποιότητας της διδασκαλίας και όχι μόνο στην καταγραφή των μετρήσιμων αποτελεσμάτων της.»

γ. Η αθροιστική αξιολόγηση που συνίσταται στην ανάγκη ελέγχου του γνωστικού επιπέδου των μαθητών, κυρίως μετά το πέρας μιας ενότητας ή μιας σειράς μαθημάτων, ή ακόμα και στο τέλος της σχολικής χρονιάς. Μπορεί να εκτελείται είτε προφορικά είτε γραπτά και είναι μαθητοκεντρική. Αποσκοπεί κυρίως στην αποκάλυψη του επιπέδου αφομοίωσης της ύλης που διδάχθηκε, καθώς και της επίτευξης των αθροιστικά των ειδικών σκοπών μαθήσεως. Επιπρόσθετα, εμμέσως αποτελεί και για τον διδάσκοντα έναν ενδείκτη του βαθμού της διδακτικής του ικανότητας και ως εκ τούτου ένα εργαλείο αυτοελέγχου της αποτελεσματικότητας της διάδρασής του με τους μαθητές του.

Στην περίπτωση μας η αξιολόγηση που ταιριάζει και ικανοποιεί τις εκπαιδευτικές ανάγκες, σε ένα μάθημα που διεξάγεται διαδραστικά, συμμετοχικά, με παρουσιάσεις και με επιμέρους έρευνα ιστορικών στοιχείων από τους ίδιους τους μαθητές, είναι η διαμορφωτική αξιολόγηση. Αυτή παρέχει επιπλέον το πλεονέκτημα να κατανοεί και να συλλαμβάνει άμεσα ο κάθε εκπαιδευτικός τον παλμό της τάξης, το βαθμό αφομοίωσης των εννοιών και το βαθμό εξοικείωσης των μαθητών με την ιστορική έρευνα και τη χρησιμοποίηση των στοιχείων που προκύπτουν από αυτήν. Θεωρούμε επομένως, πως ειδικά για τη διδασκαλία της τοπικής και προφορικής ιστορίας η προσφορότερη αξιολόγηση για διδάσκοντα και μαθητές είναι η διαμορφωτική, γιατί αφενός για τους μαθητές προσδίδει προστιθέμενη αξία στις γνώσεις που αποκτώνται και αφετέρου παρέχει στους διδάσκοντες τη δυνατότητα να την διενεργούν προφορικά και κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας.

Κατόπιν αυτών και με βάση όσα παρουσιάστηκαν για τα αναλυτικά προγράμματα σπουδών και τα σχέδια μαθήματος, προχωρούμε στην παρουσίαση δέκα υποδειγμάτων σχεδίων μαθήματος.

12.5 Υποδείγματα Σχεδίων Μαθήματος για τη Μάχη της Κρήτης

12.5.1 Η Εμπλοκή της Ελλάδος στον Β'ΠΠ

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Η Εμπλοκή της Ελλάδος στον Β'ΠΠ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ :

Να γνωρίσουν οι μαθητές το ιστορικό παρελθόν και τα γεγονότα που προηγήθηκαν της Μάχης της Κρήτης στην συγκεκριμένη χρονική περίοδο, έτσι ώστε να αντιληφθούν τη σύνδεση της Μάχης της Κρήτης με σε σχέση με τη συμμετοχή της Ελλάδος στον Β'ΠΠ και τη σπουδαιότητα που είχε στο γενικότερο γεωπολιτικό περιβάλλον και των λοιπών ένοπλων συγκρούσεων της εποχής εκείνης.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση των γεγονότων του αλβανικού μετώπου με την εμπλοκή των γερμανικών ναζιστικών δυνάμεων στο χώρο της Ελλάδος.
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα.
3. Να συσχετίσουν και να αντιπαραβάλουν τις προσπάθειες και τον των ελληνικών και των συμμαχικών δυνάμεων επί του ελληνικού εδάφους.
4. Να εντοπίζουν και να αξιολογούν το αρχειακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής
5. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων στην περίοδο που διήρκεσαν οι ένοπλες συγκρούσεις και στην περίοδο που ακολούθησε, ως περίοδος δράσης της εθνικής αντίστασης.
6. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα ιστορικά γεγονότα που χαρακτηρίζουν τη συμμετοχή της Ελλάδος στον Β'ΠΠ.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή χρήση οποιουδήποτε άλλου ηλεκτρονικού μέσου αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα, και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες που τραβήχτηκαν από την εποχή του αλβανικού μετώπου). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου «Τί βλέπετε; Σε ποια εποχή αναφερόμαστε; κ.λ.π.»

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των κύριων ιστορικών γεγονότων στο αλβανικό μέτωπο, και τη σύνδεση αυτών με τον τορπιλισμό της φρεγάτας ‘ΕΛΛΗ’ στις 15 Αυγούστου 1940 στην Τήνο (5 λεπτά). Επίσης γίνεται αναφορά στις Ελληνοϊταλικές και Ελληνογερμανικές σχέσεις της εποχής εκείνης (5 λεπτά). Γίνεται παραλληλισμός με τη συσχέτιση δυνάμεων της εποχής και διάκριση αυτών σε συμμαχικές και δυνάμεις του άξονα (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών μνημείων πεσόντων στο αλβανικό μέτωπο, καθώς και αναφορά για το πού θα μπορούσαν οι μαθητές να ανατρέξουν προς αναζήτηση των άλλων παρόμοιων τοπικών μνημείων (5 λεπτά). Μοιράζονται σε φωτοτυπίες δύο τουλάχιστον αποσπάσματα από συνεντεύξεις-μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα στο αλβανικό μέτωπο και

αντιμετώπισαν τις ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις και άλλων δύο που έζησαν τα γεγονότα των ένοπλων συγκρούσεων με τις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις από βιβλιογραφικές πηγές (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε δύο ομάδες (ανομοιογενείς), και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, καθώς και τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα εποπτικά μέσα και παρουσιάζει οπτικά τα αποσπάσματα από τις γραπτές συνεντεύξεις-μαρτυρίες. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από το αλβανικό μέτωπο και στην άλλη να κάνει το ίδιο με το ελληνογερμανικό. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας και σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

12.5.2 Η Μάχη της Κρήτης

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Η Μάχη της Κρήτης

ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ :

Να γνωρίσουν οι μαθητές το ιστορικό παρελθόν και τα γεγονότα που χαρακτηρίζουν τη Μάχη της Κρήτης έτσι ώστε να αντιληφθούν τη σπουδαιότητα που είχε η εν λόγω μάχη στο γενικότερο γεωπολιτικό περιβάλλον και των λοιπών ένοπλων συγκρούσεων της εποχής εκείνης, καθώς επίσης και τα γεγονότα που σηματοδοτούν τη συνέχιση της άμυνας των Ελλήνων και των Συμμάχων κατά των Δυνάμεων του άξονα, στο γενικό πλαίσιο του θεάτρου επιχειρήσεων του Β' ΠΠ.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση της εμπλοκής των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων στο χώρο της Ελλάδος, με τη συνέχιση του αγώνα στην Κρήτη.
2. Να γίνει κατανοητή η σπουδαιότητα του ένοπλου αγώνα στη Μάχη της Κρήτης, στο γενικότερο πλαίσιο των επιχειρήσεων των συμμαχικών δυνάμεων κατά των δυνάμεων του άξονα.
3. Να συσχετισθούν και να συγκριθούν οι δυνάμεις και τα σχέδια ενεργείας επιθετικά και αμυντικά των γερμανικών, των ελληνικών και των συμμαχικών δυνάμεων αντίστοιχα, επί του κρητικού εδάφους.
4. Να κατανοηθεί και να αιτιολογηθεί το δικαίωμα ενός λαού να μάχεται για την ελευθερία του.
5. Να εντοπιστούν οι λόγοι για τους οποίους, ο ένοπλος αγώνας δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα στο νησί.
6. Να ανευρεθεί και να αξιολογηθεί εκείνο το αρχαιακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής και να εντοπιστούν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων στην Μάχη της Κρήτης.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή χρήση άλλου μέσου αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες που τραβήχτηκαν από την μάχη της Κρήτης). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου «Τί βλέπετε; Σε μάχη αναφερόμαστε; κ.λ.π.»

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα, και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των κύριων ιστορικών γεγονότων της Μάχης της Κρήτης και τη σύνδεση αυτών με την εισβολή των ναζιστικών στρατευμάτων στον ελλαδικό χώρο (5 λεπτά). Επίσης γίνεται αναφορά διαφυγή της επίσημης ελληνικής Κυβέρνησης της εποχής στην Κρήτη και μετέπειτα στην Αίγυπτο (5 λεπτά). Γίνεται παραλληλισμός με τη συσχέτιση των αντιμαχομένων δυνάμεων και μικρή παρουσίαση των σχεδίων δράσεών τους (5 λεπτά). Γίνεται μνεία για τους λόγους της ελλιπούς αμυντικής οργάνωσης της νήσου και σύνδεση της εν λόγω ελλείψεως με τις συνέπειες της κατάληψης του υψώματος 107 στο Μάλεμε (5 λεπτά). Αναλύεται το δικαίωμα του κρητικού λαού στην αντίσταση των εισβολέων, με την περίπτωση της Καντάνου (5 λεπτά). Μοιράζονται φωτογραφίες από την περιοχή Μάλεμε-Αεροδρόμιο της εποχής εκείνης και σημερινές, φωτογραφικό υλικό της καταστροφής της Καντάνου, και σε φωτοτυπίες αποσπάσματα από συνεντεύξεις-μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα

γεγονότα κατά τη Μάχη της Κρήτης (π.χ. Βασιλείου Παπαδόπουλου, μάχη στα Μισίρια Ρεθύμνης), απόσπασμα της οποίας παίζεται και ακούγεται στην τάξη (5 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε τρεις ομάδες (ανομοιογενείς), και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, καθώς και τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις-μαρτυρίες (π.χ. Βασιλείου Παπαδόπουλου, μάχη στα Μισίρια Ρεθύμνης). Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από τα γεγονότα στη Μάχη στο Μάλεμε και του υψώματος 107, στην δεύτερη από την Κάντανο και στην άλλη να κάνει το ίδιο με τη Μάχη στα Μισίρια Ρεθύμνης. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας και σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις. Εφόσον καθίσταται εφικτό και εφόσον η τοπική ιστορία είναι πρόσφορη γι' αυτό, αναθέτει στις ομάδες να ερευνήσουν σε τοπικό

επίπεδο (της περιοχής όπου εδρεύει η συγκεκριμένη σχολική μονάδα) για την τυχόν ύπαρξη μαρτυριών γραπτών ή προφορικών που αφορούν τον ένοπλο αγώνα της δεκαήμερης διάρκειας της Μάχης της Κρήτης.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσιάσής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες και να ερευνήσουν παρόμοια γεγονότα, με αυτά που παρουσιάστηκαν στην τάξη και αναφέρονται στη Μάχη της Κρήτης.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα, και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 5 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 15 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται αν παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 5 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση

σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική και κοινωνική διάσταση της Μάχης της Κρήτης και την τοποθέτησή της μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του Β'ΠΠ. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων, και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς τη εξυπηρέτηση του αντικειμενικού και των ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων – συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση σε αυτή τη φάση της μαθήσεως, όπως προαναφέρθηκε, είναι πάντα διαμορφωτική και μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών. Τέλος, περιλαμβάνει την αποφώνηση του διδάσκοντος, με έμφαση στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Ο διδάσκων συντονίζει τη συζήτηση της ανακεφαλαίωσης, ενώ ταυτόχρονα εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Κατά την αποφώνηση, στο τέλος της μαθησιακής διαδικασίας, δίδει έμφαση στο να διαπιστώσει ο ίδιος, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

12.5.3 Τα Αντίποινα στο Κοντομαρί

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Τα αντίποινα στο Κοντομαρί

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ (ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ):

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν τα γεγονότα που ακολούθησαν τη Μάχη της Κρήτης, στην συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, έτσι ώστε να αντιληφθούν τη σημασία τους στη διαμόρφωση του ψυχογραφήματος των αντιμαχομένων μετά την παύση των ένοπλων συγκρούσεων.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΚΟΠΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση των γεγονότων στο Κοντομαρί με τη Μάχη της Κρήτης
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα.
3. Να συσχετίσουν και να αντιπαραβάλλουν τις έννοιες των αντιποίνων και των εγκλημάτων πολέμου.
4. Να εντοπίζουν και να αξιολογούν το αρχαιακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα της γερμανικής κατοχής στην Κρήτη, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής τους.
5. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων στο Κοντομαρί.
6. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα στην συγκεκριμένη περιοχή και τους λόγους για τους οποίους αυτά επηρέασαν καταλυτικά τους κατοίκους της.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή οποιοδήποτε άλλο μέσο αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα, και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες που τραβήχτηκαν την ημέρα των αντιποίνων στο Κοντομαρί από τον γερμανό στρατιώτη φωτογράφο). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου: «*Τί βλέπετε;*», «*Σε ποια εποχή αναφερόμαστε;*», κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των γεγονότων στο Κοντομαρί και τη σύνδεση αυτών με το πέρας της δεκαήμερης ένοπλης σύγκρουσης μεταξύ των γερμανικών και των συμμαχικών δυνάμεων (5 λεπτά). Επίσης γίνεται αναφορά στην έκδοση της διαταγής από τις δυνάμεις κατοχής για την εκτέλεση αντιποίνων και αιτιολογείται ο χαρακτηρισμός αυτών ως διάπραξη εγκλήματος πολέμου (5 λεπτά). Επίσης, εδώ πρέπει να γίνεται αναφορά και στο σκεπτικό της κατοχικής δύναμης να επιβάλει αντίποινα, π.χ. αν υπήρχε διαταγή κατ' ευθείαν από Βερολίνο ή αν ήταν τοπικής υφής απόφαση του διοικητή. Τι ήταν αυτό που οι δυνάμεις κατοχής θεώρησαν τόσο ακραίο από πλευράς αντίστασης, ώστε να επιβάλουν τέτοια αντίποινα; Γίνεται παραλληλισμός με άλλα παρόμοια εγκλήματα πολέμου της περιοχής (αν υπάρχουν και αν έχουν διαπραχθεί), στην οποία βρίσκεται η συγκεκριμένη σχολική μονάδα, καθώς και αναφορά για το πού θα μπορούσαν οι μαθητές να ανατρέξουν προς αναζήτηση των τοπικών πηγών (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών του μνημείου στο

Κοντομαρί (5 λεπτά) και η ηχητική αναπαραγωγή δύο τουλάχιστον αποσπασμάτων από συνεντεύξεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε τρεις ομάδες (ανομοιογενείς), και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, καθώς και τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται, και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα ακουστικά εποπτικά μέσα με τα αποσπάσματα των δύο συνεντεύξεων. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από το φωτογραφικό υλικό και στην κάθε μια από τις άλλες δύο να κάνει το ίδιο με το ακουστικό υλικό. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας τους, σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης, προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις. Εφόσον καθίσταται εφικτό και εφόσον η τοπική ιστορία είναι πρόσφορη γι' αυτό, αναθέτει στις ομάδες να ερευνήσουν παρόμοια

γεγονότα, με αυτά του Κοντομαρίου, της τοπικής ιστορίας και των παραδόσεων της περιοχής, όπου εδρεύει η συγκεκριμένη σχολική μονάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσιάσής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες και να ερευνήσουν παρόμοια γεγονότα, με αυτά του Κοντομαρίου.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 5 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 10 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται να παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 5 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την

ιστορική πολιτιστική και κοινωνική διάσταση των αντιποίνων στο Κοντομαρί. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς την εξυπηρέτηση του αντικειμενικού και των ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση σε αυτή τη φάση της μαθήσεως είναι πάντα διαμορφωτική,¹²²⁵ η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Ανακεφαλαιώνει και δίδει έμφαση κατά την αποφώνησή του, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

¹²²⁵ Υπάρχουν τρία είδη αξιολόγησης, όπως έχουν παρουσιαστεί παραπάνω. Η προγνωστική ή αρχική, τελική ή αθροιστική και η διαμορφωτική ή σταδιακή. Ως διαμορφωτική ή σταδιακή αξιολόγηση ορίζεται εκείνη που αποσκοπεί στον έλεγχο της πορείας των μαθητών προς την κατάκτηση των εκπαιδευτικών στόχων. Παρέχει ως πλεονεκτήματα την ανατροφοδότηση για την πρόοδο των μαθητών, την ανατροφοδότηση για την επίτευξη των μαθησιακών επιδιώξεων και στόχων, καθώς επίσης παρέχει στον διδάσκοντα ευκαιρίες για διορθωτική παρέμβαση σε περίπτωση παρανοήσεων. Η διαμορφωτική αξιολόγηση χρησιμοποιείται και στις περιπτώσεις που υπάρχει ανάγκη τροποποίησης της διδασκαλίας. Τέλος, ως διαμορφωτική αξιολόγηση θεωρείται και οποιαδήποτε άλλη πρακτική στην τάξη, κατά την οποία εξάγονται συμπεράσματα για τη μαθησιακή πρόοδο του μαθητή.

12.5.4 Η Καταστροφή της Καντάνου

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Η καταστροφή της Καντάνου

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ (ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ):

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν τα γεγονότα που ακολούθησαν τη Μάχη της Κρήτης, στην συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, έτσι ώστε να αντιληφθούν τη σημασία τους στη διαμόρφωση του ψυχογραφήματος των αντιμαχομένων μετά την παύση των ένοπλων συγκρούσεων.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΚΟΠΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση των γεγονότων στην Κάντανο με τη Μάχη της Κρήτης
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα.
3. Να συσχετίσουν και να αντιπαραβάλλουν τις έννοιες των αντιποίνων και των εγκλημάτων πολέμου.
4. Να εντοπίζουν και να αξιολογούν το αρχαιακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα της ναζιστικής κατοχής στην Κρήτη, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής τους.
5. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων στην Κάντανο.
6. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα στην συγκεκριμένη περιοχή και τους λόγους για τους οποίους αυτά επηρέασαν καταλυτικά τους κατοίκους της.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή οποιουδήποτε άλλο ηλεκτρονικό μέσο αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα, και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες που τραβήχτηκαν εκείνη εποχή από την καταστροφή της Καντάνου). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου: «*Τί βλέπετε; Σε ποιο γεγονός αναφερόμαστε; Σε ποια εποχή συνέβη;*», κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα, και καταγιτιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των γεγονότων στην Κάντανο και τη σύνδεση αυτών με το πέρας της δεκαήμερης ένοπλης σύγκρουσης μεταξύ των ναζιστικών και των συμμαχικών δυνάμεων (5 λεπτά). Επίσης γίνεται αναφορά στην έκδοση της διαταγής από τις δυνάμεις κατοχής για την εκτέλεση αντιποίνων και αιτιολογείται ο χαρακτηρισμός αυτών ως διάπραξη εγκλήματος πολέμου (5 λεπτά). Γίνεται παραλληλισμός με άλλα παρόμοια εγκλήματα πολέμου της περιοχής (αν υπάρχουν και αν έχουν διαπραχθεί) στην οποία βρίσκεται η συγκεκριμένη σχολική μονάδα, καθώς και αναφορά για το πού θα μπορούσαν οι μαθητές να ανατρέξουν προς αναζήτηση των τοπικών πηγών (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών του μνημείου στην Κάντανο (5 λεπτά) και η ηχητική αναπαραγωγή δύο τουλάχιστον αποσπασμάτων από συνεντεύξεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε τρεις ομάδες (ανομοιογενείς), και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, καθώς και τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα ακουστικά εποπτικά μέσα με τα αποσπάσματα των δύο συνεντεύξεων. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από το φωτογραφικό υλικό και στην κάθε μια από τις άλλες δύο να κάνει το ίδιο με το ακουστικό υλικό. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας τους, σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης, προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις. Εφόσον καθίσταται εφικτό και εφόσον η τοπική ιστορία είναι πρόσφορη γι' αυτό, αναθέτει στις ομάδες να ερευνήσουν παρόμοια

γεγονότα, με αυτά της Καντάνου, της τοπικής ιστορίας και των παραδόσεων της περιοχής όπου εδρεύει η συγκεκριμένη σχολική μονάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσιάσής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες και να ερευνήσουν παρόμοια γεγονότα, με αυτά της Καντάνου.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα, και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 5 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 10 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο αρχηγός κάθε ομάδας καλείται να παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 5 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να

παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική πολιτιστική και κοινωνική διάσταση των αντιποίνων στην Κάντανο. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς την εξυπηρέτηση του αντικειμενικού και ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση είναι όπως πάντα διαμορφωτική, η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Ανακεφαλαιώνει και δίδει έμφαση κατά την αποφώνησή του, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

12.5.5 Η Καθημερινή Ζωή των Κρητών κατά την Κατοχή

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Η Καθημερινή Ζωή των Κρητών κατά την Κατοχή

ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ :

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν την καθημερινότητα και της συνθήκες διαβίωσης των Κρητών κατά τη διάρκεια της Κατοχής, έτσι ώστε να αντιληφθούν τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και ψυχολογικές συνέπειες που είχε το καθεστώς των δυνάμεων κατοχής στον κρητικό λαό.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση των γεγονότων της Μάχης της Κρήτης με την κατάληψη των εδαφών της νήσου από τις δυνάμεις του άξονα.
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν υπό το καθεστώς των δυνάμεων κατοχής.
3. Να συσχετίσουν και να αντιπαραβάλλουν τις ενέργειες της Εθνικής Αντίστασης σε σχέση με όσους δεν αντιστάθηκαν.
4. Να εντοπίζουν και να αξιολογούν το αρχειακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής τους.
5. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα που χαρακτηρίζουν την καθημερινότητα των κατοίκων της Κρήτης την περίοδο της κατοχής.
6. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων στην περίοδο της κατοχής.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή οποιοδήποτε άλλο ηλεκτρονικό μέσο αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες που τραβήχτηκαν από την εποχή της Κατοχής στην Κρήτη). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου: «*Τί βλέπετε; Σε ποια εποχή αναφερόμαστε;*» κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των κύριων ιστορικών γεγονότων μετά τη Μάχη της Κρήτης και τη σύνδεση αυτών με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος στρατιωτικής κατοχής από τις δυνάμεις του άξονα (5 λεπτά). Γίνεται αναφορά και αντιπαραβάλλεται η δράση της Εθνικής Αντίστασης στην Κρήτη σε σχέση με όσους δεν αντιστάθηκαν (5 λεπτά). Γίνεται παρουσίαση αρχειακού υλικού που παραθέτει στοιχεία της καθημερινής οικονομικής ζωής, όπως ήταν η αναγκαστική εργασία, οι φόροι, η αναγκαστική εισφορά τροφίμων και λοιπών αγαθών προς τις δυνάμεις κατοχής κλπ, των κατοίκων της Κρήτης (από το αρχειακό υλικό του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης που έχει έδρα στα Χανιά) και μοιράζονται αντίστοιχες φωτοτυπίες (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών μνημείων πεσόντων στο αλβανικό μέτωπο, καθώς και αναφορά για το πού θα μπορούσαν οι μαθητές να ανατρέξουν προς αναζήτηση των άλλων παρόμοιων τοπικών μνημείων (5 λεπτά). Μοιράζονται σε φωτοτυπίες δύο τουλάχιστον αποσπάσματα από συνεντεύξεις-μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν το καθεστώς της κατοχής στην Κρήτη, καθώς και λοιπές συνεντεύξεις-μαρτυρίες και φωτογραφίες από

βιβλιογραφικές πηγές¹²²⁶ (π.χ. από το λεύκωμα φωτογραφιών του Ρομπέρτο Λέμπολντ, με την επιμέλεια Γ. Καλογεράκη), με διάρκεια περίπου 10 λεπτά.

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε δύο ομάδες (ανομοιογενείς) και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα εποπτικά μέσα και παρουσιάζει οπτικά τα αποσπάσματα από τις γραπτές συνεντεύξεις-μαρτυρίες και ακουστικά αποσπάσματα από συνεντεύξεις που έχουν ληφθεί στο πλαίσιο της έρευνας της προφορικής ιστορίας. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από φωτογραφικό υλικό και στην άλλη να κάνει το ίδιο με τις πληροφορίες του ακουστικού υλικού των προφορικών συνεντεύξεων και των λοιπών μαρτυριών που υπάρχουν στη βιβλιογραφία. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας και σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

¹²²⁶ Καλογεράκης Γ. Α. (2006). *Ρομπέρτο Λέμπολντ. Φωτογραφικό Λεύκωμα Καστελλίου 1941-1945*. Γ. Καλογεράκης (Επιμ). Ηράκλειο: Δήμος Καστελλίου Πεδιάδος.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις. Εφόσον είναι καθίσταται εφικτό και εφόσον η τοπική ιστορία είναι πρόσφορη γι' αυτό, αναθέτει στις ομάδες να ερευνήσουν σε τοπικό επίπεδο (της περιοχής όπου εδρεύει η συγκεκριμένη σχολική μονάδα) για την τυχόν ύπαρξη μαρτυριών γραπτών ή προφορικών που αφορούν καθημερινότητα των κατοίκων της Κρήτης κατά τη διάρκεια της κατοχής.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες και να ερευνήσουν ιστορικά στοιχεία που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή των Κρητών κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 10 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 15 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται αν παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 10 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική, κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική διάσταση της καθημερινότητας των Κρητών την περίοδο της κατοχής. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς τη εξυπηρέτηση των αντικειμενικού και ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων – συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση σε αυτή τη φάση της μαθήσεως είναι διαμορφωτική, η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών. Τέλος, περιλαμβάνει την αποφώνηση του διδάσκοντος, με έμφαση στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Ο διδάσκων συντονίζει τη συζήτηση της ανακεφαλαίωσης, ενώ ταυτόχρονα εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Κατά την αποφώνηση, στο τέλος της μαθησιακής διαδικασίας, δίδει έμφαση στο να διαπιστώσει ο ίδιος, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

12.5.6 Η Ιταλοκρατία στο Λασιίθι

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Η Ιταλοκρατία στο Λασιίθι

ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ :

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν την καθημερινότητα και της συνθήκες διαβίωσης των Κρητών του Λασιθίου κατά τη διάρκεια, τόσο της ιταλικής κατοχής, όσο και της γερμανικής που ακολούθησε, έτσι ώστε να αντιληφθούν τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και ψυχολογικές συνέπειες που είχε το καθεστώς των δυνάμεων κατοχής στους κατοίκους της περιοχής.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση των γεγονότων της Μάχης της Κρήτης με την κατάληψη των εδαφών της νήσου από τις δυνάμεις του άξονα, τη διχοτόμηση της νήσου και την προσπάθεια αφελληνισμού και ενσωμάτωση του Λασιθίου στην ιταλική επικράτεια.
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν υπό το καθεστώς των δυνάμεων της κατοχής.
3. Να συσχετίσουν και να αντιπαραβάλλουν τις ενέργειες της Εθνικής Αντίστασης στο Λασιίθι σε σχέση με την υπόλοιπη Κρήτη.
4. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα που χαρακτηρίζουν την καθημερινότητα των κατοίκων του Λασιθίου την περίοδο της ιταλικής κατοχής και της μετέπειτα γερμανικής.
5. Να εντοπίζουν και να αξιολογούν το αρχειακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής.
6. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στην στη μνήμη των πεσόντων στην περίοδο της κατοχής.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή οποιοδήποτε άλλο μέσο αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα, και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες που τραβήχτηκαν από την εποχή της Κατοχής στην Κρήτη). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου «*Τί βλέπετε; Σε ποια εποχή αναφερόμαστε;*» κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των κύριων ιστορικών γεγονότων μετά τη Μάχη της Κρήτης και τη σύνδεση αυτών με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος στρατιωτικής κατοχής από τις δυνάμεις του άξονα. Επίσης γίνεται αναφορά και αντιπαραβάλλεται η διχοτόμηση της Κρήτης, σε σχέση με την τριχοτόμηση της υπόλοιπης Ελλάδας (5 λεπτά). Γίνεται παρουσίαση αρχαιακού υλικού που παραθέτει στοιχεία προσπάθειας του αφελληνισμού του Λασιθίου από το ιταλικό καθεστώς κατοχής (5 λεπτά). Γίνεται παρουσίαση της καθημερινής οικονομικής ζωής, όπως ήταν η αναγκαστική εργασία, οι φόροι, η αναγκαστική εισφορά τροφίμων και λοιπών αγαθών προς τις δυνάμεις κατοχής κλπ, των κατοίκων του Λασιθίου (από το αρχαιακό υλικό του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης που έχει έδρα στα Χανιά) και μοιράζονται αντίστοιχες φωτοτυπίες (5 λεπτά).

Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών μνημείων πεσόντων στην περιοχή Λασιθίου, καθώς και αναφορά για την δράση της Εθνικής Αντίστασης στο Λασιθί (και για τις δύο περιόδους, ιταλικής κατοχής και γερμανικής που ακολούθησε, με τις αντίστοιχες αναφορές της παράδοσης των ιταλικών δυνάμεων στις συμμαχικές δυνάμεις), παροτρύνοντας τους μαθητές με τέτοιο τρόπο, ώστε να ανατρέξουν προς αναζήτηση των άλλων παρόμοιων τοπικών μνημείων (5 λεπτά). Μοιράζονται σε φωτοτυπίες δύο τουλάχιστον αποσπάσματα από συνεντεύξεις-μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν το καθεστώς της κατοχής στην Κρήτη, καθώς και λοιπές συνεντεύξεις-μαρτυρίες και φωτογραφίες από λοιπές πηγές (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε δύο ομάδες (ανομοιογενείς) και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα εποπτικά μέσα και παρουσιάζει οπτικά τα αποσπάσματα από τις γραπτές συνεντεύξεις-μαρτυρίες και ακουστικά αποσπάσματα από συνεντεύξεις που έχουν ληφθεί στο πλαίσιο της έρευνας της προφορικής ιστορίας. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από φωτογραφικό υλικό και στην άλλη να κάνει το ίδιο με τις πληροφορίες του ακουστικού υλικού των προφορικών συνεντεύξεων και των λοιπών μαρτυριών που υπάρχουν στη βιβλιογραφία. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας και σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις. Εφόσον καθίσταται εφικτό και εφόσον η τοπική ιστορία είναι πρόσφορη γι' αυτό, αναθέτει στις ομάδες να ερευνήσουν σε τοπικό επίπεδο (της περιοχής όπου εδρεύει η συγκεκριμένη σχολική μονάδα) για την τυχόν ύπαρξη μαρτυριών γραπτών ή προφορικών που αφορούν καθημερινότητα των κατοίκων της Κρήτης κατά τη διάρκεια της κατοχής.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες και να ερευνήσουν ιστορικά στοιχεία που αναφέρονται στην καθημερινή ζωή των Κρητών κατά τη διάρκεια της Κατοχής.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 10 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5

λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 15 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται να παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 10 λεπτά για την παρουσίασή του, και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική, κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική διάσταση της καθημερινότητας των Λασιθιωτών την περίοδο της κατοχής. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς τη εξυπηρέτηση των αντικειμενικού και ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων – συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση σε αυτή τη φάση της μαθήσεως είναι διαμορφωτική, η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των

μαθητών. Τέλος, περιλαμβάνει την αποφώνηση του διδάσκοντος, με έμφαση στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Ο διδάσκων συντονίζει τη συζήτηση της ανακεφαλαίωσης, ενώ ταυτόχρονα εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Κατά την αποφώνηση, στο τέλος της μαθησιακής διαδικασίας, δίδει έμφαση στο να διαπιστώσει ο ίδιος, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

12.5.7 Τα Αντίποινα στην Επαρχία της Βιάννου

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Τα Αντίποινα στην Επαρχία της Βιάννου

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ (ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ):

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν τα γεγονότα που ακολούθησαν τη Μάχη της Κρήτης, στην συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή, έτσι ώστε να αντιληφθούν τη σημασία τους στη διαμόρφωση του ψυχογραφήματος των αντιμαχομένων μετά την παύση των ένοπλων συγκρούσεων.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΚΟΠΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση των γεγονότων στην ευρύτερη περιοχή της Βιάννου με τη δράση της Εθνικής Αντίστασης και την παράδοση των ιταλικών δυνάμεων στις συμμαχικές δυνάμεις.
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα.
3. Να συσχετίσουν και να αντιπαραβάλλουν τις έννοιες των αντιποίνων και των εγκλημάτων πολέμου.
4. Να εντοπίζουν και να αξιολογούν το αρχειακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα της κατοχής στην Κρήτη, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους της περιοχής τους.
5. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων Βιάννο.
6. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα στην συγκεκριμένη περιοχή και τους λόγους για τους οποίους αυτά επηρέασαν καταλυτικά τους κατοίκους της.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή οποιοδήποτε άλλο μέσο αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες από τα μνημεία που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων στη Βιάννο). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου: «*Τί βλέπετε; Σε ποια περιοχή αναφερόμαστε; Σε ποια περίοδο της κατοχής;*», κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των γεγονότων στο Βιάννο και τη σύνδεση αυτών με το πέρας της ιταλικής κατοχής στο Λασίθι και την δράση της Εθνικής Αντίστασης (5 λεπτά). Επίσης γίνεται αναφορά στην εκτέλεση αντιποίνων από τις γερμανικές δυνάμεις, και αιτιολογείται ο χαρακτηρισμός αυτών ως διάπραξη εγκλήματος πολέμου (5 λεπτά). Γίνεται παραλληλισμός με άλλα παρόμοια εγκλήματα πολέμου της περιοχής (αν υπάρχουν και αν έχουν διαπραχθεί) στην οποία βρίσκεται η συγκεκριμένη σχολική μονάδα, καθώς και αναφορά για το πού θα μπορούσαν οι μαθητές να ανατρέξουν προς αναζήτηση των τοπικών πηγών (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών του κυρίως μνημείου και των λοιπών τοπικών της επαρχίας

Βιάννου, (5 λεπτά) και η ηχητική αναπαραγωγή δύο τουλάχιστον αποσπασμάτων από συνεντεύξεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε τρεις ομάδες (ανομοιογενείς) και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, καθώς και τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα ακουστικά εποπτικά μέσα με τα αποσπάσματα των δύο συνεντεύξεων. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από το φωτογραφικό υλικό και στην κάθε μια από τις άλλες δύο να κάνει το ίδιο με το ακουστικό υλικό. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας τους, σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης, προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο

τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις. Εφόσον καθίσταται εφικτό και εφόσον η τοπική ιστορία είναι πρόσφορη γι' αυτό, αναθέτει στις ομάδες να ερευνήσουν παρόμοια γεγονότα, με αυτά της Βιάννου, της τοπικής ιστορίας και των παραδόσεων της περιοχής όπου εδρεύει η συγκεκριμένη σχολική μονάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσιάσής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες και να ερευνήσουν παρόμοια γεγονότα, με αυτά της Βιάννου.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 5 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 10 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται να παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 5 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική πολιτιστική και κοινωνική διάσταση των αντιποίνων στη Βιάννο. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς την εξυπηρέτηση του αντικειμενικού και ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση είναι διαμορφωτική, η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Ανακεφαλαιώνει και δίδει έμφαση κατά την αποφώνησή του, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

12.5.8 Η Καταστροφή των Ανωγείων

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Η Καταστροφή των Ανωγείων

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΟΣ ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ (ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ):

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν τα γεγονότα που χαρακτηρίζουν την καταστροφή των Ανωγείων, έτσι ώστε να αντιληφθούν τη σημασία τους αναφορικά με τη δράση της Εθνικής Αντίστασης και τη συνεργασία της με τις συμμαχικές δυνάμεις.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΚΟΠΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση των γεγονότων της καταστροφής των Ανωγείων με τη δράση της Εθνικής Αντίστασης και την απαγωγή του Γερμανού Στρατηγού Κράϊπε.
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα.
3. Να συσχετίσουν και να αντιπαραβάλλουν τις έννοιες των αντιποίνων και των εγκλημάτων πολέμου.
4. Να εντοπίζουν και να αξιολογούν το αρχειακό υλικό που αναφέρεται στο θέμα της καταστροφής των Ανωγείων και της ευρύτερης περιοχής, από τις τοπικές βιβλιοθήκες και από τους τοπικούς πολιτιστικούς συλλόγους.
5. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των γεγονότων της καταστροφής των Ανωγείων.
6. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα στην συγκεκριμένη περιοχή και τους λόγους για τους οποίους αυτά επηρέασαν καταλυτικά τους κατοίκους της.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή οποιοδήποτε άλλο ηλεκτρονικό μέσο αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες που τραβήχτηκαν εκείνη εποχή από την καταστροφή των Ανωγείων). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου: «*Τί βλέπετε; Σε ποιο γεγονός αναφερόμαστε; Σε ποια εποχή συνέβη;*» κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των γεγονότων στα Ανώγεια και τη σύνδεση αυτών με την απαγωγή του Γερμανού Στρατηγού Κράϊπε σε συνεργασία ομάδων της Εθνικής Αντίστασης και αξιωματικών των συμμαχικών δυνάμεων (5 λεπτά). Επίσης γίνεται αναφορά στην έκδοση της διαταγής από τις δυνάμεις κατοχής για την εκτέλεση αντιποίνων, με σκοπό να κατανοήσουν οι μαθητές ότι τα αντίποινα δεν ήταν εκρήξεις οργής τοπικών αξιωματούχων, αλλά συστηματική στρατιωτική στρατηγική εξουδετέρωσης της αντίστασης. Αιτιολογείται ο χαρακτηρισμός αυτών ως διάπραξη εγκλήματος πολέμου (5 λεπτά). Γίνεται παραλληλισμός με άλλα παρόμοια εγκλήματα πολέμου της περιοχής (αν υπάρχουν και αν έχουν διαπραχθεί) στην οποία βρίσκεται η συγκεκριμένη σχολική μονάδα, καθώς και αναφορά για το πού θα μπορούσαν οι

μαθητές να ανατρέξουν προς αναζήτηση των τοπικών πηγών (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών του μνημείου στα Ανώγεια (5 λεπτά) και η ηχητική αναπαραγωγή δύο τουλάχιστον αποσπασμάτων από συνεντεύξεις των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα της καταστροφής (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε τρεις ομάδες (ανομοιογενείς), και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, καθώς και τη χρονολογική σειρά των γεγονότων και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα ακουστικά εποπτικά μέσα με τα αποσπάσματα των δύο συνεντεύξεων. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από το φωτογραφικό υλικό και στην κάθε μια από τις άλλες δύο να κάνει το ίδιο με το ακουστικό υλικό. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας τους, σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης, προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις. Εφόσον καθίσταται εφικτό και εφόσον η τοπική ιστορία είναι πρόσφορη γι' αυτό, αναθέτει στις ομάδες να ερευνήσουν παρόμοια γεγονότα, με αυτά των Ανωγείων, της τοπικής ιστορίας και των παραδόσεων της περιοχής όπου εδρεύει η συγκεκριμένη σχολική μονάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες και να ερευνήσουν παρόμοια γεγονότα, με αυτά των Ανωγείων.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 5 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 10 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται να παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 5 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική πολιτιστική και κοινωνική διάσταση των αντιποίνων στα Ανώγεια. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς την εξυπηρέτηση του αντικειμενικού και ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το οπτικοακουστικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση είναι όπως πάντα διαμορφωτική, η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Ανακεφαλαιώνει και δίδει έμφαση κατά την αποφώνησή του, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει, και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

12.5.9 Ο Αφανισμός της Εβραϊκής Κοινότητας Κρήτης

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Ο Αφανισμός της Εβραϊκής Κοινότητας Κρήτης

ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ :

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν της κατοχικής Κρήτης το γεγονός του αφανισμού της Εβραϊκής Κοινότητας εκεί, έτσι ώστε να αντιληφθούν τις κοινωνικές, και ψυχολογικές διαστάσεις του εγκλήματος της γενοκτονίας που διεπράχθη από τις δυνάμεις του εθνικοσοσιαλισμού σε όλη την υπόλοιπη Ευρώπη.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση του ναζιστικού φαινομένου με την γενοκτονία των Εβραίων στα εδάφη που κατελήφθησαν από τις δυνάμεις του άξονα.
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες κρητικών, εβραίων και μη, που έζησαν το καθεστώς διωγμού και εξόντωσης.
3. Να μπορούν να παραλληλίσουν τα γεγονότα της εξόντωσης των Εβραίων της Κρήτης με άλλα παρόμοια γεγονότα στην υπόλοιπη Ελλάδα και την Ευρώπη.
4. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα που χαρακτηρίζουν τον διωγμό των κατοίκων Εβραίων της Κρήτης την περίοδο της κατοχής.
5. Να γνωρίσουν τα ιστορικά γεγονότα που αναφέρονται στο ναυάγιο του πλοίου ΤΑΝΑΪΣ.
6. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των Εβραίων στην περίοδο του Β' ΠΠ.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή η χρήση οποιουδήποτε άλλου ηλεκτρονικού μέσου αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες του πλοίου ΤΑΝΑΪΣ που τραβήχτηκαν από εκείνη την εποχή). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου: «*Τί βλέπετε; Ποιο είναι το όνομα του πλοίου; Σε ποια εποχή αναφερόμαστε;*», κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση της «τελικής λύσης» ως στρατηγική του ναζιστικού καθεστώτος για την εξόντωση των Εβραίων στα εδάφη που κατελήφθησαν από τις δυνάμεις του άξονα και την ιστορική σύνδεση αυτού με τον αφανισμό της Εβραϊκής Κοινότητας της Κρήτης (5 λεπτά). Γίνεται αναφορά και αντιπαραβάλλεται η δράση των δυνάμεων του άξονα κατά των Εβραίων της Κρήτης, σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδος (5 λεπτά). Γίνεται παρουσίαση αρχειακού υλικού που παραθέτει στοιχεία του διωγμού που υπέστη η Εβραϊκή Κοινότητα στην Κρήτη, την επιβίβαση αυτών στο πλοίο ΤΑΝΑΪΣ, την επιβίβαση και άλλων Κρητικών (μη Εβραίων) και το ναυάγιο που ακολούθησε λόγω της βύθισής του από τα συμμαχικά υποβρύχια που θεώρησαν το πλοίο, ως ένα εχθρικό στόχο (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή των φωτογραφιών των μνημείων φονευθέντων Εβραίων τόσο σε τοπικό επίπεδο Κρήτης (Εβραϊκή συνοικία Χανίων), όσο και σε ευρύτερο πανελλαδικό (5 λεπτά). Μοιράζονται σε φωτοτυπίες δύο τουλάχιστον αποσπάσματα από συνεντεύξεις-μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν το καθεστώς διωγμών και γενοκτονίας των

Εβραίων της κατοχής στην Κρήτη καθώς και λοιπές συνεντεύξεις-μαρτυρίες και φωτογραφίες από την υπόλοιπη Ελλάδα, από βιβλιογραφικές πηγές (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε δύο ομάδες (ανομοιογενείς) και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα εποπτικά μέσα και παρουσιάζει οπτικά τα αποσπάσματα από τις γραπτές συνεντεύξεις-μαρτυρίες και αποσπάσματα από συνεντεύξεις που έχουν ληφθεί στο παρελθόν στο πλαίσιο της έρευνας της προφορικής ιστορίας. Εξηγεί ότι οι λόγοι μη ύπαρξης προφορικών μαρτυριών που να προέρχονται από τους Εβραίους της Κρήτης είναι ή εξόντωση αυτών από τις δυνάμεις του εθνικοσοσιαλιστικού καθεστώτος και είναι αδύνατο να αναζητηθούν, καθόσον δεν υπήρξαν επιζώντες Εβραίοι από το ναυάγιο – βύθιση του πλοίου που τους μετέφερε από το Ηράκλειο στον Πειραιά. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από το εποπτικό υλικό που αναφέρεται στην εξόντωση των Εβραίων της Κρήτης και στην άλλη να κάνει το ίδιο με τις πληροφορίες του εποπτικού υλικού, των συνεντεύξεων και των λοιπών μαρτυριών που υπάρχουν στη βιβλιογραφία και αναφέρονται στους Εβραίους της υπόλοιπης Ελλάδας. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας και σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από

την επαφή τους με το εποπτικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 10 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 15 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται να παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 10 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική και κοινωνική διάσταση του αφανισμού των Εβραίων Κρητών την περίοδο της κατοχής σε αντιδιαστολή με τους διωγμούς των Εβραίων της υπόλοιπης Ελλάδας. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων, και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς τη εξυπηρέτηση των αντικειμενικού και ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων – συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση σε αυτή τη φάση της μαθήσεως είναι διαμορφωτική, η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών. Τέλος, περιλαμβάνει την αποφώνηση του διδάσκοντος, με έμφαση στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Ο διδάσκων συντονίζει τη συζήτηση της ανακεφαλαίωσης, ενώ ταυτόχρονα εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Κατά την αποφώνηση, στο τέλος της μαθησιακής διαδικασίας, δίδει έμφαση στο να διαπιστώσει ο ίδιος, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

12.5.10 Η Αποχώρηση των Δυνάμεων Κατοχής

ΜΑΘΗΜΑ : ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤ' ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ : Η ΚΑΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ : Η Αποχώρηση των Δυνάμεων Κατοχής

ΓΕΝΙΚΟΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΣ ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ :

Να γνωρίσουν οι μαθητές στο ιστορικό παρελθόν το γεγονός του τέλους του Β'Π.Π. σε όλη την Ευρώπη, σε συνδυασμό με την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων κατοχής από τη μεγαλόνησο, έτσι ώστε να αντιληφθούν τη διαφοροποίηση στις κοινωνικές, και πολιτικές συνθήκες απελευθέρωσης της Κρήτης από την υπόλοιπη Ελλάδα.

ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΣΤΟΧΟΙ (ΕΙΔΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ):

1. Να γίνει η ιστορική σύνδεση της αποχώρησης/υποχώρησης των ναζιστικών δυνάμεων από το χώρο της Ελλάδος, και της παραμονής αυτών στην Κρήτη μέχρι τη λήξη του πολέμου.
2. Να έρθουν σε επαφή με τις μαρτυρίες κρητικών, που έζησαν την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων κατοχής.
3. Να μπορούν να παραλληλίσουν τα γεγονότα της παραμονής των δυνάμεων κατοχής στην Κρήτη, με τη συμφωνία αποχώρησης τους, με το τέλος του πολέμου.
4. Να περιγράφουν με σαφήνεια τα γεγονότα που χαρακτηρίζουν τον περιορισμό των δυνάμεων κατοχής στην περιοχή των Χανίων.
5. Να γνωρίσουν τα ιστορικά γεγονότα που αναφέρονται στην παράδοση των δυνάμεων κατοχής.
6. Να αξιολογούν και να εντοπίζουν εκείνα τα ιστορικά, πολιτιστικά, και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μνημείων που ανεγέρθησαν στη μνήμη των πεσόντων του Β' ΠΠ.

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ: Ο Η/Υ της τάξης, ή η χρήση οποιουδήποτε άλλου ηλεκτρονικού μέσου αναπαραγωγής ήχου και εικόνας (φωτογραφίας ή βίντεο).

ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΧΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ : 90 λεπτά, σε δύο εκπαιδευτικές ώρες των 45 λεπτών η καθεμία

Πρώτη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα και προβολή μιας ή δύο εικόνων (φωτογραφίες από το αρχείο εγγράφων του ΥΠΕΞ, περί παραδόσεως των κατοχικών στρατευμάτων, φωτογραφίες από την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής π.χ. από αρχείο Καλογεράκη). Στη συνέχεια τίθενται ερωτήσεις από τον διδάσκοντα για την πρόκληση ενδιαφέροντος των μαθητών και την παρακίνηση τους.

Ο διδάσκων θέτει απλές ερωτήσεις του τύπου «*Τί βλέπετε; Σε ποια γεγονότα αναφερόμαστε;*» κ.λ.π.

Οι μαθητές καλούνται να απαντήσουν απλά, σύντομα και καταγιγιστικά με όποια ιδέα εκείνη τη στιγμή έρχεται στο μυαλό τους, με τη μορφή ιδεοθύελλας (Brain Storming).

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση της αποχώρησης / υποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων από την Αφρική και την Ευρώπη και κατ' επέκταση και από την Ελλάδα (5 λεπτά). Γίνεται αναφορά και αντιπαραβάλλεται η παραμονή των δυνάμεων του άξονα στην Κρήτη και ο περιορισμός τους στην περιοχή των Χανίων, σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδος (5 λεπτά). Γίνεται παρουσίαση φωτογραφικού αρχειακού υλικού από την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων κατοχής από τα χωριά της Κρήτης (5 λεπτά). Γίνεται η προβολή από το αρχείο εγγράφων που αναφέρονται στην αποχώρηση και παράδοση των δυνάμεων κατοχής στα Χανιά μετά τη λήξη του Β'Π.Π. (5 λεπτά). Μοιράζονται σε φωτοτυπίες δύο τουλάχιστον αποσπάσματα από συνεντεύξεις-μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν τόσο το καθεστώς διωγμών και γενοκτονίας από τις δυνάμεις κατοχής στην Κρήτη, όσο και την

αποχώρηση αυτών, καθώς και λοιπές συνεντεύξεις-μαρτυρίες και φωτογραφίες από την υπόλοιπη Ελλάδα, από βιβλιογραφικές πηγές, αναφορικά με την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων (10 λεπτά).

Ο διδάσκων χωρίζει την τάξη σε δύο ομάδες (ανομοιογενείς) και ορίζει έναν συντονιστή για την κάθε ομάδα. Αναφέρει τα ιστορικά στοιχεία του μαθήματος, στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα οπτικοακουστικά μέσα που του διατίθενται και παρουσιάζει πρώτα το φωτογραφικό υλικό και στη συνέχεια θέτει σε λειτουργία τα εποπτικά μέσα και παρουσιάζει οπτικά τα αποσπάσματα από τις γραπτές πηγές, αναφορικά με το πέρας του πολέμου και την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων. Εξηγεί το γεγονός της μη αποχώρησης και εγκλωβισμού των δυνάμεων κατοχής στην Κρήτη και τον περιορισμό αυτών στα Χανιά. Αναθέτει στην πρώτη ομάδα να κρατήσει σημειώσεις και σχόλια από το εποπτικό υλικό που αναφέρεται στην αποχώρηση των δυνάμεων κατοχής από τα χωριά της Κρήτης και στην άλλη να κάνει το ίδιο με τις πληροφορίες του εποπτικού υλικού, των συνεντεύξεων και των λοιπών μαρτυριών που υπάρχουν στη βιβλιογραφία και αναφέρονται στην απελευθέρωση της υπόλοιπης Ελλάδας. Αναθέτει στους συντονιστές των ομάδων να συγκεντρώσουν το σύνολο των σημειώσεων της ομάδας και σε συνεργασία με τα μέλη της, με σκοπό την παρουσίαση αυτών στην τάξη. Επίσης αναθέτει στις ομάδες να προετοιμαστούν για να θέσουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του διδάσκοντος, να συγκροτήσουν τις ομάδες που θα τους υποδείξει και να κρατήσουν σημειώσεις από το φωτογραφικό υλικό ή το ακουστικό ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν και να συνεργαστούν με τον συντονιστή της ομάδας τους, ώστε να προετοιμάσουν την παρουσίασή τους. Επίσης προετοιμάζουν ερωτήσεις που θα απευθύνουν στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Κλείσιμο : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ των ομάδων για την καταγραφή και συγκέντρωση των σημειώσεων και αποτελεσμάτων –συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό. Αποφώνηση του διδάσκοντος και παροχή οδηγιών στους μαθητές για την επόμενη εκπαιδευτική ώρα.

Ο διδάσκων φροντίζει, καθοδηγεί και συντονίζει τους μαθητές και τις ομάδες, ώστε να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασης τους και παρέχει κατευθύνσεις για τις πιθανές ερωτήσεις που θα απευθύνει η κάθε ομάδα στις άλλες δύο. Επίσης, στο τέλος εξηγεί πως θα γίνουν οι παρουσιάσεις.

Οι μαθητές καλούνται να ακολουθήσουν τις οδηγίες του διδάσκοντος και να καταρτίσουν τα κύρια σημεία της παρουσίασής τους. Επίσης να προετοιμάσουν ερωτήσεις για τις άλλες δύο ομάδες.

Δεύτερη Εκπαιδευτική Ώρα : 45 λεπτά

Εισαγωγή : 5 λεπτά.

Περιλαμβάνει σύντομο χαιρετισμό ή υποδοχή μετά το διάλειμμα, και σύνδεση, υπενθύμιση των παρουσιάσεων της πρώτης εκπαιδευτικής ώρας. Παρέχονται γενικές οδηγίες επί των αναμενόμενων παρουσιάσεων των μαθητών.

Ο διδάσκων θέτει τους κανόνες και τους χρονικούς περιορισμούς για τις παρουσιάσεις. Ένας απλός κανόνας θα ήταν 10 λεπτά για την κάθε παρουσίαση και 5 λεπτά για ερωτήσεις, με τρόπο που να αφιερώνονται συνολικά 15 λεπτά για την κάθε ομάδα.

Οι μαθητές καλούνται να ανταποκριθούν στις οδηγίες του διδάσκοντος. Ο συντονιστής κάθε ομάδας καλείται αν παρουσιάσει τα κύρια σημεία που επέλεξε η ομάδα του.

Παρουσίαση του μαθήματος : 30 λεπτά.

Περιλαμβάνει την παρουσίαση των ομάδων. Ο συντονιστής κάθε ομάδας έχει στη διάθεσή του 10 λεπτά για την παρουσίασή του και του δίδονται άλλα 5 λεπτά για την αποδοχή ερωτήσεων.

Ο διδάσκων συντονίζει αποτελεσματικά τις παρουσιάσεις. Κατευθύνει τους μαθητές, ώστε στον περιορισμό του χρόνου που τους δίδεται, να καταφέρουν να παρουσιάσουν την ενότητα που τους έχει ανατεθεί. Τονίζει αναλόγως και δίδει έμφαση σε εκείνα τα ιστορικά χαρακτηριστικά των παρουσιάσεων που προσδιορίζουν την ιστορική και κοινωνική διάσταση της υποχώρησης και αποχώρησης των γερμανικών δυνάμεων της Κρήτης, σε σύγκριση με αυτές της υπόλοιπης Ελλάδας. Επίσης συντονίζει τη φάση των ερωτήσεων και θέτει και ο ίδιος ερωτήσεις προς τη εξυπηρέτηση των αντικειμενικού και ειδικών σκοπών του μαθήματος.

Οι μαθητές καλούνται να παρακολουθήσουν την παρουσίαση του συντονιστή κάθε ομάδος και να απευθύνουν ερωτήσεις στις άλλες δύο ομάδες κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων.

Αξιολόγηση : 10 λεπτά

Περιλαμβάνει σύντομη συζήτηση μεταξύ του διδάσκοντος και των μαθητών για την εμπέδωση των αποτελεσμάτων – συμπερασμάτων των μαθητών από την επαφή τους με το εποπτικό υλικό και τις παρουσιάσεις που έλαβαν χώρα. Η αξιολόγηση σε αυτή τη φάση της μαθήσεως είναι διαμορφωτική, η οποία μάλιστα μπορεί να γίνεται και με τις παρεμβάσεις του διδάσκοντος κατά τη διάρκεια των παρουσιάσεων των μαθητών. Τέλος, περιλαμβάνει την αποφώνηση του διδάσκοντος, με έμφαση στους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Ο διδάσκων συντονίζει τη συζήτηση της ανακεφαλαίωσης, ενώ ταυτόχρονα εκτελεί την διαμορφωτική αξιολόγηση, προφορικά προς τους μαθητές. Κατά την αποφώνηση, στο τέλος της μαθησιακής διαδικασίας, δίδει έμφαση στο να διαπιστώσει ο ίδιος, ότι οι μαθητές κατέκτησαν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

Οι μαθητές καλούνται να προσέξουν τα σχόλια του διδάσκοντος, να αποδεχθούν την αξιολόγηση που θα τους γίνει και να ενστερνιστούν - εμπεδώσουν τους αντικειμενικούς και ειδικούς σκοπούς μαθήσεως.

13 ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

13.1 Φωτογραφικό Υλικό

13.1.1 Εικόνα 1



Αεροπορικός κινητήρας, από αεροσκάφος τύπου Junker της Γερμανικής Πολεμικής Αεροπορίας της εποχής του Β΄Π.Π. Βρίσκεται στο Μουσείο της Αεροπορικής Βάσης του Καστελλίου Πεδιάδος. Ο κινητήρας που περισυλλέγη, ανήκει σε αεροσκάφος Junker, που συνετρίβη στην περιοχή του νομού Ηρακλείου. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 18/10/2018.

13.1.2 Εικόνα 2



Στη φωτογραφία, δεύτερος από δεξιά, ο Καζαντζάκης μαζί με τον Μητροπολίτη Κυδωνίας και Αποκορώνου Αγαθάγγελο, την εποχή που περιόδευε στην Κρήτη, ως Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων στην Κρήτη. Η φωτογραφία είναι μια ευγενική παραχώρηση από το Αρχείο Κουτουλουκάκη, που φυλάσσεται στο Δήμο Μαλεβιζίου.

13.1.3 Εικόνα 3



Άποψη από το κοιμητήριο στο Μάλεμε. Συντηρείται από την Υπηρεσία Μέριμνας Γερμανικών Στρατιωτικών Κοιμητηρίων (Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge), βρίσκεται σε ύψωμα, σε απόσταση περίπου τριών χιλιομέτρων από το Μάλεμε (του οποίου τα σπίτια απεικονίζονται στο βάθος), και γειτνιάζει με το σημερινό στρατιωτικό αεροδρόμιο του Μάλεμε, και με το ύψωμα 107.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 18 Δεκ. 2016.

13.1.4 Εικόνα 4



Συμμαχικό Νεκροταφείο Σούδας. Πηγή: ΑΠΕ-ΜΠΕ.

13.1.5 Εικόνα 5¹²²⁷



Το μνημείο πεσόντων στο Τσαλικάκι, τοποθετήθηκε στην πλατεία του χωριού. Το Τσαλικάκι βρίσκεται περί τα 10 χλμ νοτιοανατολικά της πόλης του Ηρακλείου.

Η λήψη έγινε με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 15 Ιουλ. 2018

¹²²⁷ Όλες οι λήψεις των φωτογραφιών των μνημείων, που παρατίθενται στην διατριβή, έχουν ληφθεί κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας με την χρήση της προσωπικής μας ερασιτεχνικής φωτογραφικής μηχανής.

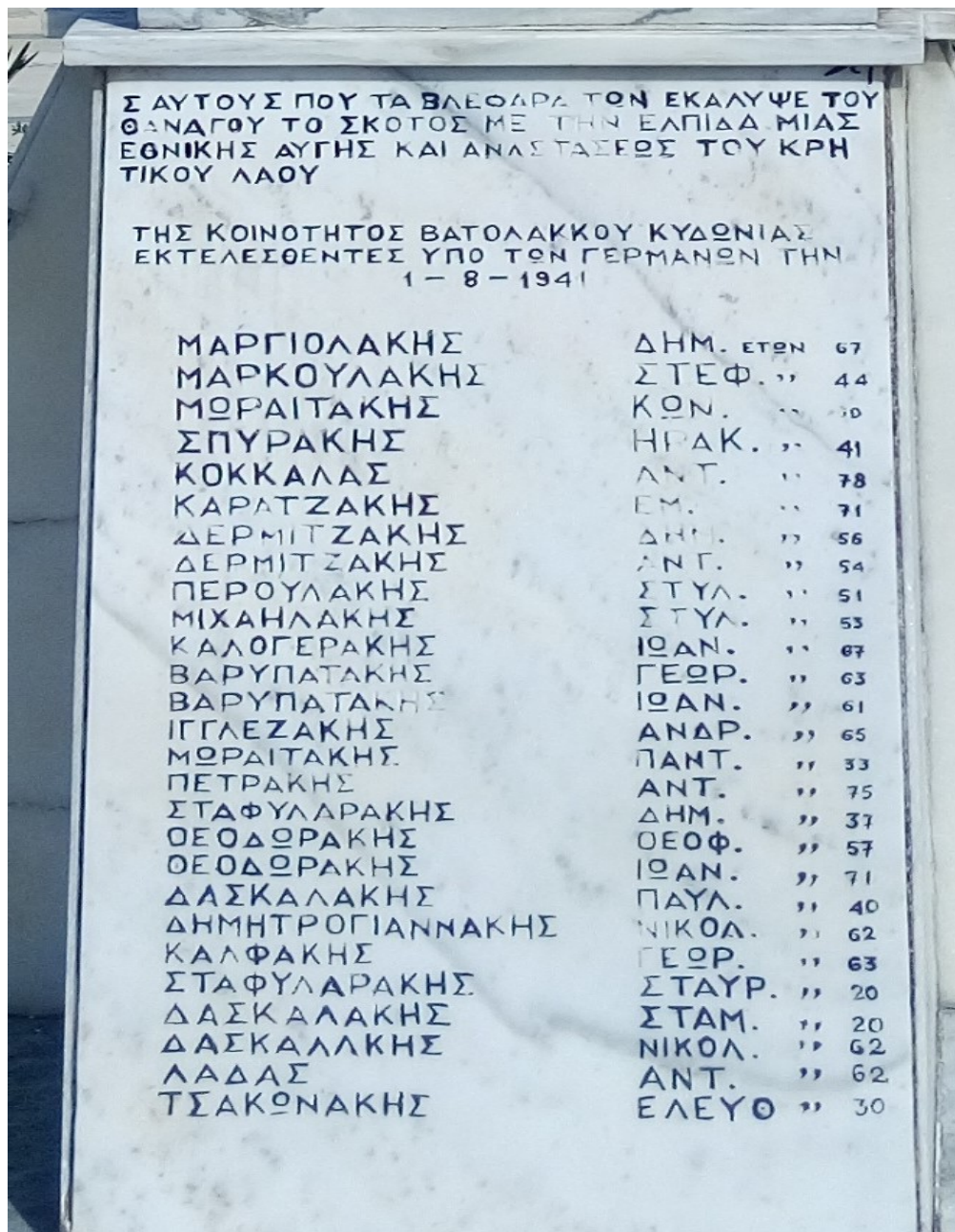
13.1.6 Εικόνα 6



Φωτογραφίες από το μνημείο πεσόντων στα Περιβόλια Ρεθύμνης – Μισίρια. Το μνημείο τοποθετήθηκε στην παραλία του χωριού, εκεί όπου έγιναν οι εκτελέσεις.

Η λήψη έγινε με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 13 Μαΐου 2017

13.1.7 Εικόνα 7



Η πλάκα από το μνημείο πεσόντων – εκτελεσθέντων στον Βατόλακκο. Οι ηλικίες τους από 20 έως 78 ετών.

Η φωτογραφία τραβήχτηκε με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 19 Μαρτίου 2017.

13.1.8 Εικόνα 8



Το μνημείο των πεσόντων στο Αστέρι Ρεθύμνης. Ταφικό μνημείο.

Η φωτογραφία τραβήχτηκε με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 13 Μαΐου 2017.

13.1.9 Εικόνα 9



Bundesarchiv, Bild 1011-100-0525-20
Foto: Weixler, Franz Peter | 2. Juni 1941

13.1.10 Εικόνα 10



Bundesarchiv, Bild 1011-100-0527-04
Foto: Weixler, Franz Peter | 2. Juni 1941

Διο από τις φωτογραφίες που τράβηξε την ημέρα της εκτέλεσης αμάχων στο Κοντομαρί, ο Γερμανός φωτογράφος – στρατιωτικός Βέξλερ, ανταποκριτής προπαγάνδας της Βέρμαχτ.

13.1.11 Εικόνα 11¹²²⁸



Φωτογραφία από το Μνημείο στο Κοντομαρί.

Με μέριμνα των τοπικών Πολιτειακών Αρχών, έχουν υποτυπωθεί σε πλακίδια και έχουν τοποθετηθεί στο τοιχίο του μνημείου, οι φωτογραφίες από την ημέρα της εκτέλεσης, που προέρχονται από τα αρνητικά του Γερμανού φωτογράφου – στρατιωτικού Βέξλερ.

Η λήψη έγινε στις 18 Δεκ 16, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

¹²²⁸ Όλες οι λήψεις των φωτογραφιών στο Κοντομαρί (αλλά και των υπολοίπων μνημείων), που παρατίθενται στην διατριβή, έχουν ληφθεί κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας με την χρήση της προσωπικής μας ερασιτεχνικής φωτογραφικής μηχανής.

13.1.12 Εικόνα 12



Φωτογραφία από τμήμα του μνημείου στο Κοντομαρί.

Στο ανάγλυφο μάρμαρο, αναπαρίστανται η συγκέντρωση των κατοίκων του Κοντομαρίου από τους Γερμανούς στρατιώτες.

Η λήψη έγινε στις 18 Δεκ 16, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.13 Εικόνα 13



Λεπτομέρεια από τις φωτογραφίες του μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 20.

13.1.14 Εικόνα 14



Λεπτομέρεια από τις φωτογραφίες του μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 20.

13.1.15 Εικόνα 15



Λεπτομέρεια από τις φωτογραφίες του μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 20.

13.1.16 Εικόνα 16



Λεπτομέρεια από τις φωτογραφίες του μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 20.

13.1.17 Εικόνα 17



Λεπτομέρεια από τις φωτογραφίες του μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 20.

13.1.18 Εικόνα 18



Λεπτομέρεια από τις φωτογραφίες του μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 20.

13.1.19 Εικόνα 19



Λεπτομέρεια από τις φωτογραφίες του μνημείου στο Κοντομαρί.

Η Λήψη έγινε στις 18 Δεκ 16, με την ερασιτεχνική μας φωτογραφική μηχανή.

13.1.20 Εικόνα 20



Γενική άποψη του Μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 16.

13.1.21 Εικόνα 21



Γενική άποψη του Μνημείου στο Κοντομαρί. Λήψη στις 18 Δεκ 16.

13.1.22 Εικόνα 22



Λεπτομέρεια από το μαρμάρινο βιβλίο στο Μνημείο του Κοντομαρίου. Στις σελίδες του είναι εγχάρακτη μια κρητική μαντινάδα, προς τιμήν των πεσόντων. Διαβάζουμε:

*Εδώ τιμούνται αθάνατες ψυχές, καρδιές παλληκαρσίες,
Που ορθώσανε τα στήθη τους μορφές λεωνταρίσιες.*

Με αυτόν τον τρόπο, οι κάτοικοι του Κοντομαρίου θέλησαν να τιμήσουν τους πεσόντες τους.

Λήψη στις 18 Δεκ 16, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.23 Εικόνα 23



Bundesarchiv, Bild 10.11.779-0003-22
Foto: Segers (Seegers) | 1943/1944

Παρατίθεται η πασίγνωστη φωτογραφία, της πρόχειρης επιγραφής που τοποθέτησαν οι δυνάμεις κατοχής στην είσοδο του χωριού.

13.1.24 Εικόνα 24



Απεικονίζεται η πρώτη από τις τρεις μαρμάρινες πλάκες – επιγραφές, που πλαισιώνουν το μνημείο της Καντάνου. Τα ονόματα των πεσόντων έχουν χαραχθεί με τυχαία σειρά, διευκρινίζεται η ηλικία τους, και η αιτία θανάτου τους. Έτσι, για όσους έπεσαν μαχόμενοι, στην επιγραφή χαράσσεται η ένδειξη ‘ΣΚΟΤΩΘΗΚΕ’, για όσους εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής, χαράσσεται η ένδειξη ‘ΕΚΤΕΛΕΣΤΗΚΕ’, ενώ για όσους έχασαν τη ζωή από άλλη αιτία, π.χ. στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, χαράσσεται η αντίστοιχη ένδειξη ‘ΟΜΗΡΟΣ’.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 31 Ιουλίου 2016.

13.1.25 Εικόνα 25



Η δεύτερη μαρμάρινη επιγραφή του μνημείου. Οι Καντανιώτες τιμούν και τους πεσόντες στο αλβανικό μέτωπο, Μποτωνάκη Αντώνιο του Γεωργίου, και Πρωτοπαπαδάκη Εμμ.

Επίσης, είναι χαρακτηριστική η περίπτωση της 74χρονης τότε Μαρίας Μαθιουδάκη, και της 60χρονης Παρασκευής Παπαδομανωλάκη, γυναικών μεγάλης ηλικίας, που τα ονόματά τους είναι χαραγμένα μεταξύ των υπολοίπων ανδρικών ονομάτων. Οι δυνάμεις κατοχής δεν δίστασαν να φονεύσουν και γυναίκες, ακόμα και μικρά παιδιά, όπως θα δούμε και σε ορισμένες άλλες μαρμάρινες πλάκες. Το εύρος των ηλικιών, είναι μια χαρακτηριστική ένδειξη της καθολικότητας του ένοπλου αγώνα των Κρητικών κατά των γερμανικών δυνάμεων, που κατέλαβαν το νησί τους.

Κατά τη φωτογράφιση, δεν θελήσαμε να κόψουμε το κλαδί της αγριοτριανταφυλλιάς που κοσμεί το μνημείο, για να βγάλουμε μια πιο καθαρή φωτογραφία, περισσότερο γιατί νιώσαμε πως και αυτό το κλαδί αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 31 Ιουλίου 2016.

13.1.26 Εικόνα 26



Η τρίτη μαρμάρινη επιγραφή από το μνημείο της Καντάνου.

Διαπιστώνουμε, πως οι κάτοικοι του χωριού έχουν συμμετάσχει σε πληθώρα ένοπλων συγκρούσεων εντός και εκτός του νησιού.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 31 Ιουλίου 2016.

13.1.27 Εικόνα 27



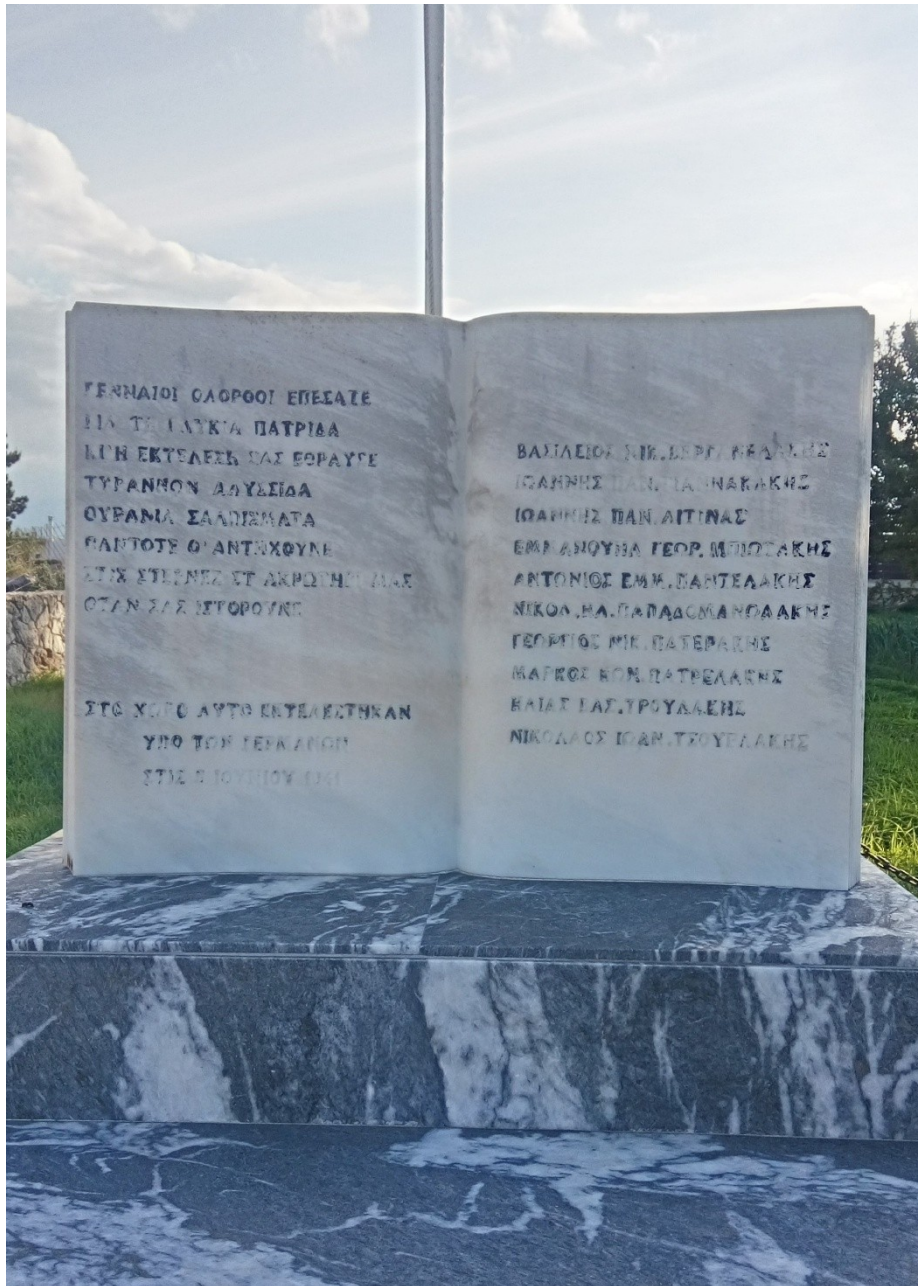
Μια γενική άποψη του μνημείου στην Κάντανο. Λήψη στις 31 Ιουλ 2016.

13.1.28 Εικόνα 28



Μια γενική άποψη του μνημείου στην Κάντανο. Λήψη στις 31 Ιουλ 2016.

13.1.29 Εικόνα 29



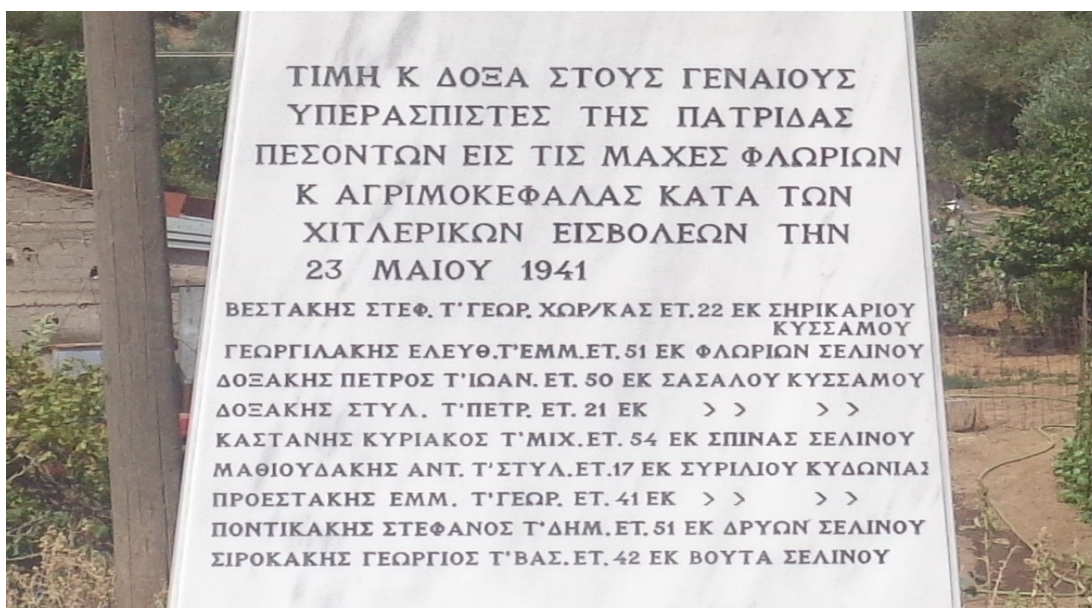
Φωτογραφία, άποψη από το μνημείο πεσόντων στις Στέρνες Ακρωτηρίου νομού Χανίων. Η φωτογραφία ελήφθη μετά από επιτόπια επίσκεψη, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 7 Απριλίου 2018.

13.1.30 Εικόνα 30



Άποψη γενική από το μνημείο στα Φλώρια. Λήψη στις 31 Ιουλίου 2016.

13.1.31 Εικόνα 31



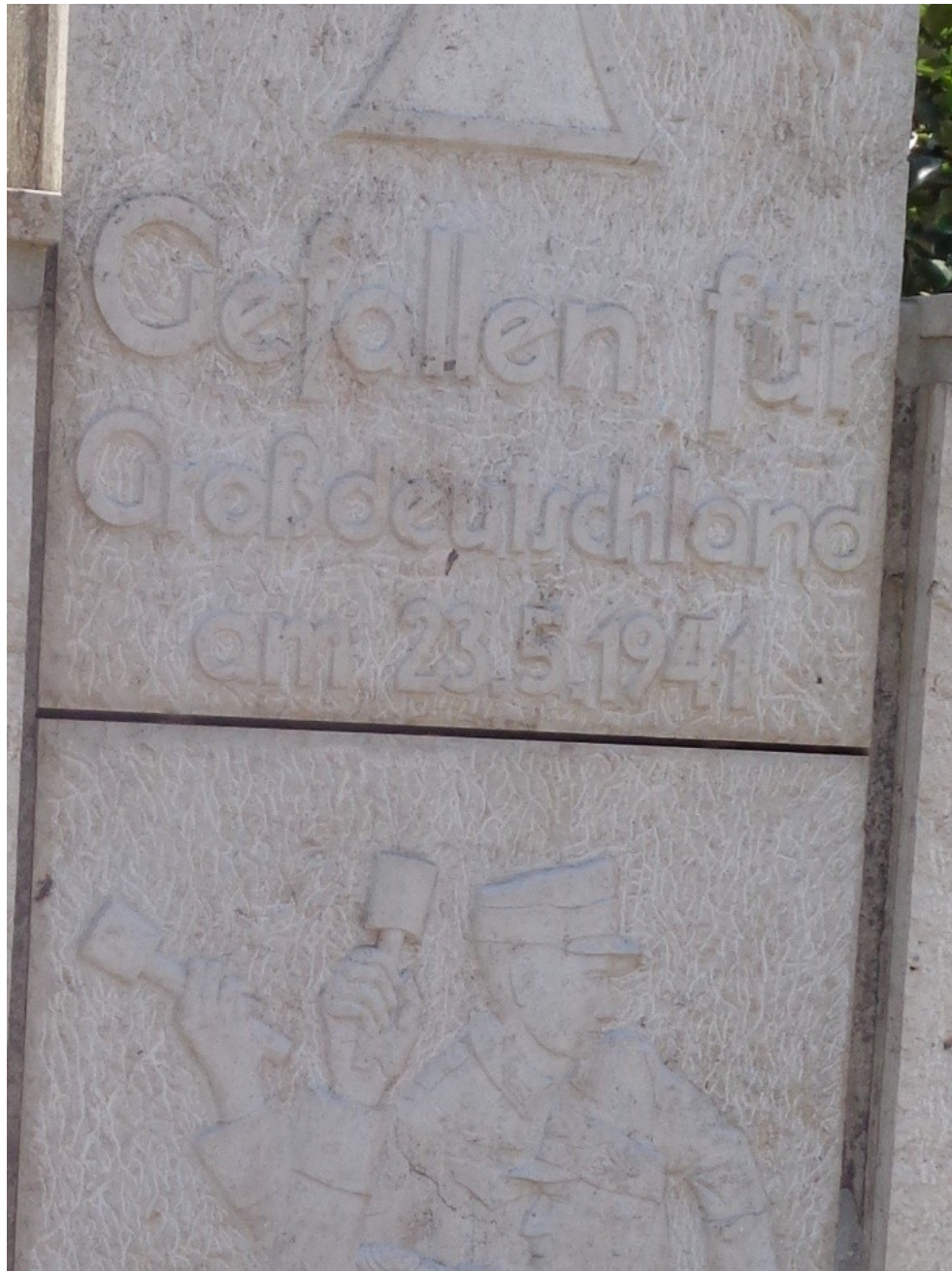
Εστίαση της φωτογραφίας στα ονόματα των πεσόντων στη μάχη των Φλωρίων. Οι φωτογραφίες της Εικόνας 30 και 31, ελήφθησαν με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 31 Ιουλ. 2016

13.1.32 Εικόνα 32



Άποψη του γερμανικού μνημείου στα Φλώρια, εις μνήμη των Γερμανών στρατιωτών. Στην κορυφή του μνημείου είναι χαρακτηριστικός ο σταυρός της Λουφτβάφε. Η φωτογραφία τραβήχτηκε στις 31 Ιουλίου 2016, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή. Φαίνεται επίσης το στεφάνι, όπως και το καντήλι-κερί, ένδειξη που δηλώνει ότι σε προγενέστερη ημερομηνία από αυτή της λήψης της φωτογραφίας, πραγματοποιήθηκε τελετή προς τιμήν των πεσόντων στρατιωτών.

13.1.33 Εικόνα 33



Λεπτομέρεια από το γερμανικό μνημείο στα Φλώρια, όπου φαίνεται η επιγραφή : «έπεσαν για τη Μεγάλη Γερμανία στις 23.5.41». Η φωτογραφία τραβήχτηκε στις 31 Ιουλίου 2016, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.34 Εικόνα 34



Γενική άποψη του μνημείου στον Κακόπετρο.

Στις μαρμάρινες πλάκες είναι χαραγμένα τα ονόματα των φονευθέντων από τα στρατεύματα των δυνάμεων κατοχής. Δεσπόζουσες ημερομηνίες, είναι:

α) Η 24-5-1941, όπου έχασαν τη ζωή τους δέκα άμαχοι, εκ των οποίων επτά γυναίκες και ένα ανήλικο αγόρι τριών ετών.

β) Η 28-8-1944 όπου εκτελέστηκαν 23 κάτοικοι του χωριού.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 31 Ιουλ 2016.

13.1.35 Εικόνα 35



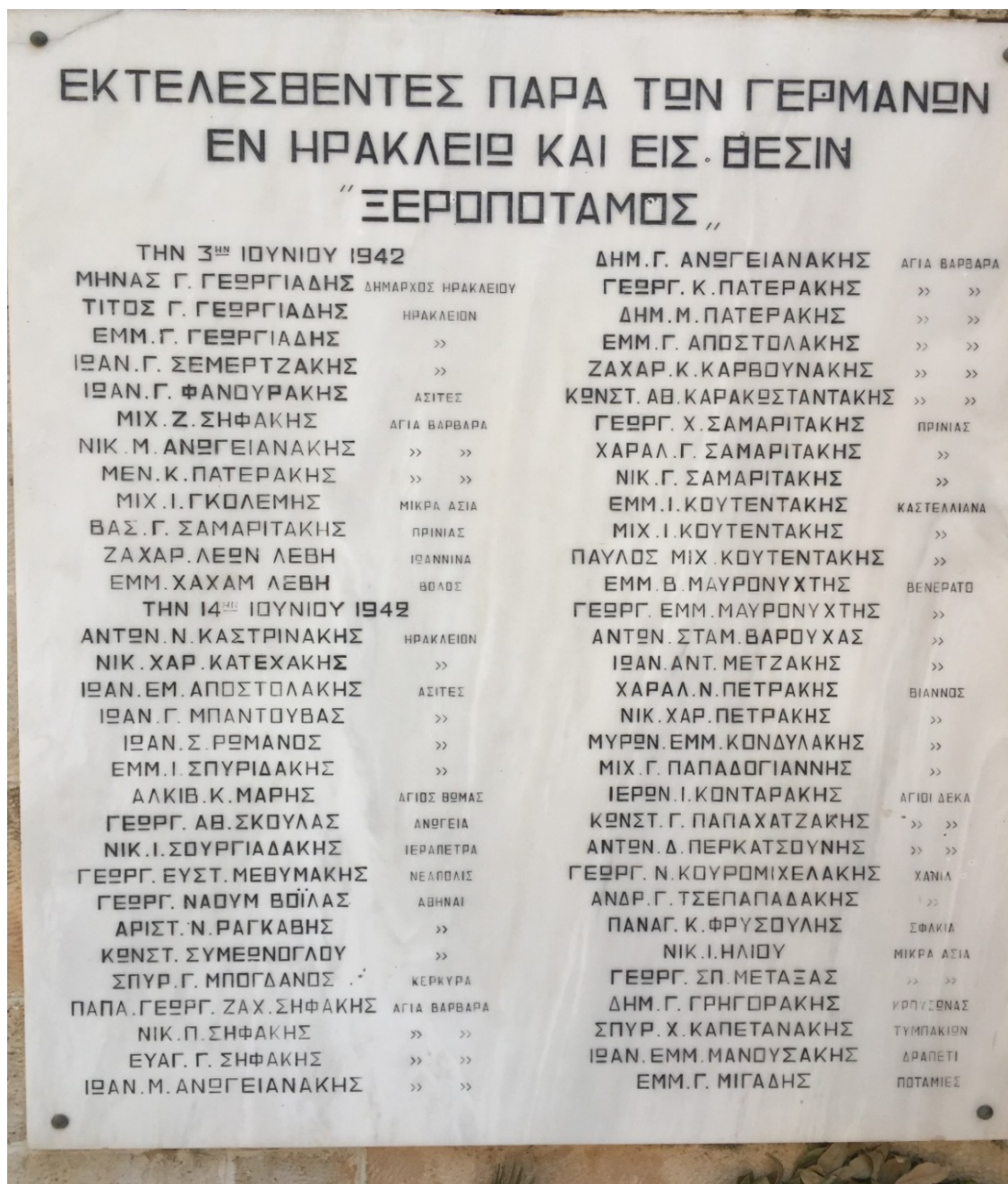
Άποψη του μνημείου από τα Παλαιά Ρούμματα. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 24 Αυγ. 2016.

13.1.36 Εικόνα 36



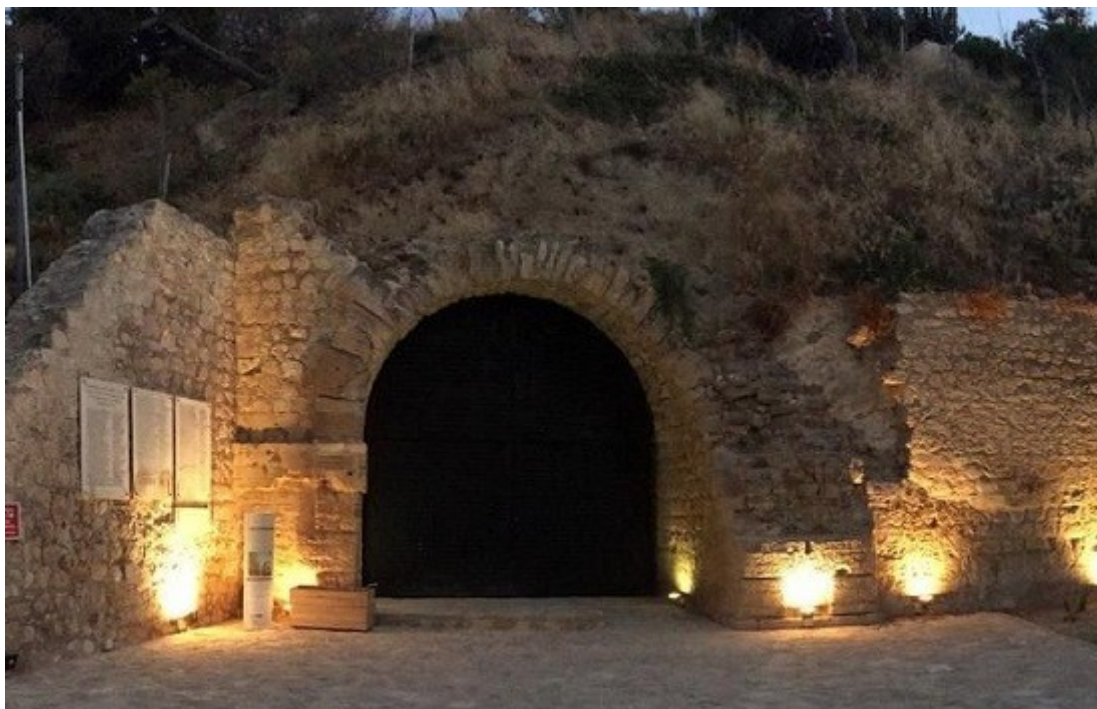
Η εκκλησία των Αγίων Πάντων στο Γάζι Ηρακλείου, στη θέση Ξεροπόταμος. Στο έρεισμα της εκκλησίας φαίνονται τα στεφάνια που είχαν κατατεθεί στη μνήμη των 62 Μαρτύρων, λίγες μέρες νωρίτερα, στις 14 Ιουνίου 2020, ημέρα της επετείου της εκτέλεσής τους. Η φωτογραφία ελήφθη ερασιτεχνικά, με κινητό τηλέφωνο, στις 27 Ιουνίου 2020.

13.1.37 Εικόνα 37



Φωτογραφία της πλάκας που βρίσκεται στον εξωτερικό τοίχο της εκκλησίας των Αγίων Πάντων στο Γάζι Ηρακλείου, στη θέση Ξεροπόταμος. Χαράχθηκαν πρώτα τα ονόματα των εκτελεσθέντων στις 3 Ιουνίου 1942 και ακολουθούν των υπολοίπων 50, που εκτελέστηκαν στις 14 Ιουνίου 1942. Πρώτο είναι το όνομα του τότε Δημάρχου Ηρακλείου, Μηνά Γεωργιάδη. Η φωτογραφία ελήφθη ερασιτεχνικά, με κινητό τηλέφωνο, στις 27 Ιουνίου 2020.

13.1.38 Εικόνα 38



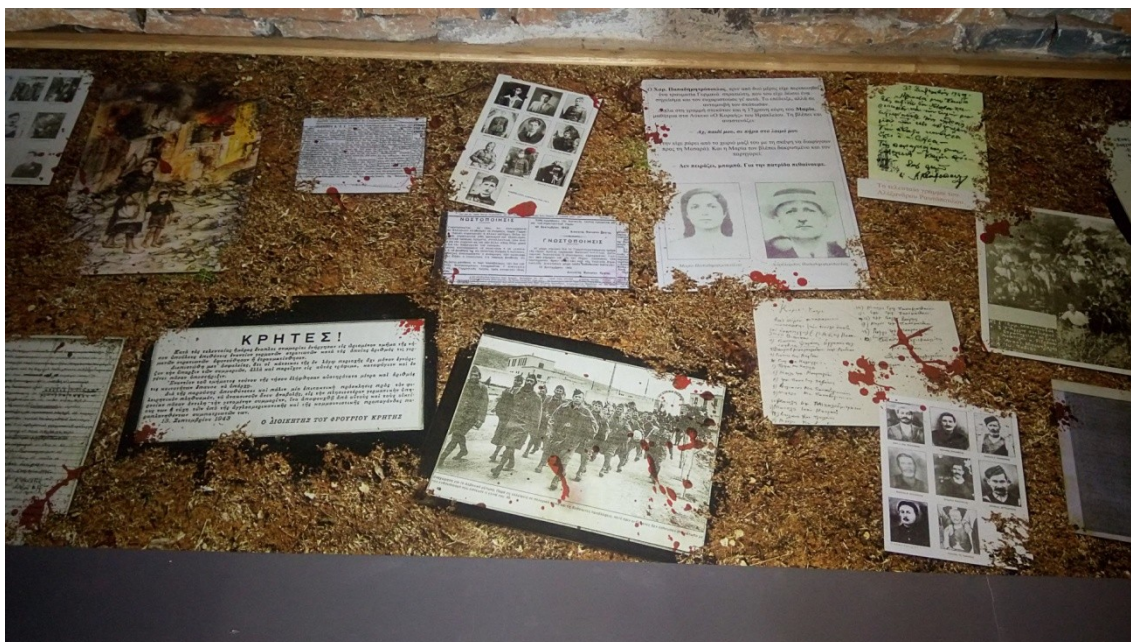
Η στοά Μακάσι, στην πόλη του Ηρακλείου Κρήτης. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 25 Ιουνίου 2020.

13.1.39 Εικόνα 39



Φωτογραφία από το εσωτερικό του Μουσείου στη Βιάννο. Τα ονόματα των εκτελεσθέντων απεικονίζονται στην κεντρική αίθουσα στον ανατολικό τοίχο αυτής. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, την 1^η Νοεμβρίου 2018.

13.1.40 Εικόνα 40



Φωτογραφία από τον εσωτερικό χώρο του Μουσείου Βιάννου. Απεικονίζονται εκθέματα από φωτογραφίες της εποχής, και έντυπες ανακοινώσεις που αφορούν το ολοκαύτωμα. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, την 1^η Νοεμβρίου 2018.

13.1.41 Εικόνα 41



Φωτογραφία από τον εσωτερικό χώρο του Μουσείου Βιάννου. Απεικονίζονται εκθέματα αντικειμένων από την εποχή της γερμανικής κατοχής. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, την 1^η Νοεμβρίου 2018.

13.1.42 Εικόνα 42



Φωτογραφία από τον εσωτερικό χώρο του Μουσείου Βιάννου.. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, την 1^η Νοεμβρίου 2018.

13.1.43 Εικόνα 43



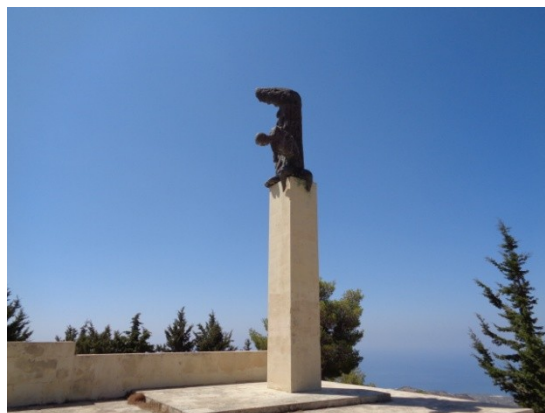
Η πλάκα που έχει τεθεί στη μνήμη των τριών τέκνων της οικογενείας Βερβελάκη.
Φωτογραφία που ελήφθη από επιτόπια επίσκεψη την 29 Ιουλίου 2016.

13.1.44 Εικόνα 44



Φωτογραφία – άποψη από το Μνημείο της Βιάννου. Η φωτογραφία ελήφθη την 29 Ιουλίου 2016, από ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.45 Εικόνα 45



Μια άποψη από το Μνημείο της Βιάννου.
Οι φωτογραφία ελήφθησαν από επιτόπια επίσκεψη την 29 Ιουλίου 2016.

13.1.46 Εικόνα 46



Άποψη από το Μνημείο της Βιάννου. Η φωτογραφία ελήφθη την 12^η Οκτωβρίου 2018, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.47 Εικόνα 47



Άποψη από το τοπικό Μουσείο στα Αμρά της Βιάννου. Απεικονίζονται φωτογραφίες των εκτελεσθέντων από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Η φωτογραφία ελήφθη την 12^η Οκτωβρίου 2018, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.48 Εικόνα 48



Άποψη από το τοπικό Μουσείο στα Αμιά της Βιάννου. Απεικονίζονται φωτογραφίες των εκτελεσθέντων από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Η φωτογραφία ελήφθη την 12^η Οκτωβρίου 2018, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.49 Εικόνα 49



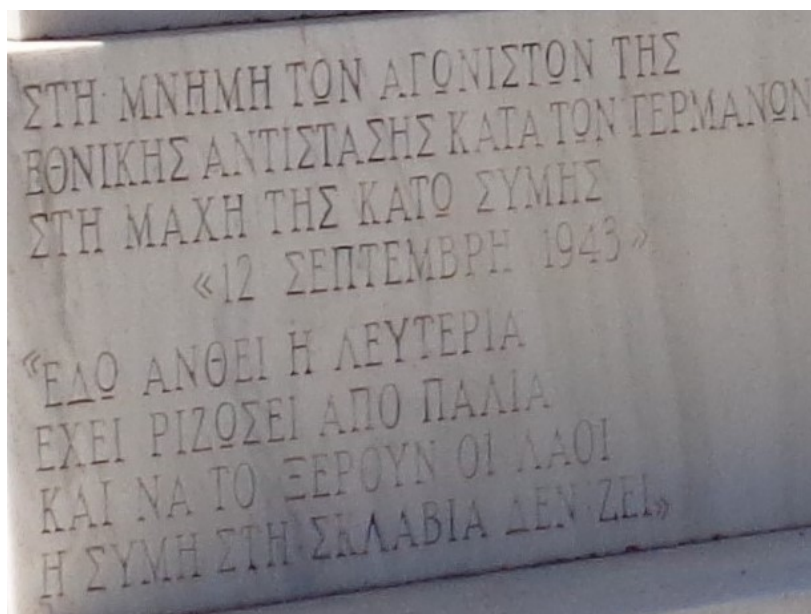
Λεπτομέρεια από την εγχάρακτη πινακίδα στο Μουσείο στα Αμιά της Βιάννου. Απεικονίζονται επίσης ορισμένες λεπτομέρειες από τις φωτογραφίες με τα ονόματα των εκτελεσθέντων από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Η φωτογραφία ελήφθη την 12^η Οκτωβρίου 2018, με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή.

13.1.50 Εικόνα 50



Φωτογραφία του μνημείου στη Σύμη. Ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 29 Ιουλίου 2016

13.1.51 Εικόνα 51



Άποψη της πλάκας του μνημείου στη Σύμη. 'Εδώ ανθεί η λευτεριά, έχει ριζώσει από παλιά, και να το ξέρουν οι λαοί, η Σύμη στη σκλαβιά δεν ζει'. Ελήφθη στις 29 Ιουλίου 2016.

13.1.52 Εικόνα 52



Γενική άποψη από το μνημείο πεσόντων στην Καλή Συκιά. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 7 Αυγούστου 2016.

13.1.53 Εικόνα 53



Φωτογραφία της πλάκας του μνημείου, με τα ονόματα των γυναικών που εφόνευσαν οι δυνάμεις κατοχής στην Καλή Συκιά. Απεικονίζονται και οι τέσσερις γυναίκες που είχαν εκδιωχθεί από το Ροδάκινο, όταν το χωριό τους ανακηρύχθηκε σε νεκρά ζώνη και είχαν βρεθεί στην Καλή Συκιά για να βρουν καταφύγιο και διαμονή. Η φωτογραφία ελήφθη στις 7 Αυγούστου 2016.

13.1.54 Εικόνα 54



Άποψη του μνημείου στον Καλλικράτη. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 30 Απριλίου 2016.

13.1.55 Εικόνα 55



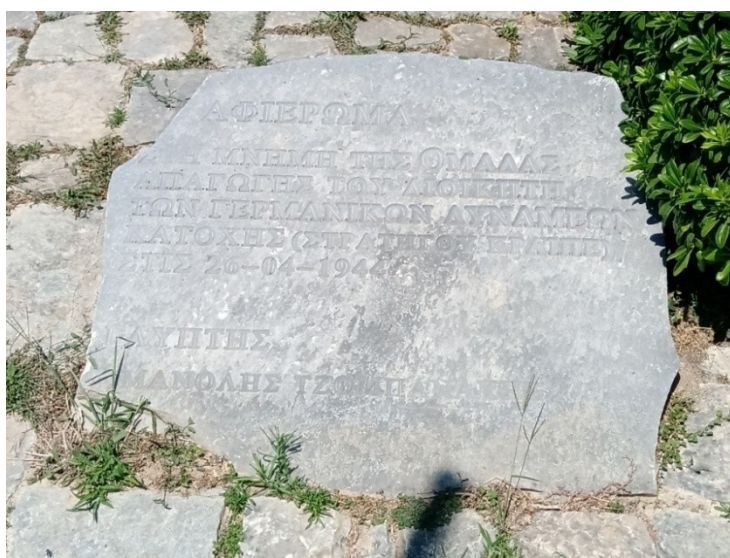
Τα ονόματα αυτών που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής στον Καλλικράτη, στις 8 Οκτωβρίου 1943. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 30 Απριλίου 1943.

13.1.56 Εικόνα 56



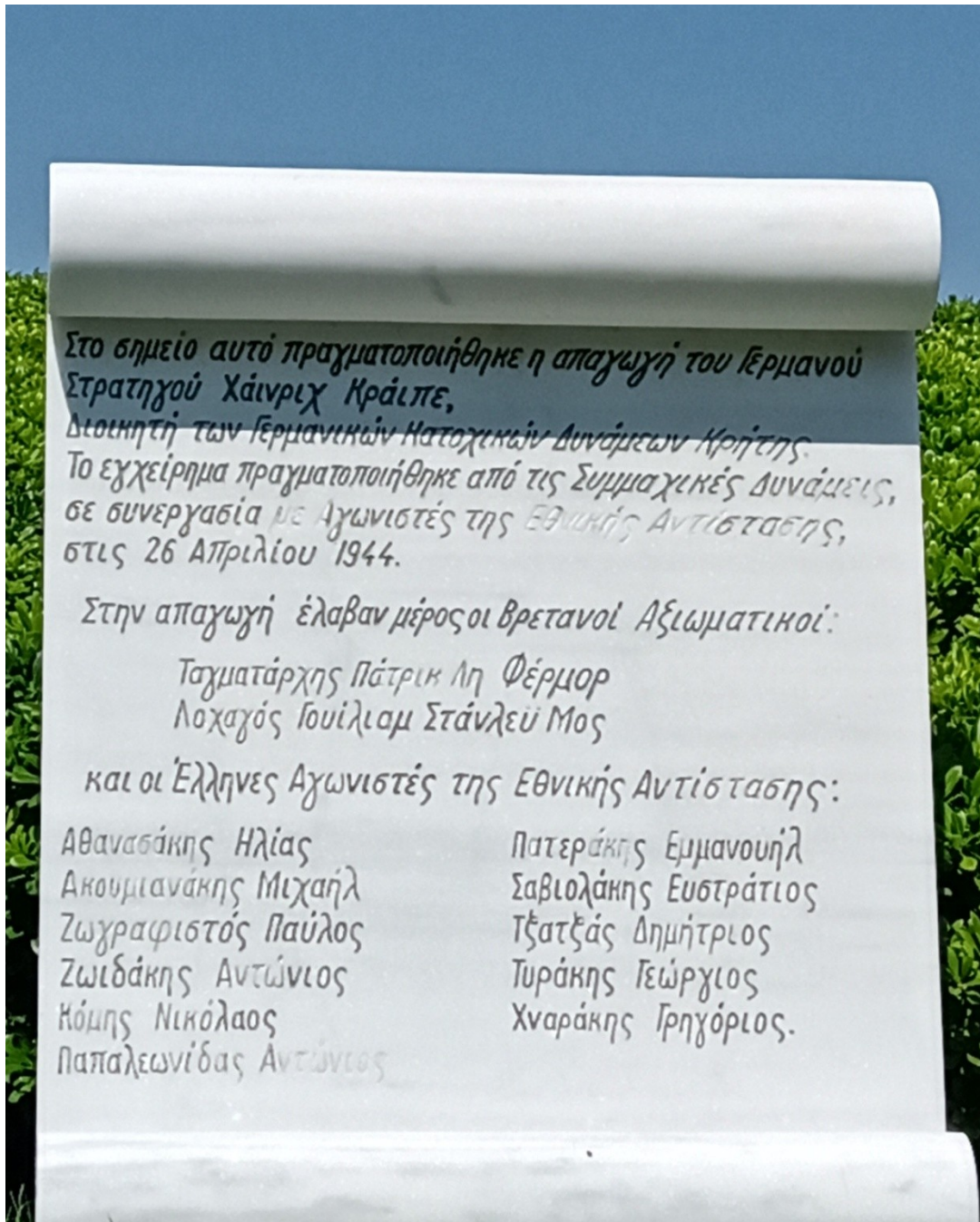
Γενική άποψη του Μνημείου που στήθηκε, έξω από την κωμόπολη των Αρχανών, στην είσοδο αυτής, στο σημείο όπου έλαβε χώρα η απαγωγή του Κράϊπε, στις 26-4 1944. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 7 Σεπ 2019.

13.1.57 Εικόνα 57



Η αφιέρωση του Μνημείου. Διαβάζουμε: «Αφιέρωμα στη μνήμη της Ομάδας απαγωγής του Διοικητή των γερμανικών δυνάμεων κατοχής (Στρατηγού Κράϊπε) στις 26-4 1944.» Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 7 Σεπ 2019.

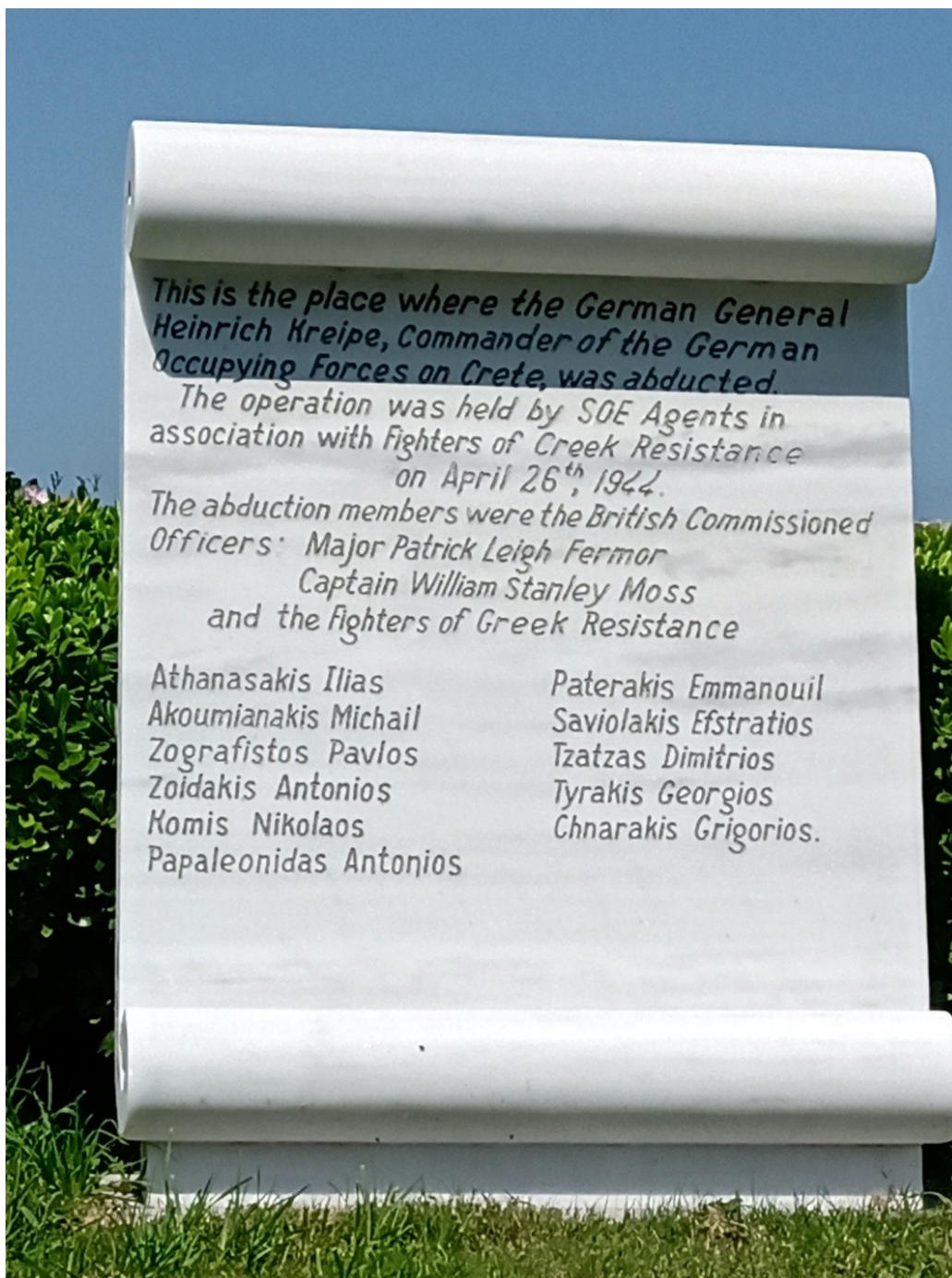
13.1.58 Εικόνα 58



Η μία από τις δύο πλάκες του μνημείου που είναι αφιερωμένο στην απαγωγή του Στρατηγού Κράϊπε, χαραγμένη στην ελληνική γλώσσα. Περιγράφεται το γεγονός, και απεικονίζονται τα ονόματα των συμμετεχόντων στην απαγωγή.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 7 Σεπ 2019.

13.1.59 Εικόνα 59



Η δεύτερη πλάκα του μνημείου, χαραγμένη στην αγγλική γλώσσα.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 7 Σεπ 2019.

13.1.60 Εικόνα 60



Άποψη του μνημείου από τις Καμάρες. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 5 Αυγ 2016.

13.1.61 Εικόνα 61



Το μνημείο πεσόντων στην Λοχρία Ρεθύμνης. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 5 Αυγ 2016.

13.1.62 Εικόνα 62



Οι 22 εκτελεσθέντες από τα στρατεύματα κατοχής. Διαχωρίζονται από τους έξι πεσόντες στο μέτωπο της Αλβανίας. Σε πάρα πολλές περιπτώσεις στην Κρήτη, οι νεκροί της κατοχής ήταν πολλοί περισσότεροι από τους νεκρούς του αλβανικού μετώπου.

13.1.63 Εικόνα 63



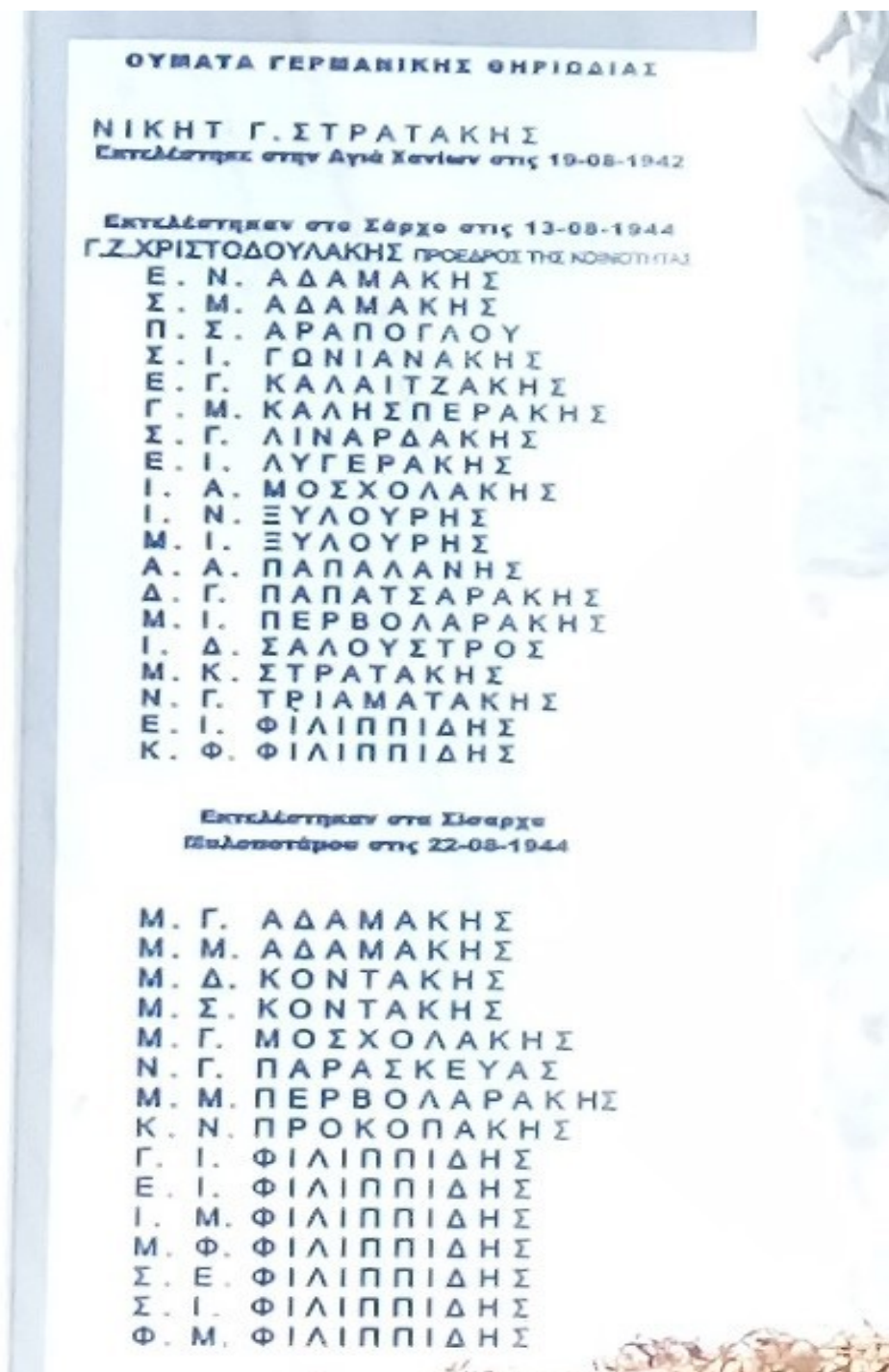
Άποψη από το μνημείο πεσόντων στο Μαγαρικάρι. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 17 Αυγούστου 2016.

13.1.64 Εικόνα 64



Άποψη από το μνημείο στο Σάρχο. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 7 Σεπτεμβρίου 2017.

13.1.65 Εικόνα 65



Φωτογραφία με τα ονόματα όσων εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής, χαραγμένα στην πλάκα του μνημείου στον Σάρχο. Η φωτογραφία τραβήχτηκε με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 7 Σεπτεμβρίου 2017.

13.1.66 Εικόνα 66



Το μνημείο πεσόντων της πόλης των Ανωγείων. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 29 Αυγούστου 2016.

13.1.67 Εικόνα 67



Τμήμα από το μνημείο των Ανωγείων. Στην εγχάρακτη πλάκα μνημονεύεται η απονομή του Πολεμικού Σταυρού Πρώτης Τάξεως στην πόλη των Ανωγείων.

13.1.68 Εικόνα 68



Φωτογραφία από το μνημείο της Γέργερης. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 16 Οκτωβρίου 2016.

13.1.69 Εικόνα 69



Φωτογραφία από τη λεπτομέρεια με την εγχάρακτη πλάκα του μνημείου της Γέργερης που περιλαμβάνει τα ονόματα των εκτελεσθέντων. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 16/10/16.

13.1.70 Εικόνα 70



Άποψη του μνημείου στα Σκούρβουλα. Η γυναικεία μαρμάρινη μορφή αποτελεί έναν φόρο τιμής στις γυναίκες του χωριού που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής, στις 14 Αυγούστου 1944. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 17 Αυγούστου 2016.

13.1.71 Εικόνα 71



Η πλάκα με τα ονόματα όσων εκτελέστηκαν στα Σκούρβουλα στις 14/08/1944. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 17 Αυγούστου 2016.

13.1.72 Εικόνα 72



Άποψη του μνημείου στα Ρούματα και η μαρμαρίνη πλάκα που αναφέρεται στους πεσόντες κατά την γερμανική κατοχή. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 24 Αυγούστου 2016.

13.1.73 Εικόνα 73



Άποψη του μνημείου στα Φλώρια. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 31 Ιουλίου 2016.

13.1.74 Εικόνα 74



Λεπτομέρεια από την αριστερή εγχάρακτη πλάκα του μνημείου στα Φλώρια. Απεικονίζονται τα ονόματα των τεσσάρων εκτελεσθέντων κατοίκων του χωριού στις 15-8-44, καθώς επίσης και των οκτώ κατοίκων των γειτονικών Ρουμάτων, που εκτελέστηκαν στα Φλώρια. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 31 Ιουλίου 2016.

13.1.75 Εικόνα 75



Άποψη από το μνημείο στον Σοκαρά, στον τόπο της εκτέλεσης. Τα κυπαρίσσια που έχουν φυτευτεί είναι ισάριθμα με τον αριθμό των εκτελεσθέντων. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 05 Αυγ 2016.

13.1.76 Εικόνα 76



Η μαρμάρινη εγχάρακτη πλάκα, στον Σοκαρά, στη μνήμη αυτών που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής. Διακρίνονται τα ονόματα του πατέρα Χαλκιάδακη και των πέντε υιών του, των τεσσάρων αδελφών Ορφανού, των τριών αδελφών Γιαννουλάκη, των δύο αδελφών Κυριακάκη, της οικογένειας Γυπαράκη, και των δύο αδελφών Κωστάκη. Από ένα μέλος τους έχασαν οι οικογένειες Ανδρεαδάκη, Σαρρή, Παχιαδάκη, Σταματάκη, Μπιμπάκη, Κουτεντάκη. Η επιλογή των εκτελεσθέντων έγινε από τον Μαγιάση, τον γνωστό δοσίλογο, και συνεργάτη των δυνάμεων κατοχής.

Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 05 Αυγ 2016.

13.1.77 Εικόνα 77



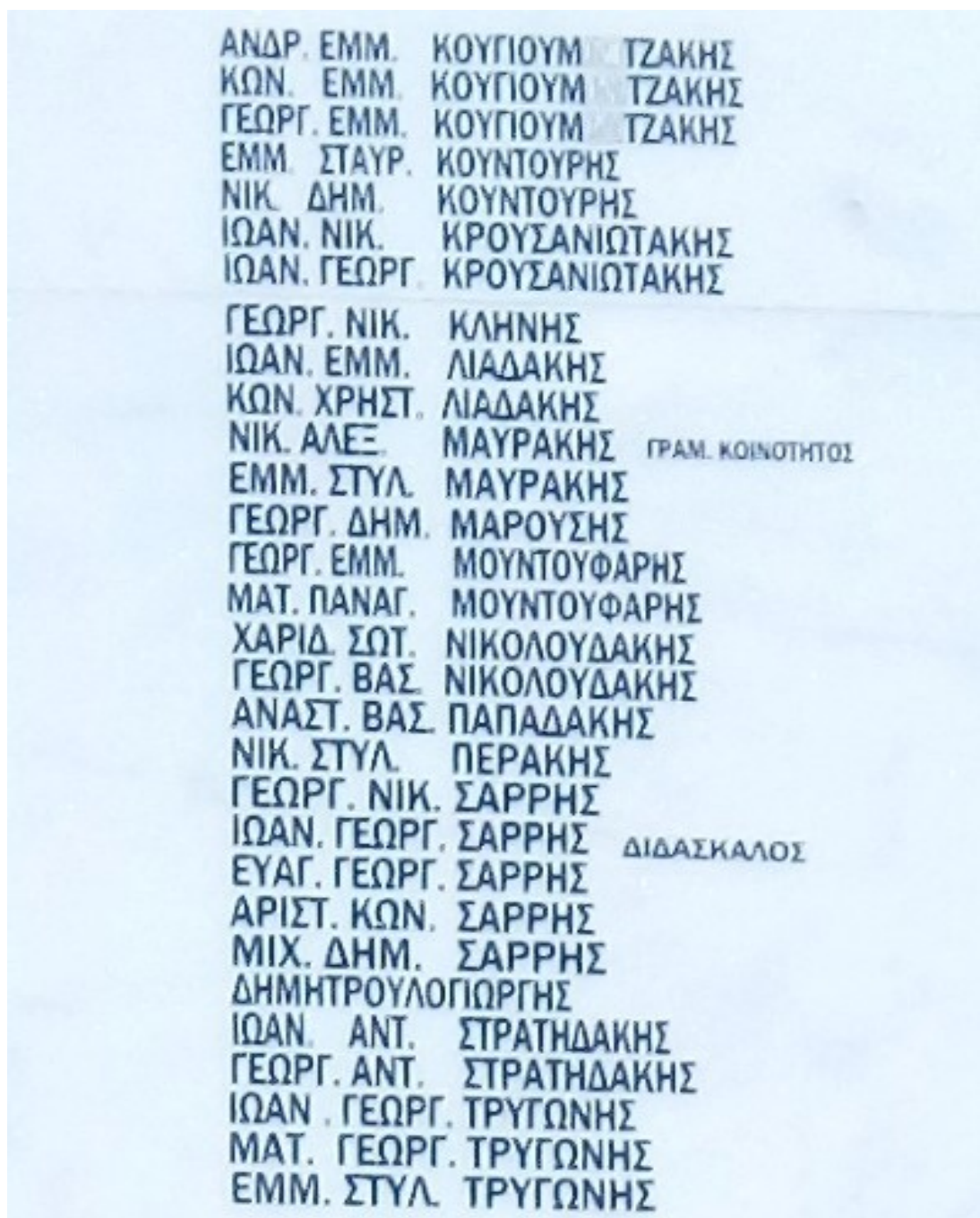
Το μνημείο του Καμαριώτη. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 29 Αυγούστου 2016. Φαίνονται και τα στεφάνια από την εκδήλωση μνήμης που πραγματοποιήθηκε λίγες μέρες νωρίτερα, στις 16 Αυγούστου 2016

13.1.78 Εικόνα 78



Το μνημείο της Δαμάστας. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 15 Οκτωβρίου 2016.

13.1.79 Εικόνα 79



Λεπτομέρεια από το μνημείο της Δαμάστας. Η εγχάρακτη πλάκα με τα ονόματα των εκτελεσθέντων. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 15 Οκτωβρίου 2016.

13.1.80 Εικόνα 80



Άποψη από το μνημείο στο Καμαράκι. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 15 Οκτωβρίου 2016.

13.1.81 Εικόνα 81



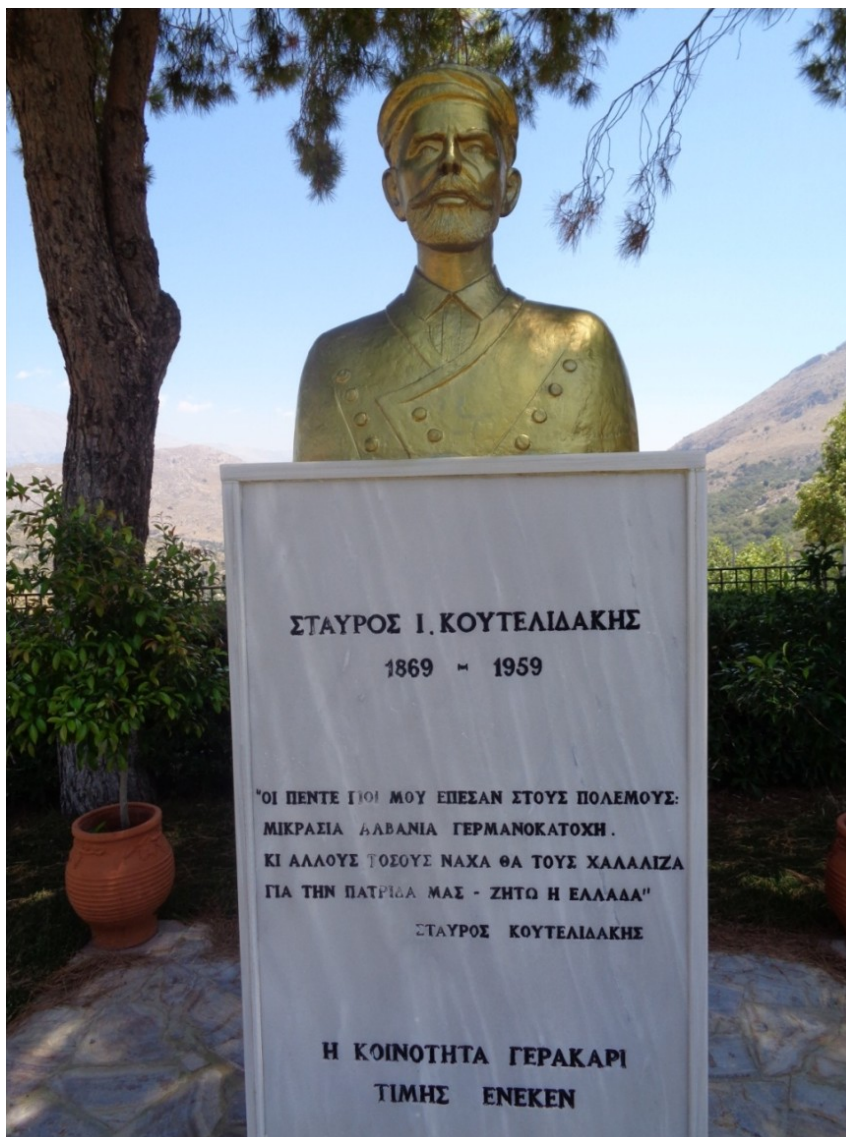
Το μνημείο στο Άνω Μέρος Αμαρίου Ρεθύμνης. Μια μαρμάρινη γυναικεία φιγούρα, σκαλίζει τα ονόματα των εκτελεσθέντων στην εγχάρακτη πλάκα του μνημείου. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 7 Αυγούστου 2016.

13.1.82 Εικόνα 82



Άποψη από το μνημείο που δημιουργήθηκε προς τιμή των εκτελεσθέντων, στο χωριό Γερακάρι, στις 22 Αυγούστου 1944. Η φωτογραφία τραβήχτηκε με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 7 Αυγούστου 2016.

13.1.83 Εικόνα 83



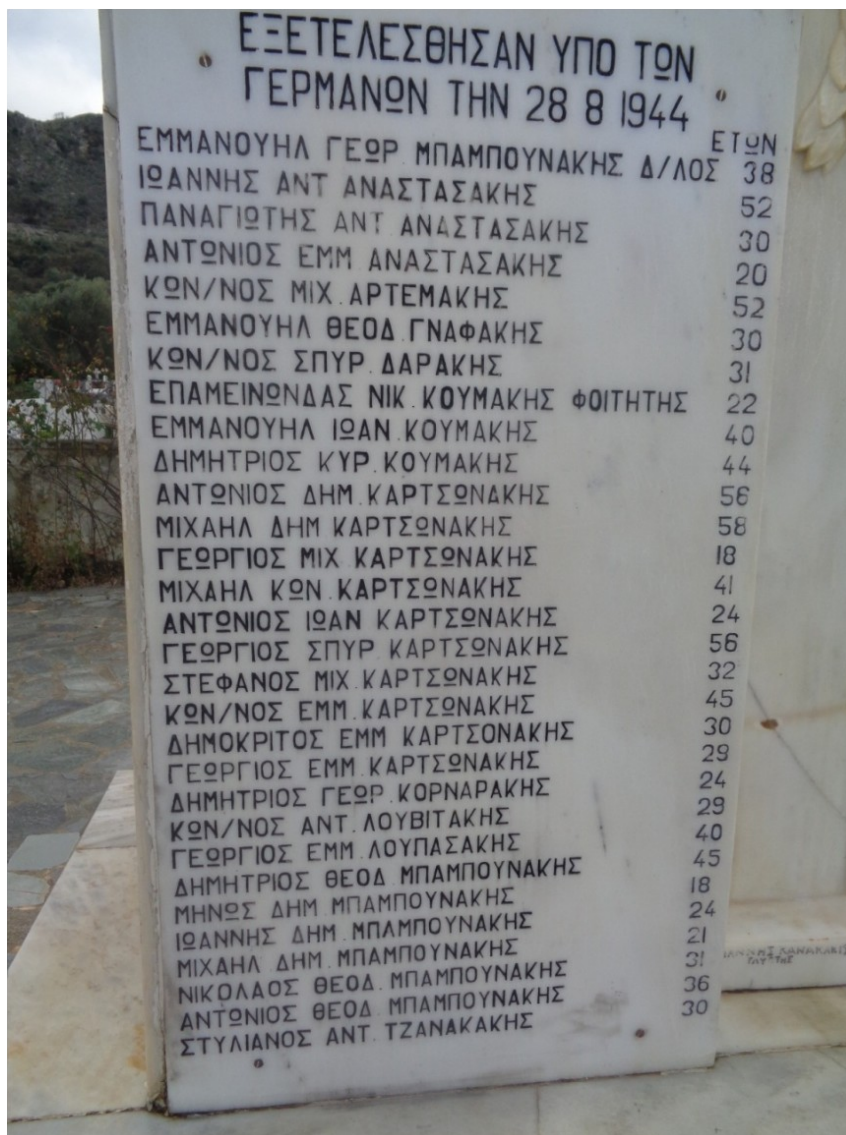
Η προτομή του Σταύρου Κουτελιδάκη, ενός πατέρα που θέλησαν να τιμήσουν οι Γερακαριανοί. Η φωτογραφία τραβήχτηκε με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 7 Αυγούστου 2016.

13.1.86 Εικόνα 86



Άποψη του μνημείου πεσόντων στην Μαλάθυρο. Η φωτογραφία ελήφθη στις 18 Δεκεμβρίου 2016.

13.1.87 Εικόνα 87



Η αριστερή εγχάρακτη πλάκα του μνημείου, με τα ονόματα και τις αντίστοιχες ηλικίες, 30 Μαλαθυριανών που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής, στις 28 Αυγούστου 1944. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 18 Δεκεμβρίου 2016.

13.1.88 Εικόνα 88



Η δεξιά εγχάρακτη πλάκα του μνημείου, με τα ονόματα και τις αντίστοιχες ηλικίες, των υπολοίπων 30 Μαλαθυριανών που εκτελέστηκαν από τις δυνάμεις κατοχής, στις 28 Αυγούστου 1944. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή, στις 18 Δεκεμβρίου 2016.

13.1.89 Εικόνα 89



Άποψη του μνημείου αφιερωμένου στη μάχη της Παναγιάς. Η φωτογραφία ελήφθη με ερασιτεχνική φωτογραφική μηχανή στις 7 Απριλίου 2018.

13.1.90 Εικόνα 90 : Αρχείο Κουτουλάκη¹²²⁹



Φωτογραφία από το Αρχείο Κουτουλάκη, Δήμου Μαλεβιζίου. Το υλικό αποτελεί ευγενική παραχώρηση του Δήμου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στην παρούσα εργασία.

¹²²⁹ Το φωτογραφικό Αρχείο Κουτουλάκη, τηρείται και φυλάσσεται σήμερα στον Δήμο Μαλεβιζίου. Το συγκεκριμένο φωτογραφικό υλικό, που χρησιμοποιήσαμε στην εργασία μας, προέρχεται από αυτό το Αρχείο, και αποτελεί ευγενική παραχώρηση του Δήμου Μαλεβιζίου, προς εμάς, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στην παρούσα εργασία.

13.1.91 Εικόνα 91 : Αρχείο Κουτουλάκη



Αρχείο Κουτουλάκη - Δήμος Μαλεβιζίου

Φωτογραφία από το Αρχείο Κουτουλάκη, Δήμου Μαλεβιζίου. Το υλικό αποτελεί ευγενική παραχώρηση του Δήμου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στην παρούσα εργασία.

13.1.92 Εικόνα 92 : Αρχείο Κουτουλάκη



*Κι' έτσι, δίπλα στο κείμαρο του
κυθίντος Κρητικού αιμάτος, τὰ
δάκρυα τῶν μανναδῶν, σημαί-
ζουν, γιατί γιατί ἔνα ποταμὸ ἀπέκλωτο.*

Αρχείο Κουτουλάκη - Δήμος Μαλεβιζίου

Φωτογραφία από το Αρχείο Κουτουλάκη, Δήμου Μαλεβιζίου. Το υλικό αποτελεί ευγενική παραχώρηση του Δήμου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στην παρούσα εργασία.

13.1.93 Εικόνα 93 : Αρχείο Κουτουλάκη



Αρχείο Κουτουλάκη - Δήμος Μαλεβιζίου

Φωτογραφία από το Αρχείο Κουτουλάκη, Δήμου Μαλεβιζίου. Το υλικό αποτελεί ευγενική παραχώρηση του Δήμου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στην παρούσα εργασία.

13.1.94 Εικόνα 94 : Κάντανος - Αρχείο Κουτουλάκη



Αρχείο Κουτουλάκη - Δήμος Μαλεβιζίου

Φωτογραφία της πινακίδας που τοποθετήθηκε μετά την καταστροφή της Καντάνου. Υλικό από το Αρχείο Κουτουλάκη, Δήμου Μαλεβιζίου. Το υλικό αποτελεί ευγενική παραχώρηση του Δήμου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στην παρούσα εργασία.

13.1.95 Εικόνα 95 : Φλώρια – Αρχείο Κουτουλάκη

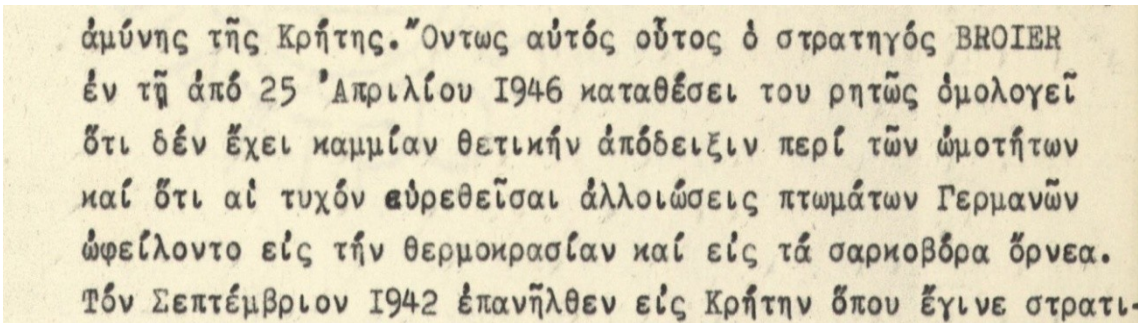


Το χωριό Φλώρια, μετά την καταστροφή που υπέστη από την επέλαση των γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων εισβολής. Φωτογραφία από το Αρχείο Κουτουλάκη, Δήμου Μαλεβιζίου. Το υλικό αποτελεί ευγενική παραχώρηση του Δήμου, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά στην παρούσα εργασία.

13.2 Αρχειακό Υλικό

13.2.1 Κείμενο 1 : Απόσπασμα Κατάθεσης Μπρόγιερ (Bräuer):

Παραθέτουμε ως Τεκμήριο 1, το κείμενο-απόσπασμα της σχετικής απόφασης,¹²³⁰ Δικαστικού Συμβουλίου, που αφορά την κατάθεση Μπρούνο Μπρόγιερ (Bruno Bräuer).



ἀμύνης τῆς Κρήτης. Ὀντως αὐτός οὗτος ὁ στρατηγός BROIER
ἐν τῇ ἀπό 25 Ἀπριλίου 1946 καταθέσει του ρητῶς ὁμολογεῖ
ὅτι δέν ἔχει καμμίαν θετικὴν ἀπόδειξιν περὶ τῶν ὠμοτήτων
καὶ ὅτι αἱ τυχόν εὐρεθεῖσαι ἀλλοιώσεις πτωμάτων Γερμανῶν
ἠφείλοντο εἰς τὴν θερμοκρασίαν καὶ εἰς τὰ σαρκοβόρα ὄρνεα.
Τὸν Σεπτέμβριον 1942 ἐπανῆλθεν εἰς Κρήτην ὅπου ἔγινε στρατι-

Φωτογραφία ἀπὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ το κείμενο της ἀπόφασης 19/46 του Δικαστικοῦ Συμβουλίου για τους εγκληματίες πολέμου, μετὰ τη μελέτη ὅλων των σχετικῶν δικογραφίων. Την ἀπόφαση υπογράφουν οἱ Δημήτριος Κιουσόπουλος, Δντης Κεντρικῆς Υπηρεσίας του Ἑλληνικοῦ Ἐθνικοῦ Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου, ως Πρόεδρος, Ανδρέας Τούσης, Προεδρος Πρωτοδικῶν Αθηνῶν καὶ Γεώργιος Δημητρόπουλος, Πρωτοδίκης Αθηνῶν, ως μέλη, στις 2 Αυγ 1946.

¹²³⁰ Γενικά Αρχεῖα του Κράτους. (Στο ἐξῆς ΓΑΚ). Φάκελλος Ἐγκληματίες Πολέμου' ΑΒΕ 1826, Φάκελλος 1, Υποφ., 6.

13.2.2 Κείμενο 2 : Απόσπασμα Δικογραφίας Εγκληματιών Πολέμου

Τεκμήριο 2: Η δεύτερη σελίδα των δικογραφιών που συνετάχθησαν σε βάρος των εγκληματιών πολέμου

2^α σελίδα

α/α	Αριθμός δικογραφίας	Χρονολογία δικογραφίας	Όνοματεπώνυμο Κατηγορουμένου	Παρατηρήσεις
29.	64	I-8-1945	Σίλς	
30.	65	"	Βέλλυ κλπ.	
31.	66	"	VALGASATA	
32.	67β	"	Μπελιότης κλπ.	
33.	70	"	Κάρλ Ούμπερ	
34.	71	"	Μπέρνερ	
35.	72	"	Γιοβσταβ Βολχλουτορφ	
36.	76	"	Σπρένγκερ	
37.	77	"	Χάινς Κέλλερ	
38.	79	"	Κάιπο Μοιάνγιο κλπ.	
39.	80	"	Σαντόρο Γιάσπαρι κλπ.	
40.	81	"	Άγνωστοι Γερμανοί	
41.	86	"	Άγνωστοι	
42.	88	"	Αλέξανδρος Μοσιάντο κλπ.	
43.	90	"	OOSTANGO PIETRO	
44.	92	"	Τουλοβ Τούλιο κλπ.	
45.	93	"	Μπάρμιος κλπ.	
46.	94	"	"Αγγελος Καράνφας κλπ.	
47.	95	"	"Έρτς	
48.	96	"	Πασινά κλπ.	
49.	97	"	Σέπφελ	
50.	100	"	Μιλίνος	
51.	101	"	"Αγγελος Μαρβίνο	
52.	102	"	WALTER	
53.	103	"	Μποσκιάγια Σαλβατόρε κλπ.	
54.	105	"	Φρέντ Ράϊνερ	
55.	107	"	Γιασόν Σαντίτι κλπ.	

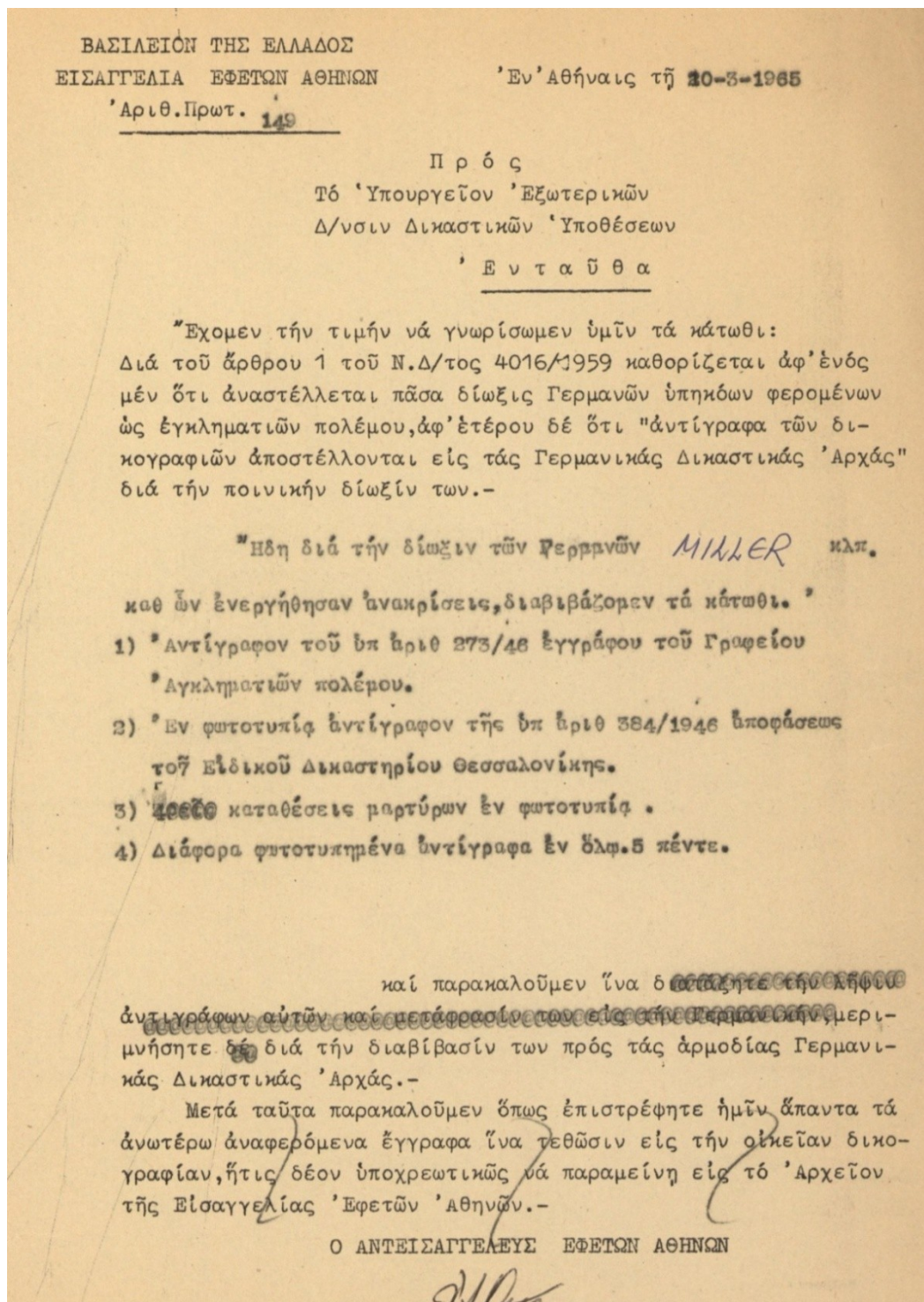
15-11-1963

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ

13.2.3 Κείμενο 3 : Αναστολή Διώξεως Εγκληματιών Πολέμου

Τεκμήριο 3: Το σχετικό τεκμήριο-έγγραφο¹²³¹ της Εισαγγελίας Αθηνών προς το Υπουργείο Εξωτερικών για την δικογραφία του εγκληματία πολέμου Φρίντριχ-Βίλχελμ Μύλλερ (Friedrich-Wilhelm Müller).



¹²³¹ΓΑΚ. Φάκελλος: Εγκληματίες Πολέμου Εισαγγελίας Εφετών Αθηνών, Υποφάκελλος 3.

13.2.4 Κείμενο 4 : Η Δίκη των Ομήρων - Αγγλικό Κείμενο

Απόσπασμα από τα πρακτικά της «Δίκης των Ομήρων», στην αγγλική γλώσσα:¹²³²

THE HOSTAGES TRIAL
TRIAL OF WILHELM LIST AND OTHERS
UNITED STATES MILITARY TRIBUNAL, NUREMBERG
8th JULY, 1947, TO 19th FEBRUARY, 1948

The accused were all former high ranking German army officers and they were charged with responsibility for offences committed by troops under their command during the occupation of Greece, Yugoslavia, Albania and Norway, these offences being mainly so-called reprisal killings, purportedly taken in an attempt to maintain order in the occupied territories in the face of guerrilla opposition, or wanton destruction of property not justified by military necessity. The accused were charged with having thus committed war crimes and crimes against humanity.

[...] In its judgment the Tribunal dealt with a number of legal issues, including [...] the extent of responsibility of commanders for offences committed by their troops and the degree of effectiveness of the plea of superior orders. [...]

3. JUDGMENT OF THE TRIBUNAL

[...]

(ii) The Plea of Superior Orders

The Judgment [states]:

“The defendants invoke the defensive plea that the acts charged as crimes were carried out pursuant to orders of superior officers whom they were obliged to obey. [...]

“It cannot be questioned that acts done in time of war under the military authority of an enemy, cannot involve any criminal liability on the part of officers or soldiers if the acts are not prohibited by the conventional or customary rules of war. Implicit

¹²³² *The United Nations War Crimes Commission, Law Reports of Trials of War Criminals*, vol. VIII, 1949, pp. 34-76. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε από <https://casebook.icrc.org/case-study/united-states-military-tribunal-nuremberg-united-states-v-wilhelm-list>, στις 27 Ιουλίου 2021.

obedience to orders of superior officers is almost indispensable to every military system. But it implies obedience to lawful orders only. If the act done pursuant to a superior's orders be murder, the production of the order will not make it any less so. It may mitigate but it cannot justify the crime. We are of the view, however, that if the illegality of the order was not known to the inferior and he could not reasonably have been expected to know of its illegality, no wrongful intent necessary to the commission of a crime exists and the inferior will be protected. But the general rule is that members of the armed forces are bound to obey only the lawful orders of their commanding officers and they cannot escape criminal liability by obeying a command which violates International Law and outrages fundamental concepts of justice. In the German War Trials (1921), the German Supreme Court of Leipzig in The Llandovery Castle case said: 'Patzigs order does not free the accused from guilt. It is true that according to para. 47 of the Military Penal Code, if the execution of an order in the ordinary course of duty involves such a violation of the law as is punishable, the superior officer issuing such an order is alone responsible. According to No. 2, however, the subordinate obeying such an order is liable to punishment, if it was known to him that the order of the superior involved the infringement of civil or military law.'

"It is true that the foregoing rule compels a commander to make a choice between possible punishment by his lawless government for the disobedience of the illegal order of his superior officer, or that of lawful punishment for the crime under the law of nations. To choose the former in the hope that victory will cleanse the act of its criminal characteristics manifests only weakness of character and adds nothing to the defence.

"We concede the serious consequences of the choice especially by an officer in the army of a dictator. But the rule becomes one of necessity, for otherwise the opposing army would in many cases have no protection at all against criminal excesses ordered by superiors.

"The defence relies heavily upon the writings of Professor L. Oppenheim to sustain their position. It is true that he advocated this principle throughout his writings. As a co-author of the British Manual of Military Law, he incorporated the principle there. It seems also to have found its way into the United States Rules of Land Warfare (1940). We think Professor Oppenheim espoused a decidedly minority view. It is based upon the following rationale: The law cannot require an individual to be

punished for an act which he was compelled by law to commit. The statement completely overlooks the fact that an illegal order is in no sense of the word a valid law which one is obliged to obey. The fact that the British and American armies may have adopted it for the regulations of its own armies as a matter of policy, does not have the effect of enthroneing it as a rule of International Law. We point out that army regulations are not a competent source of International Law. They are neither legislative nor judicial pronouncements. They are not competent for any purpose in determining whether a fundamental principle of justice has been accepted by civilised nations generally. It is possible, however, that such regulations, as they bear upon a question of custom and practice in the conduct of war, might have evidentiary value, particularly if the applicable portions had been put into general practice. It will be observed that the determination, whether a custom or practice exists, is a question of fact. Whether a fundamental principle of justice has been accepted, is a question of judicial or legislative declaration. In determining the former, military regulations may play an important role but, in the latter, they do not constitute an authoritative precedent.

“Those who hold to the view that superior order is a complete defence to an International Law crime, base it largely on a conflict in the articles of war promulgated by several leading nations. While we are of the opinion that army regulations are not a competent source of International Law, where a fundamental rule of justice is concerned, we submit that the conflict in any event does not sustain the position claimed for it. If, for example, one be charged with an act recognised as criminal under applicable principles of International Law and pleads superior order as a defence thereto, the duty devolves upon the Court to examine the sources of International Law to determine the merits of such a plea. If the Courts finds that the army regulations of some members of the family of nations provide that superior order is a complete defence and that the army regulations of other nations express a contrary view, the court would be obliged to hold, assuming for the sake of argument only that such regulations constitute a competent source of International Law, that general acceptance or consent was lacking among the family of nations. Inasmuch as a substantial conflict exists among the nations whether superior order is a defence to a criminal charge, it could only result in a further finding that the basis does not exist for declaring superior order to be a defence to an International Law crime. But, as we have already stated, army regulations are not a competent source of International Law when a fundamental rule of justice is concerned. This leaves the way clear for the court to affirmatively declare that superior order is not a defence to an

International Law crime if it finds that the principle involved is a fundamental rule of justice and for that reason has found general acceptance.

“International Law has never approved the defensive plea of superior order as a mandatory bar to the prosecution of war criminals. This defensive plea is not available to the defendants in the present case, although if the circumstances warrant, it may be considered in mitigation of punishment under the express provisions of Control Council Law No. 10.” [...]

(v) The irrelevance to the Present Discussion of the Illegality of Agressive War

The Judgment states:

[...]

“For the purposes of this discussion, we accept the statement as true that the wars against Yugoslavia and Greece were in direct violation of the Kellogg-Briand Pact and were therefore criminal in character. But it does not follow that every act by the German occupation forces against person or property is a crime or that any and every act undertaken by the population of the occupied country against the German occupation forces thereby became legitimate defense. The prosecution attempts to simplify the issue by posing it in the following words:

‘The sole issue here is whether German forces can with impunity violate international law by initiating and waging wars of aggression and at the same time demand meticulous observance by the victims of these crimes of duties and obligations owed only to a lawful occupant.’

“At the outset, we desire to point out that international law makes no distinction between a lawful and an unlawful occupant in dealing with the respective duties of occupant and population in occupied territory. There is no reciprocal connection between the manner of the military occupation of territory and the rights and duties of the occupant and population to each other after the relationship has in fact been established. Whether the invasion was lawful or criminal is not an important factor in the consideration of this subject.

“It must not be overlooked that international law is prohibitive law. Where the nations have affirmatively acted, as in the case of the Hague Regulations, 1907, it

prohibits conduct contradictory thereto. Its specific provisions control over general theories, however reasonable they may seem. We concur in the views expressed in the following text on the subject:

“Whatever may be the cause of a war that has broken out, and whether or no the cause be a so-called just cause, the same rules of international law are valid as to what must not be done, may be done, and must be done by the belligerents and neutral states. This is so, even if the declaration of war is ipso facto a violation of international law, as when a belligerent declares war upon a neutral state for refusing passage to its troop, or when a state goes to war in patent violation of its obligations under the Covenant of the League or of the General Treaty for the Renunciation of War. To say that, because such a declaration of war is ipso facto a violation of neutrality and international law, it is “inoperative in law and without any judicial significance” is erroneous. The rules of international law apply to war from whatever cause it originates.” [...]

(x)The extent of Responsibility of the Commanding General of Occupied Territory

On this point the Tribunal expressed its opinion in these words:

“We have herein before pointed out that it is the duty of the commanding general in occupied territory to maintain peace and order, punish crime and protect lives and property. This duty extends not only to the inhabitants of the occupied territory but to his own troops and auxiliaries as well. The commanding general of occupied territory having executive authority as well as military command, will not be heard to say that a unit taking unlawful orders from someone other than himself, was responsible for the crime and that he is thereby absolved from responsibility. It is here claimed, for example, that certain SS units under the direct command of Heinrich Himmler committed certain of the atrocities herein charged without the knowledge, consent or approval of these defendants. But this cannot be a defence for the commanding general of occupied territory. The duty and responsibility for maintaining peace and order, and the prevention of crime rests upon the commanding general. He cannot ignore obvious facts and plead ignorance as a defence. The fact is that the reports of subordinate units almost without exception advised these defendants of the policy of terrorism and intimidation being carried out by units in the field. [...]

“The matter of subordination of units as a basis of fixing criminal responsibility becomes important in the case of a military commander having solely a tactical command. But as to the commanding general of occupied territory who is charged with maintaining peace and order, punishing crime and protecting lives and property, subordinations are relatively unimportant. His responsibility is general and not limited to a control of units directly under his command. Subordinate commanders in occupied territory are similarly responsible to the extent that executive authority has been delegated to them”.

Elsewhere the Judgment laid down that a commanding general “is charged with notice of occurrences taking place within the territory. He may require adequate reports of all occurrences that come within the scope of his power and, if such reports are incomplete or otherwise inadequate, he is obliged to require supplementary reports to apprise him of all the pertinent facts. If he fails to require and obtain complete information, the dereliction of duty rests upon him and he is in no position to plead his own dereliction as a defence. Absence from headquarters cannot and does not relieve one from responsibility for acts committed in accordance with a policy he instituted or in which he acquiesced. He may not, of course, be charged with acts committed on the order of someone else which is outside the basic orders which he has issued. If time permits he is required to rescind such illegal orders, otherwise he is required to take steps to prevent a recurrence of their issue.

“Want of knowledge of the contents of reports made to him is not a defence. Reports to commanding generals are made for their special benefit. Any failure to acquaint themselves with the contents of such reports, or a failure to require additional reports where inadequacy appears on their face, constitutes a dereliction of duty which he cannot use in his own behalf.

“The reports made to the defendant List as Wehrmacht Commander Southeast charge him with notice of the unlawful killing of thousands of innocent people in reprisal for acts of unknown members of the population who were not lawfully subject to such punishment. Not once did he call to account those responsible for these inhumane and barbarous acts. His failure to terminate these unlawful killings and to take adequate steps to prevent their recurrence, constitutes a serious breach of duty and imposes criminal responsibility.” [...]

13.2.5 Κείμενο 5 : Η Δίκη των Ομήρων – Ελληνικό Κείμενο

Απόσπασμα από τα πρακτικά της «Δίκης των Ομήρων», στην ελληνική γλώσσα.¹²³³

Οι κατηγορούμενοι ήταν όλοι πρώην υψηλόβαθμοι αξιωματικοί του γερμανικού στρατού και κατηγορήθηκαν για την ευθύνη για αδικήματα που διαπράχθηκαν από στρατεύματα υπό τη διοίκηση τους κατά τη διάρκεια της κατοχής της Ελλάδας, της Γιουγκοσλαβίας, της Αλβανίας και της Νορβηγίας, και αυτά τα αδικήματα ήταν κυρίως οι επονομαζόμενες ως «δολοφονικές αντιδράσεις», που φέρεται να λαμβάνονταν από τους δράστες σε μια απόπειρα διατήρησης της τάξης στα κατεχόμενα εδάφη ενόψει ανταρτικής δράσης, ή υπερβολικά αδικαιολόγητης καταστροφής περιουσίας που δεν δικαιολογείται από κάποια στρατιωτική αναγκαιότητα. Οι κατηγορούμενοι κατηγορήθηκαν ότι είχαν διαπράξει εγκλήματα πολέμου και εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας.

[...] Στην απόφασή του, το Δικαστήριο εξέτασε ορισμένα νομικά ζητήματα, όπως [...] την έκταση της ευθύνης των διοικητών για αδικήματα που διαπράχθηκαν από τα στρατεύματά τους και τον βαθμό αποτελεσματικότητας του λόγου των ανώτερων διαταγών. [...]

3. ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ

[...]

(ii) Η επίκληση της διαταγής ανωτέρων

Η απόφαση [δηλώνει]:

¹²³³ *The United Nations War Crimes Commission, Law Reports of Trials of War Criminals*, vol. VIII, 1949, pp. 34-76. Ιστότοπος. Ανακτήθηκε από <https://casebook.icrc.org/case-study/united-states-military-tribunal-nuremberg-united-states-v-wilhelm-list>, στις 27 Ιουλίου 2021.

«Οι κατηγορούμενοι επικαλούνται τον αμυντικό ισχυρισμό ότι οι πράξεις που κατηγορήθηκαν ως εγκλήματα πραγματοποιήθηκαν σύμφωνα με εντολές ανώτερων αξιωματούχων στους οποίους ήταν υποχρεωμένοι να τηρούν υπακοή. [...]

«Δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι οι πράξεις που γίνονται σε περίοδο πολέμου υπό τη στρατιωτική εξουσία ενός εχθρού, δεν μπορούν να συνεπάγονται ποινική ευθύνη εκ μέρους αξιωματικών ή στρατιωτών εάν οι πράξεις δεν απαγορεύονται από τους συμβατικούς ή εθιμικούς κανόνες του πολέμου. Η σιωπηρή υπακοή σε εντολές ανώτερων αξιωματικών είναι σχεδόν απαραίτητη για κάθε στρατιωτικό σύστημα. Αλλά συνεπάγεται υπακοή μόνο σε νόμιμες εντολές. Εάν η πράξη που γίνεται σύμφωνα με τις εντολές ενός ανώτερου είναι δολοφονία, η παραγωγή της εντολής δεν θα το κάνει λιγότερο. Μπορεί να μετριάσει, αλλά δεν μπορεί να δικαιολογήσει το έγκλημα. Είμαστε, ωστόσο, της άποψης ότι εάν το παράνομο της εντολής δεν ήταν γνωστό στον κατώτερο και δεν θα μπορούσε εύλογα να αναμένεται να γνωρίζει την παρανομία του, δεν υπάρχει λανθασμένη πρόθεση απαραίτητη για τη διάπραξη ενός εγκλήματος και η κατώτερη θέληση να προστατεύονται. Αλλά ο γενικός κανόνας είναι ότι τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων υποχρεούνται να υπακούουν μόνο στις νόμιμες εντολές των διοικητών τους και δεν μπορούν να ξεφύγουν από την ποινική ευθύνη υπακούοντας σε μια εντολή που παραβιάζει το Διεθνές Δίκαιο και εξοργίζει τις θεμελιώδεις έννοιες της δικαιοσύνης. Στις γερμανικές δίκες πολέμου (1921), το Γερμανικό Ανώτατο Δικαστήριο της Λειψίας στην υπόθεση 'The Llandovery Castle' είπε: «Η διαταγή Patzigs δεν απαλλάσσει τον κατηγορούμενο από ενοχές. Είναι αλήθεια ότι σύμφωνα με την παρ. 47 του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα, εάν η εκτέλεση μιας εντολής κατά τη συνήθη πορεία του καθήκοντος συνεπάγεται παραβίαση του νόμου όπως τιμωρείται, ο ανώτερος αξιωματικός που εκδίδει μια τέτοια εντολή είναι μόνος υπεύθυνος. Σύμφωνα με το νούμερο 2, ωστόσο, ο υφιστάμενος που υπακούει σε μια τέτοια εντολή υπόκειται σε τιμωρία, εάν ήταν γνωστό σε αυτόν ότι η διαταγή του ανωτέρου περιελάμβανε παράβαση αστικού ή στρατιωτικού δικαίου. »

«Είναι αλήθεια ότι ο προαναφερθείς κανόνας υποχρεώνει έναν διοικητή να επιλέξει μεταξύ πιθανής τιμωρίας από την παράνομη κυβέρνησή του για την ανυπακοή της παράνομης εντολής του ανώτερου αξιωματούχου του ή της νόμιμης τιμωρίας για το έγκλημα σύμφωνα με το δίκαιο των εθνών. Το να διαλέξουμε το πρώτο με την ελπίδα ότι η νίκη θα καθαρίσει την πράξη από τα εγκληματικά χαρακτηριστικά της, εκδηλώνει μόνο αδυναμία του χαρακτήρα και δεν προσθέτει τίποτα στην άμυνα.

«Παραδεχόμαστε τις σοβαρές συνέπειες της επιλογής, ειδικά από έναν αξιωματικό του στρατού υπό τις διαταγές ενός δικτάτορα. Όμως ο κανόνας καθίσταται αναγκαίος, γιατί διαφορετικά ο αντίπαλος στρατός δεν θα είχε σε καμία περίπτωση καμία προστασία από υπερβάλλουσες εγκληματικές πράξεις που διατάχθηκαν από ανώτερους.

«Η υπεράσπιση βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στα γραπτά του καθηγητή L. Oppenheim για να υποστηρίξει τη θέση της. Είναι αλήθεια για τον καθηγητή ότι υποστήριξε αυτή την αρχή σε όλα τα γραπτά του. Ως συν-συγγραφέας του βρετανικού εγχειριδίου στρατιωτικού δικαίου, ενσωμάτωσε την αρχή κι εκεί. Φαίνεται επίσης ότι βρήκε προσφορότητα και στους κανόνες των ΗΠΑ για το Land Warfare (1940). Πιστεύουμε ότι ο καθηγητής Oppenheim υποστηρίζει με αποφασιστικότητα μια άποψη της μειοψηφίας. Αυτή βασίζεται στο ακόλουθο σκεπτικό: Ο νόμος δεν μπορεί να απαιτεί από ένα άτομο να τιμωρείται για μια πράξη την οποία υποχρεώθηκε από το νόμο να διαπράξει. Η δήλωση αυτή παραβλέπει εντελώς το γεγονός ότι μια παράνομη εντολή δεν υπέχει με καμία έννοια της λέξης έναν έγκυρο νόμο στον οποίο πρέπει να υπακούει κανείς. Το γεγονός ότι ο Βρετανικός και ο Αμερικανικός στρατός μπορούν να το έχουν υιοθετήσει για τους κανονισμούς των δικών τους στρατιωτικών δυνάμεων ως ζήτημα πολιτικής, δεν έχει ως αποτέλεσμα να τον αναδεικνύουν και ως κανόνα του Διεθνούς Δικαίου. Επισημαίνουμε ότι οι στρατιωτικοί κανονισμοί δεν αποτελούν προσήκουσα πηγή Διεθνούς Δικαίου. Δεν αποτελούν ούτε νομοθετικές ούτε δικαστικές πράξεις. Δεν είναι οι κατάλληλοι για να καθορίσουν εάν μια θεμελιώδης

αρχή της δικαιοσύνης έχει γίνει αποδεκτή από τα πολιτισμένα έθνη γενικά. Είναι πιθανό, ωστόσο, αυτοί οι κανονισμοί, καθώς έχουν να κάνουν με ένα ζήτημα εθίμου και πρακτικής στη διεξαγωγή πολέμου, να έχουν αποδεικτική αξία, ιδίως εάν το τμήμα του εφαρμοστέου κανόνα είχε τεθεί σε γενική πρακτική. Θα παρατηρηθεί ότι ο προσδιορισμός, είτε υπάρχει έθιμο είτε πρακτική, είναι πραγματικό ζήτημα. Το αν έχει γίνει αποδεκτή μια θεμελιώδης αρχή της δικαιοσύνης, είναι ζήτημα δικαστικής ή νομοθετικής διακήρυξης. Κατά τον προσδιορισμό του πρώτου, οι στρατιωτικοί κανονισμοί μπορεί να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο, αλλά για το δεύτερο, δεν αποτελούν έγκυρο νομικό προηγούμενο.

«Εκείνοι που πιστεύουν ότι η διαταγή ανωτέρων αποτελεί μια επαρκή υπεράσπιση ενός εγκλήματος του Διεθνούς Δικαίου, βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε μια σύγκρουση στα άρθρα του πολέμου που εκδόθηκαν από ορισμένα ηγετικά έθνη. Ενώ είμαστε της άποψης ότι οι στρατιωτικοί κανονισμοί δεν είναι αρμόδια πηγή του Διεθνούς Δικαίου, όσον αφορά έναν θεμελιώδη κανόνα δικαιοσύνης, υποστηρίζουμε ότι η ένοπλη σύγκρουση σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζει τη θέση που διεκδικείται σε αυτήν. Εάν, για παράδειγμα, κάποιος κατηγορηθεί για μια πράξη που αναγνωρίζεται ως ποινικά κολάσιμη βάσει των εφαρμοστέων αρχών του Διεθνούς Δικαίου και αυτός επικαλείται την διαταγή ανωτέρων ως υπεράσπισή του, το καθήκον που γεννάται για το Δικαστήριο είναι να εξετάσει τις πηγές του Διεθνούς Δικαίου για να προσδιορίσει το βάσιμο αυτού του λόγου. Εάν τα δικαστήρια διαπιστώσουν ότι οι στρατιωτικοί κανονισμοί ορισμένων μελών της οικογένειας των εθνών προβλέπουν ότι η διαταγή ανωτέρων αποτελεί πλήρη υπερασπιστική γραμμή και ότι οι στρατιωτικοί κανονισμοί άλλων εθνών εκφράζουν αντίθετη άποψη, το δικαστήριο θα ήταν υποχρεωμένο να κρατήσει την άποψη ότι η γενική αποδοχή ή συγκατάθεση δεν υπήρχε μεταξύ των μελών της οικογένειας των εθνών, υποθέτοντας πάντα προς χάριν της επιχειρηματολογίας μόνο, ότι τέτοιοι κανονισμοί αποτελούν μια ικανή και κατάλληλη πηγή του Διεθνούς Δικαίου. Εφόσον επομένως, υπάρχει μια ουσιαστική σύγκρουση μεταξύ των εθνών, για το εάν η διαταγή ανωτέρων μπορεί να είναι μια υπερασπιστική γραμμή ποινικής κατηγορίας, θα μπορούσε το Δικαστήριο να οδηγηθεί μόνο σε μια

περαιτέρω διαπίστωση, ότι δεν υπάρχει βάση για να γίνει αποδεκτή η ύπαρξη της διαταγής ανωτέρων ως υπεράσπιση ενός εγκλήματος Διεθνούς Δικαίου. Όμως, όπως έχουμε ήδη πει, οι στρατιωτικοί κανονισμοί δεν αποτελούν αρμόδια πηγή Διεθνούς Δικαίου όταν πρόκειται για θεμελιώδη κανόνα δικαιοσύνης. Αυτό αφήνει έναν σαφή δρόμο για το δικαστήριο να δηλώσει καταφατικά ότι η διαταγή ανωτέρων δεν μπορεί να αποτελεί υπερασπιστική γραμμή ενός εγκλήματος του Διεθνούς Δικαίου, εάν διαπιστώσει ότι πρόκειται για έναν θεμελιώδη κανόνα δικαίου και για αυτόν τον λόγο έχει γενική αποδοχή.

«Το Διεθνές Δίκαιο δεν ενέκρινε ποτέ την ένσταση της ύπαρξης της διαταγής ανωτέρων ως υποχρεωτική ρήτρα για τη δίωξη ή μη των εγκληματιών πολέμου. Αυτός ο αμυντικός ισχυρισμός δεν είναι διαθέσιμος στους κατηγορούμενους στην παρούσα υπόθεση, αν και αν το δικαιολογούν οι περιστάσεις, μπορεί να εξεταστεί ως μετριασμός της ποινής σύμφωνα με τις ρητές διατάξεις του νόμου υπ' αριθ. 10 του Συμβουλίου Ελέγχου. " [...]

(v) Η μη συνάφεια της παρούσας συζήτησης για το παράνομο του επιθετικού πολέμου

Το δικαστήριο αποφαινεται ότι:

«Για τους σκοπούς αυτής της συζήτησης, αποδεχόμαστε τη δήλωση ως αληθή ότι οι πόλεμοι εναντίον της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας παραβίαζαν άμεσα το Σύμφωνο Kellogg-Briand και ως εκ τούτου είχαν εγκληματικό χαρακτήρα. Ωστόσο, δεν προκύπτει ότι κάθε πράξη των γερμανικών δυνάμεων κατοχής εναντίον προσώπου ή περιουσίας είναι έγκλημα ή ότι κάθε πράξη που πραγματοποιείται από τον πληθυσμό της κατεχόμενης χώρας κατά των γερμανικών δυνάμεων κατοχής μπορεί να χαρακτηριστεί ως νόμιμη άμυνα. Η εισαγγελία προσπαθεί να απλοποιήσει το ζήτημα θέτοντάς το με τις ακόλουθες λέξεις:

«Το μόνο ζήτημα εδώ είναι αν οι γερμανικές δυνάμεις μπορούν ατιμώρητα να παραβιάσουν το διεθνές δίκαιο ξεκινώντας και διεξάγοντας επιθετικούς πολέμους και ταυτόχρονα να απαιτούν σχολαστική τήρηση από τα θύματα αυτών των εγκλημάτων, των καθηκόντων και των υποχρεώσεων που οφείλονται μόνο σε νόμιμες δυνάμεις κατοχής».

«Κατ' αρχήν, θέλουμε να επισημάνουμε ότι το διεθνές δίκαιο δεν κάνει διάκριση μεταξύ νόμιμης και παράνομης κατοχής αναφορικά με τη διαχείριση των αντίστοιχων καθηκόντων ή υποχρεώσεων των δυνάμεων κατοχής και του πληθυσμού στην εκάστοτε κατεχόμενη περιοχή. Δεν υπάρχει αμοιβαία σύνδεση μεταξύ του τρόπου της στρατιωτικής κατοχής στην επικράτεια και των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των δυνάμεων κατοχής και του τοπικού πληθυσμού μεταξύ τους μετά την εγκαθίδρυση αυτής της σχέσης. Το αν η εισβολή ήταν νόμιμη ή εγκληματική δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την εξέταση αυτού του θέματος.

«Δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι το διεθνές δίκαιο έχει χαρακτήρα απαγορευτικού δικαίου. Όταν τα έθνη έχουν ενεργήσει θετικά, όπως στην περίπτωση των κανονισμών της Χάγης, του 1907, απαγορεύει ομοίως και τη συμπεριφορά που είναι αντιφατική. Οι ειδικές διατάξεις του υπερέρχουν σε σχέση με τις γενικές θεωρίες, όσο εύλογες και αν φαίνονται. Συμφωνούμε με τις απόψεις που εκφράζονται στο ακόλουθο κείμενο σχετικά με το θέμα:

«Ό, τι κι αν είναι η αιτία ενός πολέμου που έχει ξεσπάσει, και εάν η αιτία είναι η λεγόμενη δίκαιη αιτία, ισχύουν οι ίδιοι κανόνες του διεθνούς δικαίου ως προς αυτό που δεν πρέπει να γίνει, μπορεί να γίνει και πρέπει να γίνει από τους πολεμιστές και τα ουδέτερα κράτη. Αυτό ισχύει, ακόμη και αν η κήρυξη πολέμου είναι εκ των πραγμάτων παραβίαση του διεθνούς δικαίου, όπως όταν ένας πολεμιστής κηρύσσει πόλεμο εναντίον ουδέτερου κράτους επειδή αρνείται να περάσει στο στρατό του ή

όταν ένα κράτος πηγαίνει σε πόλεμο κατά παράβαση των υποχρεώσεών του βάσει το Σύμφωνο του Συνδέσμου ή της Γενικής Συνθήκης για την Παραίτηση του Πολέμου. Το να πούμε ότι, επειδή μια τέτοια δήλωση πολέμου είναι εκ των πραγμάτων παραβίαση της ουδετερότητας και του διεθνούς δικαίου, είναι «μη εφαρμοστέο εντός του δικαίου και χωρίς καμία δικαστική σημασία» είναι εσφαλμένο. Οι κανόνες του διεθνούς δικαίου εφαρμόζονται στον πόλεμο από οποιαδήποτε αιτία κι αν προέρχεται. " [...]

«(X) Η έκταση της ευθύνης του Γενικού Διοικητή του Κατεχόμενου Εδάφους

Σε αυτό το σημείο, το Δικαστήριο εξέφρασε τη γνώμη του με τα εξής λόγια:

«Έχουμε επισημάνει εδώ προηγουμένως ότι είναι καθήκον του γενικού διοικητού στο κατεχόμενο έδαφος να διατηρεί την ειρήνη και την τάξη, να τιμωρεί το έγκλημα και να προστατεύει την ζωή και τις περιουσίες. Αυτό το καθήκον εκτείνεται όχι μόνο στους κατοίκους του κατεχόμενου εδάφους αλλά και στα στρατεύματα, τα δικά του και τα υποστηρίξεως. Ο διοικητής του κατεχόμενου εδάφους που έχει εκτελεστική εξουσία καθώς και τη στρατιωτική διοίκηση, δεν θα πρέπει να ακουστεί να λέει ότι μια μονάδα που έλαβε παράνομες εντολές από κάποιον άλλο, εκτός από τον εαυτό του, ήταν υπεύθυνη για το έγκλημα και ότι ως εκ τούτου απαλλάσσεται από την ευθύνη. Υποστηρίζεται εδώ, για παράδειγμα, ότι ορισμένες μονάδες SS υπό την άμεση διοίκηση του Heinrich Himmler διέπραξαν ορισμένες από τις φρικαλεότητες που κατηγορούνται εδώ χωρίς τη γνώση, τη συγκατάθεση ή την έγκριση αυτών των κατηγορουμένων. Αλλά αυτό δεν μπορεί να είναι υπεράσπιση για τον διοικητή του κατεχόμενου εδάφους. Το καθήκον και η ευθύνη για τη διατήρηση της ειρήνης και της τάξης, και την πρόληψη του εγκλήματος βαρύνει τον διοικητή. Δεν μπορεί να αγνοήσει προφανή γεγονότα και να επικαλείται την άγνοια ως υπερασπιστική γραμμή. Το γεγονός είναι ότι οι αναφορές των υφισταμένων μονάδων σχεδόν χωρίς εξαίρεση συμβούλευαν αυτούς τους κατηγορουμένους για την πολιτική της τρομοκρατίας και του εκφοβισμού που διεξάγονταν από μονάδες επί του πεδίου. [...]

«Το θέμα της υπαγωγής μονάδων ως βάση για τον καθορισμό της ποινικής ευθύνης καθίσταται σημαντικό στην περίπτωση του στρατιωτικού διοικητή που έχει

αποκλειστικά μια τακτική διοίκηση. Όμως, όσον αφορά τον διοικητή του κατεχόμενου εδάφους που είναι επιφορτισμένος με τη διατήρηση της ειρήνης και της τάξης, την τιμωρία του εγκλήματος και την προστασία της ζωής και των περιουσιών, οι υπαγωγές μονάδων είναι σχετικά ασήμαντες. Η ευθύνη του είναι γενική και δεν περιορίζεται στον έλεγχο μονάδων που βρίσκονται υπό τη διοίκησή του. Οι υφιστάμενοι διοικητές στο κατεχόμενο έδαφος είναι εξίσου υπεύθυνοι στο βαθμό που τους έχει εκχωρηθεί εκτελεστική εξουσία».

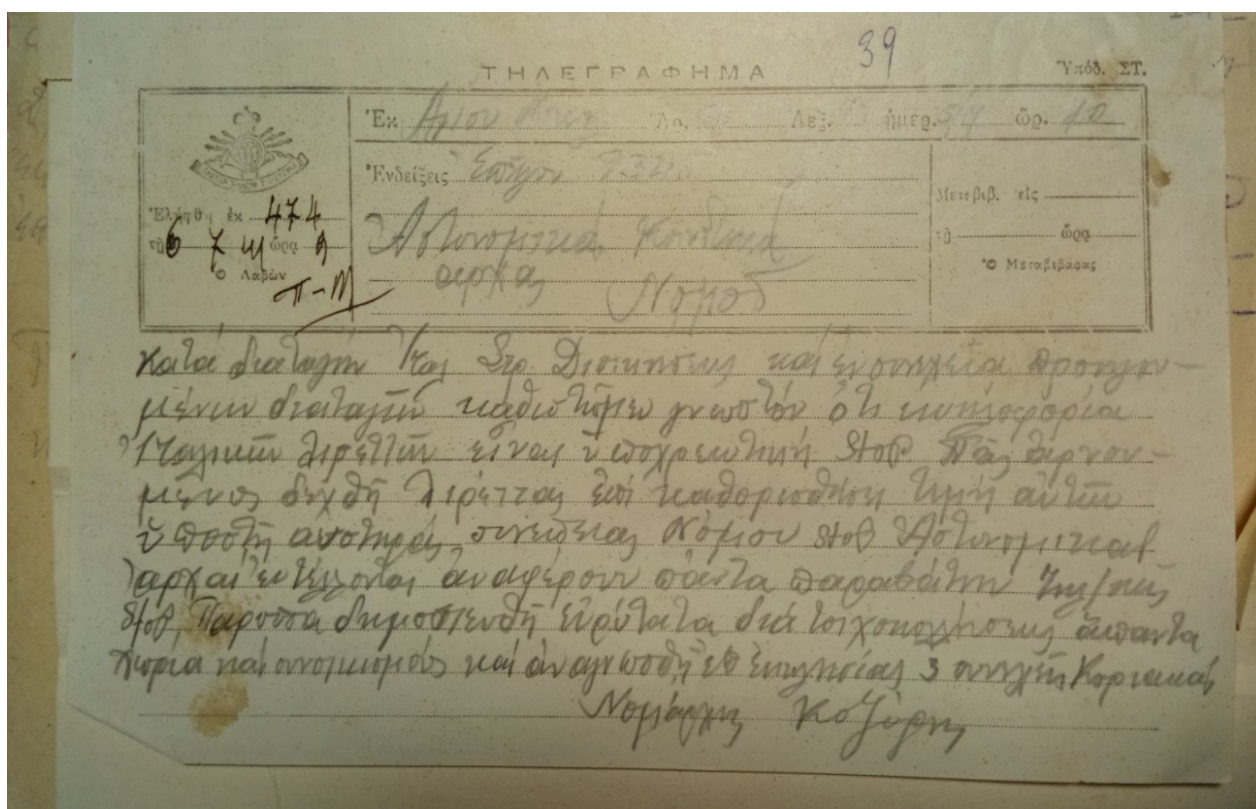
«Σε άλλες περιπτώσεις ένας διοικητής κατηγορείται για το ότι σημειώθηκαν περιστατικά που έλαβαν χώρα εντός της περιοχής του. Μπορεί να απαιτήσει επαρκείς αναφορές για όλα τα περιστατικά που εμπίπτουν στο πεδίο της εξουσίας του και, εάν αυτές οι αναφορές είναι ελλιπείς ή με άλλο τρόπο ανεπαρκείς, είναι υποχρεωμένος να απαιτήσει συμπληρωματικές εκθέσεις για να ενημερωθεί για όλα τα σχετικά γεγονότα. Εάν δεν απαιτήσει και δεν λάβει πλήρη στοιχεία, βαρύνεται με την παραμέληση καθήκοντος και δεν θα είναι σε θέση να επικαλεστεί αυτή την παραμέληση ως υπεράσπιση. Ούτε η απουσία από τα κέντρα διοίκησής του δεν μπορεί και δεν τον απαλλάσσει από την ευθύνη για πράξεις που διαπράττονται σύμφωνα με μια πολιτική που έχει θεσπίσει ή την οποία αποδέχθηκε. Φυσικά, δεν μπορεί να κατηγορηθεί για πράξεις που διαπράττονται κατ'εντολή κάποιου άλλου που είναι εκτός των βασικών εντολών που έχει εκδώσει. Εάν το επιτρέπει ο χρόνος, πρέπει να ακυρώσει τέτοιες παράνομες εντολές, διαφορετικά απαιτείται να λάβει μέτρα για να αποτρέψει την επανάληψη αυτών των περιστατικών.

«Η έλλειψη γνώσης του περιεχομένου των αναφορών που του υποβάλλονται δεν μπορεί να αποτελεί υπερασπιστική γραμμή. Αναφορές σε γενικούς διοικητές γίνονται για το ιδιαίτερο όφελος τους. Οποιαδήποτε αποτυχία να εξοικειωθούν με το περιεχόμενο τέτοιων αναφορών, ή η αποτυχία να απαιτηθούν πρόσθετες αναφορές όπου εμφανίζεται ανεπάρκεια ενημέρωσης στο πρόσωπό τους, συνιστά παραμέληση καθήκοντος και δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει την έλλειψη γνώσης επ' ωφελεία του.

Οι αναφορές που υπεβλήθησαν προς τον κατηγορούμενο List ως Διοικητή Wehrmacht Southeast τον χρεώνουν με την ενημέρωση για την παράνομη δολοφονία χιλιάδων αθώων ανθρώπων σε αντίποινα για πράξεις άγνωστων μελών του πληθυσμού που δεν υπέστησαν νόμιμα τέτοια ποινή. Ούτε μια φορά δεν κάλεσε να λογοδοτήσει εκείνους που ήταν υπεύθυνοι για αυτές τις απάνθρωπες και βάρβαρες πράξεις. Η αποτυχία του να τερματίσει αυτές τις παράνομες δολοφονίες και να λάβει τα κατάλληλα μέτρα για να αποτρέψει την επανάληψή τους, συνιστά σοβαρή παράβαση καθήκοντος και επισύρει την ποινική ευθύνη. " [...]

13.2.6 Κείμενο 6 : Η Χρήση του Ιταλικού Νομίσματος στο Λασιθι -1

Τεκμήριο 6: Η υποχρεωτική χρήση της λιρέττας και ο καθορισμός ισοτιμίας λιρέττας-δραχμής στις 8 δραχμές.¹²³⁴

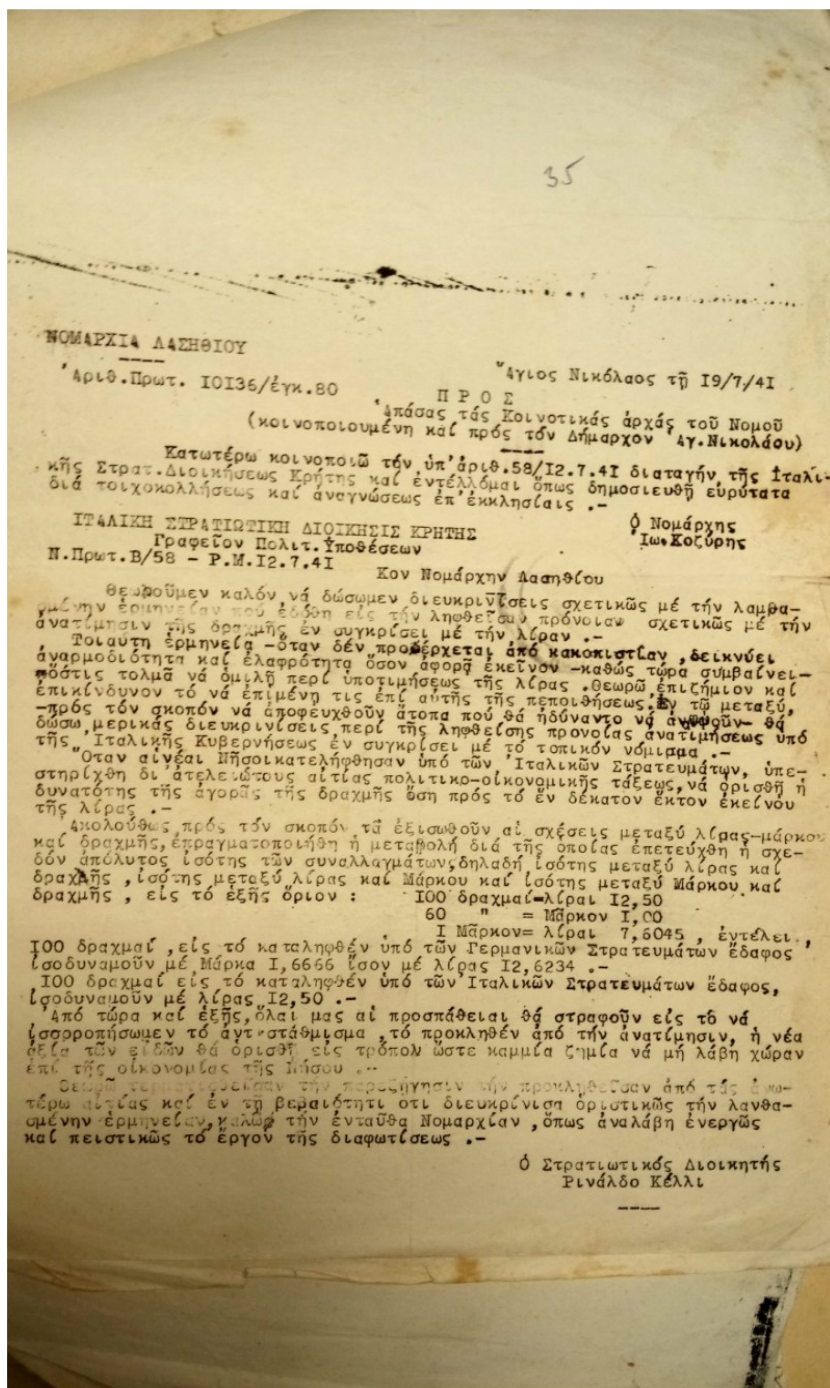


Εικόνα του τηλεγραφήματος της 6ης Ιουλίου 1941 με το οποίο κοινοποιείται στους κατοίκους του Νομού Λασιθίου η υποχρεωτική χρήση της λιρέττας σε όλες τις συναλλαγές. Νωρίτερα, στις 26 Ιουνίου 1941, είχε οριστεί με σχετική διαταγή του στρατιωτικού διοικητή, η ισοτιμία λιρέττας και δραχμής στις 8 δραχμές.

¹²³⁴ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ64, Φάκ. 34 Υποφ ΣΤ', δεσμίδα 6β

13.2.7 Κείμενο 7 : Η Χρήση του Ιταλικού Νομίσματος στο Λασιθί - 2

Τεκμήριο 7: Η υποχρεωτική χρήση της λιρέττας και ο καθορισμός ισοτιμίας λιρέττας-δραχμής στις 8 δραχμές.¹²³⁵



Από τη Νομαρχία Λασιθίου καθορίζεται η ισοτιμία 100 δραχμών με 12,50 ιταλικές λιρέττες και ενός (1) γερμανικού μάρκου με 60 δραχμές.

¹²³⁵ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ 34 Υποφακ. ΣΤ', δεσμίδα 6β, Α.Π. 10136 / 19-07-41.

13.2.8 Κείμενο 8 : Πρόγραμμα Επισιτισμού

Τεκμήριο 8 : Έγγραφο της Νομαρχίας Λασιθίου : «Άρτος δια τον πληθυσμόν»

ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΛΑΣΙΘΙΟΥ
 "Άγιος Νικόλαος τῆ 2 4ύγουστου 1941
 44
 Αριθ. Πρωτ. ΙΙ008 Π Ρ Ο Σ Λίαν ἐπείγουσα
 " εγκ. 85 Τόν κ. Δήμαρχον, 4γ. Νικολάου
 καί κ.κ. Προέδρους Κοινοτήτων Νομοῦ Λασιθίου

Κοινοποιῶ κατωτέρω τήν ὑπ' ἀριθ. 4. Π16/τῆς 29.7.41 διαταγήν τῆς Ἰταλικῆς Στρατ. Διοικήσεως Κρήτης πρός γνώσιν καί ἀκριβῆ συμμόρφωσιν :

"No Πρωτ. 4/Π16- Ρ.Μ. 29/7/41 "Άρτος διὰ τόν πληθυσμόν" κ. Νομάρχην Λασιθίου

"Ἴνα ἡ ἐργασία τῆς συγκεντρώσεως ἐντελεσθῆ μετά τῆς ἀπαιτουμένης ἀκριβείας εἶναι ἀνάγκη νά γίνῃ μία σειρά ἐργασιῶν, μεταφράσεων, συμπληρώσεως καταστάσεων μέ τά νέα στοιχεῖα, τά ὁποῖα δέν ἐζητήθησαν ἀπό τήν διακήρυξιν, μεταγραφῶν κλπ. πού ἀπαιτοῦν πολλήν ἐργασίαν καί ἀρκετόν χρόνον. -

Ἐπειδή ὅλα αὐτά εὐρίσκονται ἐν ἀντιθέσει μέ τήν ἐπείγουσαν ἀνάγκην νά φροντισθῶμεν διὰ τήν διανομήν ἄρτου εἰς τόν πληθυσμόν, ἀπό τῆς 5ης 40-γούστου, προσωρινῶς καί μέχρι οριστικῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν ἐργασιῶν τῆς συγκεντρώσεως, ἐπιτρέπεται ἡ πώλησις ἄρτου 50% οἴτου καί κριθῆς μέ ἀναλογία 250 γραμμαρίων κατ' ἄτομον. -

Ἡ διανομή ὅσον νά γίνῃ ἀποκλειστικῶς εἰς τούς μὴ παραγωγούς δημητριακῶν, διότι οἱ ἄλλοι θά ἐξαικολουθήσουν νά ἀλέθουν τήν ποσότητα πού τοῖς παρεχρήθη ἀπό τήν διακήρυξιν καί νά κάνουν ψωμί ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν τῆς οἰκογενείας των. - Ἐξομοιωθῶσιν ἡ ἀφθεύσιμα ποσότης, τοῦτέστι νά χρησιμοποιοῦν διὰ τήν κατασκευὴν ἄρτου ὅ, ὅλον τὸ ἔτος καί ὅτι ἐν οὐδεμίᾳ περιπτώσει θά ἐπιτραπῆ ἡ ἀγορά ἄρτου ἢ δημητριακῶν. -

Ἐν οὐδεμίᾳ περιπτώσει πρέπει νά θιχθῆ ἡ ποσότης τῶν δημητριακῶν ἢ προσωρινῶς διὰ σποράν. -

Οἱ Δήμαρχοι θά συντάξουν εἰδικὰς καταστάσεις εἰς τὰς ὁποίας θά ἀναγραφοῦν μόνον οἱ μὴ παραγωγοὶ ἀρχηγοὶ οἰκογενειῶν καί ὁ ἀριθμὸς τῶν προσώπων πού διατρέφου. -

Αἱ ἀνωτέρω καταστάσεις θά συνταχθοῦν μέ τήν μεγαλύτεραν ἀκρίβειαν ὀδηγούμενοι ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν εἰς κάθε κοινότητα καί θά περιληφθῶσιν αὐξήοντα ἀριθμὸν- ὀνοματεπώνυμον οἰκογενειάρχου- οἰκογενεια-ἀριθμὸν διατρεφόμενων προσώπων- ποσότης ἄρτου ἡμερησίως. -

Ἐνα ἀντίγραφον τῶν προρηθειῶν καταστάσεων ἔσον νά ὑπεβληθῆ εἰς τὴν ἐνταύθα Πολιτικὴν Διοίκησιν. - Π.χ. υποσημαίνει ὅτι μία οἰκογένεια ἀποτελεῖται ἀπὸ 2(2) ἀτομα πρέπει νά γίνῃ ὡς εἰς :

I ..	ἀρχηγὸν οἰκογεν.	Διατρεφόμενα	Ποσότης ἄρτου
	X.ψ.	πρόσωπα	ἡμερησίως
		5	Γραμμάρια I.500

Ἡ προμήθεια τοῦ ἀπαιτουμένου ἄρτου, θά γίνεταί κατὰ τόν εἰς τὸν τρόπον ὑποσημαίνοντα ὅτι ὁ Δήμος 4γ. Νικολάου, ἔχει ἀνάγκην 2.000 χιλιogramμῶν ἄρτου ἡμερησίως, ὁ Δήμαρχος θά φροντίσῃ νά παραλάβῃ ἀπὸ τῶν παραγωγῶν ἐντὸς τῶν ὀκτα ἡμερῶν τῶν προηγουμένων τῆς διανομῆς, τὴν ποσότητα τῶν ἀπαιτουμένων δημητριακῶν, διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἄρτου τῶν 10 ἡμερῶν, δηλαδή θά προβῆ εἰς τὴν παραλαβὴν, ἀλλοσιν τῶν σιτηθῶν τῶν ἀναγκασιούτων διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀπαιτουμένου ἄρτου π.χ. δηλαδή αἱ ἐργασίαι διὰ τόν ἄρτον τῆς 11ης μέχρι τῆς 20ης τοῦ μηνὸς πρέπει νά γίνουν ἀπὸ τὰ προηγουμένον ὀκταήμερον. -

Ἐἰς τὴν περιπτώσιν μας πρέπει νά φροντισθῶμεν -δεδομένου ὅτι δι' ἕνα χιλιόγραμμον χρειάζοντα περίπου 750 γραμμάρια φλεύρου- χιλιόγραμμα I.500 X 10 = χιλιόγραμμα I5.000 δημητριακῶν ἀκριβῶς. Ἡ τοῖ

7.500	χιλιογρ. κριθῆς καί
7.500	" σίτου "

3) Δημητριακὰ, φροντίδῃ τῶν Δημάρχων, θά παραλαμβάνωνται ἀπὸ τοὺς παραγωγούς, εἰς τοὺς ὁποίους θά ἐκδίδεται δελτίον πληρωμῆς, ὑπογεγραμμένον ἀπὸ τόν Δήμαρχον ὁ ὁποῖος θά κρατῆ τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα :

- 1) Αριθμὸς Δελτίου ..
- 2) ὀνοματεπώνυμον παραχωρητοῦ,
- 3) Παραχωρηθεῖσα ποσότης (ὀλογράφως καί ἀριθμητικῶς)

Τὸ δελτίον θά ἀποκόπτεται ἀπὸ ἕνα κατάστοιχον εἰς διπλοῦν. - καί τὰ δύο μέρη πρέπει νά συμπληρωθῶν παρουσία τοῦ παραχωρητοῦ καί νά υπογραφοῦν. -

Τὸ δελτίον τὸ ὁποῖον παραχωρεῖται εἰς τόν παραγωγόν θά ὑπογράφεται ἀπὸ τόν Δήμαρχον καί τὸ ἄλλο τὸ ὁποῖον μένει, εἰς τὸ βιβλίον ἐκπ. ἐργασιῶν. - Ὁ ἄρτος θά πωλῆται πρός ἀρχικὰς I3=50 τὸ χιλιόν. - εἰ εἰσπράξεις τῶν πωλήσεων θά κατατίθενται καθ' ἡμέραν εἰς τὴν Τραπεζὴν καί διὰ τὰ χωρὰ πού δέν ἔχουν Τραπεζὰς εἰς τὸ Ταμεῖον τῆς Κοινότητος. -

Κάθε 10 ἡμέρας θά γίνεταί ἡ ἐκκαθαρίσις τῶν λογαριασμῶν κατὰ τόν ἀκόλουσον τρόπον :

α) Πληρωμή εις τόν παραγωγόν - αποικειστικῶς βάσει τοῦ δελτίου-τῆς τ σόνητος σότου καί κριθῆς ἢ κριθῆς καί σίτου, πού παρεχωρήθη .-

Τό δελτίον θά παραλαμβάνηται ἀφοῦ ὁ παραγωγός θά θέσῃ τήν ὑπογραφήν του ὑπό τήν λέξιν "πληρωθεὶς" καί θά προσκολλᾶται εἰς τὸ ἀντίστοιχόν δελτίον τοῦ καταστούχου .-

Τά δελτία αὐτά θά θεωροῦνται κατὰ τήν ἐκκαθάρισιν τῆς συγκεντρώσεως ὡς μοναδική δικαιολόγησις τῆς ἐλλειπούσης ποσότητος δημητριακῶν , δι' αὐτό εἶναι ἀνάγκη νά συνταχθῶσιν μετὰ τῆς μεγαλυτέρας φροντίδος, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν διαταγῶν τῆς Πολιτικῆς Διοικήσεως .-

β) Πληρωμή εις τόν ἀρτοποιόν δραχμαὶ 2 κατὰ κιλόν διὰ τόν ἄρτον πού κατεσκεύασε κατὰ τὰς δέκα προηγουμένας ἡμέρας .-

γ) Πληρωμή εις τόν μεταπωλητὴν δραχμὴ I δι' ἕκαστον κιλόν ἄρτου πού παραχωρεῖται εἰς τοὺς ἀγοράστὰς κατὰ τὸ δεκαήμερον .-

δ) Πληρωμή εις τόν μυλωθρὸν διὰ τὴν ἄλεσιν τῶν σιτηρῶν δρ. I κατ' ὀκτῶν

Κάθε δέκα ἡμέρας καί ἀκριβῶς τὸ ἐσπέρας τῆς II, 2I καί Iης ἐκάστου μηνός, οἱ Δημάρχοι θά βεβαιώσῃ τὴν ἐνιαῦθα Νομαρχίαν διὰ τηλεγράφου τὴν καλὴν διευθέτησιν τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐργασιῶν κατὰ τὸ προηγούμενον δεκαήμερον .-

Ἐν τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων ἐξάγεται ὅτι ἡ ἐργασία ἂν καὶ δέν εἶναι πολὺπλοιοῦς ἀποικτῆ χαρακτηριστῆρα ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος ἀκόμη διότι πρέπει νά συμπεράνωμεν ὅτι δέν θά λείψουν ἐκεῖνοι οἵτινες θά προσπαθήσουν νά ξεφύγουν αὐτὰς τὰς διαταγὰς, παρεμβάλλοντες ἐμπόδια εἰς τὴν ἐργασίαν. Κάθε προσπάθεια τοιοῦτου εἶδους, πρέπει νά προληφθῇ. -Θὰ εἶμαι ἀμείλικτος διὰ τοὺς Δημάρχους οἱ ὅποιοι ἀπὸ ἀνικανότητα ἢ ὀδύνη θά ἐπιτρέψουν τὴν ἐκδήλωσιν δυσκολιῶν καὶ ἀτόπων. Ἐπαναλαμβάνω τὸ ἔρδέν εἶναι πολὺπλοιοῦς, ἐπιμένω εἰς τὸ νά τὸ χαρακτηρίσω λεπτότατον .-

Εἶναι ἀνάγκη νά κατανοήσῃ τὴν μέριμνάν μας τὴν στρεφόμενην πρὸς τοὺς κατοίκους, εἰς τοὺς ὁποίους θέλομεν νά δώσωμεν γαλήνην καὶ εὐτυχίαν, οὕτως ὡστε νά ἀφοσιωθῶσιν εἰς τὴν ἐργασίαν με ἐνθουσιασμόν καὶ με ἀφοσίωσιν .-

Ὁ Στρατιωτικὸς Διοικητῆς
Ρινάλδο Κέλλι

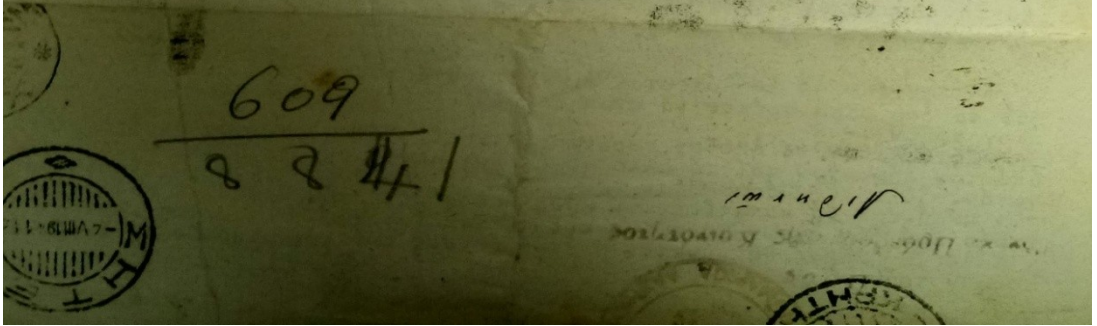
Συνιστῶ εἰς ἅπαντας τοὺς Δημάρχους καὶ Προέδρους Κοινοτήτων, νά μελετήσουν μετὰ ἐξαιρετικῆς προσοχῆς τὴν ἀνωτέρω διαταγὴν καὶ νά προβοῦν εἰς τὴν ἀμεσοῦς ἐκτέλεσιν τῆς οὕτως ὡστε ἀπὸ τῆς 5ης Ἀυγούστου νά καταστήθῃ δυνατὴ ἡ χορήγησις ἄρτου εἰς ὅλας ἀνεξαιρέτως τὰς ἀστικὰς κοινότητας, καθὼς καὶ εἰς τοὺς ἀκτίμονας κατοίκους τῶν χωριῶν τοῦ Νομοῦ .-

Διὰ πᾶσαν ἀπορίαν αὐτῶν οἱ Πρόεδροι Κοινοτήτων θά ζητῶσι σχετικὰς πληροφορίες παρ' ἡμῶν .-

Ὁ Νομάρχης
Ἰω. Κοζύρης

οἶνον/τις
ἀφείον Ἐπισιτισιοῦ Νομαρχίας

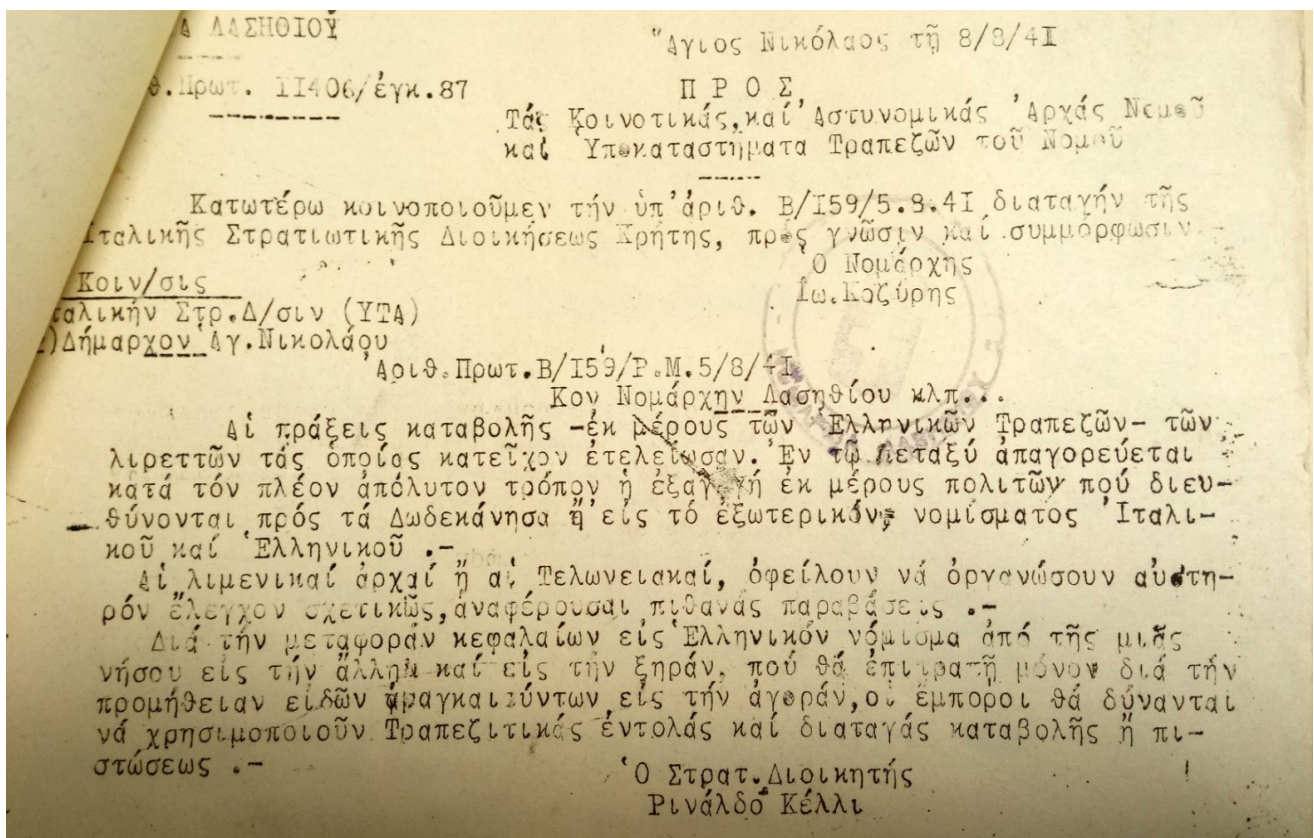
ἰργικὴν Ἐπιτροπὴν -ΕΝΤΑΥΘΑ-



Φωτογραφία του εγγράφου με θέμα: 'Άρτος δια τον πληθυσμόν'. Από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', δεσμίδα 6β, έγγραφο με Α.Π. 11008/2/8/1941.

13.2.9 Κείμενο 9 : Έλεγχος Εξαγωγής Κεφαλαίων

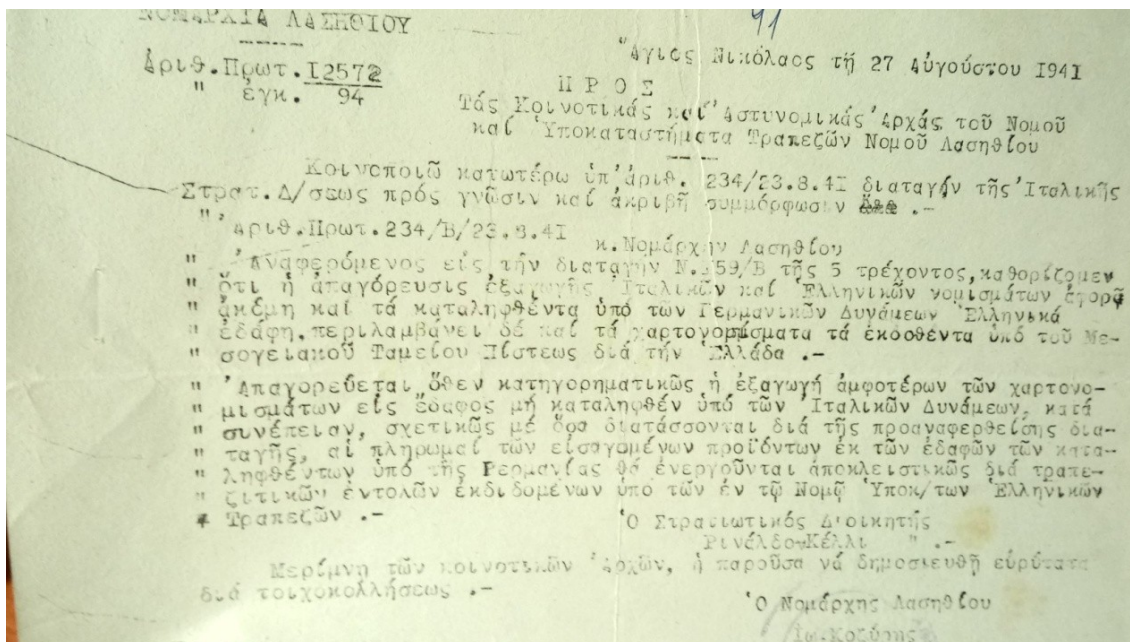
Τεκμήριο 9: Απαγόρευση εξαγωγής νομίσματος προς τα Δωδεκάνησα, ή προς το εξωτερικό.¹²³⁶



Φωτογραφία του εγγράφου, από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, με θέμα την απαγόρευση εξαγωγής νομίσματος τόσο ελληνικού, όσο και ιταλικού. Επιτρεπόταν μόνο στους εμπόρους να χρησιμοποιούν για τις εισαγωγές και εξαγωγές μόνο των αναγκαίων ειδών, τραπεζικές εντολές και διαταγές καταβολής ή πιστώσεων.

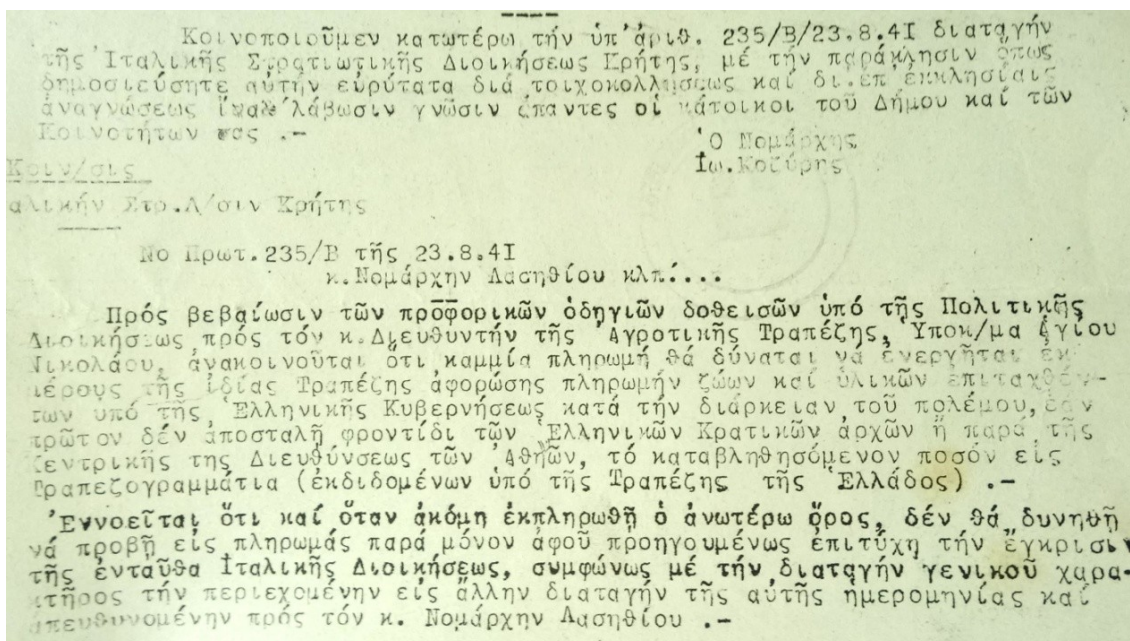
¹²³⁶ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ 34, Υποφακ ΣΤ', δεσμίδα 6β, έγγραφο με Α.Π. 11008/2/8/1941.

13.2.10 Κείμενο 10 : Απαγόρευση Εξαγωγής Συναλλάγματος



Φωτογραφία της διαταγής που εκδόθηκε από τη Νομαρχία Λασιθίου στις 27 Αυγ 41, με την οποία απαγορεύεται η εξαγωγή παντός τύπου τραπεζογραμμάτων. Οι μεσογειακές δραχμές, που αναφέρονται στο έγγραφο, ήταν τα τραπεζογραμμάτια που είχε τυπώσει το ιταλικό καθεστώς κατοχής για τις περιοχές που είχαν τεθεί υπό τον έλεγχό του.

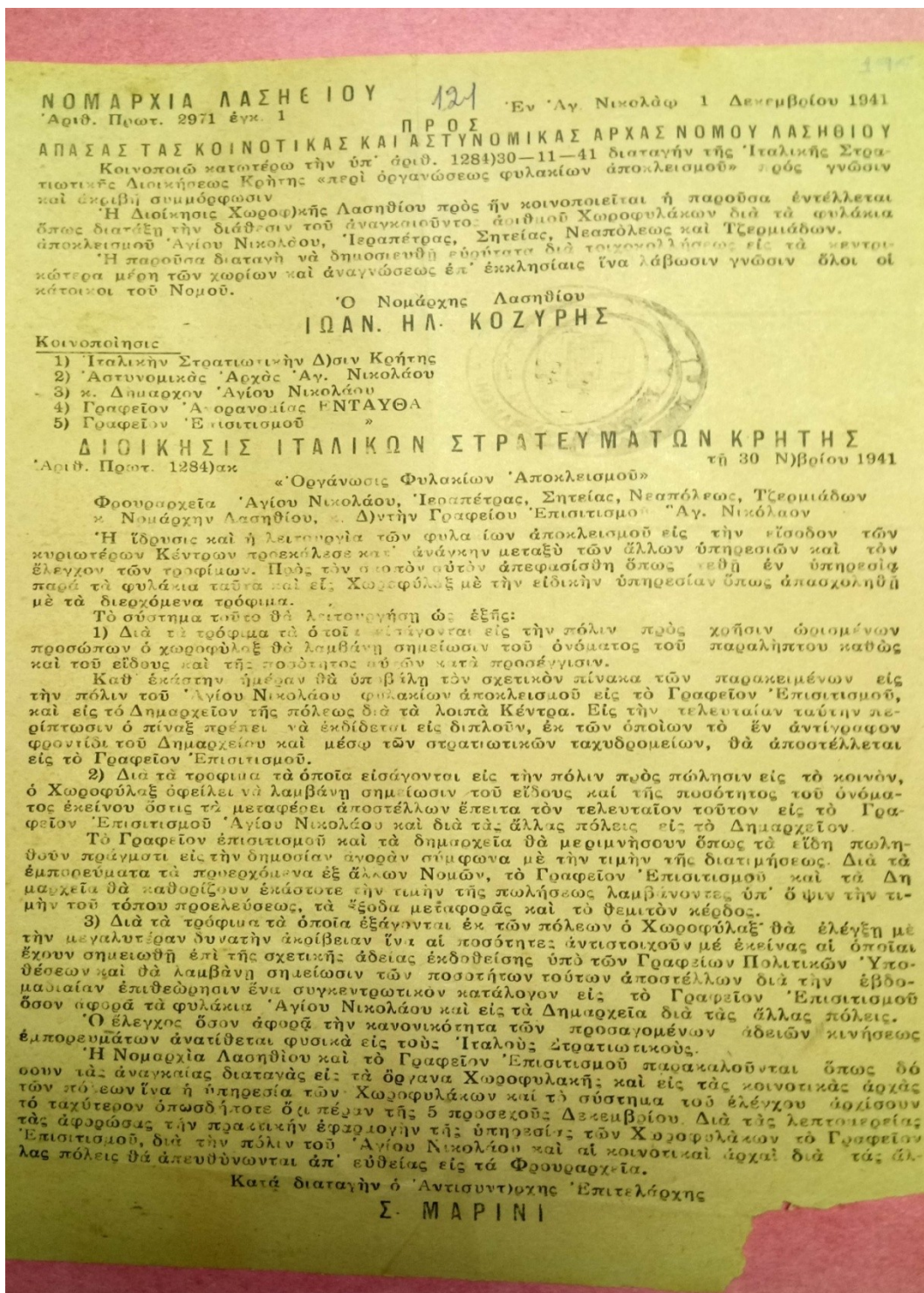
13.2.11 Κείμενο 11 : Αναστολή Πληρωμών



Φωτογραφία της διαταγής που εκδόθηκε από τη Νομαρχία Λασιθίου στις 30 Αυγ 41, με την οποία απαγορεύεται η διενέργεια πληρωμών από τις επιτάξεις ζώων και υλικών που είχαν επιταχθεί στην έναρξη του πολέμου. Οι μεσογειακές δραχμές, που αναφέρονται στο έγγραφο, ήταν τα τραπεζογραμμάτια που είχε τυπώσει το ιταλικό καθεστώς κατοχής για τις περιοχές που είχαν τεθεί υπό τον έλεγχό του.

13.2.12 Κείμενο 12 : Η Διακίνηση των Εμπορευμάτων

Τεκμήριο 12 : Ο έλεγχος της διακίνησης των αγαθών από το καθεστώς κατοχής.¹²³⁷

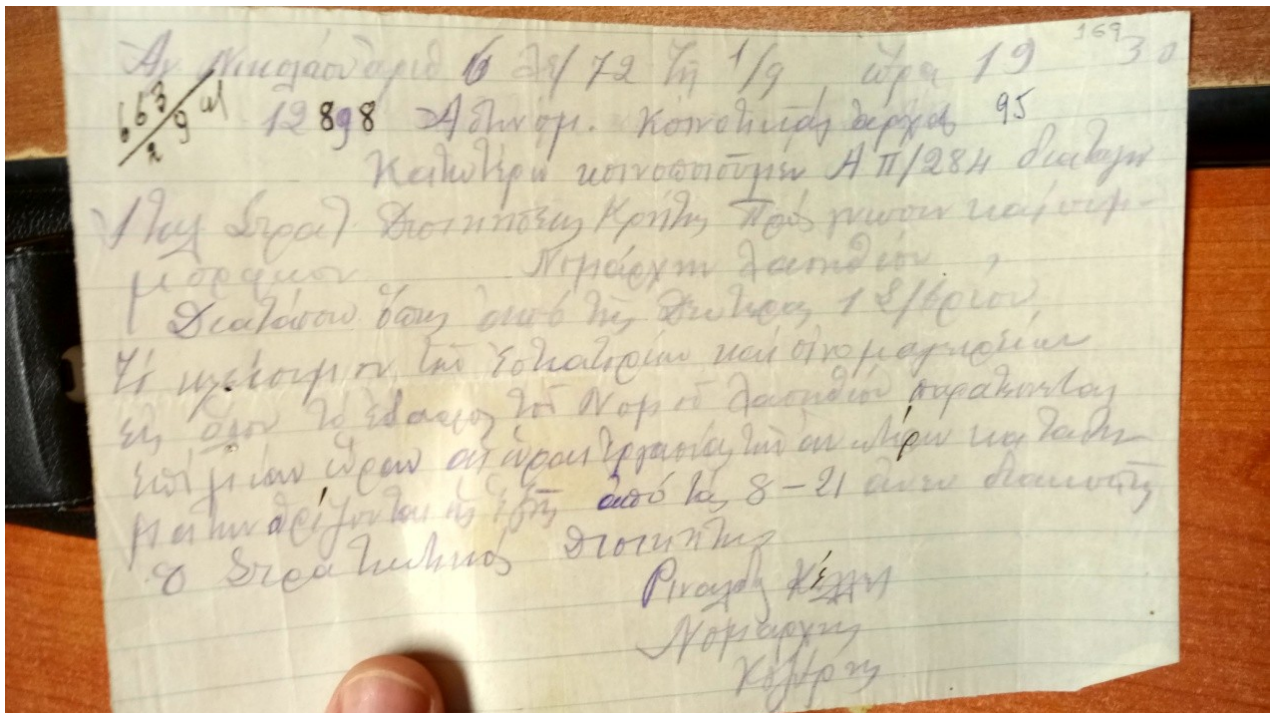


Το διαβιβαστικό έγγραφο και η σχετική διαταγή της διοίκησης των Ιταλικών στρατευμάτων Κρήτης, με την οποία καθορίζεται η οργάνωση των φυλακίων αποκλεισμού για τον έλεγχο διακίνησης των αγαθών.

¹²³⁷ Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64 Φακ. 34, Υποφακ. ΣΤ', δεσμίδα 6β, Α.Π.2971/1/12/41, Νο 121.

13.2.13 Κείμενο 13 : Ωράριο Λειτουργίας Εστιατορίων

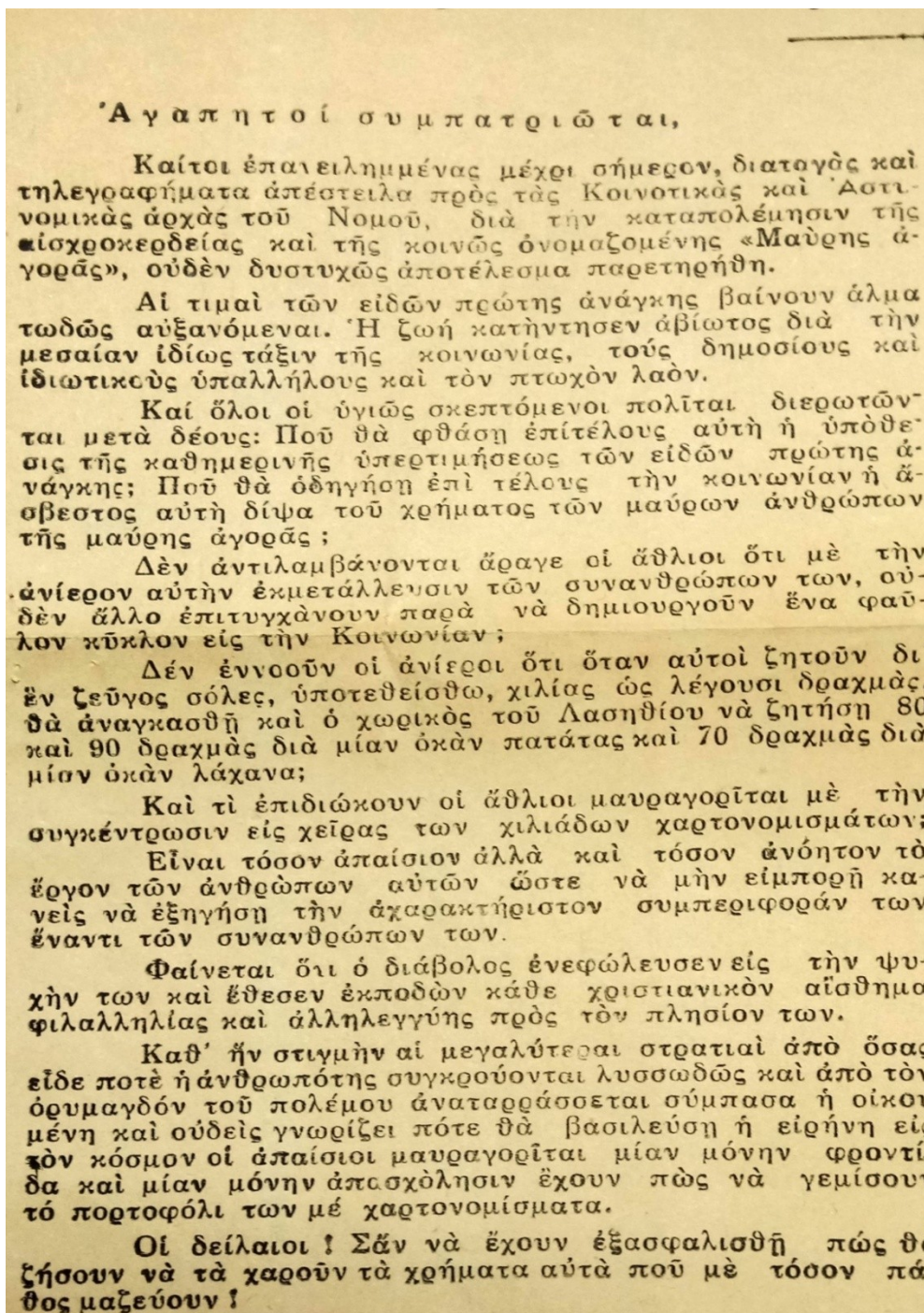
Τεκμήριο 13 : Διαταγή που αφορά το ωράριο λειτουργίας καταστημάτων εστίασης.



Η εν λόγω διαταγή εκδόθηκε την 1^η Σεπ 1941 και αφορούσε το ωράριο λειτουργίας εστιατορίων και οιομαγειρείων. Διακρίνουμε μέσα από το χειρόγραφο τα εξής: 'Κατωτέρω κοινοποιούμεν ΑΠ/284 διαταγήν Ανωτ. Στρατ. Διοικήσεως Κρήτης προς γνώσιν και συμμόρφωσιν, Νομάρχην Λασηθίου, Διατάσσω όπως από Δευτέρας 1^{ης} Σεπτεμβρίου το κλείσιμον των εστιατορίων και οιομαγειρείων εις όλον το έδαφος του Νομού Λασηθίου παρατείνεται επί μιαν ώραν, αι ώραι εργασίας των ανωτέρω καταστημάτων ορίζονται ως εξής: από 8-21 άνευ διακοπής. Ο Στρατιωτικός Διοικητής Ρινάλδος Κέλλη, Νομάρχης Κοζύρης'.

13.2.14 Κείμενο 14 : Περί «Μαύρης Αγοράς» - 1

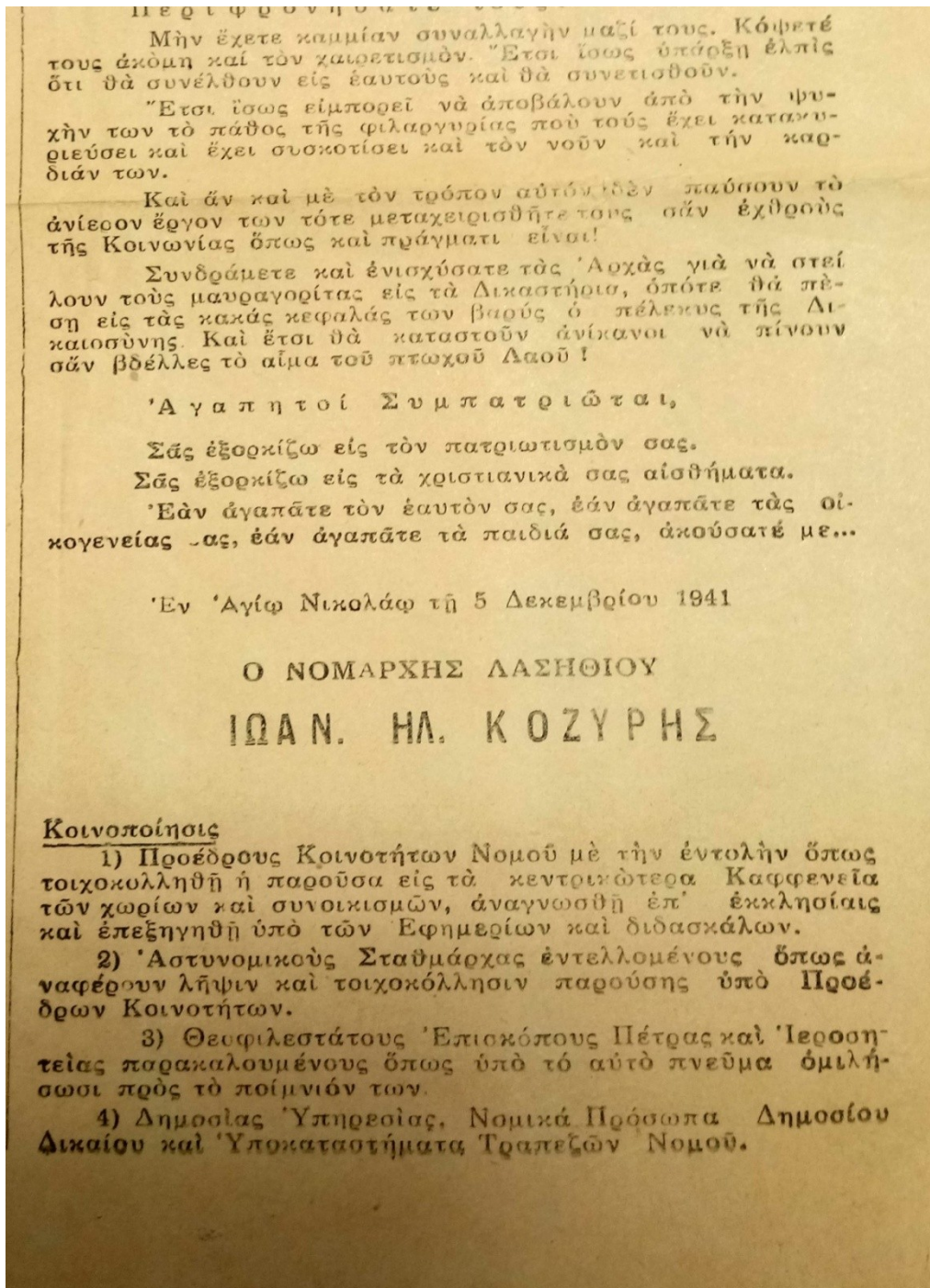
Τεκμήριο 14 : Απόσπασμα προκήρυξης Νομάρχη Λασιθίου για τη «μαύρη αγορά».



Απόσπασμα από την προκήρυξη του Νομάρχη Λασιθίου Κοζύρη, με την οποία αρχικώς παραδέχεται την ύπαρξη του φαινομένου της 'μαύρης αγοράς', και στη συνέχεια αποδέχεται εμμέσως ότι το φαινόμενο δεν μπορεί να ελεγχθεί από τις τοπικές αρχές του καθεστώτος.

13.2.15 Κείμενο 15 : Περί «Μαύρης Αγοράς» - 2

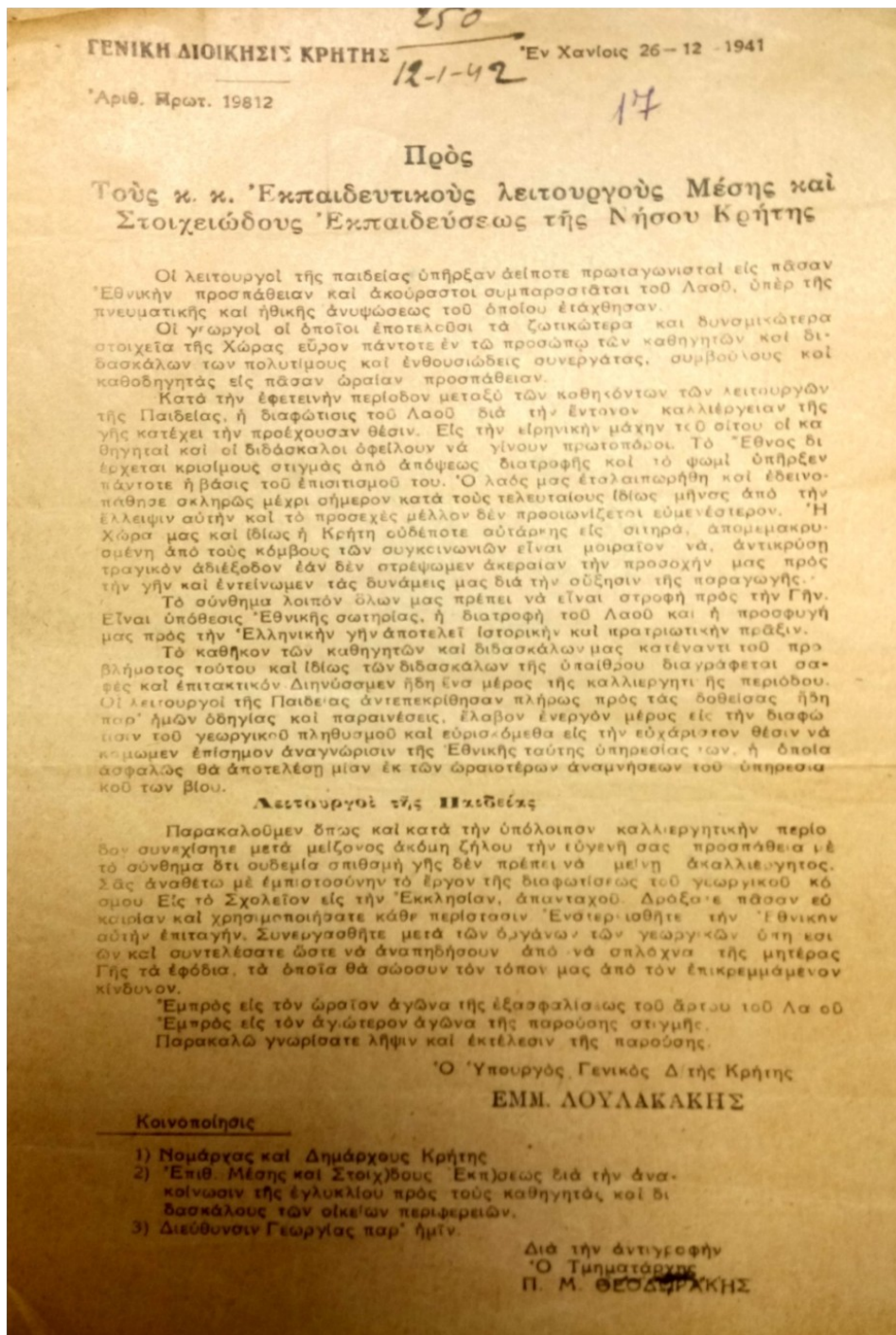
Τεκμήριο 15 : Απόσπασμα προκήρυξης Νομάρχη Λασιθίου για τη «μαύρη αγορά».



Ο Νομάρχης Λασιθίου Κοζύρης καλεῖ τους πολίτες του Λασιθίου, αποκαλώντας τους μάλιστα 'συμπατριώτες', να αντιδράσουν και να δώσουν μόνοι τους τη λύση στο πρόβλημα της οικονομίας, συνιστώντας τους να καταγγέλλουν τα φαινόμενα της 'μαύρης αγοράς' και επιπλέον να αποφεύγουν τις συναλλαγές με τους 'μαυραγορίτες', όπως τους αναφέρει ο ίδιος μέσα στο κείμενό του.

13.2.16 Κείμενο 16 : Εγκύκλιος Γενικού Διοικητού Κρήτης

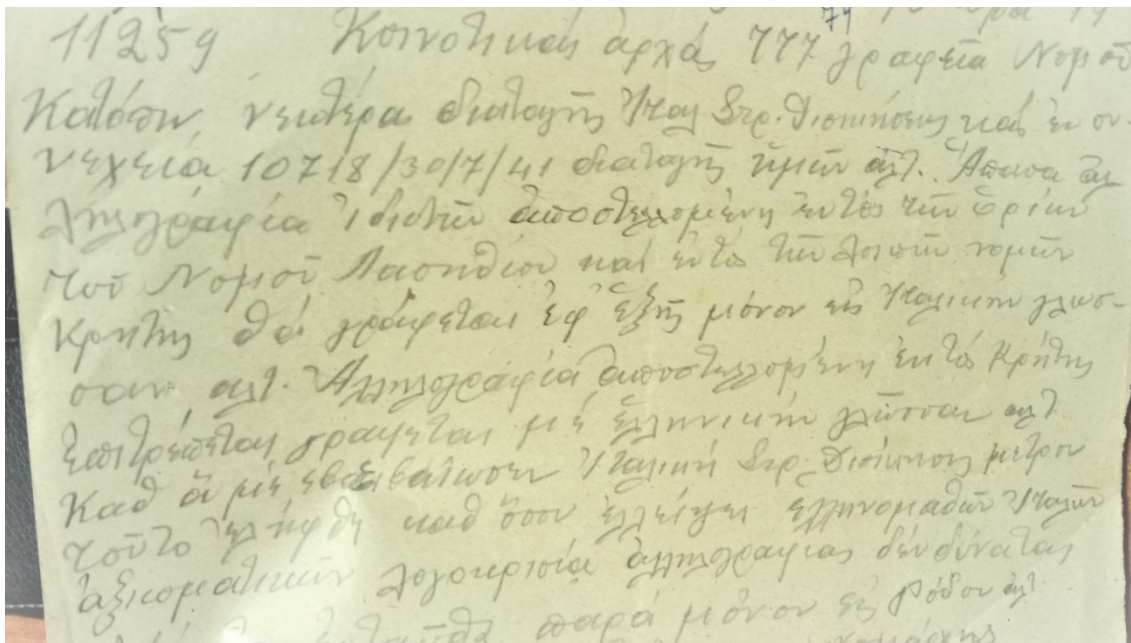
Τεκμήριο 16 : Απόσπασμα για την εντατικοποίηση της καλλιέργειας της γης.



Ο Υπουργός-Γενικός Διοικητής Κρήτης, Εμμ. Λουλακάκης, καλεί τους εκπαιδευτικούς στα σχολεία, να διαφωτίσουν μέσω της διδασκαλίας τους τον τοπικό πληθυσμό να προβαίνει στην εντατικοποίηση της καλλιέργειας της γης, ώστε να καθίσταται δυνατή η παραγωγή προϊόντων σε μεγαλύτερες ποσότητες.

13.2.17 Κείμενο 17 : Η Ιταλική Γλώσσα στο Λασιθί

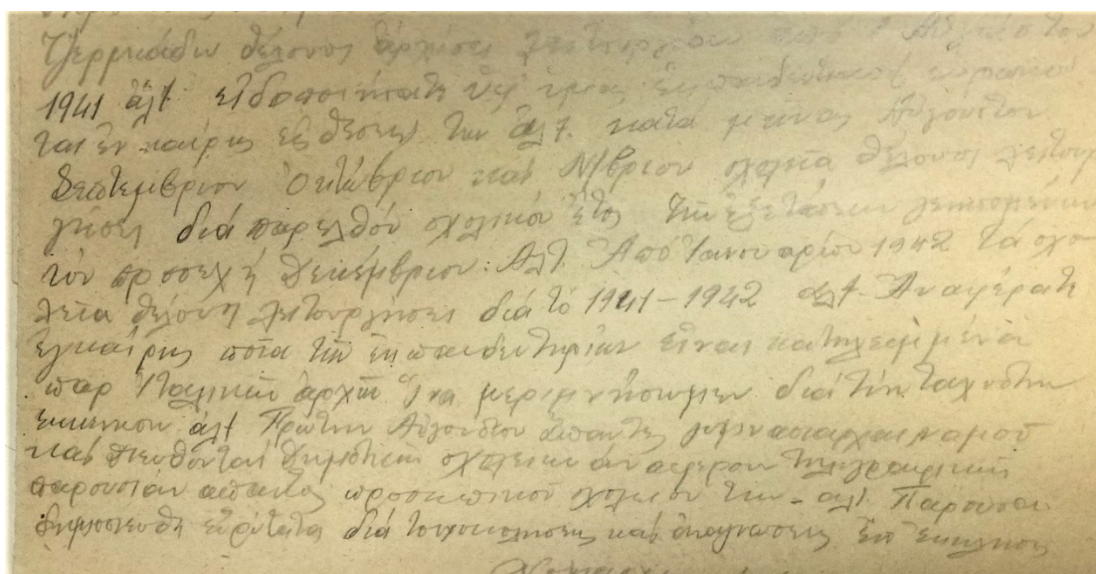
Τεκμήριο 17: Η υποχρεωτική χρήση της ιταλικής γλώσσας στην αλληλογραφία.



Φωτογραφία από το τηλεγράφημα της 7/8/41, με το οποίο διευκρινίζεται και αιτιολογείται η υποχρεωτικότητα της χρήσης της ιταλικής γλώσσας στην εσωτερική αλληλογραφία της νήσου.

13.2.18 Κείμενο 18 : Έναρξη Σχολικού Έτους

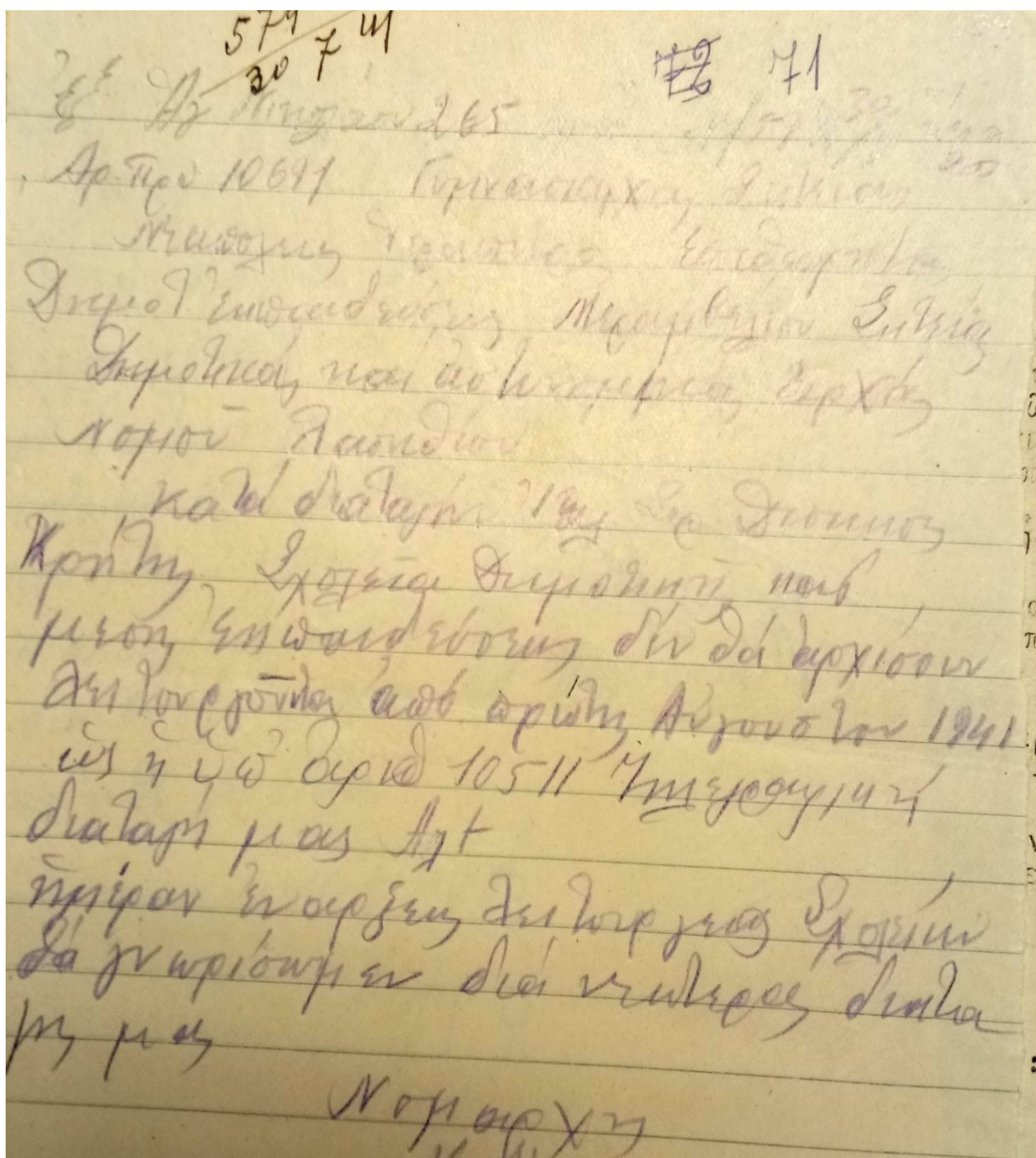
Τεκμήριο 18: Η έναρξη του σχολικού έτους στο Νομό Λασιθίου.



Φωτογραφία από το σχετικό τηλεγράφημα, που ορίζει την έναρξη του σχολικού έτους στις 1/8/41, και επιπρόσθετα τη λειτουργία των σχολείων από Αύγουστο έως Δεκέμβριο 1941 για το σχολικό έτος 1940-1941, και από τον Ιανουάριο 1942 και μετά για το σχολικό έτος 1941-1942.

13.2.19 Κείμενο 19 : Αναστολή Έναρξης Σχολικού Έτους

Τεκμήριο 19: Η αναστολή έναρξης του σχολικού έτους στο Νομό Λασιθίου.

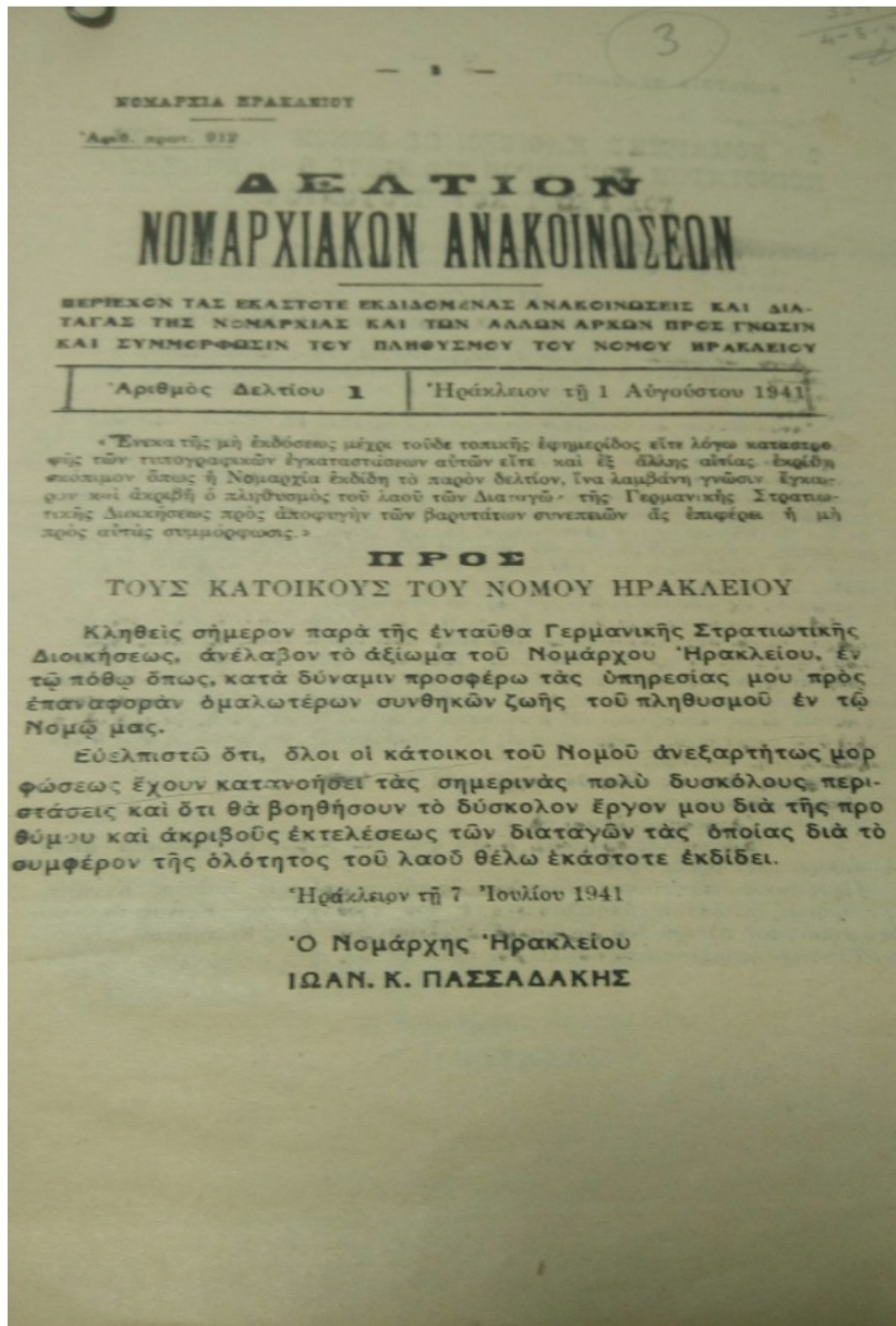


579
20 7 41
129 71
Αρ. Πρωτ. 10691 Γενική Διοίκηση
Μεσογειακής Εκπαίδευσης
Διευθ. Ενωσ. Σχολείων Κρήτης
Διευθ. και υποδιευθ. Αρχ. Λασιθίου
Κατά διαταγήν Ιταλ. Στρ. Διοικήσεως
Κρήτης, Σχολεία Δημοτικά και
μέσης εκπαίδευσ. δεν θα αρχίσουν
Δι' Ιουλιανή από πρώτη Αυγούστου 1941
ως η υπ' αριθμ. 10511 Τηλεγραφική
διαταγή μας Αστ
Ημέραν έναρξης Δι' Ιουλιανή Σχολείων
θα γνωρίσωμεν δια νεωτέρας
διαταγής μας
Νομορχία

Φωτογραφία από το σχετικό τηλεγράφημα, που αναστέλλει τη λειτουργία του σχολικού έτους. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Κατά διαταγήν Ιταλ. Στρ. Διοικήσεως Κρήτης, Σχολεία Δημοτικά και μέσης εκπαίδευσ. δεν θα αρχίσουν από πρώτης Αυγούστου 1941, ως η υπ' αριθμόν 10511 τηλεγραφική διαταγή μας. Ημέραν έναρξεως λειτουργίας Σχολείων θα γνωρίσωμεν δια νεωτέρας διαταγής μας».

13.2.21 Κείμενο 21 : Ανακοίνωση Διορισμού Νομάρχη Ηρακλείου

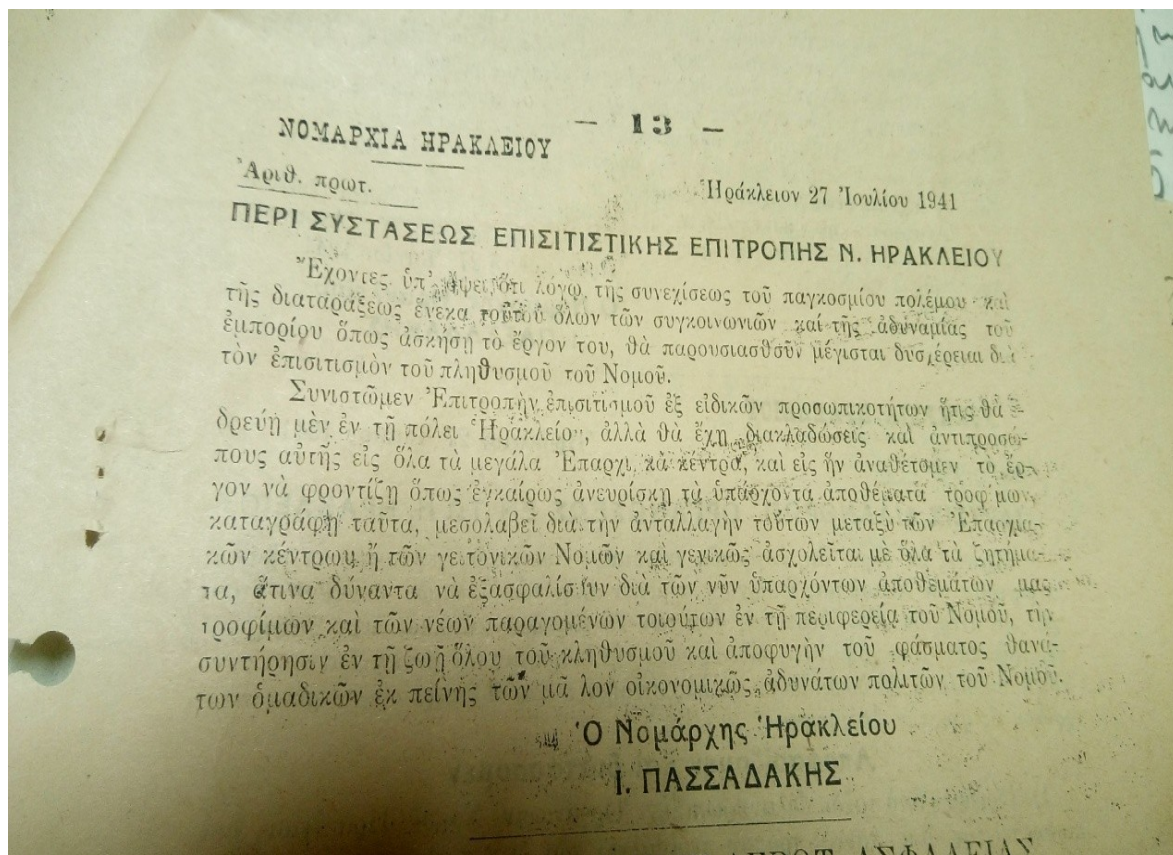
Τεκμήριο 21: Η ανακοίνωση της πράξης διορισμού του Νομάρχη Ηρακλείου.



Φωτογραφία του Δελτίου Νομαρχιακῶν Ανακοινώσεων, ἀπὸ το Ἱστορικό Ἀρχεῖο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφ. 2, με την οποία γνωστοποιεῖται στους κατοίκους του Νομοῦ Ηρακλείου ὁ διορισμὸς του Ἰωάννη Πασσαδάκη ὡς Νομάρχη, ἀπὸ την τοπική Γερμανική Διοίκηση.

13.2.22 Κείμενο 22 : Σύσταση Επισιτιστικής Επιτροπής Ηρακλείου

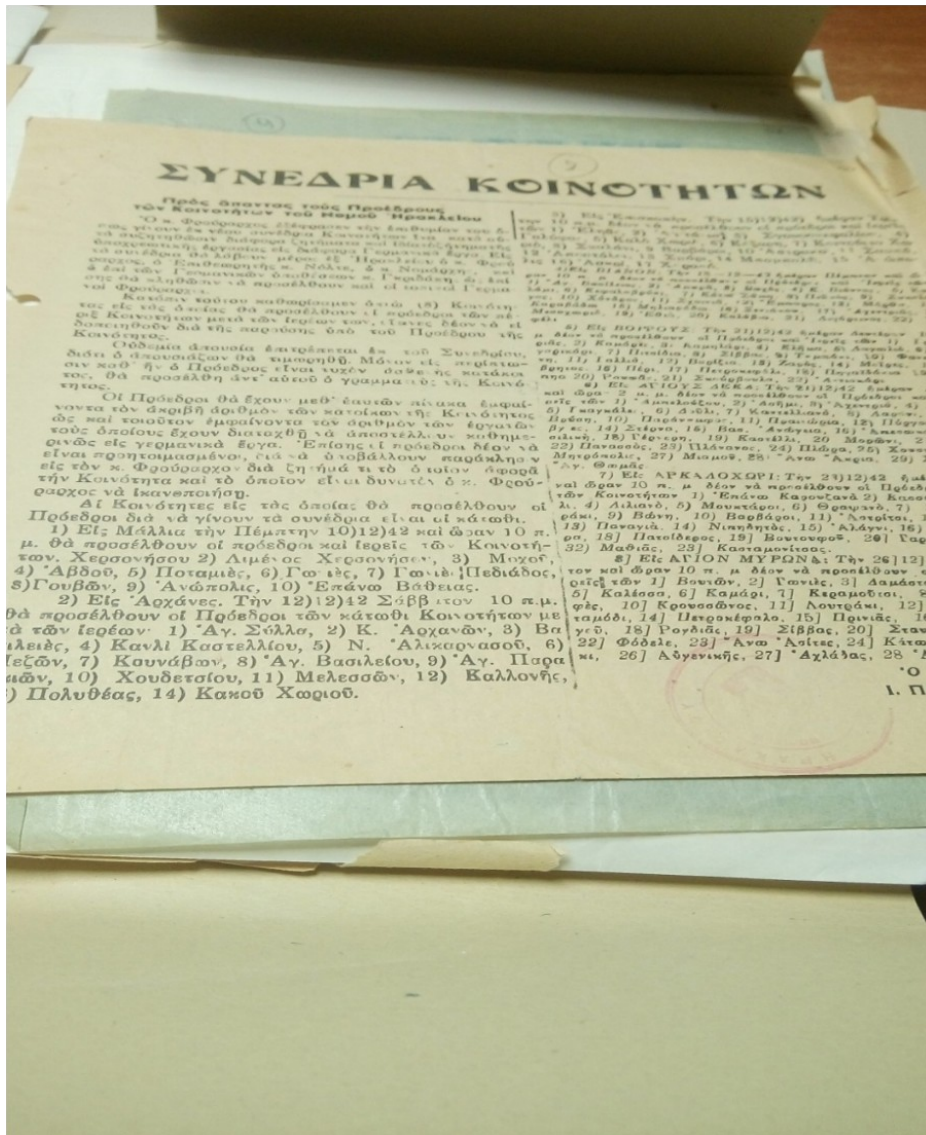
Τεκμήριο 22: Περί Συστάσεως Επισιτιστικής Επιτροπής Νομού Ηρακλείου



Φωτογραφία του εγγράφου συστάσεως της Επισιτιστικής Επιτροπής Ν. Ηρακλείου, από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφ. 2. Το καθήκον της ήταν να βρίσκει εγκαίρως τα υπάρχοντα αποθέματα τροφίμων, να τα καταγράφει και να μεσολαβεί για την ανταλλαγή αυτών, με κύριο σκοπό «την συντήρησιν εν τη ζωῇ ὅλου του πληθυσμοῦ και αποφυγὴν του φάσματος θανάτων ὁμαδικῶν εκ πείνης των μᾶλλον οικονομικῶς αδυνάτων πολιτῶν του Νομοῦ».

13.2.23 Κείμενο 23 : Καταγραφή προς Αναγκαστική Εργασία

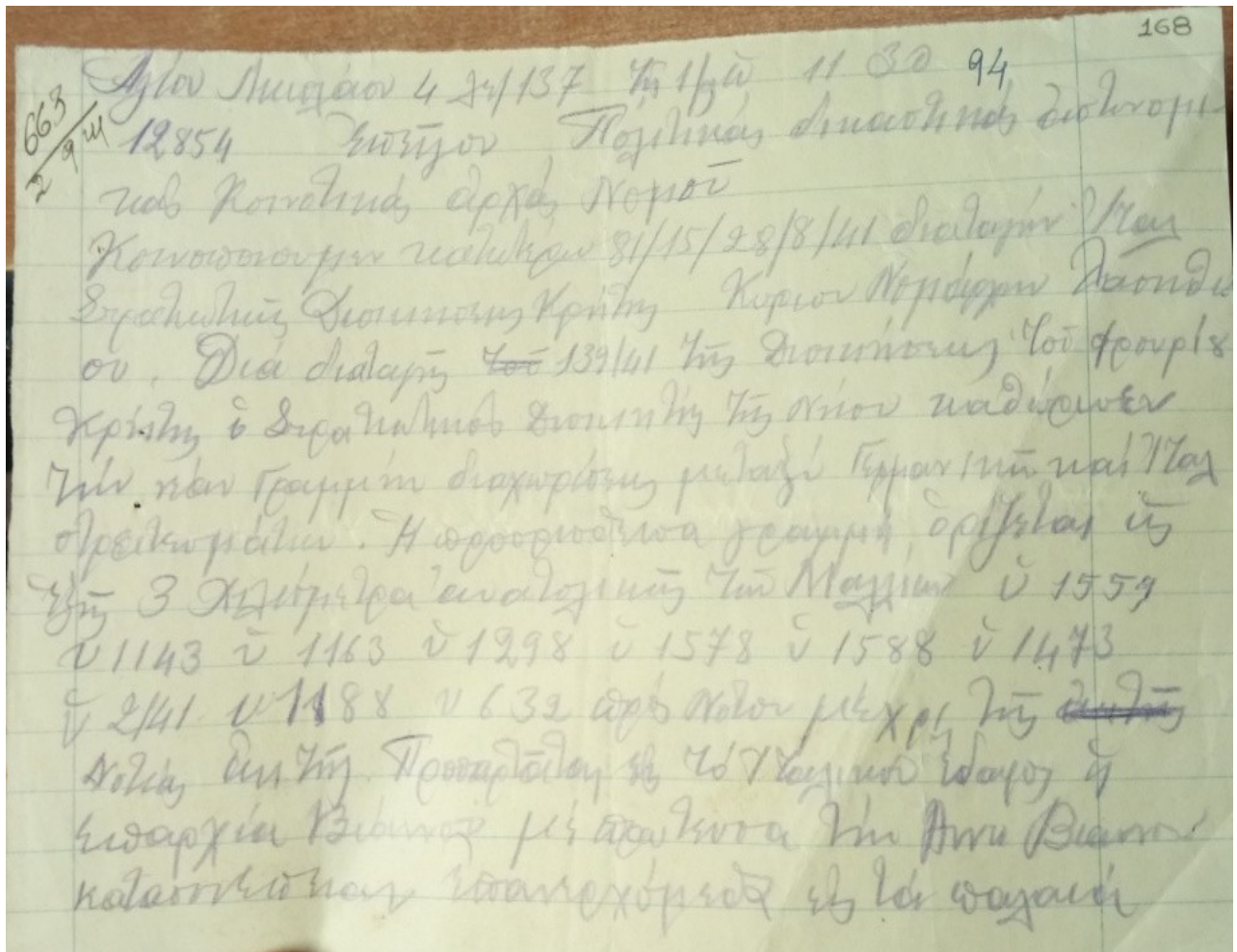
Τεκμήριο 23: Περί Συγκλήσεως του Συνεδρίου Κοινοτήτων του Νομού Ηρακλείου, για την καταγραφή του ανθρώπινου δυναμικού προς καταναγκαστική εργασία.



Συνέδριο Κοινοτήτων για την υποχρεωτική εργασία των κατοίκων Νομού Ηρακλείου. Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. ΑΒΕ 64, Φακ. 34, Υποφάκ. 2

13.2.24 Κείμενο 24 : Η Εδαφική Αρμοδιότητα των Δυνάμεων Κατοχής

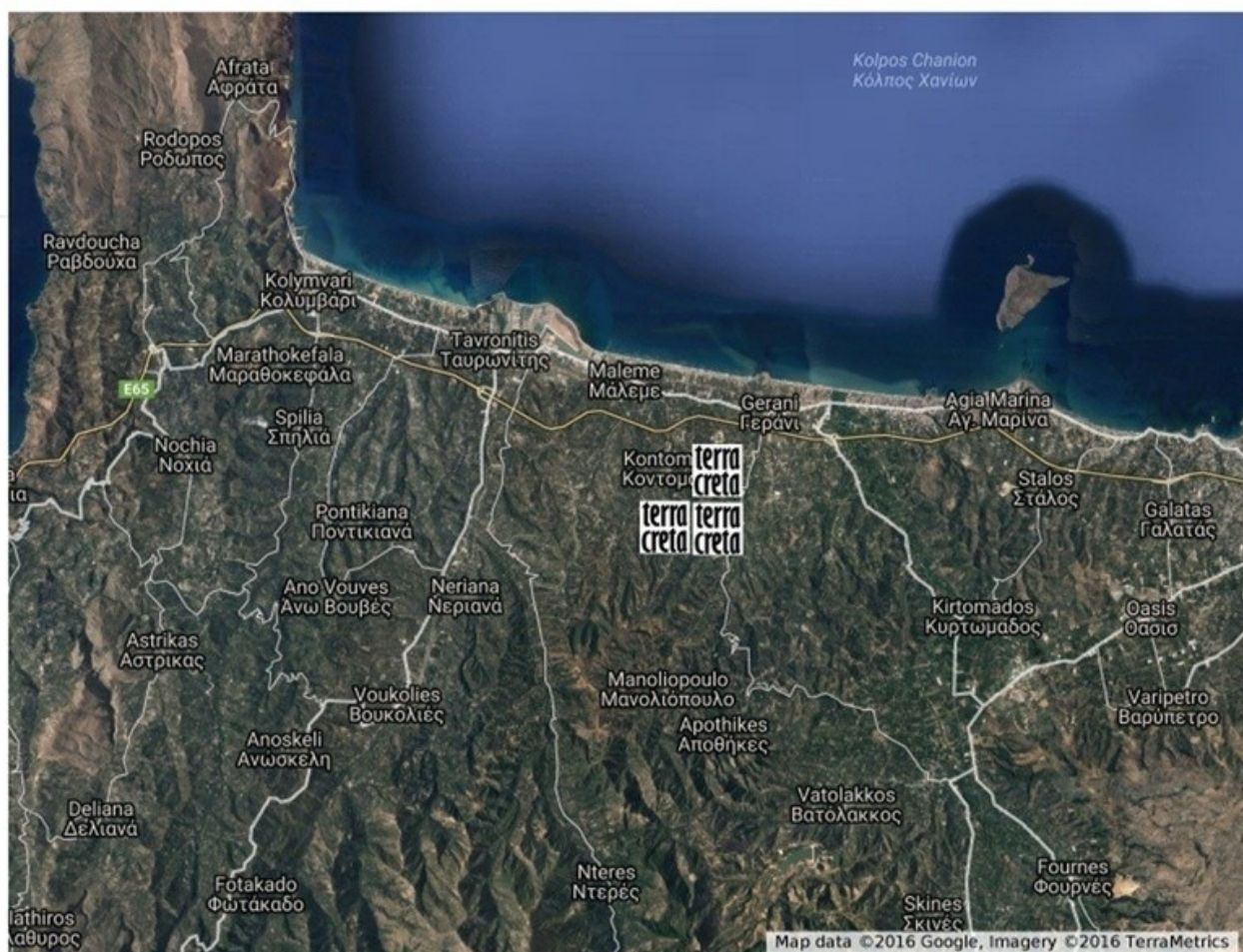
Τεκμήριο 24: Τηλεγράφημα περί καθορισμού της νέας γραμμής διαχωρίσεως μεταξύ Γερμανικών και Ιταλικών στρατευμάτων.



Φωτογραφία του σημειώματος τηλεγραφήματος, από το Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, ΑΒΕ 64, Φακ. ΣΤ', το οποίο ενημερώνει τις τοπικές αρχές Λασιθίου για τη νέα χάραξη της γραμμής διαχωρισμού εδαφικής αρμοδιότητας των δύο δυνάμεων κατοχής.

13.3 Χάρτες

13.3.1 Χάρτης 1 : Κοντομαρί - Μάλεμε



Στον χάρτη που παρατίθεται, είναι φανερό όχι μόνο η γειτνίαση του Κοντομαρίου με το Μάλεμε, αλλά και το γεγονός ότι είναι το κοντινότερο χωριό στο Μάλεμε.

Πηγή: <https://www.google.com/search?q=κοντομαρί+χάρτης>, Ανακτήθηκε 15/04/20.

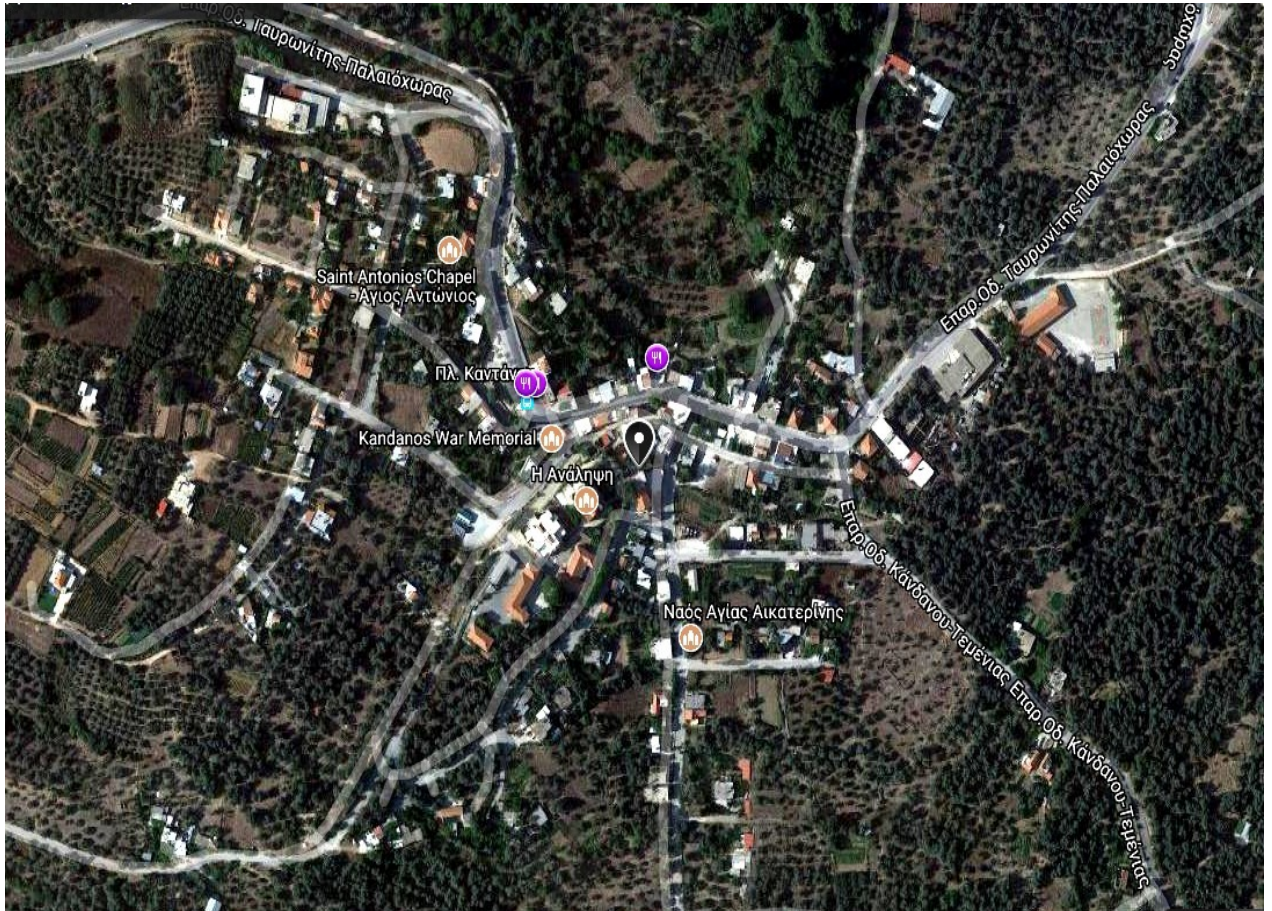
13.3.2 Χάρτης 2 : Ταυρωνίτης - Μάλεμε



Στο χάρτη φαίνεται η οδική σύνδεση του Μάλεμε και του Ταυρωνίτη (βόρειες ακτές) με την Πλαιοχώρα (νότιες ακτές). Βουλγάρω, Κακόπετρος, Παλαιά Ρούματα, Φλώρια, Κάντανος, Πλεμενιανά, βρίσκονται επί της διαδρομής προς τις νότιες ακτές περιοχής Παλαιοχώρας.

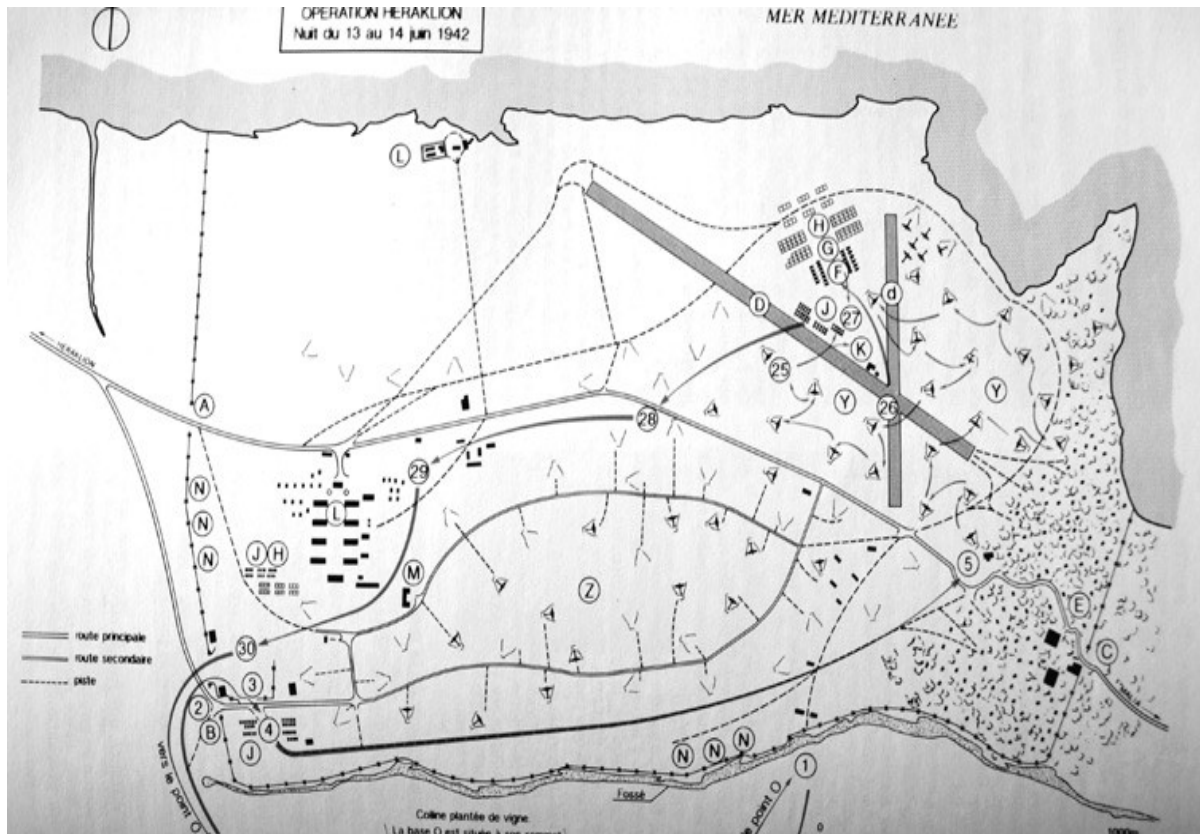
Πηγή: <https://www.google.com/search?q=%CE%9A%CE%AC%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82++%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%82&tbm=isch&ved>. Ανακτήθηκε στις 15/04/20.

13.3.3 Χάρτης 3 : Κάντανος



Άποψη αεροφωτογραφίας της σημερινής Καντάνου. Το χωριό ξαναχτίστηκε, παραμένει όμως σχετικά μικρό. Πηγή: <https://www.google.com/search?q=%CE%9A%CE%AC%CE%BD%CF%84%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CF%82++%CF%86%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B5%CF%82>. Ανακτήθηκε 15/04/20.

13.3.4 Χάρτης 4 : Σκαρίφημα Δολιοφθοράς Αεροδρομίου Ηρακλείου



Φωτογραφία από το σχέδιο – σκαρίφημα που χρησιμοποιήθηκε από την ομάδα των δολιοφθορέων για το αεροδρόμιο του Ηρακλείου.

Πηγή: Καλογεράκης, Α. Γιώργος, '13 Ιουνίου 1942: Το σαμποτάζ του αεροδρομίου Ηρακλείου που συντάραξε την κατεχόμενη Ευρώπη, ΚΡΗΤΗ 1940-45: Ιστορικές σελίδες.' Τοπική Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ, φύλλο της 11ης Ιουνίου 2018. Ιστότοπος, ανακτήθηκε από: <https://www.patris.gr/2018/06/11/13-ιοιγνιου-1942-to-samprotaz-toy-aerodromiou-irakleiou>, στις 31/01/21

13.4 Κατάλογος Συνεντεύξεων

Στον πίνακα που ακολουθεί παραθέτουμε τα στοιχεία των συνεντεύξεων που έχουν χρησιμοποιηθεί στην παρούσα διατριβή. Τα ονοματεπώνυμα δεν απεικονίζονται πλήρως, αλλά μόνο με το μικρό όνομα και το αρχικό του ονοματεπώνυμου του κάθε ομιλητή, για λόγους προστασίας των προσωπικών τους δεδομένων. Παρατίθεται για τον καθένα ενδεικτικά μόνο το έτος γέννησης για να πιστοποιείται ότι είχαν ζήσει τα γεγονότα της κατοχής. Επίσης, παρατίθεται και η ημερομηνία λήψης της συνέντευξης, καθώς και ο τόπος που συναντήσαμε τον κάθε ομιλητή, κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της έρευνάς μας.

Πίνακας ομιλητών που συμμετείχαν στην έρευνα

α/α	Ονοματεπώνυμο	Έτος Γέννησης	Τόπος Συνέντευξης	Χρόνος Συνέντευξης
1.	Μ. Μανώλης	1920	Κουνάβοι Ηρακλείου	15 Οκτ 2018
2.	Π. Βασίλειος	1934	Μισίρια Ρεθύμνης	13 Μαι 2017
3.	Μ. Νικόλαος	1930	Βατόλακκος Χανίων	19 Μαρ 2017
4.	Π. Βασίλειος	1933	Κοντομαρί Χανίων	18 Δεκ 2016
5.	Β. Αριστείδης	1931	Κοντομαρί Χανίων	18 Δεκ 2016
6.	Β. Κωνσταντίνος	1929	Κάντανος Χανίων	24 Αυγ 2016
7.	Φ. Μαρία	1929	Γαλιά Ηρακλείου	05 Ιαν 2017
8.	Φ. Ιωάννης	1935	Βορίζια Ηρακλείου	09 Οκτ 2016
9.	Κ. Νικόλαος	1921	Άγιος Βασίλειος Βιάννου	08 Αυγ 2016
10.	Β. Ιωάννης	1929	Αμιρά Βιάννου	13 Οκτ 2018
11.	Μ. Στυλιανός	1930	Αμιρά Βιάννου	17 Σεπ 2016
12.	Σ. Εμμανουήλ	1933	Αμιρά Βιάννου	12 Οκτ 2018
13.	Β. Εμμανουήλ	1933	Αμιρά Βιάννου	17 Σεπ 2016
14.	Π. Φίλιππος	1932	Αμιρά Βιάννου	12 Οκτ 2018
15.	Μ. Κωνσταντίνος	1930	Κάτω Σύμη Βιάννου	12 Οκτ 2018
16.	Μ. Εμμανουήλ	1930	Κάτω Σύμη Βιάννου	17 Σεπ 2016
17.	Κ. Αργυρώ	1935	Καλή Συκιά Ρεθύμνης	07 Αυγ 2016
18.	Ν. Νικόλαος	1923	Καλή Συκιά Ρεθύμνης	07 Αυγ 2016
19.	Ν. Βασιλεία	1937	Καλή Συκιά Ρεθύμνης	07 Αυγ 2016
20.	Κ. Πηνελόπη	1934	Καλή Συκιά Ρεθύμνης	07 Αυγ 2016
21.	Μ. Σταύρος	1928	Καλλικράτης Χανίων	30 Απρ 2017
22.	Σ. Γεώργιος	1926	Καμάρες Ρεθύμνης	05 Αυγ 2016
23.	Σ. Κωνσταντίνος	1933	Καμάρες Ρεθύμνης	05 Αυγ 2016
24.	Κ. Ιωάννης	1930	Λοχριά Ρεθύμνης	09 Οκτ 2016
25.	Ξ. Παύλος	1935	Μαγαρικάρι Ρεθύμνης	17 Αυγ 2016

26.	Χ. Ιωάννης	1929	Σάρχος Ηρακλείου	17 Νοε 2016
27.	Κ. Σάββας	1933	Ανώγεια	29 Αυγ 2016
28.	Σ. Γεώργιος	1934	Ανώγεια	26 Ιαν 2019
29.	Ρ. Μιχαήλ	1919	Ανώγεια	29 Αυγ 2016
30.	Κ. Γεώργιος	1933	Γέργερη Ηρακλείου	16 Οκτ 2016
31.	Κ. Γεώργιος	1932	Γέργερη Ηρακλείου	16 Οκτ 2016
32.	Σ. Ειρήνη	1933	Σκουρβουλα Ηρακλείου	17 Αυγ 2016
33.	Π. Χατζίνα	1929	Σκούρβουλα Ηρακλείου	17 Αυγ 2016
34.	Π. Θεόφιλος	1931	Σωκαράς Ηρακλείου	05 Αυγ 2016
35.	Τ. Φωτεινή	1931	Δαμάστα, Ηρακλείου	15 Οκτ 2016
36.	Σ. Κωνσταντίνος	1926	Αγ. Γεώργιος Λασιθίου	28 Οκτ 2016
37.	Π. Εμμανουήλ	1928	Αγ. Γεώργιος Λασιθίου	11 Σεπ 2018
38.	Τ. Δημήτριος	1920	Κριτσά Λασιθίου	28 Οκτ 2016
39.	Σ. Αλέξανδρος	1935	Λάστρος Σητείας	31 Αυγ 2017
40.	Χ. Γεώργιος	1932	Χαμέζι Σητείας	31 Αυγ 2017
41.	Α. Τηλέμαχος	1933	Καμαράκι Ηρακλείου	15 Οκτ 2016
42.	Σ. Εμμανουήλ	1927	Άνω Μέρος Αμαρίου Ρεθύμνης	07 Αυγ 2016
43.	Λ. Ηλίας	1931	Άνω Μέρος Αμαρίου Ρεθύμνης	15 Δεκ 2018
44.	Κ. Μιχαήλ	1930	Άνω Μέρος Αμαρίου Ρεθύμνης	15 Δεκ 2018
45.	Σ. Ευτυχία	1929	Άνω Μέρος Αμαρίου Ρεθύμνης	30 Οκτ 2016
46.	Κ. Ιωάννης	1928	Γερακάρι Αμαρίου Ρεθύμνης	15 Δεκ 2018
47.	Μ. Εμμανουήλ	1931	Σείσαρχα, Ανώγεια, Ηρακλείου	29 Αυγ 2016
48.	Κ. Γεώργιος	1926	Μαλάθυρος, Χανίων	18 Δεκ 2016
49.	Σ. Ιωάννης	1931	Μαλάθυρος Χανίων	18 Δεκ. 2016
50.	Χ. Χρήστος	1928	Παναγιά, Κεραμειάς, Χανίων	03 Ιουν. 2017

14 Βιβλιογραφία

14.1.1 Ελληνική

Αβδελά, Ε. (1998). *Ιστορία και σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.

Αγγελάκης, Ι. (2016, Σεπτέμβριος 26). *Ένα ναζιστικό μνημείο στα Φλώρια Καντάνου*. Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2021, από Gargalianoi: <https://www.gargalianoi.com/2016/09/25/131808/>

Αγώνας της Κρήτης. (2019, Νοέμβριος 10). *‘12 Νοέμβρη 1944: Ποιος θυμάται την ιστορική μάχη της Παναγιάς στα Κεραμιά – Η ανέκδοτη ιστορία της Μάχης με μαντινάδες του γέρο Βιδάκη*. Ανάκτηση Μάρτιος 15, 2021, από agonaskritis.gr: <http://agonaskritis.gr/12-νοέμβρη-1944-ποιος-θυμάται-την-ιστορική-μάχη-της-Παναγιάς/>

Αγώνας της Κρήτης. (2021, Μάιος 10). Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2021, από <https://agonaskritis.gr/στη-γερμανία-απαγορεύονται-τα-μνημει/>

Αδάμου-Ράση, Μ. (2006). Ποιά Ιστορία διδάσκονται τα παιδιά μας στο Δημοτικό σήμερα. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα* (σσ. 331-374). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Αεράκης, Γ. (n.d.). *Ανώγεια, Αύγουστος 1944*. Ανάκτηση Φεβρουαρίου 20, 2021, από Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. Μαρτυρικές πόλεις της Ελλάδος : <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/anogia/>

Αλβανός, Ρ. (2004). Οι κατοχικές κυβερνήσεις. Οι διαχειριστές μιας ανέφικτης νομιμότητας. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΩΟΣ ΤΟΜΟΣ). Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949 (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ - ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ - ΕΜΦΥΛΙΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Αναγνωστάκη, Γ. (2015, Αύγουστος 26). *Κρήτη – Η Μάχη στο Τραχήλι (15/8) και η ισοπέδωση του χωριού Βορίζια από τους Γερμανούς ως αντίποινα*. Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2020, από Ελληνοϊστορείν: <https://ellinoistorin.gr/?p=28219>

Αναστασόπουλος, Β. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Το τρίτο "ΟΧΙ"*. Ανάκτηση Απρίλιος 14, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/trito-ohi>

Ανδρέου, Α., & Κασβίκης, Κ. (2008). Το Μετέωρο Βήμα της Σχολικής Ιστορίας στα Νέα Εγχειρίδια για το Δημοτικό Σχολείο. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η Διδακτική της*

Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Εγχειρίδια (σσ. 81-128). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Ανδρικάκης, Α. Α. (2012, Ιούνιος 11). *‘Οι Ναζί κατέστρεφαν την Κρήτη και οι “διορισμένοι” πατριώτες αναθεμάτιζαν την αντίσταση. Οι μαύρες σελίδες της Κρητικής Ιστορίας...’*. Ανάκτηση Ιουνίου 12, 2021, από Αρχείο Εφημερίδας ΠΑΤΡΙΣ: <https://archive.patris.gr/articles/223763/150643>, στις 12-06-2021

Ανδρικάκης, Α. Α. (2012, Απρίλιος 23). *Τα ντοκουμέντα της Ιστορίας: Πρόθυμοι υπήρχαν πάντα να θέτουν διλήμματα «Γερμανία ή χάος»*. Ανάκτηση Απρίλιος 20, 2017, από Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: <https://archive.patris.gr/articles/221220/148530>

Αντωνοπούλου, Μ. (2008). *Οι κλασικοί της Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Σαββάλας.

Απλαδά, Κ. (2018, Αύγουστος 18). *Έγινε το μνημόσυνο των εκτελεσθέντων στο Καμαράκι. Ομιλία της Απλαδά Κ. στο μνημόσυνο των εκτελεσθέντων στο Καμαράκι*. Ανάκτηση Μάρτιος 2021, 2021, από Η Φωνή του Μαλεβιζίου: <https://fonimalevizίου.gr/2019/08/18/έγινε-το-μνημόσυνο-των-εκτελεσθέντων/>

Αποστόλου, Α., Δημόπουλος, Κ., & Τσατσαρώνη, Α. (2004). Η μέθοδος των σχεδίων έρευνας (projects): Προϋποθέσεις ένταξης σε μια διεπιστημονική (ή διαθεματική) προσέγγιση της διδασκαλίας των Φυσικών Επιστημών. Στο Κ. Αγγελάκος, & Γ. Κόκκινος (Επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών* (σσ. 19-29). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Αρχείο: Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών 1947/117.3

Αρχείο: Ελληνικό Υπουργείο Εσωτερικών 1952/193.1

Ασωνίτης, Σ., & Παππάς, Θ. (χ.χ.). *Τοπική Ιστορία Γ' Γυμνασίου, Βιβλίο Εκπαιδευτικού*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων. Ανάδοχος Συγγραφής: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Βακαλούδη, Α. Δ. (2003). *Διδάσκοντας και μαθαίνοντας με τις Νέες Τεχνολογίες. Θεωρία και πράξη*. Αθήνα: Εκδόσεις ΠΑΤΑΚΗ.

Βακαλούδη, Α. Δ. (2001). Η συμβολή των Νέων Τεχνολογιών στην ιστορική διερεύνηση και τη διαθεματική αξιοποίηση των πολλαπλών αναπαραστάσεων ως πηγών. Στο *Πρακτικά 1ου Πανελλήνιου Συνεδρίου για την Αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας, στη Διδακτική Πράξη, Εκπαιδευτικό Λογισμικό και Διαδίκτυο* (σσ. 53-58). Σύρος.

Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), P. (1997). *Ανάποδα Χρόνια*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις.

Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), P. (Επιμ.). (2008). *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), P. (2015). *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου*. Αθήνα: Εκδόσεις ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ.

Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), P. (2016). Χώρος, Μνήμη και Ετερότητα στην Πόλη: Ορατά και Αόρατα Σύνορα. Στο P. Βαν Μπουσχότεν (Van Boeschoten), T. Βερβενιώτη, & Δ. Λαμπροπούλου (Επιμ.), *Η Μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική Ιστορία του αστικού χώρου*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις.

Βαρδινογιάννης, Β., & Κοκοβλή, Α. (2005). *Γερμανικές Φυλακές Αγιάς, 1941-1945*. Χανιά: Πρώτη Έκδοση (2005): Εταιρεία Διάσωσης Ιστορικών Αρχείων ΕΔΙΑ). Δεύτερη Έκδοση (2015): Σύλλογος Κρητών Λαυρίου "Η ΜΕΓΑΛΟΝΗΣΟΣ" .

Βασιλάκης, Κ. (2021, Ιούνιος 11). *Το Ηράκλειο τιμά τους 62 Μάρτυρες*. Ανάκτηση Ιούνιος 26, 2021, από ERTNEWS: <https://www.ertnews.gr/perifereiakoi-stathmoi/iraklio/to-irakleio-tima-toys-62-martyres/>

Βελλιάδης, Α. (2008). *Κατοχή, Γερμανική Πολιτική Διοίκηση στην Κατεχόμενη Ελλάδα 1941-1944*, . Αθήνα: Εκδόσεις ΕΝΑΛΙΟΣ.

Βεντούρας, Ι. (2017). "ΤΑΝΑΪΣ". Ένα πλοίο στον Αχέρωντα. Στο Α. Γεωργιάδου, & Β. Δεμερτζή (Επιμ.), *Ναζισμός: Το ολοκαύτωμα των αξιών*. Περιστέρι: ΡΟΔΟΝ Εκδοτική.

Βερβενιώτη, Τ. (1994). *Η γυναίκα της αντίστασης*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Βερβενιώτη, Τ. (2003). Ιστορικός Γραμματισμός. Στο Λ. Βεκρής, & Ε. Χοντολίδου (Επιμ.), *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 28-29 Ιουνίου 2003*. Αθήνα: Γ.Γ.Ε.Ε. - Ι.Δ.ΕΚ.Ε.

Βήμα Κρήτης, Ηλεκτρονικός Τύπος. (2020). *Τίμησαν τους αντάρτες που πολέμησαν τους Ναζί στην Άναβο Σελίνου, στις 3 Αυγούστου, 2020*. Ανάκτηση Αύγουστος 14, 2021, από <https://vimakritis.gr/τίμησαν-τους-αντάρτες-που-πολέμησαν-τ/?mode=grid>

Βιδάλη, Α. (1999). *Άραγε εμείς ήμασταν; Απαγορευμένη ιστορία και υποκειμενικότητα σε τέσσερις ιστορίες από τον ελληνικό εμφύλιο*. Αθήνα: Εξάντας.

Βλάχος, Α. (2004). Η εξόριστη εξουσία. Ελληνικές κυβερνήσεις στη Μέση Ανατολή 1941-1944. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΩΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949*. (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Βλαχού, Μ. (2006). Η αξιοποίηση του τοπικού περιβάλλοντος και η οργανική του ένταξη στο μάθημα της Ιστορίας. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα* (σσ. 395-447). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Βλοντάκης, Σ. (1976). *"Η Οχυρά Θέσις Κρήτης"*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Βόγλης, Π. (2015). Διαμάχες για το παρελθόν; Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία. Στο Κ. Γαρδίκας, Α.-Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης, & Κ. Ράπτης (Επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος* (σσ. 351-368). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Βόγλης, Π. (2010). *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Βουρδούση, Α. (2019). ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΕΛΜΟΥΖΟΣ : Γλωσσικές Παιδαγωγικές καινοτομίες και οι διαχρονικές επιδράσεις τους στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό σύστημα. *Διπλωματική Εργασία. ΕΚΠΑ*. Αθήνα: Ιστότοπος : <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2877628/theFile>, ανακτήθηκε στις 24 Ιουνίου 2021.

Βώρος, Φ. Κ. (1993). *Η διδασκαλία της Ιστορίας με αξιοποίηση της εικόνας*. Αθήνα: ΑΘΗΝΑ.

Γασπαρινάτος, Σ. Γ. (2015). *Οι Ελληνικές Κατοχικές Κυβερνήσεις - Δίκες Κατοχικών Δοσιλόγων και Εγκληματιών Πολέμου* (Β' εκδ.). Αθήνα: ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ" Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

Γασπαρινάτος, Σ. (1998). *Η Κατοχή : Η κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943* (Τόμ. 1ος). Αθήνα: Σιδέρης.

Γατσωτής, Π. (2006). Ο λόγος των μαθητών. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Γατσωτής, Π. Χ. (2004). Νέες επιστημολογικές και ιστοριογραφικές θεωρήσεις στον χώρο της ιστορίας και η εφαρμογή τους στη διδακτική πράξη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση: Ιστορία των Ιστορικών και σχολική ιστορία: μια προσπάθεια σύγκλισης. *Διδακτορική Διατριβή*. Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αγαίου / Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.

Γενικό Επιτελείο Στρατού / Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. (1985). *Επίτομη Ιστορία του Ελληνο-ιταλικού και Ελληνο-γερμανικού Πολέμου 1940-1941 (Επιχειρήσεις Στρατού Ξηράς)*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

Γεωργούδης, Π. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Βαριά και ιδιαίτερα επίκαιρη κληρονομιά*. Ανάκτηση Απρίλιος 12, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/varia-kai-idiaiteri-epikairi-klironomia>

Γεωργούδης, Π. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Τα καΐκια της φυγής*. Ανάκτηση Απρίλιος 12, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/ta-kaikia-tis-fygis>

Γιανναδάκης, Χ. (1987). *Απομνημονεύματα*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση.

Γιαννόπουλος, Γ. (1997). *Δοκίμια Θεωρίας και διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: Βιβλιογονία.

Γιαννόπουλος, Ε. (1999). *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά των Γερμανών – Ιταλών και Βουλγάρων Κατακτητών 1941-1944 και η αναγνώρισή της από το Κράτος (Νόμος 1285/1982) του ΠΑΣΟΚ*. (Β' εκδ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τσιβεριώτη.

Γιώτης, Γ. (2011). Η περιβαλλοντική διάσταση της σχολικής ιστορίας στα Προγράμματα Σπουδών. Στο Π. Κοψιδά-Βρεττού (Επιμ.), *Σχολική Έρευνα και Διδακτική της Ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Γκορέζης, Γ. (χ.χ.). *Η Εθνική Αντίσταση (1941-1945)*. Παραμυθιά, Ιωάννινα, Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Γκότοβος, Α. (2013). *Βιογραφικές Προσεγγίσεις στη Διδασκαλία της Ιστορίας. Η Ιστορία Ομηρίας του Σωτήρη Ράτσικα*. Αθήνα: ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ.

Γκότοβος, Α., Μαυρογιώργος, Γ., & Παπακωνσταντίνου, Π. (2000). *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.

Γλέζος, Μ. (χ.χ.). *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*. (Τόμ. Α'). Αθήνα: ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ.

Γλέζος, Μ. (χ.χ.). *Εθνική Αντίσταση 1940-1945*. (Τόμ. Β'). Αθήνα: ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ.

Γουστερής, Σ. (1998). *Η διδασκαλία της ιστορίας στο δημοτικό σχολείο*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αδελφών Κυριακίδη Α.Ε.

Δαβαράκης, Κ., Σαρρής, Ν., Σωτηρίου, Σ., Σάββας, Σ., & Μάλλιου, Ε. (2003). Το εργαστήριο του μέλλοντος: χρήση των τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορίας στην εκπαιδευτική διαδικασία. Στο *Αξιοποίηση των τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη Διδακτική πράξη, 2ο Πανελλήνιο Συνέδριο των εκπαιδευτικών για τις Τ.Π.Ε.* (σσ. 339-340). Σύρος, Αθήνα: Εκδόσεις Νέων Τεχνολογιών.

Δακανάλης, Ε. (2018, Οκτώβριος 13). *Το τέλος του προδότη Μαγιάση*. Ανάκτηση Ιανουάριος 30, 2021, από ΨΗΛΟΡΕΙΤΗΣ: https://mires46.blogspot.com/2018/10/blog-post_13.html

Δαλβακούκης, Β. (2013). Η μνήμη της κατοχής στο δημόσιο χώρο. Η περίπτωση των οδωνυμίων. Στο Α. Παληκίδης (Επιμ.), *Κριτικές προσεγγίσεις του Ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση* (σσ. 129-144). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Δαμασκηνός, Δ. (2015, Φεβρουάριος 07). “*Ανάθεμά σας Γερμανοί κι εκάψατε την Κρήτη*”: Αυτά είναι τα εγκλήματα της ναζιστικής Γερμανίας που ζητούν δικαίωση: Τι κατέγραψε η πένα του Νίκου Καζαντζάκη. Ανάκτηση Φεβρουάριος 26, 2021, από

Αγώνας της Κρήτης, on line edition: <http://agonaskritis.gr> ανάθεμά-σας-γερμανοί-κικεκάψατε-την-κρ/

Δεκατρή, Ι. (2020). Η Ελλάδα στον Πόλεμο και την Κατοχή. Στο Γ. Κόκκινος, & Π. Γατσωτής (Επιμ.), *Για μια Σφαιρική και Πολυδιάστατη Ιστορική Εκπαίδευση* (σσ. 349-385). Αθήνα: Πεδίο.

ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ. (2003). Ανάκτηση Νοέμβριος 17, 2018, από <http://www.pi-schools.gr/programs/depps/>

Δημητράκης, Π. (2009). *Οι Γερμανικές Μυστικές Υπηρεσίες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και της Κατοχής (1937-1945)*. Αθήνα: Εκδόσεις ΕΝΑΛΙΟΣ.

Δημητρακοπούλου, Α. (2002). Διαστάσεις διδακτικής διαχείρισης των εκπαιδευτικών εφαρμογών των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας. Προς μια ολοκληρωμένη αξιοποίησή τους στην Εκπαίδευση. Στο Χ. Κυνηγός, & Ε. Β. Δημαράκη (Επιμ.), *Νοητικά εργαλεία και πληροφοριακά μέσα: Παιδαγωγική αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας για τη μετεξέλιξη της εκπαιδευτικής πρακτικής* (σσ. 57-81). Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ.

Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. (n.d.). *Μαλάθυρος, 28 Αυγούστου 1944*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 27, 2021, από <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/malathyros/>

Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. (n.d.). *Σάρχος, 13 Αυγούστου 1944*. Ανάκτηση Φεβρουαρίου 14, 2021, από <https://www.dmko.gr/martyrikes-polis-2/martyrikes-polis/sarchos/>

Δημοτικό Μουσείο Καλαβρυτινού Ολοκαυτώματος. (χ.χ.). *Το βούλευμα 27/ 47 του Ελληνικού Εθνικού Γραφείου Εγκλημάτων Πολέμου*. Ανάκτηση Απρίλιος 20, 2017, από Ιστορικό Αρχείο: <https://www.dmko.gr/psifiako-yliko/istoriko-archio/voulevma-27-47-tou-ellinikou-ethnikou-grafiou-egklimaton-polemou/>

Δουατζής, Γ. (1980). *Οι Ταγματασφαλίτες της Εύβοιας: ανέκδοτα έγγραφα για την εγκληματική τους δράση από το αρχείο του Τάγματος*. (Γ. Κάτρης, Επιμ.) Αθήνα: Αφοί Τολίδη.

Δρακάκης, Μ. (26-27 Νοεμβρίου 2010). Φοίτησις ατάκτος και ελλιπής. . . Οι μαθητές των δημοτικών σχολείων Ηρακλείου στις εκθέσεις των Επιθεωρητών της Κατοχής (1940-45). *Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου : Μέρες του '43, η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*. Ηράκλειο: Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Δρουμπούκη, Ά.-Μ. (2015). Οι πόλεμοι της μνήμης συνεχίζονται; . Στο *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος* (σσ. 395-419). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ). (χ.χ.). *Πειραματικό Σχολείο*. uoa.gr:

http://uoagrat/to_panepistimio/ypiresies_panepistimiakes_monades/peiramatiko_scholeio/. Ανάκτηση Ιούνιος 21, 2021.

Εκδοτική Αθηνών. (2013, Ιούλιος 5). *Βουρβέρης, Κωνσταντίνος (Κατηχώρι Πηλίου, 1899 - Αθήνα, 1978)*. Ανάκτηση Ιούνιος 22, 2021, από Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό: <https://www.greekencyclopedia.com/voyrveris-kwnstantinos-katixwri-piliou-1899-athina-1978-p1556.html>

Ελευθεράκης, Δ. (2017, Ιανουάριος 20). *Η Διάσκεψη του Βάνζεε και η Τελική Λύση*. Ανάκτηση Αύγουστος 23, 2018, από DW: <https://www.dw.com/el/η-διάσκεψη-του-βάνζεε-και-η-τελική-λύση/a-37204223>

Ελεφάντης, Α. (2004). Το αντιστασιακό φαινόμενο. Στην Ευρώπη του Χίτλερ. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΩΟΣ ΤΟΜΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Ενεπεκίδης, Π. Κ. (1969). *Οι Διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι, 1941-1944*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Βίκτωρος Α. Παπαζήση.

Επικαιρότητα Κρήτης. (2017, Ιούνιος 05). *‘Οι 62 Μάρτυρες του Ηρακλείου- Ο θλιβερός Ιούνιος του 1942 για το Μεγάλο Κάστρο’*. Ανάκτηση Ιανουάριος 24, 2021, από <http://iscreta.gr/2017/06/oi-62-μάρτυρες-του-ηρακλείου/>

Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής. (n.d.). Ανάκτηση Ιούνιος 21, 2021, από <http://www.ergastirio.ppp.uoa.gr/genika/bio.html>

Ερμείδης, Ξ. (2016, Οκτώβριος 23). *‘Τιμή και δόξα στους Ναζί - Το ναζιστικό μνημείο στα Φλώρια της Κρήτης’*. Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2021, από ΖΕΙΔΩΡΟΝ, Ανεξάρτητο Διαδίκτυο: https://zeidoron.blogspot.com/2016/10/blog-post_870.html

Ζακοπούλου, Ε., & etal. (2008). *Αγροτικότητα, Κοινωνία και Χώρος*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις.

Ηλιόπουλος, Η. (2013). *Σελίδες Στρατιωτικής Ιστορίας – Οι επιχειρήσεις του Ιερού Λόχου κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. (Θ. Ι. Μάζης, Επιμ.) Αθήνα: Εκδόσεις Ηρόδοτος.

Ηλιοπούλου, Ι. (2006). Η θεωρία του Jörg Rüsen για την ιστορική συνείδηση. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα* (1η Έκδοση εκδ., σσ. 73-103). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Θανοπούλου, Μ. (2005). Αποβιομηχανοποιημένες περιοχές και ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού. Στο Δ. Καραντινός, Λ. Αλιπράντη-Μαράτου, & Έ. Φρονίμου (Επιμ.), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα* (Τόμ. 1ος). Αθήνα: ΑΘΗΝΑ.

Θανοπούλου, Μ. (2000). *Η προφορική μνήμη του πολέμου*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Θανοπούλου, Μ. (2003). *Νέοι εκτός των τειχών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Σάκκουλας Αντ. Ν.

Θανοπούλου, Μ., & Πετρονότη, Μ. (1987). Βιογραφική Προσέγγιση: Μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (64), σσ. 20-42.

Ιερά Μητρόπολη Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου. (2018, Σεπτεμβρίου 16). *Η επέτειος του Ολοκαυτώματος της Βιάννου*. Ανάκτηση Φεβρουαρίου 02, 2021, από ΕΠΙΚΑΙΡΑ: <https://www.imakb.gr/2018/09/16/επέτειος-του-ολοκαυτώματος-της-βιάν/>

Ιστορικό Μουσείο Κρήτης. (2010). *Από τον Ερμή στην Αριαδνη, Κρήτη 1941-1945*. (Κ. Μαμαλάκης, & Ρ. Μελέτη, Επιμ.) Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών.

Καβάλα, Μ. (2004). Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949 (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ - ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ - ΕΜΦΥΛΙΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Καβάλα, Μ. (2004). Πείνα και επιβίωση. Αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΟΣ ΤΟΜΟΣ). Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949 (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ - ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ - ΕΜΦΥΛΙΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Κάββος, Γ. (1991). *Γερμανοϊταλική Κατοχή και Αντίσταση Κρήτης 1941 – 1945*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση.

Κάκανος, Ι. Η. (2015, Ιούνιος 15). *Εκδήλωση μνήμης στις Στέρνες Ακρωτηρίου*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 05, 2021, από Εφημερίδα Επαρχιακό Φως: <https://eparxiakofos.gr/stis-sternes-ekdilosi-timis-ke-mnimis-ton-deka-ektelesthenton-apo-tous-nazi-ke-vinteo/>

Καλογεράκης, Γ. Α. (2021, Μάρτιος 06). *‘Η Χαρκιαδογιώργαινα! Η Εκάβη του Σωκαρά’*. Ανάκτηση Μάρτιος 07, 2021, από E-messara.gr: <https://e-mesara.gr/i-charkiadogiorgaina-i-ekavi-toy-sokara/>

Καλογεράκης, Γ. Α. (2018, Οκτώβριος 07). *‘Καλή Συκιά , 6 Οκτωβρίου 1943! Το χρονικό της Γερμανικής βαρβαρότητας, μέσα από ανέκδοτες αρχειακές πηγες’*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 07, 2021, από E-messara: <https://e-mesara.gr/kali-sykia-6-oktovrioy-1943-to-chroniko-tis-germanikis-varvarotitas-mesa-apo-anekdotes-archeiakes-piges/>

- Καλογεράκης, Γ. Α. (2018, Ιούνιος 11). *13 Ιουνίου 1942: Το σαμποτάζ του αεροδρομίου Ηρακλείου που συντάραξε την κατεχόμενη Ευρώπη, ΚΡΗΤΗ 1940-45'*. Ανάκτηση Ιανουάριος 31, 2021, από Ιστορικές σελίδες. Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: <https://www.patris.gr/2018/06/11/13-ιοynioy-1942-to-sampotaz-toy-aerodromioy-irakleioy>
- Καλογεράκης, Γ. Α. (2020, Ιούνιος 15). *62 ΜΑΡΤΥΡΕΣ: Ιωάννης Εμμ. Μανουσάκης – 14 Ιουνίου 1942*. Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2021, από Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: [patris.gr/2020/06/15/62-martyres-ioannis-emm-manousakis-14-ιοynioy-1942/](https://www.patris.gr/2020/06/15/62-martyres-ioannis-emm-manousakis-14-ιοynioy-1942/)
- Καλογεράκης, Γ. Α. (2019, Μάιος 20). *Θα γυρίσει, δεν θα γυρίσει; Ένα άγνωστο και δραματικό περιστατικό από τη Μάχη της Κρήτης*. Ανάκτηση Ιανουάριος 15, 2021, από Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: <https://www.patris.gr/2019/05/20/tha-gyrisei-de-tha-gyrisei/>
- Καλογεράκης, Γ. Α. (2021, Φεβρουαρίου 25). *Μη με μαγαρίζεις*. Ανάκτηση Ιουλίου 04, 2021, από Viannitika: <https://www.viannitika.gr/el/mh-me-magarizeis>
- Καλογεράκης, Γ. Α. (2006). *Ρομπέρτο Λέμπολντ. Φωτογραφικό Λεύκωμα Καστελλίου 1941-1945*. (Γ. Α. Καλογεράκης, Επιμ.) Ηράκλειο: Δήμος Καστελλίου Πεδιάδος.
- Καλογηράτου, Ε. (1999). Τα στάδια της ενσυναίσθησης κατά τον Denis Shemilt και η διδασκαλία της ιστορίας, Σεμινάριο 21 - Πανελλήνιος Σύλλογος Φιλολόγων. *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας* (σσ. 149-155). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.
- Καλοχριστιανάκης, Ζ. Δ. (2014). *Ο Πύργος και οι Τρεις Εκκλησίες στον Πόλεμο του 1940*. Αθήνα: Ταξιδευτής, Ενορία Πύργου Μονοφατίου.
- Καλύβας, Σ. Ν., & Μαραντζίδης, Ν. (2016). *Εμφύλια Πάθη*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- Καμπανέλλης, Ι. (2009). *Μαουτχάουζεν*. Αθήνα: ΚΕΔΡΟΣ.
- Καράβης, Σ. -Π. (2015). *Η Ιταλική Κατοχή στην Ελλάδα (1941-1943). Η Πολιτική Επιβολής και Καταστολής από την ΧΙ Στρατιά. Διδακτορική Διατριβή*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης / Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Καραμανώλη, Ε. (2019). *Ιστορικός γραμματισμός και σχολική Ιστορία: διδασκαλία με την εστίαση στις δομικές ιστορικές έννοιες. Διδακτορική Διατριβή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ.)*. Θεσσαλονίκη.
- Καργάκης, Κ. (2016). *Η Μάχη στου "Παπά το Πέραμα" 9 Ιουλίου 1942*. Ηράκλειο: Μαυράκης.
- Κατσανεβάκης, Μ. (2019, Νοέμβριος 12). *Η μάχη των Κεραμειών*. Ανάκτηση Μάρτιος 12, 2021, από Χανιώτικα Νέα: <https://www.haniotika-nea.gr/i-machi-ton-kerameion/>

Κεντρική Επιτροπή Διαπιστώσεως Ωμοτήτων Εν Κρήτη. (Χρονολογία Αρχικής Υποβολής :1945 / Ανατύπωση 1983). *Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεων Ωμοτήτων εν Κρήτη*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου.

Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Κόκκινος, Γ. (2003). *Επιστήμη, Ιδεολογία, Ταυτότητα. Το μάθημα της Ιστορίας στον αστερισμό της υπερεθνικότητας και της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Κόκκινος, Γ. (2002). Η ιστορία στο σχολείο. Από την ιδεολογική λειτουργία στη δημιουργία ιστορικής σκέψης. *Τα ιστορικά* (36), σσ. 165-200.

Κόκκινος, Γ. (2013). Ιστορικός αναθεωρητισμός και άρνηση του Ολοκαυτώματος. Στο Α. Παληκίδης (Επιμ.), *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση* (σσ. 57-74). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Κόκκινος, Γ. (1996). Ο ιστορικισμός, τα Annales, η γλωσσολογική στροφή και η δομική κρίση της σύγχρονης ιστοριογραφίας. *Φιλολογική* (57), σσ. 7-10.

Κόκκινος, Γ., & etal. (2007). *Προσεγγίζοντας το Ολοκαύτωμα στο ελληνικό σχολείο*. Αθήνα: Ταξιδευτής.

Κόκκινος, Γ., & Γατσωτής, Π. (2008). Η Χαρτογράφηση των Ερευνητικών Πεδίων της Διδακτικής της Ιστορίας στην Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση (1974) μέχρι σήμερα. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η Διδακτική της Ιστορίας στην Ελλάδα και η Έρευνα στα Σχολικά Έγχειρίδια* (σσ. 363-388). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Κοκονάς, Ν. Α. (χ.χ.). *Κρήτη, 1941-1945. Αντίσταση. Συμμαχικές αποστολές. Η Βρετανική Έκθεση*. Ρέθυμνο: Αυτοέκδοση.

Κολιόπουλος, Ι., Μιχαηλίδης, Ι., Καλλιανιώτης, Α., & Μηνάογλου, Χ. *Ιστορία του νεότερου σύγχρονου κόσμου. ΣΤ' Δημοτικού*. Υπουργείο Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., & Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ. *Ιστορία του Νεότερου και του Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα) Γ' Γενικού Λυκείου και Δ' Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Κολομβοτσάκης, Ν. Σ. (2016). *Αναμνήσεις. Από την 28η Οκτωβρίου 1940 την κατάληψη της Κρήτης την κατοχή και την ΕΠΟΝ στις Αρχάνες*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση.

Κοτσαγιώργη, Ξ., & Καζαμιάς, Γ. (n.d.). The Bulgarian Occupation of the Prefecture of Drama (1941-1944) and its consequences on the Greek Population. *Balkan Studies* , 35 (1).

Κούκουνας, Δ. (2013, Μαΐου 22). *‘Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του Στρατηγού Τσολάκογλου’*. Ανάκτηση Ιανουαρίου 05, 2021, από Καλύτερες μέρες: <https://kalyteresmeres.wordpress.com/2013/05/22/στρατηγος-τσολακογλου>

Κούκουνας, Δ. (2013). *Ιστορία της Κατοχής* (Τόμ. Α'). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΛΙΒΑΝΗ.

Κούκουνας, Δ. (2013). *Ιστορία της Κατοχής* (Τόμ. Β'). Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΛΙΒΑΝΗ.

Κουργιαντάκης, Χ. Σ. (2006). Διδασκαλία της Ιστορίας και ιστορική ενσυναίσθηση – λογική κατανόηση. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση του 21ου αιώνα* (σσ. 449-469). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Κουσουρής, Δ. (2014). *Δίκες των Δοσιλόγων, 1944-1949. Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*. (Α. Μαραγκάκη, Δ. Κουσουρής, Επιμ., & Α. Τσέλιου, Μεταφρ.) Αθήνα: ΠΟΛΙΣ.

Κοψιδά-Βρεττού, Π. (2011). Ημερολόγιο των «πληκτικών» ημερών. Βίωμα και ενσυναίσθηση στη διδακτική της ιστορίας. Στο Π. Κοψιδά-Βρεττού (Επιμ.), *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας: Σχολική έρευνα και διδακτική της ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση. Λευκάδα, 26 Μαρτίου 2009* (σσ. 223-241). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Κράλοβα, Κ. (2012). *Στη Σκιά της Κατοχής, οι ελληνογερμανικές σχέσεις την περίοδο 1940-2010*. (Κ. Τσίβος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Κρουσταλάκης, Γ. Σ. (2014). «Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης και η συμβολή του στις παιδαγωγικές και εκπαιδευτικές εξελίξεις του 20ου αιώνα». Ανάκτηση Ιουνίου 21, 2021, από Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο 10, 11, 12 Οκτωβρίου 2014: http://www.elliepek.gr/documents/7o_synedrio_eisigiseis/kroustalakhs.pdf

Κωνσταντάρος, Κ. (2018). *Η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Κωνσταντάρος, Κ. (2018). *Η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας στην πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Κωνσταντινάκου, Δ.-Γ. (2015). *Πολεμικές οφειλές και εγκληματίες πολέμου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

Κωστοπούλου, Τ. (2016, Δεκέμβριος 14). *‘Η διατήρηση και το ... ζέπλυμα ενός ναζιστικού μνημείου’*. Ανάκτηση Ιουλίου 02, 2021, από Ημερόδρομος: <https://www.imerodromos.gr/i-diatirisi-ke-to-xeplyma-enos-nazistikou-mnimiou/>

Λαδιά, Ε. (2020, Ιούνιος 02). *30 Μάη του 1941: Σκληρά αντίποινα από τους Ναζί με εκτελέσεις στα ανατολικά*. Ανάκτηση Μάρτιος 08, 2021, από Ρεθυμνιώτικα Νέα: <http://rethnea.gr/30-μάη-του-1941-σκληρά-αντίποινα-από-τους-να>

Λαδιά, Ε. (2017, Φεβρουάριος 11). *Στις 13 Φεβρουαρίου 1944 πέρασε στην αθανασία ο Στεφανογιάννης*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 21, 2021, από Πολιτιστικό Ρέθυμνο: <https://www.politistiko-rethymno.org/στις-13-φεβρουαρίου-1944-πέρασε-στην-αθανασ/>

Λάζου, Β. (2004). Εδαφικός κατακερματισμός. Η Κατοχή της Ελλάδας από τις δυνάμεις του Άξονα. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασαλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΟΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949 (ΑΛΒΑΝΙΚΟ ΕΠΟΣ - ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ - ΕΜΦΥΛΙΟΣ)* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Λαμπράκης, Γ. (2018, Ιουνίου 13). *‘13 Ιουνίου 1942: Το μεγάλο σαμποτάζ στο αεροδρόμιο του Ηρακλείου’*. Ανάκτηση Ιουνίου 23, 2021, από Περιοδικό διαδικτύου Defenseline.gr: <http://defenceline.gr/index.php/history/item/3812-heraklion>

Λαμπροπούλου, Ν. (1998). *Ενσυναίσθηση και Αισθητική Εμπειρία*. Αθήνα.

Λε Γκοφ, Ζ. (1998). *Ιστορία και μνήμη*. (Γ. Κουμπουρλής, Μεταφρ.) Αθήνα: Νεφέλη.

Λεμονίδου, Έ. (2013). Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος: ιστοριογραφία, δημόσια ιστορία και ιστορική εκπαίδευση. Στο Ά. Παληκίδης (Επιμ.), *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση* (σσ. 43-56). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (1996). *Διδακτική της Ιστορίας*. Αθήνα: ΑΘΗΝΑ.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (1999α). Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της Ιστορίας, Σεμινάριο 21 – ΠΕΦ. *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας* (σσ. 123-148). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (1996α). Ενσυναίσθηση και διδασκαλία της Ιστορίας. Η έννοια της ολότητας στα διδακτικά εγχειρίδια Ιστορίας Δημοτικού και Γυμνασίου, Σεμινάριο 21. Στο Π. Σ. Φιλολόγων (Επιμ.), *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας* (σσ. 145-152). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (2003). *Θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα διδακτικής της ιστορίας και του περιβάλλοντος*. Αθήνα: ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ.

Λεοντσίνης, Γ. Ν. (1999). *Ιστορία - περιβάλλον και η διδακτική τους*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Λεοντσίνης, Γ., & Ρεπούση, Μ. (2001). *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ.

Λινοξυλάκης, Γ. (2015, Οκτώβριος 27). *Η Ιταλική Κατοχή στην Ελλάδα 1941-1943*. Ανάκτηση Οκτώβριος 28, 2017, από e-Εφημερίδα 'Ρέθεμνος': <https://rethemnosnews.gr/2015/10/η-ιταλική-κατοχή-στην-ελλάδα-1941-1943/>

Λούβη, Ε., & Ξιφαράς, Δ. *Νεότερη και σύγχρονη Ιστορία. Γ' Γυμνασίου*. Υπουργείο Παιδείας δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων / Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «Διόφαντος».

Λουκάτος, Σ. (1989). Η πολιτική της φασιστικής Ιταλίας στα κατεχόμενα Επτάνησα. *Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου : Η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.

Μακρής, Χ. (1999). Αναγκαίες προϋποθέσεις για αποτελεσματική διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, Σεμινάριο 21. Στο Π. Έ. Φιλολόγων, *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας* (σσ. 114-122). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Μαλαφάντης, Κ. Δ. (2018). Αλέξανδρος Δελμούζος: Οι αρχές της «παιδαγωγικής ηθικής» του οραματικού και διαχρονικού μεγάλου δασκάλου. Στο *11ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ «Βασική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών σε ένα σύνθετο και μεταβαλλόμενο περιβάλλον»* (σσ. 22-27). Πάτρα: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΜΟΣ Α' ISBN: 978-618-82469-2-8.

Μανουκάκη-Μεταξάκη, Α. (2011). *Πολεμικά ημερολόγια, ΑΝτώνη Φάκαρου & Γιώργη Κουτεντάκη 1941-1942*. Ηράκλειο: Δήμος Ηρακλείου.

Μανουσάκης, Β. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Οι Πρωτιές*. Ανάκτηση Απρίλιος 15, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/oi-proties>

Μανωλικάκης, Ι. (1951). *Ο Γολγοθάς της Κρήτης*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Μαργαρίτης, Γ. (2004α). Η ένοπλη Αντίσταση. Κατακτήσεις και συγκρούσεις 1942-1944. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΩΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949* (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Μαργαρίτης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Μια μάχη χωρίς κέρδη*. Ανάκτηση Απρίλιος 12, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/mia-mahi-horis-kerdi>

Μαργαρίτης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Το νέο τοπίο του πολέμου*. Ανάκτηση Απρίλιος 14, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/neo-topio-toy-polemoy>

Μαργαρίτης, Γ. (2004β). Ο πόλεμος 1940-1941. Ιταλική επίθεση και γερμανική εισβολή. Στο Θ. Μοσχούδης, Γ. Βασιλάκης, & Μ. Αποστολοπούλου (Επιμ.), *ΙΣΤΟΡΙΑ*

ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1770-2000 (ΟΓΔΩΟΣ ΤΟΜΟΣ) Η ΕΜΠΟΛΕΜΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1940-1949 (Τόμ. 8ος). Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.

Μαρκιανός, Σ. Σ. (1984). Σκοπός του μαθήματος της Ιστορίας. Σεμινάριο. *Ιστορία* (σσ. 13-23). Αθήνα: Πανελλήνιος Σύλλογος Φιλολόγων.

Μαστοράκος, Μ. (2007). *Οι Γερμανικές Δυνάμεις Κατοχής στην Ελλάδα 1941-1944*, Περιοδικό Β' Παγκόσμιος Πόλεμος Δεκέμβριος - Ιανουάριος 2007. Ανάκτηση Οκτώβριος 30, 2017, από Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας: <https://stratistoria.wordpress.com/2012/08/13/1944-germanikes-dynameis-katohis/>

Μαστορίδης, Γ. (1999). Η έννοια της ολότητας στα διδακτικά εγχειρίδια της Ιστορίας Δημοτικού και Γυμνασίου. Δραστηριότητες στο μάθημα της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, Σεμινάριο 21 - Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. *Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας* (σσ. 106-113). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Μαυριδερός, Δ. (1994, Ιανουάριος - Φεβρουάριος). Το Τελευταίο Ταξίδι. *Χρονικά*, 1Ζ (129).

Μαυροσκούφης, Δ. (1997). *Η σχολική ιστορία στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Μαυροσκούφης, Δ. Κ. (2005). *Αναζητώντας τα Ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, Διδακτική, Μεθοδολογία και Ιστορικές Πηγές*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Μαυροσκούφης, Δ. Κ. (2010). Διδασκαλία του μαθήματος της Ιστορίας, με σκοπό την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Στο *Επιμορφωτικό Υλικό για την αξιοποίηση και εφαρμογή των ΤΠΕ στη διδακτική πράξη, στα Κέντρα Στήριξης Επιμόρφωσης, Τεύχ.3, Κλάδος Φιλολόγων (ΠΕ02), Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης 2 (ΕΠΕΑΕΚ 2), Άξονας Προτεραιότητας*. Πάτρα: Ακαδημαϊκό Ερευνητικό Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών, Τομέας Επιμόρφωσης και Κατάρτισης.

Μαυροσκούφης, Δ. Κ. (2005β). Η ιστορία μέσα και έξω από το σχολείο. Θεσσαλονίκη: Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης. Υλικό από τη σειρά των έξι ημερίδων, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 2004.

ΜΕΓΑΛΗ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, (1929). (Τόμος 3). Αθήνα : Έκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαιδείας. (n.d.). Ανάκτηση Ιούλιος 05, 2017, από <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/e/3/e/metadata-01-0001601.tkl>

Μενεξιάδης, Α. (2006, Φεβρουάριος). Ναυαγισμένοι στην ιστορία. *Χρονικά* (201).

Μιχαηλίδης, Ι., & Τερζίδης, Σ. (2010). Προκαταρκτικά ευρήματα από μια εν εξελίξει έρευνα για τη Διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση WEB 2.0 εργαλείων. Στο Β.

- Κολτσάκης, Σ. Γιώργος, & Μ. Δοδοντσή (Επιμ.), *Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Εκπαιδευτικού Συνεδρίου Ημαθίας με θέμα «Ψηφιακές και Διαδικτυακές Εφαρμογές στην Εκπαίδευση»* (σσ. 535-546). Βέροια - Νάουσα.
- Μος Στάνλεϋ, Σ. (2016). *Κακό Φεγγαροανάμωμα. Το χρονικό της απαγωγής του Στρατηγού Κράϊπε*. (Μ. Γκανά, Μεταφρ.) Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- Μουρέλλος, Ι. Δ. (1946). *Η Μάχη της Κρήτης*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση.
- Μουσείο Εθνικής Αντίστασης - Ηλιούπολη. (2020, Ιανουάριος 17). *Βορίζια Ηρακλείου Κρήτης : Η ιστορία ενός ολοκαυτώματος*. Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2020, από <https://www.ilioupoligiaolous.gr/article.php?id=29947>
- Μπάδα, Κ. (2003). *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- Μπάδα, Κ., & Βαν Μουσχότεν, Ρ. (2002). Εισαγωγή. Στο Ρ. Thompson, *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία* (σσ. 17-28). Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις.
- Μπαμπούνης, Χ. (1988). Νοητικές, ψυχολογικές και άλλες προϋποθέσεις για την αφομοίωση της ιστορικής ύλης από τους μαθητές. Στο *Σεμινάριο 9: Το μάθημα της Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση* (σσ. 68-79). Αθήνα: Πανελλήνιος Σύλλογος Φιλολόγων.
- Μπέλλου, Ε. (2016, Μάιος 12). *Η χαμένη έκθεση του Καζαντζάκη για τα εγκλήματα των ναζί στην Κρήτη*. Ανάκτηση Απριλίου 14, 2017, από tvxs: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-xameni-ekthesi-toy-kazantzaki-gia-ta-nazistika-egklimata-stin-kriti>
- Μπέλλου, Ε. (2016). *Η χαμένη έκθεση του Καζαντζάκη για τα εγκλήματα των ναζί στην Κρήτη*. Ανάκτηση Απριλίου 14, 2017, από tvxs: <http://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-xameni-ekthesi-toy-kazantzaki-gia-ta-nazistika-egklimata-stin-kriti>
- Μπουντζουβή, Α. (1999). Προφορική Ιστορία: όρια και δεσμεύσεις. Στο *Μαρτυρίες σε ηχητικές και κινούμενες αποτυπώσεις ως πηγή της ιστορίας, πρακτικά διεθνούς ημερίδας, 30 Μαΐου 1997*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Μπουντζουβή, Α., & Θανοπούλου, Μ. (2002). Η Προφορική Ιστορία στην Ελλάδα. Οι εμπειρίες μιας δύσκολης πορείας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (107 Α'), σσ. 3-21.
- Μπράτσος, Ν. (2017). *Βιάννος: Τόπος μαρτυρίου με 401 εκτελεσθέντες στις 14 Σεπτεμβρίου 1943*. Ανάκτηση Αύγουστος 11, 2018, από Αρχείο ΕΡΤ: <https://www.ertnews.gr/anadromes/viannos-topos-martyrioy-me-401-ektelesthentes-stis-14-septemvrioy-1943/>

Νάκου, Ε. (2006). Διδακτική της Ιστορίας, υλικός πολιτισμός και μουσεία. Στο Γ. Κόκκινος, & Ε. Νάκου (Επιμ.), *Προσεγγίζοντας την ιστορική εκπαίδευση στις αρχές του 21ου αιώνα* (σσ. 279-313). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Νάκου, Ε. (2015). Προφορική ιστορία και εκπαίδευση. Βασικά ζητήματα και προβληματισμοί. Στο Ε. Νάκου, & Α. Γκάζη (Επιμ.), *Η Προφορική Ιστορία στα Μουσεία και στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΝΗΣΟΣ.

Νάκου, Ε. (2000). *Τα παιδιά και η Ιστορία, Ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Νικολάου, Γ., Τσεσμελή, Σ. Ν., Μαλαφάντης, Κ. Δ., & Δημάκος, Ι. (2018). Στο *11ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ «Βασική και συνεχιζόμενη εκπαίδευση των εκπαιδευτικών σε ένα σύνθετο και μεταβαλλόμενο περιβάλλον»* (σ. 21). Πάτρα: ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΜΟΣ Α΄ ISBN: 978-618-82469-2-8.

Νίκου, Α. (2017). «Απόψεις Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Σχετικά με τη Διδασκαλία Του Μαθήματος Της Ιστορίας Στην Πολυπολιτισμική Τάξη», ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: «ΨΥΧΟΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΤΗΣ ΕΝΤΑΞΗΣ: ΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ». *Διπλωματική Εργασία*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ.).

Νταβαρίνος, Π. (2011). Σχολείο και τοπική ιστορία στην Ελλάδα και στη Γερμανία. Στο Π. Κοψιδά-Βρεττού (Επιμ.), *Σχολική έρευνα και διδακτική της ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση*. (σσ. 275-288). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (1998). *Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών*. Αθήνα.

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2003). *Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών*. http://www.pi-schools.gr/programs/epimorfosi/epimorfotiko_yliko/dimotiko/istoria.pdf
Ανάκτηση Ιούλιος 26, 2019.

Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. (2009). *Ιστορικό του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου*. Ανάκτηση Ιούλιος 26, 2019, από Παιδαγωγικό Ινστιτούτο: http://www.pi-schools.gr/pi_history/

Παϊζης, Ν. Ι. (1971). *Η Μαχη της Κρήτης – Τα μετά την Μάχην – Η Αντίστασις*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Παναγιωτάκης, Γ. (2012). *Η επική Μάχη της Κρήτης*. Ηράκλειο: Δετοράκης.

Παντινάκης, Μ. (2018). *Άνθρωποι, σαπούνη και λίπασμα. Κρητικοί στην κόλαση των ναζιστικών στρατοπέδων συγκέντρωσης*. Ρέθυμνο: Καλαϊτζάκης Εκδοτικές Επιχειρήσεις Α.Ε.

Παντινάκης, Μ. (2008). *Νικητές στο Απόσπασμα... Το Αμάρι στις Φλόγες*. Ρέθυμνο: Καλαϊτζάκης Εκδοτικές Επιχειρήσεις Α.Ε.

Παπαδάκης, Μ. (26-27 Νοεμβρίου 2010). Η καθημερινή ζωή στην κατοχική Σητεία. *Πεπραγμένα Επιστημονικού Συμποσίου : Μέρρες του '43, η καθημερινή ζωή στην κατοχική Κρήτη*. Ηράκλειο: Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

Παπαδάκης, Μ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Σχέδιο "Ερμής"*. Ανάκτηση Απρίλιος 12, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/shedio-ermis>

Παπαδόπουλος, Θ. (2020, Οκτώβριος 03). *Η μεγάλη δίκη των δωσίλογων-προδοτών*. Ανάκτηση Ιανουάριος 10, 2021, από New Economy: <https://new-economy.gr/2020/10/03/i-megali-diki-ton-dosilogon-prodoton/>

Παπάζογλου, Ε. (2012, Αύγουστος 24). *Η μάχη στο Τραχήλι στις 15 Αυγούστου 1943*. Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2020, από Εφημερίδα ΠΑΤΡΙΣ: <https://archive.patris.gr/articles/228008>

Παπακωστούλα-Γιανναρά, Γ. (1984). Η διδακτική της Ιστορίας και η διδασκαλία του μαθήματος στην τάξη. Στο *Σεμινάριο 3: Ιστορία* (σσ. 38-52). Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων.

Πασάκου, Κ. (1980). *Εισαγωγή εις την παιδαγωγικήν Ψυχολογίαν* (Τόμ. Β'). Αθήνα.

Πασιαρδής, Π. (2004). *Εκπαιδευτική Ηγεσία. Από την περίοδο της ευμενούς αδιαφορίας στη σύγχρονη εποχή*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Πατρωνίδου, Δ., & Χαρπαντίδου, Ζ. (2015). Η συμβολή της ενσυναίσθησης στην ιστορική κατανόηση. *Εκπαιδευτικός Κύκλος* , 3 (3), σσ. 97-111.

Περδίκη, Γ. (2011). Τοπική Ιστορία και Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Η Περίπτωση των προγραμμάτων Π.Ε. στα σχολεία του Ν. Πιερίας. Στο Π. Κοψιδά-Βρεττού (Επιμ.), *Σχολική Έρευνα και Διδακτική της Ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση* (σσ. 254-274). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Πετράκος, Β. (2012). *Τα Αρχαία της Ελλάδος κατά τον Πόλεμο*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

Πετρονότη, Μ. (2008). Στο Ν. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Η Απομάγευση του κόσμου*. Αθήνα: Πολύτροπον.

Πετροπούλου, Χ. (2001). Η εμπειρία της επιτόπιας έρευνας σ' ένα ελληνόφωνο χωριό της Καλαβρίας (Γκαλιτσιανό). Στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (Επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία, συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος* (σσ. 245-261). Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Πηγαδάς, Ν. (2016, Ιούνιος 15). *Η μεγάλη δίκη των δοσιλόγων*. Ανάκτηση Ιανουάριος 04, 2021, από efsyn: https://www.efsyn.gr/themata/istorika/68792_i-megali-diki-ton-dosilogon

Πολιουδάκης, Μ. (2002). *Η Εθνική Αντίσταση κατά την Γερμανο-ιταλική Κατοχή στην Κρήτη*. Ηράκλειο: Αυτοέκδοση.

Πολιουδάκης, Μ. (1983). *Η Μάχη της Κρήτης στο Ρέθυμνο*. Αθήνα: Εκδοτική Εστία.

Πρασά, Α. (1999). Η αξιοποίηση από τους μαθητές των ιστορικών πηγών μέσα από τη διαδικασία του μαθήματος της Ιστορίας, Σεμινάριο 21. Στο Π. Σ. Φιλολόγων, *Θεωρητικά προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας* (σσ. 35-42). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Ράλλης, Γ. Ι. (1947). *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*. Αθήνα: Τύποις Ι. Γ. Παπανικολάου.

Ρεπούση, Μ. (1999). "Νέες προσεγγίσεις στη διδασκαλία της ιστορίας: η περίπτωση της εκπαιδευτικής τεχνολογίας", Σεμινάριο 21 – ΠΕΦ. *Θεωρητικά Προβλήματα και Διδακτική της Ιστορίας* (σσ. 244-267). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Ρεπούση, Μ. (2004). *Μαθήματα Ιστορίας. Από την ιστορία στην ιστορική εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ.

Ρεπούση, Μ. (2000). Οι έννοιες της Ιστορίας. Από την ιστορική γνώση στην ιστορική κατανόηση. *Μνήμων* (22), σσ. 191-200.

Ροντογιάννης, Θ. (2011). Η Τοπική Ιστορία στα ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ του Δημοτικού Σχολείου – Μια διδακτική πρόταση. Στο Π. Κοψιδά-Βρεττού (Επιμ.), *Σχολική Έρευνα και Διδακτική της Ιστορίας. Από το βίωμα στην ιστορική γνώση*. (σσ. 36-45). Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.

Σακκά, Β. (2013). «Εμείς και οι ‘άλλοι’: η εμπειρία του ανεπαίσθητου εκφασισμού μιας κοινωνίας και η σύγχρονη συγκυρία». Στο *Κριτικές προσεγγίσεις του ναζιστικού φαινομένου. Από την ιστοριογραφία και την πολιτική θεωρία στη σχολική ιστορική μάθηση* (σσ. 203-252). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.

Σανουδάκης-Σανούδος, Α. (2016). *Στρατηγικοί Αντιπερισπασμοί των Βρετανών στην Κρήτη το 1943*. Ανάκτηση Ιούλιος 07, 2021, από Πεπραγμένα ΙΒ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 21-25 Σεπ. 2016: https://12iccs.proceedings.gr/uploads/019_C_SANOUDAKHS.pdf

Σκαλιδάκης, Γ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Αντίσταση στις ομότητες*. Ανάκτηση Απρίλιος 13, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/antistasi-stis-omotites>

- Σκαλιδάκης, Γ. (2016). *Το φάντασμα της ιστορίας - Η Μάχη και η Αντίσταση*. (Τ. Κωστόπουλος, Επιμελητής) Ανάκτηση Απρίλιος 11, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <https://www.efsyn.gr/arthro/i-mahi-kai-i-antistasi>
- Σκιαδάς, Α. Δ. (1978). *Κωνσταντίνος Ι. Βουρβέρης (1899-1978)*. Ανάκτηση Ιούνιος 22, 2021, από Ιστότοπος της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος (ΕΒΕ): http://epet.nlg.gr/db/icon/a1977/a77_36.pdf
- Σκούρος, Τ. (1991). *Η Νέα Ιστορία. Η σύγχρονη αντίληψη για τη διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση των πηγών*. Λεμεσός: Αυτοέκδοση.
- Σμπιλίρης, Γ. (2004). Η αξιολόγηση στο μάθημα της Ιστορίας. Το πρόβλημα της αξιολόγησης σε θέματα πηγών. Στο Κ. Αγγελάκος, & Κ. Γιώργος (Επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών*. Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- Σμυρναίος, Α. Λ. (2008). *Η διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.
- Σμυρναίος, Α. Λ. (2013). *Ιστορίας Μάθησις. Ζητήματα Φιλοσοφίας & Διδακτικής της Ιστορίας*. Αθήνα: Εκδόσεις ΓΡΗΓΟΡΗ.
- Σπανουδάκης, Μ. (2015). «Οι Γερμανοί επέσανε από τ' αεροπλάνα»: 23 Μαΐου 1941 στα Πλακάωνα Κισάμου έγινε η πρώτη εκτέλεση αμάχων για τη Μάχη της Κρήτης. *Φωτός εκτελεσθέντων*. Ανάκτηση Ιούνιος 16, 2016, από Αγώνας της Κρήτης online edition: <http://agonaskritis.gr/oi-γερμανοί-επέσανε-απού-τ-αεροπλάν/>
- Σταράκης, Γ. (2015). *Ρέθυμνο - 11 Μέρες χωρίς Ήττα (20-30 Μαΐου 1941)*. Ρέθυμνο: Εκδοτικές Επιχειρήσεις Καλαϊτζάκης Α.Ε.
- Στόουν, Ν. (2013). *Συνοπτική Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*. (Χ. Καψάλης, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.
- Σχολή Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, Ελληνικό Εκπαιδευτήριο. (2014, Φθινόπωρο - Χειμώνα). Βραδιά Τιμής και Μνήμης Σοφοκλή Μαρκιανού, 7-11-2014. *Δελτίο* (53), σσ. 30-40.
- Ταχατάκη, Ε., & Καλογεράκης, Γ. (2010). *Νύχτα Πήχτρα, Απομνημονεύματα Μιχάλη Ακουμιανάκη*. Ηράκλειο: ΤΥΠΟΚΡΕΤΑ Α.Β.Ε.
- Τσιώλης, Γ. (2006). *Ιστορίες ζωής και βιογραφικές αφηγήσεις - Η βιογραφική προσέγγιση στην κοινωνιολογική ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ Α.Ε.
- Τσολάκογλου, Γ. (1959). *Απομνημονεύματα*. (Κ. Γ. Τσολάκογλου, Επιμ.) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ.
- Τσώρτσιλ, Ο. (1990). *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*. (Α. Προκοπίου, Β. Αναστασόπουλος, Ε. Νικολάου, Επιμ., & Γ. Καστανάρας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ.

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. (2000). Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών Ιστορίας.

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. (n.d.). *Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Ιστορίας*. Ανάκτηση Ιούλιος 16, 2019, από Πιλοτική Σχεδίαση και Εφαρμογή Διδακτικού Υλικού στον Τομέα της Ιστορίας. 2ο Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης: http://www.pi-schools.gr/content/index.php?lesson_id=8&ep=166

Φιλίστωρ, Ι., & Δασκαρόλης, Γ. (2012, Ιανουάριος 17). *Το Ελληνο-Ιταλικό σύμφωνο φιλίας Βενιζέλου - Μουσολίνι και το Δωδεκανησιακό Ζήτημα (1928)*. Ανάκτηση Απρίλιος 16, 2018, από Θέματα Ελληνικής Ιστορίας: <https://www.istorikathemata.com/2012/01/1928.html>

Φλάισερ, Χ. (2012). *Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια Ιστορία*. Αθήνα: Νεφέλη.

Φλάϊσερ, Χ. (1995). *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*. Αθήνα: Παπαζήση.

Φλουράκης, Μ. (2021, Μάιος 17). *Τι είπε ο Νίκος Καζαντζάκης για τη Μάχη της Κρήτης σε ομιλία του το 1945: "Σε όλους αυτούς τους ανθρώπους έβλεπα στα μάτια τους κάποια φλόγα, κάτι πιο πάνω από τη ζωή και το θάνατο"*. Ανάκτηση Αύγουστος 13, 2021, από Αγώνας Κρήτης - On Line Edition: <https://agonaskritis.gr/τι-είπε-ο-νίκος-καζαντζάκης-για-τη-μάχη>

Φραγκάκη, Μ. (2004). Εικονικό Μουσείο. Μια ενσυναισθητική προσέγγιση του ιστορικού γίνεσθαι. *Πρακτικά 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημονικής Ένωσης Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης για τη Διάδοση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας, Η αξιοποίηση των Νέων Τεχνολογιών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση* (σσ. 1-4). Αθήνα: Ένωση Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Φράγκος, Κ. (2018, Απρίλιος 22). *Ο μαύρος Απρίλης του 41! Για να μην ξεχνάμε...* Ανάκτηση Απρίλιος 23, 2018, από MILITAIRE: <https://www.militaire.gr/o-mayros-aprilis-toy-41-gia-na-min-xechname/>

Φραδέλλος, Κ. (2015). *Η Μάχη της Κρήτης. Μια πρώτη ματαίωση*. Ανάκτηση Απρίλιος 12, 2017, από Εφημερίδα των Συντακτών: <http://www.efsyn.gr/arthro/mia-proti-mataiosi>

Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. (1969). Φ.Ε.Κ 218Α/31.10.1969 «Περί του αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του δημοτικού σχολείου».

Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. (1957). Φ.Ε.Κ. 14Α/30.1.1957 « Περὶ του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των πατριδογνωστικων μαθημάτων των δημοτικών σχολείων».

- Φωτίου, Θ. (2011). *Η ναζιστική τρομοκρατία στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Χανδρινός, Ι. (2015). Εθνική αντίσταση. Ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα. Στο Κ. Γαρδίκια, Ά.-Μ. Δρουμπούκη, Β. Καραμανωλάκης, & Κ. Ράπτης (Επιμ.), *Η μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Πόλεμος-Κατοχή-Αντίσταση-Εμφύλιος*. (σσ. 191-214). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χανιώτικα Νέα. (2019, Ιούνιος 22). *Η Εκτέλεση των 10 Πατριωτών από τις Στέρνες Ακρωτηρίου*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 05, 2021, από <https://www.haniotika-nea.gr/i-ektelesi-ton-10-patrioton-apo-tis-sternes-akrotiriou/>
- Χανιώτικα Νέα. (2016, Οκτώβριος 21). *Το γερμανικό μνημείο στα Φλώρια*. Ανάκτηση Ιούνιος 23, 2021, από <https://www.haniotika-nea.gr/schetika-me-to-germaniko-mnimio-sta-floria/>
- Χανιώτικα Νέα. (2018). *Ως διαχείριση αρχείων προφορικών μαρτυριών*. Ανάκτηση Μάιος 14, 2018, από Χανιώτικα Νέα: <http://www.haniotika-nea.gr/os-diachirisi-archion-proforikon-martirion/>
- Χαραλαμπίδης, Κ. (1990). Η εικονογράφηση των βιβλίων Ιστορίας του Γυμνασίου. *Τα Εκπαιδευτικά* (17), σσ. 111-113.
- Χαροκόπου, Γ. (2008). *Η Απαγωγή του Στρατηγού Κράϊπε*. Αθήνα: Eurobooks.
- Χατζηπατέρας, Κ., & Φαφαλιού, Μ. (1993). *Μαρτυρίες: Κρήτη 1941*. Αθήνα: Κέδρος.
- Ψαρράς, Λ. (1985). *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος*. Αθήνα: ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ.
- Ψιλάκης, Ν. (2020, Αύγουστος 12). *'12 του Αυγούστου σκοτώσαν οι Γερμανοί τον Σταύρο από τον Σωκαρά'*. Ανάκτηση Μάρτιος 06, 2021, από E-messara: <https://e-mesara.gr/12-toy-aygoystoy-toy-1944-skotosane-oi-germanoi-ton-stayro-apo-to-sokar/>
- Aetos News. (2018, Αύγουστος 22). *'Βρέθηκε αεροσκάφος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στο βυθό της Χερσονήσου Κρήτης'*. Ανάκτηση Ιούλιος 07, 2021, από Aetos News: <https://www.aetos-apokalypsis.com/2018/08/vrethike-aeroskafos-toy-v-pagkosmioy-polemoy-sto-vytho-tis-chersonisoy-kritis-vinteo.html>
- Barthes, R. (1977). *Μυθολογίες - Μάθημα*. (Κ. Χατζηδήμου, & Ι. Ράλλη, Μεταφρ.) Αθήνα: Ράππα.
- Beevor, A. (2018). *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*. (Γ. Μπλάνας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ.
- Beevor, A. (1991). *Κρήτη: Η Μάχη και η Αντίσταση*. (Α. Π. Προκοπίου, Επιμ., & Π. Μακρικής, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ.
- Braudel, F. (1986). *Μελέτες για την Ιστορία*. (Ο. Βαρόν-Βασάρ, & Ρ. Σταμούλη, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ - ΜΝΗΜΩΝ.

Carr, E. H. (2015). *Τί είναι Ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*. (Γ. Αντωνόπουλος, Επιμ., & Α. Παππάς, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις ΠΑΤΑΚΗ.

Chamberlain, M. (2006). Narrative Theory. Στο T. L. Charlton, L. E. Myers, & R. Sharpless, *Handbook of Oral History*. Lanham, MD: AltaMira Press.

Colwill, I. (2002). Το National Curriculum στην Αγγλία. Στο J. Peyrot (Επιμ.), *Η διδασκαλία της Ιστορίας στην Ευρώπη* (Α. Καζάκος, Μεταφρ., σσ. 125-141). Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

CRETALive News. (2020, Ιούνιος 15). *‘Τίμησαν εκείνους που αιχμαλωτίστηκαν στη Στοά Μακάσι’*. Ανάκτηση Ιούνιος 27, 2020, από <https://www.cretalive.gr/kriti/timisan-ekainoys-poy-aihmalotistikan-sti-stoa-makasi>

CRETALive News. (2019, Οκτώβριος 07). *‘Τίμησαν τους 32 εκτελεσθέντες στα Σεισαρχα’*. Ανάκτηση Μάρτιος 12, 2021, από www.cretalive.gr:https://www.cretalive.gr/kriti/timisan-toys-32-ektelesthentes-sta-sisa/

Cretalive News. (2019, Μαΐου 28). *‘28 Μαΐου 1941...9η Ημέρα της Μάχης της Κρήτης’*. Ανάκτηση Απριλίου 06, 2021, από Cretalive News: <https://www.cretalive.gr/istoria/28-maiou-19419i-imer-tis-mahis-tis-kritis>

CRETALive News. (2020). *Με επιτυχία η εκδήλωση του Παραρτήματος Χανίων της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ στον Άναβο, στις 3 Αυγούστου 2020*. Ανάκτηση Αύγουστος 14, 2021, από <https://www.cretalive.gr/kriti/me-erityhia-i-ekdilosi-toy-parartimatos-hanion-tis-peaea-dse-ston-ana>

Defenceline. (2015, Οκτώβριος 22). *22 Οκτωβρίου 1947 – Η εκτέλεση του δήμιου της Κρήτης και της Μακεδονίας Φριτς Σούμπερτ*. Ανάκτηση Ιούλιος 17, 2021, από Defenceline.gr: <http://defenceline.gr/index.php/history/item/499-nazi-egklimata>

E-Messara. (2018, Ιούνιος 03). *‘3 Ιονίου 1942: Οι Γερμανοί εκτελούν τους πρώτους 12 από τους 62 Εθνομάρτυρες’*. Ανάκτηση Ιανουάριος 03, 2021, από <https://e-mesara.gr/3-ioyniuy-1942-oi-germano-i-ekteloy-n-toys-protoys-12-apo-toys-62-ethnomartyres/>

Husbands, C. (2004). *Τι σημαίνει διδασκαλία της Ιστορίας; Γλώσσα, ιδέες και νοήματα*. (Α. Λυκούργος, Μεταφρ.) Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Lukacs, J. (1997). *Ο Χίτλερ της Ιστορίας* (5η εκδ.). (Γ. Κουσουνέλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις ΕΝΑΛΙΟΣ.

Matozzi, I. (2006). *Εκπαιδύοντας Αναγνώστες Ιστορίας*. (Θ. Κάββουρα, Επιμ., & Π. Σκόνδρας, Μεταφρ.) Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.

Mazower, M. (2009). *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ, Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*. (Κ. Κουρεμένος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

- Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ - Η εμπειρία της Κατοχής* (Β' εκδ.). (Κ. Κουρεμένος, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Moniot, H. (2000). *Η Διδακτική της Ιστορίας*. (Ε. Κάννερ, Μεταφρ.) Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- Peyrot, J. (2000). *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στην Ευρώπη*. (Α. Καζάκος, Μεταφρ.) Αθήνα: ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ.
- Richter, H. A. (2011). *Η Μάχη της Κρήτης*. (Β. Στεργιόπουλος, Επιμ., & Ε. Παναγιωτάτου, Μεταφρ.) Αθήνα: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΚΟΒΟΣΤΗ.
- Schnell, R., Hill, P., & Esser, E. (2014). *Μέθοδοι Εμπειρικής Κοινωνικής Έρευνας*. (Ν. Ναγόπουλος, Γ. Γκίοςος, Α. Σακελλάριου, Επιμ., & Ν. Ναγόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: ΠΡΟΠΟΜΠΟΣ.
- Shores, C., Cull, B., & Malizia, N. (2009). *Ο Αεροπορικός Πόλεμος στην Ελλάδα 1940 - 1941. Από την Ήπειρο και τη Μακεδονία έως την Μάχη της Κρήτης*. (Δ. Σταυρόπουλος, Επιμ., & Δ. Σταυρόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Eurobooks.
- Stewart, I. (1970). *Η Μάχη της Κρήτης. 20 Μαΐου-1 Ιουνίου, Η Ιστορία μιας χαμένης ευκαιρίας*. (Δ. Μαρκινός, & Γ. Θωμόπουλος, Μεταφρ.) Αθήνα: Οργανισμός Πολεμικών Εκδόσεων.
- Taguieff, P.-A. (2011). *Τί είναι αντισιμιτισμός*. (Α. Ηλιαδέλη, & Α. Πανταζόπουλος, Επιμ.) Αθήνα: ΕΣΤΙΑ.
- Thompson, P. (2002). *Φωνές από το παρελθόν - Προφορική Ιστορία*. (Ρ. Βαν Μουσχότεν, & Ν. Ποταμιάνος, Μεταφρ.) Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ Εκδόσεις.
- Thomson, A., Frisch, M., & Hamilton, P. (1994). The memory and history debates: Some international perspectives. *Oral History*, 22 (2), σσ. 33-43.
- Wieviorka, A. (2006). *Αουσβιτς, Εξήντα Χρόνια μετά*. (Ε. Κεχαγιόγλου, Επιμ., & Σ. Ταμπώχ, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ.

14.1.2 Ξενόγλωσση

- Amrein, A. L., & Berliner, D. C. (2003). The effects of high-stakes testing on student motivation and learning. *Education Leadership* , 60 (5), σσ. 32-98.
- Anderson, C., & Moore, A. (1994). Making history happen outside the classroom. Στο H. Bourdillon, *Teaching History* (σσ. 196-208). London, UK & New York NY: Routledge.
- Anderson, K., & Jack, D. (2006). Learning to listen. Στο R. Perks, & A. Thomson, *The oral history reader* (2nd edition εκδ., σσ. 129-142). New York, NY: Routledge.
- Ansel, W. (1972). *Hitler and the Middle Sea*. Durham, NC: Duke University Press.
- Arnold, J. H. (2000). *History, A Very Short Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Assessment and Qualifications Alliance - AQA. (2000). *General Certificate of Secondary Education History (Schools History Project) Specification A*. Surrey: AQA.
- Australian Government / Department of Veteran's Affairs. (n.d.). *Sharing Australia's military and service history through the experiences of our veterans*. Ανάκτηση Ιούλιος 02, 2017, από Aznac Portal: <https://anzacportal.dva.gov.au/biographies/reginald-walter-saunders>
- Bage, G. (2000). *Thinking History 4-14. Teaching, learning, curricula and communities*. London: Rotledge / Falmer.
- Bain, R., & Mirel, J. (1982). Re-Enacting the past: using R.G. Collingwood at the secondary level. *The History Teacher* , 15 (3), σσ. 329-343.
- Barnhart, T. A. (2003). Foreword. Στο C. Kammen, *On Doing Local History: Reflections on What Historians Do, Why, and What it Means*. Walnut Creek, CA: AltaMira.
- Barnhart, T. A. (2000). Of Whole and Parts: Local History and the American Experience. *Research and Review Series* , 7.
- Barton, K. C. (2004). Research on Students' Historical Thinking and Learning Perspectives. *The American Historical Association* , 42 (7).
- Barton, K. C., & Levstik, L. S. (1996). "Back when God was around and everything": Elementary children's understanding of historical time. *American Educational Research Journal* , 33 (2), σσ. 419-454.

- Baum, W. (1996). From the Preface to the First Edition. Στο D. Dunaway, & W. Baum, *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. London: AltaMira Press.
- Beevor, A. (2005). *Crete: The Battle and the Resistance (History and Warfare)*. London: John Murray.
- Beevor, A. (1994). *Crete: The Battle and the Resistance*. . Boulder, CO: Westview Press.
- Bender, T. (1978). *Community and Social Change in America*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Bender, T. (2004). *The Education of Historians for the twenty-first Century*. Illinois: University of Illinois Press.
- Benjamin, A. (1969). *The Helping Interview*. Boston: Houghton Mifflin & Company.
- Benton, T., & Craib, I. (2001). *Philosophy of Social Science. The philosophical foundation of social thought*. Hampshire: Palgrave.
- Berliner, D. (2005). The abuses of memory: Reflections on the memory boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly* , 78, σσ. 197-211.
- Black, J., & MacRaid, D. M. (2000). *Studying History*. Hampshire: Palgrave.
- Bloom, A. (1987). *The closing of the American mind: How higher education has failed democracy and impoverished the souls of today's students*. New York: Simon & Schuster.
- Bowell, T., & Kemp, G. (2002). *Critical Thinking: A concise guide*. New York - London: Routledge.
- Braudel, F. (1958). Histoire et sciences sociales: la longue durée. *Annales* , 4, σσ. 725-753.
- Burston, W. (1972). *Principles of History teaching*. London: Methuen Educational Ltd.
- Carretero, M., Asensio, M., & Pozo, J. I. (1991). Cognitive development, historical time representation and casual explanations in adolescence. Στο M. Carretero, M. Pope, R. J. Simons, & J. I. Pozo, *Learning and instruction, vol.3, European research in an international context* (σσ. 27-48). Oxford: Pergamon.
- Carretero, M., Jacott, L., Limon, M., Lopez-Manjon, A., & Leon, J. A. (1994). Historical Knowledge: Cognitive and instructional implications. Στο M. Carretero, & J. F. Voss, *Cognitive and Instructional Processes in History and the Social Sciences* (σσ. 357-376). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Carteau de, M. (1975). Το ιστοριογραφικό έργο. Στο Π. Νόρα, & Ζ. Γκοφ Λε, *Το έργο της Ιστορίας* (Κ. Μιτσοτάκη, & Ν. Σαββάτης, Μεταφρ., σσ. 25-41). Αθήνα: Ράππα.

- Carter, M. J., & Fuller, C. (2015). Symbolic interactionism. *Sociopedia isa* (1), σσ. 1-17.
- Churhill, W. S. (1949). *The Second World War, Their Finest Hour*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Claire, H. (1996). *Reclaiming our pasts*. London: Trentham Books Ltd.
- Clark, A. (1962). *The Fall of Crete*. New York: William Morrow and Company.
- Collicot, S. ., (1993, July). A way of looking at History: local-national-world links. *Teaching History* , σσ. 18-23.
- Collingwood, R. G. (1939). *R.G. Collingwood: An autobiography*. London: Oxford University Press.
- Collingwood, R. G. (1936). *The Idea of History*. Oxford: Read Books Ltd. Ανατύπωση 2017.
- Collingwood, R. G. (1946). *The Idea of History* (2η Έκδοση). Oxford England: Oxford University Press.
- Collins, A., & Brown, J. S. (1988). The computer as tool for learning through reflection. Στο Mandl, & Lesgold, *Learning issues for intelligent tutoring systems* (σσ. 1-18). New York: Springer Verlag.
- Connelly, F. M., & Clandinin, D. J. (n.d.). Stories of experience and narrative inquiry. *Educational Researcher* , 19 (5), σσ. 2-14.
- Crace, J. (2001, November). Playing to the gallery. *The Guardian Education* , 13, pp. 2-3.
- Creswell, J. (2003). *Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Dallat, C., & Gibson, F. (1998). The playback project: A walk into history. *Oral History Review* , σσ. 50-54.
- Danborn, D. (2003). Historical Musings: Cast Down your Bucket Where you Are: Professional Historians and Local History. *South Dakota History* , 33.
- David, R. G., & Huggins, M. (1992). Local History and the National Curriculum. *The Journal of Regional and Local Studies* , 12 (2), pp. 1-5.
- Davies, N. (2007). *Europe at War 1939-1945, no simple victory*. London: PANBOOKS by MacMillan.
- Davin, D. M. (1953). *Crete*. Wellington: War History Branch.

- Davin, D. M. (1953). *Crete: The Official History of New Zealand in the Second World War*. London: Department of Printed Books, Imperial War Museum.
- De Zayas, A. (1989). *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939-1945*. University of Nebraska Press, September.
- Department for Education and Employment & Qualifications and Curriculum Authority (DfEE & QCA). (1999). *History Curriculum*. London: DfEE & QCA.
- Department of Education and Science – DES. (1991). *History In the National Curriculum (England) (National Curriculum Orders, Version 1)* . London: HMSO.
- Dickinson, A. K., & Lee, P. J. (1978). Making sense of History. Στο A. K. Dickinson, P. J. Lee, & P. J. Rogers, *Learning History* (σσ. 117-153). London: Heinemann Educational Books.
- Donovan, S. M., & Bransford, J. D. (2005). Introduction. In S. M. Donovan, & J. D. Bransford, *How students learn: History in the Classroom* (pp. 1-28). Washington, DC: The National Academy Press.
- Doogue, G. (2011, May 28). *Saturday Extra with Geraldine Doogue*. Ανάκτηση Ιούνιος 02, 2017, από ABC: <https://www.abc.net.au/radionational/programs/saturdayextra/the-battle-of-42nd-street-crete-and-captain-reg/2954664>
- Dough, R. (1970). Local History. Στο M. Ballard, *New Movements in the Study and Teaching of History* (σσ. 105-115). London: Temple Smith.
- Dough, R. (1972). Local History. Στο W. H. Burston, & C. W. Green, *Handbook for History Teachers* (σσ. 75-89). London & Toronto: Methuen Educational Ltd.
- Dough, R. (1967). *Local history and the teacher*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Dray, W. H., & Van der Dussen, W. J. (1999). *Collingwood, R.G: The principles of History and other writings in philosophy of History*. Oxford: Oxford University Press.
- Dykstra, R. R., & Silag, W. (1985). Doing Local History: Monographic Approaches to the Smaller Community. *American Quarterly* , 37 (3), σσ. 411-425.
- Edwards, R. (1974). *German Airborne Troops 1936-45*. . New York, NY: Doubleday.
- Evans, G. E. (1987). *Spoken History*. London: Faber & Faber Ltd.
- Evans, R. J. (2000). *In Defense o History*. London: GRANTA Books. Ανάτύπωση 2018.
- Farrar-Hockley, A. (1973). *Student*. New York, NY: Ballantine Books.
- Finberg, H. P. (1967). Local History. Στο H. P. Finberg, & V. H. Skipp, *Local history objective and pursuit* (σσ. 25-44). Newton Abbot: David & Charles Publishers.

- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Harmondsworth: Penguin & New York Continuum.
- Frisch, M. (1990). *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History*. Albany State University of New York Press.
- Gerard-Libois, J. (1993). Le CRISP, le Zaïre et l'Histoire immédiate. Στο J. Omashombo Tshonda, *Le Zaïre à l'épreuve de l'histoire immédiate* (σσ. 243-246). Paris: Karthala.
- Giese, J. R. (2000). Local History in American Education. In *Teaching the Social Sciences and History in Secondary Schools*. Illinois: Waveland Press.
- Goertz, H. (2007). *Models of historical explanation*. London: Routledge.
- Gordon, M. (2007). *Research Methods in Local History*. Ανάκτηση Μάιος 23, 2018, από University of Wisconsin, Milwaukee:
<http://www.uwm.edu/Course/448-715/syllabus.html>
- Gosden, P. H., & Sylvester, D. W. (1968). *History for the average child*. Oxford: Basil Blackwell.
- Grele, R. (1985). *Envelopes of sound: The art of oral history*. Chicago, IL: Precedent Publishing Inc.
- Grele, R. (2007). Oral History as evidence. Στο T. Charlton, L. Mayers, & R. Sharpless, *History of Oral History. Foundations and Methodology* (σσ. 9-32). Plymouth: AltaMira Press.
- Guyon, S., Mousseau, M. J., & Tutiaux-Guillon, N. (1993). *Des nations à la nation. Apprendre et conceptualiser*. Paris: Institut National de Recherche Pédagogique (INRP).
- Hart, J. D. (1980). *Catalogue of the regional oral history office 1954-1979*. (S. Riess, & W. K. Baum, Eds.) Berkeley, CA: Bancroft Library, University of California.
- Hart, J. (1999). Tales from the Walled City Aesthetics of Political Prison Culture in Post War Greece. *Comparative Studies in Society and History*, 41 (3), σσ. 482-509.
- Hawkey, K. (1995). History Teaching and the Council of Europe. *Teaching History*, 78, pp. 17-19.
- Haydn, T., Arthur, J., & Hunt, M. (2001). *Learning to teach history in the secondary school* (2η Έκδοση εκδ.). London: Royledge / Falmer.
- Hellenic Army General Staff, Army History Directorate (HAGS). (2000). *The Battle of Crete. May 1941*. Athens: Hellenic Army History Directorate Publication.

- Hendry, P. (2009). Narrative as inquiry. *The journal of educational Research* , 103 (2), σσ. 72-80.
- Hill, A. (1998). Oral History and Multicultural Education. *Oral History Review* , σσ. 58-62.
- Hooten, E. R. (1997). *Eagle in Flames: The Fall of the Luftwaffe*. London: Arms and Armour Press.
- Hoskins, W. G. (1984). *Local History in England*. London: Longman.
- Hudson, P. (1999). Regional and local history: globalisation, postmodernism and the future. *The Journal of Regional and Local Studies* , 20 (1), pp. 5-24.
- Husbands, C. (1996). *What is History Teaching? Language, Ideas and Meaning in Learning about the past*. Buckingham, PH: Open University Press.
- Husbands, C., & Pearce, J. (2012). *What makes great pedagogy? Nine claims from research*. Retrieved from National College for School Leadership: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/329746/what-makes-great-pedagogy-nine-claims-from-research.pdf
- Iggers, G. G. (1997). *Historiography in the Twentieth Century*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- Incorporated Association of Assistant Masters in Secondary Schools (IAAMSS). (1975). *The teaching of history in secondary schools*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jamieson, A. (1971). *Practical history teaching*. London: Evans Brothers Limited.
- Jordanova, L. (2006). *History in Practice*. London: Hodder Education.
- Kammen, C. (2000). *On Doing Local History: Reflections on What Historians Do, Why, and What it Means*. Walnut Creek, CA: AltaMira.
- Kammen, C., & Prendergast, N. (2004). *Encyclopedia of Local History*. Walnut Creek, CA. Lanman, Maryland. New York, NY: Rowman & Littlefield Publishers Inc., AltaMira.
- Kaplan, V., Agmon, P., & Ermolaeva, L. (1999). *The teaching of history in contemporary Russia*. Tel Aviv: Tel Aviv University.
- Kelley, R. (1978). Public History: Its origins, nature and prospects. *Public Historian* (1), pp. 17-20.
- Kiriakopoulos, G. C. (1985). *Ten Days to Destiny: The Battle for Crete 1941*. New York, NY: Watt.

- Kiriakopoulos, G. C. (1995). *The Nazi Occupation of Crete, 1941-1945*. Westport: Praeger Publishers.
- Kiriakopoulos, G. (1997). *Ten Days to Destiny*. Brookline, MA: Hellenic College Press.
- Knight, P. (1989). Empathy: Concept, Confusion and Consequences in a National Curriculum. *Oxford Review of Education* , 15 (1), σσ. 41-53.
- Koselleck, R. (1990). *Le future passé. Contribution à la sémantique des temps historiques*. Paris: L' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS).
- Kuhn, C., & McLellan, M. L. (1997, Spring). Oral History. *OAH Magazine of History* , 11 (3), pp. 3-5.
- Kuhn, C., & McLellan, M. (1997). Oral History: The interpersonal nature of oral history comes through loud and clear, even in print form. *OAH Magazine of History* , 11 (3), σσ. 3-8.
- Lee, P. (1992). Approaches to History Teaching. Στο A. Dickinson, *Perspectives of Change in History Education* (σσ. 69-73). London.
- Lee, P. J. (1978). Explanation and Understanding in History. Στο A. K. Dickinson, & P. J. Lee, *History Teaching and Historical Understanding* (σσ. 72-93). London: Heinemann Education Books.
- Lee, P. J. (1983). History Teaching and Philosophy of History. *History and Theory* , 22 (4), σσ. 19-49.
- Lee, P. J., & Ashby, R. (2001). Empathy, Perspective Taking and rational understanding. Στο O. L. Davis, E. A. Yeager, & S. J. Foster, *Historical Empathy and Perspective Taking in the Social Studies* (σσ. 21-50). Boulder, CO: Rowman & Littlefield.
- Levstik, L. S., & Barton, K. (2001). *Doing History: Investigating with children in elementary and middle schools*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lewis, M. (2004). Reflections: This Class Will Write a Book: An Experiment in Environmental History Pedagogy. *Environmental History* , 7, σσ. 604-619.
- Literature of the Holocaust. (χ.χ.). *The Wansee Protocol*. Ανάκτηση Αύγουστος 24, 2018, από Holocaust Home/Filreis Home:
<http://www.writing.upenn.edu/~afilreis/Holocaust/wansee-transcript.html>
- Lomas, T. (1988). The teaching of local history in schools. *The Local Historian* , 18 (4), σσ. 174-182.
- Low-Ber, A. (1989). Empathy and History. *Teaching History* , 55, σσ. 8-12.

- Lowe, R. (1977). Local history in the school curriculum. *The Local Historian* , 12 (5), σσ. 223-228.
- Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Lucas, J. (2004). *Storming Eagles: German Airborne Forces in World War II*. . Edison, NJ: Castle Books.
- MacDonald, C. (1993). *The Lost Battle : Crete 1941*. London: Macmillan London.
- Mackay, N. (2007). *Curating oral histories*. Walnut Creek, CA: Left Coast Press.
- Mainstone, M., & Bryant, M. (1972). The use of museums and historical sites. Στο W. H. Burston, & C. W. Green, *Handbook for History Teachers* (σσ. 163-172). London: Methuen Educational Ltd.
- Marrou, H. I. (1954). *De la connaissance historique*. Paris: Éditions du Seuil.
- Marty, M. (1983). The place of Local History in the training of Public Historians. *The Public Historian* , 5 (4), σσ. 70-75.
- Metcalf, F. D., & Downey, M. T. (1982). Local history in American education. *The Local Historian* , 15 (4), σσ. 204-211.
- Michaud, M. (1997). *Enseigner l' histoire au college*. Paris: Armand Colin.
- Military Tribunals. (1947). *Case No 7. The United States of America against Wilhelm List et. al. Defendants*. Ανάκτηση Ιούλιος 27, 2021, από Office of Military Government for Germany (US): <https://www.trumanlibrary.gov/library/research-files/indictment-printed-publication-united-states-america-against-wilhelm-list-et?documentid=NA&pagenumber=4>
- Mitchell, J. (2000). *Joe Gould's Secret*. Modern Library.
- Moniot, H. (1993). *Didactique de l' histoire*. Paris: Nathan.
- Morrisey, C. (2007). Oral history interviews: From inception to closure. Στο T. Carlton, L. Myers, & R. Sharpless, *History of oral history: Foundations and methodology*. Lanham, MD: AltaMira Press.
- Morzik, D. F. (1961). *Numbered USAF Study 167, «German Air Force Airlift Operations»* . Maxwell AFB, AL: Air Force Historical Research Agency.
- Mulholland, R., & Ludlow, H. (1992). *Teaching the past for the future*. Johannesburg, Cape Town: Perskor.
- Mumford, L. (1996). The Value of Local History. Στο C. Kammen, *The Pursuit of Local History: Readings on Theory and Practice*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.

- Nevins, A. (1966). *Oral History: How and Why It Was Born*. Στο D. Dunaway, & W. Baum, *Oral History: An Interdisciplinary Anthology*. London: AltaMira Press.
- Newton, L. D. (2001). Encouraging Historical Understanding in the Primary Classroom. *Evaluation and Research in Education* , 15 (3), σσ. 182-188.
- Nokes, J. D. (2011). *Historical Literacy*. Ανάκτηση Νοέμβριος 19, 2018, από Salt Lake City School District Social Studies:
<http://www-old.sleschools.org/departments/curriculum/social-studies/documents/Historical-Literacy.pdf>
- Oral History Association (OHA). (October, 2009). *Principles and best practices: Principles for oral history and best practices for oral history*. χ.τ.: OHA.
- Palazzo, A. (2007). *Battle of Crete*. Canbena: Army History Unit.
- Parse, R. R. (2001). *Qualitative Inquiry, The Path of Sciencing*. Sudbury, MA: Jones and Bartlett Publishers .
- Passerini, L. (1998). Work ideology and consensus under Italian fascism. Στο R. Perks, & A. Thompson, *The Oral History Reader* (σσ. 53-74). London, UK: Routledge.
- Patiz, A. E. (2004). The idea of History Teaching: Using Collingwood's idea of History to promote critical thinking in the High School History Classroom. *The History Teacher* , 37 (2), σσ. 239-249.
- Paul, R. (1992). *Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world*. Santa Rosa, CA: Foundation for Critical Thinking.
- Paul, R., & Elder, L. (2000). *Critical thinking Handbook: Basic Theory and Instructional Structures* (2η Έκδοση εκδ.). Dillon Beach, CA: Foundation for Critical Thinking.
- Peck, C. (2005). Introduction to the Special Edition of Canadian Social Studies: New Approaches to Teaching History. *Canadian Social Studies* , 39 (2).
- Perks, R. (2009). *Practical Advice: Getting Started What is Oral History?* British Library - Oral History Society.
- Perks, R., & Thompson, A. (2006). *The oral history reader*. London, UK: Routledge.
- Pissin, D. W. (1956). *Numbered Air Force Study 162, "The Battle of Crete"*. Maxwell AFB, AL: Air Force Historical Research Agency.
- Plymouth, J. H. (1933). The teaching of Local History. *History* , XVIII (69), σσ. 1-10.
- Poitras, E., & Lajoie, S. P. (2012). The Metahistory Reasoning Tool: A Metacognitive Tool for Fostering and teaching contexts. *Journal of Educational Psychology* , 95, pp. 667-686.

- Polinghorne, D. E. (1998). *Narrative Knowing and the Human Sciences*. Albany: State University of New York Press.
- Portal, C. (1983). Empathy as an Aim for Curriculum: Lesson from History. *Journal of Curriculum Studies* , 15 (3), σσ. 303-310.
- Portelli, A. (1997). *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press.
- Portelli, A. (1991). *The death of Luigi Trastulli and other stories*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Portelli, A. (1981). The peculiarities of oral history. *History Workshop* (12), σσ. 96-107.
- Portelli, A. (2006). What makes oral history different? Στο R. Perks, & A. Thompson, *The oral history reader*. London, UK: Routledge.
- Preston, G. (1969). The value of Local History in the school curriculum. *Teaching History* , 1 (2), pp. 87-91.
- Prost, A. (1996). *Douze leçons sur l'histoire*. Paris: Édition du Seuil.
- Quarrie, B. (2004). *German Airborne Divisions*. Oxford: Osprey Publishing.
- Rees, L. (2017). *The Holocaust. A New History*. UK: Penguin Books.
- Resnick, L. B. (1987). Washington, DC: National Academy Press.
- Ritchie, D. (2003). *Doing Oral History* (2nd εκδ.). New York: Oxford University Press.
- Rogers, A. (1977). *Approaches to local history*. New York, NY: Longman.
- Rosenzweig, R., & Thelen, D. (1998). *The Presence of the Past: Popular Uses of History in American Life*. New York, NY: Columbia University Press.
- Rowbotham, S. (1973). *Hidden from History*. London: Pluto.
- Rubinstein, W. D. (2004). History and 'amateur' history. Στο P. Lambert, & P. Schofield, *Making History. An Introduction to the History and Practices of a Discipline* (1η Έκδοση εκδ.). London.
- Sadler, J. (2007). *Operation Mercury*. South Yorkshire: Pen and Sword Books.
- Schoeman, S. (2007). Cognitive process in history: learners' explanation of the causes of colonialism in Africa. *South African Journal of Education* , 27, pp. 709-727.
- Scott, J. (1990). *Understanding cause and effect*. Teaching History Research Group. London: Longman.

- Seidman, I. (2006). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for researchers in education and the social sciences*. New York, NY: Teachers College Press.
- Seixas, P. (1994). A discipline adrift in an integrated curriculum: History in British Columbia schools. *Canadian Journal of Education* , 19 (1), pp. 99-107.
- Seixas, P. (1999). Beyond Content and Pedagogy. Search of a way to talk about History Education. *Journal of Curriculum Studies* , 31 (3), σσ. 317-337.
- Sewell, W. J. (1992). Introduction: Narratives and social identities. *Social Science History* , 16 (3), σσ. 479-488.
- Sharpless, R. (2007). The History of Oral History. Στο T. Charlton, L. Myers, & R. Sharpless, *History of Oral History. Foundations and Methodology* (σσ. 9-32). Plymouth: AltaMira Press.
- Sharpless, R. (2008). Toward a True Elements Test: Taylor and the Categorical Analysis of Crimes in Immigration Law. *University of Miami Law Review* , 979.
- Shelmit, D. (1987). Adolescent ideas about Evidence and Methodology in History. Στο C. Portal (Επιμ.), *The History Curriculum for Teachers* (σσ. 39-61). London: The Falmer Press.
- Shemilt, D. (1980). *History 13-16. Evaluation Study*. Edinburg: Holmes McDougall.
- Shemlit, D. (1984). Beauty and the philosopher. Empathy in history and classroom. In A. K. Dickinson, P. J. Lee, & P. J. Rogers, *Learning history* (pp. 39-83). London: Heinemann.
- Shores, C. (1987). *Air War for Yugoslavia, Greece and Crete 1940-1941*. London: Grub Street Publishing.
- Sitzia, L. (2003). A shared authority: an impossible goal? *The Oral History Review* , 30, σσ. 87-101.
- Slater, J. (1995). *Teaching History in the new Europe*. London: Cassell.
- Snape, D., & Spencer, L. (2003). The foundations of Qualitative Research. Στο J. Richie, & J. Lewis, *Qualitative Research Practice* (σσ. 1-23). London: SAGE Publications.
- Southwick, S. J. (2005). *Building on a Borrowed Past: Place and Identity in Pipestone*. Minnesota. Athens, Ohio: Ohio University Press.
- Stanford, M. (1996). *A companion to the study of History*. London: Basil Blackwell.
- Starr, L. (1977). Oral History. Στο A. K. al, *Encyclopedia of Library and Information Sciences* (Τόμ. 20). New York: Marcel Dekker.

- Steele, I. (1985). *Developments in History Teaching*. Somerset: Open Books.
- Stephens, W. B. (1977). *Teaching local history*. Manchester: Manchester University Press.
- Stradling, R. (2001). *Teaching 20th century european history*. Strasburg: Council of Europe Publishing.
- Temes, P. S. (2002). *Against school reform*. Chicago, IL: Ivan R. Dee.
- The Commonwealth War Graves Commission (CWGC). (n.d.). Ανάκτηση Απρίλιος 21, 2020, από <https://www.cwgc.org/>
- The International Committee for the Red Cross. (1949). *The Hostages Trial. Trial of Wilhelm List and Others. United States Military Tribunal, Nuremberg, 8th July, 1947, to 19th February, 1948*. Ανάκτηση Ιούλιος 27, 2021, από United States Military Tribunal at Nuremberg, United States v. Wilhelm List: <https://casebook.icrc.org/case-study/united-states-military-tribunal-nuremberg-united-states-v-wilhelm-list>
- The Oxford Companion to the Second World War. (1995). Oxford: Oxford University Press.
- The United Nations War Crimes Commission. (1949). *Law Reports of Trials of War Crimminals*. Ανάκτηση Ιούλιος 27, 2021, από UNWCC: <https://casebook.icrc.org/case-study/united-states-military-tribunal-nuremberg-united-states-v-wilhelm-list>.
- Thompson, P. (1996). The Development of Oral History in Britain. In D. Dunaway, & W. Baum, *Oral History: An Interdisciplinary Anthology* (pp. 351-360). London: AltaMira Press.
- Thomson, A. (2003). Introduction - Sharing Authority: Oral History and the Collaborative Process. *The Oral History Review* , 30 (1), σσ. 23-26.
- Thomson, A. (1999). Moving Stories: Oral History and Migration Studies. *Oral History* , 27 (1), σσ. 24-37.
- Thomson, A., Frisch, M., & Hamilton, P. (1994). The memory and history debates: Some international perspectives. *Oral History* , 22 (2), σσ. 33-43.
- Tonkin, E. (1992). *Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, T. N. (1985). Historical reenactment. Can it work as a standard tool of the social studies? *The SOcial Studies* , σσ. 220-223.
- UNESCO. (2003). *Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Ανάκτηση 11 17, 2018, από UNESCO: <https://ich.unesco.org/en/convention>

- Unger, C. (2002). *Teaching for Understanding. Questions to ask yourself and your students, Project Zero*. Seattle, WA: New Horizons for Learning Harvard Graduate School of Education.
- Vansina, J. (1985). *Oral Tradition as History*. London: James Currey.
- Vansina, J. (1965). *Oral Tradition: A Study in Historical Methodology*. (H. M. Wright, Μεταφρ.) Aldine Publishing.
- Vansina, J., Wright, H. M., Leydesdorff, S., & Tonkin, E. (1961). *Oral Tradition. A Study in Historical Methodology* (1 ed.). Routledge.
- Verhaegen, B. (1974). *Introduction à l'histoire immédiate. Essai de méthodologie qualitative*. Gembloux: Duculo.
- Veyne, P. (1978). *Comment on écrit l'histoire*. Paris: Éditions du Seuil.
- Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge. (n.d.). Ανάκτηση Απρίλιος 21, 2020, από <https://www.volksbund.de/en/graebersuche.html>
- Von Wright, G. H. (1971). *Explanation and understand*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Voss, J. F., & Carretero, M. (1994). *Cognitive and instructional Processes in History and the Social Sciences*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Walker, M. (2006). *Southern Farmers and Their Stories: Memory and Meaning in Oral History*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Walker, M. (2006). *Southern farmers and their stories: Memory and meaning of oral history*. Lexington, KY: The University Press of Kentucky.
- Weber, M. (1992). *Essais sur la théorie de la science*. Paris: Plon.
- Whincop, A. (1986). Using Oral History in Museums Displays. *Oral History* , 14 (2), σσ. 46-50.
- Whiting, C. (1974). *Hunters from the Sky*. London: Leo Cooper Publishing.
- Yeager, E. A., & Morris, J. W. (1995). History and Computers: The views from selected social studies journals. *The Social Studies* , 86 (6), σσ. 277-282.
- Yow, V. (1994). *Recording oral history: A practical guide for social scientist*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Zamoyski, A. (2009). *Poland, a History*. London: Harper Collins Publishers.
- Zeitlin, S. (2000). The Oral History of Our Time. Στο *City Lore* (Τόμ. 20). New York.